

2.

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CII.

ÉVFOLYAM

2006.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Bañcerovski Janusz</i> : A nyelvi kérdés az Európai Unióban	1
<i>Szabó Zoltán</i> : Gondolatok az összehasonlító stílustörténetről	9
<i>Nagy L. János</i> : Az elsőktől a legutolsóig	19
<i>Szili Katalin</i> : Nyelvbe rejtett üzenetek	33
<i>Bánréti Zoltán</i> : A kötőszói fej kettős jellege a mellérendelő főnévi szerkezetekben	43
<i>Büky László</i> : Téma és variáció	57
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>II. Tóth Tibor</i> : A forma is tartalom. – <i>II. Varga Márta</i> : A rokon funkciójú <i>-(V)l</i> és <i>-(V)z</i> denominális verbumképzők szemantikai vizsgálata	72
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Mizser Lajos</i> : Temető. – Angalét	83
É l ő n y e l v. <i>Bene Annamária</i> : Vajdaságban miért <i>látalak</i> és miért nem <i>látalak téged</i> ? A rejtett accusativusi személyes névmások választásának egy lehetséges magyarázata	85
S z e m l e. <i>Pethő József</i> : Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra, Retorika. – <i>Ördög Ferenc</i> : Fehértói Katalin, Árpád-kori személynévtár (1000–1301). – <i>Fodor István</i> : Zoltán András, Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása. – <i>Bárányné Komári Erzsébet</i> : Udvari István, Magyar–ukrán szótár I. A–Ly	98
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 101. közgyűlése. – <i>Kontra Miklós</i> : Herman József emlékezete. – <i>Szépe György</i> : Búcsú Fónagy Ivántól. – <i>Szili Katalin</i> : Búcsú Bánhidi Zoltántól	110
L e v é l s z e k r é n y. <i>A szerkesztőség</i> írja. – <i>Róna-Tas András</i> írja	125

A nyelvi kérdés az Európai Unióban*

A magunk mögött hagyott XX. század igen ellentmondásos időszak volt a világ történetében. A példátlan tudományos-műszaki fejlődés mellett ezt a századot különböző jellegű konfliktusok (etnikai, vallási, kulturális intolerancia stb.) és háborúk terhelték. Ez a század a birodalmak (az angol, az orosz, a német, az osztrák–magyar, oszmán, japán és szovjet birodalom) bukásának a százada volt. Természetesen mindennek igen komoly nyelvi konzekvenciái voltak és vannak manapság is. Globális változások történtek az erkölcs szférájában is, amelyek szoros összefüggésben állnak a politikai eseményekkel, a háborúkkal, a forradalmakkal, a társadalmi átalakulásokkal, amelyekhez egyidejűleg a különböző ideológiák, vallások, nemzeti, faji, illetve osztálybeli vonások is társultak. Ezek a változások nem kerültek el Magyarországot sem. A XX. századot méltán nevezik a gépek (a technika, az elektronika és az informatika) századának. Ezzel egyidejűleg óriási mértékben megnőtt az emberi függőség a technikától, és ennek igen komoly kihatása van a társadalmak egész életére is. E század talán legnagyobb tette az Európai Unió létrehozása volt, amely átrajzolhatja a majdani közös Európa nyelvi képét is.

A mai integrálódó, globalizálódó világban felvetődik a kérdés, hogy milyen perspektíva rajzolódik ki a kis nyelvek és kultúrák előtt. Vajon képesek lesznek-e helytállni abban a hatalmas versenyben, amelynek feltételeit a világnyelvek diktálják, vagy perifériára szorulnak, degradálódnak, konzerválódnak és elveszítik eredeti funkciójukat? A verseny fogalma győztest és vesztest egyaránt feltételez. A történelemből okulva arra van szükség, hogy olyan világot teremtsünk, amelyben minden nemzet megtarthatja saját nyelvét, kultúráját, identitását, és amelyben a kultúrák közötti kommunikáció az általános megértést, a biztonságot, a világ rendjét és békéjét fogja szolgálni. Ez azonban olyan kívánság, amelynek a realitása több, néha gyakran változó és így nehezen előre jelezhető tényezőtől is függ. A történelem viszont olyan tanár, akitől a mai kor sokat tanulhat, ha hajlandó „őt” meghallgatni. Természetesen nagyon nehéz megfogalmazni általános érvényű következtetéseket, de bizonyos jelenségekre az egységes Európa perspektívájából nézve mindenképpen érdemes felfigyelni.

Ha nem akarunk eltűnni Európa „olvasztótégelyében”, erőteljesen propagálnunk kell a nemzetek és az országok közötti megértést, támogatni a tudomány, az oktatás, a kultúra, a nyelvi, vallási és etnikai tolerancia fejlődését is. Manapság az a meggyőződés fogalmazódik meg, hogy a bi- és multilingvális oktatás a közeljövőben egyre inkább el fog terjedni a különböző országokban; ez a nyelvi kisebbségek, valamint az emigránsok számára készült oktatási programokban is kifejezésre jut. Az elektronikus médiában folyó intenzív kommunikáció, a migrációból következő kulturális pluralizmus, a nemzetek fő-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 101. közgyűlésén 2005. december 7-én. Készült az OTKA T 046732 számú pályázatának támogatásával.

lötti közösségek létrejötté, az „európaizálódás” és az élet több szférájának globalizálódása során a nemzeti nyelv pozícióját újra kell fogalmazni. Annál is inkább, mivel az a szituáció, amellyel manapság például a magyar átlagember szembesül (főként az, aki külföldön él), a polikulturális tudat kialakításának kedvez.

Az integrációs-globalizációs tendenciák hatására szükségszerűen nő az érdeklődés a nyelv- és kultúrák közti folyamatok iránt. A kultúrák dialógusa több humán tudomány (nyelvtudomány, történelem, pszichológia, lingvodidaktika, kulturológia, etnográfia stb.) kutatási tárgya lett. A tudományos eredményeknek óriási jelentőségük van a nemzetközi kapcsolatok fejlődése, a nyelvi kommunikáció elmélete és gyakorlata, a fordítástudomány, az idegennyelv-oktatás folyamatának optimalizálásában. Érdeemes megjegyezni, hogy a kultúrák dialógusa iránti érdeklődés a nyelvészek körében már a történeti-összehasonlító nyelv tudomány keretében megjelent, amikor a nyelvi rokonság eszméje vált uralkodóvá a közös ősnyelvből származó nyelvek hipotézisének megfelelően (a különböző nyelvek lexikájának csoportosítása, rendezése, összehasonlító szótárak készítése, kiadása). Az érdeklődés a nyelv- és kultúrák közti folyamatok iránt az areális nyelvészet eredményeivel is összefügg, amely a másodlagos nyelvrokonságot és nyelvek közötti mechanizmusokat vizsgálta. Így a nyelv tudományban fokozatosan és folyamatosan létrejött a nyelvi kontaktusok folyamataival kapcsolatos terminusok, fogalmak és kategóriák rendszere.

A nyelv- és kultúrák közti globális folyamatok alapvető változásokat eredményezhetnek az egyes népek életében. Ebben a témakörben említésre méltó a diglossia-jelenség. A kultúrák közötti dialógus és az intenzív, hosszabb ideig tartó nyelvi érintkezés hatással van a nyelvek szókincsére és struktúrájára is. Ennek eredményeképpen jönnek létre a kölcsönszavak, megy végbe a szóképzési minták és a mondattani szerkezetek átvétele. Például az olasz zene terminológiája a világ több nyelvében megtalálható, az orvostudomány szaknyelvében általában a görög-latin eredetű terminusok dominálnak, a világúrt kutató tudományban pedig elsősorban az angol és az orosz terminológia használatos több nyelvben is. Egyes nyelvek a közvetítőnyelv szerepét játszották, illetve játsszák manapság is.

Az egyesülő Európa perspektívájában egyre gyakrabban vetik fel azt a kérdést, amely Európa „latin” és „cirill” felosztására vonatkozik. A keresztény elemekkel gyarapodott Földközi-tengeri kultúrában gyökerező közös Európa széthasadását többek között nyelvi kérdés is okozta. Mai szemmel nézve úgy tűnik, hogy az új Európa magja a nyugati, „latin” oldalon van, de ezt a régi felosztást nem homályosíthatja el az erőltetett egységesítés és az egyre inkább fenyegető kulturális globalizáció. Az identitásérzés a nemzetek fölötti kultúrkörre is vonatkozhat, amelynek a centrumát a nemzetközi nyelv alkotja. Mint ismeretes, ezt a szerepet a múltban a latin és a görög nyelv játszotta. A nyelv által megalkotott kulturális identitásnak talán a legkifejezettebb módja a világ nyelvi képének fogalma. Az európai nyelvi és kulturális sokszínűségben látni kell azt, hogy minden nyelv- és kultúrközösség létrehozta a rá jellemző világ nyelvi képét. Az adott nyelv lexikája az embernek a valóság megfelelő fragmentumaihoz való intellektuális és emocionális viszonyt fejezi ki, és rögzíti az e nyelvre és kultúrára jellemző világnézetet. Az objektív valóságnak a kultúrák különbözőségéből adódó interpretációs sokfélesége az oka annak, hogy a nyelvek szemantikai síkon eltérnek egymástól. A nyelvek közötti különbségek tükrözik a valóság fragmentumainak különböző szignifikációs, kategorizációs és konceptualizációs aspektusait. Két nyelv összehasonlítása egyidejűleg két különböző kultúra, két különböző világnézet összehasonlítását is jelenti. A nyelvnek az adott kultúrközösség különböző életszféréival megvalósuló szoros kapcsolata egy specifikus nemzeti koloritot eredményez, amelyet a szakirodalomban lingvo-reáliáknak szokás nevezni.

A lingvo-reáliák viszonylagos lefordíthatatlansága elsősorban a szótári ekvivalensek hiányából adódik, de az adott nyelvre jellemző konnotációs, axiológiai rendszerrel is összefügg. A kultúrák közelsége hasonlóságot mutathat a világ nyelvi kategorizációja terén, a két nyelvben szerepelhetnek hasonló denotációjú vagy konnotációjú szavak, de ez a hasonlóság látszólagos is lehet.

A világ nyelvi képe az emberi megismerésnek és a nyelvi formalizációnak az eredménye. Minden nyelv másképpen kategorizálja és konceptualizálja a világot. Ezek a kategorizációk és konceptualizációk soha sem lehetnek egyformák, mivel bennük más és más világnézet nyilvánul meg. Így az egyik nyelvről a másikra történő fordítás vagy az idegennyelv-tanulás, illetve -oktatás nemcsak abból áll, hogy behelyettesítjük a megfelelő szavakat, hanem azt is jelenti, hogy összehasonlítjuk a világ két különböző nyelvi képét. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy figyelemmel kell lennünk a nyelvi struktúrák teljes specifikumára, különös tekintettel a szemantikai sík nemzeti-kulturális aspektusára, amely az adott nemzetre, civilizációs vívmányaira és a nyelvére jellemző társadalmi-kulturális tudást fejezi ki. A lexikális jelentés síkjára ráarakódik az expresszív, morális, esztétikai, ideológiai, pragmatikai, valamint a nyelvtörténeti és kultúrtörténeti tartalom, más szóval a nemzeti-kulturális komponens. Olyan lexikáról van szó, amely az adott nyelvközösség kultúrájára nézve specifikus kultúrmintákkal, szokásokkal, mentalitással, hagyománnyal, folklórral, értékrenddel, a társadalmi és politikai élet struktúrájával stb. kapcsolatos jelenségeket jelöli. Ide tartozik az ún. szociokulturális idiomatika, például a frazeologizmusok, közmondások, mondák, aforizmák, szólások, jelszavak, maximák stb. Ehhez a lexikális típushoz sorolhatjuk azokat a tulajdonneveket is, amelyekben egy nemzet történelme, kultúrája, valamint az általuk jelölt denotátum megismételhetetlensége tükröződik. Olyan információkat hordoznak, amelyek az adott nyelv használójában az adott kultúrközösség történelmével összefüggő, meghatározott asszociációkat ébresztenek, pl. *Arad, Erdély, Újvidék, Csepel, Bem, Zrínyi* stb.

A szóban forgó nyelvi és kulturális sokszínűségben nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nem-verbális kódrendszert sem. A nem-verbális jelek egy adott nyelvközösségnek a termékei, amelyek egy konkrét földrajzi területen funkcionálnak, és e nyelvközösség által létrehozott kultúrának a jegyeit viselik, valamint a kötelező tudás komponensét is alkotják. A viszonylag kis számú univerzális nem-verbális jelen kívül minden nyelvközösség sajátos nem-verbális jelkészlettel is rendelkezik. A különböző nyelvközösségek képviselői legjobb esetben elsajátítják a kommunikációhoz szükséges közös nyelvet, de nem fogják tudni helyesen használni az idegen nem-verbális jeleket. Ebben a helyzetben a külföldiekkel való kontaktusban igyekszünk átvinni saját jelkészletünket. A külföldiek para- és extranyelvi viselkedését is saját normánk szerint értelmezzük. Az ismeretlen ingerek téves dekódolása, azaz helytelen tartalom hozzárendelése az idegen kinetikai viselkedéshez igazságtalan, nem kívánatos minősítést okozhat. Azok között az emberek között, akik nem értik egymást, folyamatosan növekszik az előítélet, amely szükségszerűen izolációhoz vagy netán a kontaktus teljes megszakításához is vezethet. A nem-verbális kódrendszerek a különböző kultúrák termékei. Az adott nyelvközösség minden tagja ismeri és tudja használni ezt a rendszert, tehát rendelkezik a para- és az extranyelvi kompetenciával, illetve a para- és az extranyelvi pragmatikai kompetenciával is (BANCZEROWSKI, A kommunikációs kompetencia és összetevői: Nyr. 1994: 277–86). A legtöbb probléma akkor keletkezik, amikor a két kultúra érintkezik egymással és mind a kettő formailag azonos, de tartalmilag egymástól eltérő gesztusokkal rendelkeznek.

A fentebb tárgyaltak tükrében külön említést kell tenni a sztereotípiákról is, amelyek sajátos kulturális sorompót alkotnak. A sztereotípiákban rögzült világkép a hagyományaink alapjait érinti. Ezek olyan rendszerek, amelyek lehetővé teszik az identitás

megtartását, és egyidejűleg az identitás alkotó részét is képezik. Ebben az értelemben az emberre jellemző olyan törekvésnek a megnyilvánulásaként foghatók fel, amely a saját csoportot megkülönbözteti másoktól, és ez a megkülönböztetés mindig csak egyirányú előnyökre épül. A MI- és az ŐK-féle kategorizáció azt a gondolati önvédelmi folyamatot tükrözi, amely lehetővé teszi, hogy meghatározzuk saját helyünket az adott közösségben, amelyhez tartozunk. Ezt kíséri a megfelelő nyelvi axiológiai eszköztár is. A sztereotípiák gyakran azt a bizonytalanságot és félelmet tükrözik, amely azon a meggyőződésen alapul, hogy elveszíthetjük saját önazonosságunkat, amelyet a MI csoporthoz való tartozás biztosít, és ennek hatására olyan magatartás kialakulásához vezet, amely mások, az idegenek ellen irányul. Európa egyesítésének perspektívája és ezzel kapcsolatosan a tolerancia elvein alapuló, az emberek közötti viszony lehetőleg konfliktusmentes kialakításának követelménye teszi szükségessé, hogy jobban megismerjük a kultúrrendszerek funkcionálásának bonyolult kérdéseit, valamint a sztereotípiák és az előítéletek keletkezésének és elterjedésének okait is. Azokról a pszichológiai és kulturális-társadalmi mechanizmusokról van szó, amelyek szűrőként működve befolyásolják az emberi percepciót. Ezen kívül szükségeltetik bizonyos jóakarát, érzékenység, nyitottság, percepciók készség, a saját kulturreáliák ismerete, magas fokú objektivitás, mások iránti tisztelet, valamint az a tudás is, amely más nyelv- és kultúrközösségek, társadalmi csoportok stb. nyelvi és nyelven kívüli viselkedésére vonatkozik. A sztereotípiák nemcsak azokról szólnak, akikre vonatkoznak, hanem bizonyos mértékben azokról is, akik létrehozták őket (BAŃCZEROWSKI, Etonimák mint sztereotípusok a magyar és a lengyel nyelv frazeológiai kapcsolatainak és közmondásainak a tükrében. In: FÓRIÁN ÉVA szerk., Multikulturalitás, nemzeti identitás, kisebbségek Magyarországon és Lengyelországban. Nyelv – Irodalom – Kultúra. Debrecen, 2004. 61–73).

A jövő közös Európája több nemzetből álló organizmusként rajzolódik ki. Több kérdés azonban még válaszra vár. Nem világos például, hogyan fog érvényesülni ebben a multinacionális közösségben a különböző nyelvek és kultúrák együttélése, egyenjogúsága, milyen lesz a nyelvi tervezés e nemzetközi rendszerben, stb. Köztudott tény, hogy az Európai Unióban a nyelvi problémát már többször megvitaták. A kérdést, érzékeny volta miatt, politikai körökben igyekeztek elkerülni, de a nyelvpolitikai szakirodalomban nagyobb teret biztosítottak neki. Általában olyan látszat uralkodott el, hogy valójában az EU-ban semmilyen nyelvi probléma sem létezik. Az angol, a francia és a német nyelv a fő munkanyelv szerepét tölti be, a többi nyelv pedig hivatalos nyelv, azaz a fontos dokumentumok nyelve. Ezen látszólagos megnyugtató megoldás ellenére a kulisszák mögött nagyobb mozgás tapasztalható, mint ez feltételezhető lenne. A német kormány például erőteljes erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy megerősítse a német nyelv munkanyelvi státuszát, ami nyilvánvalóan nem marad hatás nélkül a többi nyelvre nézve sem. Ezen kívül még nem lehet tudni, hogy milyen álláspontra helyezkednek majd az új tagállamok.

A vitákban és a publikációkban újból és újból hangsúlyozzák a nyelvi sokszínűség megtartásának és megerősítésének a szükségességét az EU-ban. Ez az állandó ismételtetés egyrészt megnyugtatónak hangzik, másrészt gyanúsak is tűnhet. Az EU-ban tapasztalható többnyelvűség más kérdéseket is felvet. Például hogyan lehet ebben a helyzetben egyidejűleg biztosítani a demokratikus, a gazdaságos és a hatékony kommunikálást? A probléma valós. Ha minden nyelvet (jelenleg 21 nyelvről van szó) egyformának tekintünk, akkor demokratikusan járunk el, de figyelmen kívül hagyjuk a gazdaságosság és a hatékonyság elvét. Az egy vagy néhány munkanyelvre való korlátozás viszont lehet gazdaságos és hatékony, de nem lehet demokratikus, mivel privilégiumot biztosítana a kiválasztott nyelveknek, és ez konfliktusok keletkezésének forrása lehet, ami végered-

ményben megnehezítheti az integráció folyamatát is. Ebben a kontextusban érdemes felidézni az Európai Közösség volt elnökének, Jacques Delorsnak a szavait: „A nyelvi kérdés az Európai Közösség gyökereit érinti. A nyelv a nemzeti és az egyéni identitás eleme. Az európai nyelvek kontinensünk óriási kulturális örökségének a részei. Ha a Közösség tovább bővül, bizonyára növekednek majd azok a gyakorlati nehézségek is, amelyek a tagországok nyelveinek való megfelelő tisztelet megadásával kapcsolatosak. Az olyan megoldás, amely ezt figyelmen kívül hagyja, közösségünk koncepciójának alapjait rendítené meg.” (Idézi DETLEV BLANKE, *Języki w Unii Europejskiej i Niemcy o równouprawieniu ... własnego języka*. In: BARBARA GORYŃSKA-BITTNER szerk., *The Other [?] Europe*. Poznań, 2004. 52.)

Az EU-ban elismerik az ún. állami nyelveket (a luxemburgi kivételével), amelyek a hivatalos nyelv státuszával rendelkeznek. Meg kell különböztetni azonban ezeknek a nyelveknek a jogi státuszát és a gyakorlatban játszott valódi szerepét. Ezen kívül az EU-ban különbséget tesznek a hivatalos nyelvek (official languages) és a munkanyelvek (working languages) között is, annak ellenére, hogy az EU dokumentumaiban ezeknek a fogalmaknak a pontos meghatározása nincs megadva. A mindennapi gyakorlat azt mutatja, hogy a hivatalos nyelvek (állami nyelvek) a kötelező jogi dokumentumok, az alapvető határozatok, az EU szervei dokumentumainak, a kormányközi csúcstalálkozóknak, valamint az Európai Parlamentnek a nyelvei. Az EU mindennapi gyakorlatában azonban sokkal fontosabbak a munkanyelvek, mivel a segítségükkel folyik az uniós intézmények között a mindennapi kommunikáció. Jelenleg az EU szerveinek a hivatalos nyelvei a következők: angol, dán, finn, francia, görög, holland, ír, német, olasz, portugál, spanyol, svéd, továbbá kilenc új nyelv.

Az EU-nak jelenleg nemcsak az alkotmánnyal és a költségvetéssel vannak problémái, hanem az identitással is, és a továbbiakban, úgy tűnik, nyitva marad a nyelvi kérdés is. Brüsszelben már régóta azt lehet hallani, hogy a hivatalos nyelvek számát csökkenteni szükséges. Egyesek azt szeretnék, hogy ez a státusz csak az angol, a francia és a német nyelvet illesse meg. Ezeket a nyelveket az eurokraták a mindennapi kontaktusban használják. Mások viszont azon az állásponton vannak, hogy minden nyelvcsaládot csak egy nyelv képviseljen, amely hivatalos státusszal fog rendelkezni. Ez viszont megvalósíthatatlannak tűnik, mivel egyelőre egyetlen egy tagország sem kívánja megfosztani a saját polgárait attól a lehetőségtől, hogy az anyanyelvén kommunikálhasson az EU intézményeivel. Érdeemes hozzátenni, hogy az utolsó bővítés előtt az ír nyelv nem volt hivatalos nyelv az EU-ban annak ellenére, hogy Írországból hivatalos nyelv. Dublin lemondott róla arra való hivatkozással, hogy minden ír ember tud angolul, és a többség ezt a nyelvet használja. Amikor az európai színpadon megjelentek az olyan kis nyelvek, mint például az észti, a lett, a litván, a szlovén, a szlovák, azonnal fellángolt az ír nyelvről szóló vita is, és ennek eredményeként Brüsszel nem tudott nemet mondani. Így az ír nyelv az EU 21. hivatalos nyelve lett. A kis nyelvek megjelenése az EU-ban érvet szolgáltatott azok számára, akik azt szeretnék, hogy megfelelő státuszt kapjanak azok a nyelvek is, amelyek ugyan léteznek, de sehol sem államnyelvek. (Jelenleg Európában kb. 200 nyelvet számlálnak.) Az EU több régiójában újból életre keltek az olyan nyelvek is, mint például a walesi vagy a katalán nyelv. A katalánok már régóta arra törekednek, hogy nyelvük is legyen hivatalos az EU-ban, s azzal érvelnek, hogy ezt a nyelvet 13 millió ember beszéli, 5 milliónak ez az anyanyelve, viszont például a szlovén hivatalos nyelv az EU-ban annak ellenére, hogy Szlovénia lakossága mindössze 2 millió. A fő érvet azonban Málta szolgáltatotta, amikor hivatalos státuszt követelt meg a máltai nyelv számára. Ez viszont komoly problémát okozott azzal, hogy a máltai nyelvet főként a privát kommunikációban használják, az újságok és a hivatalos dokumentumok viszont csak angolul jelennek meg.

Közben kiderült, hogy a világon a máltai nyelvnek csak 5 hivatalos fordítója, illetve tolmácsa van, de állítólag ők sem nagyon kívánnak a brüsszeli és a strassbourgi tolmácsfülkékben dolgozni. Ezek a nehézségek egyáltalán nem kedvtelenítettek el másokat sem. A katalán, a baszk és a galego (galíciai) nyelv félhivatalos státuszt kapott, ami azt jelenti, hogy az egész uniós jogtárat le fogják fordítani ezekre a nyelvekre is, de nem hivatalos változatként. A fordítási költségek a spanyol kormányt terhelik. A luxemburgi nyelv is hasonló lehetőséget kapott, de maguknak a luxemburgiaknak kell döntenie arról, hogy élni kívánnak-e vele. A teljesebb nyelvi kép érdekében nézzük meg, hogyan alakult az idegennyelvtudás az EU tagállamaiban. Az 1999. évi adatok szerint a százalékos eloszlás a lakosságra kivetítve a következő: Ausztria – 57%, Belgium – 64%, Dánia – 84%, Egyesült Királyság – 19%, Finnország – 59%, Franciaország – 41%, Görögország – 42%, Hollandia – 91%, Írország – 28%, Luxemburg – 97%, Németország – 49%, Olaszország – 40%, Portugália – 36%, Spanyolország – 37%, Svédország – 82%. Ez azt jelenti, hogy 56%-nál hiányzik az idegennyelvtudás. Nyilvánvaló, hogy a 2004. évi bővítés után ez az arány még rosszabb lesz.

FORREST szerint (idézem BLANKE i. m. 2004. 56 után) az EU Parlamentje a nyelvi közvetítésre a költségvetésének egyharmadát költi. JOHNSTON (idézem BLANKE uo. után) azonban a nyelvi közvetítés költségeit az EU adminisztrációs költségvetésének 40%-ában határozza meg, ami a teljes költségvetés 5%-át teszi ki. Egyesek viszont kétségbe vonják ezt a számítást, mivel figyelmen kívül hagyja a tolmácsok, illetve fordítók képzésével, a technikai eszközökkel való ellátással, a tolmácsoláshoz szükséges felszerelések (pl. fülkék, irodai eszközök, másolások stb.) biztosításával stb. kapcsolatos költségeket. Ezen kívül e témával összefüggésben különféle projekteket, a nyelvtanárok cseréjét stb. finanszírozzák. Jelenleg nincs pontos adat arra vonatkozóan, hogy valójában mennyibe kerül az EU állampolgárainak a többnyelvűség. Az azonban biztos, hogy ez a szám most is nagyon nagy és a jövőben kétségkívül növekedni fog. Például az 1999. évi adatok szerint a nyelvi közvetítés szolgálata az EU-ban 685 900 000 eurót tett ki. A 2004. évi bővítés után ez az összeg már több mint 800 millió euró volt. Nem nehéz belátni, hogy a közeljövőben a nyelvi kérdés komoly probléma elé állítja majd az EU döntéshozóit.

A nyelv a mi civilizációinkban az ember számára a legfontosabb érték, amely nemcsak az információ továbbításának a feladatait teljesíti, hanem a szimbolikus kultúra alappillére képezi és a legfőbb nemzeti sajátosság záloga is egyben. Erről viszont lemondani, ahogy az utóbbi franciaországi és hollandiai referendum eredményei mutatják, az Európai Unióban nem mindenki kíván. Mielőtt az ilyen döntésre bárki is rászánná magát, tudatában kell lennie azzal, hogy az emberi nyelv egy adott személynek a leglényegesebb jellemzője. A természetes nyelv az emberi lény konstitutív tulajdonsága. Ez azt jelenti, hogy a természetes nyelvek nem létezhetnek az emberek nélkül, és fordítva, az emberek sem létezhetnek a nyelvek nélkül. A nyelv nem valami hozzáadott kiegészítője az embernek, hanem azoknak a tulajdonságoknak a halmazához tartozik, amelyek az ember lényegét adják. Az ember kezdettől fogva nyelvi lény. Informatikai fogalommal élve azt mondhatjuk, hogy a természetes nyelv nem más, mint a konkrét emberek agyának (elméjének) a szoftvere (operációs potenciálja). A nyelvi potenciálnak bizonyos „adagját” az ember a „természettől” kapja meg, azaz genetikai átöröklés során. Ez minden ember faji „felszereltségének” (programjának) a része. A természetes nyelv mindenekelőtt és elsősorban olyan mechanizmus, amely lehetővé teszi az egyes személyeknek, és a személyek révén az egyes embercsoportoknak, végső soron pedig az egész emberiségnek mind a kognitív, mind pedig a gyakorlati fejlődését. A természetes nyelv egyidejűleg olyan mechanizmusnak tekinthető, amely az ember intellektuális vívmányait rögzíti, dokumentálja. A nyelv tehát nemcsak az interperszonális kommunikációt, hanem az inter-

perszonális kogníciót is biztosítja. Ahogy GLATZ FERENC írja: „Világos lett: a modern technikát, az új világ bonyolult társadalmi világnézeti konfliktusait az ember csak anyanyelvén érti meg. Érzelmi világát kiteljesíteni anyanyelvén fogja a jövőben is. Ezért tehát a kisnyelveket is modernizálni kell. Ha nem lesz magyar vagy szlovák vagy román stb. nyelven modern fizika-, kémia-, biológiaoktatás, vagy nem lesz szépirodalom, verskultúra, akkor az alföldi vagy regáti, vagy kárpátaljai kisgyerekek már 6 éves korukban szociális hátrányba kerülnek a midwest vagy más nagy kultúrába született kisgyermekkel szemben a holnap világvárosaiban”. (Hét tézis az Európai Unióról és a nyelvekről. *Lingua Frankák, regionális lingua frankák, anyanyelvek és a német nyelv: Magyar Tudomány* 2001: 855.)

Manapság azt figyelhetjük meg, hogy a magyar nyelv pozíciója mind az országon belül, mind pedig az országon kívül észrevehetően gyengül. Itt nem is az érthető ellenállást kiváltó angol nyelv egyre intenzívebb előretöréséről van szó, hanem arról, hogy a magyar nyelv jelenléte főként a tudományos kommunikációban, de más területeken is csökkenni látszik. Arról, hogy ez valós probléma, olyan bizonyítékok tanúszkodnak, mint például a cégtáblák, a címtáblák és hirdetések nyilvános helyeken, a céges papír és az állami, valamint más intézmények által kiadott különféle alkalmi nyomtatványok, a pályázati és más jellegű kérdőíves anyagok, egyes hazai konferenciák programjai, üdvözlő lapok szövegei stb. Az élet több szférájában (pl. tudomány, technika, informatika, turisztika) a magyar nyelvet fokozatosan és folyamatosan kiszorítja az angol. Kis mértékben talán javul a helyzet azzal, hogy a magyar nyelvet külföldiek is tanulják, de végeredményben ezek száma rendkívül kicsi. A hungarológiát a külföldi egyetemeken, néhány kivételtől eltekintve, általános pangás jellemzi. Észrevehető, hogy megingott a nyelvátvétel kommunikációs hierarchiája, ami az irodalmi nyelv presztízsének csökkenésével, a rétegnyelvek és más köznyelvi változatok megerősödésével, valamint a nyelvi agresszivitásnak és vulgarizációnak toleranciájával párosul. Csökkent a magas szintű kultúra rangja a társadalmi életben, megerősödött az alacsony és közepes szintű kultúra pozíciója, ami odáig vezetett, hogy a nyelvhasználók csak korlátozott, alacsony funkcionális fókú nyelvi kóddal fognak rendelkezni, és végső soron nem lesznek képesek ellátni magasabb társadalmi, politikai és más jellegű funkciókat. Elterjedt a nyelvi és kultúrszervilizmus, amely az idegennyelvi elemek és kultúrmenták (főként az amerikai minták) kritikátlan átvételében nyilvánul meg. Az „információs zaj”, amely manapság – sokszor manipulációs céllal – sokféle kommunikációs csatornát terhel, nemcsak a mi viselkedési normáinkat, modellünket bomlaszthatja szét, hanem a gyermekeinkét is. Úgy tűnik, hogy a mai társadalom, különösen pedig a fiatal nemzedék kommunikációs kompetenciája nem elégséges, a szókultúrával kapcsolatos érzékenység pedig rendkívül gyenge. Sok fiatal igyekszik kitörni az érvényes konvenciókból, sztereotípiákból, és a korokra jellemző módon verbális provokációt hajt végre, rosszízű szövickek vagy vulgarizmusok képzésének és használatának segítségével. Nincsenek tudatában annak, hogy a magas szintű társalgási képesség a mai ember számára nagyon fontos tulajdonság, amely a sikeres életvitelt biztosíthatja, például különböző társadalmi szerepek és funkciók betöltésében. GLATZ FERENC a nyelvi alapú szociális diszkrimináció veszélyéről figyelmeztet, amikor azt írja, hogy „kiemelkedik egy felső középosztály, amelyik egy modern fogalomvilággal operál, korszerű világnyelvet vagy világnyelveket beszél, azon ír, gondolkodik, és kialakul egy kulturálatlan tömeg, amelyik csak a modernizálatlan, szubkultúrába süllyedt anyanyelvet beszél” (i. h.). Hozzátehetjük még azt is, hogy a hazai demográfiai helyzet a hivatalos statisztikai adatok szerint évről évre, hónapról hónapra folyamatosan romlik. A magyarországi média pedig, amelynek óriási szerepe lenne a társadalom életében, egyre inkább nemzetközivé válik.

Az intenzív interkulturális kapcsolatok új szituációjában a magyar nyelv szerepéről a magyarok mai életében és kultúrájában végeredményben a „velük született erő” fog dönteni. Itt a nyelv társadalmi presztízsére gondolok, itthon és külföldön, de elsősorban a nyelv belső kulturális értékeire. A „nyelv erejére” társadalmi szinten természetesen háttással van az anyanyelvi és a nyelvet „megtanult” használók száma, a nyelvhordozók politikai és társadalmi mobilitása, a nemzet és az ország politikai helyzete, az ideológiai tényezők, a vallás, de a legfontosabb, amit különösen ki szeretnék emelni, a nyelvben rögzült tapasztalatok hihetetlen gazdagsága, a szavakban rejlő megismerési és megfigyelési tartalom, a társadalmilag akceptált nyelvi kifejezésekben tükröződő specifikus mentalitás, szellemesség, valamint a nyelvben létrejött szövegek (köztük a szépirodalmi művek) értéke is. Egy lengyel író, Cyprian Norwid azt írta: „A nyelvet nem a kard és a pajsz védi meg, hanem a remekművek”. Melyek azok a tényezők, amelyek erősíthetik a magyar nyelv pozícióját és erejének a forrását képezhetik? A forrás csak egy lehet: a nemzeti identitás és a kultúra. A magyar közösségi identitásnak kulturális jellege van. Ezt az identitást csak a nyelven keresztül ismerhetjük meg. Benne rögzültek a saját (nemesi, földbirtokosi, paraszti) és a történelem során átvett (latin és keresztény, újabban pedig nyugat-európai) értékek. Ezek együttesen a több dimenziójú és több rétegű magyar mentalitás fenoménjét alkotják, amelyhez a hozzáférést csak a nyelvben rögzült világkép elemzése teszi lehetővé. A világ nyelvi képe az adott közösség tulajdonát képezi, és magában foglalja azt az értékrendszert, amely az egész nyelvközösség történelmi tapasztalatából fakad. A nyelvben tárolódnak a kulturális-nyelvi tevékenységnek a termékei az udvariassági etikett legegyszerűbb formuláitól kezdve a különféle szituációkban használt és az adó intenciójának megfelelően konstruált beszédmintáig bezárólag (pl. pohárköszöntő, részvétnyilvánítás, panasz, feljelentés, kérelem, pletyka, káromkodás, közmondások, imák, dalok, mesék stb.). Ennek következtében a nyelv úgy funkcionál, mint a kultúra tükré és archívuma, amely rögzíti azt, ami volt, és a hagyományt átadja a következő nemzedékeknek.

A világleg és kulturálisan egyesülő Európában a különböző nyelvek és kultúrák által kijelölt világkép kérdése nem maradhat figyelmen kívül. Még nincs végleges döntés arról, hogy az egyesült Európa az államokból, régiókból vagy a „kis hazákból” fog állni. Az ebben az ügyben hozott döntésnek, valamint az egyesülési folyamat gyakorlati lefolyásának alapvető jelentősége lesz a nyelvi identitás tekintetében. A globalizációs fenyegetettség az egyes nyelvek és kultúrák számára nem túl nagy távlatokban, úgy tűnik, valószínű kérdéssé válhat.

A fentebb tárgyaltak tükrében azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyelvi és kulturális kérdés az EU-ban rendkívül bonyolult képet mutat. E kérdés helyes kezelése a nyelv- és kultúrák közti tudományos kutatások eredményeinek figyelembevételével nem képzelhető el. Fel kell készíteni az EU polgárait a kulturális és civilizációs sokféleséggel való konfrontációra, valamint arra is, hogy ezt a sokféleséget értsék meg és ne tekintsék a nemzeti identitást fenyegető helyzetnek. Vajon a művelt magyar ember felkészült-e a nyelvi, kulturális és civilizációs sokszínűség konfrontációira? Vajon képes-e ezt a sokszínűséget megfelelően kezelni és elfogadni? Mit kíván tenni annak érdekében, hogy saját nyelvét, kultúráját és identitását megőrizze, ápolja és átadja a következő nemzedékeknek? Íme a kihívások, amelyekkel a nemzetnek és a szuverén államnak feltétlenül foglalkoznia kell. Az eddigi izolációból kiszakított ország hirtelen a globalizációs folyamatok hatása alá került. Az ország nyitottá vált, ami azt jelenti, hogy ki van téve sokféle hatásnak – építőnek és rombolónak egyaránt.

The language issue in the European Union

Issues of language and culture in the EU exhibit a rather complex pattern and their proper management cannot be conceived of without taking the results of interlinguistic and intercultural research into consideration. EU citizens have to be made ready to confront cultural and civilizational diversity and also to understand that diversity rather than taking it to threaten their national identity. Are educated Hungarians ready to come to grips with linguistic, cultural and civilizational diversity? Are they able to adequately treat and accept such diversity? What are they prepared to do in order to maintain and cultivate their own language, culture, and identity, as well as to hand them down to the next generation? These are the challenges that a nation and a sovereign state necessarily have to face. Hungary, torn out of its former isolation, has suddenly found itself exposed to globalization processes. Linguistics, applied linguistics, language planning and language policy have to deal more and more intensively with the above issues.

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

Gondolatok az összehasonlító stílustörténetről*

I. B e v e z e t é s . – Az utóbbi években az eddig eléggé elhanyagolt összehasonlító stilisztika helyzetével, továbbá a megújulását, kifejlesztését célzó, jórészt tudományközi kérdéseivel foglalkoztam. A megvalósítandó célra és lehetőségekre utaló, nyitánynak tekinthető tanulmányom (Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról: Nyr. 2001: 30–46) után az összehasonlító stilisztika társtudományaival való kapcsolatait vizsgáltam. Ilyen céllal és témával a következő diszciplínák kerültek sorra: összehasonlító szövegten (Összehasonlító stilisztika és összehasonlító szövegten: *Officina Textologica* 5. 2001: 125–32), kontrasztív szemantika (Kontrasztív szemantika és összehasonlító stilisztika. In: Kontrasztív szemantikai kutatások. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Bp., 2001. 252–5), fordítástudomány (Összehasonlító stilisztika és fordítástudomány. In: A nyelv nevelő szerepe. A XI. Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Szerk. FÓRIS ÁGOTA – KÁRPÁTI ESZTER – SZÜCS TIBOR. Pécs, 2002. 344–8), összehasonlító irodalomtudomány (Összehasonlító stilisztika és összehasonlító irodalomtudomány. In: Távlatok. Nyelv- és irodalomtudományi tanulmányok Antal Árpád professzor tiszteletére. Szerk. EGYED EMESE. Kolozsvár, 2002. 41–6).

Az ezekben a tanulmányokban elért eredmények összegezésével alapot szeretnék teremteni az összehasonlító stílustörténeti vizsgálathoz. A megvalósítandó cél az összehasonlító stílustörténet kialakítása, megalapozása, egy eddig érdemben nem tárgyalt, számon nem tartott diszciplína lehetőségeinek bemutatása, jogosultságának demonstrálása, egy olyan diszciplínáé, amelynek több-kevesebb vonatkozása ugyan már eddig is szóba kerülhetett, de nem mint egy lehető vagy legalábbis feltételezhető diszciplína tárgykörébe tartozó kérdés. Az összehasonlító stílustörténet kialakítása többet jelent, mint a stilisztika egy új összehasonlító ágának a kifejlesztése. Többet jelent, mert ez itt most egy jelentős átváltás eredménye. Arra gondolok ugyanis, hogy az eddigiek során az összehasonlító stilisztikát leíró diszciplínaként vizsgáltuk, szóba került társtudományai is leíró jellegűek. Az összehasonlító stílustörténettel való foglalkozás elkezdése a diakroniára, az összehasonlító történeti diszciplínák területére való áttérést (is) jelenti.

* Készült a Sapientia Alapítvány Kutatási Programok Intézetének támogatásával.

Témánkat a következő tárgyalásrendben taglaljuk: 1. Bevezetés, 2. Összehasonlító stilisztika és összehasonlító stílustörténet, 3. Az összehasonlítás elméleti megvilágításai, 4. Az összehasonlító stílustörténet tárgykörei, 5. Irodalmak és művészetek közötti összehasonlítások 6. Egy irodalmon belüli összehasonlítások, 7. Összegezés, kitekintés.

2. Összehasonlító stilisztika és összehasonlító stílustörténet. – Az összehasonlító stílustörténet az összehasonlító stilisztika része, ez pedig a stilisztika egyik ága.

A) Az összehasonlítás elvére, módszerére alapozó stilisztikai diszciplína meglehetősen összetett tudomány. Tárgykörei és a stilisztikán belüli, valamint az azon kívüli kapcsolatai eléggé szerteágazóak. Hangsúlyoznunk kell, hogy az összehasonlítás a stilisztika valamennyi ágára kiterjeszhető és ki is terjesztendő: 1. a nyelvi elemek stilisztikai minősítése; 2. a stilisztikai elemzés (például egy újságcikk, egy tudományos értekezés, egy irodalmi alkotás stílusának a vizsgálata); 3. a stílustipológia, a stílustípusok (például a tudományos, a hivatalos vagy a szépirói stílus és ezen belül az egyéni, műfaji vagy – ami számunkra itt a legfontosabb – az irányzati stílus) leírása, jellemzése. Mindhárom ág lehet leíró, és ugyanakkor történeti is.

Mindemellett a stilisztika és ezen át az összehasonlító stilisztika összetett jellegét bizonyítja az is, hogy sok és sokféle tudományközi érintkezése van, elsősorban társtudományaival való kapcsolatai figyelemreméltóak, ami többek szerint azt is jelenti, hogy a stilisztika kapcsolatai jellege révén „integrálódó” tudomány (SZATHMÁRI ISTVÁN, *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata*. Székesfehérvár, 2002. 17–8), „egyre inkább integráló, illetve integrált tudományterületté kezd válni” (MÁTÉ JAKABTÓL idézi SZATHMÁRI i. m. 17).

A stílustények összehasonlítása sok és sokféle stilisztikai vizsgálat alapja: a stilisztika valamennyi ágában, valamint társtudományaiban egyaránt hasznosítható, továbbá egy-egy nyelvi jelenség (pl. linearitás, ekvivalencia, szintagmatikus és asszociatív viszonyok) stilisztikai megközelítéseiben szintén produktívnak bizonyult. De más tekintetben is sok mindenre alkalmas. Eszköze lehet a stilisztikai megismerésnek, megértésnek és megértetésnek, érvelésnek és értékelésnek. Kedvező hatással lehet a stilisztikai gondolkodásmód kialakítására, továbbá a stilisztikai ismeretek alkalmazására és segíti, javítja a stílusgyakorlatokat. Egyszerűen jelzi, bizonyítja a stilisztikai tudás hatékonyságát. Mindebből is következik, hogy igaza lehet PIERRE GUIRAUDnak (*La stylistique*. Paris, 1957. 157) azzal az állításával, hogy az összehasonlítás a stilisztikai vizsgálatok lényegét jelenti, és talán nem túlzás az a véleménye sem, hogy emiatt a stilisztika természeténél, meghatározásánál fogva összehasonlító tartalmú, jellegű tudomány.

Mindez már előre jelzi témánk tárgyának az elfogadhatóságát, azt, hogy a stilisztika, illetőleg az összehasonlító stilisztika eddig nem tárgyalt ága, az összehasonlító stílustörténet lehetséges, jogosult és főleg szükséges diszciplína.

B) Az összehasonlító stilisztika viszonylag régi, ma mégis eléggé elhanyagolt ága a stilisztikának. Régi, amit az is bizonyít, hogy már CHARLES BALLY (*Traité de stylistique française*. Heidelberg, 1909. 27) hangoztatta a stilisztikai összehasonlítás fontosságát. Úgy vélte ugyanis, hogy más nyelvek stílári eszközeinek tanulmányozása révén jobban megismerhetjük az anyanyelv expresszív lehetőségeit. (A kérdés, a diszciplína történetének néhány mozzanatáról l. PÉTER MIHÁLY, *Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról*: ÁNyT. 12. 1978: 221–7.)

Jellegzetes témaköre korábban (az első, a kezdetet jelző fázisban) két nyelv stílus-eszközeinek, stílári sajátosságainak az egybevető vizsgálata volt, amire jó példa MALBLANC francia–német (*Pour une stylistique comparée du français et de l’allemand*. Paris, 1944.), valamint VINAY és DARBELNET francia–angol (*Stylistique comparée du français*.

Paris, 1964.) összehasonlító stilsztikája. Más – szerintünk idetartozó – jelenségek vizsgálatára, mindenekelőtt irodalmi alkotások stílusának egybevető elemzésére inkább az összehasonlító irodalomtudományi vizsgálatokban került sor, például Goethe és Byron hasonló tartalmú, „Ismered a hont?” című versének az elemzése (V. M. ZSIRMUNSKIJ, „Ismered a hont?” Goethe és Byron költészete. Összehasonlító stilsztikai vizsgálat. FK. 9, 1–2, 1–15, 1963.).

Ehhez hasonlóan – a minket közelebből érdeklő – irodalmi, művészeti irányzatok stílusának egybevető tanulmányozását elsősorban szintén az összehasonlító irodalomtudományi vizsgálatok részeként ismerjük, például: összehasonlító reneszánszkutatás (KLANI-CZAY TIBOR, Az összehasonlító irodalomtörténet és a reneszánszkutatás. In: Az irodalomtörténet elmélete. Tanulmányok. Szerk. SZILI JÓZSEF. Bp., 1989. 107–38) vagy a magyar irodalom történetének (irányzatainak) összehasonlító-tipológiai megvilágítása (SÖTÉR ISTVÁN, Egy nemzeti irodalom története – összehasonlító tipológiai módszerrel. In: SZILI JÓZSEF szerk. i. m. 139–84).

Ez a helyzet lényegében ma sem változott. A szóban forgó témákat ma sem összehasonlító stilsztikai kérdésként vagy legalábbis nem aszerint is tárgyalják. Épp ezért ilyen esetekben a stílusforma figyelembevétele nem volt egyedüli, még csak elsődleges szempont sem. Valójában az összehasonlító stilsztika kora ellenére ma kevésbé számon tartott, kevésbé művelt diszciplína, mintha nem lenne saját tárgy- és feladatköre, mintha nem lenne fejlődőképes. De – mint látni fogjuk – van mit és miért kifejleszteni. Szerintünk elsősorban azért, mert szükség van rá, nem egy területen produktívabbá tenni a vizsgálatokat, és ez a stilsztika tudományközi kapcsolataiban is kedvező hatású lenne. Mindebből is következik, hogy javításra vár, hogy megújítása, jobb megalapozása szükséges, halaszthatatlan feladat.

Az összehasonlító stilsztika újra átgondolása, megújítása, javítása több feladatkörhöz kapcsolódik (ezek lehetőségeiről l. SZABÓ: Nyr. 2001: 31–2). Ezek közül számunkra a legfontosabb az összehasonlítások elvének és gyakorlatának több irányban való kiterjesztése és ezzel diszciplínánk tárgykörének a bővítése: 1. nemcsak nyelvek (irodalmak) között, hanem egy nyelven (irodalmon) belül is alkalmazható, 2. a stilsztika valamennyi ágába, így a szépírói stílust és a számunkra fontos irányzati stílust is magába foglaló stílustipológiai vizsgálatokba is bevonható, 3. és ami itt a legfontosabb, a leíró mellett a történeti megközelítések is lehetségesek.

Az összehasonlító stilsztika megújítását a tudományok fejlődésének mai tendenciái is indokolják, hisz a stilsztikában és tudományközi kapcsolataiban is szükséges az egymással összefüggő, egymást erősítő, olykor ugyan az egymással ellentétes, de végül is egy közös cél, a tudomány egysége felé haladó tendenciák, törekvések támogatása, mint amilyen például a differenciálódás, specializálódás és ugyanakkor az integráció, vagy a terjeszkedés és szűkülés.

C) Az összehasonlítások elve és gyakorlata révén az összehasonlító stilsztika szorosán kötődik más összehasonlító diszciplínákhoz, amelyek társtudományai vagy még többet mondó műszóval ikertudományai: kontrasztív nyelvészet, összehasonlító szöveg-tan, nyelvtipológia és nyelvkarakterológia, fordítástudomány, összehasonlító irodalomtudomány, összehasonlító művészettörténet, valamint az összehasonlító szemiotika (SEBEOK, Az összehasonlító szemiotika lehetőségéről. In: A jel tudománya. Szerk. HORÁNYI ÖZSÉB – SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1975. 417–25), ami önmagában – de még inkább fölérendeltje, a szemiotika révén – több, mint társtudomány, hisz mindegyik összehasonlító tudomány elméleti alapjául szolgál, és a multimedialitás révén az említett tudományokat összeköti, egybefogja (részletesebben l. SZABÓ: Nyr. 2001: 30–46, valamint itt a bevezető sorokban az erre vonatkozó szakirodalmi hivatkozásokat).

Emellett a szemiotikának van még egy sajátos kötődése. Arra gondolok, hogy egy eléggé általános felfogás szerint a stilsztika, a stílustörténet alapja és egyben társtudománya a szövegten (ilyen szimbiózis alapján beszélhetünk szövegstilsztikáról). Több szóba jöhető szövegelmélet közül számunkra a leginkább elfogadható forrás a szemiotika és ennek a szövegtenra való alkalmazásából kifejlesztett szemiotikai textológia (PETŐFI, A szövegten társtudományainak egymáshoz és a szemiotikai szövegtenhoz való viszonyáról: Szemiotikai Szövegten (továbbiakban: SzemSzt.) 12. 1999: 35–43, SZABÓ, Szemiotikai textológia és stilsztika: SzemSzt. 8. 1995: 196–200).

És vannak még egészen tág foglalatú idetartozó diszciplínák. Ilyen a még inkább csak kezdeményezett, még ki nem fejlesztett összehasonlító művészettudomány (MIKLÓS PÁL, Az összehasonlító művészettudomány nehézségei és lehetőségei: Helikon 1968: 323–31) és – ami ennél is tágabb körű – a szakirodalomban éppen csak megemlített általános összehasonlító tudomány (MALCUZYNSKI, Théorie et littérature comparée: l'instance dialoguée de la pratique littéraire: Neohelicon 13. 1986: 212), aminek feltehetőleg részei, alárendeltjei lehetnének a fentebb felsorolt összehasonlító diszciplínák. Az összehasonlító tudományok közötti kapcsolatokra a kölcsönösség jellemző. Az egyikben elért eredmények egy másikban is hasznosíthatók, így például az összehasonlító irodalomtudományban egy-egy irányzat sajátosságainak az egybevető vizsgálataiból származó eredmények jól alkalmazhatók az összehasonlító stílustörténetben folyó kutatásokra, irányzatok leírására, jellemzésére.

Ugyanakkor az összehasonlító stílustörténet is sokat segíthet az összehasonlító irodalomtudománynak azzal, hogy az irányzatnak mint stílusformának a vizsgálatával nyelvként közelíti meg az irányzat történetiségét, és így segítségére lehet az irodalomtörténetészeknek, amikor költőileg megformált világgépet elemez (erről mint a monista elv alkalmazásáról I. SZEGEDY-MASZÁK, Világkép és stílus. Bp., 1980. 10–21).

Az ilyen és az ezekhez hasonló érintkezések is jelzik, hogy az összehasonlító tudományok között (különbön magától értetődő) interdiszciplináris kapcsolatok vannak. Ebből többek között az is következik, hogy az ugyanarra a kutatási tárgyra vonatkozó eredmények nagyon gyakran egybefonódnak, sok közöttük az átfedés, a kereszteződés. Példa lehet erre egy irányzatnak, a barokknak a jellemzése, leírása az összehasonlító irodalomtudományban, az összehasonlító művészettörténetben és az összehasonlító stílustörténetben (1. pl.: BÁN IMRE, A barokk. Bp., 1962.; ARTNER TIVADAR, A barokk művészete. Bp., 1968.; RENÉ WELLEK, Concepts of Criticism. New Haven–London, 1963.). Ez még kiegészülhet az összehasonlító szövegtenről feltárt eredményekkel (például a terjedelmes szövegszerkezetekkel, mondatszövevényekkel) vagy az idetartozó műfordítások stílustörténeti, irányzattörténeti tanulságaival (például Gongora magyarrá fordított barokk költeményeinek alapján).

D) Vizsgálatunk tulajdonképpen tárgyának, az összehasonlító stílustörténetnek főlerendelt kategóriája a stílustörténet.

1. A stílustörténet tárgya a szépirői stílus története. Több véleményről eltérően ez a közes és ugyanakkor integráló tendenciájú stilsztika egyik ága. A stilsztikán belüli helyét a már fentebb említett (az A) alatt) hármass összefüggésrendben jelölhetjük ki: 1. stilsztikai minősítés, 2. a stilsztikai elemzés és 3. stílustipológia. Mindhárom ág egyaránt lehet leíró és történeti jellegű, módszerű. A stílustörténet a harmadik ág, a stílustipológia diakronikus változata. Erről szólva még két megjegyzésünk lenne. Az egyik az, hogy az így felfogott stílustörténet nem tévesztendő össze a történeti stilsztikával, ami nem más, mint az első ág, a stilsztikai minősítés diakronikus változata, aminek tárgya nyelvi elemek (például mondat- és szövegszerkezetek) stílári funkcióinak, értékeinek a változása. A másik pedig az, hogy lehetséges a stílustörténet tágabb értelmezése is, az, hogy tárgya

valamennyi stílus típus (tehát a szépi írói stílus mellett például a tudományos, a hivatalos, a publicisztikai, társalgási stílus) története.

A stílustörténet meglehetősen összetett tudomány. Mint határmezsgyés diszciplína több tudomány (elsősorban a nyelvtörténet, irodalomtörténet, művésztörténet) eredményeit a maga sajátos szempontjai szerint egyesítő tudomány. A szóba jöhető eredményeket gyakran analógiaként hasznosítja, már emiatt is produktív lehet a számára az eddig alig kiaknázott – fentebb már ilyen szempontból is említett – szemiotika, továbbá az inter- és multidiszciplináris szöveg- és a kettőt egyesítő szemiotikai textológia (ez utóbíró I. pl. PETŐFI, Szemiotikai textológia: SzemSzt. 1. 1990: 7–21, SZABÓ: SzemSzt. 8. 1995: 196–200), ami stílustörténet-elméletünk alapja, és így a stílustörténet egy szöveg-elméleti modelljéről beszélhetünk (SZABÓ, A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje: Nyr. 1995: 68–80). Ebben fontos összefüggésre utal az, hogy 1. a stílustörténet közvetlen szöveg-elméleti alapja a szöveg történetisége, 2. a szépi írói stílus, továbbá az irányzati és egyéni stílus szöveg feletti kategória és 3. az intertextualitás változás-magyarázat is (I. pl. SZABÓ, A szöveg történetisége: SzemSzt. 4. 1992: 34–9, Nyr. 1995: 69–70. A magyar szépi írói stílus történetének fő irányai. Bp., 1998. 17–9, 29–30).

2. A stílustörténet dinamikus alapegysége az irányzat, pontosabban az irányzat stílusa (irányzati stílus), ami az irányzatnak a világtér (eszmék, értékek, célok) és a módszer (művészi eljárások) mellett a harmadik rétege. Az így felfogott irányzat a szépi írói stílus fejlődéstörténeti szempontok szerint elkülöníthető alkotórésze: diakronikus felosztási egység, fejlődési vonulat.

Ebben a felfogásban a stílustörténet lényegében irányzattörténet: az egymást váltó irányzatok egymásutánosságából kikerekedő fejlődésrajz. A magyar szépi írói stílus történetét alkotó irányzatok nagy része egyetemes művészeti jelenség, például: gótika, reneszánsz, manierizmus, barokk, rokokó, klasszicizmus, romantika, biedermeier, népiesség, szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus, avantgárd (expresszionizmus, szürrealizmus), posztmodern. Ezek mellett vannak nem általánosan ismert és számon tartott, sőt vitatott létű irányzatok, például a biblikus-zsoltáros stílus (a XVI. századtól a felvilágosodásig), a tárgyias-intellektuális stílus (a két világháború közötti periódusban alakult ki, de azután is ható, ma is meglevő irányzat, (minderről részletesen I. SZABÓ 1998. i. m. 19–23).

Még egy fontos megjegyzést kell tenni az irányzatról, ami vizsgálati módszerét és ezen át az összehasonlítás lehetőségeit is megszabja. Ennek kifejtéséhez a kiindulópont az, hogy az irányzati stílus alkotó elemei stílárius sajátosságok (pl. egyszerű, díszített, statikus, dinamikus, élőnyelvi, tárgyias), valamint az ezeket alakító eszközök (pl. zenei és verstani elemek, az igék vagy a névszók túlsúlya, rövid vagy hosszú vagy bővítő mondat- és szövegszerkezetek). Alkotóelemei szoros egységet alkotnak, vagyis az irányzat egységes egész, teljesség és szerves összetettség: struktúra. Ezt a struktúrát egy valamilyen princípium, szervező vagy rendező elv vezérli, aminek a segítségével jellemző sajátosságait ki lehet következtetni, le lehet vezetni. Így például a reneszánsz irodalom stílusának szervező elve a harmónia, aminek két közvetlen megnyilvánulása van. Az egyik az eszményítés, a másik a versszerkezetbeli szabályosság, arányosság. Az elsőre jó példa az, hogy Balassira ugyan valóságos nők hatottak, de idealizált formában és abból adódó nyelvi eszközökkel, elvont és általános (nem egyénített) női szépségként mutatta be őket. A versszerkezetbeli szabályosságot, arányosságot bizonyítja például az „Egy katonának” hárompillérű szerkezete vagy több versének az aranymetszés szabályai szerinti tagolása.

A struktúra jellegnek egy másik fontos módszertani velejárója is van. Arra gondolok, hogy egy régi, de ma is meglevő felfogás szerint egy irányzatot egyetlen sajátossággal próbálnak jellemezni, ami azonban egy más irányzatra is jellemző lehet. Így pél-

dául a szecesszió jellemzésével való próbálkozásban egyenként olyan sajátosságokat vettek sorra és vetettek el, mint például azt, hogy jellemzője lehetne a festőiség, ami többek között az impresszionizmusra is jellemző. Az irányzat struktúráként való felfogásából azonban az következik, hogy nem egy sajátosságnak van megkülönböztető szerepe, hanem az egésznek, a struktúrának.

3. Az irányzat vizsgálata egyaránt igényel szinkroniát és diakroniát. E kettősség lényegét így fogalmazhatjuk meg: a szinkronia szintjén a vizsgálat struktúráközpontú, a diakronia szintjén pedig sorozat-központú.

A szinkronia szintjén az egyes irányzatokat struktúráként írjuk le. Megállapítjuk szervező, rendező elvüket, majd ezek megnyilvánulásaként számba vesszük, leírjuk, illetőleg kikövetkeztetjük a jellemző stílári sajátosságokat és az azokat alakító eszközöket. Témánk szempontjából fontos az, hogy ezek az irányzati sajátosságok képezik az összehasonlítások vizsgálati anyagát.

A diakronia szintjén kiindulópontnak tekintjük azt, hogy az egymást váltó irányzatok sorozatot alkotnak. Egy stílustörténet egészét lényegében az irányzatok kronologikus sorozata alkotja. Ez a sorozat is struktúra. A stílustörténeti fejlődés a maga egészében egy sorozat, amelynek összetevői az irányzatok. Ilyen alapon fedünk fel – mint látni fogjuk, jórészt összehasonlítások segítségével – változásokat, amelyeket aztán meg kell magyaráznunk (SZABÓ 1998. i. m. 25–31).

A szinkronia és diakronia összefüggését ROMAN JAKOBSON (Hang – Jel – Vers. Bp., 1969. 215) alapján világítjuk meg. Szerinte a történetiség „olyan felépítmény, amelynek egymást követő szinkrón leírások sorozatára kell épülnie”. Ezt kiegészíthetjük ROSÉNNak (Intervention to the Paper of Bertil Malmberg „Synchronie et diachronie”. In: GRAUR (éd. en chef), Actes du Xe Congrès International des linguistes. Vol. I. Bucharest, 1969. 33) a fentebb említett sorozatfogalomra vonatkoztatható elvével: a szinkronikus összefüggések egy diakronikus sorozat alkotóelemei. Ebből is következik, hogy egy már leírt irányzat a sorozat részeként – a nyelvtörténetből ismert fogalomhoz hasonló – szinkrón metszet. Az irányzatok diakronikus vizsgálata szintén összehasonlítások függvénye. Így például irányzati sajátosságok összehasonlításában teljesednek ki a változásmagyarázatok, különösen a visszatérő sajátosságok, a ciklikusságok esetében (l. a 6. B) alatt).

3. Az összehasonlítás elméleti megvilágításai. – Az összehasonlító stilsztika és valamennyi ága, valamint társtudományai számára vizsgálati elvet és persze eljárást is jelent az összehasonlítás. Éppen ezért értelmeznünk, magyaráznunk kell lényegét, különböző irányú kapcsolatait. Ehhez produktív szempontokat biztosít az összehasonlítás általános tudományelméleti és stíluselméleti megvilágítása.

A) Az összehasonlításnak tudományelméleti szempontból való megvilágításához a kiindulópont MARX W. WARTOFSKY (A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába. Bp., 1977.) tudományfilozófiájának egyik alapfogalma, a tudományok egyik módszere: a mérés művelete. Szerinte a gyakorlati élet követelményeiből kisarjadó mérés „a legnagyobb emberi teljesítmények közé tartozik, ami aztán elvi *ténnyé*, ezoterikussá vált” (i. m. 157). A mérés gyökerei az azonosítás, az összehasonlítás és az osztályozás folyamatában találhatók meg, alapvető vonásai többek között az összehasonlítás fogalmában testesülnek meg. Ilyen megfontolások alapján jut el WARTOFSKY a minket leginkább érdeklő tézis megfogalmazásához: „Két dolog összehasonlításakor arra vállalkozunk, hogy megállapítsuk róluk, miben azonosak és miben különböznek” (i. h.).

Fontos továbbá nála az összehasonlított tények közötti viszonyok minősítése: „Két összehasonlított dolgot, ha egy közös osztály tagjainak tekintjük őket, ekvivalensnek

mondunk bizonyos tulajdonságuk szempontjából, amely az osztályhoz tartozás előfeltétele”, más szóval „azok a dolgok, amelyeknek bizonyos közös tulajdonságuk van, e tulajdonság osztályát generálják” (i. m. 160). Azt is hangsúlyozza, hogy ennek az ekvivalencia viszonynak bizonyos formális tulajdonságai vannak, mint amilyen például a szimmetria, aszimmetria (i. m. 160–1) vagy az izomorfizmus (i. m. 136), amihez még hozzátehetjük a korrespondencia, a párhuzamosság és a konfrontáció elvét.

Közel áll az összehasonlításhoz a tudományokban általános kategória, az analógia, ami az igazolás, indoklás, magyarázat eszköze, és ez lényege szerint hasonlósági viszony: tények viszonyai, összefüggései közötti hasonlóság (RAIMO ANTILLA, *Grammar Change: Analogy*. In: *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. Ed. R. ANTILLA. New York–London, 1974. 88–9). SAUSSURE (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 201–7) szerint az analógia egyik jellemzője „az összehasonlítás folytán létrejött eredmény” (i. m. 206), és témánk szempontjából érdekes az is, hogy „minden analógiás folyamatot az aránypár felállításához hasonló művelettel lehet ábrázolni”, és ezt gyakran arra használják fel, hogy a vizsgált jelenséget, illetőleg létkát megmagyarázzák (i. m. 207), hisz „az analógia önmagában véve nem más, mint az interpretáció egyik formája” (i. m. 206).

Láthattuk, hogy WARTOFSKY felfogásából az összehasonlítás szaktudományi jelensége is következik. Ezt még több más idevágó véleménnyel is megvilágítjuk. RICHARDS (*Variant Readings and Misreadings*. In: *Style in Language*. Ed. T. A. SEBEEK. Cambridge, Mass., 1960: 249) úgy véli, hogy az előrehaladás a tudásban az összehasonlítás révén lehetséges. Szerinte a nyelvtudomány nagy teljesítményei világítják meg a leginkább az összehasonlítás nagy erejét. Ehhez a hasonlóan KROEBER ugyancsak a nyelvtudomány fejlődésére utalva állapítja meg, hogy „az összehasonlításnak ma sokkal nagyobb jelentősége van, mint amekkora a fonéma és a morféma fogalmának alakulása előtt volt” (idézi USZPENSZKIJ, *Strukturális nyelvészeti tipológia. A nyelvtudomány ma. Szemelvények körünk nyelvészetéből*. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1973. 419).

Az összehasonlítás jelentőségét igazoló példaként itt most még a nyelvtudomány három területét említem meg. Az első a régi, a hagyományos összehasonlító-történeti nyelvészet. A második a több évtizedes kontrasztív nyelvészet, amit tulajdonképpen leíró összehasonlító nyelvészetnek is lehetne nevezni. A harmadik pedig szövegterületen kifejlődött és állandó összehasonlítást feltételező intertextualitás.

Hasonló véleményt idézhetünk az összehasonlító irodalomtudományi szakirodalomból is. KIBÉD VARGA ÁRON (*Szavak, világok*. Pécs, 1998. 49–50) szerint a klasszikus korban „a megismerés, a hasonlóságon és analógián alapul”, amit azzal az elvvel magyaráz, hogy „csak az van, amihez hasonló van”, és „nincs, amihez hasonló nincs”. Emellett azt is állítja, hogy a klasszicizmus jellemzője, a rend – lényege szerint – az „összehasonlítható részek egysége”.

B) Az összehasonlításoknak nemcsak a ténye, hanem sok és sokféle fejleménye, az elért eredmények továbbvitele is fontos tudományelméleti kérdésekkel, általánosítási lehetőségekkel függ össze, többek között olyanokkal, amelyeknek foglalatja lehet a tudományok két sajátos kategóriája, az univerzálé és az invariáns.

1. Az összehasonlító stílustörténet nyelvek közötti és egy nyelven belüli összehasonlításaival – ugyanúgy, mint a maga módján és területén az összehasonlító irodalomtudomány – a stílustörténeti tényeknek egy egészen széles összefüggés-hálózatba helyezett vizsgálatát jelenti, más szóval az összehasonlítás révén a stílustörténetbeli egyedit, pontosabban az irányzatokbeli egyedit egy általánosabb összefüggésrendbe helyezhetjük.

Ennek a tágításnak egyik következménye a stílustörténeti vizsgálatok általános kérdéseikhez való közeledés, a nyelvi (irodalmi) határokon avagy egy nyelven (irodalmon)

belüli jelenségeken, irányzatokon felülemelkedő, túltekintő szemlélet, ami hozzásegíthet a közös, egyetemesen érvényes sajátosságok, törvényszerűségek megállapításához. A sokoldalú összefüggésekkel való megvilágítás, tanulmányozás egy másik eredménye az, hogy így sikerül a stílustörténetbeli (nemzeti, illetőleg irányzatbeli) egyedit a nagyobb, az átfogó egészben, az általánosban megragadni, tanulmányozni.

Mindezek alapján kijelölhetjük diszciplinánk helyét a stílustörténeten belül. Ebben az összefüggésben lényeges az, hogy az összehasonlító stílustörténet az általános felé tendál: egy nyelv (irodalom), egy-egy irányzat stílustörténete → összehasonlító stílustörténet → (általános) stílustörténet-elmélet.

Az összehasonlító irodalomtudomány képviselői is ezt az általános felé irányuló tendenciát emelik ki diszciplinájuk jellegének megítélésében.

SÓTÉR (1989. i. m. 140) szerint „a komparatiztika olyan tudomány, melyet nem a részletek vizsgálatáért, hanem a minél szélesebb összefüggések kereséséért érdemes művelnünk”. KLANICZAY (1989. i. m. 107) még határozottabban állítja, hogy „az összehasonlító irodalomtörténet ma az irodalom általános kérdéseinek nemzetközi szempontú, a nemzeti és a nyelvi határokon felülemelkedő, túltekintő vizsgálatát jelenti elsősorban”. KIBÉDI (1998. i. m. 49) is úgy véli, hogy „az összehasonlítás által az egyedi dolgokat magasabb szintre, egy általánosabb kategóriába lehet emelni.

2. Diszciplinánk ezzel a helyzetével és szerepével stílustörténeti univerzálék felfedéséhez segíthet hozzá.

Az univerzálék közös, egyetemes sajátosságok, a stílustörténet legáltalánosabb fogalmai, kategóriái. Ahogy WARTOFSKY (1977. i. m. 95) is véli, a tudományos megismerés nem a különösrre, járulékosra irányul, hanem az általánosra, vagyis az univerzálékra, azokra a „formákra”, amelyek egy adott osztály minden tagjára érvényesek. Eszerint az univerzálék általánosítások eredményei, ugyanakkor általánosítások kiváltói, indítékai, így az (általános) stílustörténet-elmélet gazdagítói, fejlesztői. Valamennyiük alapja, külső kontextusbeli meghatározója a nyelvek, stílusok feletti általános emberi tulajdonságok és az ezekkel összefüggő kulturális viszonyok.

Az összehasonlító stílustörténet ma még távol áll attól, hogy minden szóba jöhető szempontból elfogadható, igazolható stílustörténeti univerzálékat mutasson ki. Csakis a mindenképpen szükséges illusztrálás szándékával és csakis feltételezésként próbálok meg két példát mondani ilyen univerzáléokra. Ilyen lehet például az, hogy a stílustörténet korstílusok vagy irányzatok vagy egyéni stílusok, esetleg műfaji stílusok története. Egy másik univerzálé lehet az, hogy a fejlődést külső (például társadalomtörténeti vagy lélektani) és belső tényezők (például egy irányzat automatizálódása, majd dezautomatizálódása) irányítják, és hogy ezek változások indítékai, magyarázatai is.

3. Mint az univerzálék esetében, összehasonlítások segítségével elért eredményekből való elvonatkoztatásokkal lehet eljutni a stílusokbeli sokféleséget, variánságot redukáló, a lényegét kiemelő, magába sűrítő invariánshoz, ami – ugyanúgy, mint a már tárgyalt univerzálé – a tudományok sajátos kategóriája. WARTOFSKY (1977. i. m. 242) szerint az invariánst (invarianciát) „csak az általánosítást magába foglaló fogalmi tevékenység segítségével ismerjük meg”. De WARTOFSKY ennél is továbbmegy és az invariánst különböző viszonyokkal és ezeken át a törvényszerűséggel kapcsolja össze: „a törvény invarianciát ír le” (i. m. 223), ami azért is jelentős, mert az így értelmezett törvény fejlődési törvény (is) lehet, és így változás-magyarázatként szolgálhat.

Invariáns az összehasonlító stilisztika és a minket közelebbről érdeklő összehasonlító stílustörténet sokféle összefüggésében fedhető fel. Igaz, a stílustörténet művelői nemigen foglalkoztak ezzel a kategóriával. Ez esetben is példát csak feltételezéssel és a mindenképpen szükséges óvatossággal mondhatunk, amit az irányzatok világából veszünk.

Tudjuk, hogy mindegyik irányzatnak sok és sokféle stiláris sajátossága van, amelyek – mint fentebb a 2. D) 2. alatt) szóba került – struktúráat alkotnak, melynek valamilyen szervező elve van. Segítségével a sokféleségben fel lehet fedni egy olyan átfogó, lényeginek tekinthető sajátosságot, amely mindegyik más sajátosságban megnyilvánul, és amelyből a többi levezethető – és ezt invariánsnak tekinthetjük. Ilyen például a reneszánszban a harmónia, a barokkban az extenzivitás, a klasszicizmusban a rend, a szabályozottság, a szecesszióban a díszítettség.

C) Az összehasonlítás stíluselméleti megvilágítása a stílusfogalom egy sajátosságához kötődik, amire több értelmezése is utal. Ezekben az értelmezésekben az a lényeges, hogy a stílus összetett fogalom, viszonyfogalom. Ez pedig számunkra itt azt jelenti, hogy a stílusnak többféle komponense van: belső kontextusbeli (jórészt nyelvi) és külső kontextusbeli (mindenekelőtt a kommunikációból adódó helyzeti) összetevők, amelyeket sokféle összefüggés köt össze. És minthogy ez a stílusnak lényegi minősége, mindenképpen szükséges az alkotórészei közötti összefüggések megállapítása, ami jórészt összehasonlítások segítségével történik.

Így vélekedik például NILS ERIK ENKVIST (*Linguistic Stylistics*. The Hague–Paris, 1973. 21, 25). Szerinte a stílust mint (külső kontextusbeli) helyzetekkel összefüggő nyelvi változatot lehet meghatározni. Az ebből adódó összefüggések tulajdonképpen különbségek, amelyeket összehasonlításokkal lehet elemezni, és leírni. Ezért állítja ENKVIST, hogy a stílus tulajdonjegyei az összehasonlításban gyökereznek. Ehhez hasonló a véleménye PÉTER MIHÁLYNAK (1978. i. m. 223) is. A kiindulópont nála szintén az, hogy a stílus „alapvetően viszonyfogalom”, amiben lényeges az, hogy a stílus „a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változat”, emiatt „mindenfajta stíluselemzés kiindulási pontja az összehasonlítás”. BENCZE LÓRÁNT (Mikor Miért Kinek Hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Bp., 1996. 34–5) a stílust szintén ehhez hasonlóan fogja fel. Szerinte is a stílus „alapvetően viszonyfogalom”: „a kognitív és a társadalmi-történeti szituációba ágyazott kontextussal korrelációban lévő nyelvváltozat”, amiből következik, hogy „a stílus az összehasonlítás és szembeállítás kognitív művelete”. Itt azt is láthatjuk, hogy a meghatározás új eleme a kognitivitás.

A kognitivitás elve TOLCSVAI stíluselméletében (*A magyar nyelv stilisztikája*. Bp., 1996. 52–6) teljesezik ki. A kiindulópont nála is az, hogy a stílus összetett fogalom, ami azt jelenti, hogy belső struktúrájában rétegezett, és úgy jön létre, hogy a „szöveg folyamatosan viszonyt tart fenn a szövegen kívüli tényezőkkel (a cselekvéssel, a szituációval), illetőleg a nyelvi tartományok (a hangzás, a szó, a mondat, a jelentés tartomány) adta lehetőségekkel” (i. m. 52). Az így felfogott stílusfogalmat TOLCSVAI azzal a mindenképpen elfogadható érveléssel kapcsolja az összehasonlításhoz, hogy „a stílusjelenségben megmutatkozó viszonyrendszernek a kognitív pszichológiai alapja az összehasonlítás képessége” (i. m. 53). TOLCSVAI szerint az összehasonlítás azért is szükséges, mert a beszélő vagy a hallgató a szöveget és stílusjegyet besorolja valamilyen stílustípusba, amit hasonlítási képessége alapján tesz meg, vagyis ebben a besorolásban, a stílus kérdésében a hasonlítás és a hozzá szükséges emlékezet képessége az alap (i. h.). Itt tehát az összehasonlítás tulajdonképpen tárgya a szövegtípusnak való megfelelés vagy eltérés megállapítása.

Ugyancsak kognitív alapon vizsgálja meg az összehasonlítást BAÑCZEROWSKI (*A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben*: Nyr. 2003: 198) is. Az emberi elme megismerési képességeiről szólva megállapítja, hogy „az egyik legalapvetőbb képesség az összehasonlítás képessége, amelyen a kategorizációs folyamat (a hasonlóság keresése abban, ami különböző) és a kategóriák határainak átlépése (például a metaforák képzése) alapul”. Mindehhez pedig hozzáteszi, hogy „a kognitív struktúrák képzése más képességek

létezését is feltételezi”, mint amilyen a szelekció, absztrahálás, a sematikusság és a specifikáció.

4. Az összehasonlító stílustörténet tárgykörei. – Az eddigiekben elméleti alapon próbáltam megvilágítani az összehasonlító stilsztika és vizsgálatunk tulajdonképpeni tárgyát, az összehasonlító stílustörténetet és magát az összehasonlítást. Az itt felvetett általános és elméleti kérdések tárgyalása után következnek a tényleges vizsgálatok, az elméleti állítások konkretizálásai. Ezek a „tárgyiasságok” az összehasonlító stílustörténet tárgyköreiről és vizsgálati módjaikról tájékoztatnak, és egyben diszciplínánk jogosultságát, szükségességét és produktivitását bizonyítják.

Bevezetesként a tárgykörok tárgyalásához néhány tájékoztató megjegyzést kell fűzünk. Az egyik az, hogy az összehasonlító stílustörténeti vizsgálatok itt mindig irányzatokra vonatkoznak, mert – mint fentebb (a 2. D) 2. alatt) tárgyaltuk – a stílustörténet alapkategóriája, dinamikus egysége az irányzat, ami miatt a stílustörténetet irányzattörténetként fogjuk fel. A másik ugyancsak fontos megjegyzés az, hogy a példák egy része tényleges összehasonlításokat világít meg, más része viszont inkább csak az összehasonlítás lehetőségeiről tájékoztat. És végül utalnunk kell az összehasonlítás tárgyköreinek a tárgyalási sorrendjére is. Az első két tárgykör témája irodalmak, valamint az irodalom és más művészetek közötti összehasonlítások több lehetősége (5. A–B), az ezután következők viszont az összehasonlításoknak az egy nyelven, illetőleg irodalmon belüli lehetőségeiről tájékoztatnak.

(Folytatjuk.)

SZABÓ ZOLTÁN

Reflections on comparative historical stylistics

The aim of this paper is to discuss the status of comparative historical stylistics, the comparative branch of the historical study of literary style. Its objectives, methodology, and interdisciplinary connections are presented and a number of related issues such as its possibilities, areas of competence, and justification are demonstrated. The author's intention is to lay the foundations of that discipline, and to make recognised it on a wider scale. – The relevant issues are presented in the following five sections: 1. The comparative domain of the history of literary style and comparative stylistics; 2. Theoretical elucidation of the notion of comparison; 3. Topics of the discipline (a preview); 4. Comparative explorations in interliterary relationships and those between literature and other branches of art; 5. Comparisons within a single literature. – On the basis of the results obtained in each of the topics, the following conclusion can be drawn: comparative historical stylistics, this heretofore unrecognised branch of the historical study of style, is possible, justified, and necessary. The results that have been obtained and are to be obtained in this area will have to be submitted to further study. The main task for the immediate future is to attempt to reveal stylistic universals, as well as invariant features in the mass of stylistic variants. It is in that way that the emerging comparative discipline can progress, rising above single literatures, towards general stylistics, an overall theory of style, in line with exigent principles of the general theory of science.

ZOLTÁN SZABÓ

Az elsőktől a legutolsóig*

A logionok szemantikájához és pragmatikájához

Békési Imréné és a 2006. év nyelvész jubilánsainak

1. Az emberiség kultúrkincsében közel másfél ezer éve szerepelnek azok az evangéliumi részletek, amelyek Jézus mondásaiként ismeretesek. Ilyen mondásokat elemzünk az alábbiakban, s görög szóval *logion*-nak nevezzük őket.

A logionokat mint szállóigéket szóban és írásban legtöbbször önmagukban, a szövegkörnyezetük nélkül idézzük. Az első lépésben ilyen önálló mondásváltozatokat vizsgálunk. A pontosság kedvéért idézzük a modern magyar katolikus fordítás mellett a Vulgata és a NESTLE–ALAND-féle kritikai kiadás (EBERHARD NESTLE – KURT ALAND, *Novum Testamentum Graece et Latine*. Stuttgart, 1986.) megfelelő helyeit is. (A felhasznált CD anyagában – Biblia 5.0. Arcanum Adatbázis Kft., Bp. 1997. – rendelkezésre áll a Károli-fordítás, de a felekezeti különbségek tüzetes elemzése érdemlegesen nem befolyásolta volna ennek a cikknek a megállapításait.) Ezt követően az idézeteket egyenként a megfelelő magyar szövegösszefüggésükben elemezzük.

A vizsgálat számára választott logionokban az öt változathal négy explicit kiazmus. Ebben a retorikai-stilisztikai alakzatban a szótövek és/vagy végződések sorrendi cserével ismétlődnek, az elnevezés a görög *khí* (χ) keresztesződő vonalaira utal. Képlettel (HEINRICH LAUSBERG, *Handbuch der Literarischen Rhetorik*. München, 1960. 1: 800–3. §):

$a^x \quad b^y \quad - \quad b^x \quad a^y \quad \text{vagy} \quad a^x \quad b^y \quad - \quad a^y \quad b^x$

Az első változatban a szótövek sorrendje (**a** és **b**) cserélődik, s a toldalékmorfémák párhuzamosak ($x y - x y$), ez tehát tökeresztesződés. A második sémában a szótövek párhuzamosak, a toldalékmorfémák sorrendi cseréje valósul meg ($x y - y x$), ez tehát toldalékkeresztesződés. (A toldalékoló nyelvekben ez alaki és szintaktikai megfordítás. Az előljárókkal rendelkező nyelvekben inkább prepozíciócsere járul a tökeresztesződéshez, s a görög–latin eredetű *chiasme* elnevezéshez gyakran kapcsolódik a *juxtaposition* 'keresztpozíció' terminus. A latin és a görög szerkezetekben – mint a példákban látható – világosan felismerhető ugyanez a keresztesződés. Az antik elméletekben ezt *antimetabolé*-nak nevezték.) A szóalakok keresztesződése a mondatbeli viszonyok felcserélődését eredményezi. Ez a nyelvi megfogalmazás szóban és írásban népszerű az esszéisztikus és érvelő szövegfajtákban, az újságnyelv is kedveli. A jelenségnek az az oka, hogy a fogalmazó közvetlenül ragadja meg a befogadó figyelmét a párhuzammal kombinált sorrendi cserével. Ezzel a szerkezet kétfélesége, a váltogatás és a megfordítás együtt hat. Mindehhez kapcsolódik a két-két lexikai elem színének és visszájának egymásutánja, ezek együttese.

A kiazmus, valaminek és a fordítottjának, a színének és a visszájának együttese szemantikai szempontból azzal a következménnyel jár, hogy elemenként az ismétlődés révén valami azonos is önmagával, meg nem is. S ez nemcsak egy-egy elemre igaz, hanem a kiazmus egyik oldalára, meg másik oldalára is. Tehát a mindenkori **a** és **b** megismétlődik **a** és **b**-ként – pontosabban a tökeresztesződésben **b** és **a**-ként –, de viszonyuk

* Vö.: Szemiotikai Szövegten 16. 2004: 29–43; Spachtheorie und germanische Linguistik 15. 2005: 117–52.

megváltozik, azaz a megváltozott viszonyban maguk az elemek is mások és mások lesznek. (Az is vegyük számításba, hogy a mindenkori kiazmusban a ismétlődése megjelenhet a szinonimájaként, antonimájaként; az egyszavas a helyett többszavas kifejezés állhat; stb.) A szemantikai elemzés szerint rendkívül hatásosak azok a kiazmtikus szerkezetek, amelyeknek az elemei ellentétesek egymással. Az itt vizsgálandó logionok ilyenek: bennek az *elsők* és az *utolsók* alkotják a kiazmust.

2. Az 'elsők' és 'utolsók' logionjaiban a lexikai tartalom első látásra azonos, a megformálás azonban sorrendileg kétféle. A négy előfordulásból kettő (Mt. 19,30 és Mk. 10,31) az „elsők”-kel kezd, kettő (Mt. 20,16 és Lk. 13,30) az „utolsók”-kal. Ezért tüzetesen szemügyre vesszük mind a négy idézetet; az evangéliumok szokásos sorrendjét követve.

- a) Mt. 19,30: *Sokan lesznek elsőkből utolsók és utolsókból elsők.*
 Vulgata: *multi autem erunt primi novissimi et novissimi primi*
 NESTLE–ALAND: *Πολλοι δε εσονται πρωτοι εσχατοι και εσχατοι πρωτοι*
- b) Mt. 20,16: *Így lesznek az utolsók elsők, az elsők meg utolsók.*
 Vulgata: *sic erunt novissimi primi et primi novissimi*
 NESTLE–ALAND: *Ουτω εσονται οι εσχατοι πρωτοι και οι πρωτοι εσχατοι*
- c) Mk 10,31: *Sokan lesznek elsőkből utolsók és utolsókból elsők.*
 Vulgata: *multi autem erunt primi novissimi et novissimi primi*
 NESTLE–ALAND: *Πολλοι δε εσονται πρωτοι εσχατοι και εσχατοι πρωτοι*
- d) Lk. 13,30: *És íme, vannak utolsók, akik elsők lesznek, és vannak elsők, akik utolsók lesznek.*
 Vulgata: *et ecce sunt novissimi qui erunt primi et sunt primi qui erunt novissimi*
 NESTLE–ALAND: *Ουτω εσονται οι εσχατοι πρωτοι και οι πρωτοι εσχατοι*

A) A négy előfordulás kétféle sorrendjében szemben áll egymással az *utolsók* és *elsők* (a *novissimi* és *primi*, illetve *εσχατοι* – *πρωτοι*). Ez a lexikai szemantikai szembeállítás párosul a *van* és a *lesz* időellentétével. Az időbeli szembeállítás mellett figyelmet érdemel az, hogy ugyanazokra is, másra és másra is érvényes lehet az alakzat egyik meg a másik oldala. Azaz az egyik embercsoportra érvényes, hogy – pl. a d) változatban – „utolsók”, de „elsők lesznek”; s a másik embercsoportra – ugyanebben a variánsban – pedig az, hogy „elsők”, de „utolsók lesznek”. A kontextus tanulmányozása nélkül így a kiazmus két oldala kétféle emberhez szól, közelebből meg nem nevezve, milyen tekintetben 'elsők' az *elsők* és 'utolsók' az *utolsók*.

A Vulgata és a NESTLE–ALAND-féle kiadás, a magyar nyelvű fordítással megegyezően, a b) és a d) változatban deiktikus elemeket tartalmaz: lat. *sic, ecce* – gör. *Ουτω*. A háromféle nyelvi megfogalmazásban közös, hogy a Lk 13,30 alakzata széttagoltságában eltér az a), b) és c) változat tömörségétől.

B) A központi szemantikai ellentét az „elsők” és „utolsók” között feszül. Ennek a szembeállításnak, illetve szembeállításnak az a) változatról (Mt. 19,30) a kognitív megközelítést TOLCSVAI NAGY GÁBOR így fogalmazta meg: „E nyelvi kifejezésben, mint sok más társában, az *utolsó* és az *első* mint teljes ellentét jelenik meg, olyan két entitásként, amelyek egy hagyományos szemantikában önállóan értelmezhetők, magukban állnak konceptuálisan. Am a kognitív pszichológiai és szemantikai vizsgálatok azt valószínűsí-

tik, hogy a két fogalom nem önmagában dolgozható fel, hanem valamilyen háttér előtt, viszonyban. Az ELSŐ akkor érthető meg, ha tudjuk, hogy van MÁSODIK, HARMADIK, és a sor végén az UTOLSÓ, és fordítva is. A mindennapi beszédben e figura-alap viszony magától érvényesül, vagy az ELSŐ, vagy az UTOLSÓ áll a figyelem előterében, az profilálódik a többi háttére előtt. Az idézett kiazmusban és társaiban azonban mindkettő előtérbe kerül, egymás után, azaz egy tükörszerkezetben az egymással való értelmezhetőségük válik a figyelem, a feldolgozás tárgyává. Az ellentét és az együtt értelmezhetőség közösen érvényesül a feldolgozásban, és ez adja kiemelkedően erős hatását.” (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Opponensi vélemény Nagy L. János: A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében című akadémiai doktori értekezéséről*. Kézirat 4.)

Mielőtt a TOLCSVAI NAGY GÁBOR véleményében joggal igényelt háttér előtt, azaz szövegösszefüggésükben elemeznénk az egyes variánsok aktuális értelmezését (l. alább a 3. fejezetet), annyi megállapítható, hogy az idézett négy változatban szemantikailag közös, hogy a mindenkor „első” és „utolsó” úgy is szembeállíthatók, mint egyenként a ’nem első’ és ’nem utolsó’ az ’első’-kel, illetve a ’nem első’ és ’nem utolsó’ az ’utolsó’-kal. Ennek az az oka, hogy ezekben a logionokban logikailag poláris ellentét érvényes az *első* és az *utolsó* között. A poláris ellentét azonban nem megfelelője a logikai ellentmondásnak: az ellentmondást az *első* – *nem első*, illetve az *utolsó* – *nem utolsó* képviselnék.

Az idézett variánsok olyan kétértékű viszonyban szerepeltetik az „első” és az „utolsó” fogalmát, hogy értelemszerűen az „utolsó” mindig egyértelműen kizárják az „első”-et. Eszerint akik „első”, csak változás révén lehetnek ugyanabban a kiazmusoldalban „utolsó”, s ugyanígy az „utolsó” csak megváltozva, máshol (pl. a túlvilágon), más időviszonyok között válhatnak „első”-ké. Minthogy mindig emberekre, embercsoportokra érvényesek ezek a szavak, az adott emberek változnak meg az alakzatokban: X-ek át a l a k u l n a k , l e s z n e k Y-okká és viszont. Azaz nem változatlanok és nem változtathatatlanok a szereplők. Ugyanakkor ez a mássá levés, ez az átváltozás valamilyen tekintetben az emberek átalakulását, átfelműködését jelenti. De nemcsak ezt, hanem azt is, hogy az átalakult, átváltozott emberek megítélése változik meg. Tehát azzal, hogy az „első” „utolsó” lesznek, a körülöttük élő közösségben, az ő megítélésükre hivatottak szemében a róluk alkotott ítélet az ellenkezőjére változik. Nincsenek átmenetek, azaz a sorban első, másodikok, harmadikok, végül utolsó. Akik „első”, azok nem „utolsó”, s akik „utolsó”, azok nem „első”. Ez a szemantikai binaritás, kétértékűség éppen a bibliai háttér előtt nyeri el igazi értékét, mint majd látni fogjuk. (A klasszikus szerkezeti elemzésekhez l. JAMES BARR, *The Semantics of Biblical Language*. Oxford, 1961. A szimmetrikus szerkezetek kérdéséhez l. BENCZE LÓRÁNT, *An analysis of 'Romans XIII. 8–10.'* *New Testament Studies* 20: 90–2.)

További figyelmet érdemes szentelnünk a kiazmusban szereplő viszonyoknak. Ezeknek a száma három: az első két elem viszonya; a megfordított sorrendben ismételt két elem viszonya; végül a két oldal közötti viszony, a kiazmus főviszonya. Az idézett logionokban egyszerűsödik az elvi lehetőségek száma: mindkét oldalon az *X-ek(ből) lesznek Y-ok* séma általánosítható, azaz a sorrendnek megfelelő kiinduló állapot és végállapot között a *lesznek* változás érvényes. (A d) változat értelemszerkezete is leírható ezzel a sémával.) Az értelmezésben ugyanakkor a sorrendi csere révén felcserélődik a kiinduló állapot (és minőség) a végállapottal (a végső minőséggel). A két oldal közötti összefüggés kötőszava a magyar *és*, a latin *et*, a görög *καί* – egyikük sem zárja ki az ellentétes tartalmak összekapcsolását. Valószínű, hogy a legtöbb olvasó inkább értelmez ellentétet, mint kapcsolatos viszonyt.

Az értelmezés befogadás-lélektani megközelítéséből érdemes arra utalni, hogy az egymással szembeállított „első” és „utolsó” kiasztikus szerkezete tömörségével is szolgálja dinamizmusát. Nem könnyíti meg ez az alakzat a befogadás mentális-pszichikai teendőit: a kiazmusban közvetlenül egymás mellé kerülnek az egymásnak ellentmondó, illetve az első előfordulásokban, majd a megfordításukban ellentmondó elemek, illetve szókapcsolatok. Az alakzat megértése során a befogadónak keresnie kell legalább egy olyan lehetséges világot, amelyben (a példáink szerint) polárisan ellentétes fogalmak egymás mellett létező tartalmakra vonatkoznak. S nem egyszerűen csak léteznek a fogalmak, hanem folyamatok pólusait alkotják. Ezeknek a folyamatoknak a révén az egyik fogalom a másikba alakul át, az emberek eredeti minőségükkel ellentétes minőségű emberré válnak. Ezt nem könnyű felfogni a tömören megfogalmazott alakzatban.

C) Alakzatunknak az ötödik előfordulása csupán az egyik oldalt fejti ki, de benne az eddigiektől eltérően a „legutolsó” fogalom is megjelenik. Ez nem csupán szóhasználati kérdés, s nem is csak az „utolsó” helyettesítése a „legutolsó”-val. (A *Si quis* kezdetű előrevetett feltételes és vonatkozó mellékmondatok és a régies magyar megfelelő *Ha ki* bevezette szerkezetek kérdéséhez l. SIMONYI ZSIGMOND, Magyar köztöszök III. Bp., 1883. 112; NAGY L. JÁNOS, Egy szintaktikai szerkezet történetéhez. A *ha ki* kezdetű mellékmondatok: Nyr. 1992: 448–54.)

- e) Mk. 9,35: *Ha valaki első akar lenni, legyen a legutolsó és mindenki szolgálja.*
 Vulgata: *Si quis vult primus esse erit omnium novissimus et omnium minister*
 NESTLE–ALAND: *Εἰ τι θελεῖ πρωτο εἶναι εσται παντων εσχατο και παντων διακονος*

Ha teljes kiazmussá alakítjuk a szerkezetet az értelmezés számára, a következőt kapjuk: **Ha valaki (nem elsőből) első akar lenni, legyen (nem elsőből) a legutolsó...* Ebből következik: **Ha nem elsőből a legutolsó lesz, a legutolsóból (majd) első lesz.* S ha egyesítjük az adott információkat, az alábbi sorozatot kapjuk: **Aki (nem elsőből) első akar lenni, legyen (nem elsőből) a legutolsó (s így majd legutolsóból első lesz).* A kiegészítés (*mindenki szolgálja*) utal a rangra, tekintélyre vonatkozó közösségi értelemre. Eszerint a *mindenki szolgálja* valamely emberi közösséget szolgáló tevékenységre és magatartásra érvényes.

Ebben a logionban nyilvánvaló, hogy a fentebb tárgyalt változatoktól eltérően új(abb) tartalmak jelentkeznek a legutolsó elemmel. A másik változás: bizonyos, hogy az idézet kezdetén szereplő „első akar lenni” implikálja, hogy „első” az lehet, aki az adott időpillanatban nem az. Tehát „első” csak abból lehet, aki ’nem első’. (Ebből nem következik, hogy a ’nem első’ egyben „utolsó” is.) Így állnak elő az előző bekezdésben feltételezett (csillaggal megjelölt), azaz ki nem fejtett információkkal kiegészített értelem szerkezetek. Az így értelmezett információegységben a kiegészített szerkezetek a szinonimák és antonimák hozzájárulásával többszörös kiazmust alkotnak.

- e₁) a (*nem első) b (első) akar lenni, **nem b** (*nem első) legyen a, a legutolsó;
 e₂) a (*nem első) legyen a, (a legutolsó), a, (*a legutolsó) lesz b (*első).

Ez kettős, epiploké formájú alakzategyüttes (sémája: **a – b : b – c : c – d**; l. SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, Kis magyar retorika. Bp., 1988. 135); benne mint értelem szerkezetben szembetűnő, hogy az **a** (’nem első’) egyben **nem b** is (’nem első’). Így felfogva az e₁) párhuzam is, amelynek szerkezete: *nem első – első; nem első – legutolsó.* Sémába foglalva: **a** (= *nem b*) – **b** (= *nem a*); **nem b** (= *a*) – **a**, (*a legutolsó a nem első* *k változataként*). Ekkor az *első* és *a legutolsó* mint poláris ellentét (és mint explicit elemek)

szembenállásukban rokonok. Ezt követően az e_2 kiazmus szerkezete: *nem első – a legutolsó; a legutolsó – első*. Ekkor **a** (*nem első*) – **a_v** (*a legutolsó a nem elsők változataként*); **a_v** (*a legutolsó a nem elsők változataként*) – **nem a** (*első = nem nem első*). A négy elemből kettő a kifejtett *a legutolsó*; a szerkezet másik két eleme pedig egyrészt a tagadásos *nem első*, másrészt pedig az *első*, a *nem első*-nek tagadása, nyomatékos állítás a kétszeres tagadás révén.

A logion megfogalmazásában *a legutolsó* kifejtett értelmezése is helyet kapott: *mindenki szolgája*. Nyilvánvaló, hogy ebben a kifejezésben szociális, közösségi tekintetben érvényes *a legutolsó*. Ez az egyetlen a fentebb tárgyalt logionok között, amely önmagában megjelöli a fogalmak tartalmának jelentésmezéjét. Ez a hozzátoldás ugyanazt az alázatra hívó, az alázatos magatartást értéknek nyilvánító tartalmat hangsúlyozza, amely más megfogalmazásban így olvasható: „Aki felmagasztalja magát, azt megalázzák, aki megalázza magát, azt felmagasztalják.” (Mt. 23,12: Szt. István Társulat, Bp., 1997.; Vulgata 23,13: *qui autem se exaltaverit humiliabitur et qui se humiliaverit exaltabitur*; NESTLE–ALAND: *οστι δε υψωση αυτον ταπεινωθησεται, και οστι ταπεινωσει αυτον υψωθησεται*).

D) Az eddigiekből világossá vált, hogy a jézusi logionokat gyakran szállóigeszerűen szokás idézni. Ebből a szempontból tehát van önállóbb, általánosabb értelmük. A környezetük nélkül, azaz önmagukban idézett evangéliumi mondások esetében a kijelentések tartalma nagymértékben általános, értelmüket a kiazmus teszi hatásosabbá. A kereszteződés szövegmondatai mint önmagukban álló, kontextus nélkül idézett mondatjelentések szembeállíthatók a szövegösszefüggésben értelmezett alakzatokkal. A fentebb idézett megfordítások mindegyike a dinamikus alakzat segítségével lelki készenlétre, tehát az elkényelmesedés, az elbizakodottság káros voltára hív fel. Ugyanakkor a jézusi logionok aktuális, azaz kontextuális értelmezésében számos kiazmus elemeinek fogalmi tartalma nem ragadható meg a szöveggörnyezetükben érvényes információk nélkül. (Ebből a szempontból a fentebb C) pont logionja kivétel volt.)

3. A fentebb bemutatott logionok (logionváltozatok) szövegben végzendő elemzése nélkülözhetetlenné teszi a modern teológiai kutatások szövegelemző tevékenységének eredményeit. Természetesen nem kívánunk állást foglalni az adott területek szakértőinek vitáiban, de – ugyancsak természetesen – számos megállapításukat figyelembe vesszük.

A logionok szövegbe ágyazását az evangéliumok mint írásművek szerzői végezték el. Ebben a szövegbe építésben a saját hagyományismeretük, tapasztalatuk, tapasztalatgyűjtésük anyagán kívül a kutatások tanúsága szerint két ősi forrásuk volt, a proto-Márk evangélium és a Q (Quelle 'Forrás') mondás- és történetgyűjtemény. A narratív, azaz eseményeket elmondó, valamint a példázatos, azaz tanító szövegrészek egybeszerkesztésében átalakításokat végeztek a szerzők (fogalmazók). Ezek az átalakítások JOACHIM JEREMIAS szerint: 1. az arám szöveg görögre fordítása; 2. a szemléletességet szolgáló összetevők módosulása; 3. díszítőelemek betoldása; 4. az Öszövétség és a folklór (népi elbeszélések) hatása; 5. a hallgatóság megváltozása; 6. a példázatok felhasználása az egyházi nevelés céljaira; 7. az egyház helyzetének alakulása; 8. allegorizálás; 9. példázatgyűjtemények létrejötte, példázatfűzők; 10. elbeszélő keret beépülése a példázatokba. (idézi MÁRTONFFY MARCELL, *Az újszövetségi példázatok irodalma. Poétika és teológia*. Bp., 2001: 93).

Mindezt tekintetbe véve, a továbbiakban nem vizsgáljuk azokat a hipotéziseket, amelyek a példázatok és az általunk tárgyalt logionok történeti, szövegalkotási viszonyára nézve a maguk elméleteire alapoznak. (Jelentősen megnőtt az európai és itthoni érdeklődés az utóbbi két évtizedben az evangéliumok szövegvizsgálatai iránt, különösen

a példázatok elemzésében. Ezt szolgálta JEREMIAS kötetének újabb, magyar nyelvű kiadása (Die Gleichnisse Jesu. Göttingen, 1962.⁶ – Jézus példázatai. Kiadja a Református Zsinati Osztály, Bp., 1990.); a Szegei Bibliikus Konferencia (1997.) anyaga (BENYIK GYÖRGY szerk., Példabeszédek. Szegei Bibliikus Konferencia. Többek között W. BEILNER, J. GNILKA, CH. KÄHLER, E. RAU, W. SCHMITHALS tanulmányaival. Szeged, 1998.); továbbá KOZMA ZSOLT kötete (Jézus Krisztus parabolái. Kolozsvár, 2002.); MÁRTONFFY MARCELL imént hivatkozott modern monográfiája. Ezek a legutóbbi munkák bizonyos bibliai szövegfajtákban magyar nyelven tették hozzáférhetővé a szövegtan és a szövegelmélet meg-megújuló, a megközelítéseket egymással ütköztető megállapításait. (L. továbbá az alábbi gondolatmenethez: KLAUS BERGER, Hermeneutik des Neuen Testaments. Gütersloh, 1988.; JOHN DOMINIC CROSSAN, In Partables. The Challenge of the Historical Jesus. New York–Hagerstown–San Francisco–London, 1973.; CHARLES HAROLD DODD, The Parables of the Kingdom. Glasgow, 1893.⁴; ADOLF JÜLICHER, Die Gleichnisreden Jesu 1–2. Freiburg–Leipzig–Tübingen, 1899.; HANS-JOSEF KLAUCK, Allegorie und Allegorese in synoptischen Gleichnistexten. NtA NF 13. Münster, 1978.; PETŐFI S. JÁNOS, A szöveg mint komplex jel. Bp., 2004.; RUZSA IMRE, Bevezetés a modern logikába. Bp., 2001.; GEORG STRECKER, Literaturgeschichte des Neuen Testaments. (UTB 1682.) Göttingen, 1992.; DAN OTTO VIA JR., Die Gleichnisse Jesu. München, 1970.; CLAUS WESTERMANN, The Parables of Jesus in the Light of the Old Testament. Edinburgh, 1990.)

Az alábbiakban úgy elemezzük az egyes változatokat, ahogyan azok az idézett nyelvek szövegbeli megfogalmazásaiban hozzáférhetőek a naiv olvasó számára (is). Az egyes logionok tárgyalásában a betű szerinti (önmagában vett és szövegbeli) értelemről indulunk ki, majd a rájuk vonatkozó teológiai megállapításokra koncentrálunk, s ezek után summázzuk a tanulságokat. Alapvetésként AQUINÓI SZT. TAMÁS véleményére hivatkozunk; eszerint a metaforikus jelentést is a szó szerinti értelemre kell alapozni: „Amíg minden tudományban a szavak a jelentés hordozói, a szent tudománynak az a sajátossága, hogy benne a szavak által jelölt dolgok is jelentenek valamit. A Szentírás első értelme tehát az a jelentés, amellyel a szavak a dolgokat jelölik. Ez a történeti vagy szó szerinti értelem. Azt a jelentést pedig, amellyel a szavak által jelölt dolgok ismét más dolgokat jelölnek, szellemi értelemnek nevezzük, amely a szó szerinti értelemre alapul és feltételezi azt.” (Summa Theologiae. Prima pars. A teológia foglalatja. Első rész. Bp., 1994. 58–9. – I. 10. ad 1.; idézi BEILNER in: BENYIK GYÖRGY szerk. i. m. 18.)

A) A kiazmus első előfordulása:

- a) Mt. 19,30: *Sokan lesznek elsőkből utolsók és utolsókból elsők.*
 Vulgata: *multi autem erunt primi novissimi et novissimi primi*
 NESTLE–ALAND: *Πολλοί δε εσονται πρωτοι εσχατοι και εσχατοι πρωτοι*

Amint FÓNAGY IVÁN írta (VilIrLex. *chiazmus* a.), a kiazmus agresszív verbális cselekedet: az első – gyakran ellentétet hordozó – páros a megfordításban az elemeket keresztezve ismétlődik. A kétféle irány ugyanannyira lehetséges: a változandóság áll az idézett passzus középpontjában. Viszonylag könnyen érthető a megfordítás, mert a kétféle változás nem ugyanazokra érvényes, vagy legalábbis nem ugyanabban az időintervallumban igaz. A korábban (NAGY L. JÁNOS, A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében. Bp., 2003. 78) ismertetett hipotézisünk szerint a kereszteződés sorrendi helyzetében gyakran a másodikként álló frázis a fontosabb: ebben az értelemben 'az utolsókból elsők lesznek' az a kijelentés, amiért egyáltalán mondja a szövegmondatot a megfogalmazója. (L. még NAGY L. JÁNOS, A chiazmus: szemiotikai vázlat. Szemiotikai Szö-

vegtan 15. 2003: 81–93. – Chiasme: a semiotic outline: Sprachtheorie und germanische Linguistik 14. 2004: 153–170; UÓ., A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusa. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Az alakzatok világa 12. Bp., 2005.)

Máté evangéliumában közvetlenül ez előtt a logion előtt Péter kérdésére („Mi elhagyunk mindent, és követtünk téged, mi lesz hát a jutalmunk?”: Mt 19,27) válaszol Jézus: „És mindenki, aki elhagyta házat vagy testvéreit, apját vagy anyját, gyermekeit vagy földjeit az én nevemért, a százszorosát kapja, és megörökli az örök életet” (Mt 19,29). Azaz Péter és minden társa elhagyta mindenét, s ezért „a százszorosát kapja, és megörökli az örök életet”. Ha tehát Péter és társai szociálisan „első”, az akkori közösségben csak azt jelenti: ’nem utolsó’, azaz a mindennapi élethez és a megélhetéshez mindenképpen szükséges javakkal rendelkeznek. (Ezek a javak: bárka, talán többük közös tulajdonában; hálók; a halak feldolgozásához abban a korban nélkülözhetetlen eszközök; családi és társas kapcsolataik is az elhagyott, bár nem tárgyi javak közé sorolhatók.)

A halászokra így ’a szociálisan első = nem utolsó’ és ’a mindenüket elhagyó utolsó’ = ’nem első’, valamint ’a mindenüket elhagyó utolsó’ = ’nem első’ és ’a mennyben első’ kereszteződése vonatkozik. Ezek alapján az „első” a chiazmus kezdetén (az adott értelemben véve) ’a faluközösségben elfogadott nem utolsó’ értelmű. A chiazmus második részében, a befejező pozícióban az „első” pedig ’a mennyekben első’ jelentésű (Jézus ígérete szerint: „megörökli az örök életet”). Az alakzat két szélső eleme referenciájában más és más. Ezzel szemben a középső helyzetben ismétlődő elem, az „utolsó” önmagában véve ugyanazt jelenti; az alakzatban azonban más és más arcát mutatja, attól függően, hogy a fentebb elemzettek közül mely „első”-kel áll szemben. Szemantikailag a példázat jelen ideje (és benne az „utolsó” állapota) előbb a múlttal áll szemben: mielőtt Péterék elhagyták mindenüket. Ugyanez a jelen idő (és az „utolsó” helyzet) az alakzat másik oldalán a jövőben létrejövő állapottal ellentétes, a jövőben ígért „első”-kel. Ezért összekapcsolódik az időviszony (előbb elhagyták mindenüket, s később, a túlvilágon ülnek majd tizenkét trónon) a közösségi tér viszonyaival, a ’szociális térbeli’ „utolsó” és „első” tartalommal. (A kognitív megközelítés számára nem új a szociális állapot és a téri megnevezések szemantikai és pragmatikai kapcsolata, l. a köznyelvnek a pejoratív minősítését: *Te utolsó!*) Ilyen módon a hipotézisünk igazolódik: Péter (és minden társa) számára Jézustól az az igazi válasz, hogy „első leszek”. Általánosabban pedig: az idők folyamán megváltozhat a közösségben érvényes helyzet és az értékrend, tehát nincsenek ’örök első’ és ’örök utolsó’.

B) Néhány verssel később megfordul az elemek sorrendje.

- b) Mt. 20,16: *Így lesznek az utolsók első, az első meg utolsók.*
 Vulgata: *sic erunt novissimi primi et primi novissimi*
 NESTLE–ALAND: *Ουτω εσονται οι εσχατοι πρωτοι και οι πρωτοι εσχατοι*

Más és más az „utolsó” és „első” tartalmi töltése a b) változat első párosában, illetve a másodikban. Ez előtt a passzus előtt a szőlőmunkások béréről szóló példabeszéd található. (Sajátos, hogy néhány katolikus kiadásban az a) változat (Mt. 19,30) a szőlőmunkások béréről szóló példabeszéd anyagához kapcsolva, annak alcíme után szerepel, a tulajdonképpeni példabeszéd előtt állva; l. a BÉKÉS–DALLOS-féle fordítás kiadásait. Ugyanakkor az igeliturgia rendjében felolvasandó volt és lehet a Mt. 19,23–30 napjainkban is. Ugyanezt a kapcsolatot támogatja a c) változatnak a Mk. 10,26–31 elemzett összefüggéseiben a 31. vers logionja mint a Máté-idézet megfelelője.) A történet szerint expressis verbis kétszer is jelen van az „utolsó” és az „első” kifejezés, sorrendjük azonban kereszteződik. A kora reggel megfogadottak az első, a délután csupán egyetlen

órára dolgozni küldött napszámosok az utolsók. A gazda rendelkezésében van a megfordítás: „fizesd ki a bért, az utolsókon kezdve az elsőig”. Ez tehát időrendben érvényes a 16. vers szövegmondatában: az „utolsók” = ’utoljára jöttek’, „elsők” = ’először a bért kapók’; „elsők” = ’először munkába állók’ és „utolsók” = ’utoljára bért kapók’. Kifejtve: akik utolsókként kezdtek munkába, elsőkként kapják meg a bérüket; akik pedig elsőkként álltak munkába, utolsókként kapják meg a bérüket. Így a munkába lépés lehetséges időlistáján és a bér kifizetésének lehetséges időlistáján is vannak elsők és utolsók, az időrendet a gazda utasítása cseréli fel.

Ha a második rész tartalmazza a kiazmus fontosabb információját, akkor „az elsők ... utolsók” (ti. lesznek) arra vonatkozik, hogy akik elsőkként álltak munkába, időrendben utolsókként kapják a bért. (Erre utal a teológus szakértő, JOACHIM GNILKA: „A jelenetben az elsők és az utolsók szembeállításuk válik fontossá, az elbeszélői instrukció erre az összeütközésre élezi ki a dramaturgiát. Megfigyelhető továbbá, hogy csak az a reláció fontos, mely az elsőket fogja összekapcsolni az utolsókkal. Az utolsók kapcsolata az elsőkhöz érdektelen.” – BENYIK GYÖRGY szerk. i. m. 26.) Így és csakis így van lehetőségük arra, hogy viszonyítsák a bérüket a kevesebbet dolgozókéhoz: mert előtűk fizetett a vincellér azoknak. A történetben a felháborodásnak azonban nem ez az igazi oka: a zúgolódók a bér mennyiségét tartották kevésnek a kevesebbet dolgozókkal összehasonlítva, nem pedig azt, hogy mikor jutottak hozzá. A többszörös mennyiségű munkáért többszörös bért várók csalódása tehát nem az, hogy kevesebbet kapnak a megalkudottnál, és nem is az, hogy ők utolsókként kapják meg a pénzüket; s nem is kapnak kevesebbet társaiknál. Azt tartják igazságtalannak, hogy több munkáért ugyanannyi bért kaptak.

Eszerint a kiazmus a nyelvi-szemantikai szinten nem többre érvényes, mint a bérek fizetésének sorrendjére, s ez nem változik a kontextus értelmezésében sem. Akkor hát a logion azt hangsúlyozza, hogy az adott példabeszédben ugyanaz a bér, azaz a mennyei örömben részesülés vár mindazokra, akik üdvözülnek. Tehát ha „utolsókként” térnek is meg, a mennybe juthatnak.

A teológus szakírók véleményében a szimbolikus értelmezés tágítja a szemantikai lehetőségeket. GNILKA így vélekedik: „A példázatot a Máté-evangélium szerzője, illetve a hagyomány csupán két szempontból dolgozta át: egyrészt a kontextus által, másrészt a 20,16-ban olvasható mondás hozzácsatolásával: *Így lesznek az utolsók elsők, az elsők meg utolsók* (a 19,30-ban fordított sorrendben). Ez az apró beavatkozás jelentősen módosítja a példabeszéd értelmét. A megfizetés allegóriává válik – az utolsó ítélet allegóriájává. Az utoljára érkezőkkel kezdődő javadalmazás, annak előtte a gazda-Úr jóságának kifejeződése, most elveszíti e jelentését az értékek átértékelésének gondolata javára. Árnyalatnyi fenyegetést is rejt a felszólítás: *Fogd, ami a tied és menj!* Egyidejűleg az átdolgozás során a szőlősgazda Isten, a szőlő Izrael, illetve az egyház metaforája lesz.” (BENYIK szerk. i. m. 22–3.)

A szimbolikus értelmezésben figyelmeztetés is rejlik: „Ez a parabola konkrét viszonyokat képez le, a közlés címzettjei a tanítványok és Máté kora gyülekezetének azon tagjai, akik hosszabb időszakaszt átívelő, hűséges kintartásukra hivatkoznak (Mt. 19,27–29); a közlés lényege szerint felszólítás a keresztyénekhez, hogy a ’későn meghívottakat’ is a gyülekezet teljes jogú tagjaiként ismerjék el...” (SMITHALSra hivatkozva írja BENYIK szerk. i. m. 162.)

A történeti szövegmegközelítésben a teológusok a példázatok dialogicitását is vizsgálták: „Csak a szituáción kívül álló későbbi olvasó és interpretátor számára társul második összetevőként a példabeszéd jelentése, vagyis az absztraktum a példázat-elbeszéléshez. A szituáció rekonstruálásához az ’egybefonódási’ modellt kell szem előtt tartanunk” – vallja LINNEMANN. Eszerint egy sikeresnek mondható példabeszéd magába fogadja

a hallgató többnyire ellentétes irányú felfogását is, aki ily módon, közvetetten maga is szóhoz jut a példázatban. A példázat tehát egymás mellé állítja az elbeszélőnek a kérdéses szituációról alkotott véleményét a hallgató véleményével, s miközben az elbeszélő némi teret átenged a más ítélet beemelésével, ítélete végül mégis diadalmaskodik. LINNEMANN elemzésében Jézus és ellenlábasai véleményének egymásmellettsége kiváltképpen az „...ugyanúgy bántál velük, mint velünk...” felháborodott kijelentése és a „Rossz szemmel nézed, hogy jó vagyok?” válasza kettősében nyilatkozik meg. (ETA LINNEMANN, *Gleichnisse Jesu*. Göttingen, 1964.³) Ezen túlmenően LINNEMANN felismeri a történet jelentőségét a krisztológia vonatkozásában. Az elbeszélés arra a felismerésre vezet, hogy Jézus bűnösök iránti szeretetében Isten jósága manifesztálódott, mely a hallgatókat hasonló megértésre és magatartásra akarja hangolni.” (Előbb: GNILKA, *Jesu von Nazaret – Botschaft und Geschichte*. Freiburg, 1995.⁴ – a konferenciakötetben: BENYIK szerk. i. m. 23–4.)

A példázatok az evangéliumok szövegében beszerkesztettségükben is vizsgálandók. ZYMNER megjegyzése: „természetesen az evangéliumok minden parabolája esetében parabolák szisztematikusan rendezett és ezért metaforizáló hálójáról van szó” (RÜDIGER ZYMNER, *Uneigentlichkeit: Studien zu Semantik und Geschichte der Parabel*. Paderborn, 1991.; l. BENYIK szerk. i. m. 11). S a parabolák narratívákba ágyazódnak, ezért érdemes egy pillantást vetnünk a Mt. 19–20. fejezetre is. Ha ugyanis rendre végigtekintjük a benne szereplő témákat, a következő sorozatot találjuk.

Jézus előbb a férfi és a nő kapcsolatára vonatkozó tanítást világítja meg, s a szöveg azzal fejeződik be: „Aki el tudja fogadni, fogadja el!” Ezt a kisgyermek megáldása követi, azzal zárva: „ilyeneké a mennyek országa”. Ez után áll az örök életre vonatkozó kérdés és válasz, majd a parancsolatok megtartásán kívül a vagyon önzetlen szétosztásának követelménye, s az a passzus, hogy nehéz a gazdag embernek az Isten országába jutni. A sort Jézusnak az a mondata zárja: Istennél lehetséges az üdvözülés. Ekkor következik Péternek fentebb idézett kérdése, s az a), majd a példabeszéd és a b). Mindezek után Jézus megígéri halálát és feltámadását. Zebedeus fiainak anyja kéri, hogy fiai lehessenek a mennyben Jézus mellett, erre azonban Jézus nem tesz ígéretet, hanem arról szól, hogy aki nagyvá akar lenni, az szolgáljon sokakért. A fejezet azzal zárul, hogy Jézus meggyógyítja a vakokat, s ezek követik őt.

Ha végiggondoljuk, arról van tehát szó, hogy a mennyek országába jutáshoz az első követelmény a parancsolatok megtartása; a második a gyermeki lelkület; a harmadik az önzetlen szeretet új parancsának követése; a negyedik az, hogy Isten segítse az üdvözülőt; s az ötödik, hogy az utolsóknak (bármilyen tekintetben legyenek is utolsók) nem kell félniük: első lehetnek, azaz üdvözülhetnek. A 20. fejezetben a szőlőmunkások bérét tárgyaló példabeszéd az üdvözülés sorrendi kérdéséről szól, majd Jézus halála és feltámadása példaként hangzik Zebedeus fiainak anyja számára, a szolgálat az üdvözülni szándékozók számára. A két fejezet együttese tehát az üdvözülésről szól: a 19. a mennyekbe jutás követelményeiről, a 20. pedig arról, hogy az örök boldogság közömbös az időrendre nézve, a túlvilági boldogság ára mindenkor az evilági szenvedés. A vakok látásának visszaadásában is van szimbolikus értelem: miután visszanyerik látásukat, követik Jézust.

A fentiek fényében az a) és a b) kétféle sorrendje kétféle értelmű: az első vigasztalja, biztatja az üdvözülni vágyókat; a második pedig ezt erősíti meg az örök boldogság lehetőségének mindenkire érvényes ígéretével.

C) Az alakzatunk harmadik előfordulása az elemek sorrendjében azonos, szövegvkapcsolataiban hasonlít a fentebbi a)-hoz:

- c) Mk. 10,31: *Sokan lesznek elsőkből utolsók és utolsókból elsők.*
 Vulgata: *multi autem erunt primi novissimi et novissimi primi*
 NESTLE–ALAND: *Πολλοι δε εσονται πρωτοι εσχατοι και εσχατοι πρωτοι*

Az előzményeket az üdvözülés témája és Péter megszólalása jelenti: „Ezek szerföltt csodálkoztak és egymás közt kérdezték: »Hát akkor ki üdvözülhet?« Jézus rájuk nézett, és folytatta: »Embernek ez lehetetlen, de az Istennek nem. Mert az Istennek minden lehetséges.« Ekkor Péter megszólalt: »Nézd, mi mindent elhagytunk, és követtünk téged.« Jézus így válaszolt: »Bizony, mondom nektek, mindenki, aki értem és az evangéliumért elhagyja otthonát, testvéreit, anyját, apját, gyermekeit vagy földjét, százannyit kap, most ezen a világon otthont, testvért, anyát, gyermeket és földet – bár üldözések közepe – az eljövendő világban pedig örök életet.«” (Mk 10,26–30.)

Az „első” (legalábbis nem utolsó) tehát legalábbis valamiféle földi javakkal és szociális kapcsolatokkal rendelkezik. Ezt hagyták el Péterék: ennek révén váltak „utolsókká” (l. 3. A). A jézusi ígélet csak üldözések közepette kínál otthonért (másik) otthont stb., a kompenzáció főként az eljövendő világban érvényes. Jézus kiasztikus szövegmondata így első megközelítésben evilági megnyugtatást, átvitt értelemben – és talán még bizonyosabban – túlvilági boldogságot ígér. A befejező frázis fogja össze az üzenetet: ’ti, akik hallgattok engem, utolsókból elsők lesztek’.

ECKHARD RAU a szimbolikus interpretációban általánosít: „az első és utolsó státuszának eszkatologikus átfordulásáról tett kijelentés jóllehet mindenkire vonatkoztatható, akinek hatalma, befolyása és tekintélye van, illetve nincs, ám mégis kézenfekvő itt elsősorban a farizeusok-bűnösök ellentétpárjára gondolnunk... A mindenfajta hatalmat, befolyást és tekintélyt nélkülöző bűnösöket ellenben felmagasztalják, elsőkké lesznek, tehát az üdvösség vár rájuk.” (l. BENYIK szerk. i. m. 137).

D) A negyedik előfordulás a b) sorrendjét hozza az üdvözülés kontextusában:

- d) Lk. 13,30: *És íme, vannak utolsók, akik első lesznek, és vannak első, akik utolsó lesznek.*
 Vulgata: *et ecce sunt novissimi qui erunt primi et sunt primi qui erunt novissimi*
 NESTLE–ALAND: *Ουτω εσονται οι εσχατοι πρωτοι και οι πρωτοι εσχατοι*

A szövegösszefüggés: „Valaki megkérdezte tőle: »Uram, ugye kevesen üdvözülnek?« Ezt válaszolta neki: »Igyekeztek a szűk kapun bejutni, mert mondom nektek, sokan akarnak majd bemenni rajta, de nem fognak tudni. A ház ura feláll és bezárja az ajtót, ti meg kint maradtok és zörgetni kezdtek az ajtón: Uram, nyisd ki nekünk! Akkor azt fogja nektek mondani: Nem tudom, honnan valók vagytok. Ti bizonygatjátok: A szemed láttára ettünk és ittunk, a mi utcánkon tanítottál. De ő megismétli: nem tudom, honnan valók vagytok. Távozzatok egy szálig, ti gonosztevők! Lesz sírás és fogcsikorgatás, amikor Ábrahámot, Izsákot, Jákobot és a prófétákat mind az Isten országában látjátok, magokat meg kirekesztve. Jönnek majd keletről és nyugatról, északról és délről, és helyet foglalnak az Isten országában.«” (Lk. 13,23–29.)

Ez után az előzmény után áll a kiazmus d) változata, amelyben az első és a második elem az „utolsó” és az „első”. Az „utolsó” az Isten országától távoliakat (a nem zsidókat), az „első” a Jézushoz közeliakat (a zsidókat, a választott néphez tartozókat) jelentik. Az emberek lehetnek „utolsó”, mert Jézustól messze élnek, nem ismerik a tanítását; de „első” lesznek, mert „helyet foglalnak az Isten országában”, s így közel lesznek Jézushoz. A másik embercsoport abban az értelemben „első”, hogy – amint erre hivat-

koznak is, – „szemed előtt ettünk és ittunk, a mi utcáinkon tanítottál”. A „ház ura” azonban „bezárja az ajtót”, s ennek következtében a példázatot hallgatókra vonatkozik az, hogy: „látjátok magatokat ... kirekesztve”. Így az „utolsó” a kiazmus elején messze élnek Jézustól, a befejező „utolsó” pedig egyszer s mindenkorra messzire kerül(het)nek majd tőle. Ezzel szemben az „első” azok, akik az alakzat első felében a jövőben „helyet foglalnak az Isten országában”; a második részben viszont a jelenben Jézus mellett élnek, hallgatják a tanítását, de (lehet, hogy) nem kerülnek be Isten országába: „látjátok magatokat kirekesztve”. Ezért a logion első fele azoknak a túlvilági boldogságát ígéri, akik nem élnek Jézus mellett, később ismerked(het)nek meg a tanításával; a második rész pedig a Jézus földjén élőkre vonatkozik, akik kimarad(hat)nak a mennyországból. Az előbbieket a mennybe jut(hat)nak; az utóbbiak azonban nem (feltétlenül), legalábbis az üdvözüléshez önmagában nem elég Jézus földijének lenni.

A tanulságok betű szerint is, átvitt értelemben is levonhatók: aki nem teljesíti Jézus parancsolatait, az nem jut be az Isten országába. Ezért üdvözülhet bárki, aki – földrajzilag vagy eszmeileg – messziről érkezik: „utolsó”, de „első lesznek”. És megfordítva: bármennyit tud is Jézusról az „első”, ha nem követi a parancsolatokat, „utolsó lesz”, távolra kerül Isten országától. Mindkét esetben uralkodik az időbeli rákövetkezés, ez ki is fejeződik a *vannak – lesznek* párhuzamában és ellentétében.

A „vannak..., akik... lesznek, és vannak..., akik... lesznek” szerkezet párhuzam, ebben a keretben jelenik meg a megfordítás. A 'második rész fontosabb' elv értelmében a jézusi logion elsősorban figyelmeztetés: azoknak szól, akik hallgat(hat)ják a Mestert, hogy bár a jelenben „első”, de nehogy „utolsó” legyenek. (Értelemszerű, hogy a betű szerinti értelemben pragmatikailag a példázat hallgatóinak szól a logion, hiszen akik nincsenek mellette, nem hallhatják a szavait. Némi figyelmeztetést, fenyegetést kifejezhet az is, hogy a kiazmusban előbb arról van szó, hogy azok üdvözülhetnek, akik nem tartoznak a választott néphez; a választott néphez tartozók meg kirekesztve láthatják majd magukat.) Ez a megengedő típusú értelem a két kezdő főmondatban érvényesül, átfoglalva: **Vannak utolsó, ha kik utolsó (voltak) is, első lesznek, és vannak első, ha kik első (voltak) is, utolsó lesznek.* A tagmondatok sorrendjének megfordításával: **Ha kik utolsó, első lesznek, és ha kik első, utolsó lesznek.* Retorikai szempontból a hatás fontos eleme még az aposztrophé: „És ime...”

Logikai szempontból a „vannak ..., akik” az egzisztenciális kvantorral rendelkezik: fontos, hogy a hallgatók ne érezzék magukat bebiztosítva ('úgyis üdvözülünk'), sem pedig reményvesztettnek ('úgysem üdvözülünk'). Azaz: az univerzális kvantor tagadása (**nem mindenki*) eredményez(het)i a 'vannak..., akik' jelentést.

E) Alakzatunknak az e) változata csupán az egyik oldalt fejtí ki:

- e) Mk 9,35: *Ha valaki első akar lenni, legyen a legutolsó és mindenki szolgája.*
 Vulgata: *si quis vult primus esse erit omnium novissimus et omnium minister*
 NESTLE-ALAND: *Εἰ τι θελεῖ πρωτο εἶναι εἶσται παντῶν εσχάτο και παντῶν διακονοσ*

Fentebb kiegészítettük a Mk. 9,35 lexikai anyagát, s a kiegészítések révén két kiazmust kaptunk. Arra is utaltunk, hogy a kifejtett hozzátoldás (*és mindenki szolgája*) szociális, közösségi teret jelöl meg ebben a logionban. Hogy az előbbieket szerint pontosítsuk az itteni „első” és a „legutolsó” fogalmi tartalmát, forduljunk a szövegkörnyezet-höz. A logion és az előzmények: „Kafarnaumba értek. Amikor már otthon voltak, megkérdezte tőlük: »Miről beszélgettetek az úton?« Hallgattak, mert egymás közt arról tanakodtak az úton, hogy ki nagyobb közülük. Leült, odahívta a tizenkettőt, s így szólt:

»Ha valaki első akar lenni, legyen a legutolsó, mindenkinek szolgálja.« (Mk. 9,33–35.). Így az „első” azt jelenti, hogy ’a többi tanítvány közül a vezető. nagyobb, elsőbb’; az „utolsó” bizonyára ’nem első’, a „legutolsó” pedig arra utalhat, ’aki nem törekszik előtérbe, sőt készséggel szolgálja minden társát’. A ki nem fejtett információkkal kiegészítve az alábbi sorozatot kaptuk: *nem első – első – *nem első – legutolsó; és *nem első – legutolsó – legutolsó – *első.

Nem nélkülözi a tanulságokat az sem, hogy Márk evangéliumában a folytatás kétszer is kiazmussal érvel. Az első a gyermek példája, benne komplex módon szerkesztett alakzattal: „Aki befogad egy ilyen gyereket az én nevemben, engem fogad be. Aki pedig engem befogad, nem engem fogad be, hanem azt, aki küldött engem.” (Mk 9,37.) Az első szövegmondat az igekötő és az ige megfordításán kívül az ige + argumentum(ok): argumentum + ige kereszteződését tartalmazza, a második kettős párhuzamba épít kiazmust. Párhuzamos ugyanis az állítás és a tagadás (*engem fogad be – nem engem fogad be*), s az akkuzatívuszok és igék kiasztikusak a másik részben (*azt ’fogadja be’ – aki küldött engem*). A kizáró ellentét a nem – hanem tengelyen párosul az *engem + ige – ige + engem* megfordítással: *engem /nem engem fogad be – hanem azt, aki küldött engem*. A folytatásban a Mk. 9,38–40; újabb kiazmusa a Lk. 9,50; parafrázisa: „Ekkor János szólalt meg: »Mester, láttunk valakit, aki ördögöt űzött a nevedben. Megtiltottuk neki, mert nem tartozik köztünk.« Jézus így válaszolt: »Ne tiltsátok meg neki! Aki a nevemben csodát tesz, nem fog egykönnyen szidalmazni. Aki nincs ellenünk, az velünk van.«” A fő különbség az „Aki a nevemben ... szidalmazni” betoldása, a kisebb jelentőségű variáns az *ellenetek – ellenünk* és a *veletek – velünk* személybeli különbsége. A többes szám első személyű alak Jézust és tanítványait egy közösségbe foglalja.

4. A fenti variánsokban számos egyezést és számos különbséget elemeztünk. Az „első” és „utolsó” fogalmi tartalma általában a szövegkörnyezetben volt feltárható; kiegészítve a ’nem első’ és a ’legutolsó’ jelentéssel. Az alakzat értelmezése az adott szöveg helyen igazolta ’a második frázis a fontosabb’ elvet. A megfogalmazások különböző retorizáltságúak.

A) A változatok rendjében foglaljuk táblázatba a (kontextuális) fogalmi tartalmat. (Az e) változat két variánsát különválasztottuk.) A kiazmus mindenkor második felében gyakran a jelen és a jövő (a földön és a mennyben) áll szemben, s a logionban a jövőre nézve hangzik el ígéret Jézustól. Az e) változatban a jövő₁ van előbb, s ezt követően érkezik el a jövő₂.

a) szociálisan, rangban:

<i>első</i>	<i>utolsó</i>	<i>utolsó</i>	<i>első</i>
’nem utolsó’	’nem első’	’nem első’	’első’
múlt (a földön)	most (a földön)	most (a földön)	jövő (a mennyben)

b) időrendben:

<i>utolsó</i>	<i>első</i>	<i>első</i>	<i>utolsó</i>
’a munkában’	’a fizetéskor’	’a munkában’	’a fizetéskor’
a múlt (reggel)	most (este)	a múlt (reggel)	most (este)

c) szociálisan, rangban:

<i>első</i>	<i>utolsó</i>	<i>utolsó</i>	<i>első</i>
’nem utolsó’	’nem első’	’nem első’	’első’
múlt (a földön)	most (a földön)	most (a földön)	jövő (a mennyben)

d) a földön és a mennyben:

<i>utolsó</i>	<i>első</i>	<i>első</i>	<i>utolsó</i>
'Jézustól távoliak'	'mennybe jutók'	'Jézust hallgatók'	'kirekesztettek'
jelen (a földön)	jövő (mennyben)	jelen (a földön)	jövő (a mennyben)
térben, tanításban	üdvözülésben	térben, tanításban	üdvözülésben
távoliak	közeliak	közeliak	távoliak

e) szociálisan, rangban:

e ₁) *nem első	első	*nem első	legutolsó
'nem első'	'első, vezető'	'nem első'	'mindenki szolgálja'
jelen (csoportban)	jövő ₂ (csoportban)	jelen (csoportban)	jövő ₁ (csoportban)
e ₂) *nem első	legutolsó	*legutolsó	*első
'nem első'	'mindenki szolgálja'	'mindenki szolgálja'	'első, vezető'
jelen (csoportban)	jövő ₁ (csoportban)	jövő ₁ (csoportban)	jövő ₂ (csoportban)

A biblikus szövegben Jézus szavainak hatása szövegvilágot teremt, NORTHROP FRYE fogalmazásában: „A Biblia nekem a szavak olyan együttese, amelynek révén a világot kozmosznak látom, vagyis rendnek, és az emberre úgy tekintek, mint akinek a természete megváltható, mint aki mégis jogosult a túlélésre” (idézi KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, A megértés alakzatai. Debrecen, 1998. 90).

B) Milyen ez a rend az itt elemzett logionok környezetének nyelvi anyagában? A teológusok a példázatok és a Jézus-mondások együtteseiben új típusú gondolkodás, újfajta világ megjelenését írják le: „A példázatmondó mindenkori beszédpartnereit a bennük lakó jobb lehetőség távlatában szólítja meg. A példázat ekként elsődlegesen a jóvámondás beszédpragmatikai alapállását közvetíti hallgatóinak/olvasóinak. Egy olyan világot hoz szóba – tesz beszédessé –, amelyben az ember képes kibontakoztatni teremtményi mivoltát, s ha a rossz hatalmában áll, e rosszal szembeszegezheti más/jobb létezésének vágyát és rejtett tartalékait.” (WOLFGANG HARNISH, Die Gleichniserzählungen Jesu. UTB. 1343. Göttingen, 1995.³ nyomán írja MÁRTONFFY MARCELL i. m. 239.) S így folytatja: „Egyedül arról győződhetnek meg, hogy az Isten kifürkészhetetlen igazságához méltó igazságos viszonyok nyelvi közege az erőszak ellenében ható, a jót mondó és lét-rehozó, azaz feltételt nem ismerően áldó beszéd, szemben az átoknak (a kiátkozásnak, a kirekesztésnek) tett bármiféle engedménnyel ... a jót szólítja meg az emberben.” (MÁRTONFFY i. m. 240.) Az elemzett szöveghelyek így tanító célú, didaktikus gondolatokat tartalmaznak.

Ahhoz pedig, hogy megváltoztassa hallgatóinak gondolkodásmódját, „a parabolák többsége váratlanul bekövetkező és/vagy nem várt átalakulást beszél el” (BERNARD BRANDON SCOTT, Hear Then the Parable. Minneapolis, 1990². 30). JOACHIM JEREMIAS szerint az Isten országa „polemikusan kifejlő valóság, a parabolák pedig nagyjából »harci fegyverek«” (i. m. 15). A hirtelen változásban az ellentétekre komponált kiazmus szerepe fontos: „a hatás ott lehet a legerőteljesebb, ahol a megszokottal épp szomszédos (mely alkalmasint a megszokott ellentéte) jut szóhoz, egyszersmind éppen az, ami hiányzott, és amire sürgető szükség van (hiszen a váratlanra is várakozhatunk). Szemantikailag az ellentétes is ugyanazon »jelentéstartomány« része, a »szomszédos«, ezért a »hozzá tartozó ellentétet«, a »hozzá tartozó másikat« is magába foglalja. Hatást nem minden idegenség képes kiváltani, csak az, amellyel e közelség formájában találkozunk.” (KLAUS BERGER i. m. 130.)

Ahhoz, hogy a fentebb idézett FRYE-gondolat értelmében az új „rend” megvalósuljon, a parabolák és logionok ellentétbe állítanak két világot: „A példázat a hétköznapi világ logikáját egyszerre megvilágítja és felforgatva tárja fel, mégpedig oly módon, hogy e logika áttetsző legyen, azaz magyarázat nélkül is érvényre jusson. A példázat mint a hétköznapiság logikájának paradigmája a hallgatót is bevonja működésébe, s midőn ez utóbbi e logikát a sajátjaként ismeri föl, döntésre kényszerül: vagy aláveti magát, vagy ellenáll.” (ROBERT W. FUNK, *Language, Hermeneutic, and Word of God: the Problem of Language in the New Testament and Contemporary Theology*. New York–Evanston–London, é. n. [1966.] 193.) A hermeneutika a fikciók paradigmáinak egymásnak ütköztetését írja le: „A hallgatót/olvasót azok a szöveghelyek hívják meg és vonják be az elbeszélés világába, ahol az elbeszélő fikció különmemű paradigmái egymásnak ütköznek, s ahol két beállítódási minta szándékolt kapcsolathánya szakadékot von a sematizált látványok közé. Nem kompozíciós hézagról van szó, hanem olyan vákuumról, amelyet az elbeszélés nem kompenzál, és amely a narratív összefüggés hermeneutikailag rendkívül termékeny megnyílását jelzi.” (FUNK i. m. 156.) A logionok és példázatok így egymásnak ütköztetik a különmemű paradigmákat, hogy döntésre késztessek a hallgatókat és olvasókat. Szándékuk az, hogy „jóvá mondják” a világot.

C) A fentebb jelzett „jóvá mondás” a metaforikusság segítségével történik a logionok környezetében is. Például „a New Criticism szerzői a metafora modern elméletében keresik azt a nyelvi instrumentumot, amely a legalkalmasabbnak látszik az új jelentés mint új valóság létrejöttének magyarázatára” – írja MÁRTONFFY MARCELL (i. m. 157). Másutt ezt jegyzi meg: „az irgalom kalkulálhatatlan” (i. m. 33). BEILNER hivatkozik AURELIÓra, aki RAMSEY disclosure-elméletére alapoz: „A metaforikus nyelv sajátossága: kijelentések váratlan alkalmazásával gyökeresen új meglátásokat képes közvetíteni”. (TULLIO AURELIO, *Disclosures in den Gleichnissen Jesu. Eine Anwendung der disclosure-Theorie von I. T. Ramsey, der modernen Metaphorik und der Theorie der Sprechakte auf die Gleichnisse Jesu*. Regensburger Studien zur Theologie 8. Frankfurt am Main, 1977. – BENYIK szerk. i. m. 10.) PAUL RICOEUR alapvetőnek tekinti a narráció és a metaforikusság összefüggését a bibliai nyelvben: „A parabola, számomra úgy tűnik, egy narratív forma és egy metaforikus folyamat összekapcsolása” (RICOEUR, *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action, and Interpretation*. Szerk. és ford. JOHN THOMPSON. Cambridge/Mass., 1981. – MÁRTONFFY MARCELL ford., *Bibliai hermeneutika. Hermeneutikai füzetek 6. Bp., 1995.*) A fenti változatokból látható, hogy a példázatok narratív formájához járuló logionok mint komplex evangéliumi szövegegységek jelentős mértékben metaforikusak.

5. Úgy véljük, a gondolatmenet legfőbb tanulsága az, hogy a szövegelemzés érveivel szervesen kapcsolódó retorikai és logikai megközelítés révén szimbolikus értelmezéshez juthatunk. Az elemzett kiasztikus szerkezetek logikai természetűek is, a szöveg műfaja szerint retorikai természetűek is, a jelentésük metaforikus természetű is. A modern szövegnyelvészet nem kerülheti el, hogy a szűkebb értelemben vett nyelvészet határain túl vállalkozzék a szövegtani vizsgálatra: így a szövegnyelvészetet a szövegelmélet alapján más diszciplínák érveivel társítja. KIBÉDI VARGA ÁRON egyik munkájának alcímével: „du linguistique au textuel”.

From the first to the very last

On the semantics and pragmatics of logions

Phrases from the gospels known as Jesus' sayings have constituted part of the cultural heritage of mankind for almost one and a half thousand years now. This paper analyses such sayings, referring to them as logions, using a Greek term. Logions, in spoken or written form, are normally cited as self-contained maxims, without their original contexts. As a first step, I consider such independent versions of sayings. Then, the citations are analysed one by one, in the appropriate contexts. Four of the five versions of logions under discussion here are explicit instances of chiasme, a rhetorical-stylistic figure involving an inverse repetition of stems and/or suffixes. The main result of the discussion is that symbolic interpretations can be arrived at by a rhetorical and logical approach organically related to arguments drawn from textual analysis. The chiasmic constructions analysed here are both of a logical and, depending on the genre of the text, of a rhetorical character, and their meanings are metaphorical. In investigations of this kind, contemporary text linguistics increasingly relies on arguments and actual results coming from neighbouring disciplines.

JÁNOS NAGY L.

Nyelvbe rejtett üzenetek

A nyelv és a kultúra viszonyáról általában és a magyar nyelv kapcsán

1. Bevezetés. – Amikor anyanyelvünket mutatjuk be a világnak, leginkább grammatikájáról szólunk, így agglutináló voltából következő jellegzetességeiről, az indoeurópai nyelvekének többszörösét meghaladó főnévi esetrendszerünkről, a kétféle ige-ragozásról, szóképzésünknek a gótikus katedrálisok cizelláltságát idéző gazdagságáról. Arról azonban még a magyart idegen nyelvként tanító tanároknak sincs rendszerbe foglalt tudásuk, mik azok a közvetett vagy kevésbé közvetett kulturális „üzenetek”, melyekkel a nyelvünkkel együtt szembesül a tanuló, ezek közül melyek azok, amelyek az otthonosság érzetét keltik benne, és melyek azok, amelyek a világ újrafelfedezésének élményével gazdagítják. Sőt bizonyosan olyanokra is akad köztük, melyek félreértéseket okoznak, negatív sztereotípiák kialakulásához vezetnek. Az alap kutatások hiánya e témában azért érdemel figyelmet, mert most, amikor e cikkemet írom, hivatalosan is tagjai vagyunk a többnyelvű és többkultúrájú Európának, s ha nem is vállalkoznak az Európai Unió német, francia, angol stb. nyelvű polgárai tömegesen a magyar nyelv elsajátítására, nem tűnik utópiának az, hogy osztrák, német, francia munkavállalók rövidebb-hosszabb időt itt töltenek nálunk, s érdekből, érdeklődésből meg akarnak ismerni bennünket, szokásainkat, ízlésünket, gondolkodás módunkat, hogyan kell általában és verbálisan viselkedniük velünk ahhoz, hogy kölcsönösen meg-, és ne félreértsük egymást. Az új helyzet több, a nyelv és kultúra viszonyát érintő elméleti kérdés megválaszolását teszi szükségessé, s ezzel egyidejűleg lendületet adhat az ilyen jellegű empirikus kutatásoknak is.

Dolgozatomban az előbbieket szellemében kettős feladatra vállalkozom. Egyfelől – messze nem a teljesség igényével – foglalkozom a nyelv és kultúra összetett kapcsolatrendszerével, vázolóan azt a történeti utat, amely összefüggéseik mai felfogásához vezetett. Munkám második felében – gyakorlati példát szolgáltatva az elméleti fejtegetésekre – azt vizsgálom, hogy a kultúra egyik összetevőjének, a társadalmi szerveződésmódnak

milyen formai megnyilvánulásmódjai vannak a nyelvünkben, és ezek hogyan hoznak létre beszélőközösségünket jellemző kulturális értékeket.

Ahhoz, hogy a nyelv és kultúra kapcsolatát tanulmányozzuk, előbb tisztáznunk kell a kultúra fogalmát. A meghatározásával foglalkozó, főként antropológiai indíttatású munkák igen hosszú sorából (R. KEESING, *Theories of culture: Annual Review of Anthropology* 1974: 73–97; C. GEERTZ, *The Interpretation of Cultures*. New York, 1973., uő. Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Bp., 1994.; W. GOODENOUGH, *Culture, Language, and Society*. Menlo Park, 1981.; R. SCHWEDER – R. LEVINE, *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*. Cambridge, 1984.) én közösségi és interaktív jellege miatt GEERTZ definíciójára támaszkodom, amely NIEDERMÜLLER PÉTER összefoglalásában így szól: „a kultúrát a tudás és a társadalmi praxis közös produktumának kell tekintenünk, amelynek segítségével valamely csoport vagy társadalom a világra irányuló közös percepciók mintákat és értelmezési kereteket alakít ki, amelyek visszatükrözik az adott csoport társadalmi és történeti tapasztalatait, s ugyanakkor reflektálnak is azokra” (NIEDERMÜLLER, *A kultúraközi kommunikációról*. In: *Társadalmi kommunikáció*. Szerk. BÉRES ISTVÁN – HORÁNYI ÖZSÉB. Bp., 1999. 102).

2. A nyelv és kultúra viszonyának mibenléte. – A nyelvészet hosszú történetében a két fogalom kapcsolatának vizsgálata viszonylag rövid fejezetet foglal el. Bár összefüggéseik megléte látens módon bennfoglaltatott a nyelvről való gondolkodásban, a nyelvészet hosszú ideig inkább önmaga tudatos elhatárolására törekedett a nyelvet beszélő embertől, főként annak „zavaró” szociokulturális környezetétől. Az a vélemény, hogy a nyelv és kultúra elválaszthatatlanul egybefonódnak, a kultúra látható és láthatatlan szálakkal át-meg átszövi a nyelvet annak számos elemében, szinte minden megjelenésmódjában, úgy kétszáz éves (nem töretlen) fejlődés eredményeként a XX. század 80-as éveire jegecesedett ki. Az új értelmezés persze jóval nehezebb feladat elé állította a kutatókat, hiszen a nyelvet már mint társadalmi produktumot, a közösségi élet egyik meghatározó tevékenységformáját kellett vizsgálniuk, ebből következően kapcsolatuk leírása sem csupán a nyelvi formákban – főként a szókincsben – közvetlenül kimutatható kulturális jegyek feltárását követelte meg, hanem a nyelv használatában tetten érhető sajátosságokét is. A témával foglalkozó munkák közül jelen dolgozatomban CLAIRE KRAMSCH koncepcióját hívom segítségül, mely összefüggéseiket három aspektusból ragadja meg: 1. a nyelv a kulturális valóság kifejezője; 2. a nyelv a kulturális valóság megtestesítője; 3. a nyelv a kulturális valóság szimbóluma (KRAMSCH, *Language and Culture*. Oxford, 1998. 3). Teszem ezt egyfelől azért, mert megállapításai jól illeszthetők megítélésük történeti folyamatába, másfelől azért, mert pontosan jelzik a nyelv funkcióiról vallott nézetek formálódását is.

A) A nyelv mint a kulturális valóság szimbóluma. – Bemutatásukat az egyszerűség kedvéért a tárgyam szempontjából kevésbé lényeges harmadik tétellel kezdem. A nyelv mint a jelek rendszere önmagában is kulturális érték, szimbólum: a beszélők általában másokat, illetve önmagukat a nyelvükön keresztül azonosítják. A nyelv és kultúra, a közösségi (nemzeti) hovatartozás, valamint a nyelv ilyenénisége főként Európára jellemző, de kiváltképpen igaz a közép-európai régióra, így a magyar nemzetre. (Az afroamerikaiak például angolul beszélnek, de afrikai kultúrájuknak tartják magukat.) Azok a népcsoportok, népek, ahol a nyelv és kultúra hasonlóképpen összefonott, ha veszélybe kerül anyanyelvük, megtiltják, korlátozzák használatát, azt saját identitásuk veszélyeztetéseként, megtagadásaként fogják fel. Nekünk, magyaroknak történelmünk során nemegyszer a nyelv volt nemzeti hovatartozásunk utolsó mentsvára. Ezzel magyarázható, hogy védelme, ápolása mindig is kiemelt fontossággal bírt, ahogy igényes

használata is. Közösségünkben így mind a nyelvnek, mind a beszélni tudásnak igen magas presztízse van. A míves beszéd, a jó fogalmazáskészség alapvető elvárás közszereplőinkkel szemben, a botladozó mondatfűzés viszont megmosolyogtat, becsmérést von maga után.

B) KRAMSCH első tézise, jelesül az, hogy a nyelv a kulturális valóság kifejezője a közösség és az egyén szintjén egyaránt, azon a nyelvről vallott, egészen a múlt század közepéig uralkodó hagyományos nézeten alapul, mely szerint a nyelv a körülöttünk levő világ tükrözésére, a vele kapcsolatos gondolataink, ideáink kifejezésére szolgáló eszköz. HALLIDAY-nek, a funkcionális nyelvészet meghatározó teoretikusának hármas felosztásában ez a fogalomalkotó (notional) szerepkörnek felel meg (M. A. K. HALLIDAY, *Clause Types and Structural Functions*. In: *New Horizons in Linguistics*. Szerk. J. LYONS. Harmondsworth, 1970. 145).

KRAMSCH gondolatmenetét idézve a szavak egyrészt a közös tapasztalatok megjelenítésének eszközei, azaz olyan tényeket, eszméket, eseményeket, történeket jelölnek, amelyek a beszélőközösség világról való közös tudását alkotják, de ugyanígy alkalmasak az egyének hiedelmeinek, véleményeinek, érzéseinek tükrözésére is. A nyelv azért tud mindkét esetben – a közösség és az egyén szintjén egyaránt – sikeresen megfelelni a feladatának, mert olyan tudást jelenít meg és tükröz, amiben az adott közösség mint csoport osztozik, de hasonlóképpen osztoznak e tudásban annak tagjai is.

Amikor egy közösség tagjai használják a nyelvet, a saját kultúrájuk kontextusába behelyezkedve teszik azt. A közös emlékezetet, tudást a nyelv segítségével jelenítik meg, a beszédet teljesen érthetővé viszont az együtt birtokolt kultúra teszi a számukra. A dolgokat, tárgyakat, eseményeket, érzéseket stb. jelölő szavak ebből következően nem csupán önkényes szimbólumok, hanem olyan jelentések hordozói is, amelyek csak az adott közösség (kultúra) tapasztalat- és elvárásrendszerében vannak jelen. Két egyszerű példával illusztrálva az előbbieket: a *bogár* szó a kártékony, taszító rovarok mellett felidézi képzetünkben azoknak szebb, kemény szárnyfedőjú példányait is, így a nagyon kedves, a szót a nevében hordó katicabogárét. Azt, hogy a 'bogár' szimbólumához egyértelműen pozitív konnotatív jelentéselemek társultak nyelvünkben, a szó származékai is jelzik: a ragyogóan fényes fekete szín lehet *bogárfekete*, sőt a szónak kicsinyítő képzős változata is létezik: *bogárka*. (A nyelvünket tanulók idegenkedve, döbbenetben konstatálják, hogy birtokjeles alakja – *bogárkám* – a legmeghittebb megszólítások egyike.) A *patkány* szó nemcsak a szőrös rágcsáló állatot jelenti, hanem mindazt a rosszat, ami az európai kultúrában (tapasztalataink alapján) hozzá kötődött: veszélyes, betegségeket hordozó, szinte démoni lény, amelynek még a megérintése is undorral tölti el az embert. E negatív jelentéstartalmak élesen különböznek a dél- és kelet-ázsiai kultúrákban megszokott képtől, hiszen a patkányt ott szent állatként tisztelik, Indiában templomot emelnek neki, sőt Japánban és Kínában kimondottan rossz előjelnek tekintették, ha nem élt legalább néhány belőlük a ház körül. Így ha egy jellemtelen embert a *patkány* szóval illetünk, a nyelvünket esetleg beszélő említett kultúrákból jöttek előtt megnyilatkozásunk legfőbb információja rejtve marad.

Terjedelmi okokból jelen dolgozatomban nem foglalkozom a szókincs igen hálás témának bizonyuló és szívesen kutatót összetevőivel, az erősebb kulturális „töltéssel” bíró szavakkal, kifejezésekkel, melyek a történelemben, a hitben vagy egyszerűen a közösség megélt, pozitív vagy negatív élményeiben gyökereznek, s elsődlegesen a közösség tagjai számára tárják fel jelentésük minden mozzanatát. Hiába találják meg például német diákjaink a *honfoglalás* szavunk megfelelőjét (*Landnahme*) a szótárban, megfelelő magyarázatok nélkül üres fogalom csupán számukra, s akkor még nem szóltam a teljesen semleges érzelmi viszonyulásokról. A szókincs szónál összetettebb egységei, a frazeolo-

gizmusok minden nyelv esetében a nép gondolkodásába, lelkébe való mélyebb bepillantás eszközei: néha bizony vesébe hatolóan tárják fel érzelmeiket, ellenérzéseiket, hiteiket, álhiteiket. Közülük tárgyamat tekintve a *h u n g a r i z m u s* okat emelem ki, vagyis azokat a kifejezéseket, amelyek ún. egyedi komponens, az adott szókapcsolaton kívül másutt elő nem forduló lexémát, nemzeti reáliákat, jellemzőket, tulajdonneveket foglalnak magukba, népszokások, történelmi, társadalmi hagyományok húzódnak meg a háttérükben, s általában nem rendelkeznek pontos idegen nyelvi megfelelővel: *ő sem jobb a Deákné vásznánál; mehet K u k u t y i n b a z a b o t h e g y e z n i ; t ö b b i s v e s z e t t M o h á c s n á l ; r o s s z s z o m s z é d s á g t ö r ö k á t o k ; n e m e n g e d a 4 8 - b ó l*.

1. Az, hogy a nyelv és kultúra kölcsönhatásáról imént idézett megállapítások tágabb elméleti keretüket tekintve a *nyelvi relativitás* eszméjében gyökeredznek, nem igényel hosszas bizonyítást. Mint ismeretes, az elsőként J. G. HERDER-nél (1744–1803) és WILHELM VON HUMBOLDT-nál (1762–1835) megjelenő gondolatok Amerikában teljesedtek ki és váltak egységes elméletté a XX. században FRANZ BOAS (1858–1942), de leginkább EDWARD SAPIR (1884–1939) és tanítványa, BENJAMIN LEE WHORF (1894–1941) munkásságában. A Sapir–Whorf-hipotézis szerint az individuumok a kulturalizációs és szocializációs folyamatok során teszik magukévá a közösségüktől készen kapott kategóriákat, amik a nyelven, a lexikán és a grammatikán keresztül kerülnek a birtokukba. A nyelv ennek köszönhetően olyan szűrővé válik, amely meghatározza, hogyan észleljék a körülöttük levő természeti és társadalmi világot, s látási és gondolkodási szokásokat kényszerít rájuk. E megállapításokkal kapcsolatos viták az 50-es években lángoltak fel (Vö.: *Language in Culture*. Szerk. H. HOJER. Chicago, 1954.), az azt követő évtizedekben pedig számtalan munka próbált érveket felsorakoztatni mellettük, illetve ellenük. A legnagyobb előrelépést a 60-as években a vizsgálatok antropológiai alapokra helyezése, az új antropológiai vagy etnotudományok (etnometodológia, etnoszemantika stb.) megjelenése jelentette. Az ezek által megfogalmazott premisszák a következők: a) a szemantikai területek, mezők a nyelvben szisztematikusan szerveződnek, s e szerkezetek tükröződnek a lexikai elemek hierarchikus (vagy) paradigmikus elrendezésében; b) a lexikai elemek illetén elrendezése az egyes szemantikai területeken belül képes visszaadni azt, hogy a beszélők hogyan kategorizálják az univerzumot; c) ezek a rendszerek megfelelő módszerekkel felfedhetők s formális rendszerben bemutathatók; d) a formális leírás visszaadja, mi megy végbe a beszélő fejében, s reprezentálja a pszichológiai valóságát.

A kutatások elsődleges célja a 60-as évektől ezért a fenti állításokban kulcsszerepet játszó szemantikai rendszerek meglelése, a legkülönbözőbb területekhez tartozó lexikai elemek formális kategorizálása lett. Hogy csak a legkedveltebb tematikákat említsem: rokonsági rendszerek, színek, betegségek, állatok, növények. Közülük is a szinterminológia, az alapszínek és a mellékszínek kifejezésének mikéntje keltette fel a legtöbb kutató figyelmét: H. A. CONKLIN, *Hanunoo Color Categories: Southwestern Journal of Anthropology* 1955: 339–44; H. A. GLEASON, *An Introduction to Descriptive Linguistics*. New York, 1961.; B. BERLIN – P. KAY, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley, 1969.). Sajnálatos módon a magyar szókinccset hasonló szempontból elemző munkák száma nem mondható tetemesnek: a rokonsági elnevezésekről született dolgozatokon kívül (BODROGI TIBOR, *A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése: Műveltség és Hagyomány* 1961: 129–47; SZÉPE GYÖRGY, *A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése: Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1972: 181–99; J. LÖRINCZI RÉKA, *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai*. Bukarest, 1988.) a BAR-RAT–KONTRA szerzőpáros kéziratát említhetjük, mely a magyar és angol színevek összevető elemzésével foglalkozik (*Matching Hungarian and English Color Terms*. 1994.).

Soruk persze meghosszabbítható, hiszen ide rendelhetjük az alapvetően dialektológiai tárgyú, növények, állatok stb. elnevezéseit összegyűjtő munkákat is.

Az eddig megalkotott taxonómiákból élénk táruló változatos kép azt bizonyítja, hogy néha legalapvetőbb dolgok is más-más rendszerbe ágyazva jelennek meg az eltérő nyelvet beszélők tudatában. Itt most csak néhány (kutatandó) területről vett példát idézek. Időbeosztásunkban a 24 órás napot, a nappali 12 órát viszonyító pontnak tekintve, szimmetrikusan tagoljuk (*reggel, délelőtt, dél, délután, este*), s legalábbis furcsálljuk, miképpen hiányozhat az angolból a *délelőtt* megfelelője. A hét első napja számunkra a *hétfő*, az angolban ellenben a *vasárnap*. Az egyes nyelvek számrendszerei ugyancsak más-más logikai szisztémákba engednek bepillantást: a magyar a tízesekhez rendeli mellékelemként az egyes számokat (*tizenegy, nyolcvanöt*), a francia ellenben komoly matematikai műveletekre kényszerít bennünket: $85 = \textit{quatre-vingts et cinq}$ 'négy húsz és öt'. De gondoljunk a naptár vagy akár a test felosztására, a dátumozás szabályaira, a családnevek, keresztnévek sorrendjére! A magyar és más nyelvek összevetésében érdekes témának tűnnek az élő – nem élő szembenállások. A szókincs tanúsága szerint mi nem húzunk éles határvonalat bizonyos élőlények élő és élettelen állapotai között: *marha, disznó* az élő állat és annak húsa is, ahogy *fa* zöldell a kertünkben, és *fát* égetünk a kályhánkban.

CLAIRE KRAMSCHT idézve, a SAPIR–WHORF-hipotézissel, kiváltképpen pedig a leixikára vonatkozó „bizonyítékaival” szemben lehetnek fenntartásaink, de az elmélet enyhébb változatának, vagyis annak az érvényességét, hogy a nyelv mint kód igenis tükröz kulturális preferenciákat, befolyásolhatja a gondolkodásunkat, az eddig keletkezett munkák inkább megerősítették, mint cáfolták (KRAMSCH i. m. 14). Sőt, tegyük hozzá, a prototípus-elméletben (E. ROSCH, Classification of Real-world Objects: Origins and Representations in Cognition. In: La Mémoire sémantique. Szerk. S. ERLICH – E. TULVING. Paris, 1976.), de a 80-as évek egyik meghatározó irányzatának, a kognitív nyelvészetnek a tanáiban is elég meggyőző támogatókra talált. Az utóbbi két jeles képviselőjének, LAKOFF-nak és JOHNSON-nak az előzőekkel összecsengő szép megfogalmazásában például az anyanyelvi beszélők nemcsak saját egyéni hangjukat hallatják, amikor beszélnek, hanem rajtuk keresztül kifejezésre jut közösségük, társadalmuk megszerzett tudása is, a tapasztalataik visszaadását szolgáló kategóriák, a metaforák, melyekkel élnek (G. LAKOFF – M. JOHNSON, Metaphors we live by. Chicago, 1980. 8).

C) A nyelv a kulturális valóság megtestesülése. – A két fenomén viszonyában teljesen új dimenziókat megnyitó második tézisével KRAMSCH nem kevesebbet mond, mint azt, hogy a kommunikáció módjaiban, a konverzációs stílusban, a beszédaktusok végrehajtásában, így a másképpen véghezvitt kérésekben, köszönésekben, köszöntésekben, valamint a gesztusokban, az arckifejezésekben megnyilvánuló sajátosságok nem csupán a kultúra áttételes közvetítői, hanem önmagukban és együttesen is a kultúra megnyilvánulási módjai. A nyelv használatának módozatai, ahogy telefonálunk, levelet írunk vagy beszélünk partnerünkkel, a gesztusaink, hanghordozásunk olyan jelentéseké állnak össze, amelyek leginkább ama közösség számára érthetőek, amelyhez tartozunk. Mivel KRAMSCH ezen tétele jelentős minőségi változást jelez a nyelv és kultúra viszonyának hagyományos megítéléséhez képest, tartalmának részletesebb kifejtése előtt vegyük sorra azon – főként nyelvészeti – megállapításokat, melyeken alapul, illetve melyek létrejöttét inspirálhatták.

A 70-es évektől a nyelvészetben, annak új irányzataiban és több hozzá szorosabban vagy lazábban kötődő diszciplínában – szociolingvisztikában, pragmatikában, kulturális antropológiában – szinte egy időben a hagyományos nyelvértelmezést jelentősen átíró, egymást erősítő megállapítások, teóriák születtek. Ezek a nyelvet már nem elvont formális rendszerként, hanem a társadalmi cselekvések egyik megnyilvánulásmódjaként láttat-

ják, mely tevékenységeket a társadalom tagjai meghatározott körülmények között, azaz kontextusokban, az ezektől függő, a közösségük által kialakított, elvárt szabályokhoz igazodva hajtják végre. A nyelvről alkotott új kép kialakulásához az említett tudományterületek az alábbi gondolatokkal, következtetésekkel járultak hozzá.

A nyelvről mint társadalmi fenoménről egységes elméleti kerettel a funkcionális nyelvészet szolgált. Főbb tételeiből szempontunkból HALLIDAY említett nézete érdemel figyelmet a nyelv három funkciójáról, melyek közül a 2. és a 3. utal társadalmi tevékenység jellegére: interperszonális szerepe a hallgatóra való ráhatást, a beszélő attitűdjének kifejezését szolgálja, szövegalkotó funkciójának értelmében pedig a nyelv az írott és beszélt szövegek létrehozására szolgáló eszköz (HALLIDAY i. m. 140 – 65).

Ugyancsak erőteljesen átalakítja a hagyományos nyelvfilozófia nyelvről vallott nézetét az AUSTIN és SEARLE nevéhez köthető beszédaktus-elmélet (J. L. AUSTIN, *How to do things with words*. Oxford, 1962., magyarul: *Tetté vált szavak*. Bp., 1990.; J. R. SEARLE, *Speech acts*. New York, 1969.), mely a nyelvhasználatot mint meghatározó társadalmi tevékenységformát definiálja, vagyis alapállítása értelmében a nyelvvel nem csupán a körülöttünk levő világot írjuk le vagy a gondolatainkat fejezzük ki, hanem cselekszünk is vele, kérünk, köszönünk, visszautasítunk stb.

A HYMES által bevezetett kommunikatív kompetencia fogalma ugyancsak a nyelv társadalmi jelenségeként való felfogását erősítette. A kommunikatív kompetencia a beszélőnek az a tudása, mely lehetővé teszi számára, hogy ne csupán grammatikailag helyes mondatokat hozzon létre, hanem képessé teszi arra is, hogy a nyelvet legkülönfélébb társadalmi szituációkban, az adott beszélőközösség kulturális elvárásainak megfelelően használja (D. H. HYMES, *On Communicative competence*. Philadelphia, 1972., magyarul: *Kommunikatív kompetencia*. In: *Kommunikáció*. Szerk. HORÁNYI ÖZSÉB. Bp., 1978. 333–56).

D) A kontextus. – A fentiek tükrében azt mondhatjuk, hogy a 80-as évekre CHOMSKY ideális, csak helyes mondatokat létrehozó, légtüres térben létező beszélőjének helyébe valóságos személyek léptek, akik a nyelvet kommunikációs céljaik szolgálatába állítva, létező helyzetekben használják. A kommunikáció pedig a létrejöttét meghatározó körülményektől, azaz a kontextustól függő választások folyamata lett, következésképpen a kontextusfajták (nyelvészeti, kulturális) egy újabb altípussal bővülnek, az ún. *situációs kontextus* (situational context) fogalmával, ami JAKOBSONnál még csak a megnyilatkozás témájával, propozíciós tartalmával azonos (R. JAKOBSON, *Closing Statement: Linguistics and Poetics*. In: *Style in Language*. Szerk. T. SEBEOK. Cambridge, 1960. 353., magyarul: *Nyelvészet és poétika*. In: *Hang – Jel – Vers*. Bp., 1972. 234). BERNES szerint FIRTH volt az, aki elsőként lépett ki a szigorú értelemben vett nyelvészeti keretből, s nem csak a szavakat tekintette a szituációs kontextus részének, hanem ennél jóval többet: a gesztusokat, az arcjátékot, a környezetet, amiben a szereplők megnyilvánulnak: „facial expressions, gestures, and the part of the environment in which these people are engaged” (M. BERNES, *Context of Competence*. London, 1990. 10).

A szituációs kontextus tartalmának további kiszélesítéséhez, pontosításához a társadalomnyelvészek járultak hozzá jelentős mértékben (HYMES, *Foundation in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia, 1974.; R. WARDHAUGH, *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford, 1986.; D. R. PRESTON, *Sociolinguistics and Second Language Acquisition*. Oxford, 1989.; BERNES i. m.). Közülük is HYMES nevének kell kiemelnünk, aki a kontextus tényezőit a SPEAKING mozaikszóba gyűjtve mintegy szintézisét adja FIRTH, MALINOWSKI, de JAKOBSON kontextusfogalmának is. Az akronima betűi egy-két általánosabb összetevő (a kommunikációs esemény térbeli, időbeli elhelyezkedése, a választott

csatornák stb.) kivételével nagyrészt közösségi és kulturális szabályoktól, normáktól függő elemeket jelölnek. (Részletes leírásuk megtalálható: Nyelv – kommunikáció – cselekvés. Szerk. PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS, Bp., 1997. 482–90). Ez utóbbiak közül a tárgyamhoz leginkább kötődő *P* betű (Participants) a résztvevőket jelöli, s a legnyilvánvalóbban utal a kommunikáció társadalmi beágyazottságára. A beszélő és hallgató társadalomban elfoglalt helyének, a köztük levő távolságnak, a saját közösségükhöz való viszonyuknak a megítélése ugyanis erősen kultúráktól függő tényező. Annak érzékeltetésére, hogy e szociális tényezők milyen, a hagyományos megközelítésmódokkal nehezen leírható vonásokat kölcsönöznek nyelvhasználatunknak, a következő fejezet vállalkozik.

3. Nyelvbbe rejtett üzenetek. A társadalmi szerveződéstípusok tükröződése a nyelvben. – A társadalmi szerveződés olyannyira lényeges eleme a kultúrának, hogy az antropológusok nemegyszer azzal azonosítják. A családot alkotó tagok egymáshoz való viszonya alapján a társadalmak két alaptípusa különíthető el: a hierarchikus és az individuális családmoddal bíróké (G. HOFSTEDE, *Cultures and Organisations*. London, 1991.). Az előbbi szélső pólusát az ázsiai család képviseli, melynek összetartó ereje a közös múltban, a megelőző generációk tiszteletében gyökeredzik. Egy ilyen közösségben minden tag meghatározott viszonyba születik bele, ahol jogai és kötelességei mind az elődeivel, mind az utódaival szemben egyértelműen meg vannak szabva. A másik oldalt képviselő individuális modern nyugati társadalmakban a család messze nem a legmeghatározóbb kapocs az emberek között. Zártsága, az összetartozásból következő kötelezettségek inkább az önmegvalósítás gátjaiként jelennek meg az egyén előtt. A kétfajta családi és társadalmi szerveződéstípushoz való tartozás jellegzetes különbségeket eredményezhet a nyelvi viselkedésben. Az individuum szabadságát legfőbb értéknek tartó egalitárius rendszerekben az egyén a másokkal való kommunikációjában önmön függetlenségének védelmére, a kellő távolságtartásra helyezi a hangsúlyt, a hierarchikus rendszerben szocializálódó saját helyének pontos kijelölésére, az annak megfelelő megnyilatkozásokra, például a távolságtartásra, a tisztelet kifejezésére ott, ahol kell, avagy éppen a meghittsége, a partnernek szóló egyedi, megkülönböztető gesztusok kifejezésére.

A) A magázás és tegezés társadalomlélektana – a távolság és meghittség mint kulturális érték. – Ebben az alfejezetben e bőséges szakirodalommal bíró kérdést helyezem az általam választott összefüggésrendszerbe. Az angol nyelvterületeken általános tegezés (ami történetét tekintve magázó alak) az ottani társadalmi hagyományok szerves része. Az énközpontúságot, a laza családi, társadalmi kapcsolatokat a közvetlenség látszatát keltő nyelvi formák adekvát módon tükrözik: mindenki mindenkit igyekszik az ismeretség első pillanatától kezdve keresztnévén szólítani, a bankigazgató a banktisztviselőt, az üzleti partnerek egymást, de így fordulnak a gyermekek az idegenekhez, sőt a tanáraikhoz is. A másik típust képviselő, klasszikusan hierarchikus rendeződésű közösségek ellenben a rangkülönbségek, a tisztelet kifejezésére az egyes nyelvekben eltérő fokon jelen lévő nyelvi és nem nyelvi eszközöket dolgoztak ki. (Híresen ármlyalt szisztémával bírnak például az ázsiai kultúrák, a japán, a kínai, a koreai, a thai stb.)

A magyar társadalom ez utóbbi, hierarchikus jellegű családba tartozik. Bár a hatalmi viszonyokból következő és egyéb tényezőktől (kor, nem stb.) függő tisztelet megjelenítésének, a két fél közötti távolság érzékeltetésének az előző nyelvekenél szerényebb lehetőségeivel élünk, magázásunk – tegezésünk több szempontból is figyelmet érdemel. Az ún. T/V típusú nyelvek (a francia *tu/vous* tegező, illetve magázó alakok rövidítéséből

használt megnevezés) hasonló formái között a magyar rendszer először is formai gazdagságával tűnik ki. A nyugat-európai nyelvek kettős – francia *tu* ↔ *vous*; orosz *ty* ↔ *by* – avagy hármas szembenállásához képest – német *du* ↔ *ihr*, *Sie* – a magyarban az egyes és többes számban elkülönülő, szimmetrikus, kettős megfelelésen alapuló alakzatot találunk, melynek tagjai a magázó alak szinonimáinak köszönhetően érzékenyen képesek tükrözni a beszélő és hallgató viszonyát, a köztük levő szociális távolságot, utalhatnak életkorbeli különbségekre, sőt a manapság feléledni látszó – itt *-gal jelölt – alakoknak köszönhetően a megszólított nemére is: *te* ↔ *ön/maga/*magácska/*kiskegyed*, illetve *ti* ↔ *önök/maguk/*magácskáék/*kiskegyedék*.

A *you* kiküszöböli a megfelelő forma kiválasztásából adódó nehézségeket: a társadalmi távolság méricskélése, a hatalmi és egyéb tényezők felmérése helyett barátságos gesztust jelentő, informális eszközt kínál, ami átsegít a kapcsolatfelvétel zavarba ejtő percein. De ne legyenek illúzióink: ennél többre nem alkalmas! Mert azzal, hogy mindenkit demokratikusan egyenlő távolságban tart, senkit sem enged igazán közel: „Being the great equaliser the English you keeps everybody at distance – not a great distance, but a distance; and it doesn’ allow anybody to come really close” (A. WIERZBICKA, *Cross-cultural Pragmatics*. Berlin–New York, 1991. 48). Megjegyzem, az angolul beszélők ezt nem is igénylik. Az angolszász kultúrákban a személyközi kapcsolatokban a centrális értéket ugyanis az egyén szent és sérthetetlen „privacy”-ja képviseli, ami éppen arra inti a feleket, hogy a másik egója körüli képzeletbeli falat véletlenül se lépják át. (A magyarban és több más európai nyelvben ismeretlen fogalom az egyén másoktól való sérthetlenségének állapotát jelenti.) WIERZBICKA szerint ezzel ellentétben a szláv népeknél, de az olaszoknál, spanyoloknál is a kapcsolatok építésében a közelségre, a meghittsége (intimacy) helyeződik a hangsúly (i. m. 47). S tegyük hozzá, a magyarban is. Ennek ékes nyelvi bizonyítékai szókészletünk ide vonatkozó szavai, melyekből a két személy közti horizontális társadalmi tér jól elkülönített egységei bontakoznak ki. A *vadidegen*-től a *meghitt barát*-ig terjedő sor általam felállított rendje: *vadidegen* → *idegen* → *távoli ismerős*, *futólag ismer vkit* → *személyesen ismer vkit*, *ismerős* → *régi, közeli/jó/megbízható ismerős* → (*munka-, katona*)*társ* → *barát/társ* → *jó barát/igaz, odaadó, őszinte, szívbéli, testi-lelki jóbarát, kebelbarát, meghitt barát*. Az utóbbi státusok olyan szoros viszonyt jelölnek két ember között, amelyben egyéniségük határai szinte egybeimosódnak. Sokatmondó, hogy az angol sor ennél jóval elnagyoltabb, szűkszavúbb. Létezik ugyan az *ismerős* megfelelője (*acquaintance*), de nemigen mutatnak be vele senkit, a *friend* jelzői sem olyan színesek (*great/good*). Magának a szónak a jelentése jóval tágabb, általánosabb a magyarénál, hiszen megjelenhet *kartárs*, *kolléga* (*my learned friend* ’igen tisztelt kollégám’: bíróságon az ügyvédekkel szemben használt megszólítás), de ’képviselőtárs’ értelemben is (*my honourable friend* ’igen tisztelt képviselőtársam’). Mindez ugyancsak a közelség kevésbé meghatározó voltára utal.

A magyar nyelv a T/V megkülönböztetésnek köszönhetően hajlékonyan követi a kapcsolatépítés általunk érzékelt lépcsőfokait: az önzés a nagyobb távolság, az ismeretlenség, a tisztelet, a magázás az egyenrangúak közötti távolság kifejezésének módja. A tegezésnek két típusát különítem el. Egyfelől feljogosíthatja a feleket a tegezésre a társadalmi szolidaritás elve, az egy közösséghez, csoporthoz tartozás érzete (annyi idős vagy, mint én; ugyanazt teszed, mint én; ugyanabban a helyzetben vagy, mint én stb.). E tényezőkhöz nem rendelhetők kötelező érvényű „tegezési” szabályok, vagyis míg a magázást viszonylag egyértelmű normák irányítják, a társadalmi kontextushoz köthető tegezés a felek akaratától, belátásától, a mikrokörnyezetben érvényes szokásoktól függ: a fiatalok például szinte kivétel nélkül tegeződnek, az azonos kor a felnőttek esetében azonban már az esetek zömében „nem elég” a közvetlenebb alak használatához. Egy

munkahelyen ebből adódóan többféle szabály is irányíthatja az ott dolgozók viselkedését: az azonos korúak, a közel azonos pozícióban levők tegezik egymást (szolidaritás elve), míg főnököket magázzák (hatalom, tisztelet), a nők a nőkkel tegeződnek (szolidaritás), az idősebb férfiakkal hol nem (kor és nem hatása), hol igen (szolidaritás) stb. (Vö.: REMÉNYI ANDREA ÁGNES, *Influences and Values. A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address*. In: *Studies in Applied Linguistics*. Szerk. HUNYADI LÁSZLÓ. Debrecen, 1994.) Az ún. belső indíttatású tegezés a beszélő és hallgató különleges belső viszonyán alapul. Ebben az esetben a tegezés választóvonal a kapcsolat minőségében, sajátos jelzés a kommunikációs partnerek között, aminek jó esetben előzményei, okai vannak. Üzenete: 'te közelebb állsz hozzám, több vagy, más vagy nekem, mint a többiek', 'egyedi vagy számomra, amit azzal is kimutatok, hogy másképp szólítalak meg'.

A tegezésnek mind a társadalmi, de leginkább a belső meghatározói azt nyomatékosítják, hogy ez az alak nyelvünkben a két fél közösségét vagy sajátos, egyedi viszonyukat, a beszélőpartner másoktól való megkülönböztetését hivatott jelképezni.

Vizsgáljuk meg mindezek tükrében – mert igencsak időszerű –, hogy milyen következményekkel jár, ha tanult megszólítási szokásaink birtokában és meglévő attitűdünkkel áttérünk az egypólusú tegezésre! A tegező forma és jelentésének az angolok számára harmonikus egysége szükségszerűen megbomlik, s az eredetileg kicsit távolságtartó, kicsit közvetlen viselkedésnek álhitekre, álszerepekre, félreértésekre bomló hamis változata jön létre, ami egy angol számára (ha tudná nyelvünket) hol érthetetlen, hol megmosolyogni való lenne. Hogy csak néhány példát említek a témámmal összefüggő viselkedési zavarainkból. Az erőltetett tegezés a magyar beszélőben látens magázást eredményezhet, amikor is a megszólított formailag tegeződik ugyan partnerével, de „lélekben” magázódik. Ez történik, ha egy cégnél a feszengő-izguló fiatal jelentkezőnek felajánlja az állásinterjút készítő igazgató a „könnyedebb” megszólítási formát a beszélgetésre, még nagyobb zavarba hozva ezzel. Az anyanyelvi és az idegen minta keveredhet úgy is, hogy az új formához hozzátapadnak a meglévő beidegződések. A tegező formát a magyar hallgató gyakran önkéntelenül is „hagyományosan”, azaz a saját elvei szerint dekódolja: a televíziós műsorokban a meghívott civil szereplők a különleges figyelem, bánásmód, szimpátia jelként értékelik, ha a műsorvezető – a szerkesztő utasítására – tegeződik velük. (Csalódás esetleg az adás után éri őket, amikor távolságtartását, elutasító magatartását tapasztalják.)

B) A csoporton belüliség attitűdje – a szubjektivitás, személyesség mint kulturális értékek. – A társadalmi szerveződéstípusok fontos velejárója a csoportok tagjainak kapcsolata más csoportokéival. Az individualizmus és kollektívizmus közötti lényeges kulturális különbség az is, ahogy a tagok saját csoportjukról és másokról szólnak, ahogy saját helyüket meghatározzák a közösségükben. Az egyén szabadságát hirdető társadalmakban, mint mindent, a közösségek létét is a változás, a pillanatnyiság, a keleti típusúaknál jóval alacsonyabb szintű összetartó erő jellemzi. Nem kell hosszasan bizonygatnom, hogy az azonosulási kötelezettség kényszerétől felszabaduló individuum inkább képes objektív, távolságtartó magatartás tanúsítani saját csoportjával szemben. Ennek egyik árulkodó nyelvi megnyilvánulása WIERZBICKA szerint az a külső nézőpont, ahogy az angolszász népek saját országukról, népükről szólnak (i. m. 49). Amikor a csoporton belüli attitűdöt előnyben részesítő népek, így például a lengyelek a *nasz naród* ('népünk') kifejezéssel említik országukat, emezek a hivatalos elnevezéseikkel vagy más távolságtartó „objektív” alakzattal: *United States of America, U.S.A., this country*.

A magyar nyelvben a *haza* szó megléte, szinte kizárólagosan birtokos személyjellel való előfordulása (*hazám, hazánk*), de az *ország, nemzet, nép* szavak megegyező toldalékolása is a közösséggel való azonosulás hosszú évszázadok óta létező írott, íratlan törvé-

nyének meglétére utalnak. Bizonyítékul álljon itt néhány ismert és kevésbé ismert idézet: *Az ilyen beszéddel teli a Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, aki olvassa. Könnyű pedig hozzászokni a mi népünknek.* (Sylvester János: A magyar nyelvnek és a Biblia nyelvnek képes beszédéről. Újszövetség-fordítás.); *Ó kedves nemzetem, hazám, édes felem!* (Rimay János: A magyar nemzetnek romlása s fogyása); *Bölcsőm, vigasztalom, / Dajkám és ápolóm: / Szép Magyarországom!* (Thaly Kálmán: Rákóczi Ferenc búcsúdala); *Kicsi országom, példás alakban / Te orcádra ütök.* (Ady Endre: Föl-földobott kö); *S az olasz szív nem lehet emlékektől gyötörtebb... / mint én, ha földeden bolyongok, bús hazám!* (Babits Mihály: Itália). Természetesen találkozhatunk a szóban forgó szavak birtokos személyjel nélküli előfordulásával is, de ilyenkor az író általában tudatosan helyezkedik kívül nemzetén, mert éppen hibáit ostorozza (Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz), vagy a hallgatója, vagy az általa megszólított nézőpontjával azonosul (*Isten, áldd meg a magyart... / Megbűnhödté már e nép...*). A kétféle alak emocionális üzenetében rejlő lehetőségeket gyakran aknázzák ki költőink, sokszor akár egy versen belül is. A kezdő strófa után a Himnuszban is a közösségvállalást, az azonosulást jelentő formák lépnek az előzők helyébe: *Őseinket felhozád...* De talán a legszebben Radnóti ötvözte egy sorba őket: *...nekem szülőházam itt e lángoktól ölelt / kis ország...*

Ha a jelen helyzetről kellene képet adnunk, azt kell mondanunk, hogy az azonosuló csoportmagatartás hagyománya az idegen nyelvi minták hatására fellazulóban van. A médiumok nyelvében minden bizonnyal az objektív attitűdű említések vannak túlsúlyban (*Magyarország gazdasági helyzetéről* szólnak és nem *házánk-éről*). Általános iskolai tankönyvekben mindkét típusra találtam példát.

Az azonosuló attitűd velejárójának tekinthető szubjektív, személyes hangnem előzőeknél prózaibb, mindennapi megnyilvánulása a magyar beszélő partneréhez forduló, hallgatóorientált magatartása a diskurzusokban, beszédaktusokban. Az anyanyelvében objektív, kívülálló szemlélethez szokott idegen ajkúnak mindebből a formai következmények a szembeütőnk: jóval többször hallja ugyanis a 2. személyű személyragot, birtokos személyjelet, illetve kezelet használnia. Vegyük például egy egyszerű adatlap kérdéseit magyarul: *neve, születési helye, állandó lakhelye* stb. Addig, amíg a vitathatatlanul egyszerűbb *Boldog névnapot* ki nem szorította hagyományos köszöntőinket, így kezdtük mondandónkat: *Születésnapod alkalmából...*

A tévében, rádióban, de a bankokban, üzletekben is ügyelnek arra, hogy a megszólítások személyességet sugalljanak: *tisztelt nézőink, hallgatóink, ügyfelünk*. Sajnos egyre gyakrabban hallhatjuk, hogy a bemondók a *köszönjük a figyelmüket* helyett a *köszönjük a figyelmet* mondattal búcsúznak. A koccintáskor mondott *egészségedre, egészségére, egészségetekre, egészségükre* szavak a grammatikai eszközöknek köszönhetően utalnak társaságunk tagjainak számára, a kapcsolatunk minőségére, sőt ha úgy akarjuk, a hallgatóorientált attitűdöt felválthatjuk az azonosulóval (*egészségünkre*). A birtokos személyjeleket persze célszerűen is elhagyhatjuk, gondoljunk a testrészekkel való használatukra. Az orvosnál nyugodtan panaszkodunk így: *fáj a fejem, a torkom, a jobb kezem, a fogam*. Ám abban a pillanatban, amint tabunak tekintett testrészeket kell említenünk, az objektív, kívülálló attitűdöt választjuk (ahogy tapintatból orvosunk is ezt teszi), s *alhasi, a gyomorszáj körüli* stb. fájdalmakat említünk.

A kétféle szemlélet különbségének jellegzetes példái (szinte észre sem vesszük már idegenségüket) a reklámok rosszul sikerült, magyartalan fordításai. Hogy csak kettőt idézzek a bármelyikünk fürdőszobapalcán levő tégelyekről: *Vigyve fel a ...-t az arcra; Használata megvédi a bőrt...* Érthetetlen, hogy a külföldi cégek „marketing menedzserei” miért nem ismerik fel a birtokos személyjel hiányából következő esetleges negatív hatásokat, a személyes hang meggyőző szerepének hasznos voltát a magyar fogyasztóknál.

4. A kultúra és a nyelv viszonyával hangsúlyozottan foglalkozó, leginkább az összevető pragmatika és az interkulturális kommunikáció körébe sorolható munkák célja az, hogy felfedjék az egyes nyelvek által közvetített, valamint a bennük megtestesülő kulturális értékeket, ezzel is elősegítve a különböző nyelveket beszélő és eltérő kultúrájú népek közötti megértést, pontosabb kommunikációt, valamint saját nyelvi és kulturális identitásuk tudatosabb átélését. A dolgozatom második felében tárgyalt jelenségekkel azt igyekeztem érzékeltetni, hogy a nyelvi formákat új megvilágításba helyező, a róluk szóló ismereteinket átrendező, számos izgalmas kérdést felvető kutatási területről van szó.

SZILI KATALIN

Messages hidden in language
On the relationship between language and culture,
in general and with respect to Hungarian

The guiding principle of this paper, in trying to disclose the complex system of relations between language and culture, is Claire Kramsch's conception that can be summarised as follows: 1. language expresses cultural reality; 2. language is the embodiment of culture; and 3. language is a symbol of culture. The discussion of the first two aspects is embedded in a historical description of that relationship and in a survey of the changing views concerning the functions of language. Thus, without claiming exhaustivity, the author discusses the idea of linguistic relativity as well as usage-centred trends of the eighties of the last century. In the second, practical part of the paper, she explores some formal manifestations of social organisation in Hungarian (such as the use of familiar vs. nonfamiliar forms of address and the role of subjectivity in communication); she also points out the way these manifestations define cultural values characteristic of the community of speakers.

KATALIN SZILI

A kötőszói fej kettős jellege
a mellérendelő főnévi szerkezetekben

1. **Bevezetés.** – A főnévi mellérendelő szerkezetekre vonatkozó szintaktikai elvek érvényesülését tárgyaljuk magyar adatokon. A koordinatív szerkezetek fejének (meghatározó tagjának) a mellérendelő kötőszót tekintjük. Amellett fogunk érvelni, hogy a mellérendelő kötőszó kettős jellegű szerkezetépítő funkciót teljesít: van „kvantor” jellegű oldala: ’többesség’ jegyet vált ki, és van „pronominális” oldala: személy, szám, határozottsági, eset és más nyelvtani jegyeket összeegyeztető funkciója. – Először vázoljuk a mellérendelő kötőszavak két legfontosabb osztályát: az n-áris és a bináris kötőszavak osztályait. Majd bemutatjuk az n-áris kötőszó kettős funkcióját a főnévi mellérendelő szerkezetben. Ezután olyan különleges kvantoros-számneves szerkezetekkel bővített főnévi mellérendeléseket elemzünk, ahol maga a kvantoros-számneves struktúra tükrözheti a mellérendelő kötőszói fej kettős jellegét. Az empirikus elemzések alapján keresünk igazolást a kötőszóra vonatkozó feltételezéseinkre.

A mellérendelő kötőszók két alapvető osztályát különböztetjük meg: az n-áris és a bináris kötőszókét. – Az n-áris kötőszó nyelvtani korlát nélkül, tetszőleges számú tagot

koordinálhat és bármilyen mellérendelhető nyelvtani kategóriára alkalmazható. Ezek a mellérendelt kategóriák lehetnek teljes mondatok vagy lehetnek a mondat összetevős struktúrájának szó szerkezeti kategóriái. N-áris kötőszó például az *és, meg, vagy, illetve*.

A bináris kötőszó olyan funktor, amely mindig két argumentumú relációt jelöl, tehát csakis két tag mellérendelésére alkalmazható. (A két mellérendelt tag mindegyikének a belső szerkezete nyelvtani szempontból tetszőlegesen komplex lehet). Bináris kötőszók például a *de, azonban, viszont, ezért, tehát, holott, ugyanis, mégis*. Ezeknek a kötőszóknak a nyelvi jelentései olyan konvencionális implikációk, amelyek a beszélőnek a mellérendelt tagmondatok tartalmazta állítások viszonyára vonatkozó, meghatározott típusú felfogásait, elvárásait jelölik meg. (A bináris kötőszók nyelvi jelentése, a konvencionális implikáció olyan következményreláció, mely nem érinti a mondat igazságfeltételeit, és nem azonos a pragmatikus előfeltevésekkel sem, mert nem a kontextusból következik. Ellenkezőleg: a mondatban jelen lévő lexikai egységek nyelvi jelentéséhez tartozik, ezúttal a bináris kötőszók nyelvi jelentéséhez. Ezek a beszélőnek a tagmondatokban leírt tényállásokra vonatkozó felfogását jelölik, vö.: PAUL H. GRICE, *Logic and Conversation*. In: *Syntax and Semantics 3*. Eds. P. COLE – J-L. MORGAN. New York, 1975. 41–58; LAURI KARTTUNEN – STANLEY PETERS, *Conventional Implicatures*. In: *Syntax and Semantics 11*. Eds. CH-K. OH – D. A. DINNEN. New York, 1979. 1–57.) – A bináris kötőszó által koordinált egységek predikátumok, predikátumok szerkezeti kiterjesztései vagy 'predikatív' összetevők lehetnek. A bináris kötőszókkal mellérendelhetők a teljes mondatok, az igei szerkezetek, a predikatív vonzatok és predikatív szabad bővítvények (ezekre L. KOMLÓSY ANDRÁS, *Régensek és vonzatok*. In: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1992. 445–70), a predikátumhatározók, igei határozók és a főnevek jelzői módosítói. Néhány példa a bináris kötőszókra, a teljesség igénye nélkül:

- (1) a) *A csimpánz (eszközöket használ, ugyanis intelligenciával rendelkezik).*
- b) *Tatjana (megírta a levelet, azonban eltette a fiókba).*
- c) *A táblát (pirosra, tehát rikító színűre) festette.*
- d) *A hajó (lassan, de biztosan) beért a kikötőbe.*
- e) *Béla (részegen, ezért akadozva) szólt hozzá.*
- f) *Az (alacsony, viszont jóképű) filmsztár sok rajongót vonzott.*
- g) *A (mesterségesen hizlalt, tehát súlyos) sertéseket szállító vagonokat megerősítették.*

Mivel a bináris kötőszók által koordinált tagok csak predikatívok lehetnek, ezért bináris kötőszó a DP/NP kategóriájú főnévi szerkezetekből nem hoz létre grammatikus mellérendelést. A (2) tagjainak nem predikatív funkcióban való használatát feltételezve vehetjük számba a következő példákat. (Ezt a megkötést azért kell tenni, mert a pusztá főnevek predikatív elemeként mellérendelhetők bináris kötőszókkal: *Péter színész, viszont úriember. Ez itt ceruza, tehát írószerszám. Az ott óra, tehát érték*. A jelenség összhangban van fenti javaslatunkkal. Az n-áris kötőszókkal erősen kérdéses elfogadhatóságúak a pusztá főnevek mint predikatív elemek akkor, ha ugyanazon szubjektumnak a predikátumai: ??*Az ott [óra és érték] ??Ez itt [ceruza és írószerszám]*. A pusztá főnevek szintaktikai alanyként jól formált mellérendelést képeznek: *[Óra és ceruza] volt az asztalon.*) Példáink tehát:

- (2) a) **Péter, de Mari*
- b) **óra, tehát ceruza*

- c) **Imre bácsi, de a villanyszerelő*
- d) **a híres orvos, tehát az ápolónő*
- e) **a televízió programja, ugyanis a rádióműsor*
- f) **egy vitorlás hajó, holott egy motorcsónak*

Az n-áris kötőszók (*és, meg, valamint, vagy*) bármely mellérendelhető egységre alkalmazhatók, köztük a DP/NP kategóriájú a főnévi szerkezetekre is:

- (3) a) *Péter vagy Mari*
- b) *óra és ceruza*
- c) *Imre bácsi meg a villanyszerelő*
- d) *a híres orvos és az ápolónő*
- e) *a televízió programja meg a rádióműsor*
- f) *egy vitorlás hajó, valamint egy motorcsónak*

A főnévi szerkezetek elsejében a társalgásszervező, pragmatikai funkciókat (mint például az önkorrekció, pontosítás) megvalósító kötőszók is megjelenhetnek. Ilyenek például a *vagyis, azaz, tudniillik*. Ezek nem képeznek sztenderd mellérendelő szerkezeteket, amit az ígével való, megváltozott egyeztetés mutat. Amíg az eltérő személyjegyű főnévi szerkezetek n-áris kötőszóval történő mellérendelése többes számú, és a „legfelső” releváns személyjegyű igei egyeztető végződést váltja ki (4a), addig ez a szabály már nem működik a korrekció, pontosítás stb. esetében, vö. a (4b) és (4c) mondattal. Utóbbiakban a „bal oldali” NP a módosított alaptag, ennek a „jobb oldali” NP a posztmodifikánsa és koreferens bővítője. Az igei egyeztető végződés kötelezően egyes számú, és csakis a módosított NP alaptag személyjegye jelenhet meg az igei egyeztető végződésben (4b, 4c):

- (4) a) *(Én meg a koronatanú) megjelentünk a bíróságon.*
- b) *Én, vagyis/azaz/tehát/tudniillik a koronatanú, megjelentem a bíróságon.*
- c) **(Én, vagyis/azaz/tehát/tudniillik a koronatanú) megjelentünk a bíróságon.*

2. A jegy-összeegyeztetés és a többesség. – A) A következőkben az n-áris kötőszavak kettős jellegű funkcióját fogjuk vizsgálni a főnévi szerkezetek mellérendelésében. A kötőszó *j e g y - ö s s z e e g y e z t e t ő* funkcióját mutatja, hogy az inherens személy és szám jegyeket hordozó főnévi szerkezetekből nem lehet nyílt formájú kötőszó nélkül, pusztán „felsorolással” egy mellérendelő szerkezetet képezni. A kötőszó jelenléte az ilyen szerkezetben grammatikai feltétel, hiánya rosszulformáltságot eredményez:

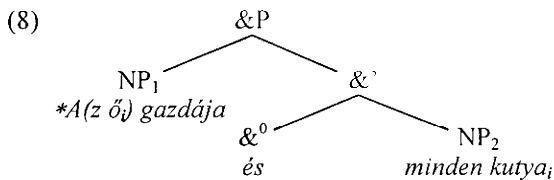
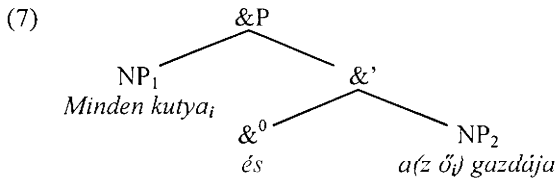
- (5) a) **Én, te, ő sétáltunk.*
- b) **Minden kutya, a(z ő) gazdája, az (ő) edzője felvonult.*

Az „X-vonás” elmélet értelmében a főnévi mellérendelő szerkezetek aszimmetrikusak, mivel specifikáló–fej–bővítmény felépítésű, aszimmetrikus struktúrát képeznek. KAYNE amellet érvel, hogy a főnévi szerkezetek (NP-k) mellérendeléseiben a kötőszót megelőző NP (vagy NP-k) a &⁰ kötőszói fej által meghatározott szerkezetnek a specifikáló tagjai, míg a kötőszót követő NP lesz a kötőszói fej bővítménye (komplementuma) (RICHARD KAYNE, *The Antisymmetry of Syntax*. Cambridge, 1994. 57–68). A mellérendelő szerkezet aszimmetrikus vonásait mutatják a névmáskötések adatai. A névmások

kötésére feltételezik, hogy a megköttő (tartalmas) antecedens nemcsak megelőzi, hanem k-vezérlő is a megköttött névmást (vagyis a szerkezetben az antecedens mintegy „rálát” a megköttött névmásra). Ilyen reláció van a (6a) mondatban, melyben a kvantifikált NP k-vezérlő a névmást, ezért megköttő. A (6b) mondatban nincsen k-vezérlés a kvantifikált NP és a névmás között, ezért nem jön létre grammatikus kötés:

- (6) a) *Minden kutya_i és a(z ő_j) gazdája felvonult.*
 b) **A(z ő_j) gazdája és minden kutya_i felvonult.*

A (6a) és (6b) mondatok szerkezeteinek aszimmetrikusságát a (7) ábrázolja:

B) A mellérendelő kötőszó funkciójának jellemzésére és a tagok közti vezérlés/kötés viszonyok reprezentálására MUNN egy sajátos aszimmetrikus szerkezet feltételezését javasolta. (Vö. ALAN MUNN, *Topics in the Syntax and Semantics of Coordinate Structures*. PhD Dissertation. University of Maryland, College Park, 1993.). MUNN szerint a mellérendelő kötőszó funkciója a halmazképző operátornak a Boole-algebrában használatos értelemben vett funkciójával azonos, mivel „kvantorszerűen” a ’többség’ tulajdonságát adja a mellérendelő szerkezet tagjai által jelölt entitások osztályának. Két, inherensen egyes számú kategória nem elliptikus mellérendelése többes számú egyeztető végződést vált ki az igén:

- (9) *Ő meg én megérkeztünk. (= mi)*

MUNN szerint a mellérendelő kötőszók kvantor jellegű funkciója, a ’többség’ jegy adása tükröződik a nyelvtan jelentésértelmező komponensében, a Logikai Formában. – Azt is feltételezi MUNN, hogy a legfelső taghoz csatolt B-fej kettős jellegű. A fent leírt mellett van másik funkciója is: az egyeztetés, a mellérendelhető tagok eltérő személy/szám és más jegyeinek az összeegyeztetése, egyesítése. Ezt egy összefoglaló pronominális kategória funkciójához hasonlítja. Olyasfajta relációra gondol, mint ami az alábbi (10) mondatban az élre helyezett névmás és a mellérendelő szerkezet között áll fenn. A (10)-ben a többesszámú *Ők* egyesíti a mellérendelt tagok személy/szám jegyeit, és hordozza a vele egyeztetett ige által kiosztott tematikus szerepet. Azonosító predikatív reláció közvetítésével (*ők* = az NP₁, NP₂, NP₃ együttesen) „adja tovább” a mellérendelt tagoknak az ígétől kapott tematikus szerepet (ezáltal az „átélő” szerepet):

- (10) a) *Ő_{k_{ijk}}*, [*Béla_i, Mari_j és Erzs_{i_k}*] boldogok voltak.
 b) *Ő_{k_{ijk}}*, [*Béla_i, Mari_j és Erzs_{i_k}*] megvették az ajándékokat.

MUNN javaslatában tehát a B-fejnek azért van kettős jellege, mert egyrészt kvantor jellegű, másrészt összefoglaló-egyeztető funkciójú.

3. Többesség és jegy-összeegyeztetés: a kvantoros-számneves szerkezettel bővített alanyi mellérendelés egyeztetése az igével. – A magyarban az eltérő személyjegyű tagokat mellérendelő szerkezet a tagok személy jegyei „legfelső”, többes számú értékét hordozó egyeztető végződést váltja ki az igén. Ez akkor is így van, ha az eltérő személyjegyű tagok mindegyike egyes számú. Az alábbi (11d, e, f) mondatra az ige ellipszisét kizárva az alábbiakat találjuk. (A fókusz által határolt ige-ellipszisben csakis lokális lehet az egyeztetés, mivel két tagmondatról van szó: *''Te [felsz-korán] meg ''én kelek korán.. ''Te [utasítottál-vissza-minden-kölcsönt] meg ''ő utasított vissza minden kölcsönt.* Vö. BÁNRÉTI, Az ellipszis mondattana és a lexikai szelekció: NyK. 98. 2001: 7–70.)

- (11) a) *Te meg én sétáltunk.*
 b) *Te meg ő sétáltak.*
 c) *Én meg ő sétáltunk.*
 d) **Te meg én sétáltam.*
 e) **Te meg ő sétált.*
 f) **Én meg ő sétált.*

Lényeges, hogy a két, eltérő személyjegyű tagot koordináló szerkezetben a kötőszó jelenléte grammatikai feltétel, hiánya rosszulformáltságot eredményez:

- (12) a) **Te, én sétáltunk.*
 b) **Te, ő sétáltak.*
 c) **Én, ő sétáltunk.*

Az igei egyeztető végződés többessége tehát a személy/szám jegy összeegyeztetés következménye és ebben a kötőszó funkciója nem nélkülözhető. Hasonló jegy-összeegyeztetési mintát láttunk a mellérendelő szerkezetre vonatkozó kvantorokon is. A kvantorok összekapcsolódhatnak jegyegyeztető funkciókkal. A magyarban a *kettő, három* stb. számnév módosította főnév után nem lehet többes igei egyeztető végződés, de a *kett-en, hárm-an* jelenléte mellett kötelező a többes végződés, mivel az utóbbiakat 'többesség' jegyre megjelölt főnévi kifejezés kötheti meg. A főnévi egyeztető végződést felvevő kvantorok (*hárm-unk, kettő-tők, négy-ük*) formái nyilvánvalóan mutatják a személy/szám jegy egyeztetéseket.

Ha a (10)-beli szerkezetben a pronominalis helyére a mellérendelésre vonatkozó kvantoros szerkezetet helyezzünk, akkor a következő egyeztetési alternációhoz jutunk. Ha a kvantoros szerkezet 'többesség'-re¹ utaló végződést tartalmaz (*mind a hárm+an*), akkor az igén jelenik meg a komplex személy/szám egyeztető végződés (13a, c, e), ha pedig a kvantoros szerkezet maga személy/szám egyeztető végződést tartalmaz (*mind a hárm-*

¹ Itt és a továbbiakban is: a 'többesség' jegynek a szerkezeti jólformáltságot érintő vonatkozásait és morfológiai aspektusait tekintjük. A pluralitás szemantikájának kérdéseit (pl. a csoportok/halmazok szemantikai-logikai struktúráit, az események, időpontok, tulajdonságok halmazait képező konjunktív relációk szemantikáját) nem vizsgáljuk.

unk, mind a hárm-ótok, mind a hárm-uk) akkor e z a végződés van egyeztetve a mellérendelő szerkezet jegyeivel, nem pedig az igei inflexió (13b, d, f). Az ige ekkor mindig e g y e s s z á m 3 . személyű végződés jelenik meg, tehát a mellérendelő szerkezettel nem lehet egyeztetve (13g, h, i).

- (13) a) *Mind a hárm_{jkl} te_j én_k meg ő_i hazaértünk időben.*
 b) *Mind a hárm_{unk}_{jkl} te_j én_k meg ő_i hazaért időben.*
 c) *Mind a hárm_{an}_{jkl} te_j Mari_k meg ő_i hazaértetek időben.*
 d) *Mind a hárm_{ótok}_{jkl} te_j Mari_k meg ő_i hazaért időben.*
 e) *Mind a hárm_{an}_{jkl} János_j Péter_k és Mari_i hazaértek időben.*
 f) *Mind a hárm_{uk}_{jkl} János_j Péter_k és Mari_i hazaért időben.*
 g) **Mind a hárm_{unk}_{jkl} te_j én_k meg ő_i hazaértünk időben.*
 h) **Mind a hárm_{ótok}_{jkl} te_j Mari_k meg ő_i hazaértetek időben.*
 i) **Mind a hárm_{uk}_{jkl} János_j Péter_k és Mari_i hazaértek időben.*

A 'csoport' interpretációjú kvantoros szerkezet b e l s e j é b e n ugyanolyan elvek szerint jelenik meg a mellérendelő szerkezettel egyeztetett végződés száma/személye, mint máskor az ige, vö. (13b, d, f) mondatok. De vagy csak az ige, vagy csak a kvantoros szerkezetben van a többes, „legfelső” jegyű végződés, egyszerre a kettő nem lehet, vö. (*13g, *h, *i) mondatok. A kvantoros szerkezeten belüli személy/szám egyeztető végződés a koordinált tagok személyjegyeinek megfelelően változik, miközben az ige végződése mindig harmadik személyben marad, függetlenül a koordinált tagok személyétől.

A fenti példák azon az intuíción alapulnak, mely szerint a személyragos kvantor „előre van hozva” a mellérendelő szerkezet élére. Lényeges, hogy a mellérendelő szerkezet nem pusztá közébeekelés vagy betoldás. A kvantoros szerkezeten belüli személy/szám végződésnek egyeztetve kell lennie a koordinatív szerkezettel, fel kell vennie a mellérendelő szerkezet jegyei által megkívánt személy/szám végződést. Az alábbi (14) mondat kvantoros szerkezetei önmagukban jól formált szerkezetet alkotnak az igevel. Ha a mellérendelő szerkezet pusztá betoldás lenne, akkor m i a t t a az igei egyeztetés nem válhatna agrammatikussá. De pontosan ez történik: a (15) mondatai rosszulformáltak.

- (14) a) *Mind a hárm_{uk} hazaért időben.*
 b) *Mind a hárm_{unk} hazaért időben.*
- (15) a) **Mind a hárm_{uk}_{jkl} te_j én_k meg ő_i hazaért időben.*
 b) **Mind a hárm_{unk}_{jkl} : a szerelő_j, a festő_k és a sofőr_i hazaért időben.*

Azok a kvantoros szerkezetek, melyek személyegyeztető végződést nem, hanem „csak” a 'többesség' re utaló végződést tartalmaznak (*mind a hárm+an, mind a négy+en*), nem befolyásolják a mellérendelő szerkezet személyjegyeinek egyeztetését az igevel.

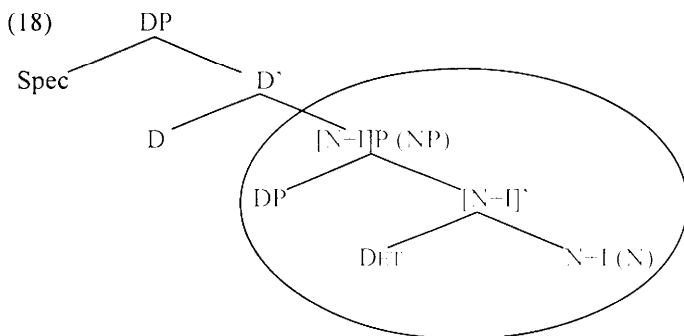
- (16) a) *Mind a hárm_{an}_{jkl} te_j én_k meg ő_i hazaértünk időben.*
 b) *Mind a hárm_{an}_{jkl} János_j Péter_k és Mari_i hazaértek időben.*

Érdekes módon ezek a kvantoros szerkezetek a „különálló” főnevektől megkívánják azok morfológiailag jelölt többes számát, viszont a mellérendelésen belül megengedik, hogy valamennyi koordinált egyes számú legyen (a # jel szünetet jelöl):

- (17) a) *Mind a hárm_{an} # a diákok kapnak egy közös számítógépet.*

- b) *Mind **a** **hárman** # **a** diák kap egy közös számítógépet.
 c) Mind **a** **hárman**_{jk,b} # János_j, Péter_k és Mari_i **kapnak** egy közös számítógépet.

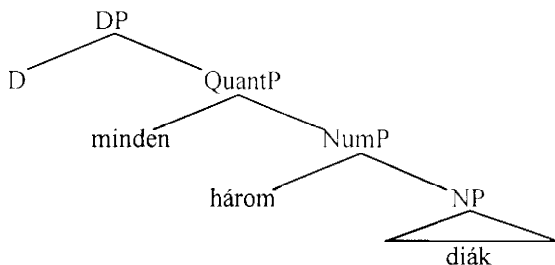
4. Az egyeztetési hatások magyarázata. – A) Az egyeztetési jelenségekre vonatkozó magyarázatunkban több ponton építünk BARTOS HUBA javaslataira a főnévi szerkezeten belüli NP-mag és a DP-burok közti különbségekkel kapcsolatban. (Vö. BARTOS, Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: *Strukturális magyar nyelvtan* 3. Morfológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000. 653–762; BARTOS HUBA itt amellett érvel, hogy a datívuszos birtokos mellett a nominatívuszos birtokos szerkezet is DP kategóriájú, bár a nominatívuszos birtokos nem a DP-héjban, hanem az NP magban van, a Spec, [N+I]P pozícióban. A Spec, [N+I]P fölé mindig kell egy DP-burok, amely BARTOS szerint mintegy megóvjá a nominatívuszos birtokost a külső esetadók hatásától.) A magyar főnévi csoportok szerkezete az alábbi mintát követi:

A birtokos szerkezet tartalmazza az [N+I] főnév + egyeztető inflexió komplexumot és ennek kiterjesztését az [N+I]P magot. A Spec, [N+I]P-ben található a nominatívuszi birtokos, az [N+I]-ben pedig az egyeztető végződésekkel ellátott birtok. Egyébként N fejről és a belső magot illetően pedig NP-ről van szó. Ezt jelölik a zárójelek. A mag léte szükségszerű, DP-vé azonban csak akkor fejlődik, ha a DP-burkot kikényszeríti valami, például a lexikális D kategória jelenléte, vagy az, hogy specifikálójával (Spec, DP) helyet adjon egy datívuszi birtokosnak. A D-vel jelölt kategória a határozott névelőt (*a/az*), valamint a határozott névelő és a mutató névmás kombinációját (*ez a, az a*) jelenti. Ezek a datívusszal jelölt birtokos után, illetve a nominatívusszal jelölt birtokos előtt jelennek meg. A DET címkéjű osztályba tartoznak a határozatlan névelő (*egy*), a számnevek (*nyolc; több, mint hat*) és kvantorok (*minden, sok*). Ezek a birtokos szerkezetben a nominatívuszi birtokos után állnak.

B) A kvantoros-számneves szerkezetekről. – A DET címkéjű osztályon belül a mennyiségjelöléssel és a kvantifikációval kapcsolatban két tartománnyal kell számolnunk: a határozatlan névelőt és többi számnevet tartalmazó NUMP projekcióval, valamint a kvantorkifejezéseket tartalmazó, QUANTP projekcióval.

[QUANTP minden [NUMP három [NP diák]]] kap egy közös számítógépet

A *mind-en* kollektív jelentése mellett partitivusi jelentésjegyet hordozhat (vö. Magyar Grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 171–3). A *mind-* kvantifikáló kategóriához csatolt számnéven megjelenő *-en/-an* nyílt egyeztetési és morfológiai következményekkel jár. Az alábbi (20b, c) mondatok mutatják, hogy a számnevek utáni *-en/-an* végződés, 'többes' jegyű főnévi kategóriára (DP-re) utal vissza. A (20d) két határozott névelőt tartalmaz: egyet a főnév előtt és egy másikat a kvantoros számnévi szerkezet belsejében. A *mindhármán* és *mind a hármán* egyaránt többes számú egyeztetést váltanak ki az igén. Ez eltér a *minden* kvantor és a számnevek azon sajátosságától, hogy csak morfológiailag egyes számú főnévhez kapcsolódnak, vö. a (20a) mondattal. (A magyarban a NUMP feje [többesjel] és a Specifikálójá [számnév, kvantor] egyszerre nem lehet kitöltve).

- (20) a) *Minden három diák-Ø kap egy közös számítógépet.*
 b) *Mindhármán kapnak egy közös számítógépet.*
 c) *Mind a hármán kapnak egy közös számítógépet.*
 d) *Mind a hármán a diákok kapnak egy közös számítógépet.*
 e) **Hármán a diák-Ø kap egy közös számítógépet.*
 f) **Mindhármán a diák-Ø kap egy közös számítógépet.*

C) Az appozitív szerkezet. – A *mind* összetevőt és számnevet tartalmazó kvantoros szerkezet megengedi az appozitív struktúrát, melyben a főnév megelőzi a kvantoros-számnéves szerkezetet. A tagok között szüneteknek kell lenniük, ezek #-tel jelöltek:

- (21) a) *Mind a három fiú előkerült.*
 b) *A három fiú # mind előkerült.*

A főnév élre helyezése akkor lehetséges, ha a rákövetkező kvantoros-számnéves szerkezet b e l s e j é b e n jelenik meg a határozott névelő:

- (22) a) *A fiúk, # mind a három (pro) # előkerült-Ø*
 b) *?*A fiúk, # a három (pro) # előkerült-Ø*
 c) **A fiúk, # három (pro) # előkerült-Ø.*

Ha a kvantoros-számnéves szerkezetben megjelenik a határozott névelő, akkor az előre helyezett főnév kötelezően többes számú, viszont az igén egyes számú egyeztetés jelenik meg. Ekkor az ige a számnév utáni rejtett névmással (pro) egyeztetett. A főnév lehet 'élő' és 'nem élő' jegyű egyaránt. A szerkezet csak 3. személyt enged meg, az 1. és a 2. személyt nem:

- (23) a) **Mi # mind a három (pro) # előkerültünk.*
 b) **Ti # mind a három (pro) # előkerültetek.*

D) A számnevet és az *-en/-an* jelölőt tartalmazó szerkezet. – Ha az appozitív szerkezetben a számnévhez az *-en/-an* jelölő csatlakozik, akkor nemcsak a főnéven kötelező a morfológiailag jelölt vagy inherens jegyű többes szám, hanem az ige is kötelezően többes számú egyeztető végződést kap:

- (24) a) *A fiúk, # mind a hárman # előkerültek. Ti, # mind a hárman # előkerültetek.*
 b) **A fiú, # mind a hárman # előkerült-Ø.*

A számnévhez csatolt *-en/-an* végződés utaló funkciójú: visszautal vagy előreutal. Megszorítja annak a főnévi szerkezetnek (DP-nek) a jegyeit, melyre visszautal: annak nem csak 'többes'-nek, hanem egyúttal 'élő' jegyűnek is kell lennie:

- (25) **A cigaretták, # mind a hárman # leestek az asztalról.*

Az *-en/-an* végződés olyan főnévre utal vissza, amelynek értelmezhető a nyelvtani személy jegye is.² Ilyenek a D kategóriájú személyes névmások jegyei: többes 1. személy: 'a beszélő' + 'valaki(k) más(ok)', illetve többes 2. személy: 'hallgató' + 'hallgató/valakik mások' módon értelmezhetők. Értelmezhető jegy lehet továbbá a többes szám 3. személy jegye, ha egyszerszind a 'élő' jegyű is. Ezekre vonatkozhat az *-en/-an* jelölő:

(26) <i>(mi)</i>	<i>mind a hárman</i>	<i>énekeltünk.</i>
<i>(ti)</i>	<i>mind a hárman</i>	<i>énekeltetek.</i>
<i>(ők)</i>	<i>mind a hárman</i>	<i>énekeltek.</i>
<i>A gyerekek</i>	<i>mind a hárman</i>	<i>énekeltek.</i>
<i>Péter, Ibi, meg én</i>	<i>mind a hárman</i>	<i>énekeltünk.</i>
<i>Péter, Mari meg te</i>	<i>mind a hárman</i>	<i>énekeltetek.</i>
<i>Péter, Mari és Ibi</i>	<i>mind a hárman</i>	<i>énekeltek.</i>

E) Névelő a kvantoros-számneves szerkezetben. – A *mindkettő, mindhárom* kivételek, mert nem tartalmazzák a határozott névelőt, aminek a jelenléte a többi számnév mellett kötelező. A produktív forma a határozott névelőt tartalmazó:

(27) <i>mind a négy,</i>	<i>de</i>	<i>*mindnégy</i>
<i>mind a hét,</i>	<i>de</i>	<i>*mindhét</i>
<i>mind a húsz,</i>	<i>de</i>	<i>*mindhúsz</i>
<i>mind a száz,</i>	<i>de</i>	<i>*mindszáz</i>
<i>mind a kettő,</i>		<i>mindkettő</i>
<i>mind a három,</i>		<i>mindhárom</i>

A birtokos főnévi szerkezetben a számnév és a névelőtlen kvantor az [N+I]P magában van (28a, b). A névelőt magában foglaló kvantoros szerkezet a DP-burok kitöltését is megkívánja, ezért nem grammatikus az alábbi (28c), de grammatikus a (28d, e) mondat:

² A 'személy' mint grammatikai jegy az 1. és a 2. személy esetében értelmezhető jegy, 'a beszélő', illetve 'a hallgató' interpretációt kapja. A leírások esetében az értelmezés számára a 'élő' jegyű főnév 3. személye irreleváns, ráadásul a 3. személyű névmások értelmezhető anaforikusan vagy deiktikusan, ekkor antecedensüktől függnnek. Ez az 1. és 2. személy mellett nem lehetséges. (Vö. BARTOS i. m. 166–8.)

- (28) a) $[_{[N+1]P} Péter [_{NUMP} két [_{N+1} könyve]]] elveszett.$
 b) $[_{[N+1]P} Péter [_{QUANTP} mindkét [_{N+1} könyve]]] elveszett.$
 c) $*[_{[N+1]P} Péter [_{QUANTP} mind a két [_{N+1} könyve]]] elveszett.$
 d) $[Péternek [_{DP[SPEC} mind [_{D} a [_{NUMP} két[_{[N+1]P} könyve]]]]] elveszett.$
 e) $[_{TOPP} [_{Spec} Péternek_i] elveszett [t_j [_{DP[SPEC} mind [_{D} a [_{NUMP} két[_{[N+1]P} könyve]]]]]].$

A (28d)-ben a névelőt magába foglaló kvantoros szerkezet a DP-burokba emelkedik fel. A D kategóriát (határozott névelőt) tartalmazó *mind a két* megkívánja a D fej kitöltését. Ezáltal D-projekció keletkezik, melynek Specifikáló pozíciójába a *mind* kvantor kerül. A [Spec, DP] pozíció akkor nyílik meg, ha maga a datívuszos birtokos kimozog a DP-ből, és kívülről csatolódik hozzá: vö. (28d); vagy ha a DP más pozícióba, például a topikba mozog: (28e) mondat. Ekkor anaforikus viszonyt képez elhagyott helyével (nyomával). (A kvantorok D-be emelkedése és ezáltal a DP-burok felépülése mellett érvel BARTOS [i. m. 105–7] nominatívuszos birtokos szerkezetek mondatbeli viselkedése alapján. A kvantorok D-be emelkedését jelöli az x indexű nyom: $[_{DP} [_{D} egy/öt/minden/kevés]_x [AgrP [t_x fiú] [_{NUMP} három lova]]].$)

A *mind a hárman* számára szintén a (28d) típusú szerkezetet tételezzük fel, az *a* határozott névelő (D-fej) jelenléte miatt. A *mind* összetevő a [Spec, DP]-ben, a *hárman* összetevő a [Spec, NumP]-ben van. A kvantifikált DP megelőzheti a kvantoros-számneves szerkezetet, l. a (29b) mondatban. Ezt appozitív szerkezetnek tekintjük.

- (29) a) *Mind a hárman # a diákok kapnak egy közös számítógépet.*
 b) *A diákok # mind a hárman kapnak egy közös számítógépet.*

A (29a, b) mondatokban a DP-re (*a diákok*) előreutal, illetve visszautal a kvantifikálójára (*mind a hárman*). Az utalás célpontját jelentő DP-nek határozott-nak kell lennie:

- (30) a) **Diákok, # mind a hárman énekeltek.*
 b) **Szakállas diákok, # mind a hárman énekeltek.*

Az appozitív jellegű szerkezet neutralizálja azt a konfliktust, amely az univerzális kvantor, valamint a számnév utáni egyes szám (a Num projekció fejének számnév/kvantor melletti kitöltetlensége) és a jelen szerkezetbeli többes szám között van:

$[_{DP}[D [_{QuantP} [_{NumP}[Spec [_{Num} [NP]]]]]]]$ $[_{DP} [Spec [D [_{QuantP} [_{NumP}[Spec[Num[NP]]]]]]]]$
a --- --- plur. *diákok* *mind_j a* t_j *hárman*

A feltételezett szerkezet azt fejezi ki, hogy a határozott névelőt (D kategóriát) tartalmazó kvantoros-számneves szerkezet a D-be emelkedik, és ezáltal felépül a DP-burok.

A személyes névmások közül a többes számra jelöltek (morfológiailag: *ők*) és az inherens jegyeik alapján többes számot jelentő *mi*, *ti*, valamint az egyes számú tagokból álló mellérendelés grammatikusak a szerkezetben:

(31)
 $[_{DP}[D [_{QuantP} [_{NumP}[Spec [_{Num} [NP]]]]]]]$ $[_{DP} [Spec [D [_{QuantP} [_{NumP}[Spec[Num[NP]]]]]]]]$
mi <1. pl> --- --- <1. pl> *mind_j a* t_j *hárman*
ti <2. pl> --- --- <2. pl> *mind_j a* t_j *hárman*
ők <3. pl> --- --- <3. pl> *mind_j a* t_j *hárman*

[DP[D [QuantP[_{NumP}[Spec [Num [NP] [DP [Spec [D [QuantP [_{NumP}[Spec[Num[NP]
Péter,
Mari
és Ibi] --- --- <3. pl> *mind_j a t_j hárman*

Az appozitív módon kvantifikált mellérendelő szerkezet tagjai csakis morfológiai-
 lag e g y e s s z á m r a jelöltek lehetnek:

- (32) a) *A diák, a tanársegéd és a professzor, # mind a hárman hallgattak.*
 b) **A diákok, a tanársegédek és a professzorok, # mind a hárman hallgattak.*

Az olyan appozitív szerkezetben, ahol a DP-t követő kvantoros-számneves szerke-
 zet n e m tartalmaz *-en/-an* végződést, a DP többes száma ellenére az ige egyeztető vég-
 ződése egyes szám 3. személyű, tehát továbbra is rejtett formájú névmással (pro-val)
 egyeztetett, vö. a korábbi (22) mondattal.

(33) *A fiúk, # mind a három (pro) # énekelt-Ø.*
 [DP[D [QuantP[_{NumP}[Spec [Num [NP] [DP [Spec [D [QuantP [_{NumP}[Spec[Num[NP]
a --- --- plur. *fiúk* *mind_j a t_j három_{pro}*

F) A birtokos szerkezet mintáját követő struktúra. – Az
 összefoglaló kvantoros-számneves szerkezet másik típusa a birtokos DP-szerkezet min-
 táját követi. Ebben a birtokhoz többes számú, főnévi személyragvégzódések csatolódnak,
 a 'birtokos'-nak pedig 'élő'-nek és 'lekötött' referenciájának kell lennie. A (34c) szerke-
 zetben az *ők* referenciális értéke már 'bevezetett'-ként interpretálható:

- (34) a) *mi, mind a négyünk...*
 b) *ti, mind a négyetek...*
 c) *ők mind a négyük...*
 d) *Péter, Mari, Ibi és Vali, mind a négyük...*

A (34a, b, c, d) releváns részei számára a következő szerkezetet tételezzük fel:

[DP[D [QuantP [_{NumP}[Spec [Num [NP], [[DP [SPEC [D [NUMP [[N+I]P]]]]]]
(mi) *(nekünk)* *mind a négy* (pro)-*ünk*
(ti) *(nektek)* *mind a négy* (pro)-*etek*
[Péter, Mari, Ibi és Vali]_m *(nekik_m)* *mind a négy* (pro)-*ük*
(ők)_m *(nekik_m)* *mind a négy* (pro)-*ük*

A *nekünk*, *nektek*, *neki* rejtett névmásoknak a DP-hez kívülről való csatolása mellett
 az szól, hogy – amint (34d) mondat (*Péternek mind a két könyve*) esetében láttuk – a D ka-
 tegória kitöltése szükségessé teszi a kvantor [Spec, DP]-be emelkedését. Ennek a pozíci-
 ónak az előzetes megnyitásához szükséges a datívuszi birtokosnak a DP-n kívülre moz-
 gása. A fenti (34) szerkezet annyiban különbözik a (28d)-től, hogy a datívuszi birtokos
 funkcióját a ragos személyes névmások (*nekünk...*) hordozzák. A (34)-ben a () jelzi,
 hogy a névmási összetevők lehetnek rejtettek; vö. (*nekünk*) *mind a négyünk*. A birtokos
 rejtett formájú névmás (pro), amelynek az egyeztető jegyeit jelölő végzódések a megelő-
 ző számnév hangalakjához kapcsolódnak, hangtanilag egyezve vele (*négyünk*, *húszunk*).

Megjegyzendő, hogy a mellérendelő szerkezet mellett kétféle szórend is lehetséges:
 az „elő-kvantifikáció” (35a) és az „utó-kvantifikáció” (35b).

- (35) a) *Mind a négyük # [Péter, Mari, Ibi és Vali] megjíjted.*
 b) *[Péter, Mari, Ibi és Vali] #, mind a négyük megjíjted.*

A (34)-ben ábrázolt szerkezet mellett, és egy olyan feltételezés ellen, miszerint a 'birtokos' összetevő nem a *nekünk*, *nektek*, *nekik*, hanem a *mi+nekünk*, *ti+nektek*, *ő+nekik*, több empirikus érv is szól. Az egyik a mellérendelő szerkezet viselkedése. A (34) mintájában a szerkezet maga nem lehet 'birtokos' összetevő, mert a tagonkénti jegyeknek nem felel meg a birtokszó egyeztető végződése, vö. az alábbi mondatokkal:

- (36) a) **[Péternek, Marinak, Ibinek és Valinak] mind a négyük*
 b) *[Péter, Mari, Ibi és Vali], # (nekik) mind a négyük*

A mellérendelés tagjai személy/szám jegyeinek az összeegyeztetett értékét a birtokos pozíciójában levő, rejtett névmás veszi fel (pl. *nekik*), és ezzel van egyeztetve a számvet követő birtokszó (*mind a négy-pro-ük*). A mellérendelés tagjainak eltérő személyjegyei a legfelső, többes számú közös értéket kapják, a fenti mechanizmus alapján:

- (37) *[Péter, Mari, te meg én] (nekünk) mind a négyünk...*

Ugyancsak a fent vázolt szerkezet mellett szól, az hogy létezik az alábbi szerkezet:

- (38) *Ők, # mind a négyük...*

Ez a szerkezet nem lenne lehetséges, ha a nominatívuszi névmást (*ők*) és a datívuszos névmást (*nekik*) egyesíteni kellene mint egyetlen birtokost, mivel ez a rosszulformált **ők+nekik* alakot eredményezné. A (34) típusú szerkezetben az *ők* és a *nekik* reprezentációja két, különböző pozíciót tölt ki: az első a DP-hez kívülről csatolt (*ők*), a második pedig a DP birtokos pozíciójában van (*őnekik*). A kvantifikált kategória az alanyesetű névmás, a datívuszos névmás pedig a kvantoros szerkezet összetevője. Csak ez a szerkezet tételezhető fel, ezt mutatja a (39) mint „explicittebb” változat:

- (39) *Ők # (őnekik) mind a négyük...*

G) Az igei egyeztetés. – Az ige mindig a birtokszó jegyeivel egyeztetett, és soha nem a kimozgatott birtokossal. Ez a jelenség is a birtokos szerkezet mintájának érvényesülésére utal: (a rejtett formájú névmásokat kisebb betűkkel jelölve):

- (40)
<i>(mi) (nekünk)</i>	<i>mind négy (pro)-ünk</i>	<i>hazaérkezett időben.</i>
<i>(ti) (nektek)</i>	<i>mind a négy (pro)-etek</i>	<i>hazaérkezett időben.</i>
<i>[Péter, Mari, Ibi és Vali] (nekik)</i>	<i>mind a négy (pro)-ük</i>	<i>hazaérkezett időben.</i>
<i>(ők) (nekik)</i>	<i>mind a négy (pro)-ük</i>	<i>hazaérkezett időben.</i>
<i>[Péter, Mari, te meg én] (nekünk)</i>	<i>mind a négy (pro)-ünk</i>	<i>hazaérkezett időben.</i>

A kvantoros-számnévi szerkezet annyiban köti meg a főnévi/névmási kategória jegyeit, hogy annak <+élő>-nek és többes számúnak kell lennie. A fentiekhez tartozó interpretáció fenntartása mellett az egyes szám nem grammatikus:

- (41) a) **Én (nekem) mind a négyem...*
 b) **Te (neked) mind a négyed...*
 c) **Ő (neki) mind a négye...*

A kvantoros szerkezet nem kompatibilis a nominatívuszi, '-élő' jegyű szerkezetekkel:

- (42) a) **[A szerszámok], mind a négyük a ládában volt.*
 b) **[A radír, a toll, a cigaretta meg a magnó], mind a négyük megkerült.*

H) Az esetragos szerkezetek. – További empirikus érv a feltételezett szerkezet mellett az, hogy amennyiben a kvantor és számnév által modifikált DP esetragos (*mirólunk*), akkor az esetrag két pozícióban jelenik meg. A birtokos szerkezetből kiemozgatott DP-n és a birtokszón (*mind a négy-ünkről*). De soha nem jelenhet meg az esetjelöléstől védett birtokoson (**nekünk-ről*). Ez is amellet szól, hogy az esetragos főnév/névmás a DP-hez kívülről van csatolva. Amíg az esetragos névmáson a raghoz mint tőhöz kapcsolódik a névmással azonos személy/szám végződés (*mi+ról+unk*), addig a birtokszón ez a sorrend fordított: a személy/szám végződést követi az esetrag: (*négy+ünk+ről*).

- (43) a) *(Mi)rólunk, mind a négyünkről csak Ibi tudta az igazságot.*
 b) *(Ti) rólátok, mind a négyetekről csak Ibi tudta az igazságot.*
 c) *Péterről, Mariról, Misiről és Valiról, mind a négyükről csak Ibi tudta az igazságot.*
 d) *(Ő)róluk, mind a négyükről csak Ibi tudta az igazságot.*

A (43a, b, c, d) releváns részei számára a következő szerkezetet tételezzük fel:

[DP[D	[QuantP [NumP[Spec [Num [NP], [[DP[SPEC [D[NUMP [[N+I]P]]]]]
<i>(mi)rólunk</i>	<i>(nekünk)</i>	<i>mind a négy (pro)-ünkről</i>
<i>(ti) rólátok,</i>	<i>(nektek)</i>	<i>mind a négy (pro)-etek</i>
<i>[P-ről, M-ről, M-ről és V-ről]_m</i>	<i>(nekik_m)</i>	<i>mind a négy (pro)-ükről</i>
<i>(ő)róluk_m</i>	<i>(nekik_m)</i>	<i>mind a négy (pro)-ükről</i>

A mellérendelő szerkezet esetében ismét azt látjuk, hogy nem maga a szerkezet a birtokos, hanem a tagjai személy/szám jegyeinek az összeegyeztetett értéke jelenik meg a birtokoson (a rejtett formájú *nekik* névmáson):

- (44) *[Péterről, Mariról, Misiről és Valiról], (nekik) mind a négyükről csak Ibi tudta az igazságot.*

Az akkuzatívuszos főnévi szerkezetekhez/névmásokhoz is kapcsolódhat olyan kvantoros szerkezet, amely a birtokos szerkezet mintáját követi: a számnév utáni, pro-formájú birtok egyeztető végződéseivel társul az akkuzatívusz ragja (*négy+ünk+et*), miközben a datívuszos birtokos névmás az esetragtól védett (pl. *nekünk*). Ha a kívülről csatolt, kvantifikált tag névmás, akkor az akkuzatívusz mellett a névmás nyílt formában megmarad mint tényleges szótó: *mink+et, titek+et, ők+et*.

- (45) a) *minket, (nekünk) mind a négyünket...*
 b) *titeket, (nektek) mind a négyeteket...*
 c) *Pétert, Marit, Ibit és Valit, (nekik) mind a négyüket...*

A releváns részek számára a következő szerkezetet tételezzük fel:

[DP [D	[AgrP [NumP [Spec [Num [NP], [[DP [SPEC [D [NUMP [[N +I] P]]]]]]
<i>minket</i>	<i>(nekünk)</i>	<i>mind a négy [pro]-ünket</i>
<i>titeket</i>	<i>(nektek)</i>	<i>mind a négy [pro]-eteket</i>
<i>[P-t, M-t, I-t és V-t]_m</i>	<i>(nekik_m)</i>	<i>mind a négy [pro]-üket</i>

A mellérendelő szerkezet *[Pétert, Marit, Ibit és Valit]_m* személy/szám jegyeinek összeegyeztetett értéke köti meg a rejtett névmást (...pro_m-üket). Az eltérő személyekre utaló jegyek összeegyeztetése a többes legfelső közös értéküket eredményezi, vö. az alábbi (46)-tal:

(46) *[Pétert, Marit, téged és engem] (nekünk) mind a négyünket...*

I) Az *-en/-an* jelölős szerkezet csak nominatívuszi DP-re vonatkozhat. – A számnévi tagján *-en/-an* jelölőt tartalmazó, kvantoros szerkezet nem vonatkozhat sem inherens esetragos DP-re, sem tárgyesetű DP-re:

- (47) a) **(Mi)rólunk, mind a négyen csak Ibi tudta az igazságot.*
 b) **(Ti) rólátok, mind a négyen csak Ibi tudta az igazságot.*
 c) **Péterről, Mariról, Misiről és Valiról, mind a négyen csak Ibi tudta az igazságot.*
 d) **(Ő)róluk, mind a négyen csak Ibi tudta az igazságot.*

- (48) a) *??Minket, mind a négyen, Ibi megdicsért.*
 b) *?/*Titeket, mind a négyen, Ibi megdicsért.*
 c) *?/*Pétert, Imrét, Misit és Valit, mind a négyen, Ibi megdicsérte.*

J) Az egyeztető végződést nem tartalmazó, appozitív kvantoros-számneves szerkezet bármilyen esetjegyű, de csakis 3. személyű DP-re vonatkozhat. – A (49a, b) mondatok mutatják, hogy a 'élő'/'-élő' jegykülönbség ebben a szerkezet típusban nem releváns.

- (49) a) *[A radírról, a tollról, a cigarettáról meg a magnóról] # mind a négyről meséltek már.*
 b) *[A nagymamáról, az unokáról, a postásról meg a házmesterről] # mind a négyről meséltek már.*
 c) **[A postásról, a házmesterről, terólad meg énrólam] # mind a négyről beszéltek.*
 d) **(Mi)rólunk # mind a négyről beszéltek.*
 e) **(Ti)rólátok # mind a négyről beszéltek.*

K) A kvantoros-számneves szerkezetekre vonatkozó megfigyelések összefoglalása. – A kvantoros-számneves szerkezetnek három típusát különböztettük meg:

- (50) I. típus: ...DP, *mind a négy* – A szerkezetnek a DP tagja '3. személy, bármely eset' jegyű.
 II. típus: ...DP, *mind a négyen* – A szerkezetnek a DP tagja 'élő' '+többes szám', '1–3. személy', 'csak nominatívuszt' jegyű. Szükséges, hogy értelmezhető személy/többes szám jegye legyen. A 'élő' jegyű nominatívuszt nem grammatikus.

III. típus: ...DP, *mind a négyünk/négyük/négyetek* – A szerkezetnek a DP tagja ’+élő’, ’+többes szám’, ’1–3. személy’, ’bármely eset’ jegyű. Szükséges, hogy értelmezhető személy/többes szám jegye legyen. A szerkezet nem kompatibilis az ’–élő’ főnevekkel.

A kvantoros-számneves szerkezeten belül megjelenő *személy/szám* jegy egyeztetésének tekintetében az I. típus (...*mind a négy*) a legmegszorítottabb, itt a kvantoros szerkezetben egyáltalán nincsen egyeztető végződés. A kategória *eset* jegye tekintetében a II. típus (...*mind a négyen*) a legmegszorítottabb, csak alannyal való egyeztetésére alkalmas végződést tartalmaz. A III. típus (...*mind a négyünk/-et/-ről* stb.) a legkevésbé megszorított, ez a kvantoros-számneves szerkezet tartalmazza a főnévi egyeztető végzések többes számbeli teljes paradigmáját, melyhez esetragok kapcsolódhatnak. – A II. és a III. típus közös vonása, hogy van bennük valamilyen, a DP-vel való egyeztetést hordozó végződés. Ezek a szerkezetek csak olyan főnévre vonatkozhatnak, amely <+élő, többes> jegyű, ahol a főnév 1., 2. és 3. személy jegyű egyaránt lehet. Ezeket tekinthetjük értelmezhető nyelvtani jegyeknek, szemben a <–élő, egyes szám, 3. személy> kombinációval. (Részletesebben l. a [33]–[35] mondatoknál, valamint a 4. E) pontnak a kvantorok D-be emelkedésére vonatkozó megjegyzésében.)

(Folytatjuk.)

BÁNRETI ZOLTÁN

The double nature of conjunction heads in coordinate noun phrases

This paper discusses, using Hungarian data, the way universal syntactic principles pertaining to nominal coordinate constructions assert themselves in actual language use. The head (dominant constituent) of coordinative constructions is taken to be the coordinative conjunction. We argue that coordinative conjunctions perform a double structure building function: they have a “quantifier” face triggering plurality effects, and a “pronominal” face having to do with agreement in person, number, definiteness, case, and other types of features. First, two major classes of coordinative conjunctions are distinguished: those of n-ary and binary conjunctions. (The former, but not the latter, may coordinate an arbitrary – i.e., grammatically not restricted – number of constituents and can be applied to any grammatical category that can be coordinated at all.) Next, the double function of n-ary conjunctions in nominal coordinate constructions is presented. After that, special cases of nominal coordination involving quantified or numerically determined constituents are analyzed in which the quantified or numerically determined construction itself reflects the double nature of the coordinative conjunction head. On the basis of empirical analyses, we try to confirm our hypotheses concerning these conjunctions.

ZOLTÁN BÁNRETI

Téma és variáció

1. „Az önmagáért való variálás [...] a magasabb rendű művészet egyik megkülönböztető vonása” – írta ARNOLD SCHÖNBERG (*A zeneszerzés alapjai*. Bp., 1971. 203) a zene kapcsán, amely bizonyára a variáció fölhasználásában az egyik leggazdagabb művészeti ág. A változatoknak az eredetihez való viszonyítása, a változatoknak mint olyanoknak fölismerése és e műveleteknek a befogadóban való tudatosodása a forrása annak

az esztétikumnak, amelyet a variáció jelent a művészetekben. A változatok többnyire más minőségben megjelenő ismétlődések, s mint ilyenek ugyanazt a hatást keltik a befogadóban: a ráismerés érzetéből fakadó örömet és azt, ami a ráismeréssel együtt jár: a tudást, vagyis a (valóságos vagy lehetséges) világ ismeretét, az abban való eligazodást. A ráismerés öröme az ismeretes és az ismeretlen közötti feszültség föloldása révén születik (vö. FÓNAGY IVÁN, *A költői nyelvről*. H. n., é. n. [Bp., 1999.] 414). A változat (vagy a változatok) mint ismeretlen(ek) és az eredeti közötti feszültség a ráismerés révén szűnik meg, ti. a változatban az eredetinek valamilyen tulajdonságát vagy tulajdonságait föl lehet ismerni. Mindennek alapján a variáció tehát – függetlenül attól, hogy a természet, a társadalom vagy az emberi gondolkodás jelenségeiben fedezi föl az ember – a kogníció részének tartható. Az agykéreg működésében a neuronok viselkedése kapcsán fölfedezett korreláló oszcillációk vizsgálata arra mutat, hogy az agy a kéreg olyan együtteseit használja fel, amelyek koherensen együtt oszcillálnak (SIMON ULLMAN, *A látás komputációs tanulmányozásának előfeltevései*. In: PLÉH CSABA szerk., *Kognitív tudomány*. Bp., 1996. 195–6). Az agyműködésben (és végső soron a kognícióban) bizonyos oszcillációk valószínűleg számos helyzetben rendkívül fontosak. A metaforák megértésében, metafora voltak fölfogásában is a metaforát alkotó jelentés(egység)ek közötti oszcillációról beszélhetünk (JAN MUKAŘOVSKÝ, *A költői kép szemantikájához: Helikon Világirodalmi Figyelő* 16. 1970: 339–43; HANKISS ELEMÉR, *József Attila komplex képei*. In: UŐ., *A népdaltól az abszurd drámáig*. Bp., 1969. 20). Az emberi idegrendszer működési tulajdonságai és a (végső soron az emberi idegrendszer alapján létrejövő) műalkotásoknak mint olyanoknak a tulajdonságai tehát az oszcilláló jelenségek és hatások tekintetében megegyeznek. A következőkben egyes (nyelvi) jelenségek között mozgó és ezáltal létrejövő (illetőleg egy költő által már létrehozott) szövegen kívánom bemutatni, milyen változathatóságok folytán alakult a vizsgálatba vont szöveg mint stíluma, illetőleg a vele kapcsolatos esztétikum.

GOTTLOB FREGE írja: „A gondolat veszt értékéből, mihelyt felismerjük, hogy egyik részének nincs jelölete. Ez feljogosít bennünket arra, hogy ne elégedjünk meg a mondat jelentésével, hanem minden jelölétével is foglalkozunk. De miért is kívánjuk meg azt, hogy minden tulajdonnévnek ne csak jelentése, hanem jelölete is legyen? Miért nem elég nekünk a gondolat? Azért és annyiban, amennyiben a mondat igazságértéke érdekel bennünket. De nem mindig ez a helyzet. Például egy eposz hallgatásakor a nyelv dallamoságán kívül csak a mondatok jelentése és az ezáltal keltett képzetek és érzelmek ragadnak meg minket. Az igazság után érdeklődve elhagynánk a műélvezetet és a tudományos vizsgálódáshoz fordulnánk” (Jelentés és jelölet. In: UŐ., *Logika, szemantika, matematika*. Bp., 1980. 165). A mondat igazságértéke pedig FREGE szerint a mondatban szereplő kifejezések jelölete alapján határozható meg, a mondat jelölete az igazságérték valamelyike (igaz vagy hamis). A további ehhez kapcsolódó nyelvfilozófiai kérdésekre vö. VERES ANDRÁS, *Az ismétlődés vizsgálatának szintjei és szempontjai* (In: HORVÁTH IVÁN – VERES ANDRÁS szerk., *Ismétlődés a művészetben*. Bp., 1980. 146 kk.); FARKAS KATALIN – KELEMEN JÁNOS, *Nyelvfilozófia* (Bp., 2002. 146).

Annak a szövegműnek, amely a következő feldolgozás alapja, indító szövegmondata minden bizonnyal jelöltes a FREGE-i értelemben véve. A szöveg többi része ennek az első szövegmondatnak a szavaiból van előállítva a magyar nyelvi lehetőségek alapján, illetőleg e lehetőségek bizonyos szabad kezelésével. A teljes szöveg zöme a létrehozásának következtében olyan szövegmondatokból és -egységekből áll, amelyeknek nincs jelölete. A teljes szövegművet mégis közleménynek fogadja el az olvasó, mégpedig olyannak, amely kielégíti az irodalmiság kívánalmait, megformáltsága bizonyos stílust hordoz, és esztétikai élményt ad. MARTINKÓ ANDRÁS szerint a variáció „a modern stilisztika szóhasználatában a kifejezés vagy a jelentés módosításával történő ismétlés”

(variáció. In: SZERDAHELYI ISTVÁN főszerk., Világirodalmi lexikon 15. Bp., 1994.), az ismétlésnek pedig a művészetekben rendkívül széles szerepköre van.

2. A szövegmű Weöres Sándor egyik verse, amelynek címe: „Téma és variációk” (Egybegyűjtött írások 1–2. Bp., 1970. 2: 764–5). A szövegtéma – amelyre a verscím vonatkozhatik – az első, indító szövegmondatban van, ezt követik (a költő szavával mondva) a variációk tizenegy szövegmondategységben, amelyeknek fölépítésrendszerét a következőkben lehet bemutatni. A költeményt tördelésében is az eredetihez híven közlöm, a jelzetszámok természetesen tőlem származnak.

- ^{1.1.}Ma szép nap van, ^{1.2.}csupa sugárzás, ^{1.3.}futkosnak a kutyák az árokszálen és ^{1.4.}mindenki remekül tölti az időt, ^{1.5.}még a rabkocsiból is nóta hangzik.
- ^{2.1.}Ma szép sugárzás van, ^{2.2.}csupa idő, ^{2.3.}kutyáznak az árokszélék a futkosásban és ^{2.4.}a nap nótával tölt mindenkit, ^{2.5.}még a hangzásból is rabkocsi remekel.
- ^{3.1.}Ma szép futkosás van, ^{3.2.}csupa mindenki, ^{3.3.}sugárzik az árokszél a kutyákra és ^{3.4.}az idő remekül tölti a napot, ^{3.5.}még a hangban is nóta rabkocsizik.
- ^{4.1.}Ma szép kutya van, ^{4.2.}csupa futkosás, ^{4.3.}rabkocsi nótáz telten és ^{4.4.}mindenki hangosan remekel az árokszálen, ^{4.5.}még a naptól is idő sugárzik.
- ^{5.1.}Ma szép árokszél van, ^{5.2.}csupa nóta, ^{5.3.}remek hangzás a kutyákból és ^{5.4.}a rabkocsiban tölti mindenki a napot, ^{5.5.}még az idő is sugarazva futkos.
- ^{6.1.}Ma szép mindenki van, ^{6.2.}csupa remek, ^{6.3.}futkos a rabkocsi az árokszálen és ^{6.4.}a kutyák hangosan sugárzanak az időbe, ^{6.5.}még a nap is nótázva tölt.
- ^{7.1.}Ma szép remek van, ^{7.2.}csupa hang, ^{7.3.}futkosás az árokszáeli napon és ^{7.4.}idős rabkocsi sugárzik a kutyákra, ^{7.5.}még mindenki is töltésen nótázik.
- ^{8.1.}Ma szép töltés van, ^{8.2.}csupa kutya, ^{8.3.}sugárzó nóta a napban és ^{8.4.}remekül időz mindenki a rabkocsiban, ^{8.5.}még a futkosás is hangosan árokszélézik.
- ^{9.1.}Ma szép idő van, ^{9.2.}csupa rabkocsi, ^{9.3.}remek hang a futkosásban és ^{9.4.}kutyát tölt mindenki az árokszálen, ^{9.5.}még a nóta is sugárban napozik.
- ^{10.1.}Ma szép rabkocsi van, ^{10.2.}csupa töltés, ^{10.3.}sugárzik a remek napba és ^{10.4.}kutyás árokszélék hangzanak a futkosásba, ^{10.5.}még az idő is nótázva mindenkizik.
- ^{11.1.}Ma szép nóta van, ^{11.2.}csupa árokszél, ^{11.3.}kutyák remekelnek a töltésen és ^{11.4.}hangosan futkosva mindenki sugárzik, ^{11.5.}még a nap is rabkocsiban időz.
- ^{12.1.}Ma szép hang van, ^{12.2.}csupa nap, ^{12.3.}futkos a nóta az árokszálen és ^{12.4.}remek rabkocsi sugárzik az időben, ^{12.5.}még a töltésen is mindenki kutyázik.

A) Az első szövegmondategység, illetőleg változatai a következők:

1.1. Ma szép $\left\{ \begin{array}{l} 1.1. \text{ nap} \\ 2.1. \text{ sugárzás} \\ 3.1. \text{ futkosás} \\ 4.1. \text{ kutya} \\ 5.1. \text{ árokszél} \\ 6.1. \text{ mindenki} \\ 7.1. \text{ remek} \\ 8.1. \text{ töltés} \\ 9.1. \text{ idő} \\ 10.1. \text{ rabkocsi} \\ 11.1. \text{ nóta} \\ 12.1. \text{ hang} \end{array} \right\}$ van

A *nap* szó alapján a következő a változatrend:

- 1.1. *Ma szép nap van*
- 2.4. *a nap nótával tölt mindenkit*
- 3.4. *az idő remekül tölti a napot*
- 4.5. *még a naptól is idő sugárzik*
- 5.4. *a rabkocsiban tölti mindenki a napot*
- 6.5. *még a nap is nótázva tölt*
- 7.3. *futkosás az árokszéli napon és*
- 8.3. *sugárzó nóta a napban és*
- 10.3. *sugárzik a remek napba és*
- 11.5. *még a nap is rabkocsiban időz*
- 12.2. *csupa nap*

A *napozik* derivátum a változatrend egy helyén van meg:

- 9.5. *még a nóta is sugárban napozik*

A *szép* szó alapján a következő változategységek találhatók:

1.1. <i>Ma</i>	}	1.1. <i>szép nap</i> 2.1. <i>szép sugárzás</i> 3.1. <i>szép futkosás</i> 4.1. <i>szép kutya</i> 5.1. <i>szép árokszél</i> 6.1. <i>szép mindenki</i> 7.1. <i>szép remek</i> 8.1. <i>szép töltés</i> 9.1. <i>szép idő</i> 10.1. <i>szép rabkocsi</i> 11.1. <i>szép nóta</i> 12.1. <i>szép hang</i>	} <i>van</i>

A változatok első szövegmondategységében előírással következetességgel jelenik meg a *szép* jelző gyanánt, még ha ez grammatikális zavart okoz is, így a ^{6.1.}*Ma szép mindenki van* szövegmondategység a *mindenki* főnévként való használata miatt agrammatikus, így jelölete bizonytalan. – A ^{8.3.}*Ma szép töltés van* szövegmondategységben a *töltés*-nek két jelentése lehet: 'a *tölti* igével kifejezett cselekvés', 'alépítmény; gát' (vö. ÉrtSz.), és mindkettővel elfogadható jelölete van a szövegmondategységnek, hasonlóképp a többinek is. – A ^{4.1.}*Ma szép kutya van* szövegmondategység kapcsán megemlíthető, hogy mintegy a piaci (kereskedelmi) nyelvhasználatra emlékeztet (a **Ma szép kutya van!* kikiáltás egy *Ma szép áru van!* mintájára), efféléknek van is nyoma a költő nyelvében: „Kutya-tár! Kutya-tár!” (Weöres i. m. 2: 81); „Olcsó az alma, / itt van halomba, / aki veszi, meg is eszi, / olcsó az alma” (Weöres i. m. 2: 101).

B) A második szövegmondategység változataiban – mint az elsőéiben is – szerkezeti megfelelés van a következőképpen:

- 1.2. csupa {
- 1.2. sugárzás
 - 2.2. idő
 - 3.2. mindenki
 - 4.2. futkosás
 - 5.2. nóta
 - 6.2. remek
 - 7.2. hang
 - 8.2. kutya
 - 9.2. rabkocsi
 - 10.2. töltés
 - 11.2. árokszél
 - 2.2. nap

A *csupa* melléknévről az ÉrtSz. ezt írja: „1. <Személyek, tárgyak, egyedileg vett dolgok neve előtt, annak jelölésére, hogy az állítást kivétel nélkül minden egyes személyre, dologra értjük, ill. – túlozva – úgy fejezzük ki magunkat, mintha mindegyikre kivétel nélkül érvényes lenne:> [...] 2. <Túlzásként, minősítés fokozására, főleg anyagnevek előtt> az utána következő fn-vel kifejezett dologon kívül semmi más, mint a m-ban szereplő másik fn-vel kifejezett személyt v. dolgot különösen jellemző s nagy mennyiségű, nagyon sok; merő; tiszta. [...] || a. <Tulajdonságot jelentő v. egyéb, elvont fn előtt:> semmi más, mint nagyfokú [...] 2. || b. <Állandósult kifejezésekben, fokozó értelemben:> ~ élet: olyan <élénk, eleven>, amely az élettől duzzadó személyre jellemző”. (A továbbiakban az ÉrtSz.-ből származó jelentésleírások mindig idézőjelben szerepelnek, ha forrásukat külön nem is jelölöm.) Ezekhez a leírásokhoz a ^{1.2.} *csupa sugárzás*, a ^{2.2.} *csupa idő*, az ^{5.2.} *csupa nóta*, a ^{6.2.} *csupa remek*, a ^{7.2.} *csupa hang*, a ^{8.2.} *csupa kutya* és a ^{9.2.} *csupa rabkocsi* szerkezetek még csak-csak kapcsolhatók, ám a ^{3.2.} *csupa mindenki* – a grammatikus volta miatt – már nem, ha a mondategységhez jelöletet is kívánunk találni. A ^{10.2.} *csupa töltés* a *töltés*-nek mindkét említett jelentésével jelöltes szövegmondategység lehet. – A *csupa* jelzős szavak közül némelyiknek különféle derivátumai vagy éppen alapszava is föllelhető a változategységekben, így a ^{1.2.} *csupa sugárzás* szövegmondategység változatai a *sugárzás* szó kapcsolatai szerint a következők:

- ^{1.2.} *csupa sugárzás*
^{2.1.} *Ma szép sugárzás van*

A ^{2.1.} *Ma szép sugárzás van* szövegmondategységnek van jelölete, jóllehet a tág értelemben vehető szöveggörnyezet alapján tudhatni, miféle sugárzásról van szó (vö. ÉrtSz. *sugárzás* a.). – A *sugárzik* ige a következő változategységekben szerepel:

- ^{3.3.} *sugárzik az árokszél a kutyákra és*
^{4.5.} *még a napból is idő sugárzik*
^{6.4.} *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe*
^{7.4.} *idős rabkocsi sugárzik a kutyákra*
^{10.3.} *sugárzik a remek napba és*
^{11.4.} *hangosan futkosva mindenki sugárzik*
^{12.4.} *remek rabkocsi sugárzik az időben*

A *sugaraz* ige változategysége:

^{5.5.} *még az idő is sugarazva futkos*

A *sugárzó* igenévvvel előforduló változategység:

^{8.3.} *sugárzó nóta a napban és*

A ^{8.3.} *sugárzó nóta a napban és* szövegmondatetegységnek van jelölete. – A *sugár* főnevet tartalmazó változategység:

^{9.5.} *még a nóta is sugárban napozik*

A ^{9.5.} *még a nóta is sugárban napozik* szövegmondatetegység metaforikus, jelölete nincs.

C) A harmadik szövegmondatetegységnek a következők a megfelelői:

^{1.3.} *futkosnak a kutyák az árokszélen*

^{2.3.} *kutyáznak az árokszélek a futkosásban*

^{3.3.} *sugárzik az árokszél a kutyákra*

^{4.3.} *rabkocsi nótáz telten és*

^{5.3.} *remek hangzás a kutyákból*

^{6.3.} *futkos a rabkocsi az árokszélen és*

^{7.3.} *futkosás az árokszéli napon*

^{8.3.} *sugárzó nóta a napban*

^{9.3.} *remek hang a futkosásban*

^{10.3.} *sugárzik a remek napba*

^{11.3.} *kutyák remekelnek a töltésen és*

^{12.3.} *futkos a nóta az árokszélen és*

Ebből az áttekintésből látható, hogy a harmadik szövegmondatetegységekben szereplő tartalmasszó-állomány nem formális rend szerinti változatokban jelenik meg, hanem a tematikus változat megkívánta formá(k)ban. Emiatt érdemes áttekinteni a tartalmas szavak szerinti változatrendet. A *futkos* ige (amelyik egyébként állítmány) alapján a következőkkel lehet összekapcsolni:

^{1.3.} *futkosnak a kutyák az árokszélen*

^{5.5.} *még az idő is sugarazva futkos*

^{6.3.} *futkos a rabkocsi az árokszélen és*

^{12.3.} *futkos a nóta az árokszélen és*

A ^{1.3.} *futkosnak a kutyák az árokszélen* szövegmondatetegységnek van jelölete. – A ^{5.5.} *még az idő is sugarazva futkos a valami ~ valaki valahogyan futkos* mintájú köznyelvi szerkezetnek felel meg (a *sugarazva* határozó miatt) némi metaforikussággal, ugyanis alapképnek az **idő # sugaraz és futkos* tehető föl, azonban jelölete nincs. A ^{12.3.} *futkos a nóta az árokszélen és* szövegmondatetegység teljes kép: **a nóta # futkos az árokszéleken*. (A # jelöli a metaforakapcsolás határát.) Közvetlen jelölete nincs. Egyébként az ÉrtSz.-ban *sugaraz* ige nincsen, a köznyelvben *sugaraz* 'valamilyen sugarakat bocsát ki; valamilyen sugarakkal eláraszt', orvostudományi használatban 'radioaktív vagy más sugarakkal gyógyít'.

Megjelenik a szövegben a *futkosás* derivátum, a hozzá kapcsolódó szövegmondat-egységek változatanyaga nagyobb, mint a *futás-é*:

- 2.³ *kutyáznak az árokszélek a futkosásban*
 3.¹ *Ma szép futkosás van*
 4.² *csupa futkosás*
 7.³ *futkosás az árokszéli napon és*
 8.⁵ *még a futkosás is hangosan árokszélezik*
 9.³ *remek hang a futkosásban és*
 10.⁴ *kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba*

A 2.³ *kutyáznak az árokszélek a futkosásban* szövegmondategység egészében metaforikus, a 8.⁵ *még a futkosás is hangosan árokszélezik az árokszélezik* hapax legomenon igéje révén ugyancsak az, továbbá a 10.⁴ *kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba* változategységben az **árokszél hangzik* alapszerkezet miatt szintén. Mindhárom jelölete bizonytalan.

Egy helyütt a *futkosva* igenév található:

- 11.⁴ *hangosan futkosva mindenki sugárzik*

Ennek a szövegmondategységnek a *sugárzik* ige szótári leírása alapján – „**3. || a.** (*átv, vál*) <Arc vmely érzés, lelki, szellemi tulajdonság kifejezéseként> szinte ragyog, fénylik; <vmely érzés, tulajdonság> (már messziről) látható, leolvasható róla” (ÉrtSz.) – tulajdonítható jelölet.

Az 1.3. szövegmondategység *kutyák* alánya különböző mondatrészként való előfordulása szerinti változatrendje:

- 1.³ *futkosnak a kutyák az árokszélen és*
 3.³ *sugárzik az árokszél a kutyákra és*
 4.¹ *Ma szép kutya van*
 5.³ *remek hangzás a kutyákból és*
 6.⁴ *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe*
 7.⁴ *idős rabkocsi sugárzik a kutyákra*
 8.² *csupa kutya*
 9.⁴ *kutyát tölt mindenki az árokszélen*
 11.³ *kutyák remekelnek a töltésen és*

A 3.³ *sugárzik az árokszél a kutyákra és* szövegmondategységben teljes kép van, az **árokszél sugárzik* olyan metafora, amelynek nincs jelölete a ténylegesen értelmezhető vonzat (*kutyákra*) jelölete ellenére sem. – A 5.³ *remek hangzás a kutyákból és* elliptikus (esetleg: **remek hangzás jön 'hallatszik' a kutyákból*), így jelölete lehetséges. – A 6.⁴ *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe* szövegmondategységben feltehető a *sugárzik* jelentése(i) alapján a metafora lehetősége, mindenestre a kijentésnek nincsen jelölete. – Ha 7.⁴ *idős rabkocsi sugárzik a kutyákra* szövegmondategységben a *sugárzik* „**1.** Fénysugarakat bocsát ki magából; erősen fénylik, ragyog” jelentéssel szerepel, így lehet a megnyilatkozásnak jelölete. – A 8.² *csupa kutya* szövegmondategységet l. a **2.** A) pont alatt. – A 9.⁴ *kutyát tölt mindenki az árokszélen* szövegmondategységben a *tölt* szótári jelentése(i) nincsenek összhangban a tárgyával (*kutyát*): „**4.** ts (*Konyha*) <Némely állati vagy növényi ételt> azzal szaporít, hogy nyers húsbba v. vmely ehető borításba töltelék (l) helyez.

Csirkét, húst ~; káposztát ~” (ÉrtSz.). A szövegmondat egység jelölete tehát hiányzik. – A ^{11.3}kutyák remekelnek a töltésen és szövegmondat egység alapja a *kutyá remekel, s ebben a remekel „2. || c. tn (átv, vál) Vminek létrehozásához, megvalósításához, véghezviteléhez erejének, képességének, tulajdonságainak legjavát adja, egyesíti[...].” (ÉrtSz.). Ilyeténképpen a kijelentésnek lehet jelölete.

Egy szövegmondat egységben a *kutyás* melléknév van meg:

^{10.4}kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba

Két helyen a *kutyázik* ige jelenik meg, amelynek hapax legomenon jellege van, az ÉrtSz. nem tartalmazza (jelentése 'kutyával foglalkozkodik, játszik' lehet, vö. *babázik* „1. Játékbabával játszik” [ÉrtSz.]):

^{2.3}kutyáznak az árokszélek a futkosásban

^{12.5}még a töltésen is mindenki kutyázik

A 2.3. tehát a *kutyázik* feltehető jelentése folytán metaforikus, jelölete nincs, vö. a korábban mondottakat, a ^{12.5}még a töltésen is mindenki kutyázik szövegmondat egységnek lehet jelölete.

A harmadik szövegmondat egység az *árokszél* alapján való változatrendje:

^{1.3}futkosnak a kutyák az árokszélen és

^{2.3}kutyáznak az árokszélek a futkosásban és

^{3.3}sugárzik az árokszél a kutyákra és

^{4.4}mindenki hangosan remekel az árokszélen

^{5.5}Ma szép árokszél van

^{6.3}futkos a rabkocsi az árokszélen és

^{9.4}kutyát tölt mindenki az árokszélen

^{10.4}kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba

^{11.2}csupa árokszél

^{12.3}futkos a nóta az árokszélen és

Van *árokszéli* derivátum is:

^{7.3}futkosás az árokszéli napon és

A ^{7.3}futkosás az árokszéli napon és szövegmondat egységben a *napon szárít vmit* mintájú állandósult kifejezésben is szereplő „2. Ennek az égitestnek [ti. a napnak] világitó és melegítő sugarai, ill. az a hely, ahova ezek a sugarak esnek...” (ÉrtSz. *nap* a.) szótári jelentés alapján lehet jelölete, lehet olyan helyzet, amelyben az árokszélen van (csupán) nap.

Az *árokszélezik* ige egy változat egységben fordul elő:

^{8.5}még a futkosás is hangosan árokszélezik

D) A negyedik szövegmondat egység a *tölt* ige alapján a következő megfeleléseket mutatja:

^{1.4}mindenki remekül tölti az időt

^{2.4}a nap nótával tölt mindenkit

^{3.4} *az idő remekül tölti a napot*

^{4.3} *rabkocsi nótáz telten* [= *tölten* 'megtöltöten; tele'; vö. TESz. *tölt* a.] és

^{5.4} *a rabkocsiban tölti mindenki a napot*

^{6.5} *még a nap is nótázva tölt*

^{9.4} *kutyát tölt mindenki az árokszálen*

A ^{2.4} *a nap nótával tölt mindenkit* változategység „II. Ennek az égitestnek a feltűnésével kapcsolatos időszak. 2. Ennek az időegységnek reggeltől estig terjedő szakasza” (ÉrtSz. *nap* a.) jelentésleírás alapján jelöltesnek vehető. A *tölt* 'eltölt' jelentésű: „3. (*átv, vál*) *V[ala]kit* v. *vkinek a lelkét, szívét ~i vmi*: vkit szinte teljesen lefoglal, hatalmába kerít vmely érzés” (ÉrtSz. *eltölt* a.). – A ^{5.4} *a rabkocsiban tölti mindenki a napot* változategységben a *tölt* „10. ts *Vmely időt v[ala]hogy, v[ala]mivel ~*: vhogyan felhasználja, vmely foglalkozásra használja az időt, v. tartama alatt *v[ala]milyen* állapotban van, vhogyan érzi magát” (ÉrtSz.) jelentésű, a szövegmondatnak van jelölete. – A ^{4.3} *rabkocsi nótáz telten* és szövegmondategységben a *telten* vonatkozhatik a rabkocsira (ti. tele van személyekkel) és a nótázás módjára (ti. telt hangon), a megnyilatkozás-egységnek mindkét esetben lehet jelölete, ha a *rabkocsi* metonimikus értelemben szerepel. – A ^{6.5} *még a nap is nótázva tölt* szövegmondategység agrammatikus a *tölt* vonzatának hiánya miatt, metaforikus, a megnyilatkozásnak nincs jelölete.

A *töltés* derivátum jelenik meg a hetedik szövegmondatban, és azután is:

^{7.5} *még mindenki is töltésen nótázik*

^{8.1} *Ma szép töltés van*

^{10.2} *csupa töltés*

^{11.3} *kutyák remekelnek a töltésen és*

^{12.5} *még a töltésen is mindenki kutyázik*

A ^{7.5} *még mindenki is töltésen nótázik* változategység nem felel meg a rendszermondatiság követelményének, agrammatikus, a *mindenki* névmást valamely harmadik személy jelölésére alkalmazza.

A jelen szövegmondatbeli *remek(ül)* és származékainak megfelelései a következők:

^{1.4} *mindenki remekül tölti az időt*

^{3.4} *az idő remekül tölti a napot*

^{8.4} *remekül időz mindenki a rabkocsiban*

Az 1.4. számjelzetű szövegmondategységeknek lehet jelölete. – A ^{3.4} *az idő remekül tölti a napot* szövegmondategység a *tölt* kétféle jelentése folytán – „I. 1. ts <Folyadékot v. szemes szilárd anyagot vmely edénybe, tartályba, üreges tárgyba> önt v. ereszt” és „10. ts *Vmely időt vhogyan, vmivel ~*: vhogyan felhasználja, vmely foglalkozásra használja az időt, v. tartalma alatt vmilyen állapotban van, vhogyan érzi magát” (*tölt* a.) – metafora, a változategységnek mint megnyilatkozásnak nincs jelölete. – A ^{8.4} *remekül időz mindenki a rabkocsiban* szövegmondategység grammatikális, van jelölete.

Megvan a *remekel* ige is:

^{2.5} *még a hangzásból is rabkocsi remekel*

^{4.4} *mindenki hangosan remekel az árokszálen*

^{11.3} *kutyák remekelnek a töltésen és*

A ^{2.5.} *még a hangzásból is rabkocsi remekel* szövegmondat egység jelölete bizonytalan, a *remekel* jelentései metaforikusan illeszthetők ide: „**2.** <Személy> vmiben, vmilyen területen a tevékenységéhez szükséges képessége, tudása legjavát adja nagy tökéletességgel végez el valamit [...] || **a.** ts [tárgyas ige] (néha *tréf* v. *gúny*) Remekbe alkot, (ugyancsak) szépen v. jól (meg)csinál vmit [...] || **b.** tn (*biz*, gyak. *gúny* is) Nagyon kitesz magáért, ügyesen csinál, végez (el) vmit, vmely jeles tettet hajt végre [...] || **c.** tn (*átv*, *vál*) Vminek létrehozásához, megvalósításához, véghezviteléhez erejének, képességének, tulajdonságainak legjavát adja, egyesíti[...]” (ÉrtSz. *remekel* a.) – A ^{4.4.} *mindenki hangosan remekel az árokszálon* szövegmondat egységben a *remekel*-nek az előzőleg idézett jelentései érvényesülhetnek, a vonzatnélküliség miatt nincs jelölet.

Többször a *remek* melléknév található meg változatokban:

^{5.3.} *remek hangzás a kutyákból és*

^{9.3.} *remek hang a futkosásban és*

^{10.3.} *sugárzik a remek napba és*

^{12.4.} *remek rabkocsi sugárzik az időben*

A ^{9.3.} *remek hang a futkosásban és* változat egységnek lehet jelölete. – A ^{10.3.} *sugárzik a remek napba és* szövegmondat egységben a *remek* lehet főnév – „**I. 1.** || **a.** (gyakr. *tréf* v. *gúny*) Vmely általános nem tulajdonságait magában összesűrítő vki, vmi” (ÉrtSz.) –, s így alany, ebben az esetben a *sugárzik* az előzményekben megnevezett alanyra vonatkozik, nevezetesen a *rabkocsi*-ra (^{10.1.} *Ma szép rabkocsi van*, ^{11.2.} *csupa töltés*), persze így a *csupa töltés*-nek is a *rabkocsi*-ra kellene vonatkoznia, lehet melléknév a *remek* – „**II. 1.** A maga nemében egészen kiváló nagyszerű, pompás” (ÉrtSz.) –, s így a *nap* jelzője. Mindkét esetben kétséges a szövegmondat egység jelölete. – A ^{12.4.} *remek rabkocsi sugárzik az időben* szövegmondat egységnek (a korábban részletesen idézett jelentésű) *sugárzik* ’szinte ragyog, fénylik’ alapján lehet jelölete, ebben az esetben az *idő* ’napszak’ (vö. ÉrtSz. *idő* 4.). Ha az *idő* „**I. (Fil)** Az anyag mozgásának, a világban észlelhető változásoknak a létezési formája; a térrel együtt az anyag mozgásának objektív mértéke”, a jelölétről nem beszélhetni.

Némelykor a *remek* főnév fordul elő a változatcsoportban:

^{6.2.} *csupa remek*

^{7.1.} *Ma szép remek van*

A ^{7.1.} *Ma szép remek van* szövegmondat egységben a *remek* ’vmely általános nem tulajdonságait magában összesűrítő vki, vmi’ (l. a korábbi teljes idézet használati helyzetére utaló részét is). A szerkesztmény kissé agrammatikus, jelölete bizonytalan.

A szövegmondat egységbeli *idő* előfordulásai a változatokban:

^{1.4.} *mindenki remekül tölti az időt*

^{2.2.} *csupa idő*

^{3.4.} *az idő remekül tölti a napot*

^{4.5.} *még a napból is idő sugárzik*

^{5.5.} *még az idő is sugarazva futkos*

^{6.4.} *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe*

^{9.1.} *Ma szép idő van*

^{10.5.} *még az idő is nótázva mindenkizik*

^{12.4.} *remek rabkocsi sugárzik az időben*

A ^{4.5}*még a napból is idő sugárzik* változategységben grammatikai metafora van a köznyelvi *vmi sugárzik vmiből* (vö. „2. <Anyag> energiát bocsát ki magából”; ÉrtSz. *sugárzik* a.), a szövegmondategységnek jelölete nincsen.

Az alábbi változategységben megjelenik az *idős* derivátum:

^{7.4}*idős rabkocsi sugárzik a kutyákra*

Az *időz* derivátum is fel van használva:

^{8.4}*remekül időz mindenki a rabkocsiban*

^{11.5}*még a nap is rabkocsiban időz*

A ^{11.5}*még a nap is rabkocsiban időz* változategység a **nap időz* metaforára épül (a *nap* bármely jelentése mellett), hiszen az *időzik* „tn ige [...] (vál) időz 1. (időtartamot kifejező tárgygal is) Vmeddig marad, vmennyi időt tölt vhol” jelentésleírású. – Az 1.4. szövegmondategységben lévő *mindenki* névmásnak előfordulásai is áttekintendők, mint-hogy ugyan nem tartalmaz szó, ám vannak a versszövegben egyéni fölhasználásai:

^{1.4}*mindenki remekül tölti az időt*

^{2.4}*a nap nótával tölt mindenkít*

^{4.4}*mindenki hangosan remekel az árokszélen*

^{5.4}*a rabkocsiban tölti mindenki a napot*

^{8.4}*remekül időz mindenki a rabkocsiban*

^{9.4}*kutyát tölt mindenki az árokszélen*

^{11.4}*hangosan futkosva mindenki sugárzik*

^{12.5}*még a töltésen is mindenki kutyázik*

A *mindenki* főnévként való előfordulásai:

^{3.2}*csupa mindenki*

^{6.1}*Ma szép mindenki van*

^{7.5}*még mindenki is töltésen nótázik*

Egy *mindenkizik* ige is megjelenik:

^{10.5}*még az idő is nótázva mindenkizik*

A ^{10.5}*még az idő is nótázva mindenkizik* szövegmondategység az egyéni képzésű ige következtében agrammatikus, egy **valaki nótázva valahogyan tesz* lehetséges rendszermondattal alapján feltehető, hogy a szövegmondategység metaforára épül (**az idő valahogyan tesz*); jelölete nincs.

E) Az ötödik szövegmondategység változatai legtöbbször a *még* (l. ÉrtSz. V. 1.) határozószóval kezdődő megnyilatkozások, *is*-t tartalmaznak (*is*: „II. I. 3. <A beszélő megítélése szerint szokatlanul nagy, ill. kicsiny, jelentős, ill. jelentéktelen dolog, körülmény kiemelésére; gyak. akár v. még hsz-val kapcs.>”).

Az 1.5. számjelzetű szövegmondategység a *hangzik* igei állítmányához kapcsolható szövegmondatt-változatok:

- 1.5. *még a rabkocsiból is nóta hangzik*
 10.4. *kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba*

Maga az ^{1.5.} *még a rabkocsiból is nóta hangzik* szövegmondategység jelöltes.
 Az ehhez a változatcsoporthoz tartozó *hangzás* derivátum a következő szövegmondategységekben van meg:

- 2.5. *még a hangzásból is rabkocsi remekel*
 5.3. *remek hangzás a kutyákból és*

A *hang* főnév előfordulásai a változatokban:

- 3.5. *még a hangban is nóta rabkocsizik*
 7.2. *csupa hang*
 9.3. *remek hang a futkosásban és*
 12.1. *Ma szép hang van*

A ^{3.5.} *még a hangban is nóta rabkocsizik* szövegmondategység állítmánya, a *rabkocsizik* ige költői találmánynak tartható (bár egy rabkocsivezető nyilván rabkocsizik), alanyával és határozójával végeredményben szemantikai összeférhetetlenségben van, a szövegmondategységnek jelölete nincs. – A ^{12.1.} *Ma szép hang van* változategységnek lehet jelöletet tulajdonítani.

A *hangosan* szó a következő változatokban van meg:

- 4.4. *mindenki hangosan remekel az árokszélen*
 6.4. *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe*
 8.5. *még a futkosás is hangosan árokszélezik*
 11.4. *hangosan futkosva mindenki sugárzik*

Az 1.5. szövegmondategység *rabkocsi* szavához tartozó változatmegfelelések:

- 1.5. *még a rabkocsiból is nóta hangzik*
 2.5. *még a hangzásból is rabkocsi remekel*
 4.3. *rabkocsi nóta teltén és*
 5.4. *a rabkocsiban tölti mindenki a napot*
 6.3. *futkos a rabkocsi az árokszélen és*
 7.4. *idős rabkocsi sugárzik a kutyákra*
 8.4. *remekül időz mindenki a rabkocsiban*
 9.2. *csupa rabkocsi*
 10.1. *Ma szép rabkocsi van*
 11.5. *még a nap is rabkocsiban időz*
 12.5. *még a töltésen is mindenki kutyázik*

A *rabkocsizik* ige a egyszer jelenik meg:

- 3.5. *még a hangban is nóta rabkocsizik*

Az 1.5. szövegmondategység *nóta* főneve alapján számba vehető változatok:

- 1.5. még a rabkocsiból is nóta hangzik
 2.4. a nap nótával tölt mindenkit
 3.5. még a hangban is nóta rabkocsizik
 5.2. csupa nóta
 8.3. sugárzó nóta a napban és
 9.5. még a nóta is sugárban napozik

A nótázik ige kapsán idetartozó változategységek:

- 4.3. rabkocsi nótáz telten és
 7.5. még mindenki is töltésen nótázik
 9.5. még a nóta is sugárban napozik
 11.1. Ma szép nóta van
 12.3. futkos a nóta az árokszélen és

A ^{11.1.}Ma szép nóta van szövegmondat egység jelöléses.
 A nótázva igenévvel megjelenő változatok:

- 6.5. még a nap is nótázva tölt
 10.5. még az idő is nótázva mindenkizik

F) Az áttekintésből látható, hogy a költő az indító szövegmondat szerkezetéhez végig hű marad. Ezt mutatja a következő szövegmondat-szerkesztmény váza is. (V jelöli a szövegrészekben szereplő különféle igéket, a félkövér szedés pedig azokat az elemeket, amelyek a szerkesztményvázban állandók.)

1.1.-1.12. **Ma vmi van,**

1.2.-2.12. **csupa vmi,**

- 1.3. vmi(k) V valahol és
 2.3. V vmi(k) vmiben és
 3.3. V vmi vmire és
 4.3. vmi V vhogyan és
 5.3. vmi [*V = *van] vmiből és
 6.3. V vmi vhol és
 7.3. mi [*V = *van] valahol és
 8.3. mi [*V = *van] vmiben és
 9.3. mi [*V = *van] vmiben és
 10.3. V vmibe és
 11.3. vmi(k) V vhol és
 12.3. V vmi vhol és
- 1.4. vki [mindenki] vhogyan V mit
 2.4. vmi vmivel V vkit [mindenkit]
 3.4. vki [mindenki] vhogyan V vmit
 4.4. vki [mindenki] vhogyan V vhol
 5.4. vmiben V vki [mindenki] vmit
 6.4. vmi(k) vhogyan V vmibe

- 7.⁴ *vmi V vmi(k)re*
 8.⁴ *vhogyan V vki [mindenki] vhol*
 9.⁴ *vmit V vki [mindenki] vhol*
 10.⁴ *vmi(k) V vmibe*
 11.⁴ *vhogyan vki [mindenki] V*
 12.⁴ *vmi V vmiben*

- 1.⁵ *még vmiből is V*
 2.⁵ *még vmiből is V*
 3.⁵ *még vmiben is vmi V*
 4.⁵ *még vmiből is vmi V*
 5.⁵ *még vmi is vhogyan V*
 6.⁵ *még vmi is vhogyan V*
 7.⁵ *még vki [mindenki] is V*
 8.⁵ *még vmi is vhogyan V*
 9.⁵ *még vmi is vmiben V*
 10.⁵ *még vmi is vhogyan V*
 11.⁵ *még vmi is vmiben V*
 12.⁵ *még vhol is vki [mindenki] V*

Ennek a szövegmondat-szerkesztménynek mint szerkezeti váznak van bizonyos szintaktikai állandósága, amely bármely szintaktikai és szemantikai szempontból megfelelő szóállománnyal kitölthető. Azonban a költő – amint a vers címe jelzi – nem kíván kilépni az első szövegmondat lexikai állományából a szövegmű megalkotásakor. Ennek lesz egyik következménye, hogy egyes szövegmondategységek nonszenszé válnak, például: ^{8.5} *még a futkosás is hangosan árokszélezik*, hiszen nincsen *árokszélezik* ige a magyarban. Ez hapax legomenon fiktív metaforát eredményez (**a futkosás árokszélezik*), amely nonszensznek tartható, minthogy jelölete nincsen. A lexikai állomány zártságához való ragaszkodás másik következménye az olyan metaforás szerkezetek megjelenése, amilyenek a metaforák szokásos jelentésviszonyú példányaival járhatnak együtt; például: ^{12.3} *futkos a nóta az árokszélen*, bár – amint szó volt róla – ennek sincsen közvetlen jelölete, de a *futkos*-nak és a *nóta*-nak van jelentése. Ugyancsak a lexikai állomány zártsága váltja ki az olvasóban az első néhány ismétlődés, variáció után a gépiesség érzetét, hiszen csökönyösen ugyanazok a szavak, illetőleg ugyanazoknak a szavaknak a derivátumai jelentkeznek az egymást követő szövegmondatokban. A tizenkét szövegmondat szerkezete pedig teljesen azonos egymással. Mindezekre az olvasó ráismer, a változatokban meglegli az ismeretes jelenséget, a ráismerés örömforrás lehet. Ugyanakkor az ismétlődés és az ismétlődésnek bizonyos merevsége – amint erre HENRI BERGSON rámutatott: „az élet mozgalmasságában megjelenő bármiféle merevség” (A nevetés. Bp., 1968. 91, 58–9) – komikus hatást kelt.

3. „A jelek és jelkombinációk a beszédben felcserélhetők egymással abban az értelemben, hogy a mondat (mondatok) valóságértéke (a tárgyi valóságra gondolunk) nem változik” – írja KÁROLY SÁNDOR (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 64). Ennek a felcserélhetőségnek alapján lehet a lexikológiai szinonimákat használni, például a *kutyá*-t fölcserélni az *eb*-bel. Ha meggondoljuk, a Weöres-versben a szövegmondatok első két mondategységében formálisan egy ilyen felcserélést láthatunk, azonban a kicserélt lexikai elemek nem szinonimák: ^{1.1} *nap* – ^{2.2} *sugárzás* – ^{3.3} *futkosás* stb. Ennek elle-

nére a szövegegész azt sugallja, mintha a szövegmondat-változatok jelölete azonos volna, ám, amint korábban a vizsgálat mutatta, ez nem így van.

A szövegmondatok grammatikális fölépítése lényegében azonos, ami a szövegmondat-változatok grammatikai szinonimitása ellen szól. KÁROLY a grammatikai szinonimitásra a *Kutyák csaholásától nem tudok aludni = A kutyák csaholása akadályoz az alvásban* megnyilatkozások egyenértékűségét használja példaként (i. m. 64). Mégis: a Weöres-szöveg a variációk sorozata alapján azt sugallja: ugyanarról van szó minden szövegmondat-változatban, mint a témaként szolgálóban – ám ez sincs így, hiszen több szövegmondat-változatnak nincsen jelölete. Éppen ez a jelöletnélküliség engedi meg a grammatikai szinonimitásra gondolás lehetőségét.

A költemény szövegvilága mint lehetséges világ megengedi, hogy szituatív szinonimitás legyen az egyes szövegmondat-változatok között, azaz „...két mondat különbsége a valóság szempontjából releváns, viszont pragmatikus szempontból közömbös” (KÁROLY i. h.). Ezt a közömbösséget a jelen esetben a szövegmű egészéhez a cím által (*Téma és variáció*) rendelt pragmatikai szerepkör engedi meg. Ugyanis nem a szövegműben szerepelő fogalomkapcsolatok együttese alkotja a szituációt, amely azután valamilyen szintaktikai megvalósulást nyer, amint ez szokásos, hanem maga a szintaktikai realizáció érzékelteti, sejteti, hogy valaminő szituáció van a szövegben, talán ennek tartható a témaként fölfogható első szövegmondat. Vagyis nem a jelöletek vagy a „jelentésállandók” (KÁROLY i. m. 108) tartják össze a szövegművet, hanem az alapvonalaikban ismétlődő szintaktikai formák (a belőlük ugyan jobbra hiányzó lexikai és szituatív szinonimitás ellenére). Ezt a megállapítást igazolja, hogy a nyelvi jelek szintaktikai kötöttségére sincsen tekintettel a Weöres-szövegmű, amiképpen a jelek társulási valenciájára sem (KÁROLY i. m. 63), sőt, amint az elemzés mutatja, olyan társításokat hoz létre, amilyenek csupán ebben a költői szövegműben lehetségesek (pl. ^{6.4} *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe*). Ugyanakkor ez a – fiktívnek tartható – szintaktikai környezet segíti a befogadót, az olvasót a – nyilván ugyancsak fiktív – valencia értelmezésében.

A „Téma és variáció” című szövegmű tizenegy szövegmondat-változata a lehetséges és a fiktív szemantikai és szintaktikai nyelhasználatot valósítja meg pragmatikai célja érdekében. E cél az akár köznyelvnek is tartható indító szövegmondat olyan variációinak létrehozása, amelyek elsősorban nem nyelvi közlést mint olyat kívánnak megvalósítani, nem csupán a természetes emotív funkció irányítja a nyelvi közlemény kialakítását, hanem a kódra irányulás: a nyelvi jelek fölhasználási lehetőségének szintaktikai-technikai szempontú kihasználása, mégpedig a lehető legnagyobb szabadsággal. S az a tény, hogy eközben szemantikai és grammatikai anomáliák is, jelölet nélküli mondatok is vannak, a szövegmű egészének stílmaként való értékelését alig befolyásolja, hiszen a szövegmű egésze nem tartalmaz (kommunikációs értelemben vehető) közleményt; természetesen az első szövegmondatban meglevő közleménytartalmat most beleszámítom a szövegmondat-változatok „tartalmá” közé. Mindez azért lehetséges, mert a Weöres-vers – talán lehet mondani: – mint a poétikai funkció megvalósításának meglehetősen egyszerű bemutatathatóságára. ROMAN JAKOBSON e pragmatikai funkciót így magyarázza: „A KÖZLEMÉNYre mint olyanra való »beállás«, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért, a nyelv POÉTIKAI funkciója. [...] Ez a funkció a jelek érzékelhetőségének elősegítése által, elmélyíti a jelek és a tárgyak alapvető kettéválását” (Nyelvészet és poétika. In: Uő., Hang – Jel – Vers. Bp., 1969. 221–2). Nos: a jelek érzékelhetősége a szövegmondat-változatokban aligha igényel magyarázatot, hiszen a költeményben a különféle nyelvi szinteken található hapax legomenonok rendre a jelek érzékelhetősége céjából jelennek meg, erősítik az érzékelhetőséget, sőt némelyikkel a költő ad abszurdum viszi e folyamatot, nem törődve a kommunikációs folyamatnak – a jakobsoni elnevezésnél maradva –

ÜZENET tényezőjével (JAKOBSON i. m. 216); illetőleg úgy törődve vele, hogy az, mármint az üzenet maga a poétikaifunkció-jelenség lesz, ami pedig maga a („Téma és) variáció(“).

BÜKY LÁSZLÓ

Theme and variations

The text analysed in this paper is a poem by Sándor Weöres, entitled “Theme and variations”. The eleven text sentence versions realize potential and fictitious semantic and syntactic language use in order to fulfil their pragmatic aim. That aim is to produce variations on the initial text sentence that may be taken to be an instance of standard language use, variations that are not primarily intended to perform linguistic communication as such. In them, it is not only natural emotive functions that direct the formulation of linguistic messages. Rather, they are code-oriented: driven by a syntactic-technical exploitation of the potentials of using linguistic signs with the highest possible degree of freedom. The fact that that procedure results in semantic and grammatical anomalies in part of the cases and that some sentences thus produced have no denotata whatsoever, hardly affects the evaluation of the whole text as a styleme, given that the whole of the text does not contain a message in the communicative sense. (Of course, the communicative contents of the first version is counted among the “contents” of the text sentence versions.) All that is possible because the poem is an instance of the realization of the poetic function, one that can be presented in a quite simple manner.

LÁSZLÓ BÜKY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A forma is tartalom

1. A Magyar Nyelv 2005. évi 4. számában (497–8) „Tartalmi kérdésekre most nem térek ki» – Tudományos bírálat vagy érzelmi reakció?” címmel KONTRA MIKLÓS reagált a folyóirat 2. számában (232–43) „A magyar nyelv kézikönyvé”-ről (MNYKk.) írt ismertetésemre; elsősorban, miként jelzi, a személyes érintettség okán – és igyekeztén engem „szavamon fogni”. Három kitételemmre – azok idézésével – építi fel mondandóját: ezeket írása címében, majd pedig a bevezető bekezdésben sorolja elő.

KONTRA MIKLÓS ezúttal is él a recenzióban már említett stílusesszközökkel (kritikámnak éppen ezeket az elemeit kéri számon rajtam): tárgyilagos hangvételi ismertetésemre provokatív élű, hangulatkeltő, néhol torzító szöveggel válaszol. Ez alkalommal igyekszem kellőképpen megvilágítani: miért használom – és használtam korábban – írására, stílusára ezeket a rosszálló kifejezéseket. – Már a cím azt sugallja, hogy a Magyar Nyelv olvasói a recenzióban tudományos bírálat helyett érzelmi reakcióval találkoztak. (Ez az utalás elsősorban bizonyára a két említett fejezetre, ott is a nyelv művelés kapcsán tett megjegyzéseimre vonatkozik.) A kihívó felütés, majd az érzelmi hatáskeltés további eszközei és a hamis implikációk révén azonban éppen KONTRA MIKLÓS írása válik „érzelmi reakcióvá”. A cím – egy idézet tölem, majd költői kérdés – látványos és hatásos, ám tudományosnak vagy tárgyyszerűnek nem tekinthető. Baj van a részletek összeillesztésével is. Az ugyanis, hogy szövegem két össze nem tartozó részletét egymás mellé helyezi, illetőleg ahogyan ezeket a részleteket összeilleszti, kimeríti az ún. csúsztatás fogalmát. A „tartalmi vonatkozásokra most nem térek ki” részlet *most* szava ebben az összefüggésben mást jelent, félrevezeti az olvasót.

Ezzel a szöveg­vágással azt lehet hinni, hogy én az idézett kijelentést az egész ismertetésre vonatkozóan tettem (amiként a másik idézet esetében ez valóban így is van). KONTRA szövegének végén tovább erősödhet az a gyanúnk, hogy manipulálni akarja olvasóit. Ezt írja: „Ezre­re a kérdésekre [ti. a KONTRA által újonnan, frissen megfogalmazottakra] H. TÓTH bíráló­ta­ban nem talál az olvasó választ. Azért nem, mert a recenzius egy helyen kimondja (242), hogy »Tartalmi kérdésekre most nem tér ki«. Furcsállhatjuk, mert máskor, például az ikes ragozás története kapcsán, a magyar intonáció dolgában s több más helyen is kitér, helyenként érdemben. Itt, amikor a magyar nyelv­mü­velésről van szó, vajh mért spórolja meg a tartalmi kérdésekre való kitérést?” Ez a szöveg­hely az olvasót igyekszik megerősíteni a sugalmazott üzenet valódiságában, tudniillik hogy számára az derüljön ki: az ismertetés mintegy ígéretként, általános érvénnyel szögezte le az idézett kijelentést. Ezt a hamis értelmezést KONTRA tovább színezi és erősíti: ő, úgy­mond, furcsállja, hogy ennek ellenére azért másutt bele-belemegy az ismertetés tartalmi kérdése­be is. Ugyanitt újabb stílári­ hatáskeltéshez és a sejtetés eszkö­zé­hez folyamodik: a *vajh mért* kérdéssel mint gunyoros, affektív elemmel érezteti: ő ugyan tud erről valamit, de most nem mondja el. S lám, az olvasó is kezdi sejtetni: a recenziusnak vagy rejtett szándéka lehetett, vagy érvelésével valami nincs rendben. (A *helyenként érdemben...* félmondat implikációját most ne firtassuk.) Stílári­ lekicsinylés mutatkozik szövegében ott is, ahol – az utolsó bekezdésben – ezt írja: „...fejezetére is elkölt (ha jól számoltam) 31 sornyi teret”. Az *elkölt* szó használata arra utal: a recenzius hosszan, de pazarlón és feleslegesen értekezik egy fejezetről, úgy, hogy a tartalomról tett „ígéretét” itt váltja be igazán, és egy szót sem szól a lényegről. KONTRA végül provokatív kérdésekkel zárja írását, és felveti az általa valószínűnek ítélt okokat is mint választ a feltett kérdésekre. Ezzel a sejtetést bizonyossá­gá­ érleli: az ismertetésben nyilván azért nincs cáfolat, mert *n i n c s e n e k i l y e n c á f o l a t a i* a bíráló­nak (értsd: nem tudja cáfolni, mivel nem is lehet – hiszen igaz); vagy mert a folyóirat nem ad helyet efféle témájú írásoknak. Ezzel a provokáló, szónoki kérdéssel egyben feltétlen válaszá­dásra is kényszeríti vitapartnerét; hiszen ha egy ilyen felhívásra nem válaszolnak, az egyenlő a beismerés­sel: a sejtetett tartalmak ön­magukat igazolják.

KONTRA arra a logikára építi fel érvelését, hogy éppen ott, ahol szerinte az a legszükségesebb lenne, mert negatív véleményt fogalmazok meg valamely kérdésben (nyilván ezért idézi tőlem bevezetőjében azt a gondolatot, hogy a kétségnélküliség, az érvelésnélküliség tudománytalanná teszi az érvelést) – tehát éppen ott nem térek ki tartalmi kérdésekre. Ezek a helyek a következők: az általa írt egyik fejezetre vonatkozó másodlagos megjegyzéseim, valamint a SÁNDOR KLÁRA tanulmányáról alkotott véleményem egésze. Érdemes e két helyet külön megvizsgálni, mivel KONTRA fejezetében a nyelv­mü­velésről csak mellékesen esik szó, míg a második esetben a nyelv­mü­velők elleni kirohanás a fejezet mondanivalójának gerincét képezi.

Noha a Magyar Nyelv nevében nem nyilatkozhatom, azt feltétlenül el kell mondanom, hogy ismertetésemet saját belátásom szerint alakítva, eredeti terjedelmében adtam át a szerkesztőknek, s azt minden változtatás nélkül meg is jelentették. – Úgy gondolom, a gondos olvasó számára kiderült, hogy csak akkor tértem ki tartalmi kérdésekre, ha annak valamilyen okból szükségét láttam: ahol érdemi ellenvéleményem volt, vagy ahol súlyosabb kifogásom akadt. Figyelmemet igyekeztem a vitathatóbb fejezeteknek szentelni, a jól sikerült részeket pedig néhány találonak szánt mondat­tal jellemeztem, értékeltem és dicsértem. Pontosan ezt tettem a KONTRA MIKLÓS által írt fejezettel is („A határon túli magyar nyelv­változatok” című fejezet kapcsán): azt egészében jónak találtam, és ezt le is szögeztem. A nyelv­mü­velésre vonatkozó megjegyzéseim sem önkényesen kerültek a recenzióba: azt a bírált szöveg tette szükségessé, megkerülhetlenné.

2. A) SÁNDOR KLÁRA fejezete: „Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelv­mü­velés” (381–409).

KONTRA ide vonatkozó kérdése: „Csakhogy, mivel előre kijelentett elvéhez ragaszkodik, megint csak nem tér ki a tartalmi kérdésekre. De mért nem? Mért kíméli meg olvasóját a tartalmi cáfolat-”

toktól? Nincsenek ilyen cáfolatai? Vagy netán a Magyar Nyelvben nem jut rájuk tér?” Az erre a fejezetre „elköltött” 31 sort arányosnak és relevánsnak tartom – a tartalmi kérdésekre való kitérés nélkül is. A kézikönyvben ez az egyetlen fejezet, melyet stílusa, attitűdje alapján kérdőjeleztem meg. Azok a sommás rosszalló megállapítások, amelyekre ismertetésemben utaltam, az említett fejezet egészében következetesen a nyelvművelést kísérik. Az írás – elsősorban stílusánál, hangvételénél fogva – alkalmatlan arra, hogy a kézikönyvben szerepelhessen (amint összegeztem is: kutatási eredménynek nem tarthatjuk, érvelésnek nem tekinthetjük; komolyan nem vehetjük). Ez a magyarázata annak, hogy tartalmi kérdésekbe egyáltalán nem mentem bele. Ha egy írás vagy szóbeli közlés szándékát és stílusát alapvetően elhibáztottnak, elfogultnak és bántónak találjuk, aligha várható el tőlünk, hogy a szöveg állításait komolyan véve azzal tartalmilag is foglalkozunk. Ez ugyanis egyben a szövegműnek mint kommunikációs tettnek az elfogadását is jelentené. A tartalmi kérdések mellőzése ennek köszönhető. Ha a témáról egy megfelelő stílusban megírt dolgozatot olvashattam volna, az érdemi értékelést nem kerülhettem volna meg. – Egyébiránt a szóban forgó ismertetéstől függetlenül én is időszerűnek látom a nyelvművelés feladatainak, módszereinek értékelését, valamint helyzetének és a róla kialakult, megfogalmazott véleményeknek a megvitatását. Egy tárgyyszerű és építő jellegű szaktudományi eszmecsere elől magam sem zárkóznék el.

B) KONTRA MIKLÓS fejezete: „A határon túli magyar nyelvváltozatok” (301–21). Megértem, hogy a szerző bírálómattnak a saját fejezetéről adott néhány elmarasztaló, nemtetszést kifejező sorára szeretne részletes magyarázatot kapni. Nem lehetséges azonban egy ilyen nagy terjedelmű kötetben minden apróságra elemzően kitérni. A határon túli magyar nyelvváltozatokról írott fejezetéhez fűzött értékelésem eleve eléggé rövid, annak fajsúlyosabb része méltatást tartalmaz: negatívumokra csupán másodlagosan utalok. – KONTRA nekem szegezett kérdései sorban a következők: „Úgy gondolja-e [H. TÓTH], hogy a határainkon túli magyarok a) bomlott gondolkodásúak, b) pontatlanul idéztem-e ÉDERT és GRÉTSYT, c) indokolatlanul támadtam-e a magyar nyelvművelést, amikor ÉDERT és GRÉTSYT idéztem, d) netán úgy véli-e, hogy az idézett nézetek 1980-ban tudományos szempontból helytállóak voltak. – Bár e kérdésekre röviden nem érdemes – és talán nem is szabad, mert az igazság sérelme nélkül nem lehet – válaszolni, előlegezésképpen jelzem: ha egyetlen szóval kellene reagálnom, az első kérdésre egyértelműen nemmel, a többire igennel válaszolnék. – KONTRA MIKLÓSNAK a kézikönyv (MNYKk.) 302. és 303. lapjain található érvei, kijelentései és fejtegetései több olyan elemet is tartalmaznak, amellyel nem tudok egyetérteni. A szerző e kézikönyvi fejezetének bevezetője ugyanabban a hibában leledzik, mint amiben SÁNDOR tanulmányának egésze: a kiolvasható legfőbb üzenet a magyar nyelvművelés és a hagyományos magyar nyelvészeti eredmények lekicsinylése, lejárata néhány önkényesen kiragadott és/vagy hamis színben feltüntetett, eltúlzott részlet alapján. Ezért sem foglalkoztam részletesen a felvezető szöveg tartalmi elemeivel. A tanulságok kedvéért azonban most tegyünk kivételt, és legalább egy kérdést vegyünk szemügyre kissé alaposabban: azt, melyre KONTRA négy kérdése is vonatkozik.

Kétségtelen, hogy a „Nyelvművelő kézikönyv” idézett bekezdésének (NyKk. 1291) a gondolkodás megbomlására utaló részletét a szerzők szerencsétlenül fogalmazták meg, mert az esetleg félreérthető, ám inkább félremagyarázható. Ezt – úgy hiszem – a szöveg gazdái is kétséggel elismernék. (Az eredeti szövegben ugyanis nem bomlott gondolkodású emberekről, hanem a gondolkodás felemássá, szervetlenné, bomlottá válásáról, ennek veszélyéről van szó, és ez lényeges különbség.) Nem idézi azonban KONTRA a szövegzárlatot: „Ezt a káros, a személyiség fejlődését hátráltató hatást a kétnyelvűség tökéletesítésével, a kettős nyelvi tudat kialakításával: a két nyelv párhuzamos, összefüggő, összehasonlító művelésével és oktatásával lehet ellensúlyozni és megszüntetni” (l. NyKk. i. h.). Ebből kiderül, hogy a szerzők – természetesen – tisztában vannak a kétnyelvűség mibenlétével, és nem is kirekesztőek, bántóak vagy lenézőek; viszont kulturálisan maximalisták, és talán: idealisták. A következő bekezdésben (l. uo.) ugyanis széles körben határozzák meg a kétnyelvű nyelvallapot ideális feltételeinek megteremtéséhez szükséges feladatokat és eszközöket, az együttműködés körét, és kiemelik, hangsúlyozzák a magyarországiak felelősségét

is. A kontrasztív nyelvművelést, az oktatást, a kétnyelvűség fejlettebb állapotát, tökéletesítését, a kettős nyelvi tudat kialakítását, fejlesztését hiányolják, illetőleg ezt tekintik feladatnak. Nem a kétnyelvűséggel van tehát bajuk, hanem a gyakorlatban tapasztalható tökéletlen kétnyelvűséggel, az olyan féloldalasságokkal, melyek egyik nyelvnek és így használójuknak sem válnak előnyére, mivel korlátozzák önérvényesítését, önkifejezési lehetőségeit. A szerzők nem ítélik meg, hanem részben reális veszélyekre hívják fel a figyelmet, általában óvatos megfogalmazással. A veszélyesnek ítélt helyzet nem más, mint – társadalmi osztálykülönbségek helyett – egy a nemzetiségi létre átértelmezhető bernsteini deficithelyzet: a nyelvi hátrány klasszikus szociolingvisztikai alapfogalmának a magyarokat tipikusan érintő esete. A NyKk. szerzői az anyanyelvi jogok csökkenésére és a személyiségi, a nyelvi jogok korlátozására, elnyomására hívják fel a figyelmet. Amit kívánatosnak tartanak, az éppen a demokratikus, egyenjogúságra és a jogegyenlőségre épülő társadalmak sajátja (lenne): minden polgárnak lehetőséget és nyelvi jogokat is szavatoló társadalmi-jogi rendszerek kiépítése, működtetése. Ne feledjük: 1980-at írunk, mikor a „Nyelvművelő kézikönyv” megjelenik – a helyzet pedig a sok változás ellenére ma sem megnyugtató. – Mindezek fényében méltatlannak, aránytalannak érzem és érzem most is KONTRA tanulmányának bevezetőjét, annak egyes megállapításait.

Nézzük meg szövegének az említett kérdéshez kapcsolódó részleteit tüzetesebben! „Az egy nyelvű magyarok beszédét normálisnak, a kétnyelvűekét abnormalisnak tekintő magyar nyelvművelést jól jellemzi a Nyelvművelő kézikönyvben a külföldön élő magyarok nyelvéről olvasható következő részlet...” – írja (MNyKk. 302). Majd: „a szomszédos országokban élő magyarok nem bomlott gondolkodású emberek, hanem kétnyelvűek...” (uo.). Ezekben a mondatokban tipikusan csúszató-torzító fogalmazást találunk: az állítások már nem egyeznek meg az eredetivel, annál erősebbek és súlyosabbak (a nyelvi rendszer megbomlásával a gondolkodás is szerveslenné, bomlottá válhat → ehelyett: bomlott gondolkodásúak a határon túli magyarok), továbbá azt sugalmazza, mintha a két fenti kategória (a bomlott gondolkodású ember és a kétnyelvű ember) hasonló lenne/lehetne. Ezzel arra céloz, mintha a nyelvművelő nyelvész szerzőknek olyannyira fogalmuk sem lenne (lett volna) a kétnyelvűségről, hogy tudatlanságukban bomlott gondolkodásúak gondolkodják, tartják a határon kívül élőket. Ha ez valóban így lenne, a tudománytalanság vádjá teljesen indokolt lehetne. Ez azonban képtelen és hamis állítás, így a szöveg bántóvá, sértővé válik. – KONTRA megállapítja, hogy „Kétnyelvűektől az egy nyelvű normákat elvárni nyelvészeti nonszensz és társadalmilag káros”. Ez a mondat vitatható, inkább azonban elfogadhatatlan állítást és előfeltevéseket tartalmaz. Az állítás az előzményekkel együtt elkendőzi és homályban hagyja a lényegét: nem beszél arról, mit értsünk egy nyelvű és kétnyelvű normán. Márpedig így semmi értelme nincs e kifejezések (fogalmak) használatának, hacsak az nem, hogy a szerzőnek ismét sikerül a nyelvművelés ellen hangolnia olvasóját: a nyelvművelő, aki – mint előzőleg bemutatta – megdöbbenően tudatlan, íme: kárt is okoz. Nos, ha elfogadjuk is, hogy egy a kétnyelvűség állapotára jellemző norma bizonyos szempontból, elméletileg jelenthet különbséget az egy nyelvűség normájához képest, az már egyáltalán nem evidencia, hanem igenis vitatandó kérdés, hogy mennyiben hasonlítson egy anyaországi ún. egy nyelvű főnormájára és a kisebbségi beszélők ún. kétnyelvű normájának az anyaországival egyező nyelvű résznormájára. (Hogy ez mennyire vitás és vitatható kérdés, arra vö. például a KONTRA MIKLÓS → SALY NOÉMI szerkesztette „Nyelvművelés vagy nyelvárulás?” című kötet vitázó tanulmányait: Bp., 1998.). És mit kezdünk – tudományosan – ezekkel a kifejezésekkel: „nyelvészeti nonszensz” vagy „társadalmilag káros”? Ezek vajon – hogy KONTRA kritikájára utaljak – érvekkel, tartalmilag megfelelően alá vannak támasztva? Miféle társadalmi kára van vagy volna ennek? És mikor nonszensz valami „nyelvészeti”? Ezek a szövegrészletek tudományos szempontból értékelhetetlenek, értelmezhetetlenek. A kifejezésmód és az érvelés itt is túlzó, az állítások légből kapottak vagy hamisak, az evidenciákként beállított gondolatok legálábbis vitathatóak – az indulat pedig indokolatlan.

Továbbhaladva szövegén: „Ha egy nyelveművelő megállapítja, hogy például a szlovákiai magyarban a *hívok a barátomnak telefonon* vagy a *kulcs a szobától* szerkezet idegenszerű, akkor egy kontaktusjelenséget azonosít. Ha ezeknek a szerkezeteknek a használatát helyteleníti is, akkor a releváns általános nyelvészeti törvényszerűség működését helyteleníti” (MNYKk. i. h.). Mindez odáig igaz, hogy kontaktusjelenséget azonosíthatunk a megnevezett jelenségekben; az azonban már ismét hamis beállítás, hogy a nyelveművelő helytelenítene egy „releváns általános nyelvészeti törvényszerűséget”: egy nyelvész nyelveművelő ugyanis nem helytelenít nyelvi törvényszerűséget, mert azokat ismeri, és mint szakember, el is ismeri, el is fogadja (törvényszerűséget pedig egyébként sem lehet „helyteleníteni”). Ha nem ezt tenné, nem lenne szakember, nem lenne nyelvész. A szöveg azonban láthatólag éppen ez utóbbi gondolatot akarja sugalmazni; ez viszont már ismét sértő. A fejezet bevezetőjében a szerző mintha azt akarná bizonyítani, hogy a magyar nyelveművelés vezető szakemberei nem értenek a nyelvhez, és amúgy sincs joguk a felelőlegesen tett kérdésekbe beleszólni: tehát kétszeresen is megalapozatlan és jogtalan a tevékenységük és a magatartásuk. Ezeket a szövegében megtalálható, részben burkolt sugalmazásokat, részben nyílt állításokat KONTRA – úgy látszik – nem tartja elfogult és a tényeket eltorzító véleményalkotásnak, a nyelveművelés elleni indokolatlan támadásnak. Én viszont igen. Azt hiszem, éppen erről van szó. Hogy pontosan mik e támadás okai, azt nem tudom; találgatni nem akarok. Ebben a kérdésben egyedül KONTRA MIKLÓS illetékes a válasza.

A nyelveművelők két idézett képviselője nem tagadott törvényszerűségeket, nem hamisított meg tényeket. Valószínűleg volt és van azonban olyanfajta norma- és kultúrafőlfogásuk, mely az évszázadok alatt kiérlelődött anyaországi történelmi-kulturális nyelvi örökséget szerves kifejlődésű és a határokon kívül rekedt magyarok számára vágyott, elsajátításra érdemes, továbbépítésre alkalmas kincsnek tekinti – a határon kívül élő magyarság jó részével együtt. Úgy látszik, ez az, amiben KONTRA nem ért egyet a megtámadott nyelveművelőkkel. A nyelvész nyelveművelő nem törvényszerűséget tagad akkor, amikor egy bizonyos nyelvi forma bizonyos helyzetben való használatát helyteleníti: a szóban forgó esetben például azt, hogy igényes, normatartó szövegben magyarnak nevezhessünk olyan mondatokat, amelyekben a beszélő-író a *kulcs a szobától* vagy a *hívok a barátomnak telefonon* szerkezeteket használja. Ez transzferjelenség, tágabb értelemben kontaktusjelenség. Ám hogy egy szerkezetet, elemet stb. egy nyelv használata során milyen helyzetű, normativitású, presztízsű jelenségnek fogadjunk el, az már más kérdés; és ebbe már van – legyen is – beleszólása az érték- és normaközpontú alkalmazott társadalomnyelvésznek, a nyelveművelésnek. Hogy bárkinek, aki szeretne igényesen és adekvátnan megszólalni a különféle beszédhelyzetekben, legyen lehetősége megismerni a történelmi főnormát, az anyanormát. Mert az anyaországi normában történelmileg és kulturálisan benne van az egész magyar nyelvterület nyelvkincsének esszenciája. Ez az, amiről szinte mindig megfelelnek azok, akik a határon kívül élő magyarok anyaországi normához való igazodásában, alkalmazkodási vágyában és az ezt támogató törekvésekben – valamilyen furcsa és érthetetlen okból – kirekesztést akarnak látni és láttatni.

A hiteles, az eredeti norma értéke maradó, és az nemzeti értéket, identitást is képvisel. A kontaktusjelenségek persze a nyelv társadalmi változatainak megfigyelésében, a keveredési folyamatok lezajlásának tanulmányozásában elengedhetetlenül vizsgálандó tények. a nyelvcsere, a kétnyelvűség és így a nyelvtörténet, az általános nyelvészet számára nélkülözhetetlen adalékok. Nem egyenrangúan értékesek viszont a keverék formák normativitása szerint. Mert ha a *hívok a barátomnak telefonon* vagy a *kulcs a kaputól* kontaktusváltozat egyenrangú lenne az eredeti magyar vagy az eredeti szlovák normával, akkor például már ahhoz sem kellene sok, hogy azt a közlésbeli zűrzavart, amely ma a médiában itthon is gyakran tapasztalható, és amely egyértelműen a nyelvi tudatlanság, képzetlenség és igénytelenség következménye, (médiá)normának kiáltjuk ki, s ehhez igazítsuk nyelvhasználatunkat is. Ahogyan DEME LÁSZLÓ írja éppen e kérdés kapcsán KONTRA MIKLÓS vélekedésére reagálva: „ebben sem tudnám elfogadni azt az elvet, hogy ami van, az úgy van jól...” (Bomlott gondolkodású nyelvészek!? Magyar nyelveművelés = terápia nélküli diagnó-

zis!)? Új szó 1993. február 12: 7; KONTRA–SALY szerk. i. m. 52–3). Ha ezen a nyomon haladnánk, most már legalább százféle magyar nyelv- és nyelvtankönyvet kellene kiadnunk, és mindet önálló nyelvváltozatnak kellene minősíteniük. Ennek nincs értelme.

A nyelv és a nyelvjárás, a nyelv és a nyelvréteg elkülönítésének a mai napig a leghasználhatóbb (szociolingvisztikai) alapfogalma – diglossziában és más alapvető nyelvi helyzetekben is – a *normativitás* és a *beszédhelyzet*. Az igényes helyzetekben, bizonyos jól körülírható esetekben használt/használható változat, a fölértégetett norma tartja ugyanis össze az alája hierarchizálódó szegmenseket, létrehozva a nemzeti nyelv(ek)et. A lényeg éppen akkor veszik el, amikor a hierarchiát tagadva mindent egymás mellé rendelünk. – KONTRA MIKLÓS nyilván jól tudja, hogy éppen a szociolingvisztika teremtett meg a kétnyelvűség, többnyelvűség állapota különböző formáinak adekvát leírásához olyan fogalmakat, mint a *részleges* vagy *egyenlőtlen kétnyelvűség*, illetőleg a *kettős félnyelvűség*. Ezek a tudományosan is értelmezhető fogalmak pedig a nyelvi rendszer leírható és konkretizálható fogyatékságaival, hiányaival és sajátos kommunikációbeli csökevényességével, illetőleg szegényességével határozhatók meg, épp az eszményinek tekintett és a gyakorlatban le is írt mintához vagy normához való viszonyukban. A norma, a normativitás fogalma pedig maga is tartalmaz értékvonatkozásokat.

Veszélyes vizekre evez KONTRA azokkal a gondolatokkal és félmondatokkal, melyekben a nyelvművelő tanácsadói kompetenciáját és beleszólási jogát, jogosultságát vonja kétségbe. Azt fejtegeti, hogy az emberekben – mindannyiunkban – önmagunktól is van „egy természetes hajlandóság” a beszédpartner változatához való alkalmazkodásra (ez egyébként igaz): nem kellene tehát tanácsokat adnia vagy minősíteni a nyelvművelőnek, hanem az emberek hajlandóságára kellene bíznia a döntést. Vagyis: beszéljen mindenki úgy, ahogyan neki tetszik, ahogyan akar, hiszen természetszerűleg az a legmegfelelőbb minden helyzetben (ez már nem igaz). Itt két téves, hamis állítás is mutatkozik. Egyrészt az a látszat keletkezik, hogy a nyelvőrök olyan emberek, akik egészen odáig mennek, hogy megtiltják az embereknek: így vagy úgy beszéljenek; ez ismét igaztalan támadás. Másrészt az emberek egyéni alkalmazkodási hajlandóságát megtenni legfőbb vagy egyedül adekvát szempontnak elfogadhatatlan álláspont. Az egyedi és szubjektív oldal túlhangsúlyozása ugyanis ellentmond a közösség és a kultúra lényegének is.

3. A felvezető szöveg további helyeken is tartalmaz még meghökkentő furcsaságokat, újabb próbálkozásokat a magyar nyelvészeti eredmények lekicsinylésére vagy a nyelvművelés indok nélküli támadására, a laikus olvasóközönség előtti kipellengérezésére. Ide tartoznak a következők. – KONTRA szerint a nyelvművelők időnként rossz tanácsokat adnak a határon kívüli magyarságnak (feszültségeket kelve ezzel és hozzánemértésükről téve tanúbizonyságot). Az említett példa sántít: tudniillik az, hogy ezt a feszültséget a nyelvművelők tanácsai keltenék, hamis. A szerző úgy állítja be mondandóját, mintha mindebben szándékosság és lehetetlen elvárások játszanának közre, melyek a nyelvművelők tudatlanságát is nyilvánvalóvá tennék. – Végül az eddigi magyar nyelvtanokról és szótárakról megtudjuk, hogy „A Trianon óta megjelent magyar nyelvtanok és szótárak nem a magyar nyelv, hanem a magyarországi standard magyar nyelvtanai és szótárai...” (MNyKk. 303). Ez a mondat az előzőekhez kapcsolódva tovább sarkít, túloz. Olybá tűnik ugyanis az olvasónak a hangvétel és az előzmények alapján, hogy valaki végre ki meri mondani: a császár meztelen. Tudniillik ezek szerint majd egy évszázadon át abban a tévhitben éltünk: a nyelvtanok és szótárak, amelyek itthon megjelentek, a magyar nyelv szótárai, nyelvtanai. Ám itt és most expressis verbis kimondatik és leíratik: mindez tévedés, mert bizony nem azok. Az, hogy ezek a munkák a magyarországi standard magyar nyelvtanai és szótárai, nagyjából igaz. Ebből viszont az következik a szerző szövegének logikája szerint, hogy a magyarországi standard magyar nem (a) magyar nyelv. Formálisan még ez is lehetne igaz, de itt már megjelenik a mondatban a hamisság: az igazság elcsúsztatása. A meghökkentő tagadás, majd a részigazságok felvonultatása együtt, ilyen szó-

veggé szervezve: szemfényvesztés. Az efféle okoskodások formális logikai helyességük és szigorúan szakmai definíciók szerint vett igazságmagvuk ellenére olyan bűvészmutatványhoz hasonlítanak, mely éppen a lényegét takarja el a beavatásra váró közönség szemei elől. Hatásos, mutatós voltukon kívül csak arra jók, hogy megtévezzék a járatlan olvasót vagy az érdeklődőt; hogy félműveltséget hintsenek el azok körében, akik gyengébben vagy kevésbé tájékozottak. Azzal természetesen egyetérthetnénk, ha KONTRA felhívna a figyelmet: nagyobb gondot kell fordítanunk a határon kívüli magyar nyelvvaltozatokra, hiszen ez nemcsak a nyelvtudománynak lenne hasznára, hanem gazdagítaná közös kultúránkat is. Egy ilyen intő, javaslo géstus tárgyyszerű és tudományos lehetne. És egyet is lehetne vele érteni.

Mintha azonban KONTRA MIKLÓSNak egyáltalában nem lenne fontos az egyetértés lehetősége. Mintha inkább mindenáron mást, eltérőt, meghökkentőt kívánna közölni, még akkor is, ha ezért helyenként az igazságot is fel kell áldoznia. Ez egyes műfajokban talán szokásos, bár azt hiszem, ritkán adekvát; tudományos szövegben pedig aligha. Sokkal kevésbé szorul magyarázatra tehát annak a véleménye és nézőpontja, aki az ilyen stílusú szöveget bírálja vagy helyteleníti, mint azé, aki írta. – Végezetül: talán nyelvészársam is belátja, hogy a fenti érveket és véleményt a bírálatomban elhelyezni aligha lett volna lehetséges, arról nem is szólva, hogy ez a terjedelem is csupán egyetlen bekezdés kérdéseinek kissé részletesebb taglalására volt elegendő.

H. TÓTH TIBOR

A rokon funkciójú *-(V)l* és *-(V)z* denominális verbumképzők szemantikai vizsgálata

1. A rokonértelműség kérdéskörével kapcsolatban számos fejtegetés látott napvilágot az utóbbi évtizedekben. A tanulmányok nagy része elméleti jellegű: elsősorban a szinonímia fogalmának, alapkritériumainak, határainak megállapításával és leírásával foglalkozik, de mintha kissé figyelmen kívül hagyná az empirikus adatokat. Az is szembetűnő, hogy a lexikai szinonimák tanulmányozása mellett a kutatók mintha megelégedtek volna a fogalomjelölő elemek szintagmatikus viszonyait jelölő nyelvtani eszközök (pl. a viszonyjelölő szók: névutók, kötőszók, névelők; a toldalékok: ragok, jelek, képzők és az úgynevezett testetlen viszonyjelölők: hangsúly, dallam, sorrend, szünet) differenciált vizsgálatáról.

Jelen dolgozat egyrészt a szóképzési szinonímia fogalmának tisztázására, másrészt a rokon funkciójú *-(V)l* és *-(V)z* denominális verbumképzők közös vagy hasonló (szinonim/kváziszinonim) és önálló jelentéseinek bemutatására vállalkozik.

2. A képzők jelentése. – Közismert, hogy a termékeny képzés révén létrejött morfológiai alakzatok morfológiailag is és szemantikailag is transzparenszek: a képzett szónak mind az alakja, mind a jelentése tagolható. „A morfológiai tagolhatóság az alkotó morfémák elevenségétől, más szóalakban való előfordulásától függ. A szemantikai motiváció fennállásához pedig az szükséges, hogy az illető morféma ugyanabban a jelentésben legyen jelen a szóalakban, mint más (legalább egynehány) szóalakban” (BERRÁR JOLÁN, A denominális *-l* és *-z* képzők igék leírás és történeti vizsgálatának néhány szempontja: NytudÉrt. 58. 1967: 80).

A termékeny képzéssel megalkotott szavak kompozicionális jelentésének elsősorban a képzőjelentés (képzőfunkció) meghatározásában van jelentősége. „A képző attól függően, hogy milyen irányban változtatja meg az alapszó jelentését, mindig ilyen vagy olyan szófajtájú új szót alkot; ezt az ilyen vagy olyan szófajtájú szót létrehozó képességét nevezzük – szorosabb értelemben véve – a képző szerepének (funkciójának)” (RUZSICZKY ÉVA, A szóképzés. In: MMNyR. 335).

A képzők aszerint, hogy az alapszóval azonos szófajú szót, vagy az alapszótól eltérő szófajú származékot hoznak létre, lehetnek szófajtartó (pl. *hal* : *halász*) vagy szófajváltó (pl. *zongora* : *zongorázik*) képzők, passzív vagy fiktív tövű alapszóhoz járulva pedig szófajjelölő képzők (pl. *zör(r)-* : *zörren*, *zörög*, *zörrent*). A képzőfunkció fogalma azonban nem szűkíthető le csupán a szófajmeghatározó szerepre. KÁROLY SÁNDORRAL egyet kell értenünk abban, hogy „A képzőfunkció mint általában a funkció, bonyolult és sokrétű. Végeredményben a képző jelentése is beletartozik... Az egészen ad hoc szereptől elvonatkoztatva is többféle elvontabb, azaz az eseteknek egy-egy csoportjára jellemző szerkezeti sajátága lehet a képzőnek a szófajmeghatározáson kívül” (KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 349–50). A képzőnek önmagában persze nincsen szemantikailag interpretálható jelentése, „de van sajátos jelentéspulzusa, az a jelentésmozzanat, amellyel a képző az alapszó jelentését módosítja” (BERRÁR, A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban: ÁNyT. 5. 1967: 72); mindez a megalkotott derivátumban, a lexémában realizálódik. Képzőjelentésről csak akkor beszélhetünk, ha a képzőnek tulajdonított jelentést (funkciót) a képző ténylegesen magán hordozza, azaz „az alapszó és a képzett szó közötti jelentéskülönbség több, lehetőség szerint egy egész sor képzett szóban felismerhető, tehát szabályba foglalható” (KESZLER BORBÁLA, A szóképzés. In: MGr. 309). A képző jelentése a képzett szó és az alapszó jelentésének a különbsége.

A termékeny képzés révén létrejöhetnek lexikalizálódott jelentéssel rendelkező szavak, – NAGY FERENC terminus technicusával élve – úgynevezett „szóképzési idiómák” is (NAGY FERENC, A lexikális szóképzés: ÁNyT. 6. 1969: 330). Mivel e derivátumok esetében leíró szempontból nem világos a szemantikai összefüggés az alapszó és a képző között, jelentésük így nem vezethető le alkotóelemeik jelentéséből, pl. *csavarog*, *helyettes*, *igazgató*, *látogat*, *szemtelen*, *ügyes* stb. E lexémákat a szótárban külön fel kell tüntetnünk jelentésük leírása végett.

Jóllehet az általános és hagyományos meghatározás szerint a képzők a lexikai szóalkotás eszközei, vannak tisztán szintaktikai szerepű, új szótári jelentést nem adó képzőink is. Ilyenek például az igenévképzők, az igenem képzői (szenvető, műveltető, visszaható), a ható képző, a számnévképzők, valamint a nomen actionis és acti (-*ás*) képzője, a -*ság* főnévképző, az -(*j*)*Ú* melléknévképző, valamint bizonyos fokig az -*s* melléknévképző. E képzők különböző szótóvekkal való társulását a fő szófaji jegyén kívül szemantikai jegyek nem korlátozzák, illetve a képzők az alapszó szótári jelentését nem, csak a szintaktikai felhasználhatóságát változtatják meg. Ezeknek a szótárban külön jelentésértelmezést nem kell adni (amennyiben nem „idiomatikus” alakok, tehát jelentésük nem lexikalizálódott).

Az új szótári jelentést adó képzők egyes esetekben csak jelentésmódosító (pl. *ház* : *házacska*), másokban viszont igazi jelentésváltoztató szerepet töltenek be (pl. *hal* : *halász*). Lexikai szóképzésről akkor beszélünk, ha a képzett szó jelentése szintagmával egyenértékű (pl. *egerészik* → *egeret fog*, *fehért* → *fehérté tesz*).

A képzők jelentésének meghatározása gyakran azért is nehéz, mert jelentésük sokszor nagyon általános (pl. -*z*, -*l*, -*s*, -*tlAn*), s ez az általános jelentés az alapszó besugárzásától függően különféleképpen realizálódhat (vö. KESZLER i. m. 310). A képzők egy része tehát az alapszó tágabb vagy szűkebb jelentéskategóriájától is függő jelentésű származékot hoz létre. Ez a feltevés magyarázatot adhat arra vonatkozóan is, hogyan keletkeztek a képző jelentésárnyalatai. A képzőjelentés természetesen attól is függ, hogy a képző milyen jelentést örökölt történeti előzményétől, illetve korábban milyen funkció tapadt hozzá (pl. -*ság*).

2. A szóképzési szinonímia és poliszémia. – A) Előfordulhat, hogy (az alakilag) eltérő szuffixumoknak ugyanaz a szóképzési jelentésük. A szóképzési szinonímia egyik lehetséges változata, ha a két különböző képzőt tartalmazó, kétféle képzési szabállyal leírható szóképzési jelentés azonos. A szóképzési szempontból szinonim képzők azonban nem mindig

cserélhetők fel egymással, ugyanis a normatív nyelvhasználat a képzett alakokat rögzített lexikai egységként kezeli és kizárólagosnak tartja. Így például a $-(V)z$ és $-(V)l$ denominális verbunkképzők a 'muzsikál', valamilyen közkőzzel hangot ad' jelentésben szinonimak. Bizonyos esetekben párhuzamosan használhatjuk őket (pl. *trombitázik* : *trombitál*, *organázik* : *organál*, *furulyázik* : *furulyál*), de pl. a *zongora*, *fuvola*, *oboa* hangszerekkel kapcsolatban csak a $-(V)z$ képzős alakok rögzültek a szótárban (jóllehet elvileg a rendszer szintjén a **zongorál*, **fuvolál*, **oboál* stb. alakok is kifogástalanok).

B) Szóképzési poliszémiáról akkor beszélünk, ha egy szóképzési szuffixum több szóképzési szabályhoz is tartozik, azaz az adott szuffixumnak több, egymással összefüggő különböző szóképzési jelentése is van. A szuffixumok ilyenkor természetesen csak részlegesen szinonimak egymással. Az is előfordulhat, hogy két vagy több poliszém szuffixum különböző szóképzési jelentései között van egy vagy több, amely megegyezik. Ilyenkor a fentebbi pontban említett jelenséghez hasonlóan szintén szóképzési szinonimiáról beszélhetünk. (A szóképzési szinonimiával és poliszémiával kapcsolatos kérdésekről részletesebben I. LADÁNYI MÁRIA, Szinonímia és/vagy funkciómegoszlás a magyar melléknévképzésben. In: A szinonimitásról. Szerk. GECSŐ TAMÁS – SPANNRAFT MARCELLINA. Bp., 1998. 97–104.)

3. A $-(V)z$ és az $-(V)l$ képző. – Mindkét képző leggyakrabban főnévi alapszón fordul elő, de olykor más névszótöveken is, pl. melléknéven: *magyar-áz*, *tisztá-z*; *csúf-ol*, *fehér-lik*, *helyes-el*, *henyé-l*; számnéven: *kettő-z*; *egy-el*, *harmad-ol*; határozószón: *alá-z*, *elő-z*, *idéz-z*, *odá-z*, *újrá-z*; *hátrá-l*, *ismét-el*; módosítószón: *igen-ez*; *igen-el* (a $-(V)z$ képző névutón is: *ellen-ez* [az *ellen* névutó-határozó, amelynek igekötőszerű funkciója is van, vö. TESZ.], *nélkül-öz*).

E képzőkkel kapcsolatban is elmondható, hogy nehezen adható meg egy olyan általános, invariáns jelentés, amelyből az alapszavak jelentéskülönbsége alapján mind a főnévi, melléknévi, számnévi, határozószói, módosítószói és névutói alapú képzés révén létrejött származékok jelentése levezethető lenne. A $-(V)z$ és az $-(V)l$ képzők jelentését KÁROLY SÁNDOR a következőképpen definiálja: „úgy csinál valamit, hogy a cselekvésnek jellemzője X dolog. A »jellemzője« aztán lehet eszköze, eredménye, tárgya stb. Az egyes konkrét jelentések értelmezése a képzett szó szintagmával vagy körülírással kifejezett szinonimájával történhet” (KÁROLY i. m. 351). Minthogy a denominális igéket általában az jellemzi, hogy bennük az általánosabb ige fogalom névszói jelentéstartalmú szóhoz (tárgy nevéhez, tulajdonságot jelölő szóhoz stb.) kapcsolódik, a $-(V)z$ és az $-(V)l$ képzők konkrét képzési jelentései is természetesen szoros összefüggésben vannak a képzés alapjául szolgáló névszók jelentésbeli csoportjaival.

A főnévi alapszavak szélesebb jelentéstani csoportjához általában meghatározott cselekvések kapcsolhatók, pl. a hangszerekhez a játszás, a közlekedési eszközökhöz az utazás, az étel- és italnevekhez a fogyasztás, a szerszámokhoz a munkavégzés. A *botoz*, *korbácsol*, *ostoroz* igék például abban különböznek szinonimáiktól, az *üt*, *ver* igéktől, hogy az 'ütés, verés' fogalmán kívül annak eszközére is utalnak, pl. 'bottal, korbáccsal, ostorral üt, ver' stb., a *zongorázik*, *furulyázik*, *csellózik* stb. igék a 'muzsikál' jelentést részletezik, amennyiben utalnak a megszólaltatott hangszerre is: 'zongorán, furulyán, csellón stb. játszik', a *sonkázik*, *fagylyaltozik*, *kávézik* stb. igék pedig a fogyasztás (evés, ivás) tárgyat konkretizálják: 'sonkát, fagylyaltot, kávét stb. fogyaszt', a 'részekre oszt/vág/tör' jelentést pedig pl. a *parcelláz*, *darabol*, *szeletel*, *felez* stb. igék részletezhetik. A specifikusabb, jelöltebb tartalmi szerep betöltésére alkalmasabb igék előfordulási aránya valószínűleg jóval magasabb a nyelvhasználatban, mint a prototipikusabb, de az adott szituáció szempontjából jóval közömbösebb sajátságokat mutató társaiké, tehát szelekciós jegyeiknél fogva az adott fogalmi kerethez jobban illeszkedő igék kiszorítják a náluk neutrálisabb tartalmúakat a nyelvhasználat során. „Bizonyosnak látszik az a tény, hogy a nyelvhasználó nem azért alkalmaz például egy adott igt kommunikációjában egy főnév által megjelölt denotátumra vonatkozóan végzett cselekvés lexikális reprezentálásakor, mert a lexikális jelentésre vonatkozóan elsajátított tudását alkalmazza,

hanem inkább a valóságismeretére alapozott enciklopédikus tudását aktivizálva használja ... a kérdéses enciklopédikus ismereteit. Azaz, a nyelvhasználó legtöbbször nem egy szemantikai mezőn belülről, a szinonimakörből emeli ki kontextuális bázisú döntés alapján az adott kommunikációs helyzetben használt szót, hanem *egy* adott szót alkalmaz az adott konceptuális keretben. Ennél fogva – nyelvhasználói szemszögből nézve – nem tartható az a nézet, amit a kutatók tekintélyes hányada magáénak vall(ott), hogy a szinonima a kommunikáció során mindig választás kérdése.” (ANDOR JÓZSEF, A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai. In: GECSŐ–SPANNAFT szerk. i. m. 18).

A kapcsolódást természetesen a valóság tényei kormányozzák, azok sugallják számunkra, hogy pl. a zongora hangszer, a baba játék, a só fűszer stb. Ennek ellenére pusztán az alapszó ismeretében nem mindig tudjuk eldönteni, hogy a származék az alapszó melyik szemantikai jelentésárnyalatát használja, ugyanis mind az alapszó, mind a belőle képzett szó többjelentésű is lehet. BERRÁR *beszalonnáz* (pl. 'szalonnával jóllakik; szalonnával tűzdel; szalonnával bepiszkít; beszalonnázza az lábast; leszalonnázza a disznót') példája (BERRÁR: ÁNyT. 5. 1967: 73) is jól mutatja, hogy csupán a *szalonna* alapszóból – a szintaktikai környezet ismerete nélkül – nem tudjuk kitárlálni, hogy éppen melyik funkciójában szerepel a származékban ('étel; fűszer; szennyező anyag; a főzés eszköze; bőr alatti zsírszövet?'). Egy-egy képző többféle jelentés kifejezésére is alkalmas, s hogy közülük melyiket választjuk, a deriválandó szó szabja meg.

4. A *-(V)z* és az *-(V)l* képzők szóképzési jelentései

1. táblázat

A *-(V)z* és az *-(V)l* képző közös funkciói

Lexikai mező	Példák <i>-(V)z</i>	Példák <i>-(V)l</i>
1. ellát(ja), felszerel(i magát) valamivel	<i>sóz, foltoz, bútoroz, jutalmaz, keretez, címkéz, szalonnázik</i>	<i>talpal, nyergel, pecsétel, pénzél, ebédel, doppingol</i>
2. szerszámmal, eszközzel tevékenykedik	<i>gereblyéz, csákányoz, botoz, zongorázik, harangoz, korcsolyázik, sízik</i>	<i>korbácsol, dobol, kolompol, dudál, bokszol, siel</i>
3. létrehoz valamit	<i>falaz, fényképez, köröz, lármázik, hibázik, cikkezik, kézimunkázik, pletykázik, nótázik, anekdotázik</i>	<i>fészkel, szól, szaval, dalol, szemetel, jegyzetel, zenél, mesél, pletykál, viccel, csókol, bókol</i>
4. bizonyos időt eltölt valahol	<i>időzik, éjszakázik, túlórázik, karácsonyozik, vakációzik</i>	<i>nyaral, teleg, deleg</i>
5. részt vesz vmiben, jelen van valahol	<i>ülésezik, túrázik, kocsmázik, diszkózik, toroz</i>	<i>strandol, sztrájkol, székel</i>
6. eljár valahová	<i>vásározik, piacozik, túrázik, diszkózik, kocsmázik</i>	<i>piacol, szomszédol</i>
7. állapotváltozást idéz elő	<i>gallyaz, hernyóz, belez, hámoz, magoz, csontoz, színez, sároz, fényez, dupláz, mágnesez, parcelláz, formáz</i>	<i>herél, porol, piszkol, kuszál, négyel, szeletel, csapol, formál</i>
8. állapotváltozás megy végbe	<i>bimbózik, csirázik, virágzik, rügyezik</i>	<i>porlik, hámlik, foszlik, vedlik, telik, döglük, hajnallik, rozsdállik, csömörlik</i>
9. anyaggal bevon	<i>nyálaz, lisztez, mézez, vizez, aranyoz, vajaz, olajoz</i>	<i>mázol, gipszel, bélel, piszkol, mocskol</i>

10. lelkiállapotot tükröző megnyilvánulás	<i>bolondozik, kedvez</i>	<i>kedvel, szível, dacol</i>
11. ismétlődő mozzanatokból álló, hangadással társuló cselekvés	<i>oázik, iázik</i>	<i>csahol, püföl, kárál, nyiszál, raccsol, spriccel, locsol, nyivákol</i>

A produktív képzési szabály gyakran azért nem alkalmazható, mert egy meglévő (a szótárban már létező) szó a képzést megakadályozza. A magyarban például a foglalkozásnevek képzői következetesen három konkurrens elem (az *-Ó*, az *-s* és az *-Ász*) közül kerülnek ki. Igei tőhöz általában az *-Ó* képzőt (*szabó*), főnévhez az *-s* képzőt (*asztalos*) illesztjük. Ha *-Ász* képzős szavainkat elemezzük, akkor azt a szabályt, illetve korlátozást állíthatjuk fel, hogy igékhez is, főnevekhez is járulhat (*szülész, fülész*), de általában nem kapcsolódhat gyűjtőnévhez, népnévhez vagy elvont főnévhez. (Természetesen e szabályok sem kivétel nélküliek, pl. a *művész, nyelvész* foglalkozásnevekben az *-Ász* elvont főnévhez járul). Ha ellenőrzésképpen a szabály szerint megalkotjuk például a *beton-ász, újít-ász, hókotr-ász* szavakat, meglehetősen komikusnak, köznyelvi helytelen képzésűnek tartjuk őket, mivel ezekben az esetekben az *-Ó* szuffixum hatékonyabb (*betonozó-ó, újító-ó, hókotró-ó*; vö. még *ül-ő-ge*t vs. *ül-dögél*), illetve ha mégis használjuk őket, hangulatkeltő hatásal tesszük.

Azonos funkciójú (szinonim jelentésű) képzőkkel tehát általában nem hozunk létre azonos jelentésű származékokat, egyrészt azért, mert létrehozásuk nem indokolt, másrészt az úgynevezett lexikai akadályoztatás (lexical blocking) szabálya mindezt nem is teszi lehetővé: „Legyen K1, K2 két szinonim jelentésű képző. Ha K1 képzős származék létező szó, akkor a K2 képzős szó képzése nem indokolt, és fordítva, ha a K2 képzős származék létező szó, akkor a K1 képzős szó képzése nem indokolt. Végül, ha van egy L monomorfémikus létező szó, akkor azonos jelentésű képzett szó képzése nem indokolt” (KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA, A szóképzés. In: Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000. 157).

A lexikai akadályozás elve azonban nem jelent abszolút szabályt. Párhuzamos képzések (vagyis amikor ugyanaz az alapszó mindkét képzőt felveszi) akkor is előfordulhatnak, ha a két alakzat között nincs jelentésbeli különbség, tehát az alakpárok szinonimái vagy kvázi-szinonimái egymásnak, vö. pl. *ácsol* : *ácsoz*, *formál* : *formáz*, *gipszel* : *gipszez*, *igenel* : *igenez*, *kormol* : *kormoz*, *lécel* : *lécez*, *morszál* : *morszász*, *piacol* : *piacoz(ik)*, *pletykál* : *pletykáz(ik)*, *pólyál* : *pólyáz*, *tervel* : *tervez*, *siel* : *síz(ik)*, *szegel* : *szegez*, *zsákol* : *zsákoz*.

Ilyenkor bekövetkezhet, hogy az egyik alak lassan kiszorítja a másikat. Az *-(V)l* → *-(V)z* változást a következő példák igazolják: *cementel* → *cementez*, *festékel* → *festékez*, *gereblyél* → *gereblyéz(ik)*, *lisztel* → *lisztez*, *orgonál* → *orgonáz(ik)*, *pipál* → *pipáz(ik)*, *trombitál* → *trombitáz(ik)*, *uzsonnál* → *uzsonnáz(ik)*, *vacsorál* → *vacsoráz(ik)*, *zománcol* → *zománcoz*, *zongorál* → *zongoráz(ik)*; az ellenkező irányú változásra is akadnak példák: *ebédezz(ik)* → *ebédel*, *lóbázz* → *lóbál*, *tréfázz* → *tréfál*.

Az alakpárok gyakran jelentésdifferenciálódást mutatnak, a két alakulat jelentése szétválik, pl. *bérel* : *bérez*, *jelel* : *jelez*, *gombol* : *gomboz*, *gondol* : *gondoz*, *határol* : *határoz*, *kedvel* : *kedvez*, *keresztel* : *keresztéz*, *magol* : *magoz*, *okol* : *okoz*, *porol* : *poroz*, *rendel* : *rendez*, *sorol* : *soroz*, *számlál* : *számláz*, *szaval* : *szavaz*, *szemel* : *szemez*, *torol* : *toroz*, *ural* : *uraz*, *vizel* : *vizez*, *vizsgál* : *vizsgál(ik)*.

Nemcsak az úgynevezett lexikai akadályoztatás szabálya nem teszi lehetővé, hogy szinonim képzőkkel szinonim jelentésű származékokat hozzunk létre. A két képző közötti választást a homonímia elkerülésének elve is szabályozza, amely azt mondja ki, hogy „lehetőleg kerüljük az

olyan szó képzését, amely egybeesik (homonim) egy másik szóval vagy szóalakzattal” (KIEFER–LADÁNYI i. m. 158). Ennek az elvnek a működését mutatja például az a tény, hogy jóllehet a *tej* és a *víz* igen gyakran fogyasztott italok, a 'tejet/vizet iszik' jelentés nem fejezhető ki igei derivátummal, mert mind a *tejez/vizez*, mind a *tejel/vizel* derivátum már foglalt más jelentésekre.

2. táblázat

A *-(V)z* képző önálló funkciói

1. játszik	<i>babázik, kártyázik, labdázik, fogócskázik</i>
2. közlekedik	<i>villamosozik, motorozik, csónakázik, szánkázik</i>
3. vminek nevez, szólít	<i>magáz, uraz, szamaraz, néniz</i>

3. táblázat

Az *-(V)l* képző önálló funkciói

1. vmilyen minőségben, szerepben lép fel	<i>szónokol, elnököl, dajkál, tolmácsol, kalauzol, lektorál, bírál</i>
2. vmilyennek tart, érzel	<i>helyesel, csodál, okol, csúfol</i>
3. vmilyennek tűnik	<i>fehértlik, ködlik, kereklik, tarkállik, villámlik, fénylik, bűzlik, ízlik</i>

Mind a *-(V)z*, mind az *-(V)l* képzővel képzett denominális igei származékok között találunk olyanokat is, amelyek – jelentésük következtében – egyik említett típusba sem illenek bele, pl. *betűz, gondol, hangszerel, ismétél, irányoz, kísérletezik, kilincsel, könyvel, magol, megegyezik, vállal, veséz*. Ezeknek a szemantikailag nem kompozicionális alakoknak a morfológiai szerkezete egyértelmű ugyan (bennük könnyen felismerhető az alapszó), a derivátumok jelentése azonban nem vezethető le alkotóelemeik (az alapszó és a képző) jelentéséből.

Előfordul, hogy az igeképzéssel egyidejűleg igekötő is kapcsolódik a névszói alapszóhoz, s az új lexikai egység szóösszetétel és szóképzés eredményeként jön létre, pl. *kiagyal, kieszel, meghatalmaz, elnadrágot, be-/lefejez, besonkáz, beszeszel, kizsebel*. Az igekötő nélküli formák önmagukban nem, vagy nemigen élnek: **agyal, *eszél, *fejez, *hatalmaz, *nadrágot, *szeszel, *zsebel*.

5. Ö s s z e g z é s . – Az elemzések tanulságaként mindenekelőtt azt érdemes kiemelnünk, hogy a rokon funkciójú *-(V)z* és *-(V)l* formánsok szóképzési jelentései egy nagyon általános és tágabb jelentésazonosságon belül differenciáltak (poliszém elemek), így általában a két szuffixum szinonimitásáról nem, csak egyes jelentéseik szinonimitásáról beszélhetünk. Azonban a szinonim jelentések sem cserélhetők fel mindig egymással, aminek részint rendszerbeli, részint normatív okai vannak.

H. VARGA MÁRTA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Temető. Ez a családnév nem szerepel KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótárában. Jellegzetes Bereg megyei névnek látszik, hiszen a következő helységekből lehet ma adatolni: Beregdéda, Beregrász, Makkosjányosi, Mezőhomok, Mezőkaszony, Kisbégány, Nagybégány és Zápszony. Érintőlegesen már foglalkoztam ezzel névvel (MNyj. 42. 2004: 215). Közszóként először 1600 k. adatolható a Brassói szójegyzékből: *temeteo* 'pollinctor' (MELICH JÁNOS, A brassói latin–magyar

szótár-töredék. Bp., 1905. 32). Iseri MA. is: *Temető* 'Humator', *Holt teft kenő*, *Halott temető* 'Pollinctor', *Halott temető*, *Síráfo* 'Vespillo'. Szövegben Comeniustól ismerjük: 1673: „Az halott halotti szokásoc szerint az *halot temetőktől* avagy *sírásóktól* [én emeltem ki, M. L.] ki vitettetic”: NySz.) és „...[halottainkat] vitettyük halotti-pompával a' temető-hely felé, az hol *halott-temetőktul* (*síráfoktúl*) [én emeltem ki, M. L.] a' firba bé-tétetnek...” (Orbis sensualium pictus bilingvis. Coronæ, 1675. 277). További adatok: PP., PPB.: *Temető*, *Eltemető* 'Humator', *Hóltt-teft kenő*, *Halott temető* 'Pollinctor', *Temető*, *Sír-ásó* 'Vespillo'. MA.-ra hivatkozva ismeri Kresznerics is. 1864-ben a CzF.-ban ez áll: „mn. Aki temet. Molnár Albertnél különösen am. sírásó. Ma inkább csak főnévileg használják, mint temetkezési helyet”. Ezek szerint a *temető* 'sírásó' jelentésben a XVI. század végétől a XVIII. század végéig volt ismert és használatos. A *halott temető* szerkezetből jelentéstapadással vált ki, de a *temető hely* szerkezetből önállósodott *temető* lett általános a XIX. század legelejétől. Ebben a jelentésben magyar jövevényszóként átkerült a ruszinba is. Pesty Frigyes máramarosi anyagában két településen is megtalálhatjuk határrésznévként: Iza: „*Kolo temetova* (:temető mellett:)”, Berezna: „*Kolo temetova*, temető mellék”. Megvan Csopej szótárában is: *менетовъ* (sic!) 'temető, sirkert' (ЛАСЛОВЪ ЧОПЕЙ, Русько-мадярский словарь. Будапешть, 1883. 391). A szintén Máramaros megyei Navasmezőn így fordul elő: *тумуту* 'кладовище' (ОЛЕКСА БЕВКА, Словник пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморошського комітату. Ніредьгаза, 2004. 125). Családnévként nem, de ragadványnévként használják még a ruszinok: *Темет'івський* 'бо быват при теметові', azaz: 'mert a temető mellett lakik' (МИКОЛА ДУЙЧАК, Антропонімія Пряшівщини. Пряшів, 2003. 333).

Végezetül megjegyzem, hogy Kis- és Nagybégányban a cirill betűkkel vezetett lakónyilvántartó könyvekben a *Temető* családnévet így írták le: *Теметов*, és első látásra oroszosnak, ukránosnak tűnik, de az ejtése csakis: *temető*.

Angalét. Ez a családnév Beregben az ismertebbek közé tartozik. A határ mindkét oldalán előfordul: Badaló, Balazsér, Beregsom, Beregsurány, Beregszász, Bótrágy, Csaroda, Jánd, Tarpa, Vásárosnamény, Zápszony. Beregszászon összetett névben is jelentkezik: Angalét-Tót (az első a férj neve, a második a születési név). A megfejtése könnyűnek látszott, hiszen közli Ball., a CzF. és a MTsz. is (a Tsz.-ra hivatkozva) *angalit* formában. Jelentése: 'ácsorgó, lebzselő, lassúskodó'. Az sem okozott különösebb gondot, hogy a Székelyföldről adatolták, hiszen Beregbe történtek betelepülések a Székelyföldről is. Az egyéni tulajdonságot jelölő nevek közé osztottam be (pl. NévtÉrt. 25. 2003: 132, MNyj. 42. 2004: 215 stb.). A gyakoriság viszont gyanakvást kelthet: a névadásnak nem csak egy indítéka lehetett. Gyanúm be is igazolódott, amikor a történeti adatokkal is elkezdtem foglalkozni. Iseri ezt a nevet Csarodáról LEHOCZKY TIVADAR is, az élő nevek között sorolja fel (Beregvármegye monographiája. Ungvárott, 1881. 3: 191). Az 1706-os katonai (kuruc) mustrakönyvben szerepel *Angalét* Mihály, a község 1773-as összeírásában pedig egy másik *Angalét* Mihály neve (NAGY FERENC szerk., Csaroda. Tanulmányok Csaroda történetéről. Csaroda, 2000. 93, 95). Az 1570. évi Conscr. port.-ban Csarodán (Cziarnavodán) összeírtak egy Valentinus *Angeleth* nevű embert is. Úgy látszik, nemcsak Csarodán volt ismert ez a név a XVI. században. 1522-ben Szegedről is adatolja BÁLINT SÁNDOR: Ambrosius *Angalytha* és Ladislaus *Angalyt* (SzegSz. 1: 70). Ugyanó egy másik munkájában ezt írja: „N ő i n é v becéző alakjából állandósult...” (MNyTK. 105: 11). Nos, akkor ennek a női névnek kell egy kissé utánanéznünk.

NYIRKOS ISTVÁN „A családnévként szereplő női keresztnevéről” című kiváló tanulmányában (NévtÉrt. 21. 1999: 183–8) az *Angalét* név nem szerepel, mivel ő KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára alapján dolgozott, ott pedig nincs adatolva. FEKETE ANTAL Bod Péter névjegyzékét elemezve a következőket írja: „*Agnes, Agata, Agnetha: Angalit*. BERRÁR JOLÁN ki tudott mutatni ebből a ritka alakváltozatból néhány példányt a XV. század végéről (MNy. XLV, 171 kk.). Egy 1583-as naptárban (Knauz: Kort. 132) is *Anglit* van január 21-én, Szent Ágnes ünnepén. Újabban

arról értesülünk, hogy a szatmári Ecseden anglit-bornak hívják a Szent Ágnes ünnepe táján lefejtett újbort (Surányi Dezső: Új Ember. 1989. január 22. 6). BERRÁR feltárta az *Ágnes* névnek olyan német nyelvi XV. századi változatát, amelyben az *a* után betoldott *n* jelentkezik. E változatnak a német nyelvből való átvételének és magyar továbbfejlődése ($n > l$ elhasonulás, $\ddot{e} > i$ zártabbá válás) eredményének tartja az *Ang(a)lit* nevet. Hogy milyen régi feljegyzésben vagy kikkel való személyes érintkezésben találkozott BOD ezzel a névvel, nem tudjuk.” (MNYTK. 191. sz. 77–8). BERRÁR egyébként a következőket adatolja: 1473: *Angalét*, 1579: *Angalit*, 1475: *Angléta*, *Anglita*, 1498, 1509: *Angléta* (MNY. 1949: 172). Ezek mindegyike Kolozs megyéből való. BERRÁR ötletként veti fel, hogy a név a németbe a franciából kerülhetett (174). Éppenséggel kerülhetett az olaszból is, mivel ott az *Angela* (és nem az *Ágnes!*) névnek ilyen változatai vannak: *Anglétta*, *Angelita* (EMIDIO DE FELICE, Dizionario dei nomi italiani. Milano, 1992. 66).

A mai *Angalét* családnév tehát – teljesen nem zárva ki a tájszói eredetet – inkább női névből származik.

MIZSER LAJOS

ÉLŐ NYELV

Vajdaságban miért *látatalak* és miért nem *látatalak téged?* A rejtett accusativusi személyes névmások választásának egy lehetséges magyarázata*

1. Bevezetés. – Tanulmányomban azokra a regionális különbségekre szeretnék újabb magyarázatot adni, melyeket a kisebbségi magyarok nyelvhasználatát vizsgáló szociolingvisztikai elemzés egységes kérdőívének a rejtett (más, a cikkben is előforduló elnevezései: testetlen, zéró, nem hangzó, pro névmás) accusativusi személyes névmások használatát felmérő kérdései (1. táblázat) tártak fel számunkra.

E magyarázat kifejtése végett a tanulmány a következőképpen épül fel: az első fejezetben ismertetem a problémát, majd a vajdasági magyarok nyelvhasználatában tapasztalt jelenségnek, a rejtett accusativusi személyes névmások előnyben részesítésének korábban született magyarázatait (GÖNCZ LAJOS, *A magyar nyelv Jugoszláviában [Vajdaságban]*. Budapest–Újvidék, 1999.; KONTRA MIKLÓS, *Hungarian verbal puzzles and the intensity of language contact: Journal of Sociolinguistics* 2001: 163–79, UŐ., *A határon túli magyar nyelvváltozatok*. In: *A magyar nyelv kézikönyve*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2003. 301–21). Ezután összefoglalom a személyes névmási osztály hármas felosztását tárgyaló elemzés megállapításait (ANNA CARDINALETTI – MICHAL STARKE, *The typology of structural deficiency: A case study of the three classes of pronouns*. In: *Clitics in the languages of Europe*. Ed. HENK VAN RIEMSDIJK. Berlin–New York, 1999. 145–233), az utolsó fejezetben pedig saját elemzésemet fejtem ki.

2. A probléma. – A kilencvenes években a környező országok magyar kisebbségi közösségeiben végzett szociolingvisztikai vizsgálat során kiderült, hogy a vajdasági magyarok accusativusi személyes névmási paradigmahasználatát jelentősen eltér a felvidéki és a kárpátaljai magyarokétól (a számszerű adatokat lásd GÖNCZ 1999. i. m.), valamint GÖNCZ, *Nyelvi változók a vajdasági magyarság nyelvhasználatában*. In: UŐ., *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége: nyelvpszichológiai*

* A tanulmány különböző változataihoz fűzött megjegyzéseimért, észrevételeimért É. Kiss Katalinnak tartozom köszönettel.

vonatkozások. Szabadka, 2004. 85–144), sőt a magyarországi kontrollcsoportétól is. A Vajdaságban végzett vizsgálat egyik meglepő eredménye ugyanis az volt, hogy az ottani adatközlők az accusativusi esetben álló személyes névmások standardabb változatait (értsd: testetlen vagy zéró alakjait) nemcsak a többi kisebbségi magyar beszélőközösségnél, hanem a magyarországi kontrollcsoportnál is jóval gyakrabban használják. Felmerül(t) tehát a kérdés, mi a magyarázata annak, hogy a vajdasági magyarok igazodnak leginkább a standard normához.

1. táblázat

K_510.	(1) <i>Hahó! Itt vagyok! Látsz?</i> (2) <i>Hahó! Itt vagyok! Látsz engem?</i>
K_515.	(1) <i>Tegnap láttalak a tévében.</i> (2) <i>Tegnap láttalak téged a tévében.</i>
K_615.	<i>Találkoztam Hedviggel, s _____, hogy vegyen nekem kiflit.</i> 1) <i>megkértem</i> 2) <i>megkértem őt</i>

3. E d d i g i m a g y a r á z a t o k . – GÖNCZ (1999.) a vázolt jelenségre két magyarázatot ad. Az egyik a norma-túlteljesítés vagy fokozott normakövetés (LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA, Magyar nyelvhasználat – Iskola – Kétnyelvűség. Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában. Pozsony, 1997.), a másik pedig a kétnyelvű csoportok nagyobb metalingvisztikai tudatossága (GÖNCZ LAJOS – JASMINA KODŽOPELJIĆ, Expositure to two languages in the preschool period, metalinguistic development and the acquisition of reading: Journal of Multilingual and Multicultural Development 1991: 65–81).

A rejtett személyes névmások sajátos viselkedésének következő magyarázata a (nyelvi) kontaktus intenzitásának hatásán alapul (KONTRA 2001. és 2003. i. m.). Eszerint mivel a vajdasági magyarok csupán 250 évvel ezelőtt települtek mai lakhelyükre,¹ ezért sokkal nagyobb számban választottak „magyaros” (tárgy nélküli) mondatot, mint az északi szlávokkal már ezer éve együtt élő felvidéki és kárpátaljai magyarok, akik ennek megfelelően a „szlávos” (tárgyas) mondatot részesítik előnyben.

Az utolsó, fonológiai jellegű magyarázat (KONTRA 2001. i. m.) szerint a szerb accusativusi személyes névmási klitikum (*je*) hangsúlyosabb (fonológiaiilag nehezebb) a szlovák (*ju*), ukrán (*üzo*), illetve orosz (*eë*) megfelelőjénél, így a szerkezeti interferencia vagy a szerkezeti kölcsönzés a vajdasági magyar nyelvben kevésbé valószínű, mint a felvidékiben és a kárpátaljaiban.

4. C A R D I N A L E T T I é s S T A R K E e r e d m é n y e i . – Az alábbiakban a rejtett accusativusi személyes névmások vizsgálatának elméleti alapjaként szolgáló, az ANNA CARDINALETTI és MICHAL STARKE által írt (i. m.), empirikus tipológiai kutatásokra épülő tanulmány megállapításait összegezem. Ebben a szerzők megállapítják, hogy a nyelvtudományban általánosan elterjedt nézettel szemben a személyes névmások osztálya nem homogén, hanem univerzálisan három,

¹ A pontosság kedvéért: nem települtek, hanem v i s s z a települtek, a mai Vajdaság területén ugyanis (amely nem azonos a történelmi Délvidékkel, az jóval nagyobb területet ölel fel) nem csupán 250 éve élnek magyarok! A zavart az okozza, hogy a szerbeknek a Tisza mentére való nagy(obb) számban történő b e t e l e p ü l e s e a XVII. század végén, az első szerb népvándorlás alatt kezdődött. Ugyanakkor a magyarok v i s s z a t e l e p i t é s e e r r e a török hódoltság alatt elnéptelenedett vidékre is ugyanebben az időszakban, a karlócai béke (1699.) megkötése után történt, amikor a bécsi udvar létrehozta a tiszai–marosi határőrvidéket, illetve később a tizennégy Tisza menti községet magába foglaló Tiszai Koronaterületet.

egymástól fonológiailag, morfológiailag, szintaktikailag és szemantikailag jól elkülönülő alosztályból áll: az erős, a gyenge és a klitikumi személyes névmások alosztályából. Ezek a morfológiai elemek a felszínen testes és testetlen alakban jelenhetnek meg. Fontos azonban leszögezni, hogy habár a szerzők a névmási osztály hármastagolását univerzálisnak tekintik, azt mégsem állítják, hogy minden nyelvben mindhárom névmástípus elő is fordul. Egy adott nyelv ugyanis szabadon „dönt” arról, hogy milyen összetettségu személyes névmási paradigmát alakít ki (lásd magyar).

A) A *testes személyes névmások tulajdonságai*. – CARDINALETTI–STARKE a *testes* személyes névmásoknak két osztályát különbözteti meg: az 1. osztály névmásai csak [+élő] entításra vonatkozhatnak és koordinálhatók, a 2. osztályéi pedig nem koordinálhatók, és [±élő] entításra referálnak, következésképp tipológiájukban az 1. osztályú névmásokat *erős*eknek, a 2. osztályú névmásokat pedig *hiányosak*-nak nevezik. A megkülönböztetést a szerzők a *testes* személyes névmások két alosztálya között a különböző nyelvekben meglévő szembenállás alapján végzik el. Ezt az oppozíciót jól illusztrálja az olasz T/3. nőnemű, nominativusi *testes* személyes névmás, amely a felszínen kétféle lehet: egyik változata koordinálható, és csak [+élő] entításra vonatkozhat, a másik nem koordinálható, és [±élő] referenciájú. Azaz

				[+élő]	[–élő]
(1) a)	<i>Esse</i>	<i>(*e quelle accanto) sono troppo alte.</i>		✓	✓
b)	<i>Loro</i>	<i>(e quelle accanto) sono troppo alte.</i>		✓	*
		ők-FEM.NOM és azok mellett AUX túlságosan magas			
		Ők és azok mellettük túlságosan magasak.			

Ugyanez kimutatható a franciában is, csak ott a kétféle T/3. személyű nominativusi *testes* személyes névmás morfológiailag azonos:

				[+élő]	[–élő]
(2) a)	<i>Elles</i>	<i>sont trop grandes.</i>		✓	✓
b)	<i>Elles</i>	<i>et celles d' à côté sont trop grandes.</i>		✓	*
		ők-FEM.NOM és azok mellett AUX túl magasak			
		Ők és azok mellettük túlságosan magasak.			

A (1b) és (2b) alatti jelenség, tehát hogy a koordinált személyes névmás nem képes [–élő] entításra referálni, nem nyelvspecifikus, hanem univerzális jelenség:

				[+élő]	[–élő]
Germán nyelvek:					
(3) a)	<i>Sie</i>		<i>sind groß.</i>	✓	✓
b)	<i>Sie</i>	<i>und sie</i>	<i>daneben sind groß.</i>	✓	*
		ők-FEM/MASC.NOM és ők-FEM/MASC.NOM	mellette AUX nagy		
		Ők és ők mellettük nagyok.			

Szláv nyelvek:

(4) a)	<i>Vidiel</i>	<i>som ich.</i>		✓	✓
b)	<i>Vidiel</i>	<i>som ich a tých druhých.</i>		✓	*
		lát-E/3.PERF AUX ők-ACC és ezek másokat			
		Láttam őket és ezeket.			

Finnugor nyelvek:

(5) a)	<i>Láttam őket.</i>			✓	✓
b)	<i>Láttam őket és a mellettük levőket.</i>			✓	*

Sémi nyelvek:

(6) a) <i>Hi</i>		<i>gvoha.</i>	✓	✓
b) <i>Hi</i>	<i>ve-zot le-yad-a</i>	<i>gvohot.</i>	✓	*
	ő-FEM.NOM és-az PREP-mellett-E/3.FEM.GEN	nagy/magas		
	Ő és az mellette magas.			

A kérdés már csak az, hogy mi alapján történik a testes személyes névmás kiválasztása. Ennek szabályát CARDINALETTI–STARKE az alábbi paradigma alapján fogalmazza meg:

(7) a) <i>Je</i>	{✓1}	<i>ai</i>	<i>aidé</i>	{*elle}.
b) <i>J(e)</i>	{*LA}	<i>ai</i>	<i>aidé</i>	{✓EE}.
c) <i>J(e)</i>	{* la}	<i>ai</i>	<i>aidé</i>	{✓ elle}.
d) <i>J(e)</i>	{*la et l'autre}	<i>ai</i>	<i>aidé</i>	{✓elle et l'autre}.
e) <i>J(e)</i>	{*seulement la}	<i>ai</i>	<i>aidé</i>	{✓seulement elle}.
	én-FEM.NOM	AUX	segít-PP	ő-FEM.DAT és a másik/csak ő-FEM.DAT

Eszerint azokban a szintaktikai pozíciókban, amelyekben engedélyezett a hiányos (2. osztályú) személyes névmás, nem jelenhet meg az erős (1. osztályú) személyes névmás. Az erős személyes névmás viszont olyan pozícióban állhat, ahol a hiányos alakot kizárja például a kontrasztív hangsúly (7b), valamilyen metakommunikációs eszköz (például rámutatás:) (7c), koordináció (7d), összetevő módosítása (főnévi kifejezésen belül elhelyezkedő módosítók nem módosíthatnak erős személyes névmást) (7e). Ennek alapján CARDINALETTI és STARKE megfogalmazza a testes személyes névmás választásának szabályát:

(8) Válaszd a lehető leggyengébb alakot!

A szerzők megállapítják azt is, hogy az univerzális személyes névmási rendszer a nyelvekben a következőképpen nyilvánulhat meg. 1. A személyes névmási alosztályoknak csak az {egy erős–két hiányos} kombinációja lehetséges. 2. A névmások {egy erős – két hiányos} kombinációjában részt vevő alosztályok között nem oppozíció (például a két hiányos paradigma szemben áll az erőssel), hanem $x_D > y_D > y_s$ (D = deficient [hiányos], S = strong [erős]) típusú hierarchia áll fenn, ahol az x_D jelöli a három paradigma mindenkor 3., leggyengébb elemét, a y_s pedig az elsőt, a legerősebbet. A mindenkor második névmás (y_D) közbülső helyet foglal el, s ebből kifolyólag osztozik a 3. névmás hiányossági tulajdonságain (például koordináció hiánya), valamint az 1. névmás disztribúciós tulajdonságain (ezt nevezik morfológiai aszimmetriának). Magyarán a gyenge névmás (y_D) az erőshöz (y_s) képest hiányos, a klitikumi névmás (x_D) pedig a gyengéhez képest.

Látható tehát, hogy tényleg létezik két különböző hiányos testes személyes névmási alosztály. Közülük CARDINALETTI–STARKE az y_D típusú, „kevésbé” hiányos névmásokat *gyengéknek*, az „erősen” hiányosakat (x_D) pedig *klitikumi* személyes névmásoknak nevezi. Eszerint a személyes névmási osztály {klitikumi személyes névmások}–{gyenge személyes névmások; erős személyes névmások} felépítésű.

Itt szükségesnek tartok egy, a klitikumok tulajdonságait összegző kitérőt, e sajátos morfológiai elemek mibenlétét tisztázandó. HENK VAN RIEMSDIJK (Clitics: A state-of-the-art report. In: H. VAN RIEMSDIJK ed. i. m. 1–30) szerint az egyik legelső generatív keretben írott klitikumokkal foglalkozó munka RICHARD KAYNE 1975-ben megjelent francia szintaxisa (French syntax. The transformational cycle. Cambridge). Ebben a szerző a klitikumok következő jellemzőit sorolja fel (többek között).

A klitikumnak „gazda” kell: e morfémák általánosan jellemző tulajdonsága, hogy nem önállóak, hanem szükségük van egy gazdára, egy testes kifejezésre, amelyhez hozzásimulhatnak (ezért a magyar szakirodalom gyakran simulószóknak nevezi őket), vö.:

- (9) a) *Vidim te.*
lát- E/1.PRES te-FEM/MASC.ACC.CL
Látlak pro_{acc.}
b) *Koga vidiš? Tebe.*
ki-ACC lát-E/1.PRES te-FEM/MASC.ACC
Kit látsz? Téged.
c) *Koga vidiš? *Te.*

A klitikum nem lehet hangsúlyos: a klitikum a felszínen prozódiai szerkezet nélküli képződmény, ezért kell neki a gazda, egy fonetikailag tartalmas szó, hogy ahhoz hozzákapcsolódva kifejehetővé váljon.

A klitikum sajátos, csak neki fenntartott mondatbeli pozícióban jelenik meg. A szerb klitikumok például, JACOB WACKERNAGEL törvényével összhangban (WACKERNAGEL, Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung: Indogermanischen Forschungen 1892: 333–436), mindig a mondat 2. pozíciójában állnak:

- (10) a) *Zoran mi kupuje knjige.*
Zoran én-DAT.CL vesz-E/1.PRES könyv-ACC.PL
Zoran nekem könyveket vásárol.
b) *Zoran mi kupuje knjige.*
c) *Knjige mi Zoran kupuje.*
d) *Kupuje mi knjige Zoran.*

A klitikum kötelezően csak a neki kijelölt pozícióban állhat, sem attól alacsonyabb (11a, b), sem attól magasabb (11c) helyre nem kerülhet:

- (11) a) **Zoran kupuje mi knjige.*
b) **Zoran kupuje knjige mi.*
c) **Mi Zoran kupuje knjige.*

A klitikumok nem koordinálhatók:

- (12) a) *Zoran meni i tebi kupuje knjige.*
Zoran én-DAT és te-DAT vesz-E/1.PRES könyv-ACC.PL
Zoran nekem és neked vásárol könyveket.
b) **Zoran mi i ti kupuje knjige.*
Zoran én-DAT.CL és te-DAT.CL vesz-E/1.PRES könyv-ACC.PL

A klitikumok szigorú sorrendben követik egymást – a szerbben ilyenben:

(13) *li* (kérdőszócska) > AUX (segédige) > dat > acc > gen > *se* (visszaható névmás) > *je* (igei klitikum)

A gazdához viszonyított elhelyezkedésük alapján kétféle klitikum különböztethető meg: az enklitikumok a gazdától jobbra, a proklitikumok pedig a gazdától balra helyezkednek el.

B) A testetlen személyes névmás. – Mint korábban már említettem, nemcsak testes személyes névmás létezik, hanem ún. testetlen is. A generatív szakirodalomban pro-nak (testetlen gyenge személyes névmásnak) nevezett morfológiai elem nagyjából ugyanolyan tulajdonságú, mint a testes, hiszen van száma, személye, esete (14a), betölthet expletívumi szerepet (14b), lehet személytelen (14c), lehet élő és élettelen referense (14a) – a testestől tehát csak a hangzóság tekintetében tér el:

- (14) a) *Péter látta pro_{acc.}* (pro_{acc.} = 'öt/öket/azt')
 b) *pro piove molto qui.*
 esik sok itt
 Itt sokat esik.
 c) *pro mi anno venduto un libro danneggiato.*
 én-GEN AUX elad-T/3.PERF egy könyv sérült
 Nekem egy sérült könyvet adtak el.

Azokban a nyelvekben, amelyekben létezik a pro személyes névmás – a pro-drop nyelvekben – megfigyelték, hogy amennyiben a beszélő választhat testes személyes névmás és pro között, akkor mindig pro-t választ:

- (15) a) *Gianni ha telefonato quando pro è arrivato a casa.*
 b) **Gianni ha telefonato quando lui è arrivato a casa.*
 Gianni AUX telefonál-PP amikor ő-NOM.MASC AUX megérkezik-PP PREP haza
 Gianni telefonált, amikor hazaérkezett.

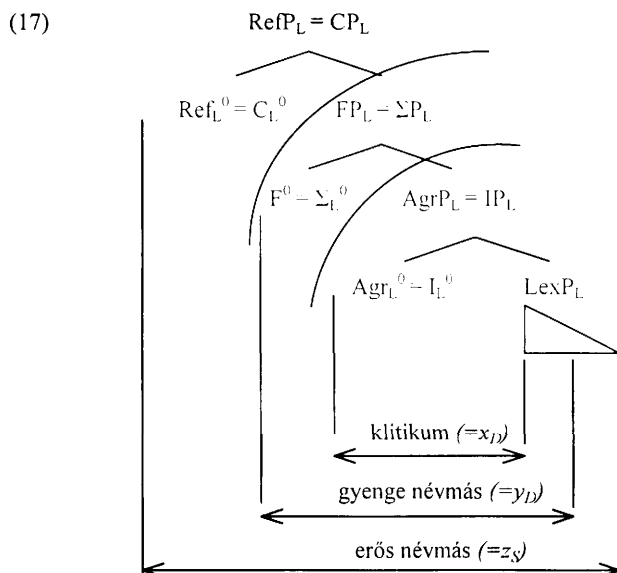
Ezt a sajátosságot CHOMSKY a kormányzás-kötés elmélet keretében (Lectures on government and binding. Dordrecht, 1982.²) a névmáskerülés elvéként fogalmazta meg:

(16) Kerüld a névmást!

C) A személyes névmási osztályok szerkezete. – CARDINALETTI–STARKE (i. m.) a felépítés szempontjából is áttekinti a névmási osztályok sajátosságait. Ehhez a CP-projekciót használják, vagyis a VP kiterjesztett projekcióját – analógiaként. Ez azzal magyarázható, hogy a háromféle személyes névmási osztály eltérő viselkedése a hozzájuk rendelhető szintaktikai projekciók összetettsége szempontjából a legfeltűnőbb. A klitikumok sajátossága ugyanis, hogy fejként (egy X⁰-lánc fejében), a gyenge és az erős személyes névmások viszont maximális projekcióként (egy Spec, XP-ben elhelyezve) elemezhetők.

CARDINALETTI és STARKE tehát abból indultak ki, hogy az erős, a gyenge és a klitikumi személyes névmások közötti szerkezeti különbségek tulajdonképpen a struktúráikból hiányzó funkcionális projekció(k)ban rejlenek. Vagyis a gyenge és a klitikumi személyes névmások szerkezeteiből hiányzó funkcionális projekciók ezen elemek hiányzó tulajdonságainak hordozói, ebből következően sajátos szintaktikai viselkedésének okozói. Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy a CARDINALETTI–STARKE által használt szerkezet funkcionális projekcióinak elnevezései nem tekinthetők a legszerencsésebb választásnak (egyébként is különböző szerzők által, illetve elméletekben használt kategórianevokről van szó), mert azt a látszatot keltik, hogy egy személyes névmás felépítése azonos a mondat felépítésével. Ennek elkerülése végett jobb lenne a funkcionális projekciókat az általuk képviselt morfológiai, szemantikai stb. többlettel azonosítani. Így a) a legfelső, CP-projekciót inkább RefP-ként kellene jelölni, hiszen fejében referenciális jegyek helyezkednek el; b) a ΣP nem más, mint FP, mert prozódiai jegyek generálódnak a fejében; c) az IP feje egyeztető jegyek hordozója, ezért AgrP-ként azonosítható. Ennek értelmében az eredeti fa a következő-

képpen módosul (az alsó indexben álló L lexikális kategóriát jelent, az egyenlőségjel után pedig CARDINALETTI–STARKE eredeti jelöléseit tüntettem fel):

CARDINALETTI–STARKE elemzésében amennyiben egy személyes névmáson megvan a főnévi (vagy igei) kategóriát tartalmazó $LexP_L$ lexikális projekció, arra pedig ráépül a (17) szerkezet összes funkcionális projekciója, akkor azt erős névmásnak kell tekinteni. Ezek közül a funkcionális projekciók közül a $RefP_L$ olyan morfológiai jegyek helye, amelyek az erős személyes névmást megkülönböztetik a gyengétől. Hiánya nemcsak az erős névmás többlet morfológiájának hiányát jelenti, hanem bizonyos szemantikai, általában referenciális jegyek hiányával is együtt jár. – A $RefP_L$ alatti FP_L -projekcióban a prozódiai jegyek találhatóak, amelyek tulajdonképpen a gyenge névmást a klitikumtól megkülönböztető „többletet” jelentik. A gyenge személyes névmásnak ugyanis lehet emfatikus és kontrasztív használata – ebben különbözik a klitikumoktól. – A klitikumi személyes névmások csak a $LexP_L$ lexikális és az $AgrP_L$ funkcionális projekcióból állnak. Az $AgrP$ azért jelenik meg a klitikumi személyes névmáson (is), mert neki is vannak egyeztető jegyei (szám, személy, eset).

5. Az accusativusi személyes névmások használata Vajdaságban. – A) Hipotézis. – Az alábbiakban amellet fogok érvelni, hogy a vajdasági magyarok azért választják inkább a *látasz pro_{acc}, láttalak pro_{acc}, megkértem pro_{acc}*, mint a *látasz engem, láttalak tégedet, megkértem őt* alakokat, mert mind a magyarban, mind a szerbben kétféle accusativusi személyes névmási paradigma létezik. Mindkét nyelv ismeri a teljes testes, azaz erős accusativusi személyes névmásokat, továbbá a magyarban is és a szerbben is vannak hiányos accusativusi személyes névmások: előbbiben *pro_{acc}*, utóbbiban klitikumi alakúak. Ennek alapján hipotézisem az, hogy a vajdasági magyarok a szerb klitikumi accusativusi személyes névmást a magyarban *pro_{acc}*-nak, a szerb erős személyes névmásokat viszont a magyar erős névmásoknak feleltetik meg. Ennek nyitja a szerb interferenciában keresendő, az ugyanis megerősíti a vajdasági magyarok magyar grammatikájában létező erős accusativusi személyes névmás – *pro_{acc}* dichotómiát.

B) A magyar személyes névmások: a testes és a testetlen alosztály. – A magyarban semleges intonációjú mondatokban a személyes névmási alanyt

általában nem tesszük ki, hiszen az ige személyragja utal rá. A személyraggal való utalás azonban nem egyenlő értékű a különböző nyelvtani személyek esetében:

- (18) a) *Beteg vagyó-k.* → én, a beszélő
 b) *Hol voltá-l?* → te, akihez szólok
 c) *Ott volt-Ø?* → egy 3. személy

Tehát az első és második személyben álló igealakok (legyenek azok akár egyes, akár többes számúak) egyértelműen utalnak a beszélőre, illetve a hallgatóra. Nyilván a harmadik személyű alak is jelzi, hogy az alany 3. személyű, de ez a beszédhelyzetben már nem egyértelmű utalás, hiszen az *ő, ők* tényleges utalássá csak kiegészítés révén válik. Ez a kiegészítés származhat magából a beszédhelyzetből, de a kommunikációban résztvevők korábbi közös ismeretei alapján is azonosítható a 3. személy:

- (19) *Ő is ott volt?*

Legtöbbször azonban a kontextus tartalmazza azt az információtöbbletet, aminek alapján egyértelműsíthető az alany:

- (20) *A férfi tisztában volt a helyzettel. Tudt-a, hogy ő nem beszélhet.*²

Semleges intonációjú mondatokban tehát a személyes névmási alany (és néha tárgy) helyén testetlen személyes névmás, azaz pro áll, mégpedig mindig az ige után, argumentumi pozícióban. Más szóval, a magyarban a személyes névmás standard formája pro, ami azt jelenti, hogy nyelvünkben egyaránt érvényes a CARDINALETTI–STARKE által megfogalmazott személyes névmásválasztás szabálya (8) és a CHOMSKY-féle névmáskezelési elv (16). Amikor azonban a személyes névmás új információ hordozója, akkor nyomatékösítő funkciót tölt be. Ilyenkor csak szilárd hang-súlyhelyzetben fordulhat elő (KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASY ÁDÁM, A hangsúly. In: Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1994. 393–467), ezért értelemszerűen el kell hagynia az ige utáni természetes helyét, s az ige elé, fókuszpozícióba kell kerülnie, ahol viszont csakis testes alakban jelenhet meg. Mi ennek az oka? Ennek megválaszolása végett tekintsük át a magyar mondat felépítését!

A morfoszintaktikailag kiterjesztett VP kimerítő azonosítást, tagadást vagy kvantálást kifejező logikai operátorokkal kapcsolódhat össze (21b):

- (21) a) [_{TopP} XP [_{Predikátum} [_{AspP} VM [_{VP} V...]]]]
 b) [_{TopP} XP [_{Predikátum} [_{Fókusz/Tagadás/Kvantálás} XP [_{AspP} VM [_{VP} V...]]]]]

² Ebben a példában a *Tudta* hiányos mondat, s habár alanyként az *ő* személyes névmás odaérthető, az, hogy ez az *ő* azonos-e a *férfi*-val (= aki a helyzettel tisztában van), csak a kontextus alapján dönthető el. Az *Ő nem beszélhet* grammatikailag ugyan nem hiányos mondat, szemantikailag azonban ez is csak az előzmény ismeretében válik tartalmassá. Felvetődik a kérdés, mégis mi indokolja a (20) mondatban a testes névmási alany kitételét. Erre egyetlen ok az emfátiкус nyomtatók lehet, ami azt jelenti, hogy testes személyes névmási alanyt csak diskurzusfüggő olvasatú mondatban használunk. Természetesen az alanyt a testes főnév megismétlésével is kifejezhetnénk, ebben az esetben azonban az a *férfi* akár három különböző férfiként is értelmezhető lenne (az alábbi példák további változatokban is indexelhetők):

- a) *A férfi₁ tisztában volt a helyzettel. A férfi₂ tudta, hogy a férfi₃ nem beszélhet.*
 b) *A férfi₁ tisztában volt a helyzettel. A férfi₁ tudta, hogy a férfi₂ nem beszélhet.*
 c) *A férfi₁ tisztában volt a helyzettel. A férfi₁ tudta, hogy a férfi₁ nem beszélhet.*

A semleges mondat predikátum része [VM V] sorral kezdődik (21a), következésképp az azt megelőző összetevő a predikátumon kívül, topikban helyezkedik el. Ugyanakkor az az összetevő, amelyet [V (...) VM] sor követ, még a predikátumon belül található, s a predikátum szemantikailag és fonológiailag legemfatikusabb része, magyarulán fókuszként funkcionál:

- (22) [_{TopP} XP [_{Predikátum} [_{Fókusz} XP [_{VP} V VM...]]]]
 (23) a) [_{TopP} *Marit* [_{Predikátum} [_{Fókusz} **JÁNOS** [_{VP} *mutatta be Péternek*]]]]
 b) [_{TopP} *János* [_{Predikátum} [_{Fókusz} **MARIT** [_{VP} *mutatta be Péternek*]]]]
 c) [_{TopP} *Marit* [_{Predikátum} [_{Fókusz} **PÉTERNEK** [_{VP} *mutatta be János*]]]]

A fókusz fonológiai kiemeltsége nemcsak a ráeső főhangsúlyból ered, hanem abból a tulajdonságából is, hogy az őt követő igéről kötelezően törli a hangsúlyt.

Mindezek ismeretében a (20) példa *Ő nem beszélhet* tagmondata személyes névmási alanyának testes alakban való előfordulása azzal magyarázható, hogy az alany ebben a mondatban nyomatékosító szerepű, tehát hangsúlyhordozó, ami miatt testesnek kell lennie; ez csak úgy lehetséges, ha elhagyja ige utáni természetes helyét:

- (24) a) [_{NegP} *nem* [_{Predikátum} [_{VP} *beszélhet pro_{nom}*]]]
 b) [_{FP} *Ő_i* [_{NegP} *nem* [_{Predikátum} [_{VP} *beszélhet t_i*]]]]

A szakirodalom szerinti (É. KISS KATALIN, Mondattan. In É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1999. 17–183, É. KISS, The syntax of Hungarian. Cambridge, 2002.) a magyar személyes névmási paradigma két alosztályból áll:

2. táblázat

1. alosztály erős (teljes testes) személyes névmások	2. alosztály testetlen (gyenge) személyes névmások
[+élő]	[±élő]
<i>én, te, ő</i> <i>mi, ti, ők</i>	<i>pro</i> (többes számú accusativusi esetben hangozhat is)

A magyar azonban nem pusztán pro-drop nyelv, hanem alanyi és tárgyi pro-drop nyelv, ami azt jelenti, hogy a nem hangzó személyes névmás mind nominativusi, mind accusativusi esetű lehet:

- (25) a) *Péter/Ő ismeri Marit.*
 b) *pro_{nom} ismeri Marit.*
 (26) a) *Péter/Ő ismeri őt/Marit.*
 b) *Péter/Ő ismeri pro_{acc}.*

Tehát:

- (27) E/1.: *én – pro_{nom}* *engem(et) – pro_{acc}*
 E/2.: *te – pro_{nom}* *téged(et) – pro_{acc}*
 E/3.: *ő – pro_{nom}* *őt – pro_{acc}*
 T/1.: *mi – pro_{nom}* *minket – pro_{acc}*

T/2.: *ti* – *pro_{nom}* *titeket* – *pro_{acc}*
 T/3.: *ők* – *pro_{nom}* *őket* – *pro_{acc}*

A magyarban a *pro*-tárgyat az ige egyeztető jegyei, pontosabban a tárgyas ragozás személyrajai engedélyezik:

- (28) a) *Ő/Péter ismer-i őt/Marit.*
 b) *Ő/Péter ismer-i pro_{acc}.*
 c) *Ő/Péter ismer-∅*pro_{acc}/valakit.*

C) E l e m z é s . – 1. A vajdasági magyarok esete. – A vajdasági magyarok kirívó accusativusi személyes névmáshasználatának elemzése előtt szükségesnek tartom röviden összefoglalni a szerb accusativusi személyes névmási paradigma sajátosságait.

A szerbben az accusativusi személyes névmásoknak megvan a hiánytalan erős (teljes testes) paradigmája, továbbá kimutatható az erősen hiányos testes, vagyis klitikumi paradigma nem teljes sora is. Ez a következőképpen néz ki (MIHAILO STEVANOVIĆ, Gramatika srpskohrvatskog jezika 1–2. Beograd, 1974.):

- (29) E/1.: *mene* – *me* 'engem'
 E/2.: *tebe* – *te* 'téged'
 E/3.: FEM: *nju*/MASC: *njega* – FEM: *je/ju*/MASC: *ga/nj* 'őt'
 T/1.: *nas* 'minket'
 T/2.: *vas* 'titeket'
 T/3.: *njih* – *ih* 'öket'

Semleges olvasatban a szerb nyelv klitikumi accusativusi személyes névmást használ, amely a magyar *pro_{acc}*-hoz hasonlóan az ige mögött helyezkedik el:

- (30) *Vidim te.*
 lát-E/1.PRES te-ACC.CL
 Látlak *pro_{acc}*.

Ha azonban új információ hordozója, akkor erős accusativusi személyes névmásként jelenik meg, és fókuszban áll; tulajdonképpen ugyanúgy viselkedik, ahogyan a magyar személyes névmás:

- (31) a) *MENE vidiš?*
 én-ACC lát-E/2.PRES
 ENGEM látsz?
 b) *Juče sam TEBE video na televiziji.*
 tegnap AUX.CL te-FEM/MASC.ACC.CL lát-PP PREP televízió-LOC
 Tegnap TÉGED láttalak a tévében.
 c) *Sreo sam Hedvigu, i NJU sam zamolio da*
 találkozik-PP AUX.CL Hedvig-ACC és ő-FEM AUX.CL megkér-PP C
mi kupi kiflu.
 én-DAT.CL vesz-E/3.PRES kifli-ACC
 Találkoztam Hedviggel, s ŐT kértem meg, hogy vegyen nekem kiflit.

Ezek ismeretében a vajdasági magyarok rendhagyó accusativusi személyes névmáshasználatát feltételezésem szerint az okozza, hogy ők a szerb accusativusi személyes névmási klitikumo-

kat a magyarban pro_{acc} -ként azonosítják: (32)–(34). Ez a választási minta a vajdasági magyarok esetében működő szerb interferencia hatásának tudható be. A vajdasági magyarok magyar grammatikáját ugyanis a szerb nyelv grammatikája oly módon befolyásolja, hogy megerősíti az erős accusativusi személyes névmás– pro_{acc} dichotómiát. Azt pedig, hogy melyik névmásfajta kerül alkalmazásra, a CARDINALETTI–STARKE-féle személyes névmásválasztási szabály (8) és a CHOMSKY-féle névmáskerülési elv (16) szabályozza.

Tekintsük ezek után át, miként működik a megfeleltetés a vajdasági magyarok esetében – az (a) alatti példák a vajdasági magyar adatközlők által preferált változatok; a (b) alattiak pedig e mondatok szerb megfelelői:

(32) a) *Látsz pro_{acc} ?* (=K_510/(1))

b) *Da li me vidiš?*

C Q-CL én-ACC.CL lát-E/2.PRES

(33) a) *Tegnap láttalak pro_{acc} a tévében.* (=K_515/(1))

b) *Juče sam te video na televiziji.*

tegnap AUX.CL te-FEM/MASC.ACC.CL lát-PP PREP televízió-LOC

(34) a) *Találkoztam Hedviggel, s megkértem pro_{acc} hogy vegyen nekem kiflit.* (=K_615/(1))

b) *Sreo sam Hedvigu, i zamolio sam je da mi*

találkozik-PP AUX.CL Hedvig-ACC és megkér-PP AUX.CL ő-FEM.CL C én-DAT.CL
kupi kiflu.

vesz-E/3.PRES kifli-ACC

A fenti példák igazolják feltételezésemet, miszerint annak a jelenségnek, hogy az accusativusi személyes névmási paradigmahasználat tekintetében a vajdasági magyar anyanyelvi beszélők igazodnak leginkább a standard normához, az a magyarázata, hogy ők szabályosan a szerb klitikumi accusativusi személyes névmásokat a magyarban pro_{acc} -ként azonosítják.

A vajdasági magyaroknál tapasztalható megfeleltetési mintának van egy általánosabb vonatkozása is: arra utal, hogy CARDINALETTI–STARKE (i. m.) szabálya, miszerint a nyelvnek a lehető leggyengébb testes alakot kell választania (lásd (8)), nemcsak a testes névmásokra érvényes, hanem a tetsetlenre is:

3. táblázat

	accusativusi személyes névmások		
	testesek		testetlen (gyenge)
	erősek (teljes testesek)	klitikumok (erősen hiányosak)	pro
magyar	+	–	+
szerb	+	+	–

2. A kárpátaljai magyar minta. – A kárpátaljai magyar kisebbség accusativusi személyesnévmás-használata alátámasztja hipotézisemet. A kárpátaljai magyarok ugyanis, feltételezés szerint, azért azonosítják erős névmásként az orosz és ukrán accusativusi erős személyes névmásokat, mert ezekben a nyelvekben csak erős accusativusi személyes névmások léteznek. Azonban az a tény, hogy e két nyelv csak erős accusativusi személyes névmásokat ismer, nem jelenthi szükségyszerűen azt is, hogy kizárólag erős accusativusi személyes névmási paradigmáik vannak. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy ugyanazt a névmást használják teljes testes (erős) és

gyenge testes helyzetben, magyarán az oroszban és az ukránban az erős és a gyenge testes (kevésbé hiányos) accusativusi személyes névmások egyalakúak (legfeljebb hangsúlyban különböznek). Mielőtt azonban innen továbblépnék, áttekintem az orosz és az ukrán accusativusi személyes névmásokat.

Orosz accusativusi esetű személyes névmások (HADROVICS LÁSZLÓ – GÁLDI LÁSZLÓ, Orosz–magyar szótár 1–2. Bp., 1968.³):

- (35) E/1.: *меня* 'engem'
 E/2.: *тебя* 'téged'
 E/3.: MASC: *его*/FEM: *её*/NEUT: *его* 'őt'
 T/1.: *нас* 'minket'
 T/2.: *вас* 'titeket'
 T/3.: *их* 'öket'

Ukrán accusativusi esetű személyes névmások (KATONA LÓRÁNT, Ukrán–magyar szótár. Budapest–Uzshorod, 1963.):

- (36) E/1.: *мене* 'engem'
 E/2.: *тебе* 'téged'
 E/3.: MASC: *його* (*нього*)/FEM: *її* (*неї*) 'őt'
 T/1.: *нас* 'minket'
 T/2.: *вас* 'titeket'
 T/3.: MASC: *його* (*нього*)/FEM: *їх* (*них*) 'öket'

Visszatérve az elemzéshez: azt feltételezem tehát, hogy a kárpátaljai magyarok azért részesítik előnyben az erős névmásokat, mert mind az oroszban, mind az ukránban egyalakú erős és a gyenge testes (kevésbé hiányos) accusativusi személyes névmások léteznek. Ennek következtében e két nyelv interferenciája a kárpátaljai magyarok magyar grammatikájában nem képes olyan dichotómia kialakítására, mint amilyen a vajdasági magyaroknál működik, hanem az ellen hat: olyan grammatikát alakít ki, amelyben a névmások egyalakúak – vagyis hiányzik belőle a pro. Az alábbi példák igazolják ezt (az (a) alatti példák azok a mondatok, amelyeket a kárpátaljai magyar adatközlők ítétek természetesebbeknek, (b) alatt orosz megfelelőik olvashatók; ezeket VIHAR JUDIT tanszékvezető főiskolai tanártól kaptam):

- (37) a) *Látsz engem?* (=K_510/(2))
 b) *Ты меня видишь?*
 te-NOM én-ACC lát-E/2.PRES

- (38) a) *Tegnap láttalak téged a tévében.* (=K_515/(2))
 b) *Вчера я видел тебя по телевизору.*
 tegnap én-NOM lát-E/1.PERF te-ACC PREP televízió-LOC

- (39) a) *Találkoztam Hedviggel, s megkértem őt, hogy vegyen nekem kiflit.* (=K_615/(2))
 b) *Я встретился с Хедвиг и попросил её*
 én-NOM találkozik-E/1.PERF PREP Hedvig-INSTR és megkér-E/1.PERF ő-ACC.FEM
купить мне рожок.
 vásárol-INF én-DAT kifli

Az ukrán mondatok LEBOVICS VIKTÓRIÁTÓL származnak – itt is (a) alatt az adatközlők által jobbnak vélt magyar példák, (b) alatt pedig a megfelelő ukrán mondatok állnak:

- (40) a) *Látsz engem?* (=K_510/(2))
 b) *Бачиш мене?*
 lát-E/2.PRES én-ACC
- (41) a) *Tegnap láttalak téged a tévében.* (=K_515/(2))
 b) *Я вчера бачив тебе по телевизору.*
 én-NOM tegnap lát-E/2.PERF te-ACC PREP televízió-LOC
- (42) a) *Találkoztam Hedviggel, s megkértem őt, hogy vegyen nekem kiflit.* (=K_615/(2))
 b) *Я зустрівся з Хедвіг і попросив її купити мені рогалик.*
 vesz-INF én-DAT kifli

3. A felvidéki magyarok névmáshasználata. – A felvidéki magyar közösség accusativusi személyes névmásainak használata eltér az általam várttól. Ezen eltérés okainak megvilágítása további vizsgálatokat igényel, ezért itt csupán közlöm azokat az adatokat, melyekre állításomat alapozom.

A szlovák személyes névmásoknak accusativusi esetben megvan a hiánytalan erős és a hiányos klitikumi sora. Testetlen személyes névmás ebben a nyelvben nincs (STELCZER ÁRPÁD – VENDÉGH IMRE, Szlovák–magyar kézisztár. Bp., 1992.³):

- (43) E/1.: *mňa – ma* 'engem'
 E/2.: *teba – ťa* 'téged'
 E/3.: MASC: *on/NEUT: jeho – ho, (za) neho, zaňho – zaň*/FEM: *ju, (za) ňu* 'öt'
 T/1.: *más* 'minket'
 T/2.: *vás* 'titeket'
 T/3.: *ich, (za) nich, (za) ne* 'öket'

A kérdőív redundáns személyes névmáshasználatot vizsgáló, a felvidéki magyarok által elfoghatóbb testes erős személyes névmásokat tartalmazó mondatok (a) szlovák megfelelőit (b) SZABÓMIHÁLY GIZELLÁTÓL és PINTÉR TIBORTÓL kaptam. Figyeljük meg őket:

- (44) a) *Látsz engem?* (=K_510/(2))
 b) *Vidiš ma?*
 lát-E/2.PRES én-ACC.CL
- (45) a) *Tegnap láttalak tégedet a tévében.* (=K_515/(2))
 b) *Včera som ťa videl v televízii.*
 tegnap AUX te-ACC.CL lát-E/1.PERF PREP televízió-LOC
- (46) a) *Találkoztam Hedviggel, s megkértem őt, hogy vegyen nekem kiflit.* (=K_615/(2))
 b) *Stretol som Hedvigu, a poprosil som ju, aby mi kúpila rožok.*
 C én-DAT.CL vesz-E/3. kifli

A (44)–(46) tanúsága szerint a felvidéki magyarok a szlovák accusativusi névmásokat, legyenek azok klitikumiak: *ma*, illetve *ťa* (44b)–(45b) vagy erősek: *ju* (46b), a magyar erős accusati-

vusi személyes névmásoknak feleltetik meg. Pontosan ez az, aminek okát érdemes lenne kutatni, hiszen ez a minta ellentmond a vártnak (vö. a 3. és a 4. táblázatot):

4. táblázat

	Accusativusi személyes névmások		
	testesek		testetlen (gyenge)
	erősek (teljes testesek)	klitikumok (erősen hiányosak)	pro
magyar	+	–	+
szlovák	+	+	–

6. Összefoglalás. – Tanulmányomban a vajdasági magyarok körében kimutatott rendhagyó accusativusi személyes névmási paradigmahasználat okait szerettem volna egy új szemzőből, az elméleti nyelvészet eredményei felhasználásával megvilágítani. Magyarázatom a CARDINALETTI–STARKE szerzőpáros névmási tipológiájára (i. m.), valamint a magyar és a szerb személyes névmási rendszer eltérő felépítésére épül. Annak alapján, hogy a magyar nyelv accusativusi személyes névmási részparadigmáját az erős accusativusi személyes névmások és a pro_{acc} képezi, a megfelelő szerb rendszerben viszont erős és klitikumi accusativusi személyes névmások találhatóak, a vajdasági magyar közösség által a standardabb változat kifejezett előnyben részesítése tulajdonítható annak is, hogy e közösség tagjai az erős szerb testes accusativusi személyes névmásokat a magyarban erős személyes névmásokként, a szerb klitikumokat pedig a magyarban pro_{acc} -ként azonosítják. Ez utóbbi accusativusi személyes névmásalak előnyben részesítése a szerb interferencia következménye lehet, az ugyanis megerősíti a magyar grammatikájukban meglévő erős accusativusi személyes névmás – pro_{acc} dichotómiát.

BENE ANNAMÁRIA

SZEMLE

Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra, Retorika

Osiris Kiadó, Bp., 2004. 705 lap

1. Szükséges-e a harmadik évezredben a retorika? Erre a kérdésre kellett válaszolniuk öt évvel ezelőtt, 1999 őszén az első országos Kossuth-szónokverseny résztvevőinek. Nem kis mértékben nehezítette a versenyzők feladatát, hogy a természetesen adódó *igen* válasz mellett a *nem*-et is ki kellett fejteniük. Azonban a versengő szónokok és hallgatóik egyaránt jól tudták, hogy a *nem* melletti érvelés csak a retorikai tudás bizonyítására alkalmas – és már ezért is csupán paradox – játék lehet.

Azt javaslom, hogy gondolkodjunk el mi is most egy kicsit a kérdésen: szükséges-e a harmadik évezredben a retorika? Magam úgy gondolom, hogy a retorika állandó hagyományozódáson és ugyanakkor folyamatos megújuláson alapuló több ezer éves története mindenki számára egyértelművé teheti: a harmadik és természetesen az azt követő évezredekben is feltétlenül szükségünk van az örökségét megőrizve megújuló retorikára. Ebből következik, hogy időről időre *r e t o r i k a k a k ö n y v e k r e* is szükségünk van: olyan szintetizáló, nagy összegzésekre, amelyek áttekintik azokat a tanulságokat, közvetítik azt a tudáskincset, amelyet Gorgiasztól, Arisztotelésztől, Quinti-

lianustól kezdve a közelmúltig: Perelmanig, Lausbergig és társaikig összegyűjtött és napjainkban is folyamatosan bővít ez a diszciplína.

Egy ilyen nagy múltú tudományág, mint a retorika szintetizálása azonban nemcsak vonzó, hanem igen nehéz feladat is. Már csak ezért, az utóbbi évtizedek hazai tudományosságát jelentősen gyarapító, felelősségteljes nagy vállalkozásért is elismerés illetheti az ismertetendő munka szerzőit. Nézzük azonban tüzetesebben, mit is nyújt ez a könyv a retorika iránt bizonyára igen különféle okok miatt érdeklődő – például a szónoklás mesterségét/művészetét gyakorló vagy az irodalomtudomány, esetleg a stilisztika felől közeledő – olvasóknak!

2. A) Céljaikat – a feltételezett olvasóközönségre is utalva – a bevezetőben általánosságban így összegzik a szerzők: „össze kellett foglalni a retorikáról szóló tudásunkat, hogy segítsük az iskolát, a közügyeket, mindenkit, aki kapcsolatba kerül a beszéddel, az olvasással, az írással.”

B) A kötet három nagy részből épül fel: a szerzők meghatározása szerint az első „elméleti-történeti”, a második „leíró”, a harmadik pedig „alkalmazott”.

Az első nagy egység további három fejezetre oszlik: ezek közül az első kettő egyetemes, a harmadik pedig magyar retorikatörténet (Az ókori retorika, A retorika a középkortól napjainkig, Magyar retorikatörténet). ADAMIK TAMÁS, az első két fejezet szerzője a téma avatott ismerőjeként nagy rálátással, elismerésre méltóan széles ismeretanyaggal dolgozva mutatja be az egyetemes retorika gazdag, igen szerteágazó, sokszor ellentmondásos rendszerezéseket, felfogásokat magában foglaló történetét és jelenét. Az ADAMIK által írt fejezeteket – legalábbis a recenzens számára – a fent már említettek mellett leginkább a komplexitásra való törekvés erénye jellemzi; különösen szembetűnően jelentkezik ez az első, „Az ókori retorika” című fejezetben (15–122). A komplexitás igénye legpregnansabban a következő két szorosan összefüggő jellemzőben nyilvánul meg: egyfelől a hagyományosnak és a modernnek, másfelől a kronologikus előrehaladásnak és a rendszereszerű, elméleti igényű megközelítésnek az összekapcsolásában. Ezek mellett azonban feltétlenül elismerés illeti a teoretikus fejtegetések alátámasztását, szemléltetését szolgáló példák gyakori és következetes felhasználását is. Az első jellemzőre példaként hadd említsem az austinai beszédtelemélet (18) vagy a reader response (olvasói válasz) elmélete képviselőinek nézetei és a quintilianusi gondolatok közötti összefüggésekre való rámutatást (44). A szokásosnak mondható, azaz időrend szerint haladó tudománytörténeti áttekintést ADAMIK szerencsésen átalakítva-kibővítve, különösen didaktikai szempontból célszerű eljárást alkalmazva, a következőképp módosítja: először tömör áttekintést ad az ókori retorika történetéről, majd a legfontosabb kérdéseket kiemeli, és ezeket tüzetesebben már úgy vizsgálja, hogy a történeti-filológiai adatokat, tényeket a legújabb tudományos eredményekkel szembesíti, és mintegy ezek fényében mutatja meg a korábbi gondolatok jelentőségét. Ennek a módszernek talán az az egyik legnagyobb előnye, hogy így nem reflektálatlan történetet, hanem a valóságos folyamatoknak megfelelően az újabb eredmények tükrében megvilágított, értelmezett retorikai rendszert kap az olvasó. Ezáltal természetesen fontos hangsúly esik a retorika folyamatszerűségére is. ADAMIK a következő témákat tárgyalja a fent jellemzett módon egy-egy alfejezetben: a retorikai szituáció, a szónoki beszéd fajai és részei; a bizonyítás Arisztotelész szerint, a példa és az enthüméma, kifejezőmód, stílus (elocutio); az emlékezés (memoria); az előadásmód (pronuntiatio).

Ezeknek az alapvető fontosságú elméleti részterületeknek a lényeglátó összefoglalása után az egyetemes retorikatörténetet záró, „A retorika a középkortól napjainkig” című fejezet (123–50) két alfejezetében, mint a címek is jelzik, a kronológiai megközelítés kerül előtérbe: „A retorika a középkorban és a reneszánsz idején”, „Retorika az újkortól napjainkig”. Az utóbbi alfejezetekről szólva, feltételezve ugyan, hogy terjedelmi korlátok köthették a szerzőket, és figyelembe véve azt is, hogy a lényegkiemelés követelménye magában foglalja bizonyos dolgok elhagyását, meg kell jegyeznem, hogy feltehetően lesznek olyan olvasók, akikben hiányérzet támad. Érthető ez, hiszen

az ókor imponálóan alapos tárgyalásával maga a szerző kelti bennünk az elvárást, hogy hasonló mélységben lesz szó a későbbi korszakokról is. Így bizonyára lesznek, akik hiányolni fogják a XVIII–XIX. századi francia és német retorikák tárgyalását. (Egyébként a nem vagy alig érintettek hiányának vitatható, ám a vélemény érdekessége miatt is figyelemre méltó magyarázatoként említhetnénk itt azt az ismertett könyvben is szereplő nézetet, amely szerint a retorika tudománya az ókorban érte el legmagasabb fokát, és a későbbi korok retorikusai az akkor elértéhez már nem sokkal járultak hozzá: „A retorika nem olyan tudományág, melyben korszakról korszakra nyomon követhetünk bármely fejlődést, mert legtökéletesebb szakasza a tudomány és az irodalom ifjúkorában volt; Arisztotelész a legkorábbi – egyúttal a legjobb rendszerező író ebben a tárgyban – írja Richard Whately” [222].) A XX. századi retorikaelméletekről viszont, ha tömören is, informatív, jól eligazító összefoglalást kapunk, amely világosan vázolja fel a retorika különböző újabb értelmezéseit (a retorika mint jelentés, a retorika mint etikai érték, a retorika mint a motívumok és okok kutatásának tudománya, a retorika mint az érvelés és megismerés tudománya, a retorika mint stílus, a retorika mint műelemző módszer, a retorika mint fogalmazástanítás).

A kötet első nagy egységének harmadik fejezete (Magyar retorikatörténet, 151–250) A. JÁSZÓ ANNA munkája. E rész további tagolását, illetve tematikáját a szerző bevezetőjében így jellemzi: „A magyar retorikatörténet első részét úgy mutatjuk be, hogy a magyar retorikák által meghatározott beszéd típusok [egyházi, politikai-közéleti, törvényszéki, illetve akadémiai és egyéb alkalmi szónoklat – P. J.] történetét írjuk le, s ezáltal lényegében nem térünk el a klasszikus felosztástól. A magyar retorikatörténet második részét a retorikai szak- és tankönyvek története, vagyis a retorika tanításának története alkotja” (153). Meg kell azonban jegyezni, hogy a „beszéd-történetet” és a „szak- és tankönyvtörténetet” a bevezetésben foglaltakkal szemben a szerző néhol mégsem választja élesen külön, helyesebben: ezek összetételalkoznak akkor, amikor is A. JÁSZÓ az adott beszéd fajtát tárgyaló retorikai szakkönyvekről szól (pl. 168–9, 185, 196 stb.). Az *összetételalkoznak* szó azért is helyénvaló itt, mert kifejezi a recenzens állásfoglalását: azt, hogy bár a szétválasztás hiányára vonatkozó előző megjegyzés kifogásnak tűnhet, valójában azonban, mivel a szerző módszere a dolgok természetes rendjét követő eljárás eredménye: helyeslés. Ugyanis az elmélet és a gyakorlat az egyházi, az igazságügyi és egyéb retorikában is természetes kölcsönhatásban volt és van, azaz a retorikai könyvek hatottak a szónokok gyakorlatára, ez pedig visszahatott a homiletikára, az igazságügyi és egyéb szakretorikákra – ezért az összekapcsolás mindenképp célszerű, hasznos.

A magyar egyházi és a politikai szónoklás történetét A. JÁSZÓ korszakokként haladva tárgyalja, míg az akadémiai és egyéb alkalmi, valamint törvényszéki beszédek történetében az egyes altípusok kerülnek a bemutatás központjába. Az egyházi szónoklás történetében (KUDORA JÁNOS korszakolására építve) a szerző hét korszakot különböztet meg: 1. a hittérítés kora (896–1116), 2. a hitfenntartás kora (1116–1526), 3. a hitviták kora (1526–1790), 4. a nemzeti újjáébredés kora (1790–1896), 5. a nagy egyházi szónoklatok, Prohászka Ottokár, Ravasz László és Mindszenty József kora (1896–1948), 6. az egyház elnyomásának kora (1948–1989), 7. a demokrácia kora (1989-től); a politikai szónoklás történetét pedig így korszakolja: 1. Mátyás uralkodásának kezdetéig, 2. 1711-ig, 3. 1830-ig, az Akadémia megalakulásáig, 4. az 1861-es országgyűlésig, 5. 1948-ig, 6. 1989-ig, 7. 1989-től napjainkig. Az egyes korszakok, illetve beszéd típusok bemutatásának fő értékeit leginkább a következőkben jelölhetjük meg: alapvető, ám ma már bölcsész végzettségűek számára sem mindig pontosan ismert fogalmak (például: homília, chria stb.) megvilágító, rövid magyarázata, a reprezentáns szónokok tömör és találó jellemzése, határozott, karakteres értékelések, széles körű szakirodalom és jól válogatott illusztráló beszédrészek felhasználása.

Feltétlen elismerés illeti a munkának azt fejezetét, amely a retorika tanításának hazai történetéről ad rövid, de adatokban így is igen gazdag áttekintést a XIII. században használt esztergomi diákjegyzettől egészen az ezredfordulóig (210–50). Hasznos szerepet töltenek be a bemutatott retorikakönyvek viszonylag bőségesen idézett részletei és táblázatai: az előbbieket abban segítenek,

hogy az általános jellemzés mellett egy, az idézéssel „életre keltett” szövegrész által is pontosabb képet kapjunk az illető munkáról, az utóbbiak pedig az egyes rendszerek áttekintését könnyítik meg az olvasó számára.

C) A könyv, a szerzők meghatározását idézve: „leíró”, „A retorika és a meggyőzés” című része (251–415) ACZÉL PETRA munkája. Bevezetőjében a diszciplína egy XV. századi allegorikus ábrázolására utalva napjaink retorikáját így jellemzi a szerző: „Hogyan ábrázolná az ikonográfia napjainkban a retorikát? Melyek emlékeztető és felidéző jegyei, milyen emblémákat hordoz számunkra? Szó, cselekvés, erő, hatalom, igazság. Szavak, amelyek életeket, életek, amelyek szavakat tettek hitelessé. Gondolkodás, amelyből új nyelv, nyelv, amelyből gondolkodás épül” (253). Ezt a rövid bekezdést nemcsak azért idéztem, mert általánosságban összefoglalja a szerző megközelítésmódjának, vagyis e leíró résznek több alapkategóriáját, hanem azért is, mert rövidege ellenére is szemlélteti ACZÉL PETRA a tárgyhoz igazodóan retorikus: azaz impulzív, a figuratív beszédmód hatását is gyakran felhasználó értekező stílusát.

ACZÉL először is a következő kérdésköröket érintve általánosságban jellemzi a retorikát: a diszciplína mai tudománybéli helye, egyéb tudományágakkal való kapcsolata (a retorika mint kommunikáció, a retorika mint szövegtan, a retorika mint nyelvtan, nyelvművelés, a retorika mint a stílus tana, a retorika mint szemantika), a retorika rendszere és elemei, a retorika és a meggyőzés. Az általános részt négy nagy fejezet követi: „A retorika összetevői”, „Logika és érvelés”, „A szöveg szerkezete”, „A beszéd részei”, „A meggyőzés”. Ezekben a szerző a tudományág legfontosabb fogalmait értelmezi, így az első fejezetben a retorikai szituációt, az éthoszt, a páthoszt és a logoszt. A négy közül a legterjedelmesebb a „Logika és érvelés” című fejezet (281–372); ebben tárgyalja a szillogizmusokat, a definíciót, az enthümémát, az argumentációt (részletesen ismertetve TOULMIN és PERELMAN nagy hatású argumentációs modelljét, illetve „argumentációs retorikáját” is) és az érveket. Feltétlenül kiemelendőnek tartom, hogy ACZÉL minden elismerésre méltóan széles körű – az ókortól a máig terjedő nemzetközi és hazai – szakirodalomra támaszkodva igyekszik értelmezni és így az olvasó számára megvilágítani a retorika sokszorososan tagolt rendszerét. Ez a cél legnagyobb részben igen magas színvonalon, a kellő részletességet a lényegkiemeléssel arányosan társítva valósul meg – hadd utaljak itt külön is a szillogizmus, az enthüméma („csonka szillogizmus”) és az érvek részletes, árnyalt tárgyalására –, ám a tárgy összetettségéből adódóan néhol mégis alaposabb kifejtést várna el az olvasó. Példaként az alakzatokra vonatkozó részt említem: a közölt táblázatok itt nem mindig adnak elegendő támpontot a megfelelő eligazodáshoz. Konkrétan: a szerző első táblázatában közli a μ -csoport ismert osztályozását (340), majd megállapítja, hogy „Charles W. Morris hármas szemiotikai koncepciója alapján jönnek létre a modellt árnyaló újabb osztályok és alosztályok. Ebben a megközelítésben a jel és jel közötti viszony szemioszintaktikus, a feladó/vevő és jel közötti viszony pragmatikus, a jel és annak referenciája közötti viszony pedig szemioszematikus. [...] A három alakzati kategória a morrisi felosztás nyomán tehát a szemioszintaktikus, a pragmatikus és a szemioszintaktikus” (340). Ám az alakzatoknak ezt a fejtegetést követő, 2. táblázatában nem jelenik meg sem a pragmatikus, sem a szemioszematikus kategória (340). Nem kapjuk meg annak indoklását sem, hogy miért éppen a szemioszintaktika kap kitüntetett szerepet, ráadásul itt egy olyan újabb felosztás szerepel, amely a fent hivatkozott morrisi hármasságból nem vezethető le. Úgyanis a szerző itt az ún. „generatív alakzatmodell” szerint (vö. PLETT, Systematische Rhetorik. München, 2000. 20–2) két nagy csoportba osztja az alakzatokat a nyelvi műveletek szempontjából (?): eszerint vannak szabályokat megszegő és szabályokat tartó szkhémák. E felosztás mellé célszerű lett volna további magyarázatot illeszteni, hiszen az a szemantika, pragmatika elkülöníthetőségének vagy a szintaktika és a szemantika összefüggéseinek kérdéskörén túl – egyebek mellett – a nyelvi szabályszerűség, a norma nem kevésbé bonyolult és így állásfoglalást kívánó kérdéskörét is felveti. Mindezeket továbbgondolva újabb részkérdések merülhetnek fel. Ezek közül példaként hadd említsek egyet: hová sorolható ebben a rendszerben a halmozás alakzata? Hagyományosan adjekciós alakzatnak tekintik (l. pl. a 344. la-

pon lévő, 5. táblázatot), így a 2. táblázat szerint „szabályokat megszegő” lenne. De valóban az? Milyen szabályhoz viszonyítva mondanánk például ennek a Krúdy-mondatnak a halmozására, hogy „szabályokat megszegő”: „Szeretett kezeket, hajakat, női neveket, asszonyhangokat és simogatásokat.”

A leíró részt gyakorlatsor követi (416–29). A feladatok – annak szellemében, hogy a retorika egyszerre tudomány (episztemé), művészet és mesterség (tekhné) – egyrészt kiválóan alkalmasak az előzőleg tárgyalt elméleti ismeretek elmélyítésére, másrészt pedig a gyakorlati szónoki készségek formálására.

D) Az alkalmazott retorikai rész (A retorika alkalmazása, 431–562) két nagyobb egységből áll. Ezekben azt mutatja be A. JÁSZÓ ANNA, hogy miképpen alkalmazható a retorikai tudás a szövegértő olvasásban, illetve az írásbeli szövegalkotásban, vagyis a fogalmazásban. E két fejezet különös értékét az adja, hogy ezekben a szerző példás világossággal összefoglalja azokat az elveket, módszereket, amelyek e mindennapjainkban igen fontos szerepet betöltő két tevékenység eredményességéhez hozzáegíthetnek. Ennélfogva minden olvasó és minden írásbeli szöveget alkotó ember: azaz mindenki számára hasznos tudnivalókat, tanácsokat tartalmaz ez a rész, de különösen az anyanyelvi nevelés számára fogalmaz meg sok közvetlenül vagy közvetve felhasználható tanulságot a szerző.

A. JÁSZÓ ebből a tételből indul ki: „A retorika – a szó eredeti értelmében – szintetikus, azaz összerakó tevékenység, építkezés, komponálás. A retorikát azonban analitikus tevékenységre is lehet használni, a megkomponált mű lebontására; a retorikai ismereteinket fel lehet, sőt fel is kell használni a szöveg megértésében” (433). Mind a szövegértő olvasást, mind a fogalmazást a retorika szempontjából tárgyaló fejezetre jellemző, hogy a szerző amellet, hogy az általa alkalmazott fogalmak világos értelmezésére törekszik, különös gondot fordít a gyakorlati részre. Ennek szellemében számos nemcsak nyelvi-stilisztikai szempontból, hanem etikai vagy egyéb szempontból is tanító, értékes példaszöveget (például Márai Sándortól, Wass Alberttól), illetve motiváló, jól alkalmazható feladatot ad.

A szövegértő olvasást a következőképp értelmezi a szerző: „A »szövegértő olvasás« terminus sajátos feladatokra vonatkozik, a szöveg pragmatikai/retorikai megközelítését jelenti. Állandó gondolkodást kíván, pontosabban következtetések állandó működtetését. Az olvasás érvelés (*reading is reasoning*), az olvasás gondolkodás” (434). E megközelítésnek megfelelően egyebek mellett (csak néhány jellemző alfejezet címét idézem) a következő témaköröket tárgyalja a szerző: „A szövegben lévő információ dekódolása”, „Az olvasó sémái (meglévő tudásrendszere)”, „Az olvasás fokozatai: a szó szerinti, az értelmező, a kritikai és a kreatív olvasás”, „Az olvasó válasza a szövegre (*reader response*)”.

A fogalmazás terminust vizsgálva A. JÁSZÓ először is elkülöníti a szó két jelentését: „A *fo-galmazás* mint terminus legalább két dolgot jelent: a fogalmazás folyamatát és a végeredményt, az írásművet” (509). Ezt a kettősséget követi a fejezet tagolása: a szerző először a fogalmazás folyamatát, ezen belül a mondatok, a bekezdések és a fogalmazás egészének a megszerkesztését tárgyalja, majd a prózai írásművek sajátosságait tekinti át a leggyakoribb, legfontosabb fogalmazástípusokat (elbeszélés, folyamatleírás, leírás, emlékirat, napló, önéletrajz, értekezés, levél, esszé) analizálva.

E) A könyvet egy – A. JÁSZÓ ANNA által összeállított – szöveggyűjtemény zárja. Ez két részből áll: az elsőben három tanulmány (Zichy Antal: A szónoklatról, Babits Mihály: Irodalmi nevelés, Ravasz László: A beszéd mint műalkotás), a másodikban pedig 17 magyar szónoki beszéd olvasható. A beszédek igen széles skálát fognak át mind időben, mind tematikában, kétségtelenül közös vonásuk azonban az, hogy kiválóan felhasználhatók a retorika tanulmányozásában, tanításában-tanulásában, mert kitűnően reprezentálnak valamilyen retorikai szempontból fontos szónoki sajátosságot. Olyan híres, a „klasszikus” XIX–XX. századi középkorai retorikatankönyvekben is szereplő beszédek, mint Kossuth 1848. július 11-i, a haderő megajánlása ügyében mondott beszé-

de, Deák főirati javaslata vagy Apponyi Albertnek a párizsi béketárgyaláson elmondott beszéde mellett szerepelnek újabbak is: például Scheiber Sándortól, Orbán Viktortól, Jókai Annától.

3. A végső mérleg megvonása a recenzens számára részben könnyű, részben megoldhatatlanul nehéz. Nézzük először, miben is áll a „megoldhatatlan nehézség”, amely voltaképp a munka egyik legnagyobb erényéből eredeztethető: ez a szintézis a retorikával különféleképp érintkező, úgy is mondhatnánk: rokon diszciplínáknak olyan szerteágazó ismeretanyagát fogja át a klasszika-filológiától kezdve a szemantikán, a pragmatikán, a szövegtanon át az amerikai új kritikáig és az olvasápszichológiáig, hogy talán nem is igen akadhat olyan bíráló, aki minden részletkérdésről valódi hozzáértéssel tudna és felelősséggel merne nyilatkozni. (Nem véletlen az sem, hogy nem egyetlen szerző, hanem egy alkotóközösség vállalkozott ennek a bizonyos szempontból teljességre törekvő, azaz a retorika különféle felfogásait felölelő retorikának a megírására.) Más oldalról viszont jóval szerencsésebb helyzetben van a könyv ismertetője, hiszen a bemutatott művet őszinte örömmel üdvözölheti, ennek számos okából csak néhány fontosabb hadd álljon itt:

1. A hazai retorikai kutatások ösztönzője lehet ez a munka már önmagában azzal is, hogy ráirányítja a figyelmet erre az elmúlt évtizedekben lehetséges jelentőségéhez mérten kellőképp nem művelt diszciplínára.

2. Inspiráló lehet azáltal is, hogy olyan részkérdéseket vet fel, amelyeknek bővebb kidolgozása, esetleg újabb szempontú vizsgálata vonzó feladatot kínál a „régii” és az „új retorikusoknak”, azaz a retorika felé ezután forduló hazai kutatóknak. (Okkal remélhetjük, hogy szép számmal lesznek ilyenek, hiszen egyre nyilvánvalóbb: a retorikára szükség van. E tény felismerésének fontos jele, hogy a közoktatási tanterv bő hat évtized után 2000-ben újra bevezette a retorika tanítását a középiskolában, s a felsőoktatásban is egyre nagyobb szerepet kap a már nem nyelvművelésre, beszédtechnikára leszűkített retorika. Így talán joggal bízhatunk abban, hogy a támogatott kutatási programokban, a doktori iskolákban is egyre nagyobb teret kap, és ezáltal újabb fontos eredményeket hozhat létre ez a diszciplína.)

3. Mindezek mellett a megelégedésre adhat okot az – és ez nem kevésbé fontos –, hogy most már rendelkezünk egy olyan korszerű, részletes, alapos retorikával, amelyből számos kérdésre könnyen kaphat megbízható eligazító választ az érdeklődő, és így olyan tudáshoz juthat, amely eddig magyar nyelven nem vagy csak igen nehezen, a különböző részkérdéseket tárgyaló könyvek, tanulmányok felkutatásával volt elérhető.

4. Ehhez szorosan hozzátartozik az a nem kevésbé fontos előny, hogy a felsőoktatás is igen jól használható tankönyvet nyert a retorika oktatásához.

4. Bizonyára sokak számára ismeretes a stilisztika legutóbbi történetére vonatkozó anekdotikus történet: MICHEL ARRIVÉ 1969-ben a *Langue française* című folyóiratban már azt írta, hogy „a stilisztikát nagyjából halottnak tekinthetjük”. A tények azonban igencsak megcáfolták ezt a kijelentést: a 80-as, 90-es években olyannyira fellendültek, sőt megsokszorozódtak a stilisztikával kapcsolatos kutatások, hogy PIERRE LARTHOMAS egy 1994-es kötet bevezetőjében már így ironizálhatott: „a halott elég jó egészségnek örvend”. Talán kevesebben tudják, hogy már a retorikát is majdnem „temették”: „a reneszánsz óta haldoklik, s három évszázada halálhírét keltik, de még nem bizonyos, hogy halott” – írta BARTHES 1970-ben (*A régi retorika*. In: THOMKA BEÁTA szerk., *Az irodalom elméletei*. III. Pécs, 1997. 73). Nos, a stilisztika „feltámadásának” analógiájára, a legutóbbi évek külföldi és hazai retorikakutatásainak eredményeire – a hazai eredmények közül az alábbi kijelentés fontos igazolójaként az elsők között ADAMIK TAMÁS, A. JÁSZÓ ANNA és ACZÉL PETRA ismertetett munkájára – gondolva, bátran állíthatjuk: a retorika szerencsére szintén jó egészségnek örvend.

Fehértói Katalin, Árpád-kori személynévtár (1000–1301)
Onomasticon Hungaricum.
Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301)

Akadémiai Kiadó, Bp., 2004. 895 lap, CD melléklettel

Sokat vártunk, és sokat is kaptunk FEHÉRTÓI KATALIN nagy Árpád-kori személynévtárától. Egy kizárólagosan magánvállalkozás nagyobb terjedelemlre való tervezése alighanem befejezetlenségre lett volna ítélve, és tovább szaporította volna a nagyszabású, de torzóban maradt művek számát (pl. CSÁNKI történeti földrajza, EtSz., GYÖRFFY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza). KNEZSA ISTVÁN a torzók háttérében álló maximalizmust a magyar tudomány legnagyobb veszedelmének tartotta. A most megjelent és az alábbiakban ismertetendő hatalmas mű előzményeként azonban FEHÉRTÓI KATALIN 1983-ban közreadta az „Árpád-kori kis személynévtár” című (Bp., 388 lap) 6800 személynévet tartalmazó adattárát, mellyel nemcsak felmérte, hanem meg is tapasztalta az efféle névtárak elkészítésének csaknem minden nehézségét. Ezeknek jelentős részével művének 10–3. lapján minden kendőzés nélkül, őszintén meg is ismerteti az olvasót.

„A személynévtár kerete, tartalma” fejezetből (8–10) megtudjuk, hogy mit és mit nem tartalmaz a mű: „nem tartalmazza az összes Árpád-korban élt személy nevét, sőt valamennyi személynévet sem”. A névtár így „mutatványnak, reprezentatív felmérésnek tekinthető, azaz nem teljes, mégis a jelzett korszak, az Árpád-kor személynéveiről megközelítően hű képet felmutató gyűjtés” (8), amely a nyomtatásban napvilágot látott forrásokban: okmánytárakban, újabban megjelent oklevéltárakban előforduló és betű szerint leírt (transzliterált) személynéveket tartalmazza szöveggörnyezetükkel együtt. FEHÉRTÓI KATALIN az „Árpád-kori személynévtár”-ba bedolgozta az 1983-ban megjelent „Árpád-kori kis személynévtár”-ban közzétett nagy szolgálonépi összeírások majd teljes névanyagát. Azonban – akárcsak KÁZMÉR MIKLÓSNak – (Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993.) – személynévtára elkészítése közben FEHÉRTÓinak is válogatnia kellett a korszakra jellemző gyakori és divatos latin és egyházi eredetű nevek (*Benedictus, Jacobus, Johannes, Martinus, Michael, Stephanus* stb.) adattömegéből. Bekerült viszont a névtárba „minden úgynevezett magyar közszoói eredetű vagy annak vélt” személynév, „továbbá az összes előkerült becézett, kicsinyítő képzővel alakult vagy egytagú” név, „pl. *Bec, Beche, Beke, Bekeu, Benche Benke, Bese; Jac, Jaka, Jako* stb.” (9).

Az „Árpád-kori személynévtár”-ban Fehértói idézte az egyes elbeszélő források (Anonymus: *Gesta Hungarorum*, Kézai Simon: *Gesta Hungarorum* és a XIV. századi krónikaszerkesztmények [Scriptores Rerum Hungaricarum]) e korszakra vonatkozó személynéveit is. Az 1301-ig előforduló személynévek mellett felvette a nemzetségnéveket, továbbá az olyan földrajzi neveket, helymegjelöléseket, amelyek formáns nélküli személynévekből alakultak, illetőleg amelyeknek előtagja (birtokos jelzője) személynév. A FEJÉR GYÖRGY „Codex Diplomaticus”-ában kiadott oklevelekből azonban csak azokat tudta hasznosítani, amelyeknek olvasatát SOLYMOSI LÁSZLÓ ellenőrizte, illetőleg GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” I–IV. kötetiben megbízható módon közölte.

Az „Árpád-kori személynévtár” 9500 önálló és 7500 utaló névcikkből áll, és mintegy 38 000 személynévnek 26 800 névvariánsát (írás- és ejtéváltozatát) tartalmazza. Az adattár igen nagyszámú, 1000-nél több egytagú személynévet tartalmaz, 1800 írásváltozattal (vö. FEHÉRTÓI KATALIN, Gondolatok az Árpád-kori személynévtár (1000–1301) adatainak összetételéről: *NévtÉrt.* 27. 2005: 7–12).

Mivel a most megjelent kötet „adatait más tudományágak, így a történettudomány, művelődéstörténet művelői is felhasználhatják” (9), az időrendben és nagy körültekintéssel közölt személynévek szöveggörnyezetében sok helyen olvashatjuk a névviselő társadalmi helyzetére, világi

vagy egyházi tisztségére, etnikumára (comes castri, iobagio castri, vinitor, piscator, presbiter, episcopus, gallicus, teutonicus) stb. vonatkozó adalékokat, ezáltal a modern névszociológiai kutatásoknak is valóságos kincsébányája lesz a hatalmas Árpád-kori személynévgyűjtés.

Ezekhez az igen becses adatokhoz MAYER GYULA szakavatott munkája révén a kötethez mellékelt CD segítségével szinte pillanatok alatt hozzájuthatunk. Mindezek mellett – ahol ez lehetséges volt, azaz ha a név eredeti szöveggörnyezetéből kiderült – FEHÉRTŐI feltüntette a személynévi adatok előfordulási helyét is. Külön értéke a műnek a nemzetségnevek (*-gal), valamint a női nevek (o jellel való) megjelölése, illetőleg azoknak a 863–6. lapon mutatókba rendezése.

Amint várható volt, az „Árpád-kori személynévtár”-ban az úgynevezett magyar nevek mellett „feltűnően magas a latin és az idegen eredetű nevek aránya. Ennek lehetséges okai közül feltétlenül első helyre kell sorolnunk a magyarság körében a kereszténység felvételével a latin oklevelezési gyakorlatban széles körben elterjedt bibliai és martirológiumi nevek használatát... A szláv eredetű személynévek a honfoglalás után itt maradt, majd a korai Árpád-korban és a XIII. században is a Kárpát-medencébe beköltöző és betelepített szláv ... anyanyelvű népességet képviselik. Nagyobb csoportot alkot királyaink idegen ajkú hitveseivel hazánkba jött, majd a XI. századtól folyamatosan – főleg a tatárjárás után – betelepített és a külföldi szerzetesrendekkel együtt érkezett főleg német (flamand), francia (vallon) és olasz lakosság névanyaga. A magyarságba olvadt külföldi vendégnépek és a hazánkba került török, görög, besenyő, kun, izmaelita, zsidó népesség névállománya együttesen gazdagította Árpád-kori névállományunkat” (10).

Mindezek folyományaként személynév-anyagunk a korai Árpád-korban vált szinte nemzetközivé, és aligha járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy Közép-Európába való integrálódásunknak hű tükörképe az itt bemutatott névállomány. Ezzel kapcsolatban veti fel FEHÉRTŐI KATALIN azt a súlyos és mindmáig megoldatlan kérdést, hogy Árpád-kori – majd a XVII. század végi, XVIII. század eleji – nagy tömegű idegen eredetű személynéveink, illetőleg családneveink vizsgálata kiknek a feladata: a német és a különböző szláv nyelvek kutatóié-e vagy pedig a magyar onomatológusoké? Tekintettel arra, hogy nemcsak az egyházi latin nevek idomultak a szóbeliségben a magyar nyelvhez (*Stephanus* > *István*, *Petrus* > *Péter* stb.), hanem sok esetben a német és a szláv nevek is, az lenne a kívánatos, ha azok a hazai hungarológiai érdeklődésű germanistáink és szlavistáink vizsgálnák elsősorban mind a középkori, mind az újkori személynéveinket, akik járatosak a német és a szláv nyelvek dialektológiájában, és kedvet éreznek névtani kutatásokhoz is. Ebbéli munkálkodásuknak nemcsak a hazai és a nemzetközi antroponímia, hanem a toponímia is igen nagy hasznát látná; gondoljunk csak a több tízezer idegen földrajzi nevet is tartalmazó és mindmáig néma megyei köteteinkre.

FEHÉRTŐI KATALIN okkal és joggal adta a Személynévtár Bevezetése második fejezetének címéül „A szerkesztés nehézségeit”-t, mely nehézségek jelentős részét az olvasatok összevetésének sokszor reménytelen esetei teszik ki. Ezt az igen tanulságos fejezetet nemcsak az Árpád-kor kutatói olvashatják érdeklődéssel, hanem a későbbi századok idegen és magyar neveinek vizsgálói is. A feldolgozott források névazonosításait hosszú évek kitarató, nagy türelmet és igen alapos felkészültséget igénylő, vesződséges munkával lehetett csak elvégezni. A XII–XIII. században a szinte még teljesen kialakulatlan helyesírási gyakorlatot tovább bonyolította az is, hogy a különböző nemzetiségű és műveltségű oklevélírók keze nyomán – az esetleg számukra ismeretlen s ezért értelmezhetetlen – személynévek eltorzulhattak, különösen akkor, ha a neveket hallomás útján vagy diktálás után jegyezték fel. A családnevek kialakulatlan helyesírása, nemkülönben a diktálás mint egyféle oklevelezési gyakorlat tovább élt a XVIII. század közepéig, azaz egyazon lajstromkészítő ugyanazt a nevet ugyanazon lajstromban csaknem annyiféleképpen írta le, ahányszor előfordult. Az így létrejött személynévek helyesírási változataira számos példát találunk az Árpád-kori személynévtárban és XVIII. századi személynév-lajstromainkban is.

Az „Árpád-kori személynévtár” szerkesztési gyakorlata lényegében véve megegyezik az 1983-ban megjelent „Árpád-kori kis személynévtár”-éval, illetőleg bizonyos mértékig hasonló

a példaképnek tekintett WITOLD TASZYCKI hatalmas művének, az „Ólengyel személynévtár”-nak a szerkesztési gyakorlatához. Ez azt jelenti, hogy az Árpád-kori személynévtárban is „egy név több, jól elkülöníthető változata a névcikken belül számozott (1., 2., 3.) alcsoportba kerül... pl. 1. *Bogat, Bogath, Bogad*; 2. *Bagat, Bagath*; 3. *Bugath*; 1. *Gurko, Gurco, Giurko*; 2. *Jurko, Jurkho, Jurco*” (13).

Szellemes és követendő megoldás, hogy az alcsoportok nevei nem mechanikus betűrendben követik egymást, mint ahogy az is, hogy a címnév kiválasztásakor FEHÉRTÓI nem ragaszkodott föltétlenül a legkorábbi változathoz akkor, ha az „feltűnően eltér a szokásos és érthető írásképtől” (i. h.). A nevek összetartozását, illetőleg az eredetük szerinti valószínűsíthető összekapcsolását a névcikk végén a *cf.* (*confer* = vesd össze) jelzi.

A személynévtár nevei (39–382) és a nevekhez kapcsolódó, fentebb már említett közlések érdekes olvasmány mindazoknak, akik a legkorábban megnevezett eleink neve iránt érdeklődnek. Noha a szerző nem vállalkozhatott etimológiai vizsgálatokra (a személynévtár elkészítésének nem is volt célja), a hasonló hangzású/írásmódú nevek egybetartozásának megállapításakor ezt teljes mértékig nem kerülhette el.

Nem kívánom vitatni az egyes felismerhetetlenségig torzult nevek összevonását, inkább azt emelném ki, hogy például több, ma is élő *Haba* családnév korai adatai talán összevethetők a *Iob, Ioob, Ioub* (~*Hiob*) > ? *Hab, Haab, Haba* személynév (365) adataival. Ugyanakkor a *Haba* személynév, majd családnév lehet az *Aba* személynév változata is (vö. KÁZMÉR i. m. 21), tehát kettős motivációjú névvé vált. – Az „Árpád-kori személynévtár”-ban a *Nevetlen* néven feljegyzettek Alsokon, Aszófőn, továbbá Bihar és Zaránd megyében fordultak elő *Nuetlen, Nuethlen, Nuechlen, Nueclen, Neuetlen, Neuethlen* helyesírási változatokban. A név kezei, XVIII. századi felbukkanása a Zala megyei Bocskában (l. ÖRDÖG FERENC, Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei [1745–1771]. Bp.–Zalaegerszeg, 1992. 2: 684) ugyanazon szemlélet eredménye lehet, mint az Árpád-korban, vagyis talán egy elhagyott, talált gyermeket, vagy valamilyen oknál fogva meg nem keresztelt személyt nevezhettek *Nevetlen*-nek. – A névtár a latin *Puer* ’fiú, szolgál’ személynévet Bihar, Pozsony és Nyitra megyékből, valamint a Fejér megyei Soponyáról adatolja (657). E név talán előzménye lehet egy a Zala megyében ma is élő *Fi* családnévnek. Ritka (4 személy) előfordulása ellenére is lehetséges e név folytonossága, vagyis az azonos alakú családnév kialakulása hasonló motivációjú személynévadás alapján. – Ezzel a néhány példával azt kívántam szemléltetni, hogy az Árpád-kori személynévtár mint munkaeszköz az egyes nevek vizsgálójának is a keze ügyében lesz majd, nélküle sem régi, sem mai családneveink vallatóra fogása, tipológizálása nem képzelhető el.

A mű végén levő a tergó szótár (867–94) segítségével maga a szerző máris fölhívta a figyelmet több fontos alaktani, illetőleg névtani kérdés tüzetes meg-, illetőleg felülvizsgálatára (vö. FEHÉRTÓI i. m. 7–12). A névtár Bevezetése, a Forrásjegyzék, valamint a kötethez tartozó CD-ROM ismertetése német fordításban is olvasható (15–36).

Az útjára bocsátott névtár tehát megkezdte életét, és bízunk benne, hogy az érdeklődő kutatók kedvük szerint használják majd a maguk és a szerző örömeire és mindnyájunk javára.

ÖRDÖG FERENC

Zoltán András, Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása

Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 6. Nyíregyháza, 2004. 554 lap

A humanista író, királyi helytartó és esztergomi érsek, Oláh Miklós (1493–1568) két latin nyelven írt munkájával járult hozzá a magyarság (elő)történetének és Magyarország tájainak megismertetéséhez: Athila és Hungaria. Az utóbbi mű, voltaképpen az elsőnek folytatása, 1536-ban készült Németalföldön, de nyomtatásban először 1735-ben adta ki Pozsonyban Bél Mátyás. Addig a Hungariát csak kevesen olvashatták, többek között a leuveni Collegium Trilingue Lovaniense tudós tanárai, Oláh Miklós tisztelői. De több másolat foroghatott magyar és más humanisták kezében, amit egy 1631-ben kelt, nemrég a kölni dóm könyvtárában felfedezett másolata bizonyítja (vö. FODOR ISTVÁN, Oláh Miklós Hungariája. Bp., 1990.). Az Athila már 1568-ban megjelent Bazelben Zsámboky (Sambucus) Jánosnak, Oláh pártfogoltjának kiadásában (további kiadásai: 1581., 1606., 1690.), viszont az eredeti kézirat elveszett. Mindkét mű kritikai kiadását Eperjessy Kálmán és Juhász László jelentette meg 1938-ban. E publikációk teljes magyar fordítása viszonylag nemrég készült el, a Hungariáé Németh Bélától 1982-ben, illetve 1985-ben, az Athiláé Kulcsár Pétertől 1977-ben (Humanista történetírók, Bp., 329–90), illetve külön kötetben, a Hungariával együtt (Bp., 2000.).

A Hungaria és az Athila voltaképp egy egységet alkot. Oláh a Hungariát bevezetőnek szánta. Történelmi kitérésekkel Magyarország földrajzát mutatja be, az Athila viszont a hunok történetét írja le az akkori ismeretek szerint mint a magyarság előtörténetét. Ebben a műben is utalások vannak a mohácsi tragédiára, amelynek okát az író a magyarok erkölcsi romlásában, züllöttségében, fegyelmetlenségében, széthúzásában látja, de a hunok példájából biztatást nyújt az ország jövőjére nézve.

A jelen kötet a humanizmus korabeli magyar–lengyel és fehérorosz történelmi-irodalmi kapcsolatoknak eddig feledésbe merült történetét tárja föl. A filológiai akribiával készült monográfia a keleti szláv (lengyel–fehérorosz) nyelvi és irodalmi tárgyú, de az Athilának mint forrásnak okán a magyar irodalom- és művelődéstörténetéhez kapcsolódik. – A magyar–lengyel történelmi és kulturális kapcsolatok ténye, Báthory István lengyel királlyá választása (1575-ben) ZOLTÁN szerint hozzájárult az Athila lengyelre fordításának gondolatához; annál is inkább, mert a fordító, Cyprian Bazylík Báthory koronázása után néhány hónappal birtokadományt kapott a királytól (16–7). A lengyel fordítás 1574-ben Krakóban jelent meg. A fehérorosz fordítás egy poznańi kódexből került elő 1846-ban, amelyet feltehetően a litván nagyfejedelemi kancelláriában másoltak le 1500 körül két, szerbből fordított nyugat-európai lovagregénnyel együtt. A fehérorosz szöveget a lengyel kiadványból fordította le ismeretlen szerző (a fehérorosz nyelv tudvalevőleg a litván nagyfejedelem hivatalos nyelve volt). Ez a kódex ismertté vált orosz és ukrán irodalmi körökben. ZOLTÁN a fehérorosz kézirat kritikai ismertetőjének, ALEKSANDER BRÜCKNERnek 1886-ban közölt tanulmányát idézi, amely szerint a lengyel fordítás ösztönzője Albrecht Łaski sieradzi vajda volt, aki az aktualitást a törökellenes összefogásban fedezte föl (15).

A Bazylík-féle lengyel fordítást a maga korában kevesen olvasták, de az Athila mégis tovább élt az irodalomban Maciej Strykowski népszerű krónikakiadványa révén, amelyben Bazylík fordítását felhasználva a litvánok eredetmondájába beleszövi a hunok történetét (80–1). E kiadvány 1582-ben jelent meg először Königsbergben, s e műről két XVII. századi orosz fordítás is készült. Az Athila fehérorosz szövegét 1888-ban elég pontatlan feldolgozásban jelentette meg A. N. Veszolovszkij Szentpétervárott. Száz évvel később az ukrán V. L. Myktaś valamennyire „ukránosított”, de még hanyagabb változatban adta ki Kijevben (20–7). ZOLTÁN ANDRÁS rámutat, hogy e két pontatlan kiadvány révén számos hibát, félreértést követtek el a későbbi kutatók. – ZOLTÁN

ANDRÁS közli a Cyprian Bazylik-féle lengyel és a névtelen fehéroroszfordítás teljes betűhű szövegét fakszimilében és átbetűzve, valamint Strykowski szövegével egybevetve. A hibák, kihagyások és interpolációk lábjegyzetben (106–538) olvashatók. Bő orosz nyelvű összefoglalás található a 340–554, a forrásjegyzék pedig a 93–104. lapon.

A magyarságot, illetve a magyar nyelvi adatokat illetően feltűnik, hogy míg a latin szövegben a hunok és a magyarok legtöbbszörre megkülönböztetve szerepelnek (*Hunni : Hungari*), addig a lengyel és a fehéroroszfordításban a hunok és a magyarok közt nincs különbségtétel (*Hunnowie ábo ... Węgrowie*). ZOLTÁN rámutat arra (38–40), hogy a lengyeleknél a XII. század elejéig viszszamenően a két népet, illetve nyelvüket egynek tekintették. – A lengyel fordításban és onnan átvéve a fehéroroszbán többször előfordul a *być na tym* 'azon van, arra törekszik' szókapcsolat, amely a lengyelben csak a XVI. században volt használatos. Ez a szerkezet azonosnak látszik a magyar *azon van, rajta van = arra törekszik* szókapcsolattal. Úgy látszik, hogy e kapcsolatok a két nyelvben egy időben keletkeztek, de aligha lehet a magyar a lengyel kifejezésnek a forrása. Valószínűleg a régi német *darán sein*-ből származnak, vagyis párhuzamos eredetről van szó (70–2). – A szerző bemutatja a magyar névanyag átvételének, illetve különböző írásmódjának példáit: *Csaba* = latin *Chaba*, lengyel és fehéroroszfordításban *Chaba* (*ch = χ*); *Taksony* = latin *Toxon*, lengyel *Toron* (a barátgót *x* és *r* könnyen összetéveszthető); *Keve* = latin *Cheva/Chewe*, lengyel *Kewe*; *Gyula* = latin *Gyulam*, lengyel *Giule*. A helynevek egyes elemei részfordításban is előfordulnak, például *Keveháza* = latin *Kevehaza*, *id est domus Kewe*, lengyel *Kewehazá*, *tho iest dom Kewy* (73–80). – Végül előfordul az Athila szövegében egy magyar köznévi is: *ispán*, amelyet Oláh kételkedve a spanyol népnévvel azonosít: *a ducibus, seu praefectis, qui Hungarice hispani appellantur ... regno Hispaniae*. Ugyanez a szó, magyarázat nélkül, de félreérthető helyesírásban (*Hispanus* 'spanyol') előfordul a Hungariában egyértelműen *ispán* 'gazdatiszt, jószágigazgató' jelentésben. A lengyel és fehéroroszfordítók híven átvesszik a latin magyarazatot.

FODOR ISTVÁN

Udvari István, Magyar–ukrán szótár 1. A–Ly

Glossarium Ukrainicum 8. Főmunkatárs: KÓTYUK ISTVÁN. Munkatársak: HEGYES ANGÉLA, MUSKETIK LESZJA. Közreműködők: ABONYI ANDREA, KÁPRÁLY MIHÁLY, KÁPRÁLY NATÁLIA, ROMÁNYUK RENÁTA, SZOFILKÁNICS JUDIT. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza, 2005. 905 lap

A népek közötti érintkezések a társadalmi élet minden területén kisebb-nagyobb mértékben nyomot hagynak, így a szókészlet területén is. A nyelvi kontaktus az évezredes magyar–kárpatukrán (ruszin) együttélés természetes következménye, melynek során a kölcsönös egymásra hatás iránya és intenzitása koronként és területenként változott, folytonossága azonban napjainkig tart, ha jóval korlátozottabb mértékben is. BONKÁLÓ SÁNDOR figyelt fel arra, hogy nemcsak sok száz magyar szót vett át a kárpátaljai rutén, de mondatfűzésében, szólásaiban, kifejezési formáiban is magyaros észjárás mutatkozik meg (BONKÁLÓ SÁNDOR, *Magyar elemek a rutén irodalomban*. In: BEKE–BENEDEK–TURÓCZI–TROSTLER szerk., *Emlékkönyv Balassa Józsefnek*. Bp., 1934. 43). 1883-ban látott napvilágot CSOPEY LÁSZLÓ „Rutén–magyar szótár”-a, mely korának kiemelkedő tudományos munkája, a Magyar Tudományos Akadémia által díjazott pályamű volt. De még e szótár megjelenése előtt, 1835-ben DÓHOVICS BAZIL felhívta a közfigyelmet arra, hogy vannak olyan szavak, amelyek megegyeznek a magyar és az orosz nyelvben (DÓHOVICS BAZIL, *Kijegyzése azon szókak, amelyek hason hangzanak v[agy] és érteményűek is mind a magyar, mind az orosz nyelvben*. Kiadása: Ї. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ – Ю. САК – Я. ШТЕРНБЕРГ, Василь Довгович –

зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. Ужгород, 2003.).

A szovjet korszak nem tanúsított kellő figyelmet e két nép kulturális kapcsolatainak az ápolására. Ebben közrejátszott az is, hogy az államnyelv szerepét Ukrajnában is jobbára az orosz töltötte be. Ami a szótárszerkesztést illeti, megemlítendő, hogy 1961-ben adták ki Ungváron CSUCSKA P. P. – ROT O. M. – SZÁK J. M. szerkesztésében a „Magyar–ukrán szótár”-t. Ez a szótár korának színvonalas lexikográfia alkotása volt, ukrán nyelvű magyar nyelvtannal a végén. Ám mára már elavult, az akkoriban elterjedt szovjetizmusok és a ruszcizmusok archaizálódtak. 40 év telt el a CSUCSKA–SZÁK–ROT-féle szótár megjelenésétől, Ukrajna rég kivívta függetlenségét, ám nem adták meg a feltételek egy korszerű szótár megjelenésére. Csak 2001-ben jelent meg Ungváron egy hasonló című szótár az Ukrajnai Hungarológiai Intézet igazgatójának, LIZANEC PETRÓNAK a szerkesztésében. Ennek fő hiányossága – számos más hibája mellett – abban rejlik, hogy csak alapszinten elégíti ki a szótárhasználó igényeit. A magyar anyanyelvű tanuló számára lehetőséget nyújt az ukrán nyelv tanulásának kezdeti fázisában, ám a későbbiekben ez már kevésnek bizonyul.

1992-től a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszékén folynak egy korszerű szótár létrehozására irányuló munkálatok. A szótárszerkesztés itt már évtizedes hagyományokkal rendelkezik. E munkálatok keretében 1998-ban jelent meg HOLOVÁCS JÓZSEF „Ukrán–magyar, magyar–ukrán matematikai szótár”-a. Ezt követően UDVARI ISTVÁN szerkesztésével elkezdődtek és befejeződtek a hat kötetben kiadott „Ukrán–magyar szótári adatbázis” (Nyíregyháza, 2000–2003.) munkálatai, amelyben a szócikkek száma mintegy 92 ezer, ami „könyvészeti ritkaságnak nevezhető” – olvassuk a most megjelent „Magyar–ukrán szótár” előszavában. Az utóbbi szótár megjelenése kulcsfontosságú volt, mivel 1963 óta nem adtak ki hasonlót – holott 1991-től, Ukrajna függetlenné válásától fogva nélkülözhetetlen eszköz lehetett volna például a kárpátaljai magyarság számára, akik mindeztől még nem tanulták az ukrán nyelvet.

E munka folytatásaként 2005-ben UDVARI ISTVÁN és munkatársai fáradságos munkájának eredményeként egy korszerű „Magyar–ukrán szótár”-t forgathatunk a kezünkben. A munkatársak mindannyian nagy szótárírási tapasztalattal rendelkeznek. A főmunkatárs, KÓTYUK ISTVÁN nyelvész több mint 40 éve oktat Kárpátalja felsőoktatási intézményeiben, tudományos munkássága az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok kutatásához fűződik. HEGYES ANGÉLA és MUSKETIK LESZJA a magyar–ukrán irodalmi, illetve néprajzi kapcsolatokat vizsgálják. ABONYI ANDREA, KÁPRÁLY MIHÁLY és ROMANYUK RENÁTA a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszékének oktatói, aktívan dolgoztak már az „Ukrán–magyar szótári adatbázis”-on is. Udvari István főszerkesztő, az MTA doktora, számos tanulmány és monográfia szerzője, kimagasló tudományos tevékenységével elindította és véghez vitte a már rég várva várt magyar–ukrán, ukrán–magyar lexikográfiai munkálatokat. A kétkötetesnek készülő szótár most megjelent első kötete az *A–Ly* szócikkeit tartalmazza. A szótár célközönségét azok a magyar ajkú beszélők adják, akik az ukrán nyelv alap-, közép- és magas szintű elsajátítását tűzik célul. Ugyanakkor a magyar címszavak grammatikai szerelése jó szolgálatot tesz az ukrán anyanyelvű szótárforgatónak is.

A szótár előszóval kezdődik. A szerkesztői megjegyzésekben olvashatunk a szócikkek felépítéséről, majd a rövidítések feloldása, a jelmagyarázat és a fontosabb forrásművek következnek.

A modern szócíncset például a következő szavak képviselik: *CD (cédé), CD-lejátsszó (céde-lejátsszó), CD-lemez (cédelemez), CD-ROM-meghajtó (cédelemeghajtó), CD-tartó, e-mail, e-mailez, e-mailezés, fájl, flopi, DJ (disc-jockey), display*; szleng szavak, pl.: *diri* – direktor. Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy esetleg hasznos lett volna megadni a *fájl* mellett a *csatolt fájl* megfelelőjét is, mert nem derül ki sem a *fájl*, sem a *csatolt* címszó alatt, hogy a *csatolt*-nál megadott ukrán szinonim megfelelők (*включений, приєднаний, прикріплений, прикладений, доданий*) közül ebben az esetben csak a *прикріплений файл* állandósult szókapcsolat használatos. Az immár történelmivé vált országnevek (pl. *Csehszlovákia, Jugoszlávia*) mellett más földrajzi nevek is találhatóak: *Debrecen, Luxemburg, Litvánia* stb., ezek felvétele igen hasznos.

A szócikkek felépítése a következő: a szavaknál az ukrán megfelelők előtt található a szócikkfejlébe lévő nyelvtani, ragozási információk, a szófaji besorolás és a fogalomkörü besorolás, pl.: *egylet -et, -e, -ek: товариство -ва, гурток -тка; об'єднання -ння; спілка -ки; r, el -лці*. A többes számú birtokos esetű alakok is fel vannak tüntetve: *сирота – ти, сиріт; нога, ноги, ніз, лапа, лапи, лап*. A magyar politikában előforduló mozaikszavak, pl. *FKGP* ukrán megfelelője is helyet kap a szótárban: *Незалежна партія дрібних господарів*.

Megállapíthatjuk, hogy a szótár a mai elvárásoknak és igényeknek messzemenőleg megfelel, s bátran ajánlható mindazoknak, akik az ukrán nyelvet tanulják, vagy azzal csak ezután fognak megismerkedni. A szótár kulcsfontosságú a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok alakításában résztvevők számára is. A kárpátaljai magyar közösséghez tartozva tapasztalatból állíthatom, hogy sok, itt kisebbségben élő magyar számára ez a szótár fog lehetőséget nyújtani az államnyelv elsajátításához, amihez – paradox módon – az ukrán állam nem biztosítja a feltételeket.

Jelen ismertetés megírása után jutott el hozzánk, Kárpátaljára is a hír, hogy Udvari István professzor úr, az ukrán–magyar és a ruszin–magyar nyelvi, történelmi és művelődési kapcsolatok fāradhatatlan kutatója 2005. november 9-én hosszú, súlyos betegség után elhunyt. A kárpátaljai magyarok és ruszinok egyaránt igaz barátjukat gyászolják benne. Csak reménykedni lehet abban, hogy munkatársai és tanítványai továbbviszik az általa megkezdett munkát, s a most megjelent szótár második kötetét is előbb-utóbb ugyancsak kézbevehetjük majd.

BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 101. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2005. december 7-én a Magyar Tudományos Akadémia székházában tartotta meg 101., egyben tisztújító közgyűlését.¹

1. Benkő Loránd üdvözölte a megjelenteket, s felkérte a közgyűlési előadás megtartására B a n c z e r o w s k i J a n u s z professzort. Az előadás „A nyelvi kérdés és az Európai Unió” címmel hangzott el.²

2. Az előadás után K i s s J e n ő főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2005. évi működéséről.

1. Tisztelt Közgyűlés! Illő, hogy beszámolóm elején (ha röviden is) emlékezetünkbe idézzem a Társaság jubileumát. Már csak azért is, mert közvetlenül 100. közgyűlésünk előtt voltak az ünnepi események, így azokról a tavalyi közgyűlési jelentés nem szólhatott. A centenáriumi ünnepség eseményei nemcsak az első évszázad fontosabb történéseit és személyiségeit idézték föl, hanem – az események időbeli dimenzióját közel hozván – érzékeltették az idő gyors múlását is. A „szárnyas idő” – hogy Berzsenyi szép Horatius-utánköltését idézzem: „Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül, s minden míve tűnő szárnya körül lebeg” – ime tüstént nekilátott az új penzum abszolválásának, hiszen az új társasági évszázadból egy esztendő már is magunk mögött tudhatunk. Tudvalévó: a centenáriumi ünnepséggel összefüggő minden fontos hír, előadás és köszöntés –

¹ A közgyűlési beszámoló összeállításában vállalt szerepéért Farkas Tamásnak tartozom köszönettel.

² L. jelen számunkban: 1–9.

fontosságának megfelelően – megjelent a Magyar Nyelv idei első számában, ezért elegendő ehelyt a rájuk való utalás (MNY. 2005: 1–21). A centenáriumi ülésről a Magyar Nyelv török párájában, a Türk Diliben is megjelent a tájékoztatás tiszteleti tagunknak, HASAN EREN professzornak a tollából (Macar Dil Bilimi Dernegi 100 Yasinda: Türk Dili 2005: 381–3). A centenáriumhoz közvetlenül kapcsolódó örvendetes tény, hogy Társaságunknak tavaly decemberben odaítélték a Magyar Örökség Díjat. A kitüntető oklevelet ünnepélyes nyilvános átadási ünnepségen 2004. december 18-án az Akadémia dísztermében Benkő Loránd elnök és Kiss Jenő főtítkárral vette át. (Az átadás alkalmával elhangzott laudációt I. ÉDER ZOLTÁN: MNY. 2005: 116–7.)

2. Választmányi ülésünk szokás szerint három volt, egy tavasszal és kettő ősszel. Tagfelvétel és a kiadványok kérdése mindig napirendi pont volt, szót ejtettünk az egri konferencia előkészületeiről, a tisztújító közgyűlés előkészítéséről és tájékoztatást hallgattunk meg arról, hogy megszűnően vannak kiadványaink elhelyezési gondjai. Megbeszéltük a tagdíjak emelésének kérdését, azt is, hány emlékérmét és díjat adunk ki idén. Kiküldtük a bizottságokat. Egy hete megbeszéltük és véglegesítettük a közgyűlés elé kerülő, a tisztikarra és a választmány összetételére vonatkozó javaslatokat. A Pais-emlékérem és -díj odaítélésére javaslatot tevő bizottság elnöke Ördög Ferenc, tagjai Gerstner Károly, Hoffmann István, Kázmér Miklós és Korompay Klára. A Csúry-bizottság elnöke Hajdú Mihály, tagjai pedig Balogh Lajos, N. Fodor János, Molnár Zoltán, Posgay Ildikó, Szabó József, illetőleg (a pályázatokat bírálók) Balázs Géza, Fodor Katalin, Hegedűs Attila és Raátz Judit. A tisztújításra javaslatot tevő bizottság elnöke Szathmári István, tagjai Bańcerowski Janusz, Békési Imre, Éder Zoltán, Gadányi Károly, Hoffmann István, É. Kiss Katalin és Péter Mihály. A megemlékezési bizottság elnöke Elekfi László, tagjai Bańcerowski Janusz, Guttmann Miklós, Hessky Regina, Keszler Borbála.

3. Ami rendezvényeinket illeti: Egerben a főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke Társaságunkkal és az Anyanyelvápolók Szövetségével társrendezésben szervezte meg október 22-én az eredményesen zárult II. egri kiejtési konferenciát, s ezen társaságunk tagjai közül többen is tartottak előadást: Adamikné Jászó Anna, Bácsi János, Balázs Géza, Bencédy József, Bolla Kálmán, Bóna Judit, Buvári Márta, Deme László, Gerstner Károly, Gósy Mária, Kerekes Barnabás, Markó Alexandra, Mészáros András, Novák Attila, Rozgonyiné Molnár Emma, Tolcsvai Nagy Gábor, Wacha Imre és Zimányi Árpád. Zimányi Árpádék tervezik az előadások megjelentetését, pályáztak is ez ügyben, sajnos azonban az elnyert pályázatok között bölcsész egy sem volt. Nyilván azért, mert közvetlen népgazdasági haszon nem származnék egyik előadásból sem. Az előadások a tervek szerint az egri főiskola évkönyvében jelennek meg Zimányi Árpád szerkesztésében, Sebestyén Árpád lektorálásával.

A Magyar szakosztály Névtani tagozata kihelyezett vándorgyűlést tartott a Felvidéken, Nyitrán május 26–28-án. A Magyar nyelvi szakosztály Magyartanári tagozata párját ritkító aktivitással kezdte el működését. Október 15-én társszervezőként egy őszi, „Szövegértés – grammatika” című szakmai nap rendezésében vett részt, amelyen nagy számban, szám szerint 328-an vettek részt tanítók, magyartanárok; 6 szekció-előadás, 3 plenáris előadás hangzott el. Szakosztályi előadás az elmúlt évben 10 volt: 6 a Magyar, 4 az Általános nyelvészeti szakosztály rendezésében. Az előadók (időbeli sorrendben) a következők voltak: Kertész András, Hoffmann István, Hunyadi László, Antalné Szabó Ágnes, Tátrai Szilárd, Péter Mihály, Bodó Csanád és Vargha Fruzsina Sára, Varga László, Wacha Imre és Uray Judit, N. Fodor János.

Vidéki csoportjaink eddig beérkezett beszámolóit alapján azt mondhatom, debreceni csoportunkban 3 előadást szerveztek (az előadók Pethő Gergely, Szabó Csaba és Zelliger Erzsébet voltak), de mindegyik csoport tagjai aktív, sőt meghatározó szerepet játszanak a Magyar Nyelv Hetének, nyári egyetemeknek, nyelvi vonatkozású konferenciáknak és emléküléseknek a rendezésében vagy társrendezésében, illetőleg előadások tartásában. Mindezen alkalmak a tudományos ismeretterjesztés fontos fórumai.

4. A tudományos és kulturális területeket is érintő elvonások érzékenyen érintik a tudományos társaságokat. Mind a társaságok működtetésének, mind a folyóiratok kiadásának akadémiai támogatása csökkent idén, s a jelekből ítélve jövőre is csökkenni fog. Ebben a helyzetben fokozottan szükség volna a tagdíjak befizetésére, sőt időben történő befizetésükre. Hadd említsem meg: alapszabályunk azt mondja ki, hogy minden év március 31-éig be kell fizetni a tagdíjakat. Kiadá-sainkat a postai díjtételek emelkedése mellett az is növeli, hogy a szorult helyzetben levő bölcsészkar egy ideje bérleti díjat szed tőlünk (jelenleg 99000 forintot negyedévenként). Megemlítem azt is, hogy a centenáriummal összefüggő elkerülhetetlen költségek, beleértve azt is, hogy mindegyik emlékérmét és díjat kiosztottuk tavaly, megterhelték a kiadási oldalt. Választmányunk úgy döntött, hogy a tagdíjakat a jövő évtől megemeli: aktív, tehát teljes állásban levő felnőttek tagdíja 2000, nyugdíjasoké 1000, diákoké pedig 500 forint lesz. Tudjuk, ez a többi tagdíjhoz képest még mindig nagyon alacsony – persze ennek ellenére nem akarunk versenyezni senkivel sem az emelésben. Jó hír viszont, hogy a Magyar Nyelv előfizetési díja változatlan marad, azaz 2000 forint egy évre. A személyi jövedelemadó egy százalékából származó társasági bevétel 342 749 forint. Az adományozóknak ezúttal is köszönetet mondunk azért, hogy a Társaságot így is támogatják, mert erre a támogatásra bizony rászorulunk. A Társasággal kapcsolatos pénzügyek intézése egyre inkább speciális szakmai ismereteket kíván. Bakonyiné Tóth Gabriella adminisztrátorunknak köszönettel tartozunk ebbéli tevékenységéért is.

5. Folyamatban van az immár elkerülhetetlen tagrevízió. Ez azt jelenti, hogy a kimutatásunk szerinti tagok általunk ismert címére kiküldtünk egy űrlapot, amely az elérhetőségeket (postai és elektronikus címek, telefonszám) tudakoló s néhány további kérdést tartalmazott. Sajnos sokan nem válaszoltak. Minthogy a postai közvetítés nem tűnik biztosnak, a választ nem adók újbóli megkeresését fontolgatjuk. Egyelőre tehát csak annyit tudok bizonyossággal állítani, hogy tavaly 130 új taggal gyarapodtunk (elsősorban a Magyar szakosztály Magyartanári tagozatába szerveződő magyar szakos tanároknak köszönhetően), hogy elhalálozások révén mennyivel fogytunk (négyen hunytak el), illetőleg hogy a kérdőív visszaküldésével 325-en jelezték, hogy tagságukat a jövőben is fenntartják.

Idén is többeket köszönhetünk kerek évfordulók okán. Februári választmányi ülésünkön, 80. születésnapjának betöltése után köszöntöttük Szathmári Istvánt, alelnökünket, aki hosszú évenként át főtitkárként szolgálta, immáron pedig majdnem két évtizede alelnökként segíti a Társaságot. Hoffmann Ottó 70. születésnapjának megünneplése a pécsi csoport ülésén volt. Szakosztályi ülésen köszöntöttük a 70 éves Fehér Erzsébetet, Hőnyi Edét és Uray Juditot. Az utóbbi ünneplés nem szokványos keretek között zajlott: az ünnepelt, aki magyartanár, beszédtanár és előadó is, maga ajándékozott meg bennünket egy emlékezetesen szép versmondó esttel, József Attila és Áprily Lajos verseinek előadásával. Levélben 3 tagtársunkat köszöntöttük kerek évfordulók kapcsán: a 80 éves Zala Máriát, valamint a 70. életévét betöltő Berényi Zsuzsannát és Nyirkos Tibort.

Idén négy tagtársunk elhunytáról értesültünk. Meghalt Herman József választmányi tagunk, az újlatin nyelvtudomány, a történeti és általános nyelvészet nemzetközi híru tudósa; Bánhidi Zoltán, néhai választmányi tagunk, egy sportnyelvi monográfia szerzője, s a magyar mint idegen nyelv oktatásának egyik úttörője; Udvari István, választmányi tagunk, a szláv filológia termékeny, a forráskiadásban is élenjáró művelője, akinek pályája idő előtt szakadt meg; M. Velenyák Zsófia, akitől mint az ELTE Finnugor Tanszékének népszerű oktatójától sok hallgató tanulta meg a magyar nyelv finnugorságát.

6. Kiadványaink közül első helyen a Magyar Nyelvet említem, mint olyan folyóiratot, amely változatlanul igényes szerkesztésben, változatos tartalmú közleményekkel és időben jelenik meg. A világhálón elérhető változatát az utóbbi 5 évben 361000 alkalommal látogatták meg az olvasók. Társaságunk sorozatában a következő kötetek jelentek meg a legutóbbi közgyűlés óta: Zilahy Lajos „Püspökladányi tájszótár” (MNYTK. 214. sz.) és Király Lajos „Somogy–zalai nyelvatlasz” (MNYTK. 223. sz.) című munkái. (Megemlítem, hogy Sajtó József tavaly megjelent, „Sárvíz

menti nyelvatlasz” című munkáját Szathmári István 2004. április 4-én mutatta be Székesfehérváron, népes hallgatóság előtt a Kodolányi János Főiskolán.) Tájékoztatom a tisztelt tagságot arról, hogy folyamatban van kiadványaink leltározása. A bölcsészkarunk a Múzeum körútra való költözése után most jutottunk végre abba a helyzetbe, hogy a kiadványokat egy helyen, rendezetten el tudjuk helyezni. A közeljövőben elkészül a leltár, s pontosan tudni fogjuk, mely kötetek fogytak el, s melyből hány példány áll a rendelkezésünkre. Készítünk róluk listát, amelyen az egyes kötetek megjelenési idejéről, vásárolhatóságáról, illetőleg áráról adunk tájékoztatást. A kiadványok elhelyezésével újra lehetővé válik rendszeres vásárlásuk is. Emiatt, illetőleg a szolgáltatások előmozdítása érdekében rendszeresített napokon és időpontokban (kedden a felolvasó ülések előtt 14–16.30 és csütörtökön 10–12 óra között) tagtársaink a társasági szobában (Múzeum krt. 4/A III. emelet 324. szoba) adminisztrátorunknál intézhetik társasági ügyeiket: a kiadványvásárlást, a tagdíjbefizetést, bejelentéseket; javaslatokat tehetnek, jelentkezési lapokat szerezhetnek be és így tovább. Minderről következő meghívónkban, illetőleg a Magyar Nyelvben, valamint a reményeink szerint rövidesen elkészítendő társasági honlapon is tájékoztatást adunk. Ímélcímünkön bármely kérdéssel a Társasághoz fordulhatnak tagjaink és az érdeklődők (lehet például előre jelezni, mely kiadványokat kívánják beszerezni, hogy a kért köteteket adminisztrátorunk előkészíthesse, a könyvek ugyanis az épület egészen más helyén vannak). Tájékoztató lapot is tervezünk készíteni, amely a Társaságról a fontos praktikus tudnivalókat tartalmazza majd.

7. November 30-i választmányi ülésünkön döntöttünk az emlékérmek és díjak odaítéléséről. Erről majd elnöküktől fogunk többet megtudni. Múlt heti választmányi ülésünkön abban maradtunk, hogy mivel az idő túllépett rajta, nem különítünk el olyan csoportot, hogy „a választmányi szavazati jogú, meghívott külföldi, illetőleg külföldön dolgozó tagjai”. Teljes jogú tagként javasoljuk viszont a szomszédos országok magyaryelvi műhelyei, irodái vezetőinek választmányunkba való fölvételét. A választmányi ülésen a tisztújításra javaslatot tevő bizottság elnökének, Szathmári István alelnöknek a jelentése előtt elnökünk, Benkő Loránd a következő bejelentést tette.

„Szeretném bejelenteni azt, amit a kiküldött jelölőbizottságnak – elnökén keresztül – korábban tudomására hoztam már, hogy tudniillik a jelen ciklus végén abba kívánom hagyni elnöki tevékenységemet.

Évekkel ezelőtt súlyos betegségbe estem. Azóta többször is jeleztem főtitkárunknak, hogy az elnökséggel járó feladatok egy részét már nehezen látom el, ami előrevetíti lemondásom szükségességét. Ennek időpontja megválasztását két tényező befolyásolta részemről. Egyrészt Társaságunk közelgő száz éves jubileumának megélése szubjektíve sokat jelentett számomra. Másrészt Kiss Jenő főtitkár úr kitarító marasztalása, melyben számos gyakorlati teendőm ellátásának vállalása is benne foglaltatott, ideiglenes modus vivendit ígért, ismerve buzgalmát és áldozatkészségét. Nem a munkától félttem. Akik a társasági ügyek zégét-zugát nem ismerik, talán nem is sejtik, hogy az elnök feladatköre nem csak választmányi ülések és közgyűlések meg tudományos rendezvények megnyitásából, üdvözlő szavak elmondásából áll. Ez a tisztség bizony sok gonddal s gyakran napi feladatokkal is járó felelős tevékenység. Ha nem kaptam volna tehát közvetlen környezetemtől biztatást, támogatást, e terhelést bizonyára eddig sem bírtam volna el. Betegségem és következményei, az idő múlása, az energia fogyása azonban most már végérvényesen arra int, hogy döntésemet nem halogathatom tovább. Az ideai tisztújító közgyűlés megfelelő alkalom arra, hogy kérjem a választmánytól, majd a közgyűléstől: mentsen fel tiszteimből.

Hálásan köszönöm a sok segítséget, melyet elnökségem nagyobb részének ideje alatt, különösen pedig a legutóbbi években Kiss Jenő főtitkár úrtól kaptam; köszönöm Szathmári István professzor úr korábbi eredményes főtitkári, majd alelnöki közreműködését, és köszönöm a jelenlegi és minden korábbi választmányunk munkám támogatását.

A Társaságban eltöltött hatvan év, s elnökségem harminc esztendeje alatt bőven volt alkalom szorososan kötődni a Társasághoz, megtanulni szívesen viselni sorsát. Természetesen amit megtehetek a Társaságért, azt megteszem ezután is. S szívből kívánom, hogy a Társaság a jövőben

is betölthesse és betöltse küldetését, teljesíthesse és teljesítse rá háruló feladatát. Kérem a tisztelt választmányt, fogadja el lemondásomat.”

Benkő Loránd szavai után Kiss Jenő főtitkár kért szót. „Tisztelt Választmány! Öt évvel ezelőtt, az akkori közgyűlésen ez hangzott el a főtitkári jelentésben: »kívánjuk, hogy elnökünk, Benkő tanár úr felépüljön, s mihamarabb elfoglalhassa helyét közöttünk« (MNY. 2001: 116). Kívánságunk teljesült. Benkő tanár úr felépült. Teljesült az a szándékunk is, hogy meggyőzzük arról, lássa el továbbra is elnöki feladatkörét. Most viszont kénytelenek voltunk meghajolni érveinek a súlya előtt. Két okot emelek ki, mert számunkra nagyon fontosak. Az egyik: Benkő tanár úr szeretne minél többet idejéből, energiájából kedves kutatási területeinek, témáinak szentelni: az Árpád-kor magyar nyelvtörténete, a székelység története és az Anonymus-kérdéskör vizsgálatának. Mint a magyar nyelvtudomány doyenje, a magyar nyelvtörténeti kutatások legnagyobb élő tudósa – mert egyként kiemelkedik a magyar nyelvtörténet, a névtan és a nyelvjárástörténet kutatásában is – olyan munkákkal ajándékozhat meg bennünket, amelyek másról nem remélhetők. A magyar nyelvtudománynak fontos érdeke, hogy Benkő tanár úr minél többet megvalósíthasson szándékaiból. A másik ok: megnyugvásunkra szolgál, hogy tapasztalataira, bölcsességére, tanácsaira a Társaság mindenkori vezetése bízton számíthat, ahogy számít is.

Tisztelt Választmány! Legyen szabad egy javaslatot tennem. Javaslom, hogy válassza a Társaság Benkő Lorándot a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli elnökévé. A Társaság történetében eddig kétszer fordult elő ilyen javaslat. Szily Kálmán, a Társaság alapításában és vezetésében, s a Magyar Nyelv életre hívásában oroszánrészt vállaló első elnököt tüntették ki annak idején e címmel. Melich János volt a másik, aki ugyan nem volt soha Társaságunk elnöke, de 22 éves alelnökségével, a Társaság életében betöltött tevékenységével s Gombocz halála (1935.) utáni szerepével is megszolgált a szóban forgó kitüntetést. Benkő tanár úr 30 éve vezeti a Társaságot, s ezzel a legtovább hivatalban lévő elnök, hiszen sem Szily Kálmán, sem Szinnyei József, sem Zsirai Miklós, sem Kniezsa István, sem Bárczi Géza nem töltötte be ily hosszú ideig az elnöki tiszteletet. De itt nem is a hosszú időtartam az érdem. Az érdem mindaz együtt, amire az elnökök külön-külön rászolgáltak tevékenységükkel, amire Benkő Loránd is rászolgált azzal, ahogy a jó gazda lelkiismeretességével, emberi bölcsességgel, szakmai ráteremttséggel vezeti a Társaság életét. Tisztelt Választmány! Ennyit kívántam mondani.”

A választmány a javaslattal egyetértett. A továbbiak során Szathmári István alelnök, a tisztújítási jelölőbizottság elnöke tájékoztatta a jelenlévőket a személyi javaslatokról. A javaslatokhoz több hozzászólás is elhangzott, s végül a választmány azt a javaslatot fogadta el, amelyet Szathmári István alelnök úr terjeszt majd rövidesen a közgyűlés elé.

Tisztelt Közgyűlés! Az idei év társasági históriája összefoglalva ennyi volt. Kérem jelentésem elfogadását.

4. A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta. Ezt követően B a l o g h L a j o s olvasta föl a pénztárosi jelentést. E szerint a Társaság 2005. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

B e v é t e l e k :	
MTA támogatás (folyóirattal együtt):	3.050.000 Ft
Tagdíjak:	204.300 Ft
Kiadványértékesítés:	185.400 Ft
Személyi jövedelemadó 1%-a:	342.749 Ft
Egyéb bevétel (pályázat):	700.000 Ft
Összes bevétel 2005-ben:	4.482.449 Ft

K i a d á s o k :	
Nyomdaköltség (folyóirattal együtt):	2.043.150 Ft

ELTE irodabérlet:	396.000 Ft
Munkabér, szerkesztői, lektori díjak:	1.580.000 Ft
Személyi kifizetések járuléka:	162.375 Ft
Egyéb kiadás (posta, telefon stb.):	194.300 Ft
Összes kiadás 2005-ben:	4.375.825 Ft

A 2005. évben a kiadásaink nem haladták meg a bevételeinket, így pozitív egyenleggel sikerült zárni az évet. A 2006. évben reméljük, hogy hasonló gazdasági évet sikerül majd zárni.

5. A pénztárosi jelentés elfogadását követően A. Molnár Ferenc felolvasta a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A Számvizsgáló Bizottság november hónapban átnézte a Társaság iratait, bizonylatait, bevallásait és elszámolásait, és azokat rendben lévőnek találta. (A bizottság tagjai voltak még Bakró-Nagy Marianne és D. Máta Mária.)

Ezt követően Gádányi Károly kért szót és bejelentette, hogy egy magát megnevezni nem kívánó szponzornak köszönhetően arról tájékoztatja a közgyűlést, hogy jövőre 1 millió forinttal támogatja a társaságot. A nagy tetszést arató bejelentést az elnök köszönő szavakkal nyugtázta.

6. Benkő Loránd elnök méltató szavak kíséretében jelentette be, hogy a Pais Dezső-díjat a bizottság javaslata alapján Balogh Lajos veheti át 2006 tavaszán Zala Megye Önkormányzatának képviselőitől. A Társaság Csúry-emlékérmét Zilahi Lajosnak nyújtotta át. A néprajzi gyűjtőpályázat nyertesei: 1. díj: Gy. Bazsika Enikő, 2. díj: Kovács Lehel István, 3. díj: Sarusi-Kutrucz Mihály. (A jutalom átadásán az első helyezett volt jelen.)

7. Benkő Loránd elnök bejelentése szerint került sor a tisztújításra, melynek lebonyolítására a vezetőség az alábbi szavazatszámoló bizottságot küldte ki: elnök Békési Imre, tagok Horváth László, Tátrai Szilárd és Zántó Edina. Az elnök elrendelte a szavazólapok kiosztását és a szavazást, s fölkérte Szathmári István bizottsági elnököt az elnöki teendők további ellátására, majd a régi tisztikar nevében – megköszönve a tagság támogatását – lemondott.

Szathmári István alelnök tájékoztatást adott a jelölőlista összeállítási elveiről, a választmány által javasolt listáról és a szavazás mikéntjéről. A szavazás megtörténte után Békési Imre, a jelölőbizottság elnöke ismertette a választás eredményét. A közgyűlés a következő öt évre az alábbi társasági tagokat választotta meg különböző tisztségekre:

A tisztikar: tiszteletbeli elnök: Benkő Loránd, elnök: Kiss Jenő, alelnökök: Honti László, Nyomárkay István, Szathmári István, főtitkár: Juhász Dezső, titkár: Farkas Tamás, jegyző: Kugler Nóra, pénztáros: Gerstner Károly, ellenőr: Haader Lea.

Szaksztyályelnökök és titkárok: Általános nyelvészeti: Péter Mihály elnök, Ladányi Mária titkár; Finnugor: Csúcs Sándor elnök, Csepregi Márta titkár; Idegennyelvi: Bańcerowski Janusz elnök, Fábíán Zsuzsanna titkár; Magyar: Keszler Borbála elnök, Zsilinszky Éva titkár. A Magyar nyelvi szaksztyályon belül működő tagozatok vezetősége: Magyar tanári tagozat: Antalné Szabó Ágnes elnök, Raátz Judit titkár; Névtani tagozat: Hoffmann István elnök, Fercsik Erzsébet titkár.

A vidéki csoportok elnökei és titkárai: Debrecen: Szikszainé Nagy Irma elnök, Rác Anita titkár; Szeged: Nagy L. János elnök, Németh Miklós titkár; Pécs: Szűcs Tibor elnök, Gúti Erika titkár; Eger: V. Raics Rózsa elnök, Kalcsó Gyula titkár; Nyíregyháza: P. Lakatos Ilona elnök, Szopos András titkár; Szombathely: Szabó Géza elnök, Molnár Zoltán titkár; Jászberény: Farkas Ferenc elnök, Kadosa Lászlóné titkár.

A tisztikar tagjai mellett a szaksztyályelnökök és -titkárok, a tagozatok elnökei és a vidéki csoportok elnökei hivatalból választmányi jogú tagok.

A választmány további tagjai: Bakró-Nagy Marianne, Balázs Géza, Balogh Lajos, Bárdosi Vilmos, Békési Imre, Bencédy József, Bereczki Gábor, Büky László, Csernicskó István, Elekfi László, Éder Zoltán, Fábian Pál, Forgács Tamás, Gadányi Károly, Gósy Mária, Grétsy László, Hajdú Mihály, Hegedüs Attila, Hessky Regina, Jászay László, Keresztes László, Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin, Manherz Károly, D. Mátai Mária, A. Molnár Ferenc, Molnár Zoltán, Nyirkos István, Ördög Ferenc, Papp György, Pátrovics Péter, Péntek János, Pusztai Ferenc, Sebestyén Árpád, Siptár Péter, Szabó József, Szabó Mihály Gizella, Szij Enikő, Tolcsvai Nagy Gábor, Varga László, Voigt Vilmos, Zimányi Árpád, Zoltán András.

S z á m v i z s g á l ó b i z o t t s á g: Bakró-Nagy Marianne, D. Mátai Mária, A. Molnár Ferenc.

8. A választás eredményeinek ismertetését követően az új tisztikar elfoglalta helyét, majd a megválasztott elnök, K i s s J e n ő a következőket mondta:

„Tisztelt Közgyűlés! Kedves Tagtársaink! Az új tisztikar nevében legyen szabad köszönetet mondanom a bizalomért. Ezt a bizalmat igyekszünk meghálálni azzal, hogy munkánkat mindannyian legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint törekszünk ellátni. Tudjuk, hogy a Társaságot tagjainak akarata, összefogása, segítőkészsége, aktivitása, a nyelvtudomány és a magyar nyelv ügye s kutatása iránti elkötelezettsége viheti és viszi tovább. Erre számítunk, ezt kérjük a továbbiakban is.

Szeretném külön köszönteni Benkő tanár urat mint Társaságunk tiszteletbeli elnökét. Kérjük, tekintse e cím odaítélését a Magyar Nyelvtudományi Társaság szívből jövő köszönetének. Mert sok köszönni valónk van. 30 éven át vezetni egy tudományos társaságot a radikálisan változó körülmények között úgy, hogy a társaság élete, munkája zökkenőmentesen folyhatott, már önmagában is elismerésre méltó. Mint aki közelről láthatta, tapasztalhatta a Társaság vezetésének sok gondját, hitelesen tanúsíthatom, hogy Benkő tanár úr a jó gazda lelkiismeretességével, szigorú szakmai igényességgel, kellő körültekintéssel és emberi bölcsességgel vezette a Magyar Nyelvtudományi Társaságot. Köszönjük a Társaságért elnökként végzett munkáját, és kérjük, immár tiszteletbeli elnökként segítse – egyszersmind kívánjuk, minél tovább, hosszút éveken át segíthesse – Társaságunkat. Úgy legyen! Kedves Elnök Úr! Fogadja hálás köszönetünket és szívből jövő jókívánságainkat!”

Ezután átadta a szót a Társaság tiszteletbeli elnökének. B e n k ő L o r á n d a következőket mondotta:

„Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Közgyűlés! Tanácskozásunk harmadik órájának elején nem illik sokat beszélni, én is csak néhány mondatot szeretnék megfogalmazni. Először is hálás köszönetet mondok azért, hogy a Választmány, most pedig a Közgyűlés engem tiszteletbeli elnökké választott. Mint ahogy a Választmányban is elmondtam, ez a harminc év – majdnem harminc év néhány hónap kivételével –, amit elnökségem idején eltöltöttem, nem érdem. A hosszú idő egy tisztségben önmagában nem érdem. Egyébként is, nem hiszem, hogy túlságosan sokat tettem volna – ezt önkritikusan mondom – a Társaság dolgaiban olyan jelleggel, hogy nagy újdonságokat hoztam volna az életébe. Hiszen kitaposott úton jártam. Elődeim, nagy elődeim, a korábbi elnökök és közvetlen elődöm, Bárczi Géza kialakították azt a modus vivendit, azt a formai és tartalmi követelményrendszert, amelyben a Társaság mindennapi tevékenységét folytatta. Úgyhogy nekem tulajdonképpen könnyű dolgom volt emiatt is, meg azért is, mert az az időszak, amikor én az elnöki tiszteletet betöltöttem, már tulajdonképpen a nyugalmas vagy a viszonylag nyugalmas időt jelentette, általában is és a Társaság életében is. Volt tudniillik a Társaság történetének körülbelül egy évtizede, az ötvenes évek, amikor bizony, ha nem is fenyegette Társaságunkat közvetlen veszély, azért megzavarta életünket. Gondoljunk csak a rövid, de elég áldatlan tevékenységű marrista időszakra, vagy gondoljunk az '56-os forradalom körüli dolgokra, amelyek megszábták a Társaságnak az életét is, be-

folyósolták is egy időre. Úgyhogy én egy sokkal nyugalmasabb időszakban tudtam átvenni az elnöki teendőket.

Hadd utaljak arra is, hogy jó munkatársaim voltak. Két főtitkár egymást váltva működött elnökségem idején. Először Szathmári István tanár úr, amíg finnországi vendégtanárságát megkezdte, utána pedig Kiss Jenő tanár úr, még hosszabb ideig. Mind a ketten kiválóan végezték munkájukat, nagyon sok segítséget adtak nekem is, és még többet adtak a Társaságnak. Hiszen Szathmári tanár úr érdemei között föltétlenül meg kell említeni, hogy az ő főtitkarsága alatt, sőt már Bárczi Géza elnöki idejének a második felében kialakult a Társaságnak ez a rendszere, szakosztályi és működési rendszere, és ez az ő érdemük. Kiss Jenő tanár úr pedig már egy kicsit nehezebb időszakban vette át a főtitkári teendőket, amikor kezdtek nehezülni a Társaságnak az anyagi viszonyai, ellátottsága, és a külső, hivatali bürokrácia is kezdett, sajnos, növekedni. Ő is kiváló érzéssel és erudícióval látta el feladatát. Mindezt csak annak bizonyosságaként említem, hogy számomra nagyon könnyű volt ez az elnökség: olyan munkatársaim voltak, akik ebben a tisztségemben nagyon sokat segítettek.

Ez az egyik dolog, amit mondani akarok. A másik tulajdonképpen csak a jókívánságnak a szava: kívánom, hogy az új elnökség eredményesen, szaktudományunk javára dolgozzon tovább, folytatva a Társaság immár második évszázadába forduló hagyományait. Folytassa – mondom némi szubjektívizmussal –, hiszen egyesületünk most megválasztott szűkebb vezetése az én korábbi munkatársaimból tevődik össze: együtt munkálkodtunk sok éven keresztül új elnökünkkel, Kiss Jenő tanár úrral, és új főtitkárunkkal, Juhász Dezső tanár úrral. Nem kell őket bemutatnom, hiszen mindenki ismeri, tudja, hogy mit tettek a Társaság életében és tevékenységéért: Jenő tanár úr mint főtitkár, Dezső tanár úr mint a Magyar Nyelv szerkesztője. Ugyancsak örömmel köszöntöm az új vezetőség soraiban eddig is szerényen dolgozó új titkárunkat, Farkas Tamást. Én ismételtelen csak a legjobb kívánságaimat tudom tolmácsolni mindhármuk számára, és kívánok eredményes jövőt természetesen az új tisztikar egészének, a Választmányának és a Társaság minden tagjának. Szolgálják hünen tovább egyesületünket!

Ez a Társaság százéves fennállással bebizonyította, hogy életképes, hogy szükség van rá. Nemcsak remélem, hanem biztos vagyok benne, hogy a következő időszakot is ugyanúgy, olyan szorgosan és eredményességgel éli át, ahogy eddig tette. Köszönöm, hogy meghallgattak.”

9. A közgyűlés elnöki zárszóval ért véget. K i s s J e n ő megköszönte Benkő tanár úr emlékező és emlékeztető szavait, jókívánságait, a megjelentek közreműködését és figyelmét, s a Magyar Nyelvtudományi Társaság 101., egyben tisztújító közgyűlését berekesztette.

Összeállította: Kiss Jenő

Herman József emlékezete* (1924–2005)

Herman József 1942-ben érettségizett a Budapesti Református Gimnáziumban, s ekkor iratkozott be a Pázmány Péter (mai nevén Eötvös Loránd) Tudományegyetemre, ahol – az Eötvös-Collegium tagjaként – 1949-ben kapott francia–latin szakos középiskolai tanári oklevelet. Ezt

* A temetésre Budapesten, a Farkasréti temető ravatalozójában 2005. október 24-én került sor. A Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében – és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is – Ritoók Zsigmond akadémikus búcsúzott Herman Józseftől, választmányunk régi, aktív tagjától. A Nyelvtudományi Intézet részéről Kontra Miklós mondott beszédet, ennek bővített változatát adjuk itt közre.

megelőzően két évig a párizsi Sorbonne-on tanult, ahol francia nyelvészeti disszertációjával doktori címet nyert. Első munkahelye az MTA Nyelvtudományi Intézete volt, később tanított az Idegen Nyelvek Főiskoláján, az ELTE Romanisztikai Tanszékén, 1957-től a Kossuth Lajos Tudományegyetem Francia Tanszékének vezetője, professzora, majd 1975-től újból az ELTE romanisztika professzora. Tesz egy kultúrdiplomáciai kitérőt: 1970-től 1975-ig az UNESCO felsőoktatási részlegének igazgatója Párizsban. 1982-ben megválasztják a Magyar Tudományos Akadémia tagjának, s ettől az évtől egy évtizeden át az akadémiai Nyelvtudományi Intézet igazgatója. 1992-ben meghívott egyetemi tanárként kinevezést kapott a Velencei Egyetemre, ahol 1999-ig, nyugdíjba vonulásáig tanított. Ezt követően „boldog nyugdíjas”, aki 1997-től 2002-ig az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának elnökeként, s ezzel párhuzamosan a Nyelvtudományi Intézet tudományos tanácsának elnökeként szolgált bele a magyar nyelvészet ügyeibe.

Az értelmiségi család, amelybe született, a Lónyay utcai gimnázium meg az Eötvös-Collegium, valamint tanárai, Eckhardt Sándor, Gáldi László, Lazicius Gyula és Tamás Lajos, mind filozófus pályára predesztináltak, de olyanra, amelyre e szónak esetlegesen meglevő halvány pejoratív konnotációja erőszakkal sem lenne illeszthető. Néhány éve saját magát „egy megrögzött, bár eretnek saussure-iánus nyelvtörténész”-nek titulálta (MNY. 2001: 511).

Közvetlen szakterülete elsősorban a romanisztika, másodsorban az általános nyelvészet volt. A romanisztikában a késői és vulgáris latinság, a latin–újlatin átmenet s ezzel kapcsolatosan a nyelvi változás mechanizmusa és elmélete foglalkoztatták. Fő szakterületén világhírré tett szert, amit publikációi, nemzetközi szereplései, a világ számos elsőrangú egyetemén tartott vendégprofesszori kurzusai és hasonló, a nyelvészetben impakt-faktorral mérhetetlen, s a Magyar Tudományos Akadémia mai értékrendszerében s értékelő bürokráciájában egyenesen értelmezhetetlen teljesítményei dokumentálnak. Külföldi szaktársai Monsieur Latin vulgaire-nek nevezték (BOLLA KÁLMÁN szerk., Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 23. Herman József. Bp., 2001. 7).

Amikor Herman az akadémiai Nyelvtudományi Intézet igazgatója lett 1982-ben, elődjétől, Hajdú Pétertől nem egy stafétabotot vett át, hanem egy esernyőt. Ezt az esernyőt a Szentháromság utcai épület 13-as szobája fölé kellett tartania, ahol a generatív nyelvészek lakoztak. – Hajdú Péter, aki Herman elődje volt az intézetigazgatói székben, 1977-ben Nyíregyházán a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusát megnyitó beszédében egyebek mellett azt mondta, hogy „az is valószínűnek látszik, hogy a magyar nyelvtudománynak több, de legalább kétfajta magyar nyelvtan elkészítésével kell foglalkoznia” (NytudÉrt. 104. 8). – Akik nálam fiatalabbak, talán nem értik, mit is jelent ez a mondat. Aki viszont jelen volt az Akadémia I. Osztályának közgyűlési nyilvános ülésén 2002 májusában, tanúja lehetett egy csörtének, ami épp 25 évvel követte Hajdú Péter nyíregyházi bejelentését. Ha valaki azt gondolná, hogy mi sem banálisabb kijelentés annál, hogy legalább kétfajta magyar nyelvtanra van szükség, talán jól teszi, ha egy pillanatra magába roskad.

Amit Hajdú Péter Nyíregyházán bejelentett, nem tudhatta bevégezni, mert 1982-ben átadta az igazgatói széket Herman Józsefnek. Ő 10 évig volt igazgatónk, s a „Strukturális magyar nyelvtan” I. kötete, a Mondattan, épp hogy megjelent, amikor távozott 1992-ben. Persze a mondattan s a „kék fonológia” ma nem léteznének, ha Herman nem tartott volna védőernyőt – Hajdúhoz hasonlóan – a Szentháromság utcai 13-as szoba fölé. – Ennek a védőernyő-tartásnak ma már, pláne fiatalabbak számára, alig érthető jelentősége volt. Egyik méltatója szerint (KIEFER FERENC: MNY. 2005: 118) ugyan Herman már 1961-ben kihúzta a talajt az ideológiai érvek alól, de valójában még az 1970-es–1980-as évek magyar nyelvészetében is kérdéses volt, hogy elég marxista-e az elég jó nyelvészet. Kérdéses volt, hogy a strukturalista elemzések mennyiben antimarxisták. Volt tehát jelentősége, nem kicsi, amikor Herman József azt mondta, hogy „a nyelvtudományon belüli törésvonalak nem a marxizmus határvonalain húzódnak” (HERMAN in: KISS-SZÜTS szerk., Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Bp., 1991. 36). – Ez azt jelentette, hogy két magyar leíró nyelvtan között lehet ugyan különbség, de nem abban, hogy az egyik marxista nyelvtan, a másik meg nem. – Magam már felnőtt fejjel értem meg azt, amikor 1977-ben,

a Magyar Tudomány hasábjain zajló idegenszó-vitában Papp Ferenc azt a kinyilatkoztatást tette, orákulumként, hisz akadémikus volt, hogy „A marxizmus természetesen sem az idegen szavak mellett, sem azok ellen nem szól” (MTud. 1977: 458).

Herman József a védőernyő kifejlesztését fontos feladatának tartotta. A magyar nyelvtudományban az 1960-as években kezdődő elméleti nyitásáról szóló tanulmányában (in: KISS–SZÜTS szerk. i. m. 32) megemlíti, hogy az elméleti újítás kezdeményezői általában iskolázottságukat idegenben vagy legalábbis idegen filológiák tanulmányozásával szerezték, s az újítás „hordozói és sürgetői nem kis részben kissé »kívülről jött« emberek voltak, a magyar nyelvtudomány fő áramának perifériáján (s nem állíthatjuk, hogy ezt időnként nem éreztették egyikkel vagy másikkal), tehát eleve mintegy gyanúsak [voltak – K. M.]”. Az ilyen „avatatlanok” már az Értelmező Szótár szerkesztésének kezdetén is zavart keltettek (l. KONTRA: NYK. 1994–1995: 215–6), s e zavarkeltés még ma sem, bő fél évszázaddal később sem ért véget. Ha elmondható, hogy a magyar nyelvészetet a kiegyensúlyozott pluralizmus jellemzi ma, akkor Herman Józsefnek ebben elévülhetetlen érdemei vannak.

Herman József védőernyőt tartott fölém is. 1985-ben meghívott az Intézet munkatársának, azzal, hogy „teremtsd meg, teremtsük meg a magyar szociolingvisztikát!”. Merthogy nem volt ilyesmi Magyarországon, még 1985-ben sem. S aztán lett. Megszületett a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú és a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat. Természetes dolog volt, hogy amikor mód nyílt rá, a magyar szociolingvisztikát nem magyarországi, hanem magyar szociolingvisztikaként kezdtük értelmezni, amibe belefért már Brassótól Bártfáig és Pozsonytól Zaboláig minden magyar.

Herman a tudomány és a kulturális diplomácia határmezsgyéjén is mozgott, s kiváló diplomata volt. Olyan tudományszervező, aki az egymás nyakát szorongató rivális iskolák között sikerrel közvetített, s az ellentéteket néha még legjobb meggyőződése ellenére is képes volt áthidalni. Ne gondoljon azonban senki megalkuvásra! Amikor az igazgatói székben őt követő Kiefer Ferencet köszöntötte néhány éve (MNy. 2001: 512), nevén nevezte „a magyar nyelvtudomány fogalmával való kirekesztő zsonglörködést”, azt, ahogy egyesek nem csupán azokat a hazánkban dolgozó nyelvészeket tudnák a kapukon kívül, akik nem a magyar nyelvet kutatják, hanem azokat is, akik a magyar nyelvhez elméleti alapról közelítenek.

Amikor Herman József nyelvészpályája megkezdődött, Magyarországon a nyelvtörténeti kutatások uralták a nyelvtudományt, azoknak is elsősorban a jól bevált, kevés kockázatos vállalkozásba keveredő formái. A XX. század végére azonban a külföldi nyelvészetben „a történeti nyelvészet viszonylag szűk, specializált szakmává lett” (HERMAN in: BAKRÓ-NAGY-BÁNRETI-É. KISS szerk., Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Bp., 2001. 390), a nyelvtörténeti kutatások szinte mindenestől a nyelvészet perifériájára sodródtak. Herman általános nyelvészként ezt kissé zokon vette, de tudomásul vette. Nem titkolta azonban véleményét azokról a szinkroniára specializált elméleti nyelvészekről, „akik hozzászóltak a szinkron anyaggyűjtés módszerei és intellektuális egyszerűségéhez, és a történeti folyamatokról harmad-nyegyedekből származó ismeretekkel rendelkeznek” (HERMAN uo. 395).

Igazgatóként két nagy fába vágta fejszéjét. Az egyik a magyar beszélt nyelvi kutatások beindítása volt, a másik az akadémiai nagyszótár felélesztése. Mindkét vállalkozás jól mutatja Herman József intellektuális bátorságát. A beszélt nyelvi kutatások szorgalmazása Magyarországon vadonatúj dolog volt 20 évvel ezelőtt. A Nagyszótár életre keltése pedig egy évszázados „heroikus akadémiai csőd” eltakarítását célzó bátor, tiszteletet parancsoló aktus, aminek nemzeti kultúránk szempontjából olyan jelentősége van, amit Herman utódai az Akadémián belül s kívül még ma sem látnak elég tisztán.

Az elsők közé tartozott, aki nyelv, állam és politika összefüggéseit társadalmi felelősséggel és tudományos igényvel vizsgálta (l. pl. HERMAN, Nyelv, állam és politika: Kritika 1985/3: 3–5, HERMAN–IMRE, Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon: MTud. 1987: 513–31). Tud-

ván tudta s hirdette, hogy égető szükségünk lenne a nyelvpolitikai intézkedések hatásainak prognosztizálására. „A haladó nyelvpolitika célja az anyanyelvek megőrzése” – írta akkor, amikor világhírű nyugati nyelvészek még óvatoskodtak s öntudatosan „az objektív tudományos elemzés” elefántcsonttornyába zárkóztak. Herman tudta, hogy a kétnyelvűségben néhány generáció alatt az erősebb nyelv javára szokott billenni a mérleg, de hirdette, hogy ez a tendencia mégsem sorsszerű. Húsz évvel ezelőtti megállapításai ma ugyanolyan időszerűek, sajnos, mint amikor előállt velük. Nyelvtudományunk adós a nyelvpolitikai elemzésekkel. A cigányainkkal kapcsolatos nyelvpolitika nincs kidolgozva. A hazai lakosság kommunikációs színvonalának emelésére sincs kidolgozott tervünk. A szomszédos országokban élő magyarok nyelvi veszélyeztetettségének csökkentésére máig nem készült tudományosan megalapozott akcióterv. Idegennyelv-tudásunk volumenét tekintve az Európai Unióban sereghajtók vagyunk.

Herman József nagyon jól tudta, ő is megszenvedte, hogy „az emberek – sőt a tudományos művelt emberek – zöme számára nehezen érthető, hogy a nyelvész pontosan mivel foglalkozik és miért” (HERMAN in: SZ. BAKRÓ-NAGY-KONTRA szerk., *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben.* Bp., 1991. 56). Ilyen közegben – mondta – a nyelvésznek ritka emberi tulajdonságokra is szüksége van, egyebek mellett „türelemre a laikus ostobaságok hangoztatóival szemben” (uo. 57). Akadémiai felolvasó ülésen fejtette ki 1987-ben, hogy a magyar nyelv nem romlik, hogy a trágár beszéd elleni harcban a nyelvész szerepe alig más, mint bármely művelt állampolgáré. Nem tudhatta akkor, hogy másfél évtized múlva milyen törvényt fog hozni a magyar parlament „a nyelvromlás ellen”, s hogy azt tudományosan művelt emberek is támogatják majd. Amikor felfogta ésszel, amit lát, a Magyar Tudományos Akadémia tagja türelemre intette önmagát a laikus ostobaságok pedigrés hangoztatóival szemben is.

A latin → újlatin átmenet kutatását a kommunikációkutatás bevonásával gazdagítók közé tartozó Herman József, mivel a szociolingvisztikai kutatásokat eredeti s alkotó módon kamatoztatta a romanisztikában is (l. pl.: *The End of the History of Latin: Romance Philology* 49. 1996/4: 364–82; *Nyelvi tudat, nyelvi változás, nyelvi politika: MTud.* 2000: 385–96), eminensen tisztában volt a nyelvi változások problematikájával, s benne a nyelvi tudat(osság) szerepével is. Megengedhette magának – anélkül, hogy bárki épeszű ember azzal vádolhatta volna, hogy történeti anekdoták mögé bújva sanda véleményt mond a ma is szenvedéllyel vitatott magyar nyelvpolitikai kérdésekről –, hogy a nyelvtervezés, a nyelvpolitikai cselekvések mindenhatóságában hívő csodaváróknak tudomására hozza: „a tudat minden beavatkozási kísérlete olyan közegben történik, amelyben a tudat szerepe csekély, mert a nyelv rendszerének történeti változásai öntörvényűek és előre nem jelezhetőek. Ez persze nem jelenti azt – tette hozzá –, hogy a nyelvi közlések optimalizálására irányuló adminisztratív és politikai nyomástól mentes javaslatok – főképp a szókincs terén – eleve haszontalanok vagy kilátástalanok volnának.” Egy-egy nyelvtani szabály, mondjuk egy szórendi változás mozgását a beszélők azért nem érzékelik, mert ezek lefolyása nemcsak több generáción ível át, hanem esetleg évszázados léptékű. A normális nyelvhasználó gyakorlatilag csupán a szókincs változását érzékeli. A tudat szerepe igen korlátozott, a nyelvi változások észlelésében is, de különösen a nyelvi változás akaratlagos előidőzésében.

Herman József mindezt jól tudta. Tudta, hogy a nyelvi változást lényegileg nem befolyásolhatja a tudatos emberi cselekvés. Ez persze nem annak tagadása, hogy a nyelvi változás emberi produktum, hiszen a változás annak az eredménye, hogy az egyéni megnyilatkozások során milliárdnyi konvergens választás történik. Azonban az emberek úgy hozzák létre történelmüket, hogy erről nincs tudomásuk, s nem tudják azt sem, hogy pontosan mit is tesznek. Így a nyelvi tudat alapvetően tudattalan folyamatokra vonatkozik; a tudatosság azokat a feltételeket hozza létre, amelyek a számára elérhetetlen, illetve felfoghatatlan változások elfogadására, terjesztésére és általánosítására vonatkoznak. Amikor Herman ezt állítja, nem tagadja az emberi tudat fontosságát, eredendő méltóságát vagy cél-orientáltságát: a fény, mint tudjuk, felmérhetetlen értékét kizárólag az őt körülvevő sötétségnek köszönheti (HERMAN 1996. i. m. 380–1)

Herman Józsefet, a nyelvtudóst elég nagy sötétség vette körül életében, de halálával, szerencsénkre, nem szűnik meg az a fény, amit művei árasztanak. Addig bizonyosan nem, amíg lesznek magyar nyelvészek s lesz magyar nyelvtudomány.

KONTRA MIKLÓS

Búcsú Fónagy Ivántól (1920–2005)

Nekem nemcsak a szakma szempontjából, hanem személyesen is fáj, hogy most távozott Fónagy Iván. Éppen arról leveleztünk (régí vágású, kézzel írott levelekben), hogy – leánya segítségével – szívesen elkészíti a saját „zöld könyvét”. Kedvet kapott hozzá, amikor megtudta Szende Tamástól, hogy mindkét Szendének (az apának és fiának) megjelent ilyen „zöld könyve”. (Most már erre csak akkor kerülhet sor, talán, ha lesz egy retrospektív sorozat.)

Fónagy Iván egyedülálló jelenség volt: sikerült neki olyan életpályát befutni, amelynek során egyszerre több paradigmán kívül működött (úgy, hogy a paradigmán belüliek is megirigyelheték): a magyar, a német és a francia anyanyelvi paradigmán; a nyelvész (fonetikus) és az irodalmár (művész) paradigmán; a nyelvpszichológus és a pszichoanalitikus paradigmán; a kutatóintézeti és egyetemi paradigmán; a szemiotikus és a poétika-kutató paradigmán; a beszédkutató és az emberkutató paradigmán; az empirikus kutató és a mások kutatásait szintetizáló paradigmáján; végül a társadalomjavító és a menekülő paradigmán. A nagy kívülálló volt. De hogy pozitív megfogalmazást ajánlhassak fel, megpróbáltam összefoglalni egyetlen szerkezetben, hogy most már mi lehetne az ő diszciplináris helye: az emberi élőszónak filozófiai szintű kutatója volt. Az emberi lényeket kutatta.

Föltehetően a róla megemlékező fonetikus pályatársai, tanítványai szakszerűen elmondják majd, hogy az ő diszciplinájukban mit alkotott Fónagy Iván. Én egyéb szempontokból próbálok hozzájárulni ahhoz, hogy néhány fazettát jobban megismerhessük ebből a maga által csiszolt gyémánt-felületből.

Ha a világ békésen fejlődött volna, akkor talán nem is lehetett volna kedvezőbb start-helyzete valakinek, mint egy olyan budapesti építész családjában, ahol egyszerre volt jelen a tudomány, a művészet és a főváros képi világára is hatással levő műszaki alkotás. Ezzel a háttérrel Fónagy Iván Párizsban kezdte el komoly – orvosi – stúdiumait, amelyeket aztán a háború miatt félbehagyott. Itthon egy másik ország fogadta, amelynek a fenyegető légkörét Kolozsvárott tudta átvészelni Zolnai Béla Francia Nyelv és Irodalom Tanszékének közelében. Fónagy Iván ezekben az években tette közzé első könyvét (Wawiri. Primitív népek költészete. Bp., 1942.), amely még harminc évvel később is keresett könyv volt a fekete piacon. 1945-ben ő is, mint sokan mások is, akiknek élete veszélyben forgott, óriási optimizmussal várta az új és szebb világot. (Elmondta, hogy arról álmodott: a falusiak számára is elérhetővé teszi a pszichoanalízist, amelynek a fontoságáról meg volt győződve a mindennapi életben is.)

A Fővárosi Könyvtárba került „főkönyvtárosnak”, emellett 1948–49-ben a Magyar Tudományos Akadémia újjáalakulása előtt működött) nyelvész referense volt; ezt követően került az MTA Nyelvtudományi Intézetén belül megalakult a fonetikai laboratóriumba. (Ezekre az évekre visszaemlékezve elmondta, hogy még tudományos tisztviselő korában hogyan próbált tiltakozni a könyvek indexre tevése ellen.)

Ekkoriban párhuzamosan tanulta a fonetikai szakmát, csiszolhatta francia nyelvtörténeti írásait, műfordításokat készített és lektorált, olvasott és vitázott kicsiny baráti körén belül, ritka nagy gondot fordított gyermekeinek – egész újszerű – nevelésére, végül – vonakodva – részt vett az

MTA Nyelvtudományi Intézetének különféle tevékenységeiben. Nem volt neki könnyű a helyzete, mert észrevehetően különbözött az akkoriban nagy többségben levő kollegáktól (akikhez 1953 legvégétől én is hozzátartoztam). Politikai értelemben elég naivnak tűnt, akkor is, amikor J. Soltesz Katalinnal együtt kiadta könyvét „A mozgalmi nyelvről” (Bp., 1954.), holott csak azt tette, amit egy jó ízlésű nyelvész tehetett: kritikai megjegyzéseket fűzött egy olyan történeti szakasz nyelvéhez, amikor maga az alapvonulat kezdett szemmel láthatóan megbicsaklani.

Fonetikai-hangtörténeti, stilisztikai és mindenféle egyéb tudományos munkássága nagyon lassan bontakozott ki. A Fonetikai Osztály akkori vezetője, Hegedüs Lajos szintén orvosi aspirációk után lett fonetikus és nyelvjáraskutató; kettőjük között azonban igen nagy volt a különbség. Igaz, hogy egyik sem kapcsolódott be különösképpen az intézeti közösségbe. (Mindketten drámai körülmények között szereztek meg – a fordulat után importált, kontraszelektálásra is felhasználható – akadémiai tudományos fokozatukat; sőt Fónagy Iván csak fellebbezésre szerezhette meg...)

Ide illik egy kis kitérő arról, hogy ekkoriban már Fónagy Iván gazdag szakmai és emberi kapcsolatokkal rendelkezett (inkább a munkaidején kívül). Az ötvenes években otthonukba vonzotta (feleségével, a szintén filosz Baráth Judittal) azt a kis értelmiségi társaságot, amely a világon mindenről vitázott, de elsősorban a nyelv és a stílus, a jel és a kommunikáció valamely témája volt a szőnyegen. A társaság állandó tagjai voltak Kalmár László és Péter Rózsa, a nyelv iránt érdeklődő matematikusok, Szalai Sándor filozófus-szociológus és Zolnai Béla, a század egyik legjelentősebb stíluskutatója. (Ezek a beszélgetések – ahogy azt Fónagy Ivántól hallottam – sokat segítettek az interdiszciplináris témákon dolgozó résztvevőknek.) – Egy másik baráti kör, amelyikhez Fónagy Iván is hozzátartozott, inkább germanistákból állt: Bódi László, Hutterer Miklós és Paulinyi Zoltán volt ennek a társaságnak a tagja, amelyet magamban Heine-körnek neveztem (ugyanis a Heine-fordításokkal kapcsolatban kerültem velük kapcsolatba). Éltre szóló barátságban volt Szabolcsi Miklóssal (aki nemcsak Laziczius-tanítvány volt, hanem – elsősorban Fónagy Iván révén – kiválóan tájékozott modern stilszta és szemiotikus maradt). – S ha már kitértem a személyes kapcsolatokra, akkor megemlítenék tartom valamilyen formában, hogy Fónagy Ivánnak a megelőző nyelvész nemzedékből is voltak tisztelő-barátai, mint Marcel Cohen, Roman Jakobson és Németh Gyula. (Jakobson műveiből két magyar nyelvű válogatást állítottunk össze Fónagy Ivánnal; Jakobson mindkettőt – a maga műfajában – a legjobbnak tartotta.)

Hegedüs Lajos korai halála után Fónagy Iván vette át a Fonetikai Osztály vezetését; ez volt az Intézet egyetlen részlege, amelyet ágyúlövések értek 1956-ban, s épp a lemeztár egy része semmisült meg ennek következtében. Fónagy Iván megszervezte a szabályszerű fonetikai kutatást; hangsúlyozni szeretném, hogy *lege artis* fonetikusnak is kiváló volt. „A hangsúlyról” című könyve (Bp., 1958.) voltaképpen máig klasszikus mű; s talán ő volt az első, aki saját testébe szúrt fém segítségével kutatott errefelé (mint orvosilag is nagyon művelt kutató tudta, hogy mit tehet). Osztályvezetőként nagy szerencséje volt Magdics Klárával, majd Szende Tamással, s váltakozó szerencséje volt a laboratóriumhoz nélkülözhetetlen technikusokkal. (Én mindössze formálisan tartoztam – két évig – ehhez az osztályhoz; akkor már a strukturálisnak nevezett, valamint alkalmazott nyelvészeti kutatásokat próbáltam előkészíteni.)

A hetvenes évek közepéig minden egyes művét úgy olvastuk néhányan, mint tudománytörténeti eseményt; legtöbbszörhöz szinte személyes olvasói élményem fűződik. Hadd említsem meg egy másik könyvét, amely csakugyan, magának a tudománytörténetnek a – szemiotikai-nyelvi – alapműveletét világítja meg: „A metafora a fonetikai műnyelvben” (Bp., 1963).

Az 1964–65-ös tanév alatt Fónagy a Ford Alapítvány ösztöndíjasaként személyesen is bejárta mindazokat a helyeket, amelyekkel már megvolt szellemi kapcsolata. A legnagyobb otthonossággal mozgott a fonetikai tanszékek, laboratóriumok világában is. Bécsben futottunk össze, s mivel engem akkoriban erősebben foglalkoztatott a magyar hangtörténet és fonológia közös rejtélye, a veláris *i* (vagyis a megközelítőleg a mai román */i/*), mindjárt azt indítványozta, hogy nézzük meg alaposan az ottani egyetem nevezetes fonetikai laboratóriumában. Ennek lett az eredménye „Iga és

ige. Kétféle *i* hang a magyarban?” című írása (MNy. 1966: 323–4), amely hosszú időre eldöntötte, hogy a „veláris *i*” a mai magyarban már morfo-fonológiai jelenség.

Ettől a huzamosabb külföldi utazásától kezdve – amikor nyilvánvalóvá vált, hogy sokkal-sokkal jobban megbecsülik külföldön, mint itthon – csak épp az időt nem tudtuk, amikor Fónagy Iván majd átteszi tevékenységének helyét Párizsba, oda, ahol tanulmányait is kezdte (s ahol a régi könyvtára is várta). (Ez de facto 1970-ben, de iure pedig 1974-ben történt meg.) A lehető legnagyobb tapintattal és barátsággal változott „egyhazájú” emberből „kéthazájúvá”. Végig megtartotta az érdeklődését a magyar nyelv, a kollegák, a magyar tudományos szervezetek és kiadványok iránt. Legendás segítőkészségére is mindig számíthatott a Párizsba került magyar kollega.

Párizsban a Centre National de la Recherche Scientifique rendszerén belül „directeur de recherche” címet viselő, voltaképpen kutató-professzor lett. A Jean Perrot által vezetett nyelvészeti szervezeti egységhez kapcsolódott (az Université de la Sorbonne Nouvelle keretében). Ha jól emlékszem, száznál több értekezést segített konzulensként. Nem tudománytörténeti kérdés, de azért elgondolkozhatunk azon is, hogy mit nyertünk volna azáltal, ha mindezt nagyobb súllyal itthon tudta volna végezni, vagyis Szegeden (ahol professzori címet kapott), illetve Budapesten (ahol „meghívott előadóként” voltaképpen egy személyben töltötte be a fonetikai tanszék funkcióit).

A fordulat után gyakrabban járt haza; a Magyar Tudományos Akadémia „külső tagja” lett 1990-ben. 75. születésnapján kollokviumot is rendeztek a tiszteletére a budapesti egyetemen (de „egyetemközi” jelleggel). Hosszú ideig azonban nem tudott Pesten maradni, mert nem hagyhatta magára azt a néhány pszichoanalitikus „kliensét”, akiknek a sorsáért felelősnek érezte magát. Egyik utolsó magyarországi nyilvános fellépése volt, amikor – magyar nyelven – rendkívül érdekes szabadelőadást tartott az MTA Nyelvtudományi Intézete alapításának 50. évfordulóján (nagy kár, hogy ennek szövege nem került rögzítésre, átírásra és publikálásra).

Az elmúlt húsz évben már élő klasszikusnak számított, aki egy nyelvnek (a magyarnak) s mellett egyéb nyelveknek, de mindenekelőtt az emberi nyelvnek, az **e m b e r i n y e l v e n b e l ü l i n y e l v (e k) n e k** úttörő, új paradigmát alkotó kutatója.

Tartozunk azonban azzal igazságnak, hogy elmondjuk: ez a rendkívüli kutató, kitünő előadó, kiemelkedően sikeres tudósnevelő, jó barát és kollega, a magánszférában szikrázó humorú embernek alaptónusa a megértés, a mások bajában való segítő együttérzés mellett a saját sorsa – és még sok egyéb veszteség miatt – az alig titkolt mélabú volt. Élete nagy részében derűs alázattal és türelemmel vitorlázott a történelemmel szemben. De hát valahogy csak létezik egy másik történelem is, amely nem a hatalom történelme, hanem az emberi értékeké?

SZÉPE GYÖRGY

Búcsú Bánhidi Zoltántól* (1918–2005)

„Akit tiszteltünk, szeretünk, nem halhat meg reánk nézve egészen.”
(Gyulai Pál)

Ismét szegényebbek lettünk: életének 87. évében eltávozott közülünk dr. Bánhidi Zoltán tanár úr, az ELTE nyugalmazott egyetemi docense. Gyászolja a magyar nyelvész-társadalom, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, melynek 64 éven keresztül hűséges és aktív tagja, egyben választ-

* Bánhidi Zoltán temetése 2005. október 25-én volt Budapesten a XV. kerület Szentmihályi úti temetőben.

mányi tagja is volt és a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, melynek majdnem fél évszázadon keresztül volt meghatározó munkatársa.

A XX. század embert próbáló, nehéz időinek tanúja, részese volt, mégis egyenes, igaz életút az övé, melyet a történelmi viharok megtörhettek ugyan, de foltokat nem hagytak rajta. Mert a hatalom, a pozíció, a gyors sikerek talmi dicsőségénél százszeres szilárdabb erők, magasabb erkölcsi értékek irányították életének minden pillanatában: a mélységes hit és a rendíthetetlen hűség a házához, a családhoz, a szülőhelyhez, Rákospalotához, a szülői, illetőleg a nagyszülői házhoz.

A nyelvészet már egyetemi éveiben megérintette, ami nem lehetett véletlen, hiszen magyar–angol szakos diákként ő még a XX. század első felének olyan legendás hírű nyelvészprofesszoraitól tanulhatott, mint Pais Dezső, Zsirai Miklós, Ország László. Rátermettségét bizonyítja, hogy diplomája megszerzésének évében, 1941-ben bölcsészdoktori címet szerzett a „A magyar nyelv összetett igealakjai” című disszertációjával, amit Pais Dezső rögtön meg is jelentetett a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak 63. számaként. Még ugyanebben az évben tagjai közé fogadta a Nyelvtudományi Társaság is. 1942-ben a csurgói református Csokonai Gimnázium tanára lett. Ígéretesen induló tudományos és tanári pályáját azonban a történelem hamarosan kérlelhetetlenül félbetöri. 1943-ban kiviszik a frontra, ahol súlyosan megsebesül, hadifogságba kerül, s csak 1946-ban kerül haza, hogy ott folytassa, ahol elkezdte, Csurgón, a gimnáziumban. (Mily jellemző rá, hogy később sem a saját, sem a mások szenvedéseit nem váltotta aprópénzre, elismerésre vagy részvétre! Mi, fiatalabb kollégák csak az életrajzából értesülhettünk életének erről az időszakáról.) A csurgói gimnázium államosítása miatt 1949-ben a kecskeméti Katona József Gimnáziumba helyezték, de ő ott is ugyanolyan lelkiismeretesen, pontosan tette a dolgát, tanította a diákjait.

1952-ben kedvező fordulat következett be életében és tudósi pályáján is: ismét Pais Dezső indítványára kinevezték az akkor megalapított Központi Magyar Nyelvi Lektorátusra tanársegédnek. Ettől az időszaktól kezdve nyugdíjba vonulásáig, tehát egészen a század végéig munkálkodása elválaszthatatlan része volt a magyar mint idegen nyelv oktatásnak. Részben önállóan, részben társszerzőkkel számos egyetemi jegyzetet, tankönyvet írt. Ezek közül három mindenképpen ott van a külföldieknek szóló magyartankönyvek BÉL MÁTYÁS Sprachmeisterétől számított klasszikusainak sorában. Azóta és még sokáig mintául, mércéül szolgálnak a szakma művelőinek a legendás, nyolc hazai és három müncheni kiadást megért „BÁNHIDI-JÓKAY-SZABÓ” (Lehrbuch der ungarischen Sprache. Bp., 1958.), a nem kevésbé népszerű, angol anyanyelvűeknek szóló, ugyancsak több kiadást megért „Learn Hungarian” (BÁNHIDI-JÓKAY-SZABÓ, első kiadása: Bp., 1965., a legutolsó, nyolcadik: 1990.), illetve a JÓKAY ZOLTÁNNAL közösen írt „Ungarisch über Ungarn. Lesebuch und Grammatik für Fortgeschrittene” (Bp., 1962., 1964.). Hosszasan szólhatnak e művek időtálló szakmai erényeiről, a pontos, világos grammatikai magyarázatokról, jól megválasztott irodalmi és történelmi szemelvényeiről, én itt mégis szimbólum voltukat emelném ki. Hosszú évekig ugyanis szinte az egyetlen kapcsot jelentették a nyelvünk és az irántunk érdeklődő világ között: másod- és harmadgenerációs magyarok tízezrei tanultak belőlük szerte a világban, ahogy a jövőendő nyugati-európai hungarológusok is ezeken a könyveken nevelkedtek.

A Lehrbuch folytatásának tekinthető a haladóknak szánt „Ungarisch über Ungarn. Lesebuch und Grammatik für Fortgeschrittene”. A művelődéstörténeti szövegeket tartalmazó része szervesen folytatja a nyelv és a kultúra tanításának egységét valló tankönyvek hagyományát, s bizony most is haszonnal forgathatnák a közben elfeledett elv felélesztésére vállalkozók. A grammatikai összegzést adó második rész (Grammatische Übersicht) az első új szemléletű, németeknek szóló nyelvtan a XX. század második felében. Miképpen arra ÉDER ZOLTÁN felhívja a figyelmet, TOMPA JÓZSEF „Ungarische Grammatik”-ja csak hat évvel, „Kleine ungarische Grammatik”-ja pedig tíz évvel később jelent meg (Bánhidi Zoltán köszöntése 80. születésnapja alkalmából: MNy. 1999: 119).

A magyar nyelv és kultúra oktatását és terjesztését célzó tankönyvírói tevékenysége mellett említést kell tennem a nem kevésbé jelentős magyar nyelvészeti munkásságáról is. Tanulmányai felölelik a nyelvtörténet, az etimológia, a jelentéstan, az angol–magyar kontrasztív grammatika,

a stilsztika, a nyelvművelés témaköreit. Érdekes tárgykörből, a sportnyelvből írta a diakronikus és szinkronikus szempontokat egyesítő kandidátusi disszertációját, melyhez sportnyelvtörténeti szótárt is csatolt (A magyar sportnyelv története és jelene. Bp., 1971. Nyelvészeti Tanulmányok 16.). A téma azokat, akik ismerték őt, nem lepi meg, hiszen szerette a sportot, sőt kedvenc sportágát, a futballt sokáig űzte is.

Bánhidi Zoltán nemcsak kiváló és kitartóan munkálkodó nyelvész, alkalmazott nyelvész volt, hanem vérbeli tanár is: a Központi Magyar Nyelvi Lektorátuson diákok ezreit oktatta a magyar nyelvre, ismertette meg velük a magyar kultúrát türelemmel, szeretettel. S ami még ennél is fontosabb: kedves, tiszta lényével, emberi tartásával, valóban őszinte híveinkké tette őket.

Drága Tanár Úr! Engedje meg, hogy most a Magyar Nyelvi Lektorátus családi közösségének a nevében búcsúzzam el. ÉDER ZOLTÁN 80. születésnapján mondott köszöntőjében így jellemezte Önt: „A Központi Magyar Nyelvi Lektorátusnak – viszályoktól nem mentes és kalandoroktól sem kímélt – történetében, a mímelte politikai meggyőződés és a látványos kontárság Szküllája és Kharübdiszé között Bánhidi tanár úr a tudós józanságot, a szakmai megbízhatóságot, a pedagógiai állhatatosságot és az erkölcsi hajthatatlanságot képviselte. Utódai, a Lektorátus mai oktatói a magyar mint idegen nyelv tanári szakon a felnövekvő tanárnemzedék körében ezt az örökséget kívánják továbbadni” (i. m. 120).

Tanár úr! Az Ön szerénysége, derűs bölcsessége, erkölcsi tartása valóban mindvégig mérce marad számunkra. Igyekszünk ugyan, de közben érezzük, a titkok igazi tudója Bánhidi tanár úr volt. Mert tudjuk-e, ahogy ő tudta, hogy a halk szó távolabbra, mélyebbre szállhat, mint a fennhéjázó dübörgés, mert eljut a szívig, behatol a lélekbe? Tudunk-e örülni, ahogy ő – kedves sportjánál maradván – csak úgy, a közös játéknak, a mások által belőtt góloknak? Képesek vagyunk-e gyakorolni az alázatot, miképpen Ő, félreállni akkor, amikor kell, s megbocsátani az ellenünk vétkeseknek, miképpen Ő? És mindennekfelett hünek lenni családhoz, barátokhoz, hazához, a mi Rákospalotánkhoz?

Hálás szívvel köszönünk mindent. Isten vele, Drága Tanár Úr!

SZILI KATALIN

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja: Folyóiratunk szerkesztősége ez úton értesíti a tisztelt szerzőket, hogy 2007-től megváltozik a közlemények hivatkozási rendje. Igazodva az általánossá vált bibliográfiai technikához, a jövő évi első számtól kezdődően a tanulmányok szövegközi hivatkozása egyszerűsödik és egyben végbibliográfiával egészül ki, a következőképpen.

A szövegközi hivatkozás továbbra is zárójelek közé illesztendő, de a teljes címléírás helyett csupán a szerző családneve, a könyv, tanulmány stb. megjelenési éve, valamint a hivatkozott szöveg helyi lapszámai szerepelnek (ÉDER 2005: 385; RUOFF 1973: 18–25). A szaktudományi szerzők neve a jövőben is kikapitális betűtípussal szedendő. A közlemény végén oldalcímként, félkövér betűkkel „Hivatkozott irodalom” fejezetcím áll, amely a szerzők teljes nevének betűrendjében, azon belül növekvő időrendben közli a tanulmányban szereplő – azaz csak a hivatkozott! – szakirodalmi tételeket (azokat viszont hiánytalanul). Ha egy szerzőnek egy évből több tételére hivatkozunk, az évszámot az ábécé kisbetűivel egészítjük ki. Tehát:

Hivatkozott irodalom

BÁRCZI GÉZA 1975a. A magyar nyelvátlaszkutatás története. In: DEME – IMRE szerk. 1975: 13–49.

BÁRCZI GÉZA 1975b. A tárgyas *-ja ~ -i* személyrag. Magyar Nyelv 71: 129–32.

DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Bp.

ÉDER ZOLTÁN 2005. A Magyar Nyelv száz éve (1905–2004). Magyar Nyelv 101: 385–406.
 KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk. 1988. A magyar nyelv rétegződése. 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.
 RUOFF, ARNOLD 1973. Grundlagen und Methoden der Untersuchung gesprochener Sprache.
 Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

SIPTÁR, PÉTER – TÖRKENCZY, MIKLÓS 2000. The Phonology of Hungarian. Oxford University Press, Oxford.

Adatközlések locusaiban vagy kollektív alkotásokban megjelenő kollektív véleményekre való hivatkozások során a szerzői név elmaradhat, a szótár, kézikönyv, folyóirat pedig közismert rövidítésével hivatkozható (ÁÚO., AnjOkm., OkISz., ÚMTsz., ÉrtSz., TESz., EWUng., MMNyR., TNyt., StrNyt., MGr., NyK., MNyj., NéprLex. stb.). A kevésbé ismert rövidítések feloldását az irodalomjegyzék megfelelő betűrendi helyén célszerű megadni. A „Hivatkozott irodalom” közlés-egység betűmérete egységesen 9 pontos legyen.

A fenti módon alakított kéziratokat – figyelembe véve a szokásos átfutási időt – folyóiratunk 2006 nyarától várja. A rövid (néhány lapos) közlemények, beleértve a recenziókat is, továbbra is szerkeszthetők a korábbi hivatkozási renddel, azaz végbibliográfia nélkül.

Róna-Tas András írja: KICSI SÁNDOR ANDRÁS „Néhány népi gombanevünkről” című cikkében foglalkozik a *keserűgomba* első elemének eredetével is (MNy. 2005: 343). Szerinte „Elképzeltető, hogy a magyar *keserűgomba* szó *keserű* eleme hangátvetéssel (metatézissel) és népetimológiával magyarázva bolgár-török jövevényszónak minősíthető, a csuvas *kārās* előzményének átvétele lehet.” Ez a csuvas szó átvétel a régi oroszból. A szóval már V. G. JEGOROV (Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary, 1964. 100) és M. R. FEDOTOV (Étimologičeskij slovar' v 2-h tomah. 1. Čeboksary, 1996. 258), majd a csuvas vadon élő növényekről írt monográfiájában SZALONTAI-DMITRIEVA JUDIT (J. DMITRIEVA, Čuvaškie narodnye nazvanija dikorastujuščih rastenij. Debrecen, 2000. 144) is foglalkozott. Ez utóbbi monográfiában megtalálható a csuvas gombanevek teljes listája (144–54), továbbá a *kārās* szóval kapcsolatos összetételek is. A szóról legutóbb AGYAGÁSI KLÁRA is írt (Rannye russkie zaimstvovanija tjurkskih jazykov Volgo-Kamskogo areala. Čast' 1. Étimologičeskij spravocnik. Debrecen, 2005. 94–5). Ebben a munkájában AGYAGÁSI különböző kronológiai rétegekre és átadó nyelvjárásokra osztja a Volga–Káma-vidék orosz jövevényszavait. Ezt a szót az óorosz korba teszi és az északi nyelvjárásokhoz köti. A csuvas szó egyébként redukált labiállissal fordul elő azokban a csuvas nyelvjárásokban, amelyekben ezek a hangok megőrződtek. A csuvasba átvett alakot AGYAGÁSI helyesen **kürūs* formában rekonstruálja. Már ez is kizárja a törökből történő átvételt. Szláv eredetű *gomba* szavunk török átvételeit ugyancsak AGYAGÁSI tárgyalja itt idézett munkája 96. lapján.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódelexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 214. **Zilahy Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 500 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002.
 218. A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában. Nyelvészeti tanácskozás Jászberényben. Szerk. **Horváthné Kispéter Zsuzsanna.** 2003. 300 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 300 Ft.
 220. **Sajtos József:** Sárvíz menti nyelvatlasz. 2004. 3000 Ft.
 221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)
 223. **Király Lajos:** Somogy–zalai nyelvatlasz. 2005. 3000 Ft.
 224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 3000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódelex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódelex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódelex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódelex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódelex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódelex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódelex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódelex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódelex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódelex. 2000. 2000 Ft.
 Kazinczy-kódelex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódelex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-
 kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IX. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeál-
 lította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2004. I–IV. kötetenként 2500 Ft, V–
 IX. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
 Bp., 1999. 600 Ft.
- Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
 Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
- Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszémia, homonímia. Szerk. Geccsó Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Geccsó Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
- T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
- Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann.
 Bp., 2001. 500 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp.,
 2002. 500 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebes-
 tyén Zsolt. Bp., 2003. 500 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly
 Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 500 Ft. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Baráth M. János. 2005. 500 Ft. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Só-
 fálvi Krisztina. 2005. 2000 Ft.
- Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárási régiók
 szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
 tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárási régiók
 szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft,
 társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsék irányadónak. Olvasható az interneten, folyóiratunk honlapján: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. A 2007-től várható változásokra l. a szerkesztőség tájékoztatóját a Levélszekrény rovatban.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkzámlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Bañcerowski, Janusz</i> : The language issue in the European Union	1
<i>Szabó, Zoltán</i> : Reflections on comparative historical stylistics	9
<i>Nagy L., János</i> : From the first to the very last	19
<i>Szili, Katalin</i> : Messages hidden in language	33
<i>Bánréti, Zoltán</i> : The double nature of conjunction heads in coordinate noun phrases	43
<i>Büky, László</i> : Theme and variations	57
M i n o r C o n t r i b u t i o n s. <i>H. Tóth, Tibor</i> : Form is substance, too. – <i>H. Varga Márta</i> : A semantic study of <i>-(V)l</i> and <i>-(V)z</i> , two synonymous denominal verb forming suffixes	
E t y m o l o g i e s. <i>Mizser, Lajos</i> : Two Hungarian family names	72
S p o k e n H u n g a r i a n. <i>Bene, Annamária</i> : A possible explanation of the use of covert object pronouns in Vajdaság	83
R e v i e w s. <i>Pethő, József</i> : Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra, Rhetorika [Rhetoric]. – <i>Ördög, Ferenc</i> : Fehértói Katalin, Árpád-kori személynévtár (1000–1301) [A dictionary of personal names from the Árpadian age]. – <i>Fodor, István</i> : Zoltán András, Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása [Polish and Belorussian translations of Miklós Oláh's Athila from the 16th century]. – <i>Bárányné Komári, Erzsébet</i> : Udvari István, Magyar–ukrán szótár 1. A–Ly [A Hungarian–Ukrainian Dictionary, Vol. 1]	85
S o c i e t y N e w s. <i>Kiss, Jenő</i> : The 101st general assembly of the Society of Hungarian Linguistics. – <i>Kontra, Miklós</i> : In memoriam József Herman. – <i>Szépe, György</i> : A last farewell to Iván Fónagy	98
L e t t e r s t o t h e E d i t o r. <i>The Editor</i> writes. – <i>András Róna-Tas</i> writes	110
	125

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CII.

ÉVFOLYAM

2006.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról	129
<i>Szabó Zoltán</i> : Gondolatok az összehasonlító stílustörténetről	143
<i>Pete István</i> : Morfémarendszerezésünk vitás kérdéseiről	154
<i>Bánréti Zoltán</i> : A köztözlői fej kettős jellege a mellérendelő főnévi szerkezetekben	169
<i>Senga Toru</i> : A <i>geisha</i> és <i>gésa</i> szóalakok a japán nyelvtörténet tükrében	176
<i>Hoffmann Zsuzsanna</i> : A nyelvhasználat kérdései a soknyelvű Svájcban	185
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Boros Katalin</i> : Nyelvi változatok és változások az irgalmas samaritanus példázatának régi fordításában. – <i>Mózes Huba</i> : A gondolatritmust szorosabbra vonó kötöttségek a boldogmondások korai magyar fordításában. – <i>Kontra Miklós</i> : Néhány megjegyzés a nyelvészeti nonszenszről és a társadalmi kárról. – <i>Korompay Klára</i> : Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra	195
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Mizser Lajos</i> : Névtani adatok és megjegyzések a Bodroghöz táji tagolódásához. – <i>Vekerdy József</i> : Az ÓMS. <i>byumtelen</i> szaváról	210
S z e m l e. <i>Fercsik Erzsébet</i> : Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila, Helyesírás. – <i>Nyomárkay István</i> : Zoltán András, Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. – <i>Velcsov Mártonné</i> : Zelliger Erzsébet, A Tihanyi Alapítólevél. – <i>Gallasy Magdolna</i> : Hoffmann István – Tóth Valéria szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 1. – <i>Érsok Nikoletta Ágnes</i> : Bódi Zoltán, A világháló nyelve. – <i>Balogh Judit</i> : Szenczi Molnár Albert, <i>Novae grammaticae ungarice</i> (libri duo). Új magyar grammatika két könyvben	212
K ü l ö n f é l é k. Farkas Tamás: A XXII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról. – <i>†Fehértői Katalin</i> : Helynévmagyarázatok Kiss Lajos kézirati hagyatékából. – <i>†Kiss Lajos</i> : Helynévmagyarázatok	232
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Nagy L. János</i> : Péter László 80 éves. – <i>Bereczki Gábor</i> : Domokos Péter 70 éves. – <i>Szathmári István</i> : Kozocsa Sándor Géza 70 éves. – Pályázati felhívás	249
L e v é l s z e k r é n y. A szerkesztőség írja. – <i>Kemény Gábor</i> írja	255

Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükségességről

I. Az általános keret. – „A magyar nyelvjárások atlaszá”-hoz (a továbbiakban: nagyatlasz) szervesen kapcsolódó új nemzeti atlasz elkészítésének időszerűségről, egyszersmind szükségességéről kívánok megfogalmazni gondolatokat. (A nemzeti nyelvatlaszok azok az atlaszok, amelyekkel a kutatók „igyekeznek egy nyelv minden nyelvjárascsoportját átfogni, országhatárookra való tekintet nélkül, úgy, hogy minden lényeges hangtani, alaktani sajátosság a kutatás látókörébe kerüljön, a szókincsből pedig egy reprezentatív válogatás elsősorban a hagyományos népi kultúra köréből” – JUHÁSZ DEZSŐ, *A nyelv földrajz*. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Bp., 2001. [a továbbiakban: MDial.] 104.) Fölvetésükkel vélemény- és eszmecsere-t kívánok elindítani azzal a szándékkal, hogy a közös gondolkodást olyan tettek kövessék, amelyek – inkább előbb, mint utóbb – a magyar dialektológia új évezredbeli első nagyobb szabású vállalkozásának sikeres megvalósításához vezethetnek majd. A különösen dialektológiai, szociolingvisztikai, valamint a nyelvi változások vizsgálata szempontjából fontos feladatkör időszerűségét, ígéretes voltát, a továbbhaladás kínáló lehetőségeit, következképpen az effajta vállalkozások támogatásra érdemes voltát a vonatkozó külföldi kutatások egyértelműen mutatják.

A tervezett kutatásnak három alapvető célja lenne. Egyrészt a magyar nyelvterületet átfogó, meghatározott szempontok szerinti szinkrón regionális nyelvi fölmérés (a nyelvhasználat tényeit híven, a maguk változatosságában és szinkrón mozgásában tükröző új nyelvi adatok tömegének terepen történő gyűjtése, majd korszerű, informatizált állapotban való tárolása és közlése a térképes megjelenítés adta lehetőségekkel). Másrészt: annak adatoss bemutatása, illetőleg ábrázolása, majd pedig elemzése a nagyatlasz és az új atlasz adatainak egybevetésével, hogy milyen változásokat indukáltak a magyarság körében lezajlott és zajló, korszakos társadalmi, politikai, kulturális átrendeződések a regionális nyelvhasználatban. Harmadrészt annak megállapítása, hogy milyenek a mai nyelvjárási beszélőknek a regionális nyelvhasználatukat elsősorban befolyásoló attitűdjei. Feladat értelemszerűen az ezekből kihámozható tudományos tanulságok levonása, így a nyelvhasználatról és a nyelvi változásról általánosítható megállapítások megtétele is.

A nyelvjárások térvesztése, illetőleg a nyelvjárási sajátosságok viaszszorulása a társadalmi változások összetett folyamatának, elsősorban pedig a hagyományos falusi közösségek felbomlásának, átrétegződésének a következménye, illetőleg nyelvi leképeződése. Az utóbbi évtizedekbeli korszakos változások nyomán megszűnt a hagyományos paraszti gazdálkodás, kultúra és társadalmi réteg. Azaz a parasztság ment át a legradikálisabb változásokon. De nemcsak társadalmi tekintetben. A legújabb kor nyelvhasználati újraorientálódásának, átrétegződésének a legtöbb terhét is ez a réteg, illetőleg a nyelvjárási beszélők hordozzák. A tudomány még nem végezte el a helyhez kötötten, tehát az elsősorban kisebb településeken s földművelésből, illetőleg abból is élők szociológiai, kul-

turális és társadalomlélektani állapotának tüzetes fölmérését és elemzését, miként nyelvhasználatuk változásainak a tüzetes figyelemmel kísérését sem. A tervezett kutatás az utóbbi adósság törlesztésének kíván része lenni. Mint ilyen értelemszerűen nem egyszerűen egy korábbi kutatás ismétlése lesz, hanem olyan távlatos kutatás, amely továbbvezető utakat nyit meg.

Tudvalévő, hogy a nyelvhasználat kutatásában ma már csak több lábon álló élőnyelvi vizsgálatok állhatják meg a helyüket. Vizsgálendő tehát a magyarországi és a kisebbségi magyar nyelvhasználat köznyelvi és nem köznyelvi, nyilvános és familiáris, regionális és társadalmi kötöttségű változataiban egyaránt. A tervezett új atlasz elkészítése szervesen illeszkednék a jelenkori magyar beszélt nyelv kutatásának átfogó feladatkörébe.

Itt mondok köszönetet Balogh Lajosnak, Benkő Lorándnak és Juhász Dezsőnek a tanulmányhoz fűzött értékes észrevételeikért, kritikai megjegyzéseikért.

II. Miért van szükség új nemzeti atlaszra? – 1. Gyökeres és gyors, a nyelvhasználatot is erősen befolyásoló társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális változások zajlottak és zajlanak az utóbbi évtizedekben a magyar nyelvterületen is. A nagyatlasz adatai gyűjtésének megkezdése idején még volt hagyományos paraszti gazdálkodás, létforma és életmód, s akkor a tősgyökeres falusiak kizárólagos vagy legjobban birtokolt nyelvváltozata, illetőleg a falvak uralkodó nyelvváltozata – a nem gyakori kivételeket nem tekintve – a nyelvjárás volt. A helyzet Magyarországon 1960-tól kezdve – az ismert társadalmi és technikai okok következtében – gyökeresen megváltozott (I. DEME LÁSZLÓ in: BÜKY LÁSZLÓ szerk., Nyíri Antal kilencvenéves. Szeged, 1997. 38–9, in: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., III. dialektológiai szimpozion. Szombathely, 1998. 330; a továbbiakban: III. DialSzimp.). Az akkori változásokat a rendszerváltással együtt járó újabb gyökeres gazdasági, politikai, kulturális és nyelvhasználati változások sora követte, immár összeurópai jelleggel és összefüggésben. Általános, tendenciaszerűen érvényesülő jelenségről van szó: egész Európában a regionális nyelvváltozatok körében zajlanak a legnagyobb mérvű és a legtöbb embert érintő gyökeres nyelvi-nyelvhasználati változások. A magyar esetében bonyolítja a helyzetet a magyarság állami széttagoltsága, s ebből következően a szétfejlődési tendenciák fölerősödése. Az általános változások következményeként, kísérőjelenségeként különösen a magyarországi magyar nyelvjárási beszélők széles tömegei körében kialakult és mondhatni általánossá vált a regionális köznyelviség és a kettősnyelvűség (azaz a nyelvjárásnak és a köznyelv valamely regionális színezetű változatának az együttes ismerete, birtoklása). A nyelvjárások elsősorban pragmatikai visszaszorulása – nagyobb mértékben megint Magyarországon, kevésbé a kisebbségi magyar beszélők körében – valóban mind ütemében, mind intenzitásában minden korábbit meghaladt. A nagyatlasz anyaga egy korábbi nyelvi szinkronia hírhordozójaként mára több tekintetben és részletében is nyelvtörténetivé vált. Arra a kérdésre tehát, hogy „egy mai regionális nyelvatlasz mennyiben használható fel egy 40 évvel korábbi atlasz eredményeinek a differenciálására” (mondta 1992-ben HEGEDŰS ATTILA in: III. DialSzimp. 142), szinkrón értelemben csak nemleges választ adhatunk, hiszen nem egyidejű állapotokról van szó. Annál inkább igen viszont a válaszuk, ha a nyelvi változások vizsgálatáról van szó.

Hazai dialektológiatörténeti előzmények is segítenek az eligazodásban. VÉGH JÓZSEF 1941-ben még nem ok nélkül írta, hogy „A nép nyelve észrevétlenül, lassan változik” (MNy. 326). DEME ezekre az évekre visszaemlékezve megerősíti VÉGH véleményét: „a nagyon konzervatív állapot, azt mondhatnám: *statikus* jelleg, szinte általános jellemzője volt az akkori nyelvállapotnak is” (III. DialSzimp. 330). VÉGH szerint „Régi és új népnyelvi felvételek összehasonlításából lehet csak a változásokat pontosan megállapítani.

Éppen ezért minden 50 vagy legalább 100 évben fel kellene venni a tényleges állapotot” (i. h.). A változások azonban fölgyorsultak a II. világháború után. Ugyanő 1953-ban már kénytelen volt másképp fogalmazni: „A nyelvjárások nivellálódása és a köznyelv egyre erősebb térhódítása előtérbe hozzák a *nyelvi jelenségek dinamikus szemléletének kérdését*” (MNYj. 51). S BÁRCZI 1954-ben éleslátó világossággal érvel, sürget a szinkrón változásvizsgálat mellett (I. OK. 86). Mindezek a fölismerések nagyrészt már a nagyatlasz gyűjtési tapasztalatainak megfogalmazásai voltak. Tudvalevő: az atlasz anyagát megközelítően két emberöltővel ezelőtt gyűjtötték: a próbagyűjtések (az előzményekre l. JUHÁSZ DEZSŐ i. m. 113 kk.) 1949-ben voltak, az első rendszeres gyűjtések 1950-ben indultak, és a belföldi gyűjtések úgy fejeződtek be 1960-ban, hogy nagy részüket 1950 és 1953 között elvégezték már. (BENKŐ LORÁND hívta föl erre nyomatékosan a figyelmemet, hangsúlyozva, hogy az atlaszanyag nagy része az 1950-es évek elejének az állapotát tükrözi. Az 1960 és 1964 közötti ellenőrzésre l. BÁRCZI in: DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 48; a továbbiakban: MNyatElm.)

Alig egy évtizeddel a nagyatlasz ellenőrző gyűjtéseinek a lezárása után, 1975-ben DEME már úgy fogalmazott, hogy az atlasz „olyan nyelvi állapotot rögzít, amelyik szinte máris elmúlt” (MNyatElm. 121). SEBESTYÉN ÁRPÁD 1981-ben pedig azt írta: „a népi gazdálkodás és életmód szókészlete a ma egymás mellett élő generációk nyelvében rohamosan felejtődik el, használata, ismerete meredeken esik” (MNYj. 137). Az első célzott vonatkozó vizsgálatok megjelenése után (ezekre l. elsősorban nyelvtörténeti-módszertani megközelítéssel BENKŐ tanulmányát: MNy. 1961: 401 kk.; konkrét felmérésekre és elemzésekre: KISS JENŐ: MNy. 1972: 480 kk., MNyTK. 159. 6 kk.; VARGA JÓZSEFNÉ: MNYj. 1981: 51 kk., KÉNER ISTVÁNNÉ: MNYj. 1986: 43 kk.; VÉGH: MNy. 1987: 548–55, in: BALOGH–KONTRA szerk., Élőnyelvi tanulmányok. Bp., 1990. 113–20; GUTTMANN MIKLÓS: A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. 1992: 19 kk.) DEME 1992-ben már így fogalmazott: „maga a *valóság változott* akkorát, hogy mást vizsgálunk ma, mint tegnap” (III. DialSzimp. 331).

A rendszerváltoztatás és az Európai Unióhoz való csatlakozás olyan reményeket ébresztett, hogy a földművelésből élők újra gazdákká válhatnak (vö. pl. JUHÁSZ DEZSŐ: Nyr. 1992: 59). Ezzel szemben „Az önálló gazdálkodás újraindulása a mezőgazdaság válságával párosult. Ennek jelei fokozatosan jelentkeztek, előbb értékesítési nehézségek, majd az agrárróló szétnyílása formájában... A ... tanulmányok a kisgazdaságok életképességét regisztrálják vagy prognosztizálják” (SZABÓ PIROSKA, A magángazdálkodás visszatérése. In: VALUCH TIBOR vál., szerk., Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig. Bp., 2004. 574–5). Mindez, miként a falusi közösségek belső összetartásának gyengülése a nyelvjárásokat elsősorban éltető közösségek szempontjából nem sok jót ígér. Azt sem tudjuk, hogy a várható átalakulások milyen hatással lesznek a nyelvjárási beszélőkre, illetőleg nyelvi attitűdjükre.

A mai nyelvjárási állapotnak s ezzel összefüggésben a regionális nyelvi változásoknak a vizsgálata azért is sürgető, mert ezekben az években éri el a nyugdíjkorhatárt az a falusi nemzedék, amely egyrészt – nagyjából 20 éves koráig – részben vagy egészben a hagyományos paraszti gazdálkodás világában élt, közvetlen tapasztalatokból ismerve meg eme életformát. Másrészt pedig azért, mert ennek a nemzedéknek az említett körülmények között felnövő tagjai még tömegesen a nyelvjárást sajátították el elsődleges anyanyelvi nyelvváltozatukként. Két-három évtized elmúltával már legföljebb kivételesen lesz olyan adatközlő, aki elmondhatja magáról, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodásról közvetlen tapasztalatokon nyugvó tárgyi és nyelvi ismeretei, emlékei vannak. A lehetőség tehát kivételes, mert 30 év elmúltával csak olyan adatközlőknek tehetik föl

utódaink a nagyatlasz kérdéseit, akiket a hagyományos paraszti világhoz már emlékek sem kötik.

Nem elhanyagolható tény, hogy a mai aktív hungarológus dialektológusok zöme a nyugdíjkorhatár közelében van. Ez azt jelenti, hogy ők gyermekkorukban és ifjúkoruk egy részében – ha származásuk, családi körülményeik véletlene ezt lehetővé és szükségessé tette – belülről ismerhették meg azt a világot és annak a világnak a nyelvi és nem nyelvi képét, amely a nagyatlaszos kutatásnak is speciális tárgya volt. Ezekre az ismeretekre a tervezett atlaszgyűjtésben szükség lenne, s nem csak az ellenőrző gyűjtések során.

2. A nyelvi változások szempontjából általában, a regionális nyelvek tekintetében pedig különösen is fontos vállalkozásról lenne szó. Idézzük csak emlékezetünkbe: a nagyatlasz-gyűjtések tapasztalatainak nyomán indultak el nálunk a „szinkrón nyelvjárási változásvizsgálatok” és kezdődtek az 1970-es évek elején a szervezett regionális köznyelvi kutatások (IMRE SAMU: MNy. 1973: 257–60, NytudÉrt. 100. 3–5; DEME: MNy. 1973: 260–6). Az 1984-ben a Nyelvtudományi Intézetben indult beszélt nyelvi kutatási program egyik pontja szerint is „Ugyancsak fontos a magyar nyelv területi változatai körében a nyelvjárásoktól a köznyelv irányába ható egységesülési tendenciának a nyomon követése, irányainak és hatókörének a megállapítása” (HERMAN JÓZSEF: MNy. 1988: 398; a „Nyelvtudományi Intézetben a korábbi regionális köznyelvi kutatások és a modern szociolingvisztikai vizsgálatok összevonásának igénye teremtette meg az *élfőnyelvi kutatócsoportot*”: KONTRA: MTud. 1990: 512). A magyar nyelv területi változatainak a vizsgálatára azonban az új feladatok mellett sajnos egyre kevesebb figyelem jutott (vonatkozó mai kutatásról nincs tudomásom). Szakmai kötelesség tehát keresni a regionális nyelvi kutatások mai követelmények szerinti továbbvitelének a lehetőségét. Ugyanis a Kárpát-medencei mai magyar nyelvhasználat széles spektrumú kutatása és ennek keretében a korábbi intézeti munkatervben említett egységesülési tendencia vizsgálata feltételezi a regionális nyelvhasználat célzott kutatását is. A szóban forgó egységesülés ugyanis ma is tart, de hogy milyen ütemben s milyen változásokat miért indukálva halad, s hogy hol tart fél évszázad elmúltával, azt elsősorban a nagyatlasszal való egybevetéssel állapíthatjuk meg. A tervezett új atlasz összehasonlítási alapot nyújt majd nemcsak a (magyarországi és kisebbségi) beszélt magyar nyelv változásainak, hanem regionális és részben köznyelvi változatainak a későbbi vizsgálatához is.

A nagyatlasz munkálatai irányították a figyelmet nálunk a felgyorsult regionális nyelvi változásokra és e folyamat vizsgálatának szükségességére. BENKŐ LORÁND az 1981-es dialektológiai szimpóziumon így fogalmazott: „a nyelvjárásoknak ... a változása ma olyan viharos gyorsaságú, hogy sokkal több problémát vet fel, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Következésképpen a nyelvjáráskutatás problematikája is sokkal tágabb: *nyelv-szociológiai, szociolingvisztikai közelítés* nélkül lassan már nem is lehet hozzányúlni... Manapság a »tiszta« nyelvjárási vizsgálat, a nyelvjárás mélyrétegének a vizsgálata lassanként lehetetlenné válik, tehát muszáj a változásvizsgálat felé vinni a dolgot, a változásvizsgálat pedig roppant nehéz valami” (SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., Dialektológiai szimpozion. Veszprém, 1982. [a továbbiakban: I. DialSzimp.] 16). S éppen a nagyatlasz az a biztos viszonyító forrás, amely az efféle vizsgálatokat a magyar nyelvterület nagy részén lehetővé teszi. A teendő az, hogy az atlaszkutatópontokon elvégezzük ugyanazt vagy nagyrészt ugyanazt a gyűjtést, amit annak idején atlaszos elődeink elvégeztek (vö. pl. KISS JENŐ, Újabb változásvizsgálati lehetőségek a nyelvjáráskutatásban. MNyTK. 159. 6–15; HEGEDŰS ATTILA, Kutatási beszámoló egy nyelvatlasz-előtanulmányról. In: III. DialSzimp. 139–49, A változó nyelvjárás. Piliscsaba, 2005.).

Tudományos szempontból szerencsés helyzetben vagyunk a tekintetben, hogy a nagyatlász gyűjtőmunkálatai olyan időben zajlottak, amikor megindultak ugyan a nagy változások, de még rögzíthető volt a hagyományos paraszti világ nyelvjárási állapota. Napjainkra viszont már az jellemző, hogy egyrészt nincsen többé hagyományos paraszti, de még utóparaszti világ sem, másrészt megint vannak nagy és új változások, tehát módunk van ennek a sajátos, újabb köztes állapotnak a felmérésére. Ugyanis „minden olyan »píllanatfelvétel«-nek, amely a nyelvi mozgásokat éppen a nagy változások körüli időben rögzíti, viszonyítási alapként is különleges jelentősége van” (PÉNTEK JÁNOS: MNy. 2005: 352). A nyelvi változások kutatását legjobban a longitudinális valóságosidő-vizsgálatok teszik lehetővé. A beszélők nyelvhasználatának, egyszerismind nyelvi viselkedésének a dinamikáját éppen ezért akkor vizsgálhatjuk tüzetesen, ha egyazon közösségben, településen eltérő időpontokban végzünk adatgyűjtést, s összevetjük az adatokat. „A magyar szakirodalomban kevés valóságosidő-vizsgálatról olvashatunk csak” – írja KONTRA (In: UŐ. szerk., *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Bp., 2003. 61). Megemlítené azonban, hogy a magyar nyelvjárásokra, főként szókészletükre vonatkozó idevágó vizsgálatokat évtizedekkel korábban publikáltak már (említésüket l. KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Bp., 1991. 371–81, a szókészletre vonatkozóan: 376), és megjelent egy kismonográfia is (KISS JENŐ, *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között*. MNyTK. 190. Bp., 1990.). A longitudinális vizsgálatoknak a száma a hazai szociolingvisztikában is növekszik. 2005 őszén, tehát 17 év időközrel elvégezték a MNSZV budapesti almintájának megismételt adatgyűjtését (KONTRA MIKLÓS tájékoztatása), s említhetjük BORBÉLY ANNA kétegyházi, a hazai románság nyelvcserejével összefüggő, megismételt vizsgálatát is. A szóban forgó kutatások persze a dialektológiában sem kötődnek feltétlenül nyelvatlászokhoz. Ilyen például az a vizsgálat, amelyet a németországi Westmünsterlandban végeznek: 1936-os, 1964-es, 1981-es és 2001-es fölméréseket vetnek egybe a nyelvjárási kompetencia és a nyelvjárási nyelvhasználat változásának megállapítására (l. L. KREMER – V. VAN CANEGHEM in: H. CHRISTEN szerk., *Dialekt, Regiolekt und Standardsprache im sozialen und zeitlichen Raum*. Wien, 2004. 137–49). Ilyen az a japán kutatás, amelyet 1966 és 1994 között végeztek úgy, hogy nagyjából tízévenként ugyanazon területen elvégzett gyűjtések eredményeit vetették egybe. Y. EBATA összegző véleménye szerint az efféle vizsgálatokkal a nyelvi változás folyamata egzakt módon leírható (A New Interpretation of Dialect Atlas Data of Two Age Groups in Japan: *Dialectologia et Geolinguistica* 1999: 27–37). CHAMBERS vizsgálatát ismételte meg CHARLES BOBERG (Real and Apparent Time in Language Change. Late Adoption of Changes in Montreal English: *American Speech* 2004: 250–69). S említhetők finn vizsgálatok is. Az egyik a birtokos személyragozás rendszerének bizonyos nyelvjárásokban bekövetkezett változásait írja le 1920-as, 1930-as, 1970-es és 1980-as évekbeli adatok alapján (P. NUOLIJÄRVI: *Virittäjä* 1996: 2–16). A másik a helsinki beszélt nyelv bizonyos változásait az 1970-es és 1990-es évekbeli adatfelvételek alapján elemzi (H. PAUNONEN, *Language change in apparent time and in real time. Possessive constructions in Helsinki colloquial Finnish*. In: *Sampsel och variation. Språkliga studier tillägnade Bengt Nordberg på 60-årsdagen*. Uppsala, 1996. 375–86; vö. még UŐ., *Suomen kieli Helsingissä*. Helsinki, 1995.). ELSPASS és munkatársai a „Wortatlas der deutschen Umgangssprachen” (gyűjtés: 1971 és 1975, közzététel négy kötetben: 1977 és 2000 között) bizonyos kérdéseit internet segítségével újra kikérdezték, s azt állapították meg egyebek mellett, hogy 1. minden friss változás jól magyarázható az előzményekből; 2. a helyi és kistérségi regionális variánsok visszaszorulóban, a nagytérségek terjedőben vannak; 3. az államhatárok (azonos nyelvű országok, például Németország és Ausztria között is) kimutatható hatással vannak a nyelvhasználatra; 4. a köznyelvtől

eltérő bizonyos (déli) változatoknak rejtett presztízse van (S. ELSPASS, *Zum Wandel im Gebrauch regionalsprachlicher Lexik: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 2005/1: 1–51). Arra a nyilván nem dialektológiai és szociolingvisztikai oldalról jelentkező kérdésre, hogy „nincs már elég efféle fölmérés?” (20), ELSPASS határozott nemmel válaszol, cáfolva azt az e kérdésben rejlő föltételezést, hogy a szóban forgó fölmérések nem hoznak már újat a tudomány számára. Összegzése szerint szükség van a regionális atlaszok aktualizálására (i. m. 21). Nyilvánvaló: ahol vannak nyelvatlászok, különösen a nagyobb területet lefedők, ott azok kitüntetett fontosságú források. Erre következtethetünk azokból az észrevételekből, megállapításokból is (átfogó, tüzetes vizsgálat még nem készült egyik esetben sem!), amelyek a nagyatlász után megjelent magyar regionális atlaszok bevezetőiben olvashatók arról, hogy a nagyatlász és a később készült regionális atlaszok megegyező kutatópontjain az azonos kérdésekre más időpontokban kapott válaszok eltérései mit mutatnak (l. pl. legújabban KIRÁLY LAJOS, *Somogy-zalai nyelvatlász. MNyTK.* 223. Bp., 2005. 23–4).

A nyelvjárási jelenségek terjedésének első elméleti igényű magyarázata a hullámelmélet volt (l. LAZICZIUS GYULA, *A magyar nyelvjárások.* Bp., 1936. 45; JUHÁSZ DEZSŐ i. m. 99). Kérdés, alkalmazható-e ez napjainkban is. A standardizált, fejlett ipari országokban ha egyáltalán, akkor is csak korlátozottan, ugyanis a köznyelv állandó és intenzív hatása új helyzetet teremtett. P. ERNST Kelet-Steiermarkban végzett longitudinális vizsgálata alapján azt írja, abszurd volna föltételezni, hogy a vizsgált terület középpontjából elinduló „új hullám” magyarázza a nyelvjárási változásokat. Inkább nagyobb területeket átfogó, köznyelvi „irányítású” föléboltozódásról van szó. A konkrét nyelvjárási változásokat pedig helyettesítő szabályokkal magyarázza: a feltűnő nyelvjárási sajátosságokat az újabb, köznyelvi(es), modern jelenségekkel cserélik föl a fiatalabb nyelvjárási beszélők (*Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 2004: 14, 20). Változnak tehát a nyelvdinamikai folyamatok, s ennek következtében részben módosulhat, sőt módosul is a nyelvjárási jelenségek változásainak magyarázata is. A tervezett atlaszmunkálat elsősorban a magyar nyelv regionális változásai tekintetében hozhat új fölismeréseket. S még valamiről. A két- és kettősnyelvűség számos hasonlóságot mutat, például azt, hogy a nyelvi kontaktusok és ebből is következőleg a nyelvi változások vizsgálata szempontjából mindkettő kitüntetett fontosságú. Az örvendetesen virágzó kétnyelvűség-kutatás mellett azonban a kettősnyelvűség vizsgálata nagyon szerény. Pedig a nyelvjárás-szociológiai vizsgálatok, így a kétdimenziós nyelvjárási atlaszok is bizonyítják a kettősnyelvűségre vonatkozó vizsgálatok e tekintetben való ígéretes voltát.

3. Szükség van az új atlaszra másrészt azért, mert a mai nyelvi helyzetnek és a tudományos igényeknek megfelelően olyan részfeladatok elvégzésére is lehet, sőt szükséges gondolni, amelyeket a nagyatlász még nem vállalhatott, illetőleg csak részben vállalhatott. Lássuk röviden ezeket!

1. A regionális nyelvhasználatot a térbeliség, az időbeliség és a társadalmiság síkján, azaz térbeli elkülönülését, nemzedékek szerinti megoszlását és társadalmi meghatározottságú rétegzettségét is vizsgálni kell, később meghatározandó mértékben. Szükséges – külföldi tapasztalatok hasznosításával s a mai tudományos követelményeknek megfelelően – a magyar nyelvtudományban is többdimenziós nyelvatlászok létrehozására gondolnunk (vö. HEGEDŰS ATTILA in: III. DialSzim. 139–43; KISS JENŐ: MNy. 1999: 418–25). Erre az új atlasz jó lehetőséget kínál. Úgy vélem, hogy a tervezett munkálatoknak támaszkodniuk érdemes a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatra (a továbbiakban: MNSZV.) is. Egyebek mellett azzal a szándékkal, hogy megtudhassuk: a közeljövő (magyarországi és határon túli) nyelvjárási beszélőinek a válaszai alapján megrajzolható

kép hogyan viszonylik ahhoz, amit a MNSZV. elemzései mutatnak. Nem maradhat el például a nyelvjárási tudat, a nyelvi attitűdök vizsgálata sem (a MNSZV.-on kívül vö. még OSZKÓ in: III. DialSzimp. 144–9; KISS JENŐ in: MDial. 213–6; KIRÁLY LAJOS i. h.). Elsősorban azért, mert a nyelvjárások használatát és továbbadását nem kommunikációs tényezők határozzák meg, hanem mindenekelőtt a nyelvjárások társadalmijegy-szerepe és bizonyos fokig kognitív funkciója, s az előbbi negatív attitűd esetén inkább eltávolítja a nyelvjárás használatától a beszélőket, semmint megtartani segítene.

2. A nagyatlasz és a tervezett új atlasz, kiegészítve a megjelent regionális atlaszokkal, olyan nyelvjárásmérési (dialektometriai) vizsgálatokat tesz lehetővé, amelyek mind a regionális nyelvi változásokat, mind a nyelvjárástipológia területén részben új perspektívákat, tehát eredményeket is ígérnek. Valóságga válásukhoz azonban szükség van a korszerű számítógépes technikára is, amely a nagy nyelvföldrajzi adatbázisok hatalmas anyaga tárolásának és feldolgozásának korábban nem sejtett lehetőségét biztosítja. A nyelvatlaszok nyelvjárásmérési felhasználására több modell is rendelkezésre áll (l. G. SCHILTZ, *Der dialektometrische Atlas von Südwest-Baden (DASB). Konzepte eines dialektometrischen Informationssystems. Studien zur Dialektologie in Südwestdeutschland. 5. I. – 5. IV. Marburg, 1996.*). Készíthetők egyebek mellett hasonlósági térképlapok, amelyeken azt lehet megjeleníteni, hogy ugyanazon nyelvi jelenségek mely kutatópontokon, illetőleg területeken mutatnak azonosságot, több vagy kevesebb hasonlóságot. A nagy adattömeg alapján megbízhatóan megállapítható, hol vannak újító góccok, milyen irányban és milyen mértékben terjednek a változások, hogyan mozdulnak el az izoglosszák, milyen mértékű a nyelvjárásiasság csökkenése területenként, hogyan módosulnak az átmeneti zónák. Tudvalevő, hogy a magyar nyelvjárások legújabb osztályozása nagyrészt a nagyatlaszon alapul (l. JUHÁSZ DEZSŐ in: MDial. 262 kk.). Ebből tudjuk egyebek mellett azt, hogy a nyelvjárási régiók közötti átmeneti zónák nagyobbak, mint korábban voltak. A legnagyobbról ezt írja JUHÁSZ DEZSŐ: „a Budapest – Szolnok tengely mentén új köznyelvi zóna van kialakulóban, amelyben a ... Budapest környéki nyelvjárás is lassan feloldódik” (uo. 266, l. még az 5. sz. mellékletet. Hozzáteszem, Budapesten és a főváros agglomerációjában él a magyarországi népesség majdnem harmada, l. CSETE LÁSZLÓ – LÁNG ISTVÁN szerk., *A fenntartható agrárgazdaság és vidékfejlesztés. Bp., 2005. 206*). Külhoni vizsgálatok szerint is általános változási tendenciáról van szó. Német dialektológiai kutatások szerint az átmeneti nyelvjárási zónák a német nyelvterület bizonyos részein az elmúlt 60-70 év folyamán a vártnál is nagyobb mértékben, feltűnően kiterjeszkedtek földrajzi és szociológiai értelemben egyaránt (l. P. ERNST i. m. 14). A JUHÁSZ DEZSŐ-féle térkép elsősorban a nagyatlasz rögzítette állapotot tükrözi, ezért „feltehető, hogy egy mai leírás még szélesebb átmeneti sávokat jelölne ki” (JUHÁSZ DEZSŐ i. h.). A tervezett atlasz nyilván e téren is bővíti majd ismereteinket. Miként a tekintetben is, hogy mennyire haladt előre a köznyelvi, illetőleg regionális köznyelvi jelenségek terjedése és a nyelvjárási nyelvhasználat visszaszorulása. Az átmeneti területek tüzetes vizsgálata azonban regionális atlaszok, illetőleg monográfiák, jelenségleírások elkészítését is megkívánja vagy megkívánhatja (l. BÁRCZI in: VÉGH JÓZSEF, *Órségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959. 4. Nyat/Elm. 49; B. KELLE: Dialectologia et Geolinguistica 2001: 9–34*).

3. A nagyatlaszról szólván – s ez érvényes a többire is – tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy az utolsó szakasz, tudniillik a feldolgozása, anyagának elemzése, „értékesítése”, a tanulságok levonása, ebből következően pedig a dialektológián kívüli szakmai körök érdeklődésére igényt tartható eredményeknek a nyelvtudomány vérkeringésébe juttatása csak részlegesen, igen hiányosan történt meg. Nálunk a nagyatlasz alapján mindössze három nagyobb jelentőségű munka készült, megjelenésük sorrendjében: BENKŐ

LORÁND akadémiai székfoglalója (A nyelvöldrajz történeti tanulmányai: I. OK. 1967: 29–48) és IMRE SAMU nagy szintézise (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.), valamint akadémiai székfoglalója (Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvátlasz anyaga alapján. Bp., 1987.). Megemlíthető – bár nemcsak a nagyatlasz anyagára, de arra is nagyban támaszkodva készült – SZABÓ JÓZSEF egyik munkája (Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged, 1990.). Megjelentek további fontos tanulmányok DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, JUHÁSZ DEZSŐ, KIRÁLY LAJOS és MURÁDIN LÁSZLÓ tollából, amelyek mutatják, hogy az atlaszok megszólaltatásán többen is – bár nem elegendően – munkálkodtak, illetve munkálkodnak.

A nagyatlasz (illetőleg általában a nagy nyelvjárási adatbázisok, így a táj- és regionális szótárak, hangfelvételek és szövegkiadások) feldolgozatlansága, más szóval „félkész-áru” jellege, a csak elemzésekkel megvalósítható „hozzáadott érték” részben vagy egészen való elmaradása az egyik oka annak, hogy a dialektológia megítélése a nyelvtudományban a szűkebb szakmán kívül olyan, amilyen, amilyen az elméleti nyelvészetnek a nyelvi variációkkal és ebből is következően a dialektológiával szemben eddig mutatott érdektelensége is. Nem véletlen, hogy IMRE SAMU az első két atlaszkötet megjelenése után szomorúan állapította meg, hogy a nem dialektológusok „még talán nem fedezték fel eléggé a nyelvátlaszt” (MNy. 1971: 144), s a többi kötet megjelentése után is többen hangsúlyozták, hogy sajnos maguk a dialektológusok nem élnek eléggé az atlasz kínálta lehetőségekkel (l. pl. BENKŐ in: I. DialSzimp. 19, in: SZABÓ GÉZA szerk., II. Dialektológiai szimpózium. Veszprém, 1990. [a továbbiakban: II. DialSzimp.] 12; SEBESTYÉN in: I. DialSzimp. 196; DEME: MNy. 1999: 133). Mert valóban: az atlaszokban jóval több tudományos probléma, megválaszolendő kérdés, tehát kutatási lehetőség rejlik, mint amennyit az eddigi kisebb és nagyobb feldolgozások mutathatnak (BENKŐ LORÁND írja a „Romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-ról: „Csodák vannak benne ... sok ... magyar nyelvi problémának a megvilágításához segítene bennünket”, l. in: II. DialSzimp. 19). Hogy az atlaszok több szempontú s általános nyelvészeti szempontból is releváns kérdések fölvetésére és vizsgálatára nyújtanak lehetőséget, azt jól mutatják bizonyos újabb, nyugati nyelvtudományi vizsgálatok (elegendő belelapozni a nemzetközileg ismertebb dialektológiai folyóiratokba, illetőleg önálló kiadványokba), valamint az atlaszok megszólaltatásán is munkálkodó hazai dialektológusok munkáiba (l. fentebb); vö. SZÉPE GYÖRGY véleményét is: „a nyelvtérképek a nyelvi összefüggéseknek olyan dimenzióját kínálják, amelyre sem a strukturális, sem a történeti elemzés nem képes” (NyK. 1996–97: 234–5).

Úgy vélem, ez a helyzet a technikai lehetőségek növekedésének és az e lehetőségekkel majd élő tervezett kutatásnak is köszönhetően változni fog. Egyöntetű tapasztalat ugyanis, hogy a számítógépes technika nemcsak az adattárolásban, a közzétételben, illetőleg az elektronikus atlaszkészítésben jelent áttörést, hanem a feldolgozásokat is lényegesen meggyorsítja és megkönnyíti. Maradva az atlaszkészítésnél: meggyorsítja a kartográfiai munkálatokat, egyszerűsít bizonyos munkafolyamatokat (például a hibajavításokat), csökkenti a térképes megjelenítés hibáit és a költségeket, s korábban megvalósíthatatlan megjelenítési és ábrázolási lehetőségeket is biztosít (például az egyesített atlaszok elkészítését). A modern elektronikus adattárolás, az adatok informatizálása, megfelelő keresőprogramok alkalmazása, a kartográfiai lehetőségek megnövekedése és a gyors hozzáférési lehetőségek biztosítása minden nagy adatbázis felhasználását, ezzel pedig a kutatások intenzívebbé válását nagyban elősegíti. Természetesen a korábbi atlaszok adatai is informatizálhatók, s alkalmasak a számítógépes térképkészítésre (M-P. PEREA, *New Techniques and Old Corpora: Dialectologia et Geolinguistica* 2004: 25–45; s emlékeztetek arra, hogy az USA-ban a nyelvátlaszokat a XX. század végén számítógépre vitték már,

KONTRA: MNy. 2004: 93). Ezzel kapcsolatban utalok azokra az ígéretes tapasztalatokra, amelyek a nyelvatlaszok számítógépes megjelenítésének munkálatai közben születtek, illetőleg azokra, amelyek az ELTÉ-n folyó geolingvisztikai kutatások keretében, elsősorban egy NKFP-pályázatnak (A regionális nyelvi örökség gyűjtése, informatizálása és korpusznyelvészeti integrálása: 5/056/2004. sz.) köszönhetően a VÉKÁS DOMOKOSTÓL kifejlesztett BihalBocs-szoftverrel folynak (I. JUHÁSZ DEZSŐ – RADVÁNYI PÉTER – VÉKÁS DOMOKOS, Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése: MNy. 2000: 47–58; MDial. 141–4). Várható tehát, hogy a feldolgozási eredmények ismertté válása után előbb-utóbb visszaszorul majd az atlaszok megítélésében mindmáig felbukkanó két szélsőséges vélekedés, hogy tudniillik egyrészt rozsdatemetők, másrészt csupán történeti források volnának a nyelvatlaszok (I. B. KELLE, Der Sprachatlas: Datenfriedhof oder Geschichtsquelle?: Dialectologia et Geolinguistica 1998: 58; DEME LÁSZLÓ: MNyj. 1999: 131–3). A mondottakból az következik, hogy az új atlasz készítése „reaktíválni” fogja a nagyatlaszt, a dialektológiai és nyelvtörténeti kutatásoknak pedig dinamizáló, modernizáló tényezője lesz, hiszen feladataival, az új kérdésvetésekkkel és tapasztalatokkal, a számítógépes technika lehetőségeivel szükségszerűen lendületet ad majd. Dialektológiatörténeti példaként a nagyatlaszt említem: „a magyar nyelvjáráskutatás tudományos szintje a magyar nyelvatlasz jóvoltából minden addigi előzménynél magasabb lett” (SZÉPE GYÖRGY: NyK. 1996–97: 236). A közeljövő dialektológiája így vonzó munkaterületet kínál majd azon érdeklődő fiataloknak, akiket a regionális nyelvhasználati variáció, a nyelvi változások, a társadalom és a nyelvhasználat összefüggései, illetőleg a nyelvföldrajz s a belőlük, illetőleg segítségükkel levonható nyelvészeti és nem nyelvészeti tanulságok érdekelnek.

4. Mint minden nemzeti nyelvatlasz, a tervezett is többrendbeli nyelvtudományi felhasználásra alkalmas nagy korpusz, illetőleg forrásmű lesz, amely más tudományágak számára is hasznosítható többé-kevésbé (ezekre l. a nagyatlasszal kapcsolatban: BENKŐ-LŐRINCZE, A Magyar Nyelvatlasz munkálatai: MTud. 1959: 271–80; DEME-IMRE, A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz: MTud. 1962: 541–52; DEME: MNyj. 1999: 131–3).

5. Ismétlődően visszatérő megállapítás, már-már elcsépelet közhely az újgrammatikusok óta, hogy a nyelvjárásokat a nyelvvel való elméleti foglalkozás egyik fontos kísérleti laboratóriumának tekinthetjük (I. pl. H. J. DINGELDEIN in: K. MATTHEIER – P. WIESINGER szerk., Dialektologie des Deutschen. Forschungsstand und Entwicklungstendenzen. Tübingen, 1994. 394). Idézzük PETER TRUDGILLT: a szociolingvisztikai kutatási célok „azon az elven nyugszanak, hogy a nyelvészeti hipotéziseket és elméleteket az *alapszövevi* [a primér szocializáció idején spontán módon elsajátított – K. J.] *nyelvváltozatok* elemzésére kell építeni, mert ezek azok, amelyeket a hétköznapi emberek (a nem nyelvészek) mindennapi társas környezetükben használnak. E szemlélet szerint azt a fajta kutatást, amit a nyelvész az íróasztala mögött, saját nyelvének saját dialektusát [többnyire a köznyelvet – K. J.] vizsgálva, intuíciói alapján végez, ki kell egészítenie és ellenőriznie kell olyan munkának, amely a valóságos nyelv valóságos környezetéből származó ... adatain nyugszik” (Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Szeged, 1997. 72). A tervezett új atlasz is ilyen adatok tömegével segít majd hozzá a nyelvnek és a nyelvhasználatnak, illetőleg a társadalom és a nyelvhasználat összefüggésének a mélyebb megismeréséhez. Vö. KIEFER FERENC: „korábbi elemzéseimhez képest ... újdonságnak számít, hogy jelen munkámban az elemzés korpusz alapú. A korpusz nem csak arra volt alkalmas, hogy autentikus példákkal igazoljam korábbi elképzeléseimet, hanem újabb

összefüggések megállapítását is lehetővé tette” (Lehetőség és szükségszerűség. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből. Bp., 2005. 7). A nyugati dialektológiában kellő hangsúly van új kérdések fölvetésén és az új megközelítésmódokon. Ennek kapcsán ígéretes lehetőségként nyelvtanmodellek kipróbálását és nyelvtipológiai felismerések finomítását emlegetik (L. HEINGARTNER: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 2005: 184). Bizonyosak lehetünk abban, hogy a tervezett atlasz majdani nagy nyelvi korpusza, nemkülönben a gyűjtés során felhalmozódó tapasztalatok is lehetővé teszik új összefüggések megállapítását, illetőleg hozzájárulnak ahhoz, hogy az élőnyelvi kutatások eredményeinek előbb-utóbb elméleti általánosításához jussunk (vö. J. LÜDTKE – K. J. MATTHEIER, *Variation – Varietäten – Standardsprachen. Wege für die Forschung*. In: A. N. LENZ – K. J. MATTHEIER Hrsg., *Varietäten – Theorie und Empirie*. Frankfurt am Main, 2005. 13–38). Az sem elhanyagolható körülmény, hogy a terv megvalósításával a magyar dialektológia hatékonyabban járulhatna hozzá a hazai nyelvtudomány bizonyos kérdéseinek a tisztázásához, egyszersmind jobban be tudna kapcsolódni a nemzetközi tudományos diskurzusba.

III. Néhány előzetes észrevétel. – 1. A tervezett kutatás ún. követéses vizsgálat lesz, mert a nagyatlaszt követi a kutatópontok, a gyűjtési módszerek és a kérdések tekintetében. Egyszersmind valóságosidő-vizsgálat, ezen belül pedig trendkutatás lesz (panelkutatás nem lehet, mert a nagyatlaszos adatközlők nagy része már nem él). A valóságosidő-vizsgálat egyazon közösség múltbeli és szinkrón állapotának az egybevetésén alapul, tehát lezajlott változásokat elemez, illetőleg múlt és jelen között teremt kapcsolatot – szemben a látszólagosidő-vizsgálattal, amely ugyanazon közösség életkori csoportok szerinti szinkrón különbségeit hasonlítja össze, tehát folyamatban levő változásokat elemez, illetőleg a jelen és a jövő között teremt kapcsolatot (I. W. LABOV, *Principles of Linguistic Change*. 1. *Internal Factors*. Oxford [UK]–Cambridge [USA]. 1994. 43–72; KONTRA MIKLÓS 2003. i. m. 61; K. NAHKOLA – M. SAANILAHTI, *Mapping language change in real time: A panel study on Finnish: Language Variation and Change* 16. 2004: 75–92).

2. Minden nyelvatlasz-vállalkozáshoz öt, egymástól elkülöníthető munkaszakasz tartozik: 1. a tervezés (a kutatási cél és módszer meghatározása, a koncepció kidolgozása), 2. előkészítés (a gyakorlati teendőké), 3. az anyaggyűjtés és ellenőrzés, 4. az anyag rendszerezése és 5. a közzététel (atlaszkiadás). Az atlaszmunkálatok azonban valójában a feldolgozásokkal válnak teljessé, a tudomány számára maradéktalanul kiaknázzhatóvá. Közismert, hogy a nyelvatlasz-készítés feladata mindig, a határokon átívelő nemzeti nyelvatlaszoké különösen is nehéz, mert mind az időbeli, a technikai, a pénzügyi, mind pedig az emberiszakmai ráfordításokat tekintve igencsak költséges vállalkozás (l. pl. M-P. PEREA i. m. 34). Ezért szokott hosszabb idő eltelni az első (próba)gyűjtések és az utolsó kötet megjelenése között. (A magyar nagyatlasz gyűjtési munkálatai például 1949-ben kezdődtek, az utolsó atlaszkötet pedig 1977-ben látott napvilágot. „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak (RMNyA.) munkálatai 1957-ben indultak, s bár több kötet már napvilágot látott, a kiadás befejezése még évekig eltart. A késésnek itt politikai okai is voltak (l. MURÁDIN LÁSZLÓ: RMNyA. 1: 8).

3. Milyen lehetőségeink vannak a nagyatlaszhoz való viszonyban? A következők. 1. Egy az egyben való újragyűjtés: a nagyatlasz gyűjtésének megismétlése ugyanazon kutatópontokon és ugyanazon kérdésekkel; 2. bővített újragyűjtés: a nagyatlasz kutatópont-hálózatának és/vagy kérdéseinek a több-kevesebb kiegészítésével történő gyűjtés; 3. szűkített újragyűjtés: a nagyatlasz kutatópont-hálózatának és/vagy kérdéseinek

a több-kevesebb csökkentésével történő gyűjtés; 4. részben szűkítő, részben bővítő újragyűjtés: a kutatópontok számának csökkentésével és a kérdések megtartásával, esetleg a kérdések számának növelésével, vagy a kérdések számának csökkentésével és a kutatópontok számának megtartásával, esetleg növelésével, illetőleg mindkettő csökkentésével, egyszermind azonban új kutatópontok és/vagy kérdések bevonásával történő gyűjtés. Mindegyik megoldás mellett lehet érveket felsorakoztatni. Végleges döntés e kérdésben is csak alapos megfontolás, tüzetes tájékozódás, a célok és lehetőségek gondos mérlegelése után hozható.

Néhány megjegyzés. A nagyatlasz munkálatainak a tervezéséhez képest mi több szempontból már könnyebben tervezhetünk. Ugyanis a nagyatlasz, a regionális atlaszok, a korábbinál jóval több és korszerűbb nyelvjárási hangtani jelenségleírás, monográfia és összefoglaló munka ismeretében tehetjük azt. Ennek alapján úgy tűnik, hogy csökkenteni lehetne a kutatópontok számát. Első lépésként azon kutatópontok között kellene válogatni, amelyeken annak idején mindkét kérdőívet kikérdezték (de l. alább is). Közismert, hogy nálunk is a nyelvjárások hangtani szempontú feldolgozottsága a legjobb. Hivatkozással az imént említett tényre, főlősegesnek tűnik kikérdezni az összes nagyatlaszos hangtani kérdést. Mert igaz, amit BENKŐ LORÁND a fonológiai leírásokról mondott: „már szinte semmi újat nem kapnánk, legalábbis olyan új ismeretanyagot nem, amit ne tudnánk – mondjuk – *Imre Samu ... könyvéből*” (in: I. DialSzimp. 25). Nem látnám sok értelmét a hangváltozatok, hangszínárnyalatok olyan fokú regisztrálásának sem, ami a nagyatlasz esetében megokolt cél és feladat volt. A gyűjtés során kiderül majd, hol lesz szükség további vizsgálatokra, részletes jelenségleírásokra vagy monografikus feldolgozásra. Az ilyen jellegű kérdések megoldására nem nagyatlasz, hanem regionális atlaszok, illetőleg más műfajú célzott leírás alkalmas. Más a helyzet a szókészlet vizsgálatával. A szavak fogalomjelölő szerepkörükből következően érzékenyen tükrözik a társadalmi, kulturális változásokat (l. BENKŐ in: I. DialSzimp. 26), s mivel a tervezett adatfelvétel egyik kiemelt célja éppen a változások megállapítása, a lexikai kérdések számát nem javasolom csökkenteni.

Más szempontból viszont növekednek gondjaink. Egyrészt, mert nincs már hagyományos paraszti gazdálkodás és kultúra, tehát amit kérdezzünk majd, annak egy részét az adatközlők legfőljebb emlékezetükből idézhetik föl. Másrészt azért, mert – jogosan hangsúlyozza ezt JUHÁSZ DEZSŐ szakmai véleményében – a szituációs kódváltás nyelv-földrajzi eszközökkel nehezen mutatható ki. Harmadrészt azért, mert a kutatópontok közötti olykor jelentős szociológiai eltérések miatt az azonos szempontok következetes érvényesítése nehézségekbe ütközik. Ezért csak előzetes fölmérések alapján dönthető el, hogy mire lehet vállalkozni, amikor a kétdimenziós atlasz elkészítésének az igényét vetjük föl.

4. A gyűjtés a munka meghatározó fontosságú szakasza. Néhány szempontot emelek csak ki. Kik gyűjtsenek? A magyar nagyatlasz esetében hivatásos nyelvészek, professzionális dialektológusok végeztek minden munkafázist. DEME ezt írta erről: „Az anyaggyűjtés a helyszínen történt, mindenütt szakképzett és legalább tíz éves dialektológiai tapasztalattal bíró kutatók végezték; a nyelvterületet nem osztva fel egy-egy gyűjtő által vizsgált szektorokra, hanem – a kellő összehangolódás és ellenőrzés biztosítására – szinte kutatópontonként váltogatva egymást, s a mindkét kérdőfüzettel megvizsgált pontokon is más munkatárs kérdezte ki az első, s más a második füzet anyagát” (DEME 1997. i. m. 42). Kétségtelen, hogy a szakmailag legszínvonalasabb, ezért leginkább megnyugtató, mondhatom így is: az ideális megoldást ez a mód biztosítja. A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatban nem nyelvész, a közvélemény-kutatásban azonban jár-

tas gyűjtők gyűjtöttek hivatásos nyelvészekről kidolgozott kérdőívvel. Mégpedig azért, mert „Anyagi okok és kellő számú, e célra használható szakember hiánya miatt hivatásos nyelvészeknek az adatgyűjtésbe való bekapcsolása föl sem merülhetett” (KONTRA i. m. 51). Nos: a többrendbeli modern dialektológiai igény kielégítését megkövetelő anyaggyűjtés az elvárt színvonalon olyan gyűjtőkkel nem végezhető el, akik a szakmában (a nyelvészetben, s ezen belül is a dialektológiában) képzetlenek s a terepmunkai anyaggyűjtésben járatlanok. Mert nemzetközi tapasztalatok szerint is a nyelvjárási adatgyűjtés a köznyelvvél szemben több, illetve speciális nehézséggel jár. Ezzel összefüggésben elsősorban három tényezőre gondolok. Az egyik: a köznyelvi beszélők nagy része egyesnyelvű, a nyelvjárási beszélőké kettősnyelvű. Az egyesnyelvű adatközlőkből bármilyen gyűjtési helyzetben könnyebb megszokott nyelvhasználati elemeiket felszínre hozni, mint a formális beszédhelyzetben a nyelvjárási adatközlő által is többnyire stigmatizáltak érzett nyelvjárási kifejezéseit, jelenségeit. A nagyatlász gyűjtőinek bőven voltak – különösen az ellenőrző gyűjtések idején – ilyen tapasztalatai, l. DEME: a legtöbb nyelvjárási beszélő tudatában „saját nyelvjárási úzusuk már olyan régies-parasztos-műveletlen jelenségként él, amelynek általunk való előcsalogatása nem is könnyű feladat” (NytudÉrt. 40. 70). A másik: a kettősnyelvű beszélőknek az anyanyelvi kompetenciája a két nyelvváltozat ismerete miatt összetettebb, mint az egyesnyelvűeké (mert a kettősnyelvűek az anyanyelvi kontinuum nagyobb tartományát birtokolják és használják, mint az egyesnyelvűek). A kettősnyelvűek ily módon részben eleve másként alakuló anyanyelvi nyelvhasználatának vizsgálata, megfigyelése szükségszerűen több nehézséggel jár. A harmadik: mivel az atlaszos nyelvjárási gyűjtések részben a hagyományos paraszti gazdálkodással összefüggő, tehát meghatározott társadalmi rétegek körében használt fogalmak megnevezésére irányulnak, ebből következően pedig meghatározott kulturális és társadalomlélektani közegben, speciális helyszíneken zajlanak majd, az is szükséges, hogy a gyűjtőknek erről a kulturális közegről, tehát a „népélet”-ről magáról, s az adatközlők gondolkodásmódjáról is legyenek ismereteik.

Körülményeink ismeretében, illetőleg a mondottak okán jelenleg reális perspektívának, szakmailag is megokolható, ezért megnyugtató megoldásnak azt a lehetőséget látom, hogy hivatásos nyelvészekről készített kérdőívvel egyrészt szakképzett, a nyelvjárástanban és a terepmunkában is jártas dialektológusok, másrészt pedig kiválasztott és kellően felkészített tanítványaik gyűjtsenek. Tehát egyetemi, főiskolai speciális szakmai (nyelvészeti, elsősorban dialektológiai és szociolingvisztikai) képzésen átment, az atlaszgyűjtésre felkészített, magyar szakot végzett, szakdolgozatukat többnyire dialektológiai témából író, elsősorban olyan diplomások, illetőleg a szakot végző hallgatók, valamint doktoranduszok, akik a magyar nyelvterület különböző részeiről származva mind a nyelvi-nyelvjárási, mind pedig a kulturális kompetencia bizonyos fokú birtokában, tehát számukra ismerős környezetben is végezhetnék a gyűjtést. A gyűjtés könnyebb lesz technikai, fizikai és civilizációs értelemben (utazás, ellátás, szálláslehetőségek, általában vett komfort és infrastruktúrális lehetőségek, kapcsolattartás a munkatársakkal: mobiltelefon); a szomszédos országokbeli gyűjtéseknek nincsenek már olyan akadályai, amelyek a nagyatlász gyűjtésének az idején; a felvevő technika sokkal fejlettebb ma már, mint volt korábban. Nem néznek bennünket spiclinek, agitátornak, besúgónak, legfőljebb adóellenőrnek, valamely biztosító, vállalkozás, cég, szekta ügynökének. Nehezebb lesz vagy lehet viszont több tekintetben is. Magyarországon a nyelvjárási kompetencia csökkenése, kisebbségi környezetben a kétnyelvűség térhódítása s az anyanyelv szórványhelyzetekben való elbizonytalanodása miatt. De említendő bizonyos kutatópontok lakossága összetételének nem ritkán gyökeres megváltozása (be- és elköltözések következtében), az emberek elfoglaltsága, időhiánya, idegenekkel szembeni bizalmatlansága, begubózása.

Végül pedig ami külön gondot jelent majd: a hagyományos paraszti gazdálkodással összefüggő tárgyi és nyelvi ismeretek szükségszerű visszaszorulása, zsugorodása, ami olyan problémákat jelent majd a gyűjtőknek, amelyek a nagyatlasz gyűjtése idején legfőjebb csak kivételesen jelentkeztek (vö.: „nem egy kutatóponton az *osztöke* nevét már csak bizonyos fejtörés után kaptuk meg; a régi faekék *farsróf*-jáét már gyakran így sem, pedig nem egy adatközlőnk magára a tárgyra még emlékezett, ilyen típusú ekékkal dolgozott is. Ugyanez a helyzet bizonyos területeken a *csép*-pel”: IMRE SAMU: Nyr. 1962: 325).

5. Színvonalas nemzeti nyelvatlasz készítése hosszabb időt, széles (a mi esetünkben magyarországi és határon kívüli munkatársak) szakmai összefogását és együttműködését, megfelelő szervezést és irányítást, tehát infrastruktúrát is igénylő olyan tudományos vállalkozás, olyan nyelvtudományi projektum, amely csak megfelelő háttérrel valósítható meg. A nagyatlasz munkálatainak az idején „a nyelvatlasz teljes költségvetése is az akadémia költségvetési keretébe került, s e hatalmas anyagi áldozatokat kívánó munka jövője az anyagi fedezet szempontjából is biztosítva van” (írta 1951-ben BÁRCZI: MNyj. 152), majd később: „a nyelvatlasz tudományos irányítása, de anyagi szükségleteinek a fedezése is az Akadémia feladatává lett” (MNYatiElm. 37; CSÜRY a PUŞCARIU-féle román atlaszról írta: „csak az állam és az akadémia hatalmas támogatásával sikerülhetett”: MNny. 1939: 4). Ennek folyományaként a Nyelvtudományi Intézet volt az a központi, országos intézmény, amely a nagyatlasszal összefüggő teendőket akadémiai feladatként végezte. Az Intézetben nem folynak már a magyar nyelvjárásokra irányuló dialektológiai kutatások. Dialektológiai gyűjtő- és feldolgozó-tevékenység bizonyos egyetemi és főiskolai tanszékeken, s többnyire egyéni kutatások formájában, illetőleg néhány, kenyerét közép- vagy általános iskolában kereső, szakmailag felkészült szaktársunknak köszönhetően folyik. Az egyetemek, főiskolák oktatóinak számottevő részére érvényes SEBESTYÉN ÁRPÁD megállapítása, hogy „az oktatási intézetek »maradék energiáival« kutató munkatársai”-nak, tehát a dialektológiával is foglalkozóknak a terhelhetősége is erősen korlátozott (MNyj. 1999: 145). Három feladatot kell megoldani, hogy a vállalkozás megkezdésébe foghassunk: 1. Ki kell alakítani a szakmai koncepciót, 2. föl kell mérni az anyagi, infrastrukturális és személyi igényeket, lehetőségeket és 3. lépéseket kell tenni a megvalósítás feltételeinek a biztosítására. Ami biztos: bőven van meríteni valónk a nagyatlaszos (és persze a regionális atlaszos) tapasztalatokból, s bizvást számíthatunk két ma is aktív nagyatlaszosnak, BENKŐ LORÁNDnak és DEME LÁSZLÓnak a szakmai tanácsaira, véleményére, támogatására. Vö. például: „tervezni kell nemcsak az atlasz tartalmát, hanem a munka formáját, módját, idejét is. Nem szabad elindulni olyan úton, amelyen a cél kívül esik a beláthatóság határain” (SEBESTYÉN in: DialSzimp. 197). A remélt sikernek – tömörítve – két feltétele van. Az egyik: a felkészült, jól megszervezett, együttműködő, a közös feladat elvégzésére szakmailag kellőképpen összehangolt, cselekvőkész és -képes dialektológus-gárda, valamint megvalósítható, korszerű kutatási program kidolgozása. A másik: a hazai tudományirányítás megfelelő támogatása. Nem kétséges: jelenleg többismeretlenes egyenlettel állunk szemben.

6. A tervezett atlaszmunkálatokhoz szervesen kapcsolódónak tekintem szinkron beszédfölvételek készítését is. A magyarra vonatkozó magyarországi és határon túli élőnyelvi gyűjtésekhez, kutatásokhoz ez is fontos hozzájárulás lesz. Emlékeztetőül: LABOV a folyamatban levő hangváltozásokat kutatva jól látta, hogy „a harminc-negyven évvel korábbi, a »Linguistic Atlas of New England« számára gyűjtött adatok gazdag forrásanyagot kínálnak az őt érdeklő probléma vizsgálatához” (RONALD

WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 173). Szívesen dolgozott volna korábbi hangfelvételekkel is – ha lettek volna. Ami immár bennünket illet: a tervezett új atlaszmunkálatok részeként értelmezett regionális szövegfeldvételek megvalósulásával makroszintű összehasonlító nyelvjárási beszélt nyelvi vizsgálatok válnak lehetővé. Olyan változásvizsgálatok, amelyekre az így kínálkozó dimenziókban eddig nem volt sem lehetőség, sem mód. Ugyanis a nagyatlasz ellenőrző gyűjtései során 1960 és 1964 között számos településen készültek már magnófelvételek (l. BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF, A magyar nyelvjárások atlaszához kapcsolódó hangfelvételek. In: MNyat|Elm. 257–62) magyarországi és csehszlovákiai kutatópontokon, községenként 50–80 percnyi anyag. (Ausztriában, Jugoszláviában, Romániában és a Szovjetunióban sem atlaszellenőrzés, következésképpen beszédföldvétel sem volt, mert nem lehetett.) A magyar nyelvterület nagy részére kiterjedő eme nyelvjárási hangzóanyag páratlan fontosságú egyrészt általában a beszélt magyar nyelv, másrészt s különösen a nyelvjárások, a regionális nyelvhasználat szempontjából. Annál is inkább, mert a Nyelvtudományi Intézetben 1981-ben készült ugyan terv egy központi regionális köznyelvi hangarchívum létrehozására, ám megvalósulatlan maradt (l. BALOGH LAJOS bejelentését az 1981-es dialektológiai szimpóziumon, in: I. Dial-Szimp. 132, illetőleg az általa kidolgozott, de publikálatlan szakmai-módszertani tervezetet, melynek rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm neki; vö. még: MDial. 142). Ezért is volt jogos az aggodalom, amely a 653 nagyatlaszos hangszalag sorsát azok körében kísértte, akik kellőképpen érzékelték ennek a gyűjteménynek az unikális voltát és tudományos jelentőségét (pl.: BALOGH in: MNyat|Elm. 262; DEME in: III. DialSzimp. 332; SEBESTYÉN, Egy nyelvészeti tartozásunk – tudománytörténeti háttérrel: MNy. 1999: 1–9). Örömmel és megnyugvással adom hírül, hogy több eredménytelen folyamodvány és pályázat után egy 2004-ben elnyert, főttebb már említett pályázati támogatásnak köszönhetően sikerült végre-valahára átmenteni ezt az anyagot modernebb adathordozóra, és pedig digitalizált formában. Ez pedig azt jelenti, hogy az atlaszterv megvalósulása esetén lehetőség lenne arra, hogy – először a magyar nyelvtudományi történetében – fél évszázadnyi időt átfogó, nyelvjárási beszélt nyelvi összehasonlító kutatásokat is folytassunk, nagy mennyiségű hangzóanyagon végezve valóságosidő-vizsgálatokat.

KISS JENŐ

On why a new Hungarian linguistic atlas is necessary

Data collection for *The Atlas of Hungarian Dialects* took place between 1949 and 1960 (with follow-up collection completed by 1964) in the Hungarian language area of the Carpathian Basin. In the half-century or so that has elapsed since, large-scale social, cultural and linguistic changes, ones involving both language use and language awareness, have occurred within the Hungarian linguistic community. All those changes, as well as discipline-internal reasons, motivate the necessity of designing a new, up-to-date atlas. In particular, the facts that traditional peasant economy has come to an end and that local dialects have lost ground, the requirement that regional spoken language be descriptively studied at a macro-level, the scientific importance of studying completed and ongoing changes within the Hungarian language area now encompassing parts of as many as eight different countries, the ensuing possibility of a comparative study of dialectal speech, and the need for ‘rescue excavations’ in some cases are all factors contributing to that motivation. The author analyses some possibilities of carrying that idea into effect, and argues for a cooperation of Hungarian dialectologists, for thorough preparations to be undertaken, and for the necessity of support coming from the research management authorities of the country.

JENŐ KISS

Gondolatok az összehasonlító stílustörténetről*

5. Irodalmak és művészetek közötti összehasonlítások. – Az első tárgykörbe két téma tartozik: irányzatok irodalmak közötti, valamint irodalom és más művészetek közötti összehasonlításai.

A) Az alábbiakban egy-egy irányzatnak két vagy több irodalomból kimutatható stílárius sajátosságainak egybevető vizsgálata után néhány irányzatnak a magyar irodalombeli sajátos helyzetét, jellegét az európai átlaghoz viszonyítva tárgyaljuk. Mindkét kérdés tárgyalásához az alap az összehasonlító irodalomtudomány egy számunkra sokatmondó elve, az, hogy az irányzatok nemzetközi jelenségek. Ennek magyarázatához V. M. ZSIR-MUNSZKIJ kiindulópontja az, hogy „a nemzetközi összefüggésekben megfigyelt irodalmi tények közötti egyezés a nemzetek irodalmi és társadalmi fejlődésében levő hasonlóságon alapulhat” (Az irodalmi áramlatok mint nemzetközi jelenségek: Helikon 1968: 183–4). Az ehhez szükséges vizsgálati alap DIONYZ ĐURIŠIN (*Theory of Literary Comparatistics*. Bratislava, 1984. 101–6) elméletéből következik. Az irányzatok összehasonlító tanulmányozását két szférába osztva különíti el: genetikus (közvetlen érintkezési és hatásbeli) kapcsolatok és tipológiai (hasonlósági, párhuzamos, analógiás) tulajdonságok, megfelelések.

1. Ebből a kettősségből a tipológiai, hasonlósági lehetőséget emeljük ki. AJTAY-HORVÁTH MAGDA a magyar és az angol szecessziót tanulmányozta (*A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában*. Kolozsvár, 1997.). Most itt ennek az összehasonlító vizsgálatnak néhány fontosabb eredményét említem meg. Mindkettőben megvan a szecesszió irányzatát meghatározó princípium: a díszítettség. Ebből adódik az egyik közös vonás, az erőteljes szenzualizmus, az, hogy a díszítő motívumok egyik jellegzetes képanyaga az érzéki érzet, példánkban a fehér szín: *fehér hajnal* (Czóbel Minka) és *white death* 'fehér halál' (Oscar Wilde). Hasonlóság figyelhető meg a virágkultuszban is, hiszen ugyanazok a virágok jellegzetesek: rózsa, liliom, orchidea.

Vannak persze különbségek is. Az illúzióval összefüggő és díszítő motívumok képanyagaként is szolgáló erotika az angol irodalomban gyakoribb, mint a magyarban, ami minden bizonnyal azzal is összefügg, hogy az angol szecessziós irodalomban a szerelmet sokkal nyersebben és szenvedélyesebben jellegében ábrázolják: „Elek csókjai úgy hatnak rám, mint egy édeskés francia parfüm illata” (Justh: A pénz legendája), de „And then his lips in hungering delight / Fed in her lips and round the towered neck” ('És akkor ajka éhes gyönyörrel ette (a nő) ajkát, és körüljárja tornyosuló nyakát'; Oscar Wilde: *Charmides*). Különbség van továbbá a színnevek használatában is. Az angol szecessziós írók kedvelt színei a vörös, fekete, arany és az ezüst, és egyáltalán azok, amelyek csillognak. A magyarban a színhasználat visszafogottabb, inkább a halvány színek dominálnak: fehér, krémszín, lila, kék és zöld. És ez is jelzi, hogy a magyar szecesszióban jellegzetes az érzéki hatások tompítása: „Ködben harangoznak a tornyok” (Ady). Érdekes különbség az is, hogy az angol irodalomban nem beszélhetünk a szecesszió egyik eléggé feltűnő velejárójáról, a próza lirizálódásáról, ami viszont erőteljes akkor a magyarban. S végül: a szóban forgó irányzatnak a két esetben nem ugyanaz a fejlődéstörténeti helye. Az angolban a szecesszió átmenet a romantika és a szimbolizmus között, a magyar irodalomban viszont a szecesszió együtt él a szimbolizmussal.

* Készült a Sapientia Alapítvány Kutatási Programok Intézetének támogatásával.
L. MNy. 2006: 9–18.

2. A további példákban egy-egy irányzat magyar irodalombeli helyzetét vagy egy valamelyik sajátosságát vetjük egybe nem egy másik irodalombelivel, hanem többel, vagy még inkább az európai átlaggal.

A magyar barokk fejlődésének második szakaszában (az 1690-es évektől kezdve, a XVIII. században) érettebb formában élt tovább. Az írók fokozták a tetszetős formaságokat, a díszítettséget. Így például Csuzy Zsigmond egy képe feltűnő ékítmény: „a hazugság egy igen szépen éneklő hatyú, rendes különböző színnel tündéreztetett szívárvány” (Evangéliomi trombita). De e nyolc-kilenc évtized barokk stílusa művészi értékben alatta maradt a korábbinak, a XVII. századbelinek (Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István, Nyéki Vörös Mátyás). Számottevő írói nagysága nem volt, néhány értékesebb változatát (például a csak részben barokk stílusú emlékirodalmat vagy a kuruc költészet néhány műfaját) nem számítva meglehetősen alacsony szinten mozgott. Ennek a magyar irodalombeli szakasznak több más irodalomban az ún. „nagybarokk” felel meg, ami ott épp ellenkezőleg a megelőző, a korábbi szakaszhoz viszonyítva jóval magasabb szintet képvisel. Ezért állíthatja KLANICZAY, hogy „az európai mértékkel mérve is jelentős magyar korabarokkot nem követte hasonló nagybarokk” (Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp., 1961. 436).

Másban különbözik a magyar rokokó több más irodalométól. A rokokónak a díszítettség és a miniatűr-kultusz mellett egy harmadik stiláris sajátossága a mesterkélttség. Valóban a rokokó irodalom stílusát választékos és a legtöbbször modoros finomkodás jellemzi. Így például a franciában még a mindennapi fogalmakat kifejező köznap szavakat is kerülték; például a *simogat*: „becézett bájokon boldog kéz orgonáz” (André Chénier: Éjjeli vendégség). A színművek pásztoralakjait münépi jellegüknek megfelelően az előkelő körök mesterkéltségi stílusában beszéltették, és antik nevekkkel szerepeltették. Egyszóval általános követelmény volt a nyelvi elegancia.

Ez a főleg a franciában jellegzetes modoros, finomkodó és mesterkéltségi nyelvhasználat a magyar rokokóban nem honosodott meg. Ellenkezőleg: a rokokó stílus nem egy esetben népiességgel keveredett. Tájnyelvi hangulatot keltő szó és egy kecses rokokó fogalmat kifejező szó jól megfér egymással Fazekas Mihály egyik rokokó versében: „Minden handarikádzó / Nimfák eltakarodtanak” (Csokonai nevenapjára). Vagy Faludi Ferenc eklogáiban, azaz az egyik legtipikusabb rokokó műfajban, a pásztorjátékokban az antik neveket viselő rokokó mintájú pásztorok beszédébe izes népi nyelvi szavakat sző (Pásztori versek, Második ekloga):

Tytirus

Mese, mese, mi az? Ha kulcsát találad,

Ígért báránnyommal zsiros léssen tálad,

Piros, poskos¹, kövér, még csak picin falat,

Nincs hozzá hasonló a kerek ég alatt.

Talán az is jó példa, ahogy Csokonai a mesterségest, a rokokó szalonok fogalmait természeti jelenségekkel társítja: *piperés rét* (Daphnis hajnalkor), *a havak és a derek púderek* (A tél). A magyar rokokóban mesterkélttség csak a verselés bizarr formáiban volt, például Amadé László rímbravúrjaiban vagy egyáltalán a verssorok „csipkézett” alakzataiban.

Más a helyzet a naturalizmussal. A téma és a művészi módszer szintjén (például Bródy több művében) jogosan beszélhetünk naturalizmusról mint a magyar irodalomban

¹ 'pozsgás'.

meglevő irányzatról. De a téma és a módszer stílusa általában nem volt naturalista. A naturalista stílusnak csak szórványos megnyilvánulásairól tudunk, például Pekár Gyula néhány novellájában a századvégen, Bródy „Az ezüst kecske” című regényének néhány sorában, majd később Móricz Zsigmondnál (A százszínselyem keszkenő, Sárarany). Mindebből azonban nem fejlődött ki széles körben elterjedt erőteljes naturalista irányzati stílus, olyan, ami más irodalmakban, mindenekelőtt a franciában általános volt.

A naturalista irányzat jellemző stílári sajátosságai eléggé általánosak, a legtöbb irodalomban felfedhetők, és – ami ennél is fontosabb – irányzati stílust alkottak, a magyar irodalomban viszont csak szórványosan jelentkeztek, és nem fejlődött ki belőlük irányzati stílus. A szóba jöhető sajátosságok jó része a naturalizmusnak abból a princípiumából adódik, amit többen is így fogalmaznak meg: a valóság hű (fényképszerű) másolása, és ezt az eszmét adó zolai naturalizmussal (CZINE MIHÁLY, A naturalizmus. Bp., 1967. 119), a természettudományi ihletettséggel (VAJDA GYÖRGY MIHÁLY, Összefüggések. Világirodalmi tanulmányok. Bp., 1978. 127) azonosítják.

A fentebb említett tényekből, véleményekből következnek a naturalizmus főbb stílári sajátosságai: az élőbeszéd, különösen a tájnyelv hű utánzása, egyfajta stílári tárgyilagosság, a közlés nyersessége és főleg a biologizmusok, az ösztönélet nyelvi vetületei, továbbá extrém esetek nyelvi drasztikumok formájában. Minderre két példa: *Jön egy ízecske ösztön, egy csöpp vér, igazi vér, és elhamvaszt, semmivé tesz;* (Robin, a főszereplő bukása, kudarc utáni állapotáról) *úgy érezte, mintha egész teste egy var volna* (Bródy Sándor: Az ezüst kecske).

Idetartozó kérdés még az is, hogy mi volt a naturalista témát kifejező (nem naturalista) stílus. Ilyen több is volt: évtizedeken át szerepelt ilyen funkcióban a Petőfitől és Aranytól kezdeményezett és hosszú időn át ható népiesség (az élőnyelvi, a mindennapi nyelvhasználat követése, ami egyfajta stílusrealizmusnak felel meg), majd később a szecesszió, impresszionizmus vagy a szimbolizmus. Tehát az összehasonlítás szándékával tárgyalt kérdés egy érdekes eset: naturalista téma, nem naturalista stílusban, ami a naturalizmusnak egy sajátos helyzetét jelenti a magyar irodalomban.

B) Egészen tág körű összehasonlítás tárgya lehet egy irányzatnak más művészetbeli megfelelőjével való egybevető vizsgálata.

Több komparatista (így például CLAUDE PICHOS – ANDRÉ-MARIE ROUSSEAU, La littérature comparée. Paris, 1967; HENRYK H. H. REMAK, Definition und Funktion der Vergleichenden Literaturwissenschaft. In: Komparatistik. Aufgaben und Methoden. Hrsg. HORST RÜDIGER. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1973. 11–54; ĐURIŠIN i. m. 143–57) szerint a tárgykör kiszélesítésével más művészetek (festészet, szobrászat, zene, szín- és filmművészet, építészet) is bevonhatók irányzatok összehasonlító vizsgálatába, azaz irodalmi irányzatok egybevetetők más természetű, nem nyelvi eszközökkel alkotott irányzatokkal. Az ilyen hasonlítások alapja az analógiákra hivatkozó szemiotika és ezen belül is az összehasonlító szemiotika (I. a 2. C) alatt). Ezt a tárgykörbeli lehetőséget három példával világítjuk meg: gótika – építészet, barokk – zene, expresszionizmus – festészet, grafika.

A gótikának (a kódexirodalom stílusának) a szervező elve az additív jelleg, amelynek fő megnyilvánulásai a halmozás különféle változatai, az egymásra vagy egymás mellé épülő szerkezetek mondaton vagy szövegen belül, illetőleg a részletezésekkel alakított halmozás, jórészt az explikáló részletezés. Mondaton belüli halmozás: *Ó örök Istennek kazdagságos bőségének, magasságos bölcsességének mélységes tudománya* (Nagyszombati kódex). Van halmozás képzett szavak szerkezetében is: *malasztosság* (Érdy-kódex), *boldogtalanságos* (Virginia-kódex), *drágálatosságos* (Cornides-kódex). A sok és sokféle halmozás a gótika feltűnő és egyben átfogó szerkezeti sajátosságával, a nyitottsággal függ

össze. Az alkotóelemek egymáshoz toldását semmilyen kompozíciós elv sem korlátozza. Ez a szerkezet jellemző a gótikus építészetre is, amit főleg templomokban figyelhetünk meg: halmozódnak a csúcsívek sokaságukkal és belső, mind kisebb és kisebb részekre (tehát sok szeletre) osztódó tagolódásukkal, ugyanúgy a hálóboltozatok, csillagboltozatok, pillérkötegek, ablakrózsák, valamint a láng formájú díszítő motívumok, amelyek egy egykori felfogásból következően az irányzat egyik (nem általános, nem gyakran olvasható) elnevezéséül szolgálnak: lángoló stílus (style flamboyant). És a halmozódó szerkezeti formák díszítik a stílust. A halmozások szövevényességéből „zsúfolt ornamentika”, ékesítés fakad mind az irodalomban, mind pedig az épületekben, mintha a misztikus lélek „a meglévő boltozatokra újabb és újabb légies csúcsíveket rakna égbe vonzódásának naiv dokumentálására” (ZOLNAI, Nyelv és stílus. Bp., 1957. 196).

A barokk hosszú, terjedelmes és ismétlődésekkel vagy elmés „csattanókkal” részekre szabdalt, szerteágazó mondat- és szövegszerkezete hasonlít, egybevethető a barokk zene hasonló jellegű eszközeivel, a hosszú kígyózó vonalú, több szólamú fűgával, amelyben a dallam-téma végigvonul valamennyi szólamon. Különben a barokk a fuga fénykora volt, és ennek többféle változatát leginkább Bach zenéjéből ismerjük. Petrőczy Kata Szidónia „Sebes árvizeknek” című barokk verse a zenei fuga formáját követő, sok mindenben ahhoz hasonló költemény:

*Sebes árvizeknek kegyetlen szeleknek
Érzem kemény zúgását,
Szívemnek fájdalmat, iszonyú kínjait,
Szemeim könnyhullását
Meg nem állíthatom, óránként jajgatom
Szerencsém változását.*

Érdekes hasonlóság állapítható meg az expresszionista szóhasználat és az expresszionista festészet, grafika között. Az expresszionizmusra jellemző túlzás, „túlkiáltás” egyik jelentéskörébe tartozó szavak fájdalmat, kínt vagy ijesztőt jelentenek: *ájult körutak, vonaglanak az idők, fájdalmas gyökereid* (Kassák: Boldog köszöntés); *Torzonborz, fekete állat, iszonyú karokkal fetrengtem a jajgató fivőn* (Szabó Lőrinc: Torzonborz fekete állat). Ez nagyon hasonlít az expresszionista képeken megjelenített emberek fájdalmat vagy kínt mutató arcához, vonagló testéhez, mint amilyent például Oskar Kokoschka „Az ember tragédiája” című plakátrajzán láthatunk.

6. Az egy irodalmon belüli összehasonlítások. – A második tárgykör-csoportba tartoznak az egy nyelven, egy irodalmon belüli összehasonlítási lehetőségek, amelyeket a következő sorrendben tárgyalunk: 1. két egymást váltó irányzat, 2. visszatérő sajátosságok, 3. stílári sajátosságokra való utalások, 4. stílustipológia, 5. egyéni és irányzati stílus.

A) Az első és legfontosabb két egymást váltó irányzat egybevető vizsgálata. Fontos ez elsősorban azért, mert ez az összehasonlítás az eddig még nem alkalmazott diakroniához kötődik, és így az előző alfejezetekben tárgyaltak után a stílustörténet a maga igazi, eredeti történeti jellegében legelőször itt mutatkozik meg. Valóban ez a vizsgálat jelenti itt a diakronia szintjének első fázisát, változások felfedését, ami feltételez egy megelőző műveletet, az egymást követő irányzatoknak a szinkronia szintjén való leírását, jellemzését. Ezt követi a minket érdeklő egybevető vizsgálat.

Ennek alapján azonosságokat, hasonlóságokat és nyilván különbségeket fedezhetünk fel. Ezt követi a legfontosabb mozzanat, amit alapvető módszertani tézisként így fogal-

mazhatunk meg: a különbségeket változások eredményeként fogjuk fel. Ezeknek megálla-
pítása a diakrónia szintjének első fázisát jelenti. Tudnunk kell persze, hogy a változá-
sokat nem elég pusztán tényként megállapítani, hanem meg is kell magyaráznunk őket.
Szükségünk van tehát változás-magyarázatokra (1. erről a 6. B) alatt). Ez viszont már a dia-
krónia második fázisába tartozik.

Két egymást váltó irányzat összehasonlítására jó példa a barokk és az abból kinőtt,
az azt követő rokokó egybevető vizsgálata. Példának azért is jó lehet, mert nem két el-
lentétes, egymástól nagyon különböző és alig valamiben hasonló irányzatot vizsgálunk
– mint amilyen lenne például a reneszánsz és a barokk, vagy a klasszicizmus és a roman-
tika –, hanem két egymással összefüggő irányzatot. A rokokó a barokkból nőtt ki, sokáig
vele párhuzamosan hatott és egyik, kronológiailag utolsó irányzata a barokkról elnevezett
korszaknak; annak, amelynek reprezentatív irányzata volt a barokk, ez a XVII. század
elejétől a XVIII. század végéig tartó korszak, amibe három irányzat tartozik: manieriz-
mus, barokk és rokokó. Ebből az összefüggésből egyaránt adódnak hasonlóságok és kü-
lönbségek.

Valóban a barokk néhány sajátossága megvan a rokokóban is. 1. Mindkét irányzatra
jellemző a képek erőteljes szenzualizmusa, azaz sok az érzéki érzetekkel alkotott kép,
például: *Bár csókokod harmatja érte volna máris* (Gyöngyösi: Thököly Imre és Zrínyi Ilo-
na házassága); *Ajakid harmatozása / Sok ezer gondot elűz* (Csokonai: Tartózkodó kére-
lem). Továbbá: *Az orcái rózsák, nyaka alabástrom* (Gyöngyösi: Thököly Imre és Zrínyi
Ilona házassága); *Tavaszi virít, s száz rózsza nő / Orcádnak Édenében* (Csokonai: Az esz-
tendő négy szakasza); *Hószin mellye, márvány nyaka / Ah, miként elragadtak* (Csokonai:
Az elragadtatott érzékenységek). – 2. A stílus feltűnő díszítettsége (a képek ékítmények)
például: *Az Szént Lélek felékesétette az te lelkedet ... beléd ültette az ájtatosságnak izzadó
balsamumját* (Hajnal Mátyás: Az Jézus szívét szerető...); *Kellemességidnek / És mosolygó
szépségidnek / Fűszerszámos balzsama* (Csokonai: Az elragadtatott érzékenységek).

Az ilyen és az ezekkel egyező példák a két irányzatot összekötő hasonlóságot jel-
zik. Van ezekben persze némi különbség is, elsősorban az, hogy ezek a közös sajátossá-
gok a rokokóban erőteljesebben nyilvánulnak meg, a barokkhoz viszonyítva valamilyen
túlfinomultság jellemző ezekre a képekre, például: *a fülemüle énekének utolsó hangozs-
kája hallatszott, az álom harmatozott minden bokorra* (Csokonai: A csókok); *Csak pi-
ciny lantom cicorázzon* (Csokonai: A békekötésre); *halkkal ingó lanyha pára / száll-
dogáló harmatok* (Fazekas Mihály: Nyári esti dal). Ez a túlfinomultság mint a két irány-
zat közötti különbség már némi változást is jelent, ami miatt többen is a rokokót elfajzott
barokknak (is) nevezik.

Jócskán vannak azonban az előbbinél jóval nagyobb különbségek, amelyek közül
a legfeltűnőbb az, hogy a barokkra a mindegyik művészi ágban meglevő monumentalitás
jellemző. Ez a stílusformákban is jól észrevehetően megnyilvánul, így például jellegzetes
a hosszú, terjedelmes, bonyolult, szerteágazó mondatszerkezet, amit jogosan barokk mon-
datszövevénynek neveznek. Ezzel szemben a rokokóra a miniatűr-kultusz jellemző, ebből
következően mondatszerkezetei rövidek, egyszerűek, jól tagoltak. A barokk mondatszö-
vevényre jó példa a következő hosszú mondat, aminek csak az első részét idézzük:

„Minek utánna pedig az nevezett pályán a Bölcsességnek cellyát illy dücsöségessen
elérte, és már az Arany Almán Páris előtt pörlekedő Isten Asszonyok törvényében-is
méltán Ítéző Biró lehetett volna Nagyságod...” (Gyöngyösi István: a Rózsakoszorú ajánló
leveléből)

A rokokó rövid mondatszerkezeteit Mikes 32. levelének egy részletével példázzuk.
Itt a mondatformák rövidek, egyszerűek, jól tagoltak, és amelyek jó mozaikként illesz-
kednek össze: „Micsoda szép állapot az: tegnap ebédet Ázsiában ettem, vacsorát pedig

Európában. Ide pedig nem a levegőégben hoztak, hanem a vízen. Mindezekből megüsméri kérd, hogy ide visszajöttünk, és a táborozást elvégeztük. Az bizonyos, hogy nem az ellenség elől jöttünk, hanem a sok eső elől, amelyet el nem lehetett úzni, noha két generális vagyon velünk.”

Ezek a két irányzat közötti különbségek változások eredményei. Az idetartozó változások lényege az, hogy a barokkra jellemző monumentalitás miniatűr-kultuszba csapott át, és így a hosszú, terjedelmes, szerteágazó mondatszerkezetek megrövidültek, egyszerűek lettek. És folytatásként tegyük hozzá, hogy mindez Kazinczyék stílusreformját készítette elő. És ezt még egy más összehasonlítással is megvilágíthatjuk.

A francia Marmontel munkáját (Contes moraux, 1771; Erkölcsei mesék, 1795) Kónyi János és Báróczi Sándor is lefordította magyarra. A barokk mondatszerkesztés elvét és gyakorlatát követő Kónyi mondatai körülményesek, ezzel szemben az újító Báróczi mondatai rövidek, egyszerűek. Ugyanaz a mondat a két fordításban jól példázza ezt a különbséget: „Oly helyre hatolni, az hol az éjszakán által nyugalmason megmaradhassunk” (Kónyi); „Éjszakára hajlékot keresni” (Báróczi).

B) Tanulságos eredményei lehetnek a „visszatérő” irányzati sajátosságok egybevetésének, amit a ciklikussággal összefüggő változásmagyarázat részeként foghatunk fel. Ennek kifejtéséhez a kiindulópont (a fentebbi pont alatt tárgyalt) összehasonlítások révén felfedett változások indoklásai, magyarázatai. Tehát a ciklikusság a változásmagyarázatokkal függ össze.

A legátfogóbb változásmagyarázat az ellentét és velejárója, kiegészítője a ciklikusság (l. részletesen SZABÓ 1998. i. m. 27). Magáról az ellentétről itt csak annyit, hogy lényege elsősorban azzal függ össze, hogy az egymást váltó reprezentatív (egy-egy belső fejlődési szakaszt meghatározó és képviselő) irányzatok egymással ellentétes tartalmúak, jellegűek. Ebből is következik, hogy a stílustörténeti fejlődés menetét egésze az ellentét jellemző, például gótika – reneszánsz, klasszicizmus – romantika, a (Petőfitől és Aranytól kezdeményezett) népiesség feltűnő egyszerűsége – a feltűnő díszítő tendenciájú szecesszió. Az ellentétnek mint változásmagyarázatnak az alkalmazásában a hatás és ellenhatás, automatizálódás és dezautomatizálódás elve érvényesül.

Az így felfogott ellentétet mint változásmagyarázatot kiegészíti a fejlődésbeli ciklikus jelleg. Ezen irányzati stílári sajátosságok visszatérését értjük. De visszatérések nem lehetségesek az egymást váltó ellentétes irányzatokban, tehát például a gótika valamelyik sajátossága nem jelenhet meg a reneszánszban, feltűnhet viszont a reneszánszban ellentétes, de a gótikával egyező barokkban. Persze távolabbi irányzatokban is lehetséges visszatérés, így például gótika vagy barokk lehet a szecesszióban. A visszatérések nem közvetlen menetére így utal az orosz formalista SKLOVSKIJ: az irodalom fejlődése nem egyenes vonalú, hisz az irányzatok öröksége „nem az apától a fiúra, hanem a nagyapától az unokára száll” (idézi NYÍRŐ LAJOS, Az orosz formalista iskola. In: Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Szerk. NYÍRŐ LAJOS. Bp., 1970. 188). A ciklikusság ugyanakkor hullámvonalra is utal, aminek a jelentőségét KOSZTOLÁNYI (Nyelv és lélek. Bp., 1971. 488) így méltatja: „a haladás – művészetben és egyebütt – visszatérő hullámvonalakban történik”.

A visszatérő stílári sajátosságok hasonlítanak a befogadó irányzat analóg sajátosságaihoz, aminek egyik oka az lehet, hogy mind a korábbi, átadó, mind pedig a későbbi, átvevő irányzat alapjaiban is lehetnek meghatározó értékű, szerepű közös sajátosságok, mint amilyen például a gótikában és a barokkban a vallásos szellem és ebben is a misztika.

A visszatérő stílári sajátosságokat összehasonlítások segítségével lehet felfedni és magyarázni. Mindebből (is) következik az összehasonlítások lehetősége és szükségessége, ami a komparatiztikának a stílustörténet területén is kimutatható jelentőségét bizo-

nyítja. Minderre néhány példa, amelyekben az átadott és az átvett sajátosságok közötti hasonlóság a „visszatérő” jelleget bizonyíthatja.

A gótika stílusában a képek egyik jellemző sajátosságának, az érzéki örömek, többek között az ízézetek kedvelésének a forrása a misztikával magyarázható „naiv édelgés” vagy „isteni kóstolás” és „mennyei édesség” (HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp., 1988. 267): *Mézi édességgel folyó avagy édeslő szép ajakak* (Nagyszombati kódex). Feltűnik ez a sajátosság a barokkban: *Jézus neve méz a szájban, muzsika a fülben* (Pázmány Péter prédikációi 1: 161). A gótikában a képek egy másik sajátosságának a forrása a fénymisztika. Feltehetőleg ugyanis ezzel magyarázható a képalkotó szóként gyakran előforduló *fény, fényes, világos* vagy az erős színhatású *piros, továbbá a csillag* vagy a *rózsa*: *Mária az mennyei udvarnak szép fénőssége* (Winkler-kódex), *Oh, rózsálló piros tündekelő szép orcák. Oh, arany színnel fénlő sár² hajak* (Nagyszombati Kódex).

Ehhez hasonló tartalmú képek fordulnak elő a barokkban: *Óh, fényes világosság és világoskodó szép napvilág. Óh, nagy tündökléssel fényeskedő szép nap* (Nyéki Vörös Mátyás egyik bűnbánó zsoltára Pázmány Péter Imádságos könyvének függelékében) (ALEXA KÁROLY, *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben*: ItK. 1970: 295).

A barokk képalkotásnak egyik jellemző sajátossága a drágakövek ornamentikája, például Nyéki Vörös Mátyásnál (Tintinnabulum):

*Mindenütt félnenek a drága Gyémántok,
Kedvesen villognak a szép Amethystok,
Égnek és ragyognak a fényes Hyacintok,
A csillag-módon fénlő szép veres Rubintok.*

A drágakövek ornamentikája jól kivehető díszítő motívumként feltűnik a jóval későbbi szecesszióban is. Erről tájékoztat Ady egyik Léda-verse (A Léda arany-szobra):

*Két szemed két zöld gyémánt vóna,
Két kebled két vad opál-rózsa
S ajakad topáz.*

Stiláris sajátosságok visszatérése nem jelenti magának az irányzatnak a visszatérését, mint ahogy többen is a művészeti stílusokat két-három irányzat (például a reneszánsz és a barokk felújulásaként fogják fel, l. HEINRICH WÖLFFLIN 1915-ben megjelent művészettörténetében; magyar fordítása: WÖLFFLIN, *Művészettörténeti alapfogalmak*. Bp., 1969.), újabban pedig MARTINKÓ, Teremtő idők. Bp., 1977. 440). A visszatérő sajátosságok egy másik irányzat új és megkülönböztető jellegű struktúrájához tartoznak, abba illeszkednek bele, rendszerint a funkciójuk is módosul. Ez a megjegyzés a következő alfejezetben tárgyalandó „rájátszásra” is vonatkozik.

C) Az irányzati sajátosságok visszatérésének egy sajátos kontextusa a posztmodern irodalom intertextualitása, amiben a „visszatérés” megfelelője az irányzati sajátosságokra való utalás, „rájátszás”. Köztudott pedig, hogy a posztmodern irodalom egyik feltűnő stílusjegye az intertextualitás. Ahogy KULCSÁR SZABÓ ERNŐ véli (Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben. Bp., 1996. 259), a posztmodern irodalmi alkotás lét-

² 'sárga'.

formája az intertextualitás. Jellegetes eljárás a korábbi művekből való átvétel. Esterházy Péter a maga több száz forrására utal (Bevezetés a szépirodalomba. Bp., 1986. 719–24).

Az átvételnek többféle formája alakult ki. Egészen általános az idézet: *Valaki erősen megfogja a vállamat, dolmányom feszül, hová, hová, bülbül szavú rózsák gyermeke?* (Esterházy: Ki szavatol a lady biztonságáért?). A forrás Arany János: „Bülbül szavu rózsák két mennyei bokra” (Szondi két apródja). De van egy másfajta, az előbbitől különböző eljárás, aminek lényege egy valamilyen stiláris sajátosságra, – többek között – egy irányzat valamelyik stílusjegyére való utalás, NÉMETH G. BÉLA (A Babits-vers mint „haszonlat”. In: Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. HANKISS ELEMÉR. Bp., 1971. 324, 327) idevonható műszavával: egy ilyen sajátosságra való „rájátszás”, ami mintaként, analógiaként való hasznosítását jelenti. Erre a lehetőségre azonban mind ez idáig nemigen fordítottak figyelmet. Ezért is tisztáznunk kell először azt, hogy mit is jelent témánk szempontjából az intertextualitásnak ez a változata.

Ez a valamilyen irányzati stiláris sajátosságra való utalás, „rájátszás” – mint már említettük – az előző alfejezetben tárgyalt „visszatérő” sajátosság megfelelője. Különlegessége a posztmodern irodalom intertextualitásából fakad. Felfedésének, magyarázatának alapja az összehasonlítás, tehát az összehasonlító stílustörténet tárgykörébe tartozó vizsgálat. És hogy ez az összehasonlítás mellett a történetiséggel is összefügg, azt KIBÉDI (i. m. 96) véleményével is bizonyíthatjuk: „az intertextualitás felújítja a múlttal való viszonyt”. A példaanyag Borbás Gabriella Dóra ma már négy kötetes költő első két kötetéből származik (felsorolásukban rövidítésük is szerepel): „Őszinteversek 1990–1999.” (Bp., 1999., a továbbiakban: Ó.) és „TEst?versek” (Budapest–Stuttgart, 2001., a továbbiakban: T.). Érdekes, hogy a két kötetben alig van idézet, szöveg szerinti átvétel. Ilyen például: „*Mint komor bikáé / Olyan a járás "od"*” (T. 48). Ennél jóval több a rájátszás. Az irányzatok köréből fő forrásai: az – Erdélyi Józseféhez hasonló – népiesség, expresszionizmus, szürrealizmus, konstruktivizmus, tárgyias-intellektuális stílus. Ezek közül kettőt tárgyalunk.

Az első az expresszionizmus. Ebben az irányzatban a képek merész társítások eredményei. Ezek között is feltűnőek a felnagyítások, a túlzások, továbbá a kint, a fájdalmat vagy az ijesztőt jelentő szavak, valamint az erős jelentésintenzitású hangutánzó igék. Például:

*Őrjöngő cafatok
Folyók és patakok
Vízszagú fenyvesek
Őrjöngő patakok
Őrülő örület
(Nem szabad: Ó. 52)*

*Kiabálnak
Zörgés
Dübörgés
Fáj
Belezakatolt egy vonat a fejembe
A kín szelei körülsüvitenek
(Monoton törések: Ó. 74)*

A lehető hasonlóságok, analógiák forrására néhány példa: *Aknák! cafatokkal tapé-tázzák az eget* (Barta Sándor: Költőkhöz); *ájult körutak vonaglanak, fájdalmas gyökereid* (Kassák Lajos: Boldog köszöntés); *Nem én kiáltok, a föld dübörög* (József Attila: Nem én kiáltok); *a megtáruult élet mozgó méhéből rikoltva, kacagva hemzsegett elő a modern élet epikája* (Szabó Dezső: Nincs menekvés); *a magát őrlő emberi kín* (Szabó Lőrinc: Hajnal a nagy városban).

A második irányzat a szürrealizmus. Jellemző sajátossága, hogy a képeket alkotó fogalmak egymástól egészen távoli és eltérő tartalmú jelentéskörökbe tartoznak, olyanokba, amelyeknek a logika szerint semmi kapcsolatuk sincs egymással. Például:

<i>Te szikár szószátyár</i>	<i>Bosszantó bungallók</i>	<i>kiszikkadt romok</i>
<i>jégtömbkocka,</i>	<i>Lárva lángok</i>	<i>agyaggörgeteg</i>
<i>tejfelbálvány!</i>	<i>Rettegő reszketők</i>	<i>nádsovány fácskák</i>
<i>Te szikár szószátyár,</i>	<i>Civil civilizáció</i>	<i>s a felkelő napból</i>
<i>Szöttenyő sustorgásod</i>	<i>Véres vágvak</i>	<i>biztató üzenet</i>
<i>Többet már nem talál!</i>	<i>Késfényű kádak</i>	(Monoton törések: Ö. 31)
(Kopogok: Ö. 19)	<i>csempekék csend</i>	
	(Kutya.Wers: T. 51)	

A hasonlóságok, analógiák lehető forrásaira néhány példa: *te rőthajú acélfalu / te selyemsirály a vizek habjában ... te tintamennyország ablaka az abroszon / te szemérmetlen nászmatiné* (Tamkó Sirató Károly: Igen); *Derengő rózsa, szomorú, / derekán kórikoszorú* (József Attila: Derengő rózsa); *(egy szalmaszál) kis száraz nemzet; izgágán szutyog / zúzódik, zizzen és buzog* (József Attila: Óh szív! Nyugodj!).

D) Az összehasonlító stílustörténet tárgykörébe sorolhatjuk a stílustipológiát, főleg az irodalmi, irodalomtörténeti jellegűeket, már csak azért is, mert témánk szempontjából alapja lehet a stílusirányzatok osztályozásának és kiváltképp jellemzésüknek. Mindez persze összehasonlítást feltételez. Az a tipológia, amit most itt alkalmazni fogunk, ugyan régi, de – mint látni fogjuk – ma is jól hasznosítható kezdeményezés eredménye.

LOUIS CAZAMIAN (L'évolution psychologique de la littérature en Angleterre. Paris, 1920.) szempontja az „irodalmi temperamentum”, aminek alapján az irányzatok két típusát különíthetjük el. Az első az érzelem és a kép természetes egybekapcsoltságával az „intenzitás örömet” jelzi, a második az intellektualitás értékeként felfogott szerkesztettség és áttetszőség révén a „rend örömet” képviseli. Az első, az „intenzitás örömet” jelző átfogó sajátosság, sok irányzati stílusjegyet foglalata. Jellemző ez a következő irányzatokra: gótika, manierizmus, barokk, rokokó, romantika, a századforduló stílusai (szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus), avantgárd stílusok (expresszionizmus, szürrealizmus), posztmodern. A második, a „rend örömevel” jellemezhető típuskategória szintén több irányzat sajátja: reneszánsz, klasszicizmus, (a Petőfitől és Aranytól kezdeményezett élőnyelvi) népiesség, majd a konstruktivizmus, aztán a tárgyias-intellektuális stílus és a vele párhuzamos, a Kosztolányi nevével fémjelezhető tendencia, az egyszerűsödés és a klaszszicizálódás.

Látható tehát, hogy egy tipológiai szempont alapján hasonlóságok és különbségek révén az irányzatoknak két csoportját lehet elkülöníteni. A hasonlóságok több irányzatot is összekötnek, egybekapcsolnak, egy közös kategóriába való besorolásukat teszik lehetővé, és ugyanakkor a velük nem egyező irányzatoktól elválasztják. Valóban jól kivehető, hogy a szóban forgó kettősségben ellentét is megnyilvánul, és amiről (a 6. B) alatt) egy történeti szempont alapján megállapítottuk, hogy az egymást váltó irányzatok egymással ellentétes tartalmúak. A következőkben a konkretizálás szándékával a két típusba sorolható irányzatokat a hasonló, a közös vonások alapján jellemezzük. A bal oldali oszlopban a „rend öröme”, a jobb oldaliban pedig az „intenzitás öröme” a sajátosságai szerepelnek, természetesen más lehetőségekkel kiegészítve, olyanokkal, amelyek közvetlenül nem következnek a két típus tartalmából (l. még WÖLFFLIN i. m. 25–6):

1. egyszerűség	díszítettség
2. élőnyelvi, természetes	mesterséges, modoros
3. a szemantikai egységek egynemű (homogén), áttetsző, világos jellege	a szemantikai egységek összetett (többsíkú, heterogén), homályos jellege
4. a képpalkotó elemek éles elhatároltsága	a képpalkotó elemek egybeolvasztottsága

5. az egyedi szó expresszivitása	a szókapcsolatok expresszivitása
6. grammatikai jellegű stílusesszközök	szemantikai jellegű stílusesszközök
7. zárt mondat- és szövegszerkezetek	nyitott mondat- és szövegszerkezetek

E) Két sajátos tárgykörbeli összehasonlítási lehetőség adódik az irányzat és az egyéni stílus kapcsolatából. Az egyik az irányzat belső tagolódásával függ össze, azzal, ami különben az irányzat problematikájába tartozó közismert vitatott kérdés: az irányzat egységes vagy nagyfokú heterogén jellege. A heterogenitásból kiindulva többen is tagadják egy-egy irányzat létét. E tekintetben elfogadhatjuk RENÉ WELLEK (Conceptele criticii. București, 1970. 133–4) véleményét, aki szerint az irányzatra a viszonylagos egység és a homogén sokféleség jellemző. Vagyis egy-egy irányzatot egy egységben fogunk fel, de számolunk belső változataival. A szóba jöhető belső változatokat különböző szempontok szerint különíthetjük el. Ezek közül az egyik az egyéni stílus, vagyis egy irányzat valamelyik belső változatát az irányzatot alakító írók egyéni stílusának az irányzattal összefüggő sajátosságai alkotják. Ezek megítéléséhez viszont szükséges az összehasonlítás.

Így például a klasszicizmus egy változatát Kazinczy képviseli, mindenekelött kényes választékosságával és a „fentebb stíl” eszményével. Ezt a stílusjegyet az összehasonlítás érdekében a szóhasználatnál konkretizáljuk. Kazinczy nem kedvelte a kellemetlen hangzású szavakat. Rosszallotta például a *venyigé*-t vagy a *pillangó*-t. A *pillangó* helyett a *lepé*-t szerette volna meghonosítani. A *venyige* helyett ő maga alkotott egy új szót: *borág*, mely más választékosnak tekinthető szavak mellett egy versében is előfordul: *kecs, enyelgő, borág* (A szonett műzsája). A klasszicizmus egy másik, a Kazinczyétől eltérő változatát képviseli Batsányi János. Klasszicizmusra vall nála a „tisztá ész világosságának” az elve. Amiben különbözik Kazinczytól, az elsősorban a szóhasználat egyszerűsége, sőt mindennapi, egyáltalán nem választékos szavak használata: *nemzetek átka, dühös vakság, vad elme* (Az európai hadakozásokra). Toldy Ferenc a Kritikai Lapokban így írt Batsányi szóhasználatáról: „a mindennapi szavak árja”. Ugyanakkor „a mennél jobb hangzású szavak” használatának elvét is vallotta, amit követett: *balzsam, szendereg, búsongva szállong* (Tünődés).

Az egyéni és irányzati stílus kapcsolatának egy másik összehasonlítási lehetősége elsősorban a stílusutánzásban figyelhető meg. Több vers is sokat elárul erről az összefüggésről, egyéni és irányzati sajátosságok egybeeséséről. És ez rendszerint egy-egy költőelődéről írt versben fordul elő. Persze az is lehet, hogy a kérdéses sajátosság csak irányzati. Ady egyik versében például Csokonai a „finom friss kellemek” költője, ami nyilván Csokonai rokokójára való utalás (Vitéz Mihály ébresztése). Természetesen többet mond számunkra itt most az ilyen „utalás”, ha kifejtettebb a stílust idéző, felelevenítő rész. Tóth Árpád „Berszenyi” című versében több sor is Berszenyi stílusának egy jellegzetes sajátosságát idézi fel:

*Vulkánszived nehéz lávája ellep
Villámaid tűzétől csillagozva
Erőt tanul a halk utód kobozza,
S hallom zihálni sziklatömb melled!*

Ez a szakasz Berszenyi stílusának egy sajátosságát, a stiláris erőt érzékelteti, és azt is, hogy ezt „mázsás súlyú” metaforákkal alakítja, például a következő versének (Az ulmai ütközet) több sorában:

Álgyuk dörögnek! rettenetes veszély
 Zúg, mint dagadt felhők morajja
 S Bosporusok zokogó nyögése...
 Villámok ádáz zápora, vérözön
 Toldult s rohant rád számtalanszor:
 Ámde te, mint az egekbe ötlő...
 Réműhetetlen melled acélfalat
 Vont fel körülted, s vakmerően
 A haragos buzogányt ragadván
 Gigászserővel harcra, szegült karod

Ugyanezt adja vissza Vörösmarty a „Berszenyi Emléke” című versében:

S mit kért, megadták dúsan az égiek:
 Szózatja harsány s áradatként
 Elragadó leve zengeménye...
 Ég, föld lebegtek a dalok árjain
 Feltűnt az élet s minden alakjai
 S a nagy jövőndő fátyolában
 Réműletes temető világa.

Többletként Vörösmarty ugyanitt a szóban forgó sajátosságot, a stílárís erőt így jellemzi: *Szózatja harsány s áradatként / Elragadó leve zengeménye*. Vörösmarty mindennek a stílushatására is utal: *a dal hatalom*. Ez az erős szemantikai és akusztikai hatás a romantika egyik sajátossága; a kifejezés módja is ezt igazolja. Hasonlít ez ugyanis Vörösmarty egyik verséhez, amelyben a hegedű húrjainak a zokogását a vihar zúgásához hasonlított erejét fokozódó erősségű hangutánzó szavakkal festi alá: *Tanulj dalt a zengő zivatartól, / Mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl (A vén cigány)*. Látható, hogy a többszörös összehasonlítások révén többet tudunk meg egy egyéni és irányzati stílus egyik sajátosságáról, a stílárís erőről és kifejezési módjairól, valamint „az elemek tombolásának” hatásáról (MEZEI MÁRTA, Berszenyi Dániel. In: MÍrt. 3: 307).

7. Összegezés, kitekintés. – A tanulmány tárgya és célja a stílustörténet összehasonlító ágának, az összehasonlító stílustörténetnek a megvilágítása, tárgykörének, tudományközi helyzetének és módszertanának a bemutatása, és így lehetőségének, szükségességének, jogosultságának a demonstrálása. A bizonyító és elveket konkretizáló tényeket az összehasonlító stílustörténetben lehetséges tárgykörök szerinti csoportosításban vettünk számba.

A sorra vett tárgykörök adatainak ilyen szempontú vizsgálatai alapján állíthatjuk, hogy lehetséges és jogosult diszciplína az összehasonlító stílustörténet, a stílustörténet eddig számon nem tartott ága, és hogy a téma kifejtését indító kérdésfeltevésnek van realitása. Mindennek elismeréséből következik, hogy ennek révén a stílustörténet új módszertani alapelvvel, új produktív vizsgálati lehetőségekkel gazdagodik. Emiatt is jogosult alkalmazott diszciplínának tekinteni.

Mindennek elfogadása után hangsúlyoznunk kell, hogy az összehasonlító stílustörténeti vizsgálatokban elért és főleg elérendő eredményeket tovább kell vinnünk. Ilyen eredmények alapján lehet majd stilisztikai univerzálék, valamint a stílustörténeti sokféleségben, variánságban invariánsok felfedésére törekednünk. Így tud majd az összehasonlításokra alapozó vizsgálat az általános stilisztika, a stíluselmélet felé közelíteni.

Az úgy-ahogy elhanyagolt stílustörténet szempontjából fontos kérdést kifejtő tanulmány egyrészt korábbi vizsgálatok eredményeinek a témánk szempontjából való összegezése és újat jelentő szintézise, másrészt pedig korábbi kezdeményezések folytatása, kiegészítése, kiteljesítése. Ezzel függ össze az is, hogy vizsgálatunknak egyaránt van elméleti és gyakorlati irányultsága, valamint leíró és történeti jellege.

SZABÓ ZOLTÁN

Reflections on comparative historical stylistics

The aim of this paper is to discuss the status of comparative historical stylistics, the comparative branch of the historical study of literary style. Its objectives, methodology, and interdisciplinary connections are presented and a number of related issues such as its possibilities, areas of competence, and justification are demonstrated. The author's intention is to lay the foundations of that discipline, and to make recognised it on a wider scale. – The relevant issues are presented in the following five sections: 1. The comparative domain of the history of literary style and comparative stylistics; 2. Theoretical elucidation of the notion of comparison; 3. Topics of the discipline (a preview); 4. Comparative explorations in interliterary relationships and those between literature and other branches of art; 5. Comparisons within a single literature. – On the basis of the results obtained in each of the topics, the following conclusion can be drawn: comparative historical stylistics, this heretofore unrecognised branch of the historical study of style, is possible, justified, and necessary. The results that have been obtained and are to be obtained in this area will have to be submitted to further study. The main task for the immediate future is to attempt to reveal stylistic universals, as well as invariant features in the mass of stylistic variants. It is in that way that the emerging comparative discipline can progress, rising above single literatures, towards general stylistics, an overall theory of style, in line with exigent principles of the general theory of science.

ZOLTÁN SZABÓ

Morfémarendszerezésünk vitás kérdéseiről

I. Előljáróban megjegyezném, hogy a Magyar Nyelvőrben több írásom is foglalkozik e témával (Az inkorporáció kérdéséről a magyarban: 1997: 62–71, A szóképzés kompozicionális jellegéről: 1997: 470–5, A szó szerkezeti és derivációs elemzése: 1999: 483–95, Hány esetük van a magyar főneveknek?: 2003: 308–13, A morféma újradefiniálásának szükségessége: 2004: 187–95, Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban: 2004: 326–39). Jelen cikkemben – TOMPA JÓZSEFhez hasonlóan (Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk: Nyr. 1964: 439–49) – morfémaarendszerezésünk legáltalánosabb kérdéseire keresem a választ. T. SOMOGYI MAGDÁhoz csatlakozva (Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. [Bp.], 2000.) én is vallom, hogy „nyelvünket nem önmagában, hanem már a meglévő általános nyelvészeti tapasztalatok, eredmények ismeretében célszerű vizsgálnunk úgy, hogy mindig kellően érvényesüljenek a magyar nyelv sajátos, specifikus vonásai is” (i. m. 10). LADÁNYI MÁRIA (MNYTK. 100. Bp., 2003. 363) SOMOGYI MAGDA könyvéről írt ismertető recenzióját azzal zárja, hogy a szerző eredményei „az új magyar nyelvtan, ill. a strukturális magyar nyelvtan (3. kötet) megoldásaihoz állnak közel. Ez mindkét irányban megnyugtató, hiszen az említett két kötet szerzői részben T. SOMOGYI MAGDÁÉtól eltérő érvek alapján jutnak hasonló végeredmé-

nyekre, és ez megerősíti a szerző következtetéseinek az elfogadhatóságát”. Engem azonban nemcsak SOMOGYI MAGDA megoldásai, hanem a „Magyar grammatika” (MGr.), az „Új magyar nyelvtan” (ÚMNyt.) és a „Strukturális magyar nyelvtan” vonatkozó kötetek (StrMNyt. 3.) is vitára ösztönöztek eddig is és készítenek most is. Toldalékaink rendszerezését csak a morféma általános rendszerezése keretében vélem megvalósíthatónak. A fő problémát én abban látom, hogy a különböző szempontú és szintű rendszerezések nem határolódnak el egymástól. KIEFER FERENC (A kétféle igemódosítóról. In: MNyTK. 100. Bp., 2003.) például úgy véli, hogy az *újságot olvas, földre szállás* típusú szerkezetek „komplex igei jelentést” hordoznak, „az igemódosító és az ige szemantikai egységet alkotnak” (177), „összetételként viselkednek: a szerkezet két eleme nem választható el egymástól” (184). A Péter *újságot külföldi utazásai alatt nem olvas, Földre- és tengerre szállás szerkezetek elfogadhatósága* azonban kétségesé teszi ennek az elméletnek az életben tarthatóságát.

II. A szóelemtan (morfémika) helye a szóalaktanban (morfológiában). KIEFER FERENC (ÚMNyt. 188) hangsúlyozza, hogy az alaktan helye egy egységes nyelvreírásban különböző lehet. A MGr.-ban (35–64) a LACZKÓ KRISZTINA és KESZLER BORBÁLA által írt „Alaktan” című részben a következő főcímekeket találjuk: „Az alaktan tárgya és alapkategóriái”, „A töltípusok”, „A toldalékok”, „A morfémaszerkezetek”. TRÓN VIKTOR (Fejlesztőpontú frázisstruktúra-nyelvtan. Bp., 2001. 127) többdimenziósnek nevezett háromdimenziós morfológiáról ír, amely a klitikum-megjelenést (pl. ang. *don't*), a szó inflexiók osztályát és az adott szóalak lexéma paradigmáját határozza meg. KIEFER FERENC (StrMNyt. 3: 51) megállapítja, hogy „a morfológiának a szintaxissal és a fonológiával szemben nincs a morfológiai jelenségek egészét felölelő elmélete”. Felsorol hat olyan elméletet, amely szerinte a mai morfológiakutatásban fontos szerepet játszik. Ezek a temp-látum-morfológia, a szószintaxis, a ragok mint funkcionális kategóriák, a kiterjesztett „szó és paradigma” modell (Extended Word-and-Paradigm: EWP; e szerint a ragozásban nincs szükség a morféma fogalmára, a morfológia szigorúan szóalapú, a ragokat és képzőket morfoszintaktikai szabályok vezetik be, amelyek helytelen alakokat is generálnak, a szóképzés a szótárban történik, a morféma, illetve az affixum fogalmának felhasználása nélkül; „a képzett szavaknak nincs összetevős szerkezetük, mivel ilyen összetevős szerkezetre sem a fonológiának, sem a szintaxisnak, sem pedig a szemantikának nincs szüksége”), a szétosztott morfológia (Distributed Morphology: DM), a természetes morfológia.

A morfológia tárgyára vonatkozó javaslatom egy szóelemtanból (morfémikából) és szófajtanból álló két főrészes szóalaktan. A szóelemtanon belül a következő 4 fő fejezetet különböztetem meg: 1. morfémaarendszerezés, 2. szóalakképzés, 3. szóképzés és 4. szóösszetétel. A szófajtanban az anyag elrendezése szófajok szerint történik.

III. Morfémaarendszerezés. – A morfémiának ebben a részében a két legfontosabb feladat a morféma meghatározása, valamint a gyökérmorfémák (radixok), a toldalékmorfémák (affixok) és a toldalékszerű gyökérmorfémák (affixoidok) szétválasztása, osztályozásuk szempontjainak a megállapítása.

1. A morféma meghatározása az európai nyelvek nyelvtanaiban alapján véve azonos. (Vö.: A szóelem v. morféma a nyelv legkisebb jelentéshordozó egysége. Morphem ist die kleinste bedeutungstragende Einheit der Sprache. Morpheme is the smallest meaningful unit in a language. Морфема – это минимальная значимая часть языка.) A morfémadefiníció módosítására vonatkozó javaslatom a következő (Nyr. 2004:

189): A morfémák a szavak és szóalakok szerkezetének bármilyen jelentéssel vagy funkcióval bíró, legkisebb aszimmetrikus formai egységei.

Ez a meghatározás a morfémákat egyértelműen a szavakhoz köti; a szavak egymorfémás szerkezetűek is lehetnek. A tartalmi és a formai oldal viszonyában a morfémát elsősorban formai szerkezeti egységnek tekinti, vagyis az egymással formai tekintetben semmiféle kapcsolatban nem lévő morfémák (pl. az angol főnevek többes számát képező *-s*, *-en* stb. morfémák) szinonim jelentésű különböző morfémák, s egy morféma többjelentésű is lehet. A *vár-Ø* igealak egy zérója például jelölheti a jelen időt, az egyes számot, a harmadik személyt, a kijelentő módot, s nem szükséges három (sőt négy?) zérót feltüntetnünk, ahogy ezt pl. a MGr.-ban (2000: 49) és TNyt.-ban látjuk (1: 153). E meghatározás kiszélesíti a tartalmi oldal (Inhaltsseite) értelmezését, amelynek bármely típusú jelentése vagy funkciója is lehet. A morfémák definíciójában az aszimmetrikus jellemzés nemcsak azt jelenti, hogy a formájuk és tartalmuk közötti megfelelés aránya távolról sem 1 : 1, hanem azt is, hogy vannak nemcsak rendszeresen ismétlődő, hanem egyedi (unikális) morfémák is (*hent-es*, *kura-fi*), amelyek csak egyetlen szóban fordulnak elő, szegmentálhatóságukat a velük használatos morféma más szavakban történő ismétlődéses megjelenése biztosítja. A morfémák oszthatatlansága sem zár ki beekelődesi, csonkítási, bővítési, helyváltoztatási lehetőségeket, mivel egységüket szemantikai osztozottság esetén formai egységük, formai osztozottság esetén pedig szemantikai egységük továbbélése biztosítja: *Balaton* ↔ *Bal-csi*, *fagyalt* ↔ *fagy-i*, *el van szakadva*. Ennek tükrében nem fogadható el KIEFERnek az a vélekedése, hogy a névelőtlen tárgyas szerkezetek nem nominalizálhatóak, „mivel a tárgyrag törlése elméletileg nem igazolható” (2003. i. m. 183): *újságot olvas* → **újságot olvasás*; vö.: *Újságolvasás a legkedvesebb időtöltése szabadsága idején*.

A hiányolt elméleti magyarázatot talán éppen KIEFER FERENCnél (Uő. szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Bp. 2003. 201) találjuk meg, aki igen helyesen megállapítja, hogy „a magyar nyelvnek vannak agglutináló tulajdonságai, mégsem nevezhető agglutináló nyelvnek, mivel sem a főnév-, sem pedig az igeragozás nem teljesen agglutináló jellegű”. Kiegészíthetjük azzal, hogy a tárgyas szerkezetek nominalizációja sem az, sőt még logikátlan vagy kétértelmű képződmények is lehetségesek, mint például *árvízvédelem* (nem az árvizet védjük), *József Attila szavalása* ('József Attila szaval' vagy 'József Attila verseit szavalják'). KIEFER ugyanis úgy véli, hogy az agglutináló nyelvekben „minden morfémának egy és csakis egy morf felel meg, és minden morf egy és csak egy morfémát testesít meg”. Én tisztán agglutináló nyelvet nem ismerek. A magyar példái nem szerencsések, mivel nem igazolják az előbbi jellemzést. A *felismerhetetlenségig* szóalakban (ezt ő alakzatnak nevezi) az ún. morfémák és konkrét megvalósulásai (az ún. morfok) között kölcsönösen egyértelmű megfelelést talál, megfelelkezve a *-ság*, *-atlan*, *-hat* morfokról. A főnévragozásban viszont „a birtokos személyragok két morfémát fejeznek ki egyszerre: a személyt és a számot, pl. a *házad* szóalakban (ez már nem alakzat) az *-ad* toldalék a 2. személyt és az egyes számot, a *házatok* szóalakban az *-atok* toldalék a 2. személyt és a többes számot jelöli” (KIEFER in: *A magyar nyelv kézikönyve*. Bp., 2003. 201). Ha elfogadjuk a többjelentésű szavak, képzők, előképzők létezését, akkor miért tagadjuk ezt meg a ragoktól? Csak epidigmatikai szinten (PETE: Nyr. 2004: 192–3) tételezhetünk fel két morfémát, szintagmatikai és paradigmaticai szinten a személyragok egy többjelentésű morfémában fejezik ki a birtokos személyt és számát, és egy másik morfémában a birtok számát. A *-ság/-ség* toldaléknak az ÉKsz. 9 jelentését tünteti fel (vö. PETE: Nyr. 2004: 190).

2. A szógyökér és a toldalékok szétválasztása. – Az egyértelmű és következetes használat érdekében szükségesnek tartom az *abszolút tő* elnevezés helyett angol, német, francia és orosz stb. mintára a *szógyökér* (*root*, *Wurzel*, *racine*, *корень*) műszó használatának meghonosítását. (Az ÉKsz.-ban a *szógyök* régies jelentésben 'olyan föltételezett ősi [szóelem], amelyből más szavak v. toldalékok keletkeztek', a *gyökszó* pedig a szófejtésben az etimont: valamely szó őset [primary formation] jelöli, amelyből a szó származik.) A toldalék latin eredetű neve *affixum*. A magyar nyelvtudományban az ilyen latinos alakok honosodtak meg. Javaslom, hogy helyettük az angolban, németben, oroszban is honos *affix* stb. rövidebb változatot használjuk. Mindezeknek a műszavaknak a használata csak megszokás kérdése.

A) A szógyökér meghatározása. – KENESEI ISTVÁN (StrMNyt. 3: 92) arra mutat rá, hogy a magyar nyelvben az uralkodó „szóalapú morfológia mellett, amellyben a szóképzés és -ragozás szó nagyságú elemeken működik, létezik a »tő alapú morfológiának« is egy kisebb szelete, amely az önálló szóként nem elemezhető nyelvi elemeken hajtja végre e műveleteket”: *gyógy-ít*, *könyör-ög*, *patt-og*. Tőnek ő csak ezeket, az általa félszóknak vagy félszópróbát teljesíteni nem képes kötött formáknak nevezett szóelemeket nevezi, amelyek nála az „ún. passzív, fiktív vagy fantomtövek, amelyekhez felismerhető képzők járulnak, pl. *fesz-ül*, *fesz-ít*, *fesz-eng*, *fesz-es*, *fesz-élyez* stb” (i. m. 81). Ezeket a töveket a független és függő szavakkal állítja szembe. Ha nincs a szógyökérnek a toldalékoktól némiképp független önálló meghatározása, akkor az is előfordulhat, hogy nem tudjuk, melyik része a szónak a gyökér. T. SOMOGYI MAGDA (i. m. 102) például jogos kritikával illeti H. VARGA GYULÁT, aki a *gyógy-*, *tév-* kötött gyökereket prefixeknek tekinti. A nyelvek többségében – agglutináló vagy flektáló voltuktól függetlenül – azonban lehetséges a szógyökér és a toldalékok kölcsönös függőségén, egymásrautaltságán alapuló meghatározás: A szógyökér a rokon szavak további morfémákra nem osztható közös része, amely egy szócsalád jelentésmagvát fejezi ki. Egy egyedi szó gyökerének nincs különélő jelentése: *hent-es*.

1. A szógyökek típusai használatuk szerint. – A nyelvészeti szakirodalomban (pl. HEIDRUN PELZ, *Linguistik für Anfänger*. 7. Aufl. Hamburg, 1975. 116) már elég régen megkülönböztetnek szabad és kötött morfémákat (*freie und gebundene Morpheme*, *free and bound morpheme*, *свободная и связанная морфема*). A szógyökek általában önálló használatot is megengedő szabad morfémák, de sokkal gyakoribban lehetnek kötöttek, mint a toldalékok szabadak (*Az izmusok története a festészetben*). A Kenesei-féle *passzív*, *fiktív*, *fantomtövek* elnevezések helyett a *kötött tő* műszó sokkal találóbb, és ugyanakkor általános nyelvészeti szempontból is kompatibilis. A fenti meghatározás szemszögéből lényegtelen, hogy a gyökérmorféma önálló (általában az) vagy pedig kötött morféma. A különbség köztük csupán az, hogy a kötött gyökérnek nincs valamilyen típusú toldalék nélküli alakja. Vö.:

<i>asztal</i>	<i>itt</i>	<i>ír</i>	–	–
<i>asztal-i</i>	<i>itt-en</i>	<i>be-ír</i>	<i>fesz-ül</i>	<i>patt-og</i>
<i>asztal-os</i>	<i>itt-eni</i>	<i>ír-ás</i>	<i>fesz-es</i>	<i>el-patt-an</i>
<i>asztal-ka</i>	<i>le-ír-ás</i>	<i>meg-fesz-ít</i>	<i>patt-int</i>	

Az egyedi (unikális) szógyökek vagy önállóan használt szavak (*ki*, *mi*, *és*) vagy pedig az ismétlődő toldalékok alapján egyértelműen szegmentálhatóak: *hent-es* – *kés-es*, *bér-es*, *dúvad* – *vad-as*. Jelentésük csak a társmorfémákkal együtt határozható meg.

2. Lehet-e két kötött gyökér egy szóban? – ANTAL LÁSZLÓ (A formális nyelvi elemzés. Studium könyvek 44. Bp., 1964. 91–2) az *így*, *úgy*, *itt*, *ott*, *hogy*,

hol, ide, oda, ki, mi szavakat két kötött morfémára tagolja. Az etimológiai elemzésben ez a tagolás helytálló. Leíró szempontból mindez a tisztán formális elemzés elégtelenségét bizonyítja.

3. Van-e gyökér vagy szóelem, amely nem morféma vagy morf? – KENESEI ISTVÁN (StrMNyt. 3: 84) úgy véli, hogy az ún. ikerszavas összetételek ismétlő és/vagy rímelő tagjait még morfémáknak sem tekinthetjük, mivel nemcsak önálló szónak megfelelő használatuk nincs, de valójában jelentésük sem. Azonban a *girbe-görbe* szóban a *girbe* a *görbe* szógyökér variánsa (morfja). A kötött szógyököreknek, a variánsoknak általában nincs önálló használatuk: *hó* : *hav-as*, *bokor* : *bokr-ok*. A *szablya görbe kard* : *Ez a girbe-görbe kard még játéknak sem jó* összevetése azt mutatja, hogy az utóbbi kard kisebb-nagyobb görbületeket tartalmazó kard, amelyben a *girbe-* elem a kisebb görbületeket jelöli. Az igei ikerszavak mindkét összetevőjét ragozhatjuk, hasonló képzőket tehetünk hozzájuk: *Mindnyájan izegtünk-mozogtunk. Egész nap lőt-fut. A hivatalban nagy volt a lótás-futás.* A főnévi ikerszavaknak azonban általában csak az utolsó tagját ragozzuk: *Temérdek lótás-futással jár a dolog.*

4. Transzfixek. – A magyar összetett főnevekben a szógyökörek néha egymással felcserélhető transzfixek, amely felcserélés azonban megváltoztatja a szó értelmét (éppen ezért transzfix és nem ambifix): *munkabér* – *bérmunka*, *üvegszem* – *szemüveg*, *világhír* – *hírvilág*, *körtánc* – *tánckör*, *nádcukor* – *cukornád*, *díszkapu* – *kapudísz* stb. A *birtokrész*, *vagyonrész* és a *részbirtok*, *részvagyon* között viszont én nem érzek jelentésbeli különbséget. (Vö. az angolban: *come out* 'kijön' – *outcome* 'eredmény, kimenetel'). Itt jegyzem meg, hogy a ragozott szóalakok ragjai az ún. hiposztázis 'szóalakok szófaji átcsapása' folyamatában transzfixként szóképző morfémává válhatnak: *télen, ősszel, tavasszal, délben, oroszul.*

5. Az összetett igeik ambifix és nem ambifix szógyökeirei. – É. KISS KATALIN (StrMNyt. 1: 118) hangsúlyozza, hogy „egy összetett vagy képzett szó elemei nem válhatnak el egymástól”. A régebbi magyar összetett igeik (*mennydörög*, *helytáll*, *jótáll*, *egyetért*, *létrehoz*, *ellentmond*, *létrehív*, *létrejön*, *helybenhagy*, *jóváír*, *jóváhagy*, *jóvátesz*, *sikraszáll*, *véghezvisz*, *végrehajt*, *alábbhagy*, *alábszáll* előtagjai egyik helyesírási szótárban sem kapnak 'igekötő' minősítést. Ezek a szavak tehát összetett igeik, amelyeknek az első elemei használatuk szerint helyüket változtatható ambifixek. Vö. *Létrejött a megállapodás.* – *Nem jött létre a megállapodás.* Vannak azonban olyan összetett igeink is, amelyeknek szógyökei nem ambifix jellegűek, vagyis nem válnak el. Az ilyeneknek az első gyökere toldalék nélküli főnév: *vendégszerepel*, *kárpótol*, *szakdolgozik*, *hangszigetel*, *hőszigetel*, *távírányít*, *végkielégít*, *végrendelkezik*, *szakfelügyel*, *bérelszámol*. – *Nálunk nem vendégszerepeltek.* MINYA KÁROLY (Az elvonással keletkezett összetett ige mint neologizmus: Nyr. 1997: 283–9) megállapítja, hogy ezek az összetett morfémaszervezetű igeik nem összetétel útján, hanem képzett összetett főnevekből (*vendégszereplés*, *végrendelkezés*, *hőszigetelés*, *kárpótlás*, stb.) elvonás útján keletkeztek. Ebből én arra következtetek, hogy mivel a főnevek, mellékevek összetett elemei nem válnak el, így a belőlük képzett igeik összetevői sem. Az alanyi jelentésű előtag a *mennydörög* összetett igében unikum az egész magyar nyelvben. Ennek az igeének a tagjai is elválnak, elváláskor azonban a *menny-* előtag mindig határozott névelővel használatos, vagyis az összetétel szétesik egy főnévre és egy igeire: *Már erősen mennydörgött, amikor elindultunk.* – *Dörgött a menny, amikor elindultunk. Még nem dörgött a menny, amikor elindultunk.* Az én nyelvérzékelem szerint a *Még 'nem mennydörgött, amikor elindultunk* változat is elfogadható.

Az összetett igeik státusát illetően KIEFER FERENC fent említett, 2003-ban megjelent írása mellett töprengésre készített FORGÁCS TAMÁS „Grammaticalisation and preverbs”

(ALH. 51. 2004: 45–84) című tanulmánya is. E két cikk szerzőjénél fel sem merül az összetett igék létezésének a lehetősége (vö. FORGÁCS: „Certain adverbial elements, used autonomously at first, were subsequently degraded into items of a bound grammatical category”: i. m. 45). Náluk minden határozószós összetétel igekötős ige, ahogy ez lényegében az 1961-ben megjelent, DEME LÁSZLÓ és FÁBIÁN PÁL által szerkesztett „Helyesírási tanácsadó szótár”, valamint e szótár DEME LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL és TÓTH ETELKA szerkesztette „Magyar helyesírási szótár” (Bp., 1999., 2004.) kissé átdolgozott útmutatósaiban és szójegyzékeiben is található. A 2004-es kiadásban például a *továbbfejleszti* igekötős ige, a *tovább képez*, *tovább szolgál* szó szerkezet, de a *továbbképzés*, *továbbszolgáló* variánsok viszont már egybeírt szóösszetételek. A *végig* határozószó. A magyar nyelvtudomány jelenlegi felfogása szerint határozószavas összetett igék nem lehetségesek, csak igekötős igék, annak ellenére, hogy az igekötő nem egy nyelvtanunkban különálló szófaj. A *végigáll* igekötős ige, a *véghezvisz*, *végbemegy* igék viszont már nem azok, annak ellenére, hogy mind a három szó első eleme az önállóan is használt *vég* főnév esetragos változatai: *végcél*, *Ez hát a vég!*, *A vonat végére értünk*. Összetett igéknek én azokat az igei jelentésű szavakat tekintem, amelyekben legalább két tömorféma vagy azok változatai szófaji hovatartozásuktól, képzésük produktivitásától és elválhatóságuktól függetlenül kimutathatóak. Ellentmondástól mentes leírásra csak úgy juthatunk, ha például a *végkielégít*, *végrendelkezik*, *végigáll*, *végigharcol*, *végbemegy*, *végbevisz*, *véghezvisz*, *végakarát* szavak szerkezetüket tekintve mind összetett szavak. Ha van *abba*, *abban*, *abból* közös szógyökérrel rendelkező szócsaládunk, *köz*, *össz* toldalék nélküli szógyökérünk (*közjölét*, *közízlés*, *összjáték*, *összbevétel*, *összbenyomás*), akkor az *abbahagy*, *abba-marad*, *közbeszól*, *közétesz*, *közécsap*, *összeállt*, *összebeszél* szavak morfémaszerkezete is összetett ige. Nehezen magyarázható, hogy a *továbbhalad* miért igekötős ige, az *összebb hűz* pedig miért nem lehet az?

B) A toldalékok meghatározása. – Minden olyan morféma, amely nem tartozik a szógyökérhez, toldalék (affix). VELCSOV MÁRTONNÉ (MMNy. 88) megjegyzi, hogy a toldalékok „nem alkotnak szótározható egységet, csak a grammatika tartja számon őket”. Az ÉKsz. számos toldalékot szótároz. A németben a DUDEN értelmező szótára (1989., 2003.) szintén szótároz toldalékokat. Egyetértek LACZKÓ KRISZTINÁVAL (MGr. 39–40), aki a morféma osztályozása során megállapítja, hogy a tömorfémák és a toldalékok „csak egymáshoz képest értelmezhetők, vagyis a tömorféma [azaz a gyökérmorféma] az, amelyhez az affixumok járulnak, az affixum pedig az, ami a tömorfémához [gyökérmorfémához] járul. Ez az egymáshoz való értelmezhetőség alapvető a megkülönböztetésben, de nem zárja ki azt, hogy azokat a nyelvi elemeket, melyek nem állhatnak más nyelvi elemekkel, kirekesszük a morfológiai tipizálásból”. A nem toldalékolható formáknál „olyan tövekről beszélhetünk, amelyeknél bármilyen affixum megjelenése tilos”. A magyarban nem toldalékolható gyökérmorfémát szinte lehetetlen találnunk. A *jaj* például morfémaakra nem bontható gyökérszó, de toldalékolható: *jajgat*, *feljajdul*; *Oh, nem hallod-e a nép jáját?* (Madách). Sőt még archaikus fokozása is előfordul: *jaj-a-bb annak, mely ősi nyelvétől fosztatott meg* (Kölcsey). A *nem* és az *igen* gyökérszók is toldalékolhatók: *Nem-e-t / Igen-t mondott, igen-lés, igen-lő, nem-leges*. Vö. még: *á-tól zé-ig* (v. *cettig*), *Aki á-t mond, mondjon bé-t is*. Metanyelvi használatban pedig bármely szót toldalékolhatunk: *Írj ide egy és-t!*

C) A toldalékok osztályozása. – T. SOMOGYI MAGDA (i. m. 12) szerint „a ’toldalék’ nyelvtanainkban szinte mindig szuffixum értelmű”. A későbbiekben azt olvassuk nála, hogy „a MMNYR. megjelenése óta kiadott nyelvtanokban egyaránt megtaláljuk a képzők, a jelek és a ragok elkülönítését”. Ez az osztályozás azonban csak az utótoldalékokat (posztfixekeket) veszi figyelembe. Az általános nyelvészetben

a toldalékok osztályozása ennél bonyolultabb. Osztályozhatjuk őket a szógyökhöz viszonyított helyzetük, használatuk, funkciójuk, jelentésük, gyakoriságuk, produktivitásuk és származásuk szerint.

1. A toldalékok pozicionális osztályozása. – A toldalékok a szógyökhöz viszonyított helyzetük szerint lehetnek előtoldalékok (prefixek: *ki-jár, ki-járat, ki-járási*), gyökerek közti interfixek (*bar-o-gráf, ocean-o-gráfia*), utótoldalékok (szuffixok 'szóképzők', jelek 'formaképzők', unifixek 'jelek és ragok kötőhangzói' és ragok [flexiók]), valamint toldalékok feletti prozódiai egységek, szuperfixek (*vajaskifli* 'vajjal sütött kifli' – *vajas kifli* 'vajjal megkent kifli'; *orvosfeleség* 'orvos felesége' – *orvos feleség* 'olyan feleség, aki orvos'; *délfelé ebédelünk* – *dél felé mentek*). Gyökérbe ékelt infix és gyökéren belüli forma- vagy szóképző értékű hangzózaválás a magyarban nincs. Az *-n, -m-* morféma infixként elég gyakran szerepel a latinban: *vi-n-c-o* 'győzők', *vi-n-c-ere* 'győzni' alakban, de már nincs a *vic-i* „győztem”, *vic-tum* 'legyőzött' alakban. Vö. még: *ru-m-p-o, rup-i, rup-tum* 'el/tör'. A többes szám jele egyes angol összetett főnevekben az első tagra kerül: *looker-on* 'néző' → *looker-s-on*. Gyökéren belüli hangzózaválással képezhetjük az angolban egyes főnevek többes számát (*man – men, foot – feet*), egyes igék múlt idejét (*drink – drank – drunk*).

2. A toldalékok használat szerinti osztályozása. – A toldalékok használatuk szerint szinte mindig kötött morfémák, igen ritkán szabad használatúak is lehetnek: *Az izmusok története a festészetben. Az ultrák terrorcselekményei. Bejössz? – Be.* A prefixek a magyarban helyzetüket változtatható ambifixek, ritkán képzővel párban használt konfixek: *Megállapodtak. – Nem állapodtak meg. Be-duty-i-z, meg-sánt-ul.* A németben a hangsúlyos igei prefixek mindig elválhatnak, a magyarban viszont a már elvált prefixek a logikai hangsúly tekintetében többnyire hangsúlytalanok. Vö. az angolban: *Did you say disinterested or uninterested? – Dis.* (SYLVIA CHALKER – EDMUND WEINER, *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Oxford, 1994. 241).

3. Az előtoldalékok, illetve prefixek problematikája. – A MGr.-ban (55) „a **prefixum** olyan toldalék, amely a tö előtt helyezkedik el”. Ebben a műben csak két prefix van: a felsőfok *leg-* és a túlzófok *legesleg-* jele. A szerzők valahogy megfeledeztek az idegen eredetű szavakban található rendszeresen ismétlődő szóképző prefixekről: *a-morális, a-szimmetria, de-formálódik, re-infekció, re-inkarnáció, re-produkál, ultra-hang, ultra-modern, un-szimpatikus, un-praktikus.*

Az igeikötőkről írták sikeresen megvédett kandidátusi értekezésüket H. VARGA GYULA (A magyar nyelv prefixum típusú elemei, különös tekintettel az igeikötőkre; 1993.) és SZILI KATALIN (Az igeikötőről és az igeikötős igeről; 1994.). Utóbbi szerző a tézisekben az igeikötők értelmezésének 3 típusát különbözteti meg: 1. önálló lexéma, 2. képzőkel rokon félig kötött morféma, 3. igei affixum, helyzetét tekintve képzői tulajdonságokkal rendelkező prefixum. A MGr.-ban (264–7) az igeikötő a határozószókkal rokon, de a *viszonyszók* önálló csoportjába tartozó önálló szófaj, amely BALOGH JUDIT jellemzése szerint egyrészt prefixum jellegű jelentésmódosító szóelem, másrészt határozószószerű összetételi előtag, harmadrészt morfológiai természetű szerkezet alkotására képes viszonyszó (264). KIEFER FERENC és LADÁNYI MÁRIA (StrMNyt. 3: 453–518) jellemzése alapján „az igeikötők a magyarban nem prefixumok, mivel az igével nem alkotnak szétválaszthatatlan egységet ... az eldöntendő kérdésekre adott válaszban önállóan szerepelnek” (i. m. 459). A megoldást a szerzők abban látják, hogy az igeikötőket *igemódosítóknak* (*preverbum-oknak*) nevezik. A StrMNyt.-ban (1: 127) egy szintaktikai elemzés során először É. KISS KATALIN nevezi az igeikötőket – ahogy maga is elismeri, „némi pontatlanul” – igemódosítóknak. Ugyanitt a KIEFER FERENC által írt részben két alfejezet címében is találkozunk időhatározót jelölő *időmódosító* műszóval (829, 847). É. KISS

(StrMNyt. 1: 117) szerint „az igekötő mondatlanilag önálló, hiszen önállóan mozoghat”. Hagyományaink szerint mondatlanilag egy vagy több morfémából álló szó akkor önálló, ha egymaga valamilyen főmondatrész vagy bővítmény funkciójában képes megjelenni. A *Gábor megoldotta a nehéz feladatot – Gábor nem oldotta meg a nehéz feladatot* mondatok állítmánya ugyanaz, és a prefixes ige jelentésbeli és szintaktikai egysége is megmarad. É. KISS (StrMNyt. 3: 119) harmadik lehetőségként az igekötőt úgy tekinti, mint egyet az ige vonzatai közül: „a feltételezett mondatnani, hangsúlyozási és szemantikai szabályok pontosan úgy érintik az igekötőt, mint az ige többi vonzatát”. A kötet szerkesztője, KIEFER FERENC, jó tíz évvel később viszont – igen helyesen – úgy véli, hogy „a pusztá névszói igemódosító mindig vonzata az igének, az igekötő nem az” (A kétféle igemódosítóról. MNyTK. 100. Bp., 2003. 177).

Mindezekhez több megjegyzés kívánkozik. 1. Leíró rendszerezésünk szerint az igéből képzett főnevek, melléknévek nem verbumok, s ezekben a szavakban az „igekötők” nem elváló morfémák: *kijárat, bejárat, átjárás, átjáró, kijárási tilalom*. 2. Az igekötős igék szótári alapformája a prefixes alak. 3. A szerzők összekeverik a toldalékok pozicionális és használatuk szerinti osztályozását. Ez utóbbi szempontú osztályozás nem írhatja felül a korrelációs függőségi elv szerinti, a toldalékok gyökermorfémáktól függő pozicionális osztályozását. 4. Elfogadhatatlannak tartom a morfémaelemzésnek a szintaktikai elemzéssel való összetévesztését. Egyébként a toldalékoknak szinte mindegyike így vagy úgy módosítja a szógyökér vagy a szótó jelentését, funkcióját, lehetővé teszi új szó vagy szóalak képzését. 5. Többnyire nem szerencsés, ha valamely más nyelvvel tudományból átvesszünk egy műszót más típusú jelenségek jelölésére, különösen akkor, ha tekintettel vagyunk az idegen nyelvek oktatására is. Az angolban a *modifier* ’módosító’ műszó szintaktikai terminus, amelynek a magyar hagyományos nyelvtan szerinti megfelelője a *bővítmény*. (Vö.: „**Modification** is a general term; nouns are typically modified by adjectives, adjectives and adverbs by adverbs, and so on.”; „**Modifier**: A dependent element, normally a word, that affects the meaning of another element, normally the headword.”; CHALKER–WEINER i. m. 244, 245.) 6. Annak kevés értelmét látom, hogy az eddigi közérthető „névelőtlen tárgy” elnevezést felváltsuk az angol nyelvészetben járatlanok számára új elmélet tartozékának tűnő „pusztá igemódosító” terminussal, amely további elmélkedések alapjául is szolgálhat, nevezetesen: a névelős tárgyesetben álló főnevek miért nem vonzatai az igének. A prefixek megváltoztathatják egy ige vonzatát (*válaszol a kérdésre – megválaszolja a kérdést*), a prefixek nem vonzatai az igének, a névelős és névelőtlen tárgy pedig egyformán vonzata. A határozott névelős tárgy viszont megváltoztatja az ige ragozási típusát is. (Az alanyt viszont nem tekintem az ige vonzatának, mert a főnévi igenévvel nem kérdezhetünk az alanya: *ismerkedni vkivel – *ismerkedni ki.*)

Én annak örülnék, ha az „igekötő/preverb(um)” elnevezést a „régies” szavak közé sorolnánk, elszakadnánk csak az igékkel kapcsolatos vizsgálatuktól és lemondanánk az igekötő ilyen-olyan szófajként való bemutatásáról, mivel az helyét változtatható ambifix használatú szóelem. T. SOMOGYI MAGDA úgy véli, hogy az igekötők „csak a toldalékok rendszerén kívül helyezhetők el” (i. m. 13), de hangsúlyozza, hogy „nyelvtanírásunknak mindenképpen újra kell gondolnia a prefixumokkal kapcsolatos álláspontját” (i. m. 102). Ezen elgondolkodva a megoldást abban látom, hogy a jelenlegi „igekötőket” szét kell választanunk prefixekre és valamilyen szócsaládba tartozó határozószókra, amelyek önálló mondatrészként is szerepelhetnek vagy pedig összetett szavak komponensei. Prefixekhez talán csak a többnyire egyszótagú ragtalan, szócsaláddal nem rendelkező morfémákat lenne jó sorolnunk, vagyis azokat, amelyeknek szógyökér volta vagy határozószói használata leíró szempontból egy szócsaládon belül nem bizonyítható. (Az orosz prefixek többsége az előljárószókkal rokon.) Ezek rendszeresen előfordulnak igékben,

főnevekben és mellékevekben; vö. **van ki*, **fel van*, **el van*, **le van*; de: *újra elment*, *újra itt van*. Az *újraválaszt*, *újraéleszt*, *újjászervez*, *újjáalakít* szavaink tehát legyenek összetett igék. (Az *újév*, *újbor*, *újjótika*, *újjgazdag*, *újhold* szavaink összetett voltát senki sem tagadja, gondolom, nemcsak azért, mert nem igei szófajról van szó.)

É. KISS KATALIN (StrMNYt. 1: 117) megjegyzi, hogy „az igekötős ige jelentéstanilag gyakran nem is bontható elemekre”. Példája a *berüg* ige. Az ÉKsz. (1972., 2003.) a *be-* prefixnek 11 jelentését szótárazza. A 10. jelentése ’valamilyen ételből, italból nagy fokot elérve fogyaszt’ (ebben a jelentésben önmagukban nem használt igékkel is előfordul): *beebédel*, *besöröz*, *becsiccsent*, *bekáfol beszeszel*, *beszív*, *beszop*, *berüg*. Ebben a szótárban a *rüg* igének négy jelentése van, 3. jelentése ’bizonyos mennyiséget kitesz’. A ’lerészegedik’ jelentés ebből a jelentésből ágazhatott el. A *Péter berügött / nem rügött be* összevetése pedig ennek az igének a tagolhatóságát bizonyítja. É. KISS felteszi a kérdést: „ha semmi különbség nem volna például a *kivesz* és a *kivételez* igék szerkezete között, hogyan magyaráznánk meg eltérő mondattani viselkedésüket? Vö.: *Ki vett ki valamit? / Ki kivételezett vkivel?*” A *kivesz* és a *kivételez* ige morfémaszerkezete között a morfémaak számában valóban van különbség, de ez nem ad magyarázatot arra, hogy a *kivételez* ige igekötője miért nem válik el, s miért válik el a vele teljesen egyező morfémaszerkezetű *felvételez* ige igekötője például a *Ki vételezi fel a kenyeret a század számára?* mondatban, s miért nem válik el az *Ebben az évben ki felvételizik az egyetlen?* mondatban. A magyarázat roppant egyszerű, azonban nem az igék morfémaszerkezetében rejlik, hanem azok képzésében. A *vételez* ige a katonai nyelvben használt szó, s ebből képezték a *felvételez* igét. A *kivételez* ige a *kivétel*, a *felvételizik* viszont a *felvétel* főnévből képződött. A főnevek, mellékevek prefixei pedig – mint láttuk – nem válnak el.

3. A toldalékok (affixok) és a gyökérszerű toldalékok (affixoidok) megkülönböztetése. – A nyelvészeti szakirodalom affixoidoknak (ang. *semi-affix*) azokat a gyökérmorfémákat nevezi, amelyek a szóképzőkhöz hasonlóan számos új szó képzésében vesznek részt. (Vö.: Н. В. ВАСИЛЬЕВА и др., Краткий словарь лингвистических терминов. Москва, 1994.: „Аффиксид: Корневая морфема, выступающая в составе ряда слов в роли аффикса – суффикса или префикса.”)

A) Prefixoid. – (Ném. *Präfixoid: Halbpräfix, präfixähnlicher Wortbestandteil*, pl. *Hauptstadt, Hauptgewinn*; or. *префиксод*). Prefixoidnak vagy prefixszerű előtoldaléknak (T. SOMOGYI MAGDÁNál: prefixumszerű előtag; ő azonban nem határolja el a prefixeket a prefixoidoktól, l. i. m. 102) nevezem az olyan többnyire egyszerű tagtalan gyökérmorfémát, amely a formailag vele egyező szógyökértől kissé eltérő jelentésben rendszeresen számos szóban egy gyökérmorféma előtt használatos: *főváros*, *főnyeremény*, *főorvos*, *főhadnagy*, *főigazgató*, *főút*, *főbejárat*. Az *újraéled* típusú ragos előtagú képződményeket jobb lenne inkább összetett szavaknak tekintenünk, különösen akkor, ha az ilyen szavak első eleme önálló mondatrészként is használatos: *újra* ’ismét’ *dolgozik*, *újra választanak*; *Alá ird a neved*, *ne mellé!*, *alánéz*, *aládúcol*, *aláértékel*, *alábecsül*; *továbbáll*, *Tovább áll*, *holott leülhetne*. Az *agyonra dolgozza magát / agyondolgozza magát*; *a tönk szélén áll*, *fatönk*, *tönkretesz*, *tönkretétel* szavak és szerkezetek összevetése azt bizonyítja, hogy van egy *agyon* és egy *tönk* szógyökérünk. Az *agyonver*, *tönkretesz* típusú képzések gyakorisága alapján az ilyen szógyökereket is tekinthetünk prefixoidoknak, prefixeknek azonban nem.

B) Szuffixoidok. – A szuffixoidok (ném. *Halbsuffixe, Suffixoide*; or. *суффиксод*) képzőszerű szógyökerek: *Nagyn é*, *kétféle*, *sokféle*, *különféle*, *célszerű*, *fehéremű*, *nőnemű*, *falubeli*, *sokretű*, stb. (Vö. a németben: *sinnvoll, bedeutungsvoll, gehaltvoll; Baustoff, Grundstoff, Bildungsstoff* stb.)

IV. A szóalakképzés-elemzés. – A szakirodalomban szintetikus, analitikus és szuppletív szóalakképzést különböztetnek meg.

1. Szintetikus szóalakképzés. – Szintetikus szóalakképzés esetén a szót (hagyományos elnevezése *relatív szótő*, ang. *stem*, ném. *Stamm*, fr. *thème*, or. *основа*) és a szóalakkepző toldalékokat/affixokat (a jelet [a formaképzőt], a ragot, a formaképző prefixet) választjuk el egymástól.

A) A **szótő** (ném. *Stamm*, ang. *stem*, fr. *thème*, or. *основа*) egy szóalaknak jelek (formaképzők), ragok és szóalakkepző prefixek nélküli része, amely az adott szó lexikai jelentését fejezi ki. A szótő egybeeshet a szógyökérrel (*asztal-t*, *asztal-hoz*, *meg-ír-t-a*), de lehet szóképző toldalékokat tartalmazó képzett szó is: *asztalos-sal*, *leír-ná*, *elálldogál-t-a-m*.

B) A **szóalakkepző toldalékok** morfológiai kategóriákat kifejező szóalakokat képeznek. Típusai a következők: formaképző prefixek, formaképző szuffixok (jelek), ragok, unifixek 'kötőhangzók', szuppletív szógyökek + jel.

1. A **formaképző prefixek** felső- és túlzófokot (*legalsó*, *legeslegalsó*), valamint befejezett szemléletű igéket képeznek (*ír* → *megír*, *olvas* → *elolvas*). A melléknevek felsőfokát általában a középfokból, túlzófokát pedig a felsőfokból képezzük, ahogy ez részben például a szerbben is történik: *смап* 'öreg' → *смап-уј-у* 'öregebb' → *нај-смапују* 'legöregebb'.

A prefixek a magyarban az esetek többségében többfunkciósak (szinkretikusak): nemcsak befejezett ige párokat képeznek, hanem a befejezettség kifejezése mellett szóképző funkciójuk is van: tárgyatlan igét tárggyá tesznek (*beutazta az országot*), megváltoztatják a mozgást jelölő cselekvések irányát stb. A mozgást jelölő befejezett igék folyamatos párját a prefix posztpozíciója képezi. Vö.: *Lejöttem a lépcsőn és megbotlottam.* – *Jöttem le a lépcsőn és megbotlottam.* (PETE: Nyr. 1994: 232–44.)

2. A **formaképző szuffixok** a magyarban jeleknek nevezik. A jelek valamely szófaj alaktani kategóriáit vagy pedig egy alaktani kategórián belüli alkategóriáit képeznek, de az adott szóalak ragozásakor – ha az ragozható – a ragozási paradigmában (a képzőkhöz hasonlóan) végig megmaradnak. Ennek a meghatározásnak a következő jelek felelnek meg: 1. a többes szám *-k* jele: *erdő-k*; 2. a birtoktöbbsesítő *-i* jel: *erdő-i*; 3. az állítmányi *-é* birtokos jel: *Péter-é*, *lányaim-é*, *öv-é-k*; 4. a középfok jele: *-jo-bb*, *idős-b Kiss Péter*; 5. a múlt idő *-t/-tt* jele: *ír-t*, *olvas-o-tt*; 6. a felszólító mód *-j* jele: *maradj-j*; 7. a feltételes mód *-na/-ne* és *-ná/-né* jele: *lát-na*, *en-ne*, *meglát-ná*, *megegné*; 8. a főnévi igenév *-ni* jele: *olvas-ni*; 9. a melléknévi igenevek *-ó/-ő*, *-t/-tt*, *-andó/-endő* jelei: *olvas-ó*, *nyer-ő*, *megír-t*, *elhagy-o-tt*, *elolvas-andó*, *befizet-endő*; 10. a határozói igenevek jelei: *-va/-ve*, *-ván/-vén*: *olvas-va*, *men-ve*, *elolvas-ván*, *beesteled-vén*.

A magyar nyelv tudományban élénk viták folytak és folynak a jelek terjedelméről. Elsősorban azt kellene eldöntenünk, hogy melyek a kritériumai egy új szónak. A szóképző szuffixok és a szóalakkepző jelek (formaképzők) elhatárolása talán nem olyan nehéz, ha képesek vagyunk a szavak és alakjaik megkülönböztetésére.

a) Az **igenevek problematikája.** – Az antik nyelvek nyelvtaiban ragozott és nem ragozott igealakokat (verbum finitum és verbum infinitum) különböztetnek meg. KESZLER BORBÁLA (Nyr. 1995: 302) érdekesnek találta, „hogy az igeneveket egyetlen európai grammatika sem tartja külön szófaji kategóriának, hanem mindenütt az igével együtt tárgyalja őket. Valószínűleg azért, mert az indoeurópai nyelvekben az igenév sokkal fontosabb szerepet tölt be az igeragozásban, mint a magyarban”. E szerepnek a foka azonban az egyes nyelvekben eltérő. Az orosz igenevek használata például több vonatkozásban megegyezik a magyarral. Az igék összetett jövő idejét a jelenleg uralkodó felfogás szerint a magyarban két külön szófajba tartozó szóval képezzük, ami igazán unikum

az európai nyelvek nyelvtanaiban: két külön szófaj képezi egy harmadik szófaj szóalakját. Az oroszban ez egy időbeli segédigével és a főnévi igenévvel történik, de a németben is így van. Az oroszban a szenvedő szerkezetekben melléknévi igeneveket használunk, a magyarban határozói igeneveket. A magyarban, de az oroszban sem mondhatjuk például, hogy **Az unokák elmenvén, megvacsoráztunk*. A ragozott igealakokat és az igeneveket az azonos szófaji kategoriális jelentés (amely az igenevek esetében kiegészül), az azonos vonzat, a prefixeknek melléknévi és határozói igenevekben történő elválhatósága „tartja össze”: *Ez a feladat nem oldható meg/nem megoldott. Helyünkről fel nem állva/nem felállva tapsoltunk*.

b) A *-hat/-het* morféma problematikája. – T. SOMOGYI MAGDA (i. m. 78) idézi ELEKFI LÁSZLÓT (Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. Műhelymunkák 4. Bp., 1988: 49), aki szerint a *-hat/-het* képző jelentésénél fogva közel áll a módjelekhez. Ezt annyiban pontosítom, hogy a ható igék elsősorban a feltételes mód jeléhez és a *lehet* módbeli segédigéhez – eredetileg a *van* és a *lesz* ható igéje – állnak közel: *Az órának vége, kimehettek (ki lehet menni, kimehethnétek, kimennétek már)*. A *-hat/-het* morféma képző volta mellett több érv szól (ÉKsz.; KESZLER: Nyr. 1997: 89; PETE: Nyr. 2004: 194). Ezek az érvek a következők: 1. A ható igékből a módbeli segédigékhez hasonlóan nem képezhetünk közvetlenül *-ás/-és* képzővel főneveket (vö. **megoldhatás, *kellés, *illés*). KIEFER FERENCnek (2003. i. m. 189) van egy jelentősnek tűnő érve: „amennyiben egy toldalékolt képződmény sohasem lexikalizálódik, akkor az nem szó értékű, ha pedig nem szó értékű, akkor a toldalék nem hozott létre új szót, s ezért nem lehet képző (ez az eset áll fenn például a *-hat/-het* esetében)”. A *van* és a *lesz* igék ható igéje a *lehet*, ebből képződik a *lehetséges* melléknév, a jelen idejű melléknévi igenévből pedig a *lehetőség* főnév. Továbbá: *Ennek a feladatnak a megoldhatósága kérdéses. A beteg altathatósága problémát jelent*. Vö.: *Mehetnékem van. Bajba jutott úrhatnám-sága miatt*. Egy grammatikai kategóriát kifejező szóalak igazi lexikalizációja a *keljfeljancsi, nefejejcs, légyott, nebánsvirág, eszem-izsom*. 2. A módbeli segédigékhez hasonlóan a ható igéknek nincs összetett jövő idejük, határozói igenévük, múlt idejű melléknévi igenévük. 3. Főnévi igenévük korlátozott használati lehetősége megegyezik a módbeli segédigék önálló használatával: *Kelleni kell az eső, de nem most. Illeni illik neki ez a farmernadrág, de nem erre az alkalomra. Alhatni alhatsz nálunk, de csendre ne számíts. Lehetni lehet, de nem kötelező*. 4. A ható igéknek van feltételes és felszólító módjuk: *Én is elmehetnék a boltba. Nyughass már!* 5. A szenvedő ragozásban a ható igéknek nem a határozói igenévét, hanem az *-ó* képzős melléknévi igenévét használjuk.: *Ez a feladat meg lesz oldva. – Ez a feladat megoldható*. 6. A *-hat/-het* morfémát *-atlan/-etlen* képző követheti: *Ez a feladat megoldhatatlan. Ez a leves ehetetlen*. A *-hat/-het* tehát szóképző morféma, de csak a *lehet* ige módbeli segédige, mert csak vele ragozhatjuk a főnévi igenevet: *Ki lehet menni/mennetek*.

c) A középfok jelének a problematikája. – A középfok *-bb* jelét T. SOMOGYI MAGDA (i. m. 74) KÁROLY SÁNDOR és BERRÁR JOLÁN véleményével egyezően a képzők közé sorolja, mert „a *-bb* előtt jelek nem állhatnak, csak utána, képzők követhetik. Ezek a pozicionális tulajdonságai elhatárolják a többi jeltől”. Vö.: *jo-bb* → *jobb-an, jobb-acska, jobb-ít*. Ez a felfogás összekeveri a szóalakképzést a szóképzéssel. A fokjel pozicionális tulajdonságaival semmi probléma nincs, mivel a jel a szógyökér után álló posztfixek egyik fajtája. A múlt idő, a feltételes mód jele, a többes jelek előtt számos esetben szintén nincs egy másik jel: *írt, írna, írj, hajók, hajói*. A MGr.-ban (191) fokjellel találkozunk. Ez felel meg a természetes nyelvi logikának, mivel a fokozás során új szavak nem képződnek. A Volga hossza a fokozás során például egy fikarcnyit sem változik: *A Volga hosszú folyó Európában. – A Volga hosszabb folyó, mint a Duna. –*

A Volga Európa leghosszabb folyója. A Ma hidegebb van, mint tegnap és a Ma van az év leghidegebb napja mondatokban azonban a hőmérséklet foka változhat, mert nem ugyanazt az időjárást hasonlítjuk össze. Az *Erika szép lány – Erika szebb lány, mint Éva – Erika a legszebb lány* mondatokban a vitathatalan szépséget az alapfok jelöli. Az *öreg – öregecske, a Mária – Marika – Mariska* stb. változatok viszont már önálló szavak.

d) Az *-ék* „heterogén többségre utaló” jel. – Nyelvtanainkban (pl. MGr. 191) található még az *-ék* jel: *szomszéd-ék, Szabó-ék, Péter-ék, anyám-ék*. Ez a morféma az ÉKsz.-ban (1972., 2003.) többes számú főnévképző. A magyarban a csak többes számban használt főnevek mind gyűjtő jelentésűek: *Alpok, végek* 'az országnak a török birodalommal határos szélei, várai'. A „heterogén többség” nehezen értelmezhető elnevezés (vö. *Ebben a szekrényben könyvek vannak, a másikban ruhák*). Az *-ék* a beszélő személyes ismeretségét feltételező, rokonsági összetartozást jelölő, gyűjtő jelentésű, csak többes számban használatos főnevek képzője. Vö.: *Kárpátok* 'a Kárpátok nevű hegyek összessége' – *Szabóék* 'a Szabó családhoz tartozók összessége' – *paraszság* 'a parasztek összessége'. A magyarban az ilyen képzők után állhat állítmányi *-é* birtokjel: *Ez a székház a parasztságé. – Ez a ház Szabóéké*. Van még egy *Egyesült Államok* típusú gyűjtő jelentésű főnévünk, amelynek a többes konceptuális jelentése egyedi denotatív jelentést fejez ki. Ezt jól tükrözi az állítmányi egyeztetés a magyarban és az angolban, a németben és az oroszban viszont az állítmány többes számú: *The United States has supported the new wording. – Die Vereinigten Staaten haben die neue Formulierung unterstützt*. Vö.: *Szabóék elutaztak/dolgosak. – Szabóék az egyik szomszédom, Pirosék a másik*.

e) Az *-ik* kiemelő „jel” szintén nem képez morfológiai kategóriát, hanem bizonyos szófajokon belül korlátozott gyakoriságú szóképző morféma. Képez sorszámneveket (*negyed-ik, hatod-ik*), névmásokat (*egy-ik, más-ik, mely-ik*), középfokú melléknévekből határozott névelővel használatos főneveket, amelyek melléknévként is használhatók: *A nagyobb-ik-at/a nagyobbik almát adom neked*.

3. R a g o k. – KIEFER FERENCnek (2003. i. m. 202) az a nézete, hogy „a jel és a rag ... közötti megkülönböztetést csak a magyar nyelv grammatikája ismeri”, a szerző általános nyelvészeti tájékozottságának egyoldalúságát tükrözi. E cikk elején megnevezett munkáimban nemegyszer hangsúlyoztam, hogy az orosz nyelvészetben már az iskolai tankönyvekben megkülönböztetnek szóképzőket és formaképzőket (ez utóbbiakat a magyarban jeleknek nevezik), valamint ragokat. (Н. В. ВАСИЛЬЕВА и др. 1995. i. m.: „Словоизменяемый суффикс служит для образования форм слова: красивее, нес-л-а, нес-ущ-ий.”) KIEFERnek az a véleménye, hogy „a jel és a rag megkülönböztetése nyelvtanítási hagyományon alapszik csupán, a kettő között funkcionális különbségek nem állapíthatók meg”, az angol nyelvészet hagyományait tükrözi, mivel e nyelvben lehetetlen a jel és a rag megkülönböztetése. A rag a szónak ragozaskor váltokozó része, amely egy szófaj paradigmatis alkati kategórián belüli valamennyi oppozíciós morfémához kötött grammatikai jelentéseket fejez ki. A magyarban a ragozási típusoknak megfelelően esetrag, birtokos személyrag és személyrag van. Az összes többi szóalakképző morféma jel (vagy formaképző), amely egy adott kategórián belül annak csak egyik oppozíciós jelentését képezi. A többes szám *-k* jele például csak a többes számban történő ragozaskor jelentkezik, de akkor mindegyik esetben jelen van, az esetragok viszont esetenként változnak. Igeragozaskor a múlt idő jele csak a múlt időben van jelen, a személyragok viszont mindegyik személyben, számban és időben váltakoznak. *A szépen, szebben, magyarul, kicsiben* határozószói kategoriális jelentésű szavaknak nincs ragozási paradigmájuk, ezért e szavak egykori ragjai a mai nyelvi rendszerben képzők.

a) A névszók viszonyragozása. – A mai napig vitatott, hogy hány esetük van a magyar főneveknek. A MGr. (192–207) tipizálja az esetragok megítélésének a szempontjait. A válasz befolyásolja a képző és a rag elhatárolását. A német főnevek ragozása nekem azt az ötletet adta, hogy a magyarban is a megszámlálható tárgyat jelölő főnevek minden esetét tudnunk kell egyes és többes számban is határozott névelővel használnunk. Ennek alapján a magyar főneveknek a következő 17 esetük van (PETE, Hány esetük van a magyar főneveknek: Nyr. 2003: 308–13): 1. alanyeset (nominativus): *A ház felépült*; 2. tárgyeset (accusativus): *A ház-a-t felépítették*; 3. birtokos eset (genitivus): *A ház-nak a falai/a ház falai magasak*; 4. részes eset (dativus): *A ház-nak adták a pályázati pénzt*; 5. eszköz- és társhatározói eset (instrumentalis): *A ház-zal együtt vette meg a telket*. – Belviszonyt jelölő esetek: 6. *hová?* (illativus): *Ebbe a ház-ba ment be*; 7. *hol?* (inessivus): *Ebben a ház-ban lakik*; 8. *honnan?* (elativus): *Ebből a ház-ból jött ki*. – Felszíni viszonyt jelölő esetek: 9. *hová?* (sublativus): *Erre a ház-ra szállt a gólya*; 10. *hol?* (superesszivus): *Ezen a ház-on láttam egy gólyát*; 11. *honnan?* (delativus): *Erről a ház-ról szállt fel egy gólya*. – Közelséget jelölő esetek: 12. *hová?* (allativus): *Ahhoz a ház-hoz szaladt a rendőr*; 13. *hol?* (adessivus): *Annál a ház-nál várták a rendőrt*; 14. *honnan?* (ablativus): *Attól a ház-tól szaladt el a tolvaj*; 15. végpontot jelölő eset (terminativus): *Addig a ház-ig vezették el a villanyt*; 16. célt és okot jelölő eset (finalis-cauzalis): *Ezért a ház-ért dolgozott éjjel-nappal*; 17. átformáló eset (translativus): *Ezeket a kalibákat házak-ká építik át*.

A 17. eset határozott névelővel nem használatos, de a főnév állhat többes számban. A további „eseteket” a határozószókhöz sorolom, amelyeknek már képzői vannak. A *nagyban, kicsi-ben* stb. határozószókban a korábbi ragok homonim képzők. Az összetételek előtagjaiban, sőt utótagjaiban is vannak megmerevedett (nem váltakozó) ragok, amelyek a gyökérrel együtt az összetételek egyik összetevőjét alkotják: *jó-t-áll, lét-re-hoz, part-ra-szállás, sor-ba-állás, nemszeret-em dolog, nemsoká-ra megjön* stb.

b) A névszók birtokos személyragozása. – Nyelvtudományunkban a korábbi birtokos személyragokat az utóbbi időben birtokos személyjelnek nevezik, mert győzött az a nézet, hogy a ragnak szóalakzárónak kell lennie („a rag után újabb toldalék nem következhet”), továbbá egy szóalakban csak egy rag lehet. A besorolás fő szempontja azonban az, hogy a birtokos személyrag minden személyben változik, a többes birtokjel azonban minden személyben megmarad. Ez a jel (formaképző) és a rag fő különbsége minden nyelvben. Az orosz összetett számnevek ragozásában két egyforma rag megjelenése is lehetséges (*около пят-и-десят-и солдат*). Az ezernél is jóval több orosz visszaható ige személyragozásában (*уч-у-сь – уч-ишь-ся*), a határozatlan névmások ragozásában (*кого-нибудь*) pedig az esetragokat toldalék követi. A magyar *Mindnyájan izeg-t-ünk-mozog-t-ünk* ragozott alakokban is két azonos személyrag van: *Mit izeg-sz-mozog-sz?* A *beleszeret, beleakad, beleköt, beleeröltet, belekarol* stb. igék ragozása kettős irányultságú. 1. 3. személyű alannal a *belé-* prefixoidot ragozhatjuk minden személyben: *Péter belém (beléd, belé, belénk, belétek, beléjük) szeret* (ez az ige szótári alakja, de ragnélküli ragozott alak is). 2. Nem 3. személyű alannal mindkét tagot ragozzuk: *Félek, hogy belé-d szeret-e-k, te pedig nem szeret-sz belé-m*. A *belehal, belefül, belefúlad* igéket csak egyféleképpen ragozhatjuk, mivel egyirányultságúak: *belehalok (bele-halsz, belehal...)* vmibe. A *lábszár, lábnyom, kézfej, lábfej* összetett szavaknak is ragozhatjuk az első és második tagját is: *Csak a lába szárán csapkodja a legyeket. Vaskos lábnyomától messze reng a parlag* (Arany) – *A lába nyomát is megcsókolhatod. A lábfejem/a lábam fején van egy seb*.

c) U n i f i x e k. – Unifixeknek a jeleket és ragokat a szógyökérhez vagy a szótőhöz kapcsolódni segítő kötőhangzókat nevezem. (Velük a „Zérók és nem zérók, kis pro-k

és nagy PRO-k a magyarban” című cikkemben foglalkozom: Nyr. 2004: 330–1). Ennek a lényege, hogy az unifixeknek szófajokhoz kötődő kategoriális használatuk van. A többes -i birtokjel önálló szegmentálhatósága lehetetlenné teszi az unifixeknek előhangzóvá történő átminősítését: *könyv-e-i-m-ben. Kiknek a tyúkjait lopták el? – A szomszéd-a-i-m-é-i-t.* (A HB. *feleym* példája nem bizonyítja az -ai/-ei morfémaaváltozat megjelenését. Arany Jánosnál és másoknál is nemegyszer találkozunk a többes -i birtokjel önálló használatával: *Jöjjenek ellenségi, ha voltak!*) A magánhangzók utáni önálló használat pedig egyenesen tagadja az -ai/-ei morfémaaváltozat kialakulásának a lehetőségét. A képzők esetében viszont az teszi kevésbé bonyolulttá a nyelv leírását, ha előhangzó (unifix) nélküli képzővariánsokat tartunk számon.

d) A zéró jelek és ragok problematikájával az előbb említett cikkemben foglalkoztam, most erre a kérdésre nem térek ki.

2. Analitikus szóalakok képzése formaszók, segédzavak segítségével történik. Analitikus szóalak a magyarban kevés van. A tulajdonságot jelölő mellénevek lefelé fokozása nem egy nyelvben – így a magyarban is – analitikusan történik (vö. positive und negative Graduierung, ascending and descending graduation). Magyar: *A Balti-tengerben a víz kevésbé sós, mint a Fekete-tengerben;* angol: *The water in the Baltic Sea is less salty than in the Black Sea;* német: *In der Ostsee ist das Wasser weniger salzig als im Schwarzen Meer;* orosz: *В Балтийском море вода менее соленая, чем в Чёрном.*

A magyarban analitikusan képezzük az igék összetett jövő idejét és az igék múlt idejű feltételes módját: *Hamarosan el fogok menni hozzátok. Elementem volna hozzátok, ha nem betegedtem volna meg.* Ezzel kapcsolatban felhívom az olvasók figyelmét KIEFER FERENC véleményére (2003. i. m. 185), amely szerint „a jövő idő és a feltételes mód vagy szintaktikai, vagy morfológiai kategóriának tekinthető”. Én a jövő időt és a feltételes módot is morfológiai kategóriának tartom, ő pedig e kategóriák morfológiai kezelése ellen több érvet sorakoztat fel. 1. Azonosnak véli a *fog* időbeli segédigét, a *kell*, *szabad* módbeli segédzavakat (amelyekkel a magyarban a főnévi igenevet ragozhatjuk), a gyakorító cselekvésmódot kifejező *szokott* igét, továbbá a tudatos cselekvést jelölő, önálló jelentésű *akar* igét (amelynek az angol megfelelője elsősorban a *want* és a *wish* igék), mivel ezek is kifejezhetnek jövő időt. Az angol és a német beszélt nyelvben az 'akar' jelentésű módbeli segédige valóban kifejezhet jövő időt, magyar megfelelőjük azonban a *fog* időbeli segédige: *Wir wollen morgen kommen. We will come tomorrow.* 'Fogunk holnap jönni' (PETE, A nyelvi modalitás három fő típusa: MNY. 2002: 178–91). 2. További érve a jövő idő és a feltételes mód alakjainak morfológiai kategóriaként való felfogása ellen az „alakzatok” sorrendjének a megváltoztathatósága és más elemeknek a beékelhetősége: *írni fog, irt volna – írni ő aztán sohasem fog, fog ő neked még írni, irt is volna.* Általános nyelvészeti és magyar nyelvi ismereteink azonban nem erősítik meg azt a vélekedést, hogy egy szó vagy egy összetett szóalak hangalakjának folyamatosnak kell lennie. A németben például minden segédigés analitikus idő- és módalakot egy vagy több szó szakíthat meg. Tudomásul kell vennünk, hogy a magyar e vonatkozásban tipológiai-lag nem az angol, hanem a német nyelv csoportjába tartozik. Vö.: *Ich habe meinen Schlüssel verloren. – I have lost my key.* 'Elvesztettem a kulcsomat'. Más vonatkozásban még az angolban is megszakítható egy szó. Vö.: *He dropped his book and bent to pick it up.* 'Elejtette a könyvét és lehajolt, hogy azt felvegye'. 3. Következő érve: Az analitikus jövő idő és feltételes mód alakjaiból nem képezhetünk szavakat. Nincs például **írni fogás*, **irt volnás*. Azonban sem a szintetikus, sem az analitikus szóalakok általában nem alapszavai egy képzett szónak: **eszemés*, **írokás*.

3. Szuppletív szógyökérváltás + jel vagy rag (*sok* → *több*, *van*, *lesz* → *lenni*, *mi* → *bennünket*), szógyökérkiegészülés + rag (*engem*, *téged*, *minket*, *titeket*), szógyökérelhagyás és viszonyragok és névutók személyragozása (*énnekem* → *nekem*, *énvelem* → *velem*, *énmellettem* → *mellettem*) is előfordul a magyarban.

V. A szóképzés morfe mat ik á ja. – A szóképzés (ang. *derivation*, ném. *Wortbildung*, or. *словопроизводство*) során szófajtartó vagy szófajváltató új szavakat képzünk, amelyeknek a lexikai (szemantikai vagy pragmatikai) jelentése módosul vagy megváltozik. A szóképzés-elemzés az alapszót (ang. *base form*, ném. *Grundwort*, or. *мотивующая основа*) és a járulékokat (ang. *formant*, ném. *Formans*, or. *формант*) határozza meg. E téma kapcsán az olvasók figyelmébe ajánlom „A szóképzés kompozicionális jellegéről” című cikkemet és az ott található irodalmat (PETE: Nyr. 1997: 470–5).

VI. A szóösszetételre vonatkozó tudnivalókat KIEFER FERENC (2003. i. m. 198–201) kiválóan összefoglalja, egy-két kijelentése azonban kategorikusnak tűnik. Az előzőekben már opponáltam azt a meghatározását, amely szerint „a szó olyan képződmény, amely szintaktikai szempontból egy egységként viselkedik, részei közé más elem nem ékelődhet be, részeinek sorrendje nem cserélhető fel” (i. h. 198). Mindez a magyarban az összetett igék egy részére, a prefixes igékre nem érvényes. Az összetett főnevek részeinek a sorrendje elég sokszor – a jelentés megváltozásával – felcserélhető. A *magyar–orosz szótár* nem ugyanaz, mint az *orosz–magyar szótár*. Az angolban is lehetőségek hasonló transzfixes felcserélések: *out break* – *break out*, *out fall* – *fall-out* stb. A *víz-vezeték-szerelő* összetett szóba is beékelődhet egy másik fő: *víz- és gázvezeték-szerelő*. „Az összetett szó szerkezete bináris” (i. h. 199) kitévelt így módosítanám: a szóösszetétel bináris, de az összetett szó morfémaszerkezete nem mindig az, l. a *víz-vezeték-szerelő* szó morfémaszerkezetét. Ahogy a szóképzést, úgy a szóösszetételt sem szabad azonosítanunk a morfémaelemzéssel.

PETE ISTVÁN

Systematization of morphemes in Hungarian

Morphemics is a branch of morphology dealing with the morphemic analysis of words (root → affixes), with form-building (stem → inflectional affixes), with word-building (base form → formants) and with composition (two or more words → compound word). The root of a word is the smallest shared morpheme within a family of words which carries the main lexical meaning of related words: *asztal* – *asztal-i*, *asztal-os*. According to their use, roots are usually free morphemes (can stand alone as complete words). Bound roots can never stand alone to make a word: *hent-es*, *fesz-ül*, *patt-an*, *gyógy-ít*. In some compound words two roots can be used as transfixes (usually in different meanings): *vagyonrész* – *részvagyon*, *munkabér* – *bérmunka*. The roots of old compound verbs are used in Hungarian as ambifixes: *Létrehozták a megállapodást*. – *Nem hozták létre a megállapodást*. Affixes are morphemes that can be added to a root. They are generally classified into various types, depending on their (1) position with respect to the root, (2) use, (3) function, (4) meaning, (5) frequency, (6) productivity and (7) origin. – According to their position with respect to the root, affixes fall into classes as follows: an affix added before the root of a word is a prefix: *a-morális*, *ki-járat*; affixes after the root are postfixes: *ki-jár-at-i*. An affix between two roots is an interfix: *bar-o-gráf*, *ocean-o-gráfia*. A unifix is an affix between a root (or stem) and a postfix: *ad-o-tt*. A superfix (also called suprefix) is a suprasegmental (stress or tone) distinction: *dél felé mentünk* – *délfelé ebédeltünk*. There is no infix and no internal flexion in Hungarian. Ac

ording to their use, affixes are almost always bound morphemes. The Hungarian verbal prefixes are used as ambifixes. The confix (also called circumfix) is an affix that is realised as a combination of a prefix and a suffix, such as *be-dutyi-z*. According to their function, affixes may be derivational, inflectional, or syncretic. The Hungarian postfixes are divided into derivational suffixes, inflectional suffixes (called *jel* in Hungarian, like past-tense *-t* in *irt*) and flexional endings of cases, persons or possessive endings.

ISTVÁN PETE

A kötőszói fej kettős jellege a mellérendelő főnévi szerkezetekben*

5. A mellérendelő kötőszó kettős funkciója és a kvantoros-számneves szerkezet. – A) A mellérendelt tagok személy jegyeinek az összeegyvetését és a szerkezet interpretációjának 'többség' jegyét a kötőszó pronominális, illetve kvantor oldalával hoztuk összefüggésbe. Bemutattuk: léteznek olyan előzetes, összefoglaló pronominálisok, melyek – a mellérendelő szerkezetre vonatkozva – vele láthatóan egyeztetettek, vö. a (10a, b)-vel.

(51) $\check{O}_{k_{ij},k}$ [*Béla_i, Mari_j és Erzs_{i,k}*] megvették az ajándékokat.

A fenti I., II. és III. típusú kvantoros-számneves szerkezetek – amennyiben mellérendelő szerkezethez társítottak – tükrözik a mellérendelés említett sajátosságait. A kvantoros-számneves szerkezet és a mellérendelő szerkezet közti relációnak vannak különleges vonásai. Három megkülönböztető sajátosságot találunk.

1. Az „elő-kvantifikáció” és az „utó-kvantifikáció” lehetősége. – Az A típusú kvantoros-számneves szerkezet csakis appozitív szerkezetnek lehet a tagja, ezt neveztük „utó-kvantifikációnak”. Ha egy „teljes” DP (pl. *a gyerekek*) és egy másik, DP-t kitöltő kvantoros-számneves szerkezet (pl. *mind a négy*) sorrendjét tekintjük, akkor azt találjuk, hogy az egyeztető végződést nem tartalmazó kvantoros-számneves szerkezet csak utó-kvantifikációban grammatikus, fordított sorrendben nem. Az egyazon DP-t formáló (*mind a négy*) (*gyerek-Ø*) szerkezet nem ebbe a paradigmába tartozik. (A # rövid szünetet jelöl.)

- (52) a) *A gyerekek, # mind a négy (pro) # megkerült.*
 b) **Mind a négy (pro) # a gyerekek # megkerült.*
 c) [*A radír, a toll, a cigaretta meg a magnó*], # *mind a négy (pro) # megkerült.*
 d) *?/*Mind a négy (pro) # [a radír, a toll, a cigaretta meg a magnó] megkerült.*

A kvantoros-számneves szerkezetek II. típusa számára az „elő-kvantifikáció” is lehetséges. Ez nem a sztenderd kvantor-NP sorrendet jelenti, hanem az előzetes, összefoglaló egyeztetéshez hasonlít. A kvantoros-számneves szerkezet ezúttal számbeli egyeztető végződést tartalmaz (*-en/-an*), amely 'élő', 'többsé' jegyű főnévre vonatkozik. Bár az egyszerű főnévi szerkezet mellett az utó-kvantifikáció grammatikusabb (53a, b), azonban

* L. MNy. 2006: 43–57.

a mellérendelő szerkezetre vonatkoztatva nemcsak az „utó-quantifikáció” (54a, b), hanem az elő-quantifikáció is grammatikus (55a, b):

- (53) a) *Az elcsavargott gyerekek, # mind a négyen megkerültek.*
 b) *?Mind a négyen, # az elcsavargott gyerekek megkerültek.*
- (54) a) *[A nagymama, az unoka, a postás meg a házmester], # mind a négyen megijedtek.*
 b) *[A postás, a házmester, te meg én], # mind a négyen megijedtünk.*
- (55) a) *Mind a négyen, # [a nagymama, az unoka, a postás meg a házmester] megijedtek.*
 b) *Mind a négyen, # [a postás, a házmester, te meg én] megijedtünk.*

A mellérendelő szerkezetre ilyen opció nemcsak a II., hanem a III. típusnál is fennáll.

2. A III. típusú kvantoros-számneves szerkezet csak mellérendelő szerkezetet alkotó tartalmas főnevekre vonatkozhat. – A birtokos szerkezet mintáját követő III. típusú tartalmas főnévvel kérdéses elfogadhatóságú, l. (56a, c). Viszont a tartalmas főneveket mellérendelő szerkezet mellett grammatikus, mind az „utó-quantifikáció”, mind pedig az „elő-quantifikáció” sorrendjében (57a–d):

- (56) a) *??A gyerekek, # mind a négyük # megijedt.*
 b) *??*A gyerekeknek # mind a négyük # megijedt.*
 c) **Mind a négyük a gyerekek/gyerekeknek megijedt.*
- (57) a) *[A nagymama, az unoka, a postás meg a házmester], # mind a négyük megijedt.*
 b) *[A postás, a házmester, te meg én], # mind a négyünk megijedt.*
 c) *Mind a négyük # [a nagymama, az unoka, a postás meg a házmester] megijedt.*
 d) *Mind a négyünk # [a postás, a házmester, te meg én] megijedt.*

3. A morfológiailag jelölt többes szám és a mellérendelő szerkezet ’többesség’ jegyének különbsége. – Ha a III. típusú szerkezet számnévi tagja tőszámnév, akkor a mellérendelő szerkezet csakis morfológiailag egyes számra jelölt főnévi alakokat tartalmazhat. A többesjel a kvantoros szerkezetnek a birtokszóként egyeztetett tagján jelenik meg. Az igei végződés a birtokszóval egyeztetett, ezért mindig egyes szám 3. személyű:

- (58) a) *[A nagymama, az unoka, a postás, meg a házmester] # mind a négyük megijedt.*
 b) *Mind a négyük # [a nagymama, az unoka, a postás, meg a házmester] megijedt.*
 c) **[A rendőrök, az utasok, a kalauzok és a mozdonyvezetők] # mind a négyük megijedt.*
 d) **Mind a négyük # [a rendőrök, az utasok, a kalauzok és a mozdonyvezetők] megijedt.*

A mellérendelő szerkezeten belül az egyes szám preferenciáját nem a négy számnév okozza, hanem a személyjelölő végződés jelenléte a kvantoros szerkezetben. A III. típusú szerkezet akkor sem lesz grammatikus a többes jelű, koordinált főnevekre vonatkoztatva, ha a számnévi tag nem tőszámnév, hanem számnévi mutató névmás (pl. *annyi*). Ugyan-

ebben az esetben a II. típusú kvantoros szerkezet már grammatikus (a II. típus: ...*mindannyian*, ...*mind a huszan*, viszont a III. típus: ...*mindannyiuk*, ...*mind a huszuk*). A III. típussal szemben a II. típusú szerkezet személyjelölőt nem tartalmaz, csak 'többesség'-re visszautaló végződést:

- (59) a) [*A rendőrök, az utasok, a kalauzok és a mozdonyvezetők*] # *mindannyian* / *mind a huszan* *kiabáltak*.
 b) *Mindannyian* / *mind a huszan* # [*a rendőrök, az utasok, a kalauzok és a mozdonyvezetők*] *kiabáltak*.
 c) **[A rendőrök, az utasok, a kalauzok és a mozdonyvezetők]* # *mindannyiuk* / *mind a huszuk* *kiabált/kiabáltak*.
 d) **Mindannyiuk* / *mind a huszuk* # [*a rendőrök, az utasok, a kalauzok és a mozdonyvezetők*] *kiabált/kiabáltak*.

A magyarban az a gazdaságossági elv érvényesül, hogy ha egy komplex DP-ben (a mellérendelés és kvantoros szerkezet által együttesen képzett szerkezetben) a 'szám' jegy 'személy' jegyhez társítva egyszer már morfológiailag megjelölt, akkor ugyanazon szerkezeten belül ez nem ismételtető. A III. típus esetében a kvantoros szerkezet számnévi tagja után morfológiailag jelölt a többes szám (*négyünk*), a kvantifikált főneveken már nem (és ekkor az igén sem). A II. típus esetében a kvantifikált főneveken morfológiailag jelölt a többes szám (és ekkor az igén is). A számnév *-en/-an* végződése olyan főnevekre utal vissza vagy utal előre, mely főnevek 'többesség' jeggyel bírnak. Ennek lehet forrása az illető főnevek morfológiailag jelölt többes száma. De a számnév *-en/-an* grammatikus lehet olyan kvantoros szerkezetekben is, melyek morfológiailag egyes számú tagokból álló mellérendelésre vonatkoznak. Ezt a mellérendelő szerkezet egészének 'többesség' jegye teszi lehetővé:

- (60) a) [*A rendőr, az utas, a kalauz és a mozdonyvezető*] # *mind a négyen megijedtek*.
 b) *Mind a négyen* # [*a rendőr, az utas, a kalauz és a mozdonyvezető*] *megijedtek*.

Az ilyen 'többesség' jegy – egyes számú tagok mellett – csakis a mellérendelő szerkezetben jön létre, szemben a morfológiailag jelölt többes számmal (melyet egy adott NP-n belül, a számnévi módosító fej ([NumP[Num⁰] többes jegyre (-*k* végződésre) jelöltsége hoz létre).

A fentiekben az 1–3. pontok alatt vázolt tulajdonságok együttesen azon alapulnak, hogy a mellérendelő szerkezet és a kvantoros-számneves szerkezet kapcsolata tényleges strukturális reláció és nem pusztán „közbeszúrás” vagy közbeékelés.

B) Az igei egyeztetés a kvantifikált mellérendelő szerkezet mellett. – A **B** típusú kvantoros szerkezetnél a mellérendelő struktúra 'többesség' jegye tehát kielégíti a kvantor+számnév *-en/-an* által az antecedens/postcedens 'többesség'-ére kirótt kritériumot, ezért az egyes mellérendelt tagok külön-külön egyes számúak lehetnek.

Az inherensen egyes számú névmások (*én, te, ő*) egyenként természetesen nem férhetnek össze ezzel a kvantoros szerkezettel, de grammatikusak a mellérendelő szerkezetben belül, annak 'többesség' kritériuma miatt. Ekkor az igén megjelenő személy jegy a mellérendelt tagok személy jegyei közül a „legfelső érték” és ehhez hozzáadott a 'többesség' jegy:

- (61) a) *Mind a négyen*, # [*a postás, te, ő meg én*] *hazaértünk* időben.
 b) *Mind a négyen*, # [*a postás, Mari, Ibi meg te*] *hazaértetek* időben.

Az igei végződés van egyeztetve a mellérendelt tagok legfelső személy jegyének többes értékével.

A III. típusú kvantoros szerkezetben a főnévi egyeztető végződést hordozó „birtokszó” – pl. *négy* (pro)-*ünk* – határozza meg az igei egyeztető végződést, nem pedig a kvantifikált főnév. Ezért az igei egyeztető végződés mindig 3. személyben marad:

- (62) a) *Mind a négyetek*, [*te, a nagymama, a postás meg a házmester*] *hazaért-Ø* időben.
 b) *Mind a négyünk*, [*a postás, te ő meg én*] *hazaért-Ø* időben.

Ezeket vö.:

- (63) a) (*Tinektek*) *elveszett-Ø* a kalapotok.
 b) (*Minekünk*) *elveszett-Ø* a kalapunk.

A (62a) esetében a kvantoros szerkezetben jelenik meg a mellérendeléssel egyeztetett személy/szám végződés (*mind a négyetek*, *mind a négyünk*). A kvantoros szerkezet hiányában ugyanez az igén jelenik meg. – A mellérendelés az alábbi, (64a) mondatban a többes 2. személy jegy (= ti) értékű végződést, a (64b) mondatban pedig a többes szám 1. személy (= mi) értékű végződést váltja ki az igén:

- (64) a) [*Te, a nagymama, a postás és a házmester*] *hazaértetek* időben.
 b) [*A postás, te ő meg én*] *hazaértünk* időben.

Ha az egész komplex DP esetragot kívánó nyelvtani funkciót tölt be, akkor az esetrag kétszer jelenik meg: a mellérendelés tagjain, valamint a kvantoros szerkezet számnévi tagja után is: *négye*-(pro)-*tek*+*ról*!

- (65) a) *Mind a négyetekről*, [(*te*)*ról*ad, a *nagymamáról*, a *postásról* és a *házmesterről*] *pletykálnak*.
 b) *Mind a négyünk*ről [*a postásról*, (*te*)*ról*ad, *ő*róla meg (*én*)*ról*am] *pletykálnak*.
 c) [(*Te*)*ról*ad, a *nagymamáról*, a *postásról* és a *házmesterről*], *mind a négyetekről* *pletykálnak*.
 d) [*A postásról*, (*te*)*ról*ad, *ő*róla meg (*én*)*ról*am], *mind a négyünk*ről *pletykálnak*.

Az esetrag kétszeri megjelenése mutatja, hogy egyrészt a kvantoros-számnéves szerkezetnek postcedense (a fordított sorrendnél antecedense) a mellérendelő szerkezet, másrészt mindkettő egy komplex DP összetevői, mely egészében kap esetjegyet, és a releváns összetevőin esetragot. Mivel a (pro) rejtett, hangalakokkal nem bíró névmás, ezért a végzések hangalakja a megelőző számnév hangalakjával egyeztetett.

C) Tárgyeset és igeragozás: a mellérendelés és a kvantoros szerkezet interakciója. – Ha az egész, komplex DP tárgyasetű, akkor a tárgyrag is kétszer jelenik meg: a kvantoros szerkezet számnévi tagja után – pl. *négy* (pro)-*ünket* – és a koordinatív főnévi szerkezeten is. A 3. személyű tárgy mellett az ige tárgyas ragozású:

(66) *Mind a négyüket, [Pétert, Marit, Ibit és Valit] megdicsérte az osztályfőnök.*

Ha a névmási tárgy 1. vagy 2. személyű, akkor az ige alanyi ragozásba kerül:

(67) a) *Ő lát (*látja) minket.*

b) *Ő lát (*látja) titeket.*

De a III. típusú kvantorral modifikált, 1. és 2. személyű névmási tárgyat tartalmazó szerkezet alanyi és tárgyas ragozást is kiválthat az igről. A választás attól függ, hogy a kvantoros szerkezet maga [N+I]P-t vagy DP-t képez. BARTOS HUBA (i. m.) véleménye szerint a magyar igről a tárgyas ragozást a DP kategóriájú tárgyak D feje váltja ki (kivéve az 1. és 2. személyt). Az ige alanyi ragozását pedig a DP-nél kisebb projekció: NP/[N+I]P tárgy váltja ki, vagy ha nincsen tárgy: *Látok* [_{NP}három könyvet]; *Látom* [_{DP}a három könyvet]. Az 1. és 2. személyű tárgy (*engem, téged, minket, titeket*) által kiváltott alanyi ragozást BARTOS azzal magyarázza, hogy ezek saját személyjegye inherensen értelmezhető jegy ('beszélő', illetve a 'hallgató' értelmezés), tehát a tárgyas igei végződés formájában történő egyeztetésük nem szükséges. Ezeknek a névmásoknak csak az NP-tárgyak útja marad.

[N+I]P mag keletkezik, ha nincsen a birtokos után kitöltött D fej. Ha a számnév összetevője egy [N+I]P szerkezetnek [*négy pro-ünet*] vagyis a számnév a NumP-ben marad, akkor érvényesül az 1. és 2. személyű tárgy melletti alanyi ragozási paradigma az igről:

(68) a) *(Minket, négyünet felvettek az egyetemre.*

b) *(Titeket, négyeteket felvettek az egyetemre.*

c) **(Minket) négyünet felvették az egyetemre.*

d) **(Titeket) négyeteket felvették az egyetemre.*

De ha a kvantoros szerkezet DP-t alkot, mivel a kitöltött D fej köré épül (*mind a négy pro-ünet*) akkor az ige tárgyas ragozása grammatikus az 1. és 2. személyű tárgy mellett is:

(69) a) *(Minket, nekünk) mind a négyünet felvették az egyetemre.*

b) *(Titeket, nektek) mind a négyeteket felvették az egyetemre.*

c) *??(Minket, nekünk) mind a négyünet felvettek az egyetemre.*

d) *??(Titeket, nektek) mind a négyeteket felvettek az egyetemre.*

A különbséget az okozza, hogy a (*minket*) [(*nekünk*) *mind a négy pro-ünet*] szerkezetben a birtokos után, határozott névelővel kitöltött D fej köré kiépült a DP-burok. A *mind* kvantor a [Spec, DP] pozícióban van, a kvantifikált névmás (*minket*) pedig a DP-hez kívülről van csatolva. Ahogy az alannal való egyeztetésnél is láttuk, az ige ilyenkor a kvantoros szerkezet (pro) formájú birtok tagjával van egyeztetve, nem pedig a birtok antecedensével/postcedensével (*minket, titeket*). A tárgyas ragozást a tárgyesetű birtokot tartalmazó kvantoros szerkezet D-jegye váltja ki – *mind a négy pro-ünet* –, nem pedig a *minket*.

A kétféle kvantoros szerkezethez kétféle interpretáció tartozik. A (70) mondataiban a *mind a négy pro-ünet* és az ige tárgyas ragozása úgy értelmezhető, mint a diskurzusban már bevezetett teljes releváns halmazra (*négy emberből négyre*) való visszautalás. A (71)-ben a *négy pro-ünet* és az ige alanyi ragozása úgy értelmezhető, mint a teljes releváns halmaz egy részhalmazára (a *tíz*ből *négy ember-re*) való visszautalás:

- (70) *Az osztályból tízen jelentkeztek az egyetemre. Közülük csak [Imre, Ibi, te meg én] tettük le a nyelvvizsgát. Mind a négyünket felvették.*
- (71) *Az osztályból tízen jelentkezünk az egyetemre. Ebből [Imrét, Ibit, téged meg engem], # négyünket felvettek.*

Előreutaló irányban is különbözik a két interpretáció. A (72a) mondatban a teljes releváns halmazról van szó (az összes tűzoltással foglalkozóról), ezért kérdéses a (72c). A (72b) mondatban viszont a releváns halmaz (tűzoltással foglalkozók) egy részhalmazáról van szó, ezért jól formált a (72d) is:

- (72) a) *Láthatod a képen mind a hármunkat: [téged, engem meg őt], amint oltjuk a tüzet.*
 b) *Láthatsz hármunkat a képen: [téged, engem meg őt], amint oltjuk a tüzet.*
 c) *??Mások mellett láthatod a képen mind a hármunkat: [téged, engem meg őt], amint oltjuk a tüzet.*
 d) *Mások mellett láthatsz hármunkat a képen: [téged, engem meg őt], amint oltjuk a tüzet.*

6. A kvantoros-számneves struktúra tükrözi a mellérendelő kötőszói fej kettős jellegét. – A) A mellérendelő kötőszó kettős jellegét úgy értettük, hogy van egy „kvantorszerű” (‘többesség’ jegyet kiváltó) és egy „pronominális” (személyjegy-egyeztető) oldala. Az *és/meg/vagy* típusú kötőszavaknak a mellérendelő szerkezetben legalább egyszer, nyílt formában jelen kell lenniük. A kötőszó hiánya rosszulformált szerkezetet eredményez; vö. a korábbi (11) mondataival:

- (73) a) **Te, én sétáltunk.*
 b) **Te, ő sétáltak.*
 c) **Én, ő sétáltunk.*

A rosszulformáltságot az okozza, hogy a kötőszói fej hiányában nem mehet végbe a tagok eltérő személy és szám jegyeinek összeegyeztetése. De ha az ilyen funkciók a kötőszó jelenléte nélkül teljesülhetnek, akkor a kötőszó hiánya nem okoz agrammatikusságot. Ez történik, mikor a mellérendelt tagok személy/szám jegyei összeegyeztetésének az értéke nyílt formában megjelenik a mellérendelésre vonatkozó kvantoros-számneves szerkezet számnévi, illetve ‘birtok’ tagján, vö. az alábbi (74)-gyel:

- (74) a) *[A postás, a házmester, te, én], # mind a négyen megijedtünk.*
 b) *[A postás, a házmester, te, én], # mind a négyünk megijedt.*
 c) *[Terólad, énrólam, a postásról, a házmesterről], # mind a négyünkről pletykálnak.*
 d) **[A postás, a házmester, te, én] megijedtünk.*
 e) **[A postás, a házmester, te, én] megijedt.*
 f) **[Terólad, énrólam, a postásról, a házmesterről] pletykálnak.*

A (74a–c) mondatokban a kvantoros-számneves szerkezet kiváltja a mellérendelő kötőszói fej összeegyeztető funkcióit. Mindhárom mondat esetében a kvantoros-számneves szerkezet visszautal a főnév értelmezhető személy/szám jegyeire (élő, 1–3. személy). A (74a)-beli kvantoros-számneves szerkezet (*mind a négy-en*) a l a n y e s e t b e n álló és ‘t ö b b e s s é g’ jegyű főnévi antecedensre/postcedensre utal. Az antecedens lehet egyes számra jelölt tagokból álló főnévi mellérendelés, amely mint szerkezet bír

a 'többesség' interpretálandó tulajdonságával. A (74b)-beli kvantoros-számneves szerkezet (*négy-pro-ünk*), a 'többesség' jelölést és a mellérendelt tagok legfelső személy jegye értékét együttesen tartalmazza a főnévi egyeztető végződés révén. Az ige a 'birtok'-kal egyeztetett. A (74c)-ben a kvantoros-számneves szerkezet felveszi a mellérendelő szerkezet *e s e t r a g j á t* is. A három változatban közös, hogy a morfológiailag egyes számú tagokból álló mellérendelő szerkezet 'többesség' jegye és eset jegye az összefoglaló kvantoros-számneves szerkezetben nyílt formában megjelenik, az *-en/-an* végződés vagy a 'birtok' többes egyeztető végződése és esetragja révén. Feltételezhető, hogy ezekben a szerkezetekben a kötőszó hiánya azért nem okoz rosszulformáltságot, mert az összeegyeztető funkcióit a kvantoros-számneves szerkezet *összefoglaló tagja* (*mind + a...*) és a számnévi tag utáni nyílt egyeztető végzések (*a négy-en, ...a négy-pro-ünk, a négy-pro-ünkről*) együttesen elvégzik. A mellérendelő kötőszó két oldala közül a kvantorszerű oldal jelenik meg a *mind* összetevő révén, és a „pronominális” oldal *a négy-en, négy-pro-ünk, négy-pro-ünkről* összetevők révén. Így a kötőszó kettős funkcióját tükrözik és egyszerűen ki is tudják váltani ezek a szerkezetek.

7. **Összefoglalás.** – Javaslatunk szerint a mellérendelő szerkezetek fejei a kötőszavak, amelyek sajátos szerkezetépítő funkciókat látnak el. Ezek a funkciók a kötőszó kategóriájától, a mellérendelt tagok kategoriális jegyeitől és a szintaktikai környezettől függenek. Vannak jegy-összeegyeztető funkciójú kötőszavak, mint az *n*-áris kötőszók, és vannak predikatív kategóriákat koordináló, jegy-kiosztó funkciójú kötőszavak, mint a bináris kötőszók. Amennyiben a jegy-összeegyeztető funkciójú, *n*-áris kötőszavak a koordinált főnévi szerkezetek jegyeit egyeztetik össze, ennek eredménye megjelenik az igei egyeztető végzésekben. Az *n*-áris kötőszóval képzett mellérendelő szerkezet tagjai között *k*-vezérlés és jegy-összeegyeztetési relációk vannak. Az *n*-áris kötőszói fejek felveszik annak a szintaktikai funkciónak a jegyét, melyet a mellérendelt szerkezet a mondatban betölt (alanyi, tárgyi, határozói funkciók). Az *n*-áris kötőszói fej szerkezetépítő funkciója kettős jellegű. Egyfelől kvantorszerűen, 'többesség' jegyet ad a szerkezet egészének, másfelől az összefoglaló személy/szám egyeztetésre alkalmas „pronominális” funkciót teljesít. Ennek eredménye megmutatkozik az igei egyeztető végződés értékében és a 'többesség' jegy megjelenésében.

Általánosságban a két- vagy többtagú főnévi mellérendelésekben az *n*-áris kötőszónak legalább egyszer nyílt formában jelen kell lennie. De léteznek a kvantoros-számneves szerkezeteknek olyan típusai, melyek belső struktúrája képes tükrözni, sőt kiváltani az *n*-áris kötőszó kettős funkcióját. Ekkor a kvantoros számneves kifejezés *h a t ó k ö r é b e n* álló főnévi mellérendelésekben a kötőszónak nem kell nyílt formában jelen lennie egyszer sem, mert kettős funkcióját a kvantoros-számneves struktúra összetevői maguk hordozzák.

BÁNRETI ZOLTÁN

The double nature of conjunction heads in coordinate noun phrases

This paper discusses, using Hungarian data, the way universal syntactic principles pertaining to nominal coordinate constructions assert themselves in actual language use. The head (dominant constituent) of coordinative constructions is taken to be the coordinative conjunction. We argue that coordinative conjunctions perform a double structure building function: they have a “quantifier” face triggering plurality effects, and a “pronominal” face having to do with agreement in person, number, definiteness, case, and other types of features. First, two major classes of coordinative

conjunctions are distinguished: those of n-ary and binary conjunctions. (The former, but not the latter, may coordinate an arbitrary – i.e., grammatically not restricted – number of constituents and can be applied to any grammatical category that can be coordinated at all.) Next, the double function of n-ary conjunctions in nominal coordinate constructions is presented. After that, special cases of nominal coordination involving quantified or numerically determined constituents are analyzed in which the quantified or numerically determined construction itself reflects the double nature of the coordinative conjunction head. On the basis of empirical analyses, we try to confirm our hypotheses concerning these conjunctions.

ZOLTÁN BÁNRÉTI

A *geisha* és *gésa* szóalakok a japán nyelvtörténet tükrében

1. Japánul két kínai írásjeggyel (*kanji*-val) szokás jelölni a *gésa* 芸者 szót, amelyet esetleg a négy kana szótagjellel is le lehet írni: げいしや *ge+i+shi+ya*. Amikor ezt a japán szót latin betűkkel írjuk át, több átírási módhoz folyamodhatunk, de a Japánon kívüli világban jelenleg általában egyedül az ún. Hepburn-rendszer, pontosabban a módosított Hepburn-rendszerű átírás (más néven *Hyōjunshiki*) használatos, amely a mássalhangzók jelölésére az angol nyelvet vette mintául. Tehát jelen írásunkban is ezen átírási módot követjük volens-nolens – ami nem azt jelenti, hogy a sorok írója követendőnek tartja a használatát jövőben is –, így szónkat *geisha*-nak írhatjuk át.

A *gésa* azon kevés számú japán eredetű szavak közé tartozik, amelyek bekerültek az európai nyelvekbe jövevényszóként. Az Oxford English Dictionary (2. kiad., 1989.; l. még OED no nihongo 378. Tokió, 2004. 34–6) szerint „**geisha** (geiʃə). Pl. geisha, -as [Japanese.] A Japanese girl whose profession is to entertain men by dancing and singing; loosely, a Japanese prostitute.”, és a szó első előfordulása az angolban jelzőként 1887-ben bukkan fel: „*Pall Mall G.* 17 Nov. 5/1 My companion and I ... entered a theatre, where we were regaled with a terribly realistic tragedy and geisha dancing.” A francia nagyszótárak szintén az 1887-es adatot tüntetik fel a *geisha* [geʃa] szócikkben a szó első előfordulásaként, amely Pierre Loti (1850–1923.) egyik művében található. Loti, aki először 1885 júliusától októberéig tartózkodott Nagaszakiban, az ottani élményei alapján alkotott „*Madame Chrysanthème*” című regényében ugyanis használja a *guécha* formát, és a lábjegyzetben az olvasók tájékoztatására megjegyzi, hogy „*guéchas*, chanteuses et danseuses de profession au Conservatoire de Yeddo” (Párizs, 1947. 180. Vö. IDA KIYOTO, Rochi no 'Okikusan' ni okeru nihongo hyōki ni tsuite. Kyōto gaikokugo daigaku kenkyū ronshū. 17. 1977. 62. IDA a *guécha* szó első szótagjában az *-e* magú nyújtóhang visszatükröződését látja, ami nem helytálló). Ez a szóalak a franciában ritka és régies, és már 1899-ben a ma is használatos és angolos *geisha* forma bukkan fel, bár előfordult a trémával ellátott *geisha* [geʃja] alak is (Trésor de la langue française – Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle [1789–1960.]. Párizs, 1971–.; Le Grand Robert de la langue française [2. kiad., Párizs, 1985.]) A németben a szintén angolos *Geisha* betűkép él, amelynek kiejtése: [ˈgeːʃa] és [ˈgaiʃa] (Brockhaus – Wahrig Deutsches Wörterbuch in sechs Bänden. Stuttgart, 1980–1984.; Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden. Mannheim–Bécs–Zürich, 1976–1981.)

A magyar *gésa* betűkép pedig talán egyedülálló a latin írást használó európai nyelvek között abban a tekintetben, hogy a legkevesebb, csupán négy betűt használ erre a szóra. Vö. *geisha* (angol, német, francia, holland, svéd, spanyol stb.), *geiša* (finn, észt, litván), *gejša* (cseh, szlovák, horvát, slován), *gejsza* (lengyel), *gueixa* (portugal), *gheiscia*

(olasz), *gheisã* (román). Vajon miért csak két betűvel jelöljük az első szótagot? Esetleg ehhez vajon köze van-e az eredeti japán szó ejtésének, amely élőbeszédben általában [ge:ja]? Felmerül ugyanakkor az a kérdés is, hogy ez a kiejtés miért nincs összhangban az elvégre fonetikusnak nevezhető kana írásképpel, sem pedig a *geisha* latin betűs alakkal, bár igaz, hogy egy szó kiejtése és annak kanajelekkkel vagy latin betűkkel rögzített formája nem feltétlenül fedi egymást. Jelen írásunkban – szem előtt tartva ezeket a kérdéseket – a *geisha* japán szó latin betűs átírása keletkezésének körülményeire szándékozunk némi fényt vetni. Evégett az alábbiakban először magáról a japán szó jelentéséről, majd a japán nyelv hang- és írástörténetéről szólnunk, különös tekintettel az *-e* magú kanajellel és utána az *i* kanajellel együttesen rögzített alak ejtésének, olvasatának kérdésére. A Meidzsi-korban megfigyelhető tisztavirág életű írásreform kísérletei egy aspektusáról is szólnunk, amely nem közömbös témánk szempontjából. Miután ezzel körvonalazódtak az írásképp és a hangkép közötti kapcsolatok, a latin betűs átírások problematikáját vesszük szemügyre. Végül, de nem utolsósorban a gésa szó magyar vonatkozásairól teszünk néhány megjegyzést.

2. A japán nyelv legnagyobb szótára (Nihon kokugo daijiten. 2. kiad. 1–13. köt. Tokió, 2000–2002. 4: 1243–4; 1. még KATO HIDETOSHI – KUMAKURA ISAO szerk., Gaikokugo ni natta nihongo no jiten. Tokió, 1999. 55–9) a *geisha* szócikkben négy jelentést említ: 1. 'az, aki kiemelkedik egy vagy több művészeti ágban'; 2. 'az, akinek foglalkozása a szórakoztató művészetek'; 3. 'férfi, aki táncsal, énekekkel stb. feldobja a lakoma hangulatát'; 4. 'nő, aki foglalkozásként táncokkal és énekekkel feldobja a lakoma hangulatát'. A 4. jelentéssel kapcsolatban a szótár tovább írja: ezekre a nőkre Edóban az Edo-kor közepétől használták ezt a szót, amely Kiotó vidékén *geiko*-nak felel meg, és az Edo-kor végétől Kiotóban is használatossá vált. Nyilván az idegen nyelvekbe bekerült kérdéses japán szó jelentése a 4., amely a négy jelentés közül a legújabb. Az európaiak alighanem a Meidzsi restauráció táján ismerkedhettek meg a szóval, illetve az e hivatást űző nőekkel, és az ő közvetítéssükkel lett jövevényszó az európai nyelvekben. A latin betűs átírás szempontjából érdekes, hogy ebben a szótárban az első jelentésnél hivatkozás történik a XVII. század elején megjelent japán–portugál szótárra (Vocabulario de lingua de Iapam com declaração em Portugues [Nagaszaki, 1603–1604], amelyet röviden „Nippo jisho”-nak [japán–portugál szótár] – hívnak a japán szakirodalomban), ahol a *Gueixa* szóalak található. E szótárban (az 1973-as és 1976-os reprint kiadásban ma már könnyen hozzáférhető, és spanyol [Manila, 1630.], francia [Párizs, 1862–1868.], és az utóbbi időkben japán fordítása is látott napvilágot [Hōyaku Nippo jisho. Szerk. és ford. DOI CHŪSEI – MORITA TAKESHI – NAGAMINAMI MINORU. Tokió, 1980.]), amely becses forrásul szolgál a japán nyelv története kutatásában, a szó jelentése japánul is ('Guei arumono') és portugálul is ('Homem que sabe artes, ou tem habilidades') meg van adva, francia fordításban pedig a *Gheicha* címszónál, amely gépies átültetésé lehet a portugál névalaknak, ez áll: 'homme qui connaît les arts, ou qui a des talents'. Tehát a szónkál kapcsolatban e korai latin betűs adat nyilvánvalóan nem azonos azzal a jelentéssel, amellyel a mai európai nyelvek rendelkeznek, és a szó európai elterjedésében bizonyára nem játszott közvetlen szerepet. Megjegyezzük egyúttal, hogy a mai portugál nyelvben használatos betűkép azonos azzal, amely a XVII. századi japán–portugál szótárban szerepel, bár a portugál etimológiai szótár szerint – a mai jelentésben – a XIX. században fordul elő először a *geycha* formában (ANTÔNIO GERALDO DA CUNHA, Dicionário etimológico nova fronteira da lingua portuguesa. 2. kiad. Rio de Janeiro, 1986.).

Tekintettel a szó jelentésének és latin írásos nyelvekben való elterjedésének időrendi vonatkozásaira, inkább a XIX. század közepén vagy második felében megjelent szótá-

rakat kell figyelembe vennünk. Most csupán kettőre hivatkozunk, amelyek fontos helyet foglalnak el a szótáriróadalomban. JAMES CURTIS HEPBURN (1815–1911.) 1867-ben egy kitűnő japán–angol szótárt (*A Japanese and English Dictionary: with an English and Japanese Index*. Jokohama) tett közzé, amely angolul írt japán értelmező szótárnak is tekinthető. A második kiadás 1872-ben Jokohamában, a harmadik pedig 1886-ban Tokióban látott napvilágot „*A Japanese–English and English–Japanese Dictionary*” címmel. Mind a három kiadásban – amelyek mai szemmel nézve értékes forrásul szolgálhatnak a japán nyelv korabeli állapota tanulmányozójának – megtalálható a *geisha* címszó, de az 1. kiadás a *gei-ko* címszóra utal, amelynek jelentése ’A dancing girl’, a 2. kiadás már ezt a *geisha* címszó után említi, a 3. kiadásban pedig ez áll: ’A dancing or singing girl’ (HIDA YOSHIFUMI – LEE HAN SOP, *Hebon cho Waei gorin shūsei*. Shohan, saihan, sanpan taishō sōsakuin. 1–3. köt. Kamakura, 2000. 1: 206). Az Ōtsuki Fumihiko (1847–1928) által szerkesztett „Genkai” című nevezetes szótárban, amely a japán nyelv első modern értelmező szótárának tekinthető (1889–1891.; 1904-ben megjelent Tokióban egykötetes kicsinyített változatában, amelyre támaszkodunk: 309), a címszó csupán azt a jelentést adja meg, amely az említett japán nyelv nagyszótárában a 4. jelentésként található meg. Tehát a szó már a Meidzsi-korban is főképp a jelenlegi jelentésben volt használatos. A japán történet legnagyobb lexikona szintén e címszó alatt gyakorlatilag csupán a 4. jelentésről szól (Kokushi daijiten. 1–15. köt. Tokió, 1979–1997. 5: 38).

3. Az említett japán nyelv nagyszótárában a szócikk végén a kiejtés jelölésénél négy katakanával *ge+i+shi+ya* van írva az *i*-nél a kis háromszögű jel hozzáadásával. A jel az előző szótag magánhangzós részének nyújtását jelzi, ami azt jelenti, hogy [gei]-nek is és [ge:]-nek is ejtik. Ez a jel a szótárban olyan kínai írásjegyek kínai eredetű ejtésének jelölésében található meg általában, amelyeket az *-e* magú kanajellel és utána az *i* kanajellel rögzítenek. Számuk nem kevés. Ezzel kapcsolatban először a japán nyelv hangtanát hívjuk segítségül, amelyben szó esik a *chōon*-okról. Ezek a magánhangzóknak és a szótagok magánhangzós részének hosszításával született hangok, amelyeket nyújtóhangnak is lehet nevezni. Az *-e* magú *chōon*-okat (*e dan chōon* vagy *e retsu chōon*) két csoportra lehet osztani. Az egyik a kínai írásjegyek kínai olvasatából eredő ejtések (*kanjion*, ill. *jion*). Például *keiki* [ke:ki] (*ke+i+ki* kana jelekkel, ’üzlet’), *meiwaku* [me:waku] (*me+i+wa+ku*, ’baj, bosszúság’), *takesei* [takese:] (*ta+ke+se+i*, ’bambusszal készült’) stb., amelyek gondosan ejtve [keiki]-nek, [meiwaku]-nak és [takesei]-nek hangzanak. Ide tartozik a *geisha* szavunk is. (Olyan szavaknál, amelyekben *e* és *i* között jelentéshatár van, a kiejtés általában változatlan marad. Például *e+i+ri* ~ *e+iri* ~ *eiri* [eiri] ’képpel ellátott’; vö. *e+i+ri* ~ *ei+ri* ~ *eiri* [e:ri] ’haszon’). A másik csoporthoz tartozók japán eredetű szavak, amelyek nem számottevők, és magánhangzójuk mindig az [e:], és nem váltakoznak az [ei]-vel: *neesan* [ne:san] (’idősebb lánytestvér’; *ne+e+sa+n* kanajelekkel), és az olyan töltelékszavak mint a *nee* [ne:] (*ne+e*), *ee* [e:] (*e+e*) stb. Ehhez a csoporthoz tartozónak tekinthetők olyan idegen és nem kínai eredetű szavak is mint a *kēki* (<ang. *cake*) ’sütemény’ [ke:ki] és a *gēmu* (<ang. *game*) ’játék’ [ge:mu]. (KAWAKAMI SHIN, *Nihongo onsei gaisetsu*. Tokió, 1977. 77–9.). Ezeknél a jövevényszavaknál, amelyeket katakanákkal szokás rögzíteni, a magánhangzó részének hosszítását egy vonallal jelzik, nem pedig az *i* kanajel hozzáadásával. Talán ARAI HAKUSEKI (1657–1725), kora egyik legnagyobb tudósa volt úttörő személyiség abban is, hogy a kínai írásjegyeket és a hiraganajeleket vegyesen használó japán szövegekörnyezetben szisztematikusan alkalmazta a katakanajeleket az idegen szavak és jövevényszavak jelölésére, ami csak a Meidzsi-kortól lett általános. Említésre méltó, hogy nála már megjelenik a vonaljel a nyújtóhang jelölésére (l. részletesen MATSUMURA AKIRA, *Arai Hakuseki to gaikokugo gairai*go

no katakana hyōki. In: UŌ., Kindai nihongo ronkō. Tokió, 1999. 1–52. A tanulmány eredetileg 1977-ben jelent meg.).

MINETANI TŌRU azt írja, hogy az *-e* magú *chōon*-okat illetően csupán az [e:] ejtéssel rendelkező /ee/ fonéma, valamint az [e:] és [ei] (illetve [ei]) ejtések között ingadozó /ei/ fonéma létezik, és a szóképzlet túlnyomó részében az utóbbi található meg. Szerinte az *-e* magú kanajel után tett egyenes vonal (a jövevényszavaknál) az [e:] ejtés, míg az *i* kanajel (a kínai eredetű szavaknál) pedig az [ei] ejtés születésére van hatással (MINETANI TŌRU, Gendai nihongo no chōon ni tsuite: Kokugo kenkyū 42. 1979/2: 8). A *teinei* (*te+i+ne+i*) szónak, amelyet a szakirodalomban néha példaként szoktak felhozni ebben a vonatkozásban, jelentésváltozás nélkül elvileg négy ejtése lehetséges: [te:ne:], [te:nei], [teine:], [teinei], melyek közül az utolsót hiperkorrekt formának tartják. Az első ejtést kivéve az összes többiben a kanahasználat módjának hatását vélik felfedezni. Magánhangzó-kettőzősként felfogva [teene:]-féle ejtésnek is vehetjük, bár a *chōon*-ok fonológiai meghatározása körül vita folyik (l. pl. HAMADA ATSUSHI, Kokugo on'in taikai ni okeru chōon no ichi. In: UŌ, Zoku chōsen shiryō ni yoru nihongo kenkyū. Kioto, 1983. 99–125 [A cikk eredetileg a Kokugogaku 1955-ös kötetében látott napvilágot]; MAEDA MASATO, Kokugo on'inron no kōsō. Tokió, 1971. 150–63; GÜNTHER WENCK, The Phonemics of Japanese. Wiesbaden, 1966. 20–1).

4. A kezdet kezdetén a kanajelek pontosabban adták vissza a kiejtést, mint évszázadokkal később, amikor már kiejtésbeli változások mentek végbe. Az idők folyamán így egyre nagyobb lett a távolság a kana jelölésmód és az ejtés között, és a kanahasználat már néha nem volt egységes. A Meidzsi restauráció után a kormány azt a kana helyesírást alkalmazta, amelyet Keichū (1640–1701) neve fémjelzett, és amely a japán eredetű szavakra vonatkozott. Ez az ún. kanahasználat történeti helyesírásának (*rekishiteki kanazukai*, történeti kanahasználat) kérdésével áll kapcsolatban. Ez a helyesírás, amely a Heian-kori nyelv állapotát vette alapul, a hosszú idők folyamán végbent hangváltozások következtében már nagyban eltért az akkori kiejtéstől. Az Edo-kori neves és jeles tudós, MOTOORI NORINAGA (1730–1801) pedig régebbi források elemzése alapján megállapította, hogy a kínai eredetű szavak leírására milyen kanajelek használandók. Ez az említett *rekishiteki kanazukai* része, amelyet *jion kanazukai*-nak, illetve *jion no rekishiteki kanazukai*-nak („kínai ejtések történeti kanahasználatá”-nak) neveznek. Ez a helyesírás gyakran már nem tükrözte az Edo-kori ejtések sem, hiszen ez a jelölésmód is nagyjából a Heian-kori ejtések alapján született. Azonban a Meidzsi-kormány a hivatalos iratokban, állami tankönyvekben stb. a történeti kanahasználatot alkalmazta, amelyet már elavult kiejtési formákat megőrző hagyományos írásmódnak is nevezhetünk, de így is ez terjedt el országszerte. Kiemelendő, hogy az efféle kanahasználat kis részben – ahogy látni fogjuk, köztük éppen az *-e+i* kanajelek használata is – az 1946-ban bevezett új helyesírásban él tovább.

A japán nyelv nem kedveli több magánhangzó egymás mellett állását, bár az ilyen esetek száma megnövekedett, amikor kínai szavak áramlottak be a japán szóképzletbe. A *gei-sha* szó első kínai írásjegyének ejtése jelenleg *yi*, a Szui- és Tang-korban pedig *ŋei* lehetett (TŌDŌ AKIYASU, Gakken kanwa daijiten. Tokió, 1978. 1092; l. még BERNHARD KARLGRÉN, Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese. Párizs, 1923. 83; EDWIN G. PULLEYBLANK, Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin. Vancouver, 1991. 369), amelyet a japán nyelv annak idején *gei*-vel illesztett be a hangrendszerébe. Az idők folyamán abból, hogy két magánhangzó érintkezett egymással, hosszú magánhangzó (nyújtóhang) kelt életre. Bizonyos, hogy az [ou] > [o:] hangfejlődés már a Muromacsi-korban végbe ment, de az

[ei] [e:]-vé válása is vajon ekkor történt-e meg? TAKAMATSU MASAO megjegyvezén azt, hogy a szóban forgó hangváltozást általában az Edo-kor közepére helyezik, azt írja, hogy az *e* és az *i* hangtanilag közel állván egymáshoz az utóbbi könnyen hasonul az előbbihez, tehát akaratlanul is meghosszabbítják az első magánhangzót. Amenyiben a gyakorlati ejtés nem tudatosul, akkor nem szükséges külön megjelölni ezt az ejtést, így szerinte nehéz meghatározni azt is, hogy mikor történt meg a két elem összeolvadása (Renboin to sono yūgō: Kokugo kokubun 61. 1992/6: 16). HAMADA ATSUSHI – akinek feltevése szerint a kínai írásjegyek (kínai eredetű) ejtéseinek (*e+i*, *ke+i*, *te+i*, *se+i* stb.) *-e* magú nyújtóhanggá válása egészen a Nara-korig nyúlik vissza – azt írja, hogy mivel ma is az *i* kanajel hozzáadásával rögzítik az *-e* magú nyújtóhangokat, legalább az írástudók körében sokan azt hiszik, hogy ezeket [kei], [tei], [sei] stb.-ként ejtik. Szerinte irracionális, hogy ezekkel kapcsolatban az ún. történeti jelölésmódot, *-e+i-t* még megőrizték a kanahasználat mai helyesírásában is, amely szerint a japán eredetű szavakra viszont az *-e+e*-féle kana írásmód használatos, pl. *ne+e+sa+n*-szóra. (HAMADA ATSUSHI, Chōon. In: Uő., Kokugoshi no shomondai. Ozaka, 1986. 126–7. Eredetileg 1951-ben jelent meg a Jinbun Kenkyūban.)

Számunkra most annál, hogy milyen régtől fogva mutatható ki, fontosabb kérdés az, hogy a szóban forgó jelenség a XVIII. és XIX. században már gyakorinak számíthat-e. MOTOORI NORINAGA 1785-ös írásából („Kanji san'on kō”) tudhatjuk – amely a japán hangtörténeti kutatások egy fontos állomása –, hogy a kínai írásjegyek olvasatával kapcsolatban az *e+i-t*, *ke+i-t*, *se+i-t* stb. *e+e*-nek, *ke+e*-nek, *se+e*-nek stb. ejtik. MOTOORI azután hozzát teszi, hogy az *e* az *i* rokon hangja, és amiatt, hogy különösen közel áll egymáshoz, önmagától lesz úgy. (Motoori Norinaga zenshū. 5. kötet. Tokió, 1970. 401–2. Ezt követi az a hasonló megjegyzés, miszerint az *o+u-t*, *ko+u-t*, *so+u-t* stb. *o+o*-nak, *ko+o*-nak, *so+o*-nak stb. ejtik.) Fentebb láttuk, hogy modern nyelvészek hasonló véleményről adnak hangot. Az „Ongyoku gyokuen shū” című könyv (1727.) – összeállítója MIURA TSUGUYASU – útmutatást ad fonetikai magyarázatokkal arról, hogy a nó dráma szövegét hogyan kell előadni, így fontos forrásául szolgál az edo-i nyelv kiejtésének. Eszerint úgy kell énekelni, hogy az *e* után következő *i* ne keveredjen össze az *e*-vel, és az *i* könnyű lévén nyomatékosan ejtendő (1/30). Ebből arra lehet következtetni, hogy mindennapos jelenség volt már akkor is, hogy az *ei* ejtésnél az *i* hasonult az *e*-hez (TAKAMATSU i. m. 17; GÜNTHER WENCK, Japanische Phonetik. 4. köt. Wiesbaden, 1959. 148–9. Vö. HASHIMOTO SHINKICHI, Kokugo on'inshi. Tokió, 1966. 74–5). Egyébként még a mai nó dráma előadásában is betartják ezt az ejtési módot, és nincs meg az *-e* magú nyújtóhang, sőt általában alig vannak nyújtóhangok (MAEDA MASATO, Yōkyoku ni okeru chōon: Kokugo kokubun 46. 1977/4: 251–2).

MATSUMURA AKIRA az ún. edo-i nyelvben megfigyelhető [ai] hangkapcsolat hangváltozásáról értekezvén főleg olyan korabeli irodalmi alkotásokat, nevezetesen a Shikitei Sanba (1776-1822) által írott „Ukiyo buro”-t, valamint az „Ukiyo doko”-t vette vizsgálat alá, amelyekben az író viszonylag a kiejtéshez hűen használja a kanajeleket. MATSUMURA arra a következtetésre jutott, hogy az Edo-korban az *ai* megmaradt a társadalom felső rétegeinél, a samuráj családok és értelmiségiek körében, de az átlag polgárok körében – kivéve azok udvarias beszédjét –, különösen az alsó rétegeknél általános volt az [ai]-nak [e:]-re való változása. Ez a kanahasználat módjából valószínű: Shikitei például *a+i*, *ka+i* stb. helyett *e+e*, *ke+e* stb. kanajeleket alkalmaz az ilyenfajta beszédek közlésében. Ugyanakkor az is előfordul, hogy a megszokott *-a+i*-ra az *-e+i* kanajelek is voltak használatosak nála, így felvetődik a kérdés, hogy ebben az esetben az *-e+i* kanajelekkel rögzített íráskép valóban [ei]-nek hangzott-e, vagy inkább [e:] -nek. Ott, ahol a kanajelekkel *-e+i*-nek írandó, általában *-e+i* fordul elő, és viszonylag kevés számú példa van arra, hogy helyettük az *-e+e* kanajelek szerepelnek. Ha az edo-i nyelvben az *-e+i* kanajeleket való-

ban [ei]-nek ejtették, akkor ez arra mutat, hogy e tekintetben az edo-i nyelv eltér a mai tokió-i nyelvtől, amelyben általános az [e:] ejtés. MATSUMURA ezeket a körülményeket figyelembe véve úgy véli, hogy mivel igen általános volt az [ei] > [e:] hangváltozás, Shikitei nem nagyon ügyelt erre, így ritkán változtatta meg az *-e+i* kanajeleket az *-e+e*-re. Ez azt jelenti, hogy az *-e+i* kanajelekkel rögzített írásképet általában [e:]-nek ejtették (*a+i* [ai] → *e+i* [e:] / *e+e* [e:]; *e+i* [ei] → *e+i* [e:] / *e+e* [e:]). L. részletesen MATSUMURA AKIRA, *Edogo ni okeru renboin no onka*. In: UŐ., *Zōho edogo tōkyōgo no kenkyū*. Tokió, 1998. 209–38. A tanulmány eredetileg 1955-ben látott napvilágot). MORITA TAKESHI hivatkozva MATSUMURA tanulmányára azt írja, hogy az [ei]-nek [e:] -re válása a műveletlen emberek körében volt megfigyelhető (On'in no henshen. In: On'in [Iwanami kōza nihongo 5. köt.]. Tokió, 1977. 272), amit azonban MATSUMURA nem állít kifejezetten, hanem inkább az [ai] > [e:] hangváltozás kapcsán. Shikitei egyik művében találkozunk a *teinei* szóval is, s az *e* szót jelölő két kínai írásjegy mellé az író a *te+e+ne+e* kanajeleket adta hozzá, és ennek ezáltal minden bizonnyal a [te:ne:] ejtést tulajdoníthatta (Shikitei Sanba: *Ukiyo buro stb.*, a szöveget gondozta JINBŌ KAZUYA. [Shin Nihon koten bungaku taikai. 86. köt.] Tokió, 1989. 86. Valójában itt a *te+he+ne+he* kana íráskép áll, amely szintén használatos volt annak idején ugyan, de a *he* – valamint a *we* – az *e*-vel tulajdonképpen azonos hangértékkel bírt. Az egyszerűség kedvéért az író művében szereplő szavak közlésénél *e*-vel helyettesítjük a *he*-t, illetve a *we*-t.). Ahogy Shikitei jellemzi, a beszélő tényleg nyers szójárásban ejti ezt a szót, de ez nem azt jelenti, hogy az efféle ejtés a XIX. század elején nem lett volna használatos az értelmiségiek körében. Mivel MATSUMURA felhoz néhány példát arra, hogy az *-e+i* helyett *-e+e* kanajelek bukkannak fel Shikitei Sanba két művében, számunkra nem nehéz feladat utánajárni annak, hogy ezen Edo-kori szerző műveiben milyen társadalmi státuszban lévő embereknél fordul elő ez az ejtésstílus. Vajon az *e+e*-féle kana jelölésmóddal rögzített szavak csupán a vulgáris nyelvezetben bukkannak fel? Kiderül, hogy a MATSUMURA által említett szavak közül, amelyek nem nagyszámúak ugyan, akad néhány olyan – kínai írásjeggyel rögzített és *-e+e* kana olvasati jelekkel ellátott – szó, illetve szótag, amelyek udvarias beszédstílusban vagy egy jómódú ember szájából hangzanak el: *go+ko+n+re+e* (御婚礼 i. m. 123), *se+e* (所為 i. m. 166., vö. 125, 185), *ta+i+te+e* (大体 i. m. 99, 123). Közülük különös figyelmet érdemel a legutolsó szó, amelyet általában a *ta+i+te+i* kanajelekkel szokás rögzíteni, és amely a vulgáris stílusban a *te+e+te+e* kanajelekkel fordul elő Shikitei művében (i. m. 67; a MATSUMURA által említett szavak közül a *ta+i+he+e+ra+ku* szó is érdekes lehet ugyan, de Shikitei valójában a *te+e+he+e+ra+ku* [i. m. 114] kanajeleket használja a vulgáris beszédstílusban). A szó első része, *ta+i* kanahasználata arra utal, hogy itt nincs szó udvariatlan beszédstílusról vagy egy műveletlen ember kiejtéséről, különben is Shikitei a *ta+i+te+e* kanahasználatot valóban az udvarias stílusú társalgásban alkalmazta. Mindezekből az következik, hogy a kérdéses szó második részének kana jelölésmódja, a *te+e* [te:] – illetve általában [e:] az [ei] helyett – nemcsak a műveletlenek, hanem műveltek körében is és udvarias beszédstílusban is egyaránt használatos volt a XIX. század elején. Az eddig felhozott XVIII. és XIX. századi adatok arra mutatnak, hogy az Edo-korban az [e:] ejtés az [ei] helyett általános volt. Tehát amikor a XIX. század második felében a *geša* szó ismertté vált a latin írást alkalmazó európaiak és amerikaiak körében, a japánok az elnevezést [ge:ʃa]-nak ejtették az edo-i és majd a tokiói nyelvjárásban.

Az *ou* hangkapcsolatban mind az első, mind a második elem veláris és labiális is, ami könnyen vezethet a két elem összeolvadásához, és ebből az [o:] hosszú magánhangzó (nyújtóhang) születik. Hasonlóképpen van ez az *ei* hangkapcsolatban is, itt is mind az első és a második elem palatális és illabiális is, így szintén könnyen megtörténik az aszimilálódásuk, s [e:] keletkezik. TAKAYAMA TOMOAKI ezzel kapcsolatban (Nihongo ni

okeru renssetsu boin no chōboinka: Gengo Kenkyū 101. 1992: 16. 3. jegyz., 28–31) úgy véli, hogy amennyiben az emberek tudatában még mindig tovább él az, hogy az [ei] a gondos ejtés – ahogy a hiperkorrekt forma is mutatja –, akkor ez teljes mértékben még nem adhatja át helyét az [e:]-nek, szemben az [ou] > [o:] változással, amely ekkorra már befejeződött. UEMURA YUKIONAK a mai japán nyelv fonológiájáról szóló tanulmánya szerint a kínai eredetű szavak kiejtésével kapcsolatban az [o:] és az [e:] gyakran fordul elő, az [u:] pedig ennél ritkábban; az [a:] és az [i:] viszont nincs meg a kínaiból átvett kiejtések között, így ezek általában az előbbi három kiejtésnél sokkal ritkábban jelennek meg. UEMURA megjegyzi, hogy olyan kínai írásjegyeket, amelyeknek olvasatát (az *on'yomi*-jukban) -e magú kanajellel és utána pedig az *i* kanajellel jelölik, [e:]-nek ([ke:] -nek, [se:] -nek stb.) ejtik ki a standard nyelvben, de – a kana íráskép miatt és amiatt is, hogy iskolákban nem tanítják azt, hogy valóban hosszú magánhangzóról van szó – gyakran azt hiszik, hogy [ei]-nek ejtik. A kjúsú-i és egyéb nyelvjárásokban ezen régi [ei] ejtés megőrződött, és Tokióban is a kanahasználat szabályzatának hatására felbukkan különösen formális esetekben. E tendencia a fiatal nemzedék körében látszik némileg megerősödni (UEMURA YUKIO, Gendai no on'in. In: NAKADA NORIO szerk., On'inshi, mojishi [Kōza kokugoshi. 2. köt.]. Tokió, 1972. 284–5). Azt mondhatjuk, hogy itt a kana betűejtéssel van dolgunk.

5. A következőkben az írásreformmal kapcsolatos javaslatokról szólunk röviden, amelyek a Meidzsi-korban fogalmazódtak meg; találunk köztük olyan adatokat is, amelyek azt mutatják, hogy az -e+i (-e+hi, -e+wi) kanajelekkel rögzített szótagot az előbeszédben általában [e:]-nek ejtik. Mielőtt erre térnék ki, ízelítőül hivatkozunk a fent említett „Genkai” című szótárra, amely a történeti kanahasználatot alkalmazta, és nagy népszerűségnek örvendett. Meg kell jegyeznünk azt, hogy a címszavak ugyan hiraganával vannak írva – melyek után a megfelelő kínai írásjegyek (kanjik) szerepelnek –, de az olyan címszavak mellé, melyeknek kiejtése nagyban eltér az írott hiraganás alaktól, kisbetűs katakanát is tettek. Például a hiraganával írt *te+fu* てふ címszó (egyik jelentése 'lepke') mellé kisbetűs katakanával *chi+yo+u* チヨウ van írva, amiből így könnyen megtudhatjuk a szó helyes olvasatát, a *chō-t* ([tjo:]). A *te+u* címszónál (egyik jelentése 'bilion') pedig a *te* hiragana mellé kisméretű katakanával *chi+yo* van írva, ami azt jelenti, hogy a szó olvasata *chi+yo+u*, azaz szintén *chō*. Az írásképek ugyanis már elavult hangállapotot tükröztek, ami nyelvtörténeti okokra vezethető vissza. A *geisha* (*ge+i+shi+ya*) szó esetében pedig nem volt szükséges ilyen eljárás, mivel itt a történeti kanahasználat azonos a modern (jelenleg érvényben lévő) kanahasználattal, s a szó kiolvasása így nem okozott komoly gondot. Mindenesetre ilyen körülmények között természetes, hogy már a Meidzsi-korban hangot kapott az a vélemény, miszerint olyan kana helyesírást kell alkalmazni, amely a kiejtést jobban és hűbben tükrözi. Nem feladatunk részletetekbe menően számot adni az írásreformmal kapcsolatos mozgalmak minden aspektusáról, csupán a témánk szempontjából fontos állomásra összpontosítjuk a figyelmet.

Az Oktatásügyi Minisztériumnak az elemi iskolákról szóló 1886-os első és 1890-es második rendeletének megváltoztatása alkalmából az 1900 augusztusában kibocsátott 14. rendeletében a kanahasználatra vonatkozó új szabályzatot is megtaláljuk. Ez azt a célt szolgálta, hogy az addig érvényben levő történeti kanahasználat helyett az ejtéshez közelebb álló, sokkal fonetikusabb jellegű kana jelölésmód kerüljön bevezetésre az iskolákban. Most csupán egy jellegzetes példát hozunk fel. A történeti kanahasználatban egy, kanajelekkel ötféleképpen rögzített szótagot (*ka+u* かう, *ka+fu* かふ, *ko+u* こう, *ko+fu* こふ, *ku+wa+u* くわう) – melyeket egységesen [ko:] -nak olvastak – az új kanahasználat szerint a *こ* *ko* kanajel után egyöntetűen egy vonal (nyújtójel) hozzáadásával jelölték: *こ-* (*kō*). Az efajta kanahasználatot *bōbiki kanazukai*-nak nevezik, amelynek jelentése:

’vonalhúzos kanahasználat’. Ezt a szabályzatot 1901 áprilisától csak az elemi iskolákban kezdték alkalmazni, tekintettel arra, hogy a gyerekek számára nehéz elsajátítani a történeti kanahasználatot; viszont ez nem vonatkozott a felsőbb oktatásra és a japán társadalomra általában. Az is megemlítendő, hogy ez csak a kínai eredetű szavak kanahasználatára (*jion kanazukai*) korlátozódott, és nem vonatkozott a japán eredetű szavak helyesírására, amely még a történeti kanahasználatnál maradt (l. részletesen YOSHIDA SUMIO – INOUCHI YŪICHI szerk., *Meiji ikō kokuji mondai shōan shūsei*. Tokió, 1962. 393, 479–83; TAKEBE YOSHIAKI, *Kokugo kokuji mondai no yurai*. In: *Kokugo kokuji mondai* [Iwanami kōza Nihongo. 3. köt.]. Tokió, 1977. 273–5). Még ha csak kis mértékben is, de már a kiejtést vették alapul, és ez nagy előrelépésként értékelhető. Fontos megjegyeznünk azt, hogy itt még nem került szóba az addig *-e+i*, *te+i* stb. kanajelekkal rögzített szótagok írásmódjának kérdése.

1902 márciusában a kormány létrehozta a Nyelvvizsgáló Bizottságot (Kokugo chōsa iinkai), amely megkezdte az ide vonatkozó tudományos igényű vizsgálatokat és felméréseket. A kínai írásjegyek teljes elhagyása már határozatba volt foglalva, hiszen a Bizottság egyik irányelve az volt, hogy írásként fonogramma alkalmazandó, és a kana, valamint a latin betűs írás előnyei és hátrányai vizsgálandók (HIRAI MASAO, *Kokugo kokuji mondai no rekishi*. Tokió, 1949/1998. 220–1; TAKEBE i. m. 273; OSA SHIZUE, *Kindai nihon to kokugo nashonarizumu*. Tokió, 1998. 73–5; NANETTE GOTTLIEB, *Kanji Politics. Language Policy and Japanese Script*. London–New York, 1995. 61). A pedagógusok körében pedig az 1900-as szabállyal kapcsolatban megerősödött az a vélemény, miszerint a japán eredetű szavakra is alkalmazzák az ejtéshez közelebb álló kanahasználatot. Ilyen körülmények között 1905-ben az Oktatásügyi Minisztériumban működő Tankönyvvizsgáló Bizottság (Kyōkasho chōsa iinkai) elkészített a kanahasználattal kapcsolatban két javaslatot az írott és a beszélt nyelvre vonatkozóan. Az egyik a japán eredetű szavak kanahasználatáról (*kokugo kanazukai*), a másik pedig a kínai eredetű szavak kanahasználatáról (*jion kanazukai*) szólt. Az utóbbi javaslat – amely számunkra különös figyelmet érdemel – az 1900-as szabályzatot azzal egészítette ki, hogy az *-e+i* kanajelek csoportját is csak egy *-e* magú kanajellel írják ezután egy vonal, vagyis nyújtójel hozzáadásával. Például az eddig használt *e+i* えい, *ge+i* げい, *te+i* てい, *de+i* दै, *re+i* れい stb. helyett *e-* えー, *ge-* げー, *te-* てー, *de-* दैー, *re-* れー stb. kanahasználati mód kerülne alkalmazásra (YOSHIDA–INOUCHI i. m. 394, 497). Az írásreform javaslatának anyagát márciusban elküldték véleményezés végett az 1896-ban létrejött Felsőoktatási Tanácsnak (Kōtō kyōiku kaigi), ahol az illetékesek tájékoztatót tartottak az írásmód változásáról. Ott a most említett kanahasználattal kapcsolatban azt a magyarázatot adták, hogy tekintettel az országos általános tendenciára és a tokiói nyelvet mérvadónak véve elismerik a *chōon* (nyújtóhang) létét és ennek jelölésére alkalmazzák a vonaljelet (YOSHIDA–INOUCHI i. m. 521). Bizonyos, hogy a szándék az volt, hogy a standard nyelvben ez az ejtés érvényesüljön országszerte. A Minisztérium 1905 februárjában véleményezésre elküldte a javaslatokat a Nyelvvizsgáló Bizottságnak is, amely novemberben a következőképpen foglalt állást: a *chōon*-ok jelölésére az *a*, *i*, és *u* kanajelek alkalmazandók, és helyettesítésükként pedig a nyújtójellel való jelölés megengedhető. Az *-e* magú *chōon*-ok jelölésére tehát az *-e+i* használandó (YOSHIDA–INOUCHI i. m. 397–9, 528, 532), ami nem új megoldás, de annyiban érdekes, hogy a *jion*-okra nézve az *-e+i* kana jelölésmódot nyújtott szótagként kezelték. Úgy látjuk, hogy ezek a javaslatok mindenesetre világos kifejeződései lehetnek annak, hogy a XX. század elején – és most is – az *-e+i* kanajelekkal rögzített jelkapcsolat ejtése általában [e:] volt. A Nyelvvizsgáló Bizottság által 1905-ben megjelentetett nyelvatlászból – amely a standard nyelv meghatározására 1903-ban országszerte végzett nyelvjárási felmérések eredményein alapul – kitűnik, hogy a *jion*-okkal kapcsolatban az *-e* magú nyújtóhang, az [e:]

a domináns Kjúszú és Sikoku egyes részeinek kivételével, ahol helyette az [ei] ejtés általános. Egyúttal megemlítjük, hogy az *-o* magü nyújtóhang, az [o:] ejtés általában ország-szerte használatos, és az [ou] pedig alig figyelhető meg (On'in bunpu zu. 5. és 6. térkép. Reprint: Tokió, 1986.; l. még On'in chōsa hōkokusho. Reprint: Tokió, 1986.).

Az ún. vonalhúzás kanahasználattal kapcsolatban meg kell említenünk UEDA KAZUTOSHI (1867–1937.) is, aki 1890 és 1894 között Európában, főleg Németországban volt tanulmányúton, majd a Tokiói Egyetem nyelvész professzora lett. Ezekben az időkben UEDA, akit a modern japán nyelvtudomány megalapítójának is tartanak, a nyelvreform vezéralakja volt, és hathatósan munkálkodott a Nyelvvizsgáló Bizottság létrehozásában, a standard nyelv meghatározásának érdekében. A japán nyelvész központi tézise az volt, hogy a nyelv hangokból áll, amelyek alá vannak rendelve az írásjegyeknek, és hogy a standard nyelv olyan legyen, mint amilyen a művelt tokióiak beszélt nyelve. UEDÁnak az ún. foneticizmusa – amely végső soron a latin betűk majdani bevezetésére irányult a japán nyelvben – a standard nyelvből kizárja a népnyelvi polifóniát és a kínai írásjegyeket (NAKAMURA TETSUYA, 'Hyōon shugi' to kokugo nashonarizumu no kōjō: Bungaku to kyōiku 28. 1994: 40–3; l. még OSA i. m. 89–98; I YONSUKU [LEE YEOUNSUK], 'Kokugo' to iu shisō. Tokió, 1996. 133–48). UEDA hűséges követője, HOSHINA KŌICHI (1872–1955.), aki pályafutása elejétől az írásreform kérdéseivel foglalkozott szakadatlanul, köztük a kanahasználat kérdésével is, mesteréhez hasonlóan azt tartotta ideálisnak, hogy a beszélt nyelvet a lehető leghűbben tükrözzék az írásjegyek, jelen esetben a kanajelek, és saját könyveiben is alkalmazta az elemi iskolában bevezetett kanahasználatot, amire ezekben az időkben alig volt példa (I YONSUKU i. m. 196–8).

Bár UEDA KAZUTOSHI 1907-ben még meg volt győződve arról, hogy nem fogják visszavonni a Nyelvvizsgáló Bizottság javaslatait (UEDA KAZUTOSHI, Kanazukai mondai. Taiyō 13. köt. 5. szám. 1907. április: 42), az írásreformmal szemben ellenvélemény is hangot kapott a konzervatívok részéről, akiknek sok huzavona után végül sikerült megakadályozniuk az új kanahasználat bevezetését. Az Oktatásügyi Minisztérium, amely 1907-től a tankötelezettséget 4-ről 6 évre emelte, 1908 szeptemberében 10. sz. rendeletével visszaállította a történeti kanahasználatot az általános iskolákban is (YOSHIDA – INOGUCHI i. m. 403–4, 578; l. még HIRAI i. m. 224–6; TAKEBE i. m. 276–7; GOTTLIEB i. m. 66–9), amely így lényeges változtatás nélkül hivatalosan egészen 1946-ig volt érvényben. Az írásreform így kudarcot vallott Japánban, ellentétben Európával, ahol a XIX. század végétől sikeres helyesírás-egyszerűsítő mozgalmak léteztek.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

The word forms *geisha* and *gésa* against the backdrop of the history of Japanese

The word *geisha* is represented in Japanese by two Chinese characters or by four kana symbols: *ge* + *i* + *shi* + *ya*. That word, adopted in a number of European languages as a Japanese loanword, is in general rendered as *geisha* (as in the modified Hepburn system, or *Hyōjunshiki*) or something similar in most languages, as opposed to Hungarian where it is represented by only four letters as *gésa*. – In Japanese, the spoken form of what is represented by a kana symbol involving *-e* followed by the kana symbol for *i* when a Chinese character is transcribed into kana symbols (*jion kanazukai*) turned into a syllable whose nucleus is a long *-ē* several centuries ago. In the Meiji period, the idea occurred to some spelling reformers that kana symbols involving *-e* should not be followed by the kana symbol *i* (*e* + *i*, *ge* + *i*, *me* + *i*, etc.) but rather by a straight line (*e-*, *ge-*, *me-*,

etc.). Likewise, some people working on the Romanization of Japanese words suggested that *-ei* should be replaced by *-ē*. However, the spelling reform was soon discomfited and until 1946 everything remained roughly as it had been; even after that date, the kana representation *-e + i* and *ei*-type transcription both survived as exceptions, to the present day. – In the mid-nineteenth century when (mainly English-speaking) Europeans and Americans came to know geishas, the word referring to them was committed to paper as *geisha*, reflecting the kana spelling pronunciation. In Hungarian, where the word may have been transmitted by German and English, after a short period of vacillation among *geisa*, *gejsa* and *gésa*, the last-mentioned form came to be generally used since the end of the nineteenth century, due to a Hungarian-internal phonological development. By mere coincidence, this traditional Hungarian form reflects the current Japanese pronunciation more faithfully than *geisa*, a potentially regular but non-accepted Hungarian transcription would.

TORU SENGU

A nyelvhasználat kérdései a soknyelvű Svájcban

1. A többnyelvű Svájc nyelvi helyzetének elemzése érdekes és kihívásokkal teli feladatot jelent a nyelvjárásutatók, szociolingvisták és a nyelvi kapcsolatokat vizsgáló nyelvészek számára egyaránt. A magyar közönség a közelmúltban SZABÓ JÓZSEF írásából (Nyelvek és nyelvjárások Svájcban: MNy. 2000: 109–20; Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre: MNy. 2004: 159–70, 291–7; A nyelvjárás és az irodalmi nyelv helye és szerepe német Svájcban, különös tekintettel az iskolai oktatásra: Nyr. 2005: 59–70) kaphatott átfogó képet a svájci nyelvi helyzetről. Mint az a cikkek címéből is egyértelműen kiderül, SZABÓ JÓZSEF elsősorban a dialektológia szemszögéből közelíti meg a témát: részletes történeti áttekintés után az ország négy nemzeti nyelvének mai státuszát, azok nyelvjárásait elemzi főképpen. A jelen tanulmány az ő vizsgálatát kívánja továbbvinni, elsősorban kontaktnyelvészeti szempontból.

Svájc sokat idézett klasszikus példája a többnyelvű társadalmaknak; olyan ország, ahol – Európa túlnyomó részével ellentétben – nem áll fenn a nyelv és a nemzet egysége, a „*cuius regio, eius lingua*” elve (ROBERT SCHLÄPFER – HANS BICKEL szerk., *Die vier-sprachige Schweiz*. Aarau, 2000. 11). Négy nemzeti (német, francia, olasz, rétoromán) és három hivatalos (német, francia, olasz) nyelvvel Svájc mára a békés nyelvi egymás mellett élés mintaállamává vált. A svájci nyelvpolitika két alapvető pillére a nyelvi szabadság – azaz hogy mindenki szabadon használhatja saját anyanyelvét – és a territorialitás elve. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a hivatalos szféra és a magán személyek közti kommunikáció azon a nyelven folyik, amely az adott területen többséget élvez (URS DÜRMEÜLLER, *Mehrsprachigkeit im Wandel. Von der viersprachigen zur vielsprachigen Schweiz*. Zürich, 1996. 12). A tíz évenként tartott népszámlálás 2000. évi adatai szerint Svájc közel 7,3 millió lakosa közül 4,64 millióan beszélnek a németet anyanyelvükként, ez a beszélők 63,7%-át jelenti. Minden ötödik svájci lakos anyanyelve a francia (1,49 millió), a rangsorban a harmadik nemzeti nyelv, az olasz anyanyelvi beszélői 471 ezren vannak (6,5%), rétoromán anyanyelvűnek pedig csupán a lakosság 0,5%-a, vagyis 35 ezer fő vallotta magát. A négy nemzeti nyelvet beszélőkön kívül jelentős arányt képviselnek a Svájcban élő angol anyanyelvűek: a 2000-ben nyilvántartott 73 000 fő az ország lakosságának 1%-át teszi ki – ez éppen a rétoromán anyanyelvű lakosság duplája. (Forrás: www.bfs.admin.ch.)

A svájci nyelvi viszonyokat kevésbé ismerő átlagember hajlamos azt hinni – minden bizonnyal a köztudatban élő sztereotípiák és mítoszok hatására –, hogy a többnyelvű

Svájc lakosai maguk is sok nyelvet beszélnek, az egyes nemzeti nyelvek kapcsolata pedig súrlódásoktól mentes, az országban teljes nyelvi béke uralkodik. Ám valóban így van-e ez? A valóság ettől az idealisztikus képtől kissé eltér. Svájcban egyértelműen elkülönülnek az egyes nyelvek határai, a legtöbb kanton nyelvileg autonóm, egynyelvű. CHARLOTTE HOFFMANN terminológiáját használva az ország nagy részén territoriális egynyelvűségről beszélhetünk, így például St. Gallen kanton német, Genf francia, Ticino pedig olasz nyelvű területek; ott az oktatás, közigazgatás nyelvei is ezek. Nyelvészeti szempontból érdekesebb a helyzet azonban azokban a kantonokban, ahol német–francia nyelvi határ húzódik (Biel/Bienne, Freiburg/Fribourg), valamint Graubündenben, amely Svájc egyetlen háromnyelvű kantonja. Ezekben az esetekben territoriális többnyelvűségről beszélhetünk, melyre még a továbbiakban kitérek (CHARLOTTE HOFFMANN, *An Introduction to Bilingualism*. London–New York, 1991. 165).

A valóságban tehát az ország nagy részén egy-egy nyelv dominál, és a lakosság csupán 6,2%-a vallja magát két- vagy többnyelvűnek, elsősorban a nem német nyelvterületen (MICHAEL CLYNE, *The German Language in a Changing Europe*. Cambridge, 1995. 5). A nyelvi sokféleség, a nyelvjárások, valamint a svájci és a németországi német kapcsolata a mindennapok sokat vitatott témájává vált: számos újságcikk, televízió- és rádióműsor foglalkozik a problémával, és jómagam is számos köznapi beszélgetésnek voltam fültanúja, amely valamely, nyelvvvel kapcsolatos kérdést feszegetett. A svájci értelmiség (leginkább a fiatalok) habár büszkéek saját nyelvjárásukra, egyre inkább úgy vélik, hogy – sajnálatos módon – a lakosság nagy részének standard német kompetenciája hiányos. Nem ritka az sem, hogy egy-egy beszélőt dialektusa alapján ítélnék meg kedvezően vagy kevésbé pozitívan. Svájci tartózkodásom során saját magam voltam szemtanúja annak, hogy a nyelv milyen fontos információforrás a svájciak számára: egyik lakótársam a lakásunkban kifüggesztett közös üzenőtablára írt üzenetről – nem lévén aláírás mellette – a szövegben használt berni dialektus alapján tudta megállapítani, hogy kitől származik. A mindennapi példáknaál maradvá, gyakori élcélődés célpontjai a németek, akikkel számtalanszor megeskik, hogy megörülnek annak, hogy megértik az általuk svájci németnek vélt nyelvváltozatot, holott valójában csak arról van szó, hogy velük beszélve a német anyanyelvű svájciak általában átváltak a standard németre, amit viszont – a svájciak erős akcentusa miatt – a németek nyelvjárásnak hisznek.

A svájci belügyminisztérium (Eidgenössisches Departement des Intern) 1989-es „Zustand und Zukunft der viersprachigen Schweiz” (A négy nyelvű Svájc jelene és jövője) című jelentésében két fő területet jelölt meg, melyre a nyelvpolitikának különös hangsúlyt kell fektetnie. Az egyik a német nyelvű Svájc nyelvi helyzete, elsősorban a diglosszia kérdése, a másik pedig az egyes nyelvi csoportok közti kommunikáció problémája. A jelen cikk, követve a svájci nyelvpolitika ezen két fő ágát, szintén ezt a két kérdéskört tárgyalja bővebben.

2. Vegyük tehát először szemügyre a német Svájc nyelvi kérdéseit! A nyelvészeti kutatások örökös és egyik alapvető problémája a nyelv fogalmának meghatározása; annak definiálása, hogy hol kezdődik és hol ér véget egy nyelv, mi különböztet meg egy nyelvet egy nyelvjárástól vagy területi variánstól. A svájci német segítségével igen jól szemléltethető ezen dilemma lényege. Míg például a holland, amely erős hasonlóságokat mutat egyes határ menti német nyelvjárásokkal, és beszélőik mindenféle gond nélkül megértik egymást, külön nyelvnek számít, a svájci német, amelyet a németországi beszélők nagy része nem ért meg teljesen, mégis a német nyelv egyik változataként tartandó számon. A német – az angolhoz vagy a spanyolhoz hasonlóan – többközpontú (pluricentrikus) nyelv, ami azt jelenti, hogy több országban használatos nemzeti nyelvként, és ezek

a nemzeti változatok saját kodifikált normával rendelkeznek. Az egyes nemzeti változatokat, melyek teljes mértékben egyenrangúak, beszélnek és írják az iskolákban, a médiában, és szótárakba is foglalják őket (CLYNE i. m. 1995. 20). A svájci standard német legfrissebb dokumentációja a 2004-ben megjelent „Variantenwörterbuch des Deutschen” (ULRICH AMMON – HANS BICKEL – JAKOB EBNER, Berlin–New York) című munka. Ez az első olyan vállalkozás, amely 12 ezer szócikket tartalmazva részletesen és rendszerezve mutatja be a német nyelv regionális és nemzeti változatait, vagyis az ausztriai, németországi, svájci, liechtensteini, luxemburgi, kelet-belgiumi és dél-tiroli standard német jellemzőit. (Ismertetését l. MNy. 2005: 480–2.)

Az, hogy a svájci németet a nyelvészek többsége nem tekinti külön nyelvnek, azzal magyarázható, hogy csupán helyi és regionális változatokban él, viszont létezik egy ezek fölé rendelt változat, a standard német (CLYNE i. m. 1995. 41). Fontos azonban tisztáznunk a svájci standard német és a svájci német dialektusok közti különbséget. A svájci standard német a német nyelv egyik nemzeti változata, olyan standardizált, kidolgozott változat, amely szupraregionális, létezik írott formában, és az oktatásban is használatos. Ez a németországi standard némettől elsősorban szókincsében, valamint egyes helyesírási és grammatikai jegyeiben különbözik, ám e két nemzeti változat között teljes a kölcsönös érthetőség. Ezzel szemben a svájci német, mely az egyes alemann nyelvjárascsoportba tartozó dialektusok összefoglaló neve, még nem érte el azt a szintet, hogy kidolgozott nyelvnek (Ausbausprache) nevezhessük, mivel nem rendelkezik standardizált helyesírással és kodifikált nyelvtannal, valamint bizonyos szövegtípusokban is csak igen ritkán használatos. Ezért a svájci német nyelvjárások összességét inkább kidolgozott dialektusnak (Ausbaudialekt) tekinthetjük, hiszen nyelvi és funkcionális szempontból ezek a nyelvjárások már elérték azt a fokot, hogy olyan területeken is használatosak legyenek, amelyek rendszerint valamely standard változatot használnak a beszélők (STEVEN BARBOUR – PATRICK STEVENSON, *Variation in German. A critical approach to German sociolinguistics*. Cambridge, 1990. 217).

A svájci standard német és a svájci német (ez utóbbit a terminológiai egyszerűség kedvéért a „svájci dialektusok”, illetve „svájci nyelvjárások” terminusokkal szinonim fogalomként használom) kapcsolata sokat vitatott, kényes kérdés. A hagyományos felfogás szerint funkcionális diglossziáról beszélhetünk, vagyis a két változat használati területében és funkciójában különbözik egymástól. A tradicionális szakirodalom egyértelműen szétválasztja azokat a beszédhelyzeteket, amelyekben az egyes változatok használatosak: a svájci standard német a közép- és felsőfokú oktatás, a katonaság, a prédikáció, a parlamenti felszólalások, törvényhozó testületek, televízió- és rádióhírek, valamint az újságok nyelve. Ezzel szemben a hétköznapi beszélgetésekben, számos televízió- és rádióműsorban, a népi és gyermekirodalomban a nyelvjárás használatos (FELICITY RASH, *Language and Communication in German-speaking Switzerland*. In: JOY CHARNLEY – MALCOLM PENDER szerk., *Living with Languages. The Contemporary Swiss Model*. Bern, 2003. 108). A funkcionális diglosszia esetében tehát – a definíció szerint – az egyes változatok használati körének élesen el kell válnia egymástól. Ma ez a helyzet nem ilyen egyértelmű: míg néhány évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna, hogy egy bírósági tárgyalás vagy templomi prédikáció dialektusban folyjon, ma már számos példát láthatunk erre. Az állami rádió- és televízióadók műsorainak több mint fele svájci németül hallható, sőt az utóbbi évtizedekben megjelentek a nagyvárosokban olyan televíziós csatornák is (Tele Züri, Tele Bärn), amelyek műsортipustól függetlenül kizárólag nyelvjárást használnak (RASH i. m. 115). A XIX. századtól kezdve egyre erősödik a svájci német használata, az 1960-as évektől kezdve pedig már nyelvjáráshullámról (Dialektwelle) beszélhetünk. Mint arra SZABÓ JÓZSEF is rámutat (2004. i. m. 166), az, hogy a német anyanyelvű svájci

ciak nem szívesen beszélnek a standard németet, egyrészt arra vezethető vissza, hogy ezt az iskolai oktatás nyelvének tekintik (tehát semmiképp sem saját anyanyelvüknek), másrészt pedig a dialektust saját svájci identitásuk domináns részeként fogják fel, ezzel is elhatárolódva a németországi németektől. GOTTFRIED KOLDE ezen kívül azzal is indokolja a nyelvjárások mind nagyobb mértékű térhódítását, hogy a szóbeli nyelvhasználat az írásbeliség rovására általában is terjed: újságolvasás helyett egyre nagyobb szerepet kap a televízió, a levélírás helyett a telefonálás (Einige aktuelle sprach- und sprachenpolitische Probleme der viersprachigen Schweiz: Muttersprache [Wiesbaden] 96. 1986: 62). RICHARD WATTS ezt a jelenséget, azaz a dialektusok térhódítását, magas presztízsét és tudatos támogatását a „nyelvjárás ideológiájának” nevezi (The ideology of dialect in Switzerland. In: JAN BLOMMAERT szerk., Language Ideological Debates. Berlin–New York, 1999. 69).

A svájci beszélőket a németek gyakorta illetik azzal a kritikával, hogy rossz, hibás németet beszélnek, a svájci németet pedig egyesek egyenesen humorosnak, primitívnek titulálják. Valószínűleg ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy legtöbb svájciiban kialakult egyfajta kisebbségi komplexus az általuk beszélt nyelvváltozatot illetően. Az iskolákban, elsősorban az alsó tagozaton tanító pedagógusok tapasztalata szerint a gyerekek valóban sok hibát ejtenek a standard német használata közben. Éppen ezért fontos az iskola szerepe azon attitűd megelőzésében, hogy a gyerekek a standard németet a kötelező feladatokkal asszociálják, és ezáltal ellenérzést váltson ki bennük (vö. SZABÓ 2005. i. m. 65). A gyakorlat mindaddig azt mutatta, hogy a készségi tárgyak oktatása során az első néhány osztályban gyakori a nyelvjárás használata, a szünetekben a beszélgetések (akár a tanulók között, akár a pedagógusokkal) pedig kizárólag svájci németül folynak. Egészen új keletű az a döntés, melyet 2005 februárjában Zürich kanton oktatáspedagógusai hoztak: az itteni iskolákban – tantárgytól és évfolyamtól függetlenül – a standard német lett az oktatás nyelve. A döntés fő motivációjaként az szolgált, hogy a diákok minél hamarabb szokják meg, tanulják meg a standard német használatát, amelyre sokan már félig idegen nyelvként tekintenek (Neue Zürcher Zeitung 2005. február 17: 49). SZABÓ JÓZSEF a német svájci oktatás nyelvével foglalkozó cikkében még nem számolhatott be erről az újításról, mivel a döntést csak tanulmányának megírása után hozták. Azt azonban megemlíti ő is, hogy „az iskolai oktatás általában német irodalmi nyelven folyik” (2005. i. m. 65).

A svájciak olyan fontosnak tartják dialektusaik használatát, hogy megfogalmazódott már az önálló svájci nemzeti nyelv gondolata is, amely szintén hosszas diszkusziókra ad okot. Létezik olyan elképzelés, amely szerint a svájci nemzeti nyelvnek többféle nyelvjárás keverékéből kellene megszületnie (akárcsak a mesterségesen létrehozott rétoromán nemzeti nyelv, a Rumantsch Grischun esetében), mások szerint viszont egyetlen konkrét dialektust, leginkább a zürichi németet (Züridütsch) kellene nemzeti nyelvi szintre emelni. A zürichi német mellett az szól, hogy jelentős presztízszel rendelkezik, a német svájciak negyede ezt beszéli, és az itt élő nem svájci német anyanyelvűek nagy része is ezt a változatot tanulja meg. A kezdeményezés ellenzői viszont azzal érvelnek, hogy a zürichi németnek a többi nyelvjárás fölé helyezése csak növelné a zürichi agglomeráció egyébiránt is minden tekintetben erős hegemóniáját, valamint az a szubjektív érv is gyakran hallható, hogy a zürichi nyelvjárás arrogáns és harsány, más területek lakói tehát – mint ahogyan a zürichiek iránt sem – e nyelvváltozat iránt sem éreznek túlságos szimpátiát (RASH 2003. i. m. 113).

A fentiek alapján is láthatjuk tehát, hogy a svájci standard német és a nyelvjárások viszonyának leírása korántsem problémamentes. A kettő kapcsolatát jelölő hagyományos terminus, a funkcionális diglosszia ma már nem feltétlenül állja meg a helyét minden esetben. Egyes nyelvészek mediális diglossziáról beszélnek: ez a megfogalmazás a beszélt és az írott nyelv különbségére helyezi a hangsúlyt. Eszerint a standard német az írott

szövegek nyelvváltozata, a beszédben pedig a svájci német használatos. SZABÓ JÓZSEF is ezt az elnevezést preferálja, a nyelvi helyzetet magyar terminussal pedig „sajátos két-nyelvűség”-nek nevezi (2005. i. m. 61). Ahogy azonban a funkcionális felfogás ma már nem mindenben jelzi pontosan a valós nyelvhasználati helyzetet, ugyanúgy a mediális szemléletnek is problémákkal kell szembenéznie. Napjainkban ugyanis egyre inkább öszszemosódik az írásbeliség és a szóbeliség, így például a személyes hangvételű leveleket, e-maileket, rövid üzeneteket, sms-eket legtöbb svájci német beszélő dialektusban írja. További probléma a klasszikus diglosszia-moddal, hogy az egyes funkcionális változatok magas és alacsony presztízzsel társulnak – ez azonban Svájc esetében nem így áll, hiszen láthattuk, hogy sok esetben a nyelvjárás még magasabb presztízzsel is rendelkezik a beszélők szemében, mint a standard változat.

A korábbi funkcionális/mediális diglosszia-moddal szemben a szociolingvisták ma kétféle módon próbálják meg leírni a német nyelvű Svájc nyelvi helyzetét. Egyesek, mint például CLYNE és KOLDE, más típusú, produktív-receptív diglossziáról beszélnek. Eszerint a produktív nyelvi tevékenységek, a beszéd és az írás szinte kivétel nélkül dialektusban születnek. Ezek a nyelvjárási alakok spontaneitást, közelséget, intimítást sugallnak, míg a standard némettel leginkább az autoritás és a távolság fogalma asszociálható (CLYNE 1995. i. m. 43). A standard német a receptív nyelvi tevékenységek, elsősorban az olvasás változata. A hallott szövegek befogadása a legproblematisabb ebben a modellben: itt visszacsatolás van a funkcionális diglosszia lényegéhez, ugyanis a médiumtól és a tartalomtól függ, hogy a hallott szöveg dialektusban vagy standard németül hangzik-e el (KOLDE 1986. i. m. 63). Megítélésem szerint ez a produktív-receptív diglosszia-modell mindenképpen szükséges kiegészítése a korábbi mediális diglosszia-modellnek, ám ez sem tekinthető a jelenlegi helyzet tökéletes leírásának, hiszen nem állíthatjuk kizárólagosan, hogy a beszéd csak nyelvjárásban történik, azt pedig főleg nem, hogy az írás is. Más oldalról viszont ugyanígy nem állja meg a helyét az az állítás sem, hogy svájci német anyanyelvűek kizárólag standard német változatban írt szövegeket olvasnak – ez a modell belső paradoxonja is lenne, hiszen a nyelvjárásban megírt szövegeket valakinek el is kell olvasnia.

A másik modell tulajdonképpen az előző továbbvitele: eszerint a német nyelvű Svájc nyelvi helyzete már túlhaladt a diglosszia fázisán, és elindult a rudimentáris két-nyelvűség felé vezető úton. E nézet vallói szerint olyannyira aszimmetrikussá vált a két változat viszonya, hogy a második nyelvváltozatot, a standard németet már szinte csak receptív formában birtokolják (BARBOUR–STEVENSON 1990. i. m. 216). ROLAND RIS, ezen alternatív elképzelés egyik fő képviselője azzal érvel, hogy a svájci standard német és a dialektusok között megszűnt a hierarchikus viszony, így diglossziáról sem beszélhetünk. Mivel a svájci német a standard nyelvek szinte minden funkcióját képes betölteni, igen kevés olyan terület maradt, ahol csupán a standard német használható. Így a standard németet – véli RIS – egy kétnyelvűségi modell második nyelvének kell tekintenünk, akárcsak a spanyolt Katalóniában vagy az angolt Walesben (Diglossie und Bilingualismus in der deutschen Schweiz: Verirung oder Chance? In: JEAN-PIERRE VOUGA – ERNST HODEL szerk., *Die Schweiz im Spiegel ihrer Sprachen*. Aarau–Frankfurt am Main–Salzburg, 1990. 42). Ennek az elképzelésnek a megítélése még problematisabb, mint az előző modellté, mivel a kétnyelvűségnek még a diglossziánál is többféle definíciója, megközelítése létezik. A bilingvizmus szakirodalma hatalmas, és esetünkben nem is lenne célszerű túlzottan mélyre menni a két- és többnyelvűség-definíciók közti különbségek elemzésében, ám mindenképpen el kell választanunk egymástól az egyéni és a társadalmi bilingvizmust. A fenti modellben természetesen az egyéni bilingvizmusról van szó, vagyis az egyéni beszélő azon képességéről, hogy két (vagy több) nyelvet (jelen esetben

nyelvváltozatot) közel azonos szinten képes használni. Ettől különbözik a társadalmi két- vagy többnyelvűség, amely azt jelenti, hogy egy adott országon belül két vagy több nyelv használatos – ez jellemzi az összsvájci helyzetet (HOFFMANN 1991. i. m. 165).

3. Az eddigiekben a német nyelvű Svájc nyelvi helyzetének komplexitását igyekeztem bemutatni, a továbbiakban az ország egyes területei közti nyelvi kapcsolatokról kívánok szólni. Az alapvető kérdés, melyre már korábban is utaltam, hogy Svájc valóban olyan többnyelvű ország-e, amelyben a nyelvi régiók folyamatos kapcsolatban állnak egymással, vagy inkább csupán négy nyelvterületből álló mesterséges konstruktum, amelyet politikai és gazdasági szövetség tart össze (BRUNO PEDRETTI, *Die Beziehungen zwischen den schweizerischen Sprachregionen*. In: SCHLÄPFER–BICKEL szerk. i. m. 269). Egyre több nyelvész képviseli azt az álláspontot, mely szerint Svájcot az a paradox nyelvi helyzet jellemzi, hogy maga az ország többnyelvű, lakosai azonban döntő többségben nem azok. A híres drámaíró, Friedrich Dürrenmatt egy 1990-es interjúban így nyilatkozott: „die Welschschweizer und die Deutschschweizer, aber auch die Tessiner gar nicht zusammen leben, sondern nebeneinander leben [a francia és a német nyelvű svájciak, de az olasz nyelvűek is, egyáltalán nem együtt, hanem egymás mellett élnek]” – a fordítás tölem, H. Zs.; idézi DÜRMÜLLER 1996. i. m. 30). Ennek köszönhető, hogy Svájcban valóban alig találkozunk nyelvi konfliktusokkal, de ennek oka nem a svájci lakosság különös toleranciája, hanem sokkal inkább az egyes nyelvi régiók önálló élete.

A nagyobb nyelvi blokkok a köztudatban is élesen elhatárolódnak egymástól: a német és a francia nyelv határát a köznyelv „rösti-árok”-nak nevezi (Röschti graben – a rösti német svájci nemzeti étel). Az „árok” elnevezés igen találó, mivel szinte vonalszerűen meghúzható a két terület határa, mind nyelvi, mind társadalmi értelemben: a francia és a német nyelvű svájciak a sztereotípiák alapján meglehetősen negatív véleménnyel vannak egymásról. Gyakoriak Svájcban az egyes nyelvi csoportok közti szimpátiaviszonyokat vizsgáló felmérések. Ezek alapján a francia és olasz nyelvűek nagy része a német nyelvűek által diszkriminálva érzi magát, így kialakulhat egy kölcsönös ellenszenv, amelyet az egyéni kapcsolatok, személyes barátságok sem tudnak összsvájci szinten legyőzni (DÜRMÜLLER 1996. i. m. 33). A nyelvi kapcsolatok tanulmányozása különösen az árok mentén fekvő városokban érdekes. Biel (francia néven Bienne) városa ugyan kétnyelvű, azonban kétnyelvű lakosa csak kevés van. Egy itt elvégzett felmérés során még a városon belül is csak passzív módon él együtt a két nyelvi csoport, az iskolák között is egyértelműen elválnak egymástól a német és a francia oktatási nyelvűek, úgy, hogy a másik nyelvet csak idegen nyelvként tanítják. Így Biel akár az egész ország lekicsinyített nyelvi modelljéül szolgálhat. A szintén e nyelvi határon elhelyezkedő Wallis (Valais) kantonban a kanadai „immersion teaching” mintájára megpróbálkoztak az iskolákban a második nyelv oktatási nyelvként való bevezetésével, mint a rösti-árok áthidalására szolgáló lehetséges módszerrel (uo. 36–7).

Az olasz és a német terület között – a rösti-árok mintája alapján – egyesek beszélnek ún. „polenta-árok”-ról (Polentagraben – a polenta olasz svájci nemzeti étel), de itt nem ilyen éles a határ, mivel a német területeken is nagyszámú olasz lakosság él (uo. 43). A Graubündenben élő csekély létszámú rétoromán népesség pedig nem is alkot elhatárolható nyelvi blokkot, mivel a kantonon belül viszonylag elszórva helyezkednek el, és nagy részük két- vagy háromnyelvű. A svájci nyelvi csoportok közül ők felelnek meg leginkább a többnyelvű svájci nemzeti ideáljának (RENATA CORAY, *‘Chiara lingua de la mamma’: Romansh in Switzerland*. In: CHARNLEY–PENDER szerk. i. m. 29). Ennek egyértelmű oka az, hogy bár létezik standard rétoromán nyelv, a más anyanyelvű svájciak nem tanulják meg alacsony kommunikatív értéke miatt. Globális érvényű tendencia, hogy

a nyelvi alkalmazkodás felfelé irányuló folyamat: a kisebb nyelvektől a nagyobbak felé mutat. Ez alapján például egy Engadinba látogató zürichi turistától nem várják el, hogy rétorománul tudjon, viszont például egy Zürichben dolgozó rétoromán beszélőtől természetesen megkövetelik a német nyelv ismeretét. Az olasz és a francia anyanyelvűeknek szintén rendszerint a német anyanyelvűekhez kell alkalmazkodniuk, és nem fordítva (DÜRMELLER 1996. i. m. 20).

ABRAM DE SWAANNak a globális nyelvrendszerről szóló elmélete szerint a nyelvi csoportok egy globális nyelviség különböző szintjein folyó versengés egyenlőtlen résztvevői (A nyelvek társadalma. A globális nyelvrendszer. Bp., 2003. 28). Ebbe az elméleti keretbe teljességgel belehelyezhető Svájc példája, ahol nemzeti szintű versengésről beszélhetünk. Erősen politológiai-szociológiai és közgazdaságtani alapú teóriájában DE SWAAN definiál egy bizonyos Q értéket, a kommunikációs potenciált, amely annál magasabb, minél nagyobb kommunikációs előnyhöz vagy haszonhoz jutnak az adott nyelv megtanulásával a különböző anyanyelvű beszélők (i. m. 44). Svájcban eszerint a nemzeti nyelvek közül a német Q értéke a legmagasabb, a rétorománé pedig a legalacsonyabb. Ezzel – érthető módon – fordítottan arányos a két- vagy többnyelvű beszélők száma az egyes nyelvi csoportokon belül: míg a német anyanyelvűek csupán 34,6%-a, a rétorománok 79,8%-a állította azt magáról (az 1994-es népszámlálási adatok alapján), hogy sajátján kívül más nyelven is tud kommunikálni (PEDRETTI 2000. i. m. 271). A rétoromán anyanyelvűek bilíngvizmusát FELICITY RASH (The German Language in Switzerland: Multilingualism, Diglossia and Variation. Bern, 1998. 45) szükségszerű vagy kényszerített kétnyelvűségnek (enforced bilingualism), REINHARD BICHSEL pedig társas érintkezésbeli kétnyelvűségnek (Umgangszweisprachigkeit) nevezi. BICHSEL meghatározása szerint a kétnyelvűség ezen formája elsősorban olyan kisebbségi és bevándorló csoportokat jellemez, akik rá vannak utalva a mindennapi kommunikációban egy másik nyelv használatára. Ezzel állítja szembe az iskolai kétnyelvűség (Bildungszweisprachigkeit) fogalmát, amely az egész svájci oktatáspolitikai kiemelt prioritásai közé tartozik (Individueller Multilingualismus. In: SCHLÄPFER–BICKEL szerk., Mehrsprachigkeit – eine Herausforderung. Aarau, 1994. 276–7). Statisztikák szerint ugyanis saját bevallása alapján csak minden negyedik svájci képes más anyanyelvű honfitársaival problémamentesen kommunikálni (DÜRMELLER 1996. i. m. 62).

4. A korábbiakban láthattuk, hogy az egyes nyelvi csoportok között nincs annyira intenzív nyelvi kapcsolat, mint ahogyan azt a többnyelvű Svájc mítosza alapján gondolhatnánk. A svájci nyelvészeti kutatások mai állása szerint kétféle modellt különböztethetünk meg a különböző anyanyelvi csoportok közti kommunikációt illetően. Az egyik elképzelés, a partneryelvi modell erősebb verziója szerint egy beszélgetés mindkét résztvevőjének képesnek kell lennie a partner nyelvén való kommunikációra. A modell megengedi azt is, hogy mindkét fél a saját anyanyelvén fejezze ki magát, de ebben az esetben is ismerniük kell a másik nyelvet, legalább passzív szinten. Ez a fajta poliglott dialógus azonban túlzottan idealisztikusnak tűnik, és néhány, a nyelvi határon elhelyezkedő területen kívül nem is igen működik. A probléma maga a már elemzett diglossziában rejlik: a német anyanyelvű svájciak a szóbeli kommunikációban nem ugyanazt a változatot beszélik (még akkor sem, ha törekednek a standard használatára), mint amit a francia vagy olasz anyanyelvűek az iskolában (a németországi norma alapján) tanulnak. Így a partneryelvi modell másik, gyengébb változata sokkalta gyakoribb: itt lép életbe a már tárgyalt nyelvi alkalmazkodás, amely skálán is mérhető. Ha az egyik fél olasz vagy rétoromán anyanyelvű, szinte biztos, hogy ő fog alkalmazkodni a nagyobb nyelvhez. Ebben az értelemben a francia anyanyelvűek a legkevésbé rugalmasak, a német svájciak viszont

inkább hajlandóak egy idegen nyelvre (akár a franciára is) átváltani, minthogy feladják nyelvjárásukat, és standard németül beszéljenek (DÜR MÜLLER 1996. i. m. 66–73). Ezzel némileg szembehelyezhető az az attitűd, amelyet a német anyanyelvű svájciak a turisták, a külföldiek iránt tanúsítanak. Személyes tapasztalataim is alátámasztják, hogy az esetek túlnyomó részében velük a standard németet beszélik. Ebben eltérnek tapasztalataim RICHARD WATTSétól, aki szerint a külföldiekkel inkább angolra váltanak át, mint a standard németre. Ez talán abból adódik, hogy WATTS anyanyelve az angol, de az is elképzelhető, hogy Zürich (ahol ösztöndíjasként tartózkodtam) és Bern (WATTS itt tanít az egyetemen) között van ilyen jellegű eltérés, bár elvárásaink ennek ellentmondanak, hiszen éppen a sokkalta nemzetközibb Zürichtől várhatnánk az angol általánosabb használatát. Azt is gyakran tapasztaltam azonban, hogy – mivel tízhónapos zürichi tartózkodásom első néhány hónapja után már értettem a Zürídütschöt – miután megkértem beszélgetőpartnereimet, hogy beszéljenek hozzám svájci németül, a kezdeti pozitív reakció után (hiszen mint láthatjuk, a német svájciak szívesen használják saját dialektusukat) néhány mondat után visszatértek a standard németre, anélkül, hogy ez tudatosult volna bennük, hallván, hogy én is ebben a változatban választottam nekik.

A különböző anyanyelvű csoportok közti kommunikáció másik lehetséges módját a lingua franca-modell írja le. Ennek értelmében az egyik nyelvet felső szabályozással föléhelyezik a többinek, és ez szolgál érintkezési nyelvként. Svájc esetében annak nincs esélye, hogy bármelyik nemzeti nyelvet is a többi fölé emeljék, ilyen szempontból csakis semleges nyelv jöhet szóba. Jelenleg az egyetlen hipercentrális nyelv, az angol esélyes erre a szerepre, mivel érzelmileg neutrális, világnyelv, a svájciak nagy része pozitívan ítéli meg, és a gazdasági életben is egyre nagyobb teret nyer. Az angol nyelvhez való viszony megosztja a svájci közvéleményt: egyesek szerint meg kellene maradnia idegen nyelvnek, az angolpártiak viszont azzal érvelnek, hogy már ma is sok esetben ez a munka nyelve, és az egyes nyelvi csoportok közti kommunikáció nyelvként is szolgál (DÜR MÜLLER 1996. i. m. 74–8). Nemrégiben mutatott be a svájci állami televízió egy dokumentumfilmet, amely az egyik legnagyobb bank, valamint egy befolyásos mobiltelefon-szolgáltató cég példáján demonstrálta, hogy egyre több cég munkanyelve az angol, még akkor is, ha ez időnként komikus helyzeteket eredményez. Előfordul ugyanis, hogy egy ülésen minden résztvevő anyanyelve a (svájci) német, de már annyira szokásos az angol használata, hogy észre sem veszik a dolgozók, hogy egymás között is ezt használják a kommunikációban. Ugyanebben a műsorban RICHARD WATTS úgy kommentálta ezt a tendenciát, hogy – angol anyanyelvű germanistaként – aggódik a Svájcban beszélt angol minősége és színvonala miatt, hiszen sokan, akik használják, azt hiszik, hogy jól beszélnek angolul, ám a valóságban ez egy erősen leegyszerűsített, sokszor hibás változat.

A jelenlegi svájci nyelvpolitika ellenzi az angol lingua francaként való bevezetését, mivel ellentmondana annak az elvnek, hogy mind a négy nemzeti nyelvet és kisebbséget szövetségi szinten támogatja az állam (ALEXANDRA FRANZEN, *Wo wird Englisch in der Schweiz verwendet? Eine Dokumentation*. In: RICHARD J. WATTS – HEATHER MURRAY szerk., *Die fünfte Landessprache? Englisch in der Schweiz*. Zürich, 2001. 17). Az azonban vitathatatlan tény, hogy az angol egyre nagyobb teret nyer a nemzetközi kommunikációban is, valamint számos nagy cég belső munkanyelveként is ez szolgál – elsősorban presztízsokokból. A 2005. áprilisi hivatalos statisztikák szerint míg 1990-ben a munkavállalók 15,9%-a használta az angolt, 2000-re ez az arány 21,7%-ra nőtt. A német nyelvű országrészen ez az arány még magasabb, mint Svájc egészében: 23,4%. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a francia, illetve a német teljesen háttérbe szorulna ott, ahol nem ez a fő nyelv, hiszen ugyanezen felmérés adatai szerint a német anyanyelvűek körében a francia munkanyelvként való használata ugyanúgy gyakoribbá vált, ahogy a francia

svájciak is többet használják a németet munkájuk során, mint tíz évvel ezelőtt. (Forrás: Tages-Anzeiger, 2005. április 13: 1, 3) Az angol nyelv használata heves reakciókat vált ki a lakosság körében, s minden bizonnyal ez napjaink legtöbbit vitatott nyelvi problémája Svájcban. A vitát felfokozott indulatok, szerteágazó és olykor szélsőséges vélemények jellemzik. Nemcsak a nyelv művelők és a szociolingvisták polémiája ez tehát, az átlagembernek is van véleménye; kell is, hogy legyen, hiszen mindennapjait is érinti a probléma. A kérdés egyik szegmense a nagyobb cégek munkanyelvét érinti: tény, hogy egész Európában Svájcban a legmagasabb a külföldi lakosság aránya (nemrég lépte át a 20%-os határt), akik közül sokan szintén az angolt használják a munka nyelveként (HOFFMANN 1991. i. m. 171). A külföldiek nagy része a nagyvárosokba, elsősorban Zürichbe tömörül, ahol már ma többen használják az angolt, mint a franciát munka közben. Ehhez hozzájárul az a fontos tényező is, hogy – elsősorban a pénzvilágban – az angol használata nemcsak a különböző anyanyelvű munkatársak dialógusát segíti, hanem a nemzetközi kommunikációban is ez használatos (GUISEPPE MANNO, *Between Tradition and Innovation: French inside and outside Suisse romande*. In: CHARNLEY–PENDER szerk. i. m. 2003. 49). Az üzleti-banki világon kívül az egyetemeken, elsősorban a természettudományi karokon is egyre nő az angol szerepe. Mára már teljesen természetessé vált, hogy a diákok angol nyelvű szakirodalmat olvasnak, esetenként angol nyelvű előadást hallgatnak, sőt akár angolul is vizsgáznak.

A cégeken és az egyetemeken kívül az általános iskolák kerülnek még gyakran szóba az angol nyelv szerepével kapcsolatban. Hosszú ideje az a gyakorlat Svájcban, hogy a francia iskolákban a német, a német iskolákban pedig a francia az első tanult idegen nyelv. Az ún. „Schulprojekt 21” keretében 1997-ben Zürich kanton forradalmi, ám sokat vitatott újítást vezetett be azzal, hogy az angolt írta elő első idegen nyelvként az iskolákban már első osztálytól kezdve (HEATHER MURRAY, *The status of English in Switzerland*. In: CHARNLEY–PENDER szerk. i. m. 92). Erre természetesen a francia és az olasz svájciak reakciója volt a leghevesebb, de sok német, sőt angol anyanyelvű svájci sem hagyta szó nélkül a rendeletet. RICHARD WATTS és HEATHER MURRAY afelőli aggodalmukat fejezik ki, hogy a túl korai angoloktatás folyamánya egyfajta „pán-svájci angol”, egy pidzsin-szerű nyelv kialakulása lehet, amely jellegében hasonlítana az indiai vagy szingapúri angolhoz (WATTS–MURRAY i. m. 3).

Az angolra – népszerűségének és magas fokú elfogadottságának ellenére – sokan tehát mint a svájci nyelvi harmónia és kulturális identitás fő ellenségére tekintenek. Ennek különféle okai lehetnek. Egyesek az angolt az általuk negatívan értékelt zürichi üzleti és médiaelittel társítják, mások a nyelvvel együtt az egész angol-amerikai kultúrát és értékrendet elutasítják, és az ország „mcdonald’s-osodás”-áról (McDonaldisierung) beszélnek (RENATA CORAY, *Englisch in der Schweiz: Trojanisches Pferd oder Sprungbrett für die Zukunft?* In: WATTS–MURRAY i. m. 175). Svájc nyugati és déli felének lakói pedig elsősorban attól tartanak, hogy az egyébként is elbillenni látszó kényes erőegyensúly tovább billen a német országrész felé, az egyes nyelvi csoportok közti úr pedig csak tovább nő (MURRAY 2003. i. m. 104). JOSÉ RIBEAUD, aki „Zürich rossz példája” című írásában erősen kritizálja az angol térhódítását, egészen odáig elmegy, hogy állítása szerint bár Svájcban négy nemzeti nyelve van, a valóságban másik kettő használatos: az angol és a zürichi német, melyeknek terjedése mögött pusztán haszonelvű okokat vél felfedezni (JOSÉ RIBEAUD, *Das schlechte Beispiel von Zürich*. In: MAX MITTLER szerk., *Wieviel Englisch braucht die Schweiz?* Frauenfeld, 1998. 40). Sokan még azt is aggasztónak tartják, hogy az újfajta svájci útlevel nem a négy nemzeti nyelven tartalmazza az információkat, hanem a német, francia és olasz nyelven kívül angolul.

A fentiek alapján világos tehát, hogy a lingua franca-modell és vele együtt az angol helyzetének problémája igen sok vitát vált ki, számos nyitott és megoldandó kérdést vet fel. URS DÜRMEÜLLER, e terület specialistája azonban mégis inkább e megoldás mellett teszi le a voksát. Véleménye szerint ugyanis a partneryelvi modell kétnyelvű országokban (pl. Belgiumban vagy Kanadában) jól működik, de a négynyelvű Svájcban már a megvalósíthatóság határait feszegeti. Ezzel szemben azonban a lingua franca-modell, mely a soknyelvű Európai Unió egyetlen lehetséges alternatívája, sokkal inkább működőképesnek tűnik Svájcban is (DÜRMEÜLLER 1996. i. m. 82).

5. Írásomban a korántsem egyszerű svájci nyelvi helyzet két alapvető szegmensét vizsgáltam. Először a német nyelvű országrész nyelvi komplexitására igyekeztem rávilágítani, a svájci standard német és a svájci német dialektusok összetett kapcsolatát bemutattva. Ezután a különböző anyanyelvű országrészek közti nyelvi kapcsolatokról szóltam, két lehetséges modellt, a partneryelvi és a lingua franca-modell alapján. Természetesen egy ilyenféle összefoglaló áttekintésnek nem lehet célja semmiféle igazságtétel (más oldalról sem kívánhatjuk ezt célul kitűzni), s inkább csak azt állapíthatjuk meg, hogy minden egyes kérdéskör vizsgálata során újabb problémák sora vetődik fel. A legfontosabb talán azt a tendenciát felismernünk, hogy a négynyelvű Svájc helyett ma már megalapozottabb soknyelvű, nemzetközi Svájcról beszélni.

Az egyes nyelvi határokat, csakúgy, mint a nyelvi kisebbség fogalmát, újra kell értelmeznünk, hiszen Svájcban ma már nagyobb számban vannak a nem hivatalos nyelvű anyanyelvi beszélők (8,9%), mint a hivatalos nyelvként elismert olasz vagy rétoromán anyanyelvi beszélők (PEDRETTI 2000. i. m. 272). Azt is be kell látnunk, hogy a fokozott mobilitás és a nagyszámú külföldi jelenléte miatt dinamikusan változik az ország nyelvi helyzete, és olyan új problémákkal kell szembenéznie, mint például az angol egyre erősödő jelenléte, az itt élő külföldiek nyelvi gondjai vagy az emigránsok gyerekeinek beiskolázása (DÜRMEÜLLER 1996. i. m. 89). Mindezen megfontolásokat egybevetve Svájcot nyelvi értelemben joggal tekinthetjük egyfajta Európa-modellnek, amelynek példáján jól vizsgálható, hogy az új, plurikulturális és soknyelvű Európának milyen problémákkal, lehetőségekkel és új kihívásokkal kell szembenéznie.

HOFFMANN ZSUZSA

Questions of language use in multilingual Switzerland

This paper surveys the linguistic situation in Switzerland, a country where a number of diverse languages are spoken, concentrating on two main problem areas and thereby following two main trends in Swiss language policy. On the one hand, the linguistic situation of German-speaking Switzerland is discussed with the problem of diglossia in focus. The relationship between the Standard German of Switzerland and Swiss German (a cover term for the German dialects spoken in Switzerland) is a much-debated one. 'Functional diglossia' as a term describing that relationship is not adequate for a number of cases. It would be more felicitous to speak of 'medial diglossia', even though that term does not perfectly describe the current situation, either. The paper therefore also introduces two alternative models, that of productive/receptive diglossia, and that of transition to bilingualism. – The other problem area discussed involves the possible ways of describing the communication between the various language groups. The myth of peaceful linguistic coexistence in Switzerland is challenged by Switzerland being a multilingual rather than quadrilingual country today, as well as by the fact that it is characterized by territorial monolingualism. The paper presents two types of communication between inhabitants of the parts of the country

with distinct mother tongues. One, the partner language model is soon discarded, and the other, the lingua franca model is concluded to be a more realistic description of the situation. The problem with the latter model is, however, that neither one of the national languages nor English seems to be fit at the moment for introduction as an official lingua franca, even though English plays an increasingly dominant role on the linguistic palette of Switzerland, multicoloured as it is to begin with. – Finally, Switzerland can be seen as a kind of small-scale model of Europe in which the problems, possibilities and challenges that multicultural and multilingual Europe will have to face can be conveniently studied.

ZSUZSA HOFFMANN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nyelvi változatok és változások az irgalmas samaritánus példázatának régi fordításában*

Régi szövegeink közül a Biblia egyes részleteinek a fordításai különösen alkalmasak az összehasonlító vizsgálatokra, mivel több készült belőlük, alapszövegük, a Vulgata – és/vagy a görög nyelvű Újszövetség – pedig ismert (vö. pl. E. ABAFFY: MNy. 1989: 203–8). A 2003-as Országos Tudományos Diákköri Konferenciára írt dolgozatomban (témavezetője A. MOLNÁR FERENC) az irgalmas samaritánus példázatának (Lukács 10: 25–37) régi magyar szövegeit vettem össze a következő forrásokból: Münchener kódex (1466.), Döbrentei-kódex [368–9] (1508.), Jordánszky-kódex (1516.), Pesti Gábor: *Novum Testamentum... / Wý Testamentum magyar nyelven* (1536.), Sylvester János: *Vj Testamentum* (1541.), Heltai Gáspár: *Szent Biblia* (1561.), Bornemisza Péter: *Predicatioc egész esztendo által...* [531B–532A] (1584.), Félegyházi Tamás: *Vj Testamentum* (1586.), a Károli Gáspár-féle *Szent Biblia* (1590.), a Káldi György fordította *Szent Biblia* (1626.) és Komáromi Csipkés György: *Magyar Biblia* (1685/1718.). Ezeket utólag egészítettem ki Kultsár György Postilláival [470–1] (1574.).

Maguknak a szövegeknek a bemutatása-vizsgálata úgy történt, hogy a teljes példázatnak a revideált Károli-fordítás (1908.) szerinti közlése után mondatokra bontva tárgyaltam a régi átültetések szövegeit. Először a Vulgata mondatait hoztam, majd időrendben az említett magyar bibliafordítások, bibliafordítás-részletek megfelelő mondatait. S ezután, mintegy kitekintésképpen közöltem az új katolikus (1973.) és az új protestáns (1975.) fordítás vonatkozó mondatait is. Ez a részben magától is adódó módszer hasonló volt ahhoz, amit DEMJÁN ADALBERT követett egy 1995-ös diákköri dolgozatában, majd a KLTE (később: DE) Magyar Nyelvtudományi Tanszékéhez 1997-ben benyújtott szakdolgozatában, amely a tékozló fiú példázatának régi magyar fordításait vizsgálta (vö. még DEMJÁN: MNy. 2003: 69–70).

Az irgalmas samaritánus példázata különböző fordításainak egybevetése több nyelvtörténeti változást, tényt is illusztrál. Az alábbiakban most ezekből mutatok be röviden néhányat. Érdekes megfigyelni például azt, ahogyan egyes szavak a példázat szövegében visszaszorulnak, mások pedig később elterjednek. Ez nyilván azzal is összefügg, hogy az egyházi nyelvhasználatban a szöveg bizonyos standardizáció ment át. Példaként először a vizsgált szöveg ötödik mondatának átültetéseit sorolom föl.

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 57.

Lk 10: 29: Vulgata: Ille autem volens iustificare se ipsum dixit ad Iesum et quis est meus proximus – MünchK.: A ke akazuan megigazeitani magat monda i'nac Es ki èn fèlèm – DöbrK.: V' kedeg magat akarvan igazeitania monda iesusnak : es ki en kòzelem atfamfia [Az *att'amfia* szó a *kòzelem* fölé van írva.] – JordK.: Az kedegh akarwan h'w magaat ygazoithwan, ottan monda Jefufnak: Kyczoda az en baratom? – Pesti: NTest.: Amaz keg'yg akarwan magat igaz'ytan'y monda Iefufnak, k'ychoda az een fele baratom? – Sylvester: ÚT.: Az t'òruin' tudo akaru'ã ùmagat igaznak mutatni monda az Iefufnak. Kiczoda az en k'òzel valo emberem? – Heltai: Bibl.: Az kedig ackaru'ã magat igazitani, monda Iefufnac: Es kiczoda az én felebarátom? – Kultsár: Post.: Amaz kedig akaru'ã magat meg igazeitani, monda Iefusnac: s-Kitsoda az en fele-barátom? – Bornemisza: Pred.: Az kedig akaruan magat igazitani, monda Iefufnac: Kiczoda az en felebaratom? – Félegyházi: ÚT.: Az pedig akaruan ò magat igaz'itani, monda az Iefufnak, Kiczoda az en felebaratom? – Károlí: Bibl.: Amaz pedig akaru'ã magat igazitani, monda Iefufnac: kiczoda az én felebarátom. – Káldi: Bibl.: Amaz pedig akarván magat igazitani, monda Jéfufnak: 'S kichoda az én felebarátom? – Komáromi: Bibl.: Amaz pedig akarván magat igazitani, monda Jéfusnak: És kitsoda az én felebarátom? – Új kat. ford.: De az igazolni akarta magát, ezért megkérdezte Jézustól: „Kit tekintsek felebarátomnak?” – Új prot. ford.: Ő viszont igazolni akarta magát, és megkérdezte Jézustól: „De ki a felebarátom?”

A fenti mondatokban megfigyelhető például, hogy a latin *iustificare (se ipsum)*-nak egészen a Komáromi Csipkés-féle bibliafordításig a (*magát*) (*meg*)*igazítani* igenév felel meg, az újabb időkben azonban ez eltűnik, a modern fordításokban az *igazolni (magát)* áll helyette. Ugyanakkor az is látható, hogy a *proximus* megfelelőjeként a Heltai: Bibl.-tól kezdődően mint lesz kizárólagos a már a Pesti NTest.-ben szereplő *felebarát*. A *felebarát* szó általánossá válása megfigyelhető a példázat harmadik és tizenkettedik mondatában is: Lk 10: 27: Vulgata: *proximum tuum*; MünchK.: *te fèlèdet*; DöbrK.: *te kòzeledet att'atfiat* [Az *att'atfiat* szó a *kòzelem* fölé van írva.]; JordK.: *te baratodat*; Pesti: NTest.: *fele baratodat*; Sylvester: ÚT.: *az te k'òzel valo emberedet*; Heltai: Bibl.: *felebaratodat*; Kultsár: Post.: *az te fele-barátodat*; Bornemisza: Pred.: *felebaratodat*; Félegyházi: ÚT.: *felebaratodat*; Károlí: Bibl.: *felebarátodat*; Káldi: Bibl.: *felebarátodat*; Komáromi: Bibl.: *felebarátodat*; Új kat. ford.: *felebarátodat*; Új prot. ford.: *felebarátodat*; illetve Lk 10: 36: Vulgata: *proximus (fuisse)*; MünchK.: *rokonb volt*; DöbrK.: *kòzele at'afia* [Az *at'afia* szó a *kòzele* fölé van írva.] *volt*; JordK.: *baratyanak lenny*; Pesti: NTest.: *fele barátja*; Sylvester: ÚT.: *k'òzel valo emberinek l'utt lenni*; Heltai: Bibl.: *felebarátja volt*; Kultsár: Post.: *fele-barátja volt*; Bornemisza: Pred.: *felebarátja volt*; Félegyházi: ÚT.: *felebarattianak lenni*; Károlí: Bibl.: *attyafia v'olt*; Káldi: Bibl.: *felebarátja volt*; Komáromi: Bibl.: *felebarátja volt*; Új kat. ford.: *a felebarátja*; Új prot. ford.: *a felebarátja*. – Az 1., a 4., valamint az utolsó, a 13. mondatban pedig az látható, hogy itt a *tesz* ígét később az egyházi szövegekbe illőbbnek érzett ünnepélyesebb és hosszabb *cselekedik* szorítja ki (a modern fordítások viszont általában visszatérnek a *tesz*-hez):

Lk 10: 25: Vulgata: Et ecce quidam legis peritus surrexit temptans illum et dicens magister quid faciendo vitam aeternam possideo – MünchK.: Es ime nemel' a' t'òzue tudoc k'òz'z'ol felkèlè kéfeztuè otèt 7 monduan Mèftez mi teuèn hatom az or'oc elètet – DöbrK.: Es Ime nemel' torventvdo mester fel kele kesertven vtet · es mondvan Mester mit tetellel <.> vallok orok eletet – JordK.: Es yme egy t'òrventwdo fel kelee keferthwen h'wtet, es monda: Mester, myt tegyek az erek eeleteth veven? – Pesti: NTest.: Ees ime egy nemynem'y terwen tudo fel kele kefertwen ewtet ees monda. Mester myt tegyek ha az ewrek eletet akarom b'ym'ya? – Sylvester: ÚT.: Es imè nimel' t'òruin' tudo fel kele kifirtuin' ütet es ezt mondu'ã Mester / mi czelekedetuel nerhetem az òr'ok illetnek òr'okf'ighit? – Heltai: Bibl.: Es imè egy T'òruenytudo felkele, kéfértuèn ötet, es mondu'ã: Mit czelekedgyem, hogy az òr'oc eletet birhafsam? – Kultsár: Post.: Es imé, egy néminémő t'òrueny tudo Doctor, fel álla, késértuèn Iefust, es monda: Mester, mitsoda tselekòdetem altal birhatom az òr'oc eletet? – Bornemisza: Pred.: Es ime egy T'òruenytudo fel kele kifirtuen ötet, es monda: Mit czelekedgyem hogy az òr'oc eletet birhaffam? – Félegyházi: ÚT.: Es imè, nemel' t'òruen tudo fel

kele, kefertuen ötet, es monduan, Mester, mit czelekeduen örök életet bírhatok? – Károli: Bibl.: Es imé egy törüeni tudó fel kele, kéfertuen, ötet és monduán: Mester mit czelekedgyem hogy az örök életet vehessem? – Káldi: Bibl.: És imé egy Törvény-tudó fel-kele kifértvén ötet, és mondván: Mester, mit chelekedvén bírhatom az örök életet? – Komáromi: Bibl.: És imé egy törvény-tudó fel-kele kéfertvén ötet, és mondván: Mester, mit tselekedgyem, hogy az örök életet örökségül birjam? – Új kat. ford.: Egy törvénytudó felállt, hogy próbára tegye. „Mester – szólította meg –, mit tegyek, hogy eljussak az örök életre?” – Új prot. ford.: Ekkor előállt egy törvénytudó, hogy megkísértse őt, és ezt kérdezte: „Mester, mit tegyek, hogy elnyerjem az örök életet?”.

Hasonlóan Lk 10: 28: Vulgata: *fac*; MünchK.: *teged*; DöbrK.: *teget*; JordK.: *tegyed*; Pesti: NTest.: *tegyed*; Sylvester: ÚT.: *tedd*; Heltai: Bibl.: *műued*; Kultsár: Post.: *tselekedgyed*; Bornemisza: Pred.: *műued*; Félegyházi: ÚT.: *czielekedgied*; Károli: Bibl.: *miued*; Káldi: Bibl.: *chelekedgyed*; Komáromi: Bibl.: *tselekedd*; Új kat. ford.: *tégy*; Új prot. ford.: *tedd*; illetve Lk 10: 37: Vulgata: *fac*; MünchK.: *tég*; DöbrK.: *teg*; JordK.: *teegy*; Pesti: NTest.: *teegy*; Sylvester: ÚT.: *tíg*; Heltai: Bibl.: *czelekedgyel*; Kultsár: Post.: *tfelekedgyél*; Bornemisza: Pred.: *czelekedgyel*; Félegyházi: ÚT.: *czielekedgied*; Károli: Bibl.: *czelekedgyél*; Káldi: Bibl.: *chelekedgyél*; Komáromi: Bibl.: *tselekedgyél*; Új kat. ford.: *tégy*; Új prot. ford.: *cselekedj*.

Az előbbi mondatsorban (Lk 10: 25) egy grammatikai jellegű változást is végigkövethettünk. A (latin *quidam* névmásnak megfelelő) határozatlan névelői funkciójú határozatlan névmásnak, illetve annak az *egy*-gyel együtt való használata később visszaszorul, és az *egy* határozatlan névelő használata lesz általános. – Lásd még: Lk 10: 30 (6. mondat): Vulgata: *homo quidam*; MünchK.: *neminem̄ ember*; DöbrK.: *nemel' ember*; JordK.: *nemynemw' ember*; Pesti: NTest.: *egy nemynemű ember*; Sylvester: ÚT.: *nimell' ember*; Heltai: Bibl.: *egy neminēmű ember*; Kultsár: Post.: *egy neminēmő ember*; Bornemisza: Pred.: *egy neminemű ember*; Félegyházi: ÚT.: *nemel' ember*; Károli: Bibl.: *egy ember*; Káldi: Bibl.: *egy ember*; Komáromi: Bibl.: *egy ember*; Új kat. ford.: *egy ember*; Új prot. ford.: *egy ember*; illetve Lk 10: 31 (7. mondat): Vulgata: *sacerdos quidam*; MünchK.: *nemel' pap*; DöbrK.: *nemel' pap*; JordK.: *egy pap*; Pesti: NTest.: *egy nemynemű pap*; Sylvester: ÚT.: *eggy pap*; Heltai: Bibl.: *egy pap*; Kultsár: Post.: *egy Pap*; Bornemisza: Pred.: *egy Pap*; Félegyházi: ÚT.: *nemel' Pap*; Károli: Bibl.: *egy pap*; Káldi: Bibl.: *egy pap*; Komáromi: Bibl.: *egy pap*; Új kat. ford.: *egy pap*; Új prot. ford.: *egy pap*; valamint Lk 10. 33 (9. mondat): Vulgata: *samaritanus (autem) quidam*; MünchK.: *neminem̄ Samazitan*; DöbrK.: *nemel' samaritanus*; JordK.: *nemynemw' Samaritanus*; Pesti: NTest.: *egy Samaritanus*; Sylvester: ÚT.: *nimell' Samariabeli ember*; Heltai: Bibl.: *egy Samaritanus*; Kultsár: Post.: *egy Samaritanus*; Bornemisza: Pred.: *egy Samaritanus*; Félegyházi: ÚT.: *nemel' Samaritanus*; Károli: Bibl.: *egy Samaritánus*; Káldi: Bibl.: *egy Samaritánus*; Komáromi: Bibl.: *egy Samaritánus*; Új kat. ford.: *egy szamaritánusnak is*; Új prot. ford.: *egy (úton lévő) samaritánus*. – Mint ismeretes, a latinban nincs névelő, s a kódexeink forrásául szolgáló szövegekben a határozatlanságot az *unus*-nak számnévi és emellett névmási használatával vagy más határozatlanságot kifejező szókkal, főképp névmásokkal fejezik ki. (A magyarban a határozatlan névelő kialakulása és elterjedése I. GALLASY: TNY. II/1: 756–71.)

Olykor a mondatok összevetése más érdekes tanulságokkal is szolgál. A Lk 10: 30-ban (6. mondat) a *suscipiens* igenevet a MünchK., a DöbrK. és a JordK. *felelvén* helyett tévesen *feltekvén*-nel fordítja. Nyilván azért, mert az általuk használt latin szövegvariánsban a másoló ösztetevésztette a *suscipio* 'felvesz, felfog, felel' és a *suspicio* 'felnéz' igéket. Ezt, mint később láttam, már KÁROLY SÁNDOR (NyK. 1955: 260–8) szintén észrevette. Arra viszont még nemigen mutattak rá, hogy a Lk 10: 34-ben (10. mondat) a MünchK. fordítója a *duxit* itt 'vitte' jelentésű igét a 'mondta' jelentésű *dixit*-nek olvasta, s így az egész mellékmondat átültetése másképp alakult. Vö.: Vulgata: *...duxit in stabulum et curam eius egit*; MünchK.: *mōda a itallo taztonac hog o žozgalmassagat vifēlne*; DöbrK.: *be vive olba es v vele syete*; JordK.: *vyve az yazolban, es gongyat vyfelee*; Pesti: NTest.: *az ifalloba wyve, ees gongyat wyfele*; Sylvester: ÚT.: *vendig*

fogado hāzba vivē ūtet / ęs gongāt vífelę; Heltai: Bibl.: *vŭve à řaláfra, es gongyát víffelę;* stb. – A MünchK. hibás fordítására az is hathatott, hogy amikor a samaritánus elmegey, valóban rábizza a sebesültet a fogadósra, és megbízza azzal, hogy viselje gondját neki, l. Lk 10: 35 (11. mondat): Vulgata: *Et altera die protulit duos denarios et dedit stabulario et ait curam illius habe et quodcumque supererogaveris ego cum rediero reddam tibi* – MünchK.: τ mařod napon vŏn két penřt τ ada a řtallo taztonac τ mŏda / vařřad ρ řozgalmazatoffařat / τ valamit kŏltęndęř ρ reia ęn micŏ meřřozdolandoc meřř adom tenękęd; stb.

A példázatnak a szóbeliségben való használatára és terjedésére pedig az a tény is utalhat, hogy a DöbrK. a 4. mondatban, a Lk 10: 28-ban előforduló *igazán itéled* szerkezetet a másoló kihagyta, a Lk 10: 37-ben (13. mondat) azonban ezt az általa nyilván (részben) állandósultnak, panelszerűnek érzett szerkezetet betette. Vö.: Lk 10: 28: Vulgata: *Dixitque illi recte respondisti hoc fac et vives* – MünchK.: *Es ρ mŏda Iřazan itęled Eřt tegęd τ ęřř – DöbrK.: Es monda Neki iesus \cdot ezt teęet es ęlz \cdot – JordK.: Monda ottan hŭneky: Yřazan yteeleed; azřt teęyed, es ęelř – Pesti: NTest.: Ees monda nekŭ iřazan felelel, azřt teęyed ees ęelř; stb.; illetve Lk 10: 37: Vulgata: *At ille dixit qui fecit misericordiam in illum et ait illi Iesus vade et tu fac similiter* – MünchK.: *Es az mŏda Ki az iřzgalmařřagŏt tŏttŏ ρ neki / Es mŏda annac i^c Meň ęl te es azonkeppęn tęg – DöbrK.: Es tahat ř mŏda \cdot ki iřgalmařřagŏt tŏt ř vele : es monda neki iesus *igazan itiled* : Meňel tęg tes iřęn – JordK.: Az ottan monda: Ky yřgalmařřagŏt tett hŭ velee. Es monda hŭ nekŭ Jefus: Meny, ęl te es azonkeppen teęy; stb.**

BOROS KATALIN

A gondolatritmust szorosabbra vonó kötöttségek a boldogmondások korai magyar fordításaiban

1. Az Újszövetség első szövegrészlete, amelyet a protestáns magyarázatos Biblia versszerűen tördel: a Hegyi Beszéd nyolc boldogmondása – azaz nyolcszoros üdvígérete – Máté evangéliuma 5. részének 3–10. versében. A szövegrészlet versszerű tördelése indokolt, mert ismétléseinek a rendje a gondolatritmus szabályozottságán túlmutat.

A korai magyar Újszövetség-fordításokban akad boldogmondás, amely az új Biblia-kiadásokban nagyon kevés változtatással tér vissza. Ilyen mindjárt a legelső (Mt 5: 3), amelynek szövegét kétsoros tördelésben a Münchener Codexből (1466.; Codices Hungarici 7. Szerk. NYÍRI ANTAL. Bp., 1971. 103) és a protestáns magyarázatos Bibliából (Bp., 1996.), majd a Heltai-féle Újszövetségből (1562.) és a Szent István Társulatnál megjelent Biblia-fordításból (1973.) párhuzamosan idézem:

1466: *Bódogok lelki szegények,
mert övék mennyekn(e)k országa.*

1996: *Boldogok a lelki szegények,
mert övék a mennyek országa.*

1562: *Bódogok, akik lélekben szegények,
mert övék mennyeknek országa.*

1973: *Boldogok a lélekben szegények,
mert övék a mennyek országa.*

Akad a korai boldogmondás-magyarázások között olyan is, amelynek értelmezéssel megtöltött szövege szükségképpen eltér más korai akkomodálások és az új Biblia-fordítások szövegé-

tól. Az állítás igazolásául két boldogmondást idézek, ezúttal időrendben, szintén kétsoros törde-
lésben, a Münchener Kódex és a két új Biblia-fordítás mellett az egyiket a Székelyudvarhelyi Kó-
dexből (1526–1528.; Régi Magyar Kódexek 15. Közzéteszi N. ABAFFY CSILLA. Bp., 1993. 490–3),
mindkettőt pedig a Sylvester-féle Újtestamentumból (1541.) is. – Álljon itt előbb a negyedik bol-
dogmondás (Mt 5: 6) öt változatban:

- 1466: *Bódogok, kik éheznek és szomjúhoznak igazságot,
mert ők megelégtettek.*
1526: *Bódogok, azkik éheznek és szomjúhozják, azaz kívánják az igazságot,
mert ők megelégtettek.*
1541: *Bódogok, azkik éheznek és szomjúhozják az Istennél való megigazolást,
mert ők megelégtettek.*
1973: *Bódogok, akik éheznek és szomjaznak az igazságot,
mert majd eltelnek vele.*
1996: *Bódogok, akik éheznek és szomjaznak az igazságra,
mert ők megelégtettek.*

Folytatólag pedig következék a nyolcadik boldogmondás (Mt 5: 10) négy változatban:

- 1466: *Bódogok, kik üldöztetést szenvednek igazságot,
mert ők a mennyeknek országa.*
1541: *Bódogok, azkik háborúságot szenvednek az keresztényi jó életért,
mert ők a mennyeknek országa.*
1973: *Bódogok, akik üldözést szenvednek az igazságot,
mert ők a mennyeknek országa.*
1996: *Bódogok, akiket az igazságot üldöznek,
mert ők a mennyeknek országa.*

2. A nyolc boldogmondás fő szövegszervezője az ismétlés; mégpedig az Ószövetségből is-
mert gondolatritmus-változatoknál valóban kötöttebb rendű ismétlés, mely a mondat- és – ha úgy tet-
szik – sorkezdő szavak (*Bódogok/Bódogok..., mert...*) sorozatos visszatérésének, valamint a ket-
tős keretezésnek köszönhető. Az átfogóbb keretet a korai Biblia-fordítások mindegyikében az
első boldogmondás *mennyeknek országa* szókapcsolatának a nyolcadik boldogmondás zárlataként
történő visszatérése, a szűkebb keretet pedig a korai fordítások túlnyomó többségében a negyedik
boldogmondás *igazságot* és a nyolcadik boldogmondás *igazságot* szavának egybecsengése jelöli
ki. A nyolc boldogmondáson mint egészen belül a szűkebb keret öt boldogmondást mintegy
külön alegységbe von az arany metszés szabályainak (3+5) megfelelően. Az ily módon történő ta-
golást az a tény is támogatja, hogy a Máté evangéliumában sorakozó nyolc boldogmondás közül
Lukács evangéliumában csak három tér vissza versszerű fogalmazásban (Lk 6: 20–21).

A korai Biblia-fordítások nyolc boldogmondásának szerkezeti váza tehát a következő:

- Bódogok..., mert (övék) mennyeknek országa.*
Bódogok..., mert (ők) ...
Bódogok..., mert (ők) ...
Bódogok... igazságot, mert (ők) ...
Bódogok..., mert (ők) ...
Bódogok..., mert (ők) ...
Bódogok..., mert (ők) ...
Bódogok... igazságot, mert (övék) mennyeknek országa.

3. A boldogmondások mindegyike ponttal zárul, felsorakoztató előszámlálásuk az utolsó boldogmondás kivételével mégis a zárlatok hangmagasságának bizonyos fokú lebegtetésére készítheti az olvasót. Ily módon a szövegre a gondolatrítmus mellett a SZABÉDI LÁSZLÓTÓL *olvasó ritmus*-nak nevezett ritmusféleség is rámintázódhat (SZABÉDI, A magyar ritmus formái. Bukarest, 1955. 125–41).

4. A korai magyar Biblia-fordítások boldogmondásainak szövegében azonban a gondolatrítmuson és az olvasó ritmuson egyaránt túlmutató, kötöttebb ritmust is érzékelhetünk. Ez a megállapítás a leginkább talán a Müncheneri Kódexben és a Heltai-féle Újszövetségben olvasható fordításváltozatra érvényes. – Következésképp tehát, ezúttal is kétsoros tördelésben, az említett két forrás boldogmondásainak az olvasata.

A Müncheneri Kódex (1466.), akárcsak a többi kéziratos korai fordítás, a második és a harmadik boldogmondás sorrendjét a Vulgata nyomán felcseréli, a sorrendcserének a nyomtatott változatokkal történő összehasonlítást megkönnyítő alábbi kiigazítása tehát, bár önkényesnek látszik, valójában mégis igazolt.

- (1) *Bódogok lelki szegények,
mert övék mennyekn(e)k országa.*
- (2) *Bódogok, kik sírnak,
mert ők megvigasztaltatnak.*
- (3) *Bódogok kegyesek,
mert ők bírják a földet.*
- (4) *Bódogok, kik éheznek és szomjúhozhatnak igasságot,
mert ők megelégtetnek.*
- (5) *Bódogok irgalmazók,
mert ők irgalmasságot követn(e)k.*
- (6) *Bódogok tiszta jonhouak,
mert ők Istent látják.*
- (7) *Bódogok békeségesek,
mert ők Isten fiainak hívattatnak.*
- (8) *Bódogok, kik üldözetet szenvednek igasságért,
mert övék mennyeknek országa.*

A Heltai-féle Újszövetség (1562.) nyolc boldogmondása, sorrendjét illetően, nem kíván külön magyarázatot:

- (1) *Bódogok, akik lélekben szegények,
mert övék mennyeknek országa.*
- (2) *Bódogok, akik kesseregnek,
mert ezek megvigasztaltatnak.*
- (3) *Bódogok a kegyesek,
mert ezek bírják örökségül a földet.*
- (4) *Bódogok, akik éheznek és szomjúhozzák az igasságot,
mert ők megelégtetnek.*
- (5) *Bódogok az irgalmassok,
mert ők irgalmasságot nyernek.*
- (6) *Bódogok a tiszta szívűek,
mert ők meglátják az Istent.*

- (7) *Bódogok a békességesek,
mert ők Isten fiainak hívatatnak.*
- (8) *Bódogok, kik háborgattatnak az igasságért,
mert övék mennyeknek országa.*

A két szövegváltozat kötöttebb, ütemhangsúlyos jellegű ritmusának kialakításában a nyolcszor ismétlődő, három szótagos *Bódogok* szóé a meghatározó szerep. Ennek a szónak a hangzása szabja meg, véleményem szerint, az utána következő ütemek terjedelmét és rendjét is. – A javasolható (de más értelmezést nyilván nem tévedhetetlenül kizáró) ütemezést az alább következő két képletsor rögzíti. Zárójelben a képletek előtt a boldogmondások sorszámát, a képletek után pedig a sorok szótagszámát jelölöm.

1466.	1562.
(1) 3//2//3 (8)	(1) 3//2//3//3 (11)
3//3//3 (9)	3//3//3 (9)
(2) 3//3 (6)	(2) 3//2//4 (9)
2//3//3 (8)	3//3//3 (9)
(3) 3//3 (6)	(3) 3//4 (7)
2//3//2 (7)	3//2//4//3 (12)
(4) 3//4//3//2//4 (16)	(4) 3//2//3//3//2//3//2 (18)
2//3//3 (8)	2//3//3 (8)
(5) 3//4 (7)	(5) 3//3//2 (8)
2//3//2//3 (10)	2//3//2//2 (9)
(6) 3//2//3 (8)	(6) 3//3//3 (9)
2//2//2 (6)	2//3//3 (8)
(7) 3//2//3 (8)	(7) 3//3//3 (9)
2//2//4//4 (12)	2//2//4//4 (12)
(8) 3//3//2//3//4 (15)	(8) 3//3//3//3//2 (14)
3//3//3 (9)	3//3//3 (9)

A fentiek szerint a Münchener Kódex boldogmondásainak 143 szótagja 51 ütembe rendeződik, az ütemek 56,86%-a három, további 31,37%-a pedig két szótagos. A Heltai-féle Újszövetség boldogmondásainak 161 szótagja 57 ütembe tagolódik, ezeknek 64,91%-a három, további 26,31%-a pedig két szótagos. A Münchener Kódex egyes boldogmondásainak páratlan sorba tördelt első fele 6–16, páros sorba tördelt második fele 6–12 szótagot számlál. A Heltai-féle Újszövetségben a páratlan sorok 7–18, a páros sorok 8–12 szótagosak. Az egyes boldogmondások terjedelme a Münchener Kódexben 13 és 24, a Heltai-féle Újszövetségben pedig 17 és 26 szótag között váltakozik. A két szövegváltozatban a következő tizenegy-, illetve tizenháromféle, két, három, négy, öt és hét ütemű sorral találkozunk (a sorképletek után zárójelben megadott gyakorisággal):

1466.	1562.
3//3 (2)	
3//4 (1)	3//4 (1)
2//2//2 (1)	
2//3//2 (1)	
2//3//3 (2)	2//3//3 (1)
	2//3//3 (1)
3//2//3 (3)	
	3//2//4 (1)

	3//3/2 (1)
	3//3/3 (2)
3//3/3 (2)	3//3/3 (3)
2//2//4//4 (1)	2//2//4//4 (1)
	2//3/2//2 (1)
2//3//2//3 (1)	
	3//2//3//3 (1)
	3//2//4//3 (1)
3//3/2//3//4 (1)	
	3//3/3//3/2 (1)
3//4//3/2//4 (1)	
	3//2//3//3/2//3/2 (1)

Az ütemkapcsolatok közül négy mind a két szövegváltozatban fellelhető: a 3//4 és a 2//2//4//4 összesen kétszer-kétszer, a 2//3/3 összesen háromszor, a 3//3//3 pedig összesen ötször.

5. A boldogmondások szöveg- és ritmusépítésében a három ütemű sorok s ezen belül is a 3//3//3, illetve 3//3/3 tagolású sorok előfordulásának gyakoriságára alighanem érdemes fel- és odafigyelnünk, mégpedig függetlenül attól, hogy a bennük felsejlő verselési lehetőség a későbbiekben hogyan és milyen arányban valósul meg. Merthogy megvalósul, arra különböző verstörténeti korszakokból idézhetnénk példát.

MÓZES HUBA

Néhány megjegyzés a nyelvészeti nonszenszről és a társadalmi kárról

A Magyar Nyelv 2005. évi 4. számában (497–8) néhány megjegyzést fűztem H. TÓTH TIBOR-nak két számmal korábban (232–43), „A magyar nyelv kézikönyvé”-ről írt kritikájához. Megjegyzéseimre a szerző a 2006. évi 1. számban (72–8) reagált. Véleménye szerint a kézikönyvben a határon túli magyarokról szóló fejezetem bizonyos részéből „a kiolvasható üzenet a magyar nyelv-művelés és a hagyományos magyar nyelvészeti eredmények lekicsinylése, lejárátása néhány önkényesen kiragadott és/vagy hamis színben feltüntetett, eltúlzott részlet alapján” (74).

H. TÓTH többször hangot ad annak a véleményének, hogy mondataimban „tipikusan csúsztató-torzító fogalmazást találunk”. Ezt például azzal illusztrálja, hogy szerinte lényeges különbség van a között, amit idézek a „Nyelvművelő kézikönyv”-ből (1: 1291), s a között, ahogy később az idézetre utalok. Íme az idézet: „A kétnyelvűség körülményei közt élő külföldi magyarok nyelvhasználatának sajátos vonásai ... azt mutatják, hogy a két nyelvi rendszer az állandó érintkezésben könnyen egymásba fonódik, keveredik az egyén tudatában, a nyelvérzék nemegyszer bizonytalan-ná válik ... s fennáll a veszélye a nyelvi rendszer megbomlásának. Ez pedig – a megértést ugyan nem, de – a fogalomrendszer kialakítását, a dolgok logikájába való behatolást, az alkotó gondolkodást veszélyezteti. A nyelvi rendszer felbomlásával ugyanis a gondolkodás maga válik az egyénben szervetlenné, bomlottá, felemássá.” Erre az idézetre utalva írtam, hogy „A szomszédos országokban élő magyarok nem bomlott gondolkodású emberek.” H. TÓTH (74) szerint „Az eredeti szövegben ugyanis nem bomlott gondolkodású emberekről, hanem a gondolkodás felemássá, szervetlenné, bomlottá válásáról, ennek veszélyéről van szó, és ez lényeges különbség.” Akárhogy nézem a Kézikönyv szövegét, azt látom, hogy ez a kétnyelvűségben élő magyarok nyelvi rendszere megbomlásának és gondolkodásuk bomlottá válásának veszélyéről szól. Ha pontosítani kívánám ere-

deti mondatomat, ezt írhatnám: Nem áll fenn a veszélye sem annak, hogy a szomszédos országok magyarjainak gondolkodása bomlottá válna. Ha H. TÓTH úgy gondolja, hogy én itt az eredeti állítást eltorzítottam, akkor megmondhatná azt is, hogy ha az idézett szöveg nem a szomszédos országokban élő magyarok gondolkodásának bomlottá válására vonatkozik, akkor mire vonatkozik? De ezt is megkérdézhetem: úgy gondolja-e, hogy ha valakiknek a gondolkodása bomlottá válik, akkor csúsztatás és torzítás ezeket az embereket bomlott gondolkodásúnak nevezni? Nincs különösebb jelentősége itt annak, hogy a Kézikönyv szövegében valóban nem tényállítás található, ott csupán „fennáll a veszélye” a gondolkodás bomlottá válásának. Ha határon túli magyar lennék, s ezt a szöveget olvasnám, aligha örülnék, s az sem nyugtatna meg, hogy H. TÓTH szerint „a szerzők szerencsétlenül fogalmaztak” (74). Azt regisztrálnám, hogy a magyarországi „Nyelvművelő kézikönyv” szerint veszélyben van a gondolkodásom, bomlottá válhat, szerveslenné stb. S ha e Kézikönyvről tudom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében írták, még azt is gondolhatnám, hogy ez valószínűleg igaz is. Megriadnék, azt hívnék, hogy igaz lehet, amit olvasok. Vagy feldühödnék, tudván, hogy a Kézikönyv szövege – annak ellenére, hogy hol írták – félrevezető szöveg. Ha ennek a szövegnek lehet ilyen hatása, ha a határon túli magyar olvasó megriadhat tőle vagy feldühödhet miatta, akkor ez a szöveg társadalmi kárt okoz(hat).

H. TÓTH idézi azt a mondatomat is, hogy „Kétnyelvűektől az egynyelvű normákat elvárni nyelvészeti nonszensz és társadalmilag káros”, majd felteszi a kérdést: „És mit kezdünk – tudományosan – ezekkel a kifejezésekkel: »nyelvészeti nonszensz« vagy »társadalmilag káros«?” (75).

Nyelvészeti nonszensz a kétnyelvű magyaroktól azt elvárni, hogy úgy beszéljenek magyarul, mint az egynyelvű magyarok, mert kétnyelvű ember sosem beszélhet egy nyelvet úgy (még kétnyelvű magyar sem), ahogy az egynyelvűek. Aki valamelyest is ismeri a magyar és/vagy a nemzetközi nyelvészeti szakirodalom ide vonatkozó részét, tudja ezt. Aki azt sugallja, hogy a kétnyelvű magyarok helytelenül beszélnek magyarul, mert az egynyelvűek által nem ismert „idegen szavakat” is használnak, sőt – horribile dictu – idegenes szerkezeteket is, azt várja a kétnyelvűektől, hogy úgy beszéljenek, mint az egynyelvűek. Ha ezt az elvárást olyan ember támasztja, akinek nincs nyelvészetből szerzett egyetemi diplomája, azt mondhatjuk, hogy laikus, és az erre vonatkozó véleménye is helytelen. Ha azonban ezt az elvárást egy szakképzett nyelvész (= valaki, aki nyelvészetből egyetemi diplomát szerzett) támasztja, nincs más magyarázatunk, csak az, hogy az illető nem ismeri a releváns nyelvtudományi tételeket. Nyelvész (a szó íménti értelmében: van egyetemi diplomája), de nem tudja azt, amit a nyelvészeti tankönyveket olvasók tudnak. Nyelvészeti nonszensz az, amikor valaki nyelvészként olyat állít, amit szaktudománya ismeretében nem állíthatna. Ha egy magyar nyelvész azt hangoztatja, hogy a határon túliak „helytelenül” beszélnek magyarul, mert az egynyelvűek által nem ismert „idegen szavakat” is használnak, akkor nyelvtudományi szempontból nonszensz, amit hangoztat. Ahhoz, hogy egy kolozsvári vagy nagyszalontai magyar úgy beszéljen magyarul, ahogy egy debreceni vagy berettyóújfalusi magyar beszél, Debrecenben vagy Berettyóújfaluban kellene születnie s élnie.

Azok a nyelvművelők, s persze azok az iskolai tanítók és tanárok, akik a nyelvművelőket követve az egynyelvűek normáját állítják fel a kétnyelvűeknek is, társadalmi kárt okoznak, mert irreális mércéket állítanak fel, és elkerülhető feszültségeket keltenek, ami pedig senkinek sem hiányzik. Ez sajnos ma is megtörténik, például a Kossuth rádió sokak által hallgatott „Édes anyanyelvünk” című műsorában (2005. április 17.) vagy a szlovákiai magyar tanügyi dokumentumokban. Például CSICSAY KÁROLY és GUBÍKNÉ HARMATI MÁRIA „Új érettségi vizsga. Magyar nyelv és irodalom. Monitor-feladatlapok” (Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava, 2004. 47) című kiadványában egyebek mellett ezt találjuk: „A nemrég kiadott új Magyar értelmező szótárba sok olyan szót soroltak, amelyek a határon túli magyarok szóhasználatában találhatóak csak meg. A ki-rekesztettség érzését tompítandó került bele sok ilyen kifejezés. Sajnos, a szerkesztők olyan szavakat is ide soroltak, amelyek nem a kisebbségben élő magyarok sajátos magyar kifejezései, hanem a többségi nemzetől átvett idegen szavak magyar toldalékokkal ellátott változatai. Szlovákiai ma-

gyar vonatkozásban így került be a *preukáz* (igazolvány), *horcsica* (mustár), *tyepi* (melegítő, tréningruha), *szanítka* (mentőautó), *lanovka* (függővasút, drótkötélpálya) és még sok más szlovák kifejezés. Ha ezt a jelenséget, amelyet nevezhetünk kényelmes szókölcsonzésnek, de akár lopásnak is, elnézzük, akkor ne csodálkozzunk, ha pár év múlva egyveleg nyelveken fogunk beszélni, és nem mindig értjük meg egymást. Minden nemzet anyanyelve megérdemli, hogy szavait eredeti formájukban használják, ne ferdítsék el. A kisebbségben élők pedig tanulják meg saját anyanyelvüket idegen toldalékoktól mentesen használni! Vehetünk át szavakat, ha arra nincs saját megnevezésünk. Kölcsönözhetünk szavakat, ha az egy szakszöveg miatt szükséges, de a nyelvi érintkezésben igyekezzen mindenki a saját anyanyelvén, érthetően beszélni! Ez nem nacionalizmus, hanem a nyelv iránti tisztelet.” Ebben a szövegben például sok nyelvészeti nonszensz (= nyelvtudományi szempontból képtelen állítás) van, és társadalmilag is káros ez a szöveg, mert azt az irrális követelményt fogalmazza meg szlovákiai magyar pedagógusok számára, hogy legyenek puristák, érvényesítsék az egynyelvű magyarországi normát a szlovákiai magyar iskolákban. Amikor ezt helytelenítem, nem azt mondom, hogy nincs szükség nyelvi nevelésre az iskolában, csak azt, hogy az is csak úgy lehet eredményes, ha a tanár számol a helyzettel, hogy a gyermekek kétnyelvű környezetben élnek, és nem támaszt velük szemben teljesíthetetlen elvárásokat.

KONTRA MIKLÓS

Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra*

1. Ha a helyesírás-történethez úgy közelítünk, hogy – némileg távolabbról szemlélve – e terület különleges vonásait, más nyelvészeti részterületekhez való viszonyát, kapcsolatrendszerét kívánjuk számba venni, első gondolatunk leginkább egy kérdés formájában fogalmazódhat meg: magától értetődő része-e a nyelvtörténeti szintéziseknek a helyesírás-történet? Az erre adott válasz – a megjelent munkákból ítélve – igen sokféle lehet. Az a gyakorlat, melyet a „Magyar nyelvtörténet” című új tankönyv követ (KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Bp., 2003.), s melynek lényege, hogy elvszerűen, minden egyes korszak kapcsán a helyesírási kérdésektől a szöveg tanig kíséri figyelemmel a nyelvi rendszer alakulását, a maga nemében voltaképpen kivételnek, újításnak tekinthető. Jóval gyakoribb, talán tipikusnak is mondható az a tárgyalásmód, mely nem juttat ilyen következetesen kijelölt szerepet a helyesírás-történetnek, ám amikor a szálak oda vezetnek (márpedig nemegyszer oda vezetnek), akkor alkalmilag ezt a területet is a figyelem középpontjába állítja. Így találkozunk helyesírási részfejezetekkel a korábbi nyelvtörténeti tankönyvekben, például „A nyelvemlékek nyelvi sajátosságai” című részen belül, majd a középmagyar és az újmagyar korszak áttekintése során (BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 64–72, 531, 565–7); így kap helyet „A magyar nyelv kézikönyvé”-nek történeti részében egy kis összefoglalás PAPP ZSUZSANNÁTÓL az ómagyar helyesírásról (KIEFER FERENC szerk., Bp., 2003. 67–8); így jelennek meg mai francia nyelvtörténeti munkákban (melyeknek újabban reneszánszát éljük, s melyek igen széles körű áttekintésre vállalkoznak) olyan témakörök, mint például a XIX–XX. századi helyesírási reformkísérletek kérdésköre (vö. JEAN-LOUIS TRITTER, Histoire de la langue française. Paris, 1999. 238, 331–5). Mindezek a részfejezetek – hangsúlyozom – többnyire a maguk egyediségében, nemegyszer előzmény vagy folytatás nélkül bukkannak fel, anélkül, hogy a helyesírás kérdésköre rendszerszerű tárgyalásban részesülne. Ez egyszerre világít rá két jelenségre: arra, hogy a helyesírás-történet helyzetét a nyelvtörténeten belül bizonyos instabilitás

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus előadásaként 2004. augusztus 29-én.

jellemzi; másfelől arra is, hogy valamilyen módon – mondhatnánk: akarva-akaratlanul – megjelenik benne.

Ez érthető is, hiszen ha úgy vetjük fel a kérdést, hogy ez a részterület az ún. belső nyelvtörténetnek mely részlegeivel érintkezik közvetlenül, a válasz könnyen és egyértelműen adódik: mindenekelőtt a hangtörténettel (az ómagyar korra nézve eleve kimondhatjuk, hogy egyik a másik nélkül elképzelhetetlen); azután a morfológiával (gondoljunk a szóelemző elv szerepére, s konkrétan például a jottista-ipszilonista háborúra, mely egy helyesírási vita keretében a magyar nyelv toldalékoló jellegének alapkérdéseit feszegeti); s természetesen a szintaxissal is, amint erre egyre jobban rávilágítanak azok a kutatások, amelyek – elsősorban KESZLER BORBÁLA úttörő munkáinak köszönhetően (KESZLER, A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. Bp., 1995.; UŐ., Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. Bp., 2004.) – az írásjelhasználatot állítják a figyelem középpontjába. Arról, hogy a szövegtannal is milyen elevenek a kapcsolatok, GALLASY MAGDOLNA kongresszusi előadása tanúskodik.

Előadásom voltaképpen tárgya azonban nem a nyelven belüli összefüggések, hanem a kifelé vezető szálak kérdésköre. A helyesírás-történet egyik legeredetibb, legkülönlegesebb vonását ugyanis abban látom, hogy váratlan távlatok nyílnak belőle olyan távoli (néha szinte megfoghatóan materiális, máskor egészen szellemi természetű) területek felé, mint például: 1. a nyomdászat kibontakozása, 2. a vallási mozgalmak kérdésköre, 3. az iskoláztatás és az írásbeliség története.

A továbbiakban – azokból a tapasztalatokból kiindulva, melyeket az említett tankönyv helyesírás-történeti fejezeteinek írása során szereztem, s azokat a gondolatokat tovább szöve, amelyeket a téma azóta ébresztett bennem – a fenti három területtel kapcsolatban kívánok jelezni vagy tágabb összefüggésbe helyezni néhány kérdést.

2. Kezdjük a nyomdászat történetével! Ennek kapcsán egy személyes vallomást nem hallgathatok el: valamennyi korszak munkálatai közül a legnagyobb élvezetet az jelentette számomra, amikor a középmagyar kor bemutatásához érve a XVI. századi magyar nyomdák történetét is belefoglaltam a tankönyv egy fejezetébe. Meglepő ez egy „belső nyelvtörténet”-ben? Igen. Kikiktatandó belőle? Úgy gondolom, hogy nem. Hogyan is lehetne Sylvester, Dévai, Heltai Gáspár helyesírási újításairól s egész rendszeréről úgy szólni, hogy nem érzékeltetjük azokat a belső törvényszerűségeket, melyek az első magyarországi (s egyben magyar nyelvű) könyvek előállításának komplex történetét jellemzik?

Egyetlen jelenséget emelnék ki. E kor helyesírási rendszereinek megalkotói igen gyakran egy személyben voltak bibliafordítók, nyelvtanírók, nyomdászok és helyesírás-alkotók. E bámulatos sokoldalúság logikája a következő. Az anyanyelvű Biblia előállításához először is tisztázni kellett a humanizmus szellemében az anyanyelv szabályrendszerét. (Innen a nyelvtanítás szükségessége, s innen Sylvester János két fő művének sorrendje: 1539: nyelvtana, 1541: Újtestamentum-fordítása.) Másfelől biztosítani kellett (adott esetben meg kellett teremteni) az előállítás technikai feltételeit, azaz a nyomdát. (Ezt tette ugyancsak Sylvester Sárvár-Újszigeten az 1530-as években.) Végül az utóbbival szoros összefüggésben (még a betűkészletre is gondolva!) át kellett gondolni, ki kellett alakítani azt a helyesírási rendszert, amely alkalmas arra, hogy egy immár szélesebb körű közönséghez eljuttassa a magyarra fordított könyvet. Efféle mesterség-társulások e korban Európa-szerte jellemzőek; példa erre egy jeles humanista tudós, a szintén XVI. századi francia Robert Estienne, aki egy latin nyelvű Újtestamentum kiadója, szótáríró és egyben nyomdász (TRITTER i. m. 79). S arra, hogy e hagyomány nálunk sokáig fennmaradt, idézzük Misztótfalusi pályáját, aki – még a XVII. század végén is – egy személyben volt nyomdász, egy megjobbított Biblia kiadója s a helyesírás tudatos alakítója.

3. A helyesírás-történet és a v a l l á s i m o z g a l m a k története nálunk sok szállal összeshőződik. Két kérdéskör kínál itt sokirányú tanulságokat: először az ún. Huszita Biblia, később pedig a protestáns–katolikus helyesírás kettőssége. Más alkalmakkor (KOROMPAY KLÁRA, Művelődéstörténeti vonatkozások a magyar helyesírás történetében. In: MIHALOVICS ÁRPÁD szerk., Tanulmánykötet Jean Perrot tiszteletére. Bp., 2000. 51–9; Uő., Grammaire et orthographe au carrefour d’influences linguistiques et littéraires [domaine hongrois, parallélismes français]. In: La circulation des hommes, des œuvres et des idées entre la France, l’Italie et la Hongrie [XVe–XVIIe siècles]. Napoli, 2004. 121–35) már felvettem azt a kérdést, hogy hogyan lehetséges ilyen végletesen távolinak látszó területek találkozása – szellemi irányzatok egyfelől; betű, hangjelölés: a legkisebb nyelvi szint írott formája másfelől –, ezért a gondolatmenetnek ezen a pontján nem általános kérdéseket kívánok tovább elemezni, hanem egy nagyon is konkrét, máig nyitott vitakérdéshez szeretnék legalább néhány szó erejéig hozzászólni. Még pontosabban: egy olyan kérdésre irányítanám a figyelmet, amely vitakérdés kellene hogy legyen, ám nem az.

15 évvel ezelőtt, 1989-ben jelent meg az Irodalomtudományi Közleményekben (118–26) SZABÓ FLÓRIS következő, már címével is figyelmet keltő írása: „Huszita-e a Huszita Biblia? Bírálat és útkeresés”. Sok szálon futó érveléssel, mintegy tíz különböző szempontot felvetve azt a gondolatot fogalmazza meg a szerző, hogy – a korábbi szakirodalom határozott vélekedésével szemben – az első magyar bibliafordítás aligha lehet eretneknek műve: nézete szerint ez a fordítás (s annak helyesírási rendszere is) „igazhitűek”, közelebről ferences szerzetesek alkotása.

Ennek az írásnak a szakirodalomban vitát kellett volna keltenie. Ez a vita azonban elmaradt. Annyi történt, hogy az összefoglaló munkákba (lexikonokba, enciklopédiákba) azóta rendre bekerül egy figyelmeztető megjegyzés, mely szerint újabban ismét kérdőjelek merültek fel a Huszita Biblia huszita jellegével kapcsolatban. Kivételesen azért találkozunk e kérdés mérlegelésével: kiemelnék egy rövid és igen árnyalt helyzetelemzést MADAS EDIT tollából, aki szerint SZABÓ FLÓRIS érvei „megfontolásra érdemesek és további filológiai, illetve irodalom- és helyesírás-történeti kutatásokat sürgetnek” (Középkori bibliafordításainkról: Iskolakultúra 1998/1: 50). Ugyanő arra is figyelmeztet, hogy a Huszita Bibliából „nem szabad sem ideológiai, sem felekezeti kérdést csinálni”, s a megoldást „az eddigieknél mindenképpen bonyolultabb összefüggésrendszerben kell majd keresni” (i. h. 51).

Mivel magyarázható az, amit egészében a szakirodalom hallgatásáról mondtunk? Tekintsük úgy, hogy a szakmai közvélemény számára a fenti írás megnyugtatóan lezárta a vitát? Ne inkább azon tűnődünk-e, hogy esetleg a vitaszellem, a kritikai szellem hiányát, lanyhaságát is tükrözheti ez a csend? E két szélső pólus között keresve az okokat persze konkrétabb elemek is megragadhatók. Például az, hogy a SZABÓ FLÓRISTÓL felsorakoztatott érvek olyan sokféle irányba vezetnek (a ferences rendtörténettől például Wiclif tanaiig), hogy egyetlen kutató szakértelme aligha volna elegendő az összes szál megvizsgálására, egy valóban mértékadó válasz megfogalmazására. Egy tudományos tanácskozás viszont – amint erre MADAS EDITTEL a közelmúltban ráébredtünk, felismerve az ötlet életrevalóságát – minden bizonnyal előbbre vihetné a nézetek tisztázását. „Sokszemközt” kellene tanácskozni, olyan szakemberek bevonásával, akik például vallástörténeti, liturgia-történeti, irodalmi és nyelvi megközelítésben, a cseh háttér ismeretében, tehát nemzetközi összefüggésekbe ágyazva tudnának hozzászólni e számunkra nagyon fontos kérdéskörhöz.

Addig is – úgy gondolom – legalább annyit meg kell tennünk, hogy hozzászólunk a sok közül ahhoz a területhez, ahol saját kutatói tapasztalatokkal rendelkezünk. Éppen ezért igen röviden, a lényegre szorítkozva összefoglalnám azt, hogy SZABÓ FLÓRIS dolgozatának helyesírás-történeti érvelésével kapcsolatban milyen fenntartások és ellenérvek fogalmazódtak meg bennem. Annál is inkább, mert a szerző megítélése szerint „a huszita eredet kérdése a helyesírás kérdésén áll vagy bukik” (i. m. 121).

Először is lássuk az ő idevágó érvrendszerének központi elemeit. Ezek a következők: a mellékjel-használat nem Husz rendszerének kizárólagos jellegzetessége: megvan már előtte is, hiszen

az *i*-re tett pont vagy az *y*-on megjelenő két pont maga is mellékjel. Másfelől Husz is meríthetett valahonnan (például az izlandi, az ír vagy a héber hagyományból, esetleg egy külföldi egyetem közvetítésével). Márpedig ha így van, akkor egy magyar diák ugyanúgy hozzájuthatott mindezekhez, tehát ugyanúgy – azaz Husztól függetlenül is – létrehozhatta a maga mellékjelekre épülő rendszerét. A gondolatmenet egy további elemére, a ferencesekkel való kapcsolat kérdésére később térek ki.

Úgy gondolom, a fenti érvelésnek a leginkább támadható pontja az, hogy egy nagy horderejű újítás értékét, érvényét relativizálja: nem méltatja kellő figyelemre azt a tényt, hogy Husz János radikálisan új rendszert alkotott, s hogy a magyar mellékjeles helyesírás egész szellemében ezt a rendszert követi. Az, hogy az *i*-n vagy az *y*-on is van vagy lehet pont, nem több részletkérdésnél. Az azonban nem részletkérdés, hogy például a magyar /sz/ : /z/ fonémapár (de ugyanígy minden hasonló fonémapár) szembenállását mellékjel biztosítja; s egyáltalán, hogy az efféle fonémapárok – most először – írásban is elkülönülhetnek egymástól. Az egy hang – egy jel alapelvének (melyet a helyesírás történetében először Husz János mondott ki!) első megvalósulása ez a magyarban. Az, hogy az ír, az izlandi és a héber írás is használ mellékjeleket, természetesen igaz; ám ez nem mérhető annak jelentőségével, hogy a közeli Prágában, ahonnan a huszita mozgalom Magyarországra is kétségtelenül eljutott, egy tudatos alkotó a mellékjelezést állította konstrukciójának középpontjába, s hogy pontosan ugyanezt tette a magyar rendszer megalkotója is. Hangsúlyozni kell ezzel összefüggésben, hogy egy új helyesírási rendszer jogosan nevezhető alkotásnak, sőt tudatos alkotásnak. E tekintetben Cirill és Metód a legkimagaslóbb példa; ám még az ún. „székely rovásírás” kapcsán is (mely az ősmagyar kor végén keletkezhetett) arra emlékeztetett VÁSÁRY ISTVÁN (A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete: Keletkutatás 1974: 168), hogy az efféle rendszerek létrehozásában egyéni alkotók szerepével is számolni kell.

Úgy gondolom tehát, hogy a fenti gondolatmenet gyöngye pontja helyesírás-történeti szempontból nem is az a sok új magyarázati lehetőség, amit fölvet, mint inkább az a néhány alapigazság, amit figyelmen kívül hagy, s melyek lényegét a nyelvészeti szakirodalomban legvilágosabban KNEZSA ISTVÁN fejtette ki (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 146–57, 172–9; A magyar helyesírás története. 2., jav. kiadás. Bp., 1959. 11–4). Ezek az alábbikában összegezhetők: Husz rendszerének gyökeresen új volta, magának a konstrukciónak a szelleme (az oppozíciók biztosításának a követelménye), szerkezeti szempontból pedig ennek megoldási módja: a mellékjelezés. Ha mindezek fényében vesszük szemügyre a magyar Huszita Biblia helyesírását, megítélésem szerint nem lehet kétséges az a szellemi rokonság, sőt leszármazási viszony, mely ez utóbbit Husz rendszeréhez köti. Ha valóban a helyesíráson áll vagy bukik a Huszita Biblia huszita volta, akkor semmi okot nem látok arra, hogy a huszita eredetet megkérdőjelezzük.

Más kérdés az, hogy továbbra is vannak egyelőre feloldhatatlan ellentmondások. Joggal kérdezi SZABÓ FLÓRIS: hogyan válhatott népszerűvé a ferencesek körében egy huszita (azaz eretnekektől származó) helyesírás? A válasz egyelőre csak ez lehet: nem tudjuk. (Annál is kevésbé, mert a Huszita Biblia után következő magyar nyelvű kódexek jó néhány évtizeddel későbbiek. A középkori könyvpusztulás hatalmas, 98-99%-os mértékéről itt sem szabad elfeledkeznünk; vö. MADAS i. h. 50, 51.) Ugyanakkor fontos, hogy különválasszunk két merőben eltérő kérdést: az egyik a rendszer eredete, a másik ennek továbbélése és elterjedése. Úgy gondolom, ha az eredeztetésre nézve szilárd álláspontot lehetett kialakítani, módszertani tévedés volna ezt csak azért megkérdőjelezni, mert a későbbiek folyamán váratlan – egyelőre érthetetlen – fordulattal is számolni kell. Művelődéstörténet és helyesírás-történet itt valóban összefonódik, egyik a másik számára rendkívül sok tanulsággal járhat. Ez a konkrét eset azonban arra is figyelmeztet, hogy bizonyos kérdések különválasztásának az igényét megfogalmazzuk: időben visszafelé haladva például ne vonjunk le általánosító következtetéseket.

4. Az iskoláztatás története és az írásbeliség kérdésköre két, önmagában is hatalmas terület. Az, hogy a helyesírás-történetnek közvetlen köze van hozzájuk, olyannyira természetes, hogy könnyen az a látszat keletkezhet: ezeknek a kapcsolatoknak a mibenléte bővebb kifejtést úgyszólván nem is kíván. Figyelmeztető jelek azonban szerencsére itt-ott akadnak; jól tesszük, ha komolyan vesszük őket.

Ilyen jelzés volt számomra egy kérdés, mely a korai nyomtatványok tanulmányozása után s a misszilisek tanulmányozása közben fogalmazódott meg bennem. Az utóbbiak hallatlan tarka helyesírási képén tűnődve számba vettem, hogy alig 25 év alatt, az 1520-as évek végétől az 1550-es évek elejéig a következő új helyesírási rendszerek terjedtek el nyomtatásban: először a krakkói nyomtatványoké, azután Sylvesteré, vele párhuzamosan Dévaié, majd Heltai Gásparé. Mindez egy szűk emberöltő alatt! S innen a kérdés: Mit csinált ilyenkor egy iskolamester? Ha az iskola feladata az, hogy a tudás és a műveltség legszilárdabb, letisztult elemeit közvetítse: mi történik egy olyan korban, amikor egymást érik az újítások? Mit tehet ilyenkor az, aki a mintakövetésben mester kell hogy legyen? Az, hogy minden új rendszer kapcsán annak szerkezetéről s megalkotójáról egyaránt szólni kell, magától értetődik. De gondolunk-e a használóra, s azokra a zökkenőkre, melyeket számára a normakövetés igénye jelent?

Az egyén szempontjának mérlegelése után érdemes tekintetünket ismét tágabb összefüggések felé fordítani. Ha elképzelünk egy nagy ívű helyesírás-történetet, s mellette a magyar írásbeliség hasonlóan nagy ívű történetét, felmerülhet az a kérdés, hogy ezek csomópontjai mennyiben hoznak felszínre párhuzamos jelenségeket, s mennyiben rajzolnak ki olyan aszimmetrikus jelenségeket, melyek akár felkiáltójel értékűek is lehetnek számunkra. A továbbiakban egy ilyen aszimmetriára szeretnék rámutatni.

A helyesírás-történeti tárgyalásmód vezérszempontjának – az első időkre nézve – a nyelvemléktípusokból való kiindulás kínálkozott. Szórványok, Árpád-kori szövegek, kódexek, misszilisek, első nyomtatványok – ez a rend az anyag természetéből adódott, alkalmas volt a rendszer változásainak nyomon követésére, nem is szólva arról a pedagógiai hasznról, amit a nyelvemlékelemzés szempontjaihoz való igazodás jelent. És mégis: ebből a tárgyalásmódból egyenesen következik, hogy a gyakorlati célú írásbeliségről, az írás laikus használatáról, az írásbeliség szélesebb körben való terjedéséről ott van szó először, ahol ennek a magyar nyelvemlékek körében is világos lenyomata van: tehát a misszilisek korában (KOROMPAY, Helyesírás-történet. In: KISS-PUSZTAI szerk. i. m. 579). Ott jelenik meg a következő fontos idézet, Dévai Bíró Mátyástól (1538): „Továbbá ez tudomány, hogy olvasni és írni tudonk, ... imerre is hasznos, hogy egymásnak mindenikönk írhasson, ne kelljen minden kicsiny dologért más ember után járni.”

S itt érkezünk el egy olyan ponthoz, ahol jó félretenni saját – bármily megalapozottnak látszó – szempontrendszerünket, s elővenni valami mást. Például JAKÓ ZSIGMOND írástörténeti munkáit (JAKÓ, Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1977.; JAKÓ ZSIGMOND – RADU MANOLESCU, A latin írás története. Bp., 1987.); MADAS EDIT és MONOK ISTVÁN áttekintését a magyar könyvkultúra történetéről (A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig. 2. jav., bőv. kiadás. Bp., 2003.), vagy MÉSZÁROS ISTVÁNÉ-t a magyar iskolatörténetről (Az iskoláügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp., 1981.; Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Általánosan képző középiskolák. Bp., 1988.). Ugyancsak fontos, hogy beépítsük szemléletünkbe történész kollégák, különösen TÓTH ISTVÁN GYÖRGY úttörő munkáinak eredményeit, melyek a korai újkorra nézve a Kárpád-medence alfabetizációs viszonyait állítják a figyelem középpontjába (Mivelhogy magad írást nem tudsz... Bp., 1996.).

Milyen kép rajzolódik ki ezekből (főleg az előbbiekből) az ómagyar korra nézve? JAKÓ ZSIGMOND munkájából például megtudjuk, hogy az írásnak és a laikus társadalomnak az egymásra találása Erdélyben már igen korán, a XII–XIII. század fordulóján bekövetkezett (i. m. 27). Ebben a kolostori és a káptalani iskolák mellett a városi, sőt a falusi plébániai iskolák is egyre nagyobb szerepet játszottak, különösen a XIV. századtól (i. m. 29–31). Másfelől az a „megbízható középfő-

kú végzettség”, melyet a káptalani iskolák adtak, mind a papi, mind a világi értelmiségi pályákra alkalmassá tette az ifjakat (MADAS–MONOK i. m. 48), s az utóbbi pályák egyre keresettebbé váltak a városi írástudók körében. Jellemző ennek kapcsán a *litteratus* szó jelentésének alakulása: eleinte egyet jelentett a klerikussal, később viszont éppen azokat nevezték így, akik nem voltak felszentelt papok (JAKÓ–MANOLESCU i. m. 91). Mindez új megvilágításba helyezi az ómagyar kort, s különösen azt a XIV. századot, melyről a magyar nyelvű szövegemlékek alapján alig tudunk valamit mondani. (Az Árpád-kori kis szövegek és a XV. századtól megjelenő kódexek között ez az ómagyar kor legrejtélyesebb százada.) Ha a jelzett aszimmetria tanulságait levonjuk, akkor egy dologban biztosak lehetünk: e kor magyar nyelvű írásbeliségének világa sokkal gazdagabb, sokszínűbb, étellel telibb lehetett, mint ahogy azt pusztán a ránk maradt magyar nyelvű szövegek – vagy inkább azok hiánya – alapján elképzelhetjük. Hasonló módon: e korok írástudó rétege kapcsán jó szem előtt tartani egyrészt azt a tényt, melyre MÁLYUSZ ELEMÉR utalt: „Az elit a XI–XII. században 150–200 főnyi lehetett” (Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 42); másfelől pedig ezt egybevetni és kiegészíteni mindazzal, amit az akkori és azutáni iskolarendszer kiépüléséről, a kolostori, káptalani, plébániai iskolák széles körű működéséről tudunk vagy sejtünk.

E különféle tudáselemeket mérlegelve talán olyan kérdések felvetésére is lehetőség nyílik, amelyekre pontos választ még nem tudunk adni. Hányan tudtak írni-olvasni a középkori Magyarországon, századról századra haladva? A lakosságnak hány százalékát, hány ezrelékét jelenthette ez? Mit jelentett közelebről ez a tudás? (Hiszen közismert, hogy az írás és az olvasás tanítása eleinte el is szakadt egymástól: sokan csak olvasni tudtak, mások írni és olvasni, ismét mások fogalmazni is: az *írás* szónak többféle értelme van!) Milyen nyelven (nyelveken) írtak és olvastak? Ez természetesen elvezet a latin és a magyar nyelv viszonyához, de elvezet a Magyarországon használt más nyelvek helyzetéhez is. Amint ezt egy nevezetes XVI. századi kolozsvári szabómeszter, Szegedi György példája mutatja, aki arról volt híres, hogy latinul, magyarul és németül ugyanolyan elegánsan fogalmazott – írásban (JAKÓ–MANOLESCU i. m. 95).

Az ilyen és ehhez hasonló kérdések olyan távlatokat adnak az írásra vonatkozó kutatásoknak, hogy ez utóbbiak már nem képzelhetők el sem a szorosan vett helyesírás-történet, sem más, klasszikus tudományág keretei között. Jó itt emlékezetünkbe idézni azokat az új gondolatokat, melyek a paleográfia feladatainak számbavétele kapcsán hangzottak el, s azt az igényt fogalmazták meg, hogy e tudományág az írásosság (írásbeliség) története révén „a régi írásos művelődés egészét átfogó, önálló történeti kutatási ágga” alakuljon át (JAKÓ–MANOLESCU i. m. 9). Úgy gondolom, hasonló szálak vezetnek a helyesírás-történettől is az írásbeliség története felé. S ha a távlatokról még merészebben gondolkodunk, akkor voltaképpen az írásbeliség–szóbeliség kettős kérdésköréhez jutunk el, mely ma sokféle kutatás számára jelent termékeny, eredeti megközelítési módot. (Közép-Európára nézve vö. ANNA ADAMSKA, *The Introduction of Writing in Central Europe [Poland, Hungary and Bohemia]*. In: MARCO MOSTERT szerk., *New Approaches to Medieval Communication*. Turnhout: Brepols, 1999. 165–190.) Reményeim szerint egyik központi kérdése lehet ez a jövő nyelvtörténetének is. S ez föltehetőleg nemcsak szempontrendszerünk tágulását jelenti majd, hanem magában rejti új területek felfedezésének, jelenlegi határaink átlépésének, tudásunk megújulásának az ígérteit is.

KOROMPAY KLÁRA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Névtani adatok és megjegyzések a Bodrogekői táji tagolódásához. JUHÁSZ DEZSŐ kiváló munkájában a Bodrogekőből még két kisebb tájat (*Bodrogekői melléke, Bodrogekői*) említ meg történelmi adatként (A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. Bp., 1988. 64). Trianon után pedig szintén két egységet szokás megkülönböztetni: *Alsó-Bodrogekői* (a Magyarországon maradt déli rész) és *Felső-Bodrogekői* (a Csehszlovákiához, illetve Szlovákiához tartozó északi rész; következetesen ezt a nevet használja VIGA GYULA, Hármaskút határon. Miskolc, 1996., Utak és találkozások. Miskolc, 1999. és BOGOLY JÁNOS, Királyhelmeck. Királyhelmeck és a Felső-Bodrogekői természetrajza és történelme. Pozsony/Bratislava, 1992.; ezekkel szemben SZATHMÁRY JÓZSEF 1987-ben még ezen a címen jelentette meg könyvét: „Királyhelmeck [Kráľovský Chlmec] és környéke helynevei”. Magyar Névtani Dolgozatok 76. Bp.).

NAGY GÉZA már – e kettőt nem véve figyelembe – öt tájegységet vesz figyelembe (A magyarországi Bodrogekői [ez a fentebb említett *Alsó-Bodrogekői* – M. L.] földrajzi nevei. Bodrogekői Füzetek 6–8. Pácin, 1994. 21–2). – Ezek: 1. „Az északon kanyargó egyik nagy bodrogekői ér, a Tice mellett egész sor község alakult ki”, név szerint: Ágcsernyő, Battyán, Kaponya, Lelesz, Bodrogekői (Leleszpólyán – és érdemes megjegyezni, hogy ezt a magyarosított nevet ott egyáltalán nem használják, általános elnevezése: Pólyán), Boly, Zétény, Szinyér, Rad, Kisújlak, Pálfölde, Bodrogekői, Szolnocska, Véke és Bacska. Valamennyi helységben jártam, de sehol nem hallottam, hogy ezt a részt *Tice-vidék*-nek vagy *Tice-mellék*-nek nevezték volna. Tehát a körülírás megvan, de még – legalábbis jelenleg – külön neve nincs. – 2. „A legnagyobb bodrogekői ér, a Karcsa, Tárkány tájékán szakadt ki a Tiszából. Régen szinte végikanyargott az egész Bodrogekői... Mellékén települt Magyarországon Karos, Karcsa, Pácin, Nagyrozvagy, Kisrozvagy, Semjén, Láca, Cséke, Dámóc; Szlovákiában Bély, Dobra, Perbenyik. Királyhelmeck, Bodrogekői, Kisgéres, Nagygéres, Örös, Kiskövesd, Nagykövesd” (NAGY i. m. 22). Ennek, úgy látszik, kialakult (vagy kialakulófélben van) egy neve: *Karcsa-vidék*. Pallér Annamária negyedéves nagykövesdi hallgatósága szerint ezt a nevet – legalábbis Nagykövesden – nem ismerik. VIGA GYULA viszont a következőket írja: „Közös adottság – s az életmód és a műveltség vonatkozásában is meghatározó tényező – a bodrogekői táj, pontosabban azok az ökológiai feltételek, melyek a történelmi tájon belül az ún. *Karcsa-mellék* (szlovákul: *oblasť Karča*, németül: *Karcsa-Gegend* – a beszűrés és a kiemelés tőlem, M. L.) jellemzői. (Bogoly János szerint Kisgéres mellett ebbe a falucsoportba tartozik Nagygéres, Perbenyik és Nagykövesd is.)” (VIGA GYULA szerk., Kisgéres. Hagyomány és változás egy bodrogekői falu népi kultúrájában. Dunaszerdahely, 2000. 307, 311, 316). Úgy veszem észre, hogy a *Karcsa-vidék* tájnév még a kialakulás, illetve a kialakítás stádiumában van. Ezt Bogoly János szóban közölte Viga Gyulával, hiszen munkájában a névről egy szó sem esik erről (BOGOLY JÁNOS, „Betűkbe szedett régműt”. Bodrogekői és Ung-vidék történelme 1900-ig az írott források tükrében. Királyhelmeck, 1994.). – 3. „A Bodrogekői mellé települt falvak tartoznak ebbe a csoportba. Magyarországon Felsőberecki, Alsóberecki, Vajdáciska és Bodrogekői [egykor: Luka – M. L.], míg Szlovákiában Bodrogekői, Bodrogekői, Bodrogekői és Szomotor sorolható fel Bodrogekői mellett levő településként” (NAGY i. m. 22). A *Bodrogekői-mellék* kifejezést az ott lakók nem használják. JUHÁSZ DEZSŐ *Bodrogekői melléke* címszó alatt hozza, bár megjegyzi: „lehet, hogy alkalmi megjelölés” (i. m. 64). Minden bizonnyal ebben nagyon is igaz van. – 4. „A Bodrogekői a Nyírségtől elválasztó folyó, a Tisza mentén is jelentős települések alakultak ki az idők folyamán. Magyarországon Zemplénagárd, Révleányvár, Ricse, Cigánd, Tiszakarád és 1945 után a tanyavilágból községgé szerveződött Tiszacsermely és Györgytarló. Szlovákiában pedig Nagytárkány és Kistárkány” (NAGY i. m. 22). Ez éppenséggel igaz, de a Tiszához való kötés egy kissé veszélyes, már ami a tájegységet jelenti, illetve jelentené. Jelző nélkül bajosan tudjuk lokalizálni. JUHÁSZ DEZSŐ is adatlja *Tisza mente* címszó alatt: „a Tisza jobb parti vidéke az alsó szakasz

mentén ... újabban a jugoszláviai magyarság nyelvében erősödött meg” (i. m. 103). Jómagam *Tiszamellék* megjelölés alatt találkoztam ezzel a kifejezéssel Szabolcs megyében (MNy. 1996: 471). Ha már megalkottuk és használjuk a tájnevet, a fentebb hiányolt jelzöt (pl. *zempléni, bodroglői*) célszerű volna megjelölni. Ezt a földrajztudományban igenis nagy következetességgel, olykor felesleges tudálékossággal is megteszik. – 5. „A bodroglői települések szinte ma is különálló része a *Bodroglő*-nek [kiemelés tőlem – M. L.] nevezett területen kialakult Kenézlő, Viss, Zalkod. Hosszú ideig [a kezdetektől 1950-ig – M. L.] Szabolcs vármegye részeként élte a maga életét.” (NAGY i. m. 22.) Igaza van JUHÁSZ DEZSŐnek, amikor ezt írja erről a tájnévről: „Valószínűleg újkori mesterséges tájnév” (i. m. 64). A „valószínűleg” szót nyugodtan törölhetjük a könyvből, hiszen ennek a tájnak már 1864-ben megvolt a természetes elnevezése: *Sziget* (MIZSER: MNy. 1996: 470–1).

Vegyük figyelembe, hogy voltak, illetőleg vannak természetes tájneveink. Trianon ezeken némiképpen változtatott, és újabb nevek jönnek létre mesterséges, olykor mesterkélt úton is. Ezekel is lehetne, sőt kellene valamilyen formában foglalkozni.

MIZSER LAJOS

Az ÓMS. *byuntelen* szaváról.* Az ismeretlen eredetű *bűn* szó és származékai a régiségben *bűn, bín* alakban szerepelnek (HB. *bunet* stb.), egyetlen kivétellel: az Ómagyar Mária-siralom *byuntelen* írású szavának tövében az *ü* vagy *i* magánhangzó helyett *üü* kettőshangzóval találkozunk, amely esetleg heteroszillabikusan (*i-ü*) volna ejtendő a ritmus kedvéért, mint BENKŐ LORÁND megjegyzi (ÁrpSzöv. 121).

Mínthogy a régiségben szókezdő zárt szótagban nem szerepelnek kettőshangzók, ez az alak hangtanilag is egyedülálló. Legegyszerűbben talán íráshibaként magyarázható. A kódexben szereplő siralomszöveg általánosan elfogadott vélemény szerint nem a szerző keze írása, hanem a scriptor vagy élőszóából ismerte a mintegy fél évszázaddal korábban keletkezett fordítást, vagy (ami valószínűbb) régebbi kézíratról másolta. Ha tekintetbe vesszük, hogy a szövegben több íráshiba van, és a korabeli félkurzív gótikusban (éppúgy, mint a következő basztardában) éppen az *n* és az *u* gyakran alig különböztethető meg egymástól, egy **byuntelen* írású szóban könnyűszerrel felcserélhette a két egymás melletti betűt akár a kódex scriptora, akár valamelyik elődje. Erre mutat a **válnum* helyetti *ualmun* íráshiba is.

A *bínü* alak meglétét szóvégi magánhangzóval a Königsbergi Töredék *bínüt* tárgyesete is bizonyítja. Ugyanígy megvan a szóvégi *-ü* a szövegben a *thuruth* [túrút] ’tört’ szóban. Ezzel az olvasattal a ritmus is helyreáll: a *türvéntelen* négy szótagos rím��ónak pontosan megfelel a *bínütelen* alak.

Hasonló íráshibát feltételezhetünk a ritmus alapján a *wirud hioll* négy szótagosnak mutatózó felsorban, ahol három szótagos **virud hull* olvasatú ütemnek kell állnia, és a *hull* alakot bizonyítja fentebb a *werud hullothya* írású szókapcsolat. Ugyanígy helyreáll a ritmus a scriptor által is javított *qui sumha nym (kyul) hyul* sorban a **hül* olvasat esetében, a *therthetyk kyul* rímelő sor 3 + 2 szótagos ütemezésének megfelelően.

VEKERDY JÓZSEF

* Vízkelety Andrásnak tartozom köszönettel tanácsaiért.

S Z E M L E

Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila, Helyesírás

A Magyar Nyelv Kézikönyvtára. Osiris Kiadó, Bp., 2004. 1540 lap

Az Osiris Kiadó A Magyar Nyelv Kézikönyvtára című sorozatának első kötete LACZKÓ KRISZTINA és MÁRTONFI ATTILA munkája: a Helyesírás (a továbbiakban: OH.). A tekintélyes kötet láttán az olvasóban felmerül a kérdés: Vajon miért találta szükségesnek egy átfogó helyesírási kiadvány megjelentetését az Osiris Kiadó, illetőleg a sorozat szerkesztője, valamint a szerzők? Vajon miért nem tartották elegendőnek az 1984-ben megjelent helyesírási szabályzatot, a rendszerváltás után példaanyagában átdolgozott, szótári részében bővített egyre újabb és újabb lenyomataival, valamint a szabályzathoz készült akadémiai szótárakkal: a „Helyesírási kézisztár”-ral és a „Magyar helyesírási szótár”-ral? Ezekhez az etalonnak tartott munkákhoz képest miben tud újat vagy mást nyújtani a most megjelent kézikönyv?

Az 1540 lapos vaszkos kötet már a terjedelmével is tiszteletet ébreszt az olvasóban. Egybefoglalva tartalmazza azt az ismeretanyagot és példatárát, amelyet a fent említett kiadványok külön-külön kínálnak fel az olvasónak. Sőt nemcsak azt, hanem a szerzők szándéka szerint jóval többet, hiszen az OH. – amint az Előszóból megtudjuk – „a magyar helyesírási tanácsadás és szótárkészítés eddigi legteljesebb, legnagyobb anyagát adja”. A Tanácsadó rész több mint 400 lapon részletezi a helyesírási szabályokat és alkalmazásuk körülményeit. Az akadémiai szabályzatokban megszokott rendben és csoportosításban veszi sorra a helyesírási alapelveket és szabályokat: az általános tudnivalóktól a számok írásáig. A Szótár több mint ezer oldalon kéthasábos tördeléssel sorolja a címszavakat: 47 186 szócikkben összesen 213 974 szót tartalmaz. A fő részekhez kiegészítésként csatlakozik egy rövid tematikus irodalomjegyzék, valamint a kb. 60-70 címszót tartalmazó gloszszárium, amely a kézikönyv használatához szükségesnek tartott nyelvészeti fogalmak rövid meghatározását ismerteti. A művet terjedelmes tárgymutató egészíti ki.

A fenti paraméterek azt mutatják, hogy az OH. valóban terjedelmesebb és valóban gazdagabb szóanyagot tartalmaz, mint az akadémiai kiadványok. A két kiadó munkái közötti tartalmi és elméleti kapcsolattal az Előszó részletesen foglalkozik, mind a státustervezés, mind a korpusztervezés szempontjából. Hangsúlyozza, hogy a magyar helyesírásban az AkH.¹¹ az érvényes és követhető, presztízsértékű kodifikáció a határokon belül és kívül. A szerzők kiemelik, hogy „Az állami elfogadottság és a tekintélyi érték miatt tehát arra törekedtünk, hogy könyvünk teljes egészében a magyar helyesírás II. kiadásán alapuljon, s az ebből kirajzolódó rendszert mutassa be lehetőség szerint a teljességre törekedve” (10). Fontosnak tartották a rendszerszerűség feltárását. Az volt a szándékuk, hogy a szabályok ismertetésén túl bemutassák azok mögöttes tartalmát, a lényeges összefüggéseket, valamint azt a logikát, amely az adott szabályt a rendszer többi elemével összekapcsolja és az általános elvekhez fűzi. Zömmel az érvényben lévő akadémiai szabályozást ismertetik, de foglalkoznak olyan helyesírási jelenségekkel is, amelyek nincsenek benne az AkH.-ban. Egy részük a szabályzat 1984-es megjelenése után tűnt fel a mindennapi írásgyakorlatban, másik részüket a szabályzat szigorúbb keretei és kötöttebb terjedelme miatt kimaradó problémák adják. Az OH. az eddiginél jóval részletesebben tárgyalja például a betűrendbe soroláskor a kis és nagy kezdőbetűk kérdését, a számjeggyel kezdődő betűrendi tételeket, az idegen mellékjelek sorrendjének kérdését és a névelőzekeket; a különírás – egybeírás fejezetében a két kötőjellel írandó összetett szavakat, a tulajdonnevet tartalmazó szerkezeteket, a mozgósabályok területére tartozó, eddig szabályozatlan jelenségeket és az idegen előtagot, rövidítést vagy betűszót tartalmazó összetett szavakat. A legtöbb újdonság talán az írásjelekkel foglalkozó fejezetben van: az írásjelek

formai jellemzőinek tárgyalása mellett az e-szövegek (az e-mail, sms, chat, internetes fórumok szövegtípusai) írásjelezési sajátosságait is részletesen bemutatja.

Az aggódó olvasó tehát megnyugodhat, nincs ellentmondás a nagy múltú, presztízsértékű AkH. és a most megjelent OH. között. A különbség nem elvi, hanem gyakorlati. Nagyobb az esélyünk arra, hogy az OH. részletesebb magyarázatából jobban megértjük az AkH. szabályait, és nagyobb az esélye annak is, hogy az OH. szótárában megtaláljuk azt a szót, szóalakot, szókapcsolatot vagy éppen tulajdonnevet, amelyik az akadémiai helyesírási szótárból hiányzik. A helyesírás szabályozásának 1832 óta akadémiai szinten zajló folyamatában fontos állomásnak tekinthetjük az OH. létrejöttét. A helyesírás történetéből tudjuk, hogy az akadémiai szabályzatok megjelenését mindig hosszan tartó szakmai viták előzték meg. A bizottsági üléseken egy-egy témát az átfogó, előkészítő tanulmányhoz kapcsolódva, sok szempontból körbejárva, összefüggéseit feltárva döntött a testület még a legapróbb módosításokról is. Testületi vitákról az OH. előkészítése során természetesen nem lehetett szó, hiszen a mű készítője nem egy testület volt, hanem két független szerző, aki személyesen vállalja a felelősséget saját munkájáért. Megnehezítette a helyzetüket, hogy bár maximálisan figyelembe vették egy-egy téma szakirodalmát, ennek ellenére minden egyes „új” esetben egyénileg kellett meghozniuk a döntésüket. A szabályok kitágítása, az új jelenségek beillesztése egy-egy szabály fennhatósága alá remélhetőleg termékeny vitákra készíteti majd az ortográfia tudományának művelőit, amelynek eredményei tovább árnyalhatják az OH.-ban megrajzolt képet. Ezt a célt látszik szolgálni például a szerzőknek az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára készített vitaanyaga (LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA, A különírás és az egybeírás. Vitaanyag. Nyr. 2004: 141–57). Hogy milyen hatással lesz az OH. megjelenése a helyesírás akadémiai szabályozására, azt ma még nehéz megmondani. Nem tudhatjuk, vajon meggyorsítja-e az AkH. következő kiadásának előkészítését, vagy éppen ellenkezőleg, inkább távolabbi időpontra tolja a 12. kiadás megjelenésének időpontját.

A Tanácsadó rész tehát elméleti alapjait tekintve nem különbözik az AkH. szabályzati részétől, de gyakorlati szempontból mégis eltér tőle. Jóval nagyobb részletességgel mutatja be a helyesírási szabályokat. Ennek illusztrálására taláломra választott példánk a kezdőbetűk írásával foglalkozó fejezet, amely az AkH.-ban mindössze 3 lapot tesz ki, az OH.-ban pedig 11 lapot tölt meg. Az AkH. három nagy részbe fogja össze a magyarázatait: „A kis kezdőbetűk”, „A nagy kezdőbetűk”, „Egyéb esetek”. Az OH. csupán két fejezetben tárgyalja a témát: „A kis kezdőbetű” és „A nagy kezdőbetű” című fejezetekben. De az utóbbi fejezetet további alegységekre bontja, amelyekben a grammatikai, a pragmatikai és a stilisztikai alapú nagybetűsítés eseteit részletezi. Mindehhez még egy alfejezet csatlakozik „A kis- és a nagybetűk írásgyakorlatának sajátos szabályai” címmel. Talán logikusabb lett volna ezt az alfejezetet a két főfejezettel egyenrangúvá tenni, hiszen tartalmilag éppúgy van benne szó a kis kezdőbetűs írásmódról (például az idézetek egyes típusai; a névelőzékként használatos rövidítések; a lexikonok, szótárak, mutatók címszavai; a táblázatok, ábrák szövege stb.), mint a nagy kezdőbetűs írásmódról (például az idézetek egyéb típusai; tipikus rövidítések; speciális közszoói betűszók; reklámok és hirdetések stb.). Tagadhatatlan, hogy napjainkra általánosságban inkább a nagybetűsítés jellemző, ezért elképzelhető, hogy ez a tendencia befolyásolta a kézikönyv szerzőit, amikor a téma tárgyalását „A nagy kezdőbetűk” című fejezetbe sorolták.

Kiválasztott fejezetünk azt is példázza, hogy nyomdatechnikailag nem mindig könnyű a kézikönyv címhierarchiájában eligazodni, például „A nagy kezdőbetű” – „Grammatikai alapú nagybetűsítés” – „A tulajdonnevek” című részek tipográfiája nem egyezik meg a logikailag és tartalmilag hasonló viszonyt közvetítő „A nagy kezdőbetű” – „Pragmatikai alapú nagybetűsítés” – „A feliratok” című egységek tipográfiájával. A tipografizált címek helyett talán több segítséget nyújtana az olvasónak az eligazodáshoz és a belső összefüggések áttekintéséhez a decimális címrendszer alkalmazása.

Egy másik, elemzésre választott rész a rövidítések és mozaikszók írását tárgyaló fejezet, amely a fogalmak tisztázásával kezdődik. A tömör elméleti alapvetés elkülöníti a *rövidülés* és a *rövidítés* jelenségét. Kiemeli, hogy a rövidítés során nem jön létre új lexéma, rövidítéssel szinte

kizárólag az írott nyelvben találkozunk. Szemléletes példákkal mutatja be az írott és a hangzó változat közötti különbséget. Ezután külön tárgyalja a valódi rövidítésekhez és a jelszerű rövidítésekhez kapcsolódó helyesírási tudnivalókat. „A valódi rövidítések” című fejezetben egy-egy alfejezet foglalkozik az egyszerű szavak, az összetett szavak és a szókapcsolatok rövidítési lehetőségeivel, valamint az általános rövidítésformáktól eltérő alakokkal. Ugyancsak egy alfejezetet szán „A nagybetűk használata a valódi rövidítésekben” című témának.

A tulajdonnevek rövidített alakjait a földrajzi nevek, a személynevek, az intézménynevek és a címek esetében taglalja. Nem szigorúan vett helyesírási kérdés, ennek ellenére kitér a rövidítések előtti névelőhasználatra. Foglalkozik a rövidítések toldalékolásával, valamint összetételi tagként való alkalmazásával. A fenti felsorolásból kiderül, hogy nagyon sok oldalról és rendkívül alaposan járja körül a témát. Mindezt egyedi példák és listaszerűen rendezett példasorok teszik követhetővé, sőt már-már izgalmas olvasmánnyá. A jelszerű rövidítések tárgyalásakor szinte lexikonszerűvé válik a kézikönyv, ugyanis oly mértékben megnő a teljességre törekvő példasorok száma: vegyjelek; országnevek négy fő területen (gépjárművek, külkereskedelem, internet, sportversenyek) Afganisztántól a Zöld-foki-szigetekig; a magyarországi törvényes mértékegységek, az SI alapegységei, illetve származtatott egységei nevükkel, jelükkel, definíciójukkal; a matematikai jelek kiegészítve Unicode-kódjukkal stb.

„Az égtájak rövidítései” című alfejezet részletesen tárgyalja az égtájrávidítések *-i* képzős alakjait. Ez mindenképpen többletinformáció az AkH.-hoz viszonyítva, hiszen ezzel a témával az akadémiai szabályzat önálló egységben nem foglalkozik. Az AkH. csupán annyit utmutatást ad, hogy a 280. szabálypontban általánosságban leszögezi: „A rövidítésekhez, jelekhez stb. a toldalékot kötőjellel kapcsoljuk”. A szabálypontban nem említi példát az *-i* képzős égtájakra, de a szótári részben, illetve a MHSz.-ban közöl néhány példát. Az *északi* címszó rövidítve *é.*, az *északkeleti* rövidítése *ÉK.* vagy *ék.* vagy *ÉK-i*; de a *délkeleti* mellett csupán a *dk.* alakot találjuk rövidítésként. Az *északnyugati* szóalak rövidítése ugyancsak háromféle lehet a MHSz. példái alapján: *Ény.* vagy *ény.* vagy *ÉNy-i*, ám a *délnyugati* címszó mellett csak egyetlen rövidítés található: *dny.* Az OH. minden magyarázat nélkül csupán egyféle megoldást közöl: „Az égtájrávidítések *-i* képzős alakjai kisbetűsek, és ponttal záródnak” (377), annak ellenére, hogy az általa közölt általános szabály szerint is mindig kötőjellel kell kapcsolni a toldalékot a rövidítésekhez. A felsorolt példák és az egyéb esetek (az égtájak rövidített formái földrajzi nevekben; az égtájrávidítést tartalmazó földrajzi nevek *-i* képzős változatai) tárgyalása után megjegyzi: „Mivel az *-i* képzős alakoknak önálló rövidítései vannak, a nagybetűs égtáj és az *-i* képző kötőjellel való összefűzése nem ajánlatos írásmód” (378). Meggondolandó, hogy az összefüggések bemutatását és például a helyesírás tanítását nem szolgálná-e jobban, ha ezen a területen is a rövidítések toldalékolására vonatkozó általános szabályt alkalmaznánk, és a különleges *-i* képzős csoporttal nem növelnénk a kivételek számát. Hiszen a rendszerszerűség és vele a rövidítések szócsoportjának írásmódját meghatározó szabály következetes alkalmazása azt sugallja, hogy ha az *északkeleten* szóalak rövidítve *ÉK-en*, akkor az *északkeleti* rövidítve *ÉK-i* formában lenne helyes. Különösen így van ez, ha negyedelő égtájként a *délnyugat-északkeleti irány* rövidítése az OH. szótára szerint is *DNy-ÉK-i irány*, ugyanígy a *délkelet-északnyugati irány* rövidítése *DK-ÉNy-i irány*. Az *északkelet-délnyugati irány* és az *északnyugat-délkeleti irány* mellett nem találunk rövidítést a szótárban, de a fenti példák alapján analogikusan itt is a kötőjeles kapcsolás kívánkozna.

Az AkH. a mozaikszóknak két nagy csoportját különíti el, ezek a betűszók és a szóösszevonások. Az OH. melléjük felvesz még egy újabb csoportot „Egyéb mozaikszók” címmel. Ide olyan intézményneveket sorol, amelyek a névadás alapjául szolgáló teljes névszerkezetből egész szavakat öröztek meg (*Ceglédtej*, *Hungarogáz* stb.). Ezzel tovább differenciálja a mozaikszók körébe tartozó csoportokat és értelem szerűen tovább növeli a hozzájuk kapcsolódó szabályok számát. Így is indokolatlanul nagy nyelven kívüli ismeretanyag szükséges ahhoz, hogy eldöntsük, vajon egy mozaikszó mely teljes alakból jött létre és milyen módon keletkezett, tehát betűszóknak vagy szóösszevo-

násnak kell-e tekintenünk. Márpedig ezt a döntést mindenképpen meg kell hoznunk, mielőtt a helyesírási szabályokat alkalmazni kezdjük. A kézikönyv sok táblázatot közöl a magyar és az idegen nyelvű mozaikszók mozaikszói és teljes alakjából. Olvasmányként is érdekes böngészni ezeket a listákat, hiszen bizonyára nem mindenki tudja, hogy az *ITOSZ* nem más mint az *Intelligens Települések Országos Szövetsége* vagy az *OPNI az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet*, a *NYBŐ* pedig a *Nyugdíj-biztosítási Önkormányzat*. Azt is kevesen tudnák gondolkodás nélkül megmondani, hogy minek a neve a *Bamosz*, a *Faksz*, esetleg a *Stratosz* vagy a *DivX*. Pedig ahhoz, hogy helyesen írjuk az alapalakot és a toldalékos meg az összetett formákat, bizony tudnunk kell, hogy a [kütefa] nem lehet sem *KÜTEFA*, sem *Kütefa*, hiszen a *különbözeti termelői forgalmi adó* szerkezetből keletkezett szóösszevonást közzői volta miatt csupa kisbetűvel írjuk, a helyes forma tehát: *kütefa*. Ehhez és a hasonló döntésekhez nagyon nagy segítséget nyújt az OH. gazdag példatára.

A két részletesebben bemutatott fejezet azt igazolja, hogy az OH. által kitűzött célok szinte maradéktalanul megvalósultak. A szabályok leírása valóban részletes, az apró lépésekre bontott magyarázatot gazdag példaanyag teszi még könnyebben követhetővé és még inkább érthetővé. A helyesírási magyarázatok megértését megkönnyíti a legszükségesebb nyelvészeti fogalmak bemutatása, amelyek felsorolása a glosszáriumban található. De az olvasó eligazodását nemcsak a helyesírási problémákban segíti a kézikönyv, hanem gyakran szélesebb körű nyelvhasználati tanácsokat kap. Sőt a példasorok és egyéb listák segítségével egyes területeken a nyelven kívüli ismeretei is bővülnek. Amint megfigyelhettük, az AkH. és az OH. elméleti alapjai azonosak, annak ellenére, hogy az OH. több jelenséggel részletesebben foglalkozik és új problémákat felvető jelenségek helyesírásában is tanácsot ad. Ezekben az esetekben mindig az AkH.-ban megfogalmazott elveket viszi tovább, és segítségükkel dönt a vitás kérdésekben. A fent kiemelt apróbb pontatlan-ságok inkább szerkesztési bizonytalanságot jeleznek, semmint szemléletbeli különbséget.

A kézikönyv előszavában azt olvashatjuk, hogy a szótár elsődleges forrásai a korábbi helyesírási és értelmező szótárak. Ezen kívül kb. 20 000 olyan tétel található az OH. szótárában, amelyet a korábbi szótárak nem tartalmaznak. Részben digitális szövegek, részben tematikus szó- és névjegyzékek anyagának felhasználásával bővült ilyen jelentős mértékben a szótár. A szerkesztők kiemelik, hogy különös jelentőséget tulajdonítottak az élő, mai nyelvnek. Fontosnak tartották azt is hangsúlyozni, hogy a szótár „minden korábbinál bővebben és árnyaltabban mutatja be a nők által használt szókészletet (konyhaművészet, öltözködés-divat, szépségipar stb.)” (13).

A szócikkek szerkezete és utalórendszere részben eltér az eddigi helyesírási szótárakban megszokott rendtől. A címszó a ragos, jeles, illetőleg automatikus képzős alakok követik. Kettős virgula után sorakoznak a képzett alakok, összetételek, majd a szókapcsolatok. Az összetételek között csak azok szerepelnek, amelyeknek a címszó az előtagja, a szókapcsolatok között pedig csak azok, amelyekben a címszó a vezérszó. Ebből az eljárásból az következik, hogy minden összetett szót és szókapcsolatot a szigorú betűrendi helyén lehet megtalálni. Egy újabb kettős virgula és egy nyíl után annak a felsorolása következik, hogy a címszó mely összetételekben fordul elő utótagként, illetőleg milyen szókapcsolatokban szerepel nem vezérszóként. Tovább gazdagítja a címszóhoz kapcsolódó információk körét, hogy nagyon sok tétel mellett szerepel a kiejtés és az elválasztás jelölése, sőt egyes esetekben az értelmezés is. A szótár szövevényes utalóhálózatának használatát a felhasználóbarát jelrendszer mellett a belső borítókon lévő példák segítik. A helyesírási szótárak sajátos normatív szerepének megfelelően a kézikönyvben csak nagyon indokolt esetben szerepelnek alakváltozatok. A szerkesztők közöttük is különbséget tesznek: vannak egyenrangú és nem egyenrangú változatok. Utóbbiak a teljes értékű változat mellett zárójelben állnak, ezzel is jelzik korlátozott használatukat.

Az alábbi néhány észrevétel talán segítséget nyújt ahhoz, hogy a kézikönyv következő kiadásában bővebb leírást olvashassunk a szótár szerkesztési elveiről és egy-egy kisebb probléma megoldásának elméleti hátteréről. Érdemes lenne a bevezetőben arra is felhívni a figyelmet, hogy a szótárban sok határon túl használatos magyar szó és elnevezés található. A magyarországi szó-

tárhasználó így valószínűleg nem állna egészen értetlenül, ha olyan szavakra bukkan mint a *gibastica* vagy a *namaz*. Meggondolandó, hogy legalább addig, amíg ezek a szavak az ÉKsz. újabb kiadásában nem szerepelnek, nem kellene-e esetleg valamilyen módon jelezni a használati körüket, netán az OH.-ban megadni a jelentésüket. Mindkettő a szlovéniai magyarság nyelvében él, a *gibastica* jelentése 'százzrétű béles, azaz dióval, almával, túróval, mákkal, lekvárral gazdagon töltött sütemény', a *namaz* 'kenyérre kenhető hidegkonyhai készítmény' (KOLLÁTH ANNA, Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatáról: www.mtaki.hu 2005.). Sajátos problémát vetnek fel a határon túli magyarság nyelvében a hivatalos intézménynevek. Ezeket célszerű volna a szótárban nemcsak magyarul, hanem az adott ország államnyelvén is közölni. Ismét egy szlovéniai példával illusztrálva a jelenséget: a *Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium* címszó után odakívánczik a szlovén hivatalos megnevezés: *Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve*. Ez a megoldás azt jelenti, hogy a MHSz. szemléletét (*Pozsony* szlovákul *Bratislava*), amelyet a földrajzi nevek körében az OH. is következetesen alkalmaz, sőt egyes esetekben a MHSz.-nál tágabban értelmez (*Pozsony* szlovákul *Bratislava*, németül *Pressburg*) az új kézikönyv az intézménynevek csoportjára is kiterjesztené.

Nem egészen világos az olvasó számára, hogy vajon milyen szempontok alapján válogatták ki a szerkesztők a szótárba kerülő szavakat. Önálló címszóként szerepel például az *alea iacta est* kifejezés vagy a *gentlemen's agreement*, bár az eddigi szokások szerint az ilyen típusú példáknak inkább az idegen szavak szótárában volna a helyük. Érdemes lett volna részletesebben tájékoztatni az olvasót a szóválasztás szempontjairól, hiszen kívülállóként nehéz magyarázatot találni arra, hogy ha például az OH.-ban címszóként szerepel az *amfoter* és az *amhara*, akkor vajon miért hiányzik az *amfüstülosz*; vagy ha címszó az *aszindeton*, akkor miért hiányzik a *poliszindeton*. Utóbbiak mellett esetleg a hagyományosabb *aszündeton*, *poliszündeton* változat is feltüntethető volna, legalább vaglyagos megoldásként. A felsorolt példák tágabb összefüggésekre: az átírás problémáira, a hagyományok, szokások vállalására és folytatására vagy elvetésére is felhívják a figyelmet. Ugyancsak az idegen szavak átírásakor vetődik fel a kérdés: meddig tartunk tiszteletben az átadó nyelvben általános formát, mit tegyünk például a magyar ábécéből hiányzó különleges betűkkel, illetőleg mellékjelekkel. Ma már a számítógépes szövegszerkesztő programokkal szinte bármilyen betű vagy mellékjel előállítható. A kézikönyv tanácsadó fejezete azt javasolja, hogy akár mellékjeles latin betűről, akár valamely latin betű különleges változatáról, akár a hagyományos latin ábécé által nem tartalmazott alapbetűről van szó az idegen írásmódú szavakban – főként a tulajdonnevekben – törekedni kell a speciális betűk megőrzésére. „Ha az ilyen betűk leírása technikai nehézségbe ütközik, az alapbetűvel helyettesítsük őket, kiejtés szerinti átírásuk mindenképpen kerülendő. Kivételek ez alól a nemzetközileg bevett helyettesítések, amelyek csupán a következő betűket érintik: $\alpha \rightarrow ae$, $\delta \rightarrow dh$, $\eta \rightarrow ng$, $\alpha \rightarrow oe$, $\varnothing \rightarrow \ddot{o}$, $\beta \rightarrow ss$, $X \rightarrow th$ ” (245). Ennek ellenére a szótári részben például a következő írásmódú címszók szerepelnek: *Sacré Cœur*, *Søren Kierkegaard*, *Andersen Nexø*, *Strauß*, az utóbbiak toldalékos alakjai: *Andersen Nexøvel*, *Andersen Nexø-i*, *Straußszal*, *straufi*. Talán érdemes volna visszatérni a MHSz. *Nexø*, *Nexøvel*, *nexői* stb. típusú megoldásához, vagy ha ezt a szerkesztők valamilyen ok miatt mindenképpen szükségesnek tartják, akkor az idegen betűket tartalmazó alakok vaglyagos közléséhez. Ily módon nem térünk el sem a nemzetközi szokásoktól, sem a magyar írásbeliségben használatos hagyományos felfogástól.

Más szempontból érinti az idegen szavak átírását a *girosz* és a *croissant* címszó vagy a *dizájn* alak. A kézikönyv bevezetőjében nem találunk információt arról, milyen szempontok alapján válogatták az idegen szavakat, és milyen szempontok alapján döntöttek az idegen szavaknak a magyar kiejtés szerinti írásmódjáról vagy az idegenes írásmód megtartásáról. Egy szótár természetesen sohasem lehet teljes egyetlen szempontból sem, de jó lett volna, ha a szerkesztők az idegen közszavaknak még szélesebb köréből merítenek. Többek között hiányzik például az *outlet* címszó, amely a magyar kereskedelemben már több mint egy évtizeddel ezelőtt elterjedt, és néhány évvel ezelőtt a nyelv művelő irodalom is foglalkozott vele (KEMÉNY GÁBOR, Nyelvi Mozaik: ÉdAny. 2003/2: 5).

A mindennapi írásgyakorlat számára nagyon hasznos volna az útmutatás az ilyen és ehhez hasonló szó szerkezetek és összetételek helyes írásához.

A magyar tulajdonneveket böngészve sem könnyű rájönni a válogatás szempontjaira. A mai magyar keresztnévkinck több eleme hiányzik. Bizonyára az előfordulás ritkasága az oka annak, hogy például *Amália* és *Anasztázia* között nincs ott *Amanda*, *Amarant*, *Amaranta* és *Amarilla* sem. Az *amarillisz* csak közszóként szerepel, a keresztnévi *Amarillisz* változat hiányzik, holott az *aran-ka* és *Aranka* vagy a *boglárka* és *Boglárka* közszoí és tulajdonnévi alakban egyaránt megtalálható. Újdonság az internetes honlapok megjelenése a példák között, mint az *Amazon.com*. A szótár ebben a formában, tehát nagy kezdőbetűvel tartalmazza címszóként. A kézikönyv tanácsadó részében, a címek írásával foglalkozó fejezetben olvashatjuk a nagybetűs írásmód magyarázatát. Eszerint a szerzők az internetes portálok megnevezéseit állandó címnek tekintik, és a rájuk vonatkozó helyesírási szabály alapján azt ajánlják, hogy az egyszavas címeket kezdjük nagybetűvel, a több szóból álló címekben pedig csupa nagy kezdőbetűs formát alkalmazunk. Az onomasztikai szakirodalom elég szegényes ebben a témában, átfogó tanulmány híján nem kínál megnyugtató háttérrel a döntéshez. Létezik olyan elméleti megközelítés is, amely alapján nem egyértelmű az állandó címekhez való besorolás, így a helyesen írt alakban a nagy kezdőbetű is megkérdőjeleződik (BÓDI ZOLTÁN, *Az internetes domainnevek jelentésszerkezete*. In: *A nevekről*. Szerk. FERCSIK ERZSÉBET. Bp., 2003. 192–203). A fejezetben található egy lista is, amely a leglátogatottabb internetes portálok nevét tartalmazza. Érdeemes lett volna ezeket a tételeket a szótári részbe is beépíteni, illetve a szótár példáit összeegyeztetni ezzel a listával.

Az első pillanatban talán meglepő, ám a szótár szerkesztési elveit végiggondolva érthető, hogy miért címszó *A Dunánál című vers* szerkezet, amelyhez a szótár egy másik pontján, a *című* címszónál találunk utalást. De ennek analógiájára nagyon hiányzik a tulajdonnévi forma például a *gyógyszertár* és a *patika* címszó esetében. Itt akár többféle példa is szükséges volna a különböző névtípusok helyes írásmódjának bemutatására. Hasonló probléma más címszóknál is felvetődik. Az *alapítvány* mellől például hiányoznak a mondatértékű alapítványnevek, a kötőszót, illetve viszonyszót vagy számot, esetleg számokat tartalmazó tulajdonnévi forma írását bemutató minták. A tanácsadó fejezetben több példát is találunk a hiányolt alakokra. Ez is azt bizonyítja, hogy célszerű volna módszeresen „összefésülni” a tanácsadó és a szótári rész anyagát. Azért is szükséges volna rá, hogy a szótár használói ne kényszerüljenek sok ide-oda lapozgatásra, hanem minél kevesebb keresés után a leginkább kézenfekvő címszónál megtalálják a keresett szót vagy kifejezést, vagy legalább olyan mintát leljenek, amelynek alapján egyértelműen megoldhatják saját problémájukat. Apró pontatlanság, de érdemes volna kijavítani *A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány* nevét, amely a hivatalostól eltérően névelő nélkül szerepel a példák között.

A szerzők, amint ezt a bevezetőben megfogalmazták, azt tüzték ki maguk elé legfőbb célként, hogy könyvüket forgatva „a magyarul írók sokasága határon innen és túl, gyerekek és felnőttek, a különféle szakmák képviselői és a laikusok egyaránt gyorsan és könnyen választ találjanak helyesírási kérdéseikre és kételyeikre” (9). Amennyire egyetlen kiadványban lehetséges ennek a célnak a megvalósítása, annyira a „Helyesírás” című kötet elérte a célját. Részletezéséért, alapos magyarázataiért, bőszéges példaanyagáért és imponálóan gazdag szótárért elismerés illeti az Osiris Kiadó kézikönyvét. Bizonyára hosszú évekig, sőt évtizedekig ott lesz minden magyarul író személy könyvespolcán. Reméljük azonban, hamarosan melléje kerülhet több másik kötet is: külön egy szótár a gyerekeknek, külön a felnőtteknek; külön a laikusoknak, külön az egyes szakmák képviselőinek; külön a határon innenieknek és külön a határon túliaknak. Hiszen az OH. nagyszerű lehetőséget kínál arra, hogy – anyagának speciális felbontásával – a felhasználók szempontjából többlépcsős helyesírási rendszer mindegyik lépcsőfokán kiindulási alapként működhessen.

Zoltán András, Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok

Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Bp., 2005. 273 lap

Már napvilágot látott dolgozatok tanulmánykötetben való megjelenítése az utóbbi években vált általánosan elfogadott gyakorlattá. Korábban a kutatók nem találták illendőnek már megjelent közleményeik egyes darabjainak gyűjteményes publikálását. Mára a helyzet megváltozott, ugyanis megnövekedett a hallgatók létszáma, megindult a PhD-képzés, tehát a szakirodalom iránti igény is nagyobb lett. A tanulást és a meginduló tudományos munkát jelentősen könnyíti, ha a különböző folyóiratokban szétszórta, tanulmányaik tekintetében fontos írásokat az érdekeltek és az érdeklődők összegyűjtve vehetik kézbe. Az ELTE Szláv Filológiai Tanszéke, illetve Szláv és Balti Filológiai Intézete már korábban elkezdte a tudományos ismeretek illetéknéppeni közzétételét neves szlavistáink: ASBÓTH OSZKÁR, MELICH JÁNOS, KNIEZSA ISTVÁN, HADROVICS LÁSZLÓ, majd GREGOR FERENC válogatott és az egyetemi oktatás szempontjából nélkülözhetetlen írásainak megjelenítésével KISS LAJOS és NYOMÁRKAY ISTVÁN szerkesztésében. Tulajdonképpen ennek a gondolatnak a jegyében születtek „A múlt magyar tudósai” című sorozat keretében KISS LAJOSnak Asbóth Oszkáról, Melich Jánosról, Kniezsa Istvánról és Hadrovics Lászlóról szóló kismonográfiái is, amelyek az alkotók életútját, legjelentősebbnek tartott műveit, valamint a róluk szóló méltatások, recenziók stb. jegyzékét is tartalmazzák. A múlt tudományos értékeinek megóvása érdekében a Lucidus Kiadó is sokat tett. Elegendő KNIEZSA ISTVÁN munkáinak újra való megjelenítését említenünk (KISS LAJOS bevezető tanulmányaival: Magyarország népei a XI. században. Bp., 2000.; Kelet-Magyarország helynevei. Bp., 2001.; Helynév- és családnév-vizsgálatok. Bp., 2003.).

Ebbe a tanulmánykötet-sorozatba illeszkedik ZOLTÁN ANDRÁS könyve is. Az Előszót követően a könyv (a címben megjelölteknek megfelelően) négy fő részre tagolódik: Szavak (11–87), Szólások (89–126), Szövegek (129–89), majd Kitekintő (193–226). A munkát a hivatkozott szakirodalom és a rövidítések jegyzéke (229–57), a kötetben található írások megjelenési helye (259–60), magyar szómutató és névmutató (261–73) zárja.

A gyűjteményes kötet célját a szerző mindjárt az Előszóban megjelöli: „Jelen könyv a szerző szlavisztikai munkásságának abból a vonulatából válogat, amely a magyar nyelv- és művelődéstörténet kérdéseit is érinti, ezért remélhetőleg a szigorúan tudományos berkeken túl szélesebb nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat” (7).

A kötet kimondottan nyelvészeti részét a szófejtések alkotják. ZOLTÁN ANDRÁS képzett és invenciózus etimológus. Ebben a tekintetben folytatója a nagy elődök munkásságának. Széles körű érdeklődésre tarthatnak számot a *karácsony*, *öböl*, *szemérem* szavak meggyőző etimológiái. Noha a *karácsony* szó eredetével előtte már több magyar és külföldi nyelvész (szlavista és nem szlavista) is foglalkozott, ZOLTÁN ANDRÁS EQREM CABEJ 1961-ben megjelent szófejtését elfogadva meggyőzően bizonyítja szavunk végső soron balkáni (albán) eredetét, amit kultúrtörténetileg is megokol. Különösen fontos ez azoknak, akik keresztény ünnepeink nevének eredete iránt érdeklődnek, és még manapság is azt olvassák (egyházi hetilapban), hogy a magyar *karácsony* a latin (*in*)*carnatio* ’testet öltés’ szóból ered. A látszólagos hasonlóságon alapuló, első hallásra kézenfekvőnek tűnő újabb vagy korábbi keletű naiv etimológiák nemcsak az érdeklődő olvasókat vagy hallgatókat vezethetik félre, de a gondolkodás, sőt a kutatás irányát is hamis útra terelhetik. Szükséges és hasznos tehát a nyelvészet ezen területének alapos tájékozottságon nyugvó művelése, noha elmondható róla, hogy nem hálás munkaterület, mert egy viszonylag rövid közlemény megjelenését sokszor évek munkája előzi meg, és több szófejtés – HADROVICS LÁSZLÓ szavaira emlékezve – sokszor csak „vitatott”, „kétséges”, „bizonytalan” minősítéssel marad fenn (ha fennmarad) etimológiai szótárainkban. „Lappangó” jelzővel illeti ZOLTÁN ANDRÁS *szid* és *szégyen* szavunkat. Vítába száll

a TESz.-szel és több kutatóval, akik *szid* szavunkat belső szóalkotás eredményének tekintették, és meggyőzően áll ki a szláv eredet mellett a *szégyen* szó esetében is. E két szó, de más szavak és kifejezések alapján jut arra a megállapításra, hogy „az efféle lelki folyamatokkal kapcsolatos szavak (*szégyen*, *szid* és származékaik) ... aligha lehetnek felszínes steppei érintkezés nyomai nyelvünkben, hanem tartós és elmélyült szláv–magyar kapcsolatokra utalnak a múltban, ezek helyszíne pedig már csak a Kárpát-medence lehetett” (71). Ugyancsak érdekesek és újak az *öblit* (< szl. *obliti*); *tör*, *töröl* (< szl. *terti*) megfajtásai.

A Szólások és a Szövegek című részek a szorosan vett nyelvtudomány világból a tágabb értelemben vett filológia területére vezetnek. Ebből a részből különösen érdekes a *hálát ad* és a *farvız* szavunk eredetének kimutatása. ZOLTÁN ANDRÁS elsősorban kronológiai okokból veti el MELICH JÁNOS és KNEJZA ISTVÁN véleményét, amely szerint *hálát ad* kifejezésünk a kajhorvát vagy szlovén *hvalu dati*, *hvalo dati* szókapcsolatból van lefordítva, tehát kajhorvát vagy szlovén tükörszó. Kísérletet tesz az ószláv *chvalo vьzda(ja)ti* szókapcsolatnak mint a magyar kifejezés mintájának bizonyítására. Néhány szláv nyelvben a *chvala* szó 'dicséret' mellett 'köszönet' jelentéssel is rendelkezik (például az ólengyelben, ócsehben, óoroszbán, óukránban), míg ez az utóbbi jelentés azokban a déli szláv nyelvekben, amelyekben a szó megvan, csupán másodlagos. Kifejezésünk tehát nem latin, hanem bizánci rítusú szláv nyelvből való fordítás, amely a latin *gratias ago*-val való „több évszázados konfrontálódás ellenére” (101) sem szorult ki a nyelvhasználatból. Igen érdekes a magyar *farvız* eredetének bemutatása, amely tulajdonképpen a német *Fahrwasser* részfordítása, ugyanolyan nyelvi lelemény eredménye, mint a *honlap* számítógépes szakkifejezés. Érdekes feladat lenne az ilyen típusú részfordításokat (résztükörszavakat) a mai nyelvhasználatban, sőt esetleg történetileg is külön megvizsgálni. Keletkezésükben jelentős szerepet játszik az alaki és hangzásbeli hasonlóság vagy éppen egybeesés. ZOLTÁN ANDRÁS felveti a *φαρσαίμep* esetleges hatását is, amely ki ugyan nem zárható, de véleményem szerint a magyar szó esetében kézenfekvőbb a német minta. A Szövegek című fejezetben az ófehérorosz nyelvvel és kultúrával foglalkozó tanulmányok olvashatók. A szerzőnek e cikk megjelenése óta (1999.) könyv alakban is napvilágot látott előzetesen kéziratban benyújtott és teljes sikerrel megvédett akadémiai doktori értekezése „Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása” címmel az UDVARI ISTVÁN szerkesztette *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* című sorozat 6. köteteként (Nyíregyháza, 2004.). Ezzel a témával kapcsolatos a „Báthori és Attila” című dolgozat is.

A Kitekintőben találunk kultúr-, illetve művelődéstörténeti tanulmányt (A krakkói nyomdászat és a magyar művelődés, A Litván Nagyfejedelemség kulturális és nyelvi helyzete), valamint szláv történeti-összehasonlító dolgozatot (A magyar nyelv régi szláv jövevényszavai és a szláv nyelvtörténet). Ez az utóbbi munka recenzió, amelyben ZOLTÁN ANDRÁS egy amerikai szerző, RONALD O. RICHARDS, *The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian* című, orosz nyelvészek ihletésére született munkája erényeinek és hiányosságainak bemutatásában arra a praktikus következtetésre jut, hogy „ez a tudományág (ti. a magyar nyelvtörténet – Ny. I.) sem »magyar belügy« csupán, hanem a velünk szomszédos népek nyelvének, illetve a múltban a magyar nyelvvel érintkező nyelveknek a kutatói számára is fontos anyag, tehát a magyar nyelvtörténetre vonatkozó hazai szakirodalmat idegen nyelven is közzé kell tenni...” (220). A bemutatott mű szerzőjének és a recenzensnek is igaza van, amikor explicite vagy implicitamente kifejezve megállapítják, hogy még az elődeink által eredményesen kutatott területeken is vannak kevésbé meggyőzően bizonyított vagy új szempontból interpretálható részek, teljességében meg nem oldott problémák. Egy jó évtizeddel ezelőtt már HADROVICS LÁSZLÓ is felvetette ezt a kérdést, amikor figyelmeztetett, hogy – egyebek mellett – nyelvünk orosz (óorosz) elemeit érdemes lenne tüzetesebben újra megvizsgálni.

Összefoglalva megállapítható, hogy ZOLTÁN ANDRÁS tanulmánykötete gondosan összeállított, a graduális és posztgraduális képzésben egyaránt használható, sőt használandó munka, kiváltképpen az egyetemi reform szempontjainak figyelembevételével, amelynek értelmében szakként

a szlavisztika jelenik meg a tantervben, a többi szláv nyelv és irodalom csupán szakirányként szerepel. Ebből természetes következményként adódik az, amit KNIEZSA ISTVÁN több évtizeddel ezelőtt kijelentett, hogy tudniillik szlavistának az tekinthető, aki valamennyi szláv nyelven olvas, és legalább kettőn beszél, azaz előadóképes.

A kötetet hallgatóinknak, doktoranduszainknak, sőt az érdeklődők tágabb körének is meggyőződéssel ajánlom.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Zelliger Erzsébet, A Tihanyi Alapítólevél

Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005. 65 lap + IV melléklet

ZELLIGER ERZSÉBET szép és egyúttal nehéz feladatra vállalkozott: tudós nyelvtörténészként a nyelvészeti szakirodalomban már minden részletre kiterjedően feldolgozott első szórványemlékünknak a nagyközönség számára is érthető és vonzó bemutatására. – Egy rendkívül szép kivitelű, tetszetős kiadványt vehetünk kezünkbe: az 1055-ből származó Tihanyi Alapítólevél ismertetését célzó művet. E kötet főleg a nem nyelvész érdeklődők számára mutatja be ezt a felbecsülhetetlen értékű okmányt, mégsem téveszti szem elől az alapos tudományos igényességet.

Érdeemes az ismertetést a könyv külső megjelenési formájának bemutatásával és egyben dicséretével kezdeni. Már maga a borító szép, színes kivitele, az oklevél királyi adományozójára utaló záró részletének fényképe is érdeklődést kelt a könyvet kézbe vevőben. Szerencsés megoldás az is, hogy a könyvborító hátsó felének belsején megtalálható az oklevél kicsinyített fakszimiléje. E borító behajló felén rövid eligazító szöveget olvashatunk, amely felhívja a figyelmet egyrészt a nyelvemlék jelentőségére, másrészt arra a szellemes, praktikus megoldásra, hogy a kiemelt fakszimile-részleteket pauszlapok borítják, és ezeken egy-egy, a megfelelő helyre írt és pirossal keretezett ábra emeli ki és teszi jól olvashatóvá az alatta található magyar kifejezést – sorszámozva. A könyv az alábbi főbb fejezeteket tartalmazza cím szerint: A tihanyi apátság megalapítása; Az apátság birtokai; A tihanyi apátság alapítólevele (betűhív átírásban); A tihanyi apátság alapítólevele (magyar fordításban).

A fő fejezetek részletesen szólnak többek között arról, hogy az apátság tizennyolc birtokot, illetőleg adományrészt kapott a királytól. Itt derít fényt arra a rövid összefoglalás, miért is kerültek magyar szavak, kifejezések a latin nyelven írott szövegbe: „A birtokokat, illetőleg azok határait az utókor számára is azonosíthatóan kellett leírni. Ezek a nevek vulgáris nyelven, azaz az ott élő nép nyelvén hangoztak el, a lejegyző nótárius pedig a latin nyelvű szövegbe ékelve az elhangzott szóalakot illesztette be.” (9).

Segíti az olvasást és a megértést az ezután következő rövid hangjelölési–hangtörténeti tájékoztató. Itt először is hang- és írástörténeti összefoglalót olvashatunk. Nem lehetett könnyű feladat megtalálni a helyes arányt a szakszerű, részletes és pontos tudományos jellemzés és a nyelvészeti kérdésekben járatlan olvasó számára még élvezhető és követhető leírás között. (Itt jegyzem meg, hogy olykor a laikus olvasó más jelentést asszociálhat egy-egy szakkifejezéshez, mint a nyelvész, az ilyeneket esetleg érdemes volna közérthetőbb szóval helyettesíteni, mint pl. „ajakréses á” helyett „nagy v. teljes szájnnyílással ejtett á” érthetőbb volna. Csak zárójelben tenném mellé a nyelvészetben használt szakkifejezést.) A hangtani fejezeteket követően a nyelvemlék szórványaiban található képzők, majd a „grammatikai szerkezetek és kifejező eszközeik” kerülnek sorra, ezt követi a helynevek, végül a személynevek rövid fejezete.

„Az apátság birtokai” fejezetben első helyen találjuk a tizennyolc birtokrész helyneveit. A lapok közül a bal oldalon, sorszámozva követik egymást a betűhíven közölt kifejezések és ma-

gyarázatuk, itt zárójelben a legvalószínűbb olvasat is szerepel. Most az érdeklődő olvasó jól használhatja a bevezetőben már áttanulmányozott írás- és hangtörténeti tudnivalókat. A jobb oldalon, a pauszlapon, jól felismerhetően a kiemelt szavak jelennek meg. A mellettük álló számok hasznosan segítenek a megfelelő nyomtatott adat, illetve olvasat megtalálásában. Az egyes adatokhoz fűzött legfontosabb tudnivalók, magyarázatok közérthetően hozzák közel a mai érdeklődőkhöz a XI. század névadási módjait, és a területi elhelyezkedés is nyomon követhető – főként, ha a kötet végéhez csatolt térképeket is figyelembe vesszük. A bal oldalon, lent, kis ábra jelzi, hogy az oklevél melyik részét mutatja éppen be a kiemelt részlet. – A helyneveket a személynevek felsorolása követi, az előzőekhez hasonló módon. – A szigorúan vett nyelvtörténeti fejezetek után a kérdéskör legfontosabb szakirodalmának a jegyzéke áll, ez a további tájékozódást – a szakemberek számára is kielégítően – lehetővé teszi.

A kötet második fele közli magát az alapítólevél teljes latin szövegét és a magyar fordítását. Az átiratot és a hozzáfűzött jegyzeteket SZENTGYÖRGYI RUDOLF készítette, a magyar fordítás is az ő munkája. Az olvasást segíti egy rövid bevezető tájékoztató. A jegyzetek tudományos alapaossággal, nagy gonddal készültek. – Végül térképek találhatók, forrásuk megjelölésével.

A könyv áttanulmányozása során felvetődött bennem az a gondolat, hogy nem volna-e szerencsés – egy esetleges új kiadásban – megfordítani a fejezetek sorrendjét, s az alapítólevél szövegével kezdeni a kiadványt. A kifejezések magyarázatában utalnék arra is, kinek az olvasatát valószínűsítem. Célszerűnek találnék mindjárt a mű elején egy személyes, ünnepélyesebb, lelkesítőbb hangvételű bevezető használati útbaigazítást is.

Mindent összevetve: nagyon szép, hasznos kiadvány jelent meg, ezért mind a szerzőt, mind a kiadót köszönet és dicséret illeti.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Helynévtörténeti tanulmányok 1.

A Magyar Névarchívum Kiadványai 8.

Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap

1. Ez a nyolc tanulmányt tartalmazó kiadvány a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén készült. A Tanszékéről jól tudjuk, hogy ott hagyománya is megvan, és megújulása is megtörtént mind a névtani kutatásoknak, mind a névtani oktatásnak. Helynévkötetek és névgyűjtemények feldolgozásai készültek el, és – többek között – a Magyar Névarchívum Kiadványai, s benne a nemrég megindult Helynévtörténeti Tanulmányok is azt jelzik, hogy tovább erősödik ott az onomasztika, azon belül a történeti névkutatás, ómagyar helynévkutatás. Az egyetemi képzés és a doktori iskola új lehetőségeket nyújtott, új lendületet adott. Az itt bemutatandó tanulmánykötet egyúttal műhelymunkát is tükröz, szerkesztői előszavából megtudható, hogy szerzői e doktori iskolából valók vagy kerültek ki, heten; a nyolcadik szerző pedig HOFFMANN ISTVÁN, e doktori program vezetője.

Előljáróban az összképről: egységességet mutat a szemléletben, módszerekben, igényességét a kutatásban. Tematikailag tárgykörén belül sokszínű: a történeti helynevek sajátosságain, történeti névtani és névrendszertani problematikáján kívül e nevek népességtörténeti, etnográfiai, szocio-lingvisztikai összefüggései; etimológiai, szótörténeti, szófaji kérdései; szóképzési, hangtörténeti vonatkozásai jelennek meg benne.

2. Ha PÓCZOS RITA tanulmányának bemutatásával kezdem a kötet írásainak rövid ismertetését, annak az is az oka, hogy néhány olyan dolgot az ő írása kapcsán találtam legerősebben megfi-

gyelhetőnek, amely vonások a kötet többi dolgozatára is jellemzőek. Így általuk mintegy általánosítva utalhatok ezekre is, valamint – az egyéni témák és annak nyelvi problémájához illesztett egyedi eljárások mellett is érvényesülő – egyértelműen pozitívan értékelhető, iskolát képviselő egységességükre. Erre a tanulmányra s az egész kötetre jellemző tehát a jó nyelvtörténeti és névtani hagyományoknak a továbbvitele, megerősítése. A megbízható forrásokból származó, gazdag adattárra való támaszkodás, arra építő elemzések. PÓCZOS a Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegeit vizsgálja, úgy, hogy erre kiválóan alkalmas monográfiák (GYÖRFFY, ŠMILAUER) nyomán gazdag víznévi adattárat dolgoz fel. S ezt szintén igen alkalmas keretben teszi, HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési kategóriái szerint, onnan elindulva dolgozik (mint többen mások is). A kutatott téma szakirodalmi s valóban földolgozott (s nem csupán odaillesztett) anyag itt is, az alapos széttekintés következtében a távolabbi párhuzamok vagy névtipológiai tanulságok is beépülhetnek a tanulmányba. – A részleteiben aprólékos elemzésekkel összetevődő dolgozat ezen látszata ellenére – vagy éppen ezért – célja szerint is, megvalósulásában is átfogó tanulsággal záródik: az egy-egy vízgyűjtő vidékre jellemző nevek mint névrendszerek egymástól eltérő jelleget mutatnak. Mind kronológiailag, mind a névadási indítékok tekintetében, valamint a morfológiai jellemzőkben is. Mindez nem csupán a magyar és a szláv névréteg elkülönítésében jelenik meg, hanem a magyar rétegen belül is, így a Garam vidékének és az Ipoly mellékvizeinek névrendszerét egymástól elkülönítő jegyeiben. A névtípusok több szempontú elemzésénél a szerző figyelme kiterjed a részletekre is. Mégis, az olvasó esetenként további lehetőségek (etimológiák, olvasatok, növény-név–növény azonosítások) felmutatására vagy mérlegelésére tarthat igényt. Néhány ilyen mellett én elsősorban (mint egykori növénynévi alapú, legyakrabban -s képzővel feltűnő településneveket vizsgáló kutató) az -s képzős nevek és névtípusok további megkülönböztetését tartanám a nyelvi tényekkel adekvátabbnak, s a rendszerezésben is célravezetőbbnek.

A kötet másik víznevekkel foglalkozó elemzését GYÖRFFY ERZSÉBET végezte; ezt mutatja be „Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén” című tanulmányában. (Ezek a tematikai rokonságok jól érvényesülnek a kötet cikkeinek együttes olvasásakor, mint ahogyan a nemegyszer azonos forráskiadványok használata is.) GYÖRFFY a módszeréről szólva hangsúlyozza azt az egységes szemléletet, melynek keretében vizsgálhatónak tartja tárgyát, tehát a lexikális elemek és szemantikai tartalmak, névadási motivációk és nyelvi szerkezeti megformálásmódok együttes figyelembevételének igényét; noha e dolgozatának középpontjába a lexikális szerkezetet helyezte. Forrásanyagát ugyanonnan gyűjtötte, ahonnan PÓCZOS RITA; adattára 1000 adata, 300 denotátumra terjed ki, s a keret nála is a HOFFMANN-féle tipológia, a helynévelemzésekre kidolgozott minta. Jónak, névtanilag indokoltnak tartom azt a továbblépését, mely szerint a *Pisztrángos-patak* (GYÖRFFY példája) típusban az első lexéma az állatnevek csoportjában talál helyet (s azon belül: jelölt lexikális elem), s ezzel párhuzamosan a képző a helynév részeinek viszonyát jelölő képző. – Érdemben tud a tanulmány hozzászólni adatainak elemzésével a víznév ~ személynév ~ településnév történetiségének, lehetséges sorrendiségének kérdéseihöz, továbbá az állatnév ~ személynév ~ víznév(i előtag) kérdéseihöz is.

RÁCZ ANITÁNAK a „Népszerűtörténet és helynévkutatás. A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz” című tanulmányában a fő kérdést akár módszertaninak is tekinthetjük, én legalábbis elsősorban ezt emelném ki belőle, azzal, hogy eljárásai révén eredményeivel kiegészíti a választott terület etnikai viszonyainak történeti ismereteit is. Arra keres választ – az elődök vizsgálatait is bevonva, azok nyomán, de saját kutatási alapon –, hogy mennyire hasznosíthatók a helynevek, településnevek egy adott terület etnikai viszonyainak meghatározásában. A névadási motivációnak, a kormeghatározónak is nevezett településneveknek, a korszakokhoz köthető névfajtáknak, elsősorban a népneveknek a népszerűtörténetre vonatkozatható forrásértékét sok oldalról körüljárja és a szakirodalom ez irányú megállapításait is továbbgondolja – majd szembeesíti saját vizsgálati korpuszával. Azzal a (főként településnevekből és mikronevekből, valamelyest pedig személynévekből is álló) korpussszal, mely a régi Bihar megye településneveit nyelvtörténeti szempontból feldol-

gozó saját szótárának névanyaga (1446 névváltozat, s ennél természetesen sokkal több névadat). A módszertani érdemek között tehát kiemelendőnek tartom azt a megközelítést, ahogyan a szerző az előzményekkel és a hasonló tematikájú kutatásokkal bánik. Mindvégig szem előtt tartja, hol elfogadja, hol vitatja, hol továbbviszi őket, s amit csak lehet, rávetít belőlük a saját kutatási anyagra. Az egész munkafolyamatból egyébként az látszik, hogy ezeket a kutatásokat a továbbiakban sem hagyja abba, hanem szélesíteni fogja.

TÓTH VALÉRIA tanulmányában (Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben) a magyar helynevekbeli nyelvi archaizmusok és a velük szoros összefüggésben állónak bemutatott neologizmusok, meg ezek rendszerszerűségének feltárására törekszik. Ezt megelőzően arra hívja fel a figyelmet, majd elemzéseiben arra ad megalapozott példasort, hogy a lexémákon belül nem egyforma a rájuk általánosságban jellemző változásérzékenység, a különféle szócsoportok e tekintetben is különböznek egymástól. A szakirodalmi hagyomány a tulajdonneveket, különösen pedig a helyneveket tekinti a leginkább archaikus – nyelvtörténeti archaizmusokat megőrző – szócsoporthoz. Az archaikus jeleget magán viselhetik mind lexikai, mind alaktani vonások, a szerző itt – az általa leggyakoribbnak talált – hangtani archaizmusokat jellemzi. Meggyőző elemzése, példái idézése helyett hadd emeljem azt ki, ahogyan a fogalmakkal, terminusokkal bánik. Megkeresi, begyűjti és körüljárja az ide vonhatókat, s természetesen e munka körében és számára igyekszik érvényessé tenni őket, mégis a hasonló kutatások részére is sok minden tisztázódik ez által, s ez az igény is fontossá válik. Finom megfigyeléseket tesz az előzmény–következményként értelmezett történeti archaizmus–neologizmus, valamint a szinkrón variációik kapcsán. A megemlített *névhasadás* terminus, illetőleg az ide vont jelenségkör további kifejtést érdemelne, és a hasonló példák ebben az értelmezésben is helyet kaphatnának. A helynevek és közszavak viszonyáról, mindenkori történetük összekapcsolódásáról, változásaiknak egymásra ható és egymástól független voltáról sok fontosat mond TÓTH VALÉRIA, és úgy szól minderről, hogy a nyelvi példák miatt is, és rajtuk túlmenően a közvetített nyelvi szemlélet miatt is a cikket a nyelvtörténeti oktatás során ajánlanám (és fogom is ajánlani) olvasásra.

RESZEGI KATALIN „*Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben*” című írásában a hegyföldrajzi közneveket vizsgálja, körülhatárolható korpuszban. A kiválasztás annak eredménye, hogy közülük ezek azok, amelyeket legáltalánosabban használtak, mind számarányuk, mind területi megoszlásuk tekintetében. A módszerbeli minta, amint erre hivatkozik a szerző, HOFFMANN ISTVÁNNAK a *patak*-ról írt tanulmánya, amely nem mechanikusan, hanem azáltal válik mintává, hogy kiderül, a *bérc* típus problémaköre, vizsgálata ugyanolyan eredmények felé mutat, mint a *patak*-é. A szerző feltesz egy kérdést, melyet a szakirodalom eddig egyetlen helyen és egyetlen mondatban tárgyalt: szláv eredetű közszőként avagy szláv helynevek részeként került-e a magyarba a *bérc*? A névanyag vizsgálata alapján az előbbi valószínűsíti (HEFTY véleményével szemben). Az általánosíthatóság, a kiterjesztés keresése mentén találkozhatunk a *patak* hasonló kérdéskörével. Nemcsak a módszerek miatt érdekesek azonban a kérdésfelvetések. A névföldrajzi vizsgálatok a *bérc* etimológiájába is beleszólnak: a szóföldrajzi eloszlás több szempont alapján is kevésbé támogatja az eddig valószínűsített déli szláv eredetet; de a jelentéstörténet terén hasonló a helyzet: a történeti névföldrajzi vizsgálat a régi jelentések (R. m. *bérc* 'magaslat, kisebb kiemelkedés') meglétéről, gyakoriságáról is számot tud adni, s hasonló esetekben ilyen kutatások alapján tehetők megfelelő megállapítások.

„A szavég felől induló labializáció az ómagyarban” című vizsgálat, melyet DUDÁS GYÖRGYI végez, a hangtörténet és a helynévanyag jól bevált összekapcsolhatóságát bizonyítja újfent. Az Árpád-kori történeti földrajzi névanyag (ezúttal is, s a kötet több más írásában is, sokszor és sok jó anyagot merítenek a szerzők GYÖRFFY GYÖRGY kötetéből) itt most olyan eredményre vezet, ehhez a témához már nem is először forduló kutatót, melynek alapján az eddigi hangtörténeti megállapítások részben megerősödni, részben pedig – nyelvföldrajzi, valamint relatív kronológiai vonatkozásban – módosulni látszanak. Azt, amit a szerző eredménynek tekint, mi is annak tarthatjuk, további vizsgálattal, a hatalmas nyelvi anyagban lépésről lépésre haladva lesz pontosabb, teljesebb a kép.

BÉNYEI ÁGNES kötetünkben található tanulmánya a képzőkre koncentrál. Az ómagyar helynévképzők és változataik elvi problémáját mutatja be, és ennek gyakorlati kutatásáról, feldolgozási lehetőségeiről értekezik, a szinkrón képző-problematikát is jól ismerve, és a történeti és névtani jellemzőket felismerve és részben feltárva. A szerző az „alakváltozat vagy önálló képző?” megfogalmazású, régi, és mégis sokféle megoldást hozó nehéz kérdés nyomába ered, kutatói kíváncsisággal és az eltérő válaszok létrejöttének tudományos és tudománytörténeti magyarázatait is keresve. A konkrét vizsgálatok itt elsősorban a *-d/-t*, *-d/-gy*, *-st/-sd*, *-s/-cs* (és még néhány más) képzőkre irányulnak, oly módon, hogy a feltett kérdésre esetükben indokolt, érvelő válaszokat kapunk.

Befejezésül szólok HOFFMANN ISTVÁN kötetkezdő, sokat vállaló, nagyívű tanulmányáról. S talán a súlyához mérten rövidebben is. Azért tehetem ezt, mert elolvasása után bizonyos vagyok benne, hogy ezt a tanulmányát többen fogják majd idézni, akár mintának tekinteni – mint ahogyan ez korábbi elemzéseivel és rendszerezéseivel is megtörtént, amint láttuk ezt e kötetből is, s láthatjuk akár más írásokból is. – HOFFMANN tanulmányának címe, témája: „Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről”. Több fontos kérdést vizsgál meg benne, tüzetesen végigjárva a teljesebb problematikát, mindig adatokhoz kötve és – a határtudományokra is kiterjedő – szakirodalmi megállapításokhoz csatolva mondandóját. Ezúttal két nagyobb kérdéskört vizsgál a szórványemlékek korából: a magyar szavak, elsősorban helynevek és személynevek idegen nyelvű szövegbe kerülésének körülményeit, okait. És ennek vizsgálati eredményéből következően azt, hogy kik azok és milyen nyelvváltozato(ka)t képviselnek, akiknek nyelvhasználatát tükrözik ezek a szórványok. Kiemelendő, hogy válaszait meggyőző érvek mentén sorakoztatja fel. Mindezek részletes felgöngyöltéséhez jó szívvel invitálok az olvasót. Hozzáteve azt is, hogy az előbbieken nem kiemelt, de azokhoz szervesen csatlakozó kérdések és válaszok is vannak a tanulmányban; számomra nagyon érdekes volt például a földrajzi köznevek tulajdonnévi vagy köznévi értékének lehetőségeit elemző, fanevekre is kiterő rész. – Szükségesnek tartom még azt jelezni, hogy fontos vonal, végighúzott vonal HOFFMANN ISTVÁNNak ebben az írásában a társadalmi háttérnek és a mindennapi nyelvhasználatnak a kapcsolata a vizsgált nyelvi kérdésekkel. Mindvégig jelen van az a szemlélet, mely a pragmatikát (ebben az esetben nevezhetjük történeti pragmatikának is) előtérben tartja e kutatásban. Az ómagyar nyelvváltozatok és egymásra hatásuk, összeérésük vizsgálata, a korabeli normatív törekvések létének, helyének, minőségének keresése (melyről már BÁRCZI GÉZA felvetésétől kezdődően néhányan szóltak, szóltunk) olyan tudománytörténeti sodráshoz vezethet, mely a történeti szociolingvisztikát és a történeti onomasztikát szükségszerűen összekapcsolja.

3. A kötet egészéről szólva (részint összefoglalásként) kiemelendőnek tartom a következőket. Mindegyik tanulmányra jellemző: 1. a forrásanyagra támaszkodás, ennek gondos kiválasztása, a gazdag és megbízhatónak számító történeti névanyagból való kiindulás; 2. az elemzések viszonylag egységes kerete, mely azonban nem megköt, mert szükség szerint tágítható és belső átrendezésekre lehetőséget nyújt; 3. az előzményekre, a válogatott szakirodalomra érdemben, egyúttal a saját kutatásba való beiktatással történő reflektálás; 4. új vagy újonnan vizsgált adattárak segítségével új eredményekre törekvés és jutás, ezeknek visszakapcsolása az eddigi eredményekhez; 5. a problémák meglátása, érzékeny körüljárásuk és a lehetőségek számbavétele, mérlegelése; 6. indokolt és megindokolt módszerek, eljárások.

Recenziók ritkán említenek meg ajánlásokat. Ha most mégis ezzel zárom a tanulmánykötet bemutatását, azért teszem, mert a nemrégiben elhunyt MEZŐ ANDRÁS, akinek a szerkesztők ajánlása szól – nyilván a szerzők nevében is –, e doktori iskolának nyújtott lelkes segítségével nagymértékben járult hozzá a kötet értékeihez. Ez az ajánlást szinte elmaradhatatlanná tette. Mint ahogy HOFFMANN ISTVÁN iskolateremtő munkája nélkül sem születettek volna meg a kötet méltányolható eredményei.

Bódi Zoltán, A világháló nyelve

Internetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban.

Gondolat Kiadó, Bp., 2004. 280 lap

1. A számítástechnika gyors fejlődésének köszönhetően megjelent internetes kommunikációs formák a nyelvészet számára is új kutatási irányvonalakat jeleztek. Röviddel az új műfajok megjelenése után már napvilágot láttak az első nyelvészeti aspektusokat is tartalmazó írások. Mivel az elektronikus kommunikáció térhódítása angol nyelvterületről indult el, az első ilyen jellegű munkák az angol nyelv vizsgálatával foglalkoztak. Számuk az 1990-es években egyre nőtt, majd a 90-es évek második felétől sorban jelentek meg az európai nyelvek ilyen jellegű vizsgálatát bemutató kiadványok, s számuk az ezredforduló óta rohamosan növekszik. A legfeltárta területnek napjainkban az e-mailes kommunikáció vizsgálata tűnik, de gyarapszik az internetes fórumok, a chat és az sms nyelvi jellemzőit bemutató szakirodalom is. Nyugat-európai minta – még ha hazánkban nehezen hozzáférhető is – akad tehát bőven, híján vagyunk azonban a magyar nyelvre vonatkozó feltáró nyelvészeti munkáknak. BÓDI ZOLTÁN írásával a magyar nyelvészet e hiányosságát kívánja pótolni.

A kötet szerzője tehát egy új nyelvészeti kutatási területet: az internet használatához kapcsolódó általános nyelvi jelenségek és műfajok bemutatására vállalkozik. Munkája fő céljául az internet nyelvhasználatra gyakorolt hatását tüzi ki. Szociolingvisztikai felmérésre támaszkodva igyekszik általános képet adni az internetes nyelvhasználatról, s megalapozni ezzel a későbbi kutatásokat (7). A munka jelentőségét érzékelteti, hogy a magyar nyelvre vonatkozó ilyen jellegű kutatásokról beszámoló munka BÓDI ZOLTÁN könyvét megelőzően nem született.

2. A túlnyomórészt a kilencvenes évek második felének angol és magyar nyelvű szakirodalmára építő, nagymértékben internetes forrásokra támaszkodó kötet a bevezetés után röviden ismerteti az internet történetét (I. 2.), majd „Az internet kommunikációs szerkezetéről” (I. 3.) című fejezetben az internetes nyelvhasználat általános jellemzőiről kapunk impressziószerű tájékoztatást. A cím alapján az olvasó részletesebb elemzést, rendszerezést várna ettől a fejezettől.

A kötet következő egysége az internet főbb kommunikációs műfajainak bemutatását tüzi ki célul (II. Kommunikációs műfajok az interneten, 20–32); a csoportosítás alapját a műfajok nyilvánossági és interaktivitási foka képezi. A honlapok ismertetésén belül (II. 1., 20–2) BÓDI ZOLTÁN tisztázza a *honlap–weboldal–webhely* kifejezések különbségét; itt tér ki a hipertextualitás jelenségére és ahhoz kapcsolódóan a hagyományos olvasói stratégiák megváltozásának tényére is. A fejezetben kifejti, hogy a weboldalak a legnyilvánosabb és legkevésbé interaktív kommunikációs műfajai az internetnek. Ehhez képest a levelezőlisták (II. 2., 22–4) késleltetett, esetleges interaktivitásúak és teljesen vagy részben nyilvánosak (esetenként zártak). A vitafórumokat a teljes nyilvánosság és a késleltetett interaktivitás jellemzi. A csevegés (chat) (II. 3., 24–5) teljesen nyilvános és interaktív, valós idejű kommunikációt tesz lehetővé. A csevegés kapcsán a szerző a sajátosságosan e műfajra jellemző helyesírási stratégiákra is utal. A szekvenciális interaktivitással és a nyilvánosság teljes hiányával jellemezhető e-mail a legelterjedtebb, legismertebb internetes kommunikációs forma (II. 4., 25–32). Valószínűleg éppen ezért mutatja be BÓDI ZOLTÁN ezt a műfajt a legrészletesebben. Összehasonlítja a papíralapú levelezéssel: ahhoz képest az elektronikus levél gyorsabb, általában rövidebb, nyelvileg kevésbé rendezett.

Az egyes műfajok bemutatásánál szemléltető szövegeket is találhatunk (kivételesen ez alól a levelezőlista és a vitafórum műfaja). Az e-maileket szemléltető szövegek esetében nem tartom szerencsésnek, hogy BÓDI ZOLTÁN túlnyomóan saját kapott, illetve küldött üzeneteit idézi (26, 28, 31, 37 stb.); ráadásul van olyan levél, amely kétszer is előfordul – igaz, más szemléltet (36–7, 41–2). Ez azért is meglepő, mert a szerző a kötet bevezetőjében (10) az adatokat alátámasztó gazdag szöveganyagot ígér. Meggyőződésem, hogy BÓDI ZOLTÁN a mellékletekben tesz eleget eme ígérté-

nek, ám a mellékletek a kötetben nem találhatók. A szerző a 26. laptól kezdve folyamatosan utal a mellékletekre, ám azokat hiába keresi az olvasó. Bár a 88. lapon lábjegyzet jelzi, hogy „a melléklet a www.gondolatkiado.hu/bodizoltan weboldalon található”, a weboldalt felkeresve sajnos nem oldódik meg a probléma. Az oldal ugyanis – az ismertetés kéziratának leadásakor – még nem található, feltehetőleg fejlesztés alatt áll.

Az egyes műfajok bemutatása – az e-mail kivételével – rövid, vázlatos. A szerző célja érthető módon a terület minél szélesebb körű bemutatása volt, ami csupán a részletesség rovására oldható meg e mű keretein belül. Mégis célszerű lett volna az interneten használt műfajokról valamivel részletesebben írni, eleget téve ezzel a cím keltette elvárásoknak. A mű címét olvasva ugyanis a világhálón használt valamennyi műfaj általános, átfogó nyelvi jellemzését, társadalmi vonatkozásának ismertetését várná az olvasó. Ezzel szemben a kötet nagyon részletes és alapos elemzést ad az e-mailes nyelvhasználatról (ez teszi ki a kötet kb. egyharmadát), valamint az internetezők általános szokásairól, társadalmi összetételéről. Kiegészíthető lenne a fejezet például a honlapok típusaival, illetve az elektronikus képeslap (e-card), esetleg a net-konferencia műfajával.

3. „Az írott beszélt nyelv” című fejezetben (III., 32–56) BÓDI ZOLTÁN összegzi az elektronikus médiumok előidézte kommunikációs változásokról szóló legfontosabb nézeteket. Megemlíti többek között STEVAN HARNAD, GOTTFRIED BOEM, HORÁNYI ÖZSÉB, SZÉPE GYÖRGY és SUSAN C. HERRING elképzeléseit, majd saját korábbi nézeteit idézi: „Nem egyértelmű, hogy a »posztliterális környezetben« megalkotott magánjellegű számítógépes e-mail és cset (chat) üzeneteknek a kommunikációs műfaja írott vagy beszélt nyelvi kommunikáció. Az interneten jelentkező spontán szövegek köztes kommunikációs műfaját jól fejezi ki, ha **írott beszélt nyelvnek** nevezzük” (kiemelés az eredetiben – 35).

BÓDI ZOLTÁN a fejezet következő részében az e-mailek elemzése kapcsán az írásbeliség és a szóbeliség viszonyát vizsgálja. A spontán élőbeszédet és a spontán témájú elektronikus levelezést összevetve a szerző arra a következtetésre jut, hogy az „e-mail kommunikációs műfaja leginkább írott beszélt kommunikáció” (44). Ezt az állítását többek között a következő megállapításokkal támasztja alá: A korrekcióhiány mellett gyakori a szerkezeti hiány az e-mailek mondataiban, sok rövidítést is tartalmaznak az elektronikus levelek, a levelezők egyre gyakrabban „a fonetikai írásmódot alkalmazzák” (38). Az e-mailekben az „írásjelek és egyéb szimbólumok egy része a para- és extralingvisztikai elemek hiányát kívánja pótolni” (39), továbbá „a korrekció a produkcióval egy időben zajlik, illetve ennek hiányában teljesen elmarad” (37).

Úgy vélem, a korábban leírtakhoz képest (írott beszélt nyelv) közelebb jár BÓDI ZOLTÁN a valósághoz, amikor az elektronikus levelezésről azt állítja, hogy a „gyors válaszadás technikai lehetősége pedig akár párbeszéd-szerűvé is tehet egy elektronikus levélváltást” (41 – kiemelés tőlem). Tapasztalataim szerint ugyanis a szerző által kiemelt sajátosságok – melyek az e-mail írott beszélt nyelv voltát hivatottak igazolni – csupán az e-mailek egy kis csoportjára jellemzők. Éppen ezért érdemes lenne (lett volna) az elektronikus leveleket típusokra osztani, és az egyes csoportok nyelvi jellemzőit külön-külön megvizsgálni. Egészen biztos, hogy eltérő eredményeket kapunk a hivatalos, illetve a magánjellegű e-mailek vizsgálata során. Az így kialakuló csoportok jellegzetes jegyeit az adott csoporthoz legközelebb álló írott és beszélt nyelvi műfajokkal összehasonlítva juthatunk biztosabb eredményre. Mindezeketől eltekintve azonban meggyőződésem, hogy az e-mail írott nyelvi kommunikációs forma. Azon kívül, hogy írott formában realizálódik és az alkotó olvasásra szánja a levelet – ami a produkciós, korrekciós folyamatokat is befolyásolja –, az e-mail írott nyelvi voltát támasztja alá az a tény is, hogy az e-mailes forma soha nem ad lehetőséget a valós idejű kommunikációra.

Az e-mail spontán beszélt nyelvhez való közelítését igyekszik igazolni a szerző többek között a 212. lapon is, ahol a helyesírás és a stílus e-mailekbeli fontosságának kérdését vizsgálja: „A válaszadók 77%-a, tehát kicsivel több, mint háromnegyede szerint egyértelműen fontos a he-

lyesírás és a stílus a magánjellegű elektronikus levelekben, viszont 23% [!], azaz csaknem egynegyedik szerint nem fontos. [...] Az, hogy a válaszadók körülbelül egynegyede szerint nem fontos a helyesírás a magánjellegű e-mailben, nagyon jelentős adat, alapvetően meghatározza az internetes írásbeliségről való véleményünket. [...] Ez az adat is bizonyítja annak a feltevésnek a megalapozottságát, hogy a magánjellegű elektronikus levelezés írásbelisége bizonyos jellemzőiben közelít a spontán beszélt nyelvhez” (212). Nem világos, hogy BÓDI ZOLTÁN miért a kisebb számú, kevésbé releváns adatból von le – ebben az esetben nem megalapozott – következtetést, hiszen ezzel saját későbbi állításaival is szembekezdül. (Pl.: „Tapasztalatom szerint is a nyelvhasználók az e-levelezésben fontosnak tartják a helyesírást,” 212). Ez az információ egyébként valóban befolyásol(hat)ja az internetes írásbeliségről alkotott képünket, véleményem szerint azonban nem a szerző által hangsúlyozott módon.

A chattel foglalkozó kutatókat leginkább talán a műfaj kommunikációs típusba való besorolása izgatja. A témakörhöz kapcsolódó szakirodalomban alig akad olyan írás, amely nem tér ki erre a kérdésre. BÓDI ZOLTÁN KIS ÁDÁMOT ÉS CHRISTOPHER C. WERRYT idézve „Az írásbeliség és a szóbeliség viszonya az internetes csevegőforumokon” című alfejezetben (III. 2., 44–56) megállapítja, hogy a chat nyelve közelít leginkább a beszélt nyelvhez (44). A későbbiekben kifejti, hogy „ennek a nyelvhasználatnak beszélt formája nem vagy csak elenyésző mértékben létezik” (45). A szerző terminusa, fejtegetése azt sugallja, hogy a chat (és a korábbiak alapján az e-mail!) esetében olyan kommunikációs formával van dolgunk, ahol a beszélt nyelvi megnyilatkozások lejegyzett változatai vagy ahhoz erősen hasonló nyelvi elemek jelennek meg. Ez az elképzelés azonban (részben) kizárja a koncepcióból az írásbeli kommunikáció elemeit, valamint azt, hogy olvasásra szánt szövegekről van szó. Nehéz azonban ebben a kérdésben állást foglalni. Egyrészt azért, mert a jelenségről eltérő nézetek léteznek; másrészt azért, mert a szerző szükségszerűen fejt ki, hogy mit tart „írott beszélt nyelvnek” (35, 272), illetve a „spontán párbeszéd írásos formájának” (45). Nem tisztázza továbbá, mit ért pontosan többek között a spontán beszélt nyelv (46), a világháló nyelve (cím), az internetes nyelvváltozat (154), az informatikai kommunikáció (241) vagy az informatikai nyelvhasználat (244) kifejezéseken; és az sem derül ki, hogy azok milyen mértékben szinonimái egymásnak. Éppen ezért e kifejezéseket az olvasó vélte, sejtett jelentéssel, sajátos módon értelmez(het)i. Tény azonban, hogy a chat beszélt, illetve írott nyelvhez való viszonya, továbbá esetleges köztes, hibrid volta az európai szakirodalomban (is) tisztázásra vár. Végső érveként BÓDI ZOLTÁN azzal próbálja igazolni azt az állítását, hogy a csevegés írott beszélt nyelv, hogy a produkció és a korrekció azonos időben zajlik, illetve az utólagos korrekció nagyon ritka (56). Nagyon kényes és bizonytalan kérdés a korrekció és a produkció egymáshoz való időbeli viszonya; azonos, illetve nem azonos idejűségük csak hosszas kutatásokkal bizonyítható.

A chat nyelvi jellemzőiről szólva a szerző a nem nyelvi kifejezőeszközök hiányát pótló emotikonokat, az erős angol nyelvi hatást és a magyar szavak pongyola, illetve idegenszerű (helyes)írását említi. A jellemzés során a köszönések magas arányát, a normától eltérő (általában fonetikus) írásmódot is kiemeli. Megemlíti továbbá, hogy gyakori, de nem általános az ékezetes karakterek mellőzése, jellemző még a központozás, a korrekció hiánya, a csupa nagybetűs írás kiabálást kifejező funkciója, valamint a rövidítések átlagosnál gyakoribb alkalmazása. A chat szövegei a szerző megállapításai szerint szervezetlenek, tartalmilag hiányosak. Felmerül azonban a kérdés, hogy milyen mértékben tekinthető szervezetlennek, hiányosnak a szöveg, amennyiben segítségével eredményes kommunikációt lehet folytatni a csevegőforumokon. A hiány nyilván kiegészül, a szervezetlenség nyilvánvalóan látszólagos, illetve viszonylagos. E kérdés részletesebb megválaszolása azonban további vizsgálatokat igényel.

4. A „Kutatási hipotézisek” című (IV.) fejezetben a korábban megfogalmazott célok kiegészülnek újabb kérdésekkel, melyekre a szerző munkája során a választ kereste. Ezek az alapkérdések a következők: „Van-e egyáltalán internetes nyelvhasználat? Léteznek-e kommunikációs mű-

fajok az interneten? Milyen viszonyban van egymással az írásbeliség és a szóbeliség az interneten? Mi a viszonya az internetezőknak az alapvető stilisztikai, helyesírási szabályokhoz? Az interneten terjedő nyelvi hatások, idegen szavak milyen szerepet játszanak a magyar internetezők nyelvhasználatában, és milyen a viszonyulásuk ehhez a jelenséghez? Van-e valamilyen kapcsolat a köznyelv és az internet nyelvhasználata között?” (57) A fenti kérdésekből is látható, hogy a szóban forgó kutatás egyik fő célja az internetezők nyelvi attitűdjének vizsgálata. A szerző ennek érdekében – igen helyesen – a szociolingvisztika és a társtudományok eszközeihez nyúlt, már csak azért is, mert az internetes nyelvhasználat kutatásának módszerei, hagyományai a magyar nyelvészetből még hiányoznak.

Fontos, jelentős része a munkának az V. fejezet (A kvantitatív internetes szociolingvisztikai kutatások módszertani kérdéseiről, 62–74), melynek második részében a szerző arra hívja fel a figyelmet (V. 2. Az érvényesség és megbízhatóság dilemmája, 63–5), hogy bár az internethez kapcsolódó nyelvhasználat vizsgálata iránt már a 90-es évek elején felmerült az igény, a mai napig nem született teljes bemutatató és elemző munka a jelenségről. E szempontból is fontos, hiánypótló írással állunk szemben. BÓDI ZOLTÁN alapos, sokoldalú elemzést nyújt az e-mailek nyelvéről, vázlatosan bemutatja az interneten használatos egyéb főbb kommunikációs műfajokat, a vizsgált terület általános jellemzőit. Dicsérendő továbbá, hogy számos kutatandó részterületre hívja fel a magyar nyelvészek figyelmét.

5. Az e-mailek vonatkozásában a korpusz összeállítását megnehezíti, hogy e kommunikációs forma főként magánjellegű érintkezésben használatos. A szerző elsősorban – talán éppen ezért – online kérdőívek alapján dolgozott, tehát főbb vizsgálati területe az internetezők attitűdjének, szokásainak kutatása. BÓDI ZOLTÁN (megismételt, többszakaszú) kérdőíves vizsgálat során jutott a nyelvhasználatra vonatkozó adatokhoz. A kérdőíveket először e-mailben, illetve gyakran látogatott honlapokon elhelyezett linkről kapta vissza. A szerző maga is kifejti, hogy a kérdőíves módszer sok bizonytalansági tényezővel bír, e bizonytalanságok azonban az ilyen jellegű kutatások esetén nem zárhatók ki. – A szerző tehát kérdőíves felmérést végzett, majd a közel 4500 beérkezett kérdőívet értékelte. Aki hasonló vizsgálatot végzett már, tudja, mekkora munka a kitöltött kérdőívek begyűjtése és feldolgozása. És a megfelelő kérdőív összeállításának nehézségét még nem is említettem! Elismerésre méltó, hogy BÓDI ZOLTÁN e nagy feladatot két szakaszban is elvégezte. Először 1998–99 telén direkt aktív önköltöltés kérdőívek segítségével, csupán az elektronikus levelezésre vonatkozó kérdésekkel, majd később zárt válaszokat (is) tartalmazó kérdőívek segítségével igyekezett információkat szerezni az internethasználat általános, elsősorban nyelvi jellemzőiről. Sajnos a kérdőíveket a kiadványban nem olvashatjuk. A szerző a 76. lapon utal arra, hogy a próbakérdőív szövegét az 1. számú melléklet tartalmazza – a mellékletek azonban a már fentebb említett okokból jelenleg nem hozzáférhetők.

A kérdőíves vizsgálatok eredményeit BÓDI ZOLTÁN 184 diagram és 12 táblázat segítségével mutatja be, értelmezi. (Az e-mailre vonatkozik a diagramok többsége: 72 db; a chattel kapcsolatos 7 db, további 22 a két műfajt együttesen vizsgálja, a fennmaradó diagramok pedig az internetezési szokásokra vonatkozó általános információkat tartalmaznak.) A diagramok és táblázatok segítségével bemutatott kutatási eredményekből számos érdekességet tudhatunk meg az internetezőkről. A vizsgálat alapján BÓDI ZOLTÁN megállapítja, hogy az átlagos magyar internetező 25 éves, nagy valószínűséggel diplomás, de mindenképpen érettségizett férfi, aki három éve internetezik napi rendszerességgel az otthonában vagy a munkahelyén. A világháló elsősorban böngészésre (34%), csevegésre (27%), illetve e-mailezésre (23%) használja.

BÓDI ZOLTÁN kutatásának köszönhetően az is kiderült, hogy a felhasználók általában hasonló életkorú és azonos nemű partnerrel érintkeznek a hálózaton keresztül. A kommunikációs partner mindkét nem esetén jellemzően magyar állampolgár, minél idősebb azonban valaki, annál nagyobb eséllyel van külföldi kommunikációs partnere is (VII. 5., 119–36). A partnerhez való alkalmazkodással kapcsolatban a vizsgálat szerint megállapítható, hogy a kommunikációs felek az

e-mailek nyelvi megformálása során igyekeznek a címzethez alkalmazkodni, főleg a megszólítás és a szóhasználat változik a partnereknek megfelelően. Megtudhatjuk továbbá, hogy az internet-használók több mint egyharmada használ nyelvjárási elemeket a magánjellegű internetes kommunikációban. (Bár a szerző nem zárja ki, hogy a kérdőív kitöltői félreérthették az erre vonatkozó kérdéseket.) A válaszadók az e-mail előnyei közé sorolják, hogy gyors, kényelmes, olcsó, egyszerű, a szövege könnyen javítható, nem időhöz kötött, és egyszerűvé teszi a kapcsolattartást. A hátrányos tulajdonságai között a géphez kötöttségét, személytelenségét, technikai korlátait, valamint a kézírás hiányát említették a felmérésben részt vevők.

Arra a kérdésre, hogy létezik-e internetes nyelvhasználat, a kérdőív kitöltőinek körülbelül egyharmada válaszolt igennel. Az adatközlők az internetes nyelvhasználat legfőbb jellegzetességeként az ún. smiley és rövidítések használatát, az általános tegeződést, a laza, tömör megformálást és a szleng elemek használatát nevezték meg. Átlagosan a válaszadók 77%-a tartja fontosnak a helyesírási normák betartását. Megnyugtató, hogy az életkor növekedésével, illetve az iskolai végzettség emelkedésével arányuk nő (VII. 12., 211–5). Ugyanez mondható el a chat használatát illetően, ám itt átlagosan csupán 34,5% tartja fontosnak a normakövetést (VII. 13., 216–22). A megkérdezettek 63%-a elfogadja az internet világát jellemző angol nyelvi dominanciát (VII. 15., 224–34).

6. A záró „Internet és nyelvstratégia” (VIII., 235–57) című fejezetben BÓDI ZOLTÁN „az informatikai kommunikáció pontos megismerése és nyelvi leírása” (241) mellett az érintettek közötti sikeres kommunikáció biztosítását, az új ismeretek befogadásának segítségét és a nyelvi technológiai fejlesztéseket jelöli meg fő célként. E célok megvalósításában az információtechnológia szakembereire, a nyelvészekre, a sajtóban és az oktatásban dolgozókra egyaránt számít. A munka „A további kutatási irányok kijelölése”-vel (VIII. 3., 255–7) zárul. Ebben az alfejezetben a szerző többek között az internetes kommunikációs műfajok nyelvi sajátosságainak és a nyelvhasználók nyelvi attitűdjének vizsgálatát, a honlapok szövegszerveződési sajátosságainak, illetve azok olvasási szokásokra gyakorolt hatásának kutatását szorgalmazza. Kiemeli továbbá az új, kommunikációt gyorsító szimbólumok rendszerezésének, valamint az írásbeliség és a szóbeliség kölcsönhatásával kapcsolatos problematika tisztázásának fontosságát.

Az internetes kommunikációban kevésbé jártas olvasót segíti a kötet végén található, 131 címszót tartalmazó hasznos glosszárrium, mely a kötetben előforduló legfontosabb, informatikához kapcsolódó szakkifejezések magyarázatát tartalmazza.

7. Nagy munkára vállalkozott e kötet szerzője, ugyanis mindig nehéz feladat egy új témakör első átfogó bemutatását megoldani. A címben vállaltakat BÓDI ZOLTÁN részben túlteljesítette, részben azonban – úgy is érezhetjük – adósságai maradtak. Két kérdőíves vizsgálat eredményét foglalta össze, mely alapján fontos információkhoz jutottunk a magyar internetezők szociológiai jellemzőit, általános internethasználati szokásait, valamint nyelvi attitűdjét illetően. Ezzel az al-címben ígértek egyik felét teljesítette. A kötet nagyobb részét az internetes nyelvhasználat egy szeletének: az e-mail nyelvi, kommunikációs jellemzőinek nem várt részletességű ismertetésének szentelte. Nagyon hasznos, hogy a szerző közvetve és közvetlenül is utal kutatandó, problémás részterületekre, az interdiszciplináris munkálatok jelentőségére. Írásában kisebb hangsúly esett ugyan az alapfogalmak tisztázására, valamint a világháló e-mailen kívüli kommunikációs műfajainak bemutatására, ezek azonban nem csökkentik e munka hiánypótló értékét.

BÓDI ZOLTÁN írását mindazoknak ajánlom figyelmébe, akik valamennyire már jártasak az internet használatában, és szeretnének az internethasználat nyelvi aspektusairól általánosságban tájékozódni, továbbá részletesebben érdeklődnek a magyar e-mailek nyelvi jellemzői és a magyar e-mailezési szokások iránt.

Szenczi Molnár Albert, *Novae grammaticae ungarice (libri duo)* Új magyar grammatika két könyvben

Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. VLADÁR ZSUZSA.
A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 222. szám. Bp., 2004. 452 lap

1. Jelentős állomás a magyar grammatikairódalom fejlődésében SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-ben kiadott nyelvtana, amely egy OTKA-támogatásnak köszönhetően a közelmúltban a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában jelent meg. A Társaság ezzel a kiadvánnyal kívánt megemlékezni a szerző szótárainak 400 évvel korábbi megjelenéséről. Nagy jelentőséggel bír a nyelvtan újbóli kiadása annál is inkább, mert a kötet nemcsak a hasonmás kiadást – mely tudvalegőleg latin nyelvű – foglalja magában, hanem közzéteszi ennek magyar fordítását is, mely VLADÁR ZSUZSA kiváló munkája. Így az eredeti kiadvány szépségében gyönyörködve egyben magyarul is olvashatjuk ezt a korszakos jelentőségű művet, mely – ahogy a fordító is megjegyzi előszavában – a magyar nyelv első rendszerező grammatikájaként vonult be a nemzetközi szakirodalomba. Ezzel a munkával kezdődik a magyar nyelv tudományos vizsgálatának folyamatos hagyománya, későbbi grammatikusaink is rendszeresen számon tartják, sőt forrásként is használják. A fordító – a fordítási kérdésekről szóló részben – külön kiemeli, hogy hatása közvetlenül is kimutatható PERESZLÉNYI PÁL 1682-es, valamint KÖVESDI PÁL 1686-os munkájára, SAJNOVICS pedig közvetetten, PERESZLÉNYI munkáján keresztül használta fel 1770-ben megjelent „Demonstratio”-jában (9).

A fordítás alapjául szolgáló kiadás, az eredeti szövegről készült faksimile 1969-ben jelent meg a bloomingtoni egyetemen. (A grammatika előszava és az ajánlólevél magyarul 1976-ban látott napvilágot BORZSAK ISTVÁN fordításában egy válogatáskötetben, amelyet VÁSÁRHELYI JUDIT szerkesztett. Ezeket a fordításokat közli a Nyelvtudományi Társaság kiadványa is.) Az eredeti szöveg a faksimile segítségével könnyebben hozzáférhetővé vált, noha mindvégig hiányzott egy magyarországi példányról készült hasonmás. Nehezen volt ugyanis hozzáférhető az említett faksimile a vitás helyek ellenőrzése szempontjából, mivel ez a hamburgi egyetemi könyvtárban található példány alapján készült. Ezért szükségessé vált egy olyan kétnyelvű kiadás, amelyben egy új faksimile és a grammatika magyar fordítása szerepel. Ennek az új faksimilének az alapja az Országos Széchényi Könyvtár egyik példánya, amelynek külön érdekességeként említi meg a fordító, hogy benne körülbelül tíz, ismeretlen kéztől származó, latin nyelvű ceruzás bejegyzés található (ezek részben helyesírási, részben kiegészítő, magyarázó jellegű megjegyzések).

2. SZENCZI MOLNÁR grammatikája korának legjobb tudományos színvonalát képviselő nyelvtan, melynek megalkotásában a szerzőt héber nyelvi tájékozottsága is segítette abban, hogy felismerje, milyen nyelvi sajátságokban tér el a magyar az indoeurópai nyelvektől, s mely tipikus tulajdonságokkal jellemezhető. Másrészt ez az első olyan munka, amely csak a magyar nyelvről szól. Az előtte megjelent grammatikákhoz, SYLVESTER nyelvtanához és DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS ortográfiajához képest sokkal rendszeresebben veszi számba nyelvünk jelenségeit. Az alaktani fejezet mellett már mondattani részt is tartalmaz. Elsődleges célja, hogy lehetővé tegye a magyar nyelv elsajátítását idegenek számára, így nemcsak helyesírási szabályokat ad, hanem lehetőleg teljes nyelvtani rendszerezést is nyújt. Ennek alapját természetesen a latin nyelvtan kategóriái képezik, hiszen a latin a római kortól kezdve egészen a XIX. század második feléig szinte egész Európa nyelve volt. Ennek megfelelően a tudomány és ezen belül a nyelvészet nyelve is itthon és külföldön egyaránt, emiatt pedig nehezen hozzáférhető a későbbi nemzedékek számára. Pedig a korai magyar grammatikák – ahogy VLADÁR ZSUZSA írja – nyelvészeti gondolkodásunk kialakulásának alapvető forrásai, nemzeti kultúránk fontos részei, így magyarra való átültetésük rendkívül fontos és hasznos nemcsak tudománytörténeti, hanem kulturális szempontból is. Sőt, SZATHMÁRI ISTVÁNNAK

a bevezetőben megfogalmazott gondolatai szerint ezek a fordítások még „akár ötleteket is adhatnak a különböző szemléletű ... nyelvtanok szerzőinek, vagy utat nyithatnak a nyelv- és nyelvтан-történet iránt érdeklődőknek is”.

SZENCZI a grammatika szabályait bőséges magyar példaanyaggal támasztotta alá, a példaknál az alakváltozatok feltüntetésével és minősítésével nagy lépést tett előre az irodalmi norma kialakítása felé. A magyar szemléltető anyag mellett mindig közli annak latin fordítását is. Sőt bibliai példákat is bemutat, ahogy erről maga is beszámol az előszóban: „A mondattani szabályok közé számos bibliai példát iktattam, nehogy úgy lássék, mintha a teológia tudományát elfelejtettem volna”. (69) Ezek a bibliai részek, példák azonban a fordító megjegyzése szerint nem pontos idézetek, hanem inkább csak emlékezetből idézett szövegek, melyek nyelvhasználatukban közelebb állnak a korai beszélt nyelvhez, mint a SZENCZI által átigazított Károli-féle bibliafordítás.

3. A grammatika felépítése a következő. A bevezető részben, az előszóban könyvét az ifjabb Móric úrnak, a fényességes és nemes fejedelemnek, Hessen tartománygrófjának ajánlja, melyben kiemeli, hogy „a grammatika szabályainak ismeretében egyéb hasznos és szükséges nyelveket ... könnyebben és biztosabban lehet megtanulni és használhatóvá tenni” (49). Majd a „kegyes olvasónak” szánt üdvözlő szavak következnek, melyek néhány alapvető gondolatot közölnek a magyar nyelv műveléséről, a szabályokba foglalás fontosságáról, a nyelvten előzményeiről, valamint arról, hogy a szerző bizonyos abban, hogy „nyelvünk az európaiakkal nem rokon”. Ezt követően egy epigrammát olvashatunk Rudolphus Lavater Tigurinus tollából, címe: „A híres férfiú, Molnár Albert Új magyar grammatikája elé” (CONSTANTINOVITS MILÁN ANDRÁS fordításában).

Ezután következik maga a grammatikai rész. Az Első Könyv „Az etimológiáról” címet viseli, amely a hangtant és a morfológiát foglalja magában. Néhány fejezetcím: „A betűkről”, „A szótagokról”, „A hangváltozásokról”, „A szavak jelölő voltáról és eredetéről”, „A számról”, „A nemről”, „A fokozásról”, „Az esetről”, „A ... névragozásról”, „A kicsinyítésről”, „Az összetételről”, „Az ígéről”, „Az időről”, „A személyről”, „Az ... igeragozásról”, „Az ígékből származó névszókorról”, „A képzett ígéről” stb.

A Második Könyv „A szintaxisról” címet kapta. Ebben olvashatunk az egyeztetésről és a vonzatokról. Néhány fejezetcím: „A névszó egyeztetéséről más névszóval”, „A névszó és az ige egyeztetéséről”, „A birtokos és a részes esetű vonzatokról”, „A tárgyesetű vonzatokról”, „Az ablativus esetű vonzatról”, „A főnévi igenévi vonzatról”, „A kettős vonzatokról” stb.

4. Igazi élmény belelapozni ebbe a kétnyelvű nyelvtenba, s tudomást szerezni arról, hogyan is látta SZENCZI MOLNÁR ALBERT a magyar nyelv rendszerét közel négyszáz évvel ezelőtt. S különösen meglepő számunkra az lehet, hogy a gondos fordításnak köszönhetően (amelyet pontos filológiai jegyzetek egészítenek ki) ma is élvezhető, érdekes a szöveg, melynek néhány megállapítása manapság is elfogadhatónak látszik. Így például a következő: „A magyar igék alapalakja ... a jelen idejű egyes szám harmadik személy” (199), vagy az eset meghatározása is közel áll a mai felfogáshoz: „Az eset a névszó megkülönböztető végződése” (119) stb. Az pedig mindenesetre figyelemre méltó, ahogy a nyelvten magyar névragozási rendszere ismerteti a latin esetek magyar megfelelőit, de mivel nem tud megmaradni a latin esetrendszer keretei között, a szokásos latin eseteken kívül újakat is bevezet a rendszerbe, így a *mutativus*-t (eredményhatározót: „A *mutativus* a magyarok sajátos esete, amellyel valamely dolognak másféle fajtára, formára vagy más haszonra, állapotra való átváltozását jelöljük: magánhangzóra végződő szóban *vá* és *vé* hozzátételével képezük, mint *fa* szóból *fává* ...; a *fű* szóból *fűvé*...”; 119), illetve az *adverbialist* (vagy *assimilativus*-t: „...ez csak egyes számban használatos, *ol*, *ul* ... *ül* végződéssel, ... mint *Magyarol*, ... *Deakul*, ... *Nemetül*”; 121). Az *ablativus* pedig, mely a latinban ún. „eltávolító eset”, s ma is ilyen értelemben használjuk (*ház-tól*, vö. KESZLER BORBÁLA szerk., Magyar grammatika. Bp., 2000. 183–207),

SZENCZI MOLNÁRNÁL 'ragos névszói alak' jelentésben szerepel: „Az *ablativus* a toldalékok esete, mely toldalékoknak nyelvünkben igen kiterjedt a használata; *ablativus*-nak pedig azért nevezzük, mivel a hozzátoldott névmásokat [birtokos személyjeleket], névutókat [határozóragokat] és a határozószók jeleit eltávolítva ismét alanyeset lesz belőle” (121). Ez talán a névszó ragos alakjának az első megfogalmazása.

5. A könyvhöz SZATHMÁRI ISTVÁN írt bevezetőt. Ebben méltatja a szerző életművét, egyéniségének univerzális jellegét. Kiemeli éleslátását, bölcsességét, hiszen bár hazájától többnyire távol élt, mégis képes volt arra, hogy európai műveltségével a hazát és a nemzeti művelődés ügyét szolgálja. – A bevezető rész után VLADÁR ZSUZSA fordítói előszavában bevezeti az olvasót a négyszáz éves nyelvten fordításának nehézségeibe, a korabeli példányok összehasonlításának a rejtelmeibe (az egyezések és az eltérések megítélésébe), a közlések pontatlanságainak az értékelésébe, s magának a fordítói felelősségnek a kérdéskörébe.

6. SZENCZI MOLNÁR ALBERT grammatikája melegen ajánlható mindenkinek, aki a magyar nyelvtudomány történetével foglalkozik, vagy akit érdekel a magyar nyelv ügye. A nyelvten a szerző szótáraival együtt – a széles körű elterjedtségnek és a tartós hatásnak a következtében – jelentős mértékben hozzájárult a kor nyelvhasználatának és helyesírásának az egységesebbé válásához, s így nemcsak tudománytörténeti jelentőségű, de gyakorlati haszna sem elhanyagolható. És csak sajnálkozásunkat fejezhetjük ki amiatt, hogy ez a kiváló kötet könyvesbolti hálózatban nem kapható, nem megvásárolható, de annak, aki érdeklődik iránta, a Magyar Nyelvtudományi Társaság terjesztésében beszerezhető.

BALOGH JUDIT

KÜLÖNFÉLÉK

A XXII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról

Pisa, 2005. augusztus 29. – szeptember 3.

A Nemzetközi Névtudományi Társaság (ICOS) „Nevek időben és térben” címmel rendezte meg 22. kongresszusát, melynek helyszínéről és megszervezéséről a nagy múltú s a névkutatások terén is kellő tekintéllyel rendelkező Pisai Egyetem gondoskodott. A résztvevők öt földrész számos országának névtudományát képviselték. A kongresszus programjában négyszáznál több előadás, illetve előadó szerepelt, így már eleve a kínálat is igen gazdagnak ígérkezett. (A program és az előadások összefoglalói olvashatók a rendezvény honlapján: <http://icos22.humnet.unipi.it>.) A kongresszus hivatalos nyelvei az angol, német, francia és az olasz voltak; a legtöbb előadás angolul vagy olaszul hangzott el.

A kongresszus első napjának délelőttjét a megnyitó s az azt követő plenáris előadások töltötték ki. WILHELM H. NICOLAISEN a nemzetközi névtudományi kongresszusok történetét vázolta fel az 1961. évi firenzei kongresszus óta, CARLO A. MASTRELLI ugyanezen időszak romanisztikai vonatkozású helynévkutatásának fejlődését mutatta be, PETER WIESINGER pedig az utóbbi évtizedek német névkutatásáról érkezett. BRUNO PORCELLI (későbbi időpontra áthelyezett) előadásában az olasz irodalmi névadás vizsgálatának elmúlt negyedszázadát tekintette át. A délután folyamán az ICOS jelenlegi tevékenységéről hallhattunk előadásokat: egy többnyelvű terminológiai szótár munkálatairól, egy majdan interneten elérhető névtani bibliográfia szerkesztési kérdéseiről, továbbá az ICOS honlapjának fejlesztéséről.

A program törzsét a szekcióelőadások képezték, melyek az első napot követő négy napon át (közben egy pihenőnappal) zajlottak. Az előadásokat hat tematikus szekcióba, azokon belül két-két alszekcióba osztották: 1. Nevek és nyelvtudomány: a) fonológia és grammatika, b) szemantika és etimológia; 2. Nevek és társadalom: a) történeti névrendszerek, b) névrendszerek napjainkban; 3. Nevek és irodalom: a) elmélet és módszerek, b) nevek irodalmi szövegekben; 4. Személynevek: a) személynevek és történelem, b) embercsoportok nevei; 5. Helynevek: a) településnevek, mikrotoponímia, b) egyéb helynévtípusok, makrotoponímia; 6. Egyéb névtípusok: a) tárgynevek, állatnevek, intézménynevek, b) márkanevek. Ezek mellett néhány sajátos tematikájú szekciót külön hirdettek meg: A névtan oktatása, Névtan és számítástechnika, Névtan és a média, Névtani terminológia, Új névkutatási kezdeményezések és projektek. Az előadások idejét 20 percben szabták meg a szervezők, melyet további 10 percben követhettek a kérdések, hozzászólások. Különösen sokan jelentkeztek előadással az egyes irodalmi művek névanyagának vizsgálata, a helynévkutatás, leginkább pedig a történeti személynévkutatás témaköreiben. Ezeket az alszekciókat a gyakorlatban további két részre kellett bontaniuk a szervezőknek, így a kongresszus résztvevői olykor 15 párhuzamosan zajló előadás között választhattak.

A napi programot az egyes napok végén tematikus bemutatók egészítették ki. Ilyen módon került sor különböző névtani vonatkozású honlapok prezentálása mellett több új névtani kötet ismertetésére és különböző országok névtani periodikáinak bemutatására. A hazai névkutatást az utóbbiak során az *Onomastica Uralica* és a Névtani Értesítő képviselte. A kongresszus helyszínén és ideje alatt az egyes országok névtani kiadványainak (azaz a résztvevők által hozott példányokból létrehozott) kiállítását is megtekinthettük; a hazai névkutatást itt is több kötet jelenítette meg. Érdekes színfoltot képeztek az ENSZ 8. Földrajzinév-egységesítési Konferenciájának itt is felállított kiállítási tablói, melyek a helynevek világának változatos, tanulságos, illetve különösen érdekes témáiból válogatták anyagukat.

A kongresszusnak nyolc magyar résztvevője volt. Helynévtannal hármuk foglalkozott: T. SOMOGYI MAGDA „New street names in Budapest”, VINCZE LÁSZLÓ „Historisches Deutsches Strassennamenbuch” és GYÖRFFY ERZSÉBET „On the functional structures of old Hungarian river names” című előadásában. A személynevek kutatását is többen választották témájuknak: RAÁTZ JUDIT „Development of Hungarian personal names in the second part of the 20th century” és FARKAS TAMÁS „Researches and their onomatological conclusions in the field of official surname changes in Hungary” című előadása a névrendszerekkel foglalkozó szekció keretén belül kapott helyet. FEHÉR KRISZTINA témája „Hungarian historical anthroponomy – within the context of language theory and the history of science” címmel az általános névtani szekcióban hangzott el, ahogyan VITÁNYI BORBÁLA „Dénomination de couleurs dans le hongrois et le français” című előadása is. FÁBIÁN ZSUZSANNA „I nomi propri nelle sei traduzioni ungheresi de »Le avventure di Pinocchio« di C. Collodi” című témájával az irodalmi névadással foglalkozó szekcióban szerepelt, miként az ugyancsak Magyarországról érkezett JEREMY PARROTT is „»Change all the names« – A Samuel Beckett Onomasticon” című előadásával.

Az utolsó napon került sor az ICOS közgyűlésére. Ennek során többek között megválasztották a szervezet új vezetését (elnök: Maria Giovanna Arcamone, Olaszország, egyúttal a kongresszus főszervezője; alelnökök: Milan Harvalík, Csehország és Sheila Embleton, Kanada; titkár: Richard Coates, Nagy-Britannia; másodtitkár: Martina Pitz, Franciaország; pénztáros: Karina van Dalen-Oskam, Hollandia). Itt határozták el azt is, hogy a következő, a XXIII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus megrendezésére Torontóban kerül sor a szokásos három év múlva, 2008 augusztusában. (A kongresszus honlapja már elérhető: <http://www.yorku.ca/vpaweb/icos2008>.) A szakmai program zárásaképpen a szekcióelnököknek nyílt még lehetőségük arra, hogy szekciójukat röviden, a kongresszus plenáris nyilvánossága előtt értékeljék. A kongresszus programja az esti ünnepi vacsorával ért véget.

A kongresszuson elhangzott előadások megjelentetésére a korábbiakhoz hasonló módon, több kötetben kerül majd sor.

Helynévmagyarázatok Kiss Lajos kézirati hagyatékából*

KISS LAJOS „Földrajzi nevek etimológiai szótára” (FNESz.) című munkájának egykötetes változata három kiadásban (1978., 1980., 1983.), kétkötetes bővített és javított változata 1988-ban, majd ennek változatlan lenyomata 1997-ben került az érdeklődő közönség kezébe. Az 1988-ban megjelent bővített és javított kiadásban „a szócikkek száma meghaladja a 13 340-et. Minthogy azonban az ugyanarra a földrajzi objektumra vonatkozó földrajzi nevek (pl. *Bécs, Vindobona, Wien, Vienna*, illetőleg *Dunaujváros, Sztálinváros, Dunapentele, Pentele, Intercisa*, valamint *Pécs, Pečuh, Pečuj, Quinque ecclesiae, Fünfkirchen, Sopianae*) közös szócikkbe (az adott esetben *Bécs, Dunaujváros* és *Pécs* alá) kerültek, a feldolgozott földrajzi nevek együttes száma lényegesen nagyobb a szócikkénél” (FNESz.⁴. 5).

1996-ban KISS LAJOS a Magyar Nyelv hasábjain jegyzékbe foglalta azokat az etimológiai tárgyú dolgozatait, melyeket már nem vagy csak részlegesen tudott értékesíteni az Akadémiai Kiadónak 1986-ban leadott FNESz. bővített és javított kiadásának kéziratában. Tekintettel arra, hogy GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzának második és harmadik kötete is csak 1987-ben (a FNESz.⁴ nyomdai munkálatai alatt) jelent meg, ezért kétszáz olyan új szócikket is bemutatott, „amelyek Árpád-kori ősiségük a történelmi Doboka, Erdélyi Fehér, Fejér, Gömör, Győr, Heves, Hont, Hunyad, Keve, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő megyék területéről és máshonnan” valók (MNY. 1996: 228–36, 367–76, 488–501; valamint KISS LAJOS, Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Bp., 2004. 281–320). KISS LAJOSnak 1996 után több helynévmagyarázata jelent meg a Magyar Nyelvörben és a Névtani Értesítőben, az utolsó 2001-ben a Magyar Nyelvben.

KISS LAJOS hagyatékában kéziratban is maradt 437 helynévmagyarázat. Ezek között vannak Bihar, Nyitra, Pozsega, Szolnok-Doboka, Sáros, Trencsén, Ugocsa, Ung, Valkó, Zala, Zaránd, Zemplén megye helynevei, továbbá több ENGEL PÁL 1996-ban (Szegeden) megjelent „A temesvári és moldvai szandzsák törökkori települései (1554–1579)” című műve adattárának: a Temes, Krassó, Keve, Torontál, Csanád és Arad megyék ENGEL által feltárt korai helynévi adatainak felhasználásával és értékesítésével jött létre.

KISS LAJOS ENGEL PÁL munkáját 1997-ben a Magyar Nyelvben ismertette: „Engel Pál aprólékos vizsgálat alá vetette az 1552-től 1718-ig az oszmán birodalom alá tartozó Temesvár székhelyű tartomány (vilajet) két kerületének (szandzsákjának) 1555., 1566/69. és 1579. évi adóösszeírásait (deftereit), amelyek összesen több mint 1100 helység (város, falu, puszta) adatait tartalmazzák... könyvének érdemi része egy lexikonszerű adattár, amely betűrendben felsorolja a három török nyelvű adóösszeírásban számba vett topográfiai (történeti földrajzi) egységeket (városokat, falvakat, pusztákat, kolostorokat, földeket) mindazokkal az adatokkal együtt, amelyek azonosításuk és lokalizálásuk szempontjából fontosak... a szerző számos eddig nem (vagy nem biztosan) azonosított középkori mezővárosra, uradalmi központra, egyházi helyre derít fényt, de ezen túl olyan falvakra is, amelyek ma is megvannak és van középkori előzményük. Mindezzel nagy úrtölt ki a Temesközre vonatkozó ismereteinkben. Történeti földrajzi szakirodalmunk jelentős gyarapodását köszönhetjük neki.” (I. h. 487, 488.)

A kéziratban maradt helynévmagyarázatok nyomdai előkészítése során a következőket változtattam meg: I. ENGEL PÁL adattárában minden arab betűnek – a transliteráció elve alapján – egy latin írásjel felel meg. Ha a latin betűknél mellékjelet is használ, a betű „hozzávetőleges hangértékét” megmagyarázza. ENGEL egységesen, pont nélküli *ı*-vel jelölte azokat a magánhangzókat,

* Fehértói Katalin saját kezűleg rendezte sajtó alá férje, Kiss Lajos kézirati hagyatékának helynévmagyarázatait. Az anyag közlését folyóiratunkra bízta, de a korrektúrát már nem vehette kézbe: súlyos betegsége és 2006. május 12-én bekövetkezett halála megakadályozta az utolsó simítások elvégzésében. Szerkesztőségünk kegyelettel őrzi az emléket.

amelyeket feltehetőleg kiejtettek, de írásban nem jeleztek. Ez a hang lehetett szerb *e*, török *i*, román *ă* vagy más is. A pont nélküli *i* jel helyett ezt a hangot kérdőjellel (?) jelöltem. 2. KISS LAJOS helynévmagyarázataiban példaként Árpád-kori személynévek is megtalálhatók. Ezen adatokat az „Árpád-kori személynévtár” (Bp., 2005.; ÁrpSzt.) megfelelő lapszámaira hivatkozva idéztem, arra is gondolva, hogy a személynévtárban a névre – az érdeklődőnek – esetleg több adat is rendelkezésére áll.

†FEHÉRTÓI KATALIN

Helynévmagyarázatok

Abrudfalva Az 1956-ban Abrudbányához csatolt helység fontosabb adatai: 1547: *Olahabrwrgh* (KolmJk. 2: 672); 1589: *Abrugyfalva* (Nagylex. 1: 61); 1595: *Abrugyfalva* (Suciu 1: 23); 1808: „*Abrudfalva* h. *Abruden g.*” (Lipszky: Rep. 2: 3); 1853: *Abrudzel* (Suciu 1: 24). A régi *Oláhbrud* névváltozat arra utal, hogy a falunak – Abrudbányától eltérően – román lakossága volt. Az *Abrudfalva* hn. az *Abrud(bánya)* településnév előtagjának, esetleg a jobb felől az Aranyosba ömlő *Abrud* patak nevének és a birtokos személyranggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. A román névalak régebben a kicsinyítő képzős *Abruzel* volt, amelyet a magyar mintát tükröző *Abrud-Sat* váltott fel. (Kisch: Sieb. 50; Suciu 1: 23; Kázmér: Falu 159; Nagylex. 1: 61.) – Vö. **Abrudbánya**.

Abrudkerpenyés Az Abrudbányától északra fekvő falu fontosabb történeti adatai: 1595: *Keorpenes* (Suciu 1: 128); 1617: *Körpeniesi* sz. (SzT. 6: 481); 1733: *Kerpenis* (Suciu 1: 128); 1808: „*Kerpenyes* aliis *Körpenyes* h.” (Lipszky: Rep. 2: 70); 1854: *Cärpeniş* (Suciu 1: 128); 1857: *Kerpenyes* (Erdély 1857. évi népszámlálása. Bp., 1992. 152); 1909: *Abrudkerpenyes* (Mező: HivKözs. 488). A román *Cärpiniş* hn. átvétele. Ez a román *cärpiniş* ~ *cärpiniş* 'gyertyánerdő, gyertyános' főnévből alakult (Iordan: TopRom. 63). A román *carpen* 'gyertyánfa' a latin *carpinus* 'ua.' folytatása. A megkülönböztető szerepű *Abrud-* előtag az Abrud folyó mellékére utal. – Másfelé is van ilyen helységnév. L. *Kerpenyes* ~ *Cärpiniş* 'helység Szászorbótól délnyugatra' [1532: *Kerppenys*: Suciu 1: 128]. – A Vaskohtól délkeletre fekvő *Kerpenyed* ~ *Cärpinet* [1588: *Carpinet*: Jakó 275; 1692: *Kerpenyed*: Suciu 1: 128; 1808: *Kerpenyéth*: Lipszky: Rep. 1: 303; 1908: *Kerpenyed*: Mező: HivKözs. 488] köznévi előzménye a román *cärpinet* 'gyertyánerdő, gyertyános' volt. – A magyar *Gyertyános* hn. helyett a románban olykor *Cärpeniş* ~ *Cärpiniş* használatos; l. *Kővárgyertyános* ~ *Cärpiniş* 'helység Nagybányától délkeletre' [1405: *Karpenys*: ZsigmOkl. 2/1: 446; 1424: *Kerpenes* al. nom. *Gerthyanos* (Csánki 1: 556); 1908: *Kővárgyertyános*: Mező: HivKözs. 349]. *Gertyános* ~ *Cärpenis* 'helység Dévától keletre' [1505: *Gyorthyanos*: Csánki 5: 93; 1733: *Kerpenyes*: Suciu 1: 128]. – Vö. **Gyertyános**.

Ácsfalva A Nagyhalmágytól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1366: *Kisachwicha* (Suciu 1: 24); 1439: *Acsowicza* (uo.) [1477: *Aczwcza* (Csánki 1: 724); 1808: „*Acsucza*...val.” (Lipszky: Rep. 2: 3); 1910: *Ácsfalva* (Mező: HivHn. 150, 206; az évszámra l. Hnt. 1944. 655). A magyar *Acsuca* helynév a román *Aciuța* < *Aciovița* helynév átvétele. Ez szláv *-ița* kicsinyítő képzős származék a közeli *Aciua* ~ *Ácsva* nevéből. Az *Ácsfalva* névalakot az országos helységnévrendezés során állapították meg azon az alapon, hogy a faluban majdnem mindenki ács. E megállapítás erősíteni látszik *Ácsva* (l. ott) etimológiáját is (Iordan: TopRom. 448). – Vö. **Ácsva**.

Ácsva A Nagyhalmágytól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1439: *Alsovachva* (Csánki 1: 724), 1543: *Fenyeachowa* (KolmJk. 2: 644); 1808: „*Acsuva* vel *Acsova* val.” (Lipszky: Rep. 2: 3); 1910: *Ácsva* (Mező: HivHn. 190, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A magyar *ács* > román *aci* foglalkozásnévből keletkezett a románban is gyakori szláv *-ova* képzővel; vö. magyar *Erdőfalva* > román *Ardeova* hn. (l. ott). A magyarban *Ácsva* ~ *Acsuva* alakban meghonosodott román *Aciua* helységnévet az első világháború után *Avram Iancu*-val (Suciu 1: 48) cserélték fel.

Ez az 1848-i román nemzeti mozgalom balszármányának vezetőjére emlékeztet (Tamás: UngElRum. 53). – Vö. **Ácsfalva, Balotafalu.**

Ádámos A Dicsőszentmártontól délnyugatra fekvő falu fontosabb adatai: 1400/1435: *Adamus* (ZsigmOkl. 2/1: 528); 1808: *Ádámos* (Lipszky: Rep. 2: 25); 1854: *Ádámos* (Suciu 1: 25). Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1219/1550: *Adamus* szn. (ÁrpSz. 47). A román *Adámus* 'Ádámos' (Suciu 1: 25) a magyarból való (EtSz. 1: 15).

Adorjánfalva Az Alsólendvától nyugatra fekvő falu fontosabb történeti adatai a következők: 1375: *Adrianfiamyhalhaza* (Csánki 3: 27); 1411: *Adrianch* (Csánki 3: 26; ZsigmOkl. 3: 341); 1773: *Adriancz* (LexLoc. 197); 1808: *Adriancz* (Lipszky: Rep. 1: 3); 1908: *Adorjánfalva* (Mező: HivHn. 196); 1944: *Adorjánfalva* (Hnt. 69); 1973: *Odranci* (ImMesta. 1973. 282). Az *Adrian* ~ *Adorján* [1138/1329: *Adrian*, 1299: *Adorian*: ÁrpSz. 47] szn. az elsődleges *Adriánfiamihályháza* névváltozatban arra mutat, hogy a település névadója az az *Adrián* volt, akinek fiát *Mihály*-nak hívták. A magyar névadással párhuzamosan a déli szlávban (szlovénben) *Adrijanci* (tkp. 'Adrijan emberek, Adrijánék') keletkezett, s ez meghonosodott a magyarban is *Adrianc*-ként. Az *Adorjánfalva* névalak tudatos magyarítás eredménye. A mai szlovén alak *Odranci*. – Vö. **Adorján.**

Aga A Temesvártól kelet-északkeletre fekvő helység nevét 1894-ben állapították meg akkori birtokosáról, Janicsáry *Aga* Sándorról (Mező: HivHn. 104). A falu addigi neve *Bresztovac* [1440: *Breztolcz*: Csánki 1: 761; 1477: *Brethowecz* uo.; 1808: „*Breztovac* h. *Brestovac* ill.": Lipszky: Rep. 1: 78] volt. Ez egy szerb-horvát *Brestovac* [tkp. 'szilfával benőtt hely, szilas'] hn. (ImMesta. 1973. 76) átvétele. A román *Brestovaț* 'Aga' (Suciu 1: 105) ugyancsak a szerbből való. (Az *Aga* családnév előzményére vö. 1237–40: *Aga* szn.: ÁrpSz. 48; Kázmér: CsnSz. 28).

Áldófalva A Borosjenőtől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1477: *Aldofalwa* (Csánki 1: 725); 1746: *Algyest* (Suciu 1: 30); 1910: *Áldófalva* (Mező: HivHn. 185, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Az *Áldó* szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falu* fn.-nek az összetétele. Az alapjául szolgáló szn. forrásához l. R. ném. *Aldo* szn. (Först. 56). A magyarral párhuzamosan a románban *Aldești* névalak keletkezett (Suciu 1: 30), s ez idővel kiszorította a magyar névváltozatot. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették az egykori *Áldófalvát* (Kázmér: Falu 180).

Almád A Versectől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1370: *Jabolnak* (Milleker 94); 1390: *Jabolnok* (Csánki 2: 103); 1554–79: *Yabuqa* (Engel: TemMold. 69); 1717: *Jaboca* (uo.); 1808: „*Jabuka* val.” (Lipszky: Rep. 1: 268); 1913: *Almád* (Hnt. 324); 1922: *Jablanka* (Marković: ImVojv. 80). Az elsődleges *Jab-* kezdetű helységnevekben a szerb-horvát *jablan* 'jegénye; jegenyenyár; alma' és *jabuka* 'alma(fa)' rejlik. Vö. *jablanak* 'kis jegénye' *jablanik* 'jegényeerdő, jegényés', *jablanka* 'téli almafajta'. L. még *Jablanik* viznév (Dickennann: Stud. 1: 149), *Jabuka* hn., *Jablan* hn., *Jablanica* hn., *Jablanka* stb. Az országos helységnévrendezés során a falu részére az *Almád* nevet állapították meg a szerb *Jabuka* magyarrá fordításával (Mező: HivHn. 195). – Vö. **Alsóalmás, Jablanica, Jablonkai-hágó.**

Almamező A Nagyváradtól dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1435: *Almamezeo* (Jakó 193); 1808: „*Almamező* (vel *Alsó-Hegyessel*) h. *Hegyessel de szosz* val.” (Lipszky: Rep. 1: 6). Vadalmfás erdei tisztáson települt helységre utal. A magyar névtől független román *Hidișelul de Jos* 'Almamező' (Suciu 1: 289) a szomszédos Harangmező román *Hidișelul de Sus* nevével van korrelációban és patak melletti fekvésével kapcsolatos; vö. +1214/1334: „ad torrentem *Hydes*”: Györffy I: 624 (Jakó 193; ComBih. 151). – Vö. **Harangmező, Istenmezeje.**

Almásbalázsháza A Zilahtól keletre, az Almás patak mellett fekvő helység fontosabb adatai: 1399: *Balashaza* (DocVal. 519); 1760–62: *Almás Balásháza* (Suciu 1: 63); 1910: *Almásbalázsháza* (Hnt. 1944. 73, az évszámhoz l. 655). A *Balázsháza* hn. a *Balázs* [1267: *Balas*: ÁrpSz. 84] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *ház* fn.-nek az összetétele. A megkülönböztető szerepű *Almás*- előtag a bal felől a Szamosba ömlő *Almás* patakra utal. (A pataknévre l. *Hidalmás* a.) – A román *Bălan* 'Almásbalázsháza' [1733: *Balánul*: Suciu 1: 63] névváltozathoz l. a románban na-

gyon gyakori *Bălan* (tkp. 'szőke ember') személynevet (Constantinescu: DOR. 194; Iordan: TopRom. 163). Ez a román *băl* 'szőke' (< szláv **bělъ* 'fehér') származéka. L. azonban a bolgár *Balan* < régi *Bělanъ* (l. 1266/1300: *Belan* n: ÁrpSzt. 105) személynevet is.

Almáscsáka A Déstől nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb történeti adatai: 1378: *Chyaka* (Suciu 1: 129); 1600: *Chiaka* (uo.); 1808: „*Csáka* val. *Hagendorf*” (Lipszky: Rep. 2: 27); 1910: *Almáscsáka* (Hnt. 1944. 73; az évszámhoz l. 655). A *Csáka* hn. előzményéhez l. +1214/1332: *Chaka* szn. (ÁrpSzt. 176). Ez talán kicsinyítő képzős származéka a *Csák* [1219: „*Chac* de genere *Chac*” ÁrpSzt. 174) szn.-nek. A román *Ceaca* 'Almáscsáka' (Suciu 1: 129) a magyarból való. A német *Hagendorf* 'ua.' tkp. értelme 'sövényfalú, gyepűfalú'. A megkülönböztető szerepű *Almás-* előtag azzal kapcsolatos, hogy a falu egykor Almás várához tartozott (Tagányi: MNy. 10: 152; EtSz. 1: 804; Nagylex. 1: 600). – Vö. **Váralmás**.

Almásreges A Pankotától délkeletre fekvő település fontosabb adatai: 1332–7: *Egreg* (Csánki 1: 730); 1406: *Felsewegregh* (uo.); 1477: *Alegregh* (uo.); 1494: *Alsoeogregh* (uo.); 1808: „*Agris* val. *Egres* h.” (Lipszky: Rep. 1: 4); 1910: *Almásreges* (Mező: HivHn. 250, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A régi *Egregy* hn. a magyar *éger* fanév származéka. Égerfával benőtt helyet jelöl. A helységnév -gy képzőjét idővel -s képző váltotta fel, s az újabb *Egres* alak átkerült a románba *Agriș*-ként. A mai román névalak *Agrișul Mare*, azaz tkp. 'Nagyegres' (Suciu 1: 27). A megkülönböztető szerepű *Almás-* előtag a bal felől a Csigér patakba ömlő Almáspatak mellékére utal. (Kniezsa: ErdVíz. 21; Engel: KirHat. 109; Mező: HivHn. 250.) – Vö. **Egregy, Egres**.

Almásgalgó A Zilahtól keletre, a bal felől a Szamosba torkolló Almás patak mentén települt falu fontosabb adatai: 1560: *Chalgo* (Suciu 1: 264); 1733: *Galgo* (uo.); 1808: „*Galgó* h. *Gilgo* vel *Galgaul* val.” (Lipszky: Rep. 2: 48); 1910: *Almásgalgó* (Hnt. 1913. 325, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Galgó* hn. szláv eredetű, mégpedig egy **Glogov* (tkp. 'galagonyás') átvétele; vö. szlovén *Glogov* brod hn. (ImMesta.² 168); cseh *Hlohov* (Profous 1: 565) stb. A megkülönböztető szerepű *Almás-* előtag az Almás patak menti fekvésére utal. A román *Gilgău* 'Almásgalgó' (Suciu 1: 264) a magyarból való (EtSz. 2: 882; SzabSzatm. 119). – Vö. **Galgóc**.

Almásmálom A Bethlentől délre fekvő helység fontosabb adatai: 1305: *Malom* (Suciu 1: 377); 1503: *Maalom* (uo.); 1910: *Almásmálom* (Mező: HivHn. 224, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Málom* hn. a *malom* fn.-ből alakult. Malmos helyet jelöl. A megkülönböztető szerepű *Almás-* előtag a falu jellegzetes termelvényére, az almára utal. A román *Malin* 'Almásmálom' (Suciu 1: 377) a magyarból való (Mező: HivHn. 224). – Vö. **Málom**.

Almásrákos A Zilahtól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1350: *Rakus* (Suciu 2: 67); 1808: *Rákos* (Lipszky: Rep. 2: 118); 1910: *Almásrákos* (Hnt. 1944. 73, az évszámhoz l. 655). A *Rákos* hn. a *rák* állatnév -s képzős származékából alakult. Így hívhatták egykor azt a patakot, amely bal felől itt torkollik az Almásba. A megkülönböztető szerepű *Almás-* előtag a folyó mellékére utal. A román *Raciș* 'Almásrákos' (Suciu 2: 67) a magyarból való. – Vö. **Rákos**.

Almaszeg A Margittától dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1391: *Almazigy* (DocVal. 419); 1406: *Almazegh* (ZsigmOkl. 2/1: 537); 1808: „*Almaszeg* h. *Voivozi* val.” (Lipszky: Rep. 1: 7). A falu a Bisztra patak völgyében vadalmafákkal benőtt szöggre, szögletre települt, s róla kapta nevét. A magyar névtől független román *Voivozi* 'Almaszeg' (Suciu 2: 256) tkp. 'vajdák' névváltozatot az magyarázza, hogy az idevaló vajdák a tekintélyes román nemesek közé tartoztak. (Jakó 193; Iordan: TopRom. 213; ComBih. 357). – Vö. **Zalaegerszeg**.

Almászentmária A Hídalmástól nyugatra fekvő falu fontosabb adatai: 1332/1333/1335: *Scntmariaazuntelke* (Györfffy 2: 154); 1452: *Zenthmarya* (KolmJk. 1: 465; Mező: Patrocín. 399). 1910: *Almászentmária* (Suciu 2: 133; az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Szentmária* hn. a falu templomának védőszentjére, Szűz Máriára utal. A megkülönböztető szerepű *Almás-* előtag az almási járással (székhelye Hídalmás) kapcsolatos. A román *Sinta Maria* 'Almászentmária' (Suciu 2: 133) a magyarból való. – Vö. **Szentmária**.

Almènes A Borosjenőtől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1561: *Menes* (Suciu 1: 400); 1773: *Kreszta-Ménés* (LexLoc. 15); 1808: „*Ménés* (*Kreszta-* vel *Kereszt-*) val.” (Lipszky: Rep. 1: 420); 1913: *Almènes* (Hnt. 326). A *Ménés* hn. a bizonytalan eredetű szn.-ből [1138/1329: *Menes*: ÁrpSz. 534] alakult. Vö. vagy a cseh *Meneš* szn. (Svoboda: SOJ. 151), vagy a szn.-ként is alkalmazott *ménés* 'kanca, ló; együtt legeltetett lovak csoportja' jelentésű fn.-ből jött létre. A *Kreszta-*, *Kereszt-* előtagban valami román *Crestu*, *Criste*, *Cîrsta* szn. (Constatinescu: DOR. 37) kereshető. Az *Al-* előtag *Felménés* [1746: *F(első)Ménés*: Suciu 1: 400; 1851: *Fel-Ménés*: Fényes: MoGSz. 3: 80] előtagjával van korrelációban. Alménésnek 1561-ben állítólag *Alsóménés* volt a neve (Mező: HivHn. 231). A román névalakok *Minișel* (tkp. 'Kisménés') 'Almènes' és *Minișul de Sus* 'Felménés' (Suciu 1: 400). – Vö. **Ménés**.

Alsóaklos A Tordától nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1408: *Aklos* (Csánki 5: 691; ZsigmOkl. 2/2: 120); 1426: *Naghaklos* (Csánki 5: 691); 1913: *Alsóaklos* (Hnt. 327). Az *Aklos* hn. a magyar *akol* 'állatleltető építmény' fn. -s képzős származéka. A *Nagy-* előtagot, amely a szomszédos *Kisaklos* [1426: *Kysaklos*: Csánki 5: 691] előtagjával volt korrelációban, a *Nagyoklos*-sal való összetévesztés kizárására az *Alsó-* előtaggal cserélték fel. Ugyanakkor a *Kisaklos*-ból *Felsőaklos* lett (Suciu 2: 8; Mező: HivHn. 251). – Vö. **Nagyoklos**.

Alsóbeszterce Az Alsólendvától délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1381: *Belseub-erzerche*, *Nogbezterche* (Csánki 3: 37); 1389: *Kylseubreztriche* (uo.); 1773: *Bisztricze* (LexLoc. 197); 1808: „*Bisztricze* (*Alsó-, Felső- et Közép-*) h.” (Lipszky: Rep. 1: 62); 1908: *Alsóbeszterce*, *Felsőbeszterce*, *Középbeszterce* (Mező: HivHn. 190, 191, 192; az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655); 1973: *Dolnja Bistrica*, *Gornja Bistrica*, *Srednja Bistrica* (ImMesta. 1973. 113, 152, 366). A Mura bal parti fattyúága egykor a szláv (szlovén) **Bystrica* (tkp. 'gyors folyású, átlátszó vizű patak, folyó') nevet viselte. E vízfolyásról kapta nevét a mellette települt három helység. A magyarban *Besztercé*-vé formálódott helységnevet idővel kiszorította a szlávos *Bisztrice*. Az országos helységnevrendezés során feltámasztották a korábbi *Beszterce* alakot. Az *Alsó-* (*Felső-, Közép-*) előtagnak helyzetjelölő funkciója van. – Vö. **Beszterce**.

Alsóboj A Marosilyétől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1418: „Villa volahalhis *Boaan*, *Boamfalua*” (Csánki 5: 77; vö. ZsigmOkl. 6: 511–2); 1485: *Alsóbuan* (Csánki 5: 77); 1808: „*Boj* (*Alsó-*) h. *Unter-Achsendorf* g. *Boul de dzsosz* val.” (Lipszky: Rep. 2: 19). Az elsődleges *Boján(falva)* névalakban a román *Boian* szn. kereshető. Ennek rokonságába tartozik a román *Boiu* szn., amellyel a későbbi *Boj* névalak hozható kapcsolatba (vö. 1138/1329: *Boion* szn., 1228/1491: *Boi* szn. ÁrpSz. 136 < cseh *Boj*, *Bojan* < *Bojeslav*: Svoboda 70, 157; szerbhorvát: *Bojan*: Maretic 89). Az *Alsó-* előtag *Felsőboj* [1485: *Felsewbuan*: Csánki 5: 77; 1808: „*Boj* (*Felső-*) h. vide *Ober-Achsendorf* g. *Boul de szusz* val.”: Lipszky: Rep. 2: 19] előtagjával van korrelációban. A román névalak *Boiu de Jos* 'Alsóboj' és *Boiu de Sus* 'Felsőboj' (Suciu 1: 91; Constantinescu: DOR. 207).

Alsóderna A Margittától dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1406: *Magyar-darna*, *Olahdarna* (ZsigmOkl. 2/1: 537, 635; Jakó 232); 1472: *Also-*, *Felsewdarna* (Jakó 232); 1808: *Alsó-Derna* (Lipszky: Rep. 1: 8). A falu a balfelől a Berettyóba ömlő *Gyepes* [1887/1898: *Gyepes* p.: Grosswardein. 1: 75 000-es térkép] patak jobb oldali mellékvizének, a *Derna* [1887/1898: *Derna* p.: uo.] pataknak a völgyében települt, s róla kapta nevét. A *Derna* < régi *Darna* hn. szláv eredetű, és tkp. értelme 'gyepes'. (A részletekhez l. *Szentkatolnadorna* szócikkét.) A magyar *Gyepes* és a szláv *Darna* pataknév jelentésánilag olyan névpárt alkot, mint a *Hejő* és *Tapolca*. Az *Alsó-* előtag *Felsőderna* előtagjával van korrelációban. A román *Derna* 'Felsőderna' (Suciu 1: 197) a magyarból való. A *Dernișoara* 'Alsóderna' (uo.) kicsinyítőképzős alak (Kniezsza: ErdVizn. 17). – Vö. **Szentkatolnadorna**.

Alsófüves A Felsőfüvessel együtt Vaskohhoz csatolt helység fontosabb adatai: 1552: *Also-*, *Felseofywes* (Jakó 386); 1600: *Also Warzan*, *Felseo Warsall* (uo.); 1773: *Alsó Verzar*, *Felső Verzar* (LexLoc. 70); 1910: *Alsófüves* (Mező: HivHn. 185, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655).

A *Füves* hn. fűvel benőtt, fűvet termő helyre utal. Az *Alsó-* előtag *Felsőfüves* előtagjával van korrelációban. A magyar névadással párhuzamosan keletkezett román *Vârzarii* de Jos (és: de Sus: Suciú 2: 242) etimológiájához l. román *vârzar*, nyelvjárási *verzar* 'káposztatermelő', valamint *Vârzar* szn. (Constantinescu: DOR. 403). A román névalak idővel a magyarban is meghonosodott *Verzár*-ként, ám az országos helységnévrendezés során felelevenítették a történelmi magyar *Alsó-* és *Felsőfüves* névalakot (Iordan: TopRom. 231; Mező: HivHn. 185). – Vö. **Temesfüves**.

Alsógörbed A Lugostól kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1444: *Kriúina* (Milleker 203); 1470: *Krivina* (Suciú 1: 177); 1808: „*Krivina* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 354); 1913: *Alsógörbed* (Hnt. 331). Az elsődleges *Krivina* hn. előzménye a román *Crivina* hn. (< *crivina* 'tüs-kés bozót; homoktenger stb.' < déli szláv *krivina* 'görbület, kanyar'). Az *Alsógörbed* névalak utótagja tükörfordítás eredménye a szerb *krivina* 'görbeség' alapján. Előtagja *Felsőgörbed* 'helység Marzsínától kelet-délkeletre' [1506–29: *Krivina*: Engel: TemMold. 81; 1895: *Felső-Krivina*: PallasLex. 11: 34. utáni térképen; 1913: *Felsőgörbed*: Hnt. 559] előtagjával van korrelációban. Vö. román *Crivina* 'Alsógörbed' és *Crivina de Sus* 'Felsőgörbed' (Suciú 1: 177; Iordan: TopRom. 130, 507; Mező: HivHn. 200, 254).

Alsóilosva A Déstől kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1405: *Ilsva* (Suciú 1: 307); 1703: *Alsó-Ilosva* (uo.); 1808: „*Ilosva* vel *Illosva* (Alsó-) h. *Iliosva* vel *Ilsvá de dzosz* val.” (Lipszky: Rep. 2: 60). Az *Ilosva* hn. a Nagy-Szamos jobb oldali mellékvizéről vonódott át a mellételepült falura. A víznév szláv eredetű, s tkp. jelentése 'égerfás víz'. Az *Alsó-* előtag *Felsőilosva* [1501: *Ilosva*: Suciú 2: 197; 1618: *Felső-Ilosva*: uo.; 1750: *Intrilisua*: uo.; 1808: „*Ilosva* vel *Illosva* (Felső-) h. *Ilisva* vel *Csilisva de szusz* val.”: Lipszky: Rep. 2: 60] 'Tirliúia' előtagjával van korrelációban. A román *Iliúia* 'Alsóilosva' (Suciú 1: 307) a magyarból való, a *Tirliúia* 'Felsőilosva' (Suciú 2: 197) pedig az *ínre* 'között; -on/-en/-ön' előjáróval alkotott *ínre* 'Iliúia' szerkezetből keletkezett (Kniezsa: ErdVíz. 10; Iordan: TopRom. 494). – Vö. **Ilosva**.

Alsók Az 1950-ben Csurgóhoz csatolt helység fontosabb adatai: 1536: *Alsók* (MNV. Somogy vm. 34); 1773: *Alsók* (LexLoc. 200); 1808: „*Alsók* h.” (Lipszky: Rep. 1: 14). Az *al* 'alsó' és *sok* 'falu' összetétele. A falu közvetlenül Csurgó alatt települt. – Vö. **Pannonhalma**.

Alsókocsoba A Nagyváradtól délre fekvő helység fontosabb adatai: 1445: *Kochuba* (Jakó 280); 1910: *Alsókocsoba* (Mező: HivHn. 241, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Kocsoba* hn. román eredetű; vö. román *cocioqbă*, nyelvjárási *cociubă* 'kunyó, viskó, putri'. A román főnév mint *kucsuba* 'kaliba' meghonosodott az erdélyi magyar nyelvjárásokban is (RK. 229). Az *Alsó-* előtag a Belényestől délkeletre fekvő *Felsőkocsoba* [1587: *Kochioba*: Jakó 280; 1910: *Felsőkocsoba*: Mező: HivHn. 248., az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655] előtagjával van korrelációban. Vö. román *Cociuba Mare* [tkp. 'Nagykocsoba'] 'Alsókocsoba' és *Cociuba Mică* [tkp. 'Kiskocsoba'] 'Felsőkocsoba' (Suciú 1: 160).

Alsókomána A Brassótól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1469: *Kwmana* (Nagylex. 1: 636); 1507: *Komana* (KolmJk. 2: 263); 1509: *Comana* (Suciú 1: 163); 1733: *Also-Komana* (uo.). A *Komana* hn. a román *coman ~ cuman* 'kun' népnévvel, a belőle alakult *Coman* személynévvel összetartozó *Comana* hn. átvétele. Az *Alsó-* előtag a szomszédos *Felsőkomána* [1582: *Felső-Komana*: Suciú 1: 163] előtagjával van korrelációban. L. román *Comana de Jos* 'Alsókomána' és *Comana de Sus* 'Felsőkomána'. Némelyek szerint Alsókomána helyén egykor egy *Kormospatak* [1235: *Cormosbach*: Györffy 2: 199] nevű település állott (Kisch: Sieb. 160; Iordan: TopRom. 269; Constantinescu: DOR. 247; Makkai: ErdRT. 169).

Alsólupkó Az al-dunai Ómoldvától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: XV. sz.: *Lypko* (Csánki 2: 104); 1554–79: *Dolna Lupq'va* (Engel: TemMold. 86); 1689: *Lyubkova* (Suciú 1: 360); 1808: „*Lupkova* (*Dolnja-*) ill.”, „*Lupkova* (*Gornja-*)” (Lipszky: Rep. 1: 394); 1840: *Alsó Liupkova* (Suciú 1: 360); 1913: *Alsólupko* (Hnt. 337). A szerb *Ljupko* szn. (HASZ. 6: 320) alapján a magyarban *Lipkó* hn., a szerbben pedig *Ljupkova* hn. (HASZ. 6: 320) keletkezett. (A szláv *lju-* > magyar *li-* megfeleléshez l. Kniezsa: MNy. 36: 19.) A szerb névalak idővel a magyarban is felül-

kerekedett *Lupkova*-ként. Az országos helységnévrendezés során a falu részére a magyarosított *Alsólupkó* névalakot állapították meg. Ennek előtagja a szomszédos *Felsőlupkó* [1554–79: *Gorna Lupq?va*: Engel: TemMold. 86; 1913: *Felsőlupkó*: Hnt. 564] előtagjával van korrelációban. – A román névalakok: *Liubcova* 'Alsólupkó' (Suciu 1: 360), *Gornea* 'Felsőlupkó' (Suciu 1: 268; Knieza: MNy. 36: 19; Mező: HivHn. 243).

Alsónyárló A Zilahtól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1438: *Alsó-Nyarlo* (Suciu 1: 140); 1760: *Alsókékesnyarló* (uo.); 1910: *Alsónyárló* (Mező: HivHn. 238, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Nyárló* helynév előzménye a régi *nyárló* ~ nyelvjárási *nyaraló* 'nyári legelő' fn. Az *Alsó*-előtag a közeli *Felsőnyárló* 'Stína' [1438: *FelsewNyarlo*: Suciu 2: 145] előtagjával van korrelációban. A *-kékes* névelem egykori *Alsókékes* [1470: *Alsókékes*: Suciu 1: 140], *Felsőkékes* [1470: *Felsewkekes*: Suciu 2: 145] névalakból került át az *Alsókékesnyárló*, *Felsőkékesnyárló* névalakba. Az országos helységnévrendezés során az egyszerűsített *Alsónyárló*, *Felsőnyárló* névalak vált hivatalossá. A román *Chichişa* 'Alsónyárló' a magyar *Kékesnyárló* [1522: Suciu 1: 140] előtagjából való. A román *Stína* 'Felsőnyárló' (Suciu 2: 145) előzménye a román *stîna* 'esztana, juhakol, esztrenga' (Kisch: Sieb. 72; Iordan: TopRom. 102). – Vö. **Csőmörölő**, **Kékes²**, **Nyárló**.

Alsóodor A Felsővízközöttől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1357: „*Orlyuagasa* al. n. Wyfalu” (VSOS. 2: 316); 1415: „*Orlyh* et alteram *Orlyh*” (ZsigmOkl. 5: 177; Csánki 1: 305); 1618: *Also Orlich* (VSOS. 2: 316); 1808: *Alsó-Orlik* (Lipszky: Rep. 1: 11); 1907: *Alsóodor* (Hnt. 28). Az elsődleges *Orlihvágása* névalak egy *Orlich* ~ *Orlik* 'Ulrik' (StSNO. 4: 138) nevű soltész irtványtelepülését jelöli. Idővel a hn. utótagja elmaradt, az előtag pedig hozzáidomult a szlovák *orlik* 'sasocská' főnévhez; vö. szlovák *Nižný Orlik*. Az *Alsó*-előtag *Felsőorlik* [1618: *Felső Orlich*: VSOS. 3: 326] előtagjával van korrelációban. A hatósági úton megállapított *Alsóodor* névalak utótagja azzal kapcsolatban, hogy az *Ulrik* szn.-nek a magyarban *Odor* (OkISz. 706) változata is volt, s ezzel váltották fel az etimológiailag vele azonos *Orlich*-ot (Melich: Jegyzetek. Sáros m. 3). – Vö. **Odor-hegy**.

Alsóosztorány A Rajecfürdőtől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1368: *Stranska* (Fekete Nagy: Trencsén 188); 1456: *Stranske* (uo.); 1808: „*Sztránszke* h. *Stránské* s.” (Lipszky: Rep. 1: 661); 1907: *Alsóosztorány* (Hnt. 28). A *Sztránszke* hn. a szlovák *Stránske* (tkp. 'oldalt fekvő, oldalvást elhelyezkedő') hn. átvétele. Az *Alsóosztorány* névalakot bonyolult hangtestmódosítással hozták létre magyarító szándékkal (Hosák–Šramek 2: 498; Mező: HivHn. 242). – Vö. **Felsőosztorány**.

Alsórados A Nagykosztolánytól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1208–9/1216/1397: *Radichov* (CDES. 1: 118; Györfly 4: 450); 1773: *Radosocze*, *Radoschowetz*, *Radosowcze* (LexLoc. 142); 1808: „*Radosócz* h. *Radosowce* s.” (Lipszky: Rep. 1: 547); 1910: *Alsórados* (Mező: HivHn. 242, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Az elsődleges *Radichov* hn. egy szláv *Radich* szn. (vö. 1236: *Radic*: ÁrpSz. 663) birtoklást kifejező *-ov* képzős származéka. Idővel egy szlovák *Radošowce* hn. (< *Radoš* szn.; vö. 1211: *Rados* szn. ÁrpSz. 665 < cseh *Radoš* szn.) kerekedett felül 'Rados emberei, Radosék' értelemmel. Ebből a magyarban *Radosóc* lett. Az *Alsórados* névalakot hatósági úton állapították meg tudatos magyarosítással. Az *Alsó*-előtag *Felsőrados* [1473: *Rassich*: VSOS. 1: 473; 1493: *Radochowcze*: uo.; 1773: *Radosocze*, *Radoschotz*, *Radoczowcze*: LexLoc. 139; 1910: *Felsőrados*: Mező: HivHn. 242, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655] előtagjával van korrelációban. – Vö. **Rádos**, **Rédics**.

Alsótárorc A Bártfától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1355: *Twrou* (VSOS. 2: 317); 1416: *Thurospathaca* ~ *Turospataka* (ZsigmOkl. 5: 458); 1427: *Thurospathak* (Csánki 1: 313); 1492: *Alsothwarocz* (uo.); 1773: *Alsó Twaroszcza*, *Nizna Twaroszcza* (LexLoc. 252); 1808: „*Twaroszcza* vel *Twarócz* (Alsó-) h. *Dolni Twaroszcze* vel *Twarowce* s.” (Lipszky: Rep. 1: 699); 1907: *Alsótárorc* (Hnt. 34). Az elsődleges *Twrou* névváltozat vagy a bizonytalan eredetű személynévből keletkezett; vö. 1152: *Turus* szn., +1158: *Thuross* szn. (ÁrpSzt. 752, 770), vagy pár-

huzamos névadással a magyarban *Túrós*, a szlovákban pedig ennek jelentésbeli egyenértékeseként *Tvarožec* (< *tvaroh* 'túró') keletkezett. A névadás alapja juhtúró-készítés, juhtúró-szolgáltatás lehetett. A szlovák névalak idővel a magyarban is felülkerekedett. Az *Alsó-* előtag *Felső(t)varóc* [1492: *Felsewthwarocz*: VSOS. 3: 327] előtagjával van korrelációban. Vö. szlovák *Nižný Tvarožec* 'Alsót(v)aróc', *Vyšný Tvarožec* 'Felső(t)varóc'. A *Taróc* névalakot az országos helységnévrendezés során állapították meg a név eleji mássalhangzótörlődést tartalmazó *Tvaróc* második mássalhangzójának kivetésével (Šmilauer: PŘSITop. 185; Hosák–Šrámek 2: 622; Mező: HivHn. 167). – Vö. **Töröpuszta**.

Alsóitzény A Zsolnától keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1439: *Chysina* (Fekete Nagy: Trencsén 195); 1773: *Tižina* (LexLoc. 266); 1808: „*Tizsina* h. *Tižina* aut *Tyžina* s.” (Lipszky: Rep. 1: 684); 1851: *Tissina* (Fényes: MoGSz. 4: 204); 1852: *Alsó-Tizsina*, (*Nisna-Tizsina*)”, „*Felső-Tizsina*, (*Visna-Tizsina*)” (Ihász: Hnt. 10, 92); 1907: *Alsóitzény* (Hnt. 35). A *Tizsina* hn. a szlovák *Tižina* hn. átvétele. Ez egy **Tiga*-féle szláv szn. (vö. orosz *Tuza* szn.: Tupikov 391) birtoklást kifejező *-ina* képzős származékként magyarázható. Az *Alsó-* előtag az anyafaluból kirajzott településre utal.

Alsócsa A Fogarastól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1509: *Ucsa* (Suciú 2: 214); 1582: *AlsoWcza* (uo.). A falu ott települt, ahol az *Ucsa* (román *Ucia* ~ *Ucea*) nevű patak balfelől az Oltba ömlik, és a patakról kapta nevét. A pataknév talán személynévi eredetű: vö. 1237–40: *Vche* ~ *Vcsa* (ÁrpSzt. 773) vagy egy szerb *Vuča* [< *vuk* 'farkas'] (HASz. 21: 589; Dickenmann: Stud. 2: 166) hn. átvétele. Az *Ucsa* névváltozat név eleji hangzövetéssel (aférezis) magyarázható. (Erre a jelenségre l. NytudÉrt. 139: 23, 24.) Az *Alsó-* előtag *Felsőcsa* [1509: *Felső Ucsa*: Suciú 2: 214] előtagjával van korrelációban. Vö. román *Ucea de Jos* 'Alsócsa' és *Ucea de Sus* 'Felsőcsa' (Suciú 2: 214; Constantinescu: DOR. 407).

Alsóvarány Az Oravica bányától nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1401: „de *Wrani*” (ZsigmOkl. 2/1: 110); 1409: *Waran* (ZsigmOkl. 2/2: 236); 1476: *Waran* (Csánki 2: 108); 1554–79: *V?ran* (Engel: TemMold. 150); 1808: „*Vranj* val.” (Lipszky: Rep. 1: 745); 1882: *Vrány* (Ihász: Hnt. 373); 1909: *Alsóvarány* (Mező: HivKözs. 2: 1201). Az elsődleges *Vran* névalakhoz l. szerb-horvát *Vran Potok* (tkp. 'hollópatak'), *Vrandol* ~ *Vrani Dol* (tkp. 'hollóvölgy'), *Vranj* (tkp. 'hollóé, varjúé, ilyen nevű emberé') (ImMesta. 1973. 425–6). A román *Vrani* hn. (Suciú 2: 258) átvétel a szerbből. A Csiklova patak völgyében Vránytól feljebb települt új község a román *Vrani*-ből kicsinyítő képzővel alakított román *Vrăniuş* nevet kapta: 1569–79: *Viranoč* (Engel: TemMold. 150); 1690–1700: *Vranyucz* (Suciú 2: 258). Az országos helységnévrendezés során *Vrány* részére az *Alsóvarány*, *Vranyucz* részére pedig a *Felsővarány* nevet állapították meg a mássalhangzó-törlődést oldó magánhangzó betoldásával (Milleker 143; Jordan: TopRom. 461; Petrovici: StDialTop. 299; Mező: HivHn. 242). – Vö. **Varannó**.

Alsóvesztény A Privigyétől délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1332–7: *Vestinic* (Ortvay: EgyhFöldl. 1: 95); 1349: *Weztenicz Inferior* (VSOS. 1: 339); 1773: *AlsóVesztenicz*, *Unter Westenitz*, *Dolne Westenicze* (LexLoc. 145); 1910: *Alsóvesztény* (Majtán 450, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Vesztenic* hn. szláv eredetű; vö. szlovák (Dolné és Horné) *Vestenice* és cseh (Dolní és Horní) *Věstonice*. Ezek tkp. értelme **Věstoň* emberei, **Věstoňek*'. Az *Alsó-* előtag *Felsővesztény* [1349: *Weztenicz superior*: VSOS. 1: 442] előtagjával van korrelációban. A *Vesztény* névalakot az országos helységnévrendezés során állapították meg tudatos magyarítással (Svoboda: SOJ. 161; Hosák–Šrámek 2: 696; ZJČ. 87).

Andorháza Az Őrihodostól nyugatra, a Nagy-Kerka völgyében települt falu fontosabb adatai: 1366: *Adrian* (Csánki 2: 732); 1593: *Odrejanecz* (Urb. 54); 1628: *Odrancz* (Urb. 66); 1773: *Adriancz* (LexLoc. 91); 1808: „*Adriancz* h. *Odorancze* vand.” (Lipszky: Rep. 1: 3); 1887: *Andorháza* (Mező: HivHn. 94); 1914: *Andorháza* (Gleichenberg 1: 75 000 térkép); 1973: *Adrijanci* (ImMesta. 1973. 45). Az elsődleges *Adrian* névváltozat pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1138/1329: *Adrian* szn. (ÁrpSz. 47). A déli szlávban (szlovénben) a magyar név-

adással párhuzamosan *Adrijanci* (tkp. 'Adrijan emberei, Adrijané') alakult, s ez a magyarban is felülkerekedett *Adrianc*-ként. Az *Andorháza* névváltozat tudatos magyarítás eredménye, ám az *Andor* nem az *Adrian* ~ *Adorján* fejleménye, hanem az *András*-é (EtSz. I: 92). – Vö. **Adorjánháza**.

Andrásháza A Kárpátalján, Szerednyétől délkeletre fekvő falu fontosabb adatai: 1417: *Andreaswagasa* (Csánki I: 388, ZsigmOkl. 5: 224); 1481: *Andraswagasa* (Csánki I: 413); 1773: *Andrasocz* (LexLoc. 285); 1808: „*Andrásócz* h. *Andrássowce* vel *Ondrássowce* s.” (Lipszky: Rep. I: 16); 1904: *Andrásháza* (Mező: HivHn. 217); 1944: *Andrasóc*, *Андрасовици* (Hnt. 85, 639). Az elsődleges *Andrásvágása* névalak egy *András* nevű kenéz által telepített irtásfalura utal. A magyarral párhuzamosan keletkezett a szláv (szlovák?) *Andrašovci*, amelyet 1946-ban *Андріювка*-ra ukránosítottak. A magyar hivatalos helynévadás viszont 1939-ben visszaállította a korábban már a magyarban is meghonosodott *Andrasóc* névalakot, hatálytalanítva az 1904-ben bevezetett *Andrásházá*-t. Ezt utótagcserével alkották meg a régi *Andrásvágás*-ból. – Vö. **Andrásvágása, Vágás**.

Apádia A Karánsebestől nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1415: *Apathya* (ZsigmOkl. 5: 284); 1423: *Apadya* (Suciú I: 40); 1477: *Kysapadya*, *Felsewapadya* (uo.); 1808: „*Apadia* Val.” (Lipszky: Rep. I: 17); 1851: *Apádia* (Fényes: MoGSz. I: 27). A legrégebbi névalak a magyar *Apát* személynévből keletkezett; vö. 1221: *Apat* szn. (ÁrpSz. 71). A románba átkerülve a helységnév *-je* zöngés *-d*-re változott és *-ia* képzővel bővült, majd a román *Apadia* meghonosodott a magyarban is. (Vö. *Szered* < R. *Szeret* hn.; továbbá magyar *Miháld* > román *Mehadia* > magyar *Mehádia*; magyar *Illyéd* > román *Ilidia* stb.; DocVal. 125; Iordan: TopRom. 240.)

Apafalva A Nagykürtöstől nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1342: *Opwa* (Bakács 85); 1405/1406: *Opwa* (ZsigmOkl. 2/2: 429); 1430: *Opawa* (Bakács 85); 1469: *Apova* (uo.); 1894: *Apafalva* (Mező: HivHn. 98). Az *Apova* < *Opava* hn. szláv eredetű. Feltűnően összecseng a cseh *Opava* víz- és városnévvel. Arra lehet gondolni, hogy Alsó-Sziléziából való telepesek hozták magukkal a nevet. A szlovák névalak *Opava*. Az *Apafalva* névalak tudatos magyarosítás eredménye (ZJČ. 224; Mező: HivHn. 98). – Vö. **Opava**.

Apatele A Borosjenőtől dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1213/1550: „in villa *Apa*” (VárReg. 165); 1220/1550: „de villa *Macra*” (VárReg. 188); 1478: *Apa* (Csánki I: 725); 1773: *Apatele* (LexLoc. 13); 1808: „*Apatele* h. *Mokrá* s. ill.” (Lipszky: Rep. I: 17). Az *Apa* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1138/1329: *Apa* szn. (ÁrpSz. 70). A román *Mocrea* 'Apa(telek)' egy szláv **Mokra* (tkp. 'nedves') átvétele. Téves az a feltevés, amely szerint az *Apa* hn. előzménye a román *apă* 'víz' volt (ezt támogatná egy ellenőrzésre szoruló, idevont latin 1160 „villa *Aqua*” adat: Suciú I: 404), s voltaképpen nem más, mint a szláv **Mokra* fordítása. Az *Apa* hn. idővel kiegészült a *telek* 'trágyázott, szántható föld' fn.-vel. (EtSz. I: 106; Drăganu: Rom. 309; Iordan: TopRom. 134; Suciú I: 404.) – Vö. **Apa, Makra**.

Apáti A Borosjenőtől észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1219/1550: *Apathy* (VárReg. 241; Suciú I: 40); 1332–7: *Apati*; *Pady* (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 586); 1344: *Apaty* (Csánki I: 725); 1808: *Apáthi* (Lipszky: Rep. I: 18). Az *apát* 'apátság élén álló szerzetes főpap' birtoklást kifejező *-i* képzős származéka. A román *Apateu* 'Apáti' a magyarból való (Iordan: TopRom. 240). – Vö. **Jászapáti**.

Aradi A Nagybecskerekétől nyugatra fekvő település fontosabb adatai: 1332–7: *Arad* (Ortvay: EgyhFöldl. 1: 430); 1440: *Aradi* (Csánki 2: 126); 1808: *Aradác* (Lipszky: Rep. I: 19); 1864: *Rác*-*Aradacz*, *Toth*-*Aradacz* (Marković: ImVojv. 24); 1873: *Szerb*-*Aradác*, *Toth*-*Aradác* (uo.). Az *Arad* hn. az *Arad* [1237–40: *Arad*: ÁrpSz. 71] szn.-ből keletkezett. Idővel *-i* képző járult hozzá. A török időben elnéptelenedett helységbe szerbek, majd szlovákok költöztek. Ez magyarázza a szerb *Aradac*-cal összekapcsolt *Rác*-, *Szerb*-, illetve *Tót*- elötagot. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették a történelmi *Aradi* (*Alsó*-, *Felsőaradi*) névalakot. 1947-ben a két helység egyesült *Aradi*, szerb *Aradac* néven (Mező: HivHn. 251; Nagylex. 2: 265). – Vö. **Arad**.

Aranymező A Zsibótól északkeletre, a Szamos jobb partján települt falu előbb *Baba* [1377: Suciú I: 60], majd *Babafalva* [1405: *Babafalua*: Csánki I: 551; ZsigmOkl. 2/1: 446] néven fordult

elő. A *Baba* névelemhez l. *Hejőbábá*-t. A későbbi *Aranymező* [1424: „Baba al. nom. *Aranmezeu*”: Csánki 1: 551; 1555: *Aranmezeo*: Jakó: KolMon. 2: 820; 1808: *Aranymező*: Lipszky: Rep. 2: 9; 1944: *Aranymező*: Hnt. 38] név azzal kapcsolatos, hogy a falu lakói aranyat mostak. A román *Băbeni* 'Aranymező' (Suciu 1: 60) tkp. értelme 'Baba emberei, Babáék'. – Vö. **Istenmezeje**.

Árdánfalva A Pöstyéntől dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1317: *Jardan* (RDES. 2: 126; Györffy 4: 400); 1324: *Jardan* (Györffy 4: 400); 1411: *Jardan* (ZsigmOkl. 3: 318); 1511: *Arđanfalwa* (Kázmér: Falu 181); 1773: *Arđanocz*, *Arđanowitz*, *Arđanowcze* (LexLoc. 146); 1808: „*Árdánócz* h. *Árdánowce* s.” (Lipszky: Rep. 1: 20); 1910: *Árdánfalva* (Mező: HivHn. 185, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Az elsődleges *Jardan* névalak pusztá szn.-ből keletkezett; vö. 1138/1329: *Jardan* szn. (ÁrpSz. 424). Később a szókezdő *J* elmaradt, s a magyarban *Árdánfalva*, a szlovákban pedig *Arđanowce* névalak állandósult. Idővel a szlovák névalak a magyarban is meghonosodott *Árdánóc*-ként. Az *Árdánfalva* névalakot az országos helységnévrendezés során eleve nitették fel (EtSz. 1: 128; Mező: HivHn. 185; Györffy 4: 400). – Vö. **Árdány, Járdánháza**.

Árkod A Nagybecskerekétől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Yarqofĉe* (Engel: TemMold. 70); 1723: *Jarkovac* (uo.); 1808: „*Jarkovac* h.” (Lipszky: Rep. 1: 272); 1881: *Árkod* (Marković: ImVojv. 82). A szerb *Jarkovci* > *Jarkovac* hn. a szerb-horvát *Jarko* [*Jaros(l)av*] (Grković: RIS. 103; Šimundić: RjOI. 155; vö. 1248/1366: *Iarku* szn.: ÁrpSz. 406) szn. származéka. Minthogy a magyarban is meghonosodott helységnévbe a szerb *jarak* ~ *jaruga* 'árok' főnevet értették bele, *Árkod*-ra magyarosították (Mező: HivHn. 195). – Vö. **Árok**.

Avaspatak A Szatmárnémetitől észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1425: *Zarazpatak* (Szabó: Ugocsa m. 477); 1808: „*Szárázpatak* h. *Suchýpotok* s. *Valleszaka* val.” (Lipszky: Rep. 1: 623); 1907: *Avaspatak* (Szabó: Ugocsa m. 477). A *Szárázpatak* hn. olyan vízfolyás mellékére utal, amely olvadáskor vagy záporok idején nagy víztömeget szállíthat, egyébként viszont a medre száraz. Az országos helységnévrendezés során a *Száráz*- elötagot az *Avas*- elötaggal cserélték ki, hogy kizárják az összetéveszthetőséget a többfelé is található *Szárázpatak* helységnevektől. Az *Avas*- elötag motívációja az *Avas* hegység volt. A román *Valea Seacă* 'Avaspatak' a magyar *Szárázpatak* értelmi egyenértékese (Suciu 2: 232). – Vö. **Kézdiszárázpatak**.

Babindál A Nyitra és Verebély közötti helység fontosabb adatai: 1271: *Babyndal* (ÁUO. 8: 363; Györffy 4: 346); [1280–90]: *Babyndol* (Györffy 4: 346); 1415 *Babindal* ~ *Babyndal* (ZsigmOkl. 5: 121); 1808: *Babindal* (Lipszky: Rep. 1: 24); 1910: *Babindál* (Mező: HivHn. 190; az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A helynév a szlovák *Babindol* hn. átvétele. Ez egy *Baba* [1241: *Baba*: HSSJ. 1: 104; vö. ÁrpSzt. 79.] szn. birtoklást kifejező *-in* képzős származékának és a régi *dol* 'völgy; gödör; bánya; árok' (HSSJ. 1: 281) fn.-nek az összetétele (Stanislav: SlovJuh. 2: 14; ZJČ. 45).

Babsa A Lugostól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1488: *Felsew Bapsa*, *Also Bapsa*, *Kewzepsew Bapsa* (Csánki 2: 25); 1554–79: *Babša* (Engel: TemMold. 23); 1700 k.: *Babsa* (uo.); 1808: „*Babsa* h.” (Lipszky: Rep. 1: 25). Bizonyára pusztá személynevből keletkezett magyar névadással; vö. 1138/1329: *Babisa* (ÁrpSz. 79). Ennek előzményéhez l. szerb-horvát *Bobiša* szn. (Grković: RIS. 38; Šimundić: RjOI. 398). A román *Babša* 'Babsa' (Suciu 1: 50) a magyarból való.

Baca A Déstől kelet-északkeletre a Nagy-Szamos jobb partján fekvő falu nevének fontosabb adatai: 1405: *Bacha* (Suciu 1: 59); 1483: „*Mathias Baczay*” sz. (BánffyOkl. 2: 243); 1808: *Bacza* (Lipszky: Rep. 2: 11); 1944: *Baca* (Hnt. 93). Minden bizonnyal pusztá személynevből keletkezett. Nehézséget jelent, hogy régi forrásokból ki tudunk mutatni *Baca* [+1135: *Baca*: ÁrpSz. 83] írásképi személynevet, de az *Baká*-nak is olvasható. A *Bacha* [1111: *Bacha* szn.: ÁrpSz. 80.] névalak is olvasható *Baca*-nak (l. fent községünk legkorábbi adatát), de gyakoribb volt a *Bacha* olvasat. Családnévként biztos adat a *Bacá*-ra: 1647: *Bacza* csn. (Kázmér: CsnSz. 57). E családnévet Kázmér (i. h.) a nyelvjárási *baca* 'bamba, együgyű, ostoba, szeleburdi, hirtelen, csökönnyös' (ÚMTSz. 1: 298) melléknévből alakult ún. jellemnévnek tartja. A *Baca* (tkp. 'buta') ragadványnévre l. Ördög: GöcsHet. 255, 300. (A *baca* melléknév az EtSz. 1: 217 szerint valószínűleg gyermeknyelvi

eredetű.) Ám fel kell figyelünk a szerb-horvát nyelvben igen kedvelt *Baca* kicsinyítő-kedveskedő személynévre, amely 21 (!) teljes alakú férfi személynévnek (*Bajislav, Bartol, Blagiša, Blažimir, Bratimil, Bratislav, Brativoj* stb.: Šimundić: RjOI. 396) lehet becealakja. (Képzésmódjához l. *Braca* < *Braslav, Duca* < *Dušan, Ica* < *Ignacij, Koca* < *Kosta, Neca* < *Nedeljko, Peca* < *Petar, Raca* < *Radovan, Taca* < *Stanomir, Žica* < *Živorad* stb. Az erdélyi *Baca* helységnév személynévi előzménye valószínűleg a szerb-horvát *Baca* volt.

Bácsföldvár Az Óbecsétől délre fekvő helység fontosabb adatai: 1308: ? *Feldwar* (AnjouOkl. 2: 144); 1316/1418: *Ffeldwar* (AnjouOkl. 4: 134, Győrffy 1: 213, 219); 1882: „*Bács-Földvár = Tisza-Földvár*” (Ihász: Hnt. 16). A *Földvár* helynév régi nagy földsáncokkal kapcsolatos. A megkülönböztető szerepű *Bács-* előtag a megyei hovatartozást jelöli. – A szerb *Bačko Gradište* (1922-től) tükrőfordítás magyar mintára (Marković: ImVojv. 29). – Vö. **Balatonföldvár**.

Bajfalu A Nagybányától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1405: *Balkonia* (Csánki 1: 552; ZsigmOkl. 2/1: 446); 1424: *Balkfalwa* (Csánki 1: 552); 1566: *Bayfalwa* (Urb. 623); 1688: *Bayfalu* (Urb. 629); 1808: „*Bajfalu* h. *Bontén* vel *Bajnesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 28). A *Balk* [1256: *Bolk*: ÁrpSz. 140, 1363: *Balc*: DocVal. 163] szn. felhasználásával a magyarban *Balkfalva*, a románban *Balkonia* hn. keletkezett. Ez utóbbihoz l. 1370: *Balkonya* szn. (DocVal. 227). A magyarban *Balkfalva* > *Bajfalva* > *Bajfalu* fejlődés ment végbe. A románban idővel egy *Dănești* (tkp. 'Dánfalva') [1887: *Danesti* (*Bajfalu*): Nagy Bánya 1: 75 000-es térkép] hn. kezdte jelölni a falut (Maksai 112; Constatinescu: DOR. 188; Suciu 1: 192; Kázmér: Falu 276).

Bajnokfalva A Fehér-Körös menti Borossebestől északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1389: *Baynokfalva* (Mező: HivHn. 187); 1441: *Baynfalva* (Suciu 1: 111); 1619: *Bohany* (uo.); 1808: „*Bohány* h.” (Lipszky: Rep. 1: 67). A *Bajnok* [1215/1550: *Boynuc*: ÁrpSz. 136] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. A románban a magyar helységnév előtagjából *Bohani* ~ *Buhani* névalak keletkezett, s ez idővel a magyarban is felülkerekedett mint *Bohány*. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették az egykori *Bajnokfalva* névalakot (Suciu 1: 111; Mező: HivHn. 187, Kázmér: Falu 182). – Vö. **Bajmok**.

Balalény A Belényestől dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1580: *Bolilitth* (Jakó 203); 1588: *Balyten* (uo.); 1692: *Bellelenny* (Suciu 1: 63); 1773: *Balaleny* (LexLoc. 67); 1808: *Balalény* (Lipszky: Rep. 1: 29). Talán egy román **Balil* szn. (l. bolgár *Banur* szn.: Zaimov: BI. 13) -eni képzős hn.-i származéka került át a magyarba, és *Balalény*-nyé fejlődött. A mai román *Băleni* 'Balalény' (Suciu 1: 63) haplológia (egyszerezítés) eredménye (Jakó 203; Mező: HivHn. 169).

Balázsd A Temesvártól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1462: *Balaszfalua* (Suciu 1: 84); 1569–79: *B?laz?va* (Engel: TemMold. 31); 1717: *Blaschevo* (Suciu 1: 84); 1761: *Blazsova* (uo.); 1808: „*Blásova* vel *Blazsova* h. *Blaxova* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 62); 1828: *Balázsfalva* (Kázmér: Falu 160); 1882: „*Balázsfalva, (Blazsova)*” (Ihász: Hnt. 19); 1907: *Balázsd* (Hnt. 65). Az elsődleges *Balázsfalva* hn. a *Balázs* [1267: *Balas*: ÁrpSz. 84] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falu* fn.-nek az összetétele. A magyar névadással párhuzamosan keletkezett szerb *Blazeva* idővel a magyarban és a románban is meghonosodott mint *Blazsova*, illetőleg *Blajova* (Suciu 1: 84). Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Balázsd* nevet állapították meg (Mező: HivHn. 156). – Vö. **Balázsfalva**.

Balázsi A Tapolyhanusfálvától északra fekvő helység fontosabb adatai: 1349: *Laachafalua* (VSOS. 3: 272); 1427: *Lacha* (Csánki 1: 301); 1773: *Vlacsá, Wlacha* (LexLoc. 246); 1808: „*Vlacsá* h. *Wlacha* s.” (Lipszky: Rep. 1: 741); 1907: *Balázsi* (Hnt. 65). A *Lacsafalva* névalak egy **Vlacsá* > *Lacsá* szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falu* fn.-nek az összetétele. A **Vlacsá* szn. szláv eredetű; l. cseh **Vlča* szn. (Profous 4: 574; Svoboda: SOJ. 130) < *Vlk* (tkp. 'farkas') szn. L. 1265: *Wlche* szn. (ÁrpSz. 800). A **Vlacsafalva* > *Lacsafalva* utótagja idővel elmaradt. A magyar hangfejlődést tükröző szlovák *Vlača* idővel kiszorította a magyar *Lacsá*-t. A *Vlacsá* helyett az országos helységnévrendezés során a *Balázsi* névalakot állapították meg. Nem állja meg a helyét az a vélekedés, hogy a *Balázsi* hn. fordítással keletkezett a *Vlacsá*-ból (Mező: HivHn. 196, 202).

Bálic A Lugostól észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1480: ?*Belincz* (Csánki 2: 25); 1488: *Felsewbalyncz, Alsobalyncz* (uo.); 1554–79: *Bal?nče, Bal?ně* (Engel: TemMold. 24); 1808: *Balincz* h. (Lipszky: Rep. 1: 30). Szerb-horvát eredetű; vö. *Balinac, Balince, Balinci* hn. (ImMesta. 1973. 51). Ezek alapszavához vö. szerb-horvát *Balin* szn. < *Bala* szn. < *Baldovin, Bratoljub, Bratoslav* stb. szn. A román *Balinț* 'Bálic' a magyarból való (Dickenmann: Stud. 1: 43).

Báltfalva A Borossebestől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1441: *Balthfalva* (Csánki 1: 726); 1525: *Balth* (uo.); 1806: *Bálye* (Lipszky térképe); 1910: *Báltfalva* (Mező: HivHn. 185, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Balt* [vö. 1211: *Bolt*, 1293: *Bald*: ÁrpSz. 85, 140] szn. és a birtokos személyranggal ellátott *falu* fn. összetételeként alakult *Báltfalva* idővel *Báltá* rövidült. Ebből lett a kicsinyítő képzős román *Báltele* (Suciu 1: 63), amely a magyarban is meghonosodott *Bálye*-ként. Az országos helységnévrendezés során felújították a történelmi *Báltfalva* névalakot (Kázmér: Falu 287; Mező: HivHn. 185).

Bánlak A bánági Dentától nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Banloq, Banlog, Banloga* (Engel: TemMold. 25); 1660: *Banlog* (uo.); 1808: „*Banlok* val.” (Lipszky: Rep. 1: 33); 1851: *Bánlok* (Fényes: MoGSz. 1: 86); 1882: *Bánlak* (Ihász: Hnt. 20). A magyar *bán* méltóságnévnek és a *lak* 'lakóhely, otthon' főnévnek az összetétele. A román *Banloc* 'Bánlak' (Suciu 1: 56) a magyarból való (Iordan: TopRom. 207). – Vö. **Körösbánlaka**.

Bántornya Az Alsólendvától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: [1323: *Turnhel*: AnjouOkl. 7: 179]; 1379: *Toronhel* (Csánki 3: 117); 1389: *Turnicha* (ZsigmOkl. 1: 104); 1403: *Tornischa* (ZsigmOkl. 2/1: 308); 1405: *Tornisa* (ZsigmOkl. 2/1: 449); 1409: *Tornystya* (ZsigmOkl. 2/2: 255); 1808: „*Turnischa* vel *Turische* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 697); 1908: *Bántornya* (Mező: HivHn. 255, az évszámra l. Hnt. 1944. 655). Egy torony motivációja alapján párhuzamos helynévadással a magyarban *Toronyhely*, a szlovénban *Turnišče*, a horvátban *Turnišće* hn. keletkezett. A szláv névalak idővel a magyarban is felülkerekedett. A magyar *Turnisa* névalakot az országos helységnévrendezés során *Bántornya*-val cserélték fel az egykori birtokos Bánffy család emlékezetére (Mező: HivHn. 255). – Vö. **Simontornya**.

Bányapataka A Varannótól délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1397: „*Banyapathaka* alias *Wyuagas*” (Csánki 1: 341); 1410: *Banyapathaka* (ZsigmOkl. 2/2: 380); 1773: *Bánszka, Banske* (LexLoc. 297); 1904: *Bányapataka* (Mező: HivHn. 185, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Az irtványföldön települt és vagylagosan *Újvágás*-nak hívott falu arról a patakról kapta nevét, amelyik keresztül folyt rajta. A pataknev bányaművelésre utal. A szlovákban *Banské* (tkp. 'bányás') névalak keletkezett, s ez idővel a magyarban is meghonosodott *Bánszka*-ként. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették az egykori *Bányapataká*-t (Com. Zempl. 13; VSOS. 1: 143). – Vö. **Bánya-patak**.

Baracháza A Bánságban, Vingától délnyugatra fekvő település fontosabb adatai: 1411: *Barochhaza* (Temes 45); 1808: „*Baraczház* h. *Baratyaz* val.” (Lipszky: Rep. 1: 35); 1851: *Baraczháza* (Fényes: MoGSz. 1: 88). A *Baroc* [1263/1367/1591: *Baroch*: ÁrpSz. 92] személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *ház* főnévnek az összetétele. L. még horvát *Barac* csn. (LPH. 24), valamint *Barci* hn. (ImMesta. 1974. 53) < *Barac* szn. A román *Bărăteaz* 'Baracháza' (Suciu 1: 64) a magyarból való (Csánki 2: 25; Suciu 1: 64; Mező: HivHn. 109).

Barafalva A Lippától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1367: *Bara* 'terra aquosa' (Suciu 1: 56); 1477: *Bara* (Csánki 1: 761); 1913: *Barafalva* (Hnt. 382). A *Bara* helynév déli szláv eredetű; vö. szerb-horvát *Bara* hn. < *bara* 'mocsár, posvány, rét'. A román *bara* 'mocsár, láp, posvány' déli szláv jövevény. Az országos helységnévrendezés során egy állítólagos 1597. évi adat alapján a *Barafalva* névalakot állapították meg. A román névalak ma is *Bara* (Suciu 1: 56; Iordan: TopRom. 53; Mező: HivHn. 189). – Vö. **Bara-árok**.

Bárányos A Pancsovától nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Ovča* (Engel: TemMold. 101); 1808: „*Offca* h. *Offca* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 473); 1888: *Bárányos*

(Mező: HivHn. 100). Az *Ovcsa* hn. a szerb *Ovča* (< *ovca* 'juh') hn. átvétele. Az új *Bárányos* hn. tudatos magyarosítás eredménye (Marković: ImVojv. 139). – Vö. **Báránykút**.

Barcarozsnyó A Brassótól délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1331/1343: *Rosnou* (Győrffy 1: 831); 1427: *Rosno* (Suciú 2: 80); 1585: *Rosnyo* (uo.); 1808: *Rozsnyó* (Lipszky: Rep. 2: 121); 1913: *Barcarozsnyó* (Hnt. 384). A *Rozsnyó* hn. a német *Rosenau* (tkp. 'rózsáliget') hn. átvétele. A megkülönböztető szerepű *Barca-* előtag a Barca folyó mellékére utal. – A román *Rișnov* 'Barcarozsnyó' (Suciú 2: 80) ugyancsak német eredetű (Kisch: Sieb. 94; Kniezsa: MagyRom. 1: 206). – Vö. **Rozsnyó**.

Barcasantpéter A Brassótól északra fekvő helység fontosabb adatai: 1240: *Montem S. Petri* (Győrffy 1: 831); 1415: *Petersberg* (uo.); 1421: *Zenthpeter* (uo.); 1808: „*Szent-Péter h. Petersburg g. Szin-Petru v.*” (Lipszky: Rep. 2: 138); 1913: *Barcasantpéter* (Hnt. 384). A magyar *Szentpéter*, német *Petersberg* ~ *Petersburg* hn. párhuzamos névadással keletkezett a Szent Péter apostol tiszteletére szentelt templomról. A megkülönböztető *Barca-* előtag a Barcasággal kapcsolatos. A román *Sînpetru* 'Barcasantpéter' a magyarból való (Kisch: Sieb. 292; Kniezsa: MagyRom. 1: 206; Suciú 2: 132; Mező: Patrocín. 364). – Vö. **Szentpéter**.

Barkóc A Muraszombattól délre fekvő helység fontosabb adatai: 1428: *Balkoch* (Csánki 2: 735); 1436: *Barkoch* (uo.); 1773: *Barkócz* (LexLoc. 91); 1808: „*Barkócz (Kis- et Nagy-) h. Barkowce s.*” (Lipszky: Rep. 1: 37). Egy régi szlovén *Barkovci* hn. (< *Barko* < *Bartholomeus* szn.: Maretic: RadJAZU. 82: 144, EtSz. 1: 294, 2. *Barkó* a.) átvétele. A mai szlovén névalak: *Bakovci*.

Barnafalva A Lugostól kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Barna (-falva)* (Engel: TemMold. 30); 1514–16: *Barnafalva, Berna* (Suciú 1: 83); 1700 k.: *Berna* (Engel: TemMold. 30); 1808: „*Birna* val.” (Lipszky: Rep. 1: 60); 1913: *Barnafalva* (Hnt. 386). A *Barna* [1398: „*Barna* (dictus) Péter”: ZsigmOkl. 1: 605] < *Barnabás* szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* fn.-nek az összetétele. A magyar hn.-ből a románban *Birna* hn. alakult (Suciú 1: 83), s ez meghonosodott a magyarban is. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették a történelmi *Barnafalva* névalakot (Constănescu: DOR. 167; Mező: HivHn. 189; Kázmér: CsnSz. 96). – Vö. **Bárna**.

Bársonyfalva A Resicabányától nyugatra települt falut az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság alapította 1872-ben, és a Társaság helyi igazgatójáról, Bresson Györgyről nevezte el *Bressonfalvá*-nak. A *Bresson* csn.-hez l. francia *Bresson* csn. < *Brès* 'Briccius' (Dauzat: DictÉtNFPr.², 65). Önálló községgé 1905-ben vált a magyarosított alakú *Bársonyfalva* néven. A román *Brezon* 'Bársonyfalva' a németből való (Bodor: Délm. 35; Kázmér: Falu 162; Mező: HivHn. 62, 175; Nagylex. 3: 306). – Vö. **Bereck**.

Barza A Barossebestől nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1389: *Barza* (Mező: HivHn. 190); 1489: *Barza* (Csánki 1: 726); 1746: *Berza* (Suciú 1: 83); 1808: „*Bersza* vel *Bursza* val.” (Lipszky: Rep. 1: 53); 1910: *Barza* (Mező: HivHn. 190), az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Tisztázatlan eredetű. Talán figyelembe veendő egyfelől a magyar *Borza* szn. [1397: Paulum dictum *Borza*: ZichyOkm. 12: 55], másfelől pedig a román *Bîrsa* vagy *Birza* szn. (Constantinescu: DOR. 204, 422). A helység mai román névalakja *Bîrsa*. – Vö. **Barzafalva**.

Barzafalva A Borossebestől északra fekvő helység fontosabb adatai: 1580: *Barzofalva* (Jakó 204). 1692: *Brazesti* (Suciú 1: 83); 1808: *Barzest* h. (Lipszky: Rep. 1: 39); 1910: *Barzafalva* (Mező: HivHn. 175, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A telepítő román kenéz *Bârza* ~ *Bârzu*-féle neve alapján (vö. 1193: *Borz* sz., 1237: *Burzu* szn.: ÁrpSzt. 145, 164) a magyarban *Barzofalva*, a románban pedig *Barzești* ~ *Bîrzești* keletkezett (Suciú 1: 83). A román névalak idővel a magyarban is felülkerekedett *Barzest*-ként. A *Barzafalva* névalakot az országos helységnévrendezés során állapították meg. A mai román névalak *Bîrzești* (Jakó 204; Constantinescu: DOR. 192). – Vö. **Barza**.

Basahid A Nagyikindától délre fekvő helység fontosabb adatai: 1332–7: *Bosorhida* (Csánki 2: 125); 1422: *Bassalhyda* (ZsigmOkl. 9: 34); 1440: *Basahyda* (Csánki 2: 125); 1854: *Basahid* (Marković: ImVojv. 36); 1959: *Bašaid* (uo.). A *Bosor* [1202/1500 k.: *Bosur*: ÁrpSz. 146]

sz.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *hid* fn.-nek az összetételéből *Bosorhida* alakult, amely idővel *Basahid*-dá rövidült. A szerb *Bašaid* 'Basahíd' a magyarból való. – Vö. **Andráshida**.

Battyánd A Muraszombattól északra fekvő helység fontosabb adatai: 1773: *Puczincz* (LexLoc. 95); 1808: *Puczincz* h. (Lipszky: Rep. 1: 540); 1851: *Puczincz* (Fényes: MoGSz. 3: 267); 1887: *Battyánd* (Mező: HivHn. 106); 1944: *Battyánd* (Hnt. 110); 1973: *Puconci* (ImMesta. 1973. 326). A szlovén (vend) eredetű *Puconci* hn. személynévi alapszavához l. horvát *Puco* szn. (< *Puniša* vagy *Puriša* szn.: Simundić: RjOS. 277). 1887-ben gróf Batthyány Miksa iránti kegyeletből a helység a *Battyánd* nevet kapta (Mező: HivHn. 106; Nagylex. 3: 380). – Vö. **Szabadbattyán**.

Bázos A Temesvártól keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1783: *Bassosch* (Suciu 1: 59); 1808: „*Bázos* h. *Bazosh* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 41). Bizonyára a *boz* 'bodza' alakváltozatának -s képzős származéka. A román *Bazoș* hn. (Suciu 1: 59) a magyarból való. – Vö. **Báziás, Bodzás, Bóz, Buzd, Buziásfürdő, Fertőboz**.

Bázosd A bánsági Facsádtól délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Paz?št* (Engel: TemMold. 105); 1690–1700: *Basiestj* (Suciu 1: 67); 1808: „*Basziest* h. *Basziesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 39); 1913: *Bázosd* (Hnt. 392). Az elsődleges román *Băsești* helynév (Iordan: DicțFam. 57) egy román *Basu* személynév (Constantinescu: DOR. 169; vö.: 1213/1550 *Basu* szn.: ÁrpSz. 95) származéka. Tkp. értelme 'Basu emberei, Basuék'. A magyar *Bázosd* névalakot tudatos magyarosítással állapították meg (Mező: HivHn. 172). 1964 óta a románban *Begheiu Mic* (Suciu 1: 67) tkp. 'Kisbéga' névalak használatos.

Bégakalodva A bánsági Facsádtól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1454: *Cladwa* (Csánki 2: 46); 1554–79: *Iqladova* (Engel: TemMold. 76); 1700 k.: *Kladova* (i. m. 77); 1808: „*Kladova* val.” (Lipszky: Rep. 1: 322); 1913: *Bégakalodva* (Hnt. 393). Az elsődleges *Kladova* hn. szláv eredetű, és 'tökés, tenkes' értelmű. A *Bégakalodva* névalakot az etimológiailag azonos *Kalodva* (l. ott) történetileg is igazolt névalakja után kapta, kiegészítve a Béga mellékére utaló, megkülönböztető szerepű *Béga*- előtaggal. A román névalak *Cladova* (Suciu 1: 157; Iordan: TopRom. 475; Györffy 3: 307; Kiss: MNy. 88: 420). – Vö. **Kalodva**.

Bégakörtés A Lugostól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1471: *Barakerthweles* (Csánki 2: 25); 1554–79: *Bara* (Engel: TemMold. 25); 1723: *Perull* (i. m. 26); 1808: „*Perul* val.” (Lipszky: Rep. 1: 504); 1913: *Bégakörtés* (Hnt. 393). Az elsődleges *Barakortvélyes* hn. egy körtetfákkal benőtt helyre utal a Béga mocsaras folyása mentén. Vö. szerb-horvát *bara* 'mocsár, posvány, rét'. A román *Pârul* (Suciu 2: 31) hn. tükörfordítás a magyarból. Vö. román *pâr* 'körtefa'. Az országos helységnévrendezés során a magyarban is meghonosodott *Perul* helységnevet *Körtés*-sel váltották fel, kiegészítve a folyó mellékére utaló *Béga*- előtaggal. (Iordan: TopRom. 88; Mező: HivHn. 253.) – Vö. **Bara-árok, Körtvélyes**.

Bégalankás A bánsági Marzsinától dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1365: ?*Padushauasa* (DocVal. 183); 1506–29: *Loncka Rywly, Lonkarew* (Engel: TemMold. 99); 1554–79: *Onqa R?yula* (uo.); 1599: *Lunka Rivului* (Suciu 2: 363); 1806: *Lunkany* (Lipszky térképe); 1851: *Lunkány* (Fényes: MoGSz. 3: 51); 1913: *Bégalankás* (Hnt. 393). Az elsődleges *Padushauasa* hn. a helységtől délre emelkedő, 1378 m magas *Pades* (l. ott) havassal kapcsolatos. A román *Luncă Rîului* névalak tkp. értelme 'folyó menti lanka, rét', a *Luncani de Jos* értelme pedig 'lankavagy rétlakók alsó falva'. A románból átvett *Lunkány* helyett az országos helységrendezés során a falu részére a *Bégalankás* nevet állapították meg, az előtaggal utalva a Béga mellékére (Iordan: TopRom. 78, 93; Mező: HivHn. 245).

Bégalaposnok A Lugostól északra fekvő helység fontosabb adatai: 1416 k.: *Laposnok* (ZsigmOkl. 6: 209; Csánki 2: 48); 1913: *Bégalaposnok* (Hnt. 393). A *Laposnok* hn. egy déli szláv *Lopušnik* (tkp. 'bojtorjános hely') hn. átvétele. A *Béga*- előtag megkülönböztető szerepű, s a folyó mellékére utal. Vö. *Nagylaposnok* 'helység Oravicabányától délkeletre; Lăpușnicu Mare' [1540: *Lapusnyk*: Suciu 1: 354; 1913: *Nagylaposnok*: Hnt. 954] és *Kislaposnok* 'helység Mehádiától északnyugatra; Lăpușnicel' [1603: *Kis Lapusnik, Lapusniczel*: Suciu 1: 354]. – A román *Lăpușnic*

'Bégalaposnok' (Suciu 1: 354) ugyancsak a szlávból való (Jordan: TopRom. 454; Mező: HivHn. 242). – Vö. **Lapusnyak**.

Bégamonostor A bánsági Facsádtól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1427: *Monostor* (Csánki 2: 19); 1700 k.: *Monostour* (Engel: TemMold. 91); 1808: „*Monostor* h. *Monostur* val.” (Lipszky: Rep. 1: 434); 1913: *Bégamonostor* (Hnt. 393). A *Monostor* helység nevét egy központi helyzetű és *monostor*-nak hívott kolostor motiválja. A megkülönböztető szerepű *Béga*- előtag a folyó mellékére utal. A román névalak *Mănaștiur* (Suciu 1: 385; Milleker 155; Engel: TemMold. 91). – Vö. **Monostor**.

Bégapata A Lugostól északra fekvő helység fontosabb adatai: 1444: *Spata* (Nagylex. 3: 465); 1477: *Zpatha* (Csánki 1: 761); 18. sz. *Szpatha* (Suciu 2: 142); 1808: „*Spáta* val.” (Lipszky: Rep. 1: 603); 1851: *Szpatha* (Fényes: MoGSz. 3: 158); 1882: *Spatta* (Ihász: Hnt. 305); 1913: *Bégapata* (Hnt. 293). Az elsődleges *Szpatha* hn. a román *Spata* átvétele. Ehhez l. román *spata* (*dracului*) 'ördögborða, erdei pajzsika, páprág; *Dryopteris filix max*' (Borza: DicEtnobot. 61). A hatósági úton megállapított *Bégapata* hn. utótagjában (*Gyöngyös*)*pata*, (*Kolozs*)*pata* stb. analógiája érvényesül; az előtag pedig a Béga folyó mellékére mutat. (Mező: HivHn. 144). – Vö. **Gyöngyöspata**.

Bégaszentés A Marzsínától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1511: *Senthes*, *Senthesd* (Suciu 2: 122); 1808: „*Szintiesth* val. *Szentesh* h. *Sintesh* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 548); 1909: *Bégaszentés* (Mező: Hiv. Közs. 2: 1052). A *Szentés* hn. puszta személynévből keletkezett magyar névadással. A megkülönböztető szerepű *Béga*- előtag a folyó mellékére utal. – A román *Sintești* 'Bégaszentés' (Suciu 2: 122) a magyar helységnév *Szentesh*d változatából való. – Vö. **Szentés**.

Bégaszuszány A Bozsortól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Şusam* (Engel: TemMold. 133); 1596: *Zuzany* (Suciu 2: 152); 1808: „*Szuszány* vel *Szuszeni* val.” (Lipszky: Rep. 1: 666); 1909: *Bégaszuszány* (Mező: HivKözs. 2: 1083). A *Szuszány* hn. a román *Susani* hn. átvétele. Ez a *susean* 'felszegi, felvégi, fent lakó ember' többes számú alakja. A megkülönböztető szerepű *Béga*- előtag a folyó mellékére utal (Suciu 2: 152; Jordan: TopRom. 412). – Vö. **Marosfelfalu, Susányfalva**.

Bélafalva A Székelyföldön, Kézdivásárhelytől északra fekvő falu fontosabb adatai: 1536: *Belaffalva* (Kázmér: Falu 161); 1808: „*Bélafalva* vel *Belefalva*” (Lipszky: Rep. 2: 15). A *Béla* [1131: *Bela*: ÁrpSz. 105.] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falva* fn.-nek az összetétele. A román *Belani* (tkp. 'Béla emberei, Bélaék') 'Bélafalva' névváltozatot hatósági úton állapították meg (Suciu 1: 68).

Belatinec Az Alsólendvától nyugatra, a Csernec patak mellett fekvő helység fontosabb adatai: 1379: *Belethfalva* (Csánki 3: 35); 1389: *Belothafalua* (ZsigmOkl. 1: 102; Csánki 3: 35); 1481: *Belotyncz* (Csánki 3: 35); 1773: *Bellatincz* (LexLoc. 197); 1808: „*Bellatincz* vel *Belatincz* h. *Bellatincze* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 46); 1944: *Belatinc* (Hnt. 113); 1973: *Beltinci* (ImMesta. 1973. 59). Az elsődleges *Belotafalva* névalak a *Belota* [1271: *Belota* 'egy zágrábi nemes ember': ÁrpSzt. 107] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falva* fn.-nek az összetétele. A szláv *Belota* szn.-hez l. bolgár *Белота* szn. (Zaimov: BI. 18); szerb-horvát *Bjelota* szn. (Maretić: RadJAZU. 82: 123); cseh *Bělota* szn. (Svoboda: SOJ. 165); lengyel *Białota* szn. (ŚlSNO. 1: 134). Az ősszláv **bělota* 'fehérség' < **bělъ* 'fehér' rokonságába tartozik (EtSISJaz. 2: 75). A magyar névadással párhuzamosan a déli szlávban *Belotinci* névváltozat keletkezett. Ez idővel a magyarban is felülke-rekedett *Belatinc*-ként. A mai szlovén névalak *Beltinci*. – A középkorban Valkó megye ún. Vízközi kerületében a Boszut folyó kanyarulatai között is volt 1404: *Beletynch* (Csánki 2: 294); 1443: *Belethynch* nevű helység kastéllyal (Pesty: Eltűnt vm. 1: 271; Csánki 2: 268; ComSirm. 16); 1570 k.: *Beletinc*-i puszta (EngelValkó). E név etimológiailag azonos *Belatinec*-ével. Ide tartozik még a Varasd megyei 1418: *Belethynch* (ZsigmOkl. 6: 595) és a XX. század elején *Beletházá*-ra magyarosított *Belotinc* [1607: *Belotincza*: Suciu 1: 69] is Lippától keletre (Mező: HivHn. 176).

(Folytatjuk.)

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Péter László 80 éves*

2006. január 21-e nevezetes nap a szegedi lokálpatrióták számára: ezen a napon „a Város cselédje” nyolcvanadik születésnapját ünnepelte. S ünnepelte vele együtt a magyar szakmai közélet három-négy (egymással többé-kevésbé összefüggő) területe: az irodalomtudomány, a nyelvtudomány, a néprajztudomány és a könyvtártudomány. Hogy az irodalomtudomány, a könyvtártudomány és a néprajztudomány miért, a megfelelő fórumokon részletesen ki is fejtették vagy ki is fejtik nálam hivatottabbak. Az alábbi gondolatmenet Péter Lászlót, a nyelvészt köszönti.

Klemm Antal mellett kezdett az egyetemen oktatni Péter László. Ez az időszak, sajnos, a gyakornoki-demonstratori megbízással együtt is csupán öt évig tartott: 1945 februárjától 1950 februárjáig. (Titóizmus vádjával távolították el.) Doktori értekezése (Szöreg nyelvjárásának hangtana, 1947.) nyomán ekkor született meg Péter Lászlónak az az alaptanulmánya, amely a szegedi ő-zésről szól (Magyar Nyelvjárások, 1952). Az értekezés színvonalára jellemző, hogy évtizedekkel a debreceni megjelenése, 1952 után is alapl műnek számított a szűkebb szakmai körök számára. Amikor az 1950-es évek és a 2006. év ő-zését vetette össze, az ünnepelt „szöregi szemmel” tudott erről véleményt mondani: meggyőződése szerint egészen más azoknak a mai „szögedi” ejtése, akik egész életükben Szöregen laktak, mint az oda korábban vagy nemrég költözöttek. (Jegyezzeük meg: Péter László a születésnapjára megjelent kötetben külön is említi az elterjedt hibás szokást: az „ő-zés” helyett gyakran „ö-zés”-ről hallani, sajnos.)

A magyar nyelvtudományban Péter Lászlót igen gyakran idézik 1974-ben született munkája, a „Szeged utcanevői” alapján, s így sokan névtannal foglalkozó kutatónak tartják. (Ezzel egyidejűleg jelent meg „Szeged irodalmi emlékhelyei” című kötete is.) Ebből a szempontból a „Szeged utcanevői” a munkáiban megszokott alaposágon és adatainak megbízhatóságán kívül a feldolgozás metodikájával is kivívta a szakmai körök elismerését. Számos később készített utcanév-kiadás átvette az ebben a kötetben alkalmazott megoldásokat. S még valami, ami ebből a kiemelkedő színvonalú névtani kötetből következett: a szerzőt ez után a könyv után gyakran kérték fel szakértőként a városban és közvetlen környezetében, a városkörnyéken az utcanevék adása és változása kérdéseinek megítélésére. Ugyancsak a névtan területén végzett tevékenysége hozta össze Péter Lászlót Inczeffi Gézával, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanszékvezető tanárával, hiszen Inczeffi Géza a kandidátusi értekezését az onomasztika köréből írta. Péter László közölte Inczeffi néhány munkáját.

A filológus Péter László mint szerkesztő rendkívül termékeny munkásságot fejtett ki. Szerkesztői minőségében gyakran dolgozott kéziratokkal, s ekként – az ő-zés hangzásának világa mellett – az írásbeli nyelvhasználat sajátosságairól is kifejtette véleményét. Így a nyelvművelő monitorszerepét gyakorolta évtizedeken keresztül hosszabb-rövidebb írásokban, s ennek a tevékenységnek is szentelt egy fejezetet a fentebb már említett 2006. évi könyvében (Nyelvpótlási nézeteim, 373–92). Ebben a fejezetben szó esik a divatszók (*alapvető, biztosít* stb.) túlzott kedveléséről; az esszészövegek némely hibáztható fogalmazási jellemzőjéről (pl. a *kötődik/kapcsolódik, a volna/lenne* felcsereléséről); a „túlírás” egy-két példájáról (az *értetődik az értődik* helyett, a *megmértetés a megmértés* helyett stb.). Csak az erdélyiektől fogadja el az *el kell menjek* típusú szerkezetet; ke- rüli az *illetve* kötőszó használatát; állást foglal az évszámok *-s, -os, -es, -ös* képzős formái ellen, s az *-i* képzősök mellett; helyteleníti a *való* és *történő* igenevekkel szerkesztett frázisokat.

* Elhangzott 2006. február 16-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának rendezvényén.

A 90-es évek közepén adta ki Péter László „Magyar írók, költők textológiai nézetei” című munkáját. Ez a könyv némiképpen elméleti általánosítása, továbbgondolása és továbbbírása előző munkájának, a főszerkesztőként jegyzett „Új magyar irodalmi lexikon”-nak. Amikor ugyanis ezt a lexikont szerkesztette, számos olyan típusú rövidebb vagy hosszabb szerzői nyilatkozatot ismerhetett meg, amelyek a lexikon szócikkeinek terjedelmébe nem fértek (mert nem férhettek) bele; s kár lett volna ezeket publikálás nélkül hagyni. Ebből a szempontból tehát mintegy „mellékesen” született meg az összefoglaló, amely jelentős pontokon megvilágíthatja az irodalmi alkotások és alkotók tudatosságát és a megszületett szövegek sokféle gondolati háttérét, interdiszciplináris kapcsolataikat.

Az életrajzi lexikonban az ünnepelt a maga minőségeinek felsorolásában a második helyen jelöli meg nyelvész voltát, rögtön az elsőként említett irodalomtörténeti szerep után (és a folklorista előtt). Nem könnyű az elmúlt évtizedek sokszínű tevékenységében a jubiláns tevékenységi köréit elválasztani egymástól; Péter Lászlóban a nyelvész egyéniség és tevékenység az életének meghatározott helyszíneire is, korszakaira is köthető. A jubiláns azt nyilatkozta az évfordulón, hogy az elsőnek választott szakmájában, nyelvészként – ha végig kitarthat mellette – bizonyára több és látványosabb eredményt érhetett volna el. De, mint Németh László, ő is kénytelen volt gályapadból csinálni laboratóriumot: ahova sorsa vetette, ott kellett helytállnia. Így, mert múzeumot igazgatott, Karcagon néprajzkutató, Makón irodalomtörténész lett. Sokoldalúsága tehát egyrészt örvendetes színekkel gazdagította személyiségének értékeit, másrészt azonban korlátozta is abban, hogy egyenes vonalú pályát fusson be. Így tette például az egyetemhez fűződő öt évtizedes kapcsolata vagy távolsága egymás után nyelvészé, folkloristává – és főként irodalomtörténésszé.

Emeljük ki még egy vonását Péter Lászlónak: a szegediségében (pontosabban: szőregi szegediségében) tudatos értékutatóvá, értéknylvántóvá és értékörzővé vált pályája legkezdetétől fogva. Számon tartotta, figyelemmel kísérte, ismertette a szegedi és a Szeged környéki kultúra minden jelentős mozzanatát, minden egyes ígéretes alkotó megnyilvánulását. Ebben a tekintetben Bálint Sándor örökét vette át: a néprajztudós jegyezte fel a „kockás füzetébe”, ha szegedi kutató, művész, közíró a közönség elé lépett. A legmúltabb egyéniséget kérték fel Péter László személyében, hogy összefoglalót adjon a szegedi irodalomtörténeti kutatásokról a magyar államiság milleniumi évében, 2000-ben a magyar tudomány napján.

Péter László kitartó buzgalommal, állandó tetterekészséggel alkot ma is. A legutóbbi eredményeiből is kiemelhetünk egyet: az „Anna örök” című Juhász Gyula-vers hibás befejezését javította „Amen”-ről „Anná”-ra. Így lett pontossá a „Hárfa” helytelen közlése helyett: „Élsz és uralkodol örökkön, Anna.”

NAGY L. JÁNOS

Domokos Péter 70 éves*

„Ich bin jung gewesen und alt geworden”, azaz „Fiatal voltam és megöregedtem” – írja Fokos Dávid a zsolnári nyomán zürjén szövegeihez írott előszavában. Mi is fiatalok voltunk Domokos Péterrel, mikor az 50-es években megismerkedtünk, s időközben jókorát idősödtünk.

Örülök, hogy nekem jutott az a tisztesség, hogy ilyen jeles férfiút köszöntsek 70. születésnapja alkalmából, mint ünnepeltünket. A „jeles férfiú” jelzős szerkezet nem az én archaizáló fordulatom, régi hagyománya van körünkben. Jeles férfiúnak nevezte Fokos Dávid Lakó Györgyöt, mikor 60. születésnapja alkalmából pontosan a mainak megfelelő keretek között köszöntötte.

Mikor megismerkedtünk, Domokos Péter még alapos nyelvészeti felkészültségről tanúskodó etimológiai cikkeket írt, de néhány év múltán végleg szakított ezzel a tevékenységével. Ezt első-

* Elhangzott 2006. február 28-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén.

sorban nem annak a felismerésnek tulajdoníthatjuk, amelyet Balázs János gyakran hangoztatott, hogy tudniillik a jó etimológiákat már rég megírták, hanem lázadó egyéniségének. Már kezdő kutató korában lázadozott az ellen, hogy a finnugrisztika a karácsonyfabetűk kutatásának tudománya. Ő a rokon nyelvekben jelentős és sajátos kultúrák hordozóit látta. Ezt akarta ő feltárni, s a magyar szakos tanárjelölteken túl a művelt magyar nagyközönségben is tudatosítani.

Az 1960-as évek elején gyors egymásutánban jelennek meg Domokos Péter tollából az udmurt, a komi, a mari és a mordvin irodalom összefoglalásai, melyek 1972-ben kari jegyzetként is napvilágot látnak a szegedi egyetemen. Ugyanebben az évben jelenik meg „A finn irodalom fogadtatása Magyarországon” című monográfiája. Magam is sok szépirodalmat fordítottam ezekben az években észtből és finnből, de Domokos Péter könyvéből vált világossá számomra, hogy egy műfordítás sikerét nemcsak a fordítás minősége s a könyv irodalmi értékei határozzák meg, hanem a mondanivaló aktualitása, s legalább ilyen mértékben az olvasók irodalmi ízlése. Domokos Péter Németh Lászlót idézi Sillanpää magyarul „Silja” címen megjelent Nobel-díjas regényével kapcsolatban. Németh szerint a mű, ha nincs rajta a Nobel-díj emblémája, észrevétlen marad nálunk, pedig remekmű, de annyira más, mint az az irodalom, amelyen a magyar olvasóközönség nevelkedett, hogy nem tud vele mit kezdeni.

A hetvenes években egész sor szintézisnek mondható műve jelenik meg Domokos Péternek. Idő hiányában csak a felsorolásukra szorítokozom. Ide tartozik a „Medveének”, melynek alcíme: „A keleti finnugor népek irodalmának kistükré”. A mű csaknem ezer oldal terjedelmű. Hajdú Péterrel együtt írták az 1977-ben megjelent „Uralisztikai olvasókönyv” című egyetemi segédkönyvet. Hála Domokos Péternek, az egyetemi oktatásba ekkorra már hosszú évek óta bevonult az új diszciplína, de országosan ez a könyv adta meg hozzá a szilárd alapot.

Ezekben az években Domokos Péternek „Az udmurt irodalom története” címen 1975-ben megjelent könyvét tarthatjuk legjelentősebbnek. A mű több szempontból is sarkalatos munka. Ez volt nemzetközi viszonylatban is a legrészletesebb udmurt irodalomtörténet. Politikai szempontból a szerző elment addig a határig, ameddig az akkori Magyarország viszonylag (legalábbis a többi szocialista országhoz mérten) liberális légkörében el lehetett menni. Én voltam a könyv lektora, s emlékszem, nem egyszer felmerült bennem, hogy ebből még baj lehet. A következővel győztem meg magam: ez a könyv olyan becsületesen és tárgyilagosan mutatja be a politikai terror évtizedeit, hogy vállalni kell a kockázatot. Nálunk nem lett semmi baj, de Udmurtiában akkora robbanást okozott, hogy legalább egy évtized kellett hozzá, hogy a felvert hullámok lecsendesedjenek. Nem is csoda, hiszen a feljelentők, a koncepciós perek negatív figurái még számosan ültek fontos politikai pozícióban. A könyvet belső használatra oroszra fordítottatták, s viharos ülésen megvitatták. A mű fontos fegyver lett az udmurt nemzeti érzelmű értelmiség kezében, de csak a Szovjetunió összeomlása után, 1993-ban jelenhetett meg Izsevszkben oroszul. – „Az udmurt irodalom története” jóval több annál, mint amennyit a címe sejtet. A Domokostól leírtak sok esetben nemcsak az udmurt irodalomra érvényesek, de a Volga–Káma vidék más finnugor irodalmaira, sőt az egykori Szovjetunió sok más kis népének az irodalmára is. A könyv végén a szerző világméretben vizsgálja a kis népek irodalmának lehetőségeit, feladatait és jövőendő perspektíváit. Azt, hogy mit adhatnak a világirodalomnak, az egyetemes emberi kultúrának.

Szerintem ezzel a könyvvel zárul Domokos Péter munkásságának egy nagyon fontos szakasza. Ekkor lehet elmondani, hogy ünnepeltünk megteremtett egy új tudományos diszciplínát, a finnugor irodalomtudományt. Ehhez mások is hozzájárultak, de vitán felül övé volt a vezető szerep, az elméleti alapok lerakójának szerepe. Azt, hogy a finnugor irodalomkutatás a hagyományos finnugor tudományok mellé emelkedett, jól illusztrálja az 1975-ös budapesti finnugor kongresszus, amelyen az irodalmi szekció már nem marad el a hagyományos tudományágaktól, s ebben Domokos Péternek oroszlánrészre volt. A diszciplína tudományos alapjainak lerakására volt szükség ahhoz, hogy 1989-ben Joskar-Olában megalakulhasson a Finnugor Írók Szövetsége, amely azóta háromévenként rendszeresen megrendezi konferenciáit. A rendező minden alkalommal más finnugor

nép. A Szövetség már megalakulásakor alelnökévé választotta Domokos Pétert. 1993-tól 1996-ig a szervezet elnöke volt, 2004 óta pedig ismét az alelnöki tiszteletet tölti be.

Domokos Péter könyveinek, cikkeinek száma a 400-at is meghaladja. A rendelkezésemre álló néhány percben képtelenség őket áttekinteni. Kénytelen vagyok egy-egy jellemzőt kiragadni közülük. Még egy fontos, nagyon sok újat hozó művét szeretném megemlíteni. 1990-ben látott napvilágot „Szkítiától Lappóniáig” című könyve, melynek alcíme: „A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban”. A bővített kiadás 1998-ban követte az elsőt. A szerző nyomon követi, hogyan vonul végig a magyar történelmen Kézaitól Werbőczin keresztül az Attilával és a hun-magyar rokonsággal félmjelzett nemesi történelemszemlélet, melyet máig se sikerült kivakarni sokak magyar nemzetudatából, s milyen nehezen hódít tért a tudományos tényeken alapuló finnugor nyelvrokonság tétele. Röviden úgy jellemezném a napjainkban is nagyon aktuális könyvet, hogy nem más ez, mint a magyar nemzetudat körtörténete. Hihetetlenül izgalmas a könyv utolsó fejezete is, amely azt mutatja be, milyen hatást gyakorolt a magyar irodalomra az elmúlt száz év során a finnugor népek népköltészete és szépirodalma (elsősorban a Kalevala). Itt ott korábban is szó esett róla, hogy a Kalevala szele Adyt is megérintette, József Attilának pedig valósággal bibliája volt a finn eposz. Domokos Péter végezte el azonban a kérdés első összegezését, amely a meglepetés erejével hat ránk.

Nem fejezhetem be Domokos Péter munkásságának rövid méltatását anélkül, hogy ne említsem tanszékvezetői tevékenységét. 1992-től megközelítőleg egy évtizeden keresztül állt az ELTE Finnugor Tanszéke élén. Működését a finnugrisztika komplex jellegének erősítése jellemezte. Nem lehet szemére hányni, hogy bármely résztudománynak jobban kedvezett volna, mint a másoknak. Sokat kellett huzakodnia a felettes szervekkel, mire sikerült kiharcolnia az észti szak létesítését, s mára már számos végzett hallgatóval dicsekedhet a tanszék.

A prófétáknak többnyire keserű sors jut osztályrészül hazájukban. Domokos Péter e tekintetben többé-kevésbé meg lehet elégedve, bár külföldi elismerése neki is nagyobb, mint a hazai. A Volga–Káma vidék finnugor népeinek humán értelmisége mondhatni nemzeti hősként tiszteli. 70. születésnapja alkalmából magas kitüntetésben részesítette a komi oktatásügyi minisztérium, a mari minisztertanács. Értesüléseim szerint hasonló kitüntetések vannak úton Udmurtiából és Hanti-Manszijszkból is. A helsinki Finn Irodalmi Társaság ezekben a hetekben levelező tagjának választotta Domokos Pétert. A finn és az észti állam már korábban kitüntette, a finnek két alkalommal is. Magyar elismerései közül az 1996-ban neki ítélte Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje kitüntetését említeném. Ünnepi ülésünk előtt egy-két órával érkezett a hír, hogy a hazánkba érkező Putyin elnök Puskin-éremmel tünteti ki Domokos Pétert. Ez a külföldieknek kulturális érdeméért adható legmagasabb orosz elismerés.

Végezetül további jó egészséget, az eddighez hasonló friss munkakedvet kívánok ünnepel-tünknek, s azt, hogy túl az emberélet útjának felén is elsősorban előre, ne hátra tekintsen.

BERECZKI GÁBOR

Kozocsa Sándor Géza 70 éves*

Jelentem Társaságunk tisztelt tagjainak, hogy – bármennyire hihetetlen – Kozocsa tanár úr is belépett a hetvenkedők táborába. Jó szokásunkhoz híven illik hát ez alkalommal köszönteni. Kezdem azzal, hogy készséggel vállalkoztam erre a köszöntésre. Készséggel, mert Kozocsa Sándorban igazi hűséges embert ismertem meg. Hűség az örök értékekhez: a szépséghez, esztétikumhoz, az

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. március 7-i felolvasó ülésén.

igaz ügghöz, a tanításhoz, a barátokhoz, a közösségekhez – ez jellemzi Kozocsa tanár urat. Ezért írt lelkesen Tóth Árpád és Reményik Sándor verseinek a mindig időszerű üzenetéről, a szépséget és a felemelést biztosító nyelvi-stilisztikai eszközeiről; ezért tanított minden iskolafajtában szívvel-lélekkel, hozzásegítve ehhez a leendő magyartanárokat is. Ezért tart lépést ma is a magyar és a világirodalom érdemi megismerésével. És – hogy egy kissé most már hazabeszéljek – ezért tagja évtizedek óta a Stíluskutató csoportnak, és ezért van jelen az egyre fogyatkozó létszámú Kruzsok havonkénti találkozóin.

Másik jellemző vonása Kozocsa Sándornak – amely mindenekelőtt a munkásságában nyilvánul meg, és amely mai szétszórt, lehetetlen világunkban a mi tudományos életünkéből is egyre inkább kicsúszik – a „filosz” jelleg. A szakmát alaposan ismerni, minden felmerülő kérdésnek utánajárni, az elődök odavágó munkásságát kritikával, de hivatkozással felhasználni, csak kielélt munkát adni ki a kezünkéből – ez jelenti a filozfságot a Kozocsa tanár úr esetében is...

Mindjárt tegyük azonban hozzá, hogy Kozocsa Sándor nem mindennapi háttérrel indult el pályáján, és hogy a későbbiek során is jó iskolát kapott. A Kozocsa család gyökerei Erdélybe vezetnek, édesapja Dicsőszentmártonban született, és ahogy hallottam, a Kozocsák ereiben örmény vér is csörgedez. Aztán édesapja kitűnő bibliográfus, irodalomtörténész és folyóirat-szerkesztő volt, aki otthonosan mozgott más népek irodalmában is. Tehát elsősorban a könyvek vették körül az ifjú Kozocsa Sándort. Még tovább menve, hogy a „tanítói” hajlam felülkerekedett benne, hogy valóban sokoldalú filosszá vált, ahhoz adottságain kívül az járult hozzá, hogy – jellemzően – a magyar–könyvtár szakot választotta, majd annak elvégzése után – ahogyan már jeleztem – mindenfajta oktatásban, nevelésben része volt. Kezdte a napközi otthoni nevelői állással, majd általános iskolai, aztán gimnáziumi tanár lett, ezt követően szakvezető tanár magyarból, majd az egyetem nyelvtörténeti és mai magyar nyelvi tanszéke következett, hogy aztán a Trefort Gimnázium igazgatóhelyetteseként menjen nyugdíjba. De közben tagja volt az OKTV magyar nyelvi munkabizottságának, rendszeresen szerepelt a Magyar Rádió „Kritikusok fóruma” és egyéb műsoraiban, részt vett a pedagógiai tanszék interdiszciplináris foglalkozásaiban. De ami talán még fontosabb: dolgozott a nyelvészeti tudományos munka sűrűjében: „A magyar nyelv történeti nyelvtana”, a „Régi magyar kódexek” és „A magyar nyelvtörténet forrásai” munkálataiban. Érthető tehát, hogy közleményei, recenziói jelentek meg a Magyar Nyelvben, a Magyar Könyvszemlében, az Irodalomismeretben, a Stíluscsoport kiadványaiban, a Honismeretben, és még sorolhatnám tovább. Szerkesztett – mégpedig példamutatóan – tanszéki kiadványokat. És – hála Istennek – szerény, kedves egyéniségével ma is köztünk van, folytatja csendesen és mindig megfontoltan korábbi munkáját.

Kedves Sándor, a jó Isten sokáig éltesen kedves családdal együtt!

SZATHMÁRI ISTVÁN

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

ismét meghirdeti

ÖNKÉNTES NÉPNYELVI GYŰJTŐPÁLYÁZATÁT

A pályázat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek eddig még nyomtatásban nem jelentek meg.

Célja a magyar nyelvterület fokozatosan feledésbe merülő nyelvi értékeinek (tájszavak, hagyományos népi mesterségek és tevékenységek szakszókincse; különböző társadalmi rétegek jellegzetes szavai; ragadványnevek, becenevek, népi helynevek; közmondások, szólások stb.) összegyűjtése, archiválása és lehetőség szerinti megjelentetése.

A pályázat nyitott: bármilyen foglalkozású, a téma iránt érdeklődő kutató egyénileg vagy csoportosan (szakkör, hagyományörző kör stb.) küldhet be pályamunkát.

A levéltári, irattári, anyakönyvi kutatásokra épülő dolgozatokban (az összesítések és táblázatok kivételével) az adatok betűhív írását, az élőnyelvi (adatközlőktől való) gyűjtések esetében egyezményes fonetikai lejegyzés követését kérjük. Feltétlenül jelölni kell tehát a zárt *ë* (rövid *é*), nyílt *ä*, palóc *á*, hosszú *ā*, *ē*, rövid *u*, *ü*, *i* hangokat a köznyelvi hosszúk helyén (és fordítva); a kettőshangzókat; a *j* ~ *ly* ~ *l* ejtést; *gy*-zést, *ty*-zést (pl. *vargyu* [varjú], *aptya* [apja] stb.); a hangkiesést, a hasonulást, az összeolvadást (pl. *béküttä* [beküldte], *rosföd* [rozs föld], *ëmongya* [elmondja] stb.). Ehhez segítséget többek között DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése” (Magyar Nyelvjárások II. évf. 18–37), HAJDÚ MIHÁLY–KÁZMÉR MIKLÓS „Magyar nyelvjárásai olvasókönyv” (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 9–13) és KISS JENŐ szerk. „Magyar dialektológia” (Tankönyvkiadó, Bp., 2000.) című munkáiban találhatunk.

A pályadíjak a következők:

1. díj: 50 ezer Ft
2. díj: 30 ezer Ft
3. díj: 15 ezer Ft

Az első helyezett munkáját a Magyar Nyelvtudományi Társaság lehetőség szerint megjelenteti, a legjobb dolgozatokat a Társaság archívumában helyezzük el és a további kutatás számára hozzáférhetővé tesszük.

A legalább 10 lap terjedelmű pályázatot két példányban, a személyes adatokat külön lapon mellékelve kell a Társaság címére 2006. november 10-éig eljuttatni.

Az eredményről 2007 márciusában levélben tájékoztatjuk a pályázókat.

A pályázattal kapcsolatban bővebb felvilágosítást a Magyar Nyelvtudományi Társaság címén levélben (1088 Bp., Múzeum krt. 4/A), illetve a 485-65-00/5150-es telefonszámon Fodor Jánostól lehet kérni.

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja: Folyóiratunk szerkesztősége ezúton értesíti a tisztelt szerzőket, hogy 2007-től megváltozik a közlemények hivatkozási rendje. Igazodva az általánossá vált bibliográfiai technikához, a jövő évi első számtól kezdődően a tanulmányok szövegközi hivatkozása egyszerűsödik és egyben végbibliográfiával egészül ki, a következőképpen.

1. A szövegközi hivatkozás továbbra is zárójeltek közé illesztendő, de a teljes címleírás helyett csupán a szerző családneve, a könyv, tanulmány stb. megjelenési éve, valamint a hivatkozott szöveghely lapszámai szerepelnek (ÉDER 2005: 385; RUOFF 1973: 18–25). A szaktudományi szerzők neve a jövőben is kiskapitális betűtípussal szedendő. A közlemény végén oldalcímként, félkövér betűkkel „Hivatkozott irodalom” fejezetcím áll, amely a szerzők teljes nevének betűrendjében, azon belül növekvő időrendben közli a tanulmányban szereplő – azaz csak a hivatkozott! – szakirodalmi tételeket (azokat viszont hiánytalanul). Ha egy szerzőnek egy évből több tételére hivatkozunk, az évszámot az abécé kisbetűivel egészítjük ki. Tehát:

Hivatkozott irodalom

BÁRCZI GÉZA 1975a. A magyar nyelvatlaskutatás története. In: DEME – IMRE szerk. 1975: 13–49.

BÁRCZI GÉZA 1975b. A tárgyas *-ja ~ -i* személyrag. Magyar Nyelv 71: 129–32.

DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Bp.

ÉDER ZOLTÁN 2005. A Magyar Nyelv száz éve (1905–2004). Magyar Nyelv 101: 385–406.

KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk. 1988. A magyar nyelv rétegződése. 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.

RUOFF, ARNOLD 1973. Grundlagen und Methoden der Untersuchung gesprochener Sprache. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

SIPTÁR, PÉTER – TÖRKENCZY, MIKLÓS 2000. The Phonology of Hungarian. Oxford University Press, Oxford.

Adatközlések locusaiban vagy kollektív alkotásokban megjelenő kollektív véleményekre való hivatkozások során a szerzői név elmaradhat, a szótár, kézikönyv, folyóirat pedig közismert rövidítésével hivatkozható (ÁÚO., AnjOkm., OkISz., ÚMTsz., ÉrtSz., TESz., EWUng., MMNyR., TNyt., StrNyt., MGr., NyK., MNyj., NéprLex. stb.). A kevésbé ismert rövidítések feloldását az irodalomjegyzék megfelelő betűrendi helyén célszerű megadni. A „Hivatkozott irodalom” közlésgység betűmérete egységesen 9 pontos legyen.

A fenti módon alakított kéziratokat – figyelembe véve a szokásos átfutási időt – folyóiratunk már az új szerkesztési rend szerint fogadja el. A rövid (néhány lapos) közlemények, beleértve a referenciákat is, továbbra is szerkeszthetők a korábbi hivatkozási renddel, azaz végbibliográfia nélkül.

2. Tekintettel arra, hogy az utóbbi időben nagyon megnőtt azoknak a kéziratoknak a száma, amelyek ábrákat, táblázatokat, diagramokat és a laptükörben speciális elrendezést igénylő példamondatokat, paradigmákat, ágrajzokat stb. tartalmaznak, a szerkesztőség úgy döntött, hogy a folyóirat honlapján olyan sablonokat tesz közzé, amelyek paraméterei (laptükör, betűméretek, sortávolság stb.) megegyeznek az általunk érvényesített szabványokkal. Ezek alkalmazása egyrészt megkönnyíti a szerzők saját kéziratformálását, másrészt kiiktatja azt a rendszeresen ismétlődő, vesződséges, sokszor fellelő eredménnyel záruló munkafázist, melynek során a technikai szerkesztő, majd a tördelő megpróbálja az új laptükörbe új méretekkel bekerülő, de olykor reménytelenül szétesett, összekuszálódott ábrákat, rajzokat, példamondatokat stb. helyreállítani. (A folyóiratok mai helyzete sajnos egyre kevésbé engedi meg, hogy ezeknek a gondoknak az orvoslására külön időt, pénzt és energiát fordítsunk.) Kérjük tehát szerzőinket, hogy közleményeiket már a letölthető sablonok felhasználásával készítsék el. Az ábrák, táblázatok, diagramok stb. betűmérete egységesen 9 pontos legyen. A példamondatok betűnagysága az alapszöveggel egye-

ző. A nem megfelelő technikai állapotban levő kéziratokat a szerkesztőség átalakítás céljából viszszaaküldheti a feladónak. – Kérjük továbbá azt is, hogy közleményeiket Word formátumban készítsék el, és ha a kézirat olyan speciális karaktereket tartalmaz, amelyek nem közismertek, csatolják az illető karaktertáblát is elektronikus küldeményükhöz.

3. A r e c e n z i ó k előkészítésével és elkészítésével kapcsolatban a következőket szeretnénk szerzőink figyelmébe ajánlani. – Ha egy kiadó vagy szerző recenzáltatni kívánja valamely könyvét a Magyar Nyelvben, előtte vegye fel a kapcsolatot a szerkesztőséggel, és szíveskedjék recenzációs példányt is küldeni. Pusztán címmegjelölésből ugyanis általában nehéz eldönteni, hogy vállaljuk-e az adott könyv ismertetését, illetőleg hogy kit bízunk meg milyen terjedelmű és jellegű ismertetés megírásával. A recenzent a szerkesztőség kéri fel, nem pedig a szerző.

Aki recenzíót vállal, törekedjék arra, hogy ne tartalmi kivonatot adjon, hanem elfogultságtól mentes, kiegyensúlyozott, érdemi szakmai értékelést, melyben kitér arra, hogy a szóban forgó mű miben hoz új eredményeket, mennyiben viszi előre az adott terület kutatását, továbbá arra, hogy milyen kritikai észrevételei vannak az ismertetés írójának. A többszöri vagy jelentős határidőcsúszás esetén a szerkesztőség eláll a recenzensnek adott felkéréstől. Az előzetes egyeztetés nélküli, kéretlen vagy szakmailag kifogásolható ismertetéseket a szerkesztőség visszautasíthatja vagy átírathatja.

4. Ezúton is tájékoztatjuk tisztelt szerzőinket, hogy a nagy kéziratbőség miatt folyóiratunknál nem ritka az egy évet is meghaladó v á r a k o z á s. Emiatt megértésüket kérjük. A beérkezett írások megjelenési idejének, sorrendjének meghatározása a szerkesztőség illetékességi körébe tartozik. A szerkesztőség az adott szám szerkezetében, technikai és egyéb megoldásaiban szükség esetén módosításokat hajt végre.

Kemény Gábor írja: BENCZE LÓRÁNT a Magyar Nyelv múlt évi 4. számának 488. lapján – Szathmári István születésnap tanulmánykötetéről szóló, egyébként tartalmas és szépen megírt recenzójában – egy oldalvágás erejéig megemlíti a nyelvmuvelőket is, imígyen: „a lelkes nyelvmuvelők, akárcsak a zöldek, több kárt tesznek néha, mint a környezetszennyezők. Kiirtanak a mondatkezdő és-eket a Halotti Beszédből is”.

Mivel BENCZE LÓRÁNT nem tartozik azok közé, akik már-már hivatásszerűen szidalmazzák a nyelvmuvelőket, idézett mondata meglepett és egy kissé el is szomorított. Ezúton adom tudtára neki is, a folyóirat olvasóinak is, hogy az „és-sel nem kezdünk mondatot!” olyan jellegzetes nyelvhelyességi babona, amelyet szakképzett nyelvmuvelő tudomásom szerint se régebben, se az utóbbi időben nem hangoztatott, legfeljebb néhány túlbuzgó tanár riogatta vele a diákságot.

A „Nyelvmuvelő kézikönyv”-ben ezt írta az és köztöszőről T. J., azaz TOMPA JÓZSEF: „Előfordulhat bátran használható még előzmény nélkül vagy csak odagondolt előzménnyel is, a szót új tárgyra terelő céllal, pl. *És* mit kerestél te ott?; a folytatást siettetve akár önálló mondatként is: *És* akkor (v. aztán)? Az a gyakran hallható megállapítás, hogy *és*-sel nem kezdhetünk mondatot, nem egyéb nyelvhelyességi babonánál!” (NyKk. 1: 569). Ugyanígy nyilatkozik a kérdésről a „Nyelvmuvelő kézisztár” első és 2005-ben megjelent második kiadása is (NymKsz. 157, NymKsz.² 157).

Következésképp a „lelkes nyelvmuvelők” (én is az voltam, de már nem mindig vagyok az) egyetlen mondatkezdő és köztöszót sem irtanak ki, sem a HB.-ből, sem máshonnan. A HB.-t egyébként újabb helyesírási szótáraink *Halotti beszéd* alakban íratják, kis *b*-vel. Ez azonban már egy másik kérdés.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAINHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsék irányadónak. Olvasható az interneten, folyóiratunk honlapján: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. A 2007-től várható változásokra l. a szerkesztőség tájékoztatóját a Levélszekrény rovatban.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft. nyugdíjasoknak 1000 Ft. egyetemi és főiskolai hallgatóknak, egyes. gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkzámlájára. A Társaság közszó-nettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat **elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság - Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Kiss, Jenő</i> : On why a new Hungarian linguistic atlas is necessary	129
<i>Szabó, Zoltán</i> : Reflections on comparative historical stylistics	143
<i>Pete, István</i> : Systematization of morphemes in Hungarian	154
<i>Bánréti, Zoltán</i> : The double nature of conjunction heads in coordinate noun phrases	169
<i>Senga, Toru</i> : The word forms <i>geisha</i> and <i>gésa</i> against the backdrop of the history of Japanese	176
<i>Zsuzsanna, Hoffmann</i> : Questions of language use in multilingual Switzerland	185
Minor Contributions. <i>Boros, Katalin</i> : Variation and change in an early Hungarian translation of the parable of the good Samaritan. – <i>Mózes, Huba</i> : Constraints on parallelism in early Hungarian translations of the Beatitudes. – <i>Kontra, Miklós</i> : Some remarks on linguistic nonsense and on social damage. – <i>Korompay, Klára</i> : History of orthography and cultural history: the dialogue of two disciplines	195
E t y m o l o g i e s. <i>Mizser, Lajos</i> : Onomastic data and remarks on the geographical articulation of the region of Bodrogeköz. – <i>Vekery, József</i> : On the word <i>byuntelen</i> ‘guiltless’ in Lamentations of Mary in Old Hungarian	210
R e v i e w s. <i>Fercsik, Erzsébet</i> : Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila, Helyesírás [Hungarian orthography]. – <i>Nyomárkay, István</i> : Zoltán András, Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok [Words, proverbs, texts. Studies in linguistics and in philology]. – <i>Velcsov, Mártomé</i> : Zelliger Erzsébet, A Tihanyi Alapítólevél [The deed of foundation of the Abbey of Tihany]. – <i>Gallasy, Magdolna</i> : Hoffmann István – Tóth Valéria eds., Helynévtörténeti tanulmányok I. [Studies on place names, Vol. I]. – <i>Érsok, Nikoletta Ágnes</i> : Bódi Zoltán, A világháló nyelve [The language of the web]. – <i>Balogh, Judit</i> : Szenczi Molnár Albert, Novae grammaticae ungarice (libri duo). Új magyar grammatika két könyvben [A new Hungarian grammar in two volumes]	212
M i s c e l l a n e a. <i>Farkas, Tamás</i> : The 22nd International Congress of Onomatology. – <i>†Fehértői, Katalin</i> : Etymologies of place names from Lajos Kiss’s manuscript legacy. – <i>†Kiss, Lajos</i> : Etymologies of place names	232
S o c i e t y N e w s. <i>Nagy L., János</i> : László Péter is 80. – <i>Bereczki, Gábor</i> : Péter Domokos is 70. – <i>Szathmári, István</i> : Sándor Géza Kozocsa is 70. – Call for papers	249
L e t t e r s t o t h e E d i t o r. <i>The Editor</i> writes. – <i>Gábor Kemény</i> writes	255

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CII.

ÉVFOLYAM

2006.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : Egy páratlan és felülmúlhatatlan mű	257
<i>Éder Zoltán</i> : Szabó T. Attila és a Magyar Nyelvtudományi Társaság	262
<i>Péntek János</i> : A kolozsvári egyetem és tudós professzora	269
<i>Kósa László</i> : Szabó T. Attila és a néprajztudomány	274
<i>Szathmári István</i> : Szabó T. Attila, a nyelvjáráskutató és a stílus mestere	280
<i>Hajdú Mihály</i> : A névkutató Szabó T. Attila	284
<i>Gósy Mária</i> : Beszédképzés és nyelvi reprezentáció	287
<i>Senga Toru</i> : A <i>geisha</i> és <i>gésa</i> szóalakok a japán nyelvtörténet tükrében	299
<i>Maitz Péter</i> : A nyelvi nacionalizmus a XIX. századi Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei	307
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Zelliger Erzsébet</i> : Nyelvjárástörténet, településtörténet és nyelvemlékeink lokalizálása. – <i>†Fehértói Katalin</i> : Az Árpád-kori <i>Fil</i> és <i>Szem</i> személynevekről	323
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Mokány Sándor</i> : A <i>kacabajka</i> szócsaládjának alakváltozatai és keletkezésük módjai	334
É l ő n y e l v. <i>Kristóné Fábián Ilona</i> : Mérések a szegedi nyelvhasználatban	341
S z e m l e. <i>Kemény Gábor</i> : É. Kiss Katalin, Anyanyelvünk állapotáról. – <i>Raisz Rózsa</i> : Szikszainé Nagy Irma szerk., József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. – <i>Domonkosi Ágnes</i> : Pethő József – Jenei Teréz szerk., Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról. – <i>Hegedűs Andrea</i> : Tanulmányok a kétnyelvűségről I–III. – <i>Barta Péter</i> : T. Litovkina Anna, Magyar közmondástár. – <i>Gréczi-Zsoldos Enikő</i> : Két kötet Északkelet-Magyarország XVII–XIX. századi nyelvéről	347
K ü l ö n f é l é k. <i>†Kiss Lajos</i> : Helynévmagyarozatok. – <i>Nagy L. János</i> : „A magyar helyesírásért” Implom József-díj	370
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiss Jenő – Nyomárkay István</i> : Hadrovics László emléktáblájának leleplezése	381
L e v é l s z e k r é n y. <i>A szerkesztőség írja.</i> – <i>Nagy L. János írja</i>	382

Egy páratlan és felülmúlhatatlan mű*

1. Szabó T. Attila egyedülálló méretű nyelvészeti munkásságában kétségkívül különleges jelentősége van „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ának. Életéről, tudományos tevékenységéről tett önvallomásaiban maga is ezt tekintette főművének, s ahogy haladt előre az idő, egyre inkább erre összpontosította figyelmét, ez kötötte le gondolatvilágát és hallatlan munkakészségét. Ez a műve az – rengeteg más kitűnő teljesítménye közül –, amely a szűkebb szakmai figyelmet is kivételes mértékben keltette fel, számos részletes elemzést és egyúttal osztatlan elismerést kiváltva nemcsak a nyelvészeti, hanem a rokon tudományok művelőiből is. Számszerűségében még jóval nagyobb érdeklődést keltett a Tár megjelenése a szélesebb publicisztika terén, mindenekelőtt első kötete megjelenésekor, de persze minden további kötet esetében is, főként a szerző életében 1986-ig, majd a politikai vonatoktól is sarkallva 1990-ig. (Könyvészeti összeállításukat 1996-ig I. LÖRINCZI RÉKA: Erdélyi Múzeum 2001: 105–17.)

Nem kell tehát hozzá nagyobb jóstehetség, hogy mondhassuk: Szabó T. Attila nevét a magyar nyelvtudomány történetében mindenekelőtt a Szótörténeti tár fogja fémjelezni, persze egyéb sokrétű teljesítményeit sem feledve. És bizvást kijelenthető az is, hogy ha egyszer fölméri Európa vagy netán a világ szótáriródmánának történetét, nem hiszem, hogy megfelelően méltó helyet ne kapna benne – nyelvi elszigeteltségünk ellenére – ez a páratlan alkotás.

A Tár nyelvtörténeti és szótártörténeti jelentőségét magam is többszörösen méltattam és részletesen is taglaltam (l. főként: A magyar nyelvtörténeti kutatások kiemelkedő eseményéről: MNy. 1976: 39–47; Egy erdélyi tudós a magyar nyelvtudomány szolgálatában: MNy. 1997: 385–92). Apróbb szakmai fejtegetésekbe már csak ezért sem kívánok e helyütt belebocsátkozni. Inkább a mű két általánosabb vonatkozására tenném a hangsúlyt: egyrészt előzményének és folyamatos készülésének különleges körülményeire, másrészt a szótárirás történetében elfoglalt kivételes státusára. Előbb azonban közbeiktatásként hadd jelezsek egy Szabó T. Attilára, illetőleg tudományszemléletére és tudománykezelésére vonatkozó különlegességet.

Nincs még egy magyar nyelvész – talán a tőle nagyon tisztelt és szeretett Pais Dezső kivételével –, aki visszaemlékezéseiben csak megközelítően is annyit foglalkozott volna a tudományos kérdések vonatkozásában benne munkáló gondolatvilággal, törekvésekkel, szándékokkal, tervekkel, vívódásokkal, mint ő. Ezt a ritka tudományos hagyatékot, tudósi belső érzelmvilágot, töprengéseket, megoldási módok, okok és okozatok latba vetésének

*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság április 27-én centenáriumi emlékülést rendezett az Akadémia székházában Szabó T. Attila, a jeles erdélyi nyelvtudós születésének századik évfordulója alkalmából. Alább ennek előadásait közöljük. – A SZERK.

együttesét – nemegyszer önkritikus rezdülésekkel is – nyilván nem azért hagyta ránk, hogy bennük a vizsgált anyaggal vívódásait, azzal vajúadásait csak úgy egyszerűen, öncélúan megörökítse, pláne nem azért, hogy velük tudósként hivalkodják. Világosan mások voltak ennek okai. Egyfelől alighanem azért történt ez így, mert mind szótáríróként, mind egyéb nyelvészeti témákban saját megoldási módjait szinte önmarcangoló jelleggel magában újra és újra latra vetette, s ha kellett, revideálta. Ezáltal másoknak, nyelvésztársainak megerősítő vagy kétkedő kritikai észrevételeit is tudatosan igényelte, szinte kihívta. Mindezt az írásbeliséghez való erős vonzódása révén, nagy íráskészséggel vetette papírra, vagy mondta el egyszerűen-egyszer az őt kérdezőknek. Másfelől szinte teljes gondolat- és érzélemlátékát – az élet külső dolgait feledve – tudományos feladatai, témái kötötték le. „Nekem a tudomány az életet jelentette. Nekem azon túl nem volt semmi.” (MNY. 1988: 259). Ahogy az idő előrehaladt, úgy kapott egyre valósabb értelmet ez a visszaemlékezés. Lélektanilag is figyelemre méltó tudós hagyaték kerekedett ki mindebből, mely hozzásegít bennünket Szabó T. Attila emberi és szakmai világának, páratlan egyéniségének teljesebb megértéséhez.

2. Életében általában is, a Tár létrejöttében pedig különösképpen a kolozsvári Állami Levéltár, illetőleg a levéltári kutatómunka egészen különleges szerepet töltött be, amely tény elválaszthatatlan a Szótörténeti tár ügyétől. Szabó T. Attila mint fiatal, 19 éves teológus hallgató kezdett itt gyűjtögetni. A kiváló erdélyi művelődéstörténész, levéltár-igazgató, Kelemen Lajos édesítette bele ebbe a tevékenységbe, akit ő mindvégig mestereként tisztelt és rajongásig szeretett. Kelemen 1936-ban hivatalosan, levéltárosként vette maga mellé, s innen nevezték ki 1940-ben, Észak-Erdély visszatértekor a magyar nyelvészet rendkívüli egyetemi tanárává a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemre. 1944 végén rövid időre a levéltár igazgatójának is megtették, voltaképpen kirakatos fájdalomdíjként, miután a visszajövő román impérium a professzorságról lemondatta. Majd visszatérhetett tanári székébe – különféle politikai fogantatású nehézségeket átvészelve – egészen nyugdíjba vonulásáig.

A levéltárban eleinte inkább csak mélyen gyökerező kutatási hajlama és ezzel párosulva a fiatal kisebbségi értelmiségiben felkelt mély transzvilvanizmusa vezette őt a történeti Erdélyre és részben a Partiumra kiterjedő szó- és helynévgyűjtéshez: „a hajtóerő a nyelvnek és a népnek a feltétlen szeretete” – mondja ebbéli ösztönző tényezőjéről (MNY. 1988: 262). Hogy aztán hatalmas ívű mű nőhetett ki mindebből, azt a levéltári bűvárlat iránt benne hamar kialakult olthatatlan szenvedély, egy életre lenyűgöző ígézet fejlesztette ki. Számára a gyűjtőmunka nem időt rabló fáradozás volt, hanem intellektuális gyönyör, szinte templomi áhítatban eltöltött tevékenység. „Életem java része – emeli ki ide vágó vallomásában – a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el... a levéltári kutató a múltba kövült, emlékezetté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába leselkedik bele úgy, hogy körülötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámító, veretes nyelvi gazdagságban suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha van füle a hallásra.” (VálTan. 1: 15.) Átélt-e valaha valaki így a levéltári kutatómunkát, írt-e szebben a nyelvtörténeti gyűjtés örömeiről? Tréfásan, de a valóságot mégis híven tükrözően jegyezte meg később erről a gyűjtésbe való belefeledkezésről: „[egyetemi] előadásaim után rendszerint a levéltárba mentem, és ott pihentem ki az előadás fáradalmait” (MNY. 1988: 266). Szinte humorosan megható, amint megfeszített szótárszerkesztő munkájának dandárja közben, majdnem nyolcvan éves korában arról panaszkodik, hogy nem jut elég ideje a levéltárban kutatni: „nagyon nagy hibám, hogy sajnos nem tudom csak a szótár szerkesztésére összpontosítani erőimet, mert ugye a levéltár nekem nagyon, nagyon kedves, de most már azért kevesebbet jutok oda. Megtörténik, hogy egy héten csak kétszer megyek el.” (uo. 264).

3. Önfeledt örömben folyt levéltári kutatása nem vált öncélúvá. Hamar felismerte, hogy irdatlan mennyiségűvé növekedő gyűjtése monumentális nyelvtörténeti szótárrá fejleszthető. A szótárszerkesztés megkezdésekor, majd folyamán kellett viszont szembesülnie az adatmennyiség egyre növekvő és egyre nyomasztóbb terhével. Amikor az ötvenes évek vége felé először láttam dolgozószobájában a mennyezetig felpakolt dobozok töméntelen sokaságát, amelyek egész szövegrészeknek a levéltárból kiírt papírlapjait (nevezetében „céduláit”) tartalmazták, ezek számát mintegy százezerre becsülte. A hetvenes évek elejére a szótár első négy kötetében felhasználandó adatlapokat fél millió körül határozta meg, ugyanakkor az egész műre vonatkozóan számukat egymillió körülire tette (SzT. 1: 15). A *K* betű egyedül fél millió adatának megszerkesztésekor már úgy látta, hogy a tőle akkor tervezett tíz kötet adatmennyisége öt millió körül lesz (MNy. 1988: 262). Számítsuk hozzá mindehhez, hogy most a 12. kötetnél tartunk. Ez a mennyiség fölülmúlja az Akadémiai Nagyszótár úgynevezett régi, 100 év alatt nagyon sokaktól gyűjtött anyagát, amely a diakronia szempontjából különösen fontos XVIII–XIX. századi adatokat tartalmazza, s öt millió cédulára becsülhető (ehhez járul persze az új Nagyszótárban az utóbbi egy-másfél évtizedben gyűjtött, főként a XX. századi nagy szóanyag). És akkor az egybevetésben még nem szóltunk a két mű forrásminőségben és filológiai értékben adott különbségeiről.

Hogy minderre képes volt, azt érdekes kettősség körítette. Labilis idegrendszeret hordozott, egy ízben ez szinte válságos egészségi helyzetbe kerítette. Más oldalról viszont erős testalkata, amelyet rendszeres természetjárással, hegyet-völgyet átszelő kirándulásaival még szisztematikusan edzett is, egészségi nehézségein jól átsegítette. Óriási munkabírása ellenére is látszott, és ennek önmaga megvallotta teljes tudatában volt, hogy szótári vállalkozásának terhei túlnövik erejét, életlehetőségeit. Leendő szótárának már a kezdeti anyagrendezési szakaszában, 1956-ban segítségért kiált (l. Pais-Eml. 46), de még az 1975-ben megjelent 1. kötet anyagának mozgatása, válogatása is jóformán csak – miként nevezte – „családi vállalkozásban” volt kivihető. Mintegy 20 évig, 1966-tól haláláig tartó tényleges szótárszerkesztő, szótáriró munkáját – megszakítatlan levéltári gyűjtése mellett – csodálatos aszkézissel végezte: két óra ebéd utáni pihenő kivételével reggel 5-től este 11-ig dolgozott (l. MNy. 1988: 259). Hogy mennyire összekötődött élete a szótár körüli ügyködéssel, annak szomorú jelképe: a tragikus halál a munkatársaival az egyetemen tartott szerkesztési értekezletre mentében érte.

Hála Istennek, az a szeretet és segítőkészség, amely barátai, tanítványai részéről körülvette, szótárának ügye egyre fokozódó támasztékává, majd továbbvívőjévé teljesedett ki. Segítőinek sokaságát nincs itt mód külön-külön, név szerint mind kiemelni. De azt hiszem, legfontosabb segítőtársai – akik közül többen már nincsenek az élők sorában – mindnyájunk köszönetét kiérdemlik ez ünnepi alkalomból, Akadémiánk és Társaságuk színe előtt is: Vámszer Márta és Kósa Ferenc főszerkesztők, Nagy Jenő, Zsemlyei János, Gergely Piroska, Kiss András főmunkatársak, és nem utolsó sorban a technikai ügyekben végig mellette álló hű feleség, Csáti Éva, valamint ikertestvére, Szabó T. Judit.

Az az emberfeletti teljesítmény, amit a Szótörténeti tár anyaggyűjtése és szerkesztése során felmutatott, igazán csak úgy regisztrálható és értékelhető, ha belehelyezzük óriási méretű nyelvtudományi munkásságának egészébe. A mondottakhoz tegyük hozzá hat évtizedet átfogó publikációinak mintegy ötezer lapot kitevő hétkötetes gyűjteményét, mely egzakt nyelvtudományi, irodalomtudományi, tudománynépszerűsítő, nyelvemelő munkásságát tartalmazza (Válogatott cikkek, tanulmányok. Bukarest, Budapest, 1970–1988.). Gondoljunk még a Kalotaszeg helyneveinek testes kötetére (Kolozsvár, 1943.). És semmiképpen ne feledkezzünk meg Erdély történeti helynévanyagának kb. 1 millió adatot tartalmazó kézíratos gyűjteményéről, mely szerencsére közzétevő gondozót talált HAJDÚ MIHÁLY személyében: az egy-egy erdélyi megyét tartalmazó postumus kiadványsorozat sorra-rendre jelenik

meg napjainkban. Nem volt még egy magyar nyelvész, akinek publikált összteljesítménye mindezt méreteiben megközelíthette volna!

Hogy „közben” mi minden tellett még ki belőle, hadd utaljunk 31 éven át végzett egyetemi tanári tevékenységére, benne is elsősorban a nyelvészet körébe vonzó, jelentékeny eredményességű tanítványnevelő képességére, élőnyelvi–nyelvjárási gyűjtéseire, moldvai nyelvjáráskutató útjaira. Mindenekelőtt pedig annak az ő számára valószínűleg legkedvesebb, közéleti múltjában pedig föltétlenül legaktívabb időszakára, az 1940 és 1944 közötti évekre, amikor a maga teljességében bontakozott ki nagy szervező képessége az Erdélyi Tudományos Intézet egyik vezetőjeként, az újra megindított Erdélyi Múzeum sokat újító, kiváló szerkesztőjeként, a debreceni Magyar Néprajz Csűry Bálint melletti társszerkesztőjeként stb.

4. Mindezek mellett a lélegzetelállító dolgai mellett készült az a szótár, amelynek eddig főként munkálatának előzményeire, külső körülményei övezte problematikájára utaltam. Magától értetődően felmerülnek azonban a kész művet magát jellemző, a témában nagyon figyelemre méltó minőségi szempontok is. Ezek hatalmas tárházát persze e vonatkozásban is csak érinteni lehet, részletezni nem.

Nyugodtan ki lehet jelteni mindenekelőtt, hogy hazai viszonylatban a Szótörténeti tár szinte minden olyan szótárismérvi összetevőben, melyet magára vállalt, jelentékenyen túlhaladja elődeit, nemcsak a szűkebb nyelvtörténeti jellegűeket, de minden másfajta társát is. Nemzetközi viszonylatban is föltétlenül unikumnak számít: ilyen széles spektrumú, számos tudományzszakot tápláló és ilyen filológiai apparátusú tudományos szótárt az anyaggyűjtéstől a feldolgozásig egy személy még nem készített.

Fontos momentum, hogy a szótár egybeállításának elvi és gyakorlati problematikáját nem a mű elkészülte után fejtegette, nem utólag magyarázta, mint ez több társmű esetében tapasztalható, hanem a szótárszerkesztés hagyományait is latra vetve, a szerkesztésben adódható feladatokat, megoldási módozatokat, szép számú saját ötletű újdonságait előre vetítve, önmagával megvitatta tárja elének (l. pl.: Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhelykérdései: Pais-Eml. 69–77 [1956.]); Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztése közben: MNy. 1969: 403–17; Tájékoztató: SzT. 1: 11–8; vö. még Szabó T. Attila vallomása életéről, munkásságáról: MNy. 1988: 258–70 [postumus közlemény, kelt 1986-ban]).

Munkája öt évszázad erdélyi művelődéstörténetének enciklopédiája a szavak vallomásának tükrében. Mint pontosan fogalmazza: „A nyelvtudomány érdeklődési körén túl azonban történeti anyagot szándékozik nyújtani, szállítani minden olyan tudomány számára, amely a történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe került kérdéseket” (SzT. 1: 12). Művében egy nagy kiterjedésű magyar nyelvregió tárul fel: a történeti Erdély, hozzávéve Kelet-Szatmárt (Kővár vidékét), Máramarost, Közép-Szolnokot. Ugyanakkor átfogó magyar nyelvisége mellett ez az a tipikus terület, ahol három, más-más nyelvcsaládba tartozó nyelv ütközik, illetőleg áll kölcsönhatásban egymással. Ezek nyelvi és a mögött levő kulturális helyzetét és interferenciájukat – saját bevallott nyelvi purizmusának teljes ellentételezésével – a legnagyobb objektivitással tárja föl. E bemutatott nyelvi konvergenciához hozzá kell még számítani a sajátos erdélyi latinitás széles spektrumának kibontását, nagyszerű anyagot szolgáltatva a magyarországi latinsággal való összevetéshez és annak kiegészítéséhez.

Eddig nem látott bőségét találjuk a Tárban a szavak, szókapcsolatok, szólások időbelileg és területileg tüzetesen dokumentált halmazában, szövegkörnyezetükkel, grammatikai és szemantikai jegyeik pontos meghatározásával. Az elvileg csak köznévi szintű szóadatok rengeteg helynévi megfelelőt hoznak előtérbe, és fordítva: helynévi adatok sorozatban egészítik ki a köznevek időbeli, területi, alaki és jelentésbeli jellemzőit. Eddigi nyelvtörténeti szógyűjteményeinket messzi felülmúló erénye a Tárnak, hogy az alacsony,

köznépi szintű írásbeliséget és mögötte nyilván a népi előbeszéd tükröződését a maga műfaji, tematikai, stílári kötöttségeivel jeleníti meg, nagy filológiai hűséggel, ugyanakkor ésszerű grafikai egyszerűsítésekkel.

Szabó T. Attila szótárának a használati segítés, könnyítés, gyakorlatiasság szempontjából is vannak számottevő újításai. A legfontosabb közülük az, hogy szakít a minden magyar előzményét valamilyen fokon jellemző etimológiai alapú címszó- és alcímszó-kezelés elvével, az úgynevezett szócsaládosítás, címszóbokrosítás megoldásaival. Ezzel a fogásával külön-külön szöveggedként, azaz külön címszóként, szigorú betűrendbe téve közli anyagát, teljesen elválasztva egymástól az azonos alapszó összetételeit, származékait, megszilárdult ragos alakulatait, igeneveit stb. Az egyes szöveggedekre gyakran jellemző nagytömegű adatközlés is rákényszeríti erre, de a lényeges mindebben az, hogy az adatok sokaságában nagyon megkönnyíti az adott lexéma gyors megkeresését és csupán legszorosabb tartozékai (alak, jelentés, időbeliség, területiség stb.) számbavételét.

Szabó T. Attila „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-a lényegében minden olyan igényt kielégít, amely saját műfajától a ma és a jövő követelményei szerint elvárható. Lényeglátóan találta fején a szöveget, amikor – látva szótára munkálatainak jó előrehaladását – így nyilatkozott: „lehet rosszabb szótárt szerkeszteni, mint az enyém, de nem illik! És nem ajánlatos.” (MNy. 1988: 263). Ez a figyelmeztetés – úgy vélem – ma sem teljesen időszerűtlen.

5. A jövőre vonatkozóan két dolgot szeretnék még röviden megemlíteni. A Szótörténeti tárat alkotója nem öncélú vállalkozásként hozta létre, hanem szándéka és reménye szerint olyan alapanyagként, amely további, feldolgozó jellegű kutatások ösztönzője, kihívója kíván lenni. Igaz ugyan, hogy a szótár eljövendő időtlen idők kutatóihoz szólhat, mégsem árt talán hangsúlyozni, hogy közelesen megjelenendő 13. kötete részben évtizedes múltú kötetek sorára néz vissza, melyek már páratlan értékű, filológiaiag elsőrendű adattömegükkel alapanyagul szolgálhatnak, dús tematikát kínálnak különböző rendű, jellegű feldolgozásoknak. Nem lehet azt állítani, hogy elsősorban Szabó T. Attila tanítványai köréből kikerülő kutatók különféle résztémákban ne használták volna ki már eddig az eléjük táruló lehetőségeket, hazai nyelvészeink azonban még inkább csak szemelgettek az anyagból. Pedig a Tárból kiáltóan kínálkoznak például – hogy klasszikus (hágyományos) nyelvtudományi témákról ne is szóljak – manapság jobban preferált, „divatosabb” kérdéskörök akár szélesebb távlatú feldolgozási lehetőségei is. Így bőven adódhatna mód mind történeti, mind leíró szempontú témák feldolgozására a pragmatika, a szociolingvisztika, a nyelvek közötti interferencia, a szövegtan, a grammatikai vonzatok vizsgálata és hasonlók terén.

Erdélyi kollégáink dicséretes kezdeményein túl azért szólok itt nyomatékkal a hazai, főként szintetikus vizsgálatok érdekében, nehogy a Tár is – nyelvtudományunk komoly hiányosságaként – abban a sanyarú sorsban részesüljön, ami nem egy hasonlóan felkínálkozó nagy adatgyűjteményünknek kijutott. Elég e vonatkozásban akárcsak „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak utóéletére céloznom, egy jeles kivételtől (IMRE SAMU feldolgozásától) eltekintve.

Bármennyire széles publicisztika kísérte is a Tár készülését, vannak tudománytörténetének, pontosabban külső tényezőktől is befolyásolt sorsának olyan szakaszai, egykori mozzanatai, amelyeknek szereplői vagy tanúi ilyen-olyan okokból rejtve maradtak. Ezek a szinkroniában még felfedhetők, az idők távlatában azonban már nem pótolhatók, elsikkadhatnak vagy éppen elferdülhetnek. Ilyen fehér foltok elsősorban annak az évtizednek az eseményeiben, szereplőiben adódnak, amikor a mű kiadása elakadt, majd más viszonylatban, meghatározó tárgyalások során újra kezdődött. Lehetne talán bővebb tájékoztatást kapni azokról a körülményekről is, amelyek a szerző halála után a szerkesztés továbbvitelének elvi és munkaszervezési ügyeiben fölmerültek.

6. Végezetül engedjen meg nekem a tisztelt hallgatóság egy szubjektív megjegyzést. Szabó T. Attilával közeli földiek vagyunk: ha nem is egy időben, de mindketten egyazon városban, Désen tanultuk meg anyanyelvünket; továbbá egyetemi hallgatóként az ő mesteri egyénisége tett tanítványává, illetőleg lettem általa nyelvészé; végezetül a későbbiek során szoros, meleg barátság kötött össze bennünket, mely alkalmat adott számomra hősi életküzdelme folyamatos szemléletére. Ilyenformán bizvást akár pozitív elfogultság munkálhatna bennem, amikor róla és művéről látszólag túlzó dicsérő jelzőkkel szólok. Am teljes tudományos meggyőződéssel vallhatom, vállalhatom, amiket itt elmondtam. Elmondtam az alkotó tudósról, akit természetesen nemcsak szótára, hanem egész életműve alapján a mindenkori magyar nyelvtudomány legnagyobb alakjai közé sorolok; és a rendkívüli emberről, akinek emlékét csak a költő szavával tudom magamban méltón felidézni: „fennmarad s nőttön nő tiszta fénye, amint időben, térben távozik”.

BENKŐ LORÁND

An unequalled and unsurpassable achievement

The Transylvanian Hungarian Historical Dictionary is an outstanding piece of work even within Attila T. Szabó's oeuvre of unparalleled dimensions. In his various accounts of his own life and scholarly activities, he regarded that dictionary as his *chef-d'oeuvre* himself; as time passed, he increasingly concentrated his attention, thought and energy on it. Among his many other superb achievements, this was the work that commanded attention in professional circles to an exceptional extent, calling forth a number of detailed reviews and analyses as well as favourable recognition from all quarters, linguists and representatives of neighbouring disciplines alike. (The dictionary is still being edited and published, Volume 13 is forthcoming soon.) This talk presents Attila T. Szabó's life and work, including personal memories of the speaker, with the Dictionary in the focus of attention. Its national and international significance is briefly discussed and its interdisciplinary character is emphasized.

LORÁND BENKŐ

Szabó T. Attila és a Magyar Nyelvtudományi Társaság

Előadásomban megkülönböztetett figyelmet fordítok Szabó T. Attilának – a Társaság szellemi légkörét évtizedeken át meghatározó – Pais Dezsőhöz fűződő barátságára. Hogy mit jelentett életútja és tudományos munkássága szempontjából Pais Dezső emberi és tudósi nagysága, azt 1986-ban, Zalaegerszegen a Pais Dezső-díj átvétele alkalmával öntötte felejtetetlen szavakba (MNY. 1987: 267–8). Mesterével előbb szerkesztői, majd személyes kapcsolatba került. A szerkesztői kapcsolat kezdetét jelzi a „Közép-szamos-vidéki határnevek” című, „Történeti gyűjtés” alcímű első dolgozata a Magyar Nyelvben, amelyet a szerkesztő az 1932. évfolyam öt füzetében tett közzé. „Kezdő-botladozó nyelvész-kutatóként a Magyar Nyelvhez eljuttatott első közleményeimmel kapcsolatos javítgatásaival, módosításaival, figyelmeztetéseivel a nagy szerkesztő szoktatott rá a kérlelhetetlenül pontos filológiai munkára” – emlékezett vissza erre az időre (i. m. 267). Személyes kapcsolatuk alakulásáról pedig így szólt: „Különleges helyzetemben előbb hat, majd nyolc hónapig két ízben élhettem a Vele való mentől gyakoribb találkozás lehetőségével” (uo.).

A hat hónap idejét és körülményeit elég pontosan körvonalazhatjuk. Életrajzi megnyilatkozásainak egyikében pályakezdő éveit így foglalta össze: „Először 1930-tól a Nagy-

enyedi Bethlen-Kollégium Tanítóképzőjében, majd – egy évi állástalanság közbeiktatásával – a Zilahi Református Wesselényi Kollégiumban helyettesanárként működtem” (MNYj. 1990: 82). Egy másik vallomásából pedig arról értesülünk, állástalansága idején kedvező fordulat történt életében: „De kaptam ösztöndíjat Pestre, és tulajdonképpen ez alapította meg az én nyelvészpályámat, mert ekkor kerültem kapcsolatba a Kruzsok körével, Pais Dezsővel, akkor még Gombocz is élt és Szinnyi, Melich ... és ott a Kruzsok körében fejlődtem tulajdonképpen én igazában nyelvészé. Az a kellemes, kedves, amit ma már nem is ismernek az emberek, az a nagyszerű társaság, elsőrangú nyelvészeknek a társasága hát ámulatba ejtett. Aztán rendre közelebb is jutottam ezekhez a nagyon tekintélyes nyelvészekhez, különösen Pais Dezső kitüntetett barátságával.” (Szabó T. Attila. A hetvenes évek magyar nyelvészei 43. Bp., 1996. 5). A további adatokból az is kiviláglik, hogy hat hónapi ösztöndíjas tartózkodása 1932. október végétől 1933. április végéig tarthatott.

„Április 11-én Csúry Bálint Szamosháti szótárát mutatta be, és Szabó T. Attila a helynévgyűjtés jelentőségéről és módszereiről értekezett” – jegyezte fel a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1933-ról szóló titkári jelentésében Jakubovich Emil (MNY. 1934: 123). Ez az első híradás Szabó T. Attila társasági szerepléséről. Az ülés, amely éppen itt, az egykori Heti ülésteremben, jelenlegi nevén a Felolvasóteremben zajlott le, mindkét előadó számára fontos esemény volt. Csúry ugyanis, társasági tagságának éppen 25 éves fordulóján (vö. MNY. 1909: 48, 1987: 129), arról a negyedszázad során végzett munkáról adott számot, amellyel őt a Társaság egykor megbízta. (Beszámolójának szövege a folyóiratban: MNY. 1933: 65–78, majd előszóként a „Szamosháti szótár” első kötetében olvasható.) Szabó T. Attila pedig azt az értekezést mutatta be, amelynek – saját szavai szerint – „a szerző tudományos munkásságát tekintve élettervszerű jelentősége” volt (VálTan. 3: 542). Kitüntetésnek számított, hogy hűsz oldalt meghaladó tanulmányát a szerkesztő a folyóirat egyetlen számában jelentette meg (MNY. 1934: 160–80), és különlenyomatot is készített belőle. A „Hely- és Népiségtörténeti Dolgozatok” I. számaként, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda műhelyében Budapesten 1934-ben megjelent, eredeti és új lapszámozással gondosan szerkesztett füzet nem szerepel ugyan műveinek bibliográfiájában, de fennmaradt egy dedikált példánya. A dedikáció így szól: „Pais Dezső professzor úrnak köszönete és igaz tisztelete jeléül Bp. 1934. VIII. 26. Szabó T. Attila”. (Szabó T. Attilának a dolgozatomban közzétett dedikációit a különlenyomatokkal és leveleit a borítékokkal nyelvtudománytörténeti gyűjteményemben őrzöm. A szövegeket végleges alakjukban adom közre, a javításokat nem tüntetem fel.) A különlenyomat sorozatcíme utalás Mályusz Elemérnek „A népiség története” című 1931-ben megjelent tanulmányára, amelynek „öszöntő hatás”-áról 1984-ben a „Mályusz Elemér emlékkönyv”-ben számolt be (l. VálTan. 6: 418, 513). Az értekezés korabeli jelentőségét pedig mutatja az a tény, hogy a Magyar Tudományos Akadémia az 1934–1935. évi Sámuel-Kölber-jutalomra érdemesítette (MNY. 1936: 142).

Fél évtizeddel ezután a Magyar Nyelvtudományi Társaság az 1939. évi Szily-jutalommal tüntette ki Szabó T. Attilát „a MNY. utolsó nyolc évfolyamában kifejtett buzgó és értékes munkásságáért”. A kiküldött bizottság előadója, Pais Dezső 1940. január 9-én kelt jelentésében (MNY. 1940: 63–6) elsőként így jelölte ki helyét tudományunk történetében: „Szabó T. Attila a magyar nyelvtudomány kitűnő művelőjének, a magyar népnyelv és nyelvahagyományok legelsőrangú művelőjének, Csúry Bálintnak a tanítványa. És tanítványa, munkatársa a magyar műveltség egyik túlzott szerénységben rejtőzködő kivételes érdemű ismerőjének és őrzőjének ott túl a mai határon, Kelemen Lajosnak. Az ő ösztönzésükön és példájukon kívül a saját hajlandósága és munkakedve, a saját lelkesedése indította el Szabó T. Attilát. S a választott irányban, fontos eredményekhez vezető úton halad a nehéz viszonyok között sem lankadó, sőt fokozódó lendülettel.” Munkamódszereiről megállapította: „Az a munka, amit végez, kezdettől fogva nem véletlen, alkalmi produkció, hanem tervszerű,

céltudatos, elvi szempontokból rendezett, a részletekig alaposan átgondolt, határozott módszert követő tevékenység.” Kiemelte továbbá: „Szabó nem az elmélkedő képzeletereszto nyelvész típusa. Arra törekszik, hogy a magyarázatok, megfejtések az adatokból magukból, szinte önként kerekedjenek ki.” A szokásosnál hosszabb, négy oldalas méltatását Pais ezzel fejezte be: „Végül hadd áruljunk el valamit a MNy. szerkesztőségének »titkai«-ból: Szabó T. Attilának igen tekintélyes csomó, különböző természetű, kisebb-nagyobb terjedelmű becses dolgozata várja nálunk a megjelenést, több olyan is, amely nemcsak nyelvészeti szempontból kívánkozik a nyilvánosság elé. Sajnos – bár más oldalról örvendetes –, hogy a MNy. korlátozott lehetőségei távolról sem tudnak lépést tartani Szabó T. Attila munkateljesítményével.”

Biztosra vehetjük, hogy a jutalmazott részt vett a Társaság 1940. január 23-án tartott 38. közgyűlésén, amelynek tárgysorozatán szerepelt „Az 1939. évi Szily-jutalom odaitélése” (I. a MNy. 1939. decemberi számának borítékán). Ehhez csatlakozott ugyanis az év első felolvasó ülése február 13-án, amikor Szabó T. Attila tartott előadást „A személynevek helyneveinkben” címmel (I. MNy. 1940: 128, Laziczius titkári jelentését 1940-ról pedig MNy. 1941: 58). Laziczius titkári jelentéséből arról is értesülünk, hogy Szabó T. Attila a Társaságot nem csupán szakmai tevékenységével támogatta. A Társaság javára befizetett különféle összegű alapítványi adományait a folyóirat évről évre nyugtázta (I. a MNy. 1940: 5; 1941: 1, 3, 5; 1943: 4, 5; 1944. I. számának borítékain). 1941-ben a szerkesztő felkérésére „Csűry Bálint emlékezete” címmel nekrológot írt (MNy. 1941: 65–72 és MNyTK. 56.). 1942-ben Melich Jánosnak, hetvenedik születésnapja megünneplése alkalmával, üdvözlő táviratot küldött (MNy. 1942: 248), tanulmányt írt a Melich-emlékkönyvbe (361–72), s az ebből készült különnyomat egy példányát „Dezső bátyámnak igaz tisztelettel és ragaszkodással Kolozsvár, 1942. XI. 7.” szövegű dedikációval küldte meg Paisnak. 1942-től 1948-ig a Társaság vidéki választmányának tagja volt (I. MNy. 1942. I. és utoljára 1948. I. számának borítékán).

Mint ismeretes, 1944 őszétől Szabó T. Attila csaknem három évtizedig nem jöhetett Magyarországra. Ám a teljes elszakítotttság ideje alatt sem szűnt meg kapcsolata Pais Dezsővel. Pais ugyanis nemcsak biztosította Szabó T. Attila folyamatos jelenlétét a Társaság folyóiratában, hanem iránta tanúsított figyelme, szeretete nem egy finom jelével (MNy. 1987: 267) adott erőt neki elcsüggesztő munkakörülményei közepette munkássága töretlen folytatásához (vö. Pais-Eml. 69). A meghitt barátság megnyilvánulásai tárulnak eléink Szabó T. Attilának Pais Dezsőhöz intézett, itt következő két, ismeretlen leveléből. Az első, 1954-ből, életének egyik válságos időszakában keletkezett.

Kolozsvár, 954. VI. 9.

Kedves Dezső!

Néhány napja megkaptam végre a magyar irodalmi nyelv történetéről írott vázlatodat, s e feletti örömömmek és ezért járó hálás köszönetemnek írásos bizonyítékát csak azért küldöm el néhány napi késéssel Neked, mert előbb el akartam olvasni az egészet. Az ilyen élvezetekre pedig jelenlegi életkörülményeim között nehéz időt szakítanom. Minthogy azonban most már túl vagyok e nagy élvezetet és sok-sok tanulságot rejtő feladaton, hálás köszönetem kifejezését egy pillanatra sem halasztom. Külön meleg köszönet jár azért a baráti ajánlásért, amellyel külön örömet okoztál nekem. Elhagyatottságomban a ragaszkodás legkisebb jele is jól esik, hisz éppen elég részem volt és van az ellenkezőben.

Nagyon köszönöm, hogy ha nagy késéssel is, de közzétetted a csángóságról szóló beszámolócskám is. 1951-ben még végezhettem kiegészítő kutatásokat, de ezek a felvázolt képet nem változtatták meg. Nemsokára aztán megszűnt számomra a lehetőség arra nézve, hogy a kérdéssel foglalkozhassam, a kutatás további kiegészítését végezzem és a feldolgozó

munkát irányítsam. – Említett cikkecském megjelenése lehetővé tette számomra, hogy M[ikesy] Sándor baráti segítségével néhány olyan szakmunkához jussak hozzá, amelyekre már régóta vágytam s amelyet eddig – anyagi lehetőségek híján – nem tudtam megszerezni. Nagyon kérlek, hogy ha Hozzád eljuttatott kézírataim között van még olyan, amely a mai körülmények között felhasználható, tedd közzé, hogy így további lehetőségek nyíljanak számomra könyvek szerzésére. Fel nem használható kézírataim, kérlek, add át Sándornak. Ő lesz szíves számomra elvetélt gyermekeim megőrizni.

Magam jelenleg az akadémiai nyelvészeti intézet román–magyar szótári munkaközösségében dolgozom; revizori és más rendkívül magas és főként alkotószellemű munkát végzek napi 8–10 órán át. E mellett azonban minden szabad időmet levéltári kutatómunkára fordítom: helynévtörténeti anyaggyűjteményemet szaporítgatom és egy erdélyi oklevélszótár évtizedek óta gyűjtögetett anyagát egészítgetem ki. Ha erre több időm volna, úgy hiszem, a nyelvtudománynak nagy szolgálatot tehetnék egy valóságos történeti tájszótár anyagának közzétételével. Erre azonban egyelőre semmi kilátásom, habár már is az OklSz. anyagát meghaladó XVI–XIX. századi cédulaanyag áll készen egy betűig elrendezve fiókjaimban. A nagy feladatok guzsbakötött látójaként vergődöm, s még az sincs, akivel e kérdésekről beszéljek.

Nagy örömmel látom azt a hatalmas és nagyarányú munkát, amelyet Ti folytattok. Külön gyönyörűség számomra, amikor e munka szép eredményeit a MNy.-ben olvasom, illetőleg a folyó munkákról való beszámolókat olvasom.

Nagyon kérlek, add át üdvözetem Bárczinak, Zsiraynak[!], Kniezsának, Tamásnak s mindenkinek, akit a Kruzsokban ismerek.

Neked ismételt köszönetem kifejezve, minden jót, jó egészséget kívánok.

Meleg ragaszkodással és szeretettel üdvözöl

Attila

A másik, hét évvel később kelt levél azt a reménytelenséget fejezi ki, amely életműve, a szótörténeti tár megszerkesztésének akkori kilátástalanságából fakadt. Ugyanakkor bepillantást enged abba a gazdag érzelmi világba, amely a két nagy tudós barátságát táplálta.

Kolozsvár, 1961. IX. 25.

Kedves Dezső!

M[árton]. Gyula volt szíves elhozni két különlenyomatod és a Nemzeti Könyvtár küldött kötetét. Mindannyival [sic] nagy örömet okoztál. Különösen a Pais-i dedikációk hatottak meg. A „lázár” és a „nélkülöző szeretet”. Magam küldöttem Neked több kny.-ot. Legutóbb a magyar felező számokról való bölcselkedésem. A dedikációban a „nélkülöző szeretet” viszonzásául „szűkölködő” szeretetet írtam. A XVI. századi protestáns vallásos ének kezdősorai adták az ihletet: „Szűkölködünk nagy mértékben / Segedelem nélkül...” Ez egyébként „nagy mértékben” talál a mi s különlegesen éppen az én helyzetemre is.

A különleges esetre vonatkozó köszönet alkalmát felhasználom az általános köszönet kifejezésére is. Hálásan gondolok Rád és Lórirra, hogy olyan lekötelező gyakorisággal adtok helyet böcsködéseimnek* a MNy.-ben. Igérem, tőlem telhetően ezután is igyekszem gondokat okozni Nektek.

Magam a reménytelenség kétségei között, az állandó kedély-imbolygással küzdve, dolgozom főként az erdélyi oklevélszótár anyaggyűjtésén. Nem merek a szerkesztéshez fogni, mert nincs senki segítségem, s magam nem érzek erőt a kb. félmilliónyi (!) adat egybedolgozásához. Most azonban már hozzáfogok, hogy legalább az a betűt szerkeszsem meg kísérletképpen. Nehezen képzelhető el, hogy milyen gazdag anyag fekszik kihasználatlanul.

Kolozsvár, 1961. IX. 25

Kedves Dezső!

M. Gyula volt nivesz elhorna-
kát különle postára és a Nemzeti Könyvtár kül-
dött kötetet. Mindkettőre meg írtam őket.
Különösen a Pais-i dedikációk hatottak meg.
A "lázas" és a "nékhilös" seretet. Magam kül-
döttem neked több könyvet. Legutóbb a nagy
jelenségek népszerűségi vizsgálata. A dedi-
kációban "nékhilös" seretet" viszem elő, mi-
nőlköz "seretetek" írtam. A XVI. századi protes-
táns vallásos ének kezdőszöve álltal az ih-
letet: "Nékhilököltem meg méltékben / Szede-
lem nékhil...". Ez egyébként "meg méltékben"
talál a mi s különlegesen éppen az én hely-
zetemre is.

A különleges esetre vonat-
kozó közzététel alkalmat jelköltem az ál-
talános közzététel megjelölésére is. Hálásan gond-
olok rád és Lórára, hogy olyan lehetőségek gy-
akor...

horizonggal adott helyett bőszködéseimre* a
Mily.-ben. Igazam, tölem telhetően emtan is
igyekezem gondolat olvasni lehetek.

Magam a neménytelenség kétségbe vitott,
az állandó kedély-indulással mindig dolgom
főként az erdélyi oklevélrészről egygyűjtésim. Ma
merek a szerkesztéshez fogni, mert nincs sen-
ki segítségem, s magam nem értek rá a kb
félmilliónyi (!) adat egybeállításához. Most
aromban már hozzáfogok, hogy legalább az a
betűt seholsem meg kísérelhettem. Dehese-
nek lehet az, hogy minden quod egy félmi-
dikarucslaklanul. Ére az egyre sokasra fél-
szottan állapant ve intél ilyenféle egygyűjté-
sem túlralt méltatásaként ezalált — 22 évvel
(a Mily. XXXVI. köt. 66. l. 1. bekezdés). Mérés az életet
át gúrszakítottan élni, s a legelső terveket
amalgam az életet áldoztat (növésben 56
éves vagyok!) elvetélten látni saját hibáim
kivül!!!

Levelem hájtalan vagyok egytani
címekre hűdenni, mert nem tudom a laká-
sod címét. Remélem, tovább bírját.

Még egyszer hűls közönséget küldi
és — ismeretlen — nélkülöző és sűhül-
ködő szeretettel ölet sokat

Attila

* A böcsködés az erdélyi köznyelvben a bölcselkedés-nek olyan hangalakbeli változata, amelynek fokozottan tréfás-lekicsinylő értelme van.

Erre az anyagra sokszorosán felfokozottan áll az, amit Te írtál ilyenféle anyaggyűjtésem túlzott méltatásaként ezelőtt – 22 évvel (a MNy. XXXVI. köt. 66. I. 1. bekezdés). Nehéz egy életen át gúzsbakötöttén élni, s a legszebb terveket, amelyekre egy életet áldoztam (rövidesen 56 éves vagyok!) elvetélten látni saját hibámon kívül!!!

Levelem kénytelen vagyok egyetemi címedre küldeni, mert nem tudom a lakásod címét. Remélem, továbbbítják.

Még egyszer hálás köszönetét küldi és – ismételten – nélkülöző és szűkölködő szeretettel ölel sokszor

Attila

[Az első oldal hátlapján:] * A böcsködés az erdélyi köznyelvben a bölcselkedés-nek olyan hangalakbeli változata, amelynek fokozottan tréfás-lekicsinylő értelme van.

És ezután fél évtizeddel egy újabb keserű csalódás. 1965 végén készítette el a Debrecenben 1966-ban rendezendő nemzetközi magyar nyelvészkonferenciára egyik tervezett együttes ülésére „A romániai magyar nyelvtudományi munkálatok két évtizede” című beszámolóját (VálTan. 3: 96–115, 538); a konferenciára azonban nem mehetett el. Ez a kudarc visszhangzik 1967-ben egyik cikke (Az *aki* vonatkozó névmás erdélyi régiségbeli életéhez: NyIrK. 1967: 201–13) különnyomatának dedikációjában: „Pais Dezsőnek hálás, meleg ragaszkodással a vigasztalan elszakítottságból Attila”.

Vége 1972-ben megtört a jég. Így történt, hogy ez év június 20-án Szabó T. Attila részt vehetett a Magyar Nyelvtudományi Társaság 68. közgyűlésén, amelyen Bárczi Géza elnök, munkásságának rövid méltatása után, átnyújtotta neki a Révai-emlékérmet, a legnagyobb kitüntetést, amit akkor a Társaság adhatott (MNy. 1972: 508–9). Június 23-án pedig a magyar szakosztály ülésén beszámolt a romániai magyar nyelvészeti munkálatokról. (Előadását ismertette MIKESY: MNy. 1973: 255–6.) És csaknem három évtizednyi távollét után viszontláthatta Pais Dezsőt: „Végre egyszer még 1972-ben megérhettem a Vele való találkozást, de ez volt az utolsó is. Nemsokára csak búcsúsorokban áldozhattam a halott Mester emlékének” – mondta 1986-ban Zalaegerszegen (MNy. 1987: 267; a búcsúsorokat, vagyis a nekrológot l. VálTan. 4: 624–7), és ünnepi szavait ezzel zárta: „S z á m o m r a a z o n b a n Ő n e m h a l t m e g. Munkásságából, emberi-tudósi magatartásából életem végéig felém sugárzik a kérlelhetetlenül kötelező tanítás: a kutatónak örökké keresnie kell minden tudomány legfőbb célját, legmagasabb eszméjét: az i g a z s á g o t”.

ÉDER ZOLTÁN

Attila T. Szabó and the Society of Hungarian Linguistics

This talk concerns the friendship of Attila T. Szabó with Dezső Pais, a scholar who determined the intellectual atmosphere of the Society for decades. Dezső Pais, professor of linguistics at the university of Budapest, legendary editor of *The Hungarian Language*, a prominent figure of the Budapest school of linguistics, became aware of the work of the young Transylvanian linguist rather early on. In the thirties, he was one of the first to publish Szabó's articles in the journal of the Society, and to aid his professional development with good advice and personal encouragement. During his stays in Budapest, Attila T. Szabó actively participated at the meetings of the Society, and made the acquaintance of the members of *Kruzhok*, a fraternity of linguists. After the Second World War, in the first decades of the communist regime, direct personal contacts between Hungarian scholars living in Romania and those living in Hungary became impossible. In those years, Pais and Szabó had to rest content with exchanging personal letters. The talk presents interesting details of those precious documents of the history of Hungarian linguistics.

ZOLTÁN ÉDER

A kolozsvári egyetem és tudós professzora

1. Szabó T. Attila születésének centenáriuma korántsem csupán az alkalmat jelenti, hogy felidézzük személyiségét, életművét, mintegy élővé tegyük esetleg halványuló emlékét. Ő szinte élőként van jelen olyan újabb és újabb kiadványokban, amelyek az általa gyűjtött nyelvtörténeti, helynévtörténeti anyagot dolgozzák föl, nem beszélve azokról az egyre nagyobb számban megjelenő tanulmányokról, monográfiákról és kézikönyvekről, amelyek forrásként szintén a közkinccsé általa tett adatokra támaszkodnak. Szó sincs tehát emlékének halványulásáról, az emlékezés viszont a kegyelet és a tisztelet emberi gesztusán kívül alkalmat ad az életmű tanulságainak, példájának elemzésére. Az emlékező rendezvények sorozata Magyarországon és Erdélyben sorra idézte és idézi föl életének lokális kötődéseit, a pályáját meghatározó személyiségeket és intézményeket. Az eddigi rendezvények időrendjében 2006. január 12-én Kolozsváron az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Budapesten a Károli Gáspár Református Egyetem és az ELTE szaktanszékei, január 27-én Debrecenben a Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvtudományi Munkabizottsága, a Nyelvtudományi Társaság Debreceni Csoportja és az egyetemi tanszék, április 7-én Zilahon a kolozsvári tanszék és az Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége szervezett emlékkonferenciát, ünnepséget. A további tervezett rendezvények: május 6-án Nagyenyeden a Bethlen Kollégiumban, május 20-án Désen az EME vándorgyűlésén, majd novemberben újra Kolozsváron. Az erdélyi rendezvényeken szívesen és örömmel látjuk magyarországi kollégáinkat is.

2. Előadásom témájára térve: Szabó T. Attilának a kolozsvári egyetemen töltött 31 esztendejéről kellene szólnom, az 1940 és 1971 közötti időszakról. A címben „a kolozsvári egyetem” megjelölés szerepel. Mint köztudomású, a rossz emlékü XX. század folyamán Kolozsváron hol volt, hol nem volt magyar egyetem, hol így, hol úgy alakultak a magyar nyelvű felsőoktatás lehetőségei. És ez máig sem rendeződött megnyugtatóan. Arról az intézményről, amelynek Szabó T. Attila professzora volt, nem lehet egyszerűen úgy beszélni, hogy „a kolozsvári egyetem”. Ezzel ő és néhány tanártársa úgy volt, mint azok a Kárpát-medencei magyarok, akik más és más ország polgáraivá váltak életük folyamán, anélkül, hogy valaha elhagyták volna szülőfalujukat. Ő is legalább három egyetem professzora volt, miközben „a kolozsvári egyetemen” tanított. A hely és a történelem néha kiszámíthatatlan

fordulata alapvetően határozta meg tanári és szakmai pályáját, és azt is, hogy egyetemi pályafutása merőben szokatlan volt.

Amikor gimnáziumi tanulmányai után egyetemre kellett kerülnie, magyar tudományegyetem nem volt Erdélyben. Ekkor a teológia kínálkozott lehetőségként a tanulásra (a század hetedik és nyolcadik évtizedében újra fölértékelődik a teológiának ez a szerepe). Magyar–angol szakos tanári képesítést úgy szerzett aztán a román egyetemen, hogy annak csak magyar irodalomtörténész professzora volt. Mint később előttünk, hallgatói előtt is többször elmondta, olyan nyelvészeti diszciplínákat az egyetemen nem tanulhatott, amilyeneket később maga oktatott. Az egyetemi oktatás hiányát az a – mai szóval alternatívnak nevezhető – képzési forma pótolta részben, amelyet György Lajos tanulmányi igazgatóként szervezett meg a román egyetem magyar hallgatóinak, magyar nyelvészetből Csűry Bálint irányításával. Mindezekben a szűkülő erdélyi világban annak is szerepe volt, hogy Csűry tanára volt a református kollégiumban. Már a felkészülés és az indulás is szokatlan volt tehát: nem az egyetemi stúdiumok vezették el későbbi kutatási témáihoz, hanem a Csűrynek és Kelemen Lajosnak tulajdonítható beavatás ösztönözte a rendszeres és elmélyült szakmai tájékozódásra.

Később tanári, intézetvezetői munkájában is az oktatásnak ezt a modelljét tekintette ideálisnak. Az 1940-ben újrainduló Ferenc József Tudományegyetemről, amelynek professzora lett, és az Erdélyi Tudományos Intézetéről mondja később: „Az egyetemi tanszék a kutató-nevelés lehetőségét nyújtotta, az 1940 őszen megalakított Erdélyi Tudományos Intézet viszont lehetőséget teremtett nagy tudományos termv munkálatok végzésére, ill. végeztetésére is.” (Új Erdélyi Múzeum 1990: 248–9). Érdemes arra is felfigyelni, hogy a harmincas évek végén, doktori fokozata megszerzése után, az EME levéltári kutatójaként a Márton Gyulák hallgatói nemzedéke számára már ő tölti be azt a szerepet, amit tíz évvel korábban Csűry.

3. 1940-ben szegedi, pécsi, budapesti egyetemi tanárokkal indul újra a kolozsvári magyar egyetem. Elenyésző számban vannak közöttük kolozsváriak. Szabó T. Attila a ritka kivételek közé tartozik, és ennek meghatározó jelentősége van a későbbiekre nézve. Az ő professzori státusa nélkül nem alakulhatott volna ki sem a további nemzedékekre ható folytonosság, sem a névtani, nyelvföldrajzi, nyelvtörténeti, kontaktológiai kutatásoknak az a távlata, amely iskolává fogja majd össze az erdélyi nyelvészeket. Ekkor lett tehát Szabó T. Attila a Ferenc József Tudományegyetem nyilvános rendkívüli tanára, a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatója. Ugyancsak ő kap megbízatást az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztályának vezetésére. Ettől kezdve aktív egyetemi oktató 1971-ig, nyugalomba vonulásáig, azzal a kényszerű szünettel, amit az 1952–54-es „eltávolítása” jelentett.

Közben az egyetem maga többször változik, és változik az erdélyi világ, az erdélyi magyarság helyzete. Ennek következménye Szabó T. Attila szokatlan egyetemi tanári pályája: fiatalon, 34 éves korában lesz professzor, intézetvezető, osztályvezető, majd egy kényszerű cezúra, a történelem cezúrája után a csak a kutatásainak élő, az egyetemmel, talán a tanszékkel is kissé meghasonlott vezető professzor. A „vezetőt” nem adminisztratív értelemben használom: erre ebben a korban bizonyára nem is vágyott, és az akkori politikai, ideológiai elvárások szerint ilyen tisztséget nem is láthatott volna el. De vezető volt folyamatosan tekintélyénél fogva. Ezt a tekintélyt nem vonta senki kétségbe: sem a tanszék hivatalos vezetője, Márton Gyula, sem a Bolyai, majd a Babeş–Bolyai vezetése, sem az akadémiai intézet és az egyetem román nyelvészei.

4. 1944 őszen a megváltozott helyzetben a kolozsvári egyetem előbb Állami Tudományegyetem lett, jogfolytonossága megszűnt, 1945-ben pedig új egyetem indult, a Bolyai, amely azonban tanárai jelentős részével de facto örököse a korábbi egyetemnek. Ezt a foly-

tonosságot jelenítette meg az is, hogy – szűkülő térben ugyan és fokozódó politikai nyomás alatt – a Bolyai is az erdélyi fiatalok egyeteme volt.

Az elmúlt másfél évtizedben sok vita folyt a Bolyai Tudományetemről: intézményként jogos restitúció tárgya a magyar nemzeti közösség részéről, hiszen 1959-ben önkényesen szüntették meg a román egyetemmel való egyesítés címén, valójában megtorlásként arra a hangulatra, azokra a nyíltan is kifejezett követelésekre, amelyek az 1956-os magyarországi forradalom bátorításaként az egyetemen is elhangzottak. Némelyek óvnak bennünket tőle, és olyasmit tulajdonítanak a Bolyainak, ami színvonalban és ideológiában az ötvenes években minden egyetemre jellemző volt a közép- és kelet-európai térségben. A Bolyai sem lehetett kivétel.

Kétségtelen azonban: máig érződik a hatása annak, hogy volt a Bolyai Egyetem, és máig viseljük a következményeit annak, hogy immár 47 éve nincsen. Tizennégy év csekélynek tűnhet egy intézmény teljes életkoraként – ennyi telt el a Bolyai elindulása és megszűnése között. A két egymást követő magyar egyetem azonban 1940 és 1959 között már szinte egy nemzedéknyi időszakot fog át, és ez már nem kevés. Ehhez még hozzá lehet venni azt, hogy egy olyan nemzedék egyeteme lehetett a Bolyai, amely a háború után indult nagy reményekkel és tenni akarással. A mai hetven-nyolcvanévesek nagy nemzedéke ez: jelentős íróké, tudósoké, művészeké és nagy tanáregyéniségeké. Az egyetemi magyar oktatás központi része pedig ekkor és 1959 után is a bölcsészkar volt, szakmai és adminisztratív pozícióival pedig sok tekintetben éppen a magyar nyelvészeti tanszék.

5. Az 1948-ban bekövetkezett törés legalább olyan traumatikus volt, mint a közvetlenül a háború utáni: ennek az évnek a nyarán következett be az oktatási intézmények államosítása, már 1947-től a magyar állampolgárságú professzorok kényszerű eltávozása a Bolyairól, a tanári kar cseréje, a felsőoktatás átszervezése szovjet modelltől. Az eltávozott oktatók pótlásáról gyorsan kellett gondoskodni. Ez a feladat a nyelvészeti tanszéken Szabó T. Attilára hárult. Ekkor került a tanszékre az ETI korábbi fiatal munkatársai közül a fogságból hazatért Márton Gyula és Gálffy Mózes. Az új tanárokat 1948. december 15-én nevezték ki, 1949 januárjában kezdődött meg az oktatás. A tanszéken pedig azonnal elkezdődött előbb a Fekete-Körös völgyi, majd a moldvai nyelvföldrajzi kutatások megtervezése. Mindkettő közös munkaként indult a kolozsvári akadémiai intézettel, részben az intézet néhány román kutatójával. 1949-ben és 50-ben Szabó T. Attila már román nyelvű beszámolót publikál a Fekete-Körös völgyi és a moldvai kutatásról. 1953-ban a Magyar Nyelvben számol be a tanszék moldvai kutatásairól.

6. Hogy milyen volt ekkor tanárként? Milyenek látták hallgatói? Mindannyian tudjuk saját tapasztalunkból is, hogy az életkor, a hallgatói létszám, a külső körülmények is meghatározzák a tanár és hallgatói viszonyát. Egészen fiatalon: közvetlenebb a kapcsolat.

Az 50-es években az akkori hallgatók visszaemlékezése szerint a professzor szigorú és emberséges volt a vizsgáztatásban, lelkiismeretes a szakdolgozatok irányításában, javításában. Varró Ilona írja, aki 1948–1952 között volt hallgatója, és már kismama, amikor nyelvtörténetből vizsgára jelentkezett: „nagyon féltünk tőle. Különösen egy hirhedt mozdulatát rettegtük: azt, amikor vizsga közben hátulról előrefelé a hajába túr. Köztudomásúlag ez jelentette nála az elbukást, s a felelő, aki a hajmeresztésnek ezt az önkéntelen gesztusát kiváltotta: akár ne is folytatta légyen mondókáját. Érthető hát, hogy még álomban is ez a vészmozdulat kísértett, amikor a negyedév legnehezebb anyagából: történeti nyelvtanból vizsgára készültem. Se holt, se eleven nem voltam, amikor ... sorra kerültem.” A vizsga úgy zárult, hogy a professzor meg is dicsérte: „A leckeönyvemben – nem hittem a szememnek – ... életem »legigazságtalanabb« kitűnője ékeskedett, legszigorúbb és legigazságosabb professzorunk, Szabó T. Attila aláírásával.” (Igaz Szó 1970: 630–1.)

7. 1952-ben következett be a már említett cezúra tanári pályáján. Márton Gyula írja kéziratos visszaemlékezésében: „1952 őszén Szabó T. Attilát váratlanul elbocsátották az egyetemről. Az új tanévet nélküle kezdtük meg. // Ő, amint később megtudtam, fontos szerepet tulajdonított nekem elbocsátásában, erről azonban szó sem volt. Olyan súlyos egyéniségeket bocsájtottak el vele együtt, mint pl. Al. Rosetti, Iorgu Iordan és Al. Graur. Mivel kiderült, hogy túlkapas volt, hamarosan vissza is vették őket (1954 őszén). // A tárgyat szét kellett osztani: Szabédi László kapta a történeti mondattant, nekem kellett előadnom a történeti hangtant és alaktant, valamint a szókincs történetét. // 1952 őszén engem neveztek ki tanszékvezetőnek, így a tudományos munka további szervezésének és irányításának feladata rám hárult.” Magam sem látok semmi okot annak feltételezésére, hogy ebben a kétéves mellőzésben bármilyen személyes indíttatásnak, kicsinyes bosszúnak szerepe lett volna. Szabédi Lászlóról meg kell jegyezmem, hogy 1947-ben került az egyetemre az esztétika és a világirodalom oktatására, 1956-ig az irodalomtörténeti tanszék tanára, vezetője is volt. Szabó T. Attila a kényszerű szünet két esztendeje alatt az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgozott az éppen soros szótári munkálatokban, valamint az intézettel közös témákon, a Fekete-Körös völgyi és a moldvai kutatáson, és közben végezte megszokott levéltári kutatásait. Visszakerülése után egészen nyugdíjazásáig a magyar nyelvtörténeti előadásokat tartotta magyar főszakosoknak, speciális kollégiumokat nyelvjárástörténetből, helyesírástörténetből és névtanból. Sokszorosított egyetemi jegyzetét 1962-ben publikálta „Magyar történeti nyelvtan” címmel, három részben: I–II. Történeti hang- és alaktan; III. A magyar szókincs története.

8. 1956-ban jelent meg „A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1955” című jubileumi tanulmánykötet az Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó kiadásában. Szabó T. Attila ebben már nagy tanulmánnyal van jelen, „A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban” cíművel (445–92), és ez a rehabilitáció jelének is tekinthető. Szabédi László – aki ekkor már „gyanússá válik” – nem szerepel a kötetben; Csendes Zoltán, a másik későbbi mártír professzor, igen. Márton Gyula „A zilahi fazekasmesterség szakszókincse” című munkájának szótári részét közli a kötetben. Az érzékelhető, hogy a romló és egyre veszélyesebbé váló politikai légkörben ő is, Szabó T. Attila is, „semleges téma” mellett döntött, amikor tanulmányt kértek tőlük, holott az egyetemi évfordulóra indokolt lett volna a kutatási beszámoló vagy új kutatási program bemutatása. Szabó T. Attila ilyeneket publikált aztán 1958-ban és 1965-ben a Iorgu Iordan-, illetve az Al. Rosetti-emlékkönyvben. A két egyetem Közleményeiben Gálffy Mózes és Márton Gyula közös beszámolója pedig éppen 1956-ban jelent meg ezzel a címmel: „A Bolyai-Egyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjáráskutató tevékenysége a magyar autonóm tartományban” (Társadalomtudományi sorozat 1956. I/1–2: 253–80 + 11 térképmelléklet).

9. A kor veszélyes, kiszámíthatatlan fordulatai közepette Márton Gyula tanszékvezetőként a Szabó T. Attilával való viszonyában, mint maga is érezte, gyanússá vált. Két erős egyéniség volt együtt a létszámában ekkor még gyarapodó tanszéken: Szabó T. Attila tíz évvel idősebbként, Márton Gyula hajdani tanáraként és főnökeként, Márton Gyula fiatal tanszékvezetőként, aki adminisztrálta, a külső támadásokkal szemben védte és fejlesztette a tanszékét. Csendben, de nem feszültségek nélkül kialakult aztán közöttük egy olyan munkamegosztás, hogy egyikük szakmai súlyát és tekintélyét vetette latba a tanszék érdekében, másikuk szervezési képességét és politikai befolyását. Ez előnyére vált a tanszéknek, hiszen mindkettőre szükség volt. Az elhatárolódásnak ritkán voltak szakmai következményei. Ilyennek tekinthető az, hogy a hatvanas évek elején két munkaközösség alakult a román hatás vizsgálatára. Szabó T. Attila a feudalizmus kori román kölcsönzések tervmunkájáról

számol be ekkor, Márton Gyula a mai magyar nyelv román elemeinek vizsgálatáról. Szakmailag az lett volna indokoltabb és célravezetőbb, ha együtt dolgozik a két munkaközösség.

10. Az ötvenes évek legvégén Szabédi László nyelvészeti működése, majd tragikus halála okozott traumát a tanszék életében, és vált ok nélkül is bántó emlékké Szabó T. Attila számára. Szabédi 1956-ig az irodalom tanszék vezetője volt, de 1952 és 1954 között már ő is osztozott Szabó T. Attila nyelvtörténeti kurzusán. Szintén a nyelvészeti tanszéken ő vezeti be új diszciplínaként a magyar irodalmi nyelv történetének oktatását. Az ötvenes évek közepén egyre inkább kiábrándul a korábban vállalt ideológiából és rendszerből, státusával is átkerül a nyelvészeti tanszékre, amely számára bizonyára védettebbnek tűnt. Valószínűleg ilyen szakmai, szellemi menedéknek tekintette témaként a magyar nyelv őstörténetét is. Megszállottan ezen dolgozott, ezt oktatta.

Az 1974-ben a Kriterion Könyvkiadó által megjelentetett „A magyar nyelv őstörténete. A finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének bizonyítékai” című könyv Előszavát 1958. október 30-án jegyzi, fél évvel a halála előtt. Ebben írja: „1955 őszén, két évtizedes tünődés-tanakodás után, egy magyar etimológiai szótár terve fogamzott meg bennem, mely a magyar nyelv eredeti szavainak távolabbi múltjáról, más nyelvek szavaihoz fűződő kapcsolatáról tájékoztatná a nyelve múltja iránt érdeklődő magyar olvasót... Tervemet közöltem az egyetem és a filológiai kar vezetőségével, a nagy munkához segítséget: munkaidőt, nyugalmat kérve. Az egyetem vezetősége a kért segítséget meg is adta, és ezért e helyen is köszönetet mondok név szerint Bányai László, Takáts Lajos, Márton Gyula, Gáll Ernő és Bodor András kartársaimnak. Márton Gyula azonban kifogásolta, hogy akkor, amikor a finnugor és az indoeurópai nyelvek ősrökonságának feltevését a magyar nyelvudomány képviselői még nem fogadták el, mindjárt egy magyar–latin összehasonlító szótárral álljak elő. Így született meg a csak ezután kiadandó szótár összeállítása előtt »A magyar nyelv őstörténete«, melynek első része finnugor–indoeurópai, közelebről a magyar–latin nyelvhasználat módszertani kérdéseivel foglalkozik, második része a magyar és a latin hangrendszer, harmadik része pedig a magyar és a latin alakantveti egybe.” (I. m. 5, 7–8.)

Márton Gyula véleménynyilvánításra Szabó T. Attilát kérte föl az elkészült munkával kapcsolatban. Mivel erre nincs utalás az Előszóban, feltételezhetően 1958 novemberében vagy decemberében. Kettejük vitája szerencsétlen módon egybeesett azzal az időszakkal, amikor már nyilvánvaló volt az egyetemet fenyegető veszély: a Bolyai Tudományegyetem erőszakos beolvasztása. Erre és Szabédi lelki válságára Szabó T. Attila nem lehetett tekintettel, amikor saját szakmai véleményét őszintén elmondta. 1959 áprilisában bekövetkezett a két egyetem egyesítése, április 19-én pedig Szabédi végső tiltakozása: öngyilkossága.

11. A professzor 1971-ben vonult nyugalomba, 65 éves korában. Nem szakította meg a kapcsolatát a tanszékkel, folytatta a doktori témák irányítását, noha több írásából, interjújából érzékelhető, hogy nem volt jó véleménnyel a tanszékről, a tanszék tagjairól. A következő évben egy országos átszervezés keretében a nyelvészeti tanszéket egyesítették a magyar irodalom tanszékkel. Az egyesített tanszéket irodalomtörténetész professzorok vezették 1985-ig. Ekkor már egyre inkább érzékelhetővé válik a leépítés szándéka. Márton Gyula 1976-ban bekövetkezett halála után Szabó T. Attila kilátástalannak látta a tanszék jövőjét. Hangot adott annak a véleményének, hogy senki nincs, aki folytassa a tanszéki munkálatokat. A helyzet valóban kilátástalan volt, de ennek nem a tanszéki közösség tehetetlensége volt az oka, sokkal inkább az, hogy egyre szűkebbé válik a tere a magyarságtudomány oktatásának és kutatásának, a szakmai eredmények publikálásának.

Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” első kötetének megjelenése és sikere után azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a szerkesztés további munkájára munkatársakat kell toborozni.

A szakképzett munkatársak pedig a tanszéken voltak. Elsősorban hozzájuk fordult, őket kérte föl a professor: a 2. kötetből már Kósa Ferenc, Vámszer Márta, Zsemlyei János, a 3. kötetből B. Gergely Piroska, majd folyamatosan mások is részt vesznek a szerkesztésben. Halála után Vámszer Márta, őt követően Kósa Ferenc és Zsemlyei János, legújabbán, már a 3. nemzedékből, Fazakas Emese a főszerkesztő.

12. Az emberi élet, a nagy tudósoké is, lezárul, az életmű azonban kivételes esetben tovább épül, gazdagodik és hat, éli a maga életét. A tanári pálya aktív korszaka is óhatatlanul véget ér, a példa és a hatás azonban megsokszorozódik a tanítványokban. A kettő együtt, a tudós szakmai öröksége és a tanár nevelő példája, mint a Szabó T. Attila professzoré is, gyűrűzik tovább a múlt időkben.

PÉNTEK JÁNOS

The university of Kolozsvár and its professor

This paper is about the thirty-one years between 1940 and 1971 that Attila T. Szabó spent teaching at the university of Kolozsvár. The title mentions “the university of Kolozsvár” although, during the twentieth century, Kolozsvár now had a Hungarian university and now it had none, and the opportunities of higher education in Hungarian were also quite variable in that city. This situation has not come to a satisfactory solution even today. The institution that Attila T. Szabó was a professor of cannot simply be referred to as “the university of Kolozsvár”. For him and some of his fellow professors, this was like the situation of certain Hungarian communities in the Carpathian Basin, the members of which successively turned into citizens of a number of different countries without ever leaving the village in which they had been born. Szabó, too, was professor of at least three different universities while teaching at “the university of Kolozsvár”. The locality and the sometimes unforeseeable turns that history was taking determined his teacher’s and scholar’s career, a rather unusual career to be sure.

JÁNOS PÉNTEK

Szabó T. Attila és a néprajztudomány

A Szabó T. Attila műveit méltató, majd a kiteljesedő életművét értékelő írások viszatérően hangoztatják, hogy a nyelvtudóst – sokféle ágazó munkássága okán – föltétlenül a néprajz, az irodalomtörténet és a művelődéstörténet is számon tartja; számos cikke, tanulmánya, könyve alapján magáénak vallhatja. Ő maga sok alkalommal megfogalmazta és interjúkban megerősítette, hogy kutatásaival nemcsak a nyelvtudomány eredményeit, hanem más szakokét is igyekszik gyarapítani. Centenáriumi emlékülésünk programja szemléletesen tanúskodik erről a törekvésről és a nyomában kialakult széles körű véleményről. Azonban mindjárt hozzá kell tennünk, hogy amikor az emlékülések kívánalmaihoz, egyáltalán az életmű számbavételének gyakorlati formáihoz igazodunk, tehát részenként, tudományterületenként tekintjük át az ünnepeelt munkásságát, egy pillanatra sem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Szabó T. Attila érdeklődésében – talán néhány ifjúkori évet kivéve – a sokféle ágazás sosem a távolodás, hanem mindig az egységes egész felé mutatott. Más szakok nevében nem beszélhetek, de amennyire Szabó T. Attila munkásságát ismerem, jó okom van a néprajzhoz való kapcsolódáshoz hasonlókra gondolni. Úgy írt néprajzi cikkeket, hogy sosem adta föl nyelvtudós azonosságtudatát, sőt éppen ez képezi a néprajzi érdekű írásokban

a néprajz számára a többletet. Sosem gondolta magát etnográfusnak vagy folkloristának, jóllehet számos művét fenntartás nélkül néprajzinak fogadjuk el. Előadásunkban elsősorban ezeket tekintjük át, természetesen nem feledkezve el más műveinek néprajzi szempontú szemléléről sem.

Szabó T. Attila néprajzi kapcsolataihoz elválaszthatatlanul hozzátartozik, hogy az első és mindmáig egyetlen, könyvformátumú életrajza néprajzos szerző tollából származik (BALASSA IVÁN, Szabó T. Attila [1906–1987]. Erdély nagy nyelvtudósa. Bp., 1996.). Balassa Iván írásának emellett elsősorban a csaknem fél évszázados személyes kapcsolat dokumentumainak földolgozása az érdeme. Sok figyelemre méltó adalékkal szolgál, azonban nézeteitől előadásunkban legtöbbször eltérünk.

Nehéz megállapítani, milyen néprajzi olvasmányokhoz jutott hozzá, egyáltalán milyen szakismeretekhez juthatott fölkészülése éveiben a fiatal Szabó T. Attila. Döntő lenne tudni, mely néprajzi tanulmányokra hivatkozott a nyelvjáráskutatás és a néprajz kapcsolatára építő Csúry Bálint szemináriumain és munkatársi kapcsolatukban. Azután mi volt az a szakirodalom, amit Kolozsvárott tanulmányozni lehetett. Természetesen nem zárjuk ki a terepen járás tapasztalatát sem, ám ehhez is kellett előtanulmányok. Akkor is, ha tudjuk, hogy az erdélyi népélet színességével és elevevőségével a korabeli erdélyi város lakó nap mint nap szembesült, hiszen a jelenségeknek tudatosulniuk kellett és értelmezést kellett kapniuk. Gondolhatunk az 1930 nyarán Csúry társaságában Moldvában tett kutatóútra, melynek során olyan életmóddal és szóhasználattal találkozott, amelynek fölidézése egy mai szakember számára időutazással fölrhető. A Lápos menti Domokosról közölt cikket „Karácsonyi népszokások” címmel (Erdély 35. 1938: 88–92), amely az 1932 nyarán a nevezett községben töltött, „a néprajzi viszonyok” tanulmányozására szánt nyolc hét terméke. Mégis tudnivaló, hogy ebben az időben az erdélyi magyar néprajzkutatás a korábbi évtizedekhez képest mélypontra volt, még gyűjtőmunka sem igen folyt, képzettnek mondható szakember nem dolgozott. Magyarországon a néprajztudomány igen nehezen és lassan heverte ki az első világháború és következményei okozta veszteségeket. Az 1920-as években alig születtek, még ritkábban láttak napvilágot meghatározó művek, sokáig hiányzott a régóta várt első szintézis. Így történhetett, hogy Szabó T. Attila néprajzi ismereteit és szemléletét „A magyarság néprajza” (Bp., 1933–37.) négy kötete alapozta és határozta meg. 1937-ben terjedelmes ismertetőt közölt róla a Páztortúzbán (396–8).

Az ismertetőből kiderül, hogy igen részletesen végigolvasta a terjedelmes köteteket és elfogadta a CZAKÓ ELEMÉR nevével jegyzett, de gyaníthatóan VISKY KÁROLY által írt ajánlás művelődéstörténeti fogantatású néprajzi alapvetését. Magáévá tette az európai néprajz nagy hagyományú, a magyar néprajz addigi történetében központi szerepű nézőpontot, azt, hogy a néprajz a kultúra legkorábbi rétegeit kutatja. Szabó T. Attilától idézzük: „A néprajz célja ... az, hogy az egyes népek, illetőleg az emberiség egyetemének birtokában lévő tárgyi és szellemi műveltségjavak keletkezését és eredetét világítsa meg. E tudomány művelőjét tehát elsősorban olyan jelenségek, az olyan anyagi és szellemi világgal összefüggő mozzanatok érdeklik, amelyeknek eredete az emberiség legkezdetlegesebb korába nyúlik vissza. A néprajz tulajdonképpen történeti jellegű tudomány, és célját tekintve a művelődéstörténethez áll legközelebb” (i. m. 396). Szabó T. Attila elfogadta a két tudományág közötti „A magyarság néprajza” bevezetőjében megfogalmazott különbségtételt is. Azaz a művelődéstörténet a kultúra kezdetleges állapotától a jelen felé – mintegy fejlődésvonalat követve – vizsgálódik, míg a néprajz fordítva, a jelenből próbál régebbi korokra következtetni. Ez a vélekedés a jelen állapotot a népek mondott kultúra hanyatlásának tekinti, a történeti adatokat pedig a rekonstrukció során használja föl. Szabó T. Attila néprajzi cikkeit és néprajzi értékű munkáit hozzájárulásként írta, azokhoz a kutatásokhoz, amelyek „azt a különös

műveltségötvözetet vizsgálják, amelyet magyar népi műveltségnek nevezhetünk”. Egyre erősödő, majd kiteljesedő művelődéstörténeti érdeklődésébe illesztette be a néprajzot.

Az idézett könyvismertetés egyetértő jellege magyarázza, hogy míg Magyarországon az általános elismerő fogadtatás mellett fontos megállapításokat tartalmazó, szemléletváltást is fölvető szakkritikák láttak napvilágot, szerzőnk írásában a mű semmifajta bírálatával sem találkozunk. A magyarság néprajzát nem lezárásnak, hanem programadásnak fogta föl. Kritikája, mert a szöveg egy vonatkozásban mégis tartalmazott kritikát, a fent említett erdélyi állapotokra, a néprajzi kutatások hiányára vonatkozott: „e bércecs hazában nincs senki, aki a néprajzi kutatók egész életet odaáldozó csapatához szegődött volna” (i. m. 398). (Nota bene: Erdély-t azért nem írt, mert abban az időben a földrajzi neveket nyilvánosan csak románul lehetett használni.)

A magyarság néprajza elolvasásának – talán nem túlzás mondani – élménye élethosz-szig meghatározta Szabó T. Attila néprajzról alkotott képét és fölfogását. Mielőtt némelyik művét kissé közelebről szemügyre vesszük, még néhány megjegyzést kell tennünk. Az idézett ismertetésből kirajzolódó szemlélet és annak tartóssága megérteti, miért hasztalan az elméletek iránt amúgy is visszafogott érdeklődést tanúsító Szabó T. Attila munkáiban a mindenkori néprajzi irányok befolyását, különösen újabb elméletek hatását keresni.

Az 1930-as évek második felében azonban volt életében egy viszonylag rövid és szerintünk említetlenül nem hagyható fontos szakasz, ami némileg ellentmond a fenti állítás-nak. Csatlakozott a romániai magyar társadalom problémáit föltárni, megérteni és távlatban orvosolni szándékozó fiatal magyar értelmiségiekhez. A magyarországi és szlovenszkió szociográfiai mozgalmakhoz hasonló falujárásokat Erdélyben DIMITRIE GUSTI monografikus kutatásai is ösztönözték. 1936-ban a kolozsvári református teológia kezdeményezésére az Erdélyi Fiatalok értelmiségi csoport a kalotaszegi Bábonnyban szervezett falukutató tá-bort. Az anyagi alapot Kós Károly és a református egyházmegye teremtette meg. A hatósági engedély elnyerésére Gusti professzor közbenjárására is szükség volt, és végül ez segített, amikor a helyi hatalom mégis föllépett a táborozók ellen. A táborozást 23 főiskolás részvé-telével Szabó T. Attila vezette. A résztvevők jelentős fizikai munkát is vállaltak (utat épí-tettek, patakot szabályoztak), illetőleg elkészítették a község történeti-demográfiai fölméré-sét, feltérképezték a települést, felmérték a lakásviszonyokat, és természetesen néprajzi, valamint népnyelvi gyűjtést végeztek. Az ellenséges hatósági környezet miatt hasonlóra azelőtt nem s ezután is majd csak Észak-Erdély visszacsatolását követően került sor. Az utóbbiak elsősorban a kitűnő szociológus, Venczel József nevéhez kapcsolódtak, Szabó T. Attila közvetlenül már nem vett részt bennük. A bábonyi munkáról azonban több írásban beszámolt: „Az első munkatábor” (Hitel 2. 1937: 51–65), „Bábonny története és települése” (Erdélyi Múzeum 44. 1939: 35–62, külön füzetben is), „A bábonyi népi építkezés néhány emléke” (Erdély 35. 1938: 19–22). Ennek a tevékenységnek a keretében íródott átfogó-ismertető, munkára serkentő tanulmánya is: „A transylván magyar társadalomkutatás” (Hitel 3. 1938: 1–22, külön füzetben is). Ezek az írások, mint az egész erdélyi magyar falukutatás természetes módon képezik előzményét a magyar társadalomnéprajznak.

1940 után Szabó T. Attila munkásságában a történeti nyelvészettel és a nyelvjárástan-nal foglalkozó, igen sokszor néprajzi érdekű művek mellett nem találunk terepmunka ered-ményeként készült néprajzi cikkeket. Ám viszonylag rendszeresen, különösen élete második felének egy szakaszában szívesen ismertetett néprajzi könyveket. Azért a második felében, mert több mint egy évtizeden át Romániában magyar néprajzi kötetek nem jelentek meg, magyarországiak ismertetését pedig tiltották. Tegyük hozzá: egy ideig fórum sem volt, aho-vá imi lehetett volna, s ha lett volna, néhány évig neki magának is csupán elvétve nyílt köz-lésre szabadsága. Amint azonban értékes kiadványok jelentek meg, Szabó T. Attila terje-delmes ismertetéseket írt róluk, mint a ma már könyvritkaságnak számító, FARAGÓ JÓZSEF

és JAGAMAS JÁNOS által gondozott „Moldvai csángó népdalok és népballadák”-ról (Korunk 16: 1761–5), valamint KONSZA SAMU „Háromszéki magyar népköltészet” című gyűjteményéről (Korunk 17: 452–7), ugyanígy NAGY JENŐ kalotaszegi népi öltözetről szóló könyvéről (Utunk 14. 1959/7: 2) és mint magyarországi kiadványról társtalánul BERZE NAGY JÁNOS magyar népmese-katalógusáról (Korunk 3. 1959: 279–82).

Amikor az 1960-as évek legvégén egynéhány esztendőre szabadabb lett a könyvkiadás, és egy sor régóta asztalfiókban rejtőző néprajzi mű napvilágot láthatott, egész sorozat ismertetést jelentetett meg: ALMÁSI ISTVÁN és OLOSZ KATALIN magyargyerőmonostori népköltészeti kötetéről (Igaz Szó 18. 1969: 871–8), KURCSI MINYA FARAGÓ JÓZSEF által közzé tett meséiről (Igaz Szó 18. 1969. (XVIII.) 704–710), később több ízben az etnográfus KÓS KÁROLY kötetéről. (Először: KÓS KÁROLY, Népélet és néphagyomány: Korunk 31. 1972: 1885–90.) További felsorolás helyett érdemes két dologra figyelni: néprajzi érdeklődése megmaradt, és akkor is tudott időt szakítani néprajzi művek olvasására meg értékelésére, amikor hajlott korában egyelőre még egyedül végezte az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság szerkesztését. Szemléleti megközelítése megmaradt, és ezúttal sem akart okosabb lenni a néprajzosoknál, nem osztott tanácsokat, hanem szellemi energiát nem kímélve, tudósi tekintélyével hangsúlyozta e művek jelentőségét. Tette ezt a nyelvészet mellett más tudomány-szakokhoz tartozó művekkel is, mint például a Kriterion Könyvkiadó „fehér könyvek”-nek emlegetett művelődéstörténeti sorozata darabjaival, de leginkább a néprajzi kötetekkel.

Az utóbb szóba hozott, a romániai magyar könyvkiadás egy időre pezsdültebb esztendeire esnek az ünnepeltnek azok a művei, amelyeket a folklorisztikához sorolhatunk, bár BALASSA IVÁN Szabó T. Attila életrajzában az irodalomtörténet fejezetében emlékezett meg róluk. Velük kapcsolatban előjáróban utalunk rá, hogy Szabó T. Attila szívesen művelte a kutatás- és tudománytörténetet. Értékesek mind az elődokról, az erdélyi pantheon alakjairól készített írásai, mind azokról a kortársairól írt emlékezései, nekrológjai, akiknek az erdélyi pantheonba kerülését ily módon, hitelesen maga is segítette.

Önálló kiadványban jelent meg 1942-ben az általa mint tisztségviselő és az Erdélyi Múzeum szerkesztője által írt „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai” (Kolozsvár, 1942.). Nemcsak nagyléptékű áttekintése Erdély akadémiaja gazdag múltjának, hanem címének megfelelően programadás, a tennivalók számbavétele, magától értetődően néprajzi vonatkozásokkal is, mindez szilárdnak igazán nem nevezhető politikai helyzetben, a háború alatt. Több dolgozatban közreadta, amit a nyelvtörténeti és a nyelvjárástani kutatások történetéről tudott. Közülük ezúttal most a néprajzhoz leginkább kötődőt említjük, a FARAGÓ JÓZSEF (folklor) és ANTAL ÁRPÁD (irodalomtörténet) társszerzőségével alkotott Kriza János-monográfiát, amelyben harmadikként az ő tollából született meg Kriza néprajzi érdeklődésének értékelése (Kriza és a Vadrózsák helye a nyelvjáráskutatásban. Bukarest, 1965. 203–68; átdolgozott-bővített kiadás: Kolozsvár, 1971. 177–232). Kriza az egyik főszereplője „A hazai magyar népballada-gyűjtés életútja” című jeles tanulmányának; KALLÓS ZOLTÁNNAK az egész magyar nyelvterületen hatalmas sikert arató gyűjteménye ihlette (Balladák könyve. Elő hazai magyar népballadák. Bukarest, 1970. 5–42), annak bevezetőjeként jelent meg. Szabó T. Attila a kötet gondozását, jegyzetelését is vállalta. Nem az az érdeme, hogy ismeri és alkalmazza a balladakutatás korábbi és kortárs elméleteit, ezt hiába keresnénk benne, hanem a gyűjtéstörténet egységes folyamatba foglalása, a magyar népköltészeti gyűjtésben Erdély kiemelkedő szerepének hangsúlyozása, a folyamatosság fölmutatása, melyet KALLÓS könyve koronáz meg. A cím („hazai”) Románia mai területére vonatkozik, annak a kényszernek a következménye, hogy a kultúrpolitika, ahol csak tette, akadályozta az erdélyi és más magyarok lakta területek nyelvi-műveltségbeli összetartozásának bemutatását. Személyesen nem olvashatta föl a Magyar Néprajzi Társaság tudománytörténeti

ülésszakára a kolozsvári néprajzi tanszék alapítójáról készített előadását sem: „Viski Károly nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkássága” (Ethnographia 85. 1974: 158–74).

Szabó T. Attila ezekben az esztendőkbén más vonatkozásban is foglalkozott folklorisztikával. A „Haja, haja virágom” című bibliofil kötet (Virágénekek. Bukarest, 1969.) az ő munkájaként, bevezető tanulmányával (5–19) kísértén a XV. századtól a jelenkorig tartalmaz válogatást, csaknem félévezredes ívet alkotva az első fennmaradt virágénekektől a kortárs magyar lírai népdalokig. Különös értéke, hogy kedves, közeli barátja, Gy. Szabó Béla eredeti dúcokról nyomott fametszetei illusztrálják. (Szabadjon ide iktatni egy személyes, de közérdeklődésre számot tartó emléket. A könyv nyomdába kerülése idején mondta el nekem, hogy a cenzúra egy ideig visszatartotta a kéziratot, mert a mindenkori román virágénekekkel való párhuzamot hiányolta belőle. Amikor elfogadta, hogy ez nem lehetséges, ki kellett hagyni a szövegek földrajzi lelőhelyeit, mert azok nagy része nem Romániára vonatkozott.) Ez a szép könyv nemcsak a tudós kedves ajándéka a könyvgyűjtőknek, hanem első fontos közleményeinek kései visszhangja is. A koraujkori kéziratoss lírai versek és epikus énekek ismeretében huszonevesen figyelemre méltó teljesítményt ért el: „Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI–XIX. századi kéziratoss énekeskönyvei” (Erdélyi Irodalmi Szemle 6. 1929: 284–304, külön füzetben is; egyébként ez volt az első nyomdafestéket látott tanulmánya) és „Kéziratoss énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században” (Zilah, 1934.). Utóbb még számos, általa levéltárakban föllett e körbe tartozó, főleg műköltészet és népköltészet határvidékén elhelyezhető szöveget tett közzé.

Néprajzi cikkeinek legnagyobb csoportját a történeti adatközlések és a történeti adatközlésen alapuló írások alkotják. Nem könnyű ezeket a különböző nyelvtörténeti témájú közleményektől határozottan elválasztani, hiszen a történeti néprajzi kutatásoknak nagyon fontos forrása az a koraujkori levéltári anyag, melyre támaszkodva Szabó T. Attila dolgozott. S ha nyelvtörténeti cikként olvassuk a levéltári bűvárlat eredményét, gyakran akkor is hamar rátalálunk néprajzi vonatkozásokra. Nem feledkezhetünk meg a nagyszámú történeti helynévközlésről. Ezek sorában a legterjedelmesebb, a „Kalotaszeg helynevei”-nek hatalmas korpusza (Kolozsvár, 1942.) szinte kifogyhatatlan néprajzi adattár. Szempontunkból sem maradhat említés nélkül fontos településtörténeti tanulmánya: „Kolozsvár települése a XIX. századig” (Kolozsvár, 1946.).

Legbiztosabb szempont magának a szerzőnek a döntése. Ha néprajzi folyóiratban (előbb a Néprajzi Értesítőben, majd az Ethnographiában) jelentette meg közleményét, bizonyára elsődlegesnek ítélte a néprajztudomány illetékességét. Az Ethnographiában napvilágot látott írások zöme különben az 1960-as, 1970-es évekre esik, amikor a folyóiratot az a K. KOVÁCS LÁSZLÓ szerkesztette, akivel annak idején az Erdélyi Tudományos Intézetben munkatársak voltak. Ő vállalta az akkor igazán nem kedvező körülmények között más erdélyi szerzők nem postai úton küldött cikkeit is, bár éppen Szabó T. Attila mesteréről, Kelemen Lajosról készített nekrológja – a szerző kérésére – álnéven jelent meg (HEGYI MIKLÓS, Kelemen Lajos [1877–1963] és történeti néprajzi munkássága: Ethnographia 75. 1964: 617–24).

A történeti néprajzi írások nagy része a tárgyi világ néhány csoportjával foglalkozik: textiliák (hímzések, szőttések), viselet, kerámia, építkezés és lakáskultúra (ház, kapu, berendezés). Számos további írás szól az egykori mindennapok egy-egy részletéről. Mindezeknek szinte azonos a fölépítése. Többnyire ismert, korábban fölvetődött problémához tartozó, általa kifejlesztett adatokra (rendszerint nagyobb számú adaléokra) építkezve fejti ki mondanóját a szerző. Kiderül, vajon az újabb ismeretek fényében miért módosul az eddigi álláspont vagy éppen miért erősíthető meg. A fazekaskészítmények és a kapuk, galambúgos nagykapuk kérdéséről olvasható írások szemléletes példái ennek a módszernek. Másutt az adatsorok kiegészítése a cikk értéke, mint például a festett famennyezetek monográfiájának erdélyi anyagát bőségesen gyarapító közlésben. Szinte mindig óvatosan következtetett,

ragaszkodott az írásos adatok hitelességéhez, és nem kívánt az etnográfusok helyett gondolkozni, hanem fölkinálta a mérlegelés lehetőségét. Módszertani azonosságuk miatt nem részletezzük ezeknek a cikkeknek, tanulmányoknak a bemutatását. Szemléletükben még föltétlenül kiemelendő, hogy nem törekednek mindenáron különbséget tenni „népi”, „úri”, „paraszti” vagy „nemesi” között. Szabó T. Attila pontosan érzékelte, hogy az általa leginkább vizsgált erdélyi világ kultúrájában a társadalmi különbségek nagyon gyakran elmosódtak, az átmenetek rendszeresek voltak. (Szerzőjük által összeállított gyűjteményük: *Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek 4.* Bukarest, 1980. 276–501.)

Végül nem akarunk megfélemlíteni az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár néprajzi értékéről sem. Ám az életmű központi alkotásával emlékülésünkön önálló előadás foglalkozik. BALASSA IVÁN életrajza is bőségesen tárgyalja. A történeti néprajznak éppoly kimeríthetetlenül nagy forrásbázisa, mint több más múltkutató tudománynak. A Szótörténeti Tárról ismételten elmondható, amit fentebb a nyelvtörténeti írásokról általában megállapítottunk; a szócikkek nagy részének közvetlenül vagy közvetve megvan a néprajzi vonatkozása.

Legvégül a néprajz és Szabó T. Attila kapcsolatát bemutató előadásomban még egy személyes vonatkozást kívánok megemlíteni. Az 1970-es évek első felében a Magyar Néprajzi Lexikon munkálatai csúcán lehetőség nyílt rá, hogy a néprajzi csoportok és tájak szócikkei önálló kötetben előtanulmányként megjelenhessenek. Így adta ki az Akadémiai Kiadó FILEP ANTALLal közös könyvünket, „A magyar nép táji-történeti tagolódása”-t (Bp., 1975.). A kézirat lezárása előtt sikerült titkon egy másolatot az erdélyi anyagból Kolozsvárra juttatni, hogy többen, elsősorban a történeti névanyag nagy tudósa, Szabó T. Attila lektorálják. Készségesen megtette, kiegészítésekkel ellátta, majd ahogyan kapta, ugyanolyan módon visszaküldte. Nem sokkal később a lexikon személyi szócikkeihez az élő erdélyi néprajzosok és néprajzi érdekű kutatásokkal foglalkozó szakemberek adatait kértük hasonló úton. Szabó T. Attila személyesen vállalta, hogy utánajár az adatoknak, sőt ajánlott újabb, látókörünkől kimaradt kollégákat. Legközelebbi utamon lakásán fölkeresve köszöntem meg neki. Azonban írásban és különösen nyomtatásban az akkori politikai viszonyok miatt nem fejezhettem ki a magyar néprajz köszönetét. Hálás szívvel őrizzük emlékét ezért a szolgálatáért is.

KÓSA LÁSZLÓ

Attila T. Szabó and ethnography

It is repeatedly pointed out in papers reviewing Attila T. Szabó's publications or assessing his completed oeuvre that, given the multifariousness of his work, ethnography, literary criticism and cultural history are also among the disciplines that must keep an eye on his accomplishments, on account of a number of his articles, studies and books that can be seen as belonging to those disciplines. He himself pointed out several times in interviews and on other occasions that he intended to contribute not only to linguistics but to other branches of scholarship as well. However, it has to be added that, surveying his work discipline by discipline, we must never forget that the multiplicity of his interests always pointed towards the integration, rather than towards the divergence, of those fields. This is the case with respect to his relationship to ethnography, too. He wrote papers in ethnography in a manner that he never for a moment gave up his identity as a linguist; indeed, it is just that identity that gives a special flavour to his ethnographic papers. He never considered himself to be an ethnographer or an expert on folklore, even if a number of his writings can be accepted as ethnographic without reservation. The present talk surveys those writings in the first place, but it also includes an ethnographically-minded review of some of the rest of his work.

LÁSZLÓ KÓSA

Szabó T. Attila, a nyelvjárások kutatója és a stílus mestere

1. A nagy tudósokat, az igazán kiemelkedő egyéniségeket az jellemzi, hogy átfogják az általuk művelt és a szomszédos tudományágakat, szinte a maguk teljességében; hogy szakmájukban új utakra törnek; hogy a jövőre is gondolva iskolát teremtenek; és hogy az élet legnehezebb körülményei közt is igaz emberek tudnak maradni. Röviden: maradandót alkotnak a tudományban, és példát adnak az emberségre.

Ilyen tudós, ilyen egyéniség volt a száz éve született Szabó T. Attila. Magam ezúttal mint nyelvjárás-kutatót idézem meg, és szólok róla mint a stílus igazi mesteréről. A stílus tudománya, a stilisztika ugyan Szabó T. Attilának egyáltalán nem volt – a nyelvjárásvizsgálathoz hasonlóan – fő területe, de szépirodalmi, főként népköltészeti műveket, műfajokat vizsgálván mindig kitért stílusukra is, és ami számunkra talán még fontosabb: mestere volt a gondolatait részleteiben is pontosan tükröző, finom árnyalatokat is megéreztető, ugyanakkor színes és gördülékeny kifejezésmódnak és az izes, erdélyies beszédnek.

Engedtessek meg azonban, hogy először felidézzem a Szabó T. Attilával való három találkozásomat. Ezek tudniillik rávilágítanak bizonyos értelemben Attila legfőbb jellemvonásaira is.

1972-től élvezhettem közvetlen, meleg barátságát. Ez év tavaszán késő éjszaka érkeztem Kolozsvárra, de már másnap reggel nyolc órakor találkozóm volt Attilával, hogy megmutassa a patinás Házsongárdi temetőben mindenekelőtt azoknak a nagyjainknak a sírját, akiknek a nyelvtan- és szótárírói munkásságával, illetve a magyar irodalmi nyelv megteremtésében betöltött szerepével foglalkoztam: a Szenczi Molnár Albertét, a Tótfalusi Kis Miklósét, az Apáczai Csere Jánosét. És természetesen utána másokét is: a Gyarmathi Sámuelét, a Brassai Sámuelét, a Dsida Jenőét, és még sorolhatnám tovább. Íme a múltat, a hagyományt, az elődöket annyira tisztelő Szabó T. Attila.

Aztán, már nem emlékszem melyik évben, Kolozsvárt jártamkor meghívott a lakásukba, és bevitt abba a kis, zsúfolásig megtelt szobába, ahol az említett Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár céduláit tartalmazó dobozok sorakoztak. Megmutatta, hogyan készül ez a csodálatos alkotás. Bizony templom volt ez a dolgozószoza számomra: a tudomány temploma... Íme az igazi, az eszményi filológus Szabó T. Attila: nyelvünknek, az erdélyi magyar nyelvnek a szerelme, valamint a tények, az adatok tisztelője, a pontosságot mindenek elé helyező tudós.

A harmadik említendő esemény a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak az Akadémián rendezett egyik közgyűlésével kapcsolatos. Itt nyújtotta át Szabó T. Attilának akkori elnökünk, Bárczi Géza a Társaság legnagyobb kitüntetését: a Révai-émlékérmét. Utána beszélgettünk. Valahogy az én főtítkári beszámolómról terelődött a szó. „Jó volt a beszámoló – mondta –, de (hangja rosszállóan megemelkedett, pedig kedvelt engem) hogy fogalmazhattál így: *mondhatánk*, mert csak a *mondhatnók* alak a helyes!” (Csak zárójelben jegyzem meg: mint ismeretes, ez a régies forma Erdélyben, a műveltek beszélt nyelvében még él, nálunk azonban már modorosnak hatott volna.) Íme a nyelvhelyességgel, a nyelvi igényességgel is szívvel-lélekkel törődő Szabó T. Attila.

2. Szabó T. Attila az élet céljának a munkát, az alkotást tekintette. Így vallott erről 1986 októberében – mintegy fél évvel halála előtt – a Magyar Televízióban elhangzott interjúban: „Én nagyon sokat gondolkoztam azon, hogy mi az emberi életnek a célja. És nem tudtam mást kitalálni, mint azt, hogy a munka. Az alkotás. A közösség számára való alkotás és a közösség életével való egybefonódás a munka révén. És ezt igyekeztem mindig a tanítványaimban – nem is prédikációval, hanem inkább példaadással – tovább éltetni.” (MNY. 1988: 270.) Munkájának tárgyát és célját meg a következőképpen foglalhatjuk össze az

ő szavaival: Erdélyben a kisebbségben élő magyar nyelvet és tudományát felvirágoztatni. Mintha ezt készítették volna elő családi és iskolai nevelése, az egyetemi évek, a Kelemen Lajos által elindított levéltári munka, a Csüry Bálint hatása és így tovább.

És itt – rendhagyó módon – hadd térjek ki a napjainkban már sajnálatos módon megfogyatkozott Kruzsoknak az Attila életében betöltött szerepére. Így nyilatkozott ugyanis róla az 1979-es videofelvételen, amikor életpályájáról beszélt: „Mikor letettem a vizsgámat..., állás nélkül voltam. De kaptam ösztöndíjat Pestre, és tulajdonképpen ez alapította meg az én nyelvészpályámat, mert akkor kerültem kapcsolatba a Kruzsok körével, Pais Dezsővel, akkor még aztán Gombocz is élt és Szinnyei, Melich, s a többi, s a többi, és ott a Kruzsok körében fejlődtem tulajdonképpen én igazában nyelvesszé. Az a kellemes, kedves, amit ma már nem ismernek az emberek, az a nagyszerű társaság, elsőrangú nyelvészeknek a társasága hát ámulatba ejtett. Aztán rendre közelebb is jutottam ezekhez a nagyon tekintélyes nyelvészekhez, különösen Pais Dezső tüntetett ki barátságával. És ez döntött tulajdonképpen véglegesen abban a tekintetben, hogy hát egész pályámon a nyelvészettel foglalkozom.” (Szabó T. Attila. 1906–1987. A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvalloások 43. Szerk. BOLLA KÁLMÁN. Bp., 1996. 5.)

E kiterő után folytatom. Az eddig mondottak mellett még a következő tények járultak hozzá ahhoz, hogy Szabó T. Attila sokoldalú tudóssá váljék. Szabó T. Attila mindenekelőtt kutató volt. „Mindig a kutatás érdekelt. Mindig valahogy úgy éreztem – mondta már idézett vallomásában (MNY. 1988: 265–6) –, hogy engem a tanárság megakadályoz abban, hogy igazán, teljesen a kutatómunkának élhessek.” A sokoldalúság irányában hatott aztán, hogy a történetiség, a történeti folyamatok vizsgálata vonzotta: „Történeti távlat nélkül semmi jelenséget nem lehet tulajdonképpen valóságosan és elfogadhatóan értékelni” – vallotta (i. h. 264). A sokoldalúságot biztosította Szabó T. Attila filológusi alkata is, elsősorban az adatok tisztelete, az adatokra való támaszkodás: „A nyelvészetben adatok vannak – nyilatkozta (i. h. 258) –, azokat összeállítja az ember, bizonyos eredményre eljut, és az eredmény – szinte azt lehet mondani – megfellebbezhetetlen.” Ezért mondta róla már 1940-ben PAIS DEZSŐ: „Szabó T. Attila nem a képzelet világában élő nyelvész. Véleménye, eredményei mindig az adatokból magukból kerekednek ki.” (i. h. 260.) Sokoldalúsághoz vezetett továbbá Szabó T. Attila realitásérzéke, amely a problémák sokaságát láttatta meg vele, és amely nem engedte időleges dolgokhoz (divathoz, politikához stb.) kapcsolódnai.

3. A jelzett sokoldalúságból ragadjuk ki most már a nyelvjáráskutatást. Vajon mi vitte Szabó T. Attilát a nyelvtudomány és azon belül e felé a tudományág felé?

Meghatározó volt számára mindjárt a család, amely büszkén emlékezett egyik ösére, a kiváló nyelvtudós Gyarmathi Sámuelre. De jövőendő pályája szempontjából a legtöbbet tanítónő édesanyjától kapta. Erre határozottan utal az említett interjúban: „Én özvegy édesanya gyermeke vagyok, mégpedig tanítónőnek a gyermeke. Ezért nekem a nyelv az Édesanyámra való emlékezést is jelenti, tehát anyanyelvet, és pedig tisztán, elegyítetlenül, szép anyanyelvet jelent. Édesanyámnak ez a szelleme az egész életemben végigkísért, és igazán nagyon korai gyermekkoromtól kezdve nekem nagyon sokat jelentett a nyelv. És ezért adtam magam rövid kiterő után – mert először teológiát végeztem – az anyanyelv kutatására.” (MNY. 1988: 257.) Ehhez azonban mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Szabó T. Attilát munkálkodása során Erdélynek, a mindenkori közvetlen környezetének a nyelvi körülményei érdekelték. Ő maga így vall erről: „főként két neveltetési hely: Dés és Kolozsvár, meg tanári működésem kezdeti szakaszának két állomása, Nagyenyed és Zilah, valamint e pontok környéke, később a kutatási terület választott Kalotaszeg, Közép-Erdély, a székelység és a moldvai csángóság nyelvi-népi, néprajzi és történeti jelenségei állottak munkásságomnak egész folyamán érdeklődésem középpontjában, úgy azonban, hogy a felvetődő kérdések megoldá-

sában mindig tudatosan igyekeztem szélesebb körű táji-népi összefüggések, kapcsolatok szemmel tartásával vizsgálni.” (Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I. Bukarest, 1970. 12–3.) A nyelvjárás kutatás felé valójában Csúry Bálint indította el, aki már a kolozsvári Református Kollégium Gimnáziumában tanította, majd később, 1930-ban – mint népnyelvkutató szemináriumának a hallgatóját – magával vitte moldvai nyelvjárás-gyűjtő útjára. Csúry módszere és magatartása így lett szinte minta a számára. Jól látta a Szamosháti Szótár „iránymutató, úttörő voltát” és azt, hogy Csúry Bálint Debrecent „a magyar nyelvjárás kutatás fészkevé tette”, továbbá hogy éppen a nyelvjárás kutatásban iskolát teremtett. (L. Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok és cikkek 3. Bukarest, 1972. 475–8.)

Érthető tehát, hogy amikor 1940-ben Észak-Erdély, a Partium és a Székelyföld viszszerzése után a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem nyilvános rendkívüli tanárává és egyben a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatójává nevezték ki, az általa kijelölt három kutatási fő irány közül az első az erdélyi nyelvjárások atlaszának elkészítése volt. És bár 1945 után nehéz idők következtek, 1952-től két évre el is távolították az egyetemről, továbbá utána más beláthatatlanul nagy munkába fogott (helynévkutatás, az Erdélyi Szótörténeti Tár adatainak összegyűjtése), a nyelvjárás kutatás továbbra is központi vizsgálódási területe maradt. Dialektológiai munkásságát – Csúry hatására – mesterműszók gyűjtésével, valamint hang- és alaktani vizsgálódásokkal kezdte (vö. BALASSA IVÁN, Szabó T. Attila, Erdély nagy nyelvtudósa. Bp., 1996. 78). Mindenekelőtt két korszakos jelentőségű munka létrejött és számos nyelvjárastani tanulmány fűződik a Szabó T. Attila nevéhez. A két említett mű: „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” és „A romániai magyar nyelvjárások atlasza”.

A csángók nyelvjárásával való foglalkozás – ez a valóban úttörő jellegű és rendkívül fáradságos munka – Szabó T. Attilának szinte az egész életét végigkísérte. 1930-ban – mint már utaltam rá – Csúry Bálint vitte magával az első gyűjtőútra. 1949-ben aztán az ő irányításával 11 kutató kezdte meg a tervszerű gyűjtést, beleértve a néprajzi, a folklór és a népzenei gyűjtőmunkát is. Ennek az eredménye „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” című kiváló, sok mindenre fényt derítő munka. Az atlasz 1969-re lényegében készen állt, de csak 1991-ben jelenhetett meg Budapesten, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. számaként, két kötetben. PENTEK JÁNOS az előszóban leírja a gyűjtés és a megjelentetés történetét, rámutatva arra, hogy végre biztosan lehet állítani, hogy „az atlasz szerkesztői ... a térképlapokon szereplő 43 helységet tekinthették jellegzetes és anyanyelvében is még élő csángó településnek. Ebből négy képviseli az északi nyelvjárás-változatot, hat a délit, harminchárom a székelyest.”

Szabó T. Attila nevéhez fűződik aztán – Bárczi Géza mellett – szintén úttörő jelleggel az első magyar nyelvatlasz előkészítése és megjelentetése. Az Erdélyi Tudományos Intézet 1944-ben adta ki a „Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé«-ből” című munkát (GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA társszerzőkkel), mint a magyar nyelvatlasz-kutatások első termékét. Az igazán nagy vállalkozásnak: „A romániai magyar nyelvjárások atlasza”-nak a munkálatai (a kérdések és a kutatópontok összeállítása stb.) szintén Szabó T. Attila vezetésével és két kutató közreműködésével indultak meg 1955-ben. Sok viszontagság után 1959-től 1967-ig végül is egy kutató, MURÁDIN LÁSZLÓ egyedül végezte el a gyűjtés igen nehéz munkáját, majd 1974-re hasonlóan megfeszített munkával elkészítette az első kötetet. Megjelenéséről azonban az akkori politikai és egyéb okok miatt szó sem lehetett. Erre csak 1989 után vállalkozhatott a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Így az első kötet 1995-ben Budapesten látott napvilágot JUHÁSZ DEZSŐ és munkacsapata gondos szerkesztésében, immár számítógép alkalmazásával, elektronikus úton. Kilenc kötet már a kezünkben van, a tizedik most készül, a kötetek száma tizenegy lesz. JUHÁSZ DEZSŐ így jellemezte ezt a csodálatos nyelvatlaszt az előszóban: „a felgyűjtött anyag olyan gazdag, hogy a nyelvi rendszer hangtani, alaktani és lexikai szintjein számos részmonográfia, jelen-

ségtanulmány megalkotására is ösztönöz. A kulturális jelenségek mozgását szintén tükröző nyelvjárások kiapadhatatlan forrását adják a néprajztudománynak, a településtörténetnek és a magyar–román kontaktuskutatásnak.”

Ezúttal nincs terünk arra, hogy felsoroljuk Szabó T. Attila számos tanulmányát, amelyben Erdély és a Partium különböző tájainak a nyelvével, az egyes jelenségek történetével foglalkozott. Még kevésbé számlálhatjuk elő közvetlen és közvetett tanítványait és azok dialektológiai munkáit, amelyekben mindig ott van mesterük szellemisége.

Így teremtett iskolát a nyelvjárás kutatásban Szabó T. Attila, és ezért állapíthatta meg róla BENKŐ LORÁND, hogy „lényegében Szabó T. Attila tekinthető az újabb kori erdélyi magyar nyelvjárás kutatás atyjának” (MNy. 1997: 391).

4. Végezetül arról szólok, hogy Szabó T. Attila mestere volt a stílusnak, két értelemben is. Egyfelől szépirodalmi művekkel, egyáltalán nyelvi eszközökkel foglalkozván sohasem felejtkezik el azok stílusértékére is rámutatni. Másfelől mondanivalójának a megfogalmazásában – szóban és írásban – mindig a legodaillóbb, a legigényesebb s ugyanakkor nagyon is ízes stílust alkalmazta.

Mint a kiemelkedő nyelvészek közül többen, ő is az irodalomtudomány felől indult el tudományos pályáján. Ez azonban mintegy természetesen következik az ő – mondhatnánk – interdiszciplináris érdeklődéséből, illetve a humán műveltség vélt oszthatatlanságából is. Mint KOVÁCS SÁNDOR IVÁN utal rá (MNy. 1997: 393), Szabó T. Attila 1929 és 1941 között szinte kizárólagosan irodalomtudománnyal foglalkozott. 1929-ben versfordításait adta közre, a világirodalomnak olyan egyéniségeitől véve a lefordítandó szövegeket, mint Shakespeare, Byron, Milton, Shelley, Rabindranath Tagore, Whitman, Wilde és Wordsworth. Aztán öt éves kutatás eredményeként 1934-ben jelentette meg „Kéziratok énekeskönyveink és verses kézirateink a XVI–XIX. században” című sajátos munkáját, amelyben rámutat ezen énekeknek mindenekelőtt a népköltészethez, illetve az irodalomhoz való kapcsolódására és stiláris jellegzetességeire. Bár – mint utaltam rá – Szabó T. Attila tudományos pályája minden bizonnyal Csúry Bálint hatására az 1940-es évek elején a nyelvészet felé fordult, a szépirodalom és az irodalomtudomány iránti érdeklődése végig megmaradt. Egyes források vizsgálatán kívül ezúttal csupán a népköltéssel való beható foglalkozására utalok. 1970-ben „Haja, haja virágom” címen Gy. Szabó Béla álomszép fametszeteivel kiadja a XV. századtól fennmaradt virágénekeinket (szám szerint 177-et), bizonyos típusokba és azon belül időrendbe szedve, továbbá jegyzetekkel, mutatóval, időrendi táblázattal, magyarázó szójegyzékkel, tulajdonnévi tájékoztatóval és nem utolsósorban stilisztikai megjegyzésekkel ellátva. Ezenkívül a bevezetőben megírja a virágénekeknek és kutatásuknak a történetét. Hasonló módszerrel tette közzé 1971-ben KALLÓS ZOLTÁN gyűjtése alapján a „Balladák könyve” című csaknem 700 oldalas gyűjteményt. Bevezetésként itt is bemutatja a hazai magyar népballadagyűjtés életútját.

Egészében stilisztikai jellegű tanulmányáról csak egyről tudok. „Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában” címen (Nyelv és múlt 277–312) az *-e ~ -é* simuló kérdőszócskának bemutatja az eredetét, majd hatalmas példatárban a stilisztikai, ritmikai szerepét, illetve a két változatnak a szövegekben való megjelenését. Aranytól Tóth Árpádig, Szabó Lőrincig, illetve Dsidától Kányádiig vett számos példával osztja el „azt a tévhiedelmet, hogy az *-e ~ -é* az irodalmi nyelvi, az *-é* pedig (az *-i*-vel és *-a*-val együtt) tájnyelvi viszonyítóelem” (i. h. 309). Aztán stilisztikai egybevetéssel is bemutatja, hogyan vált egy Csokonai-vers diák dallá (Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok és cikkek 5. Bukarest, 1981. 183–6). És a hasonló stilisztikai jellegű utalásokat még sokáig sorolhatnám.

A stilisztikát segítette azonban Szabó T. Attila – ha közvetve is – a saját, igazán kifejező, középkori nyelven: „illő” stílusával. Találóan jellemezte ezt BENKŐ LORÁND: „Amel-

lett, hogy ... az írásai a mikrofilológiai nyelvi elemzés gyöngyszemei, tudott úgy írni, hogy a szélesebb művelt közönség is érthette és élvezhette nemcsak mondanivalójának tartalmát, hanem ízes, veretes stílusát is, amely az erdélyi magyar köz- és irodalmi nyelv legjobb hagyományait vitte tovább.” (Magyar Tudomány 1987: 135.)

Valóban elibénk varázsolja az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból idézett szavak, mondatok, szövegrészek által felidézett életet: „Úgy érzem – ennek is szántam –, hogy ebben a szótárban valósággal kavargok, forr a nyelv, előttünk vajúdik, születik; előttünk pörölnék, patvarkodnak, nyájaskodnak, enyelegnek, pajzánkodnak, szeretnek, szeretkeznek, gyűlölködnek az emberek. Szavakban...” (Nyelv és irodalom 564.)

Mestere továbbá a leírásnak. Így látatja az első romániai magyar diák-munkatábor környezetét 1936-ban: „a Kölesájnak nevezett kis lankás oldalvölgyből, amelyet hátul félkör alakban frissen írtott nyír- és tölgyerdő környezett, mindenféle erdő ékítette hegyekbe ütközött szemem. A távolban ott kéklettek a Meszes végső nyúlványai.” (I. h. 427.)

És hogyan jellemezte a nyelvművelő Kosztolányit: „Arany János óta nem volt egyetlen írónk sem, akiben a költő és a nyelvész olyan édesegy testvériségben élt volna, mint amilyen összhangzó egységben Kosztolányi lelkében éltek az írói és a nyelvtudósi hajlamok és kellékek. Ezért nyelvi remeklés minden költői sora, és ezért tudományos alaposágú minden fejtegetése, amelyet a nyelvi kérdésekre vonatkozólag tőle olvashatunk.” (Nyelv és múlt 469.) És a tanulságos példákat szaporíthatnám szinte a végtelenségig.

5. Íme így szolgálta Szabó T. Attila mint nyelvjáráskutató és mint a stílus mestere – a legmagasabb fokon, a legnagyobb eredményességgel – anyanyelvünk, a magyar nyelv ügyét.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Attila T. Szabó, dialectologist and master of style

Great scholars, truly outstanding personalities are characterized by the fact that their purview encompasses both their own discipline and all neighbouring fields, in almost their entirety; that they break new ground in their own area of study; that they think of future and found a school; and that they remain true and just even in the most difficult circumstances of life. Such a scholar, such a personality was Attila T. Szabó, born a hundred years ago. This talk recalls him as a researcher of dialectology, and also as a master of style. The study of style, stylistics, was not one of his main areas of research (unlike dialectology); but in studying works of fiction, especially pieces and genres of folklore, he invariably touched upon their style, too; and what is even more important: he was a master of colourful and easy-touched diction that reflected his thoughts to the minutest detail and brought home fine nuances of meaning; a master of full-flavoured Transylvanian Hungarian.

ISTVÁN SZATHMÁRI

A névkutató Szabó T. Attila

Az előttem szólók igazának egyértelmű elismerése mellett állítom, és remélem, bizonyítani is fogom, hogy Szabó T. Attila elsősorban és mindenképpen a magyar névtan leg-eredményesebb gyűjtője, leglogikusabb rendszerezője és legkiválóbb kutatója volt.

Kétségtelen tény, hogy (mint majdnem minden filosz ember) a bölcsészetre ő is az irodalom irányából érkezett: első publikációi, doktori disszertációja irodalomtörténeti jelle-

gű és irodalomtudományi igényű volt. Jóval későbbi bizonyítéka ennek a „Haja, haja virágom” című szép virágének-összeállítás, amely azonban Benkő Samu tanúsága szerint csak „pótcselekvésképpen”, ha nem éppen kényszer hatására került kiadásra, mint ahogyan a „Balladák könyve” szerkesztését sem a saját kezdeményezésére vállalta és végezte. Arról pedig ne is beszéljünk, hogy a nagy értékű és világhírnevet szerző „Erdélyi magyar szótörténeti tár” hogyan született, mert erről ő maga írta a következőket (kiemelések tőlem – H. M.): „Nem elméleti meggondolás eredményeképpen és nem is hirtelenjében született meg egy erdélyi szótörténeti tár megteremtésének gondolata. A más irányú, főként helynévtörténeti irányulású levéltári kutatás mindennapos gyakorlatában észrevétlenül alakulgatott, csaknem két évtizedig érlelődött és érett végül is elodázhatatlan feladatá az a terv, hogy a levéltári munka során gazdag és színes anyagból a helynévtörténeti adatok mellett a kutató jegyezzen ki minden más, elsősorban a nyelvtörténeti vizsgálódás szempontjából jelentősnek látszó adalékot.” (SzT. 1: 11.) Hogy azután a fő kutatási téma, a helynevek helyett e „melléktermék” lett Szabó T. Attila legismertebb és nemzetközileg is leginkább értékelt munkája, azt részben hallottuk eddig is, részben magam is szólok róla, de az utókor – remélhetően – nem fogja megérteni. Tisztelt Hallgatóim közül is csak azok, akik még emlékeznek a második világháború utáni diktatórikus időkre, s nem felejtik annak magyarországi nemzetellenes és romániai magyarellenes politikáját.

Az kétségtelen, hogy Szabó T. Attila a nyelvészetben belül elsődlegesen (legalábbis időben) a nyelvjáráskutatással ismerkedett meg, amikor a teológia elvégzése után beiratkozott a Kolozsvári Egyetem magyar–angol szakára, és Csűry Bálint kolozsvári professzor népnyelvkutató csoportjába bekerült. Hogy mégis a helynevek és azok története iránt nagyobb volt a vonzódása, az korai levéltári munkásságának, valamint Mályusz Elemér, Gombocz Zoltán, Györffy István és Pais Dezső intencióinak hatására történt. Az előzőhöz tudni kell, hogy másodéves teológus korában (1925–26-ban) Rockefeller-ösztöndíjban részesült, s be kellett járnia az Erdélyi Múzeum Egyesület Levéltárába, ahol Kelemen Lajos bevezette a kutatás módszertanába, majd 1928-ban a dési református egyház levéltári, irattári gyűjteményének rendezésére kapott megbízást. A helynevek kutatására pedig a felsorolt és a helyneveket is messzemenően értékelő történész, néprajzos és nyelvész tudósoktól kapott ösztönzést, amikor állatalansága idején 1932–33-ban a Külföldiek Kollégiumának ösztöndíjasaként Budapesten töltött fél évet. Ekkor Pais Dezső hívta föl a figyelmét PESTY FRIGYESNEK az akkor a Nemzeti Múzeum Kézirattárában található (nyugodtan mondhatjuk: elfekvő) helynévgyűjtésére, s itt találkozott Szabó T. Attilában a levéltárak iránti korai vonzalom a helynevek értékeinek, érdekességeinek a fölismerésével. Ő volt az első, aki nemcsak tudomásul vette ennek a XIX. századi nagy helynévkincsnek a jelentőségét, hanem fölhasználta már első ilyen jellegű publikációjában, az 1932-ben megjelent „Közép-Szamos vidéki határnevek”-ben, majd „Dés helynevei”-ben (1937.), „Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból” című könyvében és a hatalmas anyagú „Kalotaszeg helynevei”-ben (1942.). Hogy valamennyi munkájában nem található meg a PESTY-féle adatok, annak magyarázata a Magyarországra utazás, az itteni kutatás nehézsége volt. Tizenöt év alatt (1932 és 1946 között) 14 nagy munkát jelentetett meg a romániai magyar helynevek témaköréből. Mellettük igen fontos és hasznos volt a XIX. századi magyar helynévkutatás történetének összefoglalása (1944.). Mindezekkel párhuzamosan számtalan helynévkutatást népszerűsítő tanulmányt, cikket, ismeretterjesztő írást adott közre, amelyeknek a felsorolása is hosszadalmas volna; értékük fölbecsülhetetlen, módszertanilag kiválóak, hatásuk azonban – sajnos – minimális volt. A világháború eseményei, a bécsi döntések semmissé tétele nem adott lehetőséget arra, hogy e közlemények nyomán alakuljon ki a szervezett, módszeres helynévkutatás magyar nyelvterületen. Még a Vég József irányításával elkezdett országos nagy hely-

névgyűjtés sem fogadta meg tanácsait, nem tette magáévá módszereit, csak lassan és helyl-közzel hasznosította tanulságait.

A helynevek mellett eleinte keveset foglalkozott Szabó T. Attila a személynevekkel. Korai cikkeiben is inkább a helynevek melléktermékeként közölt személyneveket, mint Szásznyíres könyvében az 1784. évi telekbirtokosi névsort, a korabeli (1935. évi) telektulajdonosok neveinek felsorolását, vagy a helynevekben szereplő személyneveket elemezte (A személynevek helyneveinkben, 1940.). Személynévkutatása jóval a háború után, 1956-ban kezdődik. Ennek oka mindenképpen politikai, s ma már szabad erről bővebben beszélünk.

Az első világháború után a „trianoni sokk” jó néhány területen megbénította a magyar tudományos életet, vagy lassan új irányba terelte azt. Ez történt a magyar névkutatással is. Míg PAIS DEZSŐ cikksorozata a régi magyar személynevekről (1921–22.) az előző korszak eredményének tekinthető, az 1920-as évek végétől új irányba fordult a névkutatás, és az 1930-as évek végére, 1940-es évek elejére megérett a kiadásra több olyan könyv, amelyik vagy a helynevek (ÚRHEGYI EMILIA, Turóc megye helynevei, 1939.), vagy a személynevek, vagy mindkét névtípus alapján a magyarság letelepedési elsőbbségét bizonyította. E könyvtípusnak több sorozata is volt (Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből; Település- és Népiségtörténeti Értekezések; Településtörténeti Tanulmányok), és olyan kiváló munkák jelentek meg bennük, mint SZABÓ ISTVÁN (1937.) Ugocsa, FÜGEDI ERIK (1938.) Nyitra, [H.] BALÁZS ÉVA (1939.) Kolozs, MAKSAI FERENC (1940.) Szatmár, JAKÓ ZSIGMOND (1940.) Bihar, BÉLAY VILMOS (1943.) Máramaros, MEZŐSI KÁROLY (1943.) Bihar megyéről szóló tanulmánykötete és még a felsoroltakon kívül is sok nagyszerű alkotás. A szerzők a lehető legnagyobb óvatossággal kezelték a tulajdonneveket (így például bizonytalan etimológiájúnak ítélték a *Pap, Orosz, Tatár, Tóth, Köves, Kövesdi, Csorba, Tolvaj, Ozsvát, Simon, Miska* stb. családneveket), mégis azt állapították meg, hogy a magyar anyanyelvűek korábban nagyobb számban szerepeltek a vizsgált területeken, s ezek a területek a trianoni határ melletti elcsatolt vidékek voltak. Különösen bizonyították ezt a megállapítást a dűlőnevek, határnevek vizsgálatai vagy csak felsorolásai is. Mindennek következtében a névkutatásra ráakasztották a „nacionalista”, „soviniszta”, „magyarkodó” stb. címkéket, s 1949–50 után Magyarországon is, de különösen a szomszédos országok magyar nyelvű publikációiban teljesen megszűntek a névtani közlések. Mondhatnók: stigmatizált, megbélyegzett tudomány lett a névtan, s beköszöntött az „onomatareakció” kora a magyar tudomány életében. Pais Dezső még az 1950-es években is nagy átéléssel mesélte a Kruzásokban, hogy milyen merészségnek számított az 1958-ban megtartott első magyar névtudományi konferencia megszervezése, s az utolsó pillanatig félték attól, hogy leállítják a konferencia megtartását. Ilyen körülmények között érthető, hogy Romániában magyar helynevek vizsgálatára, de még közlésére vonatkozó tanulmányok sem jelenhettek meg. (Az már más politikai szempontnak, a nyugati hatalmaktól való félelemnek a következménye volt, hogy a később lassan föléledő helynévközlések még az 1980-as években is csak térképek nélkül láthattak napvilágot Erdélyben, s Magyarországon is csak utak és szintvonalak nélküli térképeket lehetett közreadni.)

Szabó T. Attila 1946-tól Kolozsvár belterületének helynévvizsgálatain és egy-egy név néprajzi, nyelvtörténeti magyarázatán kívül nem közölhetett helyneveket. Ekkor fordult megújult érdeklődéssel a nyelvjárások, azon belül a személynevek felé, s 1956-ban közreadta a moldvai csángó nyelvjárás kicsinyítő-becéző képzőit, 1957-ben pedig csillagneveit tárgyaló cikkét, s foglalkozott a XVI–XVIII. századi magyar növény- és gyógyszervekkel (1958.), 1959-ben pedig a XVII–XVIII. századi személynévgyűjtése alapján megírta az erdélyi jobbágyszökések névtani tanulságait. A becenevek rendszerezési problémáival először 1965-ben, Kriza János „Vadrózsák” című könyvének új kiadásában írt, majd egy évre rá közreadta nagyszerű munkáját a becenevek kategóriáiról. Később két jelentős tanulmányának is témája a történeti becenevrendszer: Kolozsvár (1968.) és Marosvásárhely (1971.)

„becejellegű” történeti adatait dolgozta föl igen aprólékos precizitással. Ezután már elsősorban válogatott munkái közzétételén és a megjelentethető Szótörténeti Táron dolgozott haláláig.

1958-ban a Magyar Nyelv hasábjain bemutatta hatalmas erdélyi történeti helynévgyűjtését, s ugyanerről, elsősorban román tanulságairól írt a Iorgu Iordan Emlékkönyvben is, de mindkét országban visszhangtalan maradt a beszámolója – sehol senki sem merte föl vállalni a közzétételt. Legkedvesebb témájának azonban mindvégig a történeti helyneveket tartotta, s megjelentetésükről soha nem mondott le. 1986-ban, végrendeletszerű hagyatkozásában Ádám fiát és annak feleségét, Posgay Ildikót tekintette legalkalmasabbnak a közzétételre. Sajnos Szabó T. Ádám 1995-ben fiatalon, Kolozsvár anyagának megszerkesztése közben váratlanul elhunyt. A három kisgyermekkel magára maradt Posgay Ildikó meg sem kísérelhette a hihetetlen mennyiségű anyag rendezését, közzétételét. 1999-ben az OTKA hagyományos nyelvészetet értékelő vezetése és szakzsűrije támogatásának segítségével munkacsoportot szervezhettünk az anyag elrendezésére, számítógépre vitelére, megszerkesztésére, s eddig hét nagy egység (megye vagy székely szék) anyagát közzétettük. Új gazdasági helyzetünkben nem láthatjuk előre, hogy mi lesz a sorsa az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár teljessé tételének, nem beszélve az elengedhetetlen névmutató elkészítéséről.

Hogy mégse borúlátással fejezzem be előadásom, Szabó T. Attilára kell hivatkoznom, aki minden remény és kilátás nélkül is haláláig dolgozott mind a helynevek gyűjtésén, mind a Szótörténeti Táradatainak közzétételén, s a munkát tartotta mindennél fontosabbnak, nem az elismerést, amit egyébként is legtöbbször csak az utókor ad meg.

HAJDÚ MIHÁLY

Attila T. Szabó the onomatologist

Attila T. Szabó was an excellent onomatologist; his scholarly career started with collecting toponyms. Throughout his life, he was considering publication of the historical place name material he had collected but, for political reasons, the possibility never arose. For a short time, then, he turned to studying personal names, especially historical nicknames; and after that, he began working on the monumental series of The Transylvanian Hungarian Historical Dictionary. Nevertheless, the publication of his data on historical place names, approximately a million items, was something he never totally gave up. Had it appeared in print, this huge Transylvanian historical place name material would have been very useful for the development of toponymy both in Hungary and in Romania. The manuscript collection that has survived among his posthumous papers will now be published by the Society of Hungarian Linguistics in some twelve volumes. The material of seven counties has already been published.

MIHÁLY HAJDÚ

Beszédképzés és nyelvi reprezentáció

I. B e v e z e t é s. – KEMPELEN FARKAS a XVIII. század végén így határozta meg a beszédet: „A legtágabb értelmezés szerint a beszéd az a képesség, hogy érzéseinket és gondolatunkat másokkal jelek útján közöljük” (WOLFGANG VON KEMPELEN, Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine. Wien, 1791. Magyarra fordította: MOLLAY KÁROLY. Bp., 1982. 27). Ez a definíció évszázadokon át élt különféle megfogalmazásokban; az utóbbi évtizedek beszédkutatásának szemléletváltása azonban a beszéd fogalmát a beszédfeldolgozásra is kiterjesztette. Ezen a módon nemcsak

a beszélő, hanem a mindenkori hallgató tevékenységét, az aktív beszédpercepciós folyamatokat is tekintetbe vette. A kommunikáció tágabb értelmezése is a jeladás és a jelfeldolgozás összefüggéseit jelenti, akár az állatok nyelvére, a gyermeknyelvre, avagy a patológiás beszéd-folyamatokra, például az afáziára gondolunk. A beszéd képzése a beszédtervezési folyamat végeredménye, amelynek során a szándékolt közlést artikulációs mozgásokká transzformáljuk. A XIX. századi újgrammatikus iskola nagy alakja, HERMANN PAUL szerint a beszélők fizikai folyamatokon keresztül adják át gondolataikat. PAUL a mentális folyamatokat megkülönböztette a fizikai értelemben vett átvivő folyamatoktól. Úgy vélte, hogy számos mentális folyamat nem akaratlagos. Azt is feltételezte, hogy ezeknek a nem akaratlagos folyamatoknak egy jelentős része nyelvvel kapcsolatos jelenségeket tartalmaz. PAUL ezzel a hipotézisével a ma is elfogadott, modern elméletek előfutára lett.

A beszédprodukciónak tervezési része közvetlenül nem tanulmányozható, modellekben megfogalmazott hipotézisek mutatják be a mechanizmust (GÓSY MÁRIA, *Pszicholingvisztika*. Bp., 2005. 80–4). A legáltalánosabban elfogadott LEVELT modellje (WILLEM J. M. LEVELT, *Speaking. From intention to articulation*. Cambridge, Massachusetts, 1989.). Ez a modell vázlatosan a következő. A beszélést egyrészt az átadásra szánt gondolat megtervezése, másrészt az annak megfelelő aktuális nyelvi forma hozzárendelése előzi meg. A kettő rendszerint olyannyira egyszerre zajlik, hogy a beszélő nincs is tudatában a kétféle folyamatnak. Az első fázis a makrotervezés, ez egyfelől a szándékot, másfelől a grammatikai megformálás előkészítését tartalmazza. Ezt követi, rendszerint átfedésben, a mikrotervezés, amelynek során a beszélő az egyes beszédaktusokat nyelvi formába teszi, megkezdi a lexikális egységek válogatását a mentális lexikonból, és bizonyos időrendet tervez meg az elhangzásra vonatkozóan. A makrotervezés tehát inkább maga a szándék; a mikrotervezés pedig már pontosan definiálja a kiválasztott, használandó nyelvi szerkezeteket. A makro- és a mikrotervezés között kisebb-nagyobb átfedések és párhuzamos működések is lehetnek. A szemantikai szerkezet az a tartalom, amit a beszélő közölni szándékozik. Ez utóbbi jelenik meg a szintaktikai és a fonológiai struktúrák közvetítésével. Bizonyos alapstratégiák működése biztosítja a beszédprodukciónak sikerét; ezeken belül a beszélő olyan transzformációs szabályokat követ, amelyek szoros kapcsolatot tartanak a tárolt (nyelvi és beszéd-) elemekkel. A fonológiai szabályok érvényesülését követően létrejön a fonetikai struktúra, amely az artikulációs gesztusok megformálását készíti elő; ezen a szinten zajlik az artikulációs tervezés. Majd megtörténik a beszédhangsorozatok kiejtése, amelynek eredménye az az akusztikai jelsorozat, amelyet a hallgató dekódol.

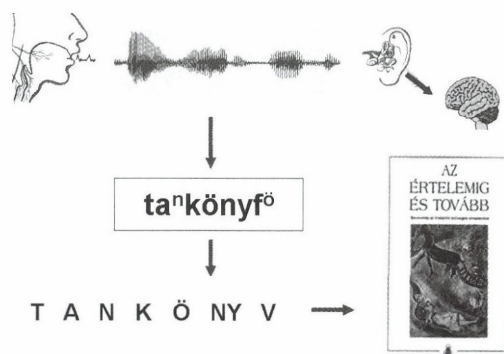
Az artikulációs gesztusok következményei a levegő közegében mint akusztikai jelek továbbítódnak, ezek feldolgozása történik a hallgató dekódolási mechanizmusának különböző szintjein. Számos transzformáció történik eközben; az eredeti gondolat, a tartalom, a forma az artikulációs mozgásokban – zöngképzésben vagy éppen a hangszalagműködés hiányában, a különféle beszédképző szervek mozgásában, működési eredményeiben – megőrződve, majd az idő, a frekvencia és az intenzitás paramétereivel jellemezhetően akusztikai hullámformává alakulva jut el a hallási feldolgozás területére. Ez a beszédfeldolgozás kapuja, amelytől a percepciós folyamatok kezdődnek. A hallás épsége feltétele a rá épülő folyamatok elvárt működésének; a jó hallás önmagában azonban nem biztosítja a percepciós folyamatokat. Az ép hallás és a rá épülő, jól működő szintek nem elegendőek ahhoz, hogy a hallgató az agy megfelelő területein ugyanazt a tartalmat, formát dekódolja, mint ami a beszélő szándéka volt. Ez történik akkor, ha a nem (vagy nem jól) ismert idegen nyelv hallgatására gondolunk. Szükség van arra ugyanis, hogy közös legyen a beszélő és a hallgató mentális reprezentációja. A mentális reprezentáció többféleképpen értelmezhető; gondolatok, eszmék, vágyak, elképzelések, illetőleg észleletek, amelyek rendelkezésre állnak, előhívhatók. Ezen belül a specifikusan 'nyelvi' olyan mentális reprezentáció, amely az

egyéni ismerethalmaznak a nyelvre vonatkozó jeleit és funkcióit tartalmazza. Enélkül a beszédfeldolgozás nem valósulhat meg. A nyelvi mentális reprezentáció bizonyos részei egész életünk folyamán módosulhatnak, változhatnak. Könnyen belátható ez, ha például a szavak elavulására, illetőleg új jelentéstartalmak, új hangsorok mint jelhordozók megjelenésére gondolunk. Ezek a módosulások lehetnek hosszú távúak, avagy átmenetiek. Az átmeneti módosulásokra sok példa hozható a gyermeknyelvből. Ha a kisgyermek az anyanyelv-elsajátítás egy korai szakaszában – valamilyen okból – például a *szaga* hangsorral nevezi meg a 'ceruzát', és ezt a család használni kezdi, akkor az ennek megfelelő mentális reprezentáció kódolódik. Nem állandósul azonban, hiszen ha a gyermek már képes lesz az adott tárgy megnevezésére annak konvencionális nevével, illetve hangalakjával, akkor a korábbi reprezentáció törlődik. Az anyanyelv-elsajátítás folyamatában jellemző tény, hogy a kisgyermek rendszerint könnyebben észleli a megszokott anyai beszédet és általában a (magas alaphangú) női beszédet, mint a férfi, különösen a mély hangú férfi beszédet. Ennek oka is a kialakuló mentális reprezentációban keresendő (és bizonyos hallási folyamatokkal is összefügg), amely a gyakrabban hallott női beszéd alapján kezd létrejönni.

A hallástól az értelmezésig tartó dekódolási mechanizmus rendkívül összetett, számos folyamat együttműködésén alapszik, és a fonetikai feldolgozástól kezdve nyelvspecifikus. Az 1. ábra ezt a folyamatot képileg szemlélteti az artikulációtól az akusztikai jelsorozaton át az agyban végbemenő folyamatokig, ahol a beszélő eredeti szándéka a hallgató beszédértésében megjelenik. Látszólag egyszerűen leírható, bár bonyolultan építkező és működő folyamatrendszerrel van szó. A mechanizmus működése azonban még nem teljesen ismert; számos kérdésre a tudomány a mai napig nem adott választ, ilyen például a szupraszegmentumok feldolgozási helyének meghatározása. Van azonban a beszédeszélelési, beszédmegértési folyamatnak egy úgynevezett alapproblémája. Mi ez? Az alapprobléma az, hogy a fülünket érő akusztikai jelsorozat folyamatos és folyamatosan változó, s a hallgató ugyancsak „folyamatos” feladata, hogy ezt az akusztikai jelsorozatot szegmentálja, azaz beszédhangoknak, hangok kapcsolatának, szavaknak, azok kapcsolatának, virtuális mondatoknak, illetőleg szövegrészeknek, majd szövegnek megfeleltesse. A szegmentálási folyamatnak gyakorlatilag egyidejűleg kell végbemennie bizonyos szemantikai és grammatikai elemzésekkel.

1. ábra

A beszédprodukción és a beszédfeldolgozás folyamatának képi szemléltetése

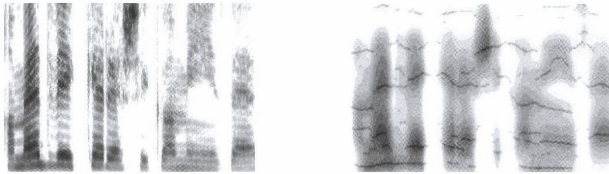

Az artikuláció következtében létrejövő akusztikai jelsorozat sem állandó. Egyfelől a levegő közegében módosulások érhetik (pl. zajok), másfelől a hallási feldolgozás területein is változásokon megy keresztül. A fiziológiai működések (ti. a hallási feldolgozás)

módosítják a jelet; az invariáns, a redundáns és az irreleváns paraméterek változnak. A belsőfülben kialakult akusztikai jel nagy hasonlóságot mutat ugyan a levegő közegében továbbított akusztikai hullámmal, azonban már nem teljesen azonosak. Tömör megfogalmazásban az mondható, hogy kiemelődnek az invariáns elemek, míg a többiek valamiképpen háttérbe kerülnek. Egyelőre megválaszolatlan kérdés az, hogy ez a módosulás milyen mértékű, milyen frekvenciatományt érint, milyen intenzitásváltozások jellemzik. Ezt a módosulást szemlélteti a 2. ábra hangszíneke és cochleogramja. (A cochleogram a belsőfülben regisztrált akusztikai képlet.)

2. ábra

Egy mondat artikulációjának akusztikai következménye a hangszíneken (bal oldalon) és ennek a belsőfülben kialakult változata, az ún. cochleogram (jobb oldalon)

Az ábra bal és jobb oldali képe nagy hasonlóságot mutat, ha az intenzív (sötét színű) frekvenciahelyeket nézzük. Ezek a foltok és az egyéb „rajzolatok” azonban nem azonosak, s a két regisztrátum sok apró elemben jelentősen eltér. Az eredeti nyelvi jel mégis mindkétben ugyanúgy kódolt.

Az agy megfelelő területein megtörténik a beszédjel további elemzése, amelynek végeredményeként létrejön az elhangzottak észlelése, majd megértése és értelmezése. Ez a folyamat ugyancsak transzformációk sorozatában valósul meg, amelyek pszicholingvisztikai, neurolingvisztikai és neuropszichológiai eszközökkel tanulmányozhatók. A beszédfeldolgozás univerzális és nyelvspecifikus sajátosságokat tartalmaz; egyik legáltalánosabban elfogadott modelljét a 3. ábra szemlélteti. A beszédmegértés folyamata két nagy szakaszból áll: a nyelvi kódok (jelek) rendszerének megfelelő hangjelenségek észleléséből és ennek a kódrendszernek az értelmezéséből. Mindkettő több fokozatból (szintből) épül fel, amelyek törvényszerű együttműködésben biztosítják a hallott beszédjelenségek megértését. A megértési folyamatot modellekben ábrázolják, amelyekben egyszerűsítve reprezentálható a működéssorozat. A cél annak szemléltetése, hogy milyen szinteken milyen jellegű működések történnek a megértés mechanizmusában.

A beszédfeldolgozás az elsődleges hallási elemzéssel indul, amelyet egy felismerési (elképzelési) terv követ a beszédészlelés és a beszédmegértés szintjein. Ez utóbbi egyszerre három síkon folyik: az észlelés (akusztikai, fonetikai, fonológiai alapszintek és további percepciós részfolyamatok) szintjén, majd a szintaktikai és a szemantikai elemzés szintjén. A szemantikai elemzés visszahat(hat) az észlelésre és a szintaktikai műveletekre, a szintaktikai pedig ugyancsak az észlelésre. A beszédmegértés az adott nyelv szerkezeteinek, illetőleg a szavak, szókapcsolatok, mondatok és szövegegységek jelentésének (tartalmának) megértése. Az asszociációk vagy értelmezés szintjén a hallott és megértett közlés(ek) összekapcsolása történik meg az emlékezetben már korábban tárolt ismeretekkel és/vagy tapasztalatokkal. Valószínűleg nem létezik olyan értelmes közlés, amely ne indítana el egyúttal asszociációs, illetve értelmezési folyamatokat is. A beszélő és hallgató közös ismeretei, illetőleg az ezeken alapuló új információk feldolgozásának lehetősége, majd ezek beépítése és tárolása teszik lehetővé a mentális reprezentáció aktiválását a beszéd dekódolása során.

3. ábra

A beszédfeldolgozás hierarchikus építkezésű modellje

A továbbiakban ebben a modellben gondolkodva tekintünk át a jelen tanulmány szempontjából releváns „történeket”, amelyekben feltételezésünk szerint az objektív akusztikai-fonetikai tények ellentmondani látszanak a mentális nyelvi reprezentáció(k)nak. Azt az összefüggést igyekszünk megvilágítani, ami az artikulációs, illetőleg akusztikai különbségek és a bennük megőrzött invariáns elemek között, valamint a mentális reprezentáció(k) és az objektív paraméterek között fennáll. Négy területet vizsgálunk, ezek a következők: a) a magánhangzók ejtése, ejtésük következménye és feldolgozásuk, b) a /h/ fonéma variánsainak kérdése, c) a [r] mássalhangzó koartikulációs viselkedése és d) egy fonológiai koartikulációs szabály vizsgálata spontán beszédben. A kapott eredmények alapján kísérünk meg választ adni arra a kérdésre, hogy hogyan oldható fel a beszéd objektív fizikai valóságának és mentális reprezentációjának (látszólagos) paradoxona.

2. Kísérleti eredmények. – A) A nyelvi reprezentáció egyfajta paradoxona nyilvánul meg abban, hogy a beszédhangok ejtése igen sokféle lehet, következésképpen azok akusztikailag is jelentősen eltérők lesznek, ugyanakkor a felismerésüknek az adott ejtéstől, a kontextustól és a beszélőtől is függetlenül be kell következnie, mégpedig úgy, hogy a feldolgozás eredménye a hallgatótól is függetlenül történjen meg. Hogyan magyarázható ez?

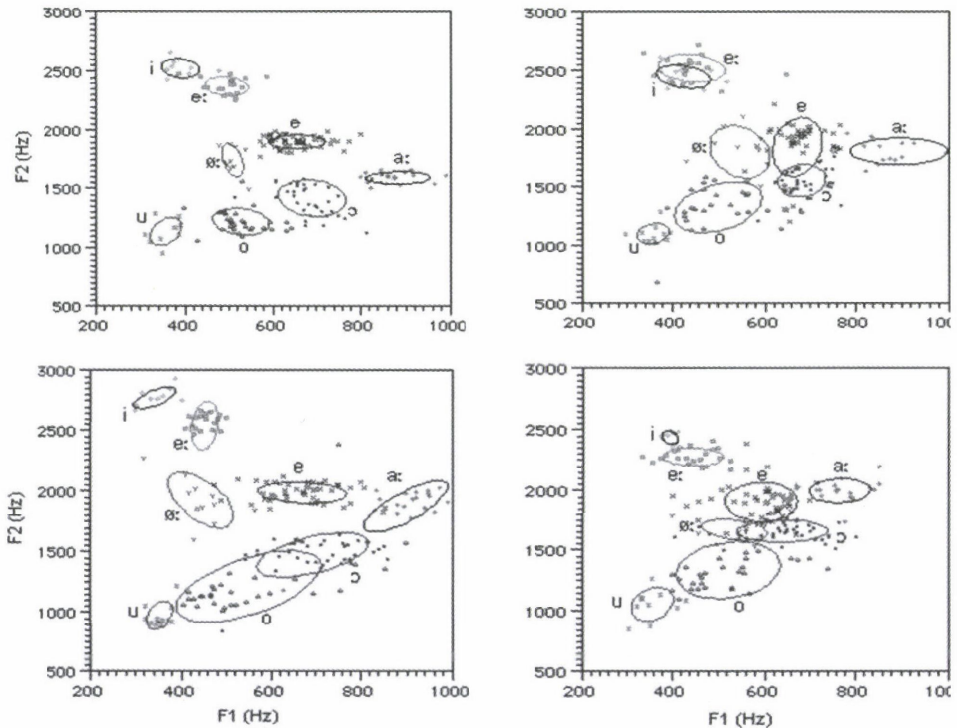
Négy azonos korú tanárnő ejtésében elemeztük a magánhangzók akusztikai szerkezetét (GÓSY MÁRIA, Fonetika, a beszéd tudománya. Bp., 2004. 119–20). Ugyanazt a mondatot egy éven át rendszeres időközökben rögzítettük, digitalizáltuk, majd műszeresen elemeztük; megmértük az első három formáns frekvenciáját, az időtartamot és a mondat teljes tartamát (a kapott adatok száma közel 3500). A statisztikai elemzések az első és a harmadik formánsok értékeiben szignifikáns különbséget igazoltak a beszélők között, az F2 értékeiben nem volt ilyen eltérés (4. ábra).

Az ábra sűrűsödési ellipszisei (az első és a második formánsok által meghatározott frekvenciatérület) igazolják az artikulációs különbségeket. Ezek az eltérések némely esetben igen nagyok, például az [a:] esetében. Az egyes magánhangzók akusztikai megvalósulása egymáshoz képest is sajátos képet mutat az egyes beszélőknél. Jól szemlélteti ezt az [i] magánhangzó. Az első beszélőnél e hangot (bal felső ábrarész) 2500–2800 Hz-es tartományban megjelenő F2 és 320–420 Hz-es tartományban látható F1 jellemzi. A magánhangzó a második beszélőnél (jobb felső ábrarész) a 380–440 Hz-es (F1) és a 2400–2550 Hz-es

(F2) sávban realizálódik. A harmadik beszélő (bal alsó ábrarész) első formánsának értékei 240 Hz és 390 Hz közöttiek, a második formánsáé 2600 Hz és 2900 Hz közöttiek. A negyedik beszélő (jobb alsó ábrarész) ejtése alapján az [i] sűrűsödési ellipszisést az a 390–410 Hz-ben megjelenő F1-ek és a 2400–2550 Hz-es tartományban tapasztalható F2-k hozzák létre. Az akusztikai eltérések tehát relatíve nagyok, a hallgató számára azonban mégsem jelent nehézséget az adott szó felismerése, azaz a kérdéses magánhangzó minőségének megállapítása.

4. ábra

Ugyanazon mondatban előforduló magánhangzók formánsszerkezete (F1–F2)
négy női beszélő ejtése alapján

A magánhangzó-minőséget kialakító akusztikai paramétereket ismerjük; nincs azonban adatunk arra, hogy az ezekben jelentkező eltérések milyen mértékben lehetnek jellemzők ugyanazon beszélőre, s melyek azok a különbségek – ha egyáltalán meghatározhatók –, amelyek már bizonyosan egy másik beszélőt jellemeznek. A nyelvválts foka a magánhangzó ejtésében nem tekinthető állandónak a különböző beszélőknél, mivel az a beszélő személy toldalékcsovének méretétől függően alakul ki. Kérdés, hogy vajon az egyes formánsok milyen mértékben tekinthetők a személyre jellemző ejtésfüggő paramétereknek. A fent említett kísérletben részt vevő beszélők közül háromnál nem volt szignifikáns eltérés az első formáns értékeiben az idő változásának hatására. A második formánsok pedig egyetlen beszélő esetében sem mutattak szignifikáns különbséget az idő változásában. A harmadik formánsra adatolt értékek sajátosan alakultak: két beszélőnél szignifikáns, míg a két másik beszélőnél nem volt matematikailag is igazolható különbség.

A magánhangzók tulajdonságai a hangminőségtől, a hangkörnyezettől, a beszélőtől, a tempótól függően változnak, ugyanakkor a normalizációs folyamatok biztosítják a felismerést a fonetikai különbözőségek ellenére. Ezek a normalizációs folyamatok a beszédészlelés során érvényesülnek elsődlegesen, de módosulhatnak a feldolgozási modell felsőbb szintjein. Tapasztalatból tudjuk azonban, hogy a működések nem hibátlanok; a hibalehetőségek sokfélék, és a mindennapi kommunikációban elő is fordulnak. Megállapítható az is, hogy a beszéd motoros kontrollja nem eredményez feltétlenül invariáns akusztikai paramétereket, amelyek a hallgatót egyértelműen segítenék a feldolgozásban.

B) Talán nincs még egy olyan beszédhangunk, amellyel kapcsolatban annyi ellentmondás, vita és tagadás lett volna és lenne ma is tapasztalható, mint a [h]. Vitatják a képzési helyét, bizonytalan, hogy van-e és milyen (ha van) a zöngés megfelelője, sőt még az is kérdéses, hogy voltaképpen mássalhangzó-e vagy magánhangzó? Mindezek után az már nem is meglepő, hogy a kiejtése bizonyos kontextusban csaknem meghatározhatatlan és előjelezhetetlen. A „kezdetekben” a [h] mássalhangzónak még a léte is kérdéses volt. A XVIII. század elején például pusztán lehelésnek tartották, nem beszédhangnak. VIRÁG BENEDEK, a költő hívta fel a figyelmet olyan szóalakzatokra, amelyek csak ennek a hangnak a meglétében vagy hiányában különböznek, mint *adatom* és *adhatom*. A mai szakszóval élve, fonológiai alapon igazolta a [h] önálló létét. Később zöngétlen magánhangzónak (XIX. század) is tekintették, azt gondolván, hogy a zöngétlenség ténye e hang lényegéhez tartozik (LAZICZIUS GYULA. *Fonetika*. Bp., 1944. 76). Jóllehet tapasztalták az „ún. zöngés h-kat” (pl. gégetükörrel), sőt voltak közlések ilyen mássalhangzóról különböző nyelvek esetében (pl. örmény), és azt is elismerték, hogy ilyeneket lehet képezni, mindennek ellenére „afféle fonetikai különlegességnek” tekintették őket. HORGER ANTAL például elismerte, hogy a [h]-féle hangok zöngésedhetnek, azonban a magyar laringális résmássalhangzókat zöngétlennek tartotta. A magyar [h] zöngés változatát elsőként MEYER igazolta, majd GOMBOCZ ZOLTÁNNAL végzett kutatásában is megerősítette (E. A. MEYER – GOMBOCZ ZOLTÁN. *Zur Phonetik der ungarischen Sprache*. Uppsala, 1909.). Ők írják le azt – mintegy 20 felvétel alapján –, hogy a „h-hang” két magánhangzó között zöngéssé válik (ún. leheletes zöngéről írnak, amit a „hauchstimmhaft” szóval definiálnak). LAZICZIUS elfogadja a leheletes vagy mormolt zöngét, a zöngésedést azonban pontosítja. Nemcsak két magánhangzó, hanem általában két zöngés hang közötti előfordulásra is érvényesnek véli. Azóta ez a megállapítás gyakorlatilag megkérdőjelezetlenül jelen van a szakirodalomban.

A /h/ realizációját glottális réshangra és szótagkezdő pozícióra korlátozó fonológiai megkötés a XVII. századtól már nem érvényesül kötelezően; a megfelelő fonetikai helyzetben nem hajtódik végre valamennyi lexémában automatikusan. Ezt mutatja egyrészt az *ihlet* szó, amely minden valószínűség szerint kihalt, majd a XVII. században a régi források alapján ismét használatossá vált, de nem *ilhet* vagy *illet*, hanem az „eredeti” *ihlet* hangalakban (BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp., 1967. 128). Ezt látszanak igazolni másfelől a XVII. század után nyelvünkbe került jövevényszavak, pl. *pech*, *technika* hangalakja, valamint az, hogy megjelennek a [h]-s változatok a *cseh*-féle csoporton belül is.

A *h*-végű névszótövek hangtani sajátosságaira vonatkozó megállapítások a XIX. század közepén jelennek meg a fonetikai leírásokban, ekkor olvashatunk először arról, hogy például a *tereh*, *juh* és *méh* szavakban ún. „nyugvó *h*”-t ejtünk (VÉRTES O. ANDRÁS, *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Bp., 1980. 99). A „néma *h* szabály” legkorábbi megfogalmazásaival a nyelvművelői gyakorlatban találkozunk. 1856 óta az akadémiai helyesírási ajánlásokban, majd később „A magyar helyesírási szabályai”-ban rögzítik, hogy a *h*-ra végződő szótövekben az ortográfiai és ortoépiai szabály eltér (SZEMERE GYULA, *Az akadémiai helyesírási története [1832–1954]*. Bp., 1974. 124–5). A nyelvhasználatra

vonatkozó megfigyelések és vélekedések azonban ellentmondóak. Az ellentmondásokra vagy éppen az ingadozás következtelenségére (?) jó példa a *méh* 'rovar' szó megítélése. A G. VARGA (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1968. 235) kérdőívében szereplő négy szóalak közül a „néma *h* szabály” szerinti ejtés jóval ritkább volt a *méh*, *méhnek* 'rovar' szóalakok, mint a *cseh*, *csehtől* esetében. Ezzel szemben ELEKFI szerint a *méh*^{1,2} homonimák *méh* (mé[h], mé[h:Jel) 'női szerv', ill. *méh* (m[e:], m[e:]vel) 'rovar' szerinti ejtése nem kötelező, de ezek szokásos kiejtési megkülönböztetését regisztrálja (ELEKFI LÁSZLÓ, Homonimák felismerhetősége toldalékos alakok alapján: Nyr. 2000: 146–63). A kísérleti adatok azt igazolták továbbá, hogy a magyar anyanyelvű adatközlők nyelvhasználati tapasztalata, eltérő észlelési stratégiájuk, valamint a „norma” szigorúbb vagy elnézőbb alkalmazásai is hatással vannak az elemzett mássalhangzó viselkedésére. Olyan következtetések is megfogalmazhatók, amelyek hozzájárulhatnak a *h*-végű szavak nyelvi státusának mind jobb megismeréséhez. Kiderült például, hogy a gyakoriság a vártnál jobban meghatározza a vizsgált szavak produkciójának és észlelésének sajátosságait (GÓSY MÁRIA – KOVÁCS MAGDOLNA, Nyelvi tudatosság, norma és rendszerkényszer a *h* esetében: Nyr. 2003: 439–56). Másként jelennek meg az ejtésben és a percepcióban is a *h*-végű tőszók, a toldalékolt szavak és a szóösszetételek. A „néma *h* szabály” visszaszorulása legerőteljesebben a szóvégi pozíciót érinti, kevésbé a szóösszetételeket és a legkevésbé a toldalékolt alakokat, ami a morfológiai és nem a fonetikai kontextus erősebb hatását tükrözi. Az észlelés ugyan a konkrét akusztikai-fonetikai adatok alapján történik, azonban a beszélők nyelvi tudatossága, a mentális reprezentáció hatással van döntéseikre.

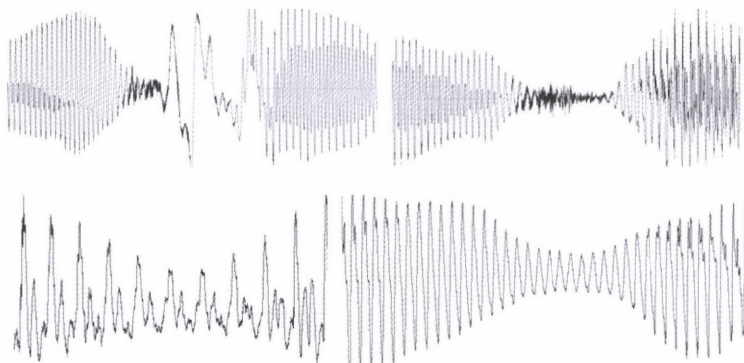
A szóvégi /h/ ejtése artikulációsán sokféle lehet, s ennek megvannak az akusztikai következményei. Ezek az akusztikai következmények érintik a fizikai időtartamot, a zörej intenzitását és frekvenciaspektrumát is. A kísérleti eredmények szerint (GÓSY–KOVÁCS i. m.) az értelmes szavakban és a logatomokban szereplő [h] hangok megítélése jelentős különbséget mutat az észlelésben. Statisztikailag igazolható, hogy az értelmetlen hangsorok azonosításakor a résztvevők kevesebbszer azonosítottak [h] hangot. Amíg a *méhkirálynő* szóban például 90,9%-ban észleltek [h]-t, addig az *éhki* logatomban csak 36%-ban. Ez azt a beszédpercepcióban ismert jelenséget igazolja, hogy az értelmetlen hangsorok azonosításában a felsőbb feldolgozási szintek nem vesznek részt, döntően tehát az akusztikai, fonetikai, fonológiai szintek működnek. Szavak megítélésekor ugyanakkor a kísérleti személyek mégis működtek a felsőbb szinteket, tehát lexémákat, morfológiai szerkezeteket stb. azonosítanak, s ez befolyásolja az észlelési működéseket. A tapasztalatunk mindezek ellenére az, hogy az ejtési bizonytalanság és a gyakorta előjelezhetetlen variációk, illetőleg az akusztikai sokféleség ellenére a hallgatók képesek a szavak helyes azonosítására, még izolált ejtésben is.

Kísérletsorozatban vizsgáltuk meg, hogy vajon valóban zöngés-e a [h] két magánhangzó között (mintegy 3000 adat alapján). Az 5. ábra szemlélteti a [h] ejtésének akusztikai következményeit ugyanabban a hangsorban (*ki hova*), különböző személyek ejtésében (GÓSY, A /h/ zöngésedése két magánhangzó között: Beszédkutatás 2005: 1–21).

Az akusztikai-fonetikai elemzések alapján a következő megállapítások tehetők. A magyar intervokális helyzetű /h/ fonéma realizációjakor a kiejtett beszédhangok zöngések, illetve zöngétlenek; sőt, akár vokalizálódhatnak is, azaz törölődhetnek mint mássalhangzók. A zöngések zöngésségben eltérhetnek, azaz különféle fokozatokban jellemző rájuk az alaphang megjelenése, valamint a zöngé intenzitása. A zörejesen (is) realizálódók esetében is különféle mértékben és frekvenciákon jelentkeznek a zörejösszetevők. A zöngésedés nem független az artikulációs tempótól; ugyanakkor jellegzetes eltéréseket tapasztaltunk az egyéni ejtéstől függően. Arra is választ kerestünk, hogy vajon a magánhangzó-kontextus, pontosabban a magánhangzók minősége befolyással van-e a zöngésség alakulására (6. ábra).

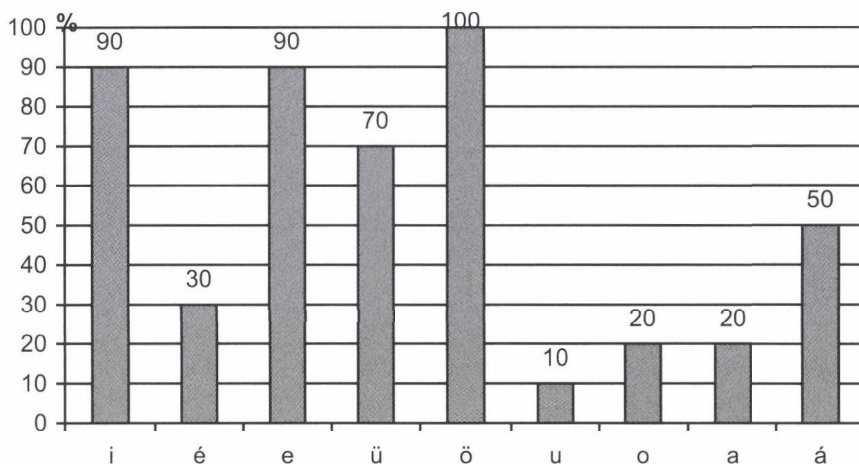
5. ábra

A *ki hova* hangsor ejtése alapján készült rezgéseképek (a mássalhangzó, valamint az azt megelőző és követő magánhangzó egy-egy része látható mind a négy esetben)

6. ábra

A zöngésség megvalósulása azonos magánhangzók környezetében

A palatális és a veláris környezetben megjelenő [h] mássalhangzók zöngésedésében szignifikáns eltérést találtunk ($t[12,825]$, $df599$, $p<0,000$); a palatális környezet jobban kedvez a zöngésedésnek, mint a veláris. További elemzéseket igényel azonban az [e:] és az [a:] magánhangzó kissé eltérő viselkedése ebben. Láttuk a jelentős akusztikai különbségeket az elemzett mássalhangzónál, azonban kétségtelen tény, hogy a hallgató nehézség nélkül dönti el, hogy milyen szót hallott, függetlenül a [h] hang akusztikai sajátosságaitól.

C) A kontextushatás következményeit vizsgáltuk egy akár atipikusnak is nevezhető mássalhangzó, a pergőhang esetében. Mít tudunk általában erről a mássalhangzóról? A képzési hely és a képzési mód nagy eltéréseket mutat a világ nyelveiben. Ugyanabban a nyelvben szavak jelentését különítheti el, ekkor fonémaként funkcionál; ilyen például a cseh, a hindi, az ír, a hausa és néhány Ausztráliában beszélt nyelv. 512 elemzett nyelvben LADEFODG

és MADDIESON (PETER LADEFOGED – IAN MADDIESON, *The Sounds of the World's Languages*. Oxford, 2002. 215–43) a következő 8 típust különítik el (IPA átírásban):

ɾ ɽ ɻ ʀ ʁ ʀ ɽ ɻ

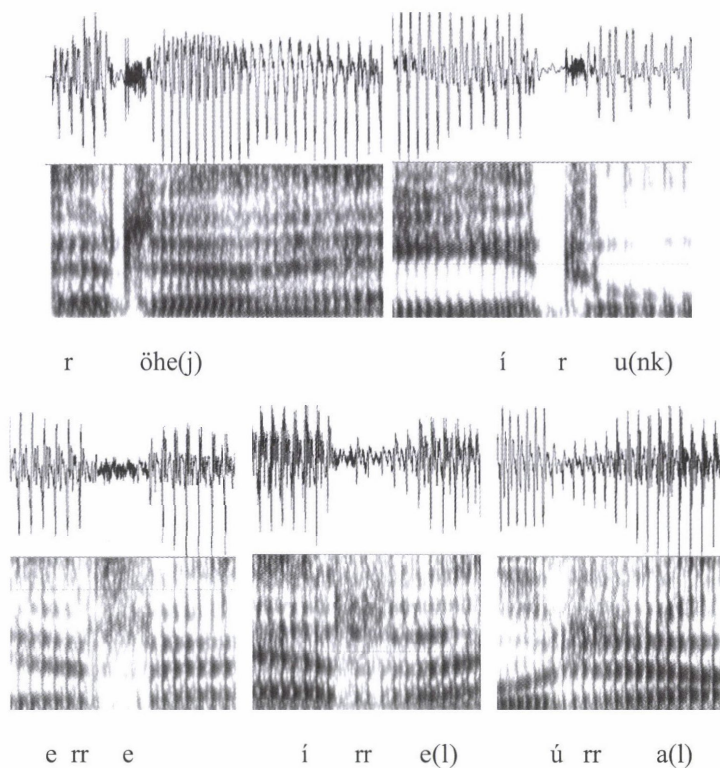
A magyar pergőhangot úgy definiáljuk, hogy képzési helyét tekintve alveoláris, a hangszalagműködést figyelembe véve zöngés, időtartama szerint pedig lehet rövid vagy hosszú. Nyolc beszélő ejtésében izolált szavakat elemeztünk, ahol a kérdéses mássalhangzó különböző fonetikai pozícióban és kontextusban fordult elő (összesen közel 1200 adat). Azt tapasztaltuk, hogy különböző okoknál fogva a [r] hang akusztikailag különböző formában realizálódik. Ez érinti a pergetések számát, amely jól ismert a fonetikai szakirodalomban. Új ismeret azonban a zöngésedésben bekövetkező eltérés, valamint a mássalhangzós és magánhangzós jegyek akusztikai közeledése. Nem egy esetben – hasonlóan a korábban elemzett [h] mássalhangzóhoz – intervokális helyzetben a pergőhang is magánhangzóra emlékeztető szerkezetet mutat (7. ábra).

Az elemzésekkel legalább 5 típusát igazoltuk a magyarban a pergőhangnak. Hozzáteszük, hogy az egyéni megvalósításokban tapasztalt eltérések tovább árnyalják a kapott eredményeket. A fonetikai eltérések a zöngékepzést, a perdületek számát és minőségét, a képzés helyét és a zörejtartalom minőségét érintik. Ugyanakkor minden realizáció nyelvi reprezentációja ugyanaz, vagyis a nagy akusztikai különbségek ellenére a hallgatónak nem okoz nehézséget a pergőhang felismerése.

D) A különböző nyelveknek különféleképpen érvényesülő fonológiai szabályaik vannak, amely szabályokat az anyanyelv-elsajátítás során tanulunk meg. A magyar zöngességi hasonulás szabálya azt jelenti, hogy két egymás mellé kerülő mássalhangzó az artikuláció során oly módon közeledik egymáshoz, hogy a másodikként artikulált mássalhangzó zöngés vagy nem zöngés volta meghatározza az előtte lévő zöngességét. Ez regresszív folyamat, azaz a képzésben későbbi zöngés mássalhangzó hatására az azt megelőző zöngéssé, a képzésben későbbi zöngétlen mássalhangzó hatására az azt megelőző beszédhang zöngétlenné válik. E fonológiai folyamatnak két sajátossága van: egyfelől érvényesül morfémahatáron és szó(morféma)határon is, például *hozta* – *hoszta*, *képből* – *kébből*; másfelől a köznyelvben a mássalhangzók meghatározott csoportjára korlátozódik, az obstruensekre vagy más szóval a nem szonor mássalhangzókra. További sajátossága a zöngességi hasonulásnak, hogy akkor is érvényesül szóhatáron, ha az egymás mellé kerülő két szó nem alkot összetételt, ugyanannak a mondatnak vagy akár két egymást követő mondatnak a szomszédos szavai. Például: *Egerből jöttem, hogy/ty tanuljak* vagy *Ismered őt/d. Barátságos ember*. Kísérletsorozatban vizsgáltuk a zöngességi hasonulás megvalósulását spontán beszéd alapján (több mint 11 órányi spontánbeszéd-anyag fonetikai elemzésével). Arra kerestünk választ, hogy mi történik a fonológiai szabály előfordulásával azokban az esetekben, amikor a szóhatáron a beszélő szünetet tartott (GÓSY, *Temporal coding of voicing assimilation in speech production*: ALH. 49. 2003: 257–76). Kérdésünk az volt, hogy vajon létrejön-e a zöngességi hasonulás szóhatáron a szünettartás ellenére is, avagy ezekben az esetekben nem valósul meg. Feltételezésünk az volt, hogy a szünet időtartama felelős a fonológiai szint működéséért; más szóval, ha a szünet időtartama nem nagyobb egy adott értéknél, akkor a szabályalkalmazás megtörténik. Ha a szünet időtartama meghaladja ezt az értéket, akkor a hasonulás nem jön létre. Hipotézisünk volt az is, hogy a fiatal (20–30 év közöttiek) és az idős beszélők (65–75 év közöttiek) eltérő szünetidőtartam mellett képesek vagy nem képesek a zöngességi hasonulás megvalósítására. Az eredményeket (az átlagot és szórást) a 8. ábra szemlélteti.

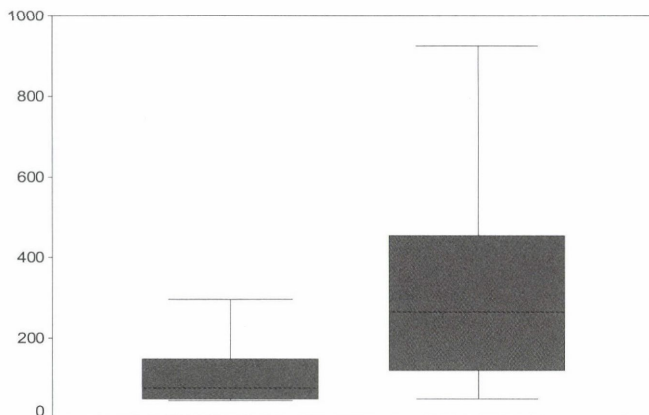
7. ábra

A [r] és [r:] mássalhangzó akusztikai szerkezete különféle kontextusban (abszolút szó elején és hangsorban: felső képek; a zöngésedés változása: alsó képek)

8. ábra

A zöngésségi hasonulás megvalósulása fiatal (bal oldalon) és idős (jobb oldalon) beszélők spontán beszédében a két szó közötti szünet (függőleges tengelyen) időtartamának függvényében

Az adatok igazolták a feltételezéseinket. Spontán beszédben két szó találkozásakor a szükséges zöngésségi hasonulás a két szó közötti szünet időtartamértékének függvényében realizálódik. Ez az érték fiataloknál szignifikánsan rövidebb, mint az idősebb beszélőknél, ami nyilvánvalóan az idősebbek lassú beszédtervezési folyamataival van kapcsolatban. A fonológiai működést tekintve egy további kérdés is felmerül a szabályalkalmazás és a mentális lexikon viszonyában: hol, illetőleg hogyan történik a zöngésségi hasonulás mint fonológiai szabály végrehajtása? Két lehetőség adódik.

Az egyik esetben a mentális lexikonban a lexikai egységek ún. alapalakban vannak tárolva, s az egyes beszédhangokat érintő változásokat a fonológiai szint aktiválása következtében a kódolt szabályok eredményezik. A másik lehetséges esetben a mentális lexikon tartalmazza a lexikai egységeket alapalakban és a fonológiai szabályok következtében módosult alakban egyaránt. A fonológiai szabály ebben az esetben azt határozza meg, hogy melyik alak lehívása szükséges a mentális lexikonból az adott kontextusban. Ez tehát azt jelenti, hogy az adott lexikai egységek mind a zöngés, mind a zöngétlen változatban tárolódnak. Ennek megfelelően a *hogy* kötőszó mind *hogy*, mind *hoty* alakban kódolva van, vagy például a *veréb* szó *verép* alakban is megtalálható a mentális lexikonban. További kísérletek szükségesek annak eldöntésére, hogy vajon mi módon történik a zöngésségi hasonulás kivitelezése a spontán beszédben.

3. K ö v e t k e z t e s e k . – A beszédképzés és a mentális nyelvi reprezentáció összefüggéseinek bemutatására több kísérletsorozat eredményeit tárgyaltuk. Elemeztük a magánhangzók ejtési különbözőségeit, a [h] intervokális zöngésedésének és a [r] koartikulációjának jellegzetességeit, valamint egy nyelvi szabály, a zöngésségi hasonulás megvalósulásának kritériumait a spontán beszédben. Minden esetben megállapítható volt, hogy a nemegyszer nagymértékű akusztikai-fonetikai változatosság ellenére a nyelvi reprezentáció állandó, és ez biztosítja a hallgató számára a percepciót a verbális kommunikáció során. Feltételezzük, hogy a nyelvi reprezentáció az agyban egyfajta neurális hangszínképként fogható fel, amely kellőképpen rugalmas ahhoz, hogy igazodjon a folyamatosan érkező akusztikai jelsorozat nyelvspecifikus sajátosságaihoz, ezáltal lehetőséget teremtve az invariáns elemek mindenkor feldolgozhatóságára. Mindennek bizonyítására további alapkutatások szükségesek, amelyekben az artikuláció – akusztikum – észlelés együttes szemléletében történnek az elemzések.

A beszédképzés és beszédfeldolgozás összefüggéseire irányuló kutatások eredményei felhasználhatók a nyelvtudományon belül a nyelvtörténetben, a szociolingvisztikában, a dialektológiában, avagy a fonológiában. Meghatározó következménnyel járnak a beszédtechnológiában a fonetikai alapú beszélőazonosítás és az automatikus beszédfelismerés területén. Az eredmények közvetve pedig felhasználhatók a pedagógiában is, például az anyanyelvi fejlesztésekben, a korszerű olvasástanításban, a beszédhibák pontosabb megismerésében, a terápiák kidolgozásában, sőt akár az idegen nyelvek oktatásában és tanulásában.

GÓSY MÁRIA

Speech production and mental representation

The process of speech comprehension consists of two large phases: the perception of vocal phenomena corresponding to the system of linguistic signs, and the interpretation of that code system. Both phases are made up by several levels that collectively ensure the decoding of speech phenomena in a regular cooperation with one another. Speech comprehension is an active process whereby the

hearer interprets the speech phenomena s/he has perceived at successively higher levels. For that process to work, certain mental representations must be shared by speaker and hearer. The notion 'mental representation' can be understood in various ways; it includes thoughts, ideas, wishes, percepts, conceptions, etc. Specifically 'linguistic' mental representations, on the other hand, are such that they contain linguistically relevant signs and functions of the individual's patterns of knowledge. Certain portions of linguistic mental representations may keep changing or being modified throughout the individual's lifetime. The present paper analyses, in several series of experiments, cases in which objective acoustic phonetic parameters seem to contradict the corresponding mental representations. The aim is to highlight the relationship between articulatory/acoustic differences and the invariant features that underlie them as well as that between mental representations and objective parameters. Four areas are investigated with respect to Hungarian: (a) the production, acoustic patterns, and perception of vowels; (b) the variants of the phoneme /h/; (c) the coarticulatory behaviour of [r]; and (d) a phonological rule of coarticulation applying in spontaneous speech. On the basis of the results obtained, the author attempts to answer the question of how the (apparent) paradox of the contradiction between the objective physical reality of speech and its mental representation might be resolved.

MÁRIA GÓSY

A geisha és gésa szóalakok a japán nyelvtörténet tükrében*

6. A Meidzsi-korban a kanahasználat módjairól szóló vitákkal párhuzamosan a japán nyelv latin betűs átírásának kérdései is foglalkoztatták a japánokat és külföldieket egyaránt. Ebben a vonatkozásban feltétlenül meg kell említenünk JAMES CURTIS HEPBURN fentebb említett szótárát, amelyet a szerző az első három kiadásnál minden alkalommal bővítésekkel, kiegészítésekkel látott el, és amelyben némi változtatásokat hajtott végre a latin betűs átírási rendszerben is. Az 1867-ben megjelent 1. kiadásban azt írja, hogy „In Romanizing the words, the effort has been in every case to express the sounds as pronounced by the most cultivated natives. And the system of orthography, with a few variations, is that generally adopted by the students of the language in Japan. [...] The horizontal mark over the vowels: as *ā, ī, ō, ū*, indicates merely that the sound is prolonged” (i. m. vi, ix). Ami az *orthography* szót illeti, itt minden bizonnyal a latin betűs átírási módjáról van szó. Az 1872-es 2. kiadástól a vízszintes jelet már csak az *o*-ra és *u*-ra alkalmazza. A szóban forgó szótárban már eleve az 1. kiadástól kezdve hiányzik az *ē*-féle írásmód, ami arra vall, hogy az amerikai szótáríró vagy nem ismerte, vagy nem észlelte, hogy az [e:] jelen van a japán nyelvben, a tokiói nyelvjárásban, vagy lehet, hogy csupán arról van szó, hogy HEPBURNnek ugyan erről tudomása volt, de az addigi átírási hagyományai szerint járt el. Megjegyezzük, hogy az *e+e* kanajelekkkel rögzített töltelékszóra, amely a 3. kiadásban szerepel, HEPBURN az *ee* latin betűs átírást használta. A szótár bevezetésében a 2. kiadástól kezdve megvan a nyelvjárásról szóló szakasz, ahol azt olvassuk, hogy „Yedo”-ban „*Na* is changed into *ne*; as, *nai* into *nei*; *shiranai* into *shiranei*; *sō de nai* into *sō de nei*.” (HEPBURN a 3. kiadásban, amelyben már a *Yedo* helyett a *Tōkyō* szót használja, ugyanazt ismétli, mint a 2. kiadásban.) Ezzel kapcsolatban MATSUMURA AKIRA megjegyzi, hogy ha ezt elfogadjuk, akkor ez azt jelenti, hogy az [ai] > [ei] hangváltás az [ai] > [e:] mellett külön létezett, de mivel HEPBURN leírása rövid, nem lehet állást foglalni (MATSUMURA 1998. i. m. 223). Bizonyos azonban, hogy éppen ez a *nai* tagadó partikula vulgáris stílusban általában nem [nei]-nek, hanem [ne:] -nek

* L. MNy. 2006: 176–85.

hangzott és hangzik Tokióban. Amint fentebb láttuk – ahogy maga MATSUMURA rá is mutatott –, SHIKITEI SANBA az [e:] ejtést sokkal gyakrabban az *-e+i* kanajelekkkel jelölte mint az *-e+e*-vel. Annak ellenére, hogy az [e:] HEPBURN korában is létezett, ezen ejtésre nem alkotott külön latin betűs átírást, amelyre az *ē* lenne várható.

Említést érdemel az, hogy az orientalisták 1873-ban, Párizsban rendezett első nemzetközi konferenciáján a „De la transcription européenne des textes japonais” címmel két ülést is tartottak. Tehát abban az időben tárgyaltak a kérdéstről, amikor már HEPBURN szótárának második kiadása is napvilágot látott. Azonban az üléseken, amelyeken jeles orientalisták, többek között az osztrák AUGUST PFIZMAIER és a francia LÉON DE ROSNY is részt vettek, elfogadásra talált egy olyan átírási mód, amely néhány lényeges pontban különbözik a HEPBURN szótárában használatostól. Egy jellegzetes példaként – amelyről fentebb már szó esett – felhozhatjuk az akkoriban *ka+u*, *ko+u*, *ka+fu* és *ko+fu* kanajelekkkel – így négyféle-képpen – rögzített szótagok latin betűs átírásának problematikáját. A négyféle kana írásmódnak történeti okai vannak, és az ejtések már régen azonossá váltak, tehát HEPBURN szótárában, amely a latin betűs címszavak után ezeket kanajelekkkel is – nagyjából a történeti kanahasználattal – jelölte meg, az első kiadástól kezdve *kō*-val írta át mind a négyet. Ezzel szemben a konferencián a négyféle kanahasználatnak megfelelően négyféle latin betűs jelölésmódot fogadtak el: *kau*, *kō*, *k'au* és *k'ō* (Congrès international des Orientalistes. Compturendu de la première session. Párizs, 1873. 1: 114–30, 390–416). Ebben a komplikált átírásban a korabeli kanahasználat erős befolyását lehet érezni. Ilyen körülmények között érthető, hogy a konferencián szóba se jöhetett az *-e+i*-féle kanajelek latin betűkkel való jelölésmódjának kérdése, amely alig kelthette fel a tudósok figyelmét.

Ritkaságszámba ment azonban az olyan vélemény, miszerint az akkori kanahasználatot követve ültessék át latin betűkkel a japán szavakat, és általában arra irányult a törekvés, hogy a kiejtést jobban tükröző, fonetikusabb átírási rendszert alkossanak. HEPBURNnek a Japánban és külföldön is nagy népszerűsége szert tett szótára jó példa az efféle átírási módra, ámbar a mássalhangzók jelölésmódja angolos. Igaz, hogy a Meidzsi-kor elején többféle átírási mód volt forgalomban, de az idegen nyelvek közül az angol nyelv egyre nagyobb befolyásra tett szert politikai, gazdasági, tudományos, kulturális és egyéb területeken, így természetes következményének tekinthető az, hogy a HEPBURN-féle átírás kezdett tért hódítani.

1884-ben megalakult a Rōmajikai (a korabeli átírásban: *Rōmajikwai* 'A Latin Betűk Egyesülete'), és egy évre rá kiadott egy kis füzetecskét a latin betűs átírás módjáról, amelyet később HEPBURN is követett szótárának 1886-ban megjelent 3. kiadásában. Az Egyesület azt tűzte ki célul, hogy abbahagyják az eddigi írásjegyek használatát, és helyettük a latin betűket alkalmazzák a japán nyelv leírásában. Az átírás szabályaiban említett 3. cikkely szerint a hosszú magánhangzók esetében a betű fölé vízszintes jelet kell tenni: *ā*, *ī*, *ū*, *ē*, *ō*, amelyek az *ū* és *ō* kivételével ritkán használatosak. A 8. cikkely pedig felsorol olyan kínai írásjegyeket (永 計 芸 stb.), amelyeknek olvasata melléjük van írva katakanával: *e+i*, *ke+i*, *ge+i* stb., és kimondja, hogy a latin betűs átírásban ezek *ei*, *kei*, *gei* stb. legyenek és nem *ē*, *kē*, *gē* stb. módján írandók. Kétségtelen, hogy a 8. cikkelyt azért kellett beiktatni, mert a gyakorlatban ezeket a kínai írásjegyeket [e:], [ke:], [ge:] stb.-nek ejtik. Az átírás három alapelve a következők voltak: 1. a mássalhangzók jelölésére általában az angolban használatos betűk, a magánhangzók esetén az olaszban (ill. németben vagy latinban) használatos betűk kerülnek alkalmazásra; 2. a kanahasználattól függetlenül a kiejtés szerint alkalmazzák a latin betűket; 3. lehetőleg azt tekintik standardnak, amelyet az iskolázott tokióiak ejtenek (YOSHIDA-INOUCHI i. m. 281–303). Tehát a (2) és a (3) elvek figyelembevételével nyugodtan bevezethették volna az *ē*, *kē*, *gē* stb.-féle jelölésmódot a latin betűs átírásban. BASIL HALL CHAMBERLAIN jeles japanológus, aki tanára volt UEDA KAZUTOSHinak a Tokiói Egyetemen, az „A Handbook of Colloquial Japanese” című könyvében (2. kiad. Tokió,

1889.) megjegyzi, hogy „Long \bar{e} hardly occurs excepting in the interjection $n\bar{e}$.” CHAMBERLAIN szerint „The diphthongs ae , ai , ao , au , ei , oi , ui , call for no remark, each vowel retaining its own proper sound, as in Spanish or Italian. Thus the second syllable of $kirei$, »pretty«, sounds nearly like the English word »ray (not like »rye)«... The vulgar in Tōkyō say ai for ae , and oi for oe ; thus mai , instead of mae , »before«; koi (which means »love«), instead of koe , »voice«. They also often contract ai into a long \bar{e} , as $naran\bar{e}$ for $naranai$, »it won't do«. But this is as bad as the dropping of the letter h by cockneys.” (i. m. 14–6). HEPBURN ee -jével szemben CHAMBERLAIN, aki részt vett a Rōmajikai átírással kapcsolatos szabályzatának kidolgozásában, használja az \bar{e} -t néhány japán eredetű szó átírására. Valószínűnek tartjuk tehát, hogy CHAMBERLAIN, HEPBURN és mások is, akik hosszabb ideig Japánban tartózkodtak, esetünkben mégsem az élőbeszédet vették figyelembe, hanem a kanahasználat hatása alá kerültek, és az ei latin betűs átírásának gyakorlatilag akaratlanul is két hangértéket, $[ei]$ -t és $[e:]$ -t tulajdonítottak. (A most előadtak fényében nem zárható ki, hogy a fentebb említett, XVII. századi japán–portugál szótárban szereplő *Gueixa* szóalakkal kapcsolatban is hasonló jelenség állítható.) Ezzel szemben a német nyelvű japán nyelvkönyvek kissé másképpen kezelik a kérdést. RUDOLF LANGE szerint (Lehrbuch der japanischen Umgangssprache. Stuttgart–Berlin, 1890. xx) „Stehen zwei Vokale neben einander, so behält jeder möglichst seine Aussprache. In der Verbindung ei wird das e lang gesprochen und i ist nur wenig zu hören. [...] In der Sprache der niederen Klassen in Tōkyō wird ae und ai oft \bar{e} gesprochen, z. B. $sō ja n\bar{e} = sō ja nai$ so ist es nicht. au und ou lauten in den westlichen Dialekten oft \bar{o} , daher $kō = kau$ kaufen, $omō = omou$ denken”. HERMANN PLAUT (Japanische Konversations-Grammatik. Heidelberg – Párizs – London – Róma – Szt. Petersburg, 1904. 2) pedig azt írja, hogy „ ei ist wie ee in See zu sprechen, doch klingt oft ein schwaches i nach. Wo sonst zwei Vokale zusammenstehen (au , ai , ou , oe), werden beide gesondert gesprochen mit stärkerer Hervorhebung des ersten.”

A Rōmajikai által 1885-ben kihirdetett átírási rendszerrel szemben – amely csak nagyjából, de nem teljes mértékben egyezik meg a később HEPBURN névével fémjelzett átírási rendszerrel – rögtön ellenvélemény kapott hangot, amely a kana „ábécé” alapján építette fel az átírási rendszert. Ezen véleményt, amely *Nipponshiki* (e rendszer szerint: *Nipponsiki*) néven ismert és a későbbi *Kunreishiki* (e rendszer szerint: *Kunreisiki*) átírási rendszer előfutárának tekinthető, TANAKADATE AIKITSU fizikus (1856–1952.) fogalmazta meg 1885-ben (l. részletesen KIKUZAWA i. m. 140–4, 191–4; KOIZUMI i. m. 208–19; HIRAI i. m. 189–94). TAMARU TAKURŌ, aki egyik vezéralakja volt a *Nipponshiki* rendszerű latin betűs írás mozgalmának, az először 1920-ban megjelent könyvében az $-ei$ -féle átírás mellett foglal állást hivatkozván az $-e+i$ kanahasználatra és arra, hogy a formális olvasás esetén ei -nek ejtik, például a *Meiyo* ('becsület') és *Seimei* ('élet') átírásokat hozza szemben a *Mēyo* és *Sēmē* formákkal. Arról is szól, hogy a $ne+e+sa+n$ ネーサン szóra az \bar{e} (vagy ee) használatos (Romaji bun no kenkyū. 7. kiad. Tokió, 1952. 63–4), amelyről már említést tettünk.

Láttuk fent, hogy az Oktatásügyi Minisztérium 1900 augusztusában kibocsátotta azt a rendeletet, amely tartalmazta az utasításokat a kínai eredetű szavak kanahasználatának új szabályairól az elemi iskolai oktatásban. Néhány hónappal később, 1900 novemberében pedig a Minisztérium közzétett egy beszámolót a latin betűs írásmódokkal kapcsolatos vizsgálódásokról és javaslatokról, amelyeket több irányból kritizáltak, és amelyek nem valósultak meg. A *Nipponshiki*-t és a *Hebonshiki*-t keverten tartalmazó latin betűs írásmódról volt szó, amely kompromisszum szüleménye. A beszámoló készítői között ismét ott találjuk UEDA KAZUTOSHIT (l. részletesen YOSHIDA – INOBUCHI i. m. 284, 363–74; KIKUZAWA i. m. 144–6). Különös figyelmet érdemel a javaslatoknak az a része, amely a hosszú magánhangzók latin betűs átírásáról hoz példákat, a magánhangzók hosszúságát vízszintes ékezzel jelölve. Közülük csak egy példát találunk az $-e+i$ kanajelekkal kapcsolatban: $e+i - Te-$

ikoku Tēkoku ('A birodalom'). Ezután az a megjegyzés következik, miszerint a vizsgálódások után meg kell határozni azokat a szavakat, amelyek ezt a jelölésmódot kövessék. Nem meglepő tehát, hogy a későbbi részben a *seimitsu* névalak szerepel a latin betűs átírásban (YOSHIDA–INOUCHI i. m. 367, 371), amelyre azonban a *sēimitsu* betűképet lehetett volna felvenni azért, hogy összhangban legyen a *Tēkoku*-féle átírással. Az utóbbi jelölésmód bevezetése rokon vonást mutat azzal a kanahasználati reformmal, amely – amint láttuk – 1900 után néhány évig be volt vezetve az elemi iskolákban. Ha csak az *-e* magú nyújtóhangoknál maradunk, az *ē, gē, tē* (stb.)-féle latin betűs átírásról szóló ötlet a „vonalhúzó kanahasználat” (*bōbiki kanazukai*) 1905-ös tervezetét öt évvel előzte meg, bár nem határozott formában; mind a kettő csak a javaslatokban szerepelt, és nem került hivatalos alkalmazásra. Ezek a körülmények arra vallanak, hogy az ún. foneticizmus hívei az [ei] helyett az [e:] ejtést találván elfogadhatónak a köznyelvben, következésképpen az *-ē*-féle latin betűs átírás bevezetését szorgalmazták.

7. Ha már a Meidzsi-kor előtt az edoi nyelvjárásban egyszer megtörtént az [ei] > [e:] hangváltozás – aminek folytonosságáról az is tanúskodik, hogy a Meidzsi-korban a kanahasználatban is a latin betűs átírásban is egyaránt megnyilvánult az [e:] megléte, még ha javaslat szintjén is – joggal felvetődik a kérdés, hogy a japán nyelv latin betűs átírásának kidolgozói – akik egy bizonyos rendszer alapján mind a kiejtés szerinti átírási mód hívei voltak – miért nem törekedtek az *-e+i*-féle kanajelekkkel rögzített íráskép [e:]-féle ejtésének megfelelőbb visszaadására, és miért elégedtek meg azzal, hogy csupán a kanajeleknek megfelelően írták át *ei, kei* stb. formában latin betűkkel. Mivel már az *o* és *u* magánhangzók hosszúságának jelzéséként ezek fölé a [^] vagy ^ˉ segédjel került, nyugodtan be lehetett volna vezetni az *ē*, az *ē* vagy esetleg az *ee* betűképet.

Arra, hogy mennyire befolyásolja a kanahasználat a latin betűs átírás módját – amely általában nem a transliteráció (átbetűzés) elvét veszi alapul – jó példaként szolgál a jövevényszavak latin betűs átírásának kérdése, amely kevésbé került terítékre. Napjainkban olyan jövevényszavakkal kapcsolatban, amelyeknél egy-egy *-e* magú kanajel után egyenes vonal következik, általában az a helyzet, hogy a kérdéses részt [e:]-nek, és nem az [ei]-nek ejtik, holott az utóbbi lenne várható az eredeti angol ejtés alapján: *ゲーム ge-mu* (*gēmu* < ang. *game*), *ケーキ ke-ki* (*kēki* < ang. *cake*) stb. Ezek a jövevényszavak – amint megemlítettük – az *-e* magú nyújtóhangokkal rendelkező ama kevésszámú japán szavak csoportjába tartoznak, amelyeknek nincs [ei] ejtésű párja. Megemlítendő, hogy olyan jövevényszavak is vannak, amelyek a két alak között ingadoznak. HEPBURN japán–angol szótára 1887-es 3. kiadásában előfordul címszóként az angol *page* szóból származó japán szó: *PEIJI* ペイジ, melynek latin betűs írásképét az 1896-os, valamint 1909-es japán–angol szótárban is használták (I. SŌGŌ MASAAKI – HIDA YOSHIFUMI, Meiji no kotoba jiten. Tokió, 1986. 524). Tehát a latin betűs címszó után a katakanajelekkkel *pe+i+ji* áll, holott manapság ez a szó általában a *ページ* (*pe-ji*) kana írásképpel rendelkezik, így a latin betűs átírása *pēji* lesz. Azonban most is néha-néha találkozunk a *pe+i+ji* kana írásképpel (például a fentebb említett *Nippo jisho* 1973-as reprint kiadásának tájékoztatójában). Először 1915-ben jelent meg a japán nyelvnek olyan szótára (japán ajkúak számára), amelyben a címszavak át voltak írva latin betűkkel. A szótár szerkesztője a fent már említett UEDA KAZUTOSHI, ezért nem lepődünk meg azon, hogy *PĒJI* alakban szerepelteti a címszót (Romaji-biki kokugo jiten. Tokió, 1915.; I. még SAKAIDA TOSHINOBU, Rōmaji biki kokugo jiten. Kokubungaku. Kaishaku to kanshō 62. 1997/1: 21–3. A későbbi kétnyelvű [japán–idegen nyelvű] szótárakban is, ha a címszavak nem kanajelekkkel, hanem latin betűs átírásban szerepelnek, ez a betűkép fordul elő általában.) A kana íráskép ingadozott és ingadozik ugyan, de az élőbeszédben a *pe+i+ji* kana íráskép hamar ugyanolyan bánásmódban részesülhetett, mint az *-e+i* kanajelekkkel

rögzített kínai eredetű szavak. Mindenesetre bizonyos, hogy a jövevényszavakra alkalmazott katakana szótagírásnál vonallal – nyújtójellel – való jelölésmódjának köszönhetően könnyen megszülethettek az *ē*, *gē*, *kē*, *pē* stb. féle latin betűs átírások, amelyeket fentebb már alkalmaztunk.

A történeti kanahasználat országos bevezetése a Meidzsi-korban véleményünk szerint inkább visszafordította a természetes folyamatot, és újra életre keltette a régi [ei] ejtést, most mint hiperkorrekt formát. Ez minden bizonnyal hozzájárult az *-e+i* kanajeleknek majdnem mindenkori latin betűs átírása, az *-ei* születéséhez is. A másik figyelembe veendő körülmény az, hogy az *-o* magú nyújtóhangnak, vagyis az [o:] ejtésnek jelöléséül szolgáló kanajelek – az *-e* magú nyújtóhang esetéhez képest – gyakran az ejtéstől sokkal eltérőbb írásképekkel rendelkeztek, aminek egy-két jellegzetes példájáról (*chō*, *kō* stb.) fentebb már említést tettünk. Úgy véljük, hogy az efféle kanahasználat, amelyben az íráskép és a hangkép között nagyobb távolság volt, került a figyelem középpontjába a latin betűs átírási módok kidolgozásakor a XIX. század második felében.

Ezek után érthető, hogy a latin betűs átírások akkori kidolgozói az *-ei* mellett döntöttek, így nem a *gēsha*, hanem a *geisha* betűkép született. A nyújtójelet gyakran kihagyják a japán és külföldi nyomtatványokban egyaránt, és ha a nyújtójellel ellátott *ō* helyére a sima *o* kerül, akkor kaotikus helyzetet teremt tekintettel arra, hogy a vonalnyi különbség a jelentést is megváltoztatja (l. pl. TAKAHASHI TARŌ, Ekimei no rōmaji hyōki to o-dan chōon hyōki no kokusaika: Kokubungaku 62. 1997/1: 184–7), bár a japánul nem tudók számára gyakorlatilag mindegy és a helyzet alig változik. Hasonló helyzet állna elő az *-ē*-féle átírás esetében, és az *-ei*-féle átírás ebben a tekintetben szerencsésnek mondható (vö. HATTORI SHIRŌ, Shinpan On'inron to seishōhō. Tokió, 1979. 204). Mindenesetre újabban ismét felbukkan egy olyan irányzat, amely az átbetűzés (transzliteráció) elvét követi a japán szavak latin betűs átírásában (a Linguistic Bibliography japán adatközlője 1987 és 1995 között például a *jodōshi* 'segédige' helyett *zyodousi* átírási módot alkalmazta). Ebben a vonatkozásban talán nem érdektelen egy kis megjegyzést fűzni a modern japán nyelvkönyvekhez, amelyeknek száma igen megszorodott külföldön és Japánban egyaránt, hiszen a XX. század utolsó néhány évtizedében ugrásszerűen megnőtt a világon a japánul tanulók száma. A kezdő szintű nyelvkönyvekben gyakorta átírják a japán szavakat és mondatokat latin betűkkel is. Most csupán egy jelenséget emeljük ki, amely ELEANOR H. JORDEN 1963-as japán nyelvkönyvében öltött testet. Ebben a könyvben, amely nagyjából a HEPBURN-rendszert követi, a *chōon*-ok kivételes bánásmódban részesültek, hiszen nyelvpedagógiai megfontolásokból az *ā*, *ī*, *ū*, *ei*, *ō* helyett ezek *aa*, *ii*, *uu*, *ee*, *oo* betűkkel vannak megjelölve (Beginning Japanese. Yale University Press; l. SUDA JUN'ICHI, Nihongo kyōku to rōmaji: Kokubungaku Kaishaku to kanshō 62. 1997/1: 93). Ez a jelölésmód néhány nyelvkönyvben is követőkre talált (OSAMU MIZUTANI – NOBUKO MIZUTANI, An Introduction to Modern Japanese. Tokió, 1973. xiii; SUSUMU NAGARA et al., Japanese for Everyone. Tokió, 1990. 12; A Course in Modern Japanese [Revised Edition] 1. köt. Nagoya University, 2002. xxi), és bennük így az *eiga*, *sensei*, *keizai* stb. helyett az *eega*, *sensee*, *keezai* ('film', 'tanár', 'gazdaság') stb. betűképek szerepelnek. Számunkra érdekes, hogy a HEPBURN-stílusban (valamint a *Kunreishiki* és a *Nipponshiki* átírási rendszerben is) használt *-ei* betűkapcsolat itt már a rendes úgymond nyújtóhangok egyik tagjaként vagy magánhangzó-kettőzés formában van jelen az *ee* jelölésmód révén. Ebben az esetben szavunk a *geisha* betűképpel rendelkezik, és az efféle átírás érdekes módon emlékeztet azon kanahasználatra, amelyet SHIKITEI SANBA a fentebb említett műveiben alkalmazott (*se+e*, *ta+i+te+e* stb.).

8. A következőkben a szó magyar vonatkozásainak tárgyalására kerítünk sort. A TESZ. (és az EWUng.) szerint a *gésa* szó, amelynek jelentése „hivatásos japán táncosnő, énekesnő,

társalgónó”, először Ady Endre 1899-es cikkében fordul elő: „Léhaság, pikantéria, *gésa* gimnázium szerez nevet is, kenyeret is, de...” (Ady: ÖPM. 1: 170: NSz.). A szótár írja, hogy e szó a japánból került angol közvetítéssel az európai nyelvekbe, és európai elterjedéséhez nagymértékben hozzájárult Sydney Jones angol zeneszerző „A gésák” című operettje; a magyar *gésa* közvetlen forrása tisztázatlan, é-s alakja leginkább francia és német ejtési változatoknak felel meg (l. még FARKAS VILMOS, Kínai, a kínaival összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándorszavainkról: Nyr. 1989: 484). Ha a XIX. században is hasonlóképpen ejtették a németben, valamint a franciában, mint ma, akkor a magyar forma inkább a német ejtési változatnak felel meg. Úgy véljük azonban, hogy a magyar hang-, illetve betűkép nem a francia vagy német nyelv hatására, hanem a magyar nyelv belső fejleményeként keletkezett. Az alábbiakban e magyar szó alakja születésének körülményeire derítünk fényt.

Ady Endre, aki írásaiban többször használja szónkat, a Debreczeni Hírlap 1899. február 23-i számában azt írja. „A Gésákat, e nem túlságosan ismeretlen, de elég vidám operettet adták – huszadszor.” A hírlap július 15-i számában pedig olyan kifejezést használ mint „gésa gimnázium”, amelyet fent már idéztünk. Ady a Szabadság 1901. február 23-i, valamint 24-i számában közölte a „Gésák” című cikket, amely az említett operetről szól (Ady Endre összes prózai művei 1. 2. kiad. Bp., 1990. 102, 181, 454–5, 833–4). Azon kérdés megválaszolására, hogy mettől mutatható ki a szó a magyar anyagban, még további kutatások szükségesek. Tekintettel arra, hogy a magyarok is jártak Japánban a XIX. század utolsó évtizedeiben, bizonyos, hogy közülük is akadhettek olyanok, akik már az említett operett 1897-es előadása előtt megismerkedhettek a gésákkal a szigetországbán. Ezzel kapcsolatban most fel tudunk hozni egy példát. A Vasárnapi Újságban Reményi Ferenc császári és királyi sorhajó-zászlós, aki Ferenc Ferdinánd főherceget kísérte földközi útján és 1893 szeptemberében búcsút vett Japántól, 1894 és 1895 között – amikor a Távolságon éppen a kínai–japán háború folyt – naplótöredék formájában többször cikkezett a szigetországról. Cikksorozatában többször találkozunk a *geisa* szóval: „a kis pajkos fekete szemű geisa” (Képek a Felkelő nap országából: 41. 1894/48: 802); „egy *geisa*-társaság”, „a zenélő gésák” (Képek Japánból: 42. 1895/22: 355). Reményi, aki más japán szavakat is megközelítőleg magyaros átírásban közöl, valószínűleg a már meglevő – angolos – latin betűs átírást, *geishá*-t magyarította gépiesen.

Először 1896-ban Londonban játszották a „Geisha” című operettet, amely nagy népszerűségnek örvendett Európában és Amerikában is. A következő évtől Oroszországban is előadásra került, és említés történik róla Csehov egyik művében is, aki valószínűleg 1899-ben látta Jaltában (Az erre vonatkozó irodalomról l. FUKUDA HIDEICHI, Chēhofu no mita „Geisha”. In: Uő., Kaigai no nihon bungaku. Tokió, 1994. 317–30) Tudjuk, hogy az operett német változata először 1897. október 16-án került bemutatásra Bécsben (ANTON WÜRZ, Reclams Operettenführer. In: WILHELM ZENTNER – ANTON WÜRZ szerk., Reclams Opern- und Operettenführer. 26. és 13. kiadás. Stuttgart, é. n. 117). Az OSZK-ban megőrzött plakátokból kiderül, hogy a Magyar Színházban érdekes módon szintén 1897. október 16-án szombaton került sor „A gésák vagy egy japán teaház története” című 3 felvonásos énekes játék megnyitó előadására, amelyet ugyanott 1898. április 15-én 51-edszer és 1899. október 31-én pedig 147-edszer játszottak, és Ady szavaiból ítélve Debrecenben is sokszor előadták. Az OSZK-ban megtalálható „A »Gésák« vagy Egy Japán teaház története” című, ezekben az időkben nyomtatásra került füzetecske is, amely bizonyára az operett 35 dalszövegét és kottáját tartalmazó, nagyalakú angol kiadvány (The Geisha. A Story of a Tea House. A Japanese Musical Play in Two Acts. Libretto by Owen Hall. Lyrics by Harry Greenbank. Music by Sydney Jones. London, 1896. 206 lap) alapján készült, de ez csak a dalszövegeket tartalmazza kissé hiányosan. Ebből három, nem teljesen azonos kivitelű darab maradt ránk, és számunkra figyelemre méltó közös vonásuk az, hogy a *gésa* mellett a *gejsa* szóalak is szerepel bennük. Mivel nem áll rendelkezésünkre olyan 1897 előtt nyomtatott dokumentum,

amelyben a *gésa* szóalak fordul elő, valószínűnek kell tartanunk azt, hogy a fordítók, Fái J. Béla és Makai Emil, bár némi tétovázással, használták és bevezették ezt a formát. Tétovázásukat mutatja, hogy e mellett a névalak mellett ugyanakkor a *gejsa* formát is alkalmazták. Az ingadozás a *gejsa* és *gésa* névalakok között csupán a füzetecskén bebűl figyelhető meg, de a címbe és a plakátokra egységesen a *gésa* szót írták.

ORSZÁGH LÁSZLÓ szerint „A feltételezhető másnyelvi közvetítés, valamint a közvetlen angol hangélmény hiánya az oka az angol diftongusok monoftongizálódásának nyelvünkben”, és példái között szerepelteti a *konténer* szót (< ang. *container* > jap. *kontenā*). Az angol [ej] diftongus a magyarban gyakran az *é* magánhangzó betűjével jelölt ejtéssé válik. Az ezekben az időkben magyarba átkerült angol szavak némelyike jó példaként szolgálhat: angol *baby* > magyar *bébi* (japán megfelelője *bebī*. Vö. a következők magyar, angol és japán szavakat is: ang. *essay* > m. *esszé*, jap. *essē*; ang. *frame* > m. *frém*; jap. *furēmu*, ang. *game* > m. *gém*, jap. *gēmu*; ang. *okay* > m. *oké*, jap. *okkē*; ang. *safe* > m. *széf*, jap. *sēfu*; ang. *shaker* > m. *séker*, jap. *shēkā*; ang. *steak* > m. *szték/sztek*, jap. *sutēki*; ang. *trainer* > m. *tréner*, jap. *torēnā*; ang. *cocktail* > m. *koktél*, jap. *kakuteru* (l. ORSZÁGH LÁSZLÓ, Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. Bp., 1977. 55, 57, 86). Esetünkben vajon az angol [geɪfə] ejtésből a kettőshangzó monoftongizálódásával megszülethetett-e a magyar *gésa* szóalak? Úgy véljük, hogy az angol íráskép *geisha* betűejtése tükröződött a magyar *gejsa* szóalakban, amely egyébként nem volt messze az angolos ejtéstől sem, és az [ej] hangkapcsolat monoftongizálódása hamar, majdnem észrevétlenül zajlott le a magyarban. Nem megy ritkaságszámba egyébként sem a magyarban, sem pedig a japánban az, hogy egyes jövevényszavak több hangképpel és betűképpel éltek és élnek egymás mellett, ahogy a japán *pēji* ~ *peiji* szóval kapcsolatban is megjegyeztük. Valószínű, hogy a *gejsa* ~ *gésa* szónak is ilyen sorsa volt ugyan, de az előbbi alak igen tisztavirág-életű lehetett. Ebben a vonatkozásban vessünk egy pillantást az 1999-ben megjelent „A világ nyelvei” című hasznos könyv (főszerk. FODOR ISTVÁN. Bp.) japán nyelvről szóló részére, ahol a japán nyelvi adatok „az ún. Hepbom[sic!]-átírásban szerepelnek, utána – ha szükséges – a magyar fonetikus alak áll (623)”. Érdekes az ott említett „*Mejdzsi*” alak. Nem tudni, hogy a „magyar fonetikus alak” alatt „a japán nevek magyar helyesírása” értendő-e, amely szerint „A szó(tag)végi *-i* magyar átírása mindig *-i*, azokban az esetekben is, amikor a japán szó(tag)vég kiejtése félhangzós *-i*, azaz a *-j*-hez áll közel (*Mejdzsi*)” (LIGETI LAJOS főszerk., Keleti nevek magyar helyesírása. Bp., 1981. 503). Egyébként ez a fogalmazás nem igazán pontos, hiszen az *-e* + *i* kanajelekkel rögzített szótag ejtése általában [e:] (KAWAKAMI SHIN i. m. 77–8).

Az alábbiakban még néhány korabeli adatra hivatkozunk, amelyekben szónk is előfordul. A jelen írásunk elején említett Pierre Loti műve 1899-ben magyarul is megjelent íf. Lónyay Sándorné fordításában (Chrysantheme asszonyág. Bp.), amelyből idézzük a következőket: „– Nem Missieu, nem! Azok Gésák Missieu, Gésák!* – De hát miért nem lehet az én feleségem Gésa?” A csillagos lábjegyzetben olvasható: „Guéchak a yeddoi conservatoriumban növekedett tanzosnék és énekesnök”. A *Guécha* szóalak itt ugyanaz, mint amelyet Loti használt (Loti műve 1919-ben ismét megjelent a „Krizantém asszony” címmel Vészi Margit fordításában). 1902 februárjában Zágráb után Budapestre érkezett az a japán színtársulat, amely már Európa nagyvárosaiban sikert sikerre halmozott. Az előadás egyik műsora „A gésa és a lovag” címet viselte, és az erről hírt adó lapokban egységesen a *gésa* névalak fordul elő (Magyarország 1902. febr. 22: 8–9; Vasárnapi Újság 1902. febr. 23: 123; A Hét 1902. febr. 23: 127). A *gésa* betűképpel a Pesti Napló 1904. február 20-i (51.) számában megjelent „Japáni apróságok” című rövid útirajzban is találkozunk, amelyet Jenovay Jenő írt. (Gésájával ment Jokohamából Tokióba a cikk szerint, melyet az író ismét közöl a „Vitorlókkl a föld körül” [Bp., 1906. 139] című könyvében, amelypedig érdekes módon a *gésá*-t kicserélve az „egy németül meglehetősen jól beszélő japáni hivatalnok”-kal.)

A rövid ideig tartó kezdeti ingadozások után az 1898-tól bemutatásra került „Gésa” című operett valóban nagy hatással lehetett arra, hogy ezután már egyöntetűen a *gésa* betűképpel írják le ezt a szót magyarul. B(arátosi) Balogh Benedek, aki nemcsak hogy Japánban járt 1903–4-ben, hanem a japán nyelv ismeretével is rendelkezett, 1906-ban megjelentette a „Dai Nippon” című háromkötetes könyvét, ahol a japán nevek angolos – Japánban is leginkább használatos – átírását alkalmazta. Az „Utirajzok” című I. kötet gésákról szóló részében a *geisha* helyett a *gésa* írásmód található meg, ami arra mutat, hogy ekkorra az utóbbi betűkép már nagyjából gyökeret eresztett a magyarban, bár tudjuk, hogy Jármay László, aki 1907-ben járt a szigetországon (A föld körül. Utazási napló. Bp., é. n. [1908.]. 108), a *gésa*, *ghésa* névalakokat használja az 1908-ban megjelent útibeszámolójában.

B. Balogh könyvében továbbá a következőket olvassuk: „E (japán nyelv tanulásával kapcsolatos – S. T.) nehézség legyőzésére egy országos bizottság alakult már évekkal ezelőtt, de nem tudtak megállapodni az újítás módozatai felett. Egyik csoportja a bizottságnak a latin betűk elfogadását sürgeti, másik csoport a japán jegyek kizárólagos használata mellett küzd, végül a harmadik csoport, a konzervatívok, mindent a régiben akarnak hagyni. E csoporthoz járult legújabbán negyediknek az, mely zászlajára írta a japán társalgási nyelvnek kifejlesztését s ezzel karöltve a nyelvből minden idegen elemnek, főleg pedig a kínai elemeknek teljes kiszorítását. Az 1904-ik év januárjának első napjaiban ért az a kiténtetés, hogy meghívtak engem e bizottságba azon kéréssel, hogy ott a magyar nyelv mai írásmódját, annak fejlődési fázisait ismertetném meg s amennyiben hajlandó volnék, vegyek részt a bizottság további munkáiban. A nemsokára erre kitért háború levette e kérdést is a napirendről s ki tudja, mikor veszik fel újra az elszakadt fonalat” (B. Balogh Benedek: Dai Nippon. I. köt. Utirajzok. Bp. 1906. 7, 202–4, 329–30). Úgy tűnne, hogy a bizottság, amelyről a magyar szerző szól, nem más, mint az 1902-ben létrejött Nyelvvizsgáló Bizottság (Kokugo chosa iinkai), melynek célkitűzései világosak és egyértelműek voltak, de amelyek később nem valósultak meg. B. Balogh sorából nem derül ki, hogy eleget tett-e a meghívásnak. Kétséges mindenestre, hogy a Bizottság, amely állami szervezetként működött, megkérte volna Baloghot arra, hogy vegyen részt a munkálataiban, amikor más jeles külföldi japanológusok is tartózkodtak hosszabb ideig a szigetországon. Feltehetőleg inkább egy olyan csoportról van szó, amely a latin betűk alkalmazását propagálta.

Végül csak az érdekesség kedvéért teszünk említést Kikuzawa Sueonak „A magyar stílusú latin betűs átírás” címet viselő latin betűs rövid cikkéről (Hangariyasiki Rómazituduri: Rómaji sekai 20. 1930. szeptember: 7–9), amely nagyjából a *Nipponshiki*-rendszerben íródott, és egy, a latin írást propagáló lapban jelent meg. Kikuzawa megjegyvezvén azt, hogy a japán nyelvnek Nagy-Britanniában angolos, Németországon németes, Franciaországban franciás, Olaszországon olaszos átírása van, így Magyarországon magyaros átírásnak kell lennie, amit az előző évben Budapesten megjelent „Új Nippon” című könyvre támaszkodva vázol fel. A szóban forgó könyv Imaoka Jūichirō (Dzsúicsirō) tollából való, amelyben egy fejezet a *gésák*-ról szól, mégpedig ebben a névalakban. Kikuzawa tulajdonképpen az említett könyvben található japán szövegek és szavak alapján mutatja be a magyaros átírást, tehát nincs szó a japán szavak átírásának magyarországi szabályozásáról, amely a II. világháború után kelt életre a HEPBURN-rendszerű átírást alapul véve. Említésre méltó, hogy a magyar nyelv ábécéje rendelkezik az egyik legalkalmasabb betűkészlettel a japán szavak latin betűs átírására, különös tekintettel a japán nyújtóhangok átírására, amely gondot okoz az ékezeteket alig használó nyelvek esetében.

The word forms *geisha* and *gésa* against the backdrop of the history of Japanese

The word *geisha* is represented in Japanese by two Chinese characters or by four kana symbols: *ge + i + shi + ya*. That word, adopted in a number of European languages as a Japanese loanword, is in general rendered as *geisha* (as in the modified Hepburn system, or *Hyōjunshiki*) or something similar in most languages, as opposed to Hungarian where it is represented by only four letters as *gésa*. – In Japanese, the spoken form of what is represented by a kana symbol involving *-e* followed by the kana symbol for *i* when a Chinese character is transcribed into kana symbols (*jion kanazukai*) turned into a syllable whose nucleus is a long *-ē* several centuries ago. In the Meiji period, the idea occurred to some spelling reformers that kana symbols involving *-e* should not be followed by the kana symbol *i* (*e + i*, *ge + i*, *me + i*, etc.) but rather by a straight line (*e-*, *ge-*, *me-* etc.). Likewise, some people working on the Romanization of Japanese words suggested that *-ei* should be replaced by *-ē*. However, the spelling reform was soon discomfited and until 1946 everything remained roughly as it had been; even after that date, the kana representation *-e + i* and *ei*-type transcription both survived as exceptions, to the present day. – In the mid-nineteenth century when (mainly English-speaking) Europeans and Americans came to know geishas, the word referring to them was committed to paper as *geisha*, reflecting the kana spelling pronunciation. In Hungarian, where the word may have been transmitted by German and English, after a short period of vacillation among *geisa*, *gejsa* and *gésa*, the last-mentioned form came to be generally used since the end of the nineteenth century, due to a Hungarian-internal phonological development. By mere coincidence, this traditional Hungarian form reflects the current Japanese pronunciation more faithfully than *geisa*, a potentially regular but non-accepted Hungarian transcription would.

TORU SENGA

A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon* Egy nyelvi ideológia elemei

1. Bevezető gondolatok. – Egy korábbi tanulmányomban (A nyelvtörténetírás elvi kivánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán: Nyr. 2000: 501–13) a szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténetírás (vagy máshogy: történeti szociopragmatika, vö. SÁROSÍ ZSÓFIA, Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben: MNy. 2003: 434–48) elméleti és módszertani kérdéseit, megvalósítási lehetőségeit mérlegelve szóltam – elsősorban MATTHEIER egyik írása nyomán (Kommunikationsgeschichte des 19. Jahrhunderts. Überlegungen zum Forschungsstand und zu Perspektiven der Forschungsentwicklung. In: Sprache und bürgerliche Nation. Beiträge zur deutschen und europäischen Sprachgeschichte des 19. Jahrhunderts. Hrsg. DIETER CHERUBIM – SIEGFRIED GROSSE – KLAUS J. MATTHEIER. Berlin–New York, 1998. 1–45) – a nyelvi tudat

* A tanulmány egy a nyelvi nacionalizmus magyarországi történetét feltárni szándékozó vizsgálat első eredményeiről számol be. Jelen formájában nem jöhetett volna létre a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai-ösztöndíjának anyagi támogatása, valamint Kiss Jenő és Sándor Klára szakmai segítsége, szakavatott kritikai megjegyzései, tanácsai nélkül. Őszinte köszönete illeti őket, továbbá a tanulmány anonim lektorát és a Magyar Nyelv szerkesztői gárdájának tagjait, kiváltképp megint csak Kiss Jenőt, mindazért a jóindulatú szakmai gondosságért, mellyel a kézirat végleges változatának elkészültét elősegítették.

történetéről mint a szociopragmatikai szemléletű nyelvtörténetírás egyik komponenséről. Az e komponens tárgykörébe tartozó, történetileg megragadható nyelvi diszpozíciók, attitűdök és mentalitások¹ megismerése, s általában a nyelvről való gondolkodás történetének szisztematikus feltárása azért (is) lenne fontos feladata a történeti nyelvészetnek, mert mindezeket a mentális, illetve kognitív tényezőket bizonyítottan kauzális viszony fűzi magához a nyelvi viselkedéshez. Azaz: a szóban forgó nyelvre vonatkozó tudás, valamint az említett diszpozíciók, attitűdök és mentalitások döntően meghatározzák magát a nyelvi viselkedést. Ebből következően ismeretük bármiféle, a történetiségben ismert nyelvi viselkedés magyarázatához, tehát a „nyelvhasználat története” – de sok esetben ugyanígy a „nyelvi rendszer története” – elnevezésű nyelvtörténeti komponens feltárásához és megértéséhez is szükséges, sőt többnyire elengedhetetlen.

Magyar vonatkozású, deklaráltan és célzottan a nyelvi tudat történetének feltárására irányuló vizsgálatokban azonban a szakirodalom egyelőre nem bővelkedik. A magyar nyelvre vonatkozó kutatások, ha jól látom, mindeddig inkább csak más problémák, illetve jelenségek kapcsán érintettek, szisztematikusán és célzottan azonban ritkán vizsgálták a nyelvi tudat történetének tárgykörébe tartozó kérdéseket (l. pl. BÉKÉS VERA, A hiányzó paradigma. Debrecen, 1997.; NÉMETH G. BÉLA, A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1960. 225–61; PAIS DEZSŐ szerk., Nyelvünk a reformkorban. Bp., 1955.; BENKŐ LORÁND, Nemzet és anyanyelve. Bp., 1999.; stb.). Idehaza Szathmári István egy korábbi tanulmánya mellett (A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában: MNy. 1980: 157–65) – ismereteim szerint – mindezülig csupán HERMAN JÓZSEF tollából születtek magyar nyelvű, a nyelvi tudat történetének kérdéseire koncentrálnak – bár romanisztikai vonatkozású kutatási eredmények (Tours-i Gergely nyelvi tudata. In: Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Szerk. ZOLTÁN ANDRÁS. Bp., 1998. 231–8; Nyelvi tudat, nyelvi változás, nyelvi politika. A mai romanisztika műhelyéből: Magyar Tudomány 2000: 385–96).

Jelen dolgozat egy hosszabb távú, a XIX. századi magyar–német kétnyelvűség problémáit vizsgáló történeti (makro)szociolingvisztikai kutatás részét képezi (eddigyi eredményeihez l. PÉTER MAITZ, Sozialpsychologie des Sprachverhaltens. Der deutsch-ungarische Sprachkonflikt in der Habsburgermonarchie. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2005. Uő., The Death of Standard German in Nineteenth-Century Budapest: A Case Study on the Role of Linguistic Ideologies in Language Shift. In: STEPHAN ELSPAß – NILS LANGER – JOACHIM SCHARLOTH – WIM VANDENBUSSCHE eds., Language History from Below: Linguistic Variation in the Germanic Languages 1700–2000. Walter de Gruyter, Berlin–New York, megjelenés előtt), s a nyelvi tudat történetének XIX. századi magyar fejezetéhez kíván néhány adalékkal szolgálni.

Tárgya az e század nyelvi történéseit egész Európa-szerte nem kis mértékben meghatározó – s napjainkban már komoly nemzetközi szakirodalommal rendelkező – nyelv i n a c i o n a l i z m u s (ang. *linguistic nationalism*, ném. *Sprachnationalismus*)², célja pedig

¹ A rendelkezésre álló keretek közt nincs lehetőség e kategóriák pontos meghatározására, így azokat tudatosan preexplikatív értelemben használom.

² Épp abból adódóan, hogy a nyelvi nacionalizmus egy nemzeti kereteken átívelő, Európa számos nyelvének új- és legújabb kori történetét meghatározó nyelvi ideológiát testesít meg, fontos fejezetét képezheti egy – a jövőben megirandó, a nemzeti nyelvek határait átlépő, egyre több nyelvtörténész által kutatott és propagált komparatív szemléletű – „európai nyelvtörténetnek”. Az európai nyelvtörténetírás koncepciójához, lehetőségeihez és korlátaihoz l. KLAUS J. MATTHEIER, Sprachgeschichte des Deutschen: Desiderate und Perspektiven. In: Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien. Hrsg. ANDREAS GARDT – KLAUS J. MATTHEIER – OSKAR REICHMANN. Tübingen, 1995. 7 sk.; KLAUS J. MATTHEIER, Historische Soziolinguistik: Ein Forschungsansatz für eine künftige

az, hogy e nyelvi ideológia magyarországi létformájának főbb elemeit, konstitutív jegyeit meghatározza. Ennek a célnak az eléréséhez a továbbiakban a nyelvről való gondolkodás, a tudatos nyelvi reflexió korabeli termékeit, nyelvi manifesztumait fogom nagyító alá venni. Ezek individuális, szubjektív elemeinek elvonásával rajzolódik majd ki – reményeim szerint – az a viszonylag konstansnak mutakozó általános keret, melyben a nyelvről való gondolkodás, a nyelvi reflexió az adott kor társadalmában folyt, mely az egyén nyelvre, nyelviségre vonatkozó véleményeit, attitűdjeit, mentalitásait, ezeken keresztül pedig nyelvi viselkedését is döntő mértékben meghatározta. Ez az általános keret pedig nem más, mint amit a szakirodalom úgy hív: *nyelvi ideológia*.

Dolgozatom első fejezetében magukról a nyelvi ideológiákról, azok mibenlétéről kívánok néhány, talán nem haszontalan általános megjegyzést tenni. Ezt követően a kort meghatározó ideológia, a nacionalizmus, illetve az annak szerves részét képező nyelvi ideológia, a nyelvi nacionalizmus történeti háttéréről fogok röviden szólni (3. pont). Harmadik lépésben ismertetem a vizsgálat módszereit, illetve az elemzések alapjául szolgáló korpuszt (4. pont), majd pedig reprezentatív szemelvények segítségével kísérletet teszek a XIX. századi Magyarország nyelvi történéseit és gondolkodását meghatározó nyelvi nacionalizmus ismérveinek bemutatására (5. pont).

Tisztában vagyok vele, hogy írásom témája az olvasóban – szándékom ellenére – esetleg felidézhet bizonyos aktuális közéleti kérdéseket. Ezért utolsó előzetes megjegyzésként szeretném leszögezni, hogy a következőkben dokumentált elemzések a sine ira et studio elvét szem előtt tartó tudományos, szigorúan deskriptív elemzések. Írásomban ennek megfelelően a 'nacionalizmus' és a 'nyelvi nacionalizmus' fogalmakat tudományos értelemben, értéksemleges fogalmakként fogom használni, természetesen definiálni és explikálni fogom, s a kifejtés során, ahogy ezt az olvasó is látni fogja, mindenféle, a vizsgált ideológia lényegére vonatkozó értékítélettől, minősítő állásfoglalástól tartózkodom.

2. Ideológia – nyelvi ideológia. – Az ideológiák kérdéskörének immár évszázados múltra visszatekintő, gazdag filozófiai, politológiai, pszichológiai, szociológiai, tudásszociológiai szakirodalma van, amely – ahogy ez a tudományokban általában lenni szokott – nincs híján az ideológiák mibenlétére és funkciójára vonatkozó, nem egyszer antagonisztikus nézeteknek. Mi e helyen induljunk ki egy olyan általános meghatározásból, mely szerint ideológiának az egy meghatározott kultúrához, illetve abban létező társadalmi csoporthoz köthető, általános, kollektív világnézetet, gondolat-, illetve értékrendszert nevezünk. Az ideológia ebben az értelemben tehát az egy adott kultúra társadalmában zajló gondolkodás egyfajta kollektív kerete, s minthogy maga is kor-, illetve kultúraspecifikus, a keretében zajló gondolkodás és az általa megszülető tudás is – legyen az akár tudományos, akár naiv – társadalom-, illetve kultúrafüggő és történetileg változó (vö. pl. BARRY BARNES – DAVID BLOOR – JOHN HENRY, *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Bp., 2002.).

Az 'ideológia' fogalmának ilyen irányú általános meghatározásából a 'nyelvi ideológia' fogalmának következő definíciója adódik: Nyelvi ideológiának azt az általános, kollektív világnézetet, gondolat-, illetve értékrendszert nevezzük, mely a nyelvről való gondolkodás egyfajta keretként egy kor, illetve kultúra társadalmának nyelvről alkotott nézeteit

europäische Sprachgeschichte. In: Beiträge zur historischen Stadtsprachenforschung. Hrsg. HELGA BISTER-BROOSEN. Wien, 1999. 223–34; HORST HAIDER MUNSKE, Ist eine europäische Sprachgeschichtsschreibung möglich? In: ANDREAS GARDT – KLAUS J. MATTHEIER – OSKAR REICHMANN Hrsg. i. m. 399–412, valamint OSKAR REICHMANN, Nationale und europäische Sprachgeschichtsschreibung. In: Neue deutsche Sprachgeschichte. Mentalitäts-, kultur- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge. Hrsg. DIETER CHERUBIN [sic!] – KARLHEINZ JAKOB – ANGELIKA LINKE. Berlin–New York, 2002. 25–42.

alapvetően meghatározza. Hasonló felfogást képvisel a nyelvi ideológiák mibenlétére vonatkozóan SUSAN GAL is: „LINGUISTIC IDEOLOGIES are the culturally specific notions which participants and observers bring to language, the ideas they have about what language is good for, what linguistic differences mean about the speakers who use them, why there are linguistic differences at all. Both ordinary people and social scientists – linguists, sociologists, anthropologists – hold language ideologies.” (Language Ideologies and Linguistic Diversity: Where Culture Meets Power. In: A magyar nyelv idegenben. Szerk. KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR. Debrecen–Jyvaskylä, 2002. 197, kiemelés az eredetiben).

A következőkben tehát azt az általános, kollektív világnézetet, gondolat- és értékrendszert igyekszem majd rekonstruálni, mely a XIX. század polgárosodó magyar társadalmának nyelvről való gondolkodását, nyelvi diszpozícióit, attitűdjeit és mentalitásait alakította. Mielőtt azonban erre rátérnék, szükségesnek tartom a nacionalizmus mint a kort meghatározó politikai ideológia történeti gyökereinek és mibenlétének, illetve ezen ideológia nyelvi érintkezési pontjainak legalább rövid felvillantását. A következő fejezet tárgya tehát a nyelvi nacionalizmus születése és születésének körülményei.

3. Nacionalizmus – nyelvi nacionalizmus. – Köztudott dolog, hogy az újkori európai nacionalizmusok közvetlen gyökerét a modern polgári társadalmak kialakulásában, a felvilágosodásnak a francia forradalmat követően egész Európát meghódító eszmerendszerében, tehát (legkésőbb!) a XVIII. és a XIX. század fordulójának társadalom- és eszmetörténeti változásaiban kell keresnünk (vö. DIETER NOHLEN Hrsg., Wörterbuch Staat und Politik. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn, 1996. 453 sk.). A számunkra döntő momentum itt az, hogy – szemben az addig uralkodó feudális államrenddel – inentől fogva egyre kevésbé a rend-, illetve osztálybeli hovatartozás, egy valláshoz, dinasztiahoz, államhoz vagy szűkebb régióhoz való kötődés határozza meg az egyén társadalmi identitását és társadalomban elfoglalt helyét (vö. NIEDERHAUSER EMIL, A magyarországi asszimiláció problémái. Utószó Pukánszky Béla könyvének új kiadásához. In: PUKÁNSZKY BÉLA, Német polgárság magyar földön. Bp., 2000. [1940.] 175 sk.; ANDREAS GARDT, Sprachpatriotismus und Sprachnationalismus. Versuch einer historisch-systematischen Bestimmung am Beispiel des Deutschen. In: Sprachgeschichte als Kulturgeschichte. Hrsg. ANDREAS GARDT – ULRIKE HAB-ZUMKEHR – THORSTEN ROELCKE. Berlin–New York, 1999. 90). Ezt a funkciót elsődlegesen immár a nemzet, a nemzeti hovatartozás tölti be. A nemzeti társadalmak tagjai tehát már egyre kevésbé egy rend, osztály vagy vallás versenyérdekeit tartják elsődlegesen szem előtt, sokkal inkább a nemzetét az azon kívül állókkal szemben. (KARL W. DEUTSCH általános meghatározása szerint ezt, azaz a nemzeti érdekek elsődleges szem előtt tartását és a nemzeten kívülállókkal szembeni képviselését és érvényesítését nevezhetjük nacionalizmusnak – vö. Nationenbildung – Nationalstaat – Integration. Düsseldorf, 1972. 26; hasonlóképp STEPHEN BARBOUR, Nationalism, Language, Europe. In: Language and Nationalism in Europe. Eds. STEPHEN BARBOUR – CATHIE CARMICHAEL. Oxford, 2000. 4). S minthogy a nemzetek önmeghatározása – elsősorban a német nemzeti romantikus gondolkodók, legfőképpen pedig HERDER filozófiája nyomán – kezdettől fogva sajátos módon összekapcsolódik a nyelv kérdésével, melynek következtében az imént említett nemzeti érdekek nem utolsó sorban nyelvi érdekeket is magukban foglalnak (vö. JOHN EDWARDS, Language, Society and Identity. Oxford, 1985. 23 sk.), így ezzel valójában el is jutottunk a nyelvi nacionalizmus problematikájához: ahhoz az általános, kollektív gondolat-, illetve értékrendszerhez, mely ehhez az újonnan kialakult társadalmi identitáshoz, illetve a nacionalizmushoz mint ideológiához kapcsolódva a kor társadalmának nyelvről és nyelvekről való gondolkodását meghatározta. A 'nyelvi nacionalizmus' fogalma alatt tehát ebben az értelemben – a nyelvi

ideológia fogalmának fenti definíciójából kiindulva – itt nem mást és nem többet értünk, mint azt az általános, kollektív nyelvi gondolat- és értékrendszert, melynek legfőbb vonatkoztatási pontja a nemzet, melyet megalkotói és hordozói a nemzetre, illetve a nemzeti érdekekre hivatkozva fogalmaznak meg és képviselnek.

Az imént elmondottakhoz kapcsolódva és a kor filozófiai, politikai gondolkodására gyakorolt hatásánál fogva válasszuk tehát HERDER nyelvfilozófiáját kiindulási pontunkként. A nagy gondolkodó egyik legtöbbször idézett mondata, mely szerint „Mittelst der Sprache wird eine Nation erzogen und gebildet” (idézi PETER VON POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*. 2. kötet: 17. und 18. Jahrhundert. Berlin–New York, 1994. 332), a nacionalizmus időszakának (nyelv)politikai gyakorlatában az egy nyelv – egy nemzet eszményének megfogalmazásában, a nemzeti nyelv fogalmának létrejöttében öltött testet, s számos európai nyelvben szállóigeiként is (l. pl. *Nyelvében él a nemzet!*) a kollektív tudat részévé vált (vö. BARTHA CSILLA, *A két-nyelvűség fogalma: tudománytörténeti vázlat*. In: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Szerk. BORBÉLY ANNA. Bp., 2000. 26). Megjelenet tehát a nemzetek nyelvi egységének gondolata, illetve kívánalma, nyomában pedig – az egység létrehozásának eszközeként – a nemzeti nyelv mint „egységes», közös, eszményi és normatív nyelvi alakulat” (BENKŐ LORÁND, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp., 1960. 56) igénye. A herderi gondolatrendszer magyarországi recepciója számára különösen termékeny talajt készített elő az a (tag)mondat, melyben a nagy történetfilozófus felvillantotta a magyar nyelv halálának rémképét. A szóban forgó mondat – és szöveggörnyezete – eredetiben a következőképpen hangzik: „Das einzige Volk, das aus diesem Stamm [dem „finnischen Völkerstamm” – M. P.] sich unter die Eroberer gedrängt hat, sind die Ungern oder Madscharen [...] Da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen und andern Völkern der geringere Teil der Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden.” (JOHANN GOTTFRIED HERDER, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Hrsg. v. MARTIN BOLLACHER. Frankfurt, 1989. [= JOHANN GOTTFRIED HERDER, *Werke in zehn Bänden*. Hrsg. v. MARTIN BOLLACHER et al., 6. kötet]. 688; kiemelés tőlem – M. P.)

Ez a mondat olyannyira megkongatta a vészharangot, hogy annak hangja még napjainkban is hallatszik. S hogy ez a harangszó miért volt a XIX. század Magyarországon különösen hangos, az az elmondottakból valójában már következik. Amennyiben ugyanis HERDER szerint, mint fent láttuk: 1. az egységes nemzeti nyelv egy nemzet konstitutív sajátja, ö s s z e t a r t ó e r e j e; 2. ezt a nemzeti nyelvet a kihalás veszélye fenyegeti; akkor mindebből már levonható a következtetés, hogy 3. nyelvhalál képzete magának a nemzetnek a halálát vetíti előre.

E következtetés első – herderi – premisszája mutatja azt a pontot, melynél nemzet és nyelv elválaszthatatlanul összefonódnak, a mondatban szereplő állítás pedig valójában nem más, mint a nyelvi nacionalizmus központi tétele és lényege. Ez az a tétel, mely a nyelv és nyelvhasználat kérdését a korabeli magyar – és számos más európai – nemzeti társadalom politikai és közéletének egyik központi kérdésévé, ezáltal egyúttal a politika és a törvénykezés tárgyává tette, s ezzel végső soron egy olyan kérdést emelt állásfoglalás rangra, mely egészen addig, azaz a XVIII. század derekéig mint kérdés nem is létezett (vö. SZEKFI GYULA, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Bp., 1926. 7 skk.). Érthető tehát, hogy a fentebbi következtetés 1. premisszájában megfogalmazott gondolat a nemzeti diskurzus egyik meghatározó toposzaként innentől kezdve számos politikai és szinte minden nyelvpolitikai és nyelvművelő érvelésben visszaköszön – s belőle a nyelvi nacionalizmus számos más ismertetőjegye is levezethető. Köztudottan markáns jelenlétét a XIX. század Magyarországon hadd legyen elegendő e helyen mindössze két korabeli idézettel szemlél-

tetnem (a XVIII. századi előzményekhez l. BÍRÓ FERENC szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Bp., 2005.). Az első egy nyilvános felhívás szövegéből származik, melyet a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya bocsátott ki 1878 márciusában és amely azután Pulszky Ferenc osztályelnök és Gyulai Pál osztálytitkár aláírásával jelent meg a Magyar Nyelvőrben. Ebben „A magyar közönséghez! Fölvívás egy nemzeti ügy támogatására” cím alatt egyebek mellett a következőket olvashatjuk: „A Magyar Tudományos Akadémia lelkes alapítóinak szándéka értelmében a tudományok művelésén kívül különösen anyanyelvünknek, nemzetünk e legdrágább kincsének ápolását tartotta mindig és tartja szem előtt most is folytonosan... Anyanyelvünk őseinkről ránk maradt legdrágább örökségünk. Nemzetképen addig élünk, míg e szent örökséget megőrizzük.” (Nyr. 1878: 145 skk.; kiemelés tőlem – M. P.)

A második idézet, melyben szintén a nyelvi nacionalizmus fentebb megfogalmazott tételével találkozhatunk, báró Bánffy Dezső leköszönt miniszterelnök egy írásában található. Ebben a szerző, mint láthatjuk, a magyar családnév mint nyelvi eszköz kizárólagos használatát mint nemzeti szükségletet sürgeti: „A magyar nemzeti társadalom meg kell hogy értse, hogy az idegen neveket viselőktől követelnie kell a magyar hangzású nevek felvételét, mint egyik eszközét az egységes magyar nemzeti állam megalkotásának” (báró Bánffy Dezső cikke a Budapesti Naplóban 1902. július 2-án. Idézi SIMONYI ZSIGMOND, Magyar név: Nyr. 1917: 203; kiemelés tőlem – M. P.)

Mielőtt a továbbiakban a nyelvi nacionalizmus – nagyrészt a már többször hivatkozott, fentebbi a) pontban megfogalmazott tételből levezethető – elemeinek rekonstrukciójába és elemzésébe kezdenék, röviden ismertetni kívánom a bemutatás alapját képező szövegkorpuszt.

4. A korpusz. – Az utóbbi évtizedekben mind a történetírásban, mind pedig a nyelvtörténetírásban Európa-szerte bevett gyakorlattá vált, hogy a korszakolás a XIX. századot nem szorítja szigorúan a két századforduló közé, hanem, figyelembe véve a francia forradalom és az első világháború történelmi jelentőségét és társadalmi, illetve nyelvi következményeit, az e két esemény közti időszakra helyezi azt. Amikor tehát a történetiség dimenziójában vizsgálódó társadalomtudományok a XIX. századról beszélnek, akkor ez alatt napjainkban már többnyire Európa ebben az értelemben vett „hosszú XIX. századát” értik. Ezt a gyakorlatot igyekszem követni – KISS JENŐnek a közelmúltban publikált korszakolási javaslatával összhangban (A magyar nyelvtörténet korszakolásához: MNy 2003: 392) – a továbbiakban én is.

Az alábbi elemzések céljából összeállított korpusz gerincét e hosszú XIX. század utolsó mintegy ötven esztendejéből, a kiegészítés és az első világháború közti időszakból származó szövegek alkotják. (Az elemzett korpusz részben megegyezik a kutatás egésze során használt, így tehát már korábbi vizsgálataimban is elemzett korpuszsal; részletesebb ismertetését l. MAITZ 2005. i. m. 68 sk.) Szükségesnek tartom azonban hangsúlyozni, hogy noha az elemzések empirikus bázisa ilyen módon az ún. hosszú XIX. századnak csak a második felére terjed ki, a nyelvi nacionalizmus e forrásokon keresztül tetten érhető elemei – lévén, hogy a nyelvi nacionalizmus a század egészének meghatározó nyelvi ideológiája – a XIX. század első felében is egyértelműen kimutathatók. Ezt azonban a terjedelmi korlátok miatt csak helyenként fogom néhány kiragadott adattal is szemléltetni. A rendelkezésre álló keretek általában sem teszik lehetővé korpuszom minden adatának bemutatását és interpretációját. Ezért hangsúlyozni szeretném, hogy a továbbiakban felvonultatott adatok az általam feldolgozott szövegmennyiségnek csak egy szerény töredékét alkotják, tartalmilag azonban a korpusz és a korszak egészére nézve mindenképpen reprezentatívnek tekinthetők. (További releváns adatokat és részletes elemzéseket tartalmaz MAITZ 2005. i. m.; PÉTER MAITZ –

ANNA MOLNÁR, Zur Rolle sprachlicher Ideologien beim Sprachwechsel. Am Beispiel der deutschen Sprachgemeinschaft Ungarns im sprachnationalistischen 19. Jahrhundert. In: Wertigkeiten, Geschichten und Kontraste. Festschrift für Péter Bassola zum 60. Geburtstag. Hrsg. DÁNIEL CZICZA – ILDIKÓ HEGEDŰS – PÉTER KAPPEL – ATTILA NÉMETH. Szeged, 2004. 293–310). – A szóban forgó korpusz tehát, melyből az elemzésekhez szemléltetési céllal felhasznált példák származnak, két alapvető forráscsoportból tevődik össze.

1. Túlnyomó részét olyan szövegek képezik, melyek a tudatos, szisztematikus nyelvi reflexió eredményeként születtek meg akár tudományos igénnyel, akár a művelt polgárság (Bildungsbürgertum) naiv nyelvi reflexiójának eredményeként. E forráscsoport gerincét a Magyar Nyelvőr című folyóiratban 1872 és 1918 közt megjelent tanulmányok, vitairatok, hozzászólások és olvasói levelek adják. Ezt a nem jelentéktelen szövegmennyiséget egészítik ki egyéb, mind tartalmilag, mind formailag rokonítható források: a magyar nyelvet bemutató tudományos ismeretterjesztő írások, tudományos értekezések előszavai.

2. A korpusz második részlegét egy a magyar nyelvtörténetírásban – tudomásom szerint – mindeddig lényegében teljesen kiaknázatlan, ám több tekintetben is rendkívül tanulságos forrástípus alkotja: olyan illettankönyvek és egyéb nyelvi, nyelvhasználati kérdéseket (is) érintő tanácsadó kiadványok, melyek a vizsgált korszakban jelentek meg Magyarországon és nem – vagy legalábbis nem kimutathatóan – más nyelven íródott munkák pusztá fordításai. E források annyiban lehetnek a nyelvtörténeti kutatások számára (is) rendkívül tanulságosak, amennyiben rendeltetésükből adódóan talán leghitelesebb tükröi azoknak a tudatos normatív véleményeknek, melyek a nyelvhasználatot kísérték, melyekhez az adott kor társadalmának nyelvi, illetve kommunikációs viselkedése – tudatosan! – igazodott. Rögtön hozzá kell azonban tennünk, hogy a korszak nyelvi és kommunikációs normarendszerének, illetve az ehhez kapcsolódó vélekedéseknek teljes képe e forrásokon keresztül, persze, több okból sem rajzolható meg. E g y r é s z t azért nem, mert a szóban forgó kiadványok csak azokat a – preferált vagy elvetett – nyelvi, nyelvhasználati normákat, illetve jelenségeket tárgyalják, amelyeket szerzőik az idevágó társadalmi diskurzus szempontjából relevánsnak, említésre méltónak ítéltek. M á s r é s z t az ezekben a kiadványokban kívánatosként vagy illendőként bemutatott (preskriptív) nyelvi viselkedési normák nyilvánvalóan nem feltétlenül esnek egybe a magyar társadalom egészében uralkodó t é n y l e g e s (szubzisztens) viselkedési normákkal. A tényleges nyelvi viselkedésről sokszor kizárólag a megfogalmazott normáknak ellentmondó, e munkákban elrettentő példaként bemutatott nyelvi cselekmények leírásai tájékoztatnak. H a r m a d r é s z t látnunk kell azt is, hogy a szóban forgó munkák szerzői kivétel nélkül a (művelt) polgárság képviselői, így az általuk leírt, preferált vagy elvetett nyelvhasználati formák is szükségszerűen a polgárságnak mint a kor meghatározó társadalmi formációjának értékrendjét, normatudatát, nyelvhasználati normarendszerét tükrözik. Az alsóbb – vagy felsőbb – társadalmi csoportok, rétegek vagy osztályok normatadata e forrásokon keresztül aligha hozzáférhető. (Már csak azért is nehezen hozzáférhető, mert egyfelől e társadalmi alakzatokat – többek között – éppen a művészetekre, nyelvre, irodalomra vonatkozó tudatos reflexió hiánya különbözteti meg a (művelt) polgárságtól (vö. REINHART KOSELLECK, Einleitung – Zur anthropologischen und semantischen Struktur der Bildung. In: UÖ. Hrsg., Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil II. Bildungsgüter und Bildungswissen. Stuttgart, 1990. 41), másfelől viszont normatudatuk, illetve normarendszerük leginkább éppen ezen a reflexión keresztül lenne megismerhető.

5. A nyelvi nacionalizmus elemei. – Ezen elméleti, módszertani és történeti jellegű bevezető gondolatok után a továbbiakban rátérnék dolgozatom tulajdonképpeni témájára: a nyelvi nacionalizmus gondolat-, illetve értékrendszerének bemutatására. Ennek során jelentős mértékben támaszkodni fogok a téma külföldi szakirodalmára, elsősorban

is ANDREAS GARDT idevágó kutatási eredményeire (Sprachpatriotismus und Sprachnationalismus. Versuch einer historisch-systematischen Bestimmung am Beispiel des Deutschen. In: ANDREAS GARDT – ULRIKE HAB-ZUMKEHR – THORSTEN ROELCKE Hrsg. i. m. 89–113; Sprachnationalismus zwischen 1850 und 1945. In: Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. ANDREAS GARDT. Berlin–New York, 2000. 247–71). Utolsó megjegyzésként végül azt kell előrebocsátanom, hogy az alább bemutatandó gondolat-, illetve értékrendszer e g y ü t t e s e n a nyelvi nacionalizmus sajátja, ez viszont természetesen nem jelenti azt, hogy e g y e s elemei akár az általam vizsgált korszakot megelőzően, akár azt követően, más ideológiák részeként ne lennének, illetve lehetnének kimutathatók. Abból pedig, hogy a nyelvi nacionalizmus számos európai nemzet és nyelv újkori történetének része, tulajdonképpen következik, hogy a bemutatandó jegyek legtöbbször távolról sem magyar specifikum, hanem számos más nemzet, illetve nemzeti nyelvi közösség nyelvi nacionalizmusának is része.

A) A nemzeti nyelv tökéletessége. – A XIX. századi nyelvi nacionalizmus egyik rendkívül markáns jellemzője a nemzeti nyelv sokszor pátoszt sem mellőző, a tárgyilagosságon lényegesen túlmenő, hódolatszerű, magasztaló dicsérete. A nemzeti nyelv ennek során legtöbbször minden nyelvek legtökéletesebbiként jelenik meg mind formai-esztétikai, mind funkcionális szempontból.

Lássunk erre a sajátosságra egy példát egy 1888-ban kiadott, a Monarchiát bemutató monumentális mű Magyarországról szóló kötetéből, annak a magyar nyelv sajátosságait bemutató fejezetéből – Jókai Mór tollából: „Egyedi természetét illetőleg a magyar nyelv egyike a legszebb zengésű, legtökéletesebb szerkezetű és legvilágosabb szabatosággal szóló nyelveknek. [...] A beszédbeli viszonyok s vonatkozások kifejezésére ilyen és ennyi eszközzel rendelkezvén a magyar nyelv, természetes, hogy mondatszerkezetei általában mindennemű kifejezéseit oly tökéletes világosak és szabatosak, hogy sem prózában, sem költői előadásban homály vagy kétértelműség nem eshetik benne, csak ha az író nem mestere e finom eszköznek. Ám hallgassátok meg a parlamenti szónokot és a költő művét vagy a falusi bírót és a népdalt, álljatok szóba a legfelsőbb körök emberével, vagy az alföldi puszták pásztorával: mindegyik esetben épen úgy gyönyörködhetek az észjárás ritka eredetiségű logikájában, mint a kifejezések egyszerű világosságában, komoly méltóságában, festői színpompájában és szemléltető plasztikájában.” (A magyar nyelv sajátosságai. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. Magyarország I. kötete. Bp., 1888. 280 skk., kiemelések tőlem – M. P.)

De hasonló, a magyar nyelv páratlan szépségét és számos más erényét hirdető és dicsőítő vélekedésekkel már jóval korábban, a XVIII. század második felében is találkozhatunk. Így például Kazinczy beszédeiben és írásaiban – noha emellett persze Kazinczy és mások is hangsúlyozzák a nemzeti nyelv fejlesztésének, a korpusztervezésnek az égető szükségességét: „Ez valamennyi élő nyelvek közt – ha a buján kényes olaszt kivesszük – az, mely kétségen kívül a legszebb, zengő és eredeti” (Kazinczy beszéde 1789. december 20-án Kassán; idézi TOLDY FERENC, Kazinczy és kora. Pest, 1859. 67). „Zrínyi és Gyöngösi atyáink, példái lehetnek, némely fogyatkozás mellett is, milyen édességgel, milyen velősen, milyen pompás méltósággal ír a magyar” (Kazinczy levele Ráday Gedeonhoz 1785. augusztus 27-én; idézi TOLDY FERENC i. m. 105).

A szóban forgó jellegzetesség a nyelvi nacionalizmus esetében leginkább a nyelv nemzeti szimbólumként való értelmezéséből fakadó markánsan pozitív attitűdökkel magyarázható, tehát háttérben döntően emocionális-affektív tényezőket találunk. Miután ugyanis egyfelől a nemzeti nyelv – az uralkodó kollektív vélekedés szerint – a nemzet összetartó erejét képezi, így ezáltal a nemzet létezése, illetve fennmaradása szempontjából (különösen

a herderi jóslat óta) rendkívül magasztos, esszenciális célt szolgál; tehát feltétlen értéket képvisel. Ez a körülmény eredményezi a magyar nemzet tagjainak, illetve a nemzeti nyelv beszélőinek markánsan pozitív attitűdjeit magával a nemzeti nyelvvel szemben. Másfelől az attitűdök egyik sajátos funkciója éppen az, hogy vezérlik, illetve strukturálják az egyén információ-feldolgozását (vö. WOLFGANG STROEBE – MILES HEWSTONE – GEOFFREY M. STEPHENSON Hrsrg., *Sozialpsychologie*. 3. Aufl. Berlin etc., 1996. 230 skk.). Ez nem jelent mást, minthogy az attitűd egyfajta globális értékelés, mely konzisztens módon szervezi a tárgyára vonatkozó vélekedéseket. (A szociálpszichológia ezt a jelenséget kognitív konzisztencia néven ismeri és írja le. Vö. pl. HUNYADY GYÖRGY, *Történeti bevezetés a szociálpszichológiába: a meghonosítás lépései*. Bp., 1998. 223). Mindez pedig a mi esetünkben együttesen azt eredményezi, hogy a magyar nemzet tagjainak a nemzeti nyelvre vonatkozó markánsan pozitív attitűdjei – a kognitív konzisztencia fenntartása érdekében – a nemzeti nyelvre vonatkozó, sarkítottan pozitív értékeléseket szülnék, melyek végül a fenti idézetben foglaltakhoz hasonló minősítések formájában csapódnak le.

B) A nemzeti nyelv felsőbbrendűsége. – A nemzeti nyelv imént említett felmagasztalása a XIX. századi nyelvi nacionalizmusban szorosan összefonódik s így együtt jelentkezik azzal a nézetrel, mely szerint az adott, jelen esetben a magyar mint nemzeti nyelv más nemzeti nyelvekhez képest – ilyen vagy olyan érvek fényében – magasabbrendű.

Lássunk erre a sajátosságra is mindjárt egy példát egy 1825. május 24-én Budafalvi Bors Sámuel pesti királyi táblai ügyvéd által hirdetett fordítási pályázat felhívásának szövegéből: „Nints Nemzet a’ Föld’ kerekégén, mely a’ Magyar nyelvet tisztaságára, hathatóságára, fellengősségére, kellemetes és kívánatos voltára nézve követhesse... ezen eredeti Nyelv’ fellengős szavait halandó nem követheti, mivel kivált Európába a’ hasonló Eredeti nyelv ritka, vagy talán nints is. – Hát ha még azon ketseit vesszük melyek szabad gördülésénél, fülemile hangu zengésénél, a’ szájba színmez gyanánt olvadosságánál fogva, a’ Görög és Római Vers mértékre minden Nemzetek’ nyelve felett leg alkalmasabbá teszik, már ekkor éppen hasonlíthatatlan.” (MOLLAY KÁROLY, *Bors Sámuel magyar nyelvpályázata 1825-ben. Adalék a magyar népnyelvi kutatás történetéhez. Különnyomat a salgótarjáni m. kir. állami gimnázium és kereskedelmi középiskola 1939–40. évi Evkönyvéből*. 3.)

E sajátságától pedig már csak egyetlen lépés hiányzik ahhoz, hogy eljussunk egy következő, a felsőbbrendűség hangoztatásával ok-okozati összefüggésben álló jellegzetességhez: más nemzeti nyelvek megvetéséhez, alacsonyabbrendűségük, illetve tökéletlenségük lenéző, sokszor agresszív hangoztatásához. És valójában ez az a pont, ahol a nyelvi nacionalizmust megelőző, például a humanista, illetve barokk nyelvszemléletre is jellemző nyelvi patriotizmus átfordul a nyelvi nacionalizmusba. Míg ugyanis a saját nemzeti nyelv dicsérete és az annak szépsége, tökéletessége előtti hódolat már a korábbi évszázadokra jellemző nyelvi patriotizmusnak is sajátja (vö. BÁRCZI GÉZA, *A magyar nyelv életrajza*. Bp., 1966². 207 sk.), addig az imént említett jellegzetesség – a legkülönbözőbb érvek mögé bújtatva – már csak a nyelvi nacionalizmusban mutatható ki szignifikáns mértékben.

Példaként érdemes egy pillantást vetni Volf Györgynek egy, a Magyar Nyelvőrben 1872-ben megjelent írására (*Idegen csemeték. Fattyú hajtások*: Hamis: Nyr. 1872: 342–3). Ennek alább idézett részlete szerint Volf a magyar nyelv felsőbbrendűségét, ezzel együtt pedig a latin (!) és a német alacsonyabbrendűségét, illetve a magyarhoz képesti tökéletlenségét – jelen esetben – a magyar nemzet nagy költői műveinek állítólagos fordíthatatlanságából, illetve a magyarból való fordítás szemmel láthatóan egyedülállónak vélt nehézségéből vezeti le: „Hát a latin nyelv, hát a német nyelv nem szegény a mienkhez képest?

Fordítsuk csak latinra, németre Aranyt vagy Petőfit, s meglátjuk, hogy minden második szavuknál megakadunk” (i. m. 343).

Ennél a (még Volfhoz magához képest is) viszonylag „finom” lenező hozzáállásnál azonban jóval markánsabb negatív attitűdöket is tetten érhetünk más nemzeti nyelvekkel, illetve azok használóival – különösen a némettel, illetve a németekkel és osztrákokkal szemben. Ezen attitűdök hátterében a nacionalizmusban egyébként is meglévő idegenellenesség mellett elsősorban a korabeli magyar nacionalizmusnak egyik, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukásából eredeztethető erős torzulása bújik meg (vö. GLATZ FERENC, Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században: Történelmi Szemle 1974: 255 sk.). Miután ugyanis a bécsi udvar vérbe fojtja a magyar szabadságharcot, majd pedig 1849 után is teljes értetlenséget mutat a magyar nemzeti mozgalom iránt, a magyar nacionalizmus a XIX. század második felétől újratöltődik osztrák- és németellenességgel. Ugyanez vonatkozik a nyelv i nacionalizmusra is: ahogy a Habsburg elnyomás a magyar nemzet létét és fennmaradását fenyegeti, ugyanúgy tör ennek az elnyomásnak a nyelve, a német is a magyar mint nemzeti nyelv ellen. A kognitív konzisztencia elve értelmében ez a globális értékelés, illetve erőteljes negatív attitűd szüli végső soron (de nem kizárólag, l. 5. E) a német nyelvet lenező, annak alsóbbrendűségét hangoztató, sokszor agresszív vélekedéseket.

Jól mutatja ezt egy korabeli, több kiadást megért illemtankönyv következő megállapítása: „Nézzük ezzel szemben a német nyelvet, mennyire meglátszik rajta, hogy részben a tudósok katedráin, részben a kaszárnyákban fejlődött ki. Unalmas, száraz, nehézkés, szintelen, elvesznek benne a gondolatok serövel teljes csak akkor tud lenni, mikor – parancsol. S ha van némelyik költőjükben és esztétikusukban némi báj és finomság, az bizonyára francia hatásra termett.” (Gonda Béla: Jó modor – jó társaság. 2. kiadás. Bp., 1920. 162 sk., kiemelés tőlem – M. P.)

Nem utolsósorban a nyelvi nacionalizmusra (is) jellemző purista nézetek hangoztatásához, mindenekelőtt az idegen eredetű szavak átvételének és használatának elutasításához is a saját nemzeti nyelv vélt felsőbbrendűsége és állítólagos rendkívüli gazdagsága szolgáltat megfelelő érvet. Miután ugyanis, ahogy számos korabeli írásban olvashatjuk, a saját nemzeti nyelv olyan gazdag, hogy natív elemeivel is minden kifejezhető, így az idegen elemek átvétele és használata a magyarban teljességgel szükségtelen, ebből adódóan pedig kerülendő. Ezt a nézetet tükrözi egy másik korabeli illemtankönyv következő részlete: „Mindenekelőtt iparkodjunk a nyelvtan szabályai szerint beszélni. Hiuságból sokan a francia, angol s német nyelv ismeretével kérkednek, s a magyar nyelvet elhanyagolják. Művelt magyar embernek nagy szégyenére válik, ha anyanyelvén rosszul s hibásan beszél. [...] Idegen szavakat ritkán használjunk. A mi nyelvünk oly gazdag, hogy az idegen szavak használatát mellőzhetjük.” (Forgó Jenő: Társalgás és udvarlás könyve. 4., bővített kiadás. Bp., 1917. 36, kiemelés tőlem – M. P.)

Az idegen elemek használata ellen felhozott érvként emellett újra meg újra felbukkan egy fontos presztízsszempon t is. Eszerint idegen eredetű elemek átvételével a nemzeti nyelv beszélői – legalábbis implicit módon – a nemzeti nyelv szegénységét, ezáltal pedig más nyelveknek való alárendeltségét ismerik el (vö. CHRISTIAN SCHMITT, Sprachpflege und Sprachreinigung. In: Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Hrsg. HANS GOEBL. – PETER HANS NELDE – ZDENEK STARÝ – WOLFGANG WÖLCK. I. kötet. Berlin–New York, 1996. 873). Az idegen elemek (túlzott) használata tehát az adott nemzeti nyelv szegénységének képzetét keltheti, ezért az egyértelműen kerülendő, annál is inkább persze, mivel a nemzeti nyelv nemhogy nem szegény, hanem épp ellenkezőleg: más nyelvekhez képest páratlanul gazdag és így magasabb rendű. Ezt a vélekedést mutatja pl. Rádl Ödön 1867-ben Nagyváradon megjelent illemtankönyvének alábbi részlete:

„Elkerülendők az idegen, vagy használatba csak nem rég jött szavak, melyek könnyen értelmi zavart okozhatnak. [...] Instálom, protestálok opponálok [sic!], kriminális stb. oly általán használt szavak, melyek a köznépre is átmentek, és a mennyire helytelenek a művelt társaságokban, annyira hitelrontók [...] az idegenek előtt, kik az illetén szavak gyakori használatából a nyelv szegénységére, s az irodalom pangására következtetnek. (Illemtan a tanuló ifjuság számára. Nagyvárad, 1867. 16 sk., kiemelés tőlem – M. P.)

C) A nemzeti nyelv mint egyfajta a beszélőktől függetlenül létező, sajátos természettel rendelkező képződmény. – A korabeli, a nyelvi nacionalizmus által meghatározott, nyelvre, nyelvhasználatra vonatkozó érvelésekben világosan kimutatható az a hol nyíltan hangoztatott, hol a „sorok közt megbúvó” felfogás is, mely szerint a nemzeti nyelv embertől, történelemtől és társadalomtól bizonyos értelemben független entitás, mely saját, csak rá jellemző ősi természettel (szellemmel, jellemmel, karakterrel stb.) rendelkezik. E sajátos természetét bizonyos egyedi, csak az adott nyelvre, jelen esetben tehát a magyarra jellemző ősi, a nyelvben eleve meglévő *in herens törvények* révén nyeri el, mely törvényeket a nyelv használóinak is tiszteletben kell tartaniuk. A nemzeti nyelv használata tehát e vélt törvényszerűségek tiszteletben tartásával kell, hogy történjék, ellenkező esetben elvész a nyelv egyedi, eredeti természete (szelleme, jellege, karaktere stb.), e természetéből fakadó genealógiai tisztasága, s a nemzeti nyelv így eltorzul, elkorcsosul. Ez a nézet vezet a korra jellemző nyelvközpontú (végső soron tehát nemzetközpon-tú) nyelvművelési program elindításához és kiszélesedéséhez, melynek – persze nem (mindig) nyíltan kimondott – lényege, hogy a nemzeti nyelvre nézve az egyik legnagyobb veszélyt maguk a beszélők, a nemzeti nyelv használói jelentik, tehát a nyelvet azoktól kvázi védeni, a védelem eszközeként bennük e törvényszerűségeket tudatosítani kell. (Ennek a nyelvművelő mozgalomnak lesz legfontosabb fóruma az 1872-ben, jelentős részben pont e célból életre hívott folyóirat, a Magyar Nyelvőr.)

Az imént vázolt nyelvszemléletet fedezhetjük fel például Vizoly Zakariás 1880-ban megjelent, a magyar nyelv germán elemeit vizsgáló munkájának előszavában: „Minden nyelvnek, mindaddig míg ép, meg van azon természeti ösztöne, magától minden idegent eltávolítani és azt, ha mégis betolakodik, kiküszöbölni, vagy legalább honi elemekkel kiegyenlíteni. Igenis elveszti a nyelv eredeti jellegét akkor, ha az átvett szóval nem saját, hanem az idegen nyelvérzéke, sajátsága szerint él.” (Germán elemek a magyarban. Déva, 1880. 13 sk., kiemelés tőlem – M. P.) E szövegrész első mondata jól példázza azt a fent bemutatott korabeli felfogást, mely szerint a nyelv önálló, az embertől független entitásként viselkedik: amennyiben még ép, tehát negatív külső hatások, illetve a beszélők maguk nem rontották meg, saját természete, illetve természeti ösztöne révén maga küszöböli ki azt, ami természetével ellenkezik. Ezáltal pedig a nyelv tulajdonképpen olyan képződményként, struktúráként jelenik meg, melybe az ember – legalábbis bizonyos tekintetben – beavatkozni nem képes.

Hasonló nézetrendszer bontakozik ki az előző fejezetben már idézett Volf György egy másik, szintén a Nyelvőr hasábjain megjelent cikkéből is: „Igaz, hogy nyelvünk meglehetősen megtisztult az idegen szavaktól, de már most ki szabadítja meg szegényt eredetiéinktől, melyek nem az ő, nem is földi, hanem valami holdbeli nyelv hasonlatosságára és törvényeire vannak alkotva és így idegenebbek maguknál az idegeneknél is?” (Az idegen szavak és a purizmus: Nyr. 1872: 394, kiemelés tőlem – M. P.)

E sorok jól mutatják szerzőjük féltő aggodását a nemzeti nyelv sajátos természete, karaktere, annak veszélyeztetettsége felett. Volf, mint látjuk, a „szegény nyelv” megtisztítását sürgeti azon elemektől, melyeket a nyelv belső, eredeti törvényeit figyelmen kívül hagyva

a beszélők – s elsősorban is a nyelvújítók – mintegy ráerőltettek. További, ha lehet, még szemléletesebb példákat láthatunk erre a sajátságra is a következő, a nyelvi nacionalizmus egy további jellegzetességét tárgyaló fejezetben.

D) *Nyelv – nép – kultúra – nemzet – ország – jellem – faj.*
 – A XIX. századi magyar nyelvi nacionalizmus negyedik konstitutív jegyeként említhető nyelvi, valamint etnikai, kulturális, politikai, nem ritkán morális, lélektani, sőt antropológiai kategóriák, illetve sajátságok egymásra vetítése, e fogalmi körök gyakran zavaros, ellentmondásos érvelések mögé bújtatott ösztömosása, összekapcsolása. Ennek az eredménye pedig a nemzeti nyelvnek egy és csak egy néppel/kultúrával/nemzettel/országgal/jellemmel/fajjal való megfeleltetése. Egy utolsó lépésben végül ez vezet egy állítólagos nemzeti nyelvi karakternek egy állítólagos népi, illetve nemzeti karakterrel való azonosításához. Ezt a sajátságot mutatja például Volf György imént már idézett, a Magyar Nyelvőr első évfolyamában megjelent tanulmányának következő részlete is: „...vannak szavak, melyekben bizonyos viszonyok, a nemzet gondolkozás módja vagy valamely sajátos nézete, sőt sokszor egy darab története nyilvánul. Az ilyenekhez vonzódunk, az ilyenekhez nemzeti érzelm csatol, az ilyenek kedvesen esnek hallásunknak. Ezek a nyelv szellemében képezett és összetett szavak. És vannak ismét olyanok, melyek a nemzeti gondolkozásmóddal, a sajátos eredeti szemlélődéssel és így a nyelv szellemével s minden törvényével ellenkeznek, sőt mindazt lábbal tiporják.” (i. m. 399, kiemelés tőlem – M. P.)

Láthatjuk, hogy ezen érvelés szerint a nemzet, illetve a nemzeti nyelv karaktere egymással szorosan összefüggnek, egymástól teljességgel elválaszthatatlanok. A szerző megkülönböztet egyfelől olyan szavakat, melyek bizonyos nemzeti sajátságokat, például egyfajta nemzeti gondolkozásmódot, illetve sajátos szemlélődést tükröznek s ebből adódóan a nemzeti nyelv vélt szellemével is összhangban vannak; másfelől pedig olyanokat, melyek e nemzeti sajátosságokkal s így egyúttal a nemzeti nyelv szellemével is ellenkeznek. A nyelvi és a nemzeti karakter ilyen jellegű összekapcsolása végső soron levezethető a nyelvi nacionalizmusnak a fentebb (3. pont alatt) bemutatott központi tételéből. Amennyiben ugyanis egyfelől a nemzetet egységes nemzeti nyelve szervezi és tartja össze, a nemzet tehát a nyelvben él, másfelől pedig ennek a nyelvnek saját, csak rá jellemző természete, karaktere van, akkor ebből már levezethető, hogy a nemzeti nyelv e sajátos, egyedi karaktere a nemzeti karakter szempontjából is meghatározó, így tehát a kettő egymástól elválaszthatatlan.

A következő idézetben nyelv és nemzet mellett már két újabb kategória is megjelenik: a magyar faj és a magyar jellem: „A végett, hogy mennél tisztább öntudattal s igazi tősgyökeres magyarsággal beszélhesünk s írassunk, kénytelenek leszünk fajunk »jobbik eszét újra éleszedni s használatra fogni.« – Értelem és kedély, ítélet és ízlés újra vissza igyekszik a természetesebb alapra, s kibontakozván a korcsosító kábulatból, ismét fölkeresi az üdőbb élet elemeit. A töről sarjadó igazi magyar nyelvvel talán még érvényesíthető, vagy legalább némileg föléleszthető ama valódi magyar jellem is, melynek majdnem fogytára jutottunk már.” (Árpádfi Géza: A népnyelv s néphagyományok gyűjtésének ügye: Nyr. 1872: 38.)

Annak ellenére, hogy – mint láthatjuk – parttalan, rendkívül zavaros okfejtéssel állunk szemben, a számunkra lényeges momentumok mégis jól látszanak: a szerző szerint az igazi tősgyökeres nyelvi magyarság eléréséhez, illetve fenntartásához faji sajátságok (jelesül: a faj jobbik esze) felélesztésére van szükség. Ennek a tiszta nyelvi magyarságnak pedig a maga részéről azért nagy a jelentősége, mert segítségével talán a valódi magyar jellem is feléleszthető.

Faj, nemzet és nyelv kapcsolatára vonatkozóan ennél sokkal világosabb és radikálisabb nézetet tükröz Rákosi Jenő alábbi állásfoglalása: „...a faji jelleget ember és nemzet

a nyelvtől kapja [...] a magyar fajt a magyar nyelv termeli nagyban és kicsinyben egyaránt [...] mindent a világon, minden egyéb, ha még oly fontos érdeket is, a nyelv érdekének kell alája rendelnünk.” (idézi PUKÁNSZKY i. m. 84 sk.)

E) A nemzeti nyelv más nyelvek általi veszélyeztetettsége. – Az imént már szoltam arról a kor gondolkodására jellemző és azt meghatározó nézetről, mely szerint a nemzeti nyelv önálló, csak rá jellemző természettel/karakterrel/jellemmel rendelkezik (vö. 5. C). Ez a sajtóság szüli azt a mindenfajta purista tevékenység számára is termékeny talajt előkészítő elgondolást, hogy más nyelvek, illetve külső nyelvi hatások a nemzeti nyelvre nézve komoly veszélyt jelentenek. A nemzeti nyelv szempontjából tehát káros lehet mindenfajta, nyelvi érintkezések révén más nyelvből átszivárgott strukturális inter- és transzferencia – miután, illetve amennyiben az nem az átvevő nyelv, tehát a magyar, hanem a kölcsönző nyelv természetéhez/karakteréhez/jelleméhez illeszkedik. Éppen azért tehát, miután e nyelvi kölcsönhatások a nemzeti nyelvre nézve komoly veszélyforrást jelentenek, más nyelvek pusztán magyarországi jelenléte is veszélyes, ezért nem kívánatos. Amennyiben pedig – ahogy azt az imént láttuk – a nyelvi nacionalizmusban nyelv, kultúra, nemzet és faj összemosódnak, e nyelvek, illetve beszélőik végső soron nem csak a magyart mint nemzeti nyelvet, hanem ugyanígy a magyart nemzetet, a nemzeti kultúrát, a magyar fajt, illetve ezek eredetiségét, tisztaságát is veszélyeztetik.

Ennek fényében nem csodálkozhatunk azon, hogy korabeli, idevágó írásos dokumentumokban más, elsősorban persze a magyarral érintkező nyelvek és nyelvváltozatok sarkosan rossz színben, stigmatizált nyelvekként és nyelvváltozatokként jelennek meg. Ezekben az írásokban kétségbeesett segélykiáltásokkal, más nyelvek elleni nem egyszer lenéző, agresszív kirohanásokkal találkozunk, melyek – a nemzeti érdekekre és/vagy a herderi jóslatra hivatkozva – a nemzeti nyelv más nyelvektől, azok káros (korcsosító, rontó) hatásától való megóvását, védelmét sürgetik. E veszélyes nyelvek közül különösen is a latin, de még inkább a német áll a célkeresztben (vö. BENKŐ LORÁND, Sprachliche Standardisierungsprozesse im Ungarischen. In: Sociolinguistica. Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik. 6. kötet: Nationalsprachenentstehung in Osteuropa. Hrsg. ULRICH AMMON – KLAUS J. MATTHEIER – PETER HANS NELDE. Tübingen, 1992. 91). Egyrészt nyilván azért, mert a korábbi évszázadokban ezek a nyelvek voltak azok, melyek a magyart a kommunikáció sztereorientált sztereiről kiszorították – illetve azt oda hosszú ideig be sem engedték. Folyamatos és markáns jelenlétük ráadásul a nemzeti nyelv rendszerének több részrendszerében is átvételek tömegét eredményezte, így tehát nem csak a nemzeti nyelv használatára, de ősi természetére/karakterére/jellemére nézve is súlyos károkat okozott. De ezen az érven túl, amint fent már szó volt róla (vö. 5. B), a német a bécsi udvar, illetve a Habsburg abszolutizmus, tehát a nemzeti elnyomás nyelveként is legfőbb szimbólumává válik a külső nyelvi veszélynek és elnyomásnak.

Erre a – jelen esetben – a német nyelv képében a magyarra leselkedő veszélyre hívja fel a figyelmet például egy olvasói levél a Magyar Nyelvőr első évfolyamában Szász Károly tollából: „Nem tudom honnan veszik, ha cselédemtől, kit alig néhány hónapja hoztunk föl az ország legtösgyökeresebb magyar vidékéről, a Kis-Kunságból, azt kérdezem: »hideg van-e künn?« azt feleli rá »igen!« S ha kis lányomtól, ki itthon magyar szónál egyebet sem hall, azt kérdezem: »megtanultad-e már a lecckédet?« azt feleli: »igen!«. Dehogy nem tudom honnan veszik? A pesti levegőből veszik, mely saturálva van a germanismusokkal. [...] Az ember már saját házában, saját családja körében sem lehet biztos a germanizmus invasiójától. Végre a saját maga fülében s nyelvérzékében sem bízunk. Én már ott vagyok, hogy nem bízom; s lehet, hogy a cselédemnek és a kis lányomnak van igaza a magok »igen«-jével, mely nekem oly hegyesen hangzik s úgy sérti a fülemet, mert mindig a né-

met »ja«-t vélem benne hallani. Kérem, ne engedjék a magyar gyermek beszédét sem részben, sem általában elnémetesedni; legyenek rajta, hogy ne veszítse el ép s igazi nyelvérzékét [...] („Igen!”: Nyr. 1872: 80 skk., kiemelés tőlem – M. P.)

Szász tehát egyenesen odáig megy, hogy még a magyar *igen* használatában is német hatást fedez fel (noha a szó az EWUng. tanúsága szerint nem német eredetű, s kimutatható német hatásról a szónak az idézetben megjelölt funkciója tekintetében sem tudunk), ami ezáltal veszélyezteti a magyar gyermekek beszédének tiszta magyarságát. (Írásának egy itt nem idézett szakaszából az is kiderül, hogy nézete szerint az igekötős igét tartalmazó eldöntendő kérdésre az „igazi magyar”, tehát helyes igenlő válasz az igekötővel való felelet.) A német nyelv, illetve a germanizmusok inváziója – a szerző által használt metafora szerint – fenyegető veszélyt jelentenek, mely elől már otthon sem érezheti biztonságban magát az ember, s mely már a gyermekek ép s igazi nyelvérzékét is fenyegeti. Az idézet utolsó sorában végül a szerző segélykiáltást intéz (feltehetően) a Nyelvőr szerkesztőségéhez, hogy az e veszély ellenében lépjen fel és a magyar gyermekek (még) ép nyelvérzékét ne engedje germanizálódni.

Szintén tanulságos Volf György már idézett cikkének következő okfejtése, illetve az abban megbúvó értékítélet: „Míg azelőtt a magyar szellem az idegen szavakat naív fogékonysággal sajátította el és férfias alkotó erővel alakította át, mostanában lelketlen utánzás kapott lábra. Ez nem lehet más mint a németek majmolása, mert az egész világon csak ők teszik, hogy az idegen szavakat lehetőleg változatlanul veszik föl nyelvükbe, sőt a már elfogadottakat és megváltozottakat idegen alakjukra és kiejtésükre visszaerőszakolják.” (Az idegen szavak és a purizmus: Nyr. 1872: 394 sk.)

E sorokban, mint láthatjuk, a németek és nyelvük, illetve nyelvi magatartásuk egyértelműen negatív, elvetendő példaként jelennek meg. A sorok szerzőjének negatív értékítéletét elsősorban a *majmolás* főnév hordozza világosan negatív konnotációja révén. Az idézett szövegrész ezen túlmenően azt az állítást is implikálja, mely szerint a német nyelvi, illetve nyelvhasználati hatás a magyarságot egy elvetendő nyelvi viselkedési minta lelketlen utánzására készítette és ezáltal megfosztotta egy férfias tulajdonságától, a valaha létezett férfias alkotó erőtlől. E nyelvi viselkedési forma elutasításának hátterében alighanem megint csak a nyelvi nacionalizmus érvrendszerét találjuk: a németek a szóban forgó nyelvhasználati gyakorlattal saját nemzeti érdekeiket hagyják figyelmen kívül, miután idegen eredetű szavak eredeti kiejtéssel, illetve morfológiával történő átvétele a nemzeti nyelv tisztaságát veszélyezteti.

F) A n e m z e t i n y e l v é r z é k. – A más nyelvek által jelentett veszély elleni fellépésnek, a nemzeti nyelv védelmének azonban a korabeli kollektív vélekedés szerinti legmegbízhatóbb eszköze mégis nem más, mint a nemzeti nyelv beszélőinek m e g t é v e s z t h e t e t l e n, é p, e g é s z s é g e s n y e l v é r z é k e. Ez a tiszta, egészséges nyelvérzék a nemzeti nyelv beszélőinek ugyanúgy eredendő, veleszületett adottságaként, illetve tulajdonságaként jelenik meg, mint amennyire ősi természetű, mintegy veleszületett magának a nemzeti nyelvnek a karaktere is. De ezzel az analógiával együtt jár a veszélyek analógiája is: a nemzeti nyelvhez hasonlóan erre az egészséges nyelvérzékre nézve is komoly veszélyt jelentenek a külső nyelvi hatások, így tehát más nyelveknek már a mindennapi nyelvhasználatban való pusztta jelenléte is (ami egyúttal újabb érvet szolgáltat a korabeli purista mozgalom számára). Ezt a vélekedést kiválóan példázza Szász Károly ímént idézett írásának utolsó mondata, de ugyanilyen tanulságos a következő idézet is, mely Volf Györgynek egy, a nyelvújítás által alkotott „korcs”, illetve „torzszülött” szavakat ostorozó írásából származik: „A nyelv sajátságai mind a nemzet millióinak benső létele mélyében gyökeredzenek. E tulajdonok közül a legkisebbnek elenyészését vagy elváltozását is megérzi minden nemzet, ha nemzeti öntudata és ép nyelvérzéke van. [...] Ha már azon egyesek [...]

a nyelvet nem saját módjai szerint tulajdon erőiből és eszközeivel fejlesztik: ö s s z e ü t k ö - z é s b e j ö n e k a n e m z e t i n y e l v é r z é k k e l, a fejlődés helyes irányával, szándék-talanul is rontanak s a nyelvnek nemcsak elfajulását, de valóban bekövetkezhető halálát is előkészítik.” (A nyelvújítás nyelvrontás: Nyr. 1874: 60, kiemelések tőlem – M. P.)

E sorokból kitűnik, hogy szerzőjük a herderi jóslat bekövetkezésétől tart, amennyiben a nyelv fejlesztése a nemzeti nyelvérzékkel ellentétesen történik. Mindez viszont egyúttal azt is mutatja, hogy az ép nemzeti nyelvérzékre nézve végső soron nem pusztán az idegen nyelvek „törvényei” szerint alkotott nyelvi átvételek jelentenek veszélyt, hanem a natív elemekből alkotott struktúrák is, amennyiben azok figyelmen kívül hagyják a nyelv „törvényeit”, tehát a nemzeti nyelvet – az idézetben szereplő megfogalmazás szerint – nem saját módjai szerint igyekeznek fejleszteni.

Az idegen nyelvek által jelentett veszélynek azonban a korabeli vélekedés szerint mégis a gyermekek nyelvérzéke van a leginkább kitéve. Ez ugyanis eredendően ép és egészséges ugyan – azonban még fejletlen, aminek következtében a korai kétnyelvűség könnyen megronthatja. Ennek a vélekedésnek köszönhetően a két nyelven folyó elsődleges nyelvi szocializációt nem csupán a korabeli nyelvpedagógiai gondolkodás, hanem az annak hatása alatt álló közvélekedés is károsnak, ebből fakadóan pedig kerülendőnek bélyegezte. (Persze nem csak Magyarországon; l. pl. a *Muttersprache* címszót in: Encyklopädie des gesamten Erziehungs- und Unterrichtswesens. Hrsg. K. A. SCHMID. Gotha, 1875.). Ezt a nézetet látjuk a következő idézetben: „De határozottan károsnak és szükségtelennek tartjuk azt az elterjedt szokást, hogy a még magyarul beszélni alig tudó gyermeket azonnal német kezére bizzuk s ezáltal fejletlen nyelvérzékét megrontjuk, anyanyelvének rejtettebb sajátosságai iránt minden időre fogékonytalanná tesszük. [...] egy azonban bizonyos: ez a kétnyelvűség is egyik kiváltó oka a nyelvérzék minden irányban észlelhető gyöngülésének s az irodalmi nyelv hanyatlásának.” (Albert János: A magyar nyelv jelene és jövője I. Hol a hiba?: Nyr. 1894: 246.)

Végezetül itt kell megemlítenünk azt a szintén számos korabeli írásban megjelenő nézetet, mely szerint ez a még ép, egészséges s így megtéveszthetetlen nemzeti nyelvérzék leginkább (már) csak a „köznép”, illetve az „egyszerű nép” körében található meg. Amennyiben tehát annak ellenőrzésére van szükség, hogy egy adott nyelvi struktúra megfelel-e a nemzeti nyelv törvényszerűségeinek (szellemének, karakterének), akkor ehhez a falvakban élő „köznép” nyelvérzéke, tehát a népnyelv nyújtja a legmegbízhatóbb támpontot. Ennek az elképzelésnek a hátterében az a vélekedés áll, hogy a városokban élő, művelt, magyar anyanyelvű lakosság nyelvérzékét a más nyelvekkel, elsősorban is a némettel és a latinnal való intenzív kapcsolat, az egyéni és területi többnyelvűség, illetve egyfajta nyelvi kozmopolitizmus megrontotta. Elszigeteltsége révén viszont a tisztán magyar nyelvű falusi környezetben élő köznép, annak nyelvérzéke ezeknek a rontó hatásoknak nem volt kitéve, így ép maradt. Számos alkalommal találkozhatunk például azzal a megfogalmazással, hogy az idegen nyelvi hatások sem ártottak annyit a magyar nyelv szellemének, mint a művelt városi polgárság, az értelmiség, például a hírlapírók – s nem utolsósorban a nyelvújítók.

Az imént mondottak szemléltetéseképpen lássunk zárásként egy idézetet Szarvas Gábor tollából: „Tudnivaló, hogy a nyelvszellemnek hamisítatlan nyilatkozása leginkább a népnyelvben van megőrizve [...] A nyelv tiszta eredetiségét népünknek azon részénél tartotta s tartja meg leginkább, mely többé-kevésbé elszigetelve magának élt s a más ajkúakkal s a magyar civilizált osztályokkal mennél ritkább érintkezésben állott.” (Felszólítás. Gyűjtsük a néphagyományokat!: Nyr. 1872: 53 sk.)

6. Z á r ó g o n d o l a t o k. – Az iménti elemzések segítségével a nyelvi nacionalizmus XIX. századi magyarországi létformájának, e nyelvi ideológia főbb elemeinek rekonstrukciójára tettem kísérletet. Céлом tehát semmi esetre sem a sokféle korabeli prominens vagy

kevésbé prominens e g y é n i nézet feltárása és ütköztetése volt, hanem az azok felszíni sokfélesége mögött álló á l t a l á n o s , k o l l e k t í v, a vizsgált korszak egészében többé-kevésbé konstansnak mutató gondolat- és értékrendszer rekonstrukciója. E – bizonyára nem teljes és végleges érvényű – rekonstrukció eredményeként egy meglehetősen absztrakt és összetett nézetrendszer bontakozott ki, ám látnunk kell, hogy ez az absztrakt gondolat- és értékrendszer az azt hordozó, különösképpen pedig az azzal konfrontálódni kényszerülő közösségek nyelvi hétköznapijaira nézve is jelentős gyakorlati következményekkel járt. Számos korabeli nyelvi magatartásforma, nyelvi, nyelvhasználati jelenség: a nyelvvelés gyakorlata, a korszak nyelvpolitikája, a magyarországi nyelvi kisebbségek nyelvcsereje, a hivatalos család- és helynévváltoztatások (névmagyarosítások) tömegessé válása (vö. KARÁDY VIKTOR – KOZMA ISTVÁN, *Név és nemzet*. Osiris, Bp., 2002.), a magyarországi nyelvek és nyelvváltozatok használatának és funkcióinak változásai, e nyelvek, illetve nyelvváltozatok rendszerében végbement változások, a magyar státusz- és korpusztervezés, a nyelvi sztenderdizáció fellendülése és sikerei (vö. BENKŐ LORÁND i. m. 1992.; KISS JENŐ, Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye: *Nyr.* 2006: 8–13), a magyar nyelvtudomány felvirágzása és intézményesülése stb. végső soron ennek a nyelvi ideológiának a fényében válnak érthetővé és magyarázhatóvá. Magam a közelmúltban megpróbáltam a XIX. századi magyar nyelvi nacionalizmusnak a hagyományosan német nyelvű magyarországi polgárság nyelvcserejében játszott meghatározó szerepét be-, illetve kimutatni (vö. PÉTER MAITZ 2005. i. m.; PÉTER MAITZ – ANNA MOLNÁR i. m., PÉTER MAITZ i. m. megj. e.). Úgy vélem azonban, hogy a vizsgált nyelvi ideológia és a különféle társadalmi és beszélőközösségek nyelvi viselkedése közti ok-okozati összefüggések feltárása és részletes elemzése, s általában a nyelvi ideológiáknak a nyelvi viselkedést meghatározó döntő tényezőként való tudomásulvétele egyelőre még a nyelvtörténetírás és a (történeti) szociolingvisztika elvégzendő feladatai, illetve kívánalmi közé tartozik.

MAITZ PÉTER

Linguistic nationalism in Hungary in the period of the Austro-Hungarian Monarchy: Ingredients of a linguistic ideology

This paper is an attempt to reconstruct the form of existence of linguistic nationalism in Hungary in the period of the Dual Monarchy, to trace the main ingredients of that linguistic ideology. The author's aim is not to explore and contrast the various prominent and less prominent individual views of the period but rather to reconstruct a general, collective system of ideas and values that underlies their apparent multiplicity and that is more or less constant throughout the period at hand. As a result of that reconstruction, partial and non-definitive as it might be, a rather abstract and complex system of views emerges; but one has to observe that the abstract system of views at issue had important practical consequences with respect to the everyday linguistic behaviour of the communities carrying it and especially those forced to be confronted with it. Quite a few specific forms of linguistic behaviour of the period (such as the practice of language cultivation, the language shift of linguistic minorities of Hungary, changes in the use and functions of languages and language varieties spoken in Hungary, changes in the system of those languages and varieties, etc.) can eventually be explained in the light of that linguistic ideology.

PÉTER MAITZ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nyelvjárástörténet, településtörténet és nyelvemlékeink lokalizálása*

Nyelvemlékeink nyelvjárási hovatarozásának megállapítása igen fontos feladat, amelyet a korábban felfedezett szövegekkel kapcsolatban fő vonalakban többnyire már elvégeztek, illetőleg az újabb ismertté váltak esetén sort kell(ett) rá keríteni. Mindez aligha jelenti azt, hogy a kódexek lokalizálása terén az ómagyar nyelvjárásokról mindent elmondtak volna már, illetőleg az eddigi eredményeket ne lehetne, kellene időnként felülvizsgálni. Az ilyen irányú vizsgálódások révén egyúttal középkori nyelvjárasaink megismeréséhez is közelebb juthatunk. A továbbiakban az erre irányuló kísérletek lehetséges módszereire szeretném felhívni a figyelmet.

SZABÓ DÉNES (A magyar nyelvemlékek. Bp., 1959.) az addigi szakirodalom alapján elsősorban a jelentősebb XVI. századi kódexeket jellemzi nyelvjárási sajátosságai alapján. Osztályozása, mint a nyelvjárásook tipizálása általában, hangtani jelenségeken alapul. Eszerint a nyelvemlékeket *ö-ző*, *ü-ző*, *é-ző* és *í-ző* kódexekre, illetőleg kezekre csoportosítja. A „kezek” általában a másolók kezei, a XVI. századi kódexek fordítóit nem ismerjük. Korai kódexeink egyikével-másikával azonban más a helyzet. A Huszita Bibliával kapcsolatos viták során tisztázódott, hogy két szerémségi pap, Pécsi Tamás és Újlaki Bálint fordította. Kettejük közül Újlaki Bálintról azt lehet tudni, hogy 1413-ban licénciátust nyert el a prágai egyetemen. Tamásról nincsen biztos adatunk; ő talán nem szerezte meg a baccalaureatust (GERŐ JÁNOS, A cseh és tót középkori vallásos költészet története. Besztercebánya, 1913. 259). Ez mindenképpen magyarázatul szolgálna ABAFFY ERZSÉBETnek arra a megállapítására, hogy a MünchK. egyik fordítója kevésbé gyakorlott lehetett. A gondolatra az vezette ABAFFY ERZSÉBETET, hogy egyes helyeken a fordító az elbeszélésekben is saját beszélt nyelvi múlt idejét használta az írásbeliségben az ilyen helyeken elvárható elbeszélő múlt helyett. Ez a fordítási sajátosság található pl. a Jn 11-ben (E. ABAFFY, Az igemód- és igeidőrendszer. In: TNyt. II/1: 156). – A Münchener Kódex esetében (elentétben a Huszita Biblia másik két kódexével) még a legjelentősebb másolóját is ismerjük. Ő Németi György, aki szász származású: apja, Henszel Imre azonos a prágai egyetem anyakönyve szerinti Emericus de Septem Castrisszal, aki 1407-ben nyerte el a baccalaureatust (GERŐ i. m. 291).

Az eredeti szöveghez való ragaszkodásnak jellegzetes példája lehet a Laskai Sorok. A könyv másolója Laskóból származik, anyanyelvjárása a vidéknek megfelelően *ö-ző* lehetett. Bizonyára nem olyan mértékben, mint a mai Laskón beszélt változat, de megközelítően annyira valószínűleg, mint a korabeli, alkalmasint a Dunántúl délkeleti részére lokalizált kódexek példázzák. A Laskai Sorok nyelvéllapota ezzel szemben erősen illabiális, palatális labiális magánhangzó csupán az *ewrek*, valamint az *ü*, esetleg *ö* hangértékében az *engwmeth* szóban található benne. A másoló által bizonynai beszélt nyelvtől ugyancsak idegen *í-zés* az eredeti szövegből csak kisebb arányban szüremkedett be a másolatba (MÁTAI MÁRIA, Első magyar nyelvű verses imádságunk. Bp., 1997.).

Tendenciaszerűen egy másik különbség is mutatkozik a korai és a XVI. századi emlékeink között. Ez a másolónak az előtte való szöveghez való viszonya. A másoló saját nyelvi változatának az eredeti szöveget módosító hatásával mindig számolni kell, de a XV. századi kódexekben a másoló részéről olyan tudatos szövegátformálásnak nem vagyunk tanúi, mint ahogyan például ezt a Ráskai Lea által másolt kódexekben láthatjuk. A kódexmásolói magartartás változásában minden bizonynal az mutatkozik meg, hogy a reneszánsz szellemiség áthatolt a kolostorok falain.

A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt.) több grammatikai eszköz tárgyalása kapcsán említi (pl. az igeidő-használat, egyes tőtípusok kedvelése, a *-ba/-be*, *-ban/-ben* használata stb.), hogy a Huszita Biblia, különösen pedig a BécsiK. nyelve igen tudatos nyelvhasználatról tanúskodik. A BécsiK.

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus előadásaként 2004. augusztus 29-én.

hangjelölési rendszere (különös tekintettel a zárt *ë* és a nyílt *e* megkülönböztetése terén) ugyancsak megerősíti az elmondottakat.

A nyelvemlékben megnyilvánuló tudatos nyelvhasználat nem zárja ki a nyelvjárási jelenségek előfordulását. Az első fennmaradt bibliafordításunkat a fordítók személye alapján a nyelvterület déli részére szokás lokalizálni. NYÍRI ANTAL (NYÍRI szerk., A Münchener Kódex 1456-ból. Bp., 1971. 26–7) az *e* ~ *ē*, *ë* ~ *é* fonémák megléte alapján a mai ormánsági és szlavóniai nyelvjárással hozza kapcsolatba. Kérdés, hogy milyen egyéb, nyelvjárásra utaló elemek találhatók a szövegben.

A TNyt.-ban az egyes nyelvi jelenségek területi vonatkozásaira bőségesen található utalás (vö. TNytMut.). A Huszita Biblia nyelvvel kapcsolatban a legtöbbször említett jelenség, mert több grammatikai eszközt is érint az *-a* ~ *-e* (*-ë*) hangalakú toldalékok, (pl. az elbeszélő múlt jele, az E/3. tárgyias igerag és birtokos személyjel stb.) hármassal, a palatális soron a többeli labiális magánhangzóhoz is történő illeszkedése. Olyan alakokról van szó, mint a *várta*, *kértë*, *gyűjtöttö*; *háza*, *kezë*, *fülö* stb. Ez a jelenség további kódexeink közül csak a VitkK.-ben és a vele szorosan összefüggő MiskT.-ben fordul elő (vö. VitkK. 4: *elǫp* 'előtte', 12: *Meg heuǫp*, stb.; MiskT. 3: *ǫpǫ* 'ötle', 9: *kozzǫlo* 'közüle' stb.).

Markáns jelenség az egytagú *t* végű igék *-t* jeles múlt ideje, amely a Huszita Bibliában következetesen a *juttam*-típusnak megfelelően alakul (mindössze egyetlen kivétel található a MünchK.-ben (20rb: *ki vettettë*). A *juttam* és a *jutottam*-típus ingadozó használata a JókK., LobkK., JordK., KeszthK., és a WinkIK. nyelvét jellemzi, azaz lényegében az északi és a déli területeket képviselő emlékekből adatható. (A VitkK. szövegében számba vehető múlt idejű alakot nem találtam.)

A T/1. igeragjai az előhangzó hangszíne alapján négy típust alkotnak a középmagyar korszak emlékeiben. A Bécsi és MünchK. szövegeiben az *-onk/-ënk* ~ *-önk*, *-uk/-ük* típus fordul elő, amely több különböző nyelvjárástípusba sorolt kódexből adatható, mint pl. a BirkK., DöbrK., a WinkIK. I. keze, és esetleg a JókK. Ez utóbbi kódex ide sorolása hangjelölésének az *ö*, *õ* ~ *ü*, *ű* hangokat illető bizonytalansága miatt kérdéses.

A határozóragok közül az eredmény- és essivusi állapotátározói funkciójú *-vá/-vé* rag érdekes még a Huszita Biblia nyelvjárási jellegzetességeinek a megítélésben. Ez a toldalék a korban gazdag volt alakváltozatokban. Magánhangzóra végződő tövekhez hiátussal (*-á/-é* alakban), *v* vagy *j* hiátustöltővel kapcsolódott. A Bécsi és MünchK.-ben a *v*-s és a *j* hiátustöltős alakok váltakoznak. Az ingadozás a nyelvhasználatában egyébként mindig következetes BécsiK.-re is igaz. A két alakváltozat közül a *j* hiátustöltős a göcseji nyelvjárásban a XIX. sz. végéig fennmaradt (KOROMPAY KLÁRA, A névszóragozás. In: TNyt. II/1: 380).

Az eddigiekből az tetszik ki, hogy a Huszita Biblia nyelve az erősebb területi tagoltságú jelenségek körében viszonylag kevesebb egyezést mutat a földrajzilag hozzá közelebb esőnek tartott kódexekkel. Ezek a jelenségek egyúttal a mai nyelvjárások közül a délnyugati: az örségi és göcseji nyelvjárás felé mutatnak.

A Huszita Biblia és a Vitkovics Kódex közti, már említett egyezés a magánhangzós toldalékok hármassal illeszkedéséről mindaddig nem vezetett további vizsgálatokhoz. A VitkK. szövegének olvasása során további egyezéseket, de eltéréseket is találtam a két szöveg között. Az *i* ~ *ü* hangviszonnyal kapcsolatban a HtB. eredetijéből valónak tartja NYÍRI (i. m. 25) a labiális változatot. A VitkK.-ben is ilyeneket találunk: BécsiK. 53: *vǫp*, 102: *zǫuët*, 233: *kǫfǫléd*, 134: *vǫgëkezcic*; MünchK. 29ra: *kǫuǫl* ~ VitkK. 23: „*ez üǫp zeren*”, 3: *zǫuët*, 8: *kǫvǫlualo*, *kǫsdedsegedet*, 7: *üǫgekezcic* stb. A zárt : nyílt viszonyból a nyíltabb alakot választják: BécsiK. 71: *zonëtlën* ~ VitkK. 15: *zonetlen*. Ez a megfelelő azonban nem kivételtelen.

Az egymással megegyező jelenségek mellett különbségek is tapasztalhatók. Így ugyanazon lexémában a Huszita Biblia *ë*-zésével szemben a VitkK. *ö*-zö: pl. BécsiK. 1: *ëmber*; VitkK. 5: *embör*; a Huszita Biblia *é*-zö adatával szemben *í*-zö található a VitkK.-ben: BécsiK. 141: *ferfitu*; VitkK. 26: *firfyak*.

Ez a vázlatos és nem teljes anyaggyűjtésen alapuló bemutatás talán felvillantotta annak a lehetőségét, hogy nyelvemlékeink alapján körvonalazható egy-egy középkori nyelvjárástípusunk még akkor

is, ha közvetlen mai nyelvjárási folytatása nem mutatható ki: a Szerémség középkori magyar lakossága a török hódoltsággal kihalt.

Némileg hasonló, mégis más problémával találtam magam szemben akkor, amikor a Zsigmond-kori Húsvéti Népének (HNé.) szövegének (*X^c fel tamada met e 'n nag kŷn 'abalol a fon mies erelug x' legēn remenēg kŷ^{fon}*) a korabeli olvasatát próbáltam megadni.

Az emlék a Szepességben keletkezett. Ezt a tájat szászok lakta területként tartjuk számon, ám a középkorban magyar és szláv lakossága is volt. A Szepesség nem tartozik a magyarság által legkorábban megszállt területek közé. Az általuk itt talált szláv őslakosság is csupán meglehetősen gyéren települt meg ezen a vidéken. A népesség a XIII. század elején már három nemzetiségre tagolódik: magyarra, szlávra és németre. A betelepítésben politikai és határvédelmi szempontok egyaránt szerepet játszottak. Erre utal, hogy nem egyenletes terjeszkedésről van szó: a Gömör vármegyét a Szepességtől elválasztó nagy erdőség érintetlenül megmaradt. A magyarságot kezdetben a lándzsásnemesség ősei, a Gömör-örök és hozzátartozóik képviselték. Etnikai tekintetben ez a népcsoport vitatott eredetű. Egyes vélemények szerint a honfoglalás utáni időben az Abaúj megyét betelepítő kabar törzsekre tekint vissza (FEKETE NAGY ANTAL, A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp., 1934. 24, 259), amit határőr szerepük is igazolni látszik. GYÖRFFY a törzsnévi eredetű helynevek jelentkezése alapján magyarnak tartja az Abaúj vármegyében megtelepedett lakosságot (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1: 41–2).

A Szepesség középkori magyar lakossága a XVI–XVIII. századra részint elköltözött, részint bevándorolt az idegen nyelvű környezetbe. Így a XIX. században jelentkező, főleg városi magyar népesség nyelvéről, ha lenne is adatunk, az sem segítene a Zsigmond-kori emlék nyelvi változatának közelebbi meghatározásában. A terület korabeli magyar nyelvjárását reprezentáló más nyelvemlékünk nincsen, földrajzilag a nyelvterület északi, esetleg az északkeleti nyelvi változathoz hasonlóknak vélhetjük. A két nyelvjáróterület valamelyikéhez való tartozás a nyelvemlék olvasata tekintetében az *á* : *a* vagy a palócos *ā* : *ā* szembenállás realizációja, illetőleg az *e* hangok fonematikus értéke kérdésében lényeges. Ezeknek az eldöntésében a hangjelölés nem segít, kérdés, hogy a TNyt.-nak a lokalizálásra is felhasználható grammatikai eszközökről szóló adatai mennyiben lehetnek segítségünkre.

A palócos vonások feltevésével a T/1. igerag hangalakját tekintve a HNé. *erelug* felső nyelvállású magánhangzója nem egyezik a JókK.-ben (és az ugyancsak az északi nyelvterületre lokalizálható BirkK.-ben) található *-onk/-önk* ~ *-énk* formákkal. A TNyt. szerint egy Sáros megyei, Eperjes környékéről származó, tehát a Szepesség nyelvállapotát képviselő XVI. sz.-i panaszos levélben is a HNé. gyakorlatától eltérő formát találunk (E. ABAFFY i. m. 189). A forrás szövegének (MNy. 1974: 230) tanulmányozása alapján azonban az állapítható meg, hogy a bártfai (és nem eperjesi) előjárásához írt panaszos levél Nagymihályból való testvérek ügyét tartalmazza. A levél felső-tiszavidéki *i-zó* nyelvjárásban íródott, tehát egyértelműen nem tekinthető a szepességi magyar nyelvváltozat forrásának.

Az *erelug* adatban előforduló *-unk/-ünk* változat egyrészt a déli, másrészt a keleti (székelyföldi) és a nyugati, Szombathely környéki emlékekben fordul elő (E. ABAFFY i. m. 187–9), a HNé. adatára nézve azonban további megerősítő (vagy gyengítő) fogódzó nem áll rendelkezésünkre.

A többes szám első személyű birtokos személyjel palatális változata fordul elő az emlék *remenēg* szavában. A morféma magánhangzója nyelvemlékeinkben túlnyomóan középső nyelvállású hang. Ez az alakváltozat – a felső nyelvállású magánhangzós alakhoz képest – a korszakban széles körben elterjedt. A morféma előhangzója kétváltozatú: *-onk/-önk* (~ *-unk/-ünk*). A hang illabialitása már ritkább vonás a nyelvemlékek sorában: csupán bizonyos, a palatális labiálisok hiányáról, vagy legalábbis csekély megterheltségéről ismert forrásokból idézhető: 1470: *lelkenk* (Gl.); KulcsK. 37: *ýftheneknek*. Ebben a tekintetben is markáns különbség mutatkozik a HNé. és a JókK. nyelvhasználat között. A JókK.-ben ugyanis középső nyelvállású ugyan a személyjel magánhangzója, ám a palatális alak labiális megoldású (KOROMPAY i. m. 333). Ez a jelenség megerősíti, hogy a Szepesség nyelvjárása különbözött a korabeli nyugati és középpalóc változattól. Az olvasatra nézve az észrevételünk a továbbiakban a labiális rövid *a*, és az illabialis hosszú *ā* szembenállás meglétét támogatja.

A településtörténet alapján a Gömör-őr eredetű lándzsásnemesség azt a magyar nyelvi változatot hozta magával, amely az Abaúj vidékén kialakult nyelvjárás jellegzetességeit mutatja. Ez a mai nyelvjárási kép visszavetítésével az *e* hangokat illetően vet fel kérdéseket.

A magyar nyelv kétféle *e* fonémáját az ómagyar kor folyamán változási tendenciák érték el. A nyelvterület nyugati részét kivéve a nyelvjárások túlnyomó többségében a szóvégi *é* > *ē* hangok nyíltabbá váltak: *kezé* > *kezē* > *keze*, *mēnné* > *mēnnē* > *mēnne* ~ *menne* stb. Ettől a változástól függetlenül is kiegyenlítődésként következett be a kétféle *e* fonéma között. A változás idejéről és pontos lefolyásáról nyelvemlékeink hangjelölési gyakorlata alapján közvetlenül nehéz képet alkotni. A változás okai között BENKŐ LORÁND véleménye szerint több tényezőre gyanakodhatunk: szerepet játszhatnak a hangsúlyviszonyok: vagyis a hangsúly okozta nyomaték következtében az első szótagban nyíltabbá válás következhetett be. Szerepet kaphatott a kétféle *e* közötti kiegyenlítődési folyamatban a szóalakban előforduló *e* és *ē* hangok egymáshoz való hasonulása: *mēhet* ~ *mehet* ~ *mēhēt* (vö. BENKŐ, Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 91). A *mehet* típus a nyelvterület északkeleti és keleti részén (a Székelyföld kivételével), a *mēhēt* mai nyelvjárásaink közül legerősebben a Nyitra-vidéken (SÁNDOR ANNA, A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza. Pozsony, 2004. 38–45), de csökkent mértékben a többi palócos nyelvi változatokban is tapasztalható. BENKŐ a változás idejét különösebb indoklás nélkül a XVI. századra teszi, bár megengedi, hogy egyes területeken már valamivel korábban megindult. SÁNDOR ANNA (i. m. 44–5) szláv interferenciára és jóval korábbi időpontra gondol.

A változás idejével és körülményeivel kapcsolatban azonban több megfontolnivaló kérdés van. A magyar írásbeliség kezdetén a latinnal szembeni magyar magánhangzó-fonémák többlete mind a palatális, mind a veláris soron hangjelölési következményekkel járt. Ez nemcsak a korai oklevelek olvasati problémáiban jelentkezik, hanem az Árpád-kori kis szövegemlékekben is lecsapódik. Például az ŐMS. *lepedyk* és *epedek* igealakjai E/1. személyűek. Miután a tövégi magánhangzó az ősmagyar kor folyamán az igeragozásban paradigmatiszálódott, ami azt jelenti, hogy a (jeltelen) kijelentő mód jelen időben az igeragok előtt középső nyelvvállású magánhangzóban állandósult, a *-t* múlt idő és a *-j* felszólító módjel után egységesen alsó nyelvvállású magánhangzóban állapodott meg, a kérdéses igealakokban egységesen *ē* olvasatot fogadhatunk el a *-k* igerag előtt: azaz az *y*-nal jelölt hang *ē* kellett, hogy legyen. Ehhez képest meglepő, hogy a Huszita Biblia két kódexét leszámítva a kései ómagyar kortól kezdve írásbeliségünkben már nem találkozunk a két fonéma megkülönböztetésének az igényével. Joggal merül fel a kérdés: mi van annak a hátterében, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően az *e* hangok írásbeli megkülönböztetésének az igénye úgyszólván egy csapásra visszaszorult. A szakirodalomban ez a kérdés mindeddig nem merült fel. Nem szól róla az új nyelvtörténeti tankönyv sem a helyesírás-történeti, sem a hangtörténeti fejezetben (KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Bp., 2003.).

A meglévő nyelvtörténeti ismereteink, adataink nem látszanak elégségesnek ahhoz, hogy a felmerülő kérdésekre megnyugtató választ lehessen adni, ezért más utat célszerű választani a megoldás felé.

A nyelvtörténeti változások megközelítése a nyelvjárások, a nyelvi jelenségek területi elterjedtsége alapján is lehetséges. Az *ē* ~ *e* viszony területi alakulása régóta ismert, nyelvjárási tipológiáink kialakításában az egyik fő szempont volt. Nyelvatlaszaink alapján nemcsak ennek a jelenségnek a határai rajzolhatók meg pontosabban, hanem más jelenségekkel együtt a nyelvjárástípusok közötti kapcsolatokat is megvilágítják, a korábbi föltevéseket módosítják: megerősítik – vagy éppen gyengítik. Az *e*–*ē* fonémák nyílt *e* hangban való egybeesése nemcsak az északkeleti típusban, hanem a mezőségi nyelvjárásban is megtörtént. „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” és „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” alapján az látszik, hogy az északi csángó nyelvjárásban a kibocsátó mezőségi típushoz hasonlóan hiányzik a zárt *ē* fonéma, illetőleg csupán igen csekély megterheltséggel, néhány szóra korlátozottan van meg (JUHÁSZ DEZSŐ, A nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Bp., 2001. 296, 308).

Az abaúji, egyféle *e* fonémát ismerő nyelvjárással kapcsolatban ugyancsak felidézhetők a nyelvjárás alakulására ható településtörténeti tényezők. A székelység keletre telepítésével kapcsolatban Ba-

ranyából Abaújba települt egy csoportjuk magukkal hozta hangsúlytalan *ö-ző* nyelvjárásukat. A nyelvjárásziget máig megőrizte a hangsúlytalan *ö-zést*, a hangsúlyos szótag zárt *ë-je* azonban nyiltabbá vált.

Figyelemre méltó, hogy mindkét nyelvjárástípusban a népeségmozgalmakkal kapcsolatos megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy az *e* fonémák kiegyenlítődése az eddig gondoltnál lényegesen, akár több száz évvel is korábban történhetett meg. A felmerült idegen nyelvi interferencia lehetőségét tekintve a település- és népesedéstörténeti kérdéseket is tüzetesen vizsgálni kell.

A felvetett gondolatok korántsem lezárásai egy kérdéskörnek. Sokkal inkább arra kívánják felhívni a figyelmet, hogy a nyelvöldrajzi, geolingvisztikai kutatások és a történeti geolingvisztika számos új eredménnyel kecsegtet.

ZELLIGER ERZSÉBET

Az Árpád-kori *Fil* és *Szem* személynévekről

1. Személynévekből alakult földrajzi neveink, helyneveink eredetének vizsgálatához, a helyes magyarázatok felállításához elengedhetetlen Árpád-kori személynéveink ismerete és e nyelvi alakulatoknak több éven vagy évszázadokon átívelő változatainak helyes értékelése. Ha egy témakörben újabb adatok kerülnek elő, akkor a nyelvtörténeti, névtörténeti kutatások fejlődése érdekében nemcsak lehetséges, hanem szükséges is a témával kapcsolatos korábbi megállapítások felülvizsgálata.

Az Árpád-kori oklevelek leírásában közreműködő magyar és idegen anyanyelvű imokok feltételezhető nyelvi nehézségei miatt is a latin szövegbe ágyazott, különböző helyesírással leírt tulajdonnevek sok esetben eltorzult alakban maradtak az utókorra. A magyar névkincsbe beépülő idegen eredetű személynévek pedig a nép ajkán átalakultak, ezért sok egyéb zavaró körülmény közrejátszása mellett ez is oka lehet a korábban megalkotott „tudós etimológiák”-nak, a névtani romantika oltárán feláldozott jövevénynevek magyarításának, értelmesítésének. A fel nem ismert (félreismert) idegen eredetű személynévek magyar közszóvá alakításának kérdésével, illetve az így létrejött téves névmagyarázatok kiigazításával már többször foglalkoztam. Jelen mondandóm is részben e témakörhöz kapcsolódik. Két helynévcsoport alapjául szolgáló, a *fül* és a *szem* közszavakból alakult személynévek magyarázatában felmerülő ellentmondásokra kívánom felhívni a figyelmet.

2. PAIS DEZSŐ „Régi személynéveink jelentéstana” című művében a közszavakból alakult Árpád-kori személynéveinket jelentésük alapján csoportosította, és az A) főcsoport: „Kezdetleges nevek” b) „Az egyes testrészekről vett nevek” alcsoportjába sorolta a *Scim* ’szem’ nevet, ugyancsak a ’szem’ jelentésű nevek -*d* képzős *Scemd*, *Zemd*, *Zemdy*, *Scemdi*, *Scimed* változatait, továbbá ’szemes’ jelentésűnek ítélte több névalakulatot, valamint a *szem*-ből -*é*, -*eh* képzős *Zeme*, *Zemeh* és a *Scema* -*a* képzős neveket. Ugyancsak a testrészekről vett nevek közé sorolta a „*Files*, azaz *füles*” személynévet (MNY. 1922: 28, ill. MNYTK. 115. 12). Néhány évvel később ugyanő felismerte, hogy nem minden ómagyar *Fül* ~ *Fil* névalak azonos a testrészt jelentő főnévvel és „A latin Philippus magyar származékai” című munkájában számos nyelvtörténeti adatot idézve a *Fil* ~ *Fül*, *Füle* ~ *File*, *Filedi*, *Files*, *Filke*, *Filek* személynéveket az egyházi latin *Philippus*-ból lett magyar *Filip* ~ *Fülöp* rövidült és képzett alakjaiból vezette le (MNY. 1925: 111).

MELICH JÁNOS az EtSz. *fül* szócikkében számos személynévi és személynévből alakult helynévi adatot közöl, melyek egyaránt alakulhattak a *fül* ’auris, das Ohr’ köznévből, valamint az egyházi latin *Philippus* személynév *Filip* ~ *Fülöp* változatából, és névmagyarázataiban utalt PAIS DEZSŐ fent említett dolgozataira. MELICH „teljesen valószínűtlennek” tartotta azt a korábbi vélekedést, amely szerint valamennyi *File*, *Füle* személynév és helynév kizárólag a *fül* ’auris, das Ohr’ köznévvől lenne egyenlő, sőt a *Filo* és *Filese* névalakulatok szerinte lehetnek szláv jövevénynevek (EtSz. 2: 653, 655). Itt érde-

mes idézni az ólengyel *Fil, Fila, Filko, Filusz* személynveket (SISNO. [= Słownik staropolskich nazw osobowych. Pod redakcją i ze wstępem WITOLDA TASZYCKIEGO. 1–7. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1965–1987.] 2: 41–5), melyek szintén bizonyítékul szolgálnak a latin *Philippus* személynévnek egy szláv nyelvben kialakult rövidült és képzett változataira. – Az EtSz. szerint az 1367-ből származó *Nyulfyl* második tagja természetesen a *fül* köznévből való, hasonlóan a *Fültó* (1268: pisc. *Fyltou*: GYÖRFFY 1: 805), bár ez utóbbit PAIS a *fel ~ föl* 'superficies'-ből vezette le (i. m. 2: 651).

A TESz. és az EWUng. az 1138/1329-ből adatolt *Files* személynvevet egyaránt a *fül* 'auris, das Ohr' szócikkben idézi. A FNEsz. a *Filkeháza* helynevet a *Filke* személynévből vezeti le, mely a „*Fil* szn.-nek a kicsinyítő-becéző képzőbokros származéka”, és elfogadja az EtSz. (MELICH) véleményét: a régi magyar „*Fil* szn. vagy a m. *Fülöp ~ Filep* szn. családjába tartozik, mint rövidülékes alak, vagy pedig a m. *fül ~ R. fil* testrésznévből keletkezett.” (1: 472). Az *Erdőfüle, Filefalva, Földeák, Füleöd, Fületelke, Füleik* helynevek névcikkekben a *Filkeháza* alatti magyarázatra utal.

PAIS és MELICH felismerése, mely szerint az Árpád-kori *Fil, File, Files* stb. személynvek rövidüléssel és továbbképzéssel alakulhattak az igen népszerű és gyakori egyházi latin *Philippus* személynévből, nemcsak nyelvészeti, névtörténeti vizsgálódás, hanem a logikus gondolkodás eredménye is. Jóllehet ma nem tudjuk kideríteni a XII–XIV. századi névadás indítékait, az esetleges gúnyolódás vagy kedveskedés, becézés megnyilvánulásait, mégis fel kell tennem a kérdést: ugyan miért neveznének el oly sok – a felsőbb társadalmi osztályhoz tartozó – személyt is a *fül* testrésznévvvel? A normális emberi *fül* nem feltűnő, különös figyelmet nem érdemlő jellemzője az embernek, ezért nem adhat okot a személy megkülönböztetésére, elnevezésére. Még a *Füles* (? 'nagy fülű') megnevezésnek sincs gyermek vagy felnőtt esetében sok értelme, a ma *füles* 'hír, hírhozó' jelentésű közszó XIII. századi előfordulása pedig kizárható. Annál inkább egyértelműek a büntetésből vagy bajvívásban levágott *füle* utaló, 1351-ből származó Thomam dictum *Fylethlen* (ÓmOlv. 193) és az 1364. évi Paulum dictum *Zagyurwagou alio nomine Filetlenpal* (ZichyOkm. 3: 237) elnevezések.

Közismert viszont az Árpád-korban a teljes alakú latin személynvek, köztük a *Philippus* rövidült és képzett alakjainak kedveltsége és jelenléte. Bár lehetetlen megállapítani, hogy a nagyszámú *Fila ~ Phila, File ~ Fileh ~ Phile, Fileche, Filedi, Filek, Fleka, Fileo ~ Filet, Files ~ Philes, Filese, Fili, Filke ~ Philke, Filp, Filpe ~ Filpeh ~ Philpe, Filpes ~ Philpes, Filpus ~ Philpus, Filu, Filupa* (vö. FEHÉRTÓI, Árpád-kori személynévtár. Bp., 2005., a továbbiakban: ÁrpSznt.) alakulat közül melyik alakult a *fül* 'auris, das Ohr' közszóból, véleményem szerint a nevek döntő többsége a latin *Philippus* személynév magyar vagy idegen eredetű becéző változata, és csak igen csekély hányada közszó eredetű.

3. MELICH JÁNOSnak a *Fil ~ Fül* stb. személynvek fentebb kifejtett magyarázatai után indokolt a kérdés: vajon a *szem* 'oculus' jelentésűnek tartott személynvek (és képzett változatai) adásának, az effajta elnevezéseknek valójában mi lehetett a motivációja?

Az OklSz. a *szem* 'Auge' közszóból alakult Árpád-kori személynvek -s képzős: *Scemus, Scimis, Semes, Scemes, Scemus* változatainak 'providus, perspicax; scharfsichtig, umsichtig', azaz 'élesen látó, előrelátó, gondos, eszes, megfontolt' jelentést tulajdonít. – B. LŐRINCZY ÉVA a közszóból alakult -s ~ -cs képzős személynvek között idézte a *Semes, Scimis, Zemus, Zemse, Semech, Semcza, Symcha, Zemchi, Semchi* <: *szem* 'oculus' változatokat és az OklSz.-ből átvett 'providus, perspicax' jelentés alapján szerinte a *Semes ~ Scimis ~ Zemus ~ Scemus* nevek -s képzője „valamivel bírást, ellátottságot fejezhet ki” (Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NytudÉrt. 33: 35, 40, 42). B. LŐRINCZY tanulmányának végén összefoglalás-ként megállapította, hogy a „jövevény nevek nem szakadtak el teljes mértékben azoktól az idegen nyelvektől, amelyekből hozzánk kerültek, hanem azok különféle úton-módon (például azonos hangalakú idegen nevek, vagy képzők analógiájával) még sokáig hatottak rájuk ... a jövevény nevek képzői ... több forrásból is származhatnak, vagyis lehetnek idegen nyelvből való átvételek, másrészt eredeti magyar képzők. [Bekezdés.] Az, hogy ma már ómagyar kori adataink képzőit eredetük szerint szétvá-

logatni nem tudjuk, nyilvánvaló. De az, hogy ómagyar kori őseink tudatában ezek a készen kapott idegen nevek és a magyar alkotások, következképpen a rajtuk levő képzők is, teljesen összekeveredtek, szintén nagyon valószínű” (i. m. 116). – Az idézett gondolatok után kérdés, hogy az OklSz.-ban megadott jelentések valóban az Árpád-kori társadalom névadási szokásainak valódi indítékát, az akkor élt személyek „megbecsülését, elismerését, dicséretét” fejezik-e ki? Azaz egy magyar közszói eredetűnek tartott személynév (bizonytalan eredetű) -s képzője szolgált-e elégséges indokot arra, hogy például az 1211-ben élt *Semes* nevű udvarnokot ’előrelátó, gondos, eszes, megfontolt’, korunkban pozitívnak tartott tulajdonságokkal ruházzuk fel?

HAJDÚ MIHÁLY a névadás indítéka szempontjából az ún. „leíró nevek” csoportjába sorolta az 1211: *Zemdy* ’szemecske’ nevet, mely „közvetlen megnevezéssel keletkezett” és „külső tulajdonságot” fejez ki. A nevek jelentéstani csoportosításában az 1215/1550: *Scemera* ’szemecske’ nevet a „feltűnő testrészek (*pars pro toto* ’rész, mely az egészre utal’) csoportban említette (Általános és magyar névtan. Bp., 2003. 350, 354). – Az EWUng. utal az OklSz. *Scemd*, *Semd*, *Zemdy* neveknek ’granum, gemma’, azaz ’mag, rügy-szem’ jelentésére, mely „metaforikus jelentésátvitel” eredményeként ugyan csak a *szem* ’oculus’ közszóból jött létre.

A személynévek jelentésével és a névadás indítékával kapcsolatos fentebb ismertetett magyarázatok mellett továbbra is kétséges: vajon minden Árpád-kori *Scem*, *Scim*, *Sem*, *Zem* stb. személynév testrészt jelentő közszóból alakult-e? Voltaképpen az ’örsem’ jelentés az egyetlen, amely elfogadható indítéka lehetett a névadásnak, egyébként – mint a *fil* testrésznéből alakult személynévek esetében – számomra a *szem*, *szemes* közszóból alakult személynévvel való megkülönböztetések motivációja sem egyértelmű. Az Árpád-kori személynévek jelentését, a nevek adásának indítékát ma nem tudjuk biztonsággal eldönteni, de kérdésesnek tűnik, hogy a nagyszámú helynév szerte az országban csak a *szem* ’Auge’ alapszavú személynéből jött-e létre, vagy e jelenségre találunk – a *Fil*, *File* stb. (< *Philippus*) személynévek mintájára és középkori társadalmunk életéhez-gondolkodáshoz közelítve – elfogadhatóbb magyarázatot?

Az Árpád-kori személynévek, így a *Sem*, *Semes* jelentésének kérdése is régen foglalkoztat, és a *Szemely* és *Szemenye* helynevek FNESz.-ben közölt magyarázatai ösztönöztek a téma alaposabb vizsgálatára. Az említett helynevek eredete ugyanis bizonytalan, illetőleg több magyarázatuk is lehetséges. A FNESz. magyarázata szerint a Baranya megyei *Szemely* (1266: *Schemel*) „puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1214/1550: *Scemel* szn. ... Az alapjául szolgáló szn. forrását némelyek a lat. *Similis* szn.-ben keresik. Ilyen nevű apátja volt a pannonhalmi apátságnak a 12. sz. végén” (vö. DHA. 1: 331). A FNESz. szerint lehetséges a helynevet a magyar *szemely* főnévből is magyarázni, valamint számításba jöhet a cseh *Semil* vagy a lengyel *Siemil* személynévek átvétele. Ismeretes: a *szemely* főnevet is a *szem* ’Auge’ képzett alakjának vélik (vö. TESz., EWUng.). A Vas megyei *Szemenye* (1217/1412: *Zcemene*) „valószínűleg puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. a m. *szem* fn. családjába tartozhat; vö. 1281: *Zemeyn* szn. ... és 1293: *Zememus* szn. ... Más feltevés szerint ... szláv eredetű; vö. egyfelől szb.-hv. R. *Semina* szn. ..., másfelől a szb.-hv. *Semin*... cseh *Semin* hn.” A *Szemenye* helynév harmadik magyarázataként a FNESz. lehetségesnek tartja, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév az orosz egyházi szláv *члминъ*, ’a ház-néphez tartozó személy, szolgál’ jelentésű közszó átvételével épült be a magyar nyelvbe.

4. A FNESz. fenti helynévmagyarázataiban a magyar *szem* ’oculus’ főnévből alakult személynévek mellett a szláv eredetű személynévek átvételének lehetősége készített arra, hogy összegyűjtssem és táblázatban bemutassam a PAIS és mások által a *szem* ’oculus’ jelentésűnek tartott személynéveket és képzett alakjaikat, azzal a céllal, hogy összevegyem a hasonló alakú szláv és német személynéveket mint lehetséges jövevénnyekkel. Az Árpád-kori személynévek lelőhelyeit nem közlöm, mert a táblázatba felvett személynévi változatok mindegyike megtalálható az „Árpád-kori személynévtár”-ban. Mivel az Árpád-kori személynévi adatok gyűjtése kezdetén célul tűztém ki, hogy valamennyi közszói eredetűnek tartott névalak és azok minden becézett-képzett (írás)változata kerüljön be a név-

tárba, ezért a névtárból egyértelműen kitűnik az Árpád-kori közszoji eredetűnek tartott személynevek, így a *Sem*, *Scem*, *Scemes* stb. kedveltsége, aránya.

A táblázat első oszlopában íráskéjük, ejtésük és végződésük szerint összetartozónak vélt névalakok követik egymást. A második oszlopban azokat a szerzőket és műveket tüntettem fel, akik (amelyek) az első oszlop névalakulatait a *szem* 'oculus' testrésznévből vezetik le: PAIS (i. m.); TERESTYÉNI FERENC, Magyar közszoji eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban (MNyTK. 59. 8); BERRÁR JOLÁN, Női neveink 1400-ig (MNyTK. 80. 16); B. LŐRINCZY ÉVA i. m. (35–6, 42); TESz.; EWUng. A táblázat harmadik oszlopa a magyar személynevekhez hasonló vagy azonos alakú szláv (ócseh, ólengyel) és német eredetű személyneveket tünteti fel a lelőhely rövidítésével. Ezek feloldása: SVOBODA = JAN SVOBODA, Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964.; BENEŠ = JOSEF BENEŠ, O českých příjmeních. Praha, 1962.; SCHLIMPert = GERHARD SCHLIMPert, Slawische Personennamen in mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte. Berlin, 1978.; FÖRSTEMANN = ERNST FÖRSTEMANN, Altdeutsches Namenbuch. I. Personennamen. Zweite, völlig umgearbeitete Auflage. Bonn, 1900.; SISNO (feloldását l. fentebb); PROFOUS = ANTONÍN PROFOUS, Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. 1–5. Praha, 1947–1960. Egyéb rövidítések feloldásához l. a FNESz., ill. az ÁrpSznt. rövidítésjegyzékét.

Személynevek	Magyar eredet (szem 'Auge')	Lehetséges szláv vagy német eredet
<i>Scem, Schem, Sem, Seem, Zem</i> – <i>Scim, Zim</i>	PAIS, TERESTYÉNI, BERRÁR, B. LŐRINCZY, TESz., EWUng.	<i>Sēm</i> (SVOBODA 61, 85, 108; PROFOUS 4: 41) <i>Sem</i> (BENEŠ 56) <i>Sehm, Semm</i> (FÖRSTEMANN 1294) <i>Žim</i> (SVOBODA 129) <i>Sim</i> < <i>Simon</i> (BENEŠ 56)
<i>Scema, Sema, Zema – Zima</i>	PAIS, BERRÁR, TERESTYÉNI, B. LŐRINCZY	<i>Sēma</i> (SVOBODA 108, 126) <i>Zema</i> (SISNO. 5: 54)
<i>Schemcha, Semcza, Scemscu,</i> <i>Scemscu – Scimcha, Scincha</i>	B. LŐRINCZY	<i>Šimša, Schimša</i> (BENEŠ 68; SVOBODA 154)
<i>Senche, Zemche, Zenche –</i> <i>Schimche, Simche</i>		
<i>Semchi, Zemchi</i>	TERESTYÉNI, B. LŐRINCZY	
<i>Scemd, Semd, Zemd</i>	TERESTYÉNI, B. LŐRINCZY	
<i>Scemdi, Zemdi, Zempdi, Zemdij</i>	PAIS, TERESTYÉNI, HAJDÚ	
<i>Sceme, Seme, Zeme, Zemeh</i>	PAIS, TERESTYÉNI, BERRÁR,	
<i>Semech</i>	B. LŐRINCZY	<i>Sēmeh, Zēmeh</i> (SVOBODA 147) <i>Semeč</i> (PROFOUS 4: 39) <i>Semek</i> (PROFOUS 4: 39) <i>Sēmek</i> (SVOBODA 134)
<i>Zemecha</i>		<i>Semka</i> (SVOBODA 132)
<i>Scemed – Scimed</i>	PAIS, TERESTYÉNI, EWUng.	
<i>Scumedi – Scimide</i>	TESz., EWUng.	
<i>Scemey, Zemei</i>		<i>Semyey</i> (SISNO. 5: 58)
<i>Scemein, Zemein – Scimein</i>	PAIS	<i>Semín</i> (BENEŠ 36) <i>Sēmín</i> (PROFOUS 4: 41)

Személynevek	Magyar eredet (szem 'Auge')	Lehetséges szláv vagy német eredet
<i>Scemel, Semel</i>	EWUng.	<i>Semel</i> (BENEŠ 101) <i>Semil</i> (SVOBODA 65, 84) <i>Semil</i> (SCHLIMPERT 124) <i>Siemil</i> (SISNO. 5: 59)
<i>Zemeke, Zemekei</i>		<i>Semeke</i> (SCHLIMPERT 124)
<i>Scemen, Semen, Zemen(us)</i>		<i>Seman</i> (BENEŠ 91) <i>Semin</i> (BENEŠ 36) <i>Seminus</i> (FÖRSTEMANN 1294)
<i>Scemene</i>		<i>Semina</i> (FNESz.)
<i>Zemente, Zemynde</i>		<i>Zemetha</i> (SISNO 5: 59)
<i>Scemer, Zemer, Scemar</i>		<i>Samer, Simer</i> (BENEŠ 98) <i>Semer</i> (SCHLIMPERT 125) <i>Semar</i> (SISNO 5: 56)
<i>Scemera, Zemera, Scemura</i> <i>Scemere, Zemere, Scemure</i>	PAIS, BERRÁR, HAJDÚ	<i>Šimera</i> (SVOBODA 171)
<i>Scemes, Semes, Scemus,</i> <i>Semus, Zemus – Scimis</i>	PAIS, BERRÁR, B. LŐRINCZY, TESz., EWUng;	<i>Sěmeš, Sěmoš</i> (SVOBODA 150, 152) <i>Semsch</i> (BENEŠ 64) <i>Semiš</i> (BENEŠ 66) <i>Semisch</i> (SCHLIMPERT 124)
<i>Scemete, Scemeta, Scemeten</i>		<i>Sēmata</i> (SVOBODA 164)
<i>Scemhegi, Scembegi</i>		
<i>Scemi, Zemi</i>	TESz., EWUng.	<i>Sěmi</i> (SVOBODA 61, 64)
<i>Scemou, Scemeu</i>		<i>Semo</i> (SCHLIMPERT 124)
<i>Sempch, Zempch</i>		
<i>Scemse, Semse, Zemse</i>	TERESTYÉNI	
<i>Scemsca, Scemsu</i>	B. LŐRINCZY	
<i>Scemte, Semte, Scente, Scenthe</i>	BERRÁR	
<i>Scintou</i>	BERRÁR	

5. A *szem* 'oculus' alapszavú személynévből magyarózott nagyszámú helynév adatait ugyancsak táblázatba foglaltam. Az első oszlop tartalmazza a CSÁNKI és GYÖRFFY történeti földrajzi kötetiből kigyűjtött helynevek első és/vagy korai írásváltozatait, melyek a helynevek magyarázataul szolgáltak. A második oszlopban a megye feltüntetésével a helynév mai alakja olvasható. A harmadik oszlopban azt a személynévi alakot tüntettem fel, melyből a FNESz. helynévmagyarázata kiindult. A táblázatból kitűnik, hogy a *Szemely* és *Szemenye* kivételével a helynevek személynévi előzményei a FNESz. magyarázata értelmében – többnyire a korábbi magyarázatokot elfogadva – a *szem* 'oculus' testrésznévből alakultak. A táblázatban szerepel hat, az előbbiekhöz hasonló alakú, részben már kihalt helynévi adat, ezeket a FNESz. nem magyarázta.

A helynevek első előfordulásai	Mai alakja	FNESz.
<i>Schemel, Semel, Zemel,</i> <i>Scemel, Zemul, Scymil</i>	Baranya: <i>Szemely</i>	< <i>Scemel</i> szn. { < lat. <i>Similis</i> szn. < m. <i>személy</i> ~ < ócseh <i>Semil</i> szn.
<i>Scemes, Zemes</i>	Somogy, Valkó: <i>Szemes</i>	< <i>Semes</i> szn. < m. <i>szem</i>

A helynevek első előfordulásai	Mai alakja	FNesz.
<i>Scemera, Scemere, Semere, Zemere</i>	Abaúj, Baranya, Borsod, Győr, Hont, Komárom, Pest, Somogy, Sopron, Szatmár, Zala: <i>Szemere, Szemerelaka, Szemeretelke</i>	< <i>Zemera ~ Zemere</i> szn. < m. <i>szem</i>
<i>Scend, Zend</i>	Abaúj, Borsod, Fejér, Komárom, Somogy, Tolna: <i>Szend</i>	< <i>Zemd</i> szn. < m. <i>szem</i>
<i>Scemse, Sempse, Sempse, Semche</i>	Abaúj: <i>Semse</i>	< <i>Zemse</i> szn. < m. <i>szem</i>
<i>Zemche, Zencze, Zenche, Zempche</i>	Tolna: <i>Szencse (Iregszemcse)</i>	< <i>Zemchy, Zemse</i> < m. <i>szem</i>
<i>Zeme, Zemei</i>	Nyitra: <i>Szimő</i>	< <i>Zeme ~ Zemy</i> szn. < m. <i>szem</i>
<i>Scemenye, Zcemene</i>	Vas: <i>Szemenye</i>	< <i>Zemeyn, Zemenus</i> szn. < m. <i>szem</i> < szl. <i>Semin</i> szn. < szl. <i>Semina</i> szn. < orosz e.szl. <i>члмнъ</i> 'a háznéphez tartozó személy, szolgál'
<i>Syemfalwa, Senefalwa, Zemefalwa, Zemeeghaza</i>	Tolna: <i>Szemefalva</i> Csanád (GYÖRFFY I: 870)	< <i>Zeme</i> szn.
<i>Zemefelde</i>	Varasd (KarMnemz ² . 517; Sztp. I: 419)	
<i>Zemteleke</i>	Fejér: <i>Zemtelke,</i>	
<i>Zemen, Zemul</i>	Baranya: <i>Szemeny</i>	
<i>Zemenewelge, Zemen</i>	Pozsega: <i>Szemeny</i>	
<i>Scemlen</i>	Bodrog: <i>Szemlény</i>	
<i>Scema (silva)</i>	Vas	
<i>Sentha, Zentha, Zencha, Zynta</i>	Somogy: <i>Szenta</i> Csongrád: <i>Zenta</i>	< <i>Scemte</i> szn. { < m. <i>szem</i> < <i>Scente</i> szn. { < m. <i>szent</i>
<i>Zemthe, Zempcze</i>	Bihar: <i>Szente</i>	
<i>Zemch</i>	Pozsony: <i>Szenc</i>	< <i>Sencu, Senc</i> szn. < m. <i>szem</i>

Mai ismereteink szerint hihető-e, hogy főleg a XII–XV. századból, 22 megyéből, 40-nél több fennmaradt helynévi adat majd mindegyike a magyar *szem* 'oculus' jelentésű személynévből alakult? A nagyszámú, tíz megyében is előforduló *Szemere ~ Szemerelaka ~ Szemeretelke* helynevek magyarázatául szolgálhat a híres és kiterjedt birtokokkal rendelkező *Szemere* nemzetség, mint a helynevek névadója. A nemzetség XII. század végén élt őseinek nevét Anonymus is feljegyezte, s élt a XIII. században a nemzetséghez tartozó *Szemere* ispán (KarMnemz². 967–8). E két jeles személyen kívül a nemzetséghez nem tartozó *Szemere* nevének is birtokolhattak a jelzett megyék valamelyikében, és így fennmaradhatott nevük.

A *Szemere ~ Szemera* személynévet PAIS a *szem* 'oculus' -r + -a ~ -e kicsinyítő képzős alakjának magyarázta, amit Anonymus szövegével támasztott alá. Anonymus Huba leszármazottjának vélte „prudens *Zemera*”-t és PAIS a latin *prudens* 'előrelátó, tudó, értelmes, okos' jelzőt a magyar *szemes* 'sollers, providus', azaz 'művészi, ügyes, okos, eszes, előrelátó, gondos' jelzővel tartotta egyenértékűnek. Anonymus szereplőjének előképe vagy az 1177-ben említett Sempte-i *Szemere* ispán, vagy a XII. szá-

zad elején (1105–1110) feltűnt nyitrai püspök lehetett (SRH. 1: 75, 80; vö. GYÖRFFY 4: 459; ÁrpSzent.). Az 1975-ben GYÖRFFY GYÖRGY bevezető tanulmányával és jegyzeteivel megjelent Gesta Hungarorumból GYÖRFFY kihagyta a PAIS-féle *Szemere* személynév-magyarázatot, mert feltehetően GYÖRFFY sem hitte el, hogy a XII. században élt két magas rangú nyitrai személynek a magyar *szem* 'oculus' közszóból, magyar *-r + -a* kicsinyítő képzőkkel alakult neve lett volna (l. a táblázatban az öcseh *Šimera*, továbbá a *Hudera*, *Chudera*, *Jandera*, *Šebera* stb. személyneveket (SVOBODA 171).

Hat megyében *Szend*, két megyében *Szemes*, és további tíz megyében voltak még a *szem* 'oculus' jelentésű személynévből magyarázott helynevek. – A FNEsz. a Pozsony megyei *Szenc* (1252: *Zemch*, 1260: *Syncl*) személynévi előzményének „*szem*, (ör)szem” jelentést tulajdonított, mivel a hely német neve, *Wartberg* tulajdonképpen „örhelyes hegy” volt. A helynévmagyarázathoz idézett *Sencu*, *Senc* személynéveket azonban nem tartom a *szem* 'oculus' változatainak, mivel hasonló név a „tót-országi nemzetség” tagjai között fordul elő (vö. KarMNemz² 1116), 1284: Jazen, *Senk*, filiis Isan et Isan filio Radozlai de genere Rata (BlagayOkl. 48.) és a *Sena*, *Senc*, *Senca*, *Sencu*, *Senk*, *Senka*, *Senke*, *Senkete* bizonyára szláv jövevénynevek. – A Pozsony megyei *Csenke* (1298: *Semky* ~ *Semkey* ~ *Semke*: FNEsz.), a Nyitra megyei *Cseke* (1156: *Seka*), *Család* (1156: *Sulad*), *Csitár* (1113: *Sitar* ~ *Scitar*); *Csabaj* ~ *Cabaj* (1113: *Scobol*; GYÖRFFY 4: 363, 366, 368), a Békés megyei *Csal* (1219/1550: *Shol*); a Bihar megyei *Csatár* (1208/1550: *Satar*); *Csömög* (1216/1550: *Semec*; GYÖRFFY 1: 504, 607, 609); a Komárom megyei *Csicsó* (1172: *Sysou*; GYÖRFFY 3: 411) stb. helynevek első adatai, továbbá a *Csaba* (~ *Saba*), *Csepel* (~ *Sepel*), *Csanád* (~ *Sanad*, *Sunad*), *Csákány* (~ *Sacan*, *Sakan*), *Csobánka* (~ *Shubanca*), *Császól* (~ *Shazlou*) személynévek Árpád-kori írásváltozatai (vö. ÁrpSzent.) felhívják a figyelmet arra is, hogy a személynéveket tartalmazó táblázatban felsorolt nevek *S* ~ *Sc* kezdetűje esetleg jelölhetett *cs* hangot is.

Meggyőződésem, hogy ha a *szem* 'oculus' jelentésűnek tartott személynévből ilyen jelentős mennyiségű helynév alakult volna, akkor a társadalomban e néven nyilván lényegesen több személynek kellett élnie, hiszen nem minden *Sem*, *Scem*, *Zeme* stb. nevű személyről neveztek el birtokot, földet, telket, falut, erdőt. A *szem* testrésztől ilyen mértékű elnevezés a *Fül* ~ *Fil* nevekkel kapcsolatban mondottak miatt is egyszerűen nem életszerű, nincs elegendő motiváció e rendkívül gyakran tartott névadáshoz.

A Kárpát-medence Árpád-kori népességének összetétele, szláv eredetű jövevényiszavaink és jövevényneveink nagy száma, nemkülönben a *Szemely* és *Szemenye* helyneveknek FNEsz.-ben közölt és feltételezett szláv előzményei alapul szolgálhatnak a *szem* 'oculus' jelentésűnek tartott nevek eredetének más szempontú megközelítésére is, ahogyan azt PAIS és MELICH a *Fül* ~ *Fil* (< *Philippus*) személynévekkel megtették.

A táblázatban felsorolt, a magyar *szem* 'Auge' jelentésű személynévekhez és (képzett) változataihoz h a s o n l ó szláv személynévek közül néhány az ósláv *sěmb*, az oroszban és szerb-horvátban 'persona', azaz 'személy', *sěmin* 'Sklave, Hausgenosse', azaz 'rabszolga, cseléd', *sěmja* 'Familie, mancipia', azaz 'család, háznép' szavakból alakult. Továbbá *Sěmb* lehet a lengyel *Siemidrog*, *Siemirad*, *Siemowit*, *Siemomysł* (BRÜCKNER, SIET. 489), cseh *Sěmibor*, szerb-horvát *Semivit* stb. összetett nevek első tagja. A szláv *Sem* 'persona, személy' vagy önálló személynév lett, vagy különféle személynévképzőkkel egészült ki: *Sěm*, *Sěma*, *Sěmech*, *Sěmi*, *Semiš* stb. (SCHLIMPERT 124; SVOBODA 85; a szláv szócsaládról részletesebben vö. TRUBAČEV, SIETerm Rod. 164–5). A hasonló alakú magyar és szláv személynévek összehasonlítása bizonyos mértékig összhangban van a Vas megyei *Szemenye* helynév harmadik: orosz egyházi szláv *сѣминъ* 'háznéphez tartozó személy, szolga' szóból való magyarázatával (FNEsz.). A feltételezett szláv eredetű *Sem*, *Scema*, *Zeme* „jövevénynevek”-nek – jelentésüknél fogva és a korszak társadalmi állapotából következően – az Árpád-kori személynévállományunk egészében való megjelenése logikusabb magyarázatot kínál, s alaposabb indítékkal szolgálhatnak, mint a *szem* testrészt jelentő szóból alakult nevek. Az eddig rendelkezésünkre álló adatokból az derül ki, hogy a *Scem*, *Sceme*, *Scema*, *Sem*, *Seme*, *Sema* stb. néven feljegyzettek zömmel az alsóbb társadalmi osztályból kerültek ki. Legtöbb volt a szolga, szolganő, szabados, udvarnok, jobbágy, egy-egy harangozó, disznópásztor, lovas szolga, vincellér.

Közismertek az 1138/1329-ből származó Dömösi és az 1211. évi Tihanyi összeírásokban fennmaradt hatalmas, több száz nevet tartalmazó servus 'szolga'-névsorok. Mégis a szláv eredetű *Zulga*, *Zulgad*, *Zulugad*, *Sculgad*, *Zolgat*, *Zolcad*, *Sulgadi* 'szolga' személynévek lényegesen kisebb számban fordulnak elő – főleg az 1200-as évek elejétől –, mint a talán szinonimáinak számító és azokat kiszorító, feltehetően szláv eredetű *Scem*, *Scemd*, *Zemd* stb. személynévek (vö. ÁrpSzt.).

A fentiek értelmében a *Zeme*, *Scemse* stb. személynévből alakult helynevek esetében is ésszerűbb magyarázatra ad lehetőséget, ha a helynevek alapjául a 'persona, familia', 'személy, család, háznép, szolga stb.' jelentésű szláv eredetű személynévek szolgálnak és nem a magyar *szem* 'oculus' közszóból alakultak.

6. A *fül* elvesztése után egy személyt a XIV. században a *Fylethlen* megkülönböztető jelzővel illettek (l. fentebb), és az egyik *szem* elvesztése után a XV. században *Felzemew* 'félszemű'-nek nevezhették. Mindkét, külső tulajdonságra utaló jelző megegyezik a ma is használatos kifejezésekkel: Ezért különös, sőt érthetetlen számomra az Árpád-kori „*Kétszem–Egyszem*” személynévek feltehetően egy családon belüli, együttes megjelenése és jelentése: 1256: *Qvetscem* filius Myske de Inatha, Buzma et Petrus filii *Ygscem* de villa Chour; 1282: Michaele dicto Vkleleu filio *Kethzem* de Inacha (ÁrpSzt., vö. GYÖRFFY 2: 357). Hátha az összetett nevek második *scem*, *zem* eleme nem a magyar *szem* 'oculus', hanem a szláv eredetű *sem*, és talán 'szolga', esetleg 'család, háznép' jelentésű? Vagyis az egyik elnevezett nem 'kétszemű', hanem mondjuk 'kétszalados', azaz két háznépe van, a másik személy pedig nem 'egyszemű', hanem 'egyszalados', vagyis egy szolgája, háznépe van. Jóllehet a nevek így szokatlan módon magyar és a feltételezett szláv elemek keveredésével alakulhattak, mégis számomra az így kikövetkeztetett jelentésük ésszerűbbnek tűnik az OklSz.-ban megadott jelentésnél. Nem elhanyagolható szempont, hogy a családban biztosan szláv eredetű – *Myske* és *Buzma* – személynévek fordultak elő.

A korábban *Scim*, *Scimad*, *Scimcha*, *Scimed*, *Scimein*, *Scimtou* személynéveket is a *szem* 'oculus' testrésznévből alakult nevek *i*-zõ változatainak tartották (BERRÁR i. h.). Figyelmet érdemel azonban a cseh *Sim* személynév, mely (a nálunk is igen kedvelt) *Simon* rövidült variánsa (vö. BENEŠ 56), és a felsorolt szláv eredetű személynéveknek is volt *i*-is változata: *Simer*, *Šimera* (SCHLIMPERT 124). Az Árpád-korban lehetséges volt az ónémet *Sehm*, *Semm*, *Seminus* (FÖRSTEMANN 1294) személynévek átvétele is. A feltételezett német jövevénynevek, hasonlóan a szláv eredetű nevekhez, kitűnően illenek a korszak társadalmának névadásába.

A táblázatokban feltüntetett Árpád-kori személy- és helynevek eredete, jelentése, alakulásuk, képzésük módja stb. további alapos vizsgálatot igényel. Az idézett szláv személynévek átvételének szlavisztikai szempontú, szakszerű értékelésére nem vállalkozhatom. Az előadott gondolatok csupán az ötlet szintjén kívánták felhívni a figyelmet egy Árpád-kori személynév-csoport magyarázatának lehetséges újragondolására.

†FEHÉRTÓI KATALIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A kacabajka szócsaládjának alakváltozatai és keletkezésük módjai. Ez a 'különféle szabású, a felsőtesten viselt könnyű női ruhadarab, különösen kabátka, rékli, otthonka' (ÉrtSz.) még a XIX. században széles körűen el volt terjedve. Közkelettsége idejében mind a magyar, mind a környező népek egyéni ízlése, kölcsönhatása és sokszoros viszonythatása eredményeként, különböző megjelenési formákat öltött. Ennek a változatosságnak az volt a „nyelvi” velejárója, hogy a magyar nép ajkán alapszavuktól elkülönült, különös megnevezési képződmények is létrejöttek azáltal, hogy az egész részeinek összetartása meglazult, a szét- vagy különvált „töredékeik” önálló életre keltek. Vagyis olyan jellegű – tréfás elvonásnak is emlegetett (EtSz. 2. *bajka* a.) – képződmények

keletkeztek, amelyeket PAIS DEZSŐ (MNY. 1956: 401–6) *s z ó d a r a b o k* nak nevezett el. Az érdeklődésem tárgyává vált (részleteiben is csodamód talányos) szódaraboknak egyike-másika a népetimológia szóteremtő tevékenységének köszönheti létét. Ezek a szóalkotásnak úgynevezett ritkább módjai közé tarozó tények játszottak jobbra közre abban az elhatározásomban, hogy számba vegyem és megvallassam a *kacabajká*-hoz tartozó szódarabok népes családját.

1. TESz. nagyobb szócikket szentel e ruhanév eredetmagyarázatának és (alak)változatai, képződményei alakulásmódjának (*kacabajka* a.). A bőségesen adatolt szótörténeti részből kitűnik az alábbi három megnevezési csoport: α) *kacabajka*, *kacabajkó*, *kacabajka*, *kacabajkó*, *kacamajka*, *kacamajkó*, *kacamájka*, *kacsamajka*, *kacavéjka*, *kacavajka*; β) *kacabáj*, *kacabaj*; γ) *kaca*, *bajkó*, *majka* és *majkó*.

A szócikk etimológiai részében mindezek származásáról, valamint alakulásmódjáról a következőket olvashatjuk. E német talajon keletkezett „vándorszó-szerű” főnév jobbra szláv nyelvek közvetítésével került hozzánk. Az α) csoport egyedeinek hangalakja, valamint szófeldrajza többszörös átvételre utal; átadójukként a szerbhorvát N. *kacábājka* 'egyfajta női kabát', a szlovák *kacabajka* ~ *kacabaja*, N. *kacabaj* 'testhez simuló rövid kabátka mint népviseleti ruhadarab nők és férfiak részére', a szlovén N. *kačomājka* 'rövid női kabátkaféle', illetőleg a román *kațaveicā* 'rövid női bunda' van megnevezve. A β) alatt jelzett rövidebb alakok – a szerkesztők szavaival élve – „jöhettek a szlovákból, de kialakulhattak a magyarban is a *kacabajká*-ból a kicsinyítő képzőnek felfogott szóvégi *ka* elhagyásával” a N. *kadar* (<: *kadarka*), N. *kalit* (<: *kalitka*) vagy a N. *polos* (<: *poloska*) szavak mintájára. – Továbbá: A γ) csoport egyedei „a *csigabiga*, *tarkabarka*-féle ikerszavakhoz némileg hasonló hangtestű *kacabajka* stb. második, illetőleg első felének önállósulásából” magyarázhatók; a *-kó* végűek „egyfelől a *csákó*, *kankó*¹-féle ruhanévek, másfelől pedig a *fickó*, *szánkó*-féle kicsinyítő képzős származékszavak hatására keletkezettek” (uo.).

2. Mielőtt hozzálátnék a gyűjtésem során megszorodott γ) csoportba tartozó szódarabfélék bemutatásához, majd a velük kapcsolatos mondandóm kifejtéséhez, előre kell bocsátanom – a zökkenőmentes előrehaladás érdekében – néhány kiegészítést, illetőleg módszertani megjegyzést.

a) Megemlítenéd a β)-féléktől bizonyos értelemben eltérést mutató három főnév, tudniillik a *kacabajk* (Csököly), a *kacába* (Körögy) és a *kacamád* (Nagyszalonta). – A 'testhez álló, hosszú ujjú blúz, rékli' jelentésű *kacabajk* (ÚMTsz.) a korábbi *kacabajka* alakból magyarázható az E/3. birtokos személyjelnek felfogott *-a* elhagyásával, vö. N. *esztováta*, *osztováta* > *esztovát*, *osztovát* 'szövészék' (TESz.). A *kácáqbá* 'mente' („olyan mint a csurak”: SzlavSz.) úgy jöhetett létre, hogy egy korábbi *kácábáqj* alakhoz hozzájáruló E/3. *-a* birtokos személyjelet (*kácábáqj-a*) a nyelvi tudat a *-ja* toldalék-változatával asszociálta (miután *j* hangeleme az *-a* toldalékhoz idomult), és ebből az új személyjeles (*kácábáqj-a* >) *kácábáqj*-já alakból vonódott el a *kácáqbá*. Az 'ujjas mellény' jelentésű R. *kacamád* (ÚMTsz.) *összetett szó*: előtagja a már ismert *kaca* szódarab, utótagja pedig a sváb *madl* 'rövid felsőkabát' (SchwäbWb.) átvétele; szóvégi *l*-je ugyanis a *d + l + mássalhangzó* közötti helyzetben (*kacamádlba*, **kacamádl mellény*, **kacamádl csinálás*-félékben) – hármas mássalhangzó-torlódás feloldása révén – kiesett. – A *kacamád* adat egyébként ráirányítja a figyelmet a *dakukaca*, *dakukacabaj*, *posztókaca*, *posztókacabaj*, *plüssbársony-kaca*-féle (ÚMTsz.) összetett szavakra, valamint ezeknek esetleges szódarabalakító, -módosító szerepére.

b) Nyelvjárási forrásainkból helyenként kihüvelyezhető, hogy egy-egy közösség nyelvi használatában *tö b b f é l e* – az α) és/vagy (csak) a β), illetve γ) csoporthoz tartozó – *v á l t o z a t i s s z e r e p e l h e t (e t t) e g y ü t t e s e n*. Pl. 1906: *kacabajk*^o ~ *kaca* ~ *bajk*^o 'testhez álló, hosszú ujjú blúz, rékli' (Lovászpátona: ÚMTsz. *kacabajkó*, *kaca* és *bajkó* a.); | 1906: *kacabajkó* 'báránybőrből készült téli kabát' ~ *bajkó* 'testhez álló ruhaderek, rékli' (Sióagárd: uo. *kacabajkó*, ill. *bajkó* a.) | 1918: *kacabajka* ~ *kaca* 'őszi-tavaszi női felöltő' (Szentcs: uo. *kacabajka*, ill. *kaca* a.) | 1913: *kacaj* 'könnyű őszi-tavaszi férfikabát' ~ *kaca* 'rövid, testhez álló női téli posztókabátka sonka ujjakkal'

(Bény: uo. *kaca*, ill. *kacaj* a.); | *bájkó* (régies) 'testhez álló női blúz' ~ *kacabáj* (ritkán) ~ *kacabájkó* (régies) 'testhez álló, ujjas női télikabát bársonyból vagy flanelből' (OrmSz.); | *kácáqbá* 'mente' ~ *kácábájkó*¹ 1. (csak az öregek nyelvében) 'testhez álló, ujjas, rövid, gyönggyel díszített félkabát', 2. (mai) 'rékli' (SzlavSz.); | 1950: *kácábáj* (csak a reformátusok nyelvében) ~ *káci* (csak a katolikusok nyelvében) 'téli női blúz' (Nagyölyved: ÚMTsz. cédulaanyaga); | *kacamajka* ~ *kacabajka* 'barhetmelegítő' (Réte: MNy. 1955: 136) és *kaca* ~ *kacamajka* 'kiskabát, téli női blúz' (Martos: uo.). Stb. – Az efféle párhuzamok arra világítanak rá, hogy az együtt élő vagy időben már csak érintkező változatoknak meghatározó lehet az egymásra gyakorolt alakító, alakmódosító hatások.

c) Figyelembe veszem, ahol ezt a vizsgálódás megkívánja, a szódarabok t á j h o z v a l ó k ö t t s é g é t i s. A fennebb megemlített felvidéki illetőségű bényi *kaca* ~ *kacaj* alakpár utóbbi tagjának szövége például aligha alakulhatott ki a mi nyelvünkben a *kacabajká*-ból a N. *kadar* <: *kadarka*-félék mintájára a kicsinyítő képzőnek felfogott szövégi *ka* elhagyásával: s z ó f ő l d r a j z i k ö t t ö t t s é g e nyilvánvalóvá teszi egy szlovák(ból átvett) *kacabaj*-féle (alap)alak hatását. Ebből a látásozögből nézve pontosan ilyen indíték alapján magyarázható meg egyébként a 'női blúz' jelentésű bajkai *kácáj* (ÚMTsz. *kacaj*¹ a.) szövégeinek alakulása is. Alkalmassint a szerbhorvát N. *kacábájka* főnévnek meghonosodott *kacabájka* változatából vonódott el viszont a kicsinyítő képzőnek felfogott szövégi *ka* elhagyásával a zentai, makói, szegedi stb. *kacabáj* (ÚMTsz.). A szegedi kihalt *kacsabáj* (ÚMTsz. cédulaanyaga) velük szemben a szlovén *kačomájka* meg a magyar *kacabáj* vegyülékszava lehet. Stb.

d) Nem feladatomban – de nem is tisztetem –, hogy foglalkozzam ennek a már rég jobbra kiszorított öltözkéneknél változatos formái, díszítési stb. elemeivel. Különbösen is a *kacabajka*-féléknek időben és térben igencsak nehezen nyomon követhető viselettörténeti áttekintése, netalántán rekonstrukciója, megítélésem szerint, ma már aligha járna kellő sikerrel: ezeknek a szövevényes kérdéseknek megnyugtató tisztázásához tájszótárainkban, tájszójegyzékeinkben meglehetősen fogyatékos néprajzi vonatkozású adalékok vannak.

3. Vegyük szemügyre a *kacabajka*, *kacamajka* stb. szódarabjait!

a) *kaca* típusúak:

kaca *kaca* (Rábaköz; Hont vm.; Bars vm.) 'női (téli)kabát, dolmány' (MTsz.); | *kaca* (Szögyén; Hódmezővásárhely; Szentés), Kiskomárom és vidéke; Bény 'rövid női kabát, ill. blúzféle'; | *kaca* (Balatonmagyaród; Dáka, Mezőlak, Nagygyimót, Nyárad, Pápasalomon, Vinár, Kemeneshögyész; Lovászpata; Pápakovácsi; Ebed; Celldömölk), *kácá* (Tápiószentmárton) 'testhez álló, hosszú ujjú blúz, rékli'; | *kaca* (Szögyén) 'férfi télikabát'; | *kaca* (Kürt) 'nyári férfikabát'; | *kaca* (Ebed) 'kiskabát'; | *kaca* (Mezőlak) 'az ing fölött viselt, vastag anyagból készült, ing vagy mellény szabású ruhadarab; ingbátya'; | *kaca* ~ *kácá* (Nyitraerencsér) 1. 'női mellény', 2. 'gyermekruha' (ÚMTsz. 140); | *kaca* mn. (Köröstárkány) 'piszkos <ruha, gyerek> (uo. *kaca* a.); | *kácá* 'női télikabát' („Az 1880–90-es évek viselete”: IpTsz.);

kacá [!] (Rákospalota) 'rövid, testhez álló női téli kabátka' (ÚMTsz. *kaca* a.);

kacaj *kácáj* (Bajka) 'női blúz'; | *kacaj* (Bény) 'könnyű férfikabát' (ÚMTsz. *kacaj*¹ a.);

kaci (Komárom megye: Fúr, Kürt, Perbete vidéke; Bars megye) 'női (téli) kabát, dolmány' (MTsz.); | *kaci* (Érsekújvár; Komáromszentpéter; Kürt, Martos; Esztergom; Marcellháza), *káci* (Naszvad) 'rövid, testhez álló női téli kabátka'; | *káci* (Zsitvabesenyő, Nagyölyved) 'testhez álló, hosszú ujjú blúz, rékli'; | *kaci* (Martos), *káci* (Zsitvabesenyő) 'férfi kiskabát'; | *kaci* [pontosabban: *kiskáci*] (Martos) 'gyermekkabát' (ÚMTsz.);

kacó *kácó* (Kóka; Pély; Sarud; Tiszaszentimre) 'rövid női kabátka, rékli' (MTsz. *kacó* a.); | *kacó* (Kóka; Pély; Sarud; Tiszanána; Csány) 'rövid, testhez álló női téli kabátka'; | *kacó* (Tóalmás) 'testhez álló hosszú ujjú blúz, rékli' (ÚMTsz. *kacó* a.);

kacat (Hetény) 'női (téli) kabátka' (ÚMTsz. *kacat*² a.);

kacába *kácáqbá* 'mente' (SzlavSz.);

kacán (Gerjen) 'ujjas mellény' (ÚMTsz.).

b) *bajka* típusúak:

bajka *bajka* (Jászkunság; Heves m. Csépa) 'rövid női kabátka' (MTsz.) | *bajka* (Légrad) 'női blúz'; | *bajka* (Tiszakécske; Szihalom) 'női rékli'; | *bajka* (Nagykőrű; Tamáshida, Nagyzerénd), *bajka* (Tiszaroff), *bájká* (Tószeg) 'melegebb férfikabát' (ÚMTsz.);

bajkó *bajkó* (Somogy m. Fajsz; Somogy m. Ádánd; Tolna m. Bába; *bajkuó* (Sopron m. Répceszentgyörgy) 'rövid női kabátka' (MTsz. 1. *bajkó* a.); | *bajkó* (Vas m.; Kőszeg-Hegyalja; Nagykanizsa; Szenna; Sárvár), *bájkó* (Csurgó; Patozsa; Somogyudvarhely; Bátmonostor; Nagybaracska) 'rövid, testhez álló női téli kabátka'; | *bajkó* (Kemenesszentpéter; Tolna m.; Sióágárd, Szekszárd); *bajkuó* (Lovászpatozsa); *bájkó* (Kákics; Bátmonostor) 'testhez álló, hosszú ujjú blúz, ruhaderék, rékli'; | *bajkó* (Sárköz) 'fekete, tésdig érő női télikabát'; | *bajkó* (Vasszécsény; Csurgó vid.) '<női felsőruhadarab>'; | *bájkó* (Bátmonostor; Nagybaracska) 'rövid férfikabát'; | *bajkó* (Decs, Öcsény) 'szűr'!]; | *bajkó* (Bezdnán) 'kabát'; | *bájkó* (Mohács), *bájkó* (Lábod) 'nagykabát, télikabát'; | *bajkó* (Dunaszegcső) 'szörmegalléros rövid télikabát' (ÚMTsz. *bajkó'* a.);

bejkó (Velem) 'téli rékli' (ÚMTsz. cédulaanyaga).

c) *majka* típusúak:

majka (Nagyszalonta) 'rövid női kabátka' (MTsz. *bajka* a.); | *majka* (Komáromszentpéter; Nagyszalonta) 'rövid, meleg női kabát; ujjas' (ÚMTsz. *bajka* a.); | *majka* (Komáromszentpéter) 'melegebb férfikabát' (uo.);

majkó *majkó* (Vál), *majkuó* (Sopron) 'rövid, testhez álló női téli kabátka'; | *majkó* (Kapuvár; Mosonszentmiklós; Sopronkövesd; Réde és vid.; Adony; Kajdacs, Öcsény; Szekszárd; Rábcakapi; Dunántúl) 'testhez álló, hosszú ujjú blúz, ruhaderék, rékli'; | *majkó* (Pereszteg) 'női mellény'; | *majkó* (Ásványráró; Nagybjacs; Bakony hegység vid.; Böhönye, Fehérvárcsurgó; Polgárdi; Madocsa; Sárszentlőrinc), *majkuó* (Kapuvár) '<női felsőruhadarab>'; | *majkó* (Bába) 'rövid férfi szörkabát'; | *majkuó* (Hegykő) 'kabát'; | *majkó* (Berhida) 'nagykabát, télikabát'; | *majkó* (Nagylózs) 'könnyű nyári dolmány' [!]; | *majkó* (Fehér m.; Csákberény) 'ujjas mellény, amelyet a kabát alatt viselnek; kiskabát' (ÚMTsz. *bajkó'* a.).

4. Figyelmet érdemel e szódarabok végeinek változatossága. Feltűnésük mozzanatai, megítélésük szerint, következőképpen jeleníthetők meg.

A *kacaj*, *kácáj* szöveg keletkezésének meghatározója alkalmasint a magyar N. *kacabaj*, *kácábáj* és/vagy a szlovák N. *kacabaj* lehetett.

A *kaca* hangtestéhez tartozó *-ca* elemet a magyar nyelvérzék a *-ca* kicsinyítő-becéző képzőnkkel azonosíthatta, majd ezt az „alapképzőt” helyettesítette helyenként az ugyanolyan funkciójú *-ci* (*kaci*; vö. még N. *duci* '<rendszerint nők viseletét szolgáló> mellényféle, felső ruhadarab', ill. 'rövid kabátka': TESz. *duci*² a.), valamint a *-có* (*kacó* ~ *kácó*) képzőváltozatokkal. Ha esetleg a szó ismeretlen névadási oka, motívatatlansága miatt *c* elemét az „alapszó” hangtestéhez tartozónak érezték, abban az esetben az *-i* és *-ó* formánsok a kicsinyítő-becéző képzőként megfogant *-a* helyébe léptek. De a felmerült lehetőségek talán nem is annyira a „vagy-vagy”, hanem inkább az „is-is” viszonyában lehetnek egymással.

A *bajka* meg a *majka* végűeknek *-ka* képzőként való értelmezése, illetőleg *-kó*-ra való cseréje aligha ezekben a szódarabokban ment végbe: meggyőződésem, hogy ez jóval korábban, még a teljes változatukban megtörtént. A *kacabajká*-nak és a *kacamajká*-nak *-ka* eleme ugyanis a szlávban szintén a magyar *-ka* képzőhöz hasonló funkcióval működő formáns. Így tehát már a magyarrá vált *-ka* alapkepző cserélődhetett, módosulhatott *-kó* képzővariánsná, azaz *kacabaj-kó*-vá, illetőleg *kacamaj-kó*-vá. Úgyszintén formánszerűen magyarítható – emlitem meg közbevetőleg – az alkalomszerű R. *subika* 'kissuba' (SzT.) változatnak *-ika* eleme is: tudniillik a szlávból külön-külön átvett (TESz.) *suba* 'palástszerű télikabát, bunda' (SzT.) és *subica* 'kissuba' (SzT.) alapár második tagjának alapján alakult azonos funkciójú magyar *-ika* képzőbokorra. Ide kapcsolható továbbá a XIX. század vége táján adatolt magyar N. *boti* (Nógrád vm., Gömör és Kishont vm.) '<a tréfásan szürcsizmának nevezett botos kicsi-

nyító neveként>' (ÚMTsz.) főnév tövégi *i*-jének magyar metamorfózisa is. Róla bizton állítható, hogy a szlovák *bota* '(szőr)csizma' (Hvozdzik 54) főnévnek genitivusi *boty* ragja vált nyelvünkben tréfás hangulatú *-i* kicsinyítő képzővé; átalakulását nyilvánvalóan segítette a palócsági R. *bótka* 'rövid szárú csizma' (MTsz.) alakpárja is (ez utóbbi a szlovák *botá*-nak kicsinyítő képzős *bótka* 'kiscsizma' átvétele: SzJJSz.).

A rákospalotai *kacá* változatnak ugyanolyan elődje lehetett a **kacáj*, mint a Zentáról adatolt 'női kabát, dolmány télikabát' jelentésű *kacabá*-nak a *kacabáj* (MTsz. *kacabáj* a.).

A *kacat* alakváltozat alkalmasint a tárgyrag elhomályosulásával keletkezett, l. például: N. *csalánt*, *csélánt*, *csilánt*, *csinált* stb. (ÚMTsz. *csalán* a.) és a *kombinét* (TESz. *kombiné* a.) ragtalan formákat. A *kacat* keletkezésére esetleg hathatott a 'limlom, értéktelen, ócska holmi' jelentésű *kacat* homonimája, meg talán a *kabát* ruhanév *t*-je is.

A *kacán* szövégnék alakulását esetleg a N. *dómán* 'dolmány' (MTsz., ÚMTsz.) és a N. *kacagán*-féle (ÚMTsz.) ruhanévek alaki hatása segíthette. De inkább vélem a *kaca* meg a *dómán* vegyülékének. Ennek valószínűségét nyomatékosítják például a 'rövid meleg kabát' jelentésű *dóka* meg a *dolmány* kontaminációjaként magyarázott N. *dókány* (EWUng.), a *zsupica* meg a *subica* vegyülékszavaként keletkezett R. *zsubica* 'rövid bunda' (TESz.).

A *bejkó* szódarab a *bajkó*-nak elhasonulásos változata lehet.

Meg kell említenem végül azt a körülményt, hogy *Bajka* nyelvjárásában, de talán a szlovákiai magyarok nyelvében másutt is, aligha verhetett volna gyökeret a *kacabajka* megnevezés. Ennek „homonim” *bajka* eleme ugyanis mintegy azt sugallta volna mindenekelőtt a bajkaiak számára, hogy egy olyan nem létező kacabajkafajtának a megnevezése, amelyiknek előállítása, vásárlása helységük nevéhez volna köthető. Egyébként is egy ilyen sajátos öltözetfajtának nem *kaca-bajka*, hanem *bajkai kaca*, vagy *bajkai* lenne a magyaros neve; vö. pl. *bakonyi szűr*, ill. *bakonyi* (Dunántúl) 'kanászok viselte szűrfejta', vagy *bánáti bodor* (Hódmezővásárhely) 'subafejta' (TESz. *bakonyi*, ill. *bánáti* a.). Alighanem ez lehet az oka (és egyben magyarázata is) annak, hogy a szlovákiai magyarok inkább a *kácá*, *kácáj* vagy *kácámajká* (IpTsz.) változatfélét részesítették előnyben.

5. Nyelvjárási szókincsünkben megőrzött tanújelek igazolják annak valódiságát, hogy bizonyos rendhagyó nyelvi körülmények a *kacabajka*-félék szócsaládjában életre hívhattak „szakadár” szódarabokat is.

a) A szilágysági községek magyar népművészetét példaszerűen bemutató kötetükben KÖS KÁROLY, SZENTIMREI JUDIT és NAGY JENŐ a népi öltözet ismertetésére is sort kerítettek, tekintetbe véve mindazokat a tényezőket (is), amelyek közvetlenül vagy közvetve hatottak fejlődésére (Szilágysági magyar népművészet. Bukarest, 1974.; a továbbiakban: SzilMN.). Az egyik női felsőruháról, a jellegzetesen fekete vagy kék brassai posztóból készült, derékba szabott kabátkáról az alábbi – témánkhoz is kapcsolódó – megjegyzéseikre lettem figyelmes: „A szabómester által készített ruhadarabok között először a *bujót*, *bujbelét* vagy *bujkát* említjük meg, mint a legrégebbit” (uo. 194–5). Ez a ruhadarab, amelyik a kalotaszegi magyarság öltözetéből került át a Szilágyságba, idővel olyannyira kedvelté vált, hogy a falusi háziipar nem győzte előállítani, ezért a zilahi, nagykárolyi és szilágycsehi kismesterek is hozzáfogtak készítésükhöz; sőt a szerzőknek tudomása van arról, hogy „Debreccenből is került át néhány darab” [ti. a Szilágyságba] (uo. 195). De szólnak e felsőruha „végnapjáról” is: „a harmincas évektől kezdve, amint a bujkához szükséges flanel gyártása megszűnt, a bujka eltűnt az öltözetből” (uo.).

b) Nos hát e 'rövid női (téli) kabátká'-t *bujka* néven említik az MTsz. tanúsága szerint már a XIX. század hatvanas éveinek derekán, jobban mondva 1863-ban Kapnikbányán és vidékén, majd 1880-ban Aszódon, 1884-ben az Alföldön és Bánffyhyunadon, 1885-ben Szilágyság vármegyében, valamint 1894-ben a Szolnok-Doboka vármegyei Málom és Bethlen nyelvjárásában (MTsz. 1. *bujka* a.). – Ez a megnevezés (gyakran másmilyen névváltozatokkal közösen) régtől fogva ismert volt egyébutt is. Így például Debrecenben majdhogynem 125 éve mondták – a *kacabajká*-val együtt (ÚMTsz.) – *bujká*-nak, meg *bujbeli*-nek (MTsz. *bujka*, ill. *bujj-belé* a.); Nagyszalontán feljegyzett nevei pedig

majka (1886: MTsz., ill. 1917: ÚMTsz.), *bujka* (1913: ÚMTsz.), *bújbelé* (1913: uo. *bujbele* a.), *bujbeli* (1915: uo. *bujbeli* a.) és *kacamád* (1917: uo.).

c) A *bujbé*, *bujbelé* változatoknak előfordulását az újabban közölt régi adatok Kolozsvárra, Désre, valamint Erdélybe helyezik. Íme: *bujbé*, *bujbelé* 1. 'bujka' (női blúzféle): 1813/1818: vásárlott ... 10 sing sárga anginétet Bujbénak valot Rf 15 [Kv; Told.]; 1840: 1 Bujbelének valo Kartony [Dés; DLt 1248]; 1847: Roza ... ma kapott kitsi szeket, tegnap kitsi bujbelét [Kv; Pk 7]; 1850 k.: egy fekete bujbelé bársonyba szegve parkét bélléssel [Pk 2]; 2. 'kb. női kabátka': 1838/1845: bujbelé: övig, néhutt azon alól is, érő, bőujjú, néember-felöltöny; többnyire bőrrel béelve. Erdélyi viselet [MNYTK. 107: 14] (SzT. 1: 1086). Előfordul ugyanott alábbi összetételek jelzőjeként is: *bujbelé-csinálás* 'bujkavarrás': 1854: Biri bujbelétsinálása. Lujza bujbelé tsinálása [Kv; HG], valamint: *bujbelé-rékli* 'női blúzféle': 1840: Egy Bujbelé rékli [Dés; DLt 1545/1841].

d) A kalotaszegi Nyárszón a 'kék posztóból készült rövid kabát'-nak *bújbé* nevetől, hogy úgy mondjam, merőben különböző a kisbácsi *bujki* (GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA, Tájszók Kalotaszegről és környékéről. In: Studii de lexicologie universitatea „Babeş-Bolyai”. Cluj, 1965. 23; a továbbiakban: KalTszók). – E két adat láttán méltán arra gondolhatunk, hogy közös alapszavuk a *bújik* igének felszólító módú E/3. személyű alakja, utótagjai pedig *bé* 'be(le)', illetőleg *ki* határozószók. Így látta ezt például SZINYEI JÓZSEF is: a kalotaszegi *bujbé* adatot ugyanis a *bujjbele*, *bujjbelé* (Székelyföld), *bujbelé* (Szolnok-Doboka vm.), *bujjbeli* (Nagyszalonta), *bujbeli* (Szilágy vm.) alakokkal együtt *bujj-belé* címszóként vezette be (MTsz.). BALASSA JÓZSEF és SIMONYI ZSIGMOND szerint a *bujbele* meg a *bujbé* női kabátka megnevezése egész mondatból vált összetett szóvá (Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon I. Magyar hangtan és alaktan. Bp., 1895. 351). Azonos módon, azaz *bujj-belé*-ként elemezte GOMBOCZ és MELICH is a N. *bujbé*, *bujjbele*, *bujbelé*, *bujjbeli*, *bújbelé* 'női kabátka' szavakat, illetőleg *bújik* ige származékként a *bujka*, *bujkó* 'ua.' megnevezéseket (EtSz. *bújik*, *búvik* a.).

e) Leíró szempontból aligha kétséges, hogy a nyelvjárási környezetéből, alapvető névadási rendszeréből elvonatkoztatott *bujki* – *bujbé* (*bujbelé*) eltérő jellegű megnevezés közös alapszavának akár a *bújik* ige felszólító módú alakját is tekinthetnők, következésképpen a *ki*, illetőleg a *bé* (~ *belé*) toldalékok határozószók. A *bujbelé*, *bujbeli* szópár *belé* utótagját az elemző nyelvi tudata határozószónak minősíti ugyan, de *beli* változatának megítélésében már bizonytalan lehet, minthogy felfogható *beli* határozószónak, de *-beli* képzőnek is (l. pl. *lábbeli*). Ezzel a felfogásbeli kettősséggel magyarázható meg talán az, hogy az ÚMTsz.-ben különböző szócikkekbe kerültek az alábbi *bujbelé* és *bubeli*-féle adatok:

bújbele bujbelé (Belényesújlak; Nagyszalonta), *bujjbelé* (Dávod, Fehérvárcsurgó; Koltó), *bújbelé* (Torda) 'női kabátka, rékli'; | *bujbele* (Göcsej) 'téli meleg rékli';

bújbeli bujbeli (Köröstárkány), *bújbeli* (Debrecen; Nagyszalonta) 'női kabátféle'; | *bujbeli* (rég: Füzesgyarmat, Sarkad; Berettyóújfalu), *bújbeli* (Zilah és vid.) 'női kabátka, ujjas'; | *bujbeli* (Hajdúszovát; Bánffyhunyad) 'női, téli, bélelt kabátka'; | *bujbeli* (Tetétlen) '<öregasszonyok viseletében> posztóból készült, bélelt, bő, fodros aljú kabátka' (uo. *bújbeli* a.) és – főleg a románok számára készített bujkának egy szilágysági változata (SzilMN. 182) – a *bújbeli* (Bélfenyér) 'báránybórból készült, ujjatlan, oldalt gombolódó mellényféle'.

6. Határozott véleményem, hogy a *beli* és *belé*, illetőleg *bé* és *ki* toldalékok hovatarozási kérdésében úgy juthatunk helyes következtetésre, ha közelebbről megnézzük: helytálló-e a *bujó*, *bujka*, *bujbelé*, *bujbeli*, *bujbé*, *bujki* stb. közös tömorfémájának eddigi etimológiai minősítése. Ehhez kitűnő segítséget nyújtanak a következő tájszóváltozatok (a forrás nélküli főnyelvi adatok a KalTszók-ból valók):

bujka (23 Méra, 29 Egeres, 33 Nagypetri, 35 Középlak, 51 Gyerővásárhely, 58 Magyargyerőmonostor, 59 Magyarvalkó), *bújka* (25 Bogártelke, 26 Nádasdaróc, 28 Inaktelke, 30 Jegenyé, 32 Kispetri, 36 Váralmás, 37 Bábony, 38 Farnas, 43 Magyarókereke, 44 Kalotaszentkirály, 47 Kalotadámos, 49 Sárvasár, 51 Gyerővásárhely, 52 Kiskapus), *bújka* (27 Mákófalva) – *bujka* ~ *bújbelé* (39 Zsobok)

– *bujka* ~ *bujki* (20 Kisbács) – *bujkó* (Szolnok-Doboka vm.) 'női kabátka' (MTsz. [bújj], ill. *bujj-belé* a.) – *bujkó* ~ *bujbelé* (Szolnok-Doboka vm.) 'ua.' (MTsz.) – *bűjbélé* (40 Magyarbikal) – *bűjbélé* ~ *bűjbele* (46 Jákótelke); l. még uo. *vászon bűjbélé* 'nyári vászonkabát' – *bűjbé* (48 Nyárszó) – *bűjbi* (50 Körösfő) – *gujbi* 'kabát' (Zselyk: MTsz.) – *bujji* (22 Vista) – *bujju* (Erdély) 'kabátka' (ÚMTsz.) – *bujó* (Szilágyáság) 'derékba szabott kabátka' (SzilMN. 195).

7. Ezek az adalékok arra a megállapításra készítetnek, hogy a *bujka* alakváltozatnak *bajka* volt az előzménye. Ezt a kijelentésemet a következőképpen látom megindokolhatónak.

a) Több adatunk is van arra, hogy egyes ruhafélék megnevezésébe a szemléletes gondolkodás valamilyen rájuk illő fogalmi jegyet „szólt bele”. Például, a szlovák és ukrán eredetű N. *kurtka* 'rövid férfi felsőkabát, zeke' szavunkat magyarították a *kurta* 'rövid' származékaként (TESz.). A kabátkaféle neveként ismert N. *leves* – l. például: „*Leves* az alföldön a pórleányoknak ... nyári fölöltője: »kaczabájka«” (Nyr. 1872: 425: TESz.), *le-vešs* (MTsz.) 'rendszerint vékony anyagból készült, nem testhez álló rövid női kabátka' – a *lebeg* ~ *leveg* ige tövéből keletkezett -s képzővel; „a *levet* igekötős ige felszólító módú alakjából való magyarázata tréfás népetimológia” (TESz. *leves*² a.). Az orosz eredetű *pufajka* 'vattával bélelt kiskabát' „p-s szókezdetét a *puffad*, *puffan* szavakkal való népetimológiás összekapcsolása is elősegíthette” (TESz.). Stb.

b) A másodlagos motiváció megnyilvánul az ukrán N. *кацавэйка* 'szoknyaféle' és a N. *күцүй* 'kurta, rövid' melléknevet, vagy a *вєять, развєвєтьсє* 'leng, lobog' igét, vagy pedig mind a kettőt beleszótt valamelyikük hangtétébe; például: *күцбэйка* 'flanelszoknya kemény szoknyaövvvel és mellénykével', *күцолэйка* 'pufajka', *кацавэйка* 'rövid női vagy férfi kabátféle, kisbunda', *күцовэйка, күцохвэйка*, 'ua.' (Етимологічний словник української мови. Київ, 2. 1989. 165, 166; Н. М. ПІАНСКИЙ, Етимологічний словарь русского языка. Москва, 1982. 2/8: 102).

c) Nincs tehát semmi különös abban, ha egy meghatározott magyar nyelvi közösség (pontosabban: Kalotaszeg népe) a maga látásmódja szerint úgy értelmezte, illetőleg értelmesítette a *bajká*-t, hogy a szótéstéhez tartozó *ka* elemet azonosította a *-ka* kicsinyítő képzőnkel (a *ka* végű *dóka*, *hacuka*, *kurtka*, *vizitka*-féle ruhanevek analógiájára), a motiválatlan „tömorfémájába” pedig belelátta, belemagyarázta a *bűjki* ige 'magára vesz, ölt valamit úgy, hogy a kezét beledugja' fogalmi jegyét, mert hogy a kabátkába, ingbe stb. *b e l e b ú j n a k*.

d) Ennek a szociálisan állandósult igei mozzanatnak további fokát fejtik ki a *bujbele*, *bujbelé*, *bujbeli*, *bujbé* és *bujbi* kö z ö s h a t á r o z ó s z ó i

8. A *bujka* típusúak szóvégeinek alaki változatait és keletkezésük módjait következőképpen magyarázom meg.

Az új (igei) alapalakról könnyen leválaszthatók: a *-ka* (*buj-ka*) alapképző, illetőleg az azonos funkciójú későbbi *-kó* (*buj-kó*), *-i* (*buj-i*), *-u* (*buj-u*), *-ó* (*buj-ó*) kicsinyítő képzőváltozatok. Az utóbbiakat olyanféle ruhanevek generálhatták, mint például a *frískó* 'derékig érő vászonkabát' és *fürkó* 'rendszerint vászonból készült kabát' (KalTsz. 50, 51), a *diringli* 'rövidujjú blúz', *lájbi* 'mellény', *puszli* 'ujjas vászonkabát (nőknek)' (KalTsz. 35, 81, 122), N. *rékli* '(rövid) kabát' (SzT.), N. *bundi* 'kis bunda' (CzF.), a familiáris *bugyi* (ÉrtSz.), a N. *daku* 'ködmönféle felöltő, téli kabát' (ÉrtSz.) és a familiáris *gatvó*, *bugyó* 'gatya, bugyogó'.

Főltöbb valószínű, hogy a Kisbács nyelvjárásában följegyzett *bujka* ~ *bujki* páros második (egyszeri) tagjának *-i* eleme kicsinyítő képzőként jöhetett létre, és a többi ilyen formánssal együtt kedveskedő jellegű, bizalmas, tréfás színezettel is párosult. Megjelenését a N. *lájbi*, *puszli* (KalTsz.), *kurti* 'rékli', ill. 'női ujjas kabátka' (ÚMTsz.), *bujbelé-rékli* (> **bujbi-rékli*) ruhanévfélék segíthették. A magam részéről tehát semmiképpen sem tartom valószínűnek, hogy a *bujki* második szótagja asszociációs kapcsolatba lépett volna a *ki* határozószóval. (Az olyanféle érvelés tudniillik, amelyik

azt bizonyítgatná, miszerint a kisbácsiak észjárása szerint a *bujki* megnevezés arra való felszólításként keletkezett volna, hogy a felszólított *b u j j o n k i* a rövid posztokabátból: messze járna a válóságtól. Az effajta fejtegetésnek egyébként is ellentmondana a *d o m i n á n s bujka* párjának *-ka* alakképzője.)

A zselkyi *gujbi* 'kabát' a *guba* és *bujbi* kontaminációja; l. például az Adán följegyzett *kacabáj* és *kacuka* kabátnevek (Nyr. 1902: 287) második tagját: ez ugyanis a *hacuka* és *kacabáj* vegyülékszava.

9. Figyelemmel kísérhettük a *kacabajka*, *kacamajka* stb. családjának népes „közeli” és „szakadár” szódarabjait. Láthattuk, hogy vannak közöttük olyan alakváltozatok, módosulatok is, amelyeknek bonyolult(abb) a keletkezési útja-módja. Többek között az is kiderül, hogy a világos motivációval nem rendelkező szódarabok esetében a nyelvérzék igencsak bizonytalan a „törmorféma” + „toldalék-morféma” határának megállapításában. Ennek hozzávetőleges megítélése rendszerint „hátról” történik, ami viszont a magyarrá alakult toldalék-morféma lehetséges kezdő határának függvénye. E kettős bizonytalansági tényező rányomta olykor bélyegét toldalékrendszerük alakulására, illetve meghatározhatóságára is. A másodlagos motiváció ellenben megteremti annak a lehetőségét, hogy a szódarabok toldalékrendszerének meghatározása a világos tő felől, annak ismeretében váljék megközelíthetővé, felismerhetővé. A népetimológia tehát a szódarab szótöve és toldalékeleme(i) között sajátos rendet, összefüggést, belső logikát teremt.

MOKÁNY SÁNDOR

ÉLŐ NYELV

Mérések a szegedi nyelvhasználatban*

I. A) Az élő nyelv Szegeden. – Egy kiterjedt nyelvhasználati vizsgálatban az ezredforduló szegedi nyelvállapotát kísérelem megfeldolgozni. Az ismert szociolingvisztikai vizsgálati lehetőségek közül (l. részletesebben KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 33–6; KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA, A regionális köznyelviség vizsgálati módszerei és lehetőségei. In: IV. Dialektológiai szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely, 2002. 181–5) a magnetofonos szövegfelvételt és a kérdőíves szóbeli és írásbeli kiegészítéses módszert választottam: még az interjú előtt egy 41 mondatos kérdőívet olvastak föl, egészítettek ki az adatközlők, majd a szabad tematikájú magnetofonfelvétel következett (30-50 perc), miután pedig a korábban fölolvastaktól időben eléggé eltávolodtak az adatközlők (azaz „elfelejtették”, hogyan nyilatkoztak korábban), ugyanazt a tesztet írásban is megoldották. (Több adatközlő a kétféle teszt produkálására egyszerűen nem volt hajlandó, tehát ebben az esetben hiányzó adatról kell beszélnünk.) A gyűjtés eddig több mint 160 alanytól történt meg. A korpuszokat a nemen kívül életkor (I. korcsoport: 20–34 év; II. korcsoport: 35–54 év; III. korcsoport: 55 év felett) és iskolai végzettség szerint (általános iskola; középiskola; felsőfokú végzettség) csoportosítottam. Kutatásom célja, hogy az ezredforduló szegedi nyelvhasználatának jellegzetességeit vizsgáljam. Mostani tanulmányomban ennek csak egy kis szeletét tudom bemutatni.

B) K u t a t á s m ó d s z e r t a n . – Az összevető elemzés előtt azonban néhány kutatáseljárási problémát ismertetek. A modern nyelvészeti vizsgálatok sok új anyaggyűjtési, -feldolgozási módot és sok új célt, lehetőséget kínálnak a kutatóknak (RONALD WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 132–3). A kvantitatív dialektológia (KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Bp., 2001. 135–44) például „a nyelvjárási jelenségek mennyiségi viszonyaival, s az azokból levonható törvényszerűségekkel foglalkozik” (uo. 135). A kérdés az, hogy a dialektológiai vagy a szociolingvisztikai kutatások

* A dolgozat az OTKA 035154. számú kutatási pályázathoz kapcsolódik.

esetében mikor, a munka milyen fázisában dől el: a nyelvészeti-nyelvhasználati elemzés szubjektív vagy a lehetőségekhez mérten objektív lesz-e. Mindenféle élőnyelvi gyűjtés ugyanis két szubjektum találkozásakor történik meg: az adatközlő és az adatgyűjtő szubjektuma találkozásakor, abban az esetben is, ha nem közvetlen beszélgetés módszerével gyűjtünk, hanem például írott teszttel. Ez utóbbi formában ugyanis a teszt összeállítója a saját szubjektumán átszűrve (még ha a legjobb tudományos céllal és fölkészültséggel is) készíti el a tesztet, amelyben nem élőnyelvi szituációban, hanem mesterségesen, nem szövegmondatos, nem beszélgetéses körülmények között oldat meg egy feladatort. Tehát az adatgyűjtő szubjektuma, nyelvi, nyelvhasználati, nyelvjárási tudata, tudása is meghatározza a gyűjtési folyamatot. A megszülető adatok milyensége függ az adatgyűjtő személyétől (ismerős, rokon, ismeretlen stb.) és felkészültségétől is, empátiájától, esetleg azonos nyelvhasználati képességeitől (pl. ismeri-e azt a nyelvjárást, regionális köznyelvet, azaz a helyi regionális-városi nyelvet vagy más nyelvjárást, vagy „csak” a köznyelvet).

C) **Mennyiségi mutatók és stílusváltások.** – A szociológiában alkalmazott statisztikai, kvantitatív módszer a nyelvészeti kutatásban is szerepet kaphat, de a grafikonok, táblázatok csak a megfelelő adatok kiemelésével értékelhetők (l. még KRISTÓNÉ i. m. 181–6). Megítélesem szerint az adatközlő egy bizonyos kiválasztott normát követ, szerepet játszik, alkalmazkodik a helyzethez. A stílusváltzat egy gyűjtésen belül is többször változik; mikor milyen témáról beszél az illető, olyan nyelvhasználati elemek kerülnek beszédébe. Éppen ezért a szabadságfok-, a khi négyzet- stb. számítások legfeljebb erős korlátozással alkalmazhatók. (Itt ugyanis nem stabil kvantumokról van szó, mint a természettudományokban.) A fenti megállapítások és következtetések nem spekuláción alapulnak, hanem valóságos nyelvhasználati tapasztalatokon, gyűjtött korpuszok vallomásain.

2. A) **A d a t k ö z l ő k.** – A következőkben az említett szegedi kutatási témából hat felsőfokú végzettségű női adatközlő hanganyagán végzett elemzés eredményét ismertetem. Céloom a statisztikai célú felmérések adatainak felhasználhatóságát ellenőrizni; azt tudniillik, hogy hat vagy akár hatvan adatközlő nyelvi adatainak összevetése vagy átlagolása mutathat-e reális képet egy korosztály nyelvhasználatáról.

A statisztikák és következtetések bemutatása előtt álljanak itt a személyes adatok. A főlvételek és elemzések az említett I., II. és III. korosztályból a legidősebb (III.) korosztályba tartozó nőket reprezentálják, tehát az 55 év felettieket. Az ismertetésben a neveket monogramok képviselik, ezeket a születési év és a lakhely követi, majd az iskolai végzettség következik. Az adatközlők voltak: 1. Sz. I., 1945., Szeged, egyetem; 2. G. K., 1943., Szeged, főiskola; 3. K. É., 1941., Szeged, egyetem; 4. G. É., 1939., Szeged, egyetem; 5. SZ. J., 1947., Szeged, egyetem; 6. B. D., 1943., Szeged, egyetem.

Az adatközlők nyelvi életrajzához hozzátartozik, hogy kettő közülük nem Szegeden született, de (kis)gyerekkorban Szegedre került. Mind a hat adatközlőt hosszú ideje (évtizedek óta) ismerem. Magánbeszélgetésben mindannyian a dél-alföldi régió legfontosabb jellemzőivel élnek a kommunikációs kompetencia szabályainak megfelelően, amikor én szintén a helyi nyelvet használom. Ezért is lesznek sokatmondóak a statisztikai eredmények, de hogy mit mondanak, az következnek a táblázatok után.

A fenti adatközlők száma (hat fő) természetesen a szegedi alapsokasághoz és a mintasokasághoz képest kicsi (KISS 1995. i. m. 33–4), de a rétegzett mintavétel alapkövetelményeinek megfelelő (WARDHAUGH i. m. 119, 133–4). Mindegyik adatközlő kb. 50 perces szövegéből 15 percnyi magnófelvétel dolgoztam fel.

B) **Nyelvhasználati jelenségek.** – A vizsgált nyelvhasználati elemeket úgy választottam ki, hogy a dél-alföldi régió kulcsjelenségei szerepeljenek benne. Ezek a regionális köznyelvi szinten is gyakran előforduló jelenségek a következők: 1. labiális *ö*-zés; 2. zárt *ë*-zés; 3. a szótagzáró és szóvégi *l* állapota és hatása (ezt a későbbiekben szótagzáró *l*-nek nevezem); 4. a szótagzáró *r* állapota és hatása; 5. a *j* nyújtó hatása; 6. az intervokális gemináció; 7. a suksükölés; 8. az ikes ragozás állapota; 9. a *-hoz* rag alakja; 10. a *-ból* rag alakja; 11. a *-ban* alakja; 12. a vegyes hangrendű szavak toldalékolása. E tizenkét jelenség felsorolása természetesen semmiféle minősítési vagy feltétele-

zett megjelenési sorrendet nem jelent, tartalmazza viszont a regionális köznyelv vizsgálatában is fontossággal bíró nyelvjárási jelenségeket. A tizenkét jelenségből e tanulmány hat (1–5., 11.) szempontot vizsgál, és ismerteti az említett hat adatközlő tizenöt percnyi korpusza alapján az adatokat, összegzéseket és összevetéseket.

Az elemzések előtt még ide kívánkozik egy megjegyzés: a nyelvhasználati adatok között a köznyelvi alakokat nem számláltam, mert a céloom nem a köznyelvhöz, hanem az adatközlők egymáshoz való viszonyítása volt; éppen a szubjektumok egymástól eltérő nyelvhasználatát szándékozom bemutatni taxatív módon – ismét hangsúlyozva, hogy hétköznapi társalgásunk mindegyikőjükkel erősen regionális jellegű.

Az 1. táblázat a számlált adatokat mutatja be.

1. táblázat
Hat női adatközlő nyelvhasználati adatai

		1.	2.	3.	4.	5.	6.	össz.
		adatközlő						
1. Az <i>ö</i> -zés	hangsúlyos szótagban	25	11	77	6	2	9	130
	hangsúlytalan szótagban	13	0	17	0	0	0	30
	előhangzóban	13	2	64	6	0	1	86
	toldalékban	10	1	35	0	0	2	48
	<i>Összesen</i>	<i>61</i>	<i>14</i>	<i>193</i>	<i>12</i>	<i>2</i>	<i>12</i>	<i>294</i>
2. A zárt <i>ē</i> használata	zárt <i>ē</i>	34	26	64	8	7	24	163
	<i>Összesen</i>	<i>34</i>	<i>26</i>	<i>64</i>	<i>8</i>	<i>7</i>	<i>24</i>	<i>163</i>
3. A szótagzáró <i>l</i> állapota és hatása	az <i>l</i> nyújtó hatása	6	1	1	2	28	12	50
	az <i>l</i> kiesése nyújtó hatás nélkül	31	7	33	12	4	8	95
	az <i>l</i> kiesése nyújtó hatással	54	2	4	15	2	11	88
	<i>Összesen</i>	<i>91</i>	<i>10</i>	<i>38</i>	<i>29</i>	<i>34</i>	<i>31</i>	<i>233</i>
4. Az <i>r</i> nyújtó hatása	az <i>r</i> nyújtó hatása	2	1	1	4	11	3	22
	az <i>r</i> kiesése nyújtó hatás nélkül	28	4	0	13	1	4	50
	az <i>r</i> kiesése nyújtó hatással	15	0	0	3	0	6	24
	<i>Összesen</i>	<i>45</i>	<i>5</i>	<i>1</i>	<i>20</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>96</i>
5. A <i>j</i> nyújtó hatása	a <i>j</i> kiesése nyújtó hatással	0	0	0	0	0	0	0
	a <i>j</i> nyújtó hatása	0	1	1	1	1	6	10
	<i>Összesen</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>6</i>	<i>10</i>
6. A <i>-ban</i> alakja	a <i>-ba</i> alak	15	24	22	5	0	5	71
	<i>Összesen</i>	<i>15</i>	<i>24</i>	<i>22</i>	<i>5</i>	<i>0</i>	<i>5</i>	<i>71</i>
	Az összes jelenség	246	80	319	75	56	91	867

3. A) A z *ö*-zés. – A következő két táblázat a morfémak különböző helyein előforduló *ö*-zés megoszlását mutatja be adatközlők szerint. Az adatok tanúsága szerint bár minden adatközlő nyelvi kompetenciájának stabil része a nyelvjárási norma, ennek ellenére a nyelvi viselkedés, a gyűjtési helyzet más-más nyelvhasználatot hívott elő normájukból, azaz a 2., 4., 5. és a 6. adatközlő az *ö*-zési szokásait teljesen háttérbe szorította. Ők négyen a nyilvánossági fok szerint inkább a köznyelvi nyelvhasználatot részesítették előnyben.

2. táblázat

Az ő-zés összesített előfordulási gyakorisága a szóban elfoglalt hely szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
toldalékban	10	1	35	0	0	2
előhangzóban	13	2	64	6	0	1
hangsúlytalan szótagban	13	0	17	0	0	0
hangsúlyos szótagban	25	11	77	6	2	9
ő-zés összesen	61	14	193	12	2	12

3. táblázat

Az ő-zés százalékos megoszlása a morfémában elfoglalt hely szerint

	Toldalékban	Előhangzóban	Hangsúlyos szótagban	Hangsúlytalan szótagban
%	16	29	45	10

A fenti táblázatok azt mutatják, hogy a dél-alföldi régióban a hangsúlyos szótag a leggyakoribb ő-zési hely, ezt követi az előhangzós ő-zés (*széköt, nézőm*).

4. táblázat

Az ő-zés százalékos megoszlása adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
%	21	5	65	4	1	4

A 4. táblázat jelzi legerősebben, hogy egy, a teljes adatközlői bázis alapján átlagosan kiszámolt ő-zési gyakoriságban az 1. és a 3. adatközlő erős nyelvjárásiassága emeli meg a statisztikai átlagot. (Kérdés, hogy mennyire adekvát az a leírás, ahol ilyen nagy eltérések egybeesődnak az átlagok számításakor.)

A nyelvjárások tetszési mutatói (vö. KISS 2001. i. m. 225–6; IMRE SAMU, *Hol beszélnek legszebben magyarul?*; NYR. 1963: 279–83; KONTRA MIKLÓS, *Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul?*; MNy. 1997: 224–32; FODOR KATALIN – HUSZÁR ÁGNES, *A magyar nyelvjárások presztízisének rangsora*; MNy. 1998: 196–210; KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA, *Gondolatok egy nyelvhasználati gyűjtés és fölmérés kapcsán*; MNy. 1999: 335–7) több helyen fölmerülnek a szakirodalomban, de az ő-zés mindenhol csak mérsékelt rokonszenvet kap. Bár dallamossága megérdemelné a tetszést, de mivel nagyon föltűnő jelenségről van szó, ezért csak a 2-3. helyen szerepel a szimpatikusnak mondhatók között. Ez a belső indíttatás is indokolhatja, hogy a hat értelmiségi nő közül csupán kettő vállalta egyértelműen az ő-zést.

B) A z á r t ő . – A zárt ő nyelvhasználati gyakorisága nagyjából „rímeli” az ő-zési szokásokkal: az 1. táblázatból is leolvashatóan az 1. és a 3. adatközlő használja legtöbbször a zárt ő-t (64, ill. 34 morfémában).

C) A szótagzáró *l*. – A szótagzáró *l* a magyar nyelvterület nagy részén – kelet felé erősödő tendenciával – nyújtó hatású, sőt a kiesés is kelet felé erősödik. Ennek a – regionális köznyelvben is gyakori – jelenségnek az előfordulási módozatait és arányait összesítve mutatja be adatközlőnként az 5. táblázat.

5. táblázat

A változást előidéző szótagzáró *l* előfordulási gyakorisága állapot, hatás és adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
A szótagzáró <i>l</i> állapota és hatása	91	10	38	29	34	31
Az <i>l</i> nyújtó hatása (kiesés nélkül)	6	1	1	2	28	12
Az <i>l</i> kiesése nyújtó hatás nélkül	31	7	33	12	4	8
Az <i>l</i> kiesése nyújtó hatással	54	2	4	15	2	11

Látható, hogy az 1. adatközlő a legtöbb adatot produkálja, pedig *ö*-zésben a 2. helyen volt. A gyors beszédtempójú 3. adatközlő *l*-kiesései nem járnak nyújtó hatással, míg a lassú beszédritmusú 5. adatközlő (bár nem *ö*-zött!) vezet a nyújtó hatású *l* hangok ejtésében (l. 6. ábra is). Ugyanez figyelhető meg a 6. ábrán is, sőt a 3. adatközlő nyelvjárásossága csak egy százalékkal tér el a nem *ö*-ző, lassúbb beszédtempóban beszélő 5. adatközlő szintjétől. Az átlagolás kiegyenlítő hatása tetten érhető.

6. táblázat

A szótagzáró *l* százalékos megoszlása adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
%	40	4	16	12	15	13

Az 5. és 6. táblázat mutatja azt is, hogy a szótagzáró *l* kiesése stabil része a regionális köznyelvnek (összesen 79%-os az előfordulási mennyiségből), de a kiesés nélküli nyújtó hatás is számottevő (21%).

D) Az *r* nyújtó hatása. – Szegeden és környékén viszonylag erős, de sokkal kevesebb esetben fordul elő, mint az *l* ejtésekor. Az *r* kiesése inkább morfémafüggő: leggyakrabban az *akkor*, *mikor* (és a velük alkotott összetételekben: *ugyanakkor*, *semmikor* stb.) jelentkezik. A 7. táblázatból leolvasható, hogyan ingadozik az egyes adatközlők esetében az *r* állapota és hatása, illetőleg az *r* hang hatásmechanizmusának módja egyéni előfordulásban, valamint arányaiban (az első adatközlő beszédében jelenik meg a leggyakrabban: 46% az összesített előfordulásban).

A jelenség három típusa közül legerősebb az *r* kiesése nyújtó hatás nélkül (56% az összes, az *r* hangot érintő adatok alapján).

E) A *-ban* rag. – Az inesszívuszi értelmű, de illatívuszi alakú *-ba* rag előfordulási gyakoriságát mutatja be a 8. táblázat. Az erősen *ö*-ző 3. adatközlő erősen nyelvjárásias nyelve a regionális köznyelvben országosan nagyon elterjedt *-ba* alakváltozat ritkább használata miatt a második helyre „csúszik vissza” regionalitás szempontjából. Ugyanakkor az *ö*-ző hangzás alapján az *ö* beszéde lenne a nyelvjárásiasabbnak mondható; ez mutatja, hogy a regionális jelenségek nem azonos megítélésűek, súlyúak a presztízs szempontjából.

7. táblázat

A változást előidéző *r* előfordulási gyakorsága állapot, hatás és adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
Az <i>r</i> összes hatása	45	5	1	20	12	13
Az <i>r</i> nyújtó hatása (kiesés nélkül)	2	1	1	4	11	3
Az <i>r</i> kiesése nyújtó hatás nélkül	28	4	0	13	1	4
Az <i>r</i> kiesése nyújtó hatással	15	0	0	3	0	6

8. táblázat

Az inesszívuszi *-ba* rag összesített előfordulási gyakorisága

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
eset	15	24	22	5	0	5

F) Ö s s z e s í t é s . – A 9. táblázat az összes (867) adat megoszlását jelzi, összesítve mutatja a jelenségek arányait adatközlőnként. A 10. táblázatban pedig látható, hogy a nyelvi regionalitás legmagasabb fokát (66%) az 1. és a 3. adatközlő adja.

9. táblázat

Az összes jelenség (867 adat) előfordulási gyakorisága és típusai adatközlőnként

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
Az <i>ö</i> -zés	61	14	193	12	2	12
A zárt <i>é</i> használata	34	26	64	8	7	24
A szótagzáró / állapota és hatása	91	10	38	29	34	31
Az <i>r</i> nyújtó hatása	45	5	1	20	12	13
A <i>j</i> nyújtó hatása	0	1	1	1	1	6
A <i>-ban</i> rag <i>-ba</i> alakja	15	24	22	5	0	5

10. táblázat

Az összes jelenség százalékos előfordulása adatközlők szerint

	1. adatközlő	2. adatközlő	3. adatközlő	4. adatközlő	5. adatközlő	6. adatközlő
%	28	9	38	9	6	10

4. Ö s s z e g z é s . – A fenti számolásból látható tehát, hogy tipikus csoporttag nincs. Az adatközlők nagyjából azonos nyelvi, illetve regionális köznyelvi kompetenciájuk ellenére másként és másként nyilatkoztak meg, bár nyelvi képességük bármelyik szintjét alkalmazhatták. Az „életben az egyének sohasem tipikusak”, és viselkedésük sohasem „ideális”, szinte semmilyen kritérium szerint

sem (WARDHAUGH i. m. 333). A kommunikáció néprajza (HYMESTÓL, I. WARDHAUGH i. m. 221–3) nyolc tényezőt sorol fel, amelyek nélkül nem érthetjük meg, hogy ki hogyan és miért úgy kommunikál. Az egyedi eltérések ellenére a majd kétszáz adatközlő anyagának földolgozása csak statisztikai módszerrel képzelhető el. Az ilyenfajta kutatások indokoltságát támasztja alá sok vélemény, amely a beszélt nyelvi elemzéseket szorgalmazza, és amely egyúttal a normakutatással is összefügg.

KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA

SZEMLE

É. Kiss Katalin, *Anyanyelvünk állapotáról*

Osiris Kiadó, Bp., 2004. 189 lap

É. KISS KATALIN, akit a nyelvelmélet és a szintaxis nemzetközi rangú kutatójaként, több magyar és angol nyelvű monográfia szerzőjeként ismerünk, 2004 őszén egy olyan művet tett közzé az Osiris könyvtár nyelvészeti sorozatában, amely nemcsak a szűkebb szakma (a magyar szakos nyelvészek és tanárok, különösen pedig a nyelvművelők) érdeklődésére tarthat számot, hanem amelyet mindazoknak meg kell ismerniük, akik felelősséget éreznek anyanyelvünk állapotáért és ami ettől elválaszthatatlan: a magyar kulturális és nyelvi nemzet fennmaradása iránt.

Az arányos szerkezetű kötet két rövidebb és két hosszabb fejezetből, valamint a felhasznált irodalom több mint 250 tételt tartalmazó jegyzékéből tevődik össze. A két rövid fejezet: a szerző állásfoglalását tömören előlegező bevezetés (*Nyelvben él a nemzet, 9–11*) és a teendőket megfogalmazó zárófejezet (*Teendők, 170–7*). Az általuk közrefogott két fő fejezet az alábbi nagy horderejű, a nyelvészeti problematikáján részben túl is mutató kérdésekre keres választ: *Romlik-e a magyar nyelv?* (12–125); *Fennmarad-e a magyar nyelv?* (126–69).

A *Nyelvben él a nemzet* szállóige szellemében a könyv szerzője már az első, bevezető fejezetben leszögezi, hogy „A magyar nemzet határokön átívelő egységét ma elsősorban a közös nyelv s az általa megtestesített közös kultúra tartja fenn. [...] A magyar nyelv tehát a nemzet egységének, szuverenitásának szimbóluma és megtestesítője; nyelvünk állapota a nemzet állapotának kifejezője; nyelvünk jövője nemzetünk jövője is” (9). Ezért a nyelvtudomány művelői nem hagyhatják figyelmen kívül azokat a közvéleményben időről-időre hangot kapó nézeteket, hogy anyanyelvünk romlik, kifejezőereje csökken, és a tömegesen beléje áramló idegen elemek (elsősorban az angol szavak és kifejezések) miatt fokozatosan elveszíti eredeti karakterét, nemzeti jellegét.

É. KISS KATALIN áttekintése ezeket az aggodalmakat nem igazolja. Az általa elemzett mondatnani, alaktani, hangtani és szókincsbeli változások (pl. az *-e* kérdőszónak a *nem* tagadószóhoz kapcsolódása, a *természetesen, hogy...* szerkezet, a „szükségtelen” igeikötők, az ikes ragozás háttérbe szorulása, a suksükölés és a nákolás, a kérdő mondatok dallamának és általában az intonációnak a módosulása) a szerző meggyőződése szerint nem anyanyelvünk „megbetegedésének”, hanem épp ellenkezőleg: egészségének, életerejének a jelei. „Csak a holt nyelvek változatlanok; az élő nyelvek állandó lassú mozgásban vannak. A nyelvromlás illúziója abból ered, hogy az egyes nyelvváltozatokban megjelenő újítások [...] ütköznek a többség nyelvi normájával” (9–10). Ebből következik, hogy É. KISS KATALIN nem látja értelmét az újabb keletű változatok hibáztatásának: „A nyelv változása ellen nem szükséges – és valószínűleg hiábavaló is – harcolnunk. A nyelvművelés feladata e téren annyi lehet, hogy tudatosítsa az egymás mellett élő nyelvváltozatok társadalmi státusát, és az azt igénylőknek megtanítsa a köznyelvi változatot is” (10).

Ehhez a fejtegetéshez, amelyet a fentiekben egyetértőleg idéztem, a magam részéről csak annyit tennék hozzá, hogy a nyelv romlása miatti sopánkodás ugyanolyan örök emberi dolog, mint az erkölcsök romlása miatti. Olyasmit, hogy „romlik a nyelv”, nemhogy a mai, de a régebbi nyelvművelők sem állítottak. Se FERENCZY GÉZA, se LŐRINCZE LAJOS, se mások nem tettek egyenlőséget a változás és a romlás közé. Érdemes elolvasni, mit írt erről FERENCZY GÉZA a „Nyelvművelő levelek”-ben (Bp., 1964. 5) vagy LŐRINCZE a „Nyelvművelő kézikönyv” *nyelvváltozás, nyelvfelődés, nyelvromlás* szócikkében (2: 397–403). Legfeljebb a nyelvhasználat árnyaltsága, választékossága iránti igény csökkenhet, de ezt sem szabad a beszédhelyzettől és a közlés típusától függetlenül megítélni.

A második fejezetből kiemelném még a nyelvi norma jelentőségének elismerését: „Bár az egyetemes művelt köznyelvi norma feszültségek forrása lehet, szerepe – különösen egy több országban élő nemzet számára – nagyon fontos, hiszen a nemzet tagjainak egymással, valamint a nemzet korábbi generációival és a nemzet kulturális örökségével való közösségét testesíti meg” (14). Aki kétségbe vonja a normatív nyelvváltozat megtanulásának, illetve megtanításának szükséges voltát, az ennek a nyelvi nemzetet egybefogó kulturális tradíciónak a továbbadását kérdőjelezi meg. Örömmel üdvözölöm, hogy É. KISS ezt határozottan kimondta, és annak is örülök, hogy ezt ő mondta ki, nem pedig egy – a norma iránti elfogultsággal vádolható – nyelvművelő.

Ehhez képest mellékes, hogy vitatható a könyvnek az a több helyütt is olvasható megfogalmazása, hogy ami a normától eltér, az (a norma szempontjából, a normához képest) romlásnak tekintendő: „A nyelvi változás csak a mindenkori norma szempontjából értelmezhető romlásként” (15); „a nemkodifikált változatok csak egy adott nyelvi norma szempontjából tűnhetnek a nyelvromlás jeleinek; valójában a nyelv szükségszerű mozgásának tünete!” (53). E tekintetben a szerző szigorúbban foglalt állást, mint bármelyik mai nyelvművelő. Például e sorok írójának véleménye szerint a normától való eltérések e g y r é s z e irányulhat valamely nyelvi hiány megszüntetésére vagy valamely nyelvi szükséglet kielégítésére is (pl. a tömörebb szerkesztésmódot lehetővé tevő ragozhatatlan *azon, ezen* főnévi mutató névmási jelzőnek terjedő, pontosabban szólva: föléledő alkalmazása). És akkor még nem is beszélünk a stilisztikai célú normasértésekről, nyelvi újításokról! (Persze, a szépirodalom ebben a vonatkozásban is külön elbirálás alá esik.)

É. KISS KATALIN könyve azoknak az olvasóknak is tud újat mondani, akik több évtizede foglalkoznak az élő nyelvhasználat jelenségeivel. Figyelemre méltó például, hogy a fiatalok inkább hajlamosak a normakövető magatartásra, mint az idősebbek. Ez a KONTRA MIKLÓS adataira támaszkodó megállapítás a könyvnek három helyén is felbukkan: először a *nem-e csengettek* típusú szórend megítélésekor (20), másodsor az ikes ragozás (55), harmadszor a suksükölő, illetve szuksükölő beszéd kapcsán (59). A fiatalabb nemzedék normakövető magatartását a szerző a rádió és a televízió egysége-sítő hatásának tulajdonítja. Érdekes, hogy fel sem merül az iskolai oktatás regulatív szerepe, holott az utóbbi évek szakirodalmában számos helytelenítő észrevétel hangzott el ezzel kapcsolatban.

Ha igaz az, hogy a fiatalok nyelvhasználata a jövő köznyelvét vetíti előre (ezekről az ún. látszólagosidő-vizsgálatokról l. KONTRA MIKLÓS kötetét: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Bp., 2003. 195–208), akkor a fenti adatokból arra következtethetünk, hogy idővel a normatív változatok kerekednek felül a normasértőkkel szemben. Ennek a megvitatása azonban már túlmenne e recenzió keretein és műfaján.

A magyar nyelv szerkezetének állapotát felvázoló összefoglalás szerint „semmilyen jel sem mutat a nyelv szerkezetének romlására” (72). A művelt köznyelvi normába ütköző alakok nem valamilyen „nyelvromlásnak” a tünete, hanem olyan változatok, amelyek egyelőre csak a nyelvjárásokban, illetve a rétegnyelvekben nyertek polgárjogot. „Az iskola feladata, hogy az otthon, családi körben elsajátított anyanyelvjárás és a művelt köznyelvi norma közötti különbségekre rámutasson, és az anyanyelvjárás mellett – de nem ahelyett – a művelt köznyelvi változatot is megtanítsa a gyerekeknek. Arra kell törekedni, hogy a gyerekek mind az őket szűkebb-tágabb családjukkal, lakóhelyükkel, társadalmi közegükkel összekötő nyelvváltozatokat, mind a nemzet egészével, irodalmi és kulturális örökségével összekapcsoló művelt köznyelvet elsajátítsák, és azt is megtanulják, milyen helyzetben melyik

nyelvváltozatot kell alkalmazniuk” (72–3). Azért idéztem ilyen hosszán a szerzőt, mert eddig senkinek sem sikerült ennyire pontosan és elegánsan körvonalaznia a „hozzáadó pedagógia” alapelvének az anyanyelvi oktatásban való érvényesítését. Szívből kívánom, hogy maguk az érdekeltek (főként az általános iskolai tanítók és tanárok) is elolvassák és kövessék ezeket a sorokat. Mivelhogy ez volna a követendő tanári magatartás a gyerekekre mindent ráhagyó nihilizmus és a „kőrmösosztogató” túlfegyelmezés véglelei között.

Van néhány olyan részlete, módszertani megoldása a mondattani változásokat tárgyaló fejezetnek, amelyekkel nem mindenben értek egyet. Ezek a kifogások azonban nem a lényegét (a szemléletet), hanem csupán egyes példák megítélését érintik. Ezért róluk csak röviden, a példák között szemelgetve írok.

Több ízben is előfordul a könyvben az az érvelés, hogy valamely új(abb) jelenséget nem kifogásolhatunk, hiszen a régi nyelvben is vannak rá adatok. Például a *természetesen, hogy...* szerkezeti keveredés típusának már a XVI. század első felében felbukkannak a nyomai, előzményei: *bizonyával, hogy szépök* (Sándor-kódex), *minden bizonyval, hogy...* (levélben) (22). Vagy az *-e* kérdőszónak a *nem* tagadószóhoz való kapcsolására akár Zrínyi Miklós eposzából is idézhetünk példát: *Tanakodék, nem-e hideglelés bántja* (21). Ez az érvelési mód szerintem problematikus, mivel egy nyelvi alakulat helyességét nem elsősorban történeti szempontból, hanem az adott kor sztenderdjéhez viszonyítva szoktuk megítélni. Vagyis ami Zrínyi korában, sőt a XIX. század második felében nem kifogásolható (pl. Ágai Adolfnál, a korszak elismert publicistájánál és szerkesztőjénél ilyen mondatokat találunk: „nem kuncsgortott mögöttünk Maczánek, a fiúk nyomába eresztett iskolai detektív, kémkedni az utcán, *nem-e járunk sétatálcával, s szimatolni a kávéházakban, nem-e hasalunk a biliárdasztal zöld mezején, vagy nem olvasunk-e tilalmas szerelmi lírát a szépirodalmi lapokban?*” – Porzó [Ágai Adolf]: Utazás Pestről Budapestre 1843–1907. Bp., 1908. 31), az mai köznyelvi szövegben – különösen, ha az valamelyik formális regiszterbe tartozik (pl. iskolai dolgozat, tankönyv, tudományos értekezés, közéleti megnyilatkozás) – már nem fogadható el fenntartás nélkül.

A mondattani változások fejtegetésében másutt is rábukkanhatunk néhány nem döntő jelentőségű, de vitatható mozzanatra. Például a 30. lapon az *el nem választható – nem elválasztható* kapcsán azt olvashatjuk, hogy a *-ható/-hető* képzőbórok csak tárgyas igékhez járulhat. Szórványosan azonban, félig normán kívüli helyzetben találhatók ilyen melléknévi igenevek, illetve mellékevek: *éghető* (film), *beköltözhető* lakás, sőt az újabb sajtónyelvben már ilyenek is: a pálya *nehezen evezhető* volt (további adalékok: KEMÉNY GÁBOR, A szintetikus kifejezőmód érvényesülése az újabb magyar nyelvhasználatban. In: 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Szerk. MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN. Bp., 2006. 593–4). Pár lappal később azzal az állítással találkozunk, hogy a cselekvő alanyú tárgyatlan igékből nem képezhetünk *-t* toldalékos igenevet, pl. *a [nemrég] *telefonált* vendég (32). Csakhogy a mai sajtónyelv rendszeresen folyamodik ehhez a képzésmódhoz az előidejűség, illetve a múltban való egyidejűség érzékeltetésére, pl.: „A körzeten *átrobogott* Fran nevű hurrikán letördelte a faágakat” (Magyar Hírlap 1996. szept. 10: 17; NSz.). De jóval régebbi példák is akadnak erre, pl.: „[az Olt] átrontott az *útját állott* havasoknak szirttorlaszain” (1869: Orbán Balázs; NSz.). Ennek ellenére fenntartom a *kapura tört Détári* típusának a „Nyelvművelő kézisztótár”-ban olvasható (enyhe) elmarasztalását (I. *befejezett melléknévi igenév használata*, az első kiadásban az 58., a másodikban a 65. lapon).

A teendők összefoglalásának elején nem tudok egyetérteni azzal, hogy a normával ütköző új változatok nem igényelnek beavatkozást (170). Ez ellentétben áll magának a szerzőnek a 72–3. lapon kifejtett, már idézett felfogásával is. Például a *nagyobb valamitől* (é. 'valaminél') vonzatot É. KISS KATALIN nem javítaná-e ki szerkesztőként egy kéziratban vagy tanárként egy dolgozatban annak ellenére, hogy ismeri a jelenség eredetét, és terjedését természetes, a nyelv rendszerét nem károsító folyamatnak tartja?

A második fejezet utolsó pontja a kétnyelvűségben beszélt magyar nyelvvel foglalkozik (91–125). Ez a rész friss adatokat közöl a határon túli magyarok lélekszámáról, a kétnyelvűek arányáról, majd régiók szerint mutatja be a kisebbségi magyarok kétnyelvűségének jellemzőit: a magyar nyelv

régiók szerint mutatja be a kisebbségi magyarok kétnyelvűségének jellemzőit: a magyar nyelv Erdélyben, a moldvai magyarok nyelve, a magyar nyelv a Felvidéken, a Vajdaságban, Szlovéniában, Kárpátalján és Amerikában. Külön alpont tárgyalja az anyanyelv fokozatos elvesztésének folyamatát: Nyelvi hiány, másodnyelv-dominancia, nyelvvesztés. A határon túli magyarság anyanyelvének állapotát a következőképpen foglalja össze a szerző: „A problémák abból fakadnak, hogy a határon túli magyar közösségek magyar nyelvhasználati lehetőségei korlátozottak. E közösségekben a magyar nyelv nem töltheti be valamennyi funkcióját, és a hiányzó funkcióknak megfelelő rétegei, változatai e közösségek tagjainak nyelvhasználatában nem fejlődnek ki” (124).

Ez a rész mintegy átvezeti az olvasót a másik nagy kérdésre választ adó harmadik fejezethez: Fennmarad-e a magyar nyelv?

Ebben először is nyugtalanító adatokat kapunk a határainkon túli magyar beszélők számának és arányának fogyatkozásáról, mégpedig egyre gyorsuló fogyatkozásáról, az asszimiláció ijesztő mértékéről (126–30). Ezután végigkísérhetjük a kisebbségi magyarságot a kétnyelvűségtől a dominancia-váltáson, majd a nyelvváltáson át az identitásváltásig vezető, egyelőre még csak hipotetikus, de rövid időn belül valósággá válható útján. Egy kisebb alfejezet az asszimilációs nyomás eszközeit rendszerezi: gazdasági, társadalmi, demográfiai, területi-adminisztratív, politikai, környezeti, nyelvi-kulturális és tudati asszimiláció (130–1). Az asszimiláció színhelyeként a vegyes házasságot és az államnyelvű iskoláztatást tárgyalja. Külön alpontok mutatják be a magyar kisebbségek oktatási helyzetét és egy esettanulmányon keresztül az iskolában zajló nyelvvesztést. Ha a nyelvcseré társadalmi és lélektani feltételei adva vannak, akkor az egy nemzedéken belül le is zajlik. A szórványok felmorzsolódnak, és csupán a vallási élet (pl. a református szertartás maganyelvűsége) késleltetheti az anyanyelv teljes feladását. Néhány községben a magyar a szakrális nyelv funkciójában fennmaradt ugyan, de az ott lakók már nem beszélnek magyarul (153). A nyelvi jogok kérdésével országonként (államonként) foglalkozik a kötet, majd kimerítő jellemzést nyújt a nyelvi jogok direkt és indirekt korlátozásáról, az ún. lingvicizmusról. Érdekesnek tartom szó szerint is idézni a lingvicizmus meghatározását: „nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés, a rasszizmus egyik válfaja” (156). A fejezet zárórésze a nyelvi jogok helyzetét mutatja be a világban, majd a magyar nyelv helyzetét az Európai Unióban. Ez utóbbinak az a sajátossága, hogy ha nem ápoljuk, nem őrizzük meg anyanyelvünket annak m i n d e g y i k funkciójában, idővel saját országunkban is olyan helyzetbe kerülhetünk az angollal szemben, mint a kisebbségi magyarság az ottani államnyelvvél szemben.

A könyvet záró negyedik fejezet a teendőket sorakoztatja fel, mégpedig két csoportra osztva. A nyelvi korpussszal kapcsolatos (korpusztervezési) feladatok a következők: 1. szókincsbővítés és -magyarítás; 2. az egyéni kifejezőképesség gazdagítása az iskolában; 3. a szaknyelvek egységesítése (itt meg kell jegyezni, hogy a 171. lapon a szerző állást foglal a disszertációk maganyelvűsége mellett). A nyelvstratégiai (státustervezési) teendők pedig ezek: 1. a kisebbségek nyelvi jogainak elismerése; 2. a magyar nyelv presztízsének és gyakorlati hasznának növelése; 3. a magyar nyelvhasználat színtereinek bővítése; 4. kiállítás az EU nyelveinek egyenjogúsága mellett.

É. KISS KATALIN ezzel a könyvével nagyszerű munkát végzett. A nagyon kis számú nyelvvellyességi és helyesírási hiba – pl. *túl* 'kívül' (61), *cappucino* (81), az idegen szó *kiváltása* 'helyettesítése, pótlása' (83), az alanyi–tárgyas egyeztetés elvétele (119 alul) – szóra sem érdemes. A Pesti Napló említése Kossuth kapcsán (90) nyilvánvaló elírás Pesti Hírlap helyett. A lényeg az, hogy a szerző olyan művet alkotott számunkra, amellyel új oldaláról mutatkozott be, és ez az oldala éppoly rokonszenves és tiszteletre méltó, mint korábbi munkássága.

KEMÉNY GÁBOR

József Attila, a stílus művésze

Tanulmányok József Attila stílusművészetéről

Szerk. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. A Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai.
84. Debrecen, 2005. 137 lap

A „XX. századi későmodernség klasszikusa”, József Attila születésének 100. évfordulója alkalmából – éppen a költő születésnapján – megrendezett stilisztikai tanácskozás anyagát tartalmazza a tiszteletre méltó gyorsasággal, még 2005. december 3. előtt, tehát a József Attila-évben meg is jelentetett kötet. – Az előadások írott változata, a kötet tanulmányai sokszínű, invenciózus megközelítéssel, témaválasztásukkal és igényességükkel tűnnek ki. Ez a tény a kiváló szerkesztőn és szerzőkön kívül dicséri a magyar stilisztika mai állapotát, sokféleségében korszerű voltát. – A tanulmányokat kötetbeli sorrendjüket követve ismertetem röviden.

FEHÉR ERZSÉBET „Az önkép és önbemutató változatai József Attila leveleiben” című dolgozata keresi a költő leveleinek és versbeli motívumainak összefüggését. Az elméleti bevezetőben a levél (magánlevél) pragmatikai megközelítésével a személyközi aspektusoknak és ezek nyelvi formáinak, a kommunikációs stratégiáknak mentális és szociális indítékait vizsgálja, megállapítva, hogy emellett a magánlevelezésben (amely legközelebb áll a beszélgetés közvetlenségéhez) kölcsönösen is hatnak egymásra a résztvevő személyek. Forrásanyagként két korszak, két meghatározó viszony, a fiatal József Attilának családtagjaihoz szóló, valamint a költő életének utolsó évében Flórához írt leveleit választotta ki. Az elemzés meggyőzően igazolja, hogy József Attila már ifjúkori leveleiben megfogalmazta később kifejtett esztétikai nézeteinek csíráit. A levelezés és az életmű tartalmi, motívikus kapcsolata, időbeli egybeesése vagy eltolódása alkotáslélektani szempontból információértékű. – Az 1920–23-ban nővéreire és sógorához írt leveleiből kiviláglik, hogy a körülmények – a családtagjaival való felemás viszony – szerepjátékra kényszerítik, időnként azonban kilép a szerepből a valódi én. Utolsó szerelmével, Kozmutza Flórával való levelezését, Flórához írt 45 levelét mint megrázó valómást, a költő utolsó hónapjainak drámai dokumentumát mutatja be FEHÉR ERZSÉBET. A tanulmány elemzi a levelekből kiolvasható, József Attila pszichikai állapotából eredő magatartás-, hangulat- és igényváltozásokat, az önértelmezés tragikus fordulóit. A levelekben megfogalmazódnak a Flóra-versek motívumai. A levelek (köztük a búcsúlevelek) alapján megrendítő megállapítással zárja tanulmányát a szerző: „József Attila, az ember nem akarta túlélni József Attilát, a költőt.”

JENEI TERÉZ egy másik korszak leveleit elemzi, a stílus rétegződését vizsgálja a költőnek Vágó Mártához írt leveleiben. A szövegeket a FEHÉR ERZSÉBET által sajtó alá rendezett, az Akadémiai Kiadónál megjelent „József Attila válogatott levelezése” című kötetből választotta ki. A tanulmány a levélről mint szövegről megállapítja, hogy bár a költők levelei nem köznapi szövegek, mégsem tipikusan szépirodalmi művek. Elméleti kiindulása szerint minden szöveg belső stílusrétegzettséget mutat, s ezek egymásra hatva kölcsönviszonyba kerülnek egymással. A stílusösszetevőket TOLCSVAI NAGY GÁBORNAK „A magyar nyelv stilisztikája” című művében (Bp., 1996.) meghatározott változók szerint rendezi, melyek: magatartás, helyzet, érték, idő, hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok. A levelekben a stílus és a hangvétel, a nyelvváltozatok sokfélesége jelenik meg az elemzés szerint, a költőiség, a komplex képek, a leveleknek és a költő e korszakbeli lírájának motívikus összefüggései a szépirodalmi szövegekhez közelíti ez írásokat is.

SZABÓ ZOLTÁN „József Attila egyéni stílusának jellemzése szövegstilisztikai alapokon” címmel közölt tanulmányt. A szövegstilisztika – állapítja meg – interdiszciplináris tudomány: a stilisztika része, de alapja a szövegtan. Az egyéni stílus fogalmát a szöveghez köti, a szépirói stílus és az egyéni stílus is stílustípus, elvonatkoztatás, általánosítás eredménye: szöveg(ek) feletti jelenség. Más szempontból az egyéni stílus struktúra: a stíláriás sajátságok és az ezeket alakító eszközök szerves egységet alkotnak. – Vizsgálati módként a szövegtípustól való meghatározottság elvét és az egyéni stílusban az irányzati sajátságok felfedezését választja a szerző. A költő egyéni stílusáról a következő fontos

megállapításokat teszi: egész pályáját végigkíséri – de soha nem domináló – a stiláris játékoság. Irányzati jellemzői változók: szimbolizmus, impresszionizmus, avantgard, expresszionizmus, szürrealizmus, népköltészet – legfontosabb azonban a tárgyias-intellektuális stílus, a klasszicizálódás. Ez egyszerűsödést, tiszta és fegyvelmezett kifejezésmódot hoz magával. A szerző hangsúlyozza, hogy az egyéni stílusnak szövegstilisztikai megközelítése csak az egyik lehetséges mód; egzaktásra és objektivitásra törekvő mai stilisztikáinknak még vannak e téren megoldandó feladatai.

KEMÉNY GÁBOR „...dudást a fuvolás...» (Babits-motívumok József Attila-versekben)” című tanulmánya a két költő viszonyát elemzi. József Attila Babits költészetének egyik legjobb ismerője volt a 30-as években – állapítja meg. A fiatalabb költő részéről a kritikátlan rajongás, az apát kereső kapcsolódási vágy, majd versengés, elhatárolódás követi egymást Babitscal való kapcsolatában. – A posztmodern irodalom és irodalomtudomány kulcsfontosságot tulajdonít az intertextualitás jelenségének. KEMÉNY GÁBOR – gazdag szakirodalmi anyagra támaszkodva – felsorakoztatja a filológia eddigi eredményeit azokról a Babits-áthallásokról, amelyek József Attila költészetében fellelhetők: a Babits-hatást folyamatosnak tartja; ennek igazolására kiemel néhány átvételt: elsőként Babits „Cigánydal”-ának hatását a „Tiszta szívvel” kezdősoraira. Az átvételek – írja – önmagukban is tanulságosak, emellett rámutatnak József Attila „munkamódszerére és az irodalmi hagyományhoz való viszonyaira”.

BENCZE LÓRÁNT „Ómagyar Mária-siralom – József Attila: Óda. Kognitív és szociokulturális összehasonlítás” címmel írt dolgozata annak kifejtésével indul, hogy a különböző korokban létrejött műalkotások között nem értérendi, csak időbeli, technikai különbség állapítható meg: a maga módján bármely kor alkotása tökéletes és tökéletesen művészi lehet, mivel „minden kultúra kitermeli magából a legmagasabb rendű műalkotásokat”. – A kulturális és társadalmi paradigmaváltás alapján jellemző különbségeket vehetünk észre a két költemény között: az Ómagyar Mária-siralom korában az anya-szűz paradigma jellemezte az európai kultúrát; mára a megszenvedett áldozatvállalást az örömkeresés váltja fel. Az Óda a tanulmány szerzője szerint a középkori és a posztmodern paradigma között valamiféle modern átmenetben helyezkedik el, a nő mellett még megvan az anya óhajta; a vágyott, harmonikus családi idill az Ómagyar Mária-siralomban a mű elején, az Ódában a befejező sorokban tűnik fel. Az eltérő kulturális paradigma ellenére mindkét költeményben azonos technika halad végéig: „a veled történés” egyenlő a „velem történés”-sel, s ez mindkettőben kozmikus történésé tágul.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR „»Leng a lelkem«. Egy metafora világa József Attila költészetében” című tanulmányában az Elégia elemzése a kognitív szemantika elvein és metaforamagyarázatán alapul. A szerző szándéka, hogy hozzájáruljon a költő személyiségértelmezéséhez. – Kiindulása szerint nem ismeretlen a fentről lefelé ereszkedő perspektíva, de – például Petőfi költészetével ellentétben – József Attila költeményében ez nem a leíró költészet vázát adja, hanem a szubjektumot lényegében a máshoz való viszonyában megalkotó lírai beszélő szólal meg. E műveletben a *fent* a kognitív metaforaalkotás szerint a jó, a *lent* a rossz fogalmi szerkezetet hordozza. A lefelé ereszkedés tapasztalatilag összekapcsolódik az ismeretlennel, a pusztulással. A fentre vonatkozó egyetemes metafora nem érvényesül, s ez elősegíti a vers értelmezését. – A *leng a lelkem* metaforának, illetve a vers egészének értelmezésében fontos a lírai beszélő egyes szám első személyűsége, a *lélek* harmadik személyűsége, valamint a tárgyias és a metaforikus szövegrészek váltakozása: a metaforikus részek a lírai beszélő jelenlétét, a tárgyiasok az eltávolítását jelentik; így hullámszerkezet alakul ki. A *leng* ige jelentésszerkezete a lírai világban jelentős szerepet játszik. A fogalmi metafora versbeli értelmezhetősége összetett: a felfüggesztettség vonatkozik a tehetetlenségre, a nem cselekvő jellegre – s a halálra. A szubjektum „felfüggesztettségének” a leképezése – az elemzett Elégia mellett – az 1930-as évek elején más József Attila-versekben is fellelhető (Holt vidék, Külvárosi éj, Téli éjszaka), továbbá hasonló fogalmi metaforák jelennek meg más verseinek (Reménytelenül, A város peremén) egyes részeiben. – Az elemzés konklúziója: József Attila így jellemzett metaforizálása jellegzetesen későmodern poétikai eljárás: eltűnik a líra vallomásos jellege, a „történi lét” válik magától értetődővé.

DOMONKOSI ÁGNES „»Belül és, de kívül éget«. A kint-bent viszonylat megjelenítése József Attila költészetében” címmel írt tanulmányt. A címben megjelölt jelentésstruktúrák – mint a szerző írja – lehetőséget adnak a szubjektum és a világ viszonyának orientációs metaforák révén való megjelenítésére. A költő világában a téri jelleg erőteljesen megjelenik; s ez a tér „mindig szerkesztett, hierarchikusan vagy külső-belső részekre tagolt” – idézi a szerző BENEY ZSUZSÁTÓL. – József Attila költészetében a *kint* és *bent* ellentéte és egysége olyan jellemző, hogy reprezentáns darabjaiban is szerepet kap (A város peremén, Eszmélet, Nagyon fáj). A térvizsolyon képszerű megjelenítésének egyre összetettebbé válását legkiforrottabban az Óda mutatja. A belül megjelenített külvilág ábrázolása itt eltér a tanulmányban elemzett többi költeménytől, az Óda képi megjelenítése a második személyt (nem az első) ábrázolja ilyen módon. A kint és bent közötti határt átlépi, a belső világ ábrázolása a *tartály* – *folyadék*, az *úr* – némely versben *világúr*-ré tágulva – metaforákban jelenítődik meg. A tájversekben a táj metaforikussága vagy leíró jellege a szövegegészek vizsgálatával dönthető el: a külső tájak belső tájaknak, érzéseknek megjelenítései lehetnek-e. A kint-bent viszonylat vizsgálata feltár olyan metaforákat is, amelyek a kint-bent határán állnak; ezek a SZILÁGYI N. SÁNDOR által paradox helyeknek nevezett metaforák a *seb*, a *ketrec*, a *rács*, vagy éppen a *magány sívege* a „Magad emésztő...” című költeményben. – A tanulmány összegzése szerint (miként a tanulmány elemzései is ezt mutatják) a tárgyalt viszony több szinten értelmezhető József Attila költészetében: az általános érvényű témaformák olyan lehetőség, amelyre további képi síkok épülhetnek.

PORKOLÁB JUDIT – BODA ISTVÁN KÁROLY „A mikrovilág József Attila költői nyelvében” című tanulmánya kiemeli, hogy József Attila költészete a teljességet, a mindenséget foglalja magába, a makrovilágból a mikrovilágba is eljut. A mikrovilágot kívánja megragadni a tanulmány, főként a költő természeti képeiből válogatva, melyek előhózzák „a lírai ében lejátszódó érzelmeket”. Bemutatják az elemzések – az egész életműből válogatva –, hogyan válnak a verselemek filozófiai öntükrözéssé. A kiválasztott költeményrészletek elemzése rávilágít a költő életművének összefüggő, egész voltára. A jellemző részletek kiválasztásában segítette a szerzőket a modern számítógépes programok, az Internet, a Verstar CD-ROM használata.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES „...csecse becse ajándék...” című munkájában a szerző hiányolja a József Attila-szakirodalomból a költő nyelvének játékoságával való alaposabb foglalkozást, összefoglalva a szórványos, erre vonatkozó megállapításokat. A továbbiakban a költő lényének játékoságáról, nevének játékos használatáról, a tragikum és a játékoság ellentmondásáról, illetve a játékoság tragikus felhangjáról közöl adalékokat. Számos szempontból elemzi a Születésnapomra című költeményt, rámutat a költemény és a „Curriculum vitae” kapcsolatára: „megfeszített komolysággal sikerült a könnyedség és a komolytalanság látszatát keltenie” – idézi SZABOLCSI MIKLÓS véleményét. A vers játékosága SZABOLCSI és TVERDOTA GYÖRGY elemzésében is jelen van. A *csecse becse* különféle, eltérő értelmezése, értelmezhetősége azért is lehetséges, mert a versben az áthajlás (enjabement) más sorokban is előfordul. – SZOBOSZLAY ÁGNES elemzi a költemény játékoságának tényezőit (hangrendi ellentét, a hosszabb és a rövid sorok váltakozása, szójátékszerű megoldások stb.). A forma mintájául francia költemény, de akár erdélyi népdal is szolgálhatott. A formát több magyar költő is követte, többnyire szintén születésnapi verseikhez véve át. Ez nyilvánvalóan nem plágium, hanem tisztelgés József Attila emléke előtt, más szempontból az intertextualitásnak egyik típusa.

PETHŐ JÓZSEF „Adjekciós alakzatok József Attila verseiben” címmel közölt tanulmányt a kötetben, mely szerint a költő életművének eddigi vizsgálói, bár rendkívül gazdag a József Attila-szakirodalom, nem foglalkoztak elmélyült részletességgel azzal, hogy „kitüntetett, gazdag, jelentésszerkezeteket létrehozó szerepe van az alakzatoknak”. Egyáltalán: „írásmódjának és poétológiájának” megértésére csak kifejtés nélkül, a felszínen jelentkeztek kísérletek. A szerző szerint az adjekciós alakzatok különösen meghatározó szerepük az életműben. A továbbiakban a fontosabb altípusokról szól, majd a prototipikusnak mondható halmozásnak szemantikai struktúráját vizsgálja. Igazolni kívánja, hogy az adjekciós alakzatok jelentésképző tényezőként vannak jelen József Attila költészetében, az előforduló típusok szerkezeti és szemantikai szempontból változatosak, továbbá bizonyos korszakokra és

hatásokra különösen jellemzők (Ady-hatás, avantgard, népiesség). A tanulmány sorra veszi az életműben fellelhető fontosabb adjekciós alakzatokat a vers(részlet)ek találó elemzésével. A adjekciós alakzatok jelenléte – főként a halmazás – domináns a költő életművében, mint megtudjuk, a legnagyobb versekre (A Dunánál, Kész a leltár) is jellemző. Igaza van a szerzőnek: további, akár monogratikus feldolgozásuk is kívánatos volna.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA „Kérdésalakzatokra épített József Attila-i verskompozíciók” című tanulmánya – annak megállapítását követően, hogy a költő szövegeinek retorizáltsága milyen jellemző sajáttság – azt a kérdést kívánja megválaszolni, a kérdésalakzatok mennyiben válnak retorikai szervezőerővé, a költő kérdésalakzat-használata szövegszervező eljárásként funkcionál-e. – A szerző három József Attila-vers elemzésével különböző időpontokban keletkezett, eltérő típusú költemények eltérő kérdésalakzatainak eltérő funkcióit elemzi, elsőként az 1932-ben írt „Mondd, mit érlel...” című költeményben a felszólításnak és kérdésnek komplex alakzattá összefonódását, ennek versszakkezdő ismétléseinek ritmusteremtő voltát taglalja. Az álfelszólítások és az interrogációk gondolatritmust alkotnak, párhuzamosító jellegük révén összefüggnek a kérdések, mégis a versszakok relatív önállósága részekre tagolja a verset, s a montázsokból teremtődik meg a versegész. A verszariatban a költőt jeleníti meg a „retorikai én”. „Az általánosításnak ezzel a gesztusával némileg elidegeníti magától ezt az emberi sorsot, ugyanakkor [...] a személyes érintettséget jelzi” – s „kérdésformájú önimprezatívusok” soraként fogható fel az utolsó versszak ismeretében a vers. – Az 1934-ből datálható „Magad emészti” című költeményben a formális kérdések „a költészettörténeti hagyomány szerint” Babits Mihályhoz szólnak. „Álinterrogatív beszédhelyzetben” az azonosítható személyhez intézett kérdés is alakzattá válik („Így volt? Sajnálom, kár volt”). – A „Már értelek. Mit érsz vele?” töredéksorban az interrogáció típusú kérdésalakzat tagadó értelmű, s folytatásos, a gondolatsorba szervesen beépülő mondatot hoz létre. A forma a párbeszédet imitálja, s a kortárs és nagyon tisztelt költővel való kapcsolat lehetőségének óhaját jelzi. – A harmadik, az önmegszólító verstípusba tartozó, kései költemény a „Karóval jöttél”. Ebben a jövőtlenség érzése, a teljes kiábrándultság kifejezése az „S hány hét a világ? Te bolond”. – Az önvizsgálatra készítő és interrogációból álló kérdéspárok sora „a létezés tragikumával való szembenézést árulják el”. A páronként összetartozó kérdések, közülük a párok második tagja interrogáció: „Szeretnél? Magához ki fűzött? Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?” kétpólusú megengedő árnyalatot hordoznak TÖRÖK GÁBOR szerint. – A kérdések tehát műalkotásalkotó struktúrák, a költői nyelv stilisztikája és retorikája „az elembeli reprezentáció” hitelesítőjévé válik.

TÁTRAI SZILÁRD „Táblémavázlat a lírai diszkurzusok résztvevői szerepeinek stilisztikai vizsgálatához” című írása József Attila két verse (Kosztolányi, Nagyon fáj) alapján nyelvészeti kiindulópontból kérdőjelezi meg a lírai szövegek referenciális olvasásának adekvátságát, amely József Attila költeményeit illetően csábító lehetőség volna; azaz a költeményeket nem értelmezhetjük a valóságos szerző élettörténetének dokumentumaiként. A két – e szempontból elemzett – vers egyaránt 1936-ban keletkezett. – A megközelítés nyelvészeti; nem olyan értelemben stilisztikai, hogy a nyelvi stílus vizsgálatát helyezni középpontba, hanem azzal a stilisztikaértelmezéssel rokon, amely a stilisztika keretében irodalmi szövegek nyelvészeti elemzését kívánja megvalósítani. Nem is az irodalomtudományi érdekltségű poétikai vizsgálatokhoz áll közel; az eltérő diszciplínáknak tehát más perspektívájuk. Ez azonban nem zárja ki a „dialogikus viszony megteremtésének lehetőségét” közöttük. – A lírai beszédhelyzetben – eltérően az epikai és a drámai beszédhelyzetektől – nem a narrativitás a meghatározó. Ennek ellenére a lírai szövegek is idézhetnek különböző szereplői szövegeket (József Attila több verse, pl. „Thomas Mann üdvözlése”). Tehát nem az a fő különbség a líra és az epika-dráma között, hogy egyetlen „beszédesemény kötődik hozzá”. Fontos megállapítása, hogy a szépirodalmi diszkurzusokat általánosságban nem a közvetlen referencialitás kizárása, hanem az azon való túllépés jellemzi. Aki tehát József Attila költeményei közül bármelyiket is életrajzi dokumentumként értelmezi, „vagy rossz irányba lép, vagy elmulaszt egy nagyon fontos lépést megtenni”. A lírában, ha van egyáltalán történet, csak háttérként kaphat szerepet az értelmezésben: a történetileg kialakult műfajok mindamellett nem zárt rendszerek. – Ha az *én* és a *te* viszonya a lírai alkotásban explicitté válik, akkor előtérbe

kerül a nyelvi tevékenység interszjektív és interperszonális jellege. Ennek alakulását vizsgálja a szerző a két, fent megnevezett versben. A „Kosztolányi” című vers az aposztrófé alakzata, egészében. A költőtárs előtt tiszteleg halála alkalmából egy fiktív dialógust alkotva. A *te*, azaz a megszólított Kosztolányi, az első személy azonban egyes és többes számú; megteremtve az interszjektív és interperszonális viszony különböző változatait. A „Nagyon fáj” című költeményen is folyton módosul a diszkurzív pozíció. A szerző a 28 versszakot nagyobb egységekben nézve vizsgálja e változásokat, a kommunikációs helyzet változásait, egy-, illetve többértelműségét. A lírai szöveg olvasójának – írja a szerző – mindenkor bele kell helyezkednie a különböző perspektívákba, azok változásait követve lehetséges az értelmezés.

A tanulmánykötetet értékelve azt mondhatjuk, hogy a szerzők elméleti alapon közelítenek valamely – a sablonosságot messze elkerülve kiválasztott – kérdéshez, s nemcsak a magyar és nemzetközi szakirodalom kiváló ismeretében, hanem saját vitakészségüket is felhasználva fejtik ki a témát, de nem erőszakolva véleményüket az olvasóra. A költő művészete e változatos témaválasztásra kiváló lehetőséget nyújt. Más oldalról nézve pedig azt igazolja a kötet, hogy a stiliztika ma is kiváló magyar kutatókat tudhat magának, és nyert meg a maga területének.

V. RAISZ RÓZSA

Stílus és jelentés Tanulmányok Krúdy stílusáról

Szerk. PETHŐ JÓZSEF – JENEI TERÉZ. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXI.
Tinta Könyvkiadó, Bp., 2004. 113 lap

Krúdy világának a stílus révén kibomló sokszínűségét, titokzatos gazdagságát tárja elénk az a tanulmánykötet, amely a szerző születésének 125. évfordulójára rendezett nyíregyházi tudományos emlékülés előadásából született meg. A Krúdy-próza nyelvi és stiláris összetettségének minden tanulmány más és más mozzanatát ragadja meg: a tematikai és módszerbeli sokféleség révén kirajzolódó összkép egésze pedig alkalmas arra, hogy e stilárisan rétegzett, többszólamú, de a változatosságból mégis mindig egységes látomásos egészet szintetizáló szövegeket teljességükben mutassa meg.

BENCZE LÓRÁNT írása a magyar prózahagyomány retorikusságának folytonosságába elhelyezve mutatja be a Krúdy-novellák makroszerkezetének egy sajátosságát. A „Palócföld – XIX. század, Szepesség – XX. század, Székelyföld – XXI. század” című tanulmány (9–15) a megjelölt hármas összevetésre épül: Krúdy két novellájának indítását állítja párhuzamba Mikszáth és Bayer Zsolt két-két írásának bevezetésével, hatásosan bizonyítva azt, hogy a novellák indításai az exordiumhoz az ókori retorikákban előírt eszközök alkalmazása révén valójában mesteri szónoki bevezetések. A szerző meggyőző alapossággal tekinti végig a bevezetés szokásos összetevőinek: az alaphang megadásának, a jóindulat megnyerésének, a figyelem, az érdeklődés felkeltésének megvalósulását az egyes novellákban, elemezve a szövegindító bekezdések minden összetevőjét. Megvizsgálja emellett a bevezetések szerkezeti tagolódását is: az olvasók megszólítását, a kitérést és az olvasó és a beszéd tárgya közötti közvetítést. Az elemzett novellák mindegyike drámaian indul, és a kezdetükön felvázolt gond a történet végére sem oldódik meg, a retorikai megközelítés pedig ennek a szerkezeti sajátosságnak a szerepére is rámutat. A vizsgált novellairók ugyanis „látszólag könnyedén kirázzák a kisujjukból az olvasónak hallatlanul élvezetes semmit mondást. De csak látszólag, mert mindeközben az étellel szűkséggéppen velejáró konfliktusok feloldására, a kudarctűrésre és a be nem csaphatóságra nevelnek” (10–1). A különböző szerzők írásait azonos módszerrel elemző tanulmány több tekintetben is tanulságos: egyrészt szemléletes példákkal illusztrálja a magyar próza retorikusságának hagyományát, más-

részt ezáltal azt is igazolja, hogy az antik retorika szempontjai nemcsak a szónoki beszéd, hanem más műfajok esetében is közelebb vihetnek a szövegszerkezet megértéséhez.

CZETTER IBOLYA Krúdy stíluszintézisét bemutató dolgozata (Stíluszintézis Krúdy Gyula: Pesten lakott egy fuvolás című novellájában; 16–24) kiváló példája annak, hogy egy-egy novella átfogó stilisztikai elemzése is alkalmas módszer lehet a szerző polifonikus stílusának jellemzésére, hiszen a különféle stílustendenciák összeforrott egységet alkotnak írásaiban, és így akár egyetlen alkotásban is kimutathatók. Az elemzett novella pedig azért is különösen jó választás, mert olyan művészileg kimerült írás, amelyben Krúdyra jellemző módon „a jelentéktelenség mondatos fabuláról (...) a szűzsére, az előadásmód segítségével felfogott jelentésre és a modalitásra terelődik a figyelem” (17). A szerző végigkövetve a Krúdy-alteregő főhős egyik nőtől a másikig vezető útját részletesen bemutatja az életképek hangulatát megteremtő stíluseszközöket. A halmozás, az epizodikus, jelenetező szövegszervezés, az időérzekeles nyelvi eszközök révén történő relativizálása, az indázó mondat- és szövegszerkezet, az anaforikus szerkezetek, a lelki folyamatok képszerű megjelenítése egyaránt hozzájárulnak a szöveg stílárius összetettségéhez. Az alapos és mindig funkcionális elemzés rámutat az elbeszélői attitűdnek a lírai jellegből és a kontrasztként mindig jelenlévő iróniából adódó ellentmondáosságára, amely Krúdy világának egyik meghatározó sajátossága.

Ahogy CZETTER IBOLYA egy jellegzetes novella, EÖRY VILMA egyetlen jól megválasztott mondat alapos elemzése révén mutatja be Krúdy stílusának, szövegszerkesztő eljárásainak néhány meghatározó sajátosságát (Egy Krúdy-mondatról. Mondatszerkezet, szövegszerkezet, pragmatikai jelentés, 25–32). A „Napraforgó” című regény egy mondatának kiválasztását az indokolta, hogy „esszenciálisan tartalmaz nagyon sok motívumot, ill. szerkezeti sajátosságot, amelyek a regényben, de az egész Krúdy-életműben is meghatározó stílusértékkel bírnak” (25). A szerző kiváló példáját nyújtja annak, hogy a tüzetes mondat szerkezeti elemzés hogyan állítható a stílus értelmezésének szolgálatába. A grammatikai elemzésre szervesen épül rá a mondat alakzatainak bemutatása, hiszen a grammatikai forma teszi lehetővé a párhuzamos és chiasztikus szerkezetek megvalósulását is. A mondat szerkezetének felvázolása után a regény makroszerkezetéről sajátos szemszögből ad áttekintést a szerző: mivel az epizódyszerű történeteket a szereplő személyek kötik össze, az egyes fejezetekben megjelenő szereplők kombinációinak bemutatása is alkalmas lehet a szövegkonstrukció megjelenítésére. A tanulmány összegző fejezete sikeresen kapcsolja össze a mondat és a szöveg szerkezetéről és jelentéséről mondottakat: a részben véletlen szerkezeti megfelelések a mondat és a szöveg visszafogott, álmodozó, emlékező hangulatának hasonlóságát erősítik, sőt a mondat fő motívumai egyben a regényben is kulcsszereplők. Az egy mondatból kiinduló, ezért merész, de mégis meggyőző eredményekre vezető elemzési módszer látványosan mutatja meg, hogy miként képződik le, és hogyan ragadható meg egy szöveg részleteiben annak egésze.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ tanulmánya a Krúdy-próza egy olyan stílus-teremtő eszközét ragadja meg, amely nagymértékben hozzájárul a szövegjelentéshez azáltal, hogy a cselekményszinthez képest megteremt egy, a krúdys ábrázolásra igen jellemző kvázi-szintet (A *minthás* társítások funkciója Krúdynál; 33–6). Az eseményt vagy gondolatot kommentáló szubnexió és az emlékképeket kapcsoló konkaténáció alakzatai *minthás* társítások formájában, kvázi-kijelentéseként jelennek meg. A következő funkcionális elemzés ezeknek a társításoknak a működését tárja fel: egyik funkciójuk lehet a múlt és a jelen határainak egybemosása, emellett igen gyakori szerepük „a jelentéktelenségből való kimozdítás”, vagyis a történethez képest értéktelített kvázi-szint teremtése, és ennek ellenkezője is, az ironikus leleplezés, vagyis egy értékmegevonó kvázi-szint érvényesítése is. A *minthás* társítások világtérítő szerepét jól választott példákkal illusztráló tanulmány meggyőző arról, hogy a megemelés és a leleplezés ellentétező szerepei kölcsönösen indokolják egymást, és hogy ezek a szerkesztésmódok is hozzájárulnak ahhoz, hogy a mindennapi, kisszerű dolgok költészetté váljanak Krúdy sajátos realizmusában.

Krúdy írásainak elbeszélő technikái mutatják azt a változást, amely a korszak prózairodalmának narratív magatartásában bekövetkezett: a tárgyilagos külső nézőpontot, a mindentudó narrátort fel-

váltja a hősök reakcióit közvetítő, a személyes részvétel képzetét keltő, több narratív perspektívát összefogó közlésmód. JENEI TERÉZ írása (*A szabad függő beszéd mint stílusalakító tényező* Krúdy Gyula Napraforgó című regényében; 37–43) átfogó elméleti alapozás után részletes elemzések révén mutatja be, hogy milyen szerepe van ebben a változásban a szabad függő beszéd alkalmazásának. A szerző áttekinti a szabad függő beszéd különböző megközelítéseit, és úgy véli, hogy a különböző felfogások olyan egymást kiegészítő szempontokat nyújtanak, amelyek mindegyike érvényesíthető lehet az értelmezésben. A regény narratív struktúráját áttekintve megállapítja, hogy a narrátor és a szereplők megnyilatkozásainak és vélekedéseinek sokszor szétválaszthatatlan egybefonódása miatt annak egyik legmeghatározóbb tényezőjévé a szabad függő beszéd, illetve a hősök gondolataiba betekintést adó szabad függő gondolat válik. A SZFB megjelenhet elkülöníthető módon egy-egy gondolat erejéig, de hosszabb szövegrészekben is, és néha csak pragmatikai és szemantikai jellemzők bevonásával állapítható meg, hogy éppen a narrátor vagy a szereplő beszél. A szerző a mezoszintű szövegrészek elemzése révén nemcsak a SZFB egyes előfordulási lehetőségeit mutatja be, hanem azt a funkciót is sikeresen érzékelteti, amelyet ez a narratív lehetőség a vallomásos magatartás és az ironikus távolságtartás együttes érvényesülésében betölthet.

A Krúdy-életmű egyik legjobb ismerőjeként, stílusának, nyelvi képeinek alapos elemzőjeként KEMÉNY GÁBOR ebben a kötetben az író világának két igen meghatározó képzetkörét: a szakralist és az erotikust, és azok összekapcsolódási módjait vizsgálja (*A szakralis és az erotikus viszonya* Krúdy prózájában; 44–53). „Az útítárs” című kisregény képalkotásában BORI IMRE már kimutatta e két szféra összefonódását, KEMÉNY átfogó elemzése viszont egyrészt a vizsgált művek körét is kibővíthetőnek tartja, másrészt azt is igazolja, hogy ezek a területek nemcsak a képek, hanem a cselekmény és az azt kísérő asszociációk szintjén is összetartozhatnak. A vallásosság és érzékiség kapcsolatának rövid kultúrtörténete a gondolatmenet érdeklődést keltő bevezetéseként megmutatja, hogy a középkorban a vallásos elragadtatás jelent meg erotikus képekben, Krúdy korához közeledve pedig egyre inkább az erotika fejeződik ki szakralis motívumok révén. A Szindbád-novellákból származó gazdag példanyagot az alapján rendszerezi a szerző, hogy a vizsgált képzetek a cselekmény szintjén, a főhős asszociációiban vagy pedig a nyelvi képek szintjén jelennek meg. Meggyőző szövegrészekkel igazolja nemcsak a két képzetkör szoros kapcsolatát, hanem azt is, hogy Krúdynál az asszociációk és a képek is az erotikából indulnak ki, és azt szemléltetik a szakralis elemek révén. A vallásos és az erotikus motívumok kapcsolódása formateremtő, szövegszervező elvvé is válhat egyes írásokban: a szerző több olyan művet is bemutat, amelyekben ez a kapcsolat meghatározóvá válik. „A zöld fátyol” és a „Setétke” című novellákban részletesen tárgyalja ezeket a motívumokat, és utal a „Kleofásné kakasa” című elbeszélés ilyen sajátosságaira is. „Az útítárs” című kisregényben pedig mozzanatról mozzanatra elemzi a különböző szinteken megvalósuló, egymás hatását erősítő kapcsolatokat. A Krúdy motívumkincsének átfogó ismeretéről tanuskodó és a két motívumkör világirodalmi vonatkozásaira is kitékintő tanulmány végkövetkeztetése szerint „Krúdy a vallással érzékelteti az erotikusát. Krúdy tehát ebben a tekintetben nem az ószövegségi-középkori, nem is a manierista-metafizikus, hanem az huysmansiwilde-i, azaz a praeraffaelita-szeccsessziós típusba sorolható be” (52).

Az emlékező attitűd Krúdy műveinek meghatározó sajátossága, PETHŐ JÓZSEF írása („Az emlékezet, amely váratlanul valahonnan idetévedt”. Emlékezés és halmozás Krúdy N. N. című kisregényében; 54–61) ezért az emlékezés kulcsszeréből kiindulva „az emlékező Krúdy-szövegek modellálásához kíván hozzájárulni az író egy jellegzetes szövegének, az N. N. című kisregénynek és e szövegen belül főképp a jellemző stílusajátosságként megjelenő halmozásoknak a vizsgálatából adódó néhány szemponttal és elemzési gondolattal” (54). Az emlékezés folyamatának és a nyelvi reprezentáció összefüggésének érzékeltetéséhez a szerző tömören, de jól követhetően vázolja fel a megismeréstudományak a reprezentáció szintjeiről alkotott modelljét, majd erre építve azt vizsgálja, hogy az emlékezés nyelvi reprezentációjában milyen szerepet játszhat a halmozás stílusalakzata. Átgondolt és teljes képet adó rendszerezése szerint a halmozás megjelenítheti az asszociációban érvényesülő szomszédosság törvényét, például a szülői ház mentális képéhez tartozó alkotótágok felsorolásával. Másrészt lehet

a halmozás tudáskeretek megjelenése, így például a kisregény egyik szereplőjének, Juliskának a megjelenítésében a halmozásban rögzített jegyek a vizuális reprezentációhoz tartoznak, és azon belül is főként a barna szín kap kiemelt szerepet. Harmadrészt a halmozás alakzata az elbeszélés és az emlékezés nehézségeinek felidézőjévé is válhat: „a szinonim tagokból álló halmozás (...) az emlékező mechanizmus fontos jellemzőjével is kapcsolatban áll, állhat: nevezetesen az emlékezet bizonytalanságának leküzdésére való törekvéssel, azaz az emlékkép élesztésének szándékával” (59). PETHŐ a holista kognitív nyelvészet elméleti alapjain, az emlékezetkutatás legújabb eredményeit is felhasználva olyan önálló és eredeti elemzési módszert alkalmaz, amely új szempontból tárja fel azt, hogy miért is tekinthető Krúdy a történetmondás és koherenciateremtés megújítójának.

SZABÓ ZOLTÁN stílustörténeti keretben, a szecesszió egyik legjellemzőbb stílusvonásának vizsgálata révén közelíti meg Krúdy írásművészetét „Az indázás stílusformái Krúdy prózájában” című tanulmányában (62–8). Az indázás, vagyis a hullámzó, kígyózó vonalvezetés mint díszítő motívum minden művészeti ágban jelen volt a szecesszióban, a szerző által átfogóan rendszerezett nyelvi megvalósulási formái pedig a szépirodalomban is érvényesültek. Az indázás egyik lehetősége a kígyózó tárgyakra, jelenségekre utaló szavak használata. A tanulmány számos ilyen, gyakran metaforikusan használt kifejezést sorakoztat fel a Krúdy-szövegekből, hangsúlyozva azt is, hogy ezek általában nem elszigetelten, hanem egymáshoz kapcsolódva, folytonos szövegrészekben fordulnak elő. E szavak előfordulása mellett – az indázást metaforikusan értelmezve – a tulajdonképpeni indázó stílusformát a hullámzó vonalú mondat- és szövegszerkezetek alkotják, melyeknek számos, különböző módon tagolódó típusa különíthető el. A szerző három különböző szerkezetfajtára hoz a stílus díszítettségét meggyőzően illusztráló példákat: bemutat felsorolásra épülő, mellérendelő szöfűzereket; ismétlődő ívekre épülő szerkezeteket, és folyamatosan bővülő, egye hosszabb ívekből felépülő szerkezeteket is. Az indázó stílusformák részletes tárgyalása után a tanulmány a szecesszió más íróival való összevetést is nyújt, és összegzőként elhelyezi ezt a stíluszajátosságot Krúdy írásművészetének egészében, rávilágítva arra, hogy ez is a Krúdyra általában jellemző „szépséggé stilizálás” egyik eszköze.

Sajátos szemszögből, egy írótlás élményének szűrőjén keresztül mutatja be Krúdy életét és művészetét SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmánya (Krúdyról – Márai szemével; 69–74). A szerző nagy alapos-sággal, a teljes Márai-életművet átnézve gyűjtötte össze a Krúdyra vonatkozó megjegyzéseket, véleményeket, és ez alapján átfogóan tárja elénk a Márai-írásokból kirajzolódó Krúdy-képet. Márai rajongással tisztelte és jól ismerte Krúdyt; írásaiban található a személyes kapcsolatukról, az író életkörülményeiről, a művei által teremtett világról és a stílusáról szóló részeket egyaránt. Krúdyt rendkívüli emberként, tiszta, fegyelmezett, öntudatos íróként ábrázolja, írásai egyik legfőbb értékének a mindennapok mitikus fényel való övezését, a valóság és a képzelet összekapcsolását tartja: „Nem ismerem írókat, aki olyan csalahatatlan biztonsággal érzékelt volna a valóságot, mint ő, és ugyanakkor olyan öntudatosan megtagadta volna a valóság törvényeinek érvényét az élet mélyebb térfogata, az emlék, a vágy, a képzelet birodalma fölött” (73). A feldolgozott írások alapján Krúdy stílusát tekintve pedig az atmoszférateremtő képessége és a prózaritmusa ragadta meg leginkább Márait. A nagy filológusi elmélyültséggel készült dolgozat megállapításai kettős tanulsággal járnak: egyrészt Márai értékrendjét, az írásról, az irodalomról alkotott képét is megmutatják; másrészt pedig az ő értékítélete révén Krúdy világának nagyon sok jellemző vonását is megragadják.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA a retorika és különösen a kérdéshalakzatok alapos ismerőjeként egy olyan szöveget választott vizsgálat tárgyául a Krúdy-életműből, amely alkalmat ad a retorikus kérdések egyes funkcióinak feltárására (Retorikus kérdésfunkciók Krúdy Az útitárs című kisregényében; 75–84). A tanulmány a kérdéshalakzatokat mindig szöveggörnyezetükbe ágyazottan vizsgálja, kutatva azt is, hogy hogyan épülnek be a stílus- és szövegértelmezésbe, és mennyiben válnak szövegszervező erővé. Az elemzés példái sikeresen mutatják be azt, hogy a kisregényben a kérdések legfőképpen a főhős belső világának megjelenítői, és hozzájárulnak más szereplők és a környezet bemutatásához is. A kisregény legtipikusabb, szövegszervező szerepűvé váló kérdéshalakzata a főhős elmerengő, vágyakozó, töprengő attitűdjét hitelesítő tűnődő kérdés. A múlt, saját életének mozzanatai és az éppen

megismert város egyaránt kérdések révén tárulnak eléink. A morfondírozó, tépelődő belső monológba interrogációk és a főhős által megválaszolt kérdések, racionációk is épülnek. Az alakzatok egy típusára összpontosító elemzés azért adhatja hiteles képét e kisregény stílusának, mert a hős állandóan elbizonytalanodó, a múltidézésben elmerülő, a nők tettein elmélkedő magartatásának érzékelhetővé tétele révén ebben a műben a kérdésalakzatoknak a stílust meghatározó és jelentésképző szerepük van.

Krúdy műveit olvasva az az érzésünk támadhat, hogy az egyes különböző írások ugyanarról az egységes, képzeletbeli világról tudósítanak. TÁTRAI SZILÁRD alapos szövegtipológiai fejtegetése ennek az érzésnek egyes összetevőire és okaira is rámutat. A tanulmány abból a megállapításból kiindulva, hogy „egy szépirodalmi szöveg stílusának értelmezési lehetőségeit befolyásolja annak műfaji besorolása”, Krúdy Szindbád-szövegeinek és Kosztolányi Esti Kornél-szövegeinek műfaji kérdéseit tárgyalja (Műfaj és stílus; 85–92). Ez a szövegtipológiai megközelítés azért lehet a stilisztika, a stílus elemzésének szempontjából is termékeny, mert a szépirodalmi művek stílusa mindig csak a hasonló megformáltságú, műfajú szövegek viszonyrendszerében értelmezhető. A szerző a műfajokat prototípuselvű elvárási rendszerekként fogja föl, s ennek megfelelően a vizsgált művek tekintetében azt a kérdést teszi fel, hogy a regény vagy a novellakötet prototípusához való viszonyítás teszi-e hatékonyabbá az értelmezésüket. A regény és a novellakötet legfőbb sajátosságait számba véve TÁTRAI úgy véli, hogy ezek a műfajok egy skála két végpontjaként értelmezhetők, és ezen a skálán elhelyezhetők az elkülöníthető egységekből álló összetett regények és a tartalmilag összekapcsolódó szövegekből álló novellaciklusok is. A szövegtipológiai alapozás után a tanulmány amellet érvel, hogy a „Szinbád ifjúsága” a novellaciklus, az „Esti Kornél” pedig az összetett regény műfajába tartozik. Érvelésében eredményesen használja fel egyrészt a műfajjelölő paratextusok, címek, fejezetcímek elemzését, másrészt pedig a műfajjissággal összefüggő narrációs megoldások vizsgálatát is.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR „A képzelteli jelentéstana Krúdy műveiben” című (93–105), nagyívű tanulmányának első része a századfordulónak a nyelvhez és a szöveghez való viszonyt alapvetően megváltoztató irodalmi közegében helyezi el Krúdy életművét. A nyelv dialogicitásának és a nyelvi kifejezések önalkotásának felismerése ugyanis alapvetően változtatta meg a prózai megszólalás lehetőségeit. A szerző úgy látja, hogy a nyelvhez való megváltozott viszonynak a leírására „olyan nyelv-elméleti és irodalomelméleti irány alkalmas, amely a nyelvi potenciált a jelentésképzések és azok értelmezési lehetőségei felől közelíti meg” (95). Értelmezésében ezért a funkcionális, holista kognitív elméletet az irodalmi hermeneutikával, azon belül is ISEKnek a fiktiivről és imagináriusról szóló elméletével kapcsolja össze. Körültekintő elméleti-módszertani alapozásában egyrészt részletesen bemutatja a holista kognitív nyelvészetnek a nyelvre, a jelentésszerkezetekre vonatkozó, a szépirodalmi kommunikációban érvényesülő alaptételeit, másrészt megvilágítja azt, hogy ez az elmélet hogyan hozható összefüggésbe az ISEK-féle felfogással: „A közös tartomány a megértés, a tapasztalatok és az egyénileg létrehozott és közösséggileg is beszélt világmodellek elválaszthatatlansága, amely nem pusztá megismerés, hanem a lét értelmezése” (97). „Az útítárs” című kisregényt ebben az elméleti keretben értelmezve TOLCSVAI NAGY a regény elbeszélői pozíciójáról azt állapítja meg, hogy a belső beszédhez és az olvasóhoz forduló kommunikációnak a szétválaszthatatlan kétirányúsága érvényesül benne. A konvencionális nyelvi kifejezésekkel történő leírások éppúgy előfordulnak a szövegében, mint az egyedi és szokatlan nyelvi leképezések. Ennek a nyelvi világnak néhány jellemzőjét illusztrálja a kisregény alapján a szerző, például azt, hogy a konvencionált nyelvi kifejezések metaforikus világmegismerési móddal kapcsolódhatnak össze, a megszokott leképezési módok megfordulhatnak, vagyis elvont képzetek eleveníthetnek meg fizikai dolgokat, és hogy a látomásos beszédmód hogyan kapcsolhatja össze a mozaikszerűen megjelenített világot. Összegzésében pedig ezeknek és a további elemzett nyelvi sajátosságoknak a szerepét és jelentőségét is megvilágítja: „a magyar nyelv korábban felderítetlen jelentésbeli, szövegteni lehetőségeit valószínűsíti meg, az önmegértés és a világleírás korábbi magabiztosságára visszakérdezve. E visszakérdezés eredménye a személyiség körvonalainak elbizonytalanodása, viszonyként való értelmezése” (104).

V. RAISZ RÓZSA tanulmánya (Szövegszerkezet és stílusjellemzők; 106–13) az „Őszi versenyek” című kisregény értelmezésében hatékonyan ötvözi a szövegszerkezet és a stílus jellemzését. Az elemzés első része a szöveg makroszerkezeti egységeinek kapcsolódási módjait vizsgálja, bemutatva azt, hogy a fejezetek arányai, téma- és stílusbeli különbségei, az elbeszélő személyének változásai hogyan járulnak hozzá ahhoz, hogy a műben összerosódnak a valóság és a képzelet, a vágyálmok határai. A második rész a kisregény egyes mezoszerkezeti egységeinek, vagyis a stílusváltásokat érzékeltető, jól megválasztott bekezdéseinek a stiláris sajátosságait tárgyalja, eredményesen használva fel ehhez TOLCSVAI NAGY GÁBOR stílusjellemző modelljét. Ez az elemzési mód egyrészt alkalmas arra, hogy leírja az értéktelítő és értékmegvonó elemek sajátos összekapcsolódását, vagyis a melankóliát mindig átszövő ironia stílushatását, illetve a szinte kizárólagosan a sztenderd, irodalmi nyelvből építkező nyelvhasználatot, másrészt pedig megmutatja azt is, hogy ebben a szövegben makro-, mezo- és mikroszinten egyaránt hierarchizáltság és összetettség érvényesül. A tanulmány a kisregény egészét áttekintő, de az egyes bekezdéseket részleteikben is elemező módszere révén kiváló példája annak, hogy a szövegszerkezeti sajátosságok vizsgálata hatékonyan épülhet be a stílus értelmezésébe.

A konferencia anyagából összességében olyan, Krúdy olvasására és újraolvasására inspiráló értékes alapmunka született, amely a korszerű alakzatkutatásnak, a narratológiának, a szövegtipológiának és a kognitív nyelvészetnek a módszereit is érvényesítve összegzi a Krúdy-prózára vonatkozó eredményeket. A konferenciakötet értékét és hitelességét pedig az is növeli, hogy a kifejtett elméletek és kiforrott elemző módszerek mögött mindvégig, minden egyes tanulmányban érezhető a szerző stílusa iránti odaadás is.

DOMONKOSI ÁGNES

Tanulmányok a kétnyelvűségről I–III.

Tanulmányok a kétnyelvűségről. Szerkesztette LANSTYÁK ISTVÁN – SIMON SZABOLCS. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2002. 226 lap. – Tanulmányok a kétnyelvűségről II. Szerkesztette LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHÁRT JÓZSEF. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004. 301 lap. – Tanulmányok a kétnyelvűségről III. Szerkesztette LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHÁRT JÓZSEF. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2005. 298 lap

1. A szlovákiai Gramma Nyelvi Iroda 2002-ben jelentette meg „Tanulmányok a kétnyelvűségről” című kiadványát, benne több – zömmel a fiatalabb nemzedékhez tartozó – szlovákiai magyar nyelvész szociolingvisztikai tanulmányával. A könyvben kizárólag a szlovákiai kétnyelvűséget érintő hosszabb-rövidebb munkák vannak. Az első kötetet két évvel később egy újabb, azonos című kiadvány követte („II.” jelzéssel); ebben már történeti szociolingvisztikai tanulmány, ismertetések, határon túli nyelvi irodák munkájáról szóló beszámolók is olvashatók. Hamarosan egy újabb kötetre való tanulmány sorozat jelent meg 2005-ben, hasonló címmel s „III” jelzéssel. A szerkesztők tehát évkönyvvé fejlesztették sorozatukat.

2. Az első kiadvány első tanulmánya – DÓZSA ROLAND tollából – a szlovákiai 1994. évi táblatörvény megszületéséről és a törvény sajtóbeli fogadtatásáról szól. A táblatörvény a szlovákiai nemzeti kisebbségek azon régi szándékát fejezi ki, hogy helységnévtáblájukon a hivatalos szlovák megnevezés mellett a kisebbségek által használt más nyelvű változat is helyet kapjon. A táblatörvény megszületését megelőző eseményeket, valamint az eseményeket kommentáló sajtóközleményeket a közvélemény *táblaháború* néven említi. A szerző a korabeli dokumentumok alapján dolgozza fel a témát az első táblák megjelenésétől a tervezet parlamenti elfogadásáig és az ezt követő népszavazásokig. Négy eltérő politikai irányultságú szlovákiai lap cikkrészletein keresztül kaphatunk képet arról, hogyan

viszonyultak a szlovákiai szlovák politikusok a táblakérdéshez, s cikkeik tartalmával az egyes napilapok mennyire tudták befolyásolni az olvasóikat.

MENYHÁRT JÓZSEF a dunaszerdahelyi és a nyékvárkonyi hivatalos ügyintézés nyelvéről írt, azokra a kérdésekre keresve a választ, hogy mennyire, hogyan és miben változott a hivatalos ügyintézés nyelve ezeken a településeken az 1999. szeptember elsejétől érvényben levő nyelvtörvény óta. A nyelvtörvény a kisebbségekhez tartozó személyek számára lehetővé teszi saját nyelvük használatát a hivatalos érintkezésben, ha az általuk lakott településen az adott kisebbség részaránya eléri a 20%-ot. A törvény a szóbeli és az írásbeli ügyintézésre egyaránt érvényes, de közokiratot a hivatal csupán államnyelven adhat ki. Járási hatókörű szervek és hivatalok esetében akkor használható a kisebbségi nyelv, ha a szóban forgó hivatal olyan településen működik, ahol a kisebbségi lakosság részaránya eléri a 20%-ot. (Kerületi szinten Szlovákiában egyetlen kisebbség részaránya sem éri el ezt az értéket, így nyelvük a hivatalos érintkezésben nem használható.) A törvény nagy hiányossága, hogy a kisebbségi nyelvek használatának kérdését csak a közigazgatási szervekre vonatkoztatva rendezi, egyéb közhivatalokra, pénzintézetekre stb. viszont nem. A cikkből kiderül, hogy számottevő változás a korábbi gyakorlathoz képest nem történt. A szóbeli ügyintézésben gyakori a kisebbségi nyelvhasználat, az írásbeliben viszont nem. Ennek több oka van: a kisebbségek sokszor nincsenek tisztában nyelvi jogaikkal, nem tudják, milyen kérelmeket, kérvényeket fogalmazhatnak meg saját anyanyelvükön; az ügyfelek szlovák nyelvű űrlapok kitöltéséhez vannak hozzászokva, magyar nyelvű űrlapokra lenne szükség; a hivatalos nyelvhasználatban gyakori a nyelvi hiány, a szlovákiai magyar nyelvhasználók esetében a hivatalos írásbeli nyelvhasználat magyar nyelvű fordulatainak, szakszókincsének hiánya megehezíti, sőt lehetetlenné teszi a magyar nyelvű kérvények megszületését.

JULIET LANGMAN angol nyelvű tanulmánya kisebbségi nyelvű fiatalok társadalmi azonosság tudatának természetét és más társadalmi csoportok identitásához való viszonyát vizsgálja; konkrétan kelet-szlovákiai magyar fiatalok egy csoportja, a Bányavirág Táncegyüttes társadalmi azonosság tudatával foglalkozik. A szerző elsődleges célja az volt, hogy megvizsgálja, hogyan alakulnak ki a kisebbségi társadalmi identitások, és hogyan kapcsolódnak más – mind többségi, mind kisebbségi – identitásokhoz. Miután meghatározza a munka megértéséhez nélkülözhetetlen fogalmakat (identitás mint az egyén aktív és változó aspektusa, gyakorlóközösség vagy praxisközösség, legitim periferikus részvétel stb.), a szerző tanulmányában azt vizsgálja, hogyan alakul és marad fenn egy olyan identitás – ez esetben a magyar –, melyet a többségi társadalom megbélyegez, illetve negatívan ítél meg, és pedig úgy, hogy az azt hordozó csoport a többségi társadalom felé is nyitott, hiszen erősen ragaszkodik mind a magyar nyelvhez, mind pedig a kétnyelvűséghez. A Bányavirág Táncegyüttesre olyan azonosság tudat gyakorlása jellemző, amely egyszerre kötődik erősen a hagyományos magyar identitáshoz és támogat egy olyan lokális kétnyelvű és kétkultúrájú azonosság tudatot, amely nem áll szemben a szlovákokkal. E csoport tagjai olyan azonosság tudatot gyakorolnak, amely csöndesen elutasítja azt a többségi szlovák társadalmat átható mítoszt, mely szerint a magyarok nem tudnak és nem is akarnak szlovákuul beszélni.

VANČONĚ KREMMER ILDIKÓ írása két kérdést vizsgál: különbözik-e a magyar–szlovák gyermekek beszédészlelése az egynyelvű magyar gyerekek beszédpercepciójától és beszédértésétől, vannak-e problémák ezen a téren; illetve azt, hogy a másodnyelven való tanulás milyen hatással van a gyöngébbé váló magyar nyelv fejlődésére, konkrétan a beszédészlelés és -értés terén. Kutatásához GÖSY MÁRIA GMP-diagnosztikáját használta, a 20 tesztből 11-et kiválasztva, különböző csoportokban. A vizsgálat adataiból egyértelműen kiderül, hogy a kontrollcsoportot képező egynyelvű gyerekek nem mutatnak előnyt a magyar tannyelvű iskolába járó kétnyelvű gyerekekhez képest sem a beszédészlelés, sem a beszédértés terén. Néhány érdekes eredmény: A beszédészlelésben hiányosságok mutatkoztak minden csoportnál. A magyar domináns kétnyelvű gyermekek egy csoportja jobban teljesített, mint az egynyelvű gyermekek csoportja, és a gyengébben teljesítő magyar domináns csoport eredménye sem rosszabb, mint az egynyelvű csoporté. Meglepő volt a magyarországi kontrollcsoport gyöngébbé teljesítménye. A mondatértés terén az adatok részletes elemzése az egynyelvű gyerekek kismértékű

előnyét mutatta a kétnyelvűekkel szemben. A szövegértés vizsgálata szintén nem várt mértékű hiányosságokat tárt fel, de e hiányosságok nem voltak különböző mértékűek az egynyelvű és a magyar domináns kétnyelvű gyerekekénél. Súlyosabb hiányosságokat mutattak a szövegértésben a szlovák tannyelvű iskolába járó gyerekek.

MISAD KATALIN rövid tanulmánya azon interferenciajelenségekről szól, amelyek a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén tanuló szlovák anyanyelvűek nyelvhasználatára jellemző. Néhány példával illusztrálja a nyelvi hibákat, és hangsúlyozza, hogy a szlovák anyanyelvűek számára az egyik legnehezebben elsajátítható grammatikai részrendszer az alanyi és a tárgyias igeragozás. Nem a kétféle ragozás alaki megkülönböztetése okoz elsősorban problémát, hanem az, hogy mikor kell használni őket.

HURKA KATALIN arról a nyelvtani jelenségről ír, amikor két egyes számú alany mellett állítmányt egyeztetnek a szlovákiai magyarok. Ennek vizsgálatára felmérést készített a szerző. A halmazot alany melletti állítmány egyeztetésére jól kidolgozott rendszer áll rendelkezésre a magyar nyelv vonatkozásában, de a magyar–szlovák kontrasztív vizsgálatokban eddig a kérdésnek nagyon kevés figyelmet szenteltek. Néhány bevezető gondolat és módszertani kérdés megtárgyalása után (hogyan értelmezi néhány nyelvész a kontrasztív nyelvi elemzést, néhány fontos megjegyzés a kérdőív összeállításáról, a kérdőívben szereplő kérdésekről, stb.) arról ír a szerző, hogy az egyes magyar nyelvtanokban milyen szabályokat fogalmaznak meg a halmazot alany és állítmány egyeztetéséről. A szlovák nyelvben némileg mások a szabályok a halmazot alany és állítmány egyeztetésével kapcsolatban. Általánosan elmondható, hogy a két alanyt követő állítmány esetén a magyar nyelv inkább egyes, a szlovák a többes számú állítmányt részesíti előnyben, míg fordított szörend esetén mindkét nyelv inkább egyes számban használja az alanyt. E kérdéskörben a tanulmány szerzője felmérést készített két alapiskolában; az egyik kétnyelvű csoport volt, a másik egynyelvű. Néhány mondatban az eredményekről: Kiderült, hogy mindkét csoportban ingadozó a nyelvhasználat, de a kétnyelvű adatközlők valamennyi mondatban nagyobb arányban használták a többes számú, értelmi egyeztetéses állítmányt. A két alany utáni állítmány típusban mindkét csoportban előfordultak egyes számú és többes számú alakok is. Tulajdonnévi alanyok után gyakrabban szerepelt az értelmi egyeztetéses (többes számú) állítmány, mint személyt jelölő köznévi alanyok után. Valószínűleg logikusabbnak tartották az adatközlők a többes számú állítmányt abban az esetben, amikor az alanyok kölcsönös viszonyára utalt, illetve amikor az alanyok a cselekvést közösen végezték. Ezek az eredmények összhangban vannak a szakirodalom megállapításaival.

SÁNDOR ANNA az informális és formális beszédhelyzetekben előforduló kontaktusjelenségek sajátosságairól ír. Néhány elméleti kérdés tisztázása és a gyűjtés mikéntjének felvázolása után kitér a vizsgált kérdésekre: 1. A szlovák és a magyar nyelv mely változatai állnak a koloni beszélőközösség rendelkezésére? Az anyanyelven belül két nyelvváltozat – a nyelvjárás és a köznyelvi változat – használata jellemző; a szlovák nyelvet másodnyelvként sajátították el tanulmányaik során, mivel az iskola a köznyelvet, a standard változatot közvetíti, a koloni magyar–szlovák kétnyelvűek zöme is a presztízsváltozatot, a szlovák köznyelvet sajátította el. 2. Hogyan történik a kódváltás és a kódváltás Kolonban a magyar–szlovák kétnyelvűek körében? Informális helyzetben a falubeli és a Nyitra-vidéki nyelvjárásban beszélőkkel szinte kizárólag a nyelvjárást használják, köznyelven vagy a köznyelvhez közelebb álló nyelvjárásban beszélőkkel (csallóköziek, Komárom vidékiek) a köznyelvi változatot alkalmazzák. A szlovák nyelvet informális helyzetben a kétnyelvű koloniatok egymás között akkor választják, ha szlovák domináns kétnyelvűek (pl. vegyes házasság esetén). Formális beszédhelyzetben túlnyomórészt mindkét nyelvnek a köznyelvi(es) változatát használják. Azonban a magyar köznyelv használatára csak a magasabb iskolai végzettségű, magyar iskolába járt középkorúak, illetve fiatalok képesek. A magyar köznyelvet aktívan nem birtokló csoportok ebben a helyzetben is vagy a nyelvjárást használják, vagy átváltak szlovák nyelvre. 3. Miben különbözik az anyanyelv használata informális és formális beszédhelyzetekben? A vizsgált koloni beszélőközösség a falun belül a magyar nyelvet minden beszédhelyzetben használhatja. Informális beszédhelyzetben társadalmi

rétegzettségől függetlenül még mindig domináns nyelvváltozat a nyelvjárás, míg formális beszédhelyzetben a köznyelv felé hajlik a nyelvhasználat. 4. Miben térnek el egymástól a kontaktusjelenségek az informális és a formális beszédhelyzetekben? Informális beszédhelyzetben jóval gyakoribbak a közvetlen kölcsönzések (a másodnyelvi szó közvetlen, lényegében eredeti hangalakjában való átvétele), formális beszédhelyzetben fordított az arány a közvetett kölcsönzések javára (a szlovák nyelvi elemnek vagy a jelentését, vagy pedig a szerkezetét kölcsönzik). A tanulmány végén a szerző fogalomkörönként csoportosítva felsorolja a koloniák körében gyűjtött kölcsönszavakat.

NÉMETH ANDREA a kódváltás pragmatikai kérdéseivel foglalkozik 4 szlovák–magyar kétnyelvű adatközlővel készült interjú alapján. A kódváltás okainak tisztázása után a szerző példákat gyűjt interjúiból a kódváltás okainak szemléltetésére, majd felsorolja, hogy a beszélőnek a kódváltással milyen céljai lehetnek: a beszélő kifejezheti haragját, felhívhatja valamire a beszédpartnerre figyelmét, egy harmadik személyt kizárhat a társalgásból, nyomást gyakorolhat a beszédpartnerre a nyelv választást illetően, stb. A munkából kiderül, hogy a kódváltás természetes jelenség az általa vizsgált közösségben, tehát nem valamiféle rendszertelen nyelvhasználatról van szó, hanem olyan beszédmódról, aminek megvannak a maga szabályai.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA a szlovákiai kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati alkalmazásának problémáiról szól, valamint arról, hogyan fordítják, többnyire helytelenül a szlovákiai magyar szövegekben a szlovák jogi-közigazgatási szakkifejezéseket. A kisebbségi nyelvhasználati törvény alkalmazásával kapcsolatos gondokat számos pontba szedve tárgyalja a szerző. A legnagyobb probléma azonban talán az, hogy a szlovák jogi-közigazgatási szakszókincsnek nincs megfelelő, egységes és kodifikált szlovákiai magyar terminológiája, ami számos esetben megfelelhette a magyarországi szakszókincsnek, de hasonlóan sok esetben teljesen új szakkifejezésekre lenne szükség, hiszen a magyar és a szlovákiai jogrend nem feleltethető meg egymásnak, s így sokszor a szakkifejezések sem fedik egymást. A szerző megemlíti, hogy – mivel jellemző, hogy a fordítások szakszerűtlenek, következetlenek, rögtönzésszerűek – igény van e szlovákiai magyar terminológia egységesítésére, majd különféle lehetőségeket sorol fel az egységesítés megoldására. A távoli nagy cél, hogy megalkossák a szlovákiai magyar jogi-közigazgatási szaknyelvet.

LANSTYÁK ISTVÁN munkájában részletes beszámolót kapunk a Gramma Nyelvi Iroda különböző teendőiről, az irodában dolgozókról, azok feladatairól (vö. SZABÓMIHÁLY GIZELLA: MNy. 2005: 105). A szerző rengeteg elvégzendő munkát sorol fel, de azt is megemlíti, hogy optimista elképzelése csakis akkor valósulhat meg, ha az iroda a jelenleginél sokkal több anyagi juttatást kap.

3. A második kötet első tanulmánya, GRÜLL TIBOR történeti szociolingvisztikai témájú írása a római korai Júdea/Palesztina beszélt nyelvi helyzetéről, többnyelvűségéről szól. Az arámi, a héber és a görög, sőt a latin is használatos volt a korszakban, természetesen más és más nyelvi szintéren. A rendelkezésre álló, fennmaradt dokumentumokból bizonyossággal nem mondhatjuk meg, hogy az egyes nyelvek egyes korszakokban milyen szerepet játszottak a használóik körében a római kori Júdeában. A tanulmány írója többször is felteszi a módszertani kérdést, hogy szabad-e ókori írott szövegeket használni a korabeli beszélt nyelv vizsgálatára, mert tudomása szerint a kérdés egyelőre megválaszolatlan a szakirodalomban.

MENYHÁRT JÓZSEF tanulmánya a szlovákiai katolikus egyház nyelvpolitikájával foglalkozik. A különböző felekezeteknek rendkívül fontos szerepe van a nyelvmegegyezésben: kisebbségi helyzetben a felekezetek nem csupán a hitélet és a nemzeti kultúra szempontjából játszanak fontos szerepet, hanem egyúttal lehetőséget nyújtanak a kisebbségi nyelv emelkedett funkciókban való használatára is. Ez a tényező megőrzi a kisebbségi nyelv presztízsét olyan politikai helyzetben is, amikor azt más emelkedett funkciókból – például a hivatalos ügyintézésből – kiszorítják. A szlovákiai magyar katolikus hitélet alapvető gondokkal küzd: a lelkipásztori feladatot ellátó magyar papság elöregedése, a papi utánpótlás hiánya, magyar anyanyelvű fiatal papok elvándorlása (elsősorban Magyarországra), magyar anyanyelvű főpásztor hiánya, az egyházi oktatási intézmények alacsony száma, a kizárólagos szlovák

nyelvű teológiai képzés. Mindezek következményeképpen a magyar anyanyelvű hívek számához viszonyítva kevés a magyar nyelven jól miséző pap. Az egyházi nyelvhasználat szlovákká válásával a katolikus egyház nem veszítené el magyar híveit és a szlovákiai magyarság sem szűnne meg, de a magyar nyelv egy olyan fontos nyelvhasználati színteret veszítene, amely jelentősen hozzájárulna a nyelvcserehez.

PINTÉR TIBOR a dunaszerdahelyi szlovák, zsidó, roma és vietnámi kisebbségek nyelvhasználatáról ír. Dunaszerdahelyen a lakosok többsége magyar anyanyelvű, jogilag kétnyelvű a város. A szerző a kisebbségek nyelvhasználatát kérdőíves felméréssel vizsgálta. Az adatközlőket igyekezett úgy összeválogatni, hogy mindhárom generáció képviselve legyen a felmérésben. A helyi kisebbségekből 20-20 személlyel sikerült a kérdőíveket kitöltetni. (A vietnámiak azonban olyan bizalmatlanok voltak, hogy végül csak egy személy volt hajlandó nyilatkozni.) Kiderül a felmérésből, hogy a szlovák és a zsidó etnikai csoport nyelvi repertoárjában az államnyelvnek van nagyobb szerepe, pedig magyar többségű a beszélőközösség a városban. Mind a zsidó, mind a roma dunaszerdahelyiek a nyelvcsere állapotában vannak. A zsidók már többnyire a szlovák nyelvet használják, ami az ő esetükben már a második nyelvcsere-t jelenti, hiszen a közösség eredeti nyelve a jiddis volt; a romák pedig elsősorban a magyart használják.

KOZÍK DIANA cikke 51 szlovákiai magyar pedagógus nyelvjárással kapcsolatos attitűdjét vizsgálja. A társadalmi és nyelvi attitűdök általános jellemzése mellett röviden összefoglalja a nyelvi attitűdökkel kapcsolatos eddigi kutatásokat, és ismerteti az eredményeket. A pedagógusok nyelvi attitűdjeinek és azok vizsgálatának főleg az oktatásban van nagy szerepe, mert fontos, hogy az iskola és mindenekelőtt annak pedagógusai hogyan viszonyulnak a diákok anyanyelvvaltoztatához, hiszen a diákevek során kialakult szemlélet a későbbiekben is meghatározó. A vizsgálatban részt vevő pozsonyi, szenci, somorjai és féli iskolák pedagógusai nyelv(járás)i toleranciából és józan nyelvészlelétekből – a vizsgálat eredményeinek tükrében – sikeresen „vizsgáztak”.

VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ tanulmánya kapcsolódik a 2002-es kötetben megjelent munkájához. A korábbival szinte megegyező csoportokban végezte a felmérést, de ezúttal a GMP-diagnosztikának másik két tesztjét használta: az egyik a szeriális észlelést, a másik a beszédhang-differenciálást vizsgálja. A felmérés azt az eredményt hozta, hogy mindegyik csoport teljesítménye megközelítette a várt értéket, az eredmények között nem volt szignifikáns különbség. A felmérő feltevése az volt, hogy a kétnyelvűek ezekben a feladatokban jobb eredményeket fognak elérni, de az adatok ezt a feltevést nem erősítették meg. Egyetlen adatról jelentkezett csak szignifikáns eltérés: az egyik logatom fonotaktikai felépítése olyan erősen eltér a magyar nyelv hangzási szabályaitól, hogy a magyar egynyelvű csoport számára bizonyult a legnehezebbnek a hangok egymásutánosságát azonosítani. Annak ellenére, hogy a hangzoidótartamok megkülönböztetésének már hétéves kor körül ki kellene alakulnia, látható volt az eredményekből, hogy a hangdifferenciálás tesztjében a kevésbé hangzós zöngétlen zárhang időtartamának megkülönböztetése a gyermekeknek még mindig problémát okozott. A kisgyerekkorban problémát okozó *r-l* megkülönböztetése még a felmérésben részt vevő gyerekeknek is gondot jelentett. A beszédhang-megkülönböztetés bizonytalanságára utalt, hogy a gyermekek éppen az azonos szópárok magánhangzói hosszúságának megkülönböztetésében tévedtek többször.

BODÓ CSANÁD a felsőöri magyar–német kétnyelvű beszélőközösség nyelvcserejének történeti vizsgálatáról írt tanulmányt. SUSAN GALnak a felsőöri nyelvcsere-re vonatkozó vizsgálatát 1998 és 2000 között részben megismételte. Az összevetés számos elméleti és módszertani kérdést vetett fel, ezekről (is) részletesen beszámol tanulmányában a szerző, megvizsgálja továbbá azt is, hogy a jelenben megfigyelt generációs különbségek alapján feltételezett jövőbeli változási folyamatok valóban kimutathatók-e egy későbbi időpontban. BODÓ áttekinti a folyamatban lévő nyelvi-nyelvhasználati változások azonosíthatóságával kapcsolatos feltevéseket, valamint a feltevések igazolására tett szociolingvisztikai kísérleteket. Megfogalmazza a felsőöri nyelvcsere-ről szóló kiinduló feltételezéseit, és áttekinti a GAL vizsgálatának megismétléséből adódó módszertani nehézségeket. Ezt követően ismerteti a felmérésének eredményeit, a hipotéziseket összeveti a két felmérés adataival, és rámutat

arra, hogy a felsőöri nyelvcseré 1974-ben megfigyelt gyakorlata hogyan alakult az azóta eltelt évtizedekben.

LANSTYÁK ISTVÁN azon szlovákiai magyar vonatkozású szócikkekről ír, amelyek a „Magyar értelmező kéziszótár” átdolgozott kiadásában jelentek meg. Dolgozatában az új kiadás előszavából és tájékoztatójából indul ki, megteszi kritikai megjegyzéseit, majd a szócikkek szerkezeti felépítését követve a szótár egészére vonatkozó, a szótár előszavában írt megállapításokhoz hozzáfűzi azokat a tudnivalókat, megjegyzéseket, amelyek hasznosak lehetnek a szótár szlovákiai magyar vonatkozású szócikkei iránt érdeklődők számára. A tanulmány összegzésében LANSTYÁK a következőket írja: „a szlovákiai magyar anyag megtalálta a maga helyét a szótárban, az erdélyihez és a kárpátaljhoz hasonlóan. Az alapozás megtörtént, mondhatni: a nehezén túl vagyunk, a következő kiadásokban már csak javítani, kiegészíteni, árnyalni kell a már szótározott anyagot, az aktuális kutatások eredményeinek és más, időközben fölmerülő szempontoknak és megfontolásoknak megfelelően”. A tanulmány mellékletében felsorolja a „Magyar értelmező kéziszótár” szlovákiai magyar vonatkozású szócikkeit, bennük már javítva a szótárban hibásan megjelölt stílusértékeket vagy egyéb információkat.

Három kisebb lélegzetű tanulmány zárja a kötetet. Az elsőben RAJSKI ILONA egy Vajdaság-szerte számos kutatóponton készült felmérés eredményeiről ír, amely középiskolások nyelvhasználatáról készült. A következőben SZABÓMIHÁLY GIZELLA a kódváltás egy sajátos esetéről számol be: a dunaszerdahelyi járás egyik élelmiszerboltjában az eladók és a vevők is szinte kizárólag magyarul beszélnek, mégis bizonyos termékeket olyan szókapcsolatokkal neveznek meg, melyekben a főlérendelt főnév szlovák, a jelző pedig magyar; a leírt eset szerkezetben belüli jelöletlen kódváltásnak minősíthető. A szerző felvázolja, milyen sajátos jegyei vannak ennek a kódváltásnak. Az utolsó tanulmányt MISAD KATALIN írta a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszéke által meghirdetett magyar mint idegen nyelv szakon tanuló diákok körében végzett felmérésről. A felmérés a szak iránti érdeklődés okait, hátterét vizsgálja; az adatközlők vála-szaiból kapunk némi ízelítőt a tanulmányban.

RABEC ISTVÁN „Emberek a határon” címmel élő nyelvi interjút közöl egy magyar anyanyelvű, de szlovák környezetben élő fiatalemberrel. Ezt további, nyelvvesztőkkel készült élőnyelvi interjúk követik. Mindezek után három határon túli nyelvi iroda éves munkálatairól olvashatunk beszámolókat (ezekre l. MNy. 2005: 105–13). A kötetet három könyvrecenziója zárja.

4. A harmadik, 2005-ben megjelent kiadvány hasonló felépítésű, mint a második kötet. A könyv első részében található a hosszabb lélegzetű munkák.

KOLLÁTH ANNA tanulmánya az ún. határtalanítási munkálatokról szól, beszámol TOLCSVAI NAGY GÁBOR „Magyar Duden”-nek is nevezett sorozatáról és eddig megjelent első darabjáról, az Osiris Helyesírásról, valamint ennek a kötetnek a Muravidéket érintő részleteiről.

LINTNER ANITA és KULCSÁR ARANKA névtani munkái írott nyelvi kódváltásokról szólnak. LINTNER ANITA a két világháború közötti csehszlovákiai magyar sajtó kódváltás-jelenségeit vizsgálja, elsősorban a földrajzi nevek kódváltásait, azok indítékait; KULCSÁR ARANKA pedig a szlovákiai Új Szó című újság kódváltásos jelenségeit mutatja be, valamint a tízéves időközökkel (1950, 1960, stb., egészen 2000-ig) vizsgált anyagban megjelenő kódváltások okait. A kódváltások okaira vonatkozóan megfogalmazott hipotézisek (pl. politikai történések befolyásolják a kódváltásokat, a magyarok által sűrűbben lakott települések nevei többször szerepelnek magyarul a Magyar Szóban, mint szlovákul) egy részét megerősíti a vizsgálat (pl. a rendszerváltás előtt elsősorban szlovákul szerepeltek a magyar települések nevei), más részét pedig megcáfolja az anyag (pl. az adott cikk műfaja nem meghatározó a kódváltás szempontjából).

MISAD KATALIN cikkében a Szlovákiában terjedő ún. nagybetűsítésről ír. A rendszerváltással Szlovákiában nemcsak a politikai és a gazdasági élet, de a kultúra meglévő intézményrendszere is átalakult, így az addig mindennapi használatban lévő tulajdonnévanyag kicserélődött, helyette több száz, az új igényeknek megfelelő elnevezés jött létre: intézménynevek, rendezvények, programok,

ünnepek, emléknepok, kitüntetések, díjak, kézikönyvek, kiadványok, sorozatok, ételek és italok nevei. Így ma már a tulajdonnév meghatározása és helyesírása nem olyan egyértelmű, mint korábban. A létrejött új elnevezések helyesírására vonatkozó bizonytalanságokról szól a tanulmány.

PRESINSZKY KÁROLY tanulmányában egy szlovák–magyar kétnyelvű beszélő nyelvhasználatával foglalkozik. Olyan szlovák anyanyelvű és nemzetiségű személyről van szó, aki felnőtt korában kezdte el tanulni a magyar nyelvet, először intézményes keretek között, majd egy szlovákiai magyar faluban. A tanulmány néhány, a kétnyelvű beszélő által írott magyar nyelvű levél elemzésére épül, és ezek felhasználásával az adatközlő magyar nyelvi ismereteinek jellegét, kódválasztási és kódváltási szokásait vizsgálja.

LANSTYÁK ISTVÁN tanulmányában szlovákiai magyar kontaktusjelenségekkel kapcsolatos kutatásairól ír. 1989 előtt a magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságait kizárólag nyelvhelyességi szempontból vizsgálták, s a kontaktusjelenségek vizsgálata során a nyelv művelők figyelmen kívül hagyták, hogy a kontaktusjelenségek és egynyelvű megfelelőik általában alternatív kifejezőeszközöként voltak használatosak, illetve használatosak ma is, gyakoriságuk pedig sok mindentől (pl. a beszédhelyzettől) is függ. Ez azt jelenti, hogy a kölcsönszavak és más kontaktusjelenségek általában nem kizárólagos előfordulásúak, hanem az adott nyelv egynyelvű változataiban használatos megfelelőikkel váltakoznak. A szerző a SZABÓMIHÁLY GIZELLÁVAL közösen végzett, szlovákiai magyar kontaktusjelenségeket vizsgáló ún. Sofuhe kutatás eredményeiből mutat be néhányat írásában.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA ismét szakfordítási, nyelvtervezési problémákkal, elsősorban a főnévi alaptagú (jelzős) szerkezet fordítási kérdéseivel foglalkozik a harmadik kötetben megjelent tanulmányában.

MÉSZÁROS TÍMEA szaknyelvi kérdéseket érintő tanulmányában a szlovákiai magyar szaknyelvi tervezésben felmerülő elméleti és gyakorlati problémákat elemzi. Munkája első részében a szaknyelvek elméleti kérdéseivel foglalkozik, mint pl. a szaknyelvek és szakszavak mibenléte és tulajdonságai, a szaknyelvek kialakulása és fejlesztése, valamint a szaknyelvi tervezés lehetőségei; második részében a terminológiai kutatás speciális szempontból történik, azaz szlovákiai magyar viszonylatban vizsgálja a szaknyelveket. Gyakorlati példáit a tejipar terminológiájából választja.

A fenti tanulmányokat két rövid közlemény követi. Az első MISAD KATALIN munkája a magyar mint idegen nyelv tanulásában felbukkanó grammatikai problémákról, a második pedig HURKA KATALINÉ, aki tanulmányában minőségjelzős főneveknek egyes, illetve többes számú használatáról ír. Ezeket RABEC ISTVÁNNAK „Emberek a határon” című nyelvi interjúja, majd ismét egy élő nyelvi interjú, HUSARIK MARIANNÁÉ követi, valamint a Gramma Nyelvi Iroda beszámolója a 2001 augusztusa és 2004 decembere közötti munkájáról. A kötet szokás szerint recenziókkal zárul.

5. A fentebb ismertetett három tanulmánykötet megfelelő alapot ad ahhoz, hogy a jövőendő köteteknek a megjelenését a szakmabeliek – ezúttal remélhetőleg minden évben – érdeklődéssel várják, hiszen érdekes és tanulságos kutatásokról olvashatunk bennük.

HEGEDŰS ANDREA

T. Litovkina Anna, Magyar közmondástár Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve

A Magyar Nyelv Kézikönyvei X. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2005. XXVI + 818 lap

Magyarország annyi parömiográfust és parömiológust adott a világnak, hogy ideje volt kapni egyet. Kaptunk is. LITOVKINA ANNA személyében ugyanis orosz anyanyelvű szakember gyűjtötte össze a magyar közmondáskincsrel kapcsolatos tudnivalókat. A szerző a téma jó ismerője. Több mint

két évtizede foglalkozik magyar, angol és orosz közmondásokkal, és számos írása jelent meg ezek tanításáról, gyakoriságáról, ferdítéséről és más aspektusairól.

Ezt a méretei és tartalma alapján egyaránt impozáns művet talán leginkább lexikonnak nevezhetjük: eligazít alakváltozatok, frekvencia, stílus, jelentés, etimológia, kontextus, szinonimák, antonimák, a hasonló alakú vagy témájú közmondások, végül pedig a közmondással rokon szólások ügyében. Így ez a közmondástár a legigényesebb szótárakkal vetekszik, pedig jóval nehezebb a parömiográfus dolga, mint a lexikográfusé, mivel a proverbiumok jóval összetettebb egységek, mint a lexémák.

Lássuk először, mit tartalmaz a kötet! A benne szereplő egységek döntő többsége közmondás, kisebbik része szólásmondás, szállóige és egyéb rokon műfajhoz tartalmazó egység. Ezért kiválóan kiegészíti a szintén a Tinta Könyvkiadónál 2003-ban megjelent másik két, hasonló tárgyú szótárát (FORGÁCS TAMÁS, Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve; BÁRDOSI VILMOS főszerk., Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomkörü szótára). Ezekbe ugyanis elsősorban szólásokat vettek fel.

T. LITOVKINA ANNA szótárában a közmondások száma megközelíti a kétezret, azaz többet vonultat fel, mint a két említett mű, de jóval kevesebbet, mint amennyit az évszázadok során elődei összegyűjtöttek. Nem is kívánta túlszárnyalni őket ebben. Szótárának célja és érdeme elsősorban a minőség, a közmondáshoz kapcsolódó adatok sokrétűsége, pontossága. A szótári cikkek szerkezetét követve vizsgáljuk meg, mely információkat ad meg a szerző!

a) Kiemeli a közmondás legnépszerűbb alakját, ez a „szótári alak”: nem ráérzés, hanem számszerűsített (részben saját) kutatás, gyűjtés alapján állapítja meg a legismertebb változatot.

b) Közöl stílusminősítést, ezzel segítve a megfelelő stílusú közegben való használatot.

c) Külön jelöli a magyar parömiológiai minimumhoz (a legnépszerűbbek 158-as „toplistá”-jához) tartozó közmondásokat.

d) Szerepelteti a közmondások alakváltozatait (érthető módon a teljesség igénye nélkül).

e) Megadja a közmondások jelentését, illetve jelentéseit. Bármilyen meglepő, ez a gyakorlat viszonylag friss, alig félszázados – talán, mert nagyon nehéz meghatározni egy közmondás jelentését (inkább használatról beszélhetünk, az pedig nagyon sokféle lehet).

f) Gyakran adatozza a közmondás eredetét, keletkezését; ha a magyar közmondásnál korábban jelent meg az idegen nyelvű megfelelője, közli azt eredeti formában és magyar fordításban. Az idegen nyelvű közmondások fordítása néhol szó szerinti, néhol pedig műfordítás; akár mindkettő szerepeltetése is indokolt lenne, habár túl terjedelmessé tenné a művet. Mivel váltakozva jelennek meg, célszerű lett volna jelölni, mikor melyik fajta fordítással van dolgunk. A héber és a görög mondások nem szerepelnek eredeti nyelven, s ez érthető; de néha a latinok sem, és ez már némi hiányérzetet kelt. Az ókori közmondások forrásainak megjelölése néhol szintén nem teljes.

g) Szinte minden közmondásnál előfordulási példát, példákat mutat be. Ez (FORGÁCS említett művének kivételével) novum, ám annál fontosabb. Az eredeti kontextus teszi hitelessé a közmondás jelentését és módosíthatja annak formáját (vö. BARTA PÉTER, Le proverbe aux multiples visages – texte et contexte [A sokarcú közmondás – szöveg és szöveggörnyezet]. In: Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship 19. Burlington, 2002: 39–64). A példák a XVI. századtól máig, az irodalomtól a publicisztikáig terjednek, és sohasem a szerző gyártotta őket. A források megjelölése azonban helyenként (pl. Mikszáth esetében) hiányos.

h) Jelzi az egyes közmondásokhoz tartozó paródiákat (más szóval antiproverbiumokat vagy közmondásferdítéseket) is. Ez utóbbiak megjelentetése szintén újdonság a magyar szótárirodalomban. (Az egyetlen jelentős kivétel HERNÁDI MIKLÓS több kiadást megérett „Közhelyszótár”-a.) Az ezután következő szinonimabokor nemcsak a rokon értelmű közmondások körének megállapítása, hanem a címközmondás jelentésének pontosítása szempontjából is hasznosnak bizonyulhat.

i) Következnek az adott közmondás antonimái. Ezek egyrészt szintén segítenek körülhatárolni a közmondás jelentését (akárcsak a szinonimák), másrészt a közmondást relativizálva rávilágítanak, hogy a közmondásnak nem is saját jelentése van, hanem inkább használati köre.

j) Majd azokat a közmondásokat találjuk meg, amelyek ugyan nem rokon vagy ellentétes értelműek, de témájuk, egy-egy szavuk, szerkezetük azonos a címközmondásával.

k) Végül a szerző a címközmondáshoz kapcsolódó szólásokat szedi csokorba (pl. a *Kétszer mérj, egyszer vágj!* közmondással összefügg a *kétszer mér, egyszer vág* szólás). Ezek a szólások néha szinte szótári cikkeket alkotnak maguk is, hiszen olvashatjuk a szólások jelentését, illetve jelentéseit, alakváltozatait, előfordulási példáit a források megjelölésével. A praktikus megoldás a matryoska babára emlékeztet. Szintén a szólásokkal kapcsolatban megemlítendő: a szótár (egészen pontosan a rövidítésjegyzék) félreérthetően utal a kétfajta frazeológiai egység viszonyára. A szólások előtt szereplő „D” (azaz derivátum) azt sugallja, hogy amikor közmondással és hozzá kapcsolódó szólással van dolgunk, akkor az elsőből származik a második; valójában a deriváció irányát gyakran nehéz megállapítani, éppen fordított is lehet. E potenciális kétirányúsággal a szerző kétségtelenül tisztában van; mi sem bizonyítja jobban, minthogy ő maga taglalja egy korábbi írásában (T. LITOVKINA ANNA – MIEDER. WOLFGANG, „A közmondást nem hiába mondják.” Vizsgálatok a proverbiumok természetéről és használatáról. Bp., 2005. 17). Végül megjegyzendő, hogy gyakoriságuk vagy kulturális háttérük miatt további szólásokat is fel lehetett volna venni, mint pl. a *Kéz kezet mos-hoz a mossa (a) kezét [kezeit]*.

Az egyik legnehezebb feladat a közmondások olyan elrendezése a kötetben belül, hogy viszonylag könnyű legyen kikeresni őket. Ebben a szótárban a vezérszavak ábécérendjében szerepelnek, s ez megfelel az évszázadok során kialakult legjobb gyakorlatnak (ideális megoldás nem lévén). Tudnunk kell azonban, hogy a vezérszó kiválasztása vitatható. A vezérszó általában az első főnév (annak hiányában az első ige; ha ilyen sincs, vagy nem jellemző, akkor melléknév, névmás, határozószó). Ez a vezérszó egyben gyakran stabil eleme a közmondásnak, gyakran a közmondás témájához is szorosan csatlakozik, ezért az ilyen elrendezés megkönnyíti a megfelelő közmondás kikeresését akkor, amikor a szótár használója csak a téma alapján keres. A közmondás ismerete nélkül. Adott közmondás kikereséséhez segítséget ad a szerző az esetlegesen homonim vezérszavak megkülönböztetésével szófaj, illetve jelentés szerint, pl. MA (főnév ↔ határozószó), NAP (‘égitest’ ↔ ‘időszak’). A vezérszó kiválasztásának kivédhetetlen csapdái ellen pedig a kötet végén szótárutató található. A szótárutató kétségtelenül nagyon hasznos, de talán beépíthető lett volna törzsbe, s ennek két hozadéka lett volna. Egyrészt elkerülhető lett volna a jelenlegi elrendezés okozta ismétlés: a szerző által választott megoldás értelmében ugyanis minden közmondás szerepel a főrészben is a vezérszó alapján, de a szótárutatóban is minden jelentős szava (köztük a vezérszó) alapján. Másrészt pedig a szótár használójának nem kellene egy adott közmondást először a főrészben, majd sikertelenség esetén a szótárutatóban keresni, végül az utóbbi segítségével azonosított vezérszó alapján újra a főrészhez lapozni.

Megkönnyíti a szótár használatát a gyakori rövidítések feloldásának megismétlése minden lap alján. Helytakarékossági okokból azonban más megoldás is szóba jöhetne: minden második lap alján (hiszen akkor is mindig látja az olvasó); különálló lapra (pl. könyvjelző formájában); kihajtható lapra, amelyet a könyv elején vagy végén egy laphoz erősítenek.

További javaslat, hisz *A kibicnek semmi sem drága* (342): egy ideje már CD-n is megjelennek egyes szótárak. Ez ebben az esetben is indokolt lenne, mivel jellegzetesen olyan műről (kézikönyvről) van szó, amelynél fontos a különböző szempontú keresések megkönnyítése informatikai módszerrel.

Összegzésül: a mű számos jó oldala és elenyésző hiányosságai ismeretében elmondhatjuk, hogy az egyik leghasznosabb termése az utóbbi években feléledt magyar szótárkiadásnak. A magyar nyelv kutatásának, oktatásának, tanulásának hasznos, élvezetes és praktikus eszköze. Ott a helye minden olyan (magán- és intézményi) könyvtár polcán, amelynek gyűjtőköre a nyelvészet, irodalom, parolmiológia, néprajz.

Két kötet Északkelet-Magyarország XVII–XIX. századi nyelvéről

1. XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról. Szerk. RÉVAY VALÉRIA. Örökségünk Kiadó Bt., Nyíregyháza, 2003. 174 lap. – 2. MIZSER LAJOS – RÉVAY VALÉRIA, Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvállapotáról. Örökségünk Kiadó Bt., Nyíregyháza, 2004. 160 lap

1. A magyar nyelvterületen keletkezett iratokat őrző hazai és határainkon túli levéltárak anyaga – az egyre szaporodó nyelvtörténeti, történeti dialektológiai, történeti szociolingvisztikai feldolgozások ellenére – ez idáig kiaknázatlan. A levéltárakban őrzött magyar nyelvű iratmennyiség még számos egyéni vagy csoportos kutatási programnak szolgáltatott anyagot, teljes feldolgozása azonban még sokáig várat magára. Biztató, hogy az örvendetes kezdeményezésektől a kiváló tudományos munkákig egyre több nyelv(járás)történeti metodikájú iratanyag bemutatásának, illetőleg feldolgozásának lehetünk tanúi. A mai határainkon túlra is nyúló nyelvterület olyanfajta nyelvi adatolása, mint amelyet RÉVAY VALÉRIA, MIZSER LAJOS és munkatársainak kötetei bemutatnak, különösen üdvözlendő. Anyagukat az időbeli határok kitágítása (XVII–XIX. sz.) teszi igazán értékké. A szerzők által behatárolt korszak első feléből ránk maradt iratmennyiség – a későbbi századokhoz képest – csekélynek, önmagában mégis jelentősnek tekinthető, azonban ennek az időszaknak a pontos nyelveírását, a teljes magyar nyelvterületre kiterjedő vizsgálatát sokáig hanyagolta a nyelv(járás)történet. RÉVAY VALÉRIA, MIZSER LAJOS és munkacsoportjuk tagjainak hasznos munkája hozzájárul e kép egy részletének kirajzolódásához.

A két, egymáshoz szorosan kapcsolódó kötet a XVII–XIX. századi Északkelet-Magyarországon: Bereg, Máramaros, Szatmár, Ugocsa területén keletkezett missziliseket, leltárakat, tanúvallomásokat, zálog- és osztályosleveleket mutat be.

2. A 2003-ban megjelent, RÉVAY VALÉRIA szerkesztette kötetben betűhív átírásban, időrendben, megynként követik egymást az összegyűjtött iratanyag egyes dokumentumai. A szerzők a beregszászi levéltári anyag kivételével mindegyik szöveget fénymásolatban is dokumentálták az átírt szöveg mellett. Az 57 levél átírásának készítői következetesen ügyeltek az archaikus írásmódú betűk jelölésére, mégis kisebb pontatlanságot fedezhetünk fel pl. a 2. levél 1. sorában, ahol két szóban is β szerepel: a *Kofta* és a *Kafon* szavakban egyaránt, az átírt szöveg készítője azonban az előbbi szóban ezt *sz*-szel jelöli. Többségében következetes a rövidítés- és az ékezetjelölések átírása, a 24. levél 12. sorában azonban helytelen a rövidítés feloldása: az eredeti szövegben ugyanis nem a *méltósága*, hanem a *nagysága* szó rövidítése olvasható (*Nsga*). Ezt erősítheti az a tény is, hogy a levélben – rövidítés nélkül is – minden esetben a *Nagysága* a megnevezett személy megszólítási formája. A 20. levél 2., 7., 8., 10., 26. sorának végén az elválasztójel az eredeti szövegben nem felül, hanem alul található; a 18. sor végén a kettős jelet (,) egyesként (,) ugyanezen levél 25. sorában viszont az elválasztójelet tévesen tagmondathatárt jelölő vesszőként adja meg a szöveg átírója, amely helyesen: *is,*. Ez a néhány igen csekély pontatlanság nem kibebíti a sok nehézséggel járó, dicséretes munka nagyszerűségét, amely az olvasó, a bíráló tiszteletére érdemes.

A szövegben előforduló magyar szavak mutatójának szerkesztése nem szerencsés abból a szempontból, hogy ugyanaz a szó – a hangjelölés és az írásmód különbözősége miatt – akár távol is kerülhet egymástól, így pl. az *asszony* szó írásváltozatai közé ékelődnek az *asztal(ra)* megfelelő írásmódú alakjai, vagy az *ad* ige különböző alakjainak és származékainak betűrendes mutatóját megszakítják más lexémák, ráadásul az *ad* írásmódú változat és származékai két oldallal hátrébb kerülnek. Bár érthető a szerkesztő törekvése az eredeti írásmód, a grafémák pontos jelölésére, mégis a mutató így nehezen használható, a kötet olvasója számára kissé nehézkessé teszi a keresést. Szerencsésebb lett volna egy főcímszó alatt tárgyalni az ugyanolyan ejtésű szavakat és származékaikat, a betűkép pontos jelölését és az erre való utalást pedig a szócikken belül elhelyezni.

3. A 2004-ben, MIZSER LAJOS és RÉVAY VALÉRIA szerzőktől megjelent kötet az előző levélgűjtemény anyagának nyelvi elemzése. A korábban fénymásolatban és átírásban egyaránt szemléltetett korpusz egyes irataiban fellelhető hely- és személynevek bemutatása MIZSER LAJOS munkája. Következős a vármegye leírása, ezt követően a helységnevek és a külterületi nevek történeti adatolása és etimologizálása. A szerző a személyneveket bemutató fejezetben megyénként sorolja fel a családneveket és a predikátumokat. Adatolja az iratokban található keresztnéveket, amelyek csaknem egészükben bibliai, martirológiumi nevek, így a szerző azok eredeti jelentésének megadását – helyesen – anakronisztikusnak tartja. A névsorban helyenként a becéző neveket, illetve a latin változatokat is megtaláljuk; van, ahol ugyanazon szócikkben, akad azonban néhány következtetés: az *Erzsébet*, *Erzsi*, *Erzsók*, illetve a *Zsuzsánna*, *Zsuzsi*, *Zsuzsika* ugyanazon név változatai, mégis külön szócikket kaptak a szerzőtől, ugyanígy a *Kosztin* és a *Kosztii*, valamint a *Theodor*, *Toder*, *Todor* nevek esetében a szerző nem utal ezeknek a – véleményem szerint – csupán hangalakjukban eltérő neveknek az etimológiai azonosságára. A *Sándor* és a *Lész* neveket is külön szócikkben tárgyalja a szerző, pedig ez utóbbi a név ruszin változatának (*Alekszander*) rövidülése. Az elkülönítést itt bizonyára az indokolta, hogy bár ugyanannak a névnek különböző nyelvbéli változatai, mégis egészen más hangalakúak. Úgy vélem, az adat egy szócikkbeli egymásra utalást megérdemelt volna.

Szatmár megye egyik legrégebb és legjelesebb családjának, a Mándyknak MIZSER LAJOS külön fejezetet szentel, melyben a korabeli jelentős családtagok rövid biográfiáját ismerteti.

A névtani fejezetet az iratok nyelvi elemzése, a korpusz nyelvéllapotának jellemzői követik. A feldolgozott iratanyag elemzésének metodikájában RÉVAY VALÉRIA az alábbi gyakorlatot követi: vármegyei bontásban, időrendben követi egymást az iratok nyelvi jellemzőinek felsorolása, minden esetben a dokumentum helyesírási adatait követik a magánhangzók hangállapotának, a mássalhangzók egymásra hatásának, illetve időtartamának jellegzetes esetei, végül az alaktani, majd a mondattani jelenségek bemutatása. Az egy vármegyéből származó iratanyag nyelvi jellemzőinek felsorolását követi a nyelvi részrendszerek szerinti (hang-, alak- és mondattani) összefoglaló fejezet, a jellemző jegyeit alapos summázata.

4. Az egymásra épülő s egymást jól kiegészítő kötetek szerkesztője és szerzői a nyelvtörténetnek, illetőleg a nyelvjárástörténetnek fontos szeletét dolgozták fel mind időben, mind területi szempontból. Az északkelet-magyarországi magyar nyelvű iratanyag (amelyben Beregből 17, Máramarosból 8, Szatmárból és a korábban önálló területként létező Kővárvidékről összesen 24-et mutat be a 2003-as kötet, az elemzésben ezek közül 10-et dolgoz fel a szerző, valamint Ugocsából 7 levél) bemutatása és nyelvi feldolgozása hézagot tölt be a fehér foltokkal, törésekkel tarkított nyelvi-nyelvtörténeti kutatások palettáján. Az itt bemutatott munkák anyagából a nyelv- és a nyelvjárástörténeten kívül a névtan és a nyelvöldrajz művelői, de még a történelemmel és a levéltári iratokkal egyébe összefüggésben foglalkozó kutatók is hasznos adatokat meríthetnek.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

KÜLÖNFÉLÉK

Helynévmagyarázatok*

Bélbor A Csik megye északi részén, Borszékától észak-északnyugatra, a Kis-Beszterce forrásvidékén települt falu Erdélynek legmagasabban fekvő helysége (966 m). Román nemzetiségű lakossága nagyrészt Moldvából beszivárgó havasi pásztorokból, kisebb részben pedig a Gyergyói-

* L. MNy. 2006: 235–48.

medencéből felhúzódokból tevődött össze (l. Szabó T. A.: Gyergyói hn. 8; Orbán: Szék. 2: 124). Főbb történeti adatai: 1751: *Bélbor* (Nagylex. 3: 508); 1808: „*Belbor* vel *Belbora* val.” (Lipszky: Rep. 2: 15); 1839: *Bélbor* (Suciu 1: 79); 1850: *Belaboru* (uo.); 1854: *Belbór*, *Bilbor* (uo.); 1864: *Bélboru*, *Bilboru* (Szabó T. A.: Gyergyói hn. 25); 1944: *Bélbor* (Hnt. 114); 1997: *Piciorul Bilborolui* ’Bilbor lába, vagy alja’ (Hargita megye 121). A helynév a szláv *běla* ’fehér’ és szláv *bor* ’fenyő’ összetételéből keletkezett [tkp. ’fehér fenyves’] (Iordan: TopRom. 92; TESz. 1: 342 *bór-*, *borfa* a.). Etimológiailag ide tartozik még a Temes megyében, a Hodos kastélyhoz tartozó 1471: *Belebur* (Csánki 2: 27); 1569–79: *B?lebur* (Engel: TemMold. 27). – Vö. **Bélai havasok, Bélapataka.**

Belence A Lugostól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1369: *Belencze* (Csánki 2: 27); 1411: *Belench* (ZsigmOkl. 3: 204); 1482: *Belincz* (Suciu 1: 69); 1808: *Belincz* h. (Lipszky: Rep. 1: 46); 1913: *Belencze* (Hnt. 398). Egy szerb-horvát *Belince* hn. (ImMesta. 1973. 58) átvétele. Ennek szn.-i alapszavához l. *Belin* szn. < *Bela* szn. < *Belimir*, *Beloslav* szn. A *Belence* névalakból a magyarban idővel *Belinc* alakult, de az országos helynévrendezés során felújították a történelmi *Belence* névalakot. A román *Belinț* ’Belence’ (Suciu 1: 69) a magyarból való (Kniezsza: MagyRom. 1: 288; Mező: HivHn. 190). – Vö. **Belinc.**

Belényesforró A Belényestől északra fekvő helység fontosabb adatai: 1552: *Toplitcza* (Jakó 236); 1587: *Forrofalwa* (uo.); 1692: *Forro* (Suciu 1: 245); 1773: *Gyoszan Forró* (LexLoc. 68); 1808: „*Forro* (*Dzoszan-* vel *Dsoszan-*) h.” (Lipszky: Rep. 1: 186); 1882: *Dszosán-Forró* (Ihász: Hnt. 76); 1908: *Belényesforró* (Mező: HivHn. 230, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A román **Toplița* hn. (< román *topliță* ’hévízforrás’ < déli szláv *toplica* ’hévíz’) magyar egyenértékűként *Forrófalva* keletkezett, amely idővel *Forró-ra* egyszerűsödött. Az utóbb a *Forró*-hoz tapadt román *Josani-* (tkp. ’Alfalu’) > *Dszosán-* névelemet az országos helységnévrendezés során a járási hovatartozásra utaló *Belényes-* előtaggal váltották fel. A román *Forău* ’Belényesforró’ (Suciu 1: 245) a magyarból való (EtSz. 2: 410; Jakó 236; Iordan: TopRom. 152; Kázmér: Falu 289; Mező: HivHn. 230). – Vö. **Forró.**

Belezensény A Belényestől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1552: *Belezen* (Suciu 1: 68); 1773: *Belezensény* (LexLoc. 67); 1808: „*Belezensény* vel *Belezensény* h.” (Lipszky: Rep. 1: 45). Egy román *Blăjeni* (tkp. ’Blaj [*<* Blazius] emberei, Blaj népe’) vagy *Blejani* (tkp. ’Bleja emberei, Bleja népe’) helységnévből a magyarban *Belezensény* hn. keletkezett, s ez visszakerült a románba, mint *Belejeni* (Suciu 1: 68; Iordan: TopRom. 178, 295; Constantinescu: DOR. 173; Mező: HivHn. 170, 269). – Vö. **Balázsfalva, Blezensy.**

Bélfenyér A Nagyszalontától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1552: *Belfenyér* (Suciu 1: 68); 1692: *Bél Fenyér* (i.m. 69); 1808: „*Bélfenyér* h. *Belfire* val.” (Lipszky: Rep. 1: 46). A *bél-* ’belső’ és a *fenyér* ’vizes-füves földterület’ összetétele. Erdő belsejében levő irtásra utalhat. A román *Belfir* ’Bélfenyér’ (Suciu 1: 68) a magyarból való (EtSz. 1: 343; Jakó 212). – Vö. **Bélmegyér, Fenyéres.**

Bélmárkaszék A Borossebestől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1552: *Zeek* (Jakó 355); 1808: *Markuszék* val. (Lipszky: Rep. 1: 412); 1880: *Márkaszék* (Hátsek: MegyTérk. Bihar m. a.); 1913: *Bélmárkaszék* (Hnt. 400). A *Szék* hn. a magyar *szék* ’időszakos vízállás, esőtlen nyarakon kiszáradó tó’ főnévből alakult. Vö. 1851: „közel a helységhez egy nagy kerek nádas tó van” (Fényes: MoGSz. 4: 78). A *Márku-* > *Márka-* előtaghoz l. román *Marcu* ’Márk’ szn. A megkülönböztető szerepű *Bél-* a béli járással kapcsolatos. Az 1964-ben hatósági úton megállapított román *Seliște* ’Bélmárkaszék’ (Suciu 2: 115) névhez l. román *seliște* ~ *siliște* ’faluhely; házhely; falu dereka, közepe’. – Vö. **Márkaszék, Szék.**

Bélmező Az így hívott középkori falu emléke a Margittától dél-délkeletre fekvő Cséhtelek fölött emelkedő *Bélmező-hegy* (280 m) nevében maradt fenn. A fontosabb adatok: 1291–4: *Bel Mezeu* (Györffy 1: 599); 1435: *Belmezew* (Jakó 213); 1808: *Bélmező* (Lipszky: Rep. 1: 47); 1887/1912: *Bélmező* h. (Tasnád und Széplak. 1: 75 000-es térkép). A *bél-* ’belső’ és a *mező* ’alacsony növényzetű terület’ összetétele. Erdőirtásra utal. (EtSz. 1: 344; Jakó 213; Suciu 2: 296.) – Vö. **Bélmegyér, Nagy-mező.**

Berekutca A bánsági Dentától északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1458: *Berek* (Suciu 1: 72); 1554–79: *B?requča* (Engel: TemMold. 55); 1717: *Berekuza* (Suciu 1: 72); 1808: „*Berekúcza* val.” (Lipszky: Rep. 1: 51); 1877: *Berekutca* (Mező: HivHn. 86); 1894: *Berekutca* (uo). Az elsődleges *Berek* hn. a magyar *berek* ’liget, vizenyős terület, ártéri erdő’ fn.-ből alakult. A románba átkerülve a hn.-hez kicsinyítő képző járult: *Berecuța* (Suciu 1: 72). A magyarban is meghonosodott román névalak az *utca* fn.-hez való népetimológias hozzáigazodással *Berekutcá*-vá módosult (Mező: HivHn. 86, 87). – Vö. **Berekfürdő, Csapó utca, Párutca**.

Bereznek A Husztól északra fekvő helység fontosabb adatai: 1680: *Breznik* (Bélay: Már. 127); 1720: *Beriznik* (uo.); 1773: *Bereznik* (LexLoc. 134); 1808: „*Bereznik* h. *Breznik* s.” (Lipszky: Rep. 1: 52); 1901: *Bereznek* (Mező: HivHn. 171, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Szláv eredetű. Tkp. értelme ’nyírfaligetnél települt falu’. A részletekhez l. *Briznik* és *Bereznyiki* szócikkét. Az ukrán névalak a többes számú *Березники*. – Vö. **Bereznyiki, Briznik**.

Betfia A Nagyváradtól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1552: *Beethfia* (Jakó 212); 1808: „*Betfia* h. *Bittfia* val.” (Lipszky: Rep. 1: 56). A *Bet*, esetleg *Bed* [1238: *Bet* szn., 1211: *Bed* szn.: ÁrpSzt. 100, 120] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *fi* ’fiúgyermek’ fn.-nek az összetétele. Talán egy **Betfialekháza*-féle többszörös összetétel megrövidülésével van dolgunk. L. az eredeti *Adriánfiamihályháza* névalakot *Adorjánfalva* szócikkében. A román *Betfia* (Suciu 1: 75) a magyarból való. – Vö. **Betfalva, Királyfiakarcsa**.

Birda A bánsági Dentától északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *B?rda*, *Birda* (Engel: TemMold. 30); 1700 k.: *Birda* (uo.); 1808: „*Birda* val. Pagus, *Birda*-Arm. g. Rivus” (Lipszky: Rep. 1: 60); Talán a szláv *birdo* ’takácsborda, hegy, magaslat’ rejlik benne, vö. szerb-horvát *Brda* hn., szlovén *Brda* hn. A helységnek a románban is *Birda* (Suciu 1: 80) a névalakja, de Turnu-Severin vidékén van *Birda* névalakú helység is (Iordan: TopRom. 34). – Vö. **Burda, Kelecsenyborda**.

Birószék A Muraszombattól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1365: *Hzodozynch* (Csánki 2: 302); 1366: *Zudysincz* (uo.); 1773: *Szodisincz* (LexLoc. 96); 1808: *Szodesincz* h. (Lipszky: Rep. 1: 633); 1888/1890: „*Szodesincz* = *Birószék*” (Gönczy–Kogutowicz: MagyTérk. Vas vm. a.); 1973: *Sodišinci* (ImMesta. 1973. 362). A szlovén *Sodišinci* hn. a régi szlovén *sodiš(č)e* ’törvényszék’ (Cigale 1: 617 *Gerichtshof* a.) -*bnici* képzős származéka. Törvénytevő hely lakóit jelöli. A magyarban *Szodisincz* ~ *Szodesincz* alakban honosodott meg. A *Birószék* hn. tudatos magyarosítás eredménye.

Birtin A Körösbányától nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1439: *Bertenfalva* (Csánki 1: 727); 1760–62: *Birtin* (Suciu 1: 80); 1808: „*Birtin* h. *Birtú* val.” (Lipszky: Rep. 2: 18). Az elsődleges *Berténfalva* hn. egy *Bertén* szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* fn.-nek az összetétele. A *Bertén* szn.-hez l. talán román *Brătan* szn. (Constănescu: DOR. 215). A *falu* utótag idővel elmaradt. A román *Birtin* hn. (Suciu 1: 80) a magyarból való (Kázmér: Falu 186). – Vö. **Bertény**.

Bod A Pöstyéntől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1390: *Both* (VSOS. 1: 262); 1773: *Bzincz*, *Bzincze* (LexLoc. 146); 1808: „*Bzincz* h. *Bzyncz* s.” (Lipszky: Rep. 1: 89); 1910: *Bod* (Mező: HivHn. 186, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Az elsődleges *Bot* hn. pusztaszemélynévből keletkezett, vö. 1138/1329: *Both* szn., 1211: *Bod* szn. (ÁrpSzt. 128, 146). A magyar névadáستól függetlenül a szlovákban *Bzince* (tkp. ’bodzás hely’) keletkezett, s idővel a magyarban is felülkerekedett *Bzinc*-ként. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették a régi magyar névalakot (Mező: HivHn. 186; ZJČ. 69). – Vö. **Alsóbotfalva, Tarnabod**.

Bodos A Sepsziszentgyörgytől észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1459: *Bozos* (Barabás: SzékelyOkl. 92); 1567: *Bodos* (Suciu 1: 88). Személynévi előzményéhez l. 1138/1329: *Bodus* szn. (ÁrpSzt. 133). A régi *Bozos* változat z-je tisztázásra vár. Vö. *Bozos* ’Órdarmához csatolt helység Kárpátalján’ [1412: *Bozos*: ZsigmOkl. 3: 684; 1421: *Bozos*: ComUngh. 18; 1427: *Bozoos*: Csánki 1: 389]; Zaránd megyében: 1418: *Bozosegyház*, *Bozos* (ZsigmOkl. 6: 562, Csánki 1: 739); Kolozs megyében: 1392: *Bozosberch*, 1501: *Bozos*-halastó (Csánki 5: 307, 410) <

régi *boz* 'bodzafa'. A román *Bodoș* hn. (Suciu 1: 88) a magyarból való (Orbán: Szék. 1: 216; EtSz. 1: 434, 438). – Vö. **Bodzás**.

Bodrogszög A Bodrogszerdahelytől északnyugatra fekvő és 1960-ban hozzá csatolt helység fontosabb adatai: 1326: *Zeek* (ComZempl. 90); 1479: *Zewg* (VSOS. 3: 96); 1808: „*Szög* vel *Szeg* h.” (Lipszky: Rep. 1: 656); 1851: *Bodrogh-Szögh* (Fényes: MoGSz. 4: 154). A helység a Bodrog folyótól alkotott zugban, szögletben települt, s ezért kapta *Szög* nevét. A *Bodrog* előtag megkülönböztető szerepű. Az 1948-ban hatósági eljárással megalkotott szlovák *Klin nad Bodrogom* 'Bodrogszög' tükkörfordítás magyar mintára (Csánki 1: 363). – Vö. **Bodrogszegi, Szegilong, Zalaegerszeg**.

Bodrogvécs A Szomotortól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1376: *Veche* (Csánki 1: 365; VSOS. 3: 68); 1430: *Wecze* (Csánki 1: 365); 1773: *Vécs* (LexLoc. 304); 1880: *Bodrog-Vécs* (Hátsek: MagyTérk. Zemplén m. a.). A *Vécs* > *Vécs* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az előzményhez l. *Vécs* és *Vécs*e szócikkét. A megkülönböztető szerepű *Bodrog-* előtag a folyó mellékére utal. A szlovák *Véč* 'Bodrogvécs' a magyarból való. Az +1212/1334/1342: *Velche* Thalut hn. (CDES. 1: 145) Lelesz környékén keresendő, és nem vonatkoztatható Bodrogvécsre (Csánki 1: 365). – Vö. **Vécs, Vécs**.

Bogáros A bánági Csatádtól északra fekvő helység fontosabb adatai: 1462: *Bogaros* (Csánki 2: 29); 1554–79: *Bogaroš* (Engel: TemMold. 32); 1808: „*Bogáros* h.” (Lipszky: Rep. 1: 66). A szn.-ként [1211: *Bogar* szn.: ÁrpSzt. 157] is használt *bogár* rovarnév -s képzős származéka. A magyarból átvett román *Bulgăruș* 'Bogáros' (Suciu 1: 112) a *bulgăr* 'bulgár' analógiájára nyerte el mostani alakját. – Vö. **Bogaras, Bogárfalva**.

Boján A Zilahtól délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1481: *Boyan* (Csánki 1: 581; Suciu 1: 91); 1808: „*Bolyan* aliis *Bolyom* h. *Bojem* g. *Bojum* v.” (Lipszky: Rep. 2: 20); 1882: *Boján* (Ihász: Hnt. 36). A helynév puszta szn.-ből keletkezett. Az előzményül szolgáló szn.-hez l. *Bajánsenye* szócikkét; l. még a román *Boian* szn.-et (Constantinescu: DOR. 207). A román *Boianul Crasnei* 'Boján' (Suciu 1: 91) értelme 'Krasznaboján'. – Vö. **Bajánsenye**.

Bóka A Nagybecskerekétől keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1333: *Baka* (Györffy 3: 314); 1338: *Burzuatuebaka* (uo.); 1554–79: *Boqa* (Engel: TemMold. 33); 1808: „*Bóka* h.” (Lipszky: Rep. 1: 67); 1882: *Horvát-Bóka, Szerb-Bóka* (Ihász: Hnt. 123, 325). A *Bóka* < *Baka* hn. puszta szn.-ből keletkezett; vö. 1138/1329: *Baka* (ÁrpSzt. 83). A megkülönböztető szerepű 1338: *Burzuatue* a Temesbe ömlő *Borzova* patak mellékére utal. – A szerb-horvát *Boka* 'Bóka' a magyarból való. – Vö. **Baka**.

Bokorvány A Nagyváradtól délkeletre fekvő falu fontosabb adatai: 1508: *Bokorvanya* (Jakó 221); 1773: *Bukorvány* (LexLoc. 72); 1808: „*Bukorvány* h. *Bukurvany* val.” (Lipszky: Rep. 1: 35); 1910: *Bokorvány* (Mező: HivHn. 171, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 171). A román *Bucuroaia* hn. (Suciu 1: 109) a román *Bucur* [< albán *bukur* 'szép, gyönyörű'] szn. származéka 'Bucur felesége, Bucurné' értelemben (Iordan: Top. Rom. 179; Constantinescu: DOR. 219). A szövegi *a* azért maradhatott el a magyarban, mert birtokos személyragnak lehetett felfogni: **Péter-Bokorványa*-féle szerkezetben. – Vö. **Bukarest**.

Bokrács A Muraszombattól északra fekvő falu fontosabb adatai: 1355: *Volkarach* (Csánki 2: 738); 1364: *Wolkrach* (uo.); 1388: *Bolkarács* (ZsigmOkl. 1: 84); 1389: *Bolcrach* (i. m. 1: 128); 1393: *Borklaach* (i. m. 1: 335); 1403: *Bolkrach* (i. m. 2/1: 323); 1413: *Balkarach* (i. m. 4: 330); 1773: *Bokrács* (LexLoc. 91); 1973: *Bokrači* (ImMesta. 1973. 68, horvátos *Bokrači* alakban). A *Volkrács* > *Bokrács* hn. előzménye egy szlovén régi **Volkobrat* (vö. horvát *Vukobrat*) szn. birtokos funkciójú -*ja* képzős származéka lehetett (**Volkobrač*). A *w* > *b* fejlődéshez l. *Wolf* > *Balf* hn. A mai szlovén *Bokrači* a magyarból való.

Boksa A Sztropkótól nyugatra fekvő, 1964-ben Sztropkóhoz csatolt helység fontosabb adatai: 1379: *Baxauagasa* (VSOS. 3: 99); 1393/1394: *Baxa* (ZsigmOkl. 1: 336); 1773: *Boksa, Boxa* (LexLoc. 244). Az elsődleges *Baksavágása* névalak egy *Baksa* nevű soltséztől telepített irtványfalut jelöl. Az előtaghoz l. 1211: *Boxa* szn., 1237–40: *Bacsa* szn. (ÁrpSzt. 138). L. még lengyel *Bogsa* szn. (SISNO.

1: 191), szerb-horvát *Bokša* szn. (Maretic: Rad JAZU. 82: 151), román *Bocsă* szn. (Constantinescu: DOR. 206). A *-vágása* 'irtása' utótag idővel elmaradt. A szlovák *Bokša* hn. a magyarból való (EtSz. 1: 246). – Vö. **Baksa, Kovácsvágás.**

Boksánbánya A Resicabányától északnyugatra fekvő Várboksánnal *Bocșa* néven egyesített helység fontosabb adatai: 1720: *Német-Bogsán* (Suciu 1: 86); 1808: „*Boksán* vel *Bogsán* (*Németh-*) h. *Deutsch* oder *Werk-Bogschan* g.” (Lipszky: Rep. 1: 68); 1893: *Bogsánbánya* (PallasLex. 3: 417); 1909: *Boksánbánya* (Mező: HivKözs. 2: 765). A Várboksán határában létesült, főleg német lakosságú bányatelep előbb a *Németboksán*, majd a *Boksánbánya* nevet kapta. A román névalak *Boțșa Vasiovei* (tkp. 'Vassafalvaboksán') (Suciu 1: 86). – Vö. **Várboksán, Vassafalva.**

Bolgártelep Az Óbesenyőtől nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1880: *Bolgártelep* (Hátsek: MegyTérk. Torontál m. a.). A kincstár 1844 körül Óbesenyőről áttelepített bolgárok számára alapította a falut, amely róluk kapta nevét. A román *Colonia Bulgară* 'Bolgártelep' tükörfordítás magyar mintára (Bodor: Délm. 30, 42; Suciu 1: 161; Mező: HivHn. 65; Nagylex. 4: 244). – Vö. **Telep.**

Boncafalva A Fehér-Körös melléki Borossebestől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1441: *Bonchafalva* (Csánki 1: 727); 1746: *Bonczesty* (Suciu 1: 94); 1808: „*Bonczesd* val.” (Lipszky: Rep. 1: 69). Az elsődleges *Boncafalva* hn. a *Bonca* [1482: „*Fratha-i Boncza* Miklós”: Jakó: KolMon. 1: 817; vö. 1268/1318: *Bonch* szn. ÁrpSzt. 141) személynévnék és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. A magyar névadással párhuzamos keletkezésű román *Bontești* 'Boncafalva' (Suciu 1: 94) idővel a magyarban is felülkerekedett *Boncesd*-ként. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették az egykori *Boncafalva* névalakot (Kázmér: Falu 189; Mező: HivHn. 185).

Bondoraszó A Belényestől keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1588: *Bwduraz* (Jakó 221); 1600: *Budoriaza* (uo.); 1808: „*Budurásza* val.” (Lipszky: Rep. 1: 84); 1910: *Bondoraszó* (ComBih. 61). A *Budurásza* helységnév román eredetű; vö. román *Budureasa* hn. (Suciu 1: 111) < román nyelvjárási *budur* 'kopár szikla'. Az országos helységnévrendezés során egy állítólagos 1552-beli adat alapján a magyaros *Bondoraszó* nevet kapta; ennek utótagjához l. *aszó* 'időszakos vízfolyás, szárazpatak'. (Iordan: TopRom. 468; Mező: HivHn. 180.)

Bontesd A Belényestől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai 1588: *Buntafalva* (Jakó 222); 1600: *Bonta falua* (uo.); 1692: *Büntesty* (Suciu 1: 114); 1808: „*Buntyesd* vel *Buncsesd* val.” (Lipszky: Rep. 1: 86). Az elsődleges *Buntafalva* ~ *Bontafalva* helységnév a román *Bonta* (Constantinescu: DOR. 209, de vö. 1268/1409: *Bontha* szn.; 1214/1550: *Bunta* szn.: ÁrpSzt. 142, 162; 1321: Thomas dictus *huntha*: NytudÉrt. 68: 70) személynévnék és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. A román *Buntești* (tkp. 'Bonta ~ Bunta emberei, népe') a magyarral párhuzamos névadás eredménye (Suciu 1: 114). Idővel a magyarban is felülkerekedett *Bontesd*-ként (EtSz. 1: 470).

Borcsa A Pancsovától nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1427: *Barcha* (Engel: TemMold. 34); 1569–79: *Borča* (uo.); 1717: *Borcha* (uo.); 1808: „*Borcsa* h. *Bortschaer Graben* g. Rivus”, „*Borcu* (Stara-) ill. *Alt-Bortscha* g.” (Lipszky: Rep. 1: 70). A szerb-horvát *Borča* 'Borcsa' átvétele. Ez bizonyára a *Bórák* (gen. *Bórka*) szn. birtoklást kifejező *-ja* képzős származéka. L. még szerb-horvát *Borča* szn. < *Borislav, Borivoj* stb. (Šimundić: RjOI. 400; l. még Grković: RIS. 43).

Borháza Az Őrihodostól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1387: *Burecha, Bureche* (ZsigmOkl. 1: 10, Csánki 2: 739); 1808: *Borecsa* (Lipszky: Rep. 1: 70); 1887: *Borháza* (Mező: HivHn. 95); 1973: *Boreča* (ImMesta. 1973. 69). Az elsődleges *Burecsa* > *Borecsa* hn. szlovén eredetű, de etimológiája nincs tisztázva. Talán egy szlovén *Borče* (< *hor* 'fenyő') helynévvel hozható kapcsolatba. L. még szerb-horvát *Burča* hn. < *Burek* szn. [vö. cseh *Borek* szn.: Svoboda: SOJ. 33, 134]. A *Borháza* névalakot hatósági úton állapították meg tudatos magyarosítással. – A mai szlovén névalak *Boreča* (Bezljak 1: 77, 96). – Vö. **Adorjánháza.**

Borhida A Muraszombtól nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1389/1390: *Borhyda* (ZsigmOkl. 1: 138); 1412: *Borhyda* (i. m. 3: 523); 1421: *Boryhhyda* (i. m. 8: 109). A *Bor*

[1211: *Bor*: ÁrpSzt. 89] szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *hid* fn.-nek az összetétele. A falu ott települt, ahol egy *Bor* nevű személy birtokán híd volt. – A szlovén *Borejci* 'Borhida' a magyar *Borhidá*-ból alakult, de a részletek nincsenek tisztázva (Csánki 2: 738). – Vö. **Szamosborhíd**.

Borókás A Zborótól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1567: *Jedlinka* (VSOS. 1: 518); 1808: „*Jedlinka* s.” (Lipszky: Rep. 1: 275); 1913: *Borókás* (Hnt. 431). A *Jedlinka* hn. a szlovák *Jedlinka* hn. (<*jedlinka* 'kis fenyves, kis fenyőerdő') <*jedlina* 'fenyves, fenyőerdő' <*jedl'a* 'tülevelű fa: jegenyefenyő, lucfenyő') átvétele. Az országos helységnévrendezés során megállapított magyar *Borókás* hn. tükörfordítás eredménye (Mező: HivHn. 195; HSSJ. 1: 525).

Borosnya A Sztopkótól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1408: *Preusincz* ~ *Preusnicz* ~ *Prewsnicz* (ZsigmOkl. 2/2: 132); 1410: *Preusnycz*, *Prenznich* (i. m. 359, 376); 1430: *Brawznicza* (Csánki 1: 344); 1454: *Brusnycha* (uo.); 1773: *Brusnyica*, *Brusnyche* (LexLoc. 298); 1808: „*Brusznica* h. vel *Brusnica* s.” (Lipszky: Rep. 1: 81); 1880: *Brusnyicza* (Hátsek: MegyTérk. Zemplén m. a.); 1904: *Borosnya* (Mező: HivHn. 166, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Brusnyica* > *Brusnyica* hn. a szlovák *Brusnica* hn. átvétele. Olyan helyre utal, ahol fenékőnek való kövek szedhetők, ahol fenékövet csiszolnak. A *Borosnya* névalakot az országos helységnévrendezés során állapították meg tudatos magyarítással (ZJČ. 64). – Vö. **Borosznó**, **Borosznok**.

Borosrósa A Borossebestől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1553: *Kys-Rossa*, *Nagh-Rossa* (Suciú 2: 84); 1561: *Rossfalva* (uo.); 1808: *Rossia* val. (Lipszky: Rep. 1: 564); 1910: *Borosrósa* (Mező: HivHn. 242, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Rósa* hn. román eredetű; vö. román *Roşia* 'Borosrósa' (Suciú 2: 84). Ehhez l. román *roşu* 'piros, vörös', *Roşu* szn., *Roşa* szn. A megkülönböztető szerepű *Boros*-előtag a borossebesi járással kapcsolatos (Jordan: TopRom. 124; Constantinescu: DOR. 364). – Vö. **Biharrósa**.

Borosteleg A Nagyváradtól kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1552: *Borosthelek* (Jakó 218); 1773: *Borosteleg*, *Borse* (LexLoc. 57); 1808: „*Borosteleg* h. *Borsá* val.” (Lipszky: Rep. 1: 71). A szn.-ként [1394: *Emericus Boros*: ZsigmOkl. 1: 376; *NytudÉrt.* 68: 259] is alkalmazott magyar *boros* 'iszákos, kapatos' melléknévnek is a *teleg* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' főnévnek az összetétele. A román *Borşa* 'Borosteleg' a magyarból való. (Suciú 1: 96; Kázmér: CsnSz. 171).

Borosznó A Besztercebánya és Breznóbánya között, a Garam mentén fekvő helység fontosabb adatai: 1424: *Bruzno* (VSOS. 1: 461); 1773: *Brusznó* (LexLoc. 305); 1808: „*Brusznó* h. *Brusno* s.” (Lipszky: Rep. 1: 81); 1879: *Brusznó* (*Borosznó*) (Breznóbánya 1: 75 000-es térkép); 1886: *Borosznó* (Mező: HivHn. 92). Szláv (szlovák) eredetű; vö. szlovák *Brusno* hn. L. még cseh *Brusná* hn., *Brusné* hn. Olyan helyre utal, ahol fenékőnek való kőzetdarabok találhatóak, ahol fenékövet csiszolnak. A balfelől a Garamba itt ömlő patakknak ma *Brusnianka* (GeogrNázv. 2: 18) a neve. A *Borosznó* névalak tudatos magyarítás eredménye. (Hosák-Šramek 1: 117; ZJČ. 64). – Vö. **Borosnya**, **Borosznok**, **Nyitraborosznó**.

Borovo A Vukovártól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1231: *Boruc* (ÁUO. 11: 221; vö. ÁrpSzt. 145); 1263: ?*Boroth* (Csánki 2: 280); 1293: *Boro* (Csánki 2: 269); 1323: *Borh* (AnjOkl. 7: 229); 1338, 1339: *Borh* (EngelValkó: *Boró*); 1697: *Borovo* (ComSirm. 25); 1808: „*Borovo*” ill. (Lipszky: Rep. 1: 71). A régi adatok idetartozásának és olvasatának bizonytalansága miatt az etimológia megállapítása nehézségbe ütközik. Kiindulhatunk egy *Borh* [1248: *Borh*: ÁrpSzt. 89] személynévből. Idővel a magyarban a *Boró*, a szerb-horvátban pedig a *Borovo* névalak állandósult. Az utóbbi a magyarban is felülkerekedett (Pesti: *Eltűnt vm.* 1: 274; EngelValkó: *Boró*).

Borsómező A Gyulafahérvártól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1526: *Borsomező* (Nagylex. 4: 369); 1733: *Inurj* (Suciú 1: 309); 1750: *Inur* (uo.); 1760–62: *Borsómező* (uo.); 1808: „*Borsómező* iuxta alios *Borosmező* h. *Inur* val.” (Lipszky: Rep. 2: 21); 1857: *Borsómező* (Erdély 1857. évi népszámlálása, 1992. 156). A magyar *Borsómező* helynév borsófölddel, esetleg vadborsóval, led-ekkel benőtt területre utal. A természetett borsónak, mint névadási motívumnak a lehetőségéhez l. 1748: „egy darab föld, melyben, mint hogy gyakrabban Borsot szoktak vetni *Borso földnek* is hívják” (SzT. 1: 1033, Koronka), de l. 1984: „*Borsó-mező* ... Az adatközlő szerint sohasem volt szántóföld.

Így talán vadborsó termett benne.” (Kálnási: Fehérgyarmati járás 212, Kömörő). – A román *Inuri* ’Borsómező’ (Suciu 1: 309) a magyartól független névadás eredménye. A román *in* ’len’ (< latin *linum* ’ua.’) többesszámú *inuri* alakjából való (Kisch: Sieb. 77). Lenföldre, esetleg vadon növény csepeplennel, aprólennel benőtt területre utal. – Vö. **Kendermező**.

Bosác A Vágújhelytől északra fekvő helység fontosabb adatai: 1380: *Bosach* (Fekete Nagy: Trencsén 103); 1414: *Bosaach* (ZsigmOkl. 4: 464); 1773: *Bossacza* (LexLoc. 255); 1808: „*Bosác* vel *Bosácsa* h. *Bossáce* s.” (Lipszky: Rep. 1: 72). A helység a Vág jobb oldali mellékvíze, a *Bosác* [1808: „*Bosác* vel *Bosácsa* h. *Bossáckypotok* s. Rivus”: Lipszky: Rep. 1: 72] mellett fekszik. Neve szláv eredetű. Összevethető az alsószerb *Bošac* ’Boschwitz’ helységnévvel, amely korábbi **Bošici* (tkp. ’Boš népe, Bošek’; vö. 1211: *Bos* szn.: ÁrpSzt. 94) helynévből fejlődött. A szlovák *Bošaca* ’Bosác’ a végződése talán magyar alapon értelmezhető ragszilárdulással (Eichler: SOzSN. 1: 57).

Botfej A bihari Bélrogoztól dél-délkeletre fekvő falu fontosabb adatai: 1599: „*Boyttest* et *Botfleo*” (Jakó 219); 1808: „*Botfej* h. *Botfeju* val.” (Lipszky: Rep. 1: 73). A *Botfej*, régi *Botfő* előzményeként l. talán a személynévi használatú nyelvjárási *botfej* ’ostoba, buta; tökfílkó’ (ÜMTsz. 1: 672). A magyarból származó román *Botofei* családnév (Jordan: DicțFam. 76) e magyarázatot erősíti. A román régi *Boitești* ’Botfej’ névalak értelmi megfelelője a magyar *Bojtfalva* [1692: *Boyt Falua*: ComBih. 58] volt. Az újabb román *Botfej* ’Botfej’ (Suciu 1: 98) névváltozat a magyarból való.

Bottyánfalva A bászagi Bozsortól dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Botinest* (Engel: TemMold. 34); 1554–79: *Botun?št* (uo.); 1779: *Botinyest* (Suciu 1: 98); 1808: „*Bottinest* vel *Botinesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 74); 1882: *Botinest* (Ihász: Hnt. 40); 1913: *Bottyánfalva* (Hnt. 436). Az elsődleges *Botinest* hn. a román *Botinești* (tkp. ’Botin emberei, Botinék’) hn. átvétele. Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Bottyánfalva* nevet állapították meg (Constantinescu: DOR. 212; Mező: HivHn. 175). – Vö. **Szabadbattyán**.

Bozita A Fülektől észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1350: *Bozyta* (VSOS. 1: 258); 1435: *Bositha* (Csánki 1: 96); 1808: „*Bozita* h. *Buzyta* s.” (Lipszky: Rep. 1: 74); 1957: *Buzitka* (Majtán 81). Pusztaszemélynévből keletkezett. Az előzményül szolgáló személynévhez l. *Buzita* szócikkét. A szlovák *Buzitka* ’Bozita’ 1957-ben kapta kicsinyítő funkciójú *-ka* képzőjét (Varsik: OsKošKotl. 2: 112). – Vö. **Bosta, Buzita, Nagybozinta**.

Bozovics A Mehádiától nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1484: *Bohowyth* (Suciu 1: 100); 1551: *Bozowyth* (uo.); 1829: *Bozovich* (uo.). Szláv eredetű: vö. bolgár *Бъзовик* hn. (BEtRec. 1: 97); szerb-horvát *Bazovik* hn. (ImMesta. 1973. 56); szlovén *Bazovik* hn. (Bezljaj 1: 50). Az átvett névalak egy középbolgár **Bъzovis* (tkp. ’bodzával benőtt hely, bodzás’) lehetett. A román *Bozovici* ’Bozovics’ (Suciu 1: 100) ugyancsak a szlávól való (Jordan: TopRom. 60; Petrovici: StDialTop. 139, 141).

Bozsaly A Margittától dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1406: *Bozay* (ZsigmOkl. 2/1: 537); 1438: *Bosay* (Csánki 1: 605); 1470: *Bosay* (Jakó 219); 1692: *Bosay* (Jakó 219); 1773: *Bosaj* (LexLoc. 62); 1808: „*Bosály* vel *Bosaj* aut *Bozsaj* h. *Bosej* vel *Bosuj* val.” (Lipszky: Rep. 1: 72); 1944: *Bozsaly* (Hnt. 134). Pusztaszemélynévből keletkezett. vö. 1263 > 1391: *Bosey* szn., 1273/1305: *Bosay* szn. (ÁrpSzt. 146). Az előzményül szolgáló szn. szláv eredetű; vö. bolgár *Божаѡ* szn. (Zaimov: BI. 26); szerb-horvát *Božaja* szn. (Grković: RIS. 39); cseh *Božej* szn. (Gebauer: SlStč. 1: 88); lengyel *Bozej* szn. (SlSNO. 1: 238). A román *Bogetiu* ’Bozsaly’ (Suciu 1: 89) a magyarból való (Jakó 219; Stanislav: SlovJuh. 2: 74; Constantinescu: DOR. 25).

Böki A Kassától északra fekvő, 1963-ban Lemeshez csatolt helység fontosabb adatai: 1348: *Buky* (Varsik: OsKošKotl. 2: 489); 1351: *Buky, Beky* (Csánki 1: 291); 1427: *Bwky* (uo.) 1567: *Bewky* (Varsik: OsKošKotl. 2: 489); 1747: *Habsan* (uo.); 1773: *Buky, Habzany* (LexLoc. 247); 1808: „*Büki* vel *Böki* h. *Habzany* s.” (Lipszky: Rep. 1: 88); 1903: *Habžay* (Varsik: i. m. 2: 489); 1906: *Chabžani* (uo.). Az elsődlegesnek látszó *Büki* (> *Böki*) hn. a *Bük* [1216/1550: *Buc*: ÁrpSzt.] szn. birtoklást kifejező *-i* képzős származéka. A magyartól független névadással keletkezett szlovák *Chabžany* ’Böki’ a szlovák *chabžda* ’fekete bodza’ (SlSJ. 1: 551) származéka. Tkp. értelme ’bodzabokros helyről valók, bodzás hely lakói’ (Varsik: OsKošKotl. 2: 487; EtSlSJaz. 8: 136).

Bösháza A Szilágycsehtől kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1388: *Beows-haza* (ZsigmOkl. 1: 58); 1450: *Bewshaza* (Csánki 1: 553); 1475: *Bwshaza* (uo.); 1808: „*Bösháza* h. *Boschkirchen* g. *Bgyiuse* vel *Biuzse* val.” (Lipszky: Rep. 2: 22); 1854: *Bösháza*, *Binje* (Suciu 1: 82). A *Bős* [1138/1329: *Beus*: ÁrpSzt.] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *ház* főnévnek az összetétele. L. a csallóközi *Bős*-t. A román *Biuşa* 'Bösháza' a magyarból való (Suciu 1: 81–2).

Brettyelin A Dévától nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1453: *Thersek* (Csánki 5: 167); 1474: *Berethelen* (i. m. 5: 166); 1481: *Beretlin* (i. m. 5: 167); 1491: *Thersekws* (uo.); 1808: „*Brettelin* h. *Brettlein* g. *Bretelin* val.” (Lipszky: Rep. 2: 23); 1913: *Törzsökös* (Csánki 5: 167); 1937: *Brettyelin* (Hnt. 606). Az elsődleges *Törzsök* ~ *Törzsökös* helynév a magyar *törzsök* 'fatörzs' főnévből alakult, és ősi erdőirtási módszerrel, a fák föld feletti részének levágásával és alkalmas fatörzsek kiválogatásával kapcsolatos. Az újabb *Brettyelin* bizonyára egy déli szláv **Bratolin* ~ **Bratilin*-féle helynév átvétele. Ehhez l. bolgár *Епамол* szn. (Илчев: RIB. 88), szerb-horvát *Bratil* szn. (Grković: RIS. 45; vö. 1242/1242: *Bratila* szn.: ÁrpSzt. 150). L. még bolgár *Bratolin* szn. (Zaimov: BI. 35). Az országos helységnévrendezés során kísérlet történt a régi *Törzsökös* helynév újraélesztésére, de hatóságilag nem hagyták jóvá (Mező: HivHn. 187.). A román *Bretelin* 'Brettyelin' (Suciu 1: 105) a magyarból való.

Brulya Az Oltmelléki-dombságon, Kürpödtől kelet-délkeletre fekvő falu fontosabb adatai: +1302: *Braller* (AnjOkl. 1: 109); 1307: *Burulia* (i. m. 2: 72); 1332–5: *Brunwiler* (Suciu 1: 106); 1478–80: *Broiler* (uo.); 1601: *Bruy* (uo.); 1760–2: *Burullya* (Suciu 1: 107); 1808: „*Brullya* h. *Braller* g.” (Lipszky: Rep. 2: 23). Egy német *Braunweiler* (tkp. 'barna falu') az erdélyi szászban *Braller*-ként élt tovább. A magyar *Brulya* a németből, a román *Bruiu* 'Brulya' (Suciu 1: 106) a magyarból való (Kisch: Sieb. 172, 221, 250).

Budfalva Az Aknasugatagtól délre fekvő helység fontosabb adatai: 1402: *Buthfalva* (Bélay: Már. 131); 1483: *Bodfalva* (Csánki 1: 447); 1808: „*Budfalva* h. *Bugyesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 83). A *Bud* [1198: *Bud*: ÁrpSzt.; 1361/1635: *Bud*: DocVal. 156] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* fn.-nek az összetétele. A román *Budeşti* 'Budfalva' (Suciu 1: 110) a magyarral párhuzamos névadás eredménye (Kázmér: Falu 277).

Bulza A Kaprevártól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1366: ?*Balthahaza* (DocVal. 194); 1598: *Bwlza* (Suciu 1: 113); 1808: „*Bulza* val.” (Lipszky: Rep. 1: 86). A némi valószínűséggel idetartozó *Baltaháza* hn. a *Balta* [1423: *Baltha*: NyK. 46: 129], román *Baltă* (Constantinescu: DOR. 189; de vö. 1278: *Boltha*: ÁrpSzt. 140) személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *ház* főnévnek az összetétele. A *Bulza* névváltozat (Suciu 1: 113) román eredetűnek látszik, de a részletek nincsenek tisztázva. L. talán román *bulz* 'göröngy, rög'.

Bunya A bánsági Facsádtól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1440: *Buhnia* (Suciu 1: 113); 1554–79: *Buna* (Engel: TemMold. 37); 1597: *Bunie* (uo.); 1723: *Bunia* (uo.); 1808: „*Bunya* val.” (Lipszky: Rep. 1: 86). Román eredetű; l. román *Bunea* 'Bunya' (Suciu 1: 113) < *bun* 'jó'. L. még 1201–2/cr. 1500: *Buna* szn.; 1211: *Buna* szn. (ÁrpSzt. 162); román *Bunea* családnév (Iordan: TopRom. 110, DicţFam. 88; Constantinescu: DOR. 222).

Buzahely A Vendvidéken, Muraszombattól északnyugatra fekvő helység fontosabb történeti adatai: 1479: *Beznouch* (Csánki 2: 737); 1773: *Beznocz* (LexLoc. 91); 1808: „*Beznócz* h. *Beznovcze* vand.” (Lipszky: Rep. 1: 56); 1851: „*Beznocz*, vindus falu” (Fényes: MoGSz. 1: 130); 1882: *Ó-Beznócz*, *Új-Beznócz* (Juhos: Hnt. 240, 353); 1887: *Buzahely* (Mező: HivHn. 106); 1944: *Buzahely* (Hnt. 140); 1973: *Beznovci* (ImMesta. 61). A magyar *Beznóc* a szlovén *Beznovci* átvétele. Ez a szlovén *bezen* 'szakadék, hegyhasadék' (Pleteršnik 1: 23) származéka (Bezljaj: 1: 60, Etsl. 43). Etimológiailag összetartozik *Bezdán* szerb-horvát előzményével. Az 1887-ben hivatalossá tett *Buzahely* tudatos magyarosítás eredménye, amelynek a régi névvel csak az a kapcsolata, hogy ugyanaz a „b + magánhangzó + z” hangcsoport van az elején. – Vö. **Bezdán**.

Buzamező A Nagyilondától délnyugatra, a Szamos mellékén fekvő helység fontosabb történeti adatai: 1554: *Bwzamezeo* (Jakó: KolMon. 2: 782); 1750: *Buzás* (Suciu 1: 116); 1808: „*Büzamező* vel

Buzás h.” (Lipszky: Rep. 2: 25); 1850: *Buzaju* (Suciú 1: 116); 1857: *Buzamező* (Erdély 1857. évi népszámlálása. Bp. 1992. 130); 1944: *Buzamező* (Hnt. 140). A helységre egy határrésznek, egy nagyobb búzaföldnek a neve vonódott át. A *Buzamező* mellett a magyarban rövidebb *Buzás* névváltozat is keletkezett. Ez került át a románba mint *Buzaș*. – Az Árpád-korban kedvelt személynév volt a *Buza* (l. 1213: *Buza* szn.: ÁrpSzt. 165), mely névalak egyesek szerint a *búza* növénynévből alakult. Valószínűbb a személynév szláv eredete l. lengyel: *Búza* szn. (SISNO. I: 274), cseh *Buz* szn. (Svoboda: SOJ. 130; vö. 1211: *Buz* szn.: ÁrpSzt. 150) [**Bud-ja* < *Budgoj*: Schlimpert: SIPn.²: 26], majd e gyakori személynévet helynévként is alkalmazták; l. *Búza* ’helység Szamosújvártól délkeletre’. L. még *Buzaháza* ’helység Nógrádszeredától észak-északnyugatra’. A Kassától dél-délkeletre fekvő *Búzafalva* [1444: *Buzafalwa*: Csánki 1: 209] neve a korábbi *Búzapéterfalva* [1427: *Buzapeterfalva*: uo.] alakból keletkezett. A névadó *Búza Péter* ottani birtokos volt. A Zala (egykor Somogy) megyei Liszóra való 1399: „*Petrus Buza dictus de Lizw*” (Fehértói: NytudÉrt. 68: 70) bizonyára csak névrokona az Abaúj megyei falu névadójának.

Buzeta A horvátországi Károlyvártól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1284: *Bulzeta* (BlagayOkl. 49); 1327: *Bulzeta* (AnjOkl. 11: 40); 1493: *Bozetha* (ComZagr. 1: 50); 1535: *Bwzetha* (uo.); 1882: *Buzeta* (Ihász: Hnt. 49); 1973: *Buzeta* (ImMesta. 1973. 87). A helység a Kulpába ömlő Glina jobb oldali mellékvizénél települt, s róla kapta nevét. A *Buzeta* < régi *Bulzeta* folyónév (Dickennann: Stud. 1: 75) feltehetően összetartozik az isztriai *Buzet* < régi *Blzet* helységnévvel. Ennek preszláv (latin) előzménye *Piquemtum* volt. A további részletek nincsenek tisztázva (Dickennann: Stud. 1: 75; Skok: EtRj. 1: 246).

Büdöspataka A Szamos jobb partján fekvő, közigazgatásilag Révkövtélyeshez tartozó település fontosabb adatai: 1564: *Bywdwspataka* (Nagylex. 4: 837); 1567: *Beudeospatak* (Suciú 1: 82); 1808: *Büdöspataka* (Lipszky: Rep. 2: 25). A névadás indítéka a Szakadás (Luminișul) felől húzó völgy patakjának a kénes, záptojásra emlékeztető szaga volt. A román *Bizuș*a ’Büdöspatak’ (Suciú 1: 82) a magyarból való (DicțTur. 54). – Vö. **Schwechat**.

Čačinci A horvátországi Szlatinától (Podravska Slatina) délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 698: *Chachinczi* (ComVer. 31); 1808: „*Csacsince* ill. *Chachincze* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 101); 1973: *Čačinci* (ImMesta. 1973. 94). A horvát *Čačince* > *Čačinci* hn. a *Čača* (< *Časlav*, *Častimir*, *Častislav*) szn. származéka. Tkp. értelme ’Čača emberei, Čačáék’.

Čadjavica A horvátországi Szlatinától (Podravska Slatina) kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1334: *Zogocha* (ComVer. 31); XV. sz.: *Zagylca*, *Zagocza* (uo.); 1698: *Zagyavicza*, *Csagiavicza* (uo.); 1808: „*Csagiavica* vel *Csagavica* ill. *Chagyavicza* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 101); 1977: *Čadavica* (ImMesta. 1973. 94). A helység arról a Drávába ömlő patakról kapta a nevét, amelyet előbb horvátul *Sadavicá*-nak [1201: *Zagauica*: ComVer. 31] hívtak, majd betelepülő szerbek *Čadavicá*-nak kereszteltek át. Mindkét víznév a patak sötét színű vizére utal; vö. *sada* ’korom’ és *čada* ’ua’. *Sadavicá*-ból a magyarban *Szagyóca* alakult (Ortvay: Vizr. 2: 427; Melich: HonfKial. 96–102; Dickennann: Stud. 1: 83; Skok: EtRj. 1: 287, 3: 185). – Vö. **Zagyva**.

Čaglin A horvátországi Pozsegától (Slavonska Požega) kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1250: *Cheglyn* ... in Posaga (EngelPozs.: Cseglin); 1316: *Czoglen* (ComPoseg. 36); 1330/1330: *Cheglen* (EngelPozs.: Cseglin); 1434: *Cheglyn* (Csánki 2: 394); 1470: *Cheglyn* (uo.); 1702: *Csaglin* (ComPozs. 36); 1808: „*Chaglin* cr. *Csaglin* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 91); 1973: *Čaglin* (ImMesta. 1973. 94). A szerb-horvát *Čaglin* helységnév egy régi *Čagal(j)* személynévként (Dickennann: Stud. 1: 84), *Čagalj* családnévnek (LPH. 105; l. még *Čaglić* csn. *Čagljević* csn.: uo.) a birtoklást kifejező *-in* képzős származéka. A személynév előzményéhez l. *čagalj* ’sakál’ (Skok: EtRj. 1: 287).

(Folytatjuk.)

„A magyar helyesírásért” Implom József-díj

1. A díjról. – A kitüntetést Gyula város polgármestere és a gyulai Erkel Ferenc Gimnázium és Informatikai Szakképző Iskola alapította. A kitüntetést támogatja a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. Az érmet Kiss László gyulai grafikusművész tervezte. Első oldalán Implom József portréja látható, körben a felirat: „A MAGYAR HELYESÍRÁSÉRT” IMPLOM JÓZSEF-DÍJ. A másik oldalon idézet: „SZÉPEN ÉS JÓL ÍRNI MAGYARUL... JELLEMKÉRDÉS.” (ILLYÉS GYULA)

A kitüntetés célja a magyar helyesírás értékeinek hangsúlyozása és népszerűsítése, tágabb értelemben az anyanyelvvel való foglalkozás minőségének folyamatos figyelemmel kísérése, ennek a nemes tevékenységnek az elismerése és népszerűsítése; illetve Implom József személyiségének tisztelete, emlékének ápolása, munkásságának megbecsülése.

Mielőtt az Implom József Helyesírási Verseny Kárpát-medencei döntőjén, 2006. február 25-én első alkalommal egy nyelvész, egy középiskolás és egy magyartanár vette át a díjat, a kuratórium három nyelvészprofesszornak ítélte ezt a kitüntetést: Deme Lászlónak, Fábíán Pálnak és Szathmári Istvánnak. E személyiségek hosszú évtizedekig szolgálták tevékenységükkel a nemes ügyet, s „A magyar helyesírásért” Implom József-díjnak az ő egyéniségük ad rangot. A kitüntetés átadására 2006. február 22-én, szerdán 11 órai kezdettel került sor a Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. székházában (Budapest, Szobránc utca 8.).

2. Implom Józsefről (1899–1979). – „A régi tudós tanárok sorába tartozott, akiknek vitalitása, nagy munkabírása és széles körű műveltsége manapság szinte hihetetlennek tűnik. Életelem volt az állandó, célirányos munkavégzés. A mindennapi munka után általában az estéket is kutatással, írással, sokasodó jegyzetei között töltötte.” Így jellemezte Implom Józsefet életrajzírója az 1991-ben, Gyulán kiadott munkában.

Ránk hagyott jegyzeteinek kötegeit az Erkel Ferenc Múzeum őrzi. Ezekben jórészt cédulák, rövidebb-hosszabb jegyzetek, tervvázlatok, kiadott vagy kiadatlan kéziratok találhatók. Tematikailag is színes a hagyatéék képe: régészeti, ásatási, helynévgyűjtési, megye- és várostörténeti, szótörténeti, nyelvjárási adatokkal, nyelvhelyességi és helyesírási följegyzésekkel, szójegyzékekkel találkozhat a kutató.

A 663 kötegből álló jegyzetsomagok között olvasható Implom József publikációinak saját maga által összeállított listája, benne a megjelent 53 nyelvészeti (ebből 37 helyesírási), 48 helytörténeti, 22 régészeti cikkének, tanulmányának adataival. A helyesírás területén bekövetkezett változások közül jó néhány nyomon követhető az ő írásában mint előzmény és mint javaslat. Az összetett szók mai írásmódja például többnyire Implom József gondolatmenetére vezethető vissza. Helyesírás-tanításában ilyen szellemes példamondatokat alkalmazott: „Nagy kedvvel foglalkozik azzal, akit kedvel. Ilyen érvel csak az érvel, aki az alapelvvel sincs tisztában. Az ör minden rabot hatalmas bilincsel bilincsel meg. A fávágó az új fűrészsel gyorsabban fűrészsel.” Implom József gyulai tanár, nyelvész, helytörténész a magyar helyesírás huszadik századi formálódásának egyik kiemelkedő alakja.

3. A budapesti díjazottak. – A laudációkat rendre Nagy L. János, Benkes Zsuzsa és Takács Edit mondta; a kitüntetéseket Perjési Klára polgármester, Kereskényi Miklós igazgató és a család képviselőjében Implom Gabriella nyújtotta át.

Deme László a huszadik század magyar nyelvtudományának kiemelkedő kutatója. Munkásságát a nyelvtörténeti, nyelvjárástani elemzések, a Magyar nyelvatlasz munkálatai tették ismertté és elismertté. 1949-ben megszervezte az MTA Nyelvtudományi Intézetét. A nyelvhasználat vizsgálatára számos területen a nyelvművelés egyik legismertebb személyiségévé tette. Péchy Blankával, majd más munkatársakkal szervezi és vezeti a szép magyar beszéd mozgalmát, a Beszélni nehéz köröket, valamint a Kazinczy-versenyeket immár negyven éve. 1970-től 1981-ig Szegeden a bölcsészkar tanszék-vezető professzora, munkatársai és volt hallgatói sosem felejtik el segítő emberségét, szakmai igényes-

ségre nevelését, hihetetlen munkabírását. Hatására szegedi iskoláról kezdett beszélni a szakmai közvélemény. A tanári továbbképzések, az anyanyelvi mozgalmak egyedülálló képességű előadója.

A magyar helyesírás vizsgálatának kiemelkedő egyénisége: 1949-től tagja a helyesírási bizottságnak. Közreműködött az MTA helyesírási szabályzatának 1954-es és az 1984-es kiadását előkészítő munkálatokban. 1964-ben írta a „Helyesírási rendszerünk logikája” című nagy tanulmányát. Deme László a főmunkatársa az 1968-ban kiadott Helyesírási tanácsadó szótárnak és az 1988-ban megjelent Helyesírási szótárnak. Tanárok és diákok több nemzedéke, a széles közönség évtizedekig haszonnal forgatta ezeket a köteteket.

Az Implom József Helyesírási Verseny igen sokat köszönhet Deme Lászlónak: 1992-ben az első Kárpát-medencei döntőn Fábíán Pállal együtt megindokolta, miért illeti meg a gyulai tanárt, szakfelügyelőt, nyelvészt, helytörténészt, hogy a verseny felvegye a nevét. Implom József ugyanis az a nyelvész, akinek a rendszerét alkalmazva írjuk ma is a szókapcsolatokat és a szóösszetételeket. Deme László ezen a versenyen több alkalommal tartott előadást időszzerű nyelvhasználati, helyesírási témákról.

F á b i á n P á l a huszadik századi magyar nyelvtudomány kiemelkedő kutatója. Munkásságát az irodalmi nyelvünk történetével, a stílus történetével, a nyelvújítás korában az anyanyelv- és kultúrtörténet elemzésével tette ismertté és elismertté. A nyelvhasználat vizsgálata számos területen a stilsztika, általánosabban a nyelvművelés egyik legismertebb személyiségévé tette. Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének hosszabb időn át a vezetője; elemzői, emberi és irányítói igényességével kutatók és hallgatók nemzedékeit nevelte. Nem hanyagolta el a Kárpát-medence magyarságának nyelvi, nyelvhasználati gondjait sem: a tanári továbbképzések, az anyanyelvi mozgalmak szívesen hallgatott előadója.

Fábíán Pál a magyar helyesírás munkálatainak kiemelkedő egyénisége. A helyesírási bizottság tagja, hosszabb ideig titkára, majd elnöke. Közreműködött az MTA helyesírási szabályzatának 1954-es, majd az 1984-es kiadását előkészítő munkálatokban: igen jelentős szerepet játszott a szabályzatok elveinek kidolgozásában és a nyelvi megformálás megszervezésében. Deme László munkatársaként dolgozott az 1968-ban kiadott „Helyesírási tanácsadó szótár”, majd az 1988-ban megjelent „Helyesírási szótár” készítésében. Munkatársaival a tanulók számára szerkesztett helyesírási kézikönyvet és szótárt. Tanárok és diákok több nemzedéke, a széles közönség évtizedekig haszonnal forgatta ezeket a munkákat.

Az Implom József Helyesírási Verseny igen sokat köszönhet Fábíán Pálnak: 1992-ben az első Kárpát-medencei döntőn Deme Lászlóval együtt megindokolta, miért illeti meg a gyulai tanárt, szakfelügyelőt, nyelvészt, helytörténészt, hogy a verseny felvegye a nevét. Ezenkívül versenyünk döntőjén előadást tartott a helyesírás irányításának felelősségteljes munkájáról.

S z a t h m á r i I s t v á n a huszadik századi magyar nyelvtudomány kiemelkedő kutatója. Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének hosszabb időn át a vezetője; elemzői, emberi és irányítói igényességével kutatók és hallgatók nemzedékeit nevelte. A bölcsészkar dékánhelyetteseként és dékánjaként az intézményfejlesztés szakmai gyakorlatából is kivette a részét. Munkásságát az irodalmi nyelvünk történetével, a stílus történetével és jelenével, az anyanyelv- és kultúrtörténet elemzésével tette ismertté és elismertté. A nyelvhasználat vizsgálata számos területen a stilsztika, pontosabban a funkcionális stilsztika legismertebb személyiségévé tette. Nem hanyagolta el a Kárpát-medence magyarságának nyelvi, nyelvhasználati gondjait sem: a tanári továbbképzések, az anyanyelvi mozgalmak szívesen hallgatott előadója. A közszolgálati médiumok gyakori nyelvművelő és stilsztika szakértője. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak másfél évtizedig főtítkára, 1985-től alelnöke.

Szathmári István a magyar helyesírás munkálatainak kiemelkedő egyénisége. Közreműködött az MTA helyesírási szabályzatának 1954-es, majd az 1984-es kiadását előkészítő munkálatokban. Az MTA helyesírási bizottsága tagjaként jelentős szerepet játszott a szabályzatok elveinek kidolgozásában és a nyelvi megformálás megszervezésében. Fábíán Pál munkatársaként dolgozott a 2004-ben megjelent „Helyesírás” című kötet szótári anyagának ellenőrzésében. Önálló helyesírási munkát jelentetett meg a középiskolai tanulók számára.

Az Implom József Helyesírási Verseny igen sokat köszönhet Szathmári Istvánnak. Számos Kárpát-medencei döntő zsűrijében elnökként irányította magát a versenyt, a javítást és a pontos ered-

ményközlést. (Az utóbbi három évben a zsűri tiszteletbeli elnöke volt.) Ezenkívül versenyünk döntőjén gyakran tartott előadást a helyesírás és a stilsztika egymást kiegészítő, egymást megtermékenyítő kérdéseiről.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot Kiss Jenő elnök és Juhász Dezső főtitkár képviselte a kitüntetések átadásán. Kiss Jenő köszöntőjében azt kívánta a díjazottaknak, hogy folytassák tevékenységüket a magyar nyelvtudomány érdekében mindaddig, amíg csak kedvük és energiájuk engedi. Egyben köszönetét fejezte ki az alapítóknak, Perjési Klára gyulai polgármesterek és Kereskényi Miklós igazgatónak; valamint a Nemzeti Tankönyvkiadó munkatársainak az ünnepség megszervezéséért.

4. A verseny gyulai díjazottjai. – A 2006. február 25-ei eredményhirdetésen az Implom József-díj kitüntetett nyelvésze Cs. Nagy Lajos docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem). A díjazott nyelvész munkássága számos önálló gyakorlókönyvvel és gyakorlófüzettel segítette az iskolai és iskolán kívüli helyesírás-tanítást és gyakorlást: ezek között nyolc, illetve tizenkét kiadást megért munkák is vannak. Cs. Nagy Lajos tanulmányban dolgozta fel Implom József hagyatékának kartotékanyagát, az Implom-versenyen pedig tíz alkalommal vett részt a zsűri munkájában. Legjobb versenyzőként Implom-díjas Vass Ferenc Béla, felkészítő tanáraként pedig Dék István (Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen). A kitüntéseket Perjési Klára polgármester, Kereskényi Miklós igazgató és Nagy L. János, a zsűri elnöke nyújtotta át.

NAGY L. JÁNOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Hadrovics László emléktáblájának leleplezése

Hadrovics László emléktábláját 2006. június 27-én leplezték le a jeles nyelvtudós egykori lakásának a falán (Budapest XI. kerület, Dinnye u. 5). Az alábbiakban a Társaság két tisztségviselőjének megemlékezését közöljük.

„Tisztelt Jelenlévők! Hölgyeim és Uraim! Minden emléktábla-avatás tisztelgés és főhajtás. A mostani is. Az emléktábla avatásával tisztelegve emlékezünk Hadrovics Lászlóra, aki a budapesti tudományegyetem nemzetközi hírű professzora, a Magyar Tudományos Akadémia köztiszteletnek örvendő tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnöke volt. Az Eötvös Collegiumban, a magyar művelődés eme korszakos intézményében indult el a nyelvtudomány útján. Hamar magáévá tette a Collegium szellemiségét, s attól fogva a »szabadon szárnyaló szellem« igézetében élt. Tudományos tevékenységét élete végéig a tudományközi szemlélet (művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, történettudományi érdeklődés is) jellemezte. A nyelv mögött látta és láttatta a nyelvet éltető közösséget is, emiatt vizsgálta előszeretettel és kiemelkedő eredményességgel a nyelvek és népek közötti kapcsolatokat, elsősorban pedig a magyarnak a szláv, a német, az olasz és a latin nyelvvel való kapcsolatát. A nagyközönség elsősorban szótáríróként ismerte, ő azonban főleg a szótörténetnek, az etimológiának, a történeti jelentéstannak, a frazeológiának és a mondattannak volt neves művelője. A szavak szerepének, tartalmának, eredetének, változásának értő vizsgálóját, a nyelv mélységeinek, szövevényes, de csodálatos világának kivételes eredményességű kutatóját tiszteljük benne.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság hálával és tisztelettel emlékezik Hadrovics Lászlóra, a magyar és szláv nyelvtudomány kiemelkedő alakjára, nemes személyiségére, néhai alelnökére.”

KISS JENŐ

„Tisztelt Vendégeink! Hölgyeim és Uraim! A Hadrovics László alsólendvai szülőházán elhelyezett emléktábla avatásakor „Emlékezni és elmélkedni” címmel egykori professzorom tudományos munkásságának néhány területéről volt alkalmam beszélni. Mostani rövid megemlékezésem címe ez lehetne: „Hadrovics László a tanár, a tanító és a barát”. Őt esztendőn át részesültem abban a szerencsében, hogy Hadrovics professzor úr hallgatója lehettem. Mind irodalomtörténeti, mind nyelvészeti előadásait és szemináriumait rendszeres gondolatmenet, szigorú tudományos fegyelem jellemezte. Nem engedett meg magának kitérőket, de bármely kérdésről szívesen beszélgetett velünk órán kívül. Alaposságot, rendszerezettséget tanulhattunk tőle, s kezdetől fogva csodáltuk invencióját is. Hadrovics László mint tanító akkor lépett be életembe, amikor tudományos pályámat az ő ösztönzésére elkezdtem. Jól emlékszem egykori Dinnye utcai látogatásaimra, amikor egy kávé vagy egy korty ital mellett beszélünk meg első cikkeimet, s később fejezetről fejezetre egyetemi doktori, kandidátusi és akadémiai doktori értekezésemet is. E munka folyamán lett számomra Hadrovics László tanárból a szó legnemesebb értelmében vett tanítóvá. A munka folyamán alakult át kapcsolatunk barátsággá. Hadrovics professzorban atyai barátomat tiszteltem, s így ápolom emlékét ma is. Jól emlékezem, hogy amikor lakáscsere előtt álltunk, felhívott telefonon és nagyon finoman csak annyit mondott: »Fiam, ha nincs elég pénzetek, állok rendelkezésetekre.« Számtalan találkozásunkhoz, kölcsönös látogatásainkhoz csatlakoztak a köré szerveződött szláv kruzsok találkozásai és a hajdani izbégi László-napok kedélyes, igazi baráti társaságban töltött csevapsütései.

Így él bennem ma egykori professzorom emléke: tanárámból tanítóm, tanítóból barátom lett úgy, hogy mint atyai barát megmaradt tanárnak és tanítónak is.

A Szláv és Balti Filológiai Intézet nevében köszönetet mondok az Újbuda Önkormányzatnak a szép emléktábláért. Noha most, forró nyárban zöld lombok alá rejtőzik a tábla, de a lombhullató ősztől, amikor amúgy is lendületesebben folyik munkánk, újra láthatóvá lesz mindenki számára, aki erre sétál. Műveire is így fog az ifjabb nemzedék figyelni, s egyszer majd e munkák is újra »élővé és hatóvá« válnak, míhelyt a feledés égető nyarat felváltja a lombhullató ős.”

NYOMÁRKAY ISTVÁN

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja: Örömmel tudatjuk tisztelt olvasóinkkal, hogy létrejött és elérhető a világhálón a Magyar Nyelvtudományi Társaság honlapja: www.mnyt.hu. Titkárságunk e-mail címe: tarsasag@mnyt.hu.

Nagy L. János írja: „Péter László nyolcvanéves” című írásom (MNY. 2006: 249–50) megjelenése után került a kezembe a Magyar Helikon – Móra Ferenc Kiadó 1981-ben kiadott, KERESZTURY DEZSŐ szerkesztette kötete: „A magyar irodalom képeskönyve”. A 263. lapon szerepel Juhász Gyula „Anna örök” című versének fotokópiája. Ennek tanúsága, a költő kézirása szerint lehetett tudni, hogy a kérdéses befejező frázis helyesen: „Élsz és uralkodol örökkön, Anna.” (Tehát nem a megszozott „Élsz és uralkodol örökkön, Amen.”) Minthogy ez a kiadvány tudomásom szerint nem volt közismert, helyénvalónak tartom, hogy Péter László egyik legutóbbi közlésében is felhívta a figyelmet a szövegközlés gyakori tévedésére. Ez a (korábbi) téves közlés különösen a közoktatásban használatos tankönyvek és szöveggyűjtemények anyagában, évtizedes sorozatos újraközlések révén terjedt el. Sajnos, magam is helytelenül írtam egyik tanulmányomban, s a tévedés ez év szeptemberében megjelenik. Éppen emiatt is fontosnak vélem felhívni a figyelmet a korrekcióra.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 800 Ft.
 214. **Zilahi Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 1200 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
 oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa** és **Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
 217. **Benkő Loránd:** Nyáradmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és
 ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
 221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két
 könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám
 könyvárusi forgalomban nem kapható!)
 224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai kon-
 ferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
 225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konfe-
 rencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata.
 XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és
 XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IX. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2004. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 2000 Ft.

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 1000 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 1000 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2002. 1000 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2003. 1000 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 1000 Ft. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. 2005. 1000 Ft. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sófalvi Krisztina. 2005. 2000 Ft.

Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárási régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.

Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárási régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 4000 Ft, társasági tagoknak 3500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsek irányadónak. Olvasható az interneten, folyóiratunk honlapján: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. A 2007-től várható változásokra l. a szerkesztőség tájékoztatóját az előző szám Levélszekrény rovatában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámmlájára. A Társaság közszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, e-mail címe: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Benkő, Loránd</i> : An unequalled and unsurpassable achievement	257
<i>Éder, Zoltán</i> : Attila T. Szabó and the Society of Hungarian Linguistics	262
<i>Péntek, János</i> : The university of Kolozsvár and its professor	269
<i>Kósa, László</i> : Attila T. Szabó and ethnography	274
<i>Szathmári, István</i> : Attila T. Szabó, dialectologist and master of style	280
<i>Hajdú, Mihály</i> : Attila T. Szabó the onomatologist	284
<i>Gósy, Mária</i> : Speech production and mental representation	287
<i>Senga, Toru</i> : The word forms <i>geisha</i> and <i>gésa</i> against the backdrop of the history of Japanese	299
<i>Maitz, Péter</i> : Linguistic nationalism in Hungary in the period of the Austro-Hungarian Monarchy: Ingredients of a linguistic ideology	307
Minor Contributions. <i>Zelliger, Erzsébet</i> : Historical dialectology, history of settlements, and the localisation of early Hungarian documents. – † <i>Fehértói, Katalin</i> : On the personal names <i>Fil</i> and <i>Szem</i> going back to the Árpáadian age	323
Etymologies. <i>Mokány, Sándor</i> : Variants and ways of coming into being of <i>kacabajka</i> ‘mantelet’ and related lexical items	334
Spoken Hungarian. <i>Kristóné Fábán, Ilona</i> : Measurements of language use in Szeged	341
Reviews. <i>Kemény, Gábor</i> : É. Kiss Katalin, Anyanyelvünk állapotáról [On the state of our mother tongue]. – <i>Raisz, Rózsa</i> : Szikszainé Nagy Irma ed., József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről [Attila József, master of style. Studies on the style of Attila József]. – <i>Domonkosi, Ágnes</i> : Pethő József – Jenei Teréz eds., Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról [Style and meaning. Papers on the style of Gyula Krúdy]. – <i>Hegedűs, Andrea</i> : Tanulmányok a kétnyelvűségéről I–III. [Papers on bilingualism, 1–3]. – <i>Barta, Péter</i> : T. Litovkina Anna, Magyar közmondástár [A dictionary of Hungarian proverbs]. – <i>Grécki-Zsoldos, Enikő</i> : Two volumes on the 17–19 th century language of North-Eastern Hungary	347
Miscellanea. † <i>Kiss Lajos</i> : Etymologies of place names. – <i>Nagy L., János</i> : József Implom Award for Hungarian Orthography	370
Society News. <i>Jenő Kiss – István Nyomárkay</i> : Dedicatory speech at the unveiling of László Hadrovics’ memorial plaque	381
Letters to the Editor. <i>The Editor</i> writes. – <i>János Nagy L.</i> writes	382

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CII.

ÉVFOLYAM

2006.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Voigt Vilmos: A szemiotika száz éve</i>	385
<i>Kelemen János: A nyelv fogalma Saussure előtt és után</i>	391
<i>Péter Mihály: Szinkronia és diakronia a prágai iskola felfogásában</i>	400
<i>Siptár Péter: A fonéma tündöklése és...</i>	407
<i>Németh T. Enikő: Saussure és Chomsky: az „azonos” nézetek különbözősége</i>	420
<i>Kertész András – Rákosi Csilla – Bódog Alexa: A saussure-i strukturalizmus tudománytörténeti rekonstrukciójáról</i>	430
<i>É. Kiss Katalin: Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a ki-rekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szőrendjének magyarázata</i>	442
Kiseb b k ö z l e m é n y e k. <i>Hegedűs Attila: A -val/-vel rag eredetéhez. – Juhasz Dezső: Megjegyzések a -val/-vel rag eredetvitájához</i>	459
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Hasan Eren: Szergyia. – Mizser Lajos: Gerzsenyő. – Tóth Endre: Az Elefánt helynév eredetéről</i>	465
É l ő n y e l v. <i>Bokor József: Egy muravidéki attitűdvizsgálat és néhány tanulsága</i>	472
S z e m l e. <i>Kiss Jenő: Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language. – Horváth Mária: Kézikönyv az ausztriai német nyelvről (Robert Sedlaczek, Das österreichische Deutsch). – Zelliger Erzsébet: Gabriella Maráz, Sprachrettung oder Sprachverrat. Zur Normdiskussion in Bezug auf das Ungarische. – Szabó Zoltán: Kabán Annamária, Szövegek színeváltozása. Szőrend és értékszerkezet. – Hajdú Mihály: Kálnási Árpád, Debreceni civisszótár</i>	480
K ü l ö n f é l é k. <i>†Kiss Lajos: Helynévmagyarázatok. – Fóris Ágota: Megalakult a Terminológiai Innovációs Központ</i>	495
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Benkő Loránd: †Keresztes Kálmán (1919–2006)</i>	506
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>N. Fodor János: XVI. századi iratok a Barkóczy család levéltárából</i>	508
L e v é l s z e k r é n y. <i>Éder Zoltán írja. – A. Molnár Ferenc írja. – Dömötör Adrienne írja</i>	509

MAGYAR NYELV

CII. ÉVF.

2006. DECEMBER

4. SZÁM

Az alábbi hat tanulmány annak a tudományos ülészaknak az előadásait tartalmazza, amelyet az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a 2006. évi közgyűlés keretében május 11-én rendezett „Ferdinand de Saussure és hatása – az első száz év” címmel az Akadémia székházában. A szerzők kéziratuk leadása előtt módot kaptak arra, hogy kisebb mértékű módosításokat, bővítést hajtsanak végre az elhangzott szöveghez képest. – A szerk.

A szemiotika száz éve

A szemiotika születési időpontját sokféleképpen határozták meg. THOMAS A. SEBEOK az ókori görög orvostudomány szimptomatológiáját tekinti kezdetnek. GIOVANNI MANETTI a római nyelvelméletet említi ekként. JOHN DEELY hol SZENT ÁGOSTONI, hol JOHANNES A SANCTO THOMA (POINSON) „Tractatus de Signis” című művét (1632.) tartja kiindulópontnak. JOHN LOCKE (1690.), GIAMBATTISTA VICO (1735.), JOHANN HEINRICH LAMBERT (1764.) is szerepelnek a kezdeményezők sorában. Még a magyar szemiotika sem adja alább. A Magyar Szemiotikai Társaság levélpapírján a Sermones Dominicales kódex (1456.) egyik glosszája olvasható: „Et hoc vobis signum i.e. signatum vel pro signo: jel”. Külön tanulmányokban foglalkoztunk APÁCZAI CSERE Magyar Encyclopédiájának (1653.) immár magyar nyelvű jelrendszerzésével. Köztudott, hogy BOLYAI JÁNOS egész Jeltant írt. És még sok más, száz évnél régebbi magyar szemiotikai előzményekről is beszélhetnénk. (Későbbiekről is.) Ám a mai nemzetközi tudománytörténet voltaképpen két, ezeknél jóval későbbi forrásból eredezteti a modern szemiotikát.

Az amerikai filozófus, CHARLES SANDERS PEIRCE már az 1860-as évektől egészen a XX. század első éveig foglalkozott egy széles körű jelrendszerzés körvonalazásával. Nézetei azonban inkább csak az 1930-as évektől, CHARLES MORRIS közvetítésével váltak szélesebb körben ismertté. A nyelvtudományban a nagyhatású ROMAN JAKOBSON szinte kötelező érvennyel kapcsolta össze PEIRCE nézeteit SAUSSURE jelelméletével. ECO is PEIRCE jeltipológiáját követte. Ma a logikai–rendszerző szemiotika elsősorban PEIRCE műveire alapul, noha Magyarországon ez mindmáig csak a javaslat szintjén maradt.

Köztudott, hogy a modern szemiotika másik forrása FERDINAND DE SAUSSURE nevezetes kijelentése (SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Corvina, Bp., 1997. 45), könyvében ez „A nyelvtudomány tárgya” című fejezet 3. pontjában olvasható: „A nyelv helye az emberi jelenségek között. A szemiológia”, a 33. lapon): „Elképzelhetünk tehát egy olyan tudományt, amely a jelek életét tanulmányozza a társadalmi életen belül; ez a társasléktan, és következésképpen az általános lélektan része lenne, amelyet mi (a görög *szémeion* ’jel’ szó alapján) szemiológiának nevezünk”. (A szöveg korábbi, fennmaradt változata ettől lényegileg nem tér el, I. SAUSSURE, *Écrits de linguistique générale. Texte établi et édité par Simon Bouquet et Rudolf Engler, avec la collaboration d’ Antoinette Weil.* Gallimard, Paris, 2002. 288: *sémiologie*, ill. 288–90: *système des signes*, az 1967-es magyar

fordítás még kurziválta a *szemiológia* szót, és archaikusan pontos helyesírással adta a görög megfelelőt.)

SAUSSURE egy általános – voltaképpen általa is inkább csak sejtett, mint pontosan értelmezett – kategóriának gondolta a „szemiológiát”, amely a különböző jelek közös vonásait kellett, hogy vizsgálja. Ez a felfogás a nyelvtudomány elméleti kereteinek kiszélesítését kísérte meg, körülbelül ugyanúgy, ahogy a nyelv megnyilvánulásait más részről egy általános „lélektan” (nála „társaslélektan”) keretébe is helyezte. SAUSSURE maga sem a lélektan, sem a szemiotikával nem foglalkozott tüzetesebben. Éppen ezért utódai és követői igen sok irányban haladhattak a SAUSSURE által kijelölt ösvényen. Ugyanakkor a szaktudós pontosságával ismerte fel azt, hogy a szavak és egyéb nyelvi tények jelszerűek. A szavak jelentése legfeljebb egy nyelv egyetlen pillanatában írható le közvetlenül a szemantika segítségével. Ugyanezt a jelenséget már több nyelv, vagy egy nyelv különböző történeti és társadalmi körülmények közötti használata esetében egy általánosabb összefüggéssel közelíthetjük meg. És noha a ránk maradt szövegek nem tartalmazzák, hogy a nyelvészet kategóriáit is „jeleknek” tekintette volna – ám nyilvánvalóan így használta ezeket is. Akár a „hang”, a „betű”, a „szó” és az egyes szófajok megnevezései is olyan általánosítások, amelyeket „jelek”-nek tekinthetünk. SAUSSURE nagyvonalú és körvonalazatlan szemiotikája olyasmiről, mint az Amerikát felfedező első térképei. Nem az a lényeges bennük, hol pontosak, hol pontatlanok; hanem az, hogy egy új kontinens rajzolódik ki – már akkor is, amikor a felfedező még azt sem tudja, hogy nem Indiában, hanem az Újvilágban jár. Nem véletlen tehát, hogy oly sokan és oly sokféle módon idézik a későbbi „szemiotikusok” SAUSSURE nevezetes mondatait.

A magát e SAUSSURE-adta szóval „szemiológiának” nevező tudomány máig megtalálható francia, olasz, ibériai, latin-amerikai stb. területeken; leginkább a nyelvészet, valamint az ehhez kapcsolódó szövegelmélet keretei között. Noha SAUSSURE munkásságát a modern nyelvészet számos áramlata mindig megkülönböztetett tisztelettel övezte, és néhány fogalmat (mint pl. a „nyelvi jel”) szokás az ő értelmezésének nevezett módon használni – nála az önálló „szemiológia” csak ötlet, lehetőség maradt. Két újabb, nagyhatású kutató fellépése kellett ahhoz, hogy megfogalmazódjon egy önálló, saussure-iánus jelelmélet.

A dán indogermanista, LOUIS HJELMSLEV először 1943-as nyelvelméleti alapvetésében (*Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, angolul 1953-ban, javított formában 1961-ben, nem jó francia fordításban 1968-ban, 1971-ben végül jó francia fordításban) adta a nyelvi jelek rendszerezésének alapjait. Ebben a tartalom és a forma gondos meghatározásából indul ki, és különösen termékeny gondolatnak bizonyult a „konnotatív szemiotika” és a „metaszemiotika” szintjeinek megkülönböztetése. HJELMSLEV nem könnyű, inkább száraz és precíz olvasmány, igen tömör stílusban, aki tudatosan csak az általános nyelvtudomány keretein belül marad, más kutatási területekről nem nyilatkozik. Ám minthogy a stílustól és a műfajtól a nyelv-szociológiáig sok mindenre utal – mégis számtalan későbbi továbbgondolásra ad alkalmat.

Ritkábban szokás említeni másik könyvét. Ez a nyelvről mint olyanról szóló *Sproget* (1963.), amelyet 1966-ban franciául is megjelentettek, ALGIRDAS JULIEN GREIMAS gondozásában és bevezetőjével. Ami már csak azért sem meglepő dolog, mivel HJELMSLEV könyve ötödik fejezetében a (nyelvi) jelek alakulásával (pl. a disszimiláció, a metatézis, a haplológia, az analogikus átalakulás, a kontamináció, jelförvidülés stb.) foglalkozik, sőt az „új jelek” témájával is (ide sorolja például a jövevényszavakat, a nyelvi tabut, a neologizmusokat). Egyfelől szigorú és iskolás nyelvészet ez, másrészt azonban igazán sok irányba utat mutató elmélet, és emiatt szolid alap több társadalomtudomány számára is. Természetesen ezt a „második Hjelmslevet” értékelték igazán GREIMAS.

HJELMSLEV egyébként valódi saussure-iánus volt, és életének meghatározó élménye maradt 1926–27-es párizsi tanulmányi ideje. Ez az időszak éppen a korábban már egy kissé alábecsült SAUSSURE könyve újra megjelenésének és hatása újból megerősödésének ideje

volt, HJELMSLEV még ekkori tanárai, MEILLET és VENDRYÉS részéről is, akiknek egyébként ő a világ nyelveire való kitekintésének távlatait köszönhette. Francia földön egyébként nem is annyira két monográfiáját, hanem „Essais linguistiques” című tanulmánykötetét (Koppenhága, 1959.) szokás használni, és közülük főként a nyelv strukturális leírását vázoló írásait, amelyek még az 1940-es évek végén íródtak.

A másik nagyhatású kutató (sőt inkább nagyhatású értelmiségi), aki a szaktudós SAUSSURE-ból a párizsi bulvárdeológia klasszikusát csinálta meg (egyszersmind HJELMSLEV fogalmait is egész rendszerükben vette át), ROLAND BARTHES volt. Minthogy BARTHES életművének legfontosabb részei már a megszerveződő szemiotika lépéseit alkották, utólag meglepőnek tűnik, hogy milyen korán és milyen tudatossággal alakította ki egy új, önálló jeltudomány kánonját. BARTHES sokoldalú társadalomtudós – még csak nem is egy szorosabb értelemben vett strukturalista irodalom-teoretikus, ahogy a francia és még a magyar közvélemény is leegyszerűsítő módon őt minősíteni szokta –, aki azonban gyakorlatilag mégiscsak egy nyelvelméleti rendszerből indult ki. Noha használja PEIRCE jeltipológiáját (*ikon – index – szimbólum*), voltaképpen nem PEIRCE és MORRIS és az amerikai szemiotika, hanem SAUSSURE és a francia szemiológia továbbfejlesztője. Minthogy maga is több ízben jellemezte szemiotikai elgondolásainak kifejlődését, ha ezzel foglalkozunk, a jól körvonalazott összefüggéseket kell csupán megismételniünk.

Már az 1950-es évek elején, az irodalmi mű szerveződésével foglalkozó munkájában (*Le degré zéro de l'écriture*, 1953.) használ szemiotikai kifejezéseket, voltaképpen azonban működése második szakaszában (1957–1963) tárgyalja különböző területek szemiotikáját: a mindennapi élet „mítoszainak”, a filmnek, a fényképnek, a reklámnak a jelvilágát. Igazában e tevékenység legismertebb eredménye a divat-leírásáról szóló monográfiája („*Système de la Mode*”, amely azonban csak 1967-ben jelent meg). Zsebkönyv méretű összefoglalása, „A szemiológia elemei” („*Éléments de sémiologie*”, amely először a *Communications* 4. számában, 1964-ben jelent meg) mindmáig a francia szemiotika alapfogalmainak legfontosabb, kristálytiszta rendszerezése).

BARTHES kismonográfiája négy fejezetből áll. Tudománytörténeti áttekintésében SAUSSURE *langue/parole* fogalompárjából indul ki, és ezt HJELMSLEV módján fejleszti tovább. A további lehetséges kutatásokat felsorolva az öltözet, a táplálkozás, a gépek (főként a gépjárművek), a bútorok és az építmények szemiotikájára utal és általában is egy társadalomtudományi szemiotika távlatait vázolja fel. Amikor a fogalmakat rendszerezi, főként rendszerzerűségében meglepően következetes. Így tárgyalja a *signifiant* és *signifié* összefüggéseit, a nyelv jelenségeinek rendszerezésére a „szintagma” és a „rendszer” fogalmait, az értelmezéshez pedig a „denotáció” és a „konnotáció” fogalmait ajánlja. Mára persze mindez nemcsak a szó szoros értelmében vett szemiotika, hanem a modern társadalomtudományok alapszókészletéhez tartozik. Szerencsére e könyvecske immár harminc éve magyarul is olvasható (KELEMEN JÁNOS gondozásában, a „Válogatott írások” elején: Bp., 1976.). A magyar kiadáshoz írott előszavában BARTHES azt hangsúlyozta, hogy ez egy szerény és didaktikus munka. Sajnos, ehhez képest igazán kevés magyar munkában látjuk szemiotikájának ismeretét, mi több, továbbfejlesztését...

Azt hiszem, biztonsággal megállapíthatjuk, hogy BARTHES kis kötetéhez máig nincs is hozzáfoghatóan elfogadott, érvényes és hasznos szemiotikai bevezetés. CHARLES MORRIS jóval korábbi, hasonlóan kiváló, sőt még tüzetesebb rendszerezése (*Foundations of the Theory of Signs*, Chicago, 1938.) sosem lett ennyire népszerű. Egyébként nálunk sem. Még meglepőbb, hogy UMBERTO ECO hasonlóan enciklopédikus és filozófiai jellegű kis áttekintése (*Il segno*, Milano, 1973.; és több változatban is) még ennyire sem hatott. Egyébként nálunk sem.

Nincs most itt terünk arra, hogy nyomon kövessük a francia vagy más szemiotika fejlődését, akár BARTHES későbbi, ismét főként irodalomelméleti műveit. Maga BARTHES abban jellemzi a különbségeket, hogy ekkor számára már a „szöveg” (texte) a legfontosabb fogalom, amely modern, aktuális értelemben már nem esztétikai termék, hanem egy jelölő gyakorlat (pratique signifiante); nem struktúra (structure), hanem strukturálódás (structuration); nem tárgy (objet), hanem munka és játék jellegű (travail et un jeu); nem zárt jelek együttese, amelyet mintegy meg kell találni, hanem az átértelmezés nyomainak összessége (un volume de traces en déplacement); a szöveg lényege nem a jelölés (signification), hanem a jelölő (Signifiant), a szó szemiotikai és pszichoanalitikus értelmében; a szöveg túllép a hagyományos irodalmi szövegen és már az élet szövege (un Texte de la Vie). (L. erről ROLAND BARTHES, *L’aventure sémiologique*. Paris, 1985. 13; az eredeti szöveg 1974-ből.) Érdemes lenne e változást tüzetesebben is értelmezni.

Nem beszélünk a moszkvai–tartui szemiotikáról sem. Ebben ugyan szintén felbukkan a saussure-iánus terminológia, ám LOTMAN végül is önálló, nem is mindig igazán körvonalazott rendszert alkotott. Az ő életműve is legalább három korszakra tagolható. Szerencsére mindegyikből olvasható valami magyarul is – a kezdeti és legújabb lelkesedés ellenére is igazán minimális hatással.

A nemzetközi szemiotika 1969-re szerveződött meg. Társasága, folyóirata (a *Semiotica*), könyvsorozatai és kongresszusai születtek. Noha nem minden kezdeti nehézség és mai inercia nélkül, a magyarok ebben részt is vettek. Minthogy – úgy látjuk – ez a formatív és dinamikus korszak mára véget ért, a nemzetközi szemiotika bevett és szürkébb tevékenységként él tovább – új korifeusokkal. Szerencsére ehhez már megteremtette a maga kézikönyveit. WINFRIED NÖTH több változatban is kiadta kiváló kézikönyvét (*Handbuch der Semiotik*. Stuttgart–Weimar, 2000.), amely tudománytörténeti szempontból is gondos, adataiban pedig igazán gazdag és megbízható. Nöth ugyan anglista, ám áttekintése sok társadalomtudományt érint, sokrétűen tájékoztató. Le kellene fordítani magyarra. Már kevesebb jót tudok mondani a mára végre teljesen megjelent nagyméretű kézikönyvről: „*Semiotik. Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur*” (I–IV. Berlin, 1997–2004.). Még ez is THOMAS SEBEOK nagyvonalú tudányszervezésének köszönheti terveit és kereteit, majd egyre inkább a berlini professzor (eredetileg romanista nyelvész) ROLAND POSNER elképzeléseit tükrözte. Túl nagy és egyenetlen munka, kevés benne az igazi szemiotika, még kevesebb benne az ezt rendszerezni tudó elme. POSNER ugyan valamilyen terminológiai diktátumot kívánt érvényesíteni, ám az ő rendszere végül is nem nyilvánvaló, más meg nem is akarta ezt követni – úgyhogy a tízezer lapos kézikönyv inkább partatlanságot, mint rendszert tükröz.

Talán itt kell megemlítenem azt is, hogy a magyar szemiotika ez ideig egy nyúl farknyi bevezetést tudott csak publikálni – és jó lenne végre egy saját áttekintést is kiadni, mielőtt mindenki meghalna azok közül, akik az 1960-as évek végén nálunk létrehozták a magyar szemiotikát. Egyébként mind itthon, mind külföldön a Magyar Szemiotikai Társaság és a magyar szemiotika ismert, jól is működik. Még fiatalok is érdeklődnek a jeltudomány iránt. Ám az jól látszik, hogy sok évtizedes, nemzetközi keretben szerzett tapasztalatok nélkül nálunk is csak újra meg újra rögtönzött valamit szoktak szemiotikának nevezni. A nemzetközi szemiotika pedig mára bizony egy komoly erőfeszítéssel elsajátítható tudományággá vált, műveléséhez többé nem elégséges ifjonti lobogás és mást-akarás.

Noha igen sok helyen igen sokféle új szemiotikai iskolák bontakoztak ki, SAUSSURE művének centenáriuma mégiscsak két további témakört említek, mivel ezek ide tartoznak. – Kezdetében ugyancsak 1968 előtti az úgynevezett GREIMAS-iskola is, ennek kibontakozását mégis már a nemzetközi szemiotika korszakára tehetjük. A litvániai származású (és ott, Kaunasban eltemetett) nagy nyelvész (és társadalomtudós) A. J. GREIMAS már 1958-ban

elkezdte megírni egy „strukturális szemantika” áttekintését, amikor – egyébként Alexandriában – a kezébe került HJELMSLEV Prolegomenája, mire rögtön széttépte a maga 200 lapos kéziratát. Végül az ő „Sémantique structurale”-ja csak 1966-ban jelent meg, és ebben SAUSSURE inkább HJELMSLEV interpretálásában olvasható. GREIMAS és tanítványai ettől kezdve imponáló következetességgel és szorgalommal dolgoztak. Tőle már 1970-ben megjelent a „Du sens” (tanulmánygyűjtemény, második kötete 1983-ból), majd 1976-ban a szélesebb társadalomtudományi irányultságot jól tükröző „Sémiotique et sciences sociales”. 1979-ben és 1986-ban látott napvilágot az iskola fogalmait rendező szótárunk (Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage) két kötete (az első kötet 1993-ban új, bővített kiadásban, a második pedig új levonatokban most is hozzáférhető), amely a címmel ellentétben nem pusztán nyelvészeti fogalmak korrelációinak a bemutatása, hanem a különböző társadalmi jelenségek kifejeződéseinek leírására összeállított fogalmi apparátus. GREIMAS és tanítványai külön foglalkoztak írókkal, narratív struktúrákkal, mítoszokkal, vallással, a szövegelmélettel, a tárgyakkal és ezek reprezentatív jellegével, a hatalom megnyilvánulásaiival, vizuális rendszerekkel stb. Különösen tanulságos GREIMAS és JACQUES FONTANILLE áttekintése az emberi érzelmeknek a világra vonatkozó rendszeréről (Sémiotique des passions. Des états de choses aux états d’âme. Paris, 1991.). GREIMAS tudatosan a nemzetközi „szemiotika” (és nem a francia „szemiológia”) kifejezést részesíti előnyben, mivel az előbbit általánosabbnak és nemzetközibbnek tekinti. Noha ez a „párizsi iskola” (l. a bemutatkozó kötetet: J.-C. COQUET, Sémiotique. L’école de Paris. Paris, 1982.) sem volt mentes belvilongásoktól, két szempontból is az egyetlen és sikeres francia tudományos szemiotikai műhely maradt. Egyrészt jó áttekintésekben összegezte legfontosabb elképzeléseit, és ennek következtében mindmáig szinte az egyetlen, bárhol követhető szemiotikai elemző paradigmát dolgozta ki, másrészt (ettől a körülménytől bizonyára elválaszthatatlanul) világszerte el is terjesztette a maga módszereit. Mára lezárult a GREIMAS-iskola kialakulása, sőt, mondjuk, az 1990-es évekig terjedő fénykora is, noha még az „első tanítványok” közül is sokan tovább dolgoznak. Ám a különböző társadalomtudományokra tett hatásuk nyilvánvaló. Kár, hogy Magyarországon (ahol különben igen hamar megjelentek az első hivatkozások) a mesekutatást leszámítva szinte senkire sem volt érzékelhető hatásuk.

A GREIMAS-iskola is mindenevő. Maga GREIMAS is sok minden iránt érdeklődött. Szerencsére benne mindvégig megmaradt a rendszerezés, a pontos, fogalmi megközelítés igénye is – noha ő is szerette a BARTHES-től olyannyira megszokott „brillians esszé” műfaját. Kiindulópontja mindvégig a továbbfejlesztett Saussure volt. Ezzel szemben jellemző, hogy PEIRCE vagy MORRIS fogalmai szinte elő sem fordulnak műveiben. A „párizsi iskola” szimbólumfelfogása SAUSSURE és HJELMSLEV nyomdokain halad, és még a pszichoanalitikus felfogást (FREUD) is beveszik – ám mondjuk az *ikon – index – szimbólum* trichotómiát nem használják. (Mások viszont különböző módon kísérelték meg összegezni a különféle szemiotikai törekvéseket egy „társadalomtudományi szemiotika” érdekében. L. pl. ANDRÉ HELBO, Sémiologie des messages sociaux. Du texte à l’image. Paris, 1983.)

SAUSSURE centenáriuma azt állapíthatjuk meg, hogy az ő egy előremutató megjegyzéséből mára kibontakozott a világszerte megtalálható szemiotika. Ennek több területén az ő nyelvelméletéhez való kapcsolódás csak elvi és laza. Minthogy mára a nemzetközi szemiotika egyre inkább sokrétű szaktudománnyá vált, amelyben immár nem percenként jelennek meg a világszerte gyorsan terjedő új, aktuális vagy csak feltűnő irányok, a helyzet megváltozását sem várhatjuk. Hogy csak a közelmúlt három, nagyhatású szemiotikusát említsük, sem a filozófus ECO, sem a kultúrakutató LOTMAN, sem a bioszemiotikus SEBEOK nem volt a SAUSSURE-i hagyomány valódi továbbfejlesztője, noha mind ECO, mind SEBEOK nagyra becsülték a francia mestert. Ám igazi elődeiknek (már amennyiben) másokat tartottak.

Egyetlen bekezdés erejéig utalnék arra, milyen a mai helyzet. A Nemzetközi Szemiotikai Társaság új elnöke, a következő világkongresszus szervezője, a világhírű finn zenetudós, EERO TARASTI Helsinkiben végzett egyetemi tanulmányai után évekig Párizsban tanult tovább, egyszerre forgott CLAUDE LÉVI-STRAUSS és GREIMAS köreiben. Disszertációja (*Myth and Music*. Helsinki, 1978.) is ezt tükrözi, itt sem SAUSSURE, sem PEIRCE nézeteit nem használta. Az utóbbi években pedig TARASTI egy új, rendszerező szemiotika kidolgozásába kezdett, amelyet filozófiailag és ismeretelméletileg kívánt megalapozni (l. *Existential Semiotics*. Bloomington–Indianapolis, 2000.). Nemcsak a szerző személye miatt tanulságos idézni a mű legelső mondatát, hanem azért is, mivel TARASTI ma a világ egyik legújabb (és legnyitottabb) szemiotikusa. „Nyilvánvaló igazság, hogy a szemiotika nem maradhat továbbra is az, ami a »klasszikus szemiotika« idejében volt, azaz Peirce és Saussure, majd Lévi-Straussot át Greimas, Barthes, Foucault, vagy a korai Kristeva és Eco írásaiban.” Ami a maga nézeteinek változását illeti, TARASTI úgy véli, hogy más európai szemiotikusokkal együtt az ő figyelme is a fenomenológia és a hermeneutika irányába fordult. Minthogy HEGEL, KIERKEGAARD, HEIDEGGER és SARTRE műveiből indul ki, felfogását azért nevezi „exisztenciális szemiotikának”. Ami művének elméleti hátterét illeti, TARASTI mindig egyaránt és egymás mellett ismeri el SAUSSURE és PEIRCE kezdeményező szerepét (noha PEIRCE-től többet idéz), ám a tények vizsgálatakor igazában LÉVI-STRAUSS és GREIMAS ötleteire támaszkodik. Ami pedig az elméletet illeti, itt RUDOLF CARNAP művére („*Der logische Aufbau der Welt*”, először 1928.) és HEIDEGGERre szeret hivatkozni. Ez a munka nem poszt-saussure-iánus, inkább pre-saussure-iánus jellegű. Ami nem baj, hiszen SAUSSURE sosem gondolta, hogy a zenei jelentés vagy a táj értelmezése, a nacionalizmus és kolonializmus, az „endogenikus/exogenikus” jelek értelmezéséhez szolgálna kiindulópontként.

Talán nem tévedek, ha két további összefüggést is megemlítek. Egyrészt SAUSSURE nyelvelmélete mára olyan közismertté vált, még szemiotikus továbbfejlesztőinek elgondolásai révén is, hogy igazában nincs is szükség arra, hogy ezt a kiindulópontot minden esetben szó szerint is említsük. Másrészt SAUSSURE idézett „szemiológiai mondata” ugyan a „társadalmi életre” vonatkozik, de azt csupán a nyelv szempontjából értelmezett „társaslélektanhoz” kapcsolja, hiszen a nyelvnek a társadalomban való használatát nyilván a legközvetlenebbül a szociálpszichológia tudja leírni. Vagyis minél inkább „társadalmi” egy szemiotika, annál szűkebb a számára SAUSSURE nyelvelmélete. Egyébként nagy baj lenne, ha száz évvel később még mindig ugyanazt mondanánk valamiről. Ezen évszázad alatt csakugyan létrejött a szemiotika, és ez ma már olyan sokféle, mint maga a nyelvtudomány.

Mostani szemlém nem sorolhatta fel a nemzetközi szemiotika száz évének még csak legfontosabb állomásait sem. Nem foglalkoztam például a lengyel logika szemiotikának tekintett változataival (ennek képviselője volt JERZY PELC, a Nemzetközi Szemiotikai Társaságnak hosszú ideig elnöke). Nem foglalkoztam az olyan újabb, fontos rendszerezésekkel sem, mint például JOHN DEELY vagy AUGUSTO PONZIO szemiotikája. (Ezek egyébként nem SAUSSURE-t, hanem a tágan értelmezett filozófiát tekintik kiinduló pontjuknak.) Ezen kívül a szemiotika jellemzően tudományközi megközelítéseket kedvel. Így a nyelvtudomány, a filozófia, a pszichológia, a szociológia vagy az etnológia felismerései egészen más területeken is kipróbálásra kerültek. Ily módon irodalmi alkotások, zeneművek, filmek, képzőművészeti alkotások, mesék, öltözetek, ünnepek, jogi eljárások stb. vizsgálata voltaképpen akár saussure-iánus szemiotika segítségével is megtörténhet. Érdekes kérdés: mi maradt meg ilyen esetben mondjuk az eredeti nyelvészetből, filozófiából stb.? E kérdéssel most nem foglalkozhattam.

Szerencsére ma is sorra jelennek meg új szemiotikai bevezetések, lexikonok, szójegyzékek, tematikus áttekintések. Sőt, mintha a korábbi évtizedhez viszonyítva az utóbbi években ezek száma még nőtt is volna. A fentiekben vázolt tudománytörténeti képet azonban

ezek nem módosítják. És ha talán azt sem állíthatjuk, hogy velük a szemiotika vadonatúj korszaka köszöntött volna be, azt biztos kijelenthetjük, hogy még mindig világszerte tevékeny, fejlődő és eleven maradt a jel tudományi kutatás. (A mostani előadásra szülő felkérés értelmében itt nem foglalkozhattam a magyar szemiotika történetével. Erről mindmáig a Magyar Szemiotikai Társaság kiadványai, legkivált az 1998-tól kezdve megjelenő Magyar Szemiotikai Tanulmányok kötetei adnak tájékoztatást.)

VOIGT VILMOS

A hundred years of semiotics

There are numerous kinds of accounts of the history semiotics, and a number of people have been claimed to be the founder or a classic of the present-day science of signs. It is primarily the nineteenth-century American pragmatist philosopher, CHARLES S. PEIRCE, and the Swiss linguist, FERDINAND DE SAUSSURE, who are usually taken to be its real initiators. Followers of the former use the English term *semiotics*, whereas those of the latter use the French term *sémiologie*, to refer to the general and specific study of signs today. In accordance with the subject matter of the present conference, the paper first discusses SAUSSURE's reference to the study of signs, followed by a discussion of the work of two modern semioticians, LOUIS HJELMSELV and ROLAND BARTHES, who have systematised and laid out the areas of modern *semiology*. It was only to a certain extent that the "Saussurean" theory of signs was relied on by the next generation of semioticians (like the school of A. J. GREIMAS). Nevertheless, semiotics as it has consolidated and is applied worldwide today continues to think of FERDINAND DE SAUSSURE as one of its classics.

VILMOS VOIGT

A nyelv fogalma Saussure előtt és után

1. A SAUSSURE előtti és utáni nyelvészet nyelv-fogalmára vonatkozó kérdésfeltevés önmagában feltételezi azt a közmegegyezést, hogy a genfi nyelvész munkássága – ezen belül is Genfben tartott általános nyelvészeti kurzusa – fordulatot jelent a nyelvtudomány történetében, vagy legalábbis jelentős szerepet játszott ennek a fordulatnak a létrejöttében. Mint köztudott, előadásainak lejegyzett változata a tanítványok szerkesztésében „Cours de linguistique générale” címen 1916-ban jelent meg (A művet a továbbiakban CLG. rövidítéssel említem, s a magyar kiadás alapján fogom idézni: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Bp., 1967.), s hatását csak ezután fejthette ki előbb a prágai és a koppenhágai nyelvészeti iskolák közvetítésével, majd pedig a humán tudományok egészét, sőt a filozófiai gondolkodást is mélyen befolyásoló strukturalista mozgalom révén.

Kiinduló kérdésünk két síkon vethető fel. Érthető úgy, mint 1. az „előfutárookra” és a „követőkre” vonatkozó szokásos tudománytörténeti kérdés: hogyan határozták meg a nyelvet SAUSSURE előfutárai, majd pedig követői? De felvethető egy sokkal általánosabb eszmetörténeti síkon: 2. mi a helye a SAUSSURE-i fordulatnak a nyelv természetére vonatkozó gondolkodás történetében? A két kérdés nem azonos, de néhol természetesen átfedi egymást.

Mielőtt néhány megfontolás erejéig rátérnék ezek vizsgálatára, szeretnék egy banális megjegyzést tenni. SAUSSURE-t az utókor részéről sok jogos bírálat érte a legkülönbözőbb kérdésekben elfoglalt egyoldalú és leszűkítő álláspontjáért. Mindez ma már a tudománytörténet része, s nem az élő diskusziók tárgya. Az alábbiakban hadd essék szó – szintén egyoldalú módon – csak arról, ami miatt a SAUSSURE-i nyelvészetet joggal sorolhatjuk a nyelvről való gondolkodás nagy fordulópontjai közé.

2. Az előfutárokat és a követőket illetően már rengeteg vélemény hangzott el. Szinte minden SAUSSURE-i tételről és fogalomról kimutatták, hogy valaki azt már korábban megfogalmazta. Például a *signifiant–signifié* distinkció esetében a sztoikusokra, AUGUSTINUSRA vagy a középkori grammatikusokra, főként a *modi significandi* elmélet képviselőire lehet hivatkozni, míg a jel önkényességének tétele vagy a nyelv szemiológiai megközelítése a sztoikusokon és AUGUSTINUSON túl akár ARISZTOTELÉSZT is eszünkbe juttathatja. A nyelv „társadalmi intézmény”-ként való meghatározását SAUSSURE minden bizonnyal WHITNEY-től veszi át, s azt sem nehéz kimutatni, hogy a *langue – parole* vagy a *szinkrónia – diakrónia* distinkciónak szintén vannak korábbi megfogalmazásai. (A CLG. kritikai kiadásához írt jegyzeteiben és utószavában [Notizie biografiche e critiche su F. de Saussure] TULLIO DE MAURO szép csokorba gyűjti az „előfutárokra” vonatkozó leggyakoribb észrevételeket: SAUSSURE, Corso di linguistica generale [Introduzione, traduzione e commento di TULLIO DE MAURO]. Laterza, Bari, 1967. L. az utószó „La questione dei precursori” című pontját: 347–55.)

Az ilyen nyomokat vagy utalásokat néhányan SAUSSURE eredetiségének tagadására is felhasználták. Erre alighanem azt a választ adhatjuk, hogy mindenesetre SAUSSURE az első, aki a kétségtelenül régebbi szerzőkig visszavezethető különböző elgondolásokat koherens elméleti egészévé kapcsolta össze, s pontosan ezzel indított el paradigmátikus változást a nyelvészet történetében. A „paradigmatikus változás” kifejezést, a kuhni paradigmafogalom körüli vitáktól teljesen függetlenül, annak az összefüggésnek a kifejezésére használhatjuk, hogy a XIX. századi történeti-összehasonlító nyelvészetben felhalmozódott kumulatív változások szétfeszítették a korábbi szemléleti kereteket, s szükségessé tették a nyelvtudomány tárgyának és a nyelv természetének új meghatározását. Más fogalmi keretben azt is mondhatnánk, hogy a XX. század elején a nyelvészetben végbement mennyiségi fejlődés minőségi változást indukált, vagyis arra ösztönözte a nyelvészeket, hogy új alapokat keressenek tudományuk számára. SAUSSURE előadásainak ebben volt óriási szerepük.

3. Ez már átvezet kiinduló kérdésünk általánosabb értelmezéséhez, vagyis ahhoz, hogy milyen helyet foglal el a SAUSSURE-i nyelvészet a nyelv mibenlétéről alkotott elképzelések történetében. A kérdés nyilvánvalóan filozófiai, hiszen egy olyan jelentős tudományos fordulatnak, mint amilyennek a SAUSSURE-i fordulatot is tartjuk, éppen az a lényege, hogy az adott tudomány célkitűzéseire, magyarázóelveire, sőt tárgyára vonatkozó felfogás is radikálisan megváltozik.

SAUSSURE persze nagyon is szaknyelvész volt ahhoz, hogy elvont filozófiai spekulációkban merüljön el. Mindazonáltal tudatában volt vállalkozásának általánosabb jelentőségével, s világosan látta a nyelvészet történetéből és kora tudományos tendenciáiból leszűrhető tanulságokat. Ez akkor is megállapítható, ha egyébként kevés támpontunk van ahhoz, hogy pontosan felmérjük tájékozódását. Ide vágó megnyilatkozásai ugyanis meglehetősen elnagyoltak és töredékesek. Elég arra emlékeztetnünk, hogy a CLG.-ben schol sem találkozunk HUMBOLDT nevével, még „A nyelvtudomány történetének áttekintése” című bevezető fejezetben sem, ahol pedig SAUSSURE minden bizonnyal azokat a nyelvészeket nevezi meg, akiknek az általa képviselt szemlélet kialakulásában a legfontosabb szerepet tulajdonította, vagy akiknek a tanításával leginkább konfrontálhatta saját nézeteit. HUMBOLDT hiánya azért is feltűnő, mert nyilvánvaló, hogy a XIX. század e nagy nyelvfilozófusának holista felfogása a SAUSSURE-i rendszer-gondolat legfontosabb előzménye.

A SAUSSURE-i nyelvészet helyére vonatkozó kérdés első megközelítésben úgy válaszolható meg, hogy – mint ROBINS fogalmaz – SAUSSURE „a tizenkilencedik és a huszadik század közötti átmenet kulcsfigurája” (ROBERT HENRY ROBINS, A nyelvészet rövid története. Osiris, Bp., 1999. 214). Ezt elfogadva érdemes emlékeztetnünk néhány párhuzamos fejleményre. A SAUSSURE-i nyelvészet érlelődésének éveiben alakul ki a pszichoanalízis,

ekkor lépnek fel a modern szociológia első nagy klasszikusai (köztük DURKHEIM), és – ami számunkra jelen esetben különösen fontos – ekkor tevékenykedik FREGE, aki ARISZTOTELÉSZ után elsőnek hajtott végre igazi forradalmat a logika terén. A század első éveiben már megmutatkoznak a jelei annak, amit később „a filozófia nyelvi fordulatainak” neveznek. Néhány korszakalkotó írást említve, 1892-ben jelenik FREGE „Sinn und Bedeutung”-ja, 1905-ben RUSSELL „On denoting”-ja. WITTGENSTEIN már RUSSELL-nál tanul Cambridge-ben, s alakulóban van a „Bécsi kör”. A filozófiában döntő támadások érik a XIX. századból örökölt historizmust, pszichologizmust és idealizmust, s győzni látszik a realizmus és az antipszichologizmus. (Nyilván nem független mindettől, bár pont a nyelvészet szempontjából nehéz lenne specifikálni az összefüggést, hogy pontosan ezekben az években kulminál a „fizika válsága”, s lép fel Einstein.)

E fejlemények mind a XIX. és a XX. sz. közti átmenet jelenségei. Álljunk meg azonban FREGÉNél, akinek a nézeteiből két mozzanat emelendő ki: nyelvfilozófiai szempontból a nyelv mondat-központú felfogása, melyet a KANTI ítélet-tan szem előtt tartásával ő vezetett be a modern gondolkodásba; általános filozófiai szempontból pedig az antipszichologizmus, amelynek talán szintén ő volt az első kezdeményezője. FREGE joggal vélte úgy, hogy „a logikát teljesen megfertőzte a pszichológia” (GOTTLÖB FREGE, Az aritmetika alapötörvényei. In: FREGE, Logika, szemantika, matematika. Gondolat, Bp., 1980. 201). Ez ellen harcolva állandóan arra figyelmeztetett, hogy a pszichológiai és a logikai, illetve a szubjektív és az objektív szigorúan el kell választani egymástól. A mondatközpontúság elvét akként is megfogalmazhatjuk, mint a jelentésre vonatkozó „kontextus elv”-et (context principle; vö.: MICHEAL DUMMETT, The interpretation of Frege’s philosophy. Harvard U. P., Cambridge, Mass., 1981. 360–428), mely kimondja, hogy a jelentést a mondat kontextusában kell elemezni, mivel csak a mondatban van jelentésük a szavaknak (FREGE, Az aritmetika alapjai. Áron, Bp., 1999. [60§] 84).

Mindkét mozzanat érdekes összehasonlítási lehetőséget kínál a SAUSSURE-i nyelvészettel. A mondatközpontúság persze csak negative, hiszen éppen az a szembetűnő, hogy SAUSSURE alig foglalkozott a mondattal, melyet az egyéni gondolatok kifejezését szolgáló értelmi és akarati aktusok, vagyis a *parole*-jelenségek körébe sorolt. Ily módon – még ha elismerte is egy jövőbeni *parole*-nyelvészet lehetőségét – kizárta a mondatot a nyelvtudomány tárgyköréből. Száz év távlatából azt mondhatjuk, hogy ezen a ponton jelentős fáziskülönbség jött létre a modern logika és nyelvészet fejlődésében, melyet a generatív grammatika fog majd kiegyenlíteni. Egyébként nem véletlenül, hiszen egy mondatközpontú grammatika megszületéséhez szükség volt arra, hogy beérjen a modern logika vetése, s átvegye a grammatikai nézeteket évezredek keresztül meghatározó hagyományos logika helyét.

4. A pszichologizmus kérdésében sokkal termékenyebb, pozitív előjelű összehasonlításra adódik lehetőség. A pszichologizmus a XIX. században a nyelvészetet éppúgy átitatta, mint a logikát, s felmerül a kérdés, hogy SAUSSURE mennyire tudta ez alól kivonni magát. Magyarországon is folyt erről egy emlékezetes vita. ANTAL LÁSZLÓ például leszögezte, hogy a nyelvi jel SAUSSURE-i koncepciója „teljes egészében pszichologista” (A jelentés világa. Magvető, Bp., 1978. 35), amit azzal magyarázott, hogy „Saussure maga is a XIX. század gyermeke volt” (uo. 36).

Kétségtelenül találunk a CLG.-ben számos olyan megfogalmazást, mely pszichologizmusra vall, például a következőt: „alapjában véve a nyelvben minden pszichológiai” (CLG. 24). Más esetben a nyelvet (langage) vizsgáló stúdiumokat SAUSSURE úgy osztja két részre, hogy az egyik (amelynek tárgya a *nyelv*, vagyis a *langue*) „kizárólag pszichológiai jellegű”, a másik pedig (amelynek tárgya a *beszéd*, vagyis a *parole*) „pszichofizikai termé-

szetű” (CLG. 37). De magát a nyelvi jelet is „kétarcú pszichikai entitásként” határozza meg (CLG. 92). Kell ennél több, nem mond ez eleget?

Ezzel azonban sok minden szembeállítható. A magyar nyelvű szakirodalomban TELEGDI ZSIGMOND hangsúlyozta, hogy SAUSSURE szakított a XIX. századi pszichologizmussal, melynek nyelvészeti változatát az újgrammatikusok képviselték, s melynek értelmében a nyelvet az egyéni lelki jelenségek magyarázzák. (Egy fordulópont a grammatika történetében: a hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussure előadásában. In: UŐ., *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Bp., 1972. 13.) Valóban, SAUSSURE több fontos helyen kifejezetten antipszichologista módon határozza meg a nyelvtudományt, s világosan elkülöníti a nyelvezet különböző aspektusával foglalkozó többi tudománytól, így a pszichológiától (CLG. 25). Döntőnek természetesen az bizonyul, hogy felismerte: egy tudománynak nincs eleve adott tárgya: meg kell azt teremtenie. („A tárgy nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem – mondhatni – a nézőpont teremti meg a tárgyat”: CLG. 25.) Ebből kiindulva javasolta, hogy a nyelvtudomány tárgyának a *nyelv*-et tekintsük, melyet a nyelvezet heterogén jelenségeitől elvonatkoztatva kutathatunk. A *nyelv* pedig nem más, mint „a beszélőképeség társadalmi terméke” (CLG. 25), vagyis „a nyelvezetnek a társadalmi, az egyéni kívül eső része, amelyet az egyén egymagában sem megalkotni, sem módosítani nem tud” (CLG. 32). S bár az újgrammatikusok érdemként említi, hogy a nyelvet a társadalmi csoportok kollektív tudatának termékeként fogták fel, néhány helyen ennél is tovább megy. Felismeri, hogy a nyelvi változások annyira öntörvényűek, hogy nemcsak az egyéni kívül mennek végbe, de – ráadásul – a kollektív tudattól is függetlenek: „a nyelvi csoport pszichológiai karaktere keveset nyom a latban egy olyan tényezővel szemben, mint egy hangzókivetés vagy egy hangsúlymódosulás és sok más hasonló dolog, amelyek bármely pillanatban képesek a jel és a fogalom viszonyát bármilyen nyelvi formában forradalmasítani” (CLG. 282). Álláspontja az összes jelrendszerre kiterjesztve végül is abban foglalható össze, hogy „a jel bizonyos mértékig mindig független az egyéni vagy a társadalmi akaratától, s éppen ez a lényeges tulajdonsága” (CLG. 34).

Az előbbi áttekintésből kiviláglik, hogy SAUSSURE-nek a nyelv pszichologista felfogásával kapcsolatos állásfoglalásai néhol ellentmondanak egymásnak, amit talán azzal is magyarázhatunk, hogy a genfi előadások egy olyan tudós erőfeszítéseit tükrözik, aki a tudomány két nagy korszakának a határán áll. Mindamellett, ahogyan megpróbáltam dokumentálni, az előadások végkicsengése az, hogy SAUSSURE határozottan szakított az uralkodó pszichologista felfogással, melynek nyomai sokszor saját szóhasználatában is tovább élnek. Feltehető továbbá, hogy álláspontja folyamatosan változott, lassan közeledve egy mind világosabb antipszichologista felfogás felé. Erre következtethetünk az anagrammákkal kapcsolatos vizsgálódásaiból, melyek élete végén, a CLG.-vel egy időben kötötték le figyelmét. Az anagrammák kutatásához fonológiai vizsgálatai vezették el. Posztumusz feljegyzéseiből kiderül, hogy meglepte, milyen gyakoriak az anagrammák az általa vizsgált versekben, s ezeket nem a költők leleményével, azaz nem a pszichológiaiilag megragadható intenciókkal, hanem a nyelv produktív erejével magyarázta. Ahogyan JEAN STAROBINSKI megfogalmazta, SAUSSURE számára minden szöveg „produktív erejű produktum” (tout texte est un produit productif; STAROBINSKI, *Les mots sous les mots. Les anagrammes de Ferdinand de Saussure*. Gallimard, Paris, 1971. 153).

A SAUSSURE-i nyelvészet antipszichologista, legalábbis nem-pszichologista színezetét erősíti a rendszerszemlélet, hiszen a nyelv rendszerjellege önmagában is autonómiát, a pszichikus folyamatoktól és eseményektől való függetlenséget kölcsönöz a nyelvnek. Ha a nyelvi rendszert a relációk alkotják, s nem a szubsztantív értelemben vett elemek, és ha más oldalról tekintve az elemek azonosságáért csakis a rendszert alkotó relációk a felelősek, akkor nem marad hely a szubjektív pszichológiai magyarázatoknak. De SAUSSURE antipszichologiz-

musa még evidensebben kapcsolódik a nyelv társadalmiságáról alkotott elképzeléséhez. Ily módon FREGE és SAUSSURE munkássága a múlt századforduló szellemi térképén egyszerre fejez ki hasonló kortendenciát, s mutat ellentétet: míg FREGE antipszichologizmusa logicizmus, addig SAUSSURE-é a nyelvi tények társadalmi objektivitását fejezi ki.

A SAUSSURE-i nyelvészet ez utóbbi aspektusa viszont igen szoros párhuzamot mutat azzal, ahogyan DURKHEIM határozza meg a társadalmi tények természetét, a szociológia tárgyát és módszereit, illetve az egyéni és a társadalmi viszonyát. Olyannyira, hogy sok kommentátor szerint a nyelvészeti alapfogalmak tisztázása során SAUSSURE közvetlenül DURKHEIMet követte, sőt a DURKHEIM és TARDE közötti vita tanulságait is figyelembe vette. E hatásoknak lenne köszönhető, hogy megalkotta a *langue – parole* distinkciót, és megpróbálta összeegyeztetni a nyelv társadalmi és pszichológiai természetéről vallott nézeteit. Miként talán figyelembe vette a MENGER által provokált *Methodenstreit*-et is a politikai gazdaságtanban, ami viszont a nyelvi érték fogalmának megalkotásához vezette.

Ha a kommentátoroknak igazuk van, ami koránt sincs kizárva, akkor ez újabb példája lenne SAUSSURE hasonló esetekben tanúsított szükszavúságának. Mindenesetre, függetlenül attól, hogy megnevezi-e elképzeléseinek a forrásait, s beszélhetünk-e a fenti esetekben közvetlen hatásokról vagy sem: abban, ahogyan elszigeteli a *nyelv*-et a *nyelvezet* többi jelenségétől, bizonyosan ráismerünk DURKHEIM módszertani útmutatásaira.

DURKHEIM a szociológia lehetőségét arra alapozta, hogy a társadalmi tények, még ha az egyénben gyökereznek is, „az egyéni tudaton kívül léteznek”. (A szociológia módszertani szabályai. In: ÉMILE DURKHEIM, A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1978. 26. A mű „Les règles de la méthode sociologique” címen 1895-ben jelent meg, SAUSSURE tehát jól ismerhette.) E tények – szögezte le DURKHEIM olyan szavakkal, melyeket SAUSSURE is használni fog – „az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítőerővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre” (i. m. 27). A szociológusnak ennél fogva a társadalmi tények olyan vonatkozásait kell szemügyre vennie, amelyek – mint hangsúlyozza – „könnyűszerrel elválaszthatók egyéni megnyilvánulásaitól” (uo. 66).

A tudaton kívül létező „társadalmi tények” és ezeknek a tudattól elválaszthatatlan „egyéni megnyilvánulásai”: ez szolgálna tehát mintául a *langue – parole* distinkcióhoz.

5. SAUSSURE azon igyekezete, hogy szigorúan körülhatárolt tárgyat találjon a nyelvtudomány számára, kizár az általa értelmesebbnek tartott vizsgálódások köréből egy sor olyan kérdést, mely korábban és később is relevánsnak bizonyult a nyelvészeti stúdiumokban. Így, a nyelv társadalmi voltának kimondásán túl, SAUSSURE a nyelv és a társadalom kapcsolatát is nyelvészetten kívüli problémának tartja. Ennek a fényében különösen érdekes, hogy egy-egy lényeges kérdéssel kapcsolatban analógiákat fedez fel a nyelvészet és a többi társadalomtudomány között. Leginkább az a néhány bekezdés kötötte le főként a filozófus beállítottságú olvasók figyelmét, melyek a nyelvészeti és a politikai gazdaságtani kategóriák összefüggéséről szólnak.

Ezek a bekezdések a statikus és az evolutív nyelvészetet tárgyaló fejezetben fordulnak elő, mely előkészíti a szinkronikus és a diakronikus nyelvészet problémáinak részletes kifejtését. A két felosztás (*statikus – evolutív; szinkrón – diakrón*) fedi egymást. (SAUSSURE végül merőben terminológiai megfontolásokból választja a *szinkrón nyelvészet* és a *diakrón nyelvészet* kifejezéseket; l. CLG. 107.) Annyit jegyezzünk meg, hogy a *statikus* és *dinamikus* jelzők használata szintén árulkodó lehet SAUSSURE szellemi kötődéseivel kapcsolatban, hiszen COMTE (aki *statikus* és *dinamikus szociológia*-ról beszélt) hasonló terminusokban különböztette meg a szociológia két fajtáját. Számunkra valójában az a legérdekesebb, hogy

a statikus és az evolutív nézőpont „kettősségét” Saussure kifejezetten az értékekkel operáló tudományoknak tulajdonítja.

Mármost par excellence módon értékekkel operál a politikai gazdaságtan (mely pontosan ezért alapvetően más stúdium, mint a gazdaságtörténet). E megfontolás logikus konklúziója, hogy az *érték* fogalma szoros kapcsolatot teremt a nyelvészet és a politikai gazdaságtan között. A nyelvtudományt – mondja SAUSSURE – azért kell „két önálló rész”-re osztani, mert itt éppúgy, „mint a politikai gazdaságtanban, az *érték* fogalmával állunk szemben; mindkét tudományban *olyan rendszerről van szó, mely különböző fajtájú azonosságokból tevődik össze*: ezek az egyikben a munka és a bér, a másikban a jelölt és a jelölő” (CLG. 106; kurziválás az eredetiben).

Nagyon lényeges passzus, mely a *statikus – evolutív*, vagy a *szinkrón – diakrón* oppozíció mellett egy másik kérdésben is a SAUSSURE-i nyelvészet alapjait érinti. Azt implikálja, hogy a nyelv és a gazdaság világa kategoriálisan ugyanúgy épül fel: mindkettőben a relációk, a különböző fajtájú dologi entitások közti azonossági és különbözőségi viszonyok számítanak, s nem a dolgok természeti mibenléte. A különbség a két terület között annyi, hogy a nyelvtudományban mindez még tisztábban érvényesül: míg a közgazdaságtanban legtöbbször az érték egyik oldala a dolgokban gyökerezik (például egy földdarabban), addig „a nyelv tiszta értékrendszer” (CLG. 106).

Ez a megállapítás, bár mögötte van a gazdasági rendszer analógiája, tisztán nyelvészeti, hiszen ekvivalens azzal a tétellel, melyben SAUSSURE a legtömörebben foglalja össze a nyelv természetére vonatkozó nézetét: „*a nyelv forma és nem szubsztancia*” (CLG. 155). Miért érzi SAUSSURE mégis úgy, hogy szüksége van a politikai gazdaságtani legitimációra? Valószínűleg azt próbálta a társadalmi valóság más területeiről származó példák segítségével evidenssé tenni, hogy lehetséges az, hogy bizonyos tények és jelenségek, melyek létükben az egyének gondolataitól és tudatától függenek, szert tegyenek egy nem természeti, nem dologi társadalmi objektivitásra. E törekvésében ismét csak DURKHEIMTŐL kaphatott indítást, aki többek közt épp a pénzrendszert és a pénzügyrendszert hozza fel egyenrangú példákként az egyéni tudaton kívül létező társadalmi tényekre: „A jelrendszer, amellyel gondolatainkat megfogalmazzuk, a pénzügyrendszer, amellyel tartozásainkat kifizetjük, a hitellehetőségek, amelyeket kereskedelmi ügyleteinkben igénybe veszünk, a foglalkozásokban alkalmazott gyakorlati műveletek stb. attól függetlenek, hogy miképpen élünk velük” (DURKHEIM i. m. 26). Figyeljük meg: DURKHEIM rövid megjegyzése tartalmazza azt a későbbi strukturalisták által különösképpen hangsúlyozott antinómiát, hogy a nyelv, amely a gondolatok megfogalmazásának eszközeként látszólag tisztán szubjektív, valójában kényszerítő erejű objektívitas, akárcsak a pénz vagy a munkafogások. A gondolat logikus folytatása az, hogy ha ez már a nyelvre is igaz, akkor hogyan lenne általában is igaz az emberi szellem legszabadabbnak látszó termékeire.

6. Mindezek után megkockáztathatunk néhány válaszjavaslatot kiinduló kérdésünknek arra a tágabb változatára, hogy mi a SAUSSURE-i fordulat helye a nyelv természetére vonatkozó gondolkodás történetében. Ebben az átfogó perspektívában a következő dimenziók tűnnek relevánsnak: 1. a nyelv mint jelrendszer, 2. a nyelv mint társadalmi termék, 3. a nyelv mint forma.

A) A szemiológiát vagy szemiotikát – bárhogyan is nevezzük a jelrendszerek tudományát – nem SAUSSURE alapította meg. A jelek tudománya – úgy is, mint javaslat, úgy is, mint többé-kevésbé kidolgozott diszciplína – hosszú hagyományra tekint vissza. Már SZENT ÁGOSTON jelmeghatározását és jeltipológiáját is tekinthetjük egy jól kidolgozott szemiotikai elméletnek (a szerző a „De Doctrina Christiana” egész második könyvét a különböző fajtájú jelek tárgyalásának szenteli, jelként határozva meg a szavakat is: A keresztyén tanításról.

Stephaneum nyomda, Bp., 1944. 81–153), s az új- és legújabbkori gondolkodás történetében LOCKE-tól kezdve több ilyen kísérletet ismerünk. (LOCKE a fizika és a „praktika” mellett a „szemeiotiké”-t a tudományok harmadik fő ágának tekinti: Értekezés az emberi értelemről. Osiris, Bp., 2003. 821. A Port-Royal grammatikája és logikája hasonlóképpen a jelek fajtái között tárgyalja a nyelvet, elfogadva azt a sokak által hangoztatott nézetet, hogy a szavak „az ideák jelei”. A kérdés bővebb áttekintését l. KELEMEN JÁNOS, A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig. Kossuth, Bp., 1977., a Port-Royalról l. 105–53.) Magának a jel-fogalomnak a története ennél természetesen sokkal gazdagabb. A SAUSSURE-i nyelvészet egyszerre fontos állomás és jelentős fordulat ebben a történetben.

A fordulatot SAUSSURE a jel sokat vitatott és látszólag teljesen a hagyományba illeszkedő meghatározásával idézi elő. A nyelvi jelet, mint emlékszünk, két pszichikus mozzanat, a hangkép és a fogalom (*signifiant* és *signifié*) egységeként határozza meg. Ez nem sokban látszik különbözni attól az évszázadok óta ismételt meghatározástól, hogy a szavak az ideák jelei, hiszen az ideák e felfogásban pontosan azt a pozíciót foglalják el, mint SAUSSURE-nél a *signifié*. Úgy látszik, nemcsak szintiszta pszichologizmus ez, hanem ellentmondás is, mert a *signifié*, vagyis a képzet vagy a fogalom bevonása magába a jelbe ellentmond a nyelvi jel önkényességének, hiszen a képzet vagy a fogalom a dolgok képmása lévén nem önkényes, hanem természetes módon vonatkozik, „hasonlít” a dolgokra. Legalábbis így érvel ANTAL LÁSZLÓ. (Idézve: „abszurdum, hogy a jel a nevet is, meg a képzetet is magába foglalja. Hisz a jel és a jelölt dolog viszonya önkényes, míg a képzet és annak a valóságban található megfelelője nem ilyen viszonyban van egymással”. ANTAL i. m. 33.)

SAUSSURE épp egy ilyen ellentmondást ne vett volna észre? A válasz az, hogy nem került ellentmondásba önmagával, s éppen az ezen a ponton fenyegető ellentmondás elkerülésében mutatkozik meg az általa végrehajtott fordulat szemiotikai vagy szemiológiai jelentősége. Ugyanis, elveivel teljes összhangban, a *signifiant* és a *signifié* oldalán álló összetevőket nem fix entitásoknak, vagyis nem „eleve adott”, „már a szavak előtt létező” fogalmaknak, hanem differenciális értékeknek tekintette, melyek a „körvonalazatlan”, „amorfi” benyomások áramának önkényes tagolását rögzítik. A későbbi kritikáknak eleve megfelelve leszögezte: „az önkényes és a megkülönböztető két korrelatív tulajdonság” (CLG. 151), mivel a hang és a gondolat kombinációja „formát, nem szubsztanciát hoz létre” (CLG. 145).

Az érvelésnek ebben a szakaszában SAUSSURE bevezeti a jelentésnek a *signifié*-től, vagyis a fogalomtól és a képzettől különböző fogalmát. Igaz, eléggé bizonytalan és ellentmondásos módon beszél a jelentésről: „Az érték, fogalmi oldaláról nézve, kétségkívül a jelentésnek egy eleme, és nagyon nehéz megtudni, hogy ez utóbbi hogyan különböztethető meg tőle, hiszen annak függvénye. Pedig ezt a kérdést feltétlenül tisztázni kell, ha nem akarjuk a nyelvet egyszerű nomenklatúrává süllyeszteni” (CLG. 147).

Ez egyike azoknak a helyeknek, ahol SAUSSURE inkább csak programot vázol fel, s nem fejt ki pozitív elméletet. Mindenesetre levonhatjuk azt a következtetést, hogy a jelentés problémáját egyáltalán nem zárta ki a nyelvészetből, sőt fontosnak tartotta megoldását. Nem kevésbé érdekes az a jelzése, hogy a jelentésnek alkotórésze az érték, vagyis előlegezte a megkülönböztető jegyekkel operáló szemantikai modelleket. Logikailag ezen a ponton kinálkozik hely egy SAUSSURE-i szemantika számára. (A kommentátorok többsége nem méltatta kellőképpen SAUSSURE útmutatásainak jelentőségét egy lehetséges szemantikai elmélet számára. TULLIO DE MAURO egyike azoknak, akik elismerik ezek fontosságát. L. DE MAURO, Saussure e la semantica. In: UŐ., Capire le parole. Laterza, Roma–Bari, 1994. 119–27.)

B) A nyelvről mint társadalmi intézményről alkotott SAUSSURE-i fogalommal kapcsolatban legyen itt elég egy rövid utalás. A nyelv társadalmi voltáról alkotott elképzelések történetében mindig szerepet játszott az a gondolat, hogy a nyelv összehasonlítható más társadalmi intézményekkel. Az ilyen fajta összehasonlítások a dolog természeténél fogva kétirányúak,

hiszen nemcsak a nyelvet lehet valamely társadalmi intézmény mintájára felfogni (mint SAUSSURE tette), hanem egyes társadalmi intézményeket is lehet nyelvi vagy szemiotikai terminusokban értelmezni.

SAUSSURE nemcsak általában a nyelvi és a gazdasági érték között, hanem konkrétan a szavak és a pénzegységek cseréje között is párhuzamot vont (CLG. 148). Ha ezt az összehasonlítást csak metaforának vagy illusztrációnak tekintjük is, nem tagadhatjuk, hogy van bizonyos jelentősége. BOETHIUSTÓL¹ kezdve MARXIG számosan gondolták úgy, hogy a pénz alkalmas metaforaként kínálkozik a nyelv természetének a megvilágítására, vagy éppen fordítva: a nyelv analógiája alkalmas a pénz társadalmi funkcionálásának a magyarázatára. SAUSSURE történeti helyét segít meghatározni, ha felismerjük, hogy munkássága révén azoknak a szerzőknek a sorába tartozik, akik a nyelv és a társadalom különféle anyagi és szellemi rendszerei közti összefüggések tanulmányozásával vagy megsejtésével ösztönzően hatottak azokra a huszadik századi nyelvészekre és filozófusokra, akik megalkották a társadalmi szemiotikát.

C) Mindazonáltal SAUSSURE legnagyobb érdeme, hogy kimondta, és néhány területen, elsősorban a fonológiában, igazolta: a nyelv nem szubsztancia, hanem forma; vagyis, „a nyelvben csakis *pozitív elemek nélküli* különbségek vannak” (CLG. 153). Hadd jegyezzem meg itt, hogy SAUSSURE természetesen nem azt állítja, hogy a nyelv elemei teljesen *anyagtalannak* lennének, vagy hogy a formális relációk realizálódásához nincs szükség valamilyen szubsztanciálisan-fizikailag jellemezhető közegre. Minden megnyilatkozása szembenáll egy ilyen esetleges interpretációval. Figyelemre méltó ebből a szempontból a következő megjegyzése, melyet a tanítványok nem vettek fel a CLG. publikált szövegébe: „Ha feltéve a lehetetlent, kezdetben csak két jelet választottak volna, akkor minden jelentés e két jel között oszlott volna meg. Az egyik a tárgyak egyik felét jelölte volna, a másik a másik felét”. (Si par impossible on n’aurait choisi au début que deux signes, toutes les significations se seraient réparties sur ses deux signes. L’un aurait désigné une moitié des objets et l’autre, l’autre moitié”): TULLIO DE MAURO, Saussure et la semantica. In: UŐ. i. m. 126. CLG. 1191B.) Ezek szerint, addig működhetnek a dolgok jelként, ameddig van legalább két *különböző* dolog, más szóval, létezik a *különbség*. (Az említett lehetőségeket, részben DE MAURO nyomán, hosszan tárgyalja AUGUSTO PONZIO, La dislocazione ideologica dei modelli linguistici di Saussure e Chomsky. In: UŐ., Segni e contraddizioni fra Marx e Bahtin. Bertani, Verona, 1981. 95–134.)

A tétel arra a kérdésre ad választ, hogy m i t e s z v a l a m i t n y e l v v é , vagyis az önmagukban jelentés nélküli anyagi dolgok hogyan válnak j e l e n t é s h o r d o z ó v á . Amit SAUSSURE mond, az nem a teljes válasz, de fontos pontosan értenünk, hogy amit mond, az a következő: jóllehet minden jelnek vannak fizikailag leírható tulajdonságai, a jelet nem ezek a fizikai tulajdonságai, hanem az ugyanazon fizikai közegben található többi jellel való relációi teszik adott jelként azonosíthatóvá. Ez a nyelvről való gondolkodás történetének fő sodrában jelöli ki a helyét, hiszen a nyelv természetének megértésére irányuló törekvések története egyszersmind a „nyelvi forma” fogalmának a története. E történetről is legyen itt elég egy rövid jelzés.

A történet – bár természetesen nagyon nehéz megítélnünk PLATÓN vonatkozó fejtegetéseit – már az olyan kijelentésekkel elkezdődött, mint amelyeket például „A szofistá”-ban olvashatunk: „Minden értelmes beszéd tökéletes megsemmisítése az, ha minden egyes dol-

¹ „...ahogyan egy pénzérme sem csupán olyan veretű rézdarab, hogy pénznek lehessen nevezni, hanem egyúttal oly módon vert rézdarab, hogy más dolgok árúval szolgálhasson, úgy az igék és (fő)nevek sem csupán hangcsoportok, hanem olyanok, hogy gondolatokat jelölhetnek.” L. MARTHA KNEALE – WILLIAM KNEALE, A logika fejlődése. Gondolat, Bp., 1987. 193.

got a többtől valamennyitől elszigetelünk: az értelmes beszéd éppen a formáknak egymással való összekapcsolása révén jött létre” (Platón összes művei. Európa, Bp., 1984. [259e] 1201–2). A középkori grammatikai és logikai traktátusokat ennél sokkal egyértelműbben lehet úgy értelmezni, hogy a nyelvi jelenségekben a formát próbálják megragadni, s hogy a logikai formát a nyelvhez tartozónak tekintik. Példaként érdemes DANTE „De vulgari eloquentiá”-jából a *forma locutionis* fogalmát idézni, már csak azért is, mert napjainkban ennek értelmezéséről nagyon tanulságos vita folyik. A vitatott hely a következő: „az Isten az első ember lelkével együtt bizonyos szólásformát is teremtett. Formának mondom ezt, mégpedig a dolgok elnevezése és az elnevezések szerkezete tekintetében, és e szerkezetek beszéd szerinti használatát illetőleg (et quantum ad rerum vocabula et quantum ad vocabularum constructionem et quantum ad constructionis prolationem). Ezzel a formával élt volna minden beszélőnek nyelve (qua quidem forma omnis lingua loquentium uteretur), ha az emberi nagyratörés bűne meg nem zavarta volna azt, ahogyan alább kimutatjuk. A beszédnek e formájával (hac forma locutionis) szólott Ádám, és e formával szólottak minden utódai Bábel tornyának építéséig, mely a megzavarodás tornyának értelmezhető. A beszédnek e formáját örökölték Héber fiai, kiket erről neveztek hébereknek.”² Látjuk, DANTE Ádám nyelvét *forma locutionis*-nak nevezi, miközben a létező és ténylegesen beszélt nyelvekre a szöveg különböző helyein a *sermo*, *lingua*, *ydioma* vagy *loquela* terminusokat használja. Elképzelhető tehát, hogy – mint MARIA CORTI³ és UMBERTO ECO⁴ felvetette – a *forma locutionis* nem a megformált természetes nyelvként értett héberre, hanem a beszéd képességére, az összes nyelv formális alapelveire vagy generatív ősmintájára vonatkozik. KARL-OTTO APEL elemzéseinek a fényében amellet is lehet érvelni, hogy DANTE nyelv-fogalma már csak azért is forma-fogalom, mert inkább a SAUSSURE-i értelemben vett *langue*-ot fedi, mintsem a *langage* heterogén jelenségeit (KARL-OTTO APEL, *Die Idee der Sprache der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico*. Bouvier Verlag, Herbert Grundmann, Bonn, 1975. 118).

Ha mindezt elfogadjuk, akkor UMBERTO ECÓ-t követve egyenes vonallal köthetjük össze a modisták spekulatív grammatikáját, DANTE nyelvészeti elképzeléseit, a Port-Royal „általános és ésszerű grammatiká”-ját és végül a CHOMSKY-féle generatív grammatikát. De e sorhoz, mely ’a nyelvi forma’ fogalmának történetét mintegy tulajdonnevekben foglalja össze, hozzá kell még tennünk két nevet. Mindenekelőtt KANTÉ-t, aki egy általános gramma-

² DANTE, A nép nyelvén való ékesszólásról, I. vi. In: Dante összes művei. Magyar Helikon, Bp., 1962. 355. Az eredeti szöveget idézve: „...dicimus certam formam locutionis a Deo cum anima prima concreatam fuisse. Dico autem »formam« et quantum ad rerum vocabula et quantum ad vocabularum constructionem et quantum ad constructionis prolationem: qua quidem forma omnis lingua loquentium uteretur, nisi culpa presumptionis humane dissipata fuisset, ut inferius ostendetur. Hac forma locutionis locutus est Adam: hac forma locutionis locuti sunt omnes posteri eius usque ad edificationem turris Babel, que »turris confusionis« interpretatur; hanc formam locutionis hereditati sunt filii Heber, qui ab eo dicti sunt Hebrei”. (De vulgari eloquentia, a cura di PIER VINCENZO MENGALDO, I. vi. In: ALIGHIERI, *Opere Minori* [Tomo II.] (a cura di PIER VINCENZO MENGALDO). R. Ricciardi, Milano–Napoli, 1979. 54–56.)

³ „A *forma locutionis* – mondja CORTI –, mely együtt teremtődött az ember lelkével, nem konkrét nyelv, hanem a nyelv »causa formalé«-ja és általános strukturáló elve, mind a szókincsnek, mind pedig a nyelv morfoszintaktikai jelenségeinek tekintetében, melyet Ádám, élve és nevet adva a dolgoknak, lassacskán meg fog alkotni.” (MARIA CORTI, *Dante a un nuovo crocevia. Le Lettere–Sansoni*, Firenze, 1982. 46.)

⁴ ECO azt a nézetet tulajdonítja DANTÉ-nak, hogy Isten Ádám lelkével egy univerzális grammatikát teremtett, amely többet foglal magában, mint a specifikálatlan értelemben vett általános nyelvi képesség, de jóval kevesebb, mint egy kifejlett természetes nyelv. (ECO, *A dantei tökéletes nyelv*. In: UŐ., *A tökéletes nyelv keresése*. Atlantisz, Bp., 1998. 47–62.)

tika lehetőségéről szólva a „nyelv formájának” elsődlegességét hangsúlyozta „a nyelv anyagához tartozó szavakkal” szemben (Immanuel Kants Werke. Bruno Cassirer Verlag, Berlin, 1922. 333). S természetesen HUMBOLDTét, aki először szögezte le szabatosan, egyértelműen és szinte a SAUSSURE-ével azonos megfogalmazásban, hogy „a nyelv egészen forma és semmi egyéb, mint forma” (Wilhelm von Humboldts Gesammelte Schriften. Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1903–1936. [fotómásolat]). Berlin, 1968. 221).

A nyelvről mint formáról alkotott SAUSSURE-i elmélet e korokat összekötő láncolatnak egyik legfontosabb láncszeme.

KELEMEN JÁNOS

The concept of language before and after Saussure

The title may be taken to cover two issues: (1) a narrower issue of the historiography of linguistics concerning SAUSSURE’s “predecessors” and “followers”, as well as (2) a more general problem of intellectual history of whether SAUSSURE’s linguistics has a place, and what kind of place it has, in the overall history of thinking about the nature of language. This paper mainly deals with the second issue. It situates the “Saussurean turn” within the more general anti-historicist, anti-psychologist, and anti-idealist turn of philosophy that is represented, in various areas, by FREGE, WITTGENSTEIN, the Vienna Circle, and DURKHEIM, among others. Similarities and differences between the Fregean and Saussurean concepts of language are emphasised, as well as the importance of the analogy between language and money. The conclusion is that SAUSSURE’s views, to the present day, constitute one of the most important chapters of the interpretation of the social nature of language, as well as of the history of the concept of linguistic form, starting with PLATO.

JÁNOS KELEMEN

Szinkronia és diakronia a prágai iskola felfogásában

1. Nincs kétség afelől, hogy SAUSSURE új korszakot nyitott a nyelvtudomány történetében; azon viszont érdemes elgondolkodni, hogy valójában mit értsünk „korszakalkotáson” tudományunkban. KUHN világszerte elterjedt elmélete szerint az egyes tudományok fejlődése nem az ismeretek egyenes vonalú és töretlen felhalmozódása útján megy végbe, hanem forradalmi változások, ún. paradigmaváltások sorában. Az új paradigma, amely a régihez képest forradalmi változást jelent, a vizsgált objektum új modelljét, újfajta elméleti és módszerbeli megközelítését hozza létre: „kicserélődik a fogalomhálózat, melyen keresztül a tudósok a világot szemlélik” (THOMAS S. KUHN, A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Bp., 1984. 143). Tegyük ehhez hozzá, hogy a paradigmaváltás minőségi („milyenségi”) ugrása mellett nem hagyható figyelmen kívül a váltás előtörténete, amely kisebb-nagyobb mértékben mindig tartalmazza az új modell egyes elemeit. A váltást előidéző különféle belső és külső tényezők mögött végső soron a megismerés kimeríthetlenségének ténye rejlik: nincs olyan objektum, amelynek valamennyi lényegi tulajdonságát egyetlen modellbe lehetne beépíteni. (Legjobb példa erre maga a nyelv mint egyedülálló emberi képesség, amelyet különféle vonatkozásokban számos tudomány felől lehet megközelíteni.) Az a körülmény, hogy minden paradigma csupán részlegesen fedi le objektumát, azzal a negatív, ám ugyanakkor előremutató hozadékkal jár, hogy az adott paradigma eszközeivel értelmezhetetlen vagy vizsgálódási körén kívül maradó jelenségek előbb-utóbb előrevetítik egy új paradigma körvonalait.

2. SAUSSURE művének korszakalkotó volta abban áll, hogy egyrészt a megelőző, újgrammatikus paradigma egyoldalúan történeti szemléletével szemben az élő nyelv vizsgálatának elsőbbségét hirdette, másrészt e vizsgálatnak négy, egymással összefüggő és egymást kölcsönösen meghatározó alaptételen nyugvó koherens elméletét dolgozta ki. E tételek a következők: 1. a nyelv mint zárt, ideális (anyagtalan) jelrendszer; 2. nyelv és beszéd szembeállítás; 3. külső és belső nyelvészet elválasztása; 4. szinkronikus és diakronikus nyelvészet dichotómiája. Noha ezen alapvető tételek egyes elemei korábbi nyelvészek munkáiban is kimutathatók, paradigmateremtő erejük összefüggő egészet alkotó koherenciájukban rejlik.

3. A SAUSSURE-i tanítás lényegi elemeinek előtörténetéből – a teljesség igénye nélkül, csupán mutatványként – említhető, amit OSTHOFF és BRUGMAN 1878-ban, az újgrammatikusok manifesztumának tekintett „Morphologische Untersuchungen...” előszavában írtak: „Csak az a komparativista nyelvész, aki elhagyja a ködös hipotézisekkel telített, fülledt levegőjű műhelyt, amelyben az indogermán ősalakokat kovácsolják [welcher aus dem hypothese-trüben dunstkreis der werkstätte, in der man die indogermanischen grundformen schmiedet einmal heraustritt], és kilép a megragadható valóság és jelenkor friss levegőjére [...] csak az ilyen tudós képes valójában megérteni a nyelvi formák életének és átalakulásának természetét.” (OSTHOFF–BRUGMAN, *Morphologische Untersuchungen*. Erster Theil. Leipzig, 1878: X). Vagy idézhetünk az újgrammatikus irányzat leghitelesebb elméleti összefoglalásából, HERMANN PAUL „Prinzipien der Sprachgeschichte” c. munkájából: „[a nyelvtörténész] nem kerülheti meg a [nyelv] állapotainak leírását, minthogy együttesen létező elemek terjedelmes komplexumaival van dolga” (Prinzipien der Sprachgeschichte. Max Niemeyer, Halle a. S., 1920. 29; saját fordítás). „Egy adott nyelv különböző fejlődési szakaszainak leírása szükséges feltétele a végbement történeti folyamatok megértésének” [wodurch es möglich wird sich aus der Vergleichung der verschiedenen Beschreibungen eine Vorstellung von den stattgehabten Vorgängen zu bilden. – uo. 31.]

4. Külön vizsgálatot érdemel SAUSSURE és a modern nyelvtudomány másik nagy úttörője, BAUDOIN DE COURTENAY nézeteinek egybevetése. Hazai nyelvészetünkben LAZICZIUS és DEME kezdeményezése nyomán újabb H. TÓTH IMRE szentelt e kérdésnek néhány figyelemre méltó tanulmányt. (H. TÓTH, *A nyelvtudomány története*. JATE Press, Szeged, 2005.; PÉTER, *Baudouin de Courtenay a természetes és mesterséges nyelvekről*. In: BIBOK–FERINCZ–KOCIS szerk., *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*. JATE Press, Szeged, 2002. 395–401), ezért itt most csak néhány mozzanatot említek meg. (Egyébként SAUSSURE és BAUDOIN ismerték egymás munkásságát, leveleztek egymással és személyesen is találkoztak 1881 decemberében Párizsban; I. JOACHIM MUGDAN, *Jan Baudouin de Courtenay [1845–1929]. Leben und Werk*. Wilhelm Fink Verlag, München, 1984. 172–3). A két tudós nézetei között részint meglepő hasonlatosságok, részint pedig jelentős különbségek mutathatók ki. Mindketten az élő nyelvek vizsgálatának elsőbbségét hirdették a történeti nyelvészettel szemben. 1897-ben írja BAUDOIN, hogy miként a zoológus vagy a botanikus csak az élő fauna és flóra sokoldalú tanulmányozása alapján kezdheti el vizsgálni a paleontológiai kőületeket, úgy a nyelvész is csak az élő nyelv sokoldalú vizsgálata alapján dolgozhat ki feltételezéseket a már kihalt nyelvekről (И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: *Избранные труды по общему языкознанию*. I–II. Изд-во Академии наук СССР, Москва, 1963. 1: 349. A BAUDOINTÓL származó idézeteket mindentűnt saját fordításomban közlöm. P. M.) Azonban a szinkron vizsgálat primátusának elismerése mellett BAUDOIN már 1881-ben megfogalmazta azt a fontos távlatokat nyitó megállapítását, miszerint nyelvi gondolkodásunkban jelen vannak egyfelől a múltból örökölt, csökevényyszerű formák, amelyek már nem illeszkednek az adott nyelv általános szerkezetébe,

másfelől olyan jelenségek, amelyek úgyszólván előre jelzik a nyelv elkövetkező állapotát, de még nem sorolhatók annak jelenlegi rendjébe. (BAUDOIN 1963. i. m. 2: 186)

Fontos különbség továbbá, hogy BAUDOIN felfogásában a nyelvi rendszer nem tisztán relációs skéma, mint SAUSSURE-nél, hanem egymástól kölcsönösen függő szubsztanciális elemek hálózata, amelyben a viszonylatokat az elemek minősége határozza meg (vö. GUMMAN [М. М. Гухман], Исторические и методологические основы структурализма. In: М. М. ГУХМАН – В. Н. ЯРЦЕВА отв. ред., Основные направления структурализма. »Наука«, Москва, 1964. 109). Közel áll a SAUSSURE-i nyelvjel-felfogáshoz BAUDOIN 1904-ből származó megállapítása, miszerint a nyelv véletlen (értsd: nem szükségszerű) szimbólumok sokaságából áll, és az állatok nyelvtétől a szükségszerűség, a közvetlenség és a változatlanság hiánya különbözteti meg. (Idézi LEONTYJEV [А. А. ЛЕОНТЬЕВ, Творческий путь и основные черты лингвистической концепции И. А. Бодуэна де Куртенэ. In: С. Б. БЕРНШТЕЙН отв. ред., И. А. Бодуэн де Куртенэ [к 30-летию со дня смерти]. Изд-во Академии наук СССР, Москва, 1960. 13.) BAUDOIN is különbséget tesz a nyelv életében külső és belső tényezők között, de a kettőt nem választja szét olyan méreven, mint SAUSSURE. Szerinte a nyelv külső története hat a belsőre: az idegen nyelvek hatása, a nyelv irodalmi megmunkálása, a nyelvközösség tagjainak életkörülményei, az ország földrajzi helyzete stb. gyorsíthatják vagy lassíthatják a nyelv belső fejlődését, hatással lehetnek annak sajátos voltára. (BAUDOIN 1963. i. m. 1: 69.) Nyelv és beszéd 1870-ben kifejtett megkülönböztetésével BAUDOIN megelőzte SAUSSURE-t: utóbbiól eltérően a kettőt nem állította mereven szembe egymással, a nyelv lényegét a beszédtevékenységben látta. Fontos különbség közöttük az is, hogy amíg SAUSSURE csupán a nyelvet tekintette társadalmi természetűnek, s a beszédet teljességgel az egyéni jelenségek közé sorolta, addig BAUDOIN, éppen fordítva, a közlés folyamatában, azaz a beszédben látta a nyelv funkcionálásának társadalmi oldalát, magának a nyelvnek pszicho-fizikai mechanizmusát viszont kizárólag az egyénhez kapcsolta. (Vö. FRANK HÄUSLER, Das Problem Phonetik und Phonologie bei Baudouin de Courtenay und in seiner Nachfolge. Max Niemeyer Verlag, Halle a. S., 1968. 40.)

5. Szinkronia és diakronia viszonya SAUSSURE-nél nem csupán módszertani kérdés: szembeállításukban a nyelv természetének sajátos értelmezése tükröződik. SAUSSURE felfogásában a nyelv (langue) értékek tisztán formális és zárt rendszere, amelynek elemei kizárólag differenciálisan és negatívan meghatározottak, pozitív, azaz szubsztanciális tulajdonságok nem jellemzik őket. Ez a rendszer önmagában véve változhatatlan, csupán egyes elemek változnak meg benne „tekintet nélkül arra a függőségi viszonyra, amely őket az egészhez kapcsolja”. (F. DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Bp., 1967. 111. Az erre a műre történő utalásokban a továbbiakban csak az oldalszámokat jelölöm – P. M.) A változás kezdeti ténye „csak egy pontot érint, semmiféle belső kapcsolatban nincs azokkal a következményekkel, amelyek belőle az egészre nézve származhatnak” (113). Továbbá: „A diakronikus vizsgálatban olyan jelenségekkel van dolgunk, amelyek semmiféle viszonyban nincsenek a rendszerekkel, amelyeket pedig ők alkotnak.” (112; e mondat egyébként önmagában is ellentmondásos értelmű.) A kétféle nyelvvizsgálat teljes elválasztását SAUSSURE szerint az is indokolja, hogy a nyelvi tények időbeli egymásutánja a beszélő számára nem létezik: az ő számára csak állapot van” (107). A szinkronikus oldal „a beszélő tömeg számára [...] az egyetlen igazi realitás” (116). Végül is „a két szemléleti mód, tudniillik a szinkronikus és a diakronikus közötti ellentét teljes és megalkuvást nem tűrő” (109).

6. SAUSSURE tanításának tagadhatatlan és maradandó érdeme a nyelv rendszerszerűségének középpontba helyezése, a szinkronikus nyelvvizsgálat elsőbbiségének hirdetése és a nyelvleírás új módszereinek bevezetése. Ugyanakkor látni való, hogy ez a tanítás kezdeté-

től fogva sarkalatos tévedéseket tartalmaz, és minthogy koherens elméletről van szó, e tévedések az elmélet valamennyi lényeges vonatkozásában megmutatkoznak.

A) Az elmélet error fundamentalisa, fő tévedése alighanem maga a nyelv és a nyelvről szóló tudomány kategóriáinak összerosásában rejlik, azaz annak figyelmen kívül hagyása, hogy a tudományos modell mindenkor az objektum idealizációja, bizonyos fokú sematizálása, egyszerűsítése. Egyébként BAUDOUIINnek már 1870-ben sikerült elkerülnie ezt a buktatót, midőn azt hirdette, hogy a nyelv kategóriáit, amelyek „a nyelvben élnek” (то, что живет в языке), meg kell különböztetnünk a nyelvészet kategóriáitól, amelyek többnyire absztrakciók (BAUDOUIIN 1963. i. m. 1: 60). COSERIU SAUSSURE-rel kapcsolatban a *transitus ab intellectu ad rem* jelenségét említi, azaz a vizsgált tárgy síkjának felcserélését a vizsgálati eljárásával (COSERIU [Э. КОСЕРИУ], Синхрония, диахрония и история. In: Новое в лингвистике. Вып. III. Изд-во Иностранной литературы, Москва, 1963. 146. [Az eredeti: Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico. Montevideo, 1958.]) Ezen eljárás egyik szemléletes példája, amikor SAUSSURE azt állítja, hogy a 'mezítelen' jelentésű francia *nu* szót a figyelmes vizsgálat „három vagy négy, tökéletesen különböző dolognak tüntetheti fel, aszerint, hogyan nézi: mint hangot, mint egy gondolat kifejezését, mint a latin *nūdum* megfelelőjét stb. A tárgy nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem – mondhatni – a nézőpont teremti meg a tárgyat” (25).

B) SAUSSURE másik kardinális tévedése az az eredendően nem-dialektikus szemlélet, amellyel a nyelvet meghatározó, általa tételezett oppozíciókat (BENVENISTE kifejezésével élve: egész oppozitív dualizmusát) kezeli. Az egyik ilyen oppozíció az *e l e m e k* és a *v i s z o n y l a t o k* közötti. SAUSSURE felismerte a relációk (a különbségek és szembenállások) nagy jelentőségét a nyelvben, ám miközben szerepüket egyoldalúan kiemelte és abszolutizálta, arra a következtetésre jutott, hogy „a nyelv forma és nem szubsztancia” (155). Ezt a dematerializált struktúra-felfogást a prágai iskola genfi képviselője, KARCEVSKIJ már 1927-ben elvetette; szerinte az a gondolat, hogy a nyelvi *valeur*-ök csupán annyiban léteznek, amennyiben egymással szembeállíthatók, „abszurdumhoz vezet: a fa azért fa, mert se nem ház, se nem ló, se nem folyó... Az ilyen tiszta és leegyszerűsített szembeállítás szükségképpen zűrzavart eredményez és nem alkothatja valamely rendszer alapját.” (KARCEVSKIJ, *Système du verbe russe*. Prague, 1927. 13.) SAUSSURE figyelmen kívül hagyja, hogy a hangzó (illetve másodlagosan a látható) szubsztancia teszi egyáltalán lehetővé a nyelv számára alapvető funkcióinak ellátását. Maguk a különbségek mindig szubsztanciális elemek között állnak fenn, és csak annyiban funkcionálnak, amennyiben *v a l a m i t* megkülönböztetnek.

C) SAUSSURE a *m o z g á s* és a *n y u g a l m i* állapot oppozícióját sem kezeli dialektikusan. Szerinte a nyelv „tiszta értékrendszer, amelyet kizárólag elemeinek pillanatnyi állapota határoz meg” (106). (Megjegyzendő, hogy SAUSSURE a politikai gazdaságtan analogiájára használja az érték fogalmát, holott e két tudományban e fogalom tartalma nem azonos.) Azonban már a „Cours” megjelenése után egy évvel első bírálója, SCHUCHARDT leszögezte, hogy mozgás és nyugalmi helyzet a nyelvben, akár csak másutt, nem ellentétek. („Ruhe und Bewegung... Bilden wie überhaupt so bei der Sprache keinen Gegensatz” (Hugo Schuchardt-Brevier. Max Niemeyer Verlag, Halle, 1922. 266).

D) SAUSSURE tanítása, mint említettem, koherens elmélet, amelyben *tout se tient*, minden összefügg. A nyelvnek tisztán formális viszonylatok hálózataként való felfogása feltételezi a struktúra mozdulatlanságát és vice versa. E felfogás nemcsak antidialektikus, hanem ellentmond annak a SAUSSURE által is elfogadott ténynek, hogy a nyelv társadalmi intézmény, ugyanis a nyelv mint dematerializált struktúra semmi olyat nem tartalmaz, ami biztosítaná társadalmi funkcióinak ellátását. Valójában a nyelv elemeken és a köztük fennálló relációkon alapuló rendszer, amelynek rendeltetése a társadalom szükségleteinek kielégítése. E történetileg változó szükségletek folyamatos kielégítése *s t a b i l i t á s* és *v á l t o z á s*

dialektikus egységében valósul meg. A nyelvi változások mozgató ereje tehát végső soron magának a nyelvnek változó körülmények közötti funkcionálása, ami nagyrészt a nyelv belső mechanizmusának változásával, valamint egyéb tényezők (pl. más nyelvek hatásának) közreműködésével megy végbe. A változás folyamatának összetettségét egy viszonylag egyszerű példán szeretném illusztrálni. A mai orosz nyelv fonológiai rendszerére a mássalhangzók veláris–palatalizált, valamint zöngés–zöngétlen korrelációja jellemző. A veláris–palatalizált opozíciót a sorvadó (redukált) magánhangzók eltűnése hozta létre (*stolŭ ~ stolĭ > stol ~ stol'*), azaz az elemek számának csökkenése idézte elő egy új részrendszer kialakulását. A zöngés–zöngétlen korrelációból eredetileg hiányzott a labiodentális [v] zöngétlen párja, a [f], ám az idők során ez a korreláció részben a redukált magánhangzók kiesését követő szóvégi zöngétlenedés (*stolovŭ > stolof*) – tehát ismét elemek változása révén –, részben pedig számos (főként bizánci görög eredetű) jövevényszó átvételével, azaz külső hatásra egészült ki (pl. *fonar'*, *fimiam*, *mif*).

7. Ismeretes, hogy a SAUSSURE-i tanítás – eltérő mértékben és vonatkozásokban – alapjában véve három irányzatban: a prágai, a koppenhágai és az amerikai (disztributív) iskola tevékenységében élt, illetve fejlődött tovább. A szinkronia–diakronia dichotómiát illetően a prágai iskola felfogása érdemel kiemelés, egyrészt határozott kritikai beállítottsága okán, másrészt azért, mert az ebben a kérdésben elfoglalt álláspontja jelentős hatással volt a XX. század nyelvészetére, tágította, sőt éppenséggel szétfeszítette a SAUSSURE-i paradigma kereteit. 1929-ben megjelent nevezetes Téziseikben a prágaiak leszögezik: nem lehet áthághatatlan válaszfalat emelni a szinkronikus és diakronikus módszer közé, mint ahogy azt a genfi iskola teszi; a diakronikus nyelvvizsgálat nemcsak hogy nem zárja ki a rendszer és a funkció fogalmát, hanem ellenkezőleg, nem lehet teljes értékű ezek figyelembevétele nélkül; másrészt a szinkronikus leírás nem zárhatja ki teljesen az evolúció fogalmát, minthogy egy szinkronikusan vizsgált metszetben is mindig jelen van egy eltűnőben levő állapot és egy alakuló állapot tudata; az archaizmusoknak érzett stiláris elemek, a produktív és nem produktív formák között érzett különbség mind a diakronia tényei, amelyeket nem kell eltávolítani a szinkroniából. (Tézisek, amelyeket a szláv filológusok első kongresszusa elé terjesztettek. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény [A prágai iskola]*. Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 28. [Az eredeti: Thèses présentées au Premier Congrès des philologues slaves. Travaux du Cercle Linguistique de Prague [a továbbiakban: TCLP.] 1. 1929.]) Szinkronia–diakronia kérdésében tehát a prágaiak BAUDOUIN korábban idézett állásfoglalását követik, nem pedig a SAUSSURE-i merev, kategórikus szembeállítást.

A Tézisekben megfogalmazódik az ún. *dinamikus szinkronia* igénye, s e fogalommal párhuzamosan előtérbe kerül a *strukturális diakronia* elve is, azaz egy olyan történeti nyelvészeté, amely a nyelvi struktúra és az azt alkotó elemek történeti mozgását nem egymástól elszakítva, hanem dialektikus kölcsönhatásukban vizsgálja. A kezdeményezés érdeme ezúttal is a prágaiaké. ROMAN JAKOBSON vetette meg a strukturalista nyelvészet első történeti diszciplínájának, a diakronikus fonológiának alapjait „Remarques sur l'évolution phonologique du russe...” és „Prinzipien der historischen Phonologie” című munkáiban (Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. TCLP. 2. 1929. és Prinzipien der historischen Phonologie. TCLP. 4. 1931.). Elméletének alaptétele: minden változást annak a rendszernek összefüggésében kell vizsgálni, amelyen belül végbemegy. Nem minden hangváltozás jár fonológiai következményekkel; ha a változás a rendszert is érinti, akkor *mutáció* ról beszélhetünk, szerinte ugyanis a fonológiai változások ugrásszerűen következnek be. JAKOBSON vezette be a fonológiai mutációk egyes változatainak jelölésére a *fonologizáció*, *defonologizáció* és *refonologizáció* (Umphonologisierung) fogalmakat, amelyeknek analógiájára később a grammatikai

változások jelölésére is hasonló terminusokat alkalmaztak. JAKOBSON a teleológia szemszögből kísérelte meg értelmezni a fonológiai mutációkat, arra hivatkozva, hogy valamely mutáció következtében gyakran kiküszöbölődik a rendszernek egy esetleg korábban előállt egyensúlyzavara; ugyanakkor ez a mutáció a rendszer más pontján zavarhatja meg az egyensúlyt s ezzel újabb mutációt vagy éppen egész mutáció-láncolatot hozhat létre. (Ebben a felfogásban jelentkezik először az ún. implikációs univerzálék gondolata.)

A prágai iskola érdemei közé tartozik a fonológiai módszerek kiterjesztése az areális kutatásokra. A *nyelvszalád* hagyományos fogalma mellett bevezetik a *nyelvszövetség* (Sprachbund) fogalmát, ami fontos előzménye a mai nyelvtipológia kialakulásának. (Így pl. SKALIČKA a közép-európai nyelvek – cseh, szlovák, magyar – fonológiai hasonlóságaira figyelt fel: VLADIMÍR SKALIČKA, Zur mitteleuropäischen Phonologie. Časopis pro moderní filologii 21. 1935: 151–4.) A JAKOBSONTÓL megalapozott strukturális diakronia kétségtelenül jelentős távlatokat nyitott a történeti nyelvészet megújulása elé. Ugyanakkor látni való, hogy a mutáció fogalma még magán viseli a SAUSSURE-i merev rendszerszemlélet nyomait, ugyanis nem számol azzal, hogy a nyelv minden állapotában jelen vannak olyan közbülső jelenségek is, amelyek hiányosan vagy egyáltalán nem illeszkednek az adott nyelvallapot struktúrájába. Óvatosan kell kezelnünk a nyelvi változások teleologikus, illetve terapeutikus („öngyógyító”) értelmezését is, amelyben némi engedmény érezhető az „önmagában és önmagáért” vizsgált nyelv SAUSSURE-i szemlélete javára. Inkább egyetérthetünk azzal a későbbi, úgyszintén prágai felfogással, amely szerint a nyelvi rendszer mindenkori állapotát két tendencia kiegyensúlyozódása határozza meg: az alkalmazkodás az új közlési szükségletekhez, és a status quo fenntartása a kommunikatív funkció ellátásának alapfeltételeként. (BARNET [ВЛАДИМИР БАРНЕТ], К вопросу о методологии синхронного среза в диахронии. In: А. Г. ШИРОКОВОЙ ред., Языкознание в Чехословакии. Сб. Статей 1956–1974. Прогресс, Москва, 1978. 136. [Az eredeti: VLADIMÍR BARNET, К методологии синхронного прѳѳезу в диахронии. In: Československé přednášky pro VI mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Praha, 1968. 47–50.]

8. A nyelvallapot dinamikus szemlélete egy új, a SAUSSURE-itől eltérő rendszer-felfogáshoz vezette a prágaiakat. E felfogás, amely a továbbiakban igen termékenynek bizonyult, a nyelvet nem zárt és pontosan elrendezett (neatly patterned) rendszernek tekinti, hanem olyan alakzatokból felépített struktúrának, amelyeken belül a tömör középponti magtól fokozatos átmenet vezet a diffúz periferikus tartományhoz, s az szintén fokozatosan visz át a szomszédos kategória periferiájához, majd pedig annak középponti magjához stb. Más szóval: a nyelvi rendszer olyan egyenlőtlen sűrűségű térként fogható fel, amely a centrum–periféria–átmenet elve alapján van strukturálva. (I. FRANTIŠEK DANEŠ, The relation of centre and periphery as a language universal. Travaux Linguistique de Prague [= TLP.]. 2. 1966.) Jól szemléltethető ez a felfogás például a szóalkotás terén: nyelvünkben, akárcsak az angolban vagy a németben, a képzett szavak (*betegség*) és a szóösszetételek (*gyorsvonat*) kategóriáinak jól elkülöníthető középponti tartománya között az átmeneti és periferikus jelenségek egész sora mutatkozik (pl. *külfűgy*, *műdszer*, *árufűlesűg* stb.) Ezzel kapcsolatban felmerűl a nyelvi határozatlanság (linguistic vagueness) fogalma, ám a nyelvi rendszer e sajátos természetűének elismerűse korántsem jelent lemondást a rendszer minél egzaktabb módon való leírásáról, annál is inkább, minthogy a nyelvi határozatlanság matematikai-logikai úton is leírható. (L. V. JIŘI NEUSTUPNÝ, On the Analysis of Linguistic Vagueness. TLP. 2. 1966.)

A) A nyelvi rendszer egyenlőtlen sűrűségű térként való értelmezűsűnének ígűretes továbbfejlesztűse az ún. funkcionális-szemantikai mezűk elműlete, amelyet JESPERSEN és MESCANYINOV kezdeműnyezűse nyomán A. V. BONDARKO fejlesztűtt ki, s amelyet nálunk JÁSZAY LÁSZLÓ alkalmaz sikerrel fűkűppen aspektus-kutatásiban. (L. A. B. БОНДАРКО, Грамматическая категория и контекст. Наука, Ленинград, 1971. 8–25; JÁSZAY LÁSZLÓ

– TÓTH LÁSZLÓ, Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Tankönyvkiadó, Bp., 1987.; Л. ЯСАИ, Видовые корреляции русского языка в системе грамматических оппозиций. Будапешт, 2005.) A funkcionális-szemantikai mező vagy kategória olyan különféle nyelvi eszközök együttese, amelyek képesek együttműködni bizonyos szemantikai funkciók ellátására, azaz közös invariáns szemantikai jegyekkel rendelkeznek. Egy funkcionális-szemantikai mezőn belül megkülönböztethető a középponti mag, amelyet egy leginkább „specializált” morfológiai kategória alkot, valamint az azt „körülvevő” komponensek. Ez az elmélet egyfelől elősegíti a grammatikai és kevésbé vagy nem grammatikai jelentések integrált szemléletét, másfelől jelentős segítséget nyújt a rokon vagy nem rokon nyelvek tipológiai vizsgálatához.

B) A prágaiak abból az alapvető felfogásból indultak ki, hogy a nyelv meghatározott célra irányuló kifejezési eszközök rendszere. E funkcionális „alapállás” következményeként a prágai iskola jóval szélesebben vonta meg vizsgálódási körét, mint a többi strukturalista vagy posztstrukturalista irányzat. Nem elégedett meg a nyelv szerkezetének leírásával, hanem a működését is vizsgálni kívánta. Ezért vonta be kutatási körébe a standard nyelv (Hochsprache), a nyelv beszélt és írott változatának, a nyelvi stílusoknak, a nyelv művészi használatának kérdésköreit, és dolgozta ki a nyelvművelés lingvisztikai elméletét. A prágai iskola tanítása mintegy hidat alkot a HUMBOLDTI-BAUDOUINI *energeia*-felfogás és a XX. sz. második felének pragmatikai fordulata között.

9. E tanítás részletesebb ismertetése most nem feladatom, mint ahogyan a SAUSSURE utáni történeti nyelvészetnek akár csak vázlatos áttekintésére sincs itt lehetőség. Meg kell azonban említeni azt a nézetet, miszerint a generatív nyelvelírás – szemben a SAUSSURE-ivel – sajátos módon képes tükrözni a nyelv történeti változásának bizonyos mozzanatait, úgy, hogy a változást mintegy a szinkronia síkján „teríti ki”. TELEGDI egykori, joggal óvatos megfogalmazásában: „A szintaktikai struktúra [...] a transzformációs elemzésben egy bizonyos mértékig, rudimentárisan mint fejlődés jelenik meg, és a »logikai« fejlődés mintha ebben az esetben is a történeti vetülete lenne” (A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről: I. OK. 18. 1961: 26). Valóban, a transzformációs szabályok egymásutánja részben a történeti folyamatot képezi le, ami nem meglepő, hiszen a szabálysort az eredmény előzetes ismeretében dolgozzák ki. Számos esetben viszont a transzformációs levezetés nem felel meg a történeti folyamatnak. (Pl. az angol konverzió *tormént ~ tórment* típusú esetei alapján mindig az igéből vezetik le a névszót, holott számos esetben, s napjainkban egyértelmű produktivitással a konverziós folyamat éppen ellenkező irányú. Vö. GÖRAN HAMMARSTRÖM, Generative Phonology. A Critical Appraisal. *Phonetica* 27. 1973: 162.) Azt a megállapítást is kritikusan kell fogadnunk, hogy a generatív nyelvelírás – mintegy SAUSSURE-rel szemben – érvényesíti a szinkronia dinamikáját. Valójában a generatív nyelvelírás belső mozgása, „kreativitása” az óramű mozgásához hasonlítható: ennek mechanizmusa stabil szerkezetet alkot, amelyben az egyes fogaskerekék és más alkatrészek mozgása meghatározott és változatlan módon történik. Egyébként maga CHOMSKY is megkülönböztette a „szabály-kormányozta kreativitás”-t (rule-governed creativity) a „szabály-változtató kreativitás”-tól (rule-changing creativity; l. CHOMSKY, Current issues in linguistic theories. In: J. A. FODOR – J. J. KATZ szerk., *Goals of linguistic theory. The Structures of Language*. Englewood Cliffs, New Jersey, 1968. 319). Előbbi a generatív nyelvelírásra, utóbbi a prágaiak által képviselt felfogásra jellemző.

10. Tizenöt évvel ezelőtt SZEMERÉNYI OSZVALD egy Budapesten tartott előadásában a nyelvtudomány fejlődésének fő vonulatát a szinkronia–diakronia–szinkronia triádban jelölte meg, elismerve, hogy ez a sor „nem adhat kimerítő képet az állandóan növekvő nyelvtudományi tevékenységek változatosságáról” (A modern nyelvtudomány fejlődésének

a nyelvstruktúrában rejlő rugói: MNy. 1992: 11–2). Úgy gondolom, hogy e triád – tágabb perspektívában szemlélve – egy másikkal egészíthetjük ki: ennek első tagja a nyelvészet más tudományoktól (főleg a logikától, majd a pszichológiától) függő vazallus állapotának korszaka; második tagja, antitézise az „önmagáért és önmagában vizsgált nyelv” a u t o - n ó m tudományának fejlődési szakasza; a harmadik tag az előző korszakok vívmányait megőrizve-meghaladó szintézis, az i n t e g r á c i ó periódusa, amelynek bekövetkezését BAUDOIN DE COURTENAY már 1901-ben előre látta: „A tudományos gondolat XIX. századi fejlődésére jellemző az egyre erősödő kapcsolat a különböző tudományok között, így a nyelvészet és más tudományok között is, amelyek különféle okok folytán közel állnak hozzá. Igaz, a kutatási problémák megoldásában egyre nagyobb a specializáció, de ezzel együtt állandóan jelen van a törekvés a szintézisre, általánosításra, közös szempontok meghatározására.” (BAUDOIN 1963. i. m. 2: 8.) Csaknem három évtizeddel később az óceán túlsó partján EDWARD SAPIR így vélekedett: „A mai nyelvész számára igen nehéz szakmájának szűkebb keretei között megmaradnia. Ha ugyanis valamelyest igényesebben műveli tudományát, számon kell tartania az antropológia, a művelődéstörténet, a szociológia, a pszichológia és a filozófia eredményeit, sőt távolabbról még a fizika és fiziológia eredményeit is.” (Az ember és a nyelv. Gondolat, Bp., 1971. 45.) Tudjuk, hogy az azóta eltelt csaknem nyolc évtized alatt SAPIR listája még számos további diszciplínával egészült ki. Mindenesetre kétségtelen, hogy a prágaiak említett érdemei mellett SAUSSURE vívmányai, sőt tévedései is elősegítették a nyelvészet azon integrációs korszakának kibontakozását, amelynek napjainkban tanúi, szerencsés esetben résztvevői lehetünk.

PÉTER MIHÁLY

Views of the Prague School of Linguistics on synchrony and diachrony

From the very beginning, the PSL did not accept SAUSSURE's strict opposition of the synchronic and diachronic approaches to language. Following the ideas of BAUDOIN DE COURTENAY, the Prague scholars extended the structural principle to the historical study of language on the one hand and, on the other hand, they introduced the notion of the “dynamics of synchrony”, i.e., the view of the language system as one containing, besides its stable elements, also remnants of its former state and seeds of a forthcoming state as well. The concept of the language system as a space with an uneven density of elements, structured according to the principle “Centre – Periphery – Transition” (DANEŠ) greatly contributed to the handling of intermediate linguistic phenomena and problems of linguistic vagueness, and promoted the foundation of the theory of “functional-semantic categories” (BONDARKO).

MIHÁLY PÉTER

A fonéma tündöklése és...*

Amennyire tudható, a *fonéma* (phonème) terminus bevezetését A. DUFRICHE-DESGETTES javasolta először egy 1873-ban, a Párizsi Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában (Sur la nature des consonnes nasales: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 8: 63), mégpedig a német *Sprachlaut* (illetve a francia *son du langage*) helyett, vagyis

* Ezúton mondok köszönetet FEJES LÁSZLÓnak és SZENDE TAMÁSnak a cikk kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseikért, javaslataikért.

körülbelül 'beszédhang' értelemben. A szót más párizsi nyelvészek is gyorsan felkapták, s maga SAUSSURE is használta már a *Mémoire*-ban (SAUSSURE, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes*. Leipzig, 1879.), bár más, látszólag a maihoz közel álló jelentésben („egy fonológiai rendszer eleme, amelyben, bármilyen legyen is pontos artikulációja, minden más elemtől különbözönek ismerjük fel”; részletesebben I. TULLIO DE MAURO, *Jegyzetek*. In: SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina, Bp., 1997. 288). Általános nyelvészeti munkáiban azonban (például a *Cours* megfelelő helyein: SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*. Payot, Paris, 1916.) világos, hogy abban az értelemben használta ő is a *phonème* szót, amire ma a *fonetikai szegmentum* vagy a *beszédhang* terminust alkalmaznánk: beszédesemények legkisebb, tovább nem szegmentálható egységeire.

I. FERDINAND DE SAUSSURE nem hagyott ránk kidolgozott fonológiai elméletet. A *Cours*-ban használta ugyan a *phonème* és *phonologie* terminusokat, de nem a későbbi, ma is ismert szóhasználatnak megfelelően: *fonológia*-nak nevezte a konkrét beszédhangok artikulációs és akusztikai szempontú szinkrón vizsgálatát, vagyis a mai értelemben vett fonetikát (szemben a *phonétique* terminussal, amellyel a történeti hangtant jelölte), *fonéma*-n pedig egyszerűen beszédhangot értett. Emellett azonban bevezetett két absztraktabb fogalmat is: a h a n g f a j t a (espèce phonologique), valamint – a nyelvi jel „kétarcúságával” kapcsolatban – a h a n g k é p (image acoustique) fogalmát.

A h a n g f a j t a fogalmáról a *Cours* bevezetője és első része közé illesztett Függelékben esik szó, amely SAUSSURE két korábbi előadásán alapul, tehát nem tartozik a *Cours*-ban foglalt előadások anyagához. Eszerint például a [pap] szótagban az első [p] „explozív” ejtésű, „belenyílik” a rákövetkező magánhangzóba ([p̣]), míg a második [p] „implozív” ejtésű, az előtte álló magánhangzóból „záródik” ([p̠]). Ez a különbségük azonban a szótagban elfoglalt helyükön alapul, a szótag artikulációs szervezettségéből következik (azaz, későbbi kifejezéssel: megjósolható). Ha ettől a különbségtől eltekintünk, megkapjuk a *hangfajta* elvontabb fogalmát, amely körülbelül a fonetikai leírásokban általában használt *beszédhang*-nak felel meg. SAUSSURE szerint a lehetséges különböző hangfajtáknak egy véges, bár nagy számosságú halmaza létezik, amely halmaz elemeinek jellemzése nem függ az adott nyelvtől (vagyis semmiképpen nem azonos a mai értelemben vett fonémával).

Itt még kell megjegyznem, hogy az általános felfogással szemben, amely szerint a beszédhang és a fonéma úgy áll szemben egymással, mint konkrét példány az elvont típussal, itt az elvontságnak egy folyamatos skálájával állunk szemben, akárcsak más típus: példány vagy konkrét: absztrakt szembenállások esetében. Az, hogy egy ilyen folyamatos skála hány tagból is áll tulajdonképpen, kizárólag az elemzés aprólékosságától függ. A SAUSSURE-i „hangfajta” például a konkrét fizikai hangjelenséghez (annak valamely mozzanatához) képest absztrakt, míg a fonémához képest konkrét. De például az implozív [p̠] maga is absztrakció, csak éppen az absztrakciós skálán eggyel lejjebb helyezkedik el, és így tovább. Sőt, voltaképpen a konkrét egyedi hangfolyam szegmentálásával kapott egységek, bármilyen konkrétak és egyedinek fogjuk is fel őket, tulajdonképpen maguk is absztrakciók annyiban, hogy a konkrét fizikai hangfolyamban semmiféle szegmentumok nem találhatók, ezeket csak a különböző elvontsági szintű egységek, végső soron a fonémák alapján „látjuk bele” a hangfolyamba. Ez a későbbiekben még fontosnak fog bizonyulni (l. a 7. pontot).

De térjünk most rá a másik említett SAUSSURE-i absztrakt fogalomra, a h a n g k é p re. A híres definíció szerint „A nyelvi jel nem egy dolgot és egy nevet, hanem egy fogalmat és egy hangképet egyesít. Ez utóbbi nem materiális hang, vagyis kizárólag fizikai valami, hanem ennek a hangnak a pszichikai lenyomata” (SAUSSURE 1997. i. m. 91).

Ismeretes, hogy SAUSSURE a nyelvészetet a jelek (egy bizonyos osztályának) tanulmányozásaként fogta fel, s hogy a kérdéses jelek egy (jelölt) fogalmat és egy (jelölő) hangképet egyesítenek magukban. Ezzel kapcsolatban szokás idézni azt a SAUSSURE-i tant, hogy „dans la langue il n’y a que des différences”, vagyis hogy a nyelvben semmi más nincs, mint különbségek. Annak a bizonyítására szokás ezt idézni, hogy SAUSSURE szerint a hangrendszert alkotó elemek maguk, a SAUSSURE-i értelemben vett fonémák (tehát a beszédhangok) nem legitim tárgyai a nyelvészeti tanulmányozásnak. Csakhogy azt mondani, hogy a nyelvészt főleg a hangok közötti különbségek érdeklik, semmi esetre sem azonos annak kimondásával, hogy a hangok tanulmányozását teljesen el is kellene utasítanunk. Habár a nyelvész elsősorban a jelek közötti oppozíciók rendszerére összpontosítja a figyelmét, ezek az oppozíciók a hangképek közötti különbségeken alapulnak, ezek a különbségek pedig a megkülönböztetett hangok természetében lelhetők fel. SAUSSURE tehát azt hangsúlyozta, hogy a hangok képzésének, fizikai természetének tanulmányozása (vagyis a fonetika) önmagában nem nyelvészeti természetű vizsgálat. Csak akkor mondhatjuk, hogy a nyelv rendszerét tanulmányozzuk, ha a hangképek közötti viszonyokat vesszük szemügyre. De abból, hogy a hangképet a nyelvi jel egymástól elválaszthatatlan két oldalának egyikeként fogta fel, világosan következik, hogy amennyiben a hangkép megkülönböztető funkciója annak fizikai természetén alapul, a hangképek tanulmányozása valóban a nyelvészet tárgya, a nyelvi jel tanulmányozásának az egyik aspektusa.

Az eddigieket összefoglalva hadd idézzem PÉTER MIHÁLYT a *fonéma, hangfajta és hangkép* SAUSSURE-i fogalmaival kapcsolatban: „Noha a saussure-i szóhasználat a későbbiekben nem gyökeresedett meg, mégis el kell ismernünk, hogy a nagy svájci nyelvész jelentős hatással volt a fonológia kialakulására, mégpedig elsősorban tanításának néhány általános alapelvével: a nyelv és a beszéd, valamint a szinkrón és történeti nyelvleírás következetes elválasztásával, és mindenekelőtt a nyelv rendszer voltának hirdetésével, a különbözőségek és oppozíciók szerepének hangsúlyozásával a nyelv mechanizmusában” (PÉTER MIHÁLY, *Strukturális fonológia*. In: SIPTÁR PÉTER szerk., *Szabálytalan fonológia*. Tinta, Bp., 2001. 12).

Térjünk most rá a *fonéma* fogalmának későbbi sorsára a fonológiai elméletek történetének viszontagságai között. Pontosabban, először lépünk hátra néhány évtizedet.

2. 1870 decemberében a szentpétervári egyetemen tartott habilitációs előadásában JAN BAUDOIN DE COURTENAY a hangtani tanulmányok két tárgyát határozta meg: a hangok tisztán fiziológiai szempontú vizsgálatát, valamint a hangok szerepének vizsgálatát a nyelv mechanizmusában, jelentésüket a nyelvérzék számára. Ez a „jelentés” azonban nem mindig egyezik a hangoknak fizikai tulajdonságaik által meghatározott kategóriáival; ez utóbbi típusú vizsgálat a hangoknak a morfológia, illetve a szóalkotás szempontjából történő elemzése. Ennek megfelelően BAUDOIN megkülönböztette az antropofonikát (ma ezt nevezzük fonetikának) és a fonetikát (vagyis a mai értelemben vett fonológiát).

Az 1880/81-es tanévben a kazanyi egyetemen tartott előadásaiban fejtette ki a homogének elméletét. Homogéneknek nevezte a „közös eredetű” hangokat; egy nyelven belül ezeket komparens, míg a rokon nyelvek közötti megfelelések tagjaiként korrespondens hangoknak nevezte. Az egy nyelven belüli komparens hangok lehetnek divergens, ha valamely működő fonetikai szabály következtében jöttek létre, illetve korrelatív, ha különbözésük valamely már nem működő fonetikai szabály következménye volt. Ez vezette 1881-ben első fonéma-meghatározásához: „A fonéma a szó meghatározott fonetikai része általánosított antropofonikus tulajdonságainak összessége, amely oszthatatlan az egy nyelven belül megállapított korrelatív, valamint a több nyelv vonatkozásában fennálló korrespondens kapcsolatok tekintetében” (idézi PÉTER i. m. 13).

BAUDOIN fonológiai nézeteinek fejlődésében rendszerint két élesen elkülönülő szakaszt szoktak megkülönböztetni. Valójában a két szakasz között nem volt éles törés. BAUDOIN kezdettől fogva szemben állt AUGUST SCHLEICHER nyelvészeti naturalizmusával: a nyelvet nem önálló organizmusnak, hanem az emberi organizmus funkciójának tekintette. Ebből viszont egyenesen következett, hogy csupán az *e g y e s* ember nyelvének tulajdonított reális létezést. SAUSSURE-rel ellentétben BAUDOIN a nyelv *t á r s a d a l m i* oldalát tekintette változékony és ideiglenes jellegűnek, mivel az csak az egyének nyelvi érintkezése során jelentkezik.

Mindebből következően munkásságának második, szentpétervári szakaszában a fonéma morfológiai-etimológiai szempontú megközelítését pszichikai szempontúval váltotta fel. Íme nevezetes második fonemadefiníciója: „A fonéma a fonetika területéhez tartozó olyan egységes képzet, amely egy és ugyanazon hang kiejtéséből származó benyomások egybeoldása által jön létre a lélekben – a nyelv hangjainak pszichikai ekvivalense” (1894., idézi PÉTER i. m. 14)

3. A p r á g a i i s k o l a . – NYIKOLAJ SZERGEJEVICS TRUBECKOJ elméleti alapvetésének (Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7. 1939.) kiindulópontja fonetika és fonológia elhatárolása, ami végső soron a nyelv és a beszéd – SAUSSURE-nél és BAUDOIN DE COURTENAY-nél egyaránt fellelhető – megkülönböztetéséből ered. Eszerint a mindig egyszeri és egyéni beszéddel szemben a nyelv állandó és általános természetű. Az adott nyelvközösség minden egyes tagjának tudatában létező nyelv alkotja az alapját a korlátlan számú konkrét beszédaktusnak. Nyelv és beszéd tehát – elvileg különböző voltak ellenére – szorosan összefüggnek egymással, és a nyelvi jelenségek teljességének (a SAUSSURE-i értelemben vett *langage*-nak) két oldalát jelentik. Mivel a nyelv jelrendszer, a *langue*-on és a *parole*-on belül is meg kell különböztetnünk a *signifiant* és a *signifié* oldalát:

	Jelölő oldal	Jelölt oldal
Beszéd	Konkrét fizikai hangfolyam	Konkrét közlemény
Nyelv	A hangfolyamot rendező szabályok	Absztrakt grammatikai és lexikai szabályok

Mínthogy a jelölő oldal természete más a nyelvben, mint a beszédben, TRUBECKOJ – akárcsak korábban BAUDOIN – kétféle hangtan szükségességét hirdette. A beszéd jelölő oldalát vizsgáló tudományág, a *f o n e t i k a* a nyelvi jelentéstől elvonatkoztatott fizikai egységekkel foglalkozik s ennek megfelelően természet tudományos módszereket alkalmaz. Ezzel szemben a nyelv jelölő oldalát vizsgáló *f o n o l ó g i a*, amely a nyelvi egységeket és ezek rendszerét tanulmányozza, alapvetően társadalomtudományi módszereket használ (PÉTER i. m. 17).

TRUBECKOJ elméletének középpontjában – SAUSSURE nyomán – az *o p p o z í c i ó* (szembenállás) fogalma állt. Fonológiai vagy disztinktív oppozícióknak nevezte az olyan hangkülönbségeket, amelyek az adott nyelvben képesek két szó hangtestének megkülönböztetésére. A fonológiai oppozíció két tagját (amely nála nem feltétlenül szegmentumnyi, hanem bármilyen hosszú lehetett) *f o n o l ó g i a i e g y s é g*nek nevezte. Első fonéma-meghatározása ennek alapján így szólt: „Azokat a fonológiai egységeket, amelyek az adott nyelvben nem oszthatók még kisebb, egymás után következő egységekre, nevezzük fonémáknak” (TRUBECKOJ i. m. 34).

A fonéma fogalmát azonban, ugyancsak a Grundzüge-ben, más oldalról is megközelítette (l. alább az 5. pontot is): „A fonéma az adott beszédhang fonológiaiilag releváns jegyeinek összessége” (TRUBECKOJ i. m. 35). Mivel a beszédhang fonológiaiilag irreleváns jegyeket is tartalmaz, a meghatározásból két további következtetést vonhatunk le: egyfelől a fonéma

nem azonos a beszédhanggal, s másfelől ugyanazon fonémát különböző beszédhangok képviselhetik (ezek az adott fonéma variánsai). A prágaiak fonológiai nézeteiről részletesebben I. JOSEF VACHEK, *The Linguistic School of Prague*. Indiana University Press, Bloomington, 1966.; PÉTER i. m. 16–22.

4. Az amerikai strukturalista (deskriptív) fonológia. – Míg TRUBECKOJ-nál a fonetika és fonológia szétválasztása a SAUSSURE-i *langue-parole* szembeállításán alapult, az amerikai deskriptivisták ezt a szétválasztást arra a BLOOMFIELDI (illetve végső soron szintén SAUSSURE-i) tételre vezették vissza, hogy nyelvi formát csak hangzás és jelentés kapcsolata alkot, de sem a hangzás, sem a jelentés önmagában nem tárgya a nyelvtudománynak (LEONARD BLOOMFIELD, *A set of postulates for the study of language*. *Language* 2. 1929: 153–64). Ennek megfelelően a fonetika (akárcsak a szemantika) náluk nem tartozott a nyelvtudomány vizsgálódási körébe, csupán nyelvészeti „előtanulmány”-nak számított. A nyelvelírás a fonológiával kezdődött, amely a fonémák meghatározásával és osztályozásával foglalkozó fonémikából (phonemics) és a fonémák kapcsolódási szabályait leíró fonotaktikából (phonotactics) állt (I. MORRIS SWADESH, *The phonemic principle*: *Language* 10. 1934: 117–29. Magyarul: A fonemikus elv. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény 2*. Tankönyvkiadó, Bp., 1982. 188–200; WILLIAM FREEMAN TWADDELL, *On defining the phoneme*. *Language Monograph* 16. 1935. Magyarul: A fonéma definíciója. In: ANTAL i. m. 201–42).

A fonémaazonosítás klasszikus ismérvei (I. még JACQUES DURAND – SIPTÁR PÉTER, *Bevezetés a fonológiába*. Osiris, Bp., 1997. 19–21):

1. **Szembeállítás (oppozíció):** Végy két beszédhangot. Ha az egyik helyére behelyettesítjük a másikat és más szótári egységet kapunk eredményül, a két beszédhangot két különböző fonémához soroljuk. Ahhoz, hogy ez a próba működjön, rendszerint minimális párokkal dolgozunk, azaz olyan szópárokkal, amelyek egyetlen szegmentumokban különböznek egymástól. Így például a *géz, kéz, méz, néz, réz* szavak közül bármelyik kettő minimális párt alkot, és ennek alapján felvehetjük a /g/, /k/, /m/, /n/ és /r/ fonémákat. (Ezt szokás a fonémák „jelentésmegkülönböztető szerep”-ének nevezni, de persze nem jelentések megkülönböztetéséről van itt szó, hanem különböző alakok, szavak megkülönböztetéséről, legfeljebb annyi a jelentés szerepe, hogy gyakorlatilag erről tudjuk megállapítani, hogy valóban különböző szavakról van szó: hogy mást jelentenek.)

2. **Kiegészítő eloszlás (komplementáris disztribúció):** Ha két beszédhang mindig csak egymást kölcsönösen kizáró környezetekben fordul elő, feltételesen ugyanazon fonémához sorolhatjuk őket. Például a magyar dentális és veláris nazális (*inda : inga*), a palatális approximáns és a zöngés meg a zöngétlen palatális réshang (*tej : téj ; tépj*), vagy a glottális meg a veláris réshang (*hó : doh*) kiegészítő eloszlást mutatnak, ennek alapján rendre az /n/, a /j/, illetve a /h/ fonéma a llofónjainak tekinthetők.

3. **Fonetikai hasonlóság:** Az előző két ismérv önmagában nem zárja ki a téves fonémaazonosítás lehetőségét. Például a veláris nazális nemcsak a dentális nazálissal, hanem a glottális [h]-val, sőt a kétféle palatális réshanggal is a kiegészítő eloszlás viszonyában van, mégsem soroljuk sem a /h/-hoz, sem a /j/-hez, hanem csakis az /n/-hez. (A fonetikai hasonlóság persze ebben a formában meglehetősen körvonalazatlan fogalom, de pontosabbá tehető a megkülönböztető jegyekre való hivatkozással, amelyekre hamarosan visszatérek.)

4. **Szabad váltakozás:** Ha két beszédhang ugyanazon környezetben egymással helyettesíthető anélkül, hogy a szóban forgó szótári elem azonossága veszélyben forogna, ugyanazon fonéma szabad változataival állunk szemben. Például a magyarban a szóvégi zárhangok felpattanási zörejjel és felpattanás nélkül egyaránt ejthetők, az angolban ezen kívül még hehezettel és glottalizáltan is, míg például a franciában mindig szabályosan fel-

pattannak. A magyar vagy az angol különféle szóvégi *t*-ket a /t/ fonéma szabad változatainak nevezzük. (Többen rámutattak – pl. WILLIAM LABOV, *Methodology*. In: W. O. DINGWALL szerk., *A survey of linguistic science*. University of Maryland. 412–97, kül. 432–7 –, hogy az úgynevezett szabad változatok közötti választást gyakran szociolingvisztikai tényezők befolyásolják, azaz a szó szoros értelmében vett szabad felcserélhetőségről nincs szó, tehát a hagyományos elnevezés félrevezető. Ez igaz ugyan, mégis hasznos megkülönböztetnünk a hangsor adott pontján fellépő nem-disztinktív változatokat az allofónok közötti, helyzettől függő különbségektől.)

A strukturalista irodalomban az iménti teszteket egyéb fogalmakkal egészítették ki, például a rendszerszerűség, a gazdaságosság és a kimerítőség ismérveivel. Ezeket a teszteket f e l f e d e z ő e l j á r á s o k k é n t fogták fel: úgy gondolták, hogy egy nyelv fonéma-rendszerének nyitjára a szembenállás, a kiegészítő eloszlás és a többi ismérv mechanikus alkalmazásával rá lehet találni. Ráadásul a hangrendszer leírását a nyelvi rendszer egyéb összetevőire való hivatkozás nélkül kellett elvégezni. („Nem engedhető meg a körben járás: mivel a grammatikai elemzés a fonológiai elemzésre támaszkodik, az utóbbi semmiképpen nem támaszkodhat az előbbire” – CHARLES F. HOCKETT, *A system of descriptive phonology*. *Language* 18. 1942: 3–21). Mindebből következik most már a deskriptív fonológia fonéma-meghatározása: „A fonéma olyan allofónok osztálya, amelyek a kiegészítő eloszlás viszonylatában állnak egymással és bizonyos fonetikai hasonlóságot mutatnak”. (Idézi PÉTER i. m. 24. A deskriptív fonológiában használatos további fonéma-meghatározásokról I. P. ERIC HAMP, *A glossary of American technical linguistic usage 1925–1950*. Permanent International Committee of Linguistics. Committee for Terminology, Utrecht–Antwerpen, 1957. 44–5.) Feltűnő, hogy a funkcionális szempont (azaz a disztinktív képesség) nem szerepelt a fonéma ismérvei között, noha a jelentés burkoltan jelen volt a fonológiai elemzés folyamatában: a funkcionális ismérv kimondását rendszerint az a megállapítás helyettesítette, hogy a fonémák a k o n t r a s z t viszonylatában állnak egymással.

Ez a felfogás egyébként közel áll DANIEL JONES angol fonetikus nézetéhez, aki a hangok olyan „család”-jának tekintette a fonémát, amelynek tagjai fizikailag hasonlítanak egymásra és egyikük sem fordulhat elő ugyanabban a fonológiai környezetben, mint a hangcsalád bármely más tagja. JONES szándékosan mellőzte a fonéma funkciójára való utalást, minthogy szerinte különbséget kell tennünk aközött, hogy m i a fonéma és hogy m i a d o l g a . (DANIEL JONES, *The history and meaning of the term „phoneme”*. Supplement to *Le maître phonétique*. July–December. London, 1957. 1–20. Figyeljük meg, hogy TRUBECKOJNÁL a fonéma a beszédhangnál kisebb terjedelmű dolog, az egyes változatok közös része, metszete, míg a bloomfieldiánusoknál vagy JONESNÁL hangok osztályáról vagy családjáról van szó, tehát a fonéma nagyobb mint a beszédhang, az allofónoknak nem a metszete, hanem az uniója.)

A korai generatív fonológia programját a strukturalista leírási elvekkel való szembehelyezkedés láza fűtötte. NOAM CHOMSKY a „Current issues”-ban megsemmisítő kritikával illette a posztbloomfieldiánusok módszertani elveit (*Current issues in linguistic theory*. Mouton, The Hague, 1964.). Azonban a klasszikus strukturalizmus nézeteinek jó részét átvette a generatív fonológia is (NOAM CHOMSKY – MORRIS HALLE, *The sound pattern of English*. Harper & Row, New York, 1968.). Például az az elképzelés, hogy a fonológiai ábrázolások lényegében szegmentumok sorából állnak, amelyek úgy követik egymást, mint a gyöngyök a zsinegen, ebből a korábbi felfogásból öröklődött át. Más iskolák (például a FIRTH-féle prozodikus fonológia) eredményeit többé-kevésbé figyelmen kívül hagyták, és csak jóval később, az autoszegmentális fonológia keretében sikerült ezt jóvátenni (I. DURAND–SIPTÁR i. m. 126–54).

Az amerikai strukturalista fonológia a történet csúcspontja: a fonéma fogalmának tündöklése, amelyre előadásom címe utal, ehhez az időszakhoz köthető. Azóta azonban a szakirodalomban a klasszikus fonémafogalom egyre több összetevőjét kérdőjelezték meg és vetették el, úgyhogy mára szinte semmi nem maradt (maradékalanul) érvényes belőle. Az előadás hátralévő részében a fonémafogalom három fő összetevőjének további sorsát tekintem át: a fonéma oszthatatlanságának, a kontrasztnak és magának a szegmentális szerveződésnek a kérdéskörét.

5. A fonéma oszthatatlansága, avagy: mik a fonológia alap-elemei? – A hagyományos válasz erre az, hogy a fonológiai szerkezet végső, tovább már nem osztható elemei, tehát azok az egységek, amelyek a morfémaikat felépítik és egymástól megkülönböztetik: a fonémák.

Már az ókori görög filozófusok is úgy vélték, hogy azok a hangegységek (sztoikheia), amelyek a jelentéssel bíró hangsorokat alkotják, a beszéd oszthatatlan, végső összetevői. Ez a felfogás annyira meggyőzőnek számított, hogy DÉMOKRITOSZ, amikor a fizikai világ atomokból való felépítettségének megvilágítására hasonlatot keresett, a sztoikheiaira hivatkozott, mint a beszéd minimális összetevőire (I. ROMAN JAKOBSON – LINDA R. WAUGH, *The sound shape of language*. Harvester Press, Brighton, 1979. 10). Ma inkább fordítva mondanánk: a fonémák ugyanúgy oszthatatlanok, akárcsak az atomok (mármint az ókori felfogás szerint, ahogy a nevük is mutatja). Csakhogy időközben az atomokról is kiderült, hogy mégis kisebb részecskékből tevődnek össze; nos, ugyanígy a fonémák is.

Ha ugyanis azt a nézetet, hogy a fonémák a fonológiai szerkezet végső, oszthatatlan egységei, erős (azaz szigorúan veendő, következményekkel járó) elméleti állításként fogjuk fel, könnyen belátható, hogy tarthatatlan. A legtöbb fonológiai megállapítás ugyanis nem egy-egy fonémára vonatkozik, hanem fonémák kisebb-nagyobb csoportjaira, természetes osztályaira. Azonban az ilyen megállapításokat formálisan csak úgy tudnánk kimondani – ha a fonémák oszthatatlanok lennének –, hogy az osztály minden egyes tagjára külön-külön fogalmaznánk meg őket. Vagyis valahányszor valamely folyamat leírásában olyan tulajdonságra kell hivatkoznunk, amely a fonémák valamely csoportját együtt jellemzi, az egész listát fel kellene sorolnunk, ha ragaszkodnánk ahhoz a feltevéshez, hogy a fonémák nem oszthatók tovább. A fonémák atomisztikus elméletéhez való szigorú ragaszkodás esetén minden egyes ilyen esetben minden egyes érintett szegmentumot fel kellene sorolnunk. Pedig általános alapelv, hogy minél nagyobb, tehát minél általánosabb osztályról van szó, a jelölésmódnak annál egyszerűbbnek kell lennie. Ennek pontosan az ellenkezője következik be, ha a fonémák oszthatatlanok. Mindez annyira nyilvánvaló, hogy az ember csodálkozik, miért nem vették észre korábban. Valójában az ilyen esetekből – amelyeket persze észrevettek – nem azt a következtetést vonták le, hogy a fonémaikat szisztematikusan és kimerítően le kell bontani megkülönböztető jegyekre, hanem csupán azt, hogy egy-egy nyelv fonémái különféle fonetikai osztályokba tömörülnek. Például DANIEL JONES, aki a fonémaikat a fonológiai szerkezet alapegységeiként kezelte, így írt (*An outline of English phonetics*. Heffer, Cambridge, 1956. 42): „a legtöbb mássalhangzó természetes módon jól körülhatárolt osztályokba sorolódik, olyanokba, amelyek a szomszédos osztályoktól világosan elkülönülnek, képzési helyüket vagy képzésmódjukat érintő lényeges különbségek révén”.

Maga BLOOMFIELD sem volt mindig következetes. Amikor azt írta (*Language*. Holt, New York, 1933. 79), hogy „a megkülönböztető jegyek csomókban vagy nyalábokban fordulnak elő, amelyek mindegyikét egy-egy fonémának nevezzük”, látszólag a mai értelemben használta a *megkülönböztető jegy* kifejezést. Csakhogy nála a mai értelemben vett megkülönböztető jegyek, úgy tűnik, nem voltak részei annak, amit „strukturális leírás”-nak nevezett.

A mai fonológiában a fonológia alapegységei a jegyek, és a fonémákat megkülönböztető jegyek halmazainak *r ö v i d í t e s e*ként használják csupán. Ez a felismerés, illetve ennek első részletes kidolgozása mindenekelőtt ROMAN JAKOBSON nevéhez fűződik. JAKOBSON, a prágai nyelvész kör egyik alapítója, már korai munkásságában arra törekedett, hogy a fonológiai elemzés során ne álljon meg a fonémánál, hanem eljusson azon legkisebb, megkülönböztető képességgel rendelkező elemi egységekig, amelyek alapul szolgálhatnak a nyelvi hangalak leírásához. Már 1932-ben úgy határozta meg a fonémát (egy lexikon-szócikkben), mint olyan hangtulajdonságok együttesen jelentkező halmazát, amelyek az adott nyelvben képesek eltérő jelentésű szavak megkülönböztetésére. Voltaképpen ezt a gondolatot vette át TRUBECKOJ is, amikor úgy határozta meg a fonémát, mint „az adott beszédhangra jellemző fonológiailag releváns jegyek összességét”. Az elmélet első részletes kidolgozása ROMAN JAKOBSON – GUNNAR FANT – MORRIS HALLE, *Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates*. The MIT Press, Cambridge, MA, 1951. L. még ROMAN JAKOBSON – MORRIS HALLE, *Phonology in relation to phonetics*. In: BERTIL MALMBERG szerk., *Manual of phonetics*. North-Holland, Amsterdam, 1968. 411–49. Magyarul: *Fonológia és fonetika*. In: ROMAN JAKOBSON, *Hang–Jel–Vers*². Gondolat, Bp., 1972. 11–65; valamint PÉTER i. m. 27–32.

A kiindulási pont itt is a minimális párok szembeállítása, akárcsak az amerikai strukturalistáknál. Azonban JAKOBSON számára egy *kéz : géz* pár nem csupán annyit bizonyít, hogy a /k/ és a /g/ két különböző fonéma, hanem azt is, hogy ami *v a l ó j á b a n* megkülönbözteti őket, az egyetlen jegy, a zöngésség eltérő értéke. Ráadásul ugyanez igaz a *por : bor, tél : dél, fél : vél, szűr : zűr, seb : zseb* stb. párokra. Tehát a következtetés az, hogy a zöngésség a magyarban megkülönböztető jegy. JAKOBSON, FANT és HALLE megkülönböztetőjegy-rendszere a *k u s z t i k a i* jegydefiníciókon alapul és következetesen *b i n á r i s* (azaz minden jegynek + és – értéke lehetséges). A klasszikus generatív fonológiában visszatértek a hagyományosabb artikulációs megközelítésre, de kitarítottak a binaritás elve mellett. A fonológiaelemek későbbi történetében találkozunk következetesen unáris (egyértékű jegyes) megoldásokkal és kevert unáris-bináris rendszerekkel, valamint inkább akusztikai alapú és inkább artikulációs alapú rendszerekkel. Ezek részletezésébe itt most nem tudok belemenni, de annyi bizonyos, hogy ma *e g y e t l e n* fonológiai elmélet sem létezik, amely a fonéma oszthatatlanságát hirdetné, azaz amelynek ne valamilyen jegy- vagy elemrendszer lenne az alapja, amely a fonológiai kontrasztivitást hordozza.

6. Kontrasztivitás. – Csakhogy magának a kontrasztivitásnak mint alapelvnek is megingott az egyeduralma az utóbbi időben. Először is: az amerikai strukturalisták klasszikus fonémafogalma a *f e l s z í n i* kontrasztokra épült, és ezen belül is a „once a phoneme, always a phoneme” elvére: azaz, ha valamely szembenállás akár csak egyetlen környezetben kontrasztívna bizonyul, akkor az minden más esetben is ilyennek tekintendő. Például az angolban az alveoláris nazális és a veláris nazális szembenállása (szó elején és) mássalhangzó előtt megjósolható (*mint : mink*), de magánhangzó előtt és szó végén kontrasztív; ezért ez a kétféle nazális ebben a keretben *m i n d e n* helyzetben két külön fonémának minősül. Ezzel szemben a klasszikus generatív fonológiában közös mögöttes ábrázolásra megy vissza mindkét nazális, és ahol a felszínen kontraszt látszik lenni, az a *g-törlés* szabályának köszönhető. Azt, hogy a felszíni kontrasztra épülő fonéma-definíció inkább gátja, mint segítője a helyes fonológiai ábrázolások és általánosítások megállapításának, MORRIS HALLE bizonyította először és igen meggyőzően az orosz zöngésségi hasonulás példáján (*The sound pattern of Russian*. Mouton, The Hague, 1959.). Az oroszban történetesen nincs önálló *dzs* fonéma, a felszíni *dzs*-k a *cs* zöngésségi hasonulásból származó allofónjai. Ennél fogva klasszikus strukturalista keretben, ahol a fonémából fonémát létrehozó morfofonoló-

giai szabályok élesen el vannak választva a fonémából allofönt létrehozó allofonikus megállapításoktól, nem lehet kimondani azt a szabályszerűséget, hogy minden zörejhangkapcsolat nem utolsó tagja(i) zöngésség tekintetében hasonul(nak) az utolsó taghoz (akárcsak a magyarban), hanem két külön szabályra van szükség: egy morfofonológiai szabályra, amely szerint minden zörejhang hasonul, *k i v é v e* a *cs*-t, és egy allofonikus szabályra, amely szerint *e g y e d ü l* a *cs* hasonul egy rákövetkező zöngés zörejhanghoz. A probléma oka az úgynevezett *f o n é m a s z i n t*, amely alatt és fölött szükségképpen más szabályszerűségeknek kell érvényesülniük. Ennek alapján a korai generatív fonológia kereken tagadta a fonéma-szint (és ezzel együtt a fonéma fogalmának) létezését, olyannyira, hogy egy-két évtizedig a fonológiai munkákban még maga a *fonéma* szó sem szerepelt. Az újabb generatív irodalom azonban már nem ódzkodik a *fonéma* terminus használatától, csakhogy immár nem az amerikai deskriptív iskola értelmében vett (taxonomikus) fonémákra gondolva, hanem egyszerűen a „mögöttes szegmentum” szinonimájaként használja a *fonéma* szót.

Később, a Lexikális Fonológia keretében valamelyest rehabilitálódtak a felszíni kontrasztok, pontosabban valamely, a mögöttes és a fonetikai ábrázolás közötti releváns fonológiai szint, amely azonban csak emlékeztet a klasszikus fonéma-szintre, de nem azonos vele. (A Lexikális Fonológiáról részletesebben I. DURAND–SIPTÁR i. m. 92–125 és az ott idézett irodalmat.)

Viszont a legutóbbi időben maga a kontraszt, mint a fonológiai leírás alapelve került támadások kereszttüzébe. Az a kérdés merült fel, hogy vannak-e olyan fonológiai minták, amelyek következetesen különböznek egymástól, de nem annyira, hogy megbízható módon megkülönböztethetők lennének. Vagyis vannak-e olyan minták, amelyek átfedésben vannak egymással, mégpedig nemcsak véletlenszerűen, a produkció vagy a percepció során keletkező „zaj” következtében, hanem következetesen, lényegük szerint átfedésben vannak fontos artikulációs jellemzőik tekintetében? Azt gondolhatnánk, hogy ilyen esetet szinte lehetetlen találni, mindazonáltal számos ilyen esetet találtak számos nyelvben. Ezek közül a legjobban körüljárt, legismertebb eset a német szótagvégi helyzetben bekövetkező *n e m - t e l j e s n e u t r a l i z á c i ó* esete. Hagományosan úgy szokták tartani, fonológusok (WILLIAM MOULTON, *The sounds of English and German*. University of Chicago Press, 1962.) és fonetikusok (EDOUARD SIEVERS, *Grundzüge der Lautpsychologie*. Beritkopf und Härtel, Leipzig, 1876.) egyaránt, hogy a szótag végi zöngés zár- és réshangokban – mint például a *Bund* 'szövetség' és *bunt* 'tarka' esetében – neutralizálódik a zöngésségi kontraszt a zöngétlen mássalhangzó irányában. Tehát bár a toldalékolt *Bunde* és *bunte* kontrasztot mutat az alveoláris zárhang zöngéssége tekintetében, a *Bund* és *bunt* kiejtése azonosnak látszik: mindkettő [bunt]. Az a baj, hogy ezeket a beszélők nem ejtik *t e l j e s e n* egyformán (DAN DINNSEN – MARIA GARCIA-ZAMOR, *Three degrees of vowel length in German*: *Journal of Linguistics* 4. 1971: 111–26; MARIOS FOURAKIS – GREGORY IVERSON, *On the 'incomplete neutralization' of German final obstruents*: *Phonetica* 41. 1984: 140–9; ROBERT F. PORT – MICHAEL O'DELL, *Neutralization and syllable-final devoicing in German*: *Journal of Phonetics* 13. 1986: 455–71; ROBERT F. PORT – PENNY CRAWFORD, *Pragmatic effects on neutralization rules*: *Journal of Phonetics* 16. 1989: 257–82). Ezek a hangsorok valójában csekély mértékben különböznek, amint az eszközfonetikai módszerekkel világosan megállapítható. A mögöttesen zöngés mássalhangzó előtt a magánhangzók (illetve a szonoráns mássalhangzók) következetesen kissé hosszabbak, ugyancsak kissé hosszabb a magánhangzó/szonoráns zöngéjének a zárperiódusba való „belelógása”, viszont rövidebb a zárperiódus és gyengébb és rövidebb a felpattanási zörej. Vagyis a valóban zöngés zörejhangokra jellemző kísérőjelenségek – jóval szerényebb mértékben, de – az ilyen zöngétlenedett szegmentumokban is fellelhetők. Egyszerű meghallgatással ezek az apró időzítési különbségek

tudatosan nem észlelhetők. Mégis léteznek, és nem is csupán az eszközfonetikai regisztrátumokon láthatók.

Hiszen ha ezek a mássalhangzók (illetve az őket tartalmazó szekvenciák) valóban egyformák lennének (és nemcsak nagyjából egyformának tűnének), akkor egy hallás utáni diszkriminációs kísérletben 50%-ban helyes válaszokat kellene kapnunk, azaz tiszta találgatási eredményt (mint mondjuk a magyar *fojt* és *folyt* hallás utáni megkülönböztetése esetében). Ha viszont a különbség kontrasztív, akkor legalább 99%-os helyes találati arányt várnánk jó akusztikai körülmények között, együttműködő kísérleti személyektől (mint a magyar *foli* és *fojt*, vagy éppenséggel mint a német *Bunde* és *bunte* példákra). Ehelyett a két szóban forgó alak, a *Bund* és a *bunt* éppen annyira különbözik egymástól, hogy a kísérleti személyek 60-70%-os találati aránnyal tudják eltalálni, melyiket hallották (PORT–CRAWFORD i. m.). Ez a váratlan eredmény azt mutatja, hogy az ilyen szópárok tagjai nem azonosak, de nem is különböznek egymástól disztingt módon.

A zöngésségi kontraszt tehát majdnem neutralizálódik ebben a környezetben, de ha eléggé közelről nézzük, mégsem teljesen. A különbségek eszközfonetikai módszerekkel kimutathatók, de a kétféle mintához tartozó értékek igen erősen átfedésben vannak egymással. Ha a mérési adatokat a lehető legügyesebben kombináljuk egymással, ugyanúgy 60-70%-os helyes elkülönítést lehet elérni, mint a lehallgatási tesztekben (ROBERT F. PORT – ADAM P. LEARY, *Against formal phonology: Language* 81. 2005: 927–64, kül. 947–8).

Mármost ha mindez így van, egy súlyosabb következtetés is adódik, mint a kontrasztivitás kérdésének relativizálódása. A fentiek azt is jelentik egyben, hogy fonológiai elemzéseinket többé nem alapozhatjuk egymás (vagy elődeink) fül utáni transkripcióira (még kevésbé a sajátjainkra). A fonetikai átírás, mint bármely más introspektív elemzés, nem teljesen megbízható, és nem szolgálhat a nyelvészeti kutatás kizárólagos alapjául.

7. *S z e g m e n t u m o k ?* – És ha már a fonetikai átírásnál tartunk, ezzel nemcsak az a baj, hogy amit nem hallunk megbízhatóan, azt nem is tudjuk hitelesen átírni. Az átírás legnagyobb problémája az, hogy *a l f a b e t i k u s*, vagyis szegmentumokban ábrázol egy olyan folyamatos jelenséget, amely természete szerint nem szegmentumokból áll. Azt már régóta csak a legnaivabbak gondolják, hogy beszédünk *b e s z é d h a n g o k*ból tevődik össze. Magában a konkrét fizikai hangfolyamban nincsenek elkülönülő szegmentumok, legfeljebb a – szegmentumok soraként elgondolt – fonológiai ábrázolásokat a hangfolyamatra visszavetítve lehetséges többé-kevésbé ezeknek megfelelő szakaszokat kijelölni benne. Ettől azonban még igaz (lehetne), hogy a beszélők nyelvtudása, fonológiai kompetenciája szegmentumnyi egységekben szerveződik.

Visszatérve SAUSSURE-höz egy pillanatra, a Cours bevezetését követő, már említett függelékben a következőket olvashatjuk: „Ha vetítéggel visszaadhatnánk a szájüregnek és a gégefőnek egy hangsor létrehozása közben kifejtett valamennyi mozgását, az artikulációs mozgásoknak e sorozatában lehetetlenség volna szakaszokat feltárni; nem tudjuk, hol kezdődik az egyik hang, s hol végződik a másik. Akusztikai benyomás nélkül hogyan állíthatnánk, hogy például a *fal* hangsorban három egység van, nem pedig kettő vagy négy? Csak a hallott beszédláncolatban lehet rögtön észrevenni, hogy egy hang azonos marad-e önmagával vagy sem; amíg az a benyomásunk, hogy valami egyneműt érzékelünk, egyetlen hanggal van dolgunk. Nem is az a fontos, hogy időtartama nyolcadnyi vagy tizenhatodnyi-e [...], hanem a benyomás minősége. Az akusztikai lánc nem egyenlő, hanem egynemű szakaszokra oszlik, amelyeket a benyomás egységes volta jellemez; ez a természetes kiindulópont a fonológiai kutatás számára. [Bekezdés.] E tekintetben az ősi görög ábécé valóban csodálatra méltó. Minden egyszerű hangot egyetlen írásos jel jelöl benne, és viszont: minden jel

mindig ugyanannak az egyszerű hangnak felel meg. Ez zseniális felfedezés, amelyet a latinok örökölték. A *bárbarosz* 'barbár' szó lejegyzésekor a

BAPBAPOS
| | | | | | | |

minden betűje egynemű szakasznak felel meg; a fenti ábrán a vízszintes vonal a hangsort tünteti fel, a kis függőleges vonalak az átmenetet jelzik egyik hangról a másikra. [...] Ezt az elvet, amely egy jó fonologikus íráshoz szükséges és elegendő, a görögök csaknem hiánytalanul valósították meg.” (SAUSSURE 1997. i. m. 67–8).

SAUSSURE szerint tehát, és ezt azóta is nagyon sokan így gondolják, a beszéd alfabetikus rendszer szerinti szegmentálása egy természeti tény felfedezése, és az e rendszerben szereplő fonémák ténylegesen használt, létező egységek a beszédészlelésben (ha a beszéd-alkotásban nem is). Ennek ellentmond azonban egyre több olyan kísérleti eredmény, amelyek szerint a szegmentálás nem velejárója a szófelismerésnek és a beszédértésnek. Lássunk néhány példát KAS BENCE szakirodalmi összefoglalója nyomán (A fonológia a nyelvészeti elméletekben és a beszélők mentális valóságában. Kézirat. Bp., 2006.).

Egy kísérletben például Portugália egy elmaradott részén élő, írástudatlan, illetve olvasásban jártas felnőttek teljesítményét hasonlították össze. A feladat *m*, *p* vagy *s* hangok valamelyikének törlése vagy hozzáadása volt a kísérletvezetőtől hallott szóból kiindulva. Az írástudatlan csoport egyik műveletre sem volt képes, míg az olvasásban jártas csoport tagjainak a feladat nem okozott gondot. A konklúzió az volt, hogy a szegmentumokkal való explicit műveletvégzés nem spontán képesség, hanem az olvasástanulással összefüggő tanult készség. Ezt erősítette meg az az ellenpróba is, hogy egy nem alfabetikus írásrendszer ismerete nem teszi képessé beszélőit a szegmentálásra. A csak a kínai képirást ismerő felnőttek ugyanúgy nem tudtak mássalhangzókat hozzáadni vagy törölni szavakból, mint az analfabéta portugál földművesek (J. MORAIS – R. KOLINSKY, Perception and awareness in phonological processing: the case of the phoneme: Cognition 50. 1994: 287–97). – Amint azonban SZENDE TAMÁS felhívta rá a figyelmet, a kísérlet eredményének helyes értelmezését megnehezíti, hogy benne a szegmentumokkal végzett műveletek tárgynyelvi és metanyelvi aspektusai nem különülnek el világosan. Nem lehet kizárni azt sem, hogy a szegmentumokkal való explicit műveletvégzés a metanyelvi tudatosság miatt más kognitív folyamatokra épül, mint az implicit fonológiai kompetencia részeként végzett műveletek. Ezt megerősíteni látszik az is, hogy kínai afáziásoknál ugyanúgy regisztráltak észleléssel is összefüggő feladathelyzetben szegmentális nagyságrendű parafáziákat (törlést, helyettesítést, perszeverációt), mint az alfabetikus írásrendszerű nyelvek afáziásainál (MARGARET A. NAESER – STEPHEN W.-C. CHAN, Case study of a Chinese aphasic with the Boston Diagnostic Aphasia Exam: Neuropsychologia 18. 1980: 389–410).

Egy másik vizsgálatban 4, 5 és 6 éveseket mértek össze egy olyan tesztben, amelyben hallott megnyilatkozások szótag-, illetve fonémaszámát kellett jelezni az asztalt ütögetve. A 4 évesek közül senki, az 5 évesek 17%-a, a 6 évesek 48%-a tudott fonémákra szegmentálni, míg szótagolni majdnem mindenki. (I. Y. LIBERMAN – D. SHANKWEILER – F. W. FISCHER – B. CARTER, Reading and the awareness of linguistic segments: Journal of Experimental Child Psychology 18. 1974: 201–12. Megjegyzendő, hogy a vizsgálatot olyan országban végezték, ahol 5 éves korban kezdődik az olvasástanítás.) Más kutatásokból kiderült, hogy a gyengén olvasó gyerekek egyéb, szegmentális elemzést kívánó feladatokban is alulteljesítettek. Magyar gyermekekkel végzett vizsgálataiban hasonló eredményre jutott KASSAI ILONA (A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben: Nyr. 1983: 420–3; Szótaghatárok és fonológiai jólfonmáltság nagycsoportos óvodások intuitív szótagolásában. In: KASSAI ILONA

szerk., Szótagfogalom – szótagrealizációk. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1999. 131–42) és GÓSY MÁRIA is. (GÓSY MÁRIA személyes közlése. Még publikálatlan vizsgálatában a négyéves magyar gyermekek 10%-a, az ötévesek 30%-a, a hatéveseknek pedig 60%-a volt képes szegmentálást kívánó feladatot teljesíteni, és még a hétévesek sem értek el 100%-os eredményt. A kísérleti személyek teljesítménye a szegmentumok típusától is függött.)

Mindebből azt a következtetést is vonhatjuk, hogy a fonológiaelméletek által rendszerint feltettekkel ellentétben a szegmentumok nem eleve adott alapelemek, a természetes, naiv nyelvi funkciók feltehetőleg nem vagy nem kizárólag ezeken alapulnak. A nyelvi feldolgozásban – éppúgy, mint a produkcióban – az esetek többségében ennél nagyobb, szótag vagy szó méretű egységekkel való műveletvégzés zajlik. A szegmentumok olyan késői fejlemények, amelyek a tudatos nyelvi funkciók, így az olvasás és az írás tanulása során, a természetes nyelvi reprezentációk feletti általánosítások eredményeképpen jönnek létre mentális realitásként. Elvileg vitakozhatnánk azon, hogy ezt a lényegében m e t a n y e l v i tudást az emberi nyelvi képesség részének tekintsük-e, a legtöbb érv azonban ez ellen szól.

Meg kell itt említenem SZILÁGYI N. SÁNDOR javaslatát a nyelvi jelenségek (a SAUS-SURE-i értelemben vett *langage*) vizsgálatának két szintje közötti alapvető különbségtételről (Elmélet és módszer a nyelvészetben, különös tekintettel a fonológiára. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2004.). Szerinte elkülönítendő a nyelvi produktumokban megfigyelhető rendezettségnek, illetve a nyelvhasználat valós folyamatainak és az ezeket megalapozó mentális reprezentációknak a vizsgálata. Az előbbit a b e s z é d m ű, az utóbbit a b e s z é d t e v é k e n y s é g nyelvészetének nevezi. Előbbi lenne a nyelvész, míg az utóbbi a pszicholingvista felségterülete. És bár maga SZILÁGYI a beszédmű fonológiáját szegmentum- (sőt egyenesen beszédhang-jalapúnak tartja, ilyenként gondolja el, maga a megkülönböztetés is igen hasznos.

Azonban az elméleti, nem pszicholingvisztikai kiindulású fonológiai kutatásokban is egyre hátrább szorul a szegmentumelvűség az utóbbi időben. A megkülönböztető jegyek értelmezési tartományáról ma már igen kevesen gondolják, hogy azok egybeesnének a szegmentum méretű egységekkel. Számos nyelvi jelenség utal ugyanis arra, hogy a jegyértékek nem maradhatnak bezárva a szegmentum méretű cellákba, hanem különböző nagyságú tartományokra kell értelmezve lenniük (szótagrészekre, egész szótagokra, ütemekre, szavakra stb.). Ez az ötlet egyáltalán nem új: a JOHN RUPERT FIRTH nevéhez fűződő „londoni iskola” felfogása pontosan ebből indult ki már az 1940-es években. Az utóbbi három évtizedben ezeket a gondolatokat fejlesztette tovább és formalizálta az a u t o s z e g m e n t á l i s f o n o l ó g i a néven ismertté vált irányzat, JOHN GOLDSMITH és mások úttörő munkája nyomán (l. DURAND–SIPTÁR i. m. 126–54). S bár az autoszegmentális elemzés eredeti és intuitíve legmeggyőzőbb példái a tonális jelenségek köréből származtak, ma már a különféle jegygeometriai modellek keretében gyakorlatilag minden hangtulajdonság, minden megkülönböztető jegy autoszegmentális szervezettségű, azaz nincs többé bezárva a szegmentum-méretű cellákba.

De még az autoszegmentális fonológia is elvont időzítési egységekhez társítva ábrázolja a különféle hangtulajdonságokat, úgyhogy bizonyos értelemben még mindig kötődik a szegmentális szervezettséghez. A kétezres években azonban egyre inkább hallatszanak olyan hangok is, hogy a formális nyelvelméletnek, elsősorban a fonológiaelméletnek valós-idejű jelleget kellene adni. – Ennek az elképzelésnek is megvannak az előzményei a korábbi szakirodalomban: a nyolcvanas és kilencvenes években különféle szerzők, kutatócsoportok és kutatási programok tűzték maguk elé azt a célt, hogy a fonológiai leírásból ne csupán a szabályokat és a levezetéseket, hanem magukat a fonológiai szegmentumokat is eltávolítsák; l. pl. JOHN LOCAL tanulmányát és az ott idézett irodalmat (Modelling assimilation in nonsegmental, rule-free synthesis. In: GERARD G. DOCHIERTY – ROBERT LADD szerk., Pa-

pers in laboratory phonology II. Gesture, segment, prosody. Cambridge University Press, 1992. 190–223).

A nehezen vagy egyáltalán nem formalizálható viselkedésbeli részletekről is számot kell adni ahhoz, hogy a szöfelismerési folyamatokban, az artikulációs gesztusokban, a beszédemlékezetben és más területeken megnyilvánuló nyelvi viselkedést adekvát módon tudjuk leírni. A nyelvészek e szerint a felfogás szerint többé nem tagadhatják a folyamatos időben lezajló események relevanciáját, ha az emberi kogníciót a maga valóságában akarják modellálni.¹ A Language című folyóirat 2005 decemberi számában ROBERT F. PORT és ADAM P. LEARY egyenesen a következőket írja: „Csak egy út marad nyitva azok számára, akik a hagyományos generatív fonológiát kívánják művelni továbbra is, s csupán valamely nyelv absztrakt hangszerkezeteit kívánják tanulmányozni, tagadva az artikulációs, akusztikai és auditorikus részletek relevanciáját. Azt mondhatják: »Bennünket nem érdekel a nyelvi viselkedés, csak a nyelvi tudás«. De egyáltalán nem lehetnek biztosak abban, hogy a nyelvi tudás koherens statikus leírása lehetséges csak azért, mert éppen ezt akarják tanulmányozni. Azt kockáztatják, hogy módszertani okokból ezt a vállalkozást a következőképpen tudják csak nyélbe ütni: »Egyedül azzal törődünk, hogyan lehet papírra vetni egy nyelv leírását«. Csak-hogy ez felettébb kétes célkitűzés, mivel azt tükrözi, legalábbis részben, hogy nagyon kényelmesen megvagyunk a nyelvek alfabetikus alapú leírásával. Ha tényleg a nyelvi viselkedésről szeretnénk számot adni, föl kell hagynunk azzal a kíváncsisággal, hogy nyelvészeti leírásainkat a szó szoros értelmében le is tudjuk írni.» (PORT – LEARY i. m. 958–9.)

SIPTÁR PÉTER

¹ A szóalak/frázis nagyságrendben történő fonológiai programozás egy kognitív modellje a SZENDE TAMÁS nevéhez fűződő Globális Programozás Elvének műveleti megközelítése (Lenition processes and 'global programming principle'. In: Proceedings of the XIIIth International Congress of Phonetic Sciences 5. 1991. 126–9; Phonological representation and lenition processing. Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian papers in Phonetics 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1992. 180–3; Alapalak és lazítási folyamatok. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1997. 153–63). Ebben az „ejtésközeli fonológiai reprezentáció” a szegmentum és az azt alkotó jegyek eltérő viszonyával adja meg a magasabb absztrakciós fokú alapalak és a realizált alak közötti összefüggést. A realizált alak „szegmentumai” jegyállományuk tekintetében eltérőek lehetnek a statikus leírású alapalakéitól. Az eltérést a modell a lexikonbeli alapalakhoz való hozzáférés és a fonológiai reprezentáció között végbemenő programozási műveletekkel, illetőleg azok esetlegességével magyarázza. Ebben a felfogásban azonban a jegyek és a szegmentumok még a realizált alakban sem zárják ki egymást: a közlésegség lineáris szerkezetében a szegmentumok átjárható falú „időfülkékként”, vagyis az alapalaktól eltérő jegyföltöltést is megengedő tagolási egységekként szolgálnak az előhívott jegyállomány pozicionálása számára. A „teljes jegyföltöltésű szegmentumok”-kal végzett programozási műveletek létét a torzítások, valamint az ép és patológikus devianciák empirikus adatai is alátámasztják (l. pl. HUSZÁR ÁGNES, A gondolatától a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbötlások tükrében. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2005.; SZÉPE JUDIT, Hipotézisellenőrzés a fonológiában: a Globális Programozás Elvének néhány független bizonyítéka. In: HUNYADI LÁSZLÓ szerk., Kísérleti fonetika és laboratóriumi fonológia a gyakorlatban. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Nyomda, 2003. 181–212; UŐ., Beszédtévesztések közös elve afáziásoknál, időskorúaknál és mindennapi nyelvbötlésainkban: Beszédgógyítás 16. 2005: 32–74; S. TAR ÉVA, A 3–6 éves kori fonológiai fejlődés kronológiai mintázata a magyarban. Open Art, Bp., 2006.).

The rise and fall of the notion of ‘phoneme’

The first part of this paper provides a bird’s eye view of the early stages of the story of the notion of ‘phoneme’ from SAUSSURE and BAUDOIN DE COURTENAY, via TRUBETZKOY, up to the American descriptivists. The second part discusses three major components of that notion: the idea that phonemes are indivisible primitive units of phonological representation, the concept of contrast, as well as segmental organisation in general, reviewing various portions of recent literature arguing against each component in turn. Specifically, it is pointed out that (1) in present-day phonology, the basic units of phonological representations are features, and phonemes are only used as shorthand for bundles of distinctive features; (2) the presence vs. absence of contrast is not a matter of all-or-nothing in a number of cases; there are cases in which two sequences are not phonologically identical but not distinct, either; consequently, phonological descriptions cannot be exclusively based on segmental transcriptions; and (3) phonetic transcription suggests that speech consists of speech sounds – a claim that is obviously false phonetically; but even a sizeable portion of the phonological literature claims that phonological analysis is to be conducted in a nonsegmental (and rule-free) fashion.

PÉTER SIPTÁR

Saussure és Chomsky: az „azonos” nézetek különbözősége*

1. A tanulmány motivációja¹. – A XX. század két legnagyobb hatású nyelvészének, FERDINAND DE SAUSSURE-nek, a strukturalizmus megalapozójának és NOAM CHOMSKY-nak, a generatív nyelvészet elindítójának a gondolatait a nyelvtudományba bevezetést nyújtó egyetemi, főiskolai kurzusok, egyes tudománytörténeti munkák (l. pl. KONRAD E. F. KOERNER, Ferdinand de Saussure. Origin and development of his linguistic thought in western studies of language. A contribution to the history and theory of linguistics. Schriften zur Linguistik 7. Vieweg, Braunschweig, 1973.; TELEGDI ZSIGMOND, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Tankönyvkiadó, Bp., 1977.; MÁTÉ JAKAB, A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998.), illetve néhány szociolingvisztikai előadás „rendszerű” nyelvszemléletük, továbbá a *langue* és *parole*, valamint a *kompetencia* és *performancia* párok kapcsán erősen rokonítják, sőt azonosítják egymással. Ha alaposabban megvizsgáljuk a modern nyelvtudomány megteremtőjének tekintett FERDINAND DE SAUSSURE-nek és a XX. század legtöbbet idézett nyelvészének², NOAM CHOMSKY-nak 1. a nyelvről és a kompetenciáról; 2. a nyelvvelajátításról; 3. a beszédről és a nyelvhasználatról; 4. a nyelvtanról; 5. a nyelv evolúciójáról és 6. a nyelv-

* Az előadás és a tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta. E helyütt szeretném Viczián Csabának kifejezni köszönetemet.

¹ Az előadás kiindulópontjául NÉMETH T. ENIKŐ „Chomsky és Saussure nézeteinek néhány különbsége és hasonlósága” című tanulmánya (In: BIBOK KÁROLY–FERINCZ ISTVÁN–KOCSIS MIHÁLY szerk., *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*. Szeged, 2002. 333–41) szolgált.

² NOAM CHOMSKY nemcsak a legtöbbet idézett, illetve hivatkozott nyelvész, hanem egy 1992-ben végzett vizsgálat tanúsága szerint nyolcadik a világon legtöbbet idézett szerzők között (ROBERT F. BARSKY, Noam Chomsky. A life of dissent. The MIT Press, Cambridge, MA., 1997.). Az első tíz listája a következő: Marx, Lenin, Shakespeare, Arisztotelész, a Biblia, Platon, Freud, Chomsky, Hegel, Cicero.

tudomány feladatairól alkotott nézeteit, akkor azt látjuk, hogy azok néhány azonosság ellenére több ponton jelentősen különböznek egymástól. Ebben a tanulmányban sorra veszem az említett kérdésköröket, összevetem SAUSSURE-nek és CHOMSKY-nak az egyes kérdéskörökkel kapcsolatos véleményét, definícióit, illetve rámutatok a kettejük rendszere, elmélete közötti azonosságokra és különbségekre.

Az *azonosság* és *különbség* párosnak nemcsak SAUSSURE és CHOMSKY elképzeléseinek összevetésében van szerepe, hanem SAUSSURE-nek és CHOMSKY-nak a nyelvfelfogásában is. A nyelvtudomány történetében az ókori görögség *analógia-anómália* vitájával kezdődően a nyelvölcselők és nyelvészek arra a kérdésre is keresik a választ, hogy a nyelvben az azonosságok vagy a különbségek uralkodnak. Nem meglepő tehát, hogy az *azonosság-különbség* páros egyike a SAUSSURE-i dichotómiáknak. A kettő közül SAUSSURE a különbségeket tartja fontosabbnak a nyelvekben, pontosabban azt állítja, hogy a nyelvben csakis különbségek vannak (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Bp., 1967. 153). CHOMSKY-nál és a generatív nyelvészet kutatási keretében az azonosságok és a különbségek egyaránt fontos szerephez jutnak. Az azonosságok a természetes nyelv, az univerzális grammatika elveivel kapcsolatos kutatásokban, a különbségek a konkrét nyelvek eltérő tulajdonságainak, a nyelvsajátításban a paraméter-beállításnak a vizsgálatában kapnak helyet (CHOMSKY, *Lectures on government and binding: The Pisa lectures*. Foris, Holland, 1981.).

A továbbiakban tekintsük sorra a felsorolt témákat és vegyük számba, milyen azonosságok és különbségek mutatkoznak SAUSSURE és CHOMSKY elképzeléseiben! Kezdjük a nyelv és kompetencia kérdéskörével!

2. Nyelv és kompetencia. – SAUSSURE (i. m. 26–35) a nyelvet (*langue*) – és a beszédet (*parole*) – a nyelvezet (*langage*), illetve a beszélő képesség (*faculté du langage*) fogalmából kiindulva jellemzi.³ A *langage* terminus értelmezése, illetve a *langage* és a nyelv, valamint a nyelv és a beszéd különbségének szabatos megfogalmazása az egyik legnehezebb kérdése a SAUSSURE-filológiának, amelynek részben az az oka, hogy e hármas megkülönböztetés értelmezésének kialakulása több mint húsz éven keresztül, az 1891-ben tartott genfi egyetemi előadásától kezdve 1913-ban bekövetkezett haláláig követhető nyomon SAUSSURE pályáján. KOERNER (i. m.) részletesen elemzi a *langage*, a nyelv és a beszéd fogalmának alakulását és bemutatja, hogyan jutott el SAUSSURE a „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című kötetben közzétett értelmezésükhöz. A SAUSSURE előadásai alapján készült kötet magyar fordításában a *langage*-ről ez olvasható (SAUSSURE i. m. 27): „Egészében a nyelvezet sokoldalú és heterogén; több szférához kapcsolódik, egyidejűleg fizikai, fiziológiai és pszichikai jellegű, s még emellett az egyéni meg a társadalmi területhez is tartozik; az emberi jelenségek egyik kategóriájába sem lehet beosztani, mert nem tudjuk: hogyan lehet ennek egységét kielemezni.” A *langage* idézett meghatározásába SAUSSURE együttesen belefoglalta a nyelv és a beszéd számára valamennyi lényeges tulajdonságát.

A nyelvet SAUSSURE jelek rendszereként határozza meg, amely a sokoldalú és heterogén *langage* társadalmi terméke. A nyelv tehát társadalmi jelenség SAUSSURE felfogásában, az egyéni elmén kívüli, amely bármely individuális beszélőtől és annak nyelvi aktivitásától függetlenül létezik, egyfajta objektívalódott, társadalom feletti rendszer (NOEL BURTON-ROBERTS – PHILIP CARR, *On speech and natural language: Language Sciences* 21. 1999: 371–401; KENESEI ISTVÁN, *A nyelvtudomány a társtudományok tükrében*. Szerkesztői bevezető: MTud.

³ A továbbiakban a *langue* és a *parole* terminusok magyar fordítását (*nyelv* és *beszéd*) használok, a *langage* műszó esetében viszont megtartom az eredeti francia terminust; a *langage* szó *nyelvezet*-ként való fordítását nem tartom szerencsésnek. A *langage* és a *faculté du langage* terminusokat SAUSSURE többé-kevésbé szinonimákként használja.

2006: 386–92). WHITNEYre hivatkozva SAUSSURE a nyelvet konvencionális jelek összességének tartja, olyan homogén rendszernek, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a beszélő képességnek a használata az egyéneknél lehetővé váljék. A nyelv ugyanakkor nem önálló, független egységek, jelek összessége, hanem egymással kölcsönösen összefüggő – lexikális, grammatikai, fonológiai – elemek rendszere, olyan forma, amely nem tartalmaz utalást sem a hang, sem a gondolat szubsztanciáira.

TELEGDİ (1977. i. m. 48) szerint a langage SAUSSURE rendszerében a kommunikáció sajátos módját jelenti, az emberi nyelveket általában, a nyelv pedig azokat a formákat, amelyekben a kommunikációnak ez a módja megvalósul, azaz az egyes nyelveket. Bár kétségtelenül nem helytálló TELEGDİ megfogalmazásában a kommunikáció és a langage azonosítása⁴, mégis kiolvasható belőle a langage és a nyelv közötti különbség: a langage az a képesség, amelynek révén a nyelvet – például kommunikációban, SAUSSURE-i terminológiával beszédben – használni tudjuk, a nyelv pedig az a forma, amely eszközül szolgál a langage konkrét megnyilvánulása számára. A langage tulajdonképpen nem más mint a nyelvhasználati képesség, vagyis a nyelvtudás használatának képessége, amelyet CHOMSKY (Essays on form and interpretation. Elsevier North, Amsterdam, 1977.) pragmatikai kompetenciának nevez.

SAUSSURE (i. m. 32–3, 91) a nyelvi jelet mentális konstrukciónak, pszichikai entitásnak tartja, amely nem egy név és egy dolog, hanem egy hangképzet és egy fogalom közötti kapcsolat, következésképpen a nyelvi jel mindkét oldala pszichikai. A hangképzet és a fogalom összekapcsolódása, azaz a nyelv, egy konkrét nyelv egyedi beszélőinek az elméjében létezik. Ha ezt a meghatározást tekintjük, akkor a nyelvet belsőnek, az egyének elméjében létezőnek kellene gondolnunk. Ugyanakkor fentebb láttuk, hogy SAUSSURE (i. m. 33) a nyelvet társadalmi intézménynek tekinti, amely független az egyénektől. A nyelv tehát egyszerre lenne egyéni és pszichikai (belső), illetve társadalmi, az egyéntől független, objektívalódott produktum (külső). Ezt az ellentmondást SAUSSURE nem oldja fel.

SAUSSURE (i. m. 28–33) alapján az is mondható, hogy a nyelvi jelek a beszédben realizálódnak. Ez az elképzelés egyfajta típus–példány (type–token) relációt feltételezne a nyelv és a beszéd között, amely relációban a példány a típus fizikai realizációja, aktualizációja. Ha a beszédet a nyelv realizációjának gondoljuk, akkor vagy a nyelvi jelet kell külső, fizikai entitásnak tartani, vagy pedig a külső, fizikai beszédet kell nyelvinek tekinteni (BURTON-ROBERTS – CARR i. m. 379). Mindkét lehetőség ellentmond a nyelvi jel már említett azon tulajdonságának, hogy az pszichikai entitás. Típus–példány realizációban gondolkodva, a nyelvi jelnek az elmében (agyban) kell realizálódnia. De akkor hogyan ragadható meg a SAUSSURE által is feltételezett szoros kapcsolat nyelv és beszéd között? Mit jelenthet az pontosan, hogy a nyelvi jelek a beszédben realizálódnak? Milyen viszonyt feltételezhetünk az absztrakt nyelv és a fizikailag realizálódó beszéd között? E kérdésekre nem kapunk választ a SAUSSURE-i előadásokban.

CHOMSKY (Current issues in linguistic theory. Mouton, The Hague, 1964.) elutasítja SAUSSURE statikus nyelvfelfogását, nevezetesen azt, hogy a nyelv csupán jelek rendszerezett összessége: szójellegű elemek, állandósult fordulatok és bizonyos korlátozott számú szerkezet-típus készlete. CHOMSKY ezzel szemben a nyelv meghatározásánál az anyanyelvi beszélők kreativitásából indul ki. Az anyanyelvi beszélők anyanyelvük elsajátítása után nyelvi képességeikre, grammatikai kompetenciájukra támaszkodva végtelen számú új mondatot képesek létrehozni, illetve korábban még soha nem hallott mondatokat megérteni, feldolgozni. CHOMSKY (Syntactic structures. Mouton, The Hague, 1957. 13) szerint a nyelv véges

⁴ A kommunikáció a langage-nak, a beszélő képességnek csak egyik lehetséges, bár kétségtelenül leggyakoribb megnyilvánulási módja. A nyelvhasználat egyéb megnyilvánulási módjaira l. NÉMETH T., A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. NytudÉrt. 142. Bp., 1996. 8–10.

számú szabályokkal véges számú elemekből létrehozott végtelen számosságú mondathalmaz. A mondatalkotás szabályai és a mondatalkotás folyamata CHOMSKY nézetétől különbözően SAUSSURE (i. m. 157–8) rendszerében a beszédhez tartoznak, a nyelvi egységek és szerkezetek (szintagmák) kombinációinak szabadságát SAUSSURE a beszéd sajátosságaként kezeli. CHOMSKY (1964. i. m.) – többek között – éppen azért kritizálja SAUSSURE rendszerét, mert az nem tud megbirkózni a mondatalkotás rekurzív folyamataival és a mondatalkotást a beszédhez tartozó szabad és szándékos teremtésnek, nem pedig szisztematikus szabályok működésének tulajdonítja. A SAUSSURE-i nyelv–beszéd megkülönböztetésbe nem fér bele a szabályok irányította kreativitás.

CHOMSKY a nyelv fentebbi definíciójával tulajdonképpen visszatér a HUMBOLDTI nyelvfelfogáshoz. HUMBOLDT (Válogatott írásai. Európa, Bp., 1985. 80–95) szerint a nyelvet nem annyira produktumnak (ergon), mint inkább tevékenységnek (energeia) kell tekinteni. A nyelv tevékenységi jellegének megnevezésére HUMBOLDT a *nyelvi forma* terminust vezeti be, amelyen a nyelvalkotás módszerét érti, vagyis azoknak a törvényszerűségeknek, szabályoknak az összességét, amelyek alapján egy nyelvközösség állandóan és folyamatosan létrehozza anyanyelvét. CHOMSKY tehát, amikor az anyanyelvi beszélők grammatikai kompetenciájának modellálását kívánja megvalósítani, tulajdonképpen a HUMBOLDTI nyelvi formát akarja megragadni. (CHOMSKY és HUMBOLDT nézeteinek rokonságára l. pl. CHOMSKY 1964. i. m. 16–25; TELEGGI, Noam Chomsky. Bevezetés. In: TELEGGI szerk., Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 306–8; Uő., Utószó. In: HUMBOLDT i. m. 305–70.)

CHOMSKY (Knowledge of language: its nature, origin and use. Praeger, New York, 1986.; A minimalist program for linguistic theory. In: Uő, The minimalist program. MIT, Cambridge, MA., 1995. 167–217) az emberi, természetes nyelvet ún. *belső nyelv*-nek,⁵ *I-nyelv*-nek (I-language) tartja, a *belső* megnevezéssel utalva arra, hogy a természetes nyelv az emberi elme részét képezi. A nyelv az ember biológiájának része, ugyanúgy, mint ahogy például a látási rendszer az. Biolingvisztikai nézőpontból egy személy nyelvének minden egyes aspektusa az elméje valamely összetevőjének valamely állapota (CHOMSKY, A biolingvisztika és az emberi minőség. Előadás a Magyar Tudományos Akadémián, 2004. május 17.: MTud. 2004: 1354–66). Az *I-nyelv* terminusban az *I* rövidítés arra utal, hogy CHOMSKY (2004. i. m.) a nyelvnek internalista, individuális és intenzionális felfogását vallja. A nyelvnek bármely, az *I-nyelvtől* eltérő fogalmát CHOMSKY *E-nyelv*-nek (external language) hívja, az *E* rövidítéssel utalva arra, hogy ez a nyelvfelfogás olyan tulajdonságokat foglal magában, amelyek külsők, externek a személyhez viszonyítva (ANDOR JÓZSEF, A Mester és performanciája: Interjú Noam Chomskyval: Alkalmazott Nyelvtudomány 4. 2004: 91).

A *belső nyelv* fogalmát CHOMSKY (1986. i. m. 19–21) a strukturalista és deskriptív nyelvészet nyelvfelfogásával állítja szembe, amely a nyelveket az emberi elmétől független entitásokként, tehát külső nyelvekként vizsgálta. A strukturalizmus megalapozójaként ismert SAUSSURE álláspontja e kérdésben azonban nem a strukturalisták véleményéhez hasonló, hanem CHOMSKYÉHOZ. SAUSSURE ugyanis a nyelv ontológiai státuszát illetően CHOMSKY-ÉVAL – és HUMBOLDTÉVAL – azonos álláspontot képvisel (NÉMETH T., Megjegyzések Pelyvás Péter „Rendszer- vagy felhasználóközpontú grammatika” c. előadásához: A szemantika perspektívái című workshop írásos anyagairól, 2006. január 6.: Szabad Váltakozók [internetes folyóirat] 2006/3: <http://www.szv.hu>). SAUSSURE (i. m. 37) szerint a nyelv pszichikai entitás, amely az agyban van, sőt a nyelv a társadalomban is úgy él, „mint a valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányait

⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a nyelv HUMBOLDT, majd az újgrammatikus iskola számára is *belső nyelv* (Innere Sprache), pszichikai entitás volt.

szétosztották az egyének között”. CHOMSKY (Language and problems of knowledge. The Managua lectures. The MIT Press, Cambridge, MA., 1988. 3) a nyelvtudomány fő kérdéseinek számbavételekor ugyanerről gondolkodik, nemcsak a grammatikai kompetenciának, az emberi elme egyik moduljának a mibenlétét kutatja, hanem a nyelvtudás fizikai implementációját, agyi alapját is vizsgálálandónak jelöli ki.

A nyelv és kompetencia témakörében végül egy, a nyelvi jel önkényességével kapcsolatos problémára hívom fel a figyelmet. Ahogy korábban láttuk, SAUSSURE rendszerében jelen van a nyelvnek egyéni, pszichikai entitásként, illetve társadalmi produktumként való értelmezése. A nyelvi jel önkényessége összefér az utóbbival, de hogyan egyeztethető össze az előbbivel? És hol van a helye CHOMSKY elméletében? Hogyan egyeztethető össze a nyelv természetessége és a nyelvi jel önkényessége? CHOMSKY (1995. i. m. 8, 170) félreteszi a kérdést.

3. A nyelvelsajátítás problematikája. – SAUSSURE a nyelvelsajátítás témakörével nem foglalkozik részletesen az előadásában. A nyelv lingvisztikájának és a beszéd lingvisztikájának az elkülönítésekor említi a kérdést. A nyelv és beszéd között SAUSSURE (i. m. 37) kölcsönös függést feltételez. A nyelv szükséges ahhoz, hogy a beszéd érthető legyen és hatása érvényesüljön, a beszéd pedig szükséges ahhoz, hogy a nyelv létrejöhesse. Történetileg a beszédtegy megelőzi a nyelvet. „Hogy jutna eszünkbe egy gondolatot egy szóképhez kapcsolni, ha nem bukkantunk volna rá először erre az asszociációra egy beszédaktusban?” – teszi fel a kérdést SAUSSURE (i. m. 37). A nyelv és beszéd közötti ilyen viszony feltételezése után nem meglepő, hogy SAUSSURE úgy gondolja: a gyermek úgy tanulja meg anyanyelvét, hogy másokat hall. Az anyanyelv csak számtalan tapasztalat után rakódik le a gyermek agyában. SAUSSURE számára a nyelvelsajátításban a kiindulópont a beszéd, a beszédbeli, illetve a beszédből származó tapasztalatnak jut a fő szerep.

CHOMSKYNÁL (2004. i. m.) a nyelvelsajátítás kiindulópontja a velünk született nyelvi képesség. CHOMSKY szerint, ha a nyelvi képességet velünk született biológiai adottságnak tekintjük, akkor annak a többi biológiai rendszer általános tulajdonságaival kell rendelkeznie. Így, a többi biológiai rendszer fejlődéséhez hasonlóan, a nyelvnek az egyénben való növekedését három tényező szabja meg. Az első a genetikai meghatározottság, amely egyforma az egész emberi fajban. Ez az univerzális grammatika tárgyát képezi. A genetikai tényezők működése révén a gyermek környezete bizonyos jelenségeit nyelvi tapasztalatként értelmezi. A genetikai adottság meghatározza a nyelvi képesség fejlődésének általános menetét az elért nyelvekig. A második általános tényező a tapasztalat, a nyelvelsajátítás folyamatára konkretizálva: a nyelvi tapasztalat. A harmadik tényező pedig olyan további, nemcsak a nyelvi képességre szorító elveket foglal magában mint például a hatékony komputáció elvei, amelyek a nyelvelsajátításban működve meghatározzák az elérhető nyelvek általános jellegét. A nyelvelsajátítás során a gyermek az univerzális grammatika elvei és nyelvi tapasztalatai alapján az univerzális grammatika elveinek rendszerén belül paraméter-beállítás végez. Ilyen paraméter például a pro-ejtés paramétere, amely jelzi, hogy vajon mindig szükséges-e egy nyelvben egy explicit alany jelenléte, mint például az angolban, vagy sem, mint például a magyarban.

Felmerül azonban a kérdés, hogy mit kell nyelvi tapasztalaton érteni. A gyermeket érő külső környezeti tényezők köréből a verbális interakciókból származó nyelvhasználati jelenségeket – kínálgózik a válasz a fentebb említett első tényező, a genetikai adottság működése révén. Ha azonban a nyelvet CHOMSKY (1986. i. m., 2004. i. m.) nyomán belsőnek tekintjük, akkor nem szerencsés a külső, verbális interakció jelenségeit nyelvi tapasztalatnak nevezni. A gondolatmenet ezen pontján újabb kérdéseket lehet megfogalmazni: 1. hogyan lép kapcsolatba a külső „nyelvi” tapasztalat a belső nyelv elsajátítását vezérlő univerzális gramma-

tikával?, 2. hogyan tesz szert a nyelv kognitív funkciójára a nyelvelsajátítás során jórészt a verbális kommunikációból származó tapasztalatok révén? CHOMSKY (*Reflections on language*. North Holland, New York, 1975.; ANDOR 2004. i. m.) szerint a nyelv elsődleges funkciója a kognitív funkció és nem a kommunikatív. Vegyük észre, hogy ellentmondásosnak látszik az a tétel, hogy a nyelvelsajátítás az univerzális grammatika és a nyelv járulékos, perifériás, kommunikatív funkciójából származó külső „nyelvi” tapasztalat interakciója révén folyik.

4. *Beszéd és nyelvhasználat.* – Ahogyan a SAUSSURE-i nyelv fogalmával nem azonosíthatjuk CHOMSKY nyelvről, grammatikai kompetenciáról vallott elképzelését, a SAUSSURE-i beszéddel sem azonos a CHOMSKY-féle performansia. SAUSSURE (i. m. 31; 37–8) a beszéd alatt tulajdonképpen a szóbeli verbális kommunikációt érti, amelytől megkülönbözteti az írást. (A beszéd és az írás különbségeit, valamint az írásnak a beszédre gyakorolt hatását SAUSSURE (i. m. 43–57) részletesen taglalja, ez a kérdéskör azonban kívül esik jelen tanulmány érdeklődési területén.) CHOMSKY (*Aspects of the theory of syntax*. The MIT Press, Cambridge, MA., 1965. 4) a kompetenciával a nyelvtudás konkrét szituációkban való aktuális használatát, a performanciát állítja szembe. A performansia leírásánál nem elegendő nyelvi tényezőket figyelembe venni, hanem nyelven kívüliekre is tekintettel kell lenni. Fontos szerepet játszanak a nyelvhasználókra, háttérismereteikre, a nyelvhasználat körülményeire, céljaira vonatkozó információk csakúgy, mint az emberi elme kognitív struktúrájában levő emlékezeti korlátozások, percepciók kötöttségek stb. (NÉMETH T. 1996. i. m. 6). A performansia egyes konkrét megnyilvánulásai mindezen tényezők együttműködése révén jönnek létre. A természetes nyelv konkrét szituációkban való használatának egyik tipikus, de nem kizárólagos formája a kommunikatív használat. A természetes nyelvet ugyanis nemcsak kommunikatív interakciókban használjuk.

CHOMSKY maga a természetes nyelv fő funkciójának nem is a kommunikatív használatot tartja, hanem a kognitívot. (Erről szól a híres CHOMSKY–SEARLE vita, vö. CHOMSKY 1975. i. m.; JOHN SEARLE, *A special supplement: Chomsky’s revolution in linguistics: The New York Review of Books* 18. June 29, 1972.) A nyelv a gondolat kifejezésének eszköze. „A nyelv elsődleges funkciója, hogy egy szimbolikus világot teremtsünk vele, amelyben tervezni, interpretálni, cselekedni, gondolkodni tudunk. A kommunikáció mindenek csak perifériás aspektusát képezi” (ANDOR 2004. i. m. 106). A kommunikatív használat csak járulékos a természetes nyelv esetében, a nyelv nem a kommunikációra evolválódott (uo. 107). A nyelv többi konkrét használata, például az expresszív használat (EUGÈNE NIDA, *The role of rhetoric in verbal communication: Language and Communication* 10. 1990: 37–8), a hangosan való gondolkodás (pl. monológokban), a nyelvnek ún. külső memóriaként való használata (például jegyzeteléskor), a nyelv használata az emlékezés során, játékokban, álmodozásokban, álmokban, pszicholingvisztikai kísérletekben (MANFRED BIERWISCH, *Major aspects of the psychology of language*. In: UŐ., *Essays in the psychology of language*. Linguistische Studien A 114. ZISW., Berlin, 1983. 21) mind-mind a performansia megnyilvánulásai. Következésképpen a CHOMSKY-féle performansia fogalmába nemcsak a nyelv verbális kommunikációban való használata, hanem az összes lehetséges nyelvhasználati forma konkrét megnyilvánulása beletartozik. A SAUSSURE-i beszéd, azaz a szóbeli verbális kommunikáció tehát a performanciának csak az egyik esete. Itt kell megjegyezni, hogy a CHOMSKY-féle performansia tágabb, mint a SAUSSURE-i beszéd, de SAUSSURE-nek és CHOMSKY-nak még a beszédfogalma sem azonos. SAUSSURE-nél a beszédhez tartoznak a mondatok, a nyelvnek nem részei. CHOMSKY-nál viszont a mondatok a nyelvhez tartoznak, éppen a mondatok végtelen számossága biztosítja a nyelv nyitott voltát, szemben a SAUSSURE-i zárt nyelvi rendszerrel.

CHOMSKY (1977. i. m.) továbbgondolja – jórészt a nyelvtudományban az 1960-as években elkezdődött pragmatikai fordulat hatására – a *kompetencia–performancia* distinkciót. A nyelvelsajátítás kutatásának területén elért eredményeket is figyelembe véve CHOMSKY (1977. i. m. 3) azt állítja, hogy a gyermek, amikor elsajátította anyanyelvét, már használni is tudja. A nyelvelsajátítás folyamatának végére a gyermek egy olyan kognitív állapotot ér el, amelynek két fő komponense van: a grammatikai és a pragmatikai kompetencia. A grammatikai kompetencia⁶ – ahogy fentebb láttuk – az anyanyelv ismeretének képességét, a nyelvtudást jelenti, a pragmatikai kompetencia pedig a nyelvtudás bizonyos általános emberi célok (gondolkodás, kommunikálás, a nyelv „külső memóriaként” való használása jegyzeteléskor stb.) elérésére való használatának a képességét jelenti. A pragmatikai kompetencia feltételezi a grammatikai kompetenciát, az anyanyelv ismeretét és összehangolja, vezérli a nyelvtudásnak más nyelven kívüli tudásrendszerekkel (pl. szociális-interakciós rendszer), percepciós mechanizmusokkal, emlékezeti és szándékossági tényezőkkel stb. való együttműködését a nyelvhasználati célok elérése érdekében. A pragmatikai kompetencia – szemben a grammatikai kompetenciával – nyelven kívüli elméleti tényezőket is magában foglalva heterogén természetű. Ahogy a 2. fejezetben már utaltam rá, a pragmatikai kompetencia a SAUSSURE-i *langage-zsal* rokonítható.

5. A nyelvtan értelmezése. – Nemcsak a nyelv, hanem a nyelvtan vonatkozásában is vannak különbségek CHOMSKY és SAUSSURE nézetei között. SAUSSURE (i. m. 168), a nyelvet jelrendszernek tekintve, a nyelvtan feladatául e jelrendszer elemeinek és a köztük levő viszonyoknak a feltárását tűzi ki. A nyelvtant SAUSSURE a nyelv színkrón leírásához rendeli. A nyelvtan mindig egy nyelvállapotot ír le, mivel pedig egyetlen rendszer sem tartozhat több korszakhoz, ezért SAUSSURE szerint történeti grammatika nincs. SAUSSURE (i. m. 169–70) a hagyományos nyelvtant két szempontból is kritizálja. Egyrészt túl szűknek tartja a hatókörét. Mivel a *grammatikai* jelző nemcsak ’szinkronikus’-t, hanem ’jelentéssel bíró’-t is jelent SAUSSURE rendszerében, a grammatikába nemcsak a morfológia és a szintaxis tartozik bele – mint hagyományosan –, hanem a szótan, azaz a lexikológia is. Másrészt vitatja SAUSSURE a grammatika hagyományos osztályainak létjogosultságát, mert azok semmilyen természetes különbségnek nem felelnek meg, sőt logikai kapcsolat sem köti össze azokat. A grammatika zárt, formális rendszer, amelyben alakok és funkciók kölcsönösen függenek egymástól, és ezeket a függőségeket az asszociatív (paradigmatikus) és a szintagmatikus viszonyok mentén lehet megragadni. Mindezeket figyelembe véve, a grammatika hagyományos osztályai közül SAUSSURE (i. m. 169) kétségbe vonja a morfológia önálló létének szükségességét: „A morfológiának – nyelvészeti tekintetben – nincs valóságos és autonóm tárgya; nem is lehet a szintaxistól független diszciplína.” E tekintetben SAUSSURE véleményével megegyezik CHOMSKY és a generatív nyelvtan álláspontja: a generatív grammatikáknak nincs is önálló morfológiai komponensük. SAUSSURE arra is felhívja a figyelmet, hogy a lexikológia és a szintaxis között szoros kapcsolat van, a funkció szempontjából egy lexikológiai tény megegyezhet egy szintaktikai ténnyel. Ugyanis minden olyan szó, amely nem egyszerű és oszthatatlan egység, lényegét tekintve nem különbözik egy mondatrésztől, továbbá az öt alkotó részek ugyanazon alapelveknek megfelelően működnek, mint a szócsoportok egységei. E gondolatsort továbbvezetve SAUSSURE (i. m. 170) természetesen tartja, hogy a morfológia, a szintaxis és a lexikológia egymásba fonódik, közöttük semmiféle eleve adott határ nem lehet. (Vallja ezt SAUSSURE annak ellenére, hogy a nyelvi síkokat meglehetősen szigorúan elkülöníti egymástól.) E téren SAUSSURE és a generatív

⁶ CHOMSKY 1977-es munkája előtt a *grammatikai* jelző nélkül használta a *kompetencia* terminust a nyelvtudás jelölésére.

nyelvtan korai állapota között jelentős különbség mutatkozik. CHOMSKY (vö. pl. CHOMSKY 1957. i. m., 1965. i. m.) eleinte határozottan, élesen elkülöníti egymástól a grammatika komponenseit, vezető szerepet és teljes autonómiát adva a szintaktikai komponensnek. Itt kell megjegyezni, hogy a szintaxis (szintaktika) SAUSSURE elképzelésében csak a szintagmák létrejöttével foglalkozik, és nem feladata a mondatalkotás vizsgálata. Mint fentebb a 2. részben már utaltam rá, SAUSSURE a mondatalkotást a nyelvtől élesen elhatárolt beszéd- és egyéni jelenségnek tartja. A mondatalkotást, illetve a mondatmegértést irányító szabályok következképpen nem tartozhatnak a nyelvhez és a grammatikán is kívül rekednek. (SAUSSURE tulajdonképpen konkrétan nem is beszél a mondatalkotás szabályairól.) A nyelv, illetve a grammatika semmiféle útmutatást nem ad a mondatalkotásra, valamint a beszédre vonatkozóan. Részben ez az oka annak, hogy a nyelv és a beszéd közötti kapcsolat SAUSSURE gondolatai jegyében csak nehezen tárható fel. Ugyanakkor SAUSSURE (i. m. 158) felismeri, hogy „a szintagma területén nincs éles határ a nyelvi tény (amelynek a kollektív használat a jellemzője) és a beszéd tény között (amely az egyéni szabadságtól függ)”.

CHOMSKY a nyelvet végtelen számosságú, szabályok irányította mondatok halmazaként definiálja és grammatikájával, az adott nyelv elméleteként, az anyanyelvi beszélők grammatikai kompetenciáját, azaz e mondathalmaz előállításának és megértésének képességét kívánja modellálni. A nyelvtannak mint elméletnek a belső szerveződésére vonatkozó elképzelését CHOMSKY munkássága során többször is módosította, változtatta, de az alapelvek mindvégig változatlanok maradtak (PLÉH CSABA, A mindig időszerű szellemi forradalmár: Chomsky. In: CHOMSKY, Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme. Osiris–Századvég, Bp., 1995. 265–73). Maga a *grammatika* terminus több értelemben használatos. Egyfelől egy implicit modell, az anyanyelvi beszélők által a nyelvsajátítás során/után kialakított mentális nyelvtan, másfelől a nyelvészek által konstruált explicit, formális elmélet, amely a rekurzivitás miatt a SAUSSURE-i nyelvtan-felfogással szemben nem zárt rendszer. A grammatika az anyanyelvi beszélők fejében levő mentális nyelvtant hivatott modellálni. A 2. fejezetben utaltam rá, hogy CHOMSKY a nyelvet belső nyelvnek tartja, a grammatika tehát szükségszerűen e belső nyelv elmélete kell, hogy legyen. A pszichológiai realitás kérdése következképpen kulcsfontosságú szempont a generatív nyelvtanokban.

A *grammatika* terminusnak, az *univerzális* jelzővel ellátottan – *univerzális grammatika* – az 1970-es évektől (vö. CHOMSKY, *Generatív grammatika* [Beszélgetések Mitsou Ronat-val]. Európa, Bp., 1985. 123–9) van egy harmadik jelentése is. Az univerzális grammatika nem egy konkrét nyelv elmélete, hanem az ember egy genetikai adottságának, a természetes nyelvnek, a nyelvi fakultás kezdeti állapotának az elmélete, amely meghatározza a lehetséges természetes nyelvek osztályát és vezérli a nyelvsajátítás folyamatát (CHOMSKY 1995. i. m. 165–72).

A grammatika mint egy konkrét nyelv elmélete egy formális modell mondatok létrehozására és elemzésére. A nyelvtan nem leírja – mint SAUSSURE-nél és a strukturalizmusban –, hanem magyarázza a nyelvet. A nyelvtan központi komponense kezdetektől fogva a pusztán formai, autonóm szintaktikai komponense, amely szabályainak rekurzivitásával biztosítja a nyelv kreativitását és amelynek a kimenetéhez csatlakoznak – az 1960-as évektől (vö. CHOMSKY 1965. i. m.) – a szerkezeteket interpretáló fonológiai és szemantikai komponensek. Mint fentebb láttuk, SAUSSURE elképzelése szerint a mondatok nem tartoznak a nyelvhez és a nyelvtannak sincsen a mondatok létrehozására, illetve elemzésére vonatkozó komponense; a nyelv és a beszéd kapcsolata SAUSSURE-nél nem nagyon ragadható meg. CHOMSKY a nyelv tudásával a performanciát állítja szembe és erősen hangsúlyozza a közöttük levő kapcsolatot, mivel a performancia vizsgálata CHOMSKY szerint elképzelhetetlen a grammatikai kompetencia ismerete nélkül.

6. A nyelv evolúciója. – SAUSSURE a nyelv evolúciójának kutatását nem sorolja az igazi nyelvtudomány illetékességi körébe. A nyelveredet kérdésének szerinte nem kell olyan jelentőséget tulajdonítani, mint amelyet általában szoktak. Ezt a kérdést még csak fel sem kell vetni, hiszen a nyelvtudomány egyetlen igazi tárgya egy már kész nyelv normális és szabályszerű élete (SAUSSURE i. m. 98). Ahogy a 3. részben a nyelvelsajátítás témakörénél már utaltam rá, SAUSSURE szerint mások hallgatása befolyásolja nyelvi szokásainkat, a beszédtegyen megelőzi a nyelvet. SAUSSURE úgy gondolja, hogy a beszéd – a kommunikáció – az, ami miatt a nyelv evolválódott. A legrégebb nyelv kérdésének tárgyalásakor SAUSSURE (i. m. 265) több értelmezési lehetőséget kínálva elemzi, hogy mire lehet gondolni akkor, amikor egy olyan nyelvről van szó, amely régebbi vagy ősi, mint egy másik. A nyelv evolúciójáról alkotott elképzelése szempontjából a következő értelmezési lehetőség jöhet szóba: a kezdet kezdetére, egy nyelv kiindulópontjára kell gondolni. SAUSSURE úgy véli, hogy a nyelvek között egy sincs olyan, amelynek a korát meg lehetne állapítani, mert mindegyik annak a folytatása, amit előtte beszéltek. Az emberi nyelv (ki)fejlődését SAUSSURE abszolút folyamatosnak gondolja.

CHOMSKY SAUSSURE-től eltérően azt állítja, hogy a beszéd/kommunikáció járulékos a nyelv evolúciója során, a nyelv kialakulása pedig hirtelen ugrás. Tekintsük egy kicsit részletesebben e két tézist! Ahogy a 4. részben a beszéd és a nyelvhasználat témakörének tárgyalásakor idéztem, CHOMSKY (2005. i. m.; ANDOR 2004. i. m.) szerint a nyelv nem a kommunikációra evolválódott, hanem a kognitív funkcióra, arra, hogy a nyelv révén tervezni, interpretálni, gondolkodni tudjunk azon egyedi tulajdonsága révén, hogy lehetővé teszi jelek végtelen kombinációinak létrehozását és ennél fogva lehetséges világok mentális megalkotását. Evolúciós szemszögből CHOMSKY a kommunikációt nem tartja lényeges tényezőnek a nyelv kialakulásában.

Legalább két alaprobléma merül fel a nyelvi képesség eredetével és annak az emberi intellektuális minőség hirtelen megjelenésében játszott szerepével kapcsolatban: 1. a minimális jelentéshordozó elemek szemantikájáé és 2. a szimbólumok korlátlan és hierarchikusan szervezett kombinációit lehetővé tevő elveknek a problematikája. CHOMSKY (2005. i. m.) mindkettőt az univerzális grammatikára hivatkozva válaszolja meg. Az univerzális nyelvtannak biztosítania kell egyfelől a megismerési képesség elemeivel, a fogalmakkal kapcsolatban álló lehetséges szótári egységek strukturált jegyzékét, másfelől azokat az eszközöket, amelyek révén a szótári egységekből megalkotható belsőleg szervezettek végtelen számosságú tömege. Ezek a szerkezetek vesznek részt a gondolkodásban, az értelmezésben, a tervezésben és más mentális cselekedetekben. A szótári egységek és a szerkezetek külsővé is válhatnak, ki is mondódhatnak, ami azonban csak másodlagos folyamat CHOMSKY szerint. CHOMSKY a modern biológiában bevett gyakorlatnak megfelelően kapcsolatba hozza egymással a nyelvelsajátítás és a nyelv evolúciójának problémáját: a szervezeten belüli fejlődési megszorítások és architektúrális-strukturális elvek nemcsak a szerkezetek növekedését, hanem evolúciójukat is befolyásolják. Ugyanakkor választ kell találni a nyelv viszonylag hirtelen kialakulására, amely feltételezés a generatív nyelvtan legújabb változatát, a minimálista programot is motiválta. CHOMSKY (2005. i. m.) alapján az ember evolúciójában bekövetkezett nagy ugrás legegyszerűbb leírása az lenne, hogy az agy valamilyen mutáció révén újrarahuzalozódott az egyesítés műveletének a lehetővé tételére, amely művelettel előállhat hierarchikusan strukturált kifejezések egy korlátlan rendszere. A nagy ugrás – a nyelv evolúciója – CHOMSKY szerint, SAUSSURE véleményétől eltérően, pillanatnyi esemény lehetett, egyetlen ember életében, aki ettől messze a többi embernél magasabb rendű intellektuális képességekre tett szert, amelyeket továbbadott utódainak és amelyek idővel uralkodóvá váltak az egész emberi fajban.

7. A nyelvtudomány alapkérdései. – Az előző fejezetekben láthattuk, hogy az azonosságok mellett milyen fő különbségek vannak SAUSSURE és CHOMSKY nyelvről, nyelvújításról, nyelvhasználatról, grammatikáról, a nyelv evolúciójáról vallott nézeteiben. A fentiek alapján természetesnek vehető, hogy a nyelvtudomány feladatait is részben eltérő módon jelöli ki a két tudós.

SAUSSURE (1967. i. m. 23–4) a „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című kötet első fejezetében a nyelvtudomány feladatait rendkívül széleskörűnek vázolja. A nyelvtudomány feladata egyrészt elkészíteni valamennyi elérhető nyelv leírását és történetét, másrészt kikutatni azokat az erőket, amelyek minden nyelvben állandóan és egyetemesen hatnak, és harmadrészt elhatárolni és meghatározni önmagát. A szorosabb értelemben vett nyelvtudomány, a más tudományoktól elhatárolt, ún. önálló nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya azonban a „Bevezetés az általános nyelvészetbe” végére már szigorúan a nyelv, önmagában és önmagáért vizsgálva (SAUSSURE i. m. 286). A kezdeti széleskörű feladatkijelölést több dichotómia bevezetésével szűkíti SAUSSURE. Először: a nyelv és beszéd megkülönböztetéséhez kapcsolódóan, a nyelv nyelvészetéről és a beszéd nyelvészetéről beszél, az igazi nyelvtudományba azonban csak a forma, azaz a nyelv nyelvészetét foglalja bele. Másodsor: szinkronia és diakronia ellentétét hirdetve, az igazi nyelvtudomány csakis szinkronikus lehet. Harmadszor: a külső nyelvészetet – a nyelvnek a nyelven kívüli területekkel való érintkezéséből adódó kérdések vizsgálatát – és a belső nyelvészetet – magára a nyelvi rendszerre vonatkozó ismeretek feltárását – elhatárolva egymástól a belső nyelvészetet tartja SAUSSURE az igazi nyelvtudománynak. A nyelvtudomány feladata tehát a beszéd vizsgálatának, a diakroniának, valamint a nyelv nyelven kívüli valósággal való érintkezésének a kizárásával leszűkül a nyelvnek mint független formának a tanulmányozására. A nyelvtudomány SAUSSURE (1967. i. m. 33–4) szerint egy általános tudománynak, a szemiológiának a része, amely „a jelek életét tanulmányozza a társadalmi életen belül”, ennek fényében a nyelvtudományt a társadalomtudományok körébe kell sorolni.

CHOMSKY (1988. i. m. 3) az alábbi kérdéseket tartja a nyelvtudomány számára megválaszolandónak. Először: mi alkotja egy nyelv tudását? E kérdés arra keresi a választ, hogy milyen meghatározó strukturális tulajdonságokkal rendelkeznek a természetes nyelvek, illetve a természetes nyelv, és hogyan lehet ezekről a tulajdonságokról explicit grammatikák felállításával számot adni (vö. 2. és 5. rész). Másodsor: hogyan sajátítjuk el a nyelvet egy velünk született, biológiailag beépített univerzális grammatika (vö. 3. és 5. rész) elveinek és a konkrét nyelvi tapasztalatoknak az egymásra hatása eredményeképpen. Harmadszor: miben áll a nyelvhasználat képessége, illetve hogyan használjuk a már elsajátított nyelvtudást (vö. 4. rész). És negyedszer: mi a fizikai implementációja, azaz agyi alapja a nyelvtudásnak és ezen tudás használatának. (Az első három kérdést CHOMSKY 1986-ban kiadott könyvében fogalmazta meg és tárgyalta részletesen, a nyelvtudomány negyedik fő kérdését 1988-ban tette a másik három mellé.) A CHOMSKY által feltett négy kérdés a szinkron, elméleti nyelvtudomány érdeklődési területére esik. A nyelv történeti kérdései, valamint alkalmazott nyelvészeti problémák CHOMSKY kérdésfeltevéseiben sem szerepelnek, ugyanúgy, ahogy SAUSSURE is kizárja ezeket az „igazi” nyelvtudomány köréből. CHOMSKY (1995. i. m.) a minimalista programban erőteljesen hangsúlyozza, a karteziánus–galileánus hagyományt folytatva, hogy a nyelvtudomány természettudomány, mivel a természetes nyelv az ember biológiai adottsága, a nyelvtudomány valójában tekinthető a biológia részének.

Összevetve SAUSSURE-nek és CHOMSKY-nak a nyelvtudomány feladataira vonatkozó elképzeléseit, az azonosságok – szinkron szempont, a forma vizsgálata, a belső nyelv vizsgálata, szerkezetközpontúság stb. – elismerése mellett megállapítható, hogy míg SAUSSURE az igazi nyelvtudomány tárgyának a nyelvet önmagában és önmagáért tekinti, addig CHOMSKY a nyelvújítás kérdéseit, és a SAUSSURE-nél a külső nyelvészethez tartozó, a nyelvnek a nyelven

kívüli területekkel (pl. a nyelvhasználat tényezőivel, az agyi alapokkal) való kapcsolatait is vizsgálándónak ítéli.

8. Összegzés. – Ebben a tanulmányban megpróbáltam röviden felvázolni FERDINAND DE SAUSSURE-nek és NOAM CHOMSKY-nak a nyelvről, a nyelvelsajátításról, a nyelvhasználatról, a grammatikáról, a nyelv evolúciójáról és a nyelvtudomány feladatairól vallott főbb nézeteit. Az egyes témakörök mélyreható elemzése megmutatta, hogy a XX. század két legnagyobb hatású nyelvészének a gondolatai a meglévő azonosságok ellenére jelentősen különböznek is egymástól, kettejük nézetének „azonosításakor” tehát figyelemmel kell lenni a különbözőségekre is.

NÉMETH T. ENIKŐ

Saussure and Chomsky: The distinctness of their “identical” views

Due to the “systematic” approach to language that they both proposed, and on account of their pairs of terms *langue* vs. *parole* and *competence* vs. *performance*, the literature abounds in claims concerning the relatedness, indeed the identity, of the major tenets of the two most influential linguists of the twentieth century, FERDINAND DE SAUSSURE, the founder of structuralism, and NOAM CHOMSKY, the initiator of generative linguistics. Yet, looking more closely at SAUSSURE’s and CHOMSKY’s views on (1) language and competence, (2) language acquisition, (3) speech and language use, (4) grammar, (5) the evolution of language, and (6) the tasks of linguistics, we can see that, despite certain points of identity, they differ in several important respects. The present paper takes each of the above problem areas in turn, contrasts SAUSSURE’s and CHOMSKY’s claims and definitions concerning them, and points out similarities and differences between the two systems, the two theories.

ENIKŐ NÉMETH T.

A saussure-i strukturalizmus tudománytörténeti rekonstrukciójáról*

1. Bevezetés. – Ha meg kívánjuk érteni annak a száz évnek a tartalmát, amely SAUSSURE nevezetes genfi előadásainak kezdete óta eltelt, nyilvánvalóan a következő problémát kell felvetnünk:

(P1) Milyen helyet foglal el SAUSSURE strukturalizmusa a nyelvtudomány történetében?

(P1)-re csupán egy tudománytörténet-elmélet alkalmazásával kaphatunk megoldást, ezért (P1) megoldásának előfeltétele (P2) megválaszolása:

(P2) Milyen tudománytörténet-elmélet alkalmas arra, hogy megoldást nyújtson (P1)-re?

* Írásunk az MTA – DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával készült. Mivel olyan következtetéseket kívánunk levonni, amelyek ellentmondanak a széles körben elterjedt felfogásnak, mondandónk legitimitációja és szakirodalmi megalapozottságának igazolása érdekében a szokásosnál jóval több idézetet használunk fel. Köszönetet mondunk LAKI JÁNOS-nak (MTA Filozófiai Intézete) és KISS SÁNDORN-nak (DE Francia Tanszék) értékes megjegyzéseikért. A hibákért a felelősség kizárólag minket terhel.

Mind (P1)-nek, mind (P2)-nek van széles körben elterjedt, közhelyszámba menő megoldása. (P2) elfogadott megoldása a következőt mondja ki:

(H2) A nyelvtudomány történetére KUHN tudományfejlődés-elmélete alkalmazható.

(H2)-ből következően (P1) elfogadott megoldása így szól:

(H1) SAUSSURE kuhni értelemben vett tudományos forradalmat váltott ki, és a nyelvészeti strukturalizmus kuhni paradigma.

A (H1)-ben és (H2)-ben összefoglalt közfelfogást szemléletesen illusztrálja az alábbi idézet: „Amennyiben reprezentatív mintát vennénk a világ különböző pontjain kutató nyelvészekből, kétségkívül azt az eredményt kapnánk, hogy számosan közülük szilárdan hisznek abban, hogy SAUSSURE *Cours de linguistique générale*-ja (1916) [...] forradalmat váltott ki” (W. KEITH PERCIVAL, *The Saussurean paradigm: Fact or fantasy?*: *Semiotica* 36. 1981: 33; kiemelések tőlünk).

Ezzel szemben az utóbbi évtizedek tudománytörténeti vizsgálatai azt mutatják, hogy noha (H2) és (H1) mind a mai napig általánosan elfogadott, mindkettő megkérdőjelezhető. Ez utóbbi tény ismeretében jelen írásnak három célja van. Az első az, hogy áttekintse azokat az érveket, amelyeket az elfogadott megoldással szemben a szakirodalom felsorol, de amelyek nem kerültek be a hazai nyelvészeti köztudatba. A második az, hogy ezen áttekintés révén felhívja a figyelmet egy, az elfogadott megoldásnál jóval differenciáltaabb SAUSSURE-kép kialakításának szükségességére. Végül rá kíván mutatni arra, hogy SAUSSURE-képünk differenciálásának előfeltétele a nyelvtudománytörténet írás megújítása.

2. Az elfogadott megoldás. – A) (H2): Kuhn tudományfejlődés-elmélete. – Jól tudjuk, hogy a hatvanas-hetvenes években nem csupán a tudományfilozófusokat, hanem magukat a tudomány művelőit is valósággal sokkolta THOMAS S. KUHN „A tudományos forradalmak szerkezete” című könyvének megjelenése (Osiris, Bp., 2000.). Mielőtt áttekintենék a SAUSSURE-kutatásra gyakorolt hatását, a későbbi okfejtések érthetővé tétele érdekében röviden összefoglaljuk néhány lényeges állítást.

KUHN alap gondolata az, hogy „a megismerés érvényes módjai nem változatlanok és abszolútak, hanem változóak és korhoz kötöttek” (FEHÉR MÁRTA, *Thomas Kuhn tudományfilozófiái „paradigmája”*. In: KUHN i. m. 235). Az egyes diszciplínák fejlődését mindenekezlött két szakaszra bontja: egy éretlen és egy érett stádiumra. Az éretlen stádiumban általánosan elfogadott módszertan és ontológia híján nem világos, mit és hogyan kellene megmagyarázni (KUHN i. m. 27). Minden tudós az alapoktól építi fel az adott tudományágat, ezért a diszciplína alapjaira vonatkozó nézetek sokasága van jelen (KUHN i. m. 30). Mivel minden tény egyformán fontosnak látszik, differenciálatlan adatgyűjtés folyik (KUHN i. m. 27, 29).

Az érett diszciplínákra ezzel szemben az jellemző, hogy az egymással versengő elméletek sokaságából kiemelkedik egy, mely általánosan elfogadottá válik, és mintaként szolgál a diszciplínában folyó kutatások számára (KUHN i. m. 31). Egy ilyen minta jelölésére vezet be KUHN a paradigma fogalmát: „Az új kifejezéssel arra akarom felhívni a figyelmet, hogy a valóságos tudományos gyakorlat egyes elfogadott mintái – ezek a minták magukban foglalják a megfelelő törvényt, elméletet, az alkalmazást és a kutatási eszközöket együtt – olyan módok, amelyekből a tudományos kutatás sajátos összefüggő hagyományai fakadnak. [...] A közös paradigmák alapján kutatókat azonos szabályok és minták

vezérlik” (KUHN i. m. 25). A tudományfejlődés érett szakasza az első paradigma kialakulásával kezdődik: „Egy paradigma és az általa lehetővé tett ezoterikusabb kutatás megjelenése az érettség jele minden tudományterület fejlődésében” (KUHN i. m. 25). A paradigmán belüli kutatást KUHN „normál tudomány”-nak nevezi, melynek fő jellemzője az, hogy „rejtvényfejtés” folyik: jól definiált problémák szigorúan körülhatárolt módszerekkel való megoldása, melyek nem engedik meg a mintáktól lényegesen eltérő új megoldásokat. KUHN szerint azonban vannak olyan diszciplínák, amelyek nem alakítottak ki első paradigmát, és ezért megrekedtek a tudományos módszerekre, az alapvető hipotézisekre, a tudományág alapkérdéseire vonatkozó nézetek pluralizmusának állapotában. KUHN szerint ez az éretlenség jellemzi a társadalomtudományokat, vagy legalábbis azok döntő többségét (KUHN i. m. 9–10; 29; 33–4). (Írásunkban – az idézett szakirodalmat követve – a nyelvészetet társadalomtudománynak tekintjük. A társadalomtudományok fogalmához a KUHNi kontextusban I. KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA – BÓDOG ALEXA, A SAUSSURE-i strukturalizmus kutatási kerete. Argumentum 3. 2007., megjelenés előtt.)

A fejlődés ugyanakkor az érett szakaszban sem lineáris, mert az anomáliák halmozódása, az eljárások megkérdőjeleződése, a paradigmát követő közösség érdeklődésének középpontjában álló „rejtvények” (vö. 3. A) 7.) megoldásának sorozatos csődjé, azaz az erősödő szakmai elbizonytalanodás egy ponton világhoz (KUHN i. m. 77 sk.), majd rivális nézetek megjelenéséhez (azaz „rendkívüli kutatások”-hoz), végül pedig tudományos forradalomhoz vezet (KUHN i. m. 84 skk.). A tudományos forradalom szakasza új paradigma kialakulását eredményezi, amely leváltja az előzőt. A régi és az új paradigma inkommensurábilis (összemérhetetlen), követők süketek párbeszédét folytatják.

B) (H1): KOERNER SAUSSURE-elemzése. – (H1)-et (mások mellett) KONRAD KOERNER fejtette ki híres SAUSSURE-monográfiájában, mely a legtöbbet hivatkozott SAUSSURE-elemzés (Ferdinand de Saussure. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., Nyelvelméleti szakszöveggyűjtemény III. (A genfi iskola.) 2. rész. Bp., 1982. [1973.] 411–741). KUHN szerint a tudományos forradalmakat kiváltó művekre az jellemző, hogy „[f]eldolgozásmódjuk kellően újszerű volt ahhoz, hogy a tudományos tevékenység velük vetélkedő módszereivel szemben tartósan követőkre találjanak, s ugyanakkor eléggé nyitott volt ahhoz, hogy mindenfajta megoldandó problémát hagyjanak hátra az új tudóscsoportnak” (KUHN i. m. 24). KOERNER úgy véli, a „Bevezetés” pontosan megfelel e két szempontnak, ezért paradigmateremtő műnek tekinthető. A 2. A) szakaszban általánosságban összefoglalt folyamatot KOERNER a következőképpen alkalmazza a nyelvtudomány történetére.

Álláspontja szerint a nyelvtudomány első paradigmája az újgrammatikus iskola volt. Az újgrammatikus paradigmát követte az a tudományos forradalom, amelyet SAUSSURE „Bevezetés”-e váltott ki, és amely a SAUSSURE-i strukturalizmus paradigmájának kialakulásához vezetett.

KOERNER monográfiája nyomán (H1) szélsőséges fogadtatásra talált. Egyrészt a nyelvészek és nyelvtudomány-történészek jelentős része euforikusan üdvözölte. KOERNER monográfiájának hatására terjedt el és vált folyamatosan emlegetett közléllyé (H1) (vö. pl. OLGA AMSTERDAMSKA, *Schools of Thought. The Development of Linguistics from Bopp to Saussure*. Reidel, Dordrecht, 1987.; JÖRN ALBRECHT, *Europäischer Strukturalismus*. Francke, Tübingen, 1988.; THOMAS M. SCHEERER, *Ferdinand de Saussure*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1980.; CHRISTOPHER NORRIS, *Saussure, Linguistic Theory and Philosophy of Science*. In: CAROL SANDERS ed., *The Cambridge Companion to Saussure*. Cambridge UP, 2004.; stb.). Másrészt viszont heves ellenállásba és elutasításba ütközött (MORTON E. WINSTON, *Did a [Kuhnian] Scientific Revolution Occur in Linguistics?*: PSA 1. 1976: 25–33; W. K. PERCIVAL, *The Applicability of Kuhn’s Paradigms to the History of Linguistics*: Language 52. 1976:

285–94, UŐ., Review of E. F. K. Koerner, Ferdinand de Saussure: Origin and Development of His Linguistic Thought in Western Studies of Language: Language 53. 1977: 383–405, UŐ., 1981. i. m.; WULF OESTERREICHER, Sprachtheorie und Theorie der Sprachwissenschaft. Winter, Heidelberg, 1979.; DELL HYMES, Tradition and Paradigms. In: D. HYMES ed., Studies in the History of Linguistics – Tradition and Paradigms. Indiana UP, Bloomington, 1974.; ULRICH CH. M. THILO, Rezeption und Wirkung des Cours de linguistique generale. Überlegungen zu Geschichte und Historiographie der Sprachwissenschaft. Narr, Tübingen, 1989. stb.). Nézzük meg tehát, milyen alapvető okokra vezethető vissza (H1) lelkes fogadtatása és éles elutasítása.

Az e u f ó r i a oka elsősorban szociológiai természetű, mivel „[az] utóbbi években [...] szinte 'divatos' vált egy-egy szaktudomány (főleg az újabb keletű, illetve társadalomtudományi diszciplínák) 'pedigréjé', azaz tudomány voltának bizonyítékát 'paradigmájuk' létezésében és megtalálásában látni” (FEHÉR i. m. 233; kiemelés tőlünk). Ahogy az előző szakaszban említettük, KUHN a társadalomtudományokat éretlen tudományoknak tekinti, melyek nem érik el a tudományosságnak az érett természettudományokat jellemző szintjét. KOERNER viszont SAUSSURE strukturalizmusát ugyanazon fogalmi keretben írja le, amelyet KUHN az érett természettudományokra alkalmaz. Ezért a nyelvtudomány státusa azonossá válik a természettudományokéval, és így presztízse, társadalmi jelentősége, tekintélye, autoritása az utóbbiakéval egy szintre kerül. Következésképpen „igazi” tudománynak tekinthető, amely kiemelkedik a társadalomtudományok közül (KOERNER 1982. 726). Az e l u t a s í t á s egészen más okokra vezethető vissza: elsősorban arra, hogy KOERNER munkája filológiailag kifogásolható. KOERNER ugyanis nem hasonlította össze szisztematikusan a paradigma kuhni fogalmának ismérveit SAUSSURE teljesítményének egyes filológiailag kimutatott jellemzőivel. Ezért (H1) csupán posztulátum, és nem érvekkel alátámasztott, meggyőző hipotézis. THILO (i. m. 84 skk.) például kifogásolja, hogy KOERNER KUHN nézeteit a legcsekélyebb fenntartás nélkül abszolutizálja, kijelentései deklaratívak és propagandisztikusak. Hangsúlyozza, hogy KOERNERNél még csírájában sem található olyan összevetés, amely legalább megkísérelné igazolni, hogy a nyelvtudomány története megfelel annak a képnek, amelyet KUHN a paradigmákról és a tudományos forradalmakról rajzol. THILO (i. m. 93) úgy véli, hogy KOERNER tétele a legjobb példa a KUHNi paradigma-fogalom túlzó és tartalmatlan használatára. De nem csupán (H1) légből kapott, hanem KOERNER (H1) fényében elvégzett SAUSSURE-elemzésének részletei is azok. PERCIVAL recenziójában egy német kifejezést alkalmazva „ein abschreckendes Beispiel”-nek (elrettető példának) nevezi KOERNER művét – amely azt szemlélteti, a h o g y n e m s z a b a d SAUSSURE-t értelmezni, és amely csupán arra alkalmas, hogy zsákutcákba vezesse a nyelvtudomány-történetet (PERCIVAL 1977. i. m. 402).

Miután röviden áttekintettük (H1) recepcióját, a következő kérdés nyilvánvalóan az, hogy a (H1)-et övező eufória vagy az azt elutasító álláspont tekinthető-e megalapozottabbnak. E kérdésre akkor tudunk válaszolni, ha végrehajtjuk azt, amit KOERNER elmulasztott, vagyis összevetjük KUHN kategóriáit a „Bevezetés” hatásának néhány releváns jellemzőjével. A következő szakaszban MATTHEWS, OESTERREICHER, PERCIVAL, THILO, HYMES, WINSTON és mások írásai alapján ismertetjük az összevetés szempontjait és eredményét. (Az érvek részletesebb kifejtéséhez l. KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG i. m.)

3. Az elfogadott megoldás kritikája. – A) Érvek (H1)-gyel szemben. – I. A paradigmateremtő mű. – KUHN szerint a tudományos forradalmak egy bizonyos alapműhöz kötődnek, amely modellként szolgál a szóban forgó diszciplínában a későbbi kutatások számára. Példaként többek között ARISZTOTELÉSZ „Fiziká”-ját, NEWTON „Principiá”-ját vagy FRANKLIN „Elektromosság”-át említi. Ahogy

a 2. B) pontban már említettük, KOERNER nyomán a nyelvészeti közfelfogás úgy véli, hogy SAUSSURE „Bevezetés”-e tipikusan ilyen paradigmát teremtő alapmű. Ez az álláspont azonban több szempontból vitatható.

Először, KOERNER maga is hangsúlyozza, hogy SAUSSURE „Bevezetés”-ének általános elismeréséről csupán az 50-es évektől kezdve beszélhetünk, noha annak egyes részletei természetesen közvetlenül befolyásolták a strukturalizmus kialakulását. Hatása csupán évtizedekkel később, mások közreműködésével érvényesült (PERCIVAL 1977. 392 sk.). Ez a késleltetett hatás egyáltalán nem jellemző a paradigmaváltást kiváltó mű és követői közötti viszonyra.

Másodszor, KUHN szerint a paradigmatis művek gyökereiben megváltoztatták az adott diszciplínát. PERCIVAL (1981. i. m.) szisztematikusan megvizsgálta azokat a recenziókat, amelyek közvetlenül a „Bevezetés” megjelenése után születtek, és megállapította, hogy azok között számos elutasító akadt. Ez a tény önmagában természetesen arra is utalhatna, hogy a mű újszerű gondolatait utasították el a történeti nyelvészet képviselői, ez pedig a „Bevezetés” forradalmi jellegét igazolhatná. A tények mégis az ellenkezőjét látszanak valószínűsíteni. A recenziók egy része ugyanis – pl. BLOOMFIELD, JESPERSEN és MEILLET két recenziója – éppenséggel nem SAUSSURE „Bevezetés”-ének újszerűségét, hanem ellenkezőleg, korszerűtlenségét emeli ki: „SAUSSURE olyan elméleteket javasolt, amelyek vagy elavultak voltak 1916-ban, vagy valaki más már felvetette őket. [...] nem szoktunk forradalminak nevezni olyan gondolatokat, amelyek – ahogy azt az egyik recenzens írta (Bloomfield 1924: 318) – ‘régén a levegőben voltak’” (PERCIVAL 1981. i. m. 34; l. még ehhez pl. ROY HARRIS, Reading Saussure. A Critical Commentary on the *Cours de linguistique generale*. Duckworth, London, 1989.). PERCIVAL kimutatja, hogy a strukturalizmus legnevesebbjei között számosan voltak olyanok – mint pl. JAKOBSON, TRUBETZKOJ és KARCEVSKI –, akik elutasítóan nyilatkoztak a könyvről. Ugyanezt hangsúlyozza SCHEERER i. m. 33. is, aki a korai recenziókat alapvetően kritikus hangvételűnek minősíti.

Harmadszor, ha nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a „Bevezetés” paradigmateremtő mű, akkor hol kell keresnünk a strukturalizmus gyökereit? PERCIVAL e kérdésre így válaszol: „a strukturalista iskolák jóval a *Cours* meghatározó befolyásának kezdete előtt létrejöttek” (PERCIVAL 1981. i. m. 43 sk.). Kiterjedt filológiai elemzésekkel támasztja alá azt a feltevést, hogy nem csupán az amerikai (BLOOMFIELD) és a brit (FIRTH) strukturalizmus alaptételei alakultak ki függetlenül a „Bevezetés”-től, hanem HJELMSLEV, TRUBETZKOJ, KARCEVSKI és a JAKOBSON nézetei is, noha az utóbbiakba később kétségek nélkül beépültek a „Bevezetés” releváns elemei.

2. A paradigma mint összefüggő kutatási hagyomány. – A paradigmatis művek a tudományos kutatás egy bizonyos összefüggő hagyományát alakítják ki, közösséggé formálva az adott tudományterület művelőit. PERCIVAL egyik nagy visszhangot kiváltó írásában (PERCIVAL 1981. i. m. 40 skk.) a „Bevezetés” recepciójának elemzésével cáfolja azt a feltevést, hogy a különböző strukturalista iskolák egy-egy esetben egyöntetűen elfogadták volna a „Bevezetés”-t. EUGENIO COSERIU (*Einführung in die allgemeine Sprachwissenschaft*. Francke, Tübingen, 1992.), PERCIVAL (*On the Genealogy of Linguistic Structuralism*. Kézirat, 2006.) és PETER MATTHEWS (*A Short History of Structural Linguistics*. Cambridge University Press, 2001.) hosszan ecseteli többek között, hogy a Prágai Iskola egyes tételei jelentősen eltérnek a „Bevezetés” felfogásától. Ennek szemléletes példája a szinkronia és a diakronia viszonya. Míg a „Bevezetés”-ben közismerten a szinkronia kerül előtérbe, addig a prágaiak számára „a diakronia ugyanolyan fontos volt, mint a szinkronia” és „a Prágai Kör tagjainak véleménye szerint [...] nem választja el az a fajta szakadék a szinkrón és a diakrón szemléletet, amelyet a genfi nyelvészek téte-

leztek, és amelyet Ferdinand de Saussure fejtett ki *Cours de linguistique generale* c. posztumusz művében” (PERCIVAL 2006. i. m. 5; l. még SCHEERER i. m., MATTHEWS i. m. stb.).

Azt sem állíthatjuk, hogy a nyelvészeti strukturalizmus egységes iskola lett volna, hiszen kezdettől fogva egymással számos tekintetben élesen vitatkozó, egymásnak lényeges pontokon ellentmondó tételeket elfogadó irányzatokból állt: „Nehéz volna [...] pontosan meghatározni, mely nézetek voltak közősek az idők során vagy éppen egy adott időszakban.” (MATTHEWS 2001. i. m. 4; kiemelés tőlünk). BLOOMFIELD amerikai deskriptívizmusa, FIRTH angliai iskolája, a Prágai vagy a Koppenhágai Iskola léte és ezen iskolák nézetkülönbségei arra utalnak, hogy a strukturalizmus országoként eltérő jelleget öltött. Ezzel szemben – mint azt THILO i. m. 107 skk. megjegyzi – nem beszélhetünk német, brit vagy francia fizikáról.

3. A régi és az új paradigma inkommenzurabilitása. – A KUHNi modellben a régi és az azt felváltó új paradigma inkommenzurabilis. A közvélekedés szerint ez igaz a strukturalizmusra is: „Általában feltételezik, hogy a strukturális nyelvészet [...] határozott szakítást jelent a közvetlen múlttal, mindenekelőtt a tizenkilencedik század nagy történeti nyelvészeinek tulajdonított nézetekkel” (PERCIVAL, *Nineteenth Century Origins of Twentieth-Century Structuralism*. <http://people.ku.edu/~percival/Nineteenth.html>. [1969.] 1). Ez az álláspont azonban két szempontból is tarthatatlan. Egyrészt a szakításnak nem ellentétes nézeteket, hanem összemérhetetlenséget, párbeszédre való képtelenséget kellene jelentenie a KUHNi felfogás szerint. Másrészt még azt sem mondhatjuk, hogy éles ellentét feszülne a strukturalizmus és a megelőző korszak nézetei között. Vannak ugyanis olyan érvek, amelyek „a 19. század közepétől a gondolatok folytonossága” (uo.) mellett szólnak. Ahogy azt PERCIVAL az 1. pontban említett dokumentumok alapján kimutatta, SAUSSURE strukturalista bírálói többek között azt teszik szavá, hogy a „Bevezetés” számos tekintetben csupán a XIX. század történeti nyelvészetének bizonyos felismeréseit – így például a nyelv rendszer voltának GEORG VON GABELENTZre visszavezethető gondolatát – ismétli meg, és ezért nem tekinthető az utóbbival való radikális szakításnak; hasonló eredményre jut THILO (1989. i. m. 43), sőt maga KOERNER is. Utóbbi – noha azt állítja, hogy SAUSSURE tudományos forradalmat váltott ki – könyvének első felét annak bizonyítására fordítja, hogy SAUSSURE nézetei mélyen gyökereztek a nyelvészet hagyományaiban.

4. A régi paradigma követőinek kihalása. – KUHN szerint a paradigmaváltás során a régi paradigma idősebb, elkötelezett képviselői rendszerint érvekkel nem győzhetőek meg, nézeteiket nem adják fel, és az új paradigma csupán a régi képviselőinek „kihalását” követően válik dominánssá (KUHN i. m. 156 skk.). Viszont a strukturalizmus az elmúlt száz évben sem szorította ki a történeti nyelvészetet, mely ma is széles körben művelt irányzat. THILO (1989. i. m. 107) szerint a nyelvészetben – a természettudományoktól eltérően – az elméleti és módszertani újítások nem vonják szükségképpen maguk után a korábbi nézetek feladását, és az újgrammatikusok öröksége ma sem vesztett értékéből. Ezzel szemben például a ptolemaioszi világméretű ragaszkodás a modern természettudományok nézőpontjából egyszerűen elképzelhetetlen lenne. Sőt, mint arra HYMES (1974. i. m. 15) rámutat, a strukturális és a történeti nyelvészet viszonya ennél is jóval bonyolultabb, sokrétű kölcsönhatásra épül: nem csupán az előbbi profitált az utóbbi eredményeiből, hanem az utóbbi is az előbbiéiből.

De nem csupán a strukturalizmusnak a feltételezett „előző paradigmához”, vagyis a történeti nyelvészet valamely fejlődési stádiumához fűződő viszonya problematikus a KUHNi kategóriák fényében, hanem a strukturalizmus létrejöttét követően kibontakozó generatív nyelvészettel való kapcsolata is. Ez utóbbi, igen bonyolult viszony mindössze egyetlen aspektusát említve utalunk arra, hogy egyfelől KOERNER kezdeti habozása után egyértelműen úgy foglal állást, hogy CHOMSKY „Syntactic Structures” című művének megjelenésével

a generatív nyelvészet paradigmája leváltotta a saussure-i paradigmát (vö.: KOERNER, *Toward a historiography of linguistics. 19th and 20th century paradigms*. In: *Toward a Historiography of Linguistics. Selected Essays*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 1978. 21–54). Másfelől nyilvánvaló és közismert folyamatosság áll fenn az „Aspects”-től kezdődően SAUSSURE és CHOMSKY koncepciójának bizonyos kategóriái és alaphipotézisei között (l. pl. NÉMETH T. ENIKŐ, *Saussure és Chomsky: az „azonos” nézetek különbözősége*: MNy. 2006: 420–30; HARRIS i. m., SCHEERER i. m., stb.). Ezt az ellentmondást – amely önmagában véve is megkérdőjelezi (H1)-et – tovább súlyosbítja, hogy a SAUSSURE-i strukturalizmus CHOMSKY fellépését követően tovább él (WINSTON 1976. i. m. 28; PERCIVAL 1977. i. m. 387). Sőt, KOERNER maga is a strukturalizmus képviselőjének tekinti magát, és könyvének egyik hangsúlyozott célkitűzése éppen az volt, hogy lándzsát törjön a SAUSSURE-i strukturalizmus mellett. Ezért egy sajátos dilemma fogságába sodorja magát: ha igaz az az állítása, hogy CHOMSKY paradigmaváltást okozott a nyelvészetben, akkor – amennyiben nem kívánja önmagát egy kihalóban lévő paradigma egyik utolsó hívének tekinteni – szakítania kell a strukturalizmussal, és generatív nyelvesszé kell válnia. Amennyiben viszont hű kíván maradni nyelvészeti felfogásához, fel kell adnia a nyelvtudomány történetéről vallott nézeteit, és nem tekintheti a strukturalizmus és a generatívizmus viszonyát paradigmaváltásnak.

5. A régi paradigma válsága. – Egy paradigma megjelenését vagy az adott tudományág „éretlen” stádiuma, vagy olyan válság előzi meg, amelynek legfőbb jellemzője az anomáliák – a régi paradigma által körülhatárolt, de annak eszközeivel megoldhatatlannak bizonyuló „rejtvény”-ek (vö. 7. pont) – halmozódása, a paradigmához fűzött bizalom fokozatos szertefoszlása. Azonban a tudománytörténeti tények tanúsága szerint ilyen válság jelei nem mutathatók ki sem a strukturalizmus, sem a generatív nyelvészet fellépését megelőzően (PERCIVAL 1976. i. m., 1977. i. m.; WINSTON 1976. i. m.).

6. A paradigma egyeduralmódása. – A paradigmák KUHN szerint egyeduralmók az adott diszciplínában mindaddig, amíg válsághelyzet nem alakul ki, és meg nem jelennek rivális elképzelések. A SAUSSURE-i strukturalizmus azonban – mint láttuk – sohasem volt a nyelvtudomány egyetlen elfogadott nézetrendszer (PERCIVAL 1977. i. m. 386 sk.; THILO 1989. i. m. 107; HYMES 1974. i. m. 15 skk., OESTERREICHER 1979. i. m. 53 skk. stb.). Lassú, több évtizedet átfogó kibontakozásával párhuzamosan és azt követően folyamatosan együtt élt más irányzatokkal, melyek nem tekinthetők kihalóban lévő, legyőzött riválisoknak. Ezért a kuhni koncepciónak „a nyelvészet történeti alkalmazásával kapcsolatos döntő nehézsége többek között abban a tényben keresendő, hogy a nyelvészetben egy sor rendkívüli mértékben különböző, és nem csupán strukturalista nyelvészet-koncepció egyidejűleg van jelen” (OESTERREICHER i. m. 53–4).

7. A normál tudomány mint rejtvényfejtés. – A paradigmán alapuló „normál kutatás” során KUHN szerint „rejtvényfejtés” zajlik, azaz nem gyökerelesen új felismerésekre töreksenek a kutatók (az ilyeneket gyakran félresöprik vagy ignorálják, vö.: KUHN 2000. i. m. 37, 63), hanem jól körülhatárolt problémák megoldására, amelyeknek sokszor nem is a végeredménye, hanem a megoldási módja volt ismeretlen. A normál tudományos periódusokban az adott diszciplína fejlődése kumulatív, az eredmények folyamatosan beépülnek a közösség által elfogadott ismeretek rendszerébe. A strukturalizmus története azonban nem jellemezhető ilyenfajta kollektív rejtvényfejtésként és kumulatív ismeretfelhalmozásként, hiszen jelentős nézetkülönbségek voltak az egyes irányzatok között mind az alapfeltevésekkel, mind a releváns problémák kiválasztásával, mind az ezek megoldására alkalmazható módszerekkel kapcsolatban (vö. pl.: PERCIVAL 2006. i. m. 12 skk.; WINSTON 1976. i. m. 28 sk.).

A fenti összevetésből összegzésképpen azt szűrhetjük le, hogy „ami SAUSSURE-t illeti, a 'paradigma' sommás emlegetése [...] nem igazán meggyőző, mert műve létrejöttének

körülményei túlságosan összetettek, fogadhatása és hatása túlságosan szerteágazó ahhoz, hogy mindezt ésszerű közös nevezőre lehetne hozni [...]” (THILO 1989. i. m. 96; kiemelés tőlünk). A KUHN tézisei és a saussure-i strukturalizmus ismérvei között fennálló különbségek tanúsága szerint nem bizonyítható sem az, hogy SAUSSURE fellépésével kuhni értelemben vett tudományos forradalom játszódott le a nyelvészetben, sem az, hogy a nyelvészeti strukturalizmus kuhni paradigma, ezért „a saussure-i paradigmát mítosznak kell minősítenünk” (PERCIVAL 1981. i. m. 44; kiemelés tőlünk).

B) Érvek (H2)-vel szemben. – Gondolatmenetünk ezen pontján természetesen felvetődik a kérdés, vajon nem (H2) téves volta áll-e (H1) kudarcának hátterében. A szakirodalom alaposan és sokoldalúan elemezte KUHN kategóriáinak a nyelvtudomány történetére való alkalmazhatóságát (l. bővebben KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG i. m.). Ezen elemzésekből két tanulságos szempontot emelünk ki.

1. A nyelvtudomány paradigmáinak azonosítása. – Az A) pontban többek között röviden kitértünk a saussure-i strukturalizmus és a történeti nyelvészet viszonyára. Ugyanakkor eddig nem ejtettünk szót arról, hogy a történeti nyelvészet korántsem egységes szakasza a nyelvtudomány történetének, hanem több fázisra bomlik. Fel kell ezért tennünk azt az alapvető kérdést, hogy – amennyiben feltételezzük (H2)-t – pontosan hol vonhatók meg ezen stádiumok határai, és ha sikerült megvonnunk őket, mely stádium tekinthető a strukturalizmust megelőző paradigmának.

A kuhni paradigma-fogalomnak könnyen és egyértelműen alkalmazhatónak kellene lennie, hiszen egy-egy diszciplína hosszabb periódusát domináló, egy kiemelkedő tudós tevékenységén alapuló kutatási mintákat jelöl. Ha áttekinjük a nyelvtudomány történetének periodizálására tett próbálkozásokat, mindenekelőtt azt a tanulságot emelhetjük ki, hogy nincs konszenzus a nyelvtudomány első paradigmájával kapcsolatban. Így pl. PAUL DIDERICHSSEN (*The foundation of comparative linguistics: revolution or continuation?* In: HYMES ed. i. m. 277 skk.) a hagyományos grammatikát még nem látja egyértelműen paradigmának, noha az a kuhni kritériumok számos elemét teljesíti, és RASKOT tekinti az érett nyelvtudomány megteremtőjének, mivel „ő volt az első, aki a 18. századi filozófiai etimológia és grammatika elméleteit és módszereit az összes fontos európai nyelvre, az indo-európaiakra és a többire is alkalmazta” (i. m. 301); az újgrammatikusokról viszont úgy véli, nem váltottak ki tudományos forradalmat, hanem csupán a raski paradigma folytatói voltak. KOERNER idézett SAUSSURE-monográfiájában ezzel szemben az újgrammatikus iskolát tartja az első paradigmának, egy későbbi írásában viszont már a „schleicheri paradigmá”-ról beszél (vö. KONRAD KOERNER, *Toward a Historiography of Linguistics. Selected Essays.* Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 1978.). KIPARSKY megint mást javasol: szerinte nem arról van szó, hogy az összehasonlító nyelvészetet felváltotta az újgrammatikus paradigma, hanem arról, hogy BOPP paradigmáját egy olyan új szemlélet követte, melynek forradalmi eredményei az 1860-as és 70-es években felfedezett új hangváltozási törvények voltak (vö. PAUL KIPARSKY, *From Paleogrammarians to Neogrammarians.* In: HYMES ed. i. m. 338 skk.).

Ugyanakkor nem csupán az első paradigma identitása vitatott, hanem a strukturalizmus fellépését követően kibontakozó generatív nyelvészet paradigma volta is. L. pl.: THILO i. m. 97 sk.; WINSTON i. m.; KOERNER, *The 'Chomskyan Revolution and its Historiography. Observations of a Bystander.* In: UŐ., *Practicing Linguistic Historiography.* Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 1989. 101–46; FREDERICK J. NEWMAYER, *Has there been a 'Chomskyan Revolution' in Linguistics?* In: UŐ., *Generative Linguistics: A Historical Perspective.* Routledge, London–New York, 1996. 23–38. Megjegyezzük, hogy arra a rendkívül szerteágazó és éles hangú vitára, amely a generatív nyelvészet forradalmi voltának különböző értelmezései körül a hatvanas évektől kezdve kibontakozott és a mai napig tart, itt nem térhetünk ki. Viszont az elmondottak is kellőképpen szemléltetik azt, hogy a nyelv-

tudomány-történet egészének a KUHNI kategóriák alkalmazásával való periodizálása rendkívül problematikus.

Szemügyre véve a periodizálással kapcsolatos vitákat, lépten-nyomon ugyanazon problémák analogonjaira figyelhetünk fel, amelyeket a 3. A) fejezetben SAUSSURE és a strukturalizmus kapcsán kifejtettünk: nehézségekbe ütközik a paradigmatis mő azonosítása; nem beszélhetünk összefüggő kutatási hagyományokról; a változások nem nevezhetők forradalmiak; nincs a nyelvtudomány egészét uraló nézetrendszer, hanem egymással bonyolult kapcsolatban álló, eltérő felfogások élnek egymás mellett. Az is jól látható, hogy téves az az elképzelés, amely szerint a nyelvészetben alapvetően hosszú, kumulatív normáltudományos periódusok váltakoznának rövidebb válság- és forradalmi helyzetekkel (vö. LARRY LAUDAN, *Az elméletektől a kutatási hagyományokig*. In: FORRAI GÁBOR – SZEGEDI PÉTER szerk., *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó, Bp., 1999. 253–67).

2. A nyelvtudomány érett vagy éretlen volta. – KUHNI tudományfejlődési modelljét kizárólag a természettudományokból vett példákon szemlélteti. A társadalomtudományok státusáról mindössze annyit mond, hogy a 60-as években érkezett el néhányuk abba a fázisba, hogy rendelkezik az érett tudományok bizonyos vonásaival (vö. KUHNI i. m. 34). Amennyiben elfogadjuk ezt az álláspontot, akkor viszont legjobb esetben is kizárólag a generatív nyelvészetnek lehet egyáltalán esélye az eddig említett nyelvészeti irányzatok közül arra, hogy paradigmának számítson. Viszont a generatív nyelvészet ugyanúgy nem teljesíti a 3. A) pontban felsorolt KUHNI ismérveket (l. pl.: WINSTON i. m.; PERCIVAL 1976. i. m.), mint a strukturalizmus. Ebből az következik, hogy a nyelvtudomány „vagy olyan terület, amelynek mindaddig nem sikerült a tudományos érettséget elérnie, és továbbra is az iskolák közötti rivalizálás pre-paradigmatikus állapotában van, vagy pedig olyan terület, amely – noha tudományos – eredendően ellenáll annak, hogy a paradigma fogalma alapján elemezzék” (PERCIVAL 1976. i. m. 289).

Ugyanakkor a nyelvtudomány nem felel meg az éretlen diszciplínák KUHNI leírásának sem. A nyelvészek rendszerint nem építik fel tudományukat alapjaitól fogva; az adatgyűjtés nem nevezhető „vaktában végzett keresgélésnek”; a színvonalas elméletek nincsenek telezsúfolva „tudománytalan” metafizikai eszme-futtatásokkal, spekulatív vagy más tudományágból származó elemekkel; az elért eredmények egyre ezoterikusabbak, és egyre kevésbé közérthetőek; az egymást követő, illetve a kortárs irányzatok nézetei között gyakran van átfedés. A nyelvész-társadalom nem tekinthető magányos és egymással mindenben vitázó tudósok halmazának, hiszen léteznek azonos mintát követő, egy adott ontológiát és módszertant elfogadó, egyre kifinomultabb kutatásokat végző közösségek; e közösségek kifelé zártak, tagjaik folyamatosan számon kérik egymáson az elfogadott minták követését – noha e közösségek rendszerint nem egyeduralkodók. Ezért csupán az a lehetőség marad, hogy „Kuhn elmélete csak akkor alkalmazható a nyelvészetre, ha hamis, azaz ha a tudomány és a nem-tudomány közötti alapvető megkülönböztetés érvénytelen” (PERCIVAL 1976. i. m. 292).

Az 1. és 2. pontban felsorolt érvekből az következik, hogy túl kell lépni a KUHNI modell keretein, és el kell vetni (H2)-t. WINSTON joggal veti fel: „miért kellene az említett dolgok bármelyikét is 'paradigmának' nevezni? Azt, amit a modern nyelvészet komplex hagyományáról mondanunk kell, sokkal pontosabban elmondhatjuk más módon, és minden olyan kísérlet, amely ezt a történetet a paradigmák és a paradigmatis korszakok formájába kényszeríti, elkerülhetetlenül zűrzavart okoz” (WINSTON 1976. i. m. 28, kiemelés tőlünk; l. még OESTERREICHER 1979. i. m. 53 skk.; PERCIVAL 1976. i. m., 1977. i. m.).

4. Következtetések. – A) A nyelvtudománytörténet-írás módszertana. – A 2. szakaszban említettük, hogy a gyakorló nyelvészek elsősorban azért ragaszkodnak saját diszciplínájuknak a kuhni terminológiával való jellemzéséhez, mert

ily módon kívánják a nyelvtudományt a természettudományok „rangjára” emelni. Ettől nyilvánvalóan autoritásuk növelését remélik azok a kutatói csoportok, amelyek önmagukat egy tudományos forradalom eredményeképpen létrejövő paradigma képviselőiként tüntetik fel. Ezzel azonban megkérdőjelezzük a rivális megközelítések tudományos voltát, és megnehezítik saját nézeteiknek a nyelvtudományon belüli kontrollját. Ugyanakkor láttuk, hogy a KUHNI nézeteknek speciálisan a saussure-i strukturalizmusra és általánosságban a nyelvtudomány történetére való mechanikus alkalmazásával szemben komolyan megfontolandó érvek szólnak. Következésképpen fenti gondolatmenetünk rávilágít azokra a veszélyekre, amelyeket a KUHNI terminológia reflektálatlan alkalmazása okoz, és amelyeket PERCIVAL plasztikusan így foglal össze: „A gyakorló nyelvészek jobban teszik, ha saját tevékenységüket nem kuhni alapállásból szemlélik. Mivel a nyelvészetet sohasem jellemezte az az általános egyetértés, amelyet Kuhn a 'kemény' tudományok megkülönböztető tulajdonságának tart, egészségtelen helyzet alakulhat ki, ha a nyelvészek minden szakmájukon belüli elméleti véleménykülönbséget rivális paradigmák közötti konfliktusként, vagyis inkommenzurábilis nézőpontokként kezdenek el szemlélni, és ezt mentséggként használják arra, hogy figyelmen kívül hagyják a racionális eszmecsere alapjait. [...] Kuhn tudományos forradalmakra vonatkozó elméletének kritikátlan elfogadása nem a nyelvészetben belüli tudományos mérce emeléséhez, hanem csökkentéséhez vezethet.” (PERCIVAL 1976. i. m. 292; kiemelés tőlünk).

Áttekintésünkéből az következik, hogy a veszélyek akkor lesznek elkerülhetők, ha a nyelvtudomány-történet írás módszertana az alábbi elveket követi:

1. A tudomány fejlődésének nem csupán egy, hanem több útja is lehetséges. Nincs evidencia arra, hogy a nyelvészetnek ugyanazt az utat kell bejárnia, mint a KUHN könyvében elemzett természettudományoknak (l. ehhez bővebben HYMES 1974. i. m. 19).

2. Következésképpen a nyelvtudomány-történet nem hagyatkozhat kizárólag a természettudományok példáján kidolgozott tudománytörténet-modellek mechanikus alkalmazására.

3. Amennyiben a nyelvtudomány meg kívánja érteni saját történetét, akkor magának kell megteremtálnia az arra alkalmas elméleti eszköztárat. Olyan eszközöket kell kidolgoznia, amelyek eleget tesznek két kívánalomnak. Egyfelől megőrzik KUHN progresszív gondolatait, másfelől viszont feloldják azokat az ellentmondásokat, amelyek mindenekelőtt a KUHNI paradigma-fogalom homályosságával összefüggésben lépnek fel, vitathatóvá téve többek között az éretlennek minősített diszciplínák tudományos voltát és tudománytörténeti rekonstrukcióját.

4. Fenti gondolatmenetünk egyik legfontosabb tanulsága, hogy SAUSSURE műve, a strukturalizmus egyes iskolái, valamint egyéb nyelvészeti irányzatok között jóval bonyolultabb viszonyrendszer áll fenn annál, semhogy a „paradigma” és a „tudományos forradalom” sémájába kényszerítve leírhatnánk. Az utóbbiak alkalmazása nem fel-, hanem elfedi a SAUSSURE-i strukturalizmus gyökereinek és hatásának sokrétű összetevőit. Olyan nyelvtudomány-történet elméletre van szükség, amely alkalmas a viszonyrendszer differenciált, torzító leegyszerűsítésektől mentes megragadására.

5. Egy ilyen tudománytörténet-elmélet kiigazíthatja azt a sommás képet, amelyet a kuhni terminológia reflektálatlan alkalmazása rajzol a nyelvtudomány jelentős fordulatairól.

Miután érvelésünk jelen írásban abban az értelemben dekonstruktív volt, hogy a szakirodalom egy bizonyos vonulatának ismertetésével megkérdőjelezte a SAUSSURE-i paradigma létezéséről kialakult egyoldalú képet, a következő lépésnek szükségképpen konstruktívna kell lennie. Azt a kérdést kell feltennünk, hogy ha (H2) nem fogadható el, akkor milyen új megoldás adható (P2)-re. A válasz szükséges (de nem elégséges) előfeltétele az, hogy megtaláljuk (H2) kudarcának okait. Az okok természetesen rendkívül összetettek – a KUHNI kategóriák homályosságával, a nyelvtudomány-történet folyamatainak leegyszerűsítésével, egyes nyelvészeti közösségek érdekeivel, az alkalmazások belső ellent-

mondásaival és további tényezőkkel egyaránt összefüggnek. A 3.1. A) 1–6. és B) 1–2. alatt felsorolt érvek egyértelműen arra utalnak, hogy (H2) kudarcának egyik szubsztanciális oka mindenképpen az érett és éretlen tudományok megkülönböztetésének tarthatatlansága. E megkülönböztetés ugyanis – függetlenül a KUHNi tudományfejlődés-elmélet nyelvészeti alkalmazásának speciális nehézségeitől – a következő két általános problémát veti fel.

Először: KUHN körben forgóan gondolkodik, amikor abból kiindulva, hogy kizárólag a természettudományok érettek és rendelkeznek paradigmával, olyan módon jellemzi a paradigmákat, amely rendszerint alkalmazhatatlan a társadalomtudományok esetében – amiből természetesen csak az következhet, hogy kizárólag a természettudományok lehetnek érettek, és a kör bezárul.

Másodszor, az alábbi p a r a d o x o n adódik (vö. LAKI JÁNOS, A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata. Gondolat, Bp., 2006. 33): Ha KUHN elmélete igaz, és csupán az érett tudományok tekinthetők valóban tudományosnak, akkor KUHN műve tudománytalan, hiszen egy éretlen diszciplínához, a történettudományhoz tartozik. Ha viszont KUHN műve tudományos, akkor létezik legalább egy éretlen diszciplína, amely valóban tudományos, tehát KUHN elmélete hamis (hiszen megcáfoltuk egyik alaphipotézisét, az érett vs. éretlen tudomány megkülönböztetést).

A 70-es években maga KUHN is számos ponton revideálta korábbi nézeteit, és megkísérelte pontosítani például a paradigma fogalmát vagy az érettség kritériumait, azonban javaslatai inkább visszakozásnak ítéltetők (vö. FEHÉR i. m.), és nem adnak megnyugtató választ a modell belső koherenciájára, empirikus megalapozottságára és alkalmazhatóságára vonatkozó kételyekre. „A tudományos forradalmak szerkezete” mégis radikális szemléletváltást hozott a tudományelméletben, ahonnan immár nincs visszaút: újabb tudományfejlődési modellek sokaságának létrejöttét inspirálta, melyek módosítva ugyan, de továbbviszik legfontosabb gondolatait. A tudományelméleti szakirodalomban több olyan javaslat is megjelent, amelyek első megközelítésben megfelelőnek látszanak a KUHNi modellben rejlő problémák feloldására: például FINKE ’konceptiói’ (PETER FINKE, Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig–Wiesbaden, 1982.), LAKATOS ’kutatói programjai’ (LAKATOS IMRE, Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. In: LAKATOS IMRE – ALAN MUSGRAVE eds., Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge University Press, 1970.), LAUDAN ’kutatói tradíciói’ (LAUDAN 1999. i. m. [1977.]), vagy ECKARDT ’kutatói keretei’ (BARBARA VON ECKARDT, Cognitive Science. In: SAHOTRA SARKAR – JESSICA PFEIFER eds., The Philosophy of Science. An Encyclopedia. 2006. Vol. 1: 123–31; ECKARDT, What is Cognitive Science? The MIT Press, Cambridge–London, 1993.). Alaposabb megfontolások alapján azonban azt az eredményt kapjuk, hogy a tudományelméleti szakirodalomban nem található olyan elmélet, amely változtatás nélkül, jelenlegi formájában alkalmas lenne (P2) megoldására (l. részletesebben KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG i. m.).

Vannak viszont olyan kezdeményezések, amelyek indokolt módosításokkal és bővítésekkel reményteljesek lehetnek. Noha ezen állításunkat jelen írásunkban nem fejthetjük ki, gondolatmenetünk koherenciája érdekében jelezniük kell, hogy például ECKARDT modellje megfelelő kiindulópontot nyújthat (ECKARDT 1993. i. m., 2006. i. m.). ECKARDT a ’kutatói keret’ fogalmával váltja fel a paradigma fogalmát, melynek bevezetése két célt szolgál. Egyrészt lehetővé teszi a diszciplína pre-teoretikus szempontok alapján való elemzését, és ennek következtében az egymással össze nem egyeztethető elméletek közös vonásainak feltárását: a z e g y s é g e t a s o k f é l e s é g b e n. Másrészt az „érettség” és „éretlenség” közötti túlzóan leegyszerűsítő és torzító különbségtétel feladásával alkalmas lehet eltérő módon változó tudományágak e g y s é g e s m e t a e l m é l e t i k e r e t b e n t ö r t é n ő

leírására. Problematikus ugyanakkor, hogy ECKARDT nem dolgoz ki apparátust a kutatási keretek közötti, valamint az azokon belüli, egy adott kutatási keretet elfogadó elméletek közötti viszonyok leírására. Következésképpen ECKARDT rendszerét ki kell egészítenünk egy olyan metaelméleti apparátussal, amelynek segítségével leírhatók lesznek a kutatási kereteken belüli egyes változatok viszonyrendszerének változásai, jellemezhetővé válik az egymáshoz közeli, de néhány lényegesnek ítélt ponton eltérő elméletek viszonya egy-egy kutatási kereten belül, és feltárhatóvá válik az egy időben létező, azonban egymástól viszonylag nagy mértékben eltérő kutatási keretek kölcsönhatása. Amennyiben a SAUSSURE-i strukturalizmust a strukturalizmus kutatási kerete egyik változatának tekintjük, e kiegészítésekkel megragadhatók lesznek azok a relációk, amelyek a strukturalizmus különböző változatai, illetve a strukturalizmus és más kutatási keretek között fennállnak. Az ECKARDTI modell módosításának és nyelvtudomány-történeti alkalmazásának bemutatásához l. KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG i. m.

B) Egy árnyaltabb Saussure-kép. – A 3. szakaszban áttekintettük azokat az érveket, amelyeket a szakirodalom a (H1)-gyel jelölt, széles körben elfogadott felfogással szemben felsorol. Mivel írásunk szűkre szabott terjedelme nem teszi lehetővé az ismertetett érvek pontos filológiai ellenőrzését az eredeti források részletes feldolgozásával, nem tekinthetjük őket bizonyítottnak, noha plauzibilitásukat sem vonhatjuk kétségbe. Ezért SAUSSURE tudománytörténeti státusának meghatározására vonatkozó, (P1)-gyel jelölt kiinduló kérdésünkre kellő óvatossággal csupán hipotetikus választ adhatunk: Ha a 3. szakaszban felsorolt érvek legalább részben helytállóak, akkor SAUSSURE-ben nem forradalmárt és paradigmateremtőt, hanem kreatív újítót és szintézisteremtőt kell látnunk. Immár utoljára idézve PERCIVALT: „SAUSSURE elképzeléseit azzal a céllal fejtette ki, hogy lehetővé tegye a saját korának kizárólagosan történeti orientációjú nyelvészetét jellemző korlátok meghaladását [...]. Ezért ebben a tekintetben újítónak tartotta magát. Kevéske jóindulattal olvasóinak mindössze annyit kellett tenniük, hogy szaván fogják” (PERCIVAL 1981. i. m. 45).

C) Záró szó. – Befejezésül – az esetleges félreértések elkerülése érdekében – célszerűnek tartjuk leszögezni a következőket:

Először: írásunk célja nem az volt, hogy kétségbe vonja KUHN gondolatainak tudományfilozófiai jelentőségét. Kritikánk alapvetően nem KUHN ellen irányult, hanem a KUHNi terminológia reflektálatlan nyelvtudomány-történeti alkalmazásának problémáira hívtuk fel a figyelmet. Ezen problémák megoldásának szükségessége indokolja egy tárgyyszerű és problémaérzékeny nyelvtudomány-történeti szemlélet kialakítását a jövőben.

Másodszor: ugyancsak nem állt szándékunkban kétségbe vonni SAUSSURE „Bevezetés”-ének nyelvtudomány-történeti jelentőségét. Az 1. szakaszban megfogalmazott célkitűzésünknek megfelelően arra kívántunk rámutatni, hogy a SAUSSURE-i strukturalizmus státusára vonatkozó, a nyelvészeti közfelfogásban mélyen gyökerező előítéleteket a nemzetközi szakirodalom már régen megkérdőjelezte, és ezért a jelenleg elterjedtnél jóval árnyaltabb SAUSSURE-kép kialakítására van szükség.

Úgy véljük, hogy SAUSSURE nagysága előtt azzal tiszteleghetünk a leginkább, ha nem kell újabb száz évet várunk arra, hogy megtaláljuk a nyelvtudomány-történet egy olyan modelljét, amely SAUSSURE teljesítményét nem olyannak láttatja, amilyenek – előítéleteink és érdekeink torzító prizmáján keresztül – látni szeretnénk, hanem megteremtí a lehetőségét annak, hogy megértsük azt a gazdag és sokrétű viszonyrendszert, amely SAUSSURE „Bevezetés”-ét a nyelvtudomány strukturalizmuson belüli és kívüli fejleményeihez fűzi (l. bővebben KERTÉSZ–RÁKOSI–BÓDOG i. m.).

- (7) a) *János sok példát megoldott.*
 b) *János sok példát oldott meg.*
- (8) a) **János kevés példát megoldott.*
 b) *János kevés példát oldott meg.*

Míg a pozitív értelmű fok-/mértékhatározók és módhatározók esetében a határozó és az ige közé csak igeikötő (vagy valamely egyéb igemódosítófajta) ékelődhet, fókusz nem – l. (9a, b)-t; a pozitív gyakoriságot és mennyiséget jelentő kifejezéseket fókusz is követheti – l. (10a, b)-t:

- (9) a) **János nagyon MARI MIATT késett el.*
 b) **János jól SZÁMÍTÓGÉPPEL oldotta meg a feladatot.*¹
- (10) a) *János gyakran MARI MIATT késett el.*
 b) *János sok példát SZÁMÍTÓGÉPPEL oldott meg.*

A magyar mondat ige előtti kötött szórendű szakasza a mondat logikai szerkezetének tükré; e mondatszakaszban a szórendi változatok nem esetlegesek, hanem logikai–jelentés-tani szempontból motiváltak. Okunk van tehát azt feltételezni, hogy az (1)–(10) alatt bemutatott szórendi váltakozás sem véletlenszerű, hanem a nyelv logikai rendszeréből következik. E dolgozat célja a szóban forgó szórendi váltakozás okának megvilágítása.

2. Korábbi magyarázat-kísérletek. – A tanulmány tárgyát képező szórendi jelenségre ARANY JÁNOS hívta fel a nyelvészek figyelmét egy a Magyar Nyelvőrben megjelent írásában (A szórend: Nyr. 1873: 7–11, továbbá: Még egyszer a szórend. In: Arany János hátrahagyott iratai. Bp., 1889. 2: 363–7). ARANY az 'igeikötő, ige' sorrendet az állító mondatok sajátosságaként, az 'ige, igeikötő' sorrendet pedig a tagadó mondatok sajátosságaként azonosította. Úgy vélte, hogy „az állító mondatok rendszerét követi minden olyan mondat mely pozitív, a tagadókét mely negatív jelleműnek mondható, úgyhogy e részben ellentétesek: *sokszor – ritkán; leginkább – legkevésbé; is – sem; jobban – nem annyira; nagyon – kissé; bőven – szűken* stb. a végtelenségig” (1873. i. m. 9–10).

JOANNOVICS GYÖRGY (Szórendi tanulmányok: Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 13. 1887: 10, 14. 1888: 2, Szórend és hangsúly: Nyr. 1889: 545–52) BRASSAI SÁMUEL szórendelméletét bírálva tárgyalta e kérdést. Mint rámutatott, a BRASSAI kidolgozta mondatmodellben, mely az ige előtt csak inchoativum- (mai szóval: topik-) pozíciót és jelzői (mai szóval: fókusz-) pozíciót tartalmaz, az igeikötőt megelőző, hangsúlyos pozitív értelmű határozók számára nincsen hely (l. BRASSAI, A magyar mondat: Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 1860: 279–399, A magyar mondatról: uo. 1863–65: 3–128, 173–409). Az igeikötő előtt álló pozitív értelmű határozó sem topik nem lehet, mivel főhangsúlyos, sem fókusz, mivel ilyen esetben a fókuszpozíciót az igeikötő tölti ki. JOANNOVICS szerint a különféle határozófajták szórendi viselkedését inherens nyomatékuk határozza meg. A szóban forgó pozitív és negatív értelmű határozók a „természet szerint nyomatatos” kifejezések alábbi altípusaiba tartoznak: 1. állító (pozitív) természetűek, ige-jelezte nyomaték nélkül, pl. *nagyon megijedt*; 2. állító természetűek, hol ige-adta nyomatékkal, pl. *szépen írta le*, hol

¹ A *nagyon* és a *jól* emelkedő dallamú kontrasztív topikként való ejtése és értelmezése lehetséges; a (9a, b) alatti mondatok a határozók szokásos, hangsúlyos, eső dallamú ejtésével helytelenek.

a nélkül, pl. *s z é p e n leírta*; 3. tagadó (negatív) természetűek (kérdő, kételkedő, tagadó, tiltó és a mínuszt máskülönb is jelölő szók), ige-jelezte nyomatékkal, pl. *c s ú n y á n írta le* (JOANNOVICS i. m. 1887: 41).

KICSKA EMIL (Hangsúly és szórend: Nyr. 1890: 6–18, 153–8, 203–9, 390–5, 433–40; 20: 292–8, 337–45, 385–94, 433–45, 481–91, 1892: 385–95, 434–48, 486–97, 1893: 6–13, 52–63, valamint: Korán abbahagyta és korán hagyta abba: Nyr. 1902: 301–6) szerint viszont a különféle határozófajták esetében az eltérő hangsúlyozás nem oka, hanem következménye az eltérő mondatbeli pozíciónak. A határozótípusok szórendjét logikai természetük határozza meg. Vannak összefoglaló és vannak kirekesztő értelmű határozók. A *gyökereüstül kitép, tetőtől-talpig megvizsgál, állandóan jelen van, ezerszer odaadnám, azonnal elment* esetében „nem rekesztek ki semmit, de valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalom valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen”. A *ritkán szólította meg, legkevésbé fogta pártját, bajosan jött vissza, alig érkezett meg* típusú kifejezésekben „kirekesztés az értelem művelete.” A *jól megtanulta – jól tanulta meg* típusú párok esetében egyszer összefoglalást, másszor kirekesztést végzünk (KICSKA 1891. i. m. 292–8). Az összefoglalás és kirekesztés mibenlétét KICSKA az alábbi példával érzékelteti: „Ezét húztam ki – akkor kirekesztem a másikat vagy a többi beteget. Ezét kihúztam – akkor hozzáfoglalom az egyik beteget a másikhoz vagy a többihez, avagy összefoglalom őket” (1891. i. m. 294). KICSKA 1902-es tanulmánya azt is megállapítja – helyesen, hogy a *korán abbahagyta* abban különbözik a *korán hagyta abba* kifejezéstől, hogy az előbbi esetében az *abba* hagyta, az utóbbi esetében a *korán* képviseli a felsőbbrendű állítmányt.

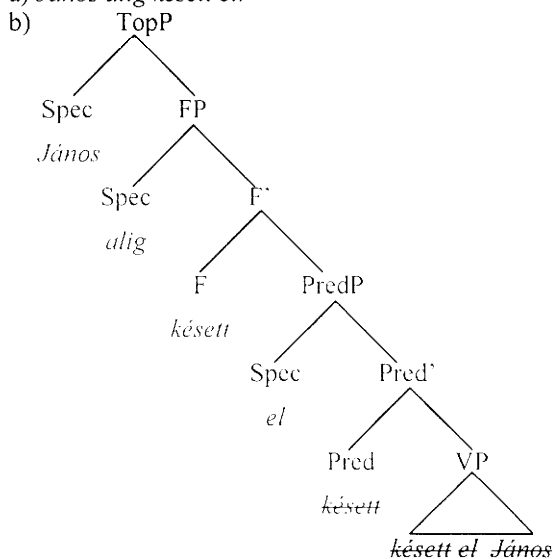
KIEFER FERENC (On Emphasis and word order in Hungarian. Bloomington, Mouton VII. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 76. 1964.) leírásában a határozószók hangsúlyjegye a [+/-kontraszt] jeggyel függ össze. A [+kontraszt] jegyűek, például a *gondatlanul*, kötelezően az ige előtti hangsúlyos pozícióba kerülnek, a [-kontraszt] jegyűek, például az *alaposan*, viszont nem kerülhetnek oda. A [+/-kontraszt] jegy nélküli határozók, például a *gondosan*, akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan mondatpozícióban állhatnak. A [+/-kontraszt] jegy többnyire azzal függ össze, hogy az adott határozószónak van-e elentétes jelentésű párja. A [+/-kontraszt] jegy meglétét tartalmi jegyek is befolyásolják. Például a [+általánosság], [+gyakoriság] vagy [+bizonyosság] jegy [-kontraszt] jegyet von maga után. A határozók nagy része többértelmű, és a [+kontraszt] vagy [-kontraszt] jegy gyakran csak egyik jelentésüket jellemzi. Így a [+/-kontraszt] jegy az adott határozószó egyik vagy másik jelentését előhívó kontextus függvénye is lehet. Az alábbi mondatpárok határozóinak eltérő jelentését KIEFER az igék eltérő jelentésével hozza összefüggésbe:

- (11) a) *Borzasztóan elfáradt.*
b) *Borzasztóan néz ki.*

- (12) a) *Csúnyán megbüntették.*
b) *Csúnyán vasalta ki az inget.*

A generatív mondattani megközelítés az összefoglaló és a kirekesztő kifejezések eltérő szerkezeti pozíciójának pontosabb meghatározását tette ugyan lehetővé, az eltérés okát azonban továbbra sem tudta megmagyarázni. A javasolt elemzésben (l. É. KISS, *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.) a kirekesztő értelmű kifejezések a mondat fókuszpozíciójában, az FP projekció specifikálójában állnak. A (13a) alatti példa szerkezetét (13b) mutatja:

(13) a) *János alig késett el.*

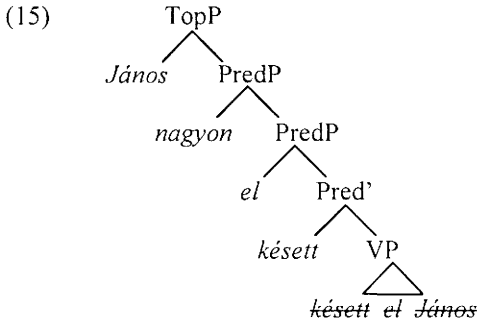
Az igét és vonzatait a VP csomópont alatt generáljuk. (A VP alatti háromszög azt jelöli, hogy a VP belső szerkezetét nem ábrázoljuk.) A VP-ből az ige kötőt egy PredP-nek nevezett kifejezés specifikálójába, az ige pedig a Pred fejbe visszük (az elmozdított mondatrészek korábbi helyét az elmozdított mondatrész áthúzott példánya jelöli). Az ige végül az F fejbe emeljük. Az *alig* határozót –nem lévén igevonzat – eleve a fókuszpozícióban vesszük fel. Az alanyt topikalizáljuk.

Előfordul, hogy két FP projekció épül egymásra (l. É. KISS, Multiple topic, one focus?: ALH. 1998: 3–29). Az ige az alsó F fejen keresztül a felső F fejbe kerül, s ennek következtében az alsó fókusz az ige után jelenik meg. Ez történik a (14a) alatti példában is, melyben a felső fókuszpozíciót egy kérdőszó, az alsót az *alig* határozó foglalja el. (Igeemelés esetén az ige mögötti rövid és hangsúlytalan elemek az igehez simulnak – ezért előzi meg az ige kötőt is a határozót.) Tehát az ige utáni kirekesztő értelmű kifejezések is fókuszpozícióban állnak! Erre az a bizonyíték, hogy csak második fókuszként kerülhetnek az ige mögé. Ha (14a)-ból hiányozna az ige előtt előtti fókusz, mint (14b)-ben tapasztaljuk, a mondat helytelen lenne. (A példákban csak azokat a nyomokat jelölöm, melyek szerepet játszanak az elemzésben.)

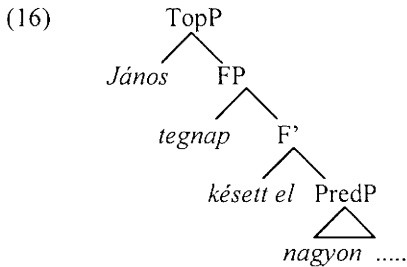
(14) a) $[_{FP} \text{Ki} [_{F'} \text{késett el} [_{FP} \text{alig} [_{F'} \text{késett} [_{PredP} \text{el} \dots]]]]]?$

b) $*[_{TopP} \text{János} [_{PredP} \text{el} [_{Pred'} \text{késett} [_{VP} \text{alig} \dots]]]]$

Az összefoglaló értelmű kifejezések legfeljebb választhatóan kerülhetnek fókuszpozícióba (a pozitív értelmű fok-/mértékhatózók még választhatóan sem); egyébként az ige kötős ige előtt, a PredP projekcióhoz csatolva állnak. ERNST-et követve (The syntax of adjuncts. Cambridge University Press, 2002.) azt feltételezem, hogy a határozók olyan módosító elemek, adjunktumok, melyeket az általuk módosított kategóriához csatolva generálunk. A módosított kategória megőrzi eredeti címkejét, így a határozótól módosított PredP is PredP marad. Figyeljük meg például a (15) alatti szerkezetet:

Ha fókusz is van a mondatban, akkor az F fejbe vitt ige a PredP-hez csatolt határozó elé kerül. Minthogy igeemelés esetén az ige mögötti rövid és hangsúlytalan elemek az igehez simulnak, az igekező itt is megelőzi a határozót, az alábbi módon:

Generatív keretben azt kell megmagyaráznunk, hogy miért kerülnek a kirekesztő értelmű kifejezések kötelezően fókuszpozícióba. Abból kiindulva, hogy a tagadott mondatrészek kötelezően fókusz helyzetűek, korábbi munkáimban azt feltételeztem, hogy az *alig*, *rosszul*, *ritkán*, *kevés példát* típusú kifejezések is rejtett tagadósztót foglalnak magukba (azaz jelentésük valójában a 'nem nagyon', 'nem jól', 'nem gyakran', 'nem sok példát' kifejezéseknek felel meg). Ugyanakkor gyengíti a tagadott mondatrészek és a kirekesztő értelmű mondatrészek közötti párhuzamot, hogy az előbbieket fókusz jelenlétében sem állhatnak az ige mögött, az utóbbiak viszont igen:

- (17) a) *János nem hibátlanul oldotta meg a feladatot.*
 b) ??*JÁNOS oldotta meg a feladatot nem hibátlanul.*

- (18) a) *János hibásan oldotta meg a feladatot.*
 b) *JÁNOS oldotta meg a feladatot hibásan.*

Még inkább e magyarázat ellen szól, hogy valójában a tagadott mondatrészek nem váltanak ki automatikusan 'ige, igekező' szórendet. Ha kirekesztő értelmű kifejezést tagadunk, s az ezáltal pozitív értelmet nyer, akkor összefoglaló értelmű kifejezésként is viselkedhet, azaz egyenes szórendben is követheti az igekezős ige:

- (19) a) *János nem ritkán elkésik.*
 b) *Nem kevésbé meglepődtem.*

A pozitív és negatív értelmű határozók eltérő szórendi viselkedése az általános határozélméletekből sem következik. A generatív nyelvelméleten belül a határozók mondatbeli helyére vonatkozóan kétféle megközelítés verseng egymással. GUGLIELMO CINQUE (Adverbs and Functional Heads. Oxford University Press, New York–Oxford, 1999.) és követői szerint a különféle típusú határozók, például a fokhatározók, módhatározók, gyakorisági határozók mind egy-egy külön funkcionális kifejezés specifikálójában kerülnek be a mondatba – tehát például a gyakorisági határozók egy frekventatív kifejezés, a fokhatározók pedig egy ún. kompletív kifejezés specifikálójában. E funkcionális kifejezések sorrendje univerzálisan kötött. CINQUE elmélete alapján az ellentétes értelmű de azonos jelentéstani típusba tartozó határozóknak ugyanazon mondatpozícióban kellene állniuk.

Az ERNST (i. m.) képviselte elmélet szerint a határozóknak nincs saját funkcionális projekciójuk. Olyan módosító elemek, melyek az általuk módosított kifejezéshez csatolódnak – anélkül, hogy megváltoztatnák annak kategóriáját. Mondatszerkezeti helyük attól függ, hogy milyen kategóriát módosítanak, azaz milyen kategóriára terjed ki a hatókörük. Nincs okunk azt feltételezni, hogy egy pozitív értelmű kifejezésnek és negatív megfelelőjének más-más terjedelmű a hatóköre – hiszen a mondat többi operátorához képest ugyanolyan viszonylagos hatókört vesznek fel. Vö.:

- (20) a) *Legtöbb diák gyakran elolvas két cikket egy szemináriumra.*
 b) *Legtöbb diák ritkán olvas el két cikket egy szemináriumra.*

A gyakorisági határozó mindkét mondatban kisebb hatókörű a *legtöbb diák*-nál, és nagyobb hatókörű a *két cikket*-nél. Az alábbi példapár közötti jelentéskülönbség sem hatóköri különbség:

- (21) a) *János jól megoldott két feladatot.*
 b) *János jól oldott meg két feladatot.*

A (21a)-nak megfelelő (15) alatti szerkezetet és a (21b)-nek megfelelő (13b) alatti szerkezetet összehasonlítva is azt találjuk, hogy a határozó hatóköre mindkét esetben a PredP-re terjed ki (függetlenül attól, hogy (21b)/(13b) esetében a határozó fókuszként magához vonzza az ígét). Arra a kérdésre, hogy a negatív értelmű határozóknak miért kell fókuszpozícióba kerülniük, ERNST elmélete (i. m.) sem ad választ.

3. A rejtély kulcsa: a határozott számnévi módosítók értelmezése. – Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezések szórendi viselkedésének megértéséhez a határozott számnevet tartalmazó kifejezések kínálnak kulcsot. Ezek összefoglaló és kirekesztő szórenddel is állhatnak, és a kétféle szórend sajátos jelentéskülönbséggel jár együtt. Vö.:

- (22) a) *János két doboz cigarettát elszívott naponta.*
 b) *János két doboz cigarettát szívott el naponta.*
- (23) a) *János 15 palacsintát megeszik.*
 b) *János 15 palacsintát eszik meg.*

Míg az összefoglaló szórendű (a) mondatokban a *két doboz cigarettát*, *15 palacsintát* azt jelenti, hogy 'legalább két doboz cigarettát', 'legalább 15 palacsintát', a kirekesztő (b) mondatokban a *két doboz cigaretta* 'pontosan két doboz cigarettát'-t, a *15 palacsinta* 'pontosan 15 palacsintát'-t jelent. Az előbbi, 'legalább *n*' jelentés nemcsak az ígekötő előtt álló

számneves kifejezések sajátja. Valójában a számneves kifejezéseknek csak a fókuszpozícióban van 'pontosan n ' értelmük; máshol 'legalább n ' jelentésűek. Vö.:

- (24) a) *Van két fiam, mégis magam seprem a havat.*
 b) *KÉT FIAM van, mégis magam seprem a havat.*

- (25) a) *János hazavisz félmillió forintot havonta.*
 b) *János FÉLMILLIÓ FORINTOT visz haza havonta.*

A (24a) alatti mondatot olyan személy is mondhatja, akinek három fia van, de az egyik már elköltözött hazulról. A (24b) alatti mondat viszont hamis volna ebben a helyzetben. Hasonlóképpen, (25a) igaz, (25b) pedig hamis, ha János 550 ezer Ft-ot visz haza havonta. Ugyanakkor (24a) nem lehet igaz, ha a beszélőnek egy fia van, vagy egy sincs, és (25a) sem lehet igaz, ha János 500 ezer Ft-nál kevesebbet keres.

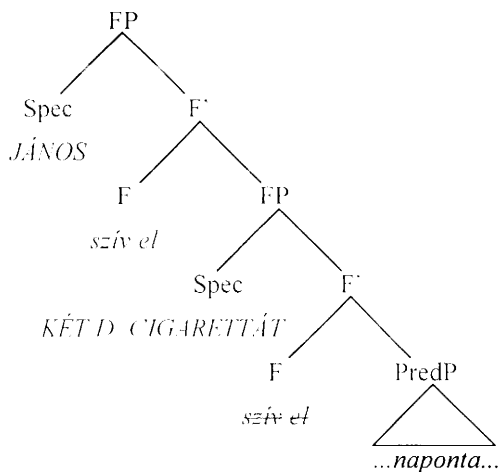
Topik pozícióban sem kizárt egy n számnév 'legalább n '-ként való értelmezése. Az alábbi mondatok akkor is igazak maradnak, ha János valójában 550 000 forintot vitt haza, illetve 16 palacsintát evett meg.

- (26) a) *Félmillió forintot CSAK EGY HÓNAPBAN vitt János haza.*
 b) *15 palacsintát CSAK JÁNOS evett meg a családban.*

Érdekes módon az ige utáni hangsúlyos számneves kifejezés is lehet 'pontosan n ' értelmű, de csak akkor, ha az ige előtti fókuszpozíció ki van töltve:

- (27) a) *JÁNOS szív el KÉT DOBOZ CIGARETTÁT naponta.*
 b) *PÉTERNEK van KÉT FIA.*

E mondatok két-két fókusz-projekciót tartalmaznak (l. É. KISS 1998. i. m.). Az igét először az alsó FP fejezőjébe emeljük, majd onnan a felső FP fejébe visszük, így a második fókusz az ige után hangzik (sőt, az igehez simuló, vele együtt mozgó igeekötő is megelőzi). Azaz, (27a) esetében:

A (27a, b) típusú mondatokban tehát nemcsak a *János*, hanem a *két doboz cigarettát* is fókuszpozícióban található. Mindezen példák alapján az alábbi általánosítást tehetjük:

(28) Egy *n* határozott számnévi módosító jelentése a természetes nyelvben: 'legalább *n*; *n* vagy több' – kivéve, ha a számneves kifejezés fókuszpozícióban áll, ahol jelentése: 'pontosan *n*'.

Tagadással még világosabbá tehetjük a nem fókuszban álló és a fókuszban álló számneves kifejezések jelentése közötti különbséget:

- (29) a) *Nincs két fiam.*
b) *Nem KÉT FIAM van.*

- (30) a) *János nem visz haza félmillió forintot havonta.*
b) *János nem FÉLMILLIÓ FORINTOT visz haza havonta.*

A (29a) azt fejezi ki, hogy 'a fiaim száma kevesebb, mint kettő', (30a) pedig azt, hogy 'János kevesebb mint félmillió forintot visz haza havonta', hiszen a tagadott 'legalább *n*; *n* vagy több' jelentése: 'kevesebb mint *n*'. (29b) viszont igaz lehet, akár több, akár kevesebb a fiaim száma kettőnél. (30b) is igaz lehet, akár többet, akár kevesebbet keres János félmilliónál. A fókuszban álló '(pontosan) *n*' jelentésű számnév tehát tagadva 'nem *n*'-t jelent.

4. A skaláris implikátúra. – Az az állítás, hogy egy *n* számnévi módosító jelentése a természetes nyelvben 'n vagy több; legalább *n*', a jelentésben közhelynek számít. Könnyű belátni, hogy például a (31) alatti mondat akkor is igaz, ha Jánosnak nem két, hanem három, négy vagy akár tizennégy gyereke van.

- (31) *Jánosnak van két gyereke.*

Jelentéstani szempontból az jelent problémát, hogy a (31) alatti mondat miért implikálja többnyire mégis azt, hogy Jánosnak legalább két és legfeljebb két gyereke, azaz, pontosan két gyereke van. Az az állítás, hogy a 'legalább kettő'-höz adódó 'és legfeljebb kettő' jelentéskomponens csupán implikátúra, azzal bizonyítható, hogy bizonyos pragmatikai feltételek esetén törölhető. Hiányzik például az implikátúra, ha egy intézet dolgozói az alábbi körlevelet kapják:

- (32) *Akinek van két gyereke, az kaphat üdülési csekket.*

E levél olvastán azok is bátran jelentkezhetnek üdülési csekkért, akiknek három, négy vagy annál is több gyerekük van. Azt, hogy efféle pragmatikai támogatás híján a *két gyereket* 'pontosan két gyerek'-nek értjük, GRICE mennyiségi maximájából (Logic and conversation. In: P. COLE – J. L. MORGAN szerk., Syntax and Semantics 3: Speech Acts. Academic Press, New York, 1967/1975.) szokták levezetni (I. L. R. HORN, On the semantic properties of logical operators in English. PhD dissertation, UCLA, 1972. és S. C. LEVINSON, Pragmatics. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.). E maxima azt mondja ki, hogy közlésünket annyira kell informatívá tennünk, amennyire az adott közlés célja megkívánja. Ha Jánost azzal a mondattal jellemezzük, hogy *Jánosnak van két gyereke*, pedig tudjuk, hogy három is van neki, az indokoltnál kevésbé vagyunk informatívak. Ha azonban arról van szó, hogy például jár-e Jánosnak a két- és többgyermekeseknek megítélt üdülési csekk, éppen

elég információt közlünk róla akkor is, ha csak annyit mondunk, hogy *Jánosnak van két gyereke*.

5. A határozatlan számnévi módosítók. – Az az általánosítás, hogy egy n számnévi módosító elem a természetes nyelvben ' n vagy több; legalább n ' jelentésű, a határozatlan számnevekre is áll, vö.:

- (33) a) *A tüntetésen sok diák megjelent.*
 b) *A tüntetésen sok diák jelent meg.*

A (33a) alatti mondat *sok diák* kifejezése partitív értelmű; a mondat azt fejezi ki, hogy a diákok (egy adott, releváns diákalmaz) nagy része megjelent a tüntetésen.

Az, hogy mi számít egy diákalmaz nagy részének, pragmatikai tényezők függvénye. Vö.:

- (34) a) *Ma sok diák eljött az órámra.*
 b) *Ma sok diák elbliccelte az órámat.*

A *sok diák* kifejezés ugyanannak a diákalmaznak valószínűleg jóval nagyobb részalmazára utal (34a)-ban, mint (34b)-ben. Az a mérték, amelyhez képest soknak tekintjük a diákok egy adott részalmazát, más az óralátogatás és az órák elbliccelése esetében. Tételizzük fel, hogy egy adott helyen és időben, tekintve a diákok kiszolgáltatót helyzetét, sikeres akciónak számít, ha a diákok fele elmegy tüntetni. E helyzetben minden bizonnyal igaz a (33a) alatti mondat, ha a diákok 50%-a megjelent egy tüntetésen, de igaz akkor is, ha a diákoknak mind a 100%-a jelen volt. Ebből arra következtethetünk, hogy a nem fókuszpozícióban álló *sok* jelentése is kiterjeszhető felfelé; azaz a (33a) és a (34a, b) alatti mondatok *sok* eleme is úgy értendő, hogy 'legalább n ', más szóval ' n vagy több' – bármennyit is jelentsen n az adott helyzetben. A (33b) alatti mondat fókuszban álló *sok diák* kifejezése ezzel szemben egyszerűen csak azt jelenti, hogy a tüntetésen megjelent diákok száma nagy (l. SZABOLCSI ANNA, *Strategies for scope taking*. In: Uő. szerk., *Ways of Scope Taking*. Kluwer, Dordrecht, 1997.). E mondat nem utal egy adott diákalmaz meghatározott részére – ezért nem is egészíthető ki úgy, mint ahogy a (33a) alatti mondat a (35a) alatti példában. E mondat (33a)-nak megfelelő első tagmondata a diákok egy részalmazára, második tagmondata pedig a többi diákra, azaz a diákok kiegészítő részalmazára vonatkozik. (35b) viszont értelmezhetetlen, hiszen első tagmondata nem utal rá, hogy a sok diák valamely nagyobb diákalmaz része volna; ezért kiegészítő részalmazáról sincs szó, melyre a második tagmondatot vonatkoztathatnánk.

- (35) a) *A tüntetésen sok diák megjelent, sok nem jelent meg.*
 b) **A tüntetésen sok diák jelent meg, sok nem jelent meg.*

Képzletben állítsuk sorba a diákokat! A diákok sora skálaként is felfogható. A skála legelső fokát az első diák, második fokát az első két diák, harmadik fokát az első három diák jelenti, és így tovább; a skála legfelső fokát pedig a teljes diákalmaz alkotja. A nem fókuszpozícióban álló, partitív értelmű *sok diák* kifejezés olyan részalmazra vonatkozik, mely jelöletlen esetben valahol a skála közepe és teteje közötti tartományban található. Elvileg akár a skála maximumára is érhető – ha a (35a) alatti mondatban nem is, hiszen ott a 'sok diák' által kijelölt skálaszakasz körülbelül ugyanakkora kell, hogy legyen, mint a skála kiegészítő szakasza, maradéka. Ennek fényében a (28) alatti megfigyelést kiterjesztjük a skáláris módosítók egész osztályára (l. 36).

(36) Egy n skaláris módosító jelentése a természetes nyelvben: 'legalább n ; n vagy több'.

A (36) alatti általánosítás a skálák természetéből következik. Ha magunk elé képzelünk egy növekvő skálát, például egy centiméterszalagot, azon egy adott skálaérték – például 70 cm – a skála alsóbb értékeit is magában foglalja, így a 70 cm-es skálaszakaszra tett állítás a rövidebb skálaszakaszokra is igaz lesz. Azaz, ha van otthon 70 cm piros szalagom, akkor van otthon 30 cm piros szalagom is. Megfordítva a nézőpontot: ha van otthon 30 cm piros szalagom, akkor lehet otthon akár 70 cm piros szalagom is; tehát a *30 cm piros szalag* 'legalább 30 cm', '30 cm vagy több' piros szalagot jelent.²

A (36) alatti általánosítás nem vonatkozik a *pontosan*-tól módosított skaláris elemekre. A *pontosan* éppen arra szolgál, hogy az általa módosított skaláris elem jelentésének felfelé való kiterjesztését meggátolja; azt fejezi ki, hogy az általa módosított n jelölte skálaszakasz nem része egy nagyobb skálaszakasznak.

Mint korábban megfigyeltük, egy skaláris elem jelentése akkor sem terjeszthető ki felfelé, ha a skaláris kifejezés fókuszpozícióban áll. Lentebb amellet fogok érvelni, hogy ez a fókuszjelentésből következik. Azaz:

(37) A fókuszpozícióval együtt járó 'kimerítő azonosítás' funkció egy n skaláris módosító jelentését 'pontosan n '-re szűkíti.

6. A kétirányú skálák negatív tartományába eső skaláris módosítók. – Következő lépésként vizsgáljuk meg a *kevés diák* kifejezés lehetséges jelentéseit és szórendi pozícióit!

(38) a) **A tüntetésen kevés diák megjelent.*

b) *A tüntetésen kevés diák jelent meg.*

Kísérreljük meg a *kevés diák* kifejezést is a *sok diák*-hoz hasonlóan értelmezni! A *kevés diák* és a *sok diák* felfogható ugyanazon skála alsó és felső tartományába eső értékeknek. Ekkor a skálát kétpólusúnak, középtől pozitív és negatív irányba terjedőnek tekintjük. Nem egyirányú, növekvő skálának látjuk tehát, mint amilyen például a pozitív egész számok

² Az olyan determinánst, mely esetében az általa módosított főnévi kifejezés extenziójának növelése nem változtatja meg az őt tartalmazó mondat igazságát, a szemantikában 'balról monoton növekvő'-nek nevezik. Ilyen balról monoton növekvő determináns például a *sok*. Ezt az alábbi mondatpár segítségével ellenőrizhetjük:

(i) *Sok külföldi vendég érkezett.* → (ii) *Sok vendég érkezett.*

Ha az érkező külföldi vendégek száma sok, akkor az érkező vendégek teljes halmaza (a belföldieket is hozzávéve) is sok lesz, tehát (i)-ből következik (ii). Ez a típusú monotonicitás a *sok* nem-partitív jelentésére jellemző. A skaláris elemek jelentésének felfelé való kiterjeszhetősége is egyfajta 'balról monoton növekvő' jelleg; az ilyen monotonicitás azonban nem azonos az (i)–(ii) alatt bemutatott típusal. Az utóbbi esetben a skaláris elemtől módosított főnévi kifejezés extenziójának a skála mentén való növeléséről van szó. A kétféle monotonicitás olykor ugyanazon determináns esetében is eltérő irányú. Például a *legtöbb* a szokásos értelemben véve balról monoton csökkenő, hiszen az őt tartalmazó mondat igazsága akkor nem változik, ha az általa módosított főnévi kifejezés extenzióját csökkentjük. L. (iii)–(iv):

(iii) *Legtöbb diák vonattal érkezett.* → (iv) *Legtöbb elsős diák vonattal érkezett.*

Ugyanakkor a *legtöbb diák* egy skálán értelmezve megengedi jelentésének felfelé való kiterjesztését. Az (v) alatti mondat akkor is igaz lesz, ha minden diák tud biciklizni:

(v) *Legtöbb diák tud biciklizni.*

skálája, mely 1-től csak egy irányba, felfelé terjed. E kétpólusú skálán a *kevés diák* kifejezés a diákok olyan részalmazát jelöli, mely a skála alsó, negatív tartományába esik. Ha e kifejezés nem fókuszpozícióban állna, ha tehát (38a) helyes volna, akkor a (36)-os általánosításnak megfelelően 'kevés vagy több diák'-ot jelentene, azaz értéke kiterjeszthető volna a skálán felfelé. A *kevés diák* jelölte részalmaz felsőbb értékekkel való helyettesítésekor viszont előbb-utóbb beleszűsznánk a skála felső, pozitív felébe, a *sok diák* jelölte részalmazok tartományába! Ez nyilvánvalóan ellenkezne a beszélő szándékával. Az sem oldaná meg a problémát, ha a *kevés diák*-ot a skála azon részskáláján értelmeznénk, mely a 'közepes számú diák' értéktől lefelé terjed – hiszen ez esetben a *kevés diák* kifejezésről még mindig azt jósolnánk, hogy az őt tartalmazó mondat igaz marad, ha a diákok számát kevésről közepesre növeljük.³ Ki kell tehát zárunk az '*n* vagy több; legalább *n*' értelmezést; helyette a 'pontosan *n*', másként 'legalább *n* és legfeljebb *n*' értelmezésre van szükség. Ennek alapján a *kevés*-sel kapcsolatos általánosításunkat a következőképpen fogalmazhatjuk meg:

(39) A kétirányú skálák negatív tartományába eső skaláris módosítók esetében a 'legalább *n*'; '*n* vagy több' olvasat szemantikai ellentmondáshoz vezet.⁴

Ilyenkor tehát meg kell akadályozni a skaláris módosító jelentésének felfelé való kiterjesztését. Ennek módjára a (37) alatti általánosításból következtethetünk. Azaz:

(40) A valamely kétirányú skála negatív értékét jelölő kifejezést fókuszpozícióba kell vinni.

Érdekes módon az *egy kevés*-től módosított NP – a *kevés*-től módosított NP-től eltérően – megengedi jelentésének felfelé való kiterjesztését, és ennek megfelelően nem is kell fókuszpozícióba kerülnie. Hasonlítsuk össze az alábbi példapárt!

- (41) a) János KEVÉS ANGOL SZÓT felejtett el.
b) János egy kevés angol szót elfelejtett.

A János által tudott – tehát az adott szövegösszefüggésben releváns – angol szavak skáláján a (41a)-beli *kevés angol szó* csak egy alacsony értéket jelölhet. (41b) esetében viszont egyáltalán nem biztos, hogy alacsony értékről van szó; az *egy kevés* jelentése tehát kiterjeszthető felfelé!

³ Valójában a negatív irányba terjedő skálák esetében nem a felsőbb értékek implikálják az alsóbbakat, hanem az alsóbbak implikálják a felsőbbeket – hiszen ha például valakinek van 100 ezer Ft adóssága, akkor van neki 50 ezer Ft adóssága is. A negatív skálák döntő módon nem különböznek a pozitív skáláktól – hiszen nézőpontunkat a skála irányához igazíthatjuk. A problémát a két irányba terjedő skálák jelentik.

⁴ A *kevés* a balról és jobbról is monoton csökkenő determinánsok közé tartozik. Egy módosítót/determinánsot akkor nevezünk jobbról monoton csökkenőnek, ha az általa módosított NP-re vonatkozó predikátum extenziójának csökkentése esetén az adott állítás igazságértéke nem változik. A *kevés* monoton csökkenő voltát az alábbi módon tesztelhetjük: Tételizzük fel például, hogy egy adott napon diákok vizsgáztak nyelvészetből, és egy részük jelest kapott. Ha igaz, hogy azon a napon kevés diák vizsgázott nyelvészetből, akkor annak is igaznak kell lennie, hogy azon a napon kevés diák vizsgázott jelesre nyelvészetből:

(i) *Kevés diák vizsgázott nyelvészetből.* → (ii) *Kevés diák vizsgázott jelesre nyelvészetből.*

Úgy tűnik, ez a fajta monotonicitás a *kevés* esetében is annak nem-partitív olvasatához kapcsolódik; számunkra viszont a *kevés* partitív jelentése releváns.

Az *egy kevés*-hez hasonlóan, tehát összefoglaló kifejezésként viselkedik a többi *egy* névelővel összekapcsolódó negatív skaláris kifejezés, továbbá a *néhány, némely, némi, valahány, valamennyi, valamely* determinánst tartalmazó kifejezés is:

- (42) a) *Egy pár/egynéhány/néhány/némely/valahány/valamennyi diák megjelent a tüntetésen.*
 b) *Egy kissé/egy kicsit/némileg/valamennyire elszomorodott.*

E kifejezések pozitív irányba terjedő skálák alacsony értékeit jelölik; bennük az *egy* névelő, valamint *né-* és a *vala-* elem minden bizonnyal az egzisztenciális kvantor megnyilvánulása.⁵

7. A skaláris módosítók és a fókusz. – Arra tényre, hogy a skaláris implikátúra (azaz a 'legalább *n*' alapjelentéshez járuló 'és legfeljebb *n*' jelentéskomponens) megléte vagy hiánya összefügg a skaláris mondatrész információs szerkezetbeli szerepével, már többen is felfigyeltek – bár, minthogy megfigyeléseiket olyan nyelvekre alapozták, melyekben a magyartól eltérően nincs kötött fókuszpozíció, következtetések talán kevésbé egyértelműek mint a fenti, (36) alatti általánosítás. Már T. FRETHEIM is megállapította például (The effect of intonation on a type of scalar implicature: Journal of Pragmatics 1992: 1–30), hogy a norvégban a számnevek csak akkor 'legalább *n*' jelentésűek, ha a kontextusban már korábban is előforduló entitásra utalnak. Ha újként bemutatott entitásra, azaz fókuszra vonatkoznak, akkor jelentésük 'pontosan *n*' lesz. FRETHEIM fontos állítása, hogy skaláris implikátúráról valójában a nem-fókuszált számneves kifejezések esetében (tehát például a *Van két fiam* típusú példákkal kapcsolatban) beszélhetünk; azok esetében lehetséges – megfelelő pragmatikai feltételek esetén – az *n* számnévi módosító 'legalább *n*' jelentésének 'legalább *n* és legfeljebb *n*'-ként való értelmezése. A fókusz helyzetű kifejezések esetében (pl. *KÉT FIAM van*) a 'pontosan *n*' olvasat nem csupán lehetséges, hanem kötelező; nem gyenge, pragmatikai természetű implikátúra, hanem a jelentés része.

J. VAN KUPPEVELT (Inferring from topics: Linguistics and Philosophy 1996: 393–443) FRETHEIM megállapításait a nem számnévi skaláris elemekre is kiterjeszti. VAN KUPPEVELT FRETHEIMhez hasonlóan amellet érvel, hogy a fókuszban álló skaláris kifejezések 'pontosan *n*' olvasata nem lehetséges pragmatikai implikátúra, hanem szükségszerű szemantikai következmény. A mondatok információs szerkezete VAN KUPPEVELTnél kérdésekkel állapítható meg. A fókusz (illetve VAN KUPPEVELT szóhasználatában a „kielégítő komment”) nem más, mint teljesen egyértelmű, „specifikált” válasz arra az explicit vagy implicit kérdésre, mely az adott mondatot „előhívja”. Az olyan válasz, mely a feltett (vagy feltehető) kérdésre alternatív lehetőségeket is megad, nem „kielégítő”, tehát nem fókusz. Tekintsük az alábbi kérdést, és a rá adható kétféle választ:

- (43) a) *Mennyit keres János?*
 b) *Megkeres egy félmilliót havonta.*
 c) *Egy félmilliót keres havonta.*

⁵ Az ilyen, egzisztenciális kvantort tartalmazó kifejezések nem jobbról monoton csökkenők. Térjünk vissza előző tesztünkhöz; tételezzük fel, hogy egy adott napon diákok vizsgáztak nyelvészetből. Annak igazságából, hogy azon a napon néhány diák levizsgázott nyelvészetből, nem következik, hogy azon a napon néhány diák jelesre vizsgázott nyelvészetből (hiszen lehet, hogy csak egyetlen diák kapott jelest, vagy éppen egy sem).

A (43b) alatti mondat nem ad egyértelmű, azaz „kielégítő” választ a (43a) alatti kérdésre, hiszen az alternatívák számát nem szűkíti le egyre; János keresete csak további kérdés-felelettel állapítható meg pontosan. Más szóval, (43b) nem tartalmaz „kielégítő komment”-et. (43c) viszont egyértelmű, pontos választ ad (43a)-ra, benne a *félmilliót* fókuszként, azaz „kielégítő komment”-ként funkcionál. Minthogy a „kielégítő komment” egyetlen egyre szűkíti le a lehetséges válaszok körét, az 'n' vagy több' olvasatot 'n'-re pontosítja.

A magyar nyelv tényei alátámasztják VAN KUPPEVELT általánosítását; sőt, tekintve, hogy a magyarban a fókusz funkció egy meghatározott szerkezeti pozícióhoz köthető, az általánosítás pontosabb megfogalmazását teszik lehetővé. A magyar adatok világossá teszik, hogy a 'pontosan n' jelentés az azonosító fókusz szereppel jár együtt (mely a magyarban az ige előtti mondatpozícióhoz kötődik, kivéve a többszörös fókusz tartalmazó szerkezeteket, melyekben a második és minden további fókusz az ige után található).

A magyarra jellemző, szerkezeti pozícióhoz kötött fókusz jelentéstani jellemzésére R. HIGGINS (The Pseudo-cleft Construction in English. PhD dissertation, MIT, 1973.) és S. HUBER (Es-Clefts und det-Clefts. Zur Syntax, Semantik und Informationsstruktur von Spaltsätzen im Deutschen und Schwedischen. Almqvist and Wiksell International, Stockholm, 2000.) elméletét alkalmazom (l. még É. KISS, Focussing as predication. In: V. MOLNÁR – S. WINKLER szerk., Architecture of Focus. Mouton de Gruyter, Berlin, 2006.) – megjegyezve, hogy a HIGGINS–HUBER elmélet egyik alapgondolata már KICSKA EMIL 1902-es tanulmányában is megtalálható. Eszerint a fókusz logikai értelemben predikátum, melynek alánya a többi mondatrész által alkotott nyitott mondat. Így például a (44a) alatti mondat logikai szerkezete (44b)-nek felel meg. (A szóban forgó elméletekben fókuszként mindig a mondat valamely fő összevője szolgál, így a (44)-es példában a számnévtől módosított főnévi kifejezés és nem a puszta számnév.)

(44) a) János 15 PALACSINTÁT evett meg.

b) [alany *amit János megevett, az*] [állítmány *15 palacsinta*]

HIGGINS és HUBER teóriája szerint a fókusz alanyát alkotó nyitott mondat egy halmazt jelöl, a fókusz pedig referenciálisan jellemzi e halmazt, kimerítően felsorolva a halmaz elemeit és kizárva a halmazba nem tartozó hasonló jellegű alternatívákat. Skaláris kifejezések esetén az alternatívák a skála egyéb fokai. Így a (44)-es példa esetében a János által meg-evett dolgok halmaza a skála 15 palacsintából álló fokával azonos, a kizárt alternatívák közé pedig a skála egyéb fokai, például a 14 palacsintából álló, a 13 palacsintából álló, illetve a 16 palacsintából álló, 17 palacsintából álló fokok tartoznak. A megvezett skálafok magasabb fokkal való helyettesítésének tilalma az alternatívák kizárásából következik. Tehát az a tény, hogy a skaláris elemek értékének felfelé való kiterjesztése fókusz pozícióban nem lehetséges, következik a fókusz jelentéséből; külön kikötésére nincs szükség.

A magyar nyelv tényei alátámasztják FRETHEIM és VAN KUPPEVELT azon állítását, hogy az ún. skaláris implikátúra a fókuszpozícióban több, mint implikátúra; valójában jelentéstani következmény (a fókusz funkció következménye) – ugyanis semmilyen pragmatikai tény hatására sem törölhető. A *János 15 palacsintát evett meg* minden körülmények között azt jelenti, hogy János pontosan 15 palacsintát evett meg; a *15 palacsinta* semmilyen helyzetben sem jelenthet 16 vagy 17 palacsintát. Természetesen ilyen állításokat is tehetünk:

(45) a) János 15-nél több palacsintát evett meg.

b) János 15 palacsintát evett meg, sőt többet.

Azonban ezekben az esetekben sem a skaláris implikátúra (azaz a 'legalább 15' alapjelentéshez adódó 'és legfeljebb 15' komponens) törlődéséről van szó. (45a) esetében a János által megevett dolgok halmazát egy 15-nél valamivel nagyobb, pontosan meg nem határozott számú palacsintahalmazzal azonosítjuk. Nem terjesztjük ki tehát a jelentést felfelé, nem helyettesítjük a skála megjelölt fokát egy felsőbb fokkal; maga a megadott skaláris elem tartalmazza explicite a határozatlan „*n*-nél valamivel nagyobb” kifejezést. (45b) esetében a beszélő korrigálja önmagát.

8. A skaláris határozók. – Azok a határozók, melyek pozitív és negatív értelmű megfelelői összefoglaló és kirekesztő szórenddel járnak együtt, egytől egyig skaláris jelentésűek (ERNST 2002 *gradálisok*-nak, azaz egy adott fok-/mérték, mód vagy gyakoriság különféle értékeit jelölőknek nevezi őket). Azt a tényt, hogy a pozitív és negatív fok-/mérték, mód- és gyakorisági határozók eltérő szórendje e határozók skaláris voltából következik, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az egyéb típusú határozók is hasonlóan viselkednek, ha skaláris jelentésűek, például a *korán* és *későn* időhatározók is:

- (46) a) *János korán megérkezett.* (47) a) **János későn megérkezett.*
 b) *János korán érkezett meg.* b) *János későn érkezett meg.*

Ha viszont azok a határozóosztályok, melyek tagjai részint összefoglaló, részint kirekesztő szórenddel állnak, mind skaláris jelentésűek, rájuk is érvényes a skaláris elemek felfelé való kiterjeszthetősége (l. 36). Tehát egy skaláris fokhatározót, módhatározót vagy gyakorisági határozót tartalmazó igaz állítás is igaz marad akkor is, ha az általa jelölt skálafokot a skála valamely magasabb fokával helyettesítjük. Az is igaz a határozók esetében is, hogy ha kétpólusú skáláról van szó, mely pozitív és negatív értékeket (pl. *kevésbé–nagyon, rosszul–jól, ritkán–gyakran*) egyaránt tartalmaz, a skála alsó tartományába eső értékek magasabb értékkel való felcserélése jelentéstani anomáliához vezethet, hiszen ezáltal egy negatív érték a vele ellentétes pozitív jelentéstartományba csúszhat át, például a *kevésbé*-ből *nagyon* lehet, a *ritkán*-ból pedig *gyakran*. A negatív és pozitív tartományra osztható skálák negatív tartományában egy megjelölt érték magasabb értékkel való helyettesítésének lehetőségét tehát a határozók esetében is ki kell zárni, s ennek eszköze itt is az adott skaláris elem fókuszba való emelése. Tekintsük ismét korábbi példáinkat!

- (48) a) *János nagyon elkésett.*
 b) *János alig késett el.*

Tételezzük fel, hogy az *alig* és a *nagyon, teljesen* ugyanazon kétirányú skála fokozatait jelölik. A skála pozitív tartományába eső *nagyon* – a (36) alatti általánosításnak megfelelően – megengedi, hogy az általa jelölt értéket egy nála magasabb értékkel helyettesítsük; így a (48a) alatti mondat nemcsak akkor lehet igaz, ha János egy egyórás előadásról 30 vagy akár 40 percet késett, hanem akkor is, ha csak az előadás végére érkezett, azaz, a lehető legnagyobb mértékben, teljesen elkésett. Az *alig* esetében viszont a beszélő szándékai ellenére való volna az általa jelölt skaláris érték magasabb értékkel való helyettesítése – hiszen ha az *alig* értékétől felfelé mozdulnánk el a skálán, előbb-utóbb a skála pozitív felébe, a *nagyon* tartományába jutnánk. Az *alig*-nak tehát azért kell fókuszpozícióba kerülnie, hogy kizárjuk a magasabb értékkel való helyettesítés lehetőségét.

Figyeljük meg a módhatározói példapárunkat is:

- (49) a) *János jól megoldotta a példát.*
 b) *János rosszul oldotta meg a példát.*

A *rosszul* és a *jól* értelmezésünkben ugyanazon skála negatív, illetve pozitív tartományában helyezkedik el. A skála pozitív tartományába, azaz a középponttól felfelé terjedő részkálába tartozó *jól* megengedi jelentésének felfelé, a maximumig való kiterjesztését; (49a)-t akkor is mondhatjuk, ha János tökéletesen oldotta meg a példát. A *rosszul* viszont nem helyettesíthető a skála felső, pozitív felébe eső értékekkel, nem cserélhető fel a *jól*-lal; tehát a *rosszul*-nak az ilyen helyettesítést kizáró fókuszpozícióban a helye.

Valójában a *jól* is állhat (akár egyedül, akár fokhatározótól módosítva) a fókuszpozícióban, és ilyenkor mást jelent, mint az igekötő előtti helyen:

- (50) a) *János elég jól kitöltötte a tesztet.*
 b) *János elég jól töltötte ki a tesztet.*

A két mondat jelentése közti árnyalatnyi különbség abban áll, hogy (50a) esetében az *elég jól* értéke kiterjeszthető fölfelé, (50b) esetében pedig nem. Ez az alábbi típusú szövegkörnyezetben válik világossá:

- (51) a) *János elég jól kitöltötte a tesztet. 100-ból 100 pontot ért el.*
 b) *??János elég jól töltötte ki a tesztet. 100-ból 100 pontot ért el.*

A (46)–(47)-es példabeli *korán*–*későn* pár esetében a *korán* viselkedik a skála pozitív pólusaként és a *későn* a negatív pólusként. A *korán* azt jelenti, hogy 'idejekorán', 'jókor', 'az elvárt időpont előtt'; a *későn* pedig azt, hogy 'az elvárt időpont után', azaz 'késve'. Akár negyedórával, félórával vagy egy órával a kezdés előtt érkezünk egy előadásra, korán érkezünk. A *korán* jelentése tehát az időpontok skáláján 'n időegységgel egy adott időpont előtt'-re utal, de *n* bármely *n*-nél nagyobb időegységgel is helyettesíthető, azaz jelentése valójában 'legalább *n* időegységgel egy adott időpont előtt'. A *későn* esetében viszont nem haladhatunk szabadon visszafelé az időpontok skáláján, hiszen előbb-utóbb elérjük a megadott időpontot, és a *korán* tartományába érünk.

Vizsgáljuk meg az alábbi két mondatpárt is!

- (52) a) *Csúnyán megverték.* (53) a) **Csúnyán kivasalta az inget.*
 b) **Csúnyán verték meg.* b) *Csúnyán vasalta ki az inget.*

Az (52) alatti mondatokban a *csúnyán* a *nagyon* szinonimája; a fok-/mértékhatározók kétirányú skálájának pozitív tartományába, a növekvő részkálába tartozó értéket jelöl. Ebből kifolyólag a jelentése 'legalábbis csúnyán'; ennek megfelelően (52a) akár olyan szituációban is igaz lehet, amikor valakit kis híján agyonvertek. (52b) tanúsága szerint a *csúnyán* a pozitív fok-/mértékhatározókhoz hasonlóan nem kerülhet fókuszpozícióba. Az (53) alatti mondatokban viszont a *csúnyán* egy kétirányú módhatározói skála negatív tartományába eső értéket jelöl. Ez az érték a (39)-es általánosításnak megfelelően nem helyettesíthető a skála magasabb értékeivel; ezért ennek a *csúnyán* határozónak fókuszpozícióban kell állnia, ahol az azonosítófókusz-funkció kizárja a *csúnyán* skaláris értékének valamennyi (a skálán akár lejjebb, akár feljebb található) alternatíváját.

Az összefoglaló és a kirekesztő értelmű fok-/mérték-, mód- és gyakorisági határozók eltérő szörendi viselkedésének magyarázata tehát abban rejlik, hogy az ilyen határozók skaláris jelentésűek, ezért rájuk is vonatkozik a (36) alatti általánosítás, mely megengedi, hogy

egy *n* skálafokot jelölő módosítót 'n vagy több'-ként értsünk, azaz felfelé kiterjesztett olvasattal társítsunk, s rájuk is vonatkozik, hogy a kétirányú skálák negatív tartományába eső kifejezések esetében ez szemantikai ellentmondáshoz vezet.⁶ Mint ahogy a *kevés* determinánst tartalmazó kifejezések esetében is, a (36)-os elvnek a kirekesztő határozókra való alkalmazását az ilyen határozók fókuszba emelésével kerülhetjük el, ugyanis az azonosítófókusz-funkció meggátolja a felfelé kiterjesztett olvasatot.

A fókuszba emelés és ezáltal a 'legalább *n* módon', 'legalább *n*-szer' típusú jelentés 'pontosan *n* módon', 'pontosan *n*-szer' típusú jelentéssé való változtatása a pozitív értelmű mód- és gyakorisági határozók esetében is lehetséges. A pozitív értékeket jelölő fok-/mértékhatározók viszont nem fókuszálhatók, azaz nem alkalmasak a logikai állítmány szerepére – amint ezt az (1b) alatti példa helytelensége mutatja. Ez talán azzal függ össze, hogy a fok-/mértékhatározóknak, például a *nagyon*-nak, *eléggé*-nek nincs abszolút jelentésük, azaz önmagukban nem határoznak meg egy skaláris értéket; csupán akkor értelmezhetők, ha az igei vagy melléknévi predikátum kijelöl számukra egy skálát. A gyakorisági határozókat az ismétlődések skáláján értelmezzük; így a *gyakran* azt jelenti, hogy 'sok (időben közeli) ismétlődéssel', a *ritkán* pedig azt, hogy 'kevés (időben távoli) ismétlődéssel'. A *jól* módhatározó egy színvonalbeli vagy minőségi skála, a *szépen* módhatározó pedig egy esztétikai skála magas fokára utal. A *nagyon* viszont nem állít elénk skálát; csak akkor használható, ha a predikátum maga skaláris, például:

- (54) a) *Éva nagyon elfáradt.*
 b) *Éva nagyon sírt.*

A *nagyon* (54a) esetében a fáradtság fokozatainak skáláján, (54b) esetében a sírásintenzitás fokozatainak skáláján jelöl ki egy-egy magas értéket. A *nagyon* tehát talán azért nem lehet fókusz, azaz logikai állítmány, mert nincs abszolút jelentése; csak más összetevők kifejezte skálákon értelmezhető. E magyarázat gyengéje, hogy nemcsak a pozitív, hanem a negatív értelmű fok-/mértékhatározóknak sincs abszolút jelentésük; az utóbbiak mégis fókuszálhatók, sőt kötelezően fókuszálандók. Jobb magyarázat híján azt feltételezem, hogy esetükben a (39)–(40) alatt megfogalmazott követelmény felülírja a fenti meg gondolást.

ERNST (2002.) elméletének keretében az is érthetővé válik, hogy a pozitív fok-/mértékhatározók és módhatározók, valamint az ige közé miért ékelődhet csak ige kötő; miért nem állhat közöttük fókusz. A fok-/mértékhatározó és a módhatározó kognitív-jelentéstani sajátóságainál fogva eseményeket módosít. A magyar mondatban az események kifejezésére a PredP kategória (azaz az ige kötővel vagy egyéb igemódosítóval kiterjesztett VP) szolgál. A fókusz képviselte felsőbb predikátum ezzel szemben nem eseményt, hanem kimerítő azo

⁶ Bár a monoton csökkenés/növekvés fogalmát determinánsokra szokták alkalmazni, valójában a határozókra is kiterjeszthető. Ha kirekesztő határozó esetében csökkentjük az általa módosított predikátum extenzióját, a mondat igazságértéke nem változik – teljesül tehát a monoton csökkenés kritériuma. Tétélezzük fel például, hogy János szokott úszni, hol hát on, hol mellen. Ha igaz, hogy János rosszul úszik, akkor az is igaz, hogy János rosszul úszik hát on. Ha igaz, hogy János ritkán úszik, akkor az is igaz, hogy János ritkán úszik hát on. Ha igaz, hogy János alig tud úszni, akkor az is igaz, hogy János alig tud hát on úszni. Az összefoglaló értelmű határozók esetében ezek a következtetések helytelenek, tehát esetükben nem monoton csökkenő (hanem monoton növekvő) határozókról van szó – hiszen abból, hogy János jól úszik, nem következik, hogy János jól úszik hát on; abból, hogy János gyakran úszik, nem következik, hogy János gyakran úszik hát on; abból pedig, hogy János nagyon tud úszni, nem következik, hogy János nagyon tud hát on úszni. A jövőbeni szemantikai kutatások feladata lesz megállapítani, hogy az e tanulmányban megfogalmazott általánosítások összefüggésbe hozhatók-e ezekkel a monotonicitási tulajdonságokkal.

nosztást fejez ki. Azonosító állítás fok-/mértékhatózóval, módhatózóval nem módosítható – hacsak nem a *pontosan*-nal (pl. *Pontosan JÁNOS késett el*). A gyakoriság viszont mind eseményeken, mind azonosító állításokon értelmezhető, ezért gyakorisági határozó csatolható mind PredP-hez, az igekötő elé, mind FP-hez, a fókusz elé.

9. **Összefoglalás.** – E dolgozatban amellett érveltem, hogy az összefoglaló és a kirekesztő értelmű kifejezések eltérő szórendi viselkedése, az utóbbiak számára kötelezően előírt fókuszpozíció a számnévi módosítók értelmezésének törvényszerűségeiből érthető meg. Egy *n* számnévi módosító alapjelentése a természetes nyelvben 'legalább *n*' – még akkor is, ha GRICE (i. m.) mennyiségi maximájának megfelelően (*Légy annyira informatív, amennyire az adott helyzet megkívánja!*) a 'legalább *n*' alapjelentéshez gyakran egy ún. skaláris implikátúra is társul, azaz a 'legalább *n*'-t 'legalább *n* és legfeljebb *n*'-ként, másként 'pontosan *n*'-ként értjük. A számnévi módosítók e közismert jelentéstani tulajdonsága a skalárisnak nevezett, azaz egy skála valamely fokát jelölő módosítók egész osztályára jellemző. Tehát bármely *n* skaláris elem értelmezhető 'legalább *n*'-ként; más szóval egy *n* jelölte skálafokra utaló igaz mondat akkor is igaz marad, ha *n* értékét az adott skála bármely *n* feletti fokával helyettesítjük. Például az, hogy *Péter sok pénzt elkártyázott*, akkor is igaz, ha Péter minden pénzét elkártyázta.

Az olyan skaláris elemek esetében, melyek egy kétirányú skála negatív tartományába esnek, értékük felfelé való kiterjesztése szemantikai ellentmondáshoz vezet. (Így például az, hogy *Péter kevés pénzt kártyázott el*, nem lehet igaz akkor, ha Péter sok pénzt kártyázott el, netalán minden pénzét elkártyázta.) Egy skaláris elem értékének felfelé való kiterjesztése az adott skaláris elem fókuszpozícióba való emelésével akadályozható meg. A fókusz lényegében azonosító predikátum, mely referenciálisan jellemzi a fókusz alanyául szolgáló nyitott mondat jelölte halmazt, kimerítően felsorolva a halmaz elemeit és kizárva a halmazba nem tartozó hasonló jellegű alternatívákat. Skaláris kifejezések esetén a kizárt alternatívák a skála egyéb fokai.

Az összefoglaló és a kirekesztő értelmű fok-/mérték-, mód- és gyakorisági határozók is skaláris jelentésűek. Az összefoglaló értelműek esetében a magasabb skálafokkal való helyettesíthetőség, azaz a 'legalább *n* fokban', 'legalább *n* módon', 'legalább *n* gyakorisággal' jelentés nem okoz szemantikai ellentmondást. A kirekesztő értelmű határozók egy kétirányú skála negatív tartományába esnek, ezért esetükben a 'legalább *n*' értelmezést a határozó kötelező fókuszba emelésével ki kell zárni.

É. KISS KATALIN

Explaining the word order of inclusive and exclusive expressions

The paper aims to account for the fact that negative adverbials of manner, degree, and frequency (the so-called exclusive expressions) are obligatorily focussed, unlike their positive counterparts (the so-called inclusive phrases). The behaviour of inclusive and exclusive adverbials is understood on the basis of the behaviour of noun phrases containing a numeral modifier. It is shown that an expression like *3 children* can mean '3 or more children' in every sentence position except the focus slot. This well-known semantic property of numeral quantifiers holds for the whole class of scalar modifiers. That is, if *n* is a scalar element, it can be understood as '*n* or more'; hence a sentence involving *n* remains true also if the value of *n* is replaced by a higher value (e.g. the sentence *I have read five books* remains true also if I have actually read ten books). It is argued that in the case of scalar elements in the negative domain of a bidirectional scale, the replacement of the value of *n* with a higher value may result in a semantic anomaly (thus in the case of *I have read few books* the value of *few*

cannot be replaced with the value of *many*). The replacement of the value of a scalar element with a higher value can be prevented by the focussing of the scalar element, given that focussing involves the exclusion of all alternatives but the one named by the focussed phrase. This is why exclusive adverbials, also representing scalar expressions, must be focussed.

KATALIN É. KISS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *-val/-vel* rag eredetéhez

2001-ben jelent meg BERECKZI GÁBOR tollából „A *-val/-vel* rag eredete” című írás (MNy. 96: 206–9). A mintaszerűen logikus és következetes érvelésű tanulmány kezdetként bemutatja a kérdés tudománytörténetét, majd SIMONYI ZSIGMOND véleményét elfogadva, azt részletesebben kifejtve fogalmazza meg saját álláspontját. Nézete szerint a kérdéses rag egy protouráli *pālā* 'halb, Hälfte, Seite' (magyar *fél*) szóból származik. BERECKZI álláspontja nem részesült kritikai reflexióban, s talán emiatt is emelte be e véleményt a „Magyar nyelvtörténet” (szerk. KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC, Bp., Osiris, 2003.) alaktani fejezetének szerzője, SÁROSI ZSÓFIA mint e rag eredetére nézve vagylagos magyarázatot (171).

Ha a BERECKZI által összeállított tudománytörténeti listát nézzük, megállapítható, hogy az idézett nézetek, magyarázati kísérletek közül kettőnek van (illetőleg volt) jelentősebb elfogadottsága: MÉSZÖLY GEDEONÉnak, mely sajátos raghalmozásként kezeli a ragot, és SZINNYEI JÓZSEFÉnek, mely egy 'erő' jelentésű, több finnugor nyelvben hasonló gyökre mutató szóban véli megtalálni a rag eredetét. BENKŐ LORÁND meggyőzően cáfolta MÉSZÖLYT, s a SZINNYEITől megfogalmazott álláspont került be több nagy etimológiai szótárba is (hivatkozások: BERECKZI i. h. 207).

Ha valaki újat, az eddigieknél meggyőzőbbet akar elfogadtatni, be kell mutatnia az addigi vélemény tarthatatlanságát, gyenge pontját. Ezt teszi BERECKZI is: a SZINNYEI-féle magyarázat szerint a szóban egy spiráns vokalizálódik, s egy ilyenféle változás hosszú magánhangzót eredményezne. A *-val/-vel* ragban azonban mindig rövid a magánhangzó, s éppen ezért hangtani alapon nem fogadható el a f. *veki*-vel és társaival operáló magyarázat, állítja RÉDEI (NyK. 79. 1977: 203), s az ő nyomán BERECKZI. Másikat kell tehát keresni, s ezért kerül elő, számos további finnugor példával megfellelve az említett *pālā* mint lehetséges alap.

BERECKZI GÁBOR magyarázata hangtani és jelentéstani szempontból nem kifogásolható. Van azonban három olyan mozzanat, amelyben kételyeket kell megfogalmaznunk.

1. Az első rögtön BERECKZI, illetőleg RÉDEI kritikáját érinti. Ismeretes, hogy az önálló szói eredetű határozóragok korábbi életükben névutók voltak. Jól mutatja ezt, hogy amikor ma személyragozzuk őket, nem a ragot ragozzuk, hanem a rag megelőző állapotát mutató névutót. Ennek megfelelően mondunk *hozzám*-ot **hozom* helyett, *belőlem*-et **bőlem* helyett. S ugyanígy, a gyakran használt *velem* mellett elő-előfordul a korábbi alaknak tekinthető, és hosszú magánhangzót tartalmazó *vélem* is. Megtálálhatjuk Dóczy Ferenc 1511-es kötelezvényében: az iratban négyszer szerepel a *velük* szó, ebből háromszor így írva: *weelek* (Középkori leveleink. Szerk. HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS, Tankönyvkiadó, 1992. 39). Ezt nem tudom másnak olvasni, mint *vélek*-nek. További, hosszú *-é*-t tartalmazó középmagyar kori példákat hoz a TESz. is. A RMNyA. szerint a nyelvjárásokban több kutatóponpon is hosszú az első szótagi magánhangzó a *velem* és a *velük* szóban (vö. 1530. és 1531. térképlap). Vannak tehát ellenpéldák RÉDEI és BERECKZI kifogására.

2. Második kételyünk alaktani. A szerző összegzésében a következőt jelenti ki: „*-val/-vel* ragunk a PU **pālā* 'fél, oldal, társ' jelentésű szóból lett névutóból fejlődött, esetrag nélkül vagy esetraggal” (209). (Egy bekezdéssel feljebb azt írja, hogy ha volt is primer esetrag a szón, az nyomtalanul elenyészett.) Magyar nyelvtörténeti ismereteink szerint önálló szói eredetű névutóink szerkezete tő + primer

rag (T + R), illetőleg tő + birtokos személyjel + primer rag (T + J + R) lehetett (ZSILINSZKY: TNYt. 1: 442–3). A primer rag tehát hozzátartozik korai önálló szói eredetű határozóragjaink strukturájához. BERECZKI több finnugor nyelvből hoz példákat az általa ajánlott alapszó névutóként való használatára, de példái is mind primer határozóragosak. Az általa idézett névutók közül egyedül a mordvinból tud olyan példákat hozni, melyek CVCV típusúak, amelyekről elképzelhető, hogy primer rag nélküliek. [Nem lévén járatos a mordvinban, ZAICZ GÁBORTÓL kértem iránymutatást. Segítségét ezúton köszönöm meg.] Nos, abban a kérdésben, hogy az idézett *pál'a* (és változatai) tartalmaznak/tartalmaztak-e egy *-n* lokatívuszragot, vagyis a mai *l'* nem egy *ln* hangkapcsolatból alakult-e, megoszlik a kutatók véleménye. B. A. SZEREBRENNYIKOV (Istoričeskaja morfoložija mordovskih jazykov. Moskva, 1967. 249) és D. V. BUBRIH (Istoričeskaja grammatika erzjanskogo jazyka. Saransk, 1953. 52) szerint valaha volt egy *-n* lokatívuszrag is a névutó végén, ugyanakkor viszont a mordvin nyelv történetében nem szokás utalni *-ln* hangkapcsolatra (vö. legutóbb RAIJA BARTENS, Mordvalaiskielten rekenne ja kehitys. Helsinki, 1999. 51), mivel ilyen kapcsolat egyetlen ősi mordvin szóban sincs (vö. Statistik der uralischen Lautentsprechungen. Bp., 1991. 181). Összegzésként: rendszerszerűbbnek látszik, hogy a 'nál, -nél' jelentésű mDE *pele* névutó (KERESZTES, ChrMd. 70) végén eredetileg egy ősi (lokatívuszi) rag állt, de ez nem bizonyítható. Ugyanakkor viszont a rag esetleges hiányát nem erősítik más rokon nyelvek példái (és a magyar sem). Egyetlen rokon nyelv eltérően értelmezhető adatai tehát azok, amelyek BERECZKI véleményét támogatják... [Csupán ötletszerű felvetés: mivel BERECZKI idézett mordvin példái között a CVCV szerkezetűek mellett egy példa hozza a CVCV + *-n* formájú névutót is (*p'elən*), nem lehet-e az *-n* nélküli használatát a mordvinban is a magyar nyelvhasználatban az ómagyar kortól megfigyelhető *-n* törlésével (*-ban/-ben* helyett *-ba/-be*, vö. KISS-PUSZTAI szerk. i. m. 370) magyarázni?]

3. Harmadik megállapításunk a „van-e hasonló?” kérdésköréhez kapcsolódik. Fentebb azt állítottuk, hogy a rokon nyelvi példák és a korai magyar alakok nem igazolják a feltételezett pusztai tő > ragmorféma funkcionális változást. BERECZKI ezt azzal próbálja áthidalni, hogy ha volt is primer rag a *-val/-vel* végén, az „nyomtalanul elenyészett, ami a raggá vált névutóknál máskor is előfordul, pl. a *-ba/-be*, *-ra/-re* esetében” (209). Először is: ha a *-val/-vel* végén lett volna egy primer határozórag (esetleg egy latívuszrag) az a személyragozásnál biztosan előjönne (mint a *-hoz* esetében az *-á*). De csak a tövéghangzó jön elő (*velem*)! Másodsor: a *-ra* esetében nem tövéghangzó, tehát nem az alapszó része az *-a*, hanem latívuszrag. Ezt igazolja, hogy személyragozás esetén az egykori hosszú hang jelenik meg. Tévedés tehát a *-ra* végén levő *-a*-t nem primer ragnak tartani. A *-be* végén levő magánhangzó státusa igen bizonytalan, mivel a rövidülés folyamata nem dokumentálható („szabálytalan zsugorodás” – mondja BÁRCZI GÉZA a változásra: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 51). Az önálló szói eredetű határozóragok rendszerében azonban azt találjuk, hogy a konkrét helyviszonyt jelölő esetekben a rag végén álló primer rag többnyire ma is meghatározza a rag jelentését. Mivel a *-be* egyértelműen latívuszi jelentésű, akárcsak a *-ra*, okkal feltételezhetjük, hogy a szó végi *-e* latívuszrag, s nem az alapszó része.

Mindent összevéve: a kritika nem elég hatásos, ugyanakkor az állítások alaktanilag megkérdőjelezhetők. Talán jobb volna a nyelvtörténeti tankönyv következő kiadásából törölni az idézett vagylagosságot.

HEGEDŰS ATTILA

Megjegyzések a *-val/-vel* rag eredetvitájához

1. Nagy érdeklődéssel olvastam már öt évvel ezelőtt is BERECZKI GÁBORNak valóban „mintaszerűen logikus és következetes érvelésű” tanulmányát (l. a fenti értékelést), nemkülönben HEGEDŰS ATTILÁnak erre reflektáló írását a MNY. jelen számában a *-val/-vel* rag eredetéről. Igen jellemző a kérdés tudománytörténetére az, amit BERECZKI tanulmánya elején megemlít, hogy RÉVAI óta számos

tudós feszült neki a probléma megoldásának, de teljesen megnyugtató eredményre mégsem jutottak. A BERECKZI által felsorolt öt figyelmet érdemlő származtatásból mára csak azok a kísérletek maradtak talpon, amelyek önálló szóból, nem pedig toldalékformából indulnak ki. Már korábban megdőlt tehát MÉSZÖLYnek az *-l* ablatívuszra és FOKOSnak a határozói igenév képzőjére építő magyarázata. A legszélesebb elfogadásra a BERECKZI által 3. helyen említett SZINNYEI-féle magyarázat talált (vö. pl. MSzFE., TESz., EWUng., TNyt. stb., de elhárítja az UEW.). Az első helyen említett HUNFALVY-féle eredeztetést (< fi. *veli* 'fiútestvér' és lapp megfelelője) RÉDEI fejleszti tovább, a SIMONYITól felvetett ötletet (< cser. *wel* 'latus, pars, regio', lásd 2. helyen említve) BERECKZI támogatja meg számos rokon nyelvi példával a < PU **pälä* 'halb, Hälfte, Seite' (vö. m. *fél*) etimon alapján. RÉDEI magyarázata ellen BERECKZI emel kifogást, mondván: „magyarázatának egyedüli gyenge pontja a finn és a lapp szó elszigeteltsége az uráli nyelvcsaládon belül” (MNy. 2001: 207). HEGEDŰS ellenben BERECKZI gondolatmenetét bírálja, s bár nem vonja meg tőle az írása elején hangoztatott dicsérő jelzőket, a végkövetkeztetése mégis ez: „Talán jobb volna a nyelvtörténeti tankönyv következő kiadásából törölni az idézett vaglyagosságot”, azaz – ha jól értem – a közkeletű SZINNYEI-féle levezetés mellől a BERECKZI-féle alternatívát. Az írás azonban ezzel véget is ér: új magyarázat nem születik, marad a „termékeny bizonytalanság”. Új magyarázattal ugyan magam sem szolgálhatok, s talán egy későbbi alkalommal vissza is térek ehhez a témához, szeretném ezúttal néhány gondolattal segíteni az ismét megélelénkült diskurzust.

2. HEGEDŰS ATTILA három pontban fogalmazza meg azokat a kételyeket, amelyeket BERECKZI (ill. részben RÉDEI) érvelésének olvasása közben támadtak benne. Reflexióim első szakaszában ezekre kívánok röviden kitérni.

1. „Ismeretes, hogy az önálló szói eredetű határozóragok korábbi életükben névutók voltak.” – írja az első pont elején HEGEDŰS ATTILA. Ez igaz, sőt én itt is hangsúlyoznám, hogy a névutók előzménye határozószó, azoké pedig ragos névszó volt. BENKŐ például így összegzi a *-val/-vel* raggal kapcsolatos véleményét: „Így hát az *-l* ablatívusragos főnévből [*< *βey + -l – J. D.*] határozószón → névutón keresztül való raggá válás ez esetben sem lehet vitás” (ÁrpSzöv. 227). HEGEDŰS ATTILA következő megállapítása ugyanis, mely szerint „amikor ma személyragozzuk őket [ti. önálló szói eredetű határozóragjainkat], nem a ragot ragozzuk, hanem a rag megelőző állapotát mutató névutót”, felvet egy érdekes szófajttörténeti kérdést is: a személyragozás alapjául szolgáló szó státusa névutó vagy inkább határozószó, esetleg ragos névszó volt-e. Véleményem szerint csak az agglutinálódó, raggá váló **βeyl* fejlődéstörténetében van névutói fokozat, az önálló szói helyzetét megőrző, továbbragozott **βeyl* (vö. **βeylem*, **βeyled* stb.) leginkább határozószóként azonosítható. Továbbmenve ezt olvassuk: „Ennek megfelelően mondunk *hosszám*-ot **hozom* helyett, *belőlem*-et **bőlem* helyett”. A gondolat, hogy tudniillik a névmási személyragozásban az önálló szói előzmény domborodik ki, messzemenően egyetérthetünk. Szeretném azonban hozzáfűzni azt is, hogy ezek a ragozott alapszók sem kerültek el a hangváltozásokat, s bár igaz, hogy *bőlem* helyett *belőlem*-et mondunk, *bennem* helyett viszont nem mondunk *belenem*-et, jóllehet ez lenne a teljesebb, „szabályosabb”. A rendszer ugyanaz, de a változás mértéke és üteme eltér az ablatívusz és lokatívusz viszonylatában (az okok közismertek, összefüggenek az adott alakok frekvenciájával). – A „gyakran használt *velem* mellett elő-előfordul a korábbi alaknak tekinthető, és hosszú magánhangzót tartalmazó *vélem* is” – írja tovább ugyanott HEGEDŰS ATTILA. Kései ósmagyar példái és a nyelvjárásokra történő utalások teljesen korrekték, mindazonáltal továbbra is óvatosságot követel annak a kinyilvánítása, hogy a *vélem* alak a rag önálló szói előzményének történetében mihez képest „korábbi”, és a magánhangzó hosszúsága mivel magyarázható. Nem zárható ki ugyanis az egyszerű hangsúlyos nyúlás sem, hasonlóképpen a *nekem* > *nékem* esetéhez. Ha viszont igazolható lenne, hogy a *vélem* *é*-jének hosszúsága nem (csak) nyúlás eredménye, hanem egy spiráns vokalizálódásával előállott kettőshangzó folytatása, akkor gyengülne a SZINNYEI-féle magyarázatot érő kritika, amely az alapnyelvi *k*-t folytató *y*-vel szemben csak rövid magánhangzót regisztrál a ragban és előzményében. Kérdés tehát továbbra is, hogy ha egy ósmagyar **βeyl*-ből vezetjük tovább a fejlődést, milyen módon magyarázzuk a spiráns eltűnését, illetőleg átalakulását.

Az idevágó hangtörténeti kérdések feszegetése helyett HEGEDŰS ATTILA a továbbiakban inkább BEREZCKI felvetéseinek alakított történeti részleteivel foglalkozik. Mielőtt követnénk őt ebben a gondolatmenetben, térjünk vissza az előző bekezdés végén nyitva hagyott kérdéshez: mi történhet egy ősmagyar **βeyl* szóalak spiránsával, vezet-e hangtörténetileg „kikövezett” út a *velem*, *veled* stb. sorozat, illetőleg a *-vel* rag irányába. Nos, az egyik kétségtelenül számba vevendő lehetőség a **βeylem* > *vejlem* > *vélem* „klasszikus” levezetés. Gyengéje az, hogy az eredményeképpen létrejött *vélem* végig periferikus helyzetű a magyar nyelvtörténetben a *velem*-hez képest, nem beszélve arról, hogyha a *velem*-et a *vélem*-ből vezetjük le, hangsúlyos szótagban levő hosszú magánhangzó rövidülésével kellene számolnunk, ami jóval ritkább, mint az itt bekövetkező nyúlások.

További kérdésünk az, hogy eltűnhet-e egy spiráns anélkül, hogy „nyomot hagyna” maga után – például vokális formájában? A kérdésre szerintem igenlő válasz adható, nemcsak a már számon tartott ritkább esetekben (pl. a mássalhangzó-torlódásoknál). Az első lehetőség, amire utalni szeretnék, az agglutinálódó **βeyl* szóvégeinek átalakulása, amely folyamatra – más összefüggésben – HEGEDŰS is utal, BÁRCZI nyomán „szabálytalan zsugorodás”-ról beszélve (pl. a *-be* rag kapcsán). Egy **βeyl* > *-vel* változás tehát ennek az ismert folyamatnak az egyik példája is lehetne. Fejtetésünk azonban akkor vinne méginkább előre, ha kijelenthetnénk, hogy egy „magánhangzó + γ/β spiráns + mássalhangzó” hangsorból nemcsak agglutinálódó szóelemben tűnhet el nyom nélkül a spiráns. Jómagam akkor szembesültem ezzel a kérdéssel először, amikor a Tihanyi Alapítólevél *itu rea* szórványát elemezve arra a megállapításra jutottam, hogy ebben a névutós szerkezetben az *itu* nemigen lehet más, mint az *itó* 'ítató' szó *ituy* ~ *itoy* korabeli alakjának „spiránst veszített” formája, ahol a szóvégi spiráns eltűnésében az agglutinálódó névutó első mássalhangzója is szerepet játszott (l. JUHÁSZ, eri *itu rea* [Ómagyar helynévi nyomokon]. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA – LACZKÓ KRISZTINA szerk., Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp., 1992. 124–30). Más lehetőségek felvetése mellett analóg jelenséggként hoztam fel az erdélyi *Disznajó* (< *disznay* ~ *gyisznay* 'disznó' + *jó* 'folyó') és a három *Sajó* (< *saβ* 'só(s)' + *jó* 'folyó', vö. FNEsz⁴.) helynévi példáját, ahol a γ/β spiránsok úgy tűntek el, hogy hangkörnyezetük nem változott meg. Ebbe a körbe tartozik még a *jó* 'folyó' helynévi összetételei közül a *Hejő* is, amely a *heβ* 'hő, meleg' és a *jó* összetételéből alakult. Ide kívánczik persze, hogy a *Hejő* mellett létezik *Héjő*, sőt *Hájó* is, illetőleg hogy a *Sajó* víznevek régi adataiban a *Soujou* ~ *Sójó* stb. formák is jelen vannak, amelyek a „hagyományos”, vokalizációs út meglétere is következtetni engednek. A szavak hangtörténete tehát nem egyvonalú: tétől és időtől nem független folyamat.

A későbbiek során igyekeztem adatokat találni arra, hogy egyéb szavakban: ígékben, közfőnevekben stb. előfordul-e a két rokon spiráns, a γ/β „nyomtalan” eltűnése. Néhány lexémán kívül a *-val/-vel* rag története és az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék története szolgáltatott rá számba vehető példát. BEREZCKI GÁBOR tanulmányának olvasásakor vettem újra elő a kérdést, amikor is rábukkantam HORGER ANTALnak egy a Magyar Nyelvben 1927-ben megjelent tanulmányára, melynek címe: „Sajó és társai” (23: 497–502). Meglepve olvastam, hogy HORGERt ugyanezek a főbb gondolatok foglalkoztatták cikkének megírása közben, s bár szerzteágazó kérdésfeltevésében sokfelé elkalandozik, és egyes etimológiai fölött is eljárt az idő (sőt a *-val/-vel* raggal sem foglalkozik), mégis sikerül neki egy tétel többé-kevésbé igazolnia. Eszerint létezhetett olyan kisebb hatókörű hangváltozás, amely a szóban forgó spiránsokat (ő főleg a γ -ról beszél), illetőleg a belőlük fejlődött félhangzókat magánhangzó után és mássalhangzó előtt nyomtalanul eltüntette; l. pl. *tey-het* > *tehet*, *iy-tat* > *ítat*, *tey-nék* > *tenék* > *tennék*, miközben természetesen elismeri, hogy a *tétel*, *tégy* stb. alakokban nem ez a hangváltozás érvényesült. Egyéb példái között szerepel többek között a *vitat* (< *βiβtat* vö. *vi* ~ *viv*), *jöhet*, *jön* (< *jöβhet*, *jöβn* vö. *jő* : *jövök* stb.), *budákol* (a *búvik* származéka), a *halyag* (a *hólyag* változata), a *sató* ~ *satú* (a *sajtó* változata), vagy a *tulok* szó, amely hangtörténeti problémák miatt azóta kikerült a török etimológiák közül, de az *orv* megmaradt – azzal a megszorítással, hogy a szókezdő rövid mgh. problematikus a spirantikus előzményhez képest (vö. még hasonlóképpen *toyru*l (~ *tuyru*l) > *turu*l ~? *túru*l: LIGETI, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 70, ill. TESZ.).

Ismeretesek természetesen a felmerült problémákra egyéb, plauzibilis magyarázatok is (pl. a *lesz, tesz, vesz, hisz, visz* stb.-félék eredeti tövégi spiránsának a „morfematikai megelevenedésre” és ebből eredő elvonásra építő magyarázatai (vö. pl. ABAFFY: TNYt. 1: 50 stb.), illetőleg egyes etimológiák elkenései (pl. LIGETI i. h. és a TESz. szerint a régi okleveles adatok *Turul*-jait *Túrul*-ként is lehet olvasni), ennek ellenére érdemes lenne egy nagyobb kritikai adattárt összeállítani azokra a nyelvtörténeti példákra, ahol a γ/β spiráns etimológiailag biztos lábakon áll, mégis nyomtalanul tűnik el a „magánhangzó + spiráns + mássalhangzó” formációból. – Az elmondottak után vessünk még rövid pillantást HEGEDŰS ATTILA kritikájának 2. és 3. pontjára.

2. Ebben a szakaszban HEGEDŰS BEREZCKINEK azt a tételét kifogásolja, mely szerint ha volt is primer esetrag a magyar *fél* szó előzményéből agglutinálódott névutón, az nyomtalanul elenyészett. „Magyar nyelvtörténeti ismereteink szerint önálló szói eredetű névutóink szerkezete tő + primer rag (T + R), illetőleg tő + birtokos személyjel + primer rag (T + J + R) lehetett (ZSILINSZKY: TNYt. 1: 442–3). A primer rag tehát hozzátartozik korai önálló szói eredetű határozóragjaink struktúrájához. BEREZCKI több finnugor nyelvből hoz példákat az általa ajánlott alapszó névutóként való használatára, de példái is mind primer határozóragosak.” Ezek a kifogások valóban komolyan gyengítik a szóban forgó magyarázatot, sőt ezt megfejlélhetjük egy hangtani kérdéssel is: miért nem *felem, feled, fele* stb., tehát *f-es* szókezdetű a névmási határozószoói paradigma, amely általában jól őrzi az eredeti szókezdetűt?

3. „Harmadik megállapításunk a »van-e hasonló?« kérdésköréhez kapcsolódik” – írja HEGEDŰS ATTILA. Az analóg példaként felhozott *-ba/-be, -ra/-re* esete szerinte problematikus: „Először is: ha a *-vall/-vel* végén lett volna egy primer határozórag (esetleg egy latívuszrag) az a személyragozásnál biztosan előjönne (mint a *-hoz* esetében az *-á*). De csak a tövéghangzó jön elő (*velem*)! Másodszor: a *-ra* esetében nem tövéghangzó, tehát nem az alapszó része az *-a*, hanem latívuszrag. Ezt igazolja, hogy személyragozás esetén az egykori hosszú hang jelenik meg. Tévedés tehát a *-ra* végén levő *-a*-t nem primer ragnak tartani.” Egyetértek HEGEDŰS ATTILA első mondatával, miszerint ha egy latívuszrag lett volna a szó végén, az a névmási személyragozásban nagy valószínűséggel megmutatkozna, kb. így: *velém, veléd* stb. A helyzet azonban az, hogy – ha maradunk a SZINNYEI-féle magyarázatnál – nem kell keresgetnünk az „elenyészett” határozóragot, hisz az ott van: az *-l* ablatívuszrag formájában. Arra a kérdésre viszont, hogy a „*-ra* esetében nem tövéghangzó, tehát nem az alapszó része az *-a*, hanem latívuszrag”, nem adnék ilyen határozott választ. A „szabálytalan zsugorodáson” átment ragok egyrészt az idők folyamán elvesztették morfológiai áttetszőségüket, másrészt egyes elemek azonosítása sem mindig problémamentes. Ha a **hozá* :> *-hoz* :> *-hoz/-hez/-höz* fejlődési sort elfogadjuk, akkor azt is látnunk kell, hogy latívuszragok is áldozatul eshetnek a rövidülésnek. Nyelvjárástörténeti különfejlődés keretében például a *-ra/-re* „életrajzában” is elképzelhető hasonló, vö. *reá* > *-re* (l. az archaikus északnyugati nyelvjárásokban: *Nyitráre*), majd illeszkedéssel: *-re/-ra*. Ez a feltevés persze nem iktatja ki a az eliziót működtető fejlődési fővonal – (**royá* > **roá* >) *reá* > *-rá* > *-ra* > *-ra/-re* – létezését¹. A névmási határozószoói paradigmában viszont egyértelműen az *-á* latívuszrag őrződik meg: *reám* ~ *rám*, *reád* ~ *rád* stb. Ez a kettősség azt jelzi, hogy érdemes elválasztani az agglutináció hangtörténetét az önálló szói hangtörténetétől, miközben szem előtt kell tartani a kölcsönhatás esetleges analógiákat működtető szerepét is.

3. Zárásul azt mondhatjuk, hogy talán még mindig a SZINNYEI-féle magyarázat fejlesztésével juthatunk a legmesszebbre a *-val/-vel* rag eredetmagyarázatában. A kérdés azonban még tovább kutató, és addig is, míg a mostaninál határozottabb eredményre nem jutunk, mérlegelnünk kell a korábbi okfejtések használható elemeit, s ha lehetséges, újabb nyelvi anyagot kell bevonni a vizsgálatokba.

JUHÁSZ DEZSŐ

¹ Köszönöm KOROMPAY KLÁRA idevágó hasznos megjegyzéseit.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szergyia. A címül írt szót LÖKÖS ZOLTÁN (A szegedi paprikatermelés: Alföldi Tudományos Gyűjtemény 2: 187) jegyezte fel Szeged környékén: „Sok helyen használják szárításra a *szergyiát*. Röszkén *szélgviá*-nak mondják és nevét a *szél* szóból származtatják, mert igen szellős helyen állítják fel. A szergyia két egymástól 2,5-2 m. távolságra leásott kb. 2 m. magas rúdból áll, tetején vízszintesen fekszik a széggel vagy kötéllel odaerősített *paprikarúd*, a *körösztűd*. A *szergyia* leásott két karója az *aszokfa* (Szeged-Alsóváros) vagy *potos*, *putos* (Röszke)”. Érdekes, hogy a *szergyia* mellett Szegeden *szedriafa* ~ *szédriafa* 'a dohánypajtában elhelyezett vízszintes rúd, amelyre a dohányfüzéreket száradás végett fölgagatják' (SzegSz. 2: 461) alak is használatos. Ezt az alakot VECSEERNYÉS JÁNOS közlése alapján közli BÁLINT SÁNDOR, s hozzáteszi, hogy Sövényházán *szergyiafa* a neve.

Világos, hogy a *szedriafa* alak hangátvetés következtében keletkezett a **szerdiafá*-ból, amelyben a szóközépi *d* hang *gv*-re megy vissza. Ami a *szergyia* szó mellett használt *szélgvia* alakot illeti, ez nyilvánvalóan népetimológiai változat, amely a *szél* hatása alatt keletkezett a magyarban. Erre mutat LÖKÖS ZOLTÁN tudósítása is, amely szerint a *szergyiát* „igen szellős helyen állítják fel”.

Ha nem tévedek, a *szergyia* szó eddig nem szerepelt a magyar nyelvészeti irodalomban, s így eredete ez idő szerint ismeretlen. VÁSÁRY ISTVÁN „Two Old-Turkie Loan Words in Hungarian” (Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Bp., 1976. 239–47) című közleményében (241) hivatkozott LÖKÖS ZOLTÁN cikkére (i. m.), amelyben a *szergyia* szóra vonatkozó adatokról esik szó, de nem vette észre, hogy a *szergyiá*-ban és alakváltozataiban egy török szó rejtőzik.

Úgy látom, a szó etimológiai magyarázata nem okoz komoly nehézséget. Nem kétséges, hogy a török *sergi* szóval van dolgunk, s az sem vitás, hogy a szó szerbhorvát közvetítéssel került a magyarba. A török *sergi* szó a *ser*- 1. 'to spread out, or, to lay in order on the ground'; 2. 'to hang up in full length and breadt on a line' ige *-gi* (*-gi*) képzős származéka. A régi és mai törökben a *-gi* jól ismert deverbális nomenképző, amely leggyakrabban szerszámnevek képzésére szolgál. (Vö. JEAN DENY, Grammaire de la langue turque 573–6 [§ 868]; A. VON GABAIN, Alttürkische Grammatik 71–2 [§ 115]; C. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 106–8 [§ 60]; A. ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 5 [§ 66–8].) Ezek szerint a *sergi* jelentése 1. 'a platform, mat, or carpet, on which wares are set out for sale'; 2. 'a temporary stall for the sale of goods'; 3. 'a collection of such stalls, a kind of fair'; 4. 'an exhibition of the products of national industry'; 5. 'a public pay-office' (REDHOUSE 1054).

A törökből a *sergi* átment a szerbhorvátba: a szerbhorvát *sèrgija*, *sèrdija* 1. 'prostirač na koji se baca novac prilikom prekupljanja kakvil dobrovolnik priloga'; 2. 'mjesto gdje se što izlaže. Tako se u Visokom zvaoo trijem pred tabačkom radionicom gdje su tabaci sušili kožu' (ABDULAH ŠKALJIĆ, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo, 1966. 560). A török *sergi* szó átkerült a bolgárba is: bolgár *sergija*.

A török *sergi* szó magyar *szergyia* változata érdekes végződése tekintetében is. Tudjuk, hogy az *-ija* végződésű alakok szerbhorvát közvetítést mutatnak. Szerbhorvát közvetítésről tanúskodik pl. a magyar *csizmadia* 'Stiefelmacher' alak, amely a török *çizmecî* szóra megy vissza. A magyarban a *csizmadia* elhasonulással jött létre a *çizmadžija*-ból. A magyar *haramia* 'Räuber' alak is a szerbhorvát *haramia* átvétele. A *haramia* az arab *harami* szóra megy vissza. Ez a végződés nem ritkán került tárgyalásra a magyar nyelvészeti kiadványokban. Ezért azt hiszem, hogy felesleges több példát felsorolni rá.

Úgy látszik, annak idején Magyarországon komoly tevékenység folyt a dohánytermesztés terén. Ezzel kapcsolatban Szeged környékén gazdag szókészlet alakult ki. BÁLINT SÁNDOR szorgosan összegyűjtötte a Szegeden használt szavakat, illetőleg alakváltozatokat. Neki köszönhetjük a *topos* szót, amely 'oszlop, kerítésoszlop; a szergyia rúdját tartó, villaszerűen szétágazó akácfaoszlop' értelemben használatos. Ezenkívül Szeged környékén használták a *kölyök*, *kölök* szót 'kerítés, szergyia oszlopának megszilárdítására szolgáló, melléjük vert erős karó' jelentéssel. A *topos* mellett hallható a *potos* vagy *putus* 'ágas, dohányyszárító oszlop' értelemben. Manapság Szegeden a *potos* a fűszerpaprika szikkasz-

tására szolgál. Esős időben a szergyián szikkadó paprikafüzérek tetejére tesznek védelmül két, élénél fogva egymásra erősített hosszú deszkát, amelynek régies neve *koporsó*.

Közismert, hogy a dohány amerikai eredetű növény, amely a Balkánon keresztül terjedt el Magyarországon a XVII. században. Érdekes, hogy a *dohány* valószínűleg közvetlenül az oszmán-törökből került a magyarba. A török *duhan* név pedig az arabból származik, valószínűleg perzsa közvetítéssel. A török szó elterjedt a balkáni nyelvekben is. Később azonban a török szó elavult, és helyére a *tiütün* szó került, amely a *tiüt-* 'füstöl' ige származéka. Ebben a helyzetben érthető, hogy manapság Magyarországon a paprika- és dohánytermesztés területén használatban van egy török eredetű szó.

HASAN EREN

Gerzsenyő. Sárközy Gedeon, Barkaszó jegyzője írja 1865-ben: „északról egy nevezetes hely van, az ugy nevezett *Ger'senyei* hely (:praedium:): ez *Gersenyei* nevezetű falú volt, azon praediumot *Gersenyi* István kapta Leopold Királytól” (MIZSER LAJOS, Bereg megye Pesty Frigyes helységnévtárában 1864–1865. Nyíregyháza, Levéltári Évkönyv 11: 400). Abban igaza van a leírónak, hogy a praedium valaha falu volt, de Leopoldnál jóval régebbi: 1312-ben tűnik fel birtokosa nevében: „Kazmerius de *Kyrsan*” (GYÖRFFY 1: 542). E névnek eredetibb formája az 1211-ből adatható *Kersen* személynév lehetett (ÁSz. 459). Az ÁSz. (uo.) 1300-ban említ Zemplén megyében is egy *Kersen* nevű helységet. Ma már nem él, de a PESTY-féle leírás a Zemplén megyei Örös falu határában említ egy *Gerzseny* nevű határrészt. De térjünk vissza Beregre! A falu neve a XIV–XV. században – a helyesírás és elírt változatokat nem számítva: *Kirsanó* (Com. Bereg. 60, LEHOCZKY TIVADAR, Beregvármegye monographiája. Ungvár, 1881. 3: 268–9). Ez annyit is jelent, hogy az eredetihez képest a korban igen ritka (ám nem példa nélküli) elhasonulás történt, de a hangrend hamarosan helyreállt. A szó eleji zöngésedést (*Gersano*) 1480-tól lehet adatholni (Com. Bereg. i. h.). Az *-ó*, majd az *-ő* kicsinyítő képző lehet. LEHOCZKY szerint a község neve pataknevre megy vissza: „*Gerzsenő* másképp *Kirsanó* a *Kirsanya* pataktól [ti. kapta nevét]” (i. m. 1: 312). Lehet, de kevés a valószínűsége. „Hogy mikor pusztult el Gerzsenyő, bizonytalan; de valószínű, hogy a XVIII. század elején” (LEHOCZKY i. m. 3: 269); talán az 1717-es tatárjárás következményeként. Lakói szétszéledtek a megyében, hiszen a *Gerzsenyi* családnév az alábbi helyeken fordul elő: Barabás, Barkaszó, Bátyú, Beregsom, Beregszász, Borzsova, Csaroda, Déda, Harangláb, Hetven, Lónya, Munkács, Szemye, Tarpa, Vásárosnamény, Zápszony. A *Gerzsenyi* (Kirsanó-i) nemesi család már a XIV. században megvolt.

MIZSER LAJOS

Az Elefánt helynév eredetéről. 1. Nyitrától mintegy 13 km-rel északra, a Zobor-hegytől északnyugatra, egymás mellett fekszik az egykori Alsó- és Felsőelefánt, ma Lefantovce (Szlovákia). A falu egy köznemesi családnak lett a névadója (a névváltozatokat l. GYÖRFFY 4: 378–80: *Elefant*, *Elephanth*, *Elevanthe*). Egyházát Szent Márton tiszteletére szentelték (1268-ban említik először). 1369-ben Elefánti Dezső Felsőelefánton Keresztelő Szent János tiszteletére alapított pálos kolostort. A falu különleges és egyedülálló *Elefánt* nevére régen felfigyeltek. Bél Mátyás szerint a szicíliai leánykérő követséggel Magyarországra érkező és Kálmán királynak ajándékozott elefánt volt a névadás okozója (Notitia Hungariae Novae historico-geographica IV. Viennae, 1742. 408). A XIX. század végén az *Elefánt* és az *Olifant* hasonlósága miatt egymásból származtatták a neveket (KUBINYI FERENC: Turul 3. 1885: 176, TAGÁNYI KÁROLY: Nyitramegyei Közlöny 1887: 51. sz.). NAGY GÉZA felfigyelt arra, hogy az Olifánt a Roland mondában szerepel, és szerinte az itáliai eredetű Rátótok tették ismertté (PallasLex. 5: 840). KOROMPAY KLÁRA a ritka helynévadás eredetét kutatta (Középkori neveink és a Roland-ének. NytudÉrt. 96. Bp., 1978.; részletes adatolással és kutatástörténeti összefoglalással), s a Roland-ének három tulajdonnévének (*Roland* és kürtje, az *Olifant*, valamint társa, *Oliver*) hazai előfordulásait összegyűjtve a hős kürtjével, az Olifántal kapcsolta össze a helynevet. A falu újabban

a róla elnevezett köznemesi család történetének a feldolgozása miatt vált ismertté (FÜGEDI ERIK, Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Bp., 1992.).

Mivel állatokat jelölő pusztá köznevekből nem lettek helynevek (az állatnevekről a helynévadásban I. KISS LAJOS, Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveink: Nyr. 1989: 110–5), az *Elefánt* személynévi eredetét tételezték fel (KNEI ZSA ISTVÁN, A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei ... In: Uő., Helynév- és családnév-vizsgálatok. Bp., 2003. 216; ő nem írt az *Olifant*-ból való lehetséges származásról). A személynévadásban az állatnevek gyakoriak (PAIS DEZSŐ, Régi személynéveink jelentéstana. MNyTK. 115. Bp., 1966. 14–5). Noha az *Elefant* személynév az Árpád-korban valóban előfordul (FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Bp., 2004. [a továbbiakban: ÁrpSzt.] 274), ez még mindig nem magyarázza meg a különleges név eredetét. Ezért az *Olifant* > *Elefánt* változást tételezték fel: a személynévként használt eredeti irodalmi *Olivant* falunév *Elefánt*-ra változott volna (l. még KOROMPAY KLÁRA korábbi tanulmányait: *Olivant*: MNy. 1971: 187–94, *Elefánt*: MNy. 1973: 174–9; BERRÁR JOLÁN, Női neveink 1400-ig. MNyTK. 80. Bp., 1952.). Ez a vélemény rögzült (FNESZ.⁴, GYÖRFFY 4: 380, FÜGEDI i. m. 104, ÁrpSzt. 274 stb.). Mivel a Roland-ének e három tulajdonneve fellelhető az Árpád-kori személynévek között, ebből arra következtettek, hogy az eposz ismert volt Magyarországon. *Elefánt* falut 1113-ban említették először (GYÖRFFY: DHL. 1: 142, 1113. évi Zobori összeírás), ezért VAJAY SZABOLCS feltételezte, hogy a Roland-történetet már a XI. század végén valamilyen formában ismerték Magyarországon (A magyar Roland-ének nyomában: ItK. 1968: 334–6). Következtetései azonban – megalapozatlanságuk miatt – éles kritikát kaptak (KURCZ ÁGNES, Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp., 1988. 245, 162. jegyzet). Az *Elefánt* falunév korai előfordulása megkérdőjelezi, sőt felettebb valószínűtlenné teszi a név összekapcsolását bármilyen Kálmán uralkodása alatti eseménnyel: akár ajándék elefántról (BÉL MÁTYÁS), akár elefántcsont kúrtról (*Olifant*: VAJAY SZABOLCS), akár a Roland-ének *Olifánt*-jának a személynéven keresztüli hatásáról legyen szó. Az én véleményem az eddigi értelmezésektől eltér. Az *Elefánt* falunév valóban személynévi eredetű, de sem az állathoz, sem az agyarából készült kúrthoz, sem az *Olifant* személynévhez, következésképpen a Roland-énekhez sincs köze. Homonimiáról van szó egy tulajdonnév és egy köznévi esetében. A tulajdonnév azonban nem az állatot jelenti. A következőkben a helynév eredetének magyarázatára teszek javaslatot.

2. Az Afrikában és Indiában honos elefántot az ókorban jól ismerték: alakját és tulajdonságait is. Nagy Sándor és Hannibál harci elefántjai félelmet keltettek; később a cirkuszoknak és a vadászatot ábrázoló mozaikoknak gyakori szereplője (M. WELLMANN, *Elefant*. In: Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1905. Bd. 5: 2238–57, továbbá részletesen J. M. C. TOYNBEE, *Animals in Roman Life and Art*. London, 1973. 24–48). Az állat közismertségét jól mutatja, hogy Pompeiben kocsmacégerként falra festették (Sittius kocsmája a „vico del Lupanare”-n: *Corpus Inscriptionum Latinarum* 4: 806). A Földközi-tengert közrefogó Római Birodalom megszűnése után azonban Európa nyugati felében sokáig nem láttak elefántot. Ezért ha elefántot akartak ábrázolni, akkor az ismert előképekre támaszkodhattak, ezeket másolták. A kevesek által látható kőziratok mellett valamivel nagyobb közönségre számíthattak azok a keleti textilek, amelyeken elefántot ábrázoltak (l. A. MUTHESIUS, *Byzantine Silk Weaving ad 400 to ad 1200*. Vienna, 1997.; elefántos textileket Aachenben, Párizsban, Berlinben, Siegburgban, Washingtonban, Léonban, Liège-ben és St. Truidenben őriznek; l. 183, 197, 221, 235, 226, 232, 238, 234). A tudós írások állatallegóriái és meséi azonban nem jelentették az elefánt közismertségét. Hogy az állatról tudtak a középkorban, azt az elefántcsont faragványok és az agyarából készült kúrtok segítették elő.

Európában évszázadokkal a Római Császárság megszűnése után a szerencsések akkor láttak ismét elefántot, amikor Nagy Károlynak a Harun al Rasidhoz küldött első követségéből (797–802) Izsák zsidó kereskedő egy élő elefánt kíséretében tért vissza a császárhoz (MICHAEL BORGOLTE, *Der Gesandtschaft der Karolinger mit den Abbasiden und mit der Patriarchen von Jerusalem*. Münchner Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 25. München, 1976. 47–58). Izsák és az *Abul*

Abbas nevű elefánt 802. július 13-án érkezett meg Aachenba (venit Isaac cum elefanto et ceteris muneribus, quae a rege Persarum missa sunt, et Aquisgrani omnia imperatori detulit; nomen elefanti erat Abul Abaz; Annales regni Francorum ad A. 802). Az eseményt az írott források sora jegyezte fel. Érthető, mert az állat nagy látványosságnak számított (KARL HAUCK, Tiergärten in Pfalzberreich. Deutsche Königspfalzen Bd. 1. Göttingen, 1963. 45; itt a német császárok vad- és egzotikus állatairól is olvashatunk: 30–74). A krónikák az elefánt haláláról is megemlékeznek: „Pippinus rex filius imperatoris migravit, et ille elefas, quem Aaron imperatori miserat, subita morte periit” (Annales Xantenses 145). Szegény elefánt kimúlásának a helye (Lippenheim) arra mutat, hogy az uralkodó magával akarta vinni a normannok elleni hadjáratba (HAUCK i. m. 45–6). A nevezetes követségre, nemkülönben Abul Abbas elefántra 2003-ban kiállítással és három kötetes tanulmánygyűjteménnyel emlékeztek meg Aachenban (Ex Oriente – Isaac und der weisse Elefant. I–III. Aachen, 2003.). Az állat később is ritka, királyi ajándék volt: IX. Lajos elefántot ajándékozott III. Henrik angol királynak, és az arab kapcsolatokat ápoló II. Frigyes császár állatkertjében is élt elefánt (CH. HÜNEMÖRDER, Elephas: LexMitt. 3: 1810). Az elefánt kora középkori és későbbi európai megjelenéséről MOJZER ANNA írt összefoglalóan (Hanno, az elefánt: Művészettörténeti Értesítő 52. 2003: 237–46; a német császárok vadsparkjainak állatairól I. HAUCK i. m. 36).

Az elefántot az Árpád-korban tehát igen kevésbé ismerték. Tudós munkák, mint a Physiologus, foglalkoztak vele; Cosmas Indocopleustes, Apameai Oppianos, Nagy Szent Albert és Szentviktori Hugó írtak róla. Ritkán ábrázolták is, mint a Genesis teremtésillusztrációiban (CYNTHIA HAHN, The Creations of the Cosmos: Cahiers Archeologiques 28. 1979: 29, 34–5). Az egzotikus állat bizonytalan ismeretét jól mutatja, hogy az ófelnémet adatokban keveredik az elefánt és a teve megnevezése (I. MOLLAY KÁROLY, Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Nyelvészeti tanulmányok 23. Bp., 1982. 416, továbbá HEINRICH BECK, Elfenbein. In: Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Berlin–New York, 1989. Bd. 7: 141). A görög–latin *elephas*-ból egyrészt a ’teve’ jelentésű gót *ulpandus* (ófn. *olbenta*, ószász *olbunde*, stb.), másrészt az ófr. *olifant* és ófn. *elefant*, *helfant*, *elpfant* alakult ki (BECK i. m. 141, I. még ERDŐDI JÓZSEF: MNy. 1974: 84). CLAUDE SANDOZ szerint a gót *ulbandus* akkor keletkezett, amikor III. Gordianus császár perzsák elleni hadjáratában a gótok is részt vettek (Les noms latins de l’éléphant et le nom gotique du chameau: Latomus 48. 1989: 752–64, különösen 761).

3. Mivel az *Olivant* személy- és településnévként egyaránt előfordul Magyarországon, az *elefánt* köznévből pedig nem válhatott személynév, ezért feltételezték, hogy az *Olivant* tulajdonnév alakult át *Elefánt*-tá. E tekintetben azonban KOROMPAY KLÁRA nem tudott egyértelmű következtetésre jutni. Ennek oka az *Elefánt* helynév korai, 1113. évi előfordulása volt. Az állat a helynévadás indítékaként természetesen nem jöhet szóba. Az *elefánt* olyan széles körben, amely a helynévadást vagy a helynév népetimológiai változását (*Olifant* > *Elefánt*) elősegíthette volna, Magyarországon ismeretlen maradt.

Az *Elefánt* falunév a róla elnevezett köznemesi családot említő számos fennmaradt oklevél miatt jól adatolt (GYÖRFFY 4: 479–81). A Zobori összeírás nélkül azonban csak valószínűsíteni lehetne, hogy a helynévnek nincs köze az állatot jelölő személynévhez: legközelebb ugyanis majd csak másfélszáz évvel később (1253-ban) említik. Az 1113-as összeírás szerint „De villa Gimes est terminus quedam via, que ducit ad Elefant. De villa Elefant est terminus ville Sancti Yppoliti fornax” (GYÖRFFY: DHL. i. h.). A falunév több mint száz említése között egyetlen esetben fordul elő, hogy az Elefánti család egyik tagját, Mátyást, 1323-ban *de Olivanth*-nak nevezték (GYÖRFFY 4: 480, Anjoukori okmánytár 2: 7). Ez a viszonylag késői adat kétségtelenné teszi, hogy az *Elefánt* helynév nem alakulhatott sem Roland kürtjének *Olifant* nevéből (mint azt VAJAY SZABOLCS gondolta¹), sem az *Olivant*

¹ VAJAY mindössze három, tetszőlegesen kiválasztott névből következtetett az *Olifant* > *Elefánt* változásra: „1264: Olivant helynév, 1323: Mathias comes de Olivanth, 1331: nobilis de Elyfanth, etc.” (i. m. 335, 19. jegyzet). GYÖRFFY-nél azonban az 1264-es *Olivant* nem található meg.

személynévből (KOROMPAY), hanem fordítva történt. Elefánti Mátyás vagy az oklevél megfogalmazója az *Elefánt*-ot közelinek érezte az *Olifánt*-hoz és a hasonlóság alapján a kürtre asszociált, és így mintegy „latinra” fordította a falu nevét.

Hogy az *Elefánt* személy- és falunév nem származhat az *Olifant*-ból, azt az *Olivant* falunév változása mutatja. KOROMPAY KLÁRA öt olyan földrajzi nevet talált, amelyek az *Olivant*-ból származnak. Többről én sem tudok. Az okleveles adatokat a KOROMPAY KLÁRA munkája óta megjelent kiadványokkal kiegészítettem, felhasználva RÁCZ GYÖRGY „A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa” című két CD-ROM-ját (Bp., 2000., 2003.). Az adatok a következők:

1. Zél, másképpen *Olivánföldre* (Zala m., CSÁNKI 3: 125, KOROMPAY 1978. i. m. 46, Ot-11): Zél puszta, Hagyárosböröndnél. 1411: *predium Zyl al. nom. Oliuanfelde* (ZsigmOkl. 3: 180, Dl. 9754), 1438: *predium Zeel al. nom. Olywanthfewlde* (Dl. 13260), 1438: *Zeel más néven Olywanthfelde* (Dl. 13260). Ma puszta Zalaszentgyörgy területének északi részén (PAPP-VÉGH szerk., Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. [a továbbiakban: ZMFN.] 81).

2. Ollár, másképpen *Alibánfalva* (Zala m., CSÁNKI 3: 27, 87; KOROMPAY 1978. i. m. 46, Ot-12): ma Alibánfa, Zalaegerszegtől ÉK-re. 1414: *Olywanchfalwa* (Dl. 10195), 1464: *Alybanthfalwa* (Dl. 16072), 1479: *Alybanthfalwa* (Dl. 18272), 1414: *Ollar al. nom. Olyvanchfalua* (Dl. 1340), 1438: *Ollar alio vocabulo Olywanthfalua* (Dl. 13260). Alibánfa és Kemendollár egymással határos falvak (ZMFN. 77, 65).

3. *Alibánháza* (Zala m., KOROMPAY 1978. i. m. 46, Ot-9), 1396. ápr. 25: *in villa Alybanhaza* unum integrum predium birtokolnak az alsólendvai Bánfiak (ZsigmOkl. 1: 4360, 482. Dl. 6809). A helység talán Alsólendvától ÉK-re feküdt, ma nincs meg.

4. *Alibant-hegy*, Nyalka területén (Győr m., KOROMPAY 1978. i. m. 46, Ot-10): 1403. jan. 6: *Nilka* falu területén fekvő hegyen *Alybanth* a szőlő neve (ZsigmOkl. 2: 2138, 262. Dl. 42787).

5. *Elefánt* ~ *Alifánt* (Valkó m., KOROMPAY 1978. i. m. 48, E-5): 1417: Alyphanthi Miklós Bodrog megyei alispán (ZsigmOkl. 6: 894, 267. Dl. 87904 és ZichyOkm. 6: 317, 458), talán Valkó megyei, ahol adatolt ilyen nevű falu. 1458: *Elefanth, Aliphant* (Dl. 34213, 34214), 1476: *Elefanth* (CSÁNKI 3: 290).

A két Zala megyei falu nevének alakulása a hangtani törvényeknek megfelelő *Oliphant* > *Aliban* változást mutatja, nem pedig a népetimológiát. Ezért lett *Oliphant* comes birtokából *Alibánháza*, *-telke*, nem pedig **Elefántháza*. A Valkó megyei helynév alakulása késői; ekkor már számolhatunk az elefánt bizonyos fokú ismeretével és népetimológiával.

Nem lehet feltételezni, hogy a személynévadásban már a XI. század utolsó harmadában megjelent az *Oliphant* és 1113-ra *Elefánt*-ra változott volna. Hiszen a Roland-ének is a század utolsó harmadában jelenik meg, a német változatot Pfaffe Konrád majd csak 1170 körül készíti el. Egy olyan állapotban, amely ismeretlen volt az Árpád-kori Magyarországon, a népetimológia, az értelmetlen szó értelmessé tételének igénye nem állhatott fenn. Az *Olifant* etimológiáját is ismerniük kellett volna. Egy elefántagyardból készült kürtből, amelyet ezért neveztek *Olifant*-nak, Magyarországon a szó eredetét aligha tudhatták. Ezért később a kincstárakban őrzött elefántcsont vadász- és jelzőkürtökről nem egy helyen azt tartották, hogy Roland kürtje volt (pl. Aachen, Bordeaux, Saint-Seurin templom, Prága, Szent Vid székesegyház kincstára stb.; az *olifánt*-okról I. CSAJÁGHY GYÖRGY, A lovas népek kürtjei, rangjelző ivókürtjei és a „Lehel-kürt”. Bp., 2005.).

4. Az *Elephant* személynév ritka, a helynév egyedüli Magyarországon. Két férfiről tudunk, akik ezt a nevet az Árpád-korban viselték: *Petrus filius Elephanth et Andreas frater eiusdem nobiles de Geured* (1278–1298 között háromszor említik: GYÖRFFY 1: 445–6; KOROMPAY 1978. i. m. 48; ÁrpSzt. 274); Györöd falu Bars megye közepén, Elefánttól DK-re fekszik. A másik személy: 1286: *magistri Elefantis, quondam lectoris Strigon*. (MonStrig. 2: 420, KOROMPAY 1978. i. m. 48; az ÁrpSzt. nem említi). A későbbi előfordulása Vas megyében Anjou-kori: 1337: *Paulus filius Eleanth*: HazaiOkm. 3: 131, KOROMPAY 1978. i. m. 48).

Mivel a személy- és helynév nem jelentheti az állatot, és Roland kürtjének *Oliphant* nevéből sem alakulhatott ki, eredetét máshol kell keresnünk. Létezik viszont egy olyan ónémet személynév, amely a különleges tulajdonnevet megmagyarázza: ez a IX. századtól adatolt *Helfant*. (Az alábbi adatokra I. JOSEF WIDEMANN, *Die Traditionen des Hochstifts Regensburg und des Klosters St.-Emmeran. Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte. Neue Folge, Bd. 8. München, 1942.*, THEODOR BITTERAU, *Die Traditionen des Hochstifts Freising. Uo. Bd. 4. München, 1905.*) A személynév első említései: 836–870: *Helfant* tanú (TradRegesb. 42), 836–876: *Elefant, clericus* (TradRegesb. 44), 837: *Helfant*, tanú (TradFreising. 626a). A gyakori ónémet kéttagú személynévek és az azokból alakult becéző nevek mellett jóval kisebb számban olyan egytagú személynéveket is használtak, amelyek eredetileg melléknévek voltak. Ezek közé tartoznak azok a személynévek is, amelyek a régi participiumot őrzik: *Helfant, Ratant, Wigant, Wielant* (a névtípusról és a személynévről I. ADOLF BACH, *Die deutschen Personnamen. Heidelberg, 1952. I: 81*; a képzéséről WILHELM BRAUNE, *Althochdeutsche Grammatik. Halle, 1955⁸. 231*). A *Helfant* (= *Helfer*) annyira legalábbis közel áll az *elefánt*-hoz, hogy vizsgálatra érdemesnek kell tartanuk. Maga a *helfen* (ófn. *helfan*; KLUGE, *EtymWört. 1999²³. 368*) ige a helynevekben is gyakori. Főként várnévként találkozhatunk vele (*Helfenberg* Szászországban, Hessenben, Oberpfalzban, Württembergben, Felső-Ausztriában, Dél-Tirolban, Steierben, Svájcban, Csehországban; I: CURT TILLMANN, *Lexikon der deutschen Burgen und Schlösser. Bd. 1. Stuttgart, 1958.*). A személynév akármilyen ritka is Bajorországban, amint láttuk, mégis ismertté vált Magyarországon. Ezért a hazai helynévadásnak megfelelően a pusztá személynévből helynév válhatott.

5. Ha a magyarországi *Elefánt* személynévet és falunevet az ónémet *Helfant*-ból akarjuk származtatni, akkor először igazolni kell, hogy a hazai tulajdonnévnek nincs köze az állathoz. Másodszor bizonyítani kell, hogy a ritka német személynév ismert lehetett Magyarországon; harmadszor pedig azt, hogy nyelvtörténetileg lehetséges-e, hogy a *Helfant* az *Elefánt* tulajdonnévvé alakuljon.

Az első kérdésre láttuk, hogy a válasz tagadó: a hazai tulajdonnévnek nem lehet köze az állatot jelentő *elefánt* köznévhöz. – A második kérdésre a válasz igenlő. A hazai névadásban, elsősorban a jövevény nemzetségek tagjai közül sokan ónémet személynévet viselnek (*Artolf, Arnold, Arland, Bertold, Detre, Detbor, Detmars, Hohold, Lothard, Marhard, Waffa, Wolfer*, stb). A jövevény nemzetségek személynévadásában az ónémet nevek jelentkeznek elsősorban, és a későbbi fázist jelentő uralkodói nevek (*Friedrich, Hermann, Otto, Heinrich*, stb.) ritkán fordulnak elő². Még az sem lehetetlen, hogy a nevek családi öröklődésén kívül a kalendáriumi nevekben is különbségek mutatkoznak a hazai és az advena nemzetségek névadása között: például *Miklós* a leggyakoribb név a Hahótok és a Rátótok között. Az *Elephant* személynév pedig adatolható Magyarországon. – A szókezdő *h* eltűnése a *Helfant* szóban nem jelent nehézséget. A *Helfant*-ból azonban – a kétnyíltszótagos tendencia „ellenében” – legfeljebb akkor válhatott volna *Elefánt*, ha az állat a XI. században ismert lett volna Magyarországon. Ezért inkább úgy gondolom, hogy Magyarországra nem a *Helfant*, hanem az *Elefant* változat jutott el. Ez azért is lehetséges, mert Németországban ez a névalak már feltűnik, akár ismerték az állatot, akár nem.

Jó lenne mármost, ha bizonyítani tudnánk, hogy a ritka német eredetű tulajdonnevet az Elefánti család ősei használták. A falu névadása olyan módon történt, hogy az Elefántiak egyik őst (vagy akitől a falu a tulajdonukba jutott) (*H*)*Elefant*-nak nevezték. Ennek a személynék – mivel a falu 1113-ban már létezik – legkésőbbben a XI. század végén élnie kellett. Ilyen korai időből, beleértve a XII. századot is, nincs oklevelünk a falu és a környék birtokosairól. Azt sem tudjuk, hogy az Elefántiak honnan származnak. Van-e közülük a Divék nemzetséghez, amint azt VAJAY feltételezte (i. m. 335). Aligha: az

² Az advena nemzetségek származását szerencsés esetben a személynévek alapján másként is biztosabban lehet meghatározni, amint az Kézainál és a krónikakompozícióban olvasható; I. TÓTH ENDRE, *Hoholt – Hahót* (A jövevény nemzetségek eredetéhez): Száz. 2003: 265–96.

Elefántiakat említő sok oklevél ellenére az ez esetben várható *de genere Divek* megjelölés a családtagokkal kapcsolatban sohasem olvasható.

A család tagjai nagyrészt kalendáriumi neveket viseltek, különösebb kedveltség egyik névnel sem mutatható ki (FÜGEDI i. m. 158): Vörös András ágában gyakori az *András*: majdnem minden vagy minden második nemzedékben visszatér a *Tamás*-ok, *Mátyás*-ok, *Mihály*-ok stb. mellett. Egy *Ders* és egy *Mog* található még ezeken a neveken kívül. Más ágakban *Bajnok*, *Szomor* és *Venis* nem kalendáriumi nevek szerepelnek. Találunk azonban német neveket is a családban. Gunter és fia, Lampert a XIII. században éltek (FÜGEDI i. m. 140). Ha a *Lampert* név elterjedt volt is Magyarországon, a *Gunter* már nem mondható annak (vö. ÁrpSzt. 356). Nem lehetetlen, hogy az Elefántiaknak ez az ága örizte meg a származásukat jelző német neveket. Hogy Gunter ágában nem véletlenül használtak önémet nevet, azt még egy személynév bizonyítja. 1255-ben a nyitrai káptalan előtt Elefánti Gunter másik fia, Leustasius eladja „*terram suam Olthuman nominatam, sitam iuxta fluvium Gron hereditariam*” Mihály Sáros megyei comesnek (HazaiOkl. 22. sz. 28). A Bars megyében fekvő föld (GYÖRFFY I: 464) egy *Altman* nevű embertől kapta a nevét, aki nyilván Leustasiusnak a vér szerinti öse volt (l. ÁrpSzt. 597 skk.). Mivel az *Altman* is önémet személynév (BACH i. m. 163.), *Gunter* és *Lampert* társaságában az *Elephant* már nem áll egyedül. Az Elefántiak eredetét vagy (kevésbé valószínűen) anyai származásukat őrző német személynévek több generáción keresztül ebben az ágban maradtak fenn.

Az Elefánti család címerében elefánt áll (FÜGEDI ERIK könyvének címlapján kék mezőben ezüst színű elefánt). A címerkép nem egyedülálló: az elefántra emlékeztető családnevet nem csak Magyarországon kapcsolták össze az elefánttal. A *Helfen* összetételű családnevet Németországban is az állattal társították (BECK i. m. 141). Ezt bizonyítja az 1627-ben kihalt helfensteini grófi család címere (l. EBERL, Helfenstein, Grafen. In: LexMittelalt. 4: 2118–9). Legkorábbi ismert címerük XIV. századi: a zürichi címertekercs szerint (1335–1345) kék mezőben ezüst elefánt áll (Die Wappenrolle von Zürich. Zürich, 1860. II. tábla, 10.; GERT OSWALD, Lexikon der Heraldik. Leipzig, 1984. 114–5. 457). A Helfenstein grófok a nevük miatt erre az állatra asszociáltak, és ezt választották címerképnek. Hasonlóan történt Magyarországon is, és az Elefántiak címerválasztásában a Helfensteini grófok címere is közrejátszhatott. Mivel a család hazánkkal is kapcsolatba került (vö. THALLÓCZY LAJOS, Bosnyák nemzedékrendi tanulmányok: Turul 13. 1895: 5), még az sem lehetetlen, hogy ösztönzőleg hatottak az Elefánti család címerének kialakulására, hiszen éppen az Anjou-kor a hazai címerhasználat elterjedésének az időszaka. Nagy Lajos második feleségének, Kotromanić Erzsébetnek a testvérét, Máriát, Helfenstein X. Ulrik vette feleségül. Mária a magyar királyi udvarban nevelkedett, fiuk, Helfenstein Lajos pedig 1383–1391 között kalocsai érsek volt (ENGEL PÁL, Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Bp., 1996. 65). Hasonlóan választottak címert maguknak az Elefántiak is: „beszélő” címerükben elefánt látható. Mivel a családnak nevet adó Elefánt falu neve megegyezett a XIV–XV. századra már ismertebbé váló elefánt nevével, a család az állatot választotta a címerképbe. A család kihalása után szükségessé vált a különleges címer eredetének magyarázata, amit BÉL MÁTYÁS, majd az ő indíttatására VAJAY SZABOLCS Kálmán király feleségkérő szicíliai követségével indokolt.

6. Az elmondottak a következőkben foglalhatók össze. A Nyitra megyei *Elefánt* falunév személynévi eredetű. A személynév azonban nem az állat és nem Roland kürtjének, az *Olifánt*-nak a nevéből származik, hanem a *Helfant* ~ *Elefant* önémet névvel azonos. Német nevek az Elefánti család egyik ágában adatoltak (*Gunter*, *Lampert*, *Altman*); ez pedig a család német, minden bizonnyal bajor eredetére mutat. Mivel az *Elefánt* nevet viselő személynék a XI. század második felében kellett élnie, nem lehetetlen, hogy a család öse még Géza vagy I. István uralkodása idején telepedett át Magyarországra.

ÉLŐ NYELV

Egy muravidéki attitűdvizsgálat és néhány tanulsága

1. A tanulmányban egy tágabb körű vizsgálódás egyik metszetével, a nyelvi attitűdök kérdésével foglalkozom. Abból a feltevésekből indulok ki, hogy aligha van olyan kétnyelvű környezet, vegyes etnikai helyzet, amelyben ne lennének adott esetben értékelhető összefüggések, meghatározottságok a nyelvközösség és az egyén nyelvválasztása, -használat, illetőleg nyelvismerete és nyelvi attitűdjei között. Egy kétnyelvű közösségnek és benne az egyes egyéneknek nyilvánvalóan nem szükségszerűen egyforma a viszonya, beállítódása, attitűdje mindkét nyelvhez. Ezt egyaránt befolyásolhatják olyan tudati vagy érzelmi tényezők, amelyek társadalmi, kulturális és lélektani okokra vezethetők vissza. De az attitűdök is visszahatnak a nyelvhasználatra, változásokat idézhetnek elő a beszélőközösség nyelvhasználati szokásaiban.

Nyelvválasztás, -használat, nyelvismeret és nyelvi attitűd összefüggésében a szlovéniai Muravidéken tudtommal ez az első kísérleti jellegű célvizsgálat. A vizsgálatot, amelyből most a nyelvi attitűdöt és főbb tanulságait emelem ki, tanítványaimmal, ŽOLDOŠ DENISSzel, SOLDAT DAMIRral és SZŐKE ZITÁval közösen végeztük Lendván és környékén. Ott, ahol ma már és ma még teljesen elfogadott, törvénnyel, jogilag garantált módon él egymás mellett a többségi szlovén és a kisebbségi magyar nyelv, miközben többen a horvátot is beszélik. Magát a konkrét kérdőíves felmérést 2004-ben zömmel tanítványaim végezték, akik szakdolgozatukat, illetve záró szemináriumi dolgozatukat írták meg a gyűjtés statisztikai adatainak oszlopdiaagramos bemutatásából és elemzéseiből (l. ŽOLDOŠ, Szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatok Lendván és környékén. Kézirat. Maribor, 2005.; SOLDAT, Egy nyelvhasználati kérdőív adatainak statisztikai feldolgozása a Muravidék kétnyelvű településein. Kézirat. Maribor, 2005.; SZŐKE, A nyelvválasztás, -használat, a nyelvismeret és a nyelvi attitűd három muravidéki településen. Kézirat. Maribor, 2005.). Vizsgálódásainknak az volt a kiinduló ötlete, hogy a nyelvi attitűdök, amelyek egyéni, szubjektív értékítéleteket is magukba foglalnak, nem jellemezhetőek kielégítően csak a nyelvhasználat megfigyelése alapján, mélyebb megismerésükhöz szükség lehet az informátorok szó- vagy írásbeli reakcióinak, megnyilatkozásainak számbavételére, értékelésére is.

A gyűjtés során összesen 300 adatközlőt kérdeztünk ki Lendván (145 fő) és 15 környező településen (Dobronak 42, Csente 41, Felsőlakos 23, Gyertyános 14, Alsólakos 12, Petesháza 9, Hídvég, Hosszúfalu 8-8, Radamos 6, Göntérháza, Pince, Völgyifalu 3-3, Ilármasmalom, Kapca, Kót 1-1 fő). Adatközlőink közül 194 volt magyar, 95 szlovén és 11 horvát anyanyelvű. Az anonimitás követelményét figyelembe véve a kérdőív csak a lakóhelyre, az életkorra, az iskolázottságra és a (vállalt) anyanyelvre kérdezett rá. Törekedtünk a rétegzett mintavétel szabályai szerint végezni a gyűjtést. Ez lényegében csak a legidősebb generáció esetében nem sikerült egészen arányos reprezentáltságúra. Érdekes, hogy kérdőívünket magyar nyelven 178 személy (59,33%), szlovénül 122 személy (40,66%) töltötte ki. S az, hogy kérdéseinkre mindkét nemzetiség tagjai válaszoltak, s ráadásul tetszés szerinti nyelven, vizsgálatunknak – megítélésünk szerint – sajátos értéket és pluszt adott.

A 15 kérdésből álló kérdőívet magam állítottam össze tapasztalataim és a közismert magyar szakirodalom alapján (l. pl. GÖNCZ LAJOS, A kétnyelvűség pszichológiája. Újvidék, 1985. 205–9; KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 47–57; GÖNCZ, A magyar nyelv Jugoszláviában [Vajdaságban]. Bp.–Újvidék, 1999. 219–36; SÁNDOR ANNA, A nyelvi attitűd kisebbségben: MNy. 2001: 87–95; BORBÉLY ANNA, A kisebbségi nyelv megőrzésének lehetőségei a magyarországi románoknál. In: OSVÁT–SZARKA szerk., Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat. Bp., 2003. 95–113). Szlovénre tanítványaim fordították le. Az 5-5 válaszlehetőséget tartalmazó zárt kérdések tulajdonképpen egy értékelő skálát jelentettek az informátorok, adatközlők számára a legpozitívabb megítéléstől a legnegatívabb felé haladva. Noha a megadott válaszok általában nem okoztak komolyabb fejtörést, néha mégis felmerült a kérdés, hogy kinek mit is jelent mondjuk a tökéletes vagy épp az eléggé jó nyelvtudás. Nem szabad viszont azt sem elhallgatni, hogy a nyelvi viselkedés, a nyelvi attitűd, a nyelvtudás – szubjektív jellegük

miatt – a nyelviségnek az empirikusan nehezebben kutatható szférájába tartozik. Ezúttal mégis az érdekelt bennünket elsősorban, hogy vannak-e releváns különbségek lakóhely, nemzedékek, iskolázottság, illetőleg nemzetiségek (anyanyelv) tekintetében a nyelvi attitűdök között a Muravidéken.

2. Ma már eléggé közismert, hogy a szlovéniai magyar nyelv és használata a magyar nyelvterületen belül egészen sajátos helyzetű. A magyar nyelv ugyanis a Muravidéken hosszú ideje a kétnyelvűségben éli életét, még mindig viszonylag erősen nyelvjárási, de egyre erőteljesebben kontaktusos jellegű is, s sajnos máig sem rétegződött fölé semmilyen standard. Így annak ellenére, hogy helyzete politikailag, jogilag rendezve van, állapota és jövője aggodalmakra adhat okot. Épp ez indokolja itt legfőképp az attitűdvizsgálatok szükségességét.

A muravidéki magyarság mára lényegében a nyelvcseré, a nyelvváltás küszöbéig jutott. A nyelvközösség, amely beszél, érezhetően szórványosodik. A magyarul beszélőknek mind lélekszáma, mind számaránya jól kimutathatóan apad. A 2002. március 31-ei népszámlálási adatok szerint a Muravidéken már csak 5212 személy vallotta magát magyar nemzetiségűnek, s – valamivel ugyan több – 6237 magyar anyanyelvűnek. 11 év alatt azonban így is több mint 11%-kal csökkent a muravidéki magyarság létszáma. De a számarányokon túlmenően is vannak sajnos fenyegető jelei a magyar nyelv elhagyásának, visszaszorulásának, eltűnésének. Egyre ritkábban fordul elő a nyelvhasználat bizonyos szinterein, illetőleg csökken egyes társadalmi rétegekben használati gyakorisága, korlátozódnak funkciói, veszendőben presztízse, zsugorodik a magyar beszélők anyanyelvi kompetenciája (l. részletesebben BOKOR JÓZSEF: MNy. 2001: 45–7). A magyar nyelv a formális beszédszituációkból lényegében az informális szintekre, hovatovább csak a familiáris helyzetekbe szorul vissza. Becslésem szerint beszélőinek ma már legalább a fele másodnyelv-domináns kétnyelvű. Egyre többen vannak, akiknek elszunnyadóban van elsődleges nyelvi öntudata.

Ismeretes, hogy a nyelvi attitűdök rányomják bélyegüket az olyan nyelvi folyamatokra, mint amilyen a kétnyelvűsödés, az anyanyelvi dominancia megtartása, a nyelvi viselkedés, a nyelvi változás stb. (l. PÉNTÉK JÁNOS, Státus, presztízis, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése. In: HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTÉK szerk., I Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Debrecen–Jyváskylá, 2002. 311). Szorosan összefüggenek a presztízis és a stigma kérdéseivel is. Természetes, hogy a vázolt helyzetből sajátos nyelvi tervezési feladatok adódhatnak a Muravidéken is. Az anyanyelv pozíciójának, presztízisének és használati értékének stabilizálása, illetve erősítése együtt járhat a két nyelv egymáshoz való viszonyának, értékrendjének, használati körének módosulásaival. Nyilvánvaló, hogy itt a nyelvi tervezési feladatok megalapozásához és eredményes véghezviteléhez különösen is fontos a vázolt sajátos nyelviségnek a beható vizsgálata, jellemzőinek konkrét, tényszerű feltárása, illetve elemző értékelése (mennél több adatközlőtől, informátortól származó vélemény alapján). Nem kétséges, hogy változtatni kell adott esetben itt is az anyanyelvi beszélők magatartásán, attitűdjén, különösen a nyelvet használó és naponta megjelenítő intézményekben, az oktatásban, a sajtóban, az egyházi szolgálatban (vö. PÉNTÉK: MNy. 1988: 43–9), mint ahogy kisebbségi körülmények között szinte mindenütt. Ehhez kétszeresen is szükséges a tudatformálás.

Köztudomású, hogy az *attitűd* általános jelentése szerint magatartás, viselkedés, modor, de lehet beállítottság, beállítódás, viselkedésmód is. Eredetileg a cselekvésre való készenléti állapotot jelentette. Ma már többnyire inkább egyéni értékítéleteink egyfajta összegzését értjük rajta. A nyelvi attitűd ennek nyomán lényegében a nyelvhez, nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz való személyes viszonyt, beállítódást, szubjektív viszonyulást, hozzáállást jelenti, de jelentheti a nyelvi viselkedésre, a nyelvválasztásra való felkészültséget is. Elsősorban érzelmi viszonyulás, állásfoglalás, hiszen döntően szubjektív tényezők dominálnak benne, de nem választható el a nyelvi tudattól sem, mert benne van a konkrét nyelvhasználattal szembeni beállítódásunk, a róla kialakult értékelő-minősítő vélekedésünk, sőt az attitűd nemegyszer éppen viselkedési szándékunkban, akarati, cselekvésbeli reakcióinkban ölt testet (vö. KISS JENŐ i. m. 134–6; DOMONKOSI ÁGNES, A nyelvi attitűdök és a nyelvhasználat szabályozottsága. In: KURTÁN–ZIMÁNYI szerk., A nyelvek vonzásában. Köszöntő kötet Budai László 70. születésnapjára.

Eger–Veszprém, 2004. 25–31). Befolyásolni, motiválni képes döntéseinket, nyelvi magatartásunkat. Mintegy hídát képez a vélemény és a viselkedés között. A nyelvi attitűdöt sokban meghatározza múltunk, gyermek- és iskoláskori tanulásunk, illetőleg környezetünk elvárása. De nem közömbös a nyelv jövője szempontjából sem. A kétnyelvűség körülményei között – a nyelvismeret mellett – beleszólhat egyik vagy másik nyelvnek a választásába, előnyben részesítésébe. Sokban függ tehát tőle, felértékelődik-e a jövőben a kisebbségi vagy a kis nyelvek szerepe, pozíciója, avagy ellankadhat, netán meg is szűnhet identitásmegőrző, közösségszervező erejük.

3. A nyelvi attitűdökre a muravidéki vizsgálatnak 4 kérdése vonatkozott (az első kettő affektív, az utolsó kettő pedig elsődlegesen kognitív komponenseikre).

1. Tetszik-e Önnek/neked a magyar nyelv? 2. Tetszik-e Önnek/neked a szlovén nyelv? – E két kérdésre az alábbi 5-5 válaszlehetőséget adtuk meg: A = nagyon tetszik; B = tetszik, de nem a legjobban; C = nincs róla véleményem, nem tudom megítélni; D = nem igazán tetszik, de nem is ellenszenves; E = nem tetszik.

14. Van-e Ön szerint/szerinted jövője Szlovéniában a magyar nyelvnek? 15. Van-e Ön szerint/szerinted jövője Európában a szlovén nyelvnek? – E két kérdésre osztályozással kellett válaszolni: Adjon/adj osztályzatot véleményére/véleményedre bekarikázással! (A legjobb osztályzat az ötös, a legyengébb az egyes!)

A vizsgálat eredményeit most kérdésenként táblázatba és rövid elemzésbe foglalom.

I. táblázat

I. kérdés: Tetszik-e Önnek/neked a magyar nyelv?

Válaszok Adatok	A Fő %	B Fő %	C Fő %	D Fő %	E Fő %	Összesen Fő %
<i>Lakhely szerint:</i>						
– Lendva	66 52,80	30 24,00	15 12,00	9 7,20	5 4,00	125 41,66
– Lendva környéke	118 67,42	28 16,00	19 10,85	7 4,00	3 1,71	175 58,33
<i>Életkor szerint:</i>						
– I. nemzedék	18 62,06	2 6,89	6 20,68	3 10,34	0	29 23,66
– II. nemzedék	78 73,58	15 14,15	10 9,43	3 2,83	0	106 35,33
– III. nemzedék	88 53,33	39 23,63	21 12,72	11 6,66	6 3,63	165 55,00
<i>Iskolázottság szerint:</i>						
– alsófokú	39 54,92	14 19,71	9 12,67	4 5,63	5 7,04	71 23,66
– középfokú	86 64,17	23 17,16	15 11,19	9 6,71	1 0,74	134 44,66
– felsőfokú	62 65,26	20 21,05	9 9,47	4 4,21	0	95 31,66

Válaszok Adatok	A Fő %	B Fő %	C Fő %	D Fő %	E Fő %	Összesen Fő %
<i>Anyanyelv szerint:</i>						
– magyar	151 77,83	29 14,94	12 6,18	2 1,03	0	194 64,66
– szlovén	27 28,42	26 27,36	20 21,05	16 16,84	6 6,31	95 31,66

Az összkép a magyar nyelvet illetően várakozáson felül kedvező. Ezt eddigi tapasztalataim alapján bizony nem gondoltam volna. Azt persze vártam, hogy a „nagyon tetszik” válasz a magyar anyanyelvűek, a középső nemzedék és a Lendva környékiek körében lesz a legnagyobb arányú, hiszen nekik illik a legerősebben kötődni a magyar nyelvhez. Egy kicsit meglepett viszont a lendvaiaknak egyfelől a nem remélt jó vélekedése, ha nem is kimondottan az A válaszra, de A és B együttesére gondolva, másfelől a nemtetszésüket jelző D és E válasz. Nem tehetem meg, hogy ne gyanítsak az előbbiben valami „elvárt” politikai célzatosságot, az utóbbiban pedig némi rosszindulatot. Az egész adatsor mindenesetre – a szlovén anyanyelvűek kivételével – pillanatnyilag nem mutatja féltreérthetetlenül a kisebbségi magyar nyelvnek a lenézését.

Ami a nemzedékek szerinti véleményeket illeti, az A válasz tekintetében a középső korosztály vezet, sőt A és B együttesében is. A legidősebb generáció véleménye most – a kikerdezett mintán belüli alacsony részesedése miatt – sajnos nem tekinthető igazán mérvadónak. Az azonban mégsem sejtet jól, hogy az egyértelmű állásfoglalástól mentesítő C válaszban majdnem elérték a szlovén nemzetiségűeket. Az is eléggé hihetetlen, hogy a legfiatalabb nemzedék pozitív válasza sem rosszabbak, mint a legidősebbekéi. Nem lehet azonban kizárni, hogy a fiatalság nézeteibe beleszólnak még a két-nyelvű oktatást sokszor kísérő hangzatos, propagandisztikus szövegek is.

Ha az iskolázottság szerinti mutatókat nézzük, azt látjuk, hogy az iskolai végzettség növekedésével arányosan egyre kedvezőbb az összkép a magyar nyelv tetszéséről. Ez a várhatóan mind megfontoltabb egyéni véleményalkotásokon túl összefügghet azzal is, hogy a közép- és felsőfokon iskolázottak többsége már a sűrűn magasztalt kétnyelvű oktatás berkeiben nőtt fel. Elgondolkodtató azonban, hogy szinte minden értékelhető ponton a legalacsonyabb iskolázottságú informátorok véleménye a legkevésbé hízelgő a magyar nyelvre nézve. A negatív póluson is ők kerülnek a második helyre. Van ebben némi távlatos fenyegetettség, hiszen tudjuk, hogy a magyar nyelvnek a becsléte a Muravidéken már az általános iskolában sem a régi. Az általános iskolások közül egyre több magyar anyanyelvűt íratnak be szülei a szlovén 1-re, s ott a magyart csak környezetnyelvi szinten tanulják. Ez egyébként tipikus példája a másodnyelvi szocializációnak.

Ehhez képest viszont kellemes tudomásul venni, még ha lehet is benne némi elfogultság, túlzás, ahogy a muravidéki magyarok értékelték anyanyelvüket. Egyértelműen jó érzelmi viszonyulást tükröz, hogy a két pozitív póluson az első, a két negatív az utolsó helyen állnak érzékelhetően. Elég jól jelzi ellenben a szlovéneknek a magyar nyelvhez való negatívabb hozzáállását az ő vízszintes számsoruk, különösen a viszonyítottan nagyon alacsony arányú A válasz, de a C, D és az E pontok százalékos értékeinek az érzékelhető megurása is a függőleges számszlop elemeihez képest. Ez annyit jelent, hogy csaknem minden negyedik szlovén negatív módon viszonyul a magyar nyelvhez, illetve minden ötödik megbújik az egyértelmű állásfoglalástól mentesítő C válasz mögé. Nem szabad elfelejteni, hogy korábban, főleg a kétnyelvű oktatás bevezetése utáni időkben a szlovének inkább csak elviselték, megtűrték, mintsem megkedvelték a magyar nyelvet. Ezt megelőzően pedig főként a betelepítettek barátkoztak meg vele nagyon nehezen. Ennek ellenére ma még a magyar nyelv a kétnyelvű Muravidéken legalább deklaráltan egyenrangú és egyenjogú a szlovén nyelvvel.

2. táblázat

2. kérdés: Tetszik-e Önnek/neked a szlovén nyelv?

Válaszok Adatok	A Fő %	B Fő %	C Fő %	D Fő %	E Fő %	Összesen Fő %
<i>Lakhely szerint:</i>						
– Lendva	67 53,60 80	38 30,40 61	18 14,40 22	1 0,80 10	1 0,80 2	125 41,66 175
– Lendva környéke	45,71	34,85	12,57	5,71	1,14	58,33
<i>Életkor szerint:</i>						
– I. nemzedék	15 51,72 51	5 17,24 39	5 17,24 15	4 13,79 0	0 1	29 23,66 106
– II. nemzedék	48,11 89	36,79 48	14,15 20	6	0,94 2	35,33 165
– III. nemzedék	53,93	29,09	12,12	3,63	1,21	55,00
<i>Iskolázottság szerint:</i>						
– alsófokú	27 38,02 77	28 39,43 39	10 14,08 17	5 7,04 1	1 1,40 0	71 23,66 134
– középfokú	57,46 54	29,10 28	12,68 12	0,74 1	0	44,66 95
– felsőfokú	56,84	29,47	12,63	1,05		31,66
<i>Anyanyelv szerint:</i>						
– magyar	89 45,87 54	66 34,02 30	28 14,43 9	9 4,63 1	2 1,03 1	194 64,66 95
– szlovén	56,84	31,57	9,47	1,05	1,05	31,66

A szlovén nyelv tetszésére, megítélésére nézve összességében, globálisan nagyon kedvező az összkép. Az alsófokú iskolai végzettség kivételével minden szociális változó alapján kiemelkedően a „nagyon tetszik” válasz vezet, bár azért meglepő, hogy az A oszlopban egyetlen mutató sincs 60% felett (holott a magyar nyelvre vonatkozóan több is volt ilyen). A magyar nyelvről vallott adatokhoz képest viszont minden vízszintes sorban számottevően megemelkedett a B válaszok aránya. Ebben minden kétséget kizáróan szerepet játszhatott a felmérésben nagyobb részt képviselő kisebbségi magyarságnak az igencsak pozitív vélekedése a szlovén nyelv szimbolikus értékéről.

A települések viszonylatában Lendván természetesen nagyobb arányú az A válasz, mint Lendva környékén, de nem annyira feltűnően, mint ahogy vámi lehetett volna amiatt, hogy ott már jóval több a szlovén népesség, mint a magyar. Úgy tetszik, a községekben is csak kissé szóródnak jobban az arányok, pedig itt a magyar anyanyelvű válaszolók többségben voltak. Nincsenek releváns különbségek a pozitív póluson az életkor szerint sem. Az a 13,79%-os arányú feltűnő „nem igazán tetszik, de nem is ellenszenves” válasz ellenben az I., a legidősebb nemzedék körében a negatív oldalon ismét összefügghet a nyelvi szocializációval, azzal, hogy az idősebb generáció még nem járt kétnyelvű iskolába, s nem is mindig tud igazán jól szlovénül.

Meglepő, de a körülmények ismeretében talán érthető is, hogy a „nagyon tetszik” válasz illetően a középfokú végzettségűek/középszintűek kerültek az első helyre. Jelzi ítéletük határozottságát negatív

oldali leggyengébb eredményük is. Őket a sorban a szlovén anyanyelvűek és az egyetemet/főiskolát végzettek követik azonos arányban. Itt nem szabad elfelejteni, hogy a szlovén nyelv az értelmiség többségének kenyéradó nyelve, versenyképességének elemi feltétele. Egyfajta identitászavar jelének fogható föl viszont az általános iskolások, illetőleg az alsófokú végzettségűek enyhébbnek tűnő kötődése a szlovénhoz, miközben nap mint nap azt látjuk, hogy a magyar identitású és anyanyelvű tanulók is a szlovén anyanyelvűeknek szánt magyarázóóra járnak. (Göntérháza a 2005/2006-os tanévben 83 tanuló közül már csak 20 jár anyanyelvi szintű magyarra.)

3. táblázat

14. kérdés: Van-e Ön szerint/szerinted jövője Szlovéniában a magyar nyelvnek?

<i>Válaszok Adatok</i>	<i>5 Fő %</i>	<i>4 Fő %</i>	<i>3 Fő %</i>	<i>2 Fő %</i>	<i>1 Fő %</i>	<i>Összesen Fő %</i>
<i>Lakhely szerint:</i>						
	3	23	69	24	6	125
– Lendva	2,40	18,40	55,20	19,20	4,80	41,66
	13	49	79	22	12	175
– Lendva környéke	7,42	28,00	45,14	12,57	6,85	58,33
<i>Életkor szerint:</i>						
	3	5	13	3	5	29
– I. nemzedék	10,34	17,24	44,82	10,34	17,24	23,66
	3	27	54	16	6	106
– II. nemzedék	2,83	25,47	50,94	15,09	5,66	35,33
	8	39	81	28	9	165
– III. nemzedék	4,84	23,63	49,09	16,96	5,45	55,00
<i>Iskolázottság szerint:</i>						
	3	14	35	11	8	71
– alsófokú	4,22	19,71	49,29	15,49	11,26	23,66
	8	35	58	26	7	134
– középfokú	5,97	26,11	43,28	19,40	5,22	44,66
	3	23	52	14	3	95
– felsőfokú	3,15	24,21	54,73	14,73	3,15	31,66
<i>Anyanyelv szerint:</i>						
	9	50	90	34	11	194
– magyar	4,63	25,77	46,39	17,52	5,67	64,66
	4	19	51	15	6	95
– szlovén	4,21	20,00	53,68	15,78	6,31	31,66

Azt hiszem, az egész adatsoron érződik, mennyire nem lehetett könnyű osztályzatokban kifejezni annak a kisebbségi anyanyelvnek a jövőjét, amelynek beszélőközössége napjainkra már nyelv- és identitásváltással küszködik. Ezért egyáltalán nem véletlen, hogy a magyar nyelv szlovéniai jövőjére vonatkozó kérdés megítélésében – kivétel nélkül – minden vízszintes sorban jócskán vezet a közepes osztályzat, több helyütt az 50%-ot is meghaladó arányban. Ez minden kétséget kizáróan lehet egyfajta bizonytalanság jele, de akár a semleges vélemény vagy a véleményhiány kinyilvánítása is. – Ha a lakhelyet nézzük, akkor Lendván a közepesek aránya jó 10%-kal magasabb, mint a környező falvakban. Ez sajnos lényegében nem meglepő eredmény. Az igazi meglepetés az lett volna, ha a jobb osztályzatok tekintetében nem Lendva környéke, s a rosszabb osztályzatok esetében pedig nem Lendva

városa vezetett volna. – Életkor szerint, nemzedéki viszonylatban – főleg a középső és a fiatalabb korosztályt tekintve – a magyar nyelv jövőjére vonatkozó összkép – mondhatni: logikusan – a lendvainál valamelyest jobb, a Lendva környékén pedig némileg rosszabb. Elgondolkodtató viszont, hogy a legidősebb generáció adatai jóval nagyobb szórtságot mutatnak, s különösen a két szélső póluson feltűnően nagyok százalékos értékeik. Ezek mögött a számok mögött nyilván sok és sokféle személyes élmény, egyéni és közösségi életpaszlatat munkál. – Az iskolázottság szempontjából nézve a legtöbb középezt az egyetemet, főiskolát végzettek adták, miközben viszont pozitívabb osztályzataik magasabbak, mint kettesek, egyesek. Ez az arány egyébként csak az általános iskolások, illetőleg az általános iskolai végzettségük körében fordul meg. A középiskolát végzettek több ötöst, négyest adtak akár a felső-, akár az alsófokú végzettségüeknél, de gyengébb osztályzataik eléggé megelőzik a felsőfokúakéit. Összességében mindenestre a legalacsonyabb iskolázottságúak látják a magyar nyelv szlovéniai jövőjét a legkevésbé stabilnak.

Meglepő, hogy a nemzetiségi adatok között lényegében nincsenek meg a várt releváns különbségek. Az ötös és a négyes osztályzatokban ugyan egy kicsit a magyarság vezet, s a közepesekből és az elégtelenekből is valamivel kevesebbet osztott ki, mint a szlovénség. Összességében viszont csak tényleg valamivel jobb a magyar nyelv jövőjét megítélő átlagosztályzata a magyaroknak (3,06), mint a szlovéneknek (2,95).

4. táblázat

15. kérdés: Van-e Ön szerint/szerinted jövője Európában a szlovén nyelvnek?

Válaszok Adatok	5 Fő %	4 Fő %	3 Fő %	2 Fő %	1 Fő %	Összesen Fő %
<i>Lakhely szerint:</i>						
– Lendva	9 7,20 10	30 24,00 62	57 45,60 79	24 19,20 17	5 4,00 4	125 41,66 175
– Lendva környéke	5,71	35,42	45,14	9,71	2,28	58,33
<i>Életkor szerint:</i>						
– I. nemzedék	5 17,24 4	7 24,13 24	9 31,03 54	6 20,68 20	2 6,89 4	29 23,66 106
– II. nemzedék	3,77 11	22,64 49	50,94 71	18,86 27	3,77 7	35,33 165
– III. nemzedék	6,66	29,69	43,03	16,36	4,24	55,00
<i>Iskolázottság szerint:</i>						
– alsófokú	10 14,08 8	12 16,90 38	26 36,61 67	19 26,76 16	4 5,63 5	71 23,66 134
– középfokú	5,97 2	28,35 27	50,00 41	11,94 22	3,73 3	44,66 95
– felsőfokú	2,10	28,42	43,15	23,15	3,15	31,66
<i>Anyanyelv szerint:</i>						
– magyar	11 5,60 8	53 27,31 24	82 42,26 48	41 21,13 11	7 3,60 4	194 64,66 95
– szlovén	8,42	25,26	50,52	11,57	4,21	31,66

Ha az előző kérdés egy kisebbségi nyelvnek a jövőjére vonatkozott, akkor az utolsó egy kis nyelv jövőjének a megítélését kérte. Több mint érdekes ezért, hogy a szlovén nyelv európai jövőjét firtató kérdés megválaszolásában is minden sorban a közepes osztályzat kapta a legtöbb voksot. Igaz, hét esetben kevesebbet, mint a magyar nyelv. Ez ugyan a szlovén nyelvre nézve globálisan kedvezőbb vélemény, kisebb fokú bizonytalanságot érezet, mint a magyar nyelv esetében, mégis mintha többre számított volna az ember. Elgondolkodtató azonban, hogy a legkevesebb közepes a legidősebb korosztálytól való, miközben váratlanul magas, majdnem a legmagasabb a szlovénség adta hármas érdemjegyek aránya.

Kétségtelen reménytelenséget sejtet viszont a felsőfokon végzeteknek a csak 2,1%-os arányú jelese, sőt összességében is valamennyi osztályzata. Nem sokkal lép elébük a középső nemzedék, sőt a középiskolások/középiszkolát végzetek átlaga sem. Meglepő, hogy a Lendva környékiek biztosabb jövőt jósolnak a szlovén nyelvnek, mint maguk a lendvaiak. Elgondolkodtató, hogy a legtöbb ötös osztályzat az I. nemzedéktől való, bár a legtöbb egyes is tőlük származik. De az ötös és négyes osztályzatot együtt is a legtöbbet a legidősebb generáció és Lendva környékének lakossága adta. Többet, mint maguk a szlovének. Nem hiszem, hogy bizonyos adatokban itt ne munkálna vagy a lojalitás, vagy az államnyelv feltűnő tisztelete. Nincs ugyanis lényeges különbség a szlovén európai jövőjének megítélésében a nemzetiségek tekintetében sem. Az átlagosztályzat 3,22 : 3,10 a szlovén nemzetiségűek javára.

Az nem igazán meglepetés, hogy a legpozitívabb osztályzatokban a legidősebbeket az alsófokú iskolát végzetek és a szlovén anyanyelvűek követik a sorban. Az azonban igen, hogy a középső generációban is milyen nagy az adatok szórtsága jelezte bizonytalanság. A negatív oldalon a leggyengébb osztályzatot egyébként a legidősebb nemzedék, az alsófokú végzettségűek és a legfiatalabbak adták. A legszórtaabb adataik a legkevesbé iskolázottaknak vannak. Ismét meggyőződhetünk róla, hogy a 7. és 8. osztályosok nem eléggé érettek még az efféle kérdések megválaszolására.

4. Végző summázaiként elmondható, hogy a nyelvi attitűdök affektív összetevője mindkét nyelv esetében erősebb, határozottabb, kifejezettebb, mint a kognitív komponensé. Összességében ugyan némileg előnyben van a többségi szlovén nyelvnek, az államnyelvnek a megítélése, tetszése, de nem várt magas értékeket szerzett magának a vizsgálatban a kisebbségi regionális magyar nyelv is. Most utólag egy kicsit azt hiszem, hogy vizsgálatunkban az adatközlőktől talán nem mindig kaptuk meg az őszinteségnek és a kooperativitásnak az elvárható minimumát. Kételeyimre némi megnyugvást nyújt annak ismerete, hogy a kérdőíves gyűjtés szolgáltatathat esetenként a vártnál jobb adatokat. Benne a kikérdezett személyek, informátorok ugyanis teret engedhetnek válaszaikban szubjektivitásuknak. Az attitűdvizsgálatok során különösen gyakran fordulhat elő, hogy az adatközlők nemegyszer tudatosan vagy öntudatlanul is a kívánatos válaszokat adják meg a gyűjtőknek. Ez kutatásmódszertani alapigazság.

Ezt a kicsit hízelgő összképet látva és a közismerten jó politikai, jogi kereteket ismerve, nehéz megérteni, miért olyan gyorsuló ütemű mégis az utóbbi években a kisebbségi magyar anyanyelv elhagyása, használatának visszaszorulása a szlovéniai Muravidéken. A kétnyelvűség mindenestre nem tud funkcionálni igazán, mert a magyar nyelv szaknyelvi, hivatali, közéleti változatai vagy ki sem alakultak, vagy visszafejlődőben vannak. Nincs meg már a magyar nyelvnek a kívánt presztízse sem. Most nekem teljesen úgy tűnik, mintha a kisebbségi nyelvek fennmaradásához, megerősödéséhez nem lenne képes eléggé hatékonyan hozzájárulni sem a többségi nemzet teremtette kedvező törvényi háttér, sem az egyéneken élő, de közösségileg ható pozitív nyelvi tudat és önbecsülő attitűd. Korábbi vizsgálódásaim is arról tanúskodtak ugyanis, hogy a magyar nyelv, illetőleg a muravidéki magyar nyelvjárás lenézése nem jellemző a közösségre. Negatív megjegyzéseket sem általában a magyar nyelvre vagy a Muravidék nyelvjárásaira tettek, legfőljebb saját, „elégtelen-bizonytalan” magyar nyelvhasználatukra.

SZEMLE

**Hungarian Language Contact Outside Hungary:
Studies on Hungarian as a minority language**

Ed. ANNA FENYVESI. IMPACT, Volume 20. John Benjamins Publishing Company,
Amsterdam–Philadelphia, 2005. 424 lap

A kötet külföldi olvasóknak készült s a magyar kétnyelvűségkutatás specialistái írták (Benő Attila, Bodó Csanád, Csernicskó István, Fenyvesi Anna, Göncz Lajos, Kontra Miklós, Kovács Magdolna, Lanstyák István, Sándor Klára, Szabó Mihály Gizella, Szilágyi N. Sándor, Vörös Ottó, kiegészülve egy holland és egy amerikai kutatóval: C. de Groottal és S. G. Thomasonnal). Kellően részletes, a ma e területen standard szociolingvisztikai leírási követelményeknek megfelelő korszerű áttekintés a kisebbségi magyar nyelvhasználat helyzetéről, állapotáról és a vonatkozó kutatási eredményekről. Közlési nyelve miatt abba a sorba tartozik, amelynek tagjai az anyanyelvi bezártságból (*Hungarica non leguntur*) kilépve a ma legfontosabb nyelven, angolul teszik nemzetközileg is hozzáférhetővé a magyar nyelvtudomány meghatározott területének bizonyos eredményeit. A kötet jól ismert és széles szakmai körökben jegyzett, nagy terjesztési hálózatú és kapacitású kiadónál jelent meg, ezért maradéktalanul betöltheti, s remélhetőleg be is tölti szerepét. – A kisebbségi magyar nyelvhasználatot kapcsolatos szociolingvisztikai és szociolingvisztikai vonatkozású kutatási eredmények alapos, jól tájékoztató áttekintését adják a szerzők. A 11 tanulmányból 8 nyelvészeti, illetve szociolingvisztikai leírás, s ezek az ausztriai, szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi, moldvai (csángó), a vajdasági és Mura-vidéki, az USA-beli és ausztráliai magyar közösségekről és nyelvhasználatukról szólnak. Egy tanulmány „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című, Kontra Miklóstól vezetett kutatásról ad rövid tájékoztatást. A magyarul is olvasók számára magyarul is elérhető a kötetben közölt nagy része. (Kivétel Kovács Magdolnának az ausztráliai magyarok nyelvhasználatával foglalkozó leírása, részben pedig a szerkesztőnek, Fenyvesi Annának az egyesült államokbeli magyarok kétnyelvűségét tárgyaló fejezete, mivel ők zömmel nem magyarul publikáltak e tárgy körében.) S mert több hazai és külföldi ismertetés is szól róluk, a könyvet itt és most abból a szempontból érdemes áttekinteniünk, hogyan és mennyiben szolgálja ki a magyar nyelvben és a Kárpát-medencei viszonyokban járatlan külföldi olvasókat. A hangsúly tehát nem az önmagukért beszélő nyelvi elemzéseken lesz.

A magyar nyelv bizonyos nyelvészeti adottságai nagyban eltérnek az ismertebb nyelvekétől, ezért gyakran magyarázkodásnak tűnhetnek az ezekhez kapcsolódó magyarázatok. Pedig nem azok. Ugyanis nem csak a japánok vannak úgy, hogy „Japánban nehéz elmagyarázni, hogy Romániában vagy Szerbiában magyarok élnek” (Umemura Yuko, Magyarországon élő japán történetész véleménye: *Magyar Nemzet* 2006. máj. 13. 26), hanem az európaiak is. Joggal írta tehát KONTRA korábban már a „Language Contact in East-Central Europe” című kötet bevezetőjében (*Multilingua* 19/1–2: 1): „All too often western 'experts' offer their help to us and fail because they don't know the languages we speak, let alone the cultures we have”. Nem várható el, hogy az európai értelmiségiek tisztában legyenek a kisebb népek, így a magyarok XX. századi történelmének fontosabb tényeivel. Ezért nem hiányozhatnak a szóban forgó kötethez hasonló kiadványokból a magyar nyelv mai helyzetének megértéséhez elengedhetetlen legfontosabb történelmi, demográfiai adatok.

E tekintetben is követendő módon jártak el a kötet szerzői. FENYVESI a bevezetőben részletező statisztikai adatokat közöl a világ magyarságáról, s külön a Kárpát-medencei magyar kisebbségekről. KONTRA Trianont említi annak magyarázataként, miért van az, hogy majdnem minden harmadik magyar Magyarországon kívül él. (Európában egyáltalán nem, de másutt is nagyon kevés önálló állami-ságú nyelvközösségről mondható ez el.) Okkal említi KONTRA, hogy sok amerikai, angol, francia és más olvasó számára nehezen érthető a kulturális nemzet fogalma, emiatt pedig nehezen értik meg

a magyarság mai helyzetét. Idéz egy francia geológus professzort, aki egy 1994-es monográfiában (Európa Tanács) azt írta, hogy az 1920-as trianoni békét Magyarországon még igazságtalan békének tekintik, s azt sugalmazza, hogy ha az I. világháború után igazságtalan is volt, ma már igazságos békének kell tekinteni (29–30). KONTRA hozzáteszi egyrészt azt, hogy a politikai nemzet kategóriájában gondolkodva ez talán elfogadható lehet, de a magyarság esetében érvényes kulturális nemzet szempontjából nézve egyszerűen elfogadhatatlan. Igen. S tegyük hozzá: a két fogalom közötti különbség és ahogy – megfelelően megvilágítva, magyarázva vagy anélkül – mi erről frunk, megszabhatja a kommunikáció sikerességét (30). Ennek jegyében KONTRA az angol tudományos prózában szokásos kifejezések helyett (*Hungarian Slovaks, Hungarian Romanians*) a következőket használja: *Hungarians in Slovakia, Slovakia-Hungarians*: 30). Emlékeztetek azokra a problémákra is, amelyek például a (történelmi és mai) magyarországi németiség német megnevezései körül bukkannak föl a szakirodalomban (is): *Deutsch-Ungarn, Ungarn deutscher Muttersprache, Donauschwaben, Schwaben, Deutschstämmige, deutschsprachige Minderheit, deutsche Nationalität, die in Ungarn lebenden Deutschen*. Szóvá teszi KONTRA, hogy vannak értelmezési, szóhasználati bizonytalanságok az *etnikai kisebbség* és a *nemzeti kisebbség* (hozzátehetjük: a *nacionalizmus*) körül is. Az előbbi jelölhet betelepült, őshonos és olyan kisebbséget, amelynek nincs országa, állama. A Kárpát-medencei magyar kisebbségek mind őshonosak, s ez megint csak nem közismert a Lajtán túl. Egyáltalán: amikor kisebbségről beszélünk, a legtöbb nyugati számára a vendégmunkások közösségei idéződnek föl.

LANSZTYÁK és SZABÓMIHÁLY azt írja, hogy szlovák–magyar kapcsolatok voltak már a IX. és X. században, amikor a magyarok fokozatosan elérték a Kárpát-medence északi régióit (47). Ezzel szemben áll az, ahogyan a nyelvtörténeti érveket összegezve ZOLTÁN ANDRÁS vélekedik: „A magyar honfoglalás idején [...] nem beszélhetünk még mai értelemben vett, önálló orosz, szlovák ... nyelvekről a Kárpát-medencében és környékén, hanem csupán késői ősszláv dialektusokról”, illetőleg „a IX–XI. században nem is voltak még kialakulva az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomló félben lévő kései ősszláv nyelvjárások közé ékelődött” (Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. Bp., 2005. 17–8). Sajnos, ismételten előfordulnak tudományos igényű közleményekben is a történelmi tényeket figyelmen kívül hagyó, a jelen Kárpát-medencei viszonyokat a múltba vetítő kijelentések. Így például EMIL SKÁLA egyik német nyelvű cikkében a XIV. századi Szlovákiát emlegeti (in *Festschrift für Laurits Saltveit zum 70. Geburtstag*, Oslo, 1983. 184). A *Die Welt* 2006 egyik augusztusi számában azt írja, hogy Szlovákia Magyarországgal egy tartománya volt egy évezreden keresztül. Burgenlanddal kapcsolatban is, ahogy erre MOLLAY KÁROLY – rámutatva a tévedésre – felhívta a figyelmet (Kontroversen, alte und neue. Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongresses. Göttingen, 1985. Band 4. 178). A kötetnek az ausztriai magyar nyelvhasználatról szóló bevezető történeti fejezetében *Burgenland* természetesen gyakran előfordul. Egyebek mellett így: „before Burgenland became a part of Austria in 1921” (243). Ebből a térség történelmében járatlan olvasó azt gondolhatja, hogy Burgenland a korábbi századokban is megvolt már. Pedig Burgenland mint tartomány az első világháború terméke: 1918-ban keletkezett osztrák közigazgatási fogalom, s mint ilyen a történelmi Magyarországon sem közigazgatási területként, sem tájegységként nem létezett, következésképpen neve sem volt (G. F. LITSCHAUER, *Österreichische Geschichte*. Wien, 1965. 415; FNESz. *Burgenland* a.; WALLNER ÁKOS, *Burgenland = Várvidék?*: Soproni Szemle 2006/2: 194–6). Tehát bárkinek, bármely népcsoportnak (legyen szó horvátokról vagy másokról) Burgenlandba mint tartományba kerüléséről csak Trianon után beszélhetünk. A Kárpát-medencei népek történelmében (is) vannak, illetőleg itt az átlagnál is gyakrabban előfordulnak az eltérő érdekek miatt eltérően értelmezett fogalmak és a történelmi tapasztalat és emlékezet ellentmondásai, a KISS GY. CSABÁTÓL találóan „sérlemi kategóriák-”nak nevezett fogalmak (I. Magyar Nemzet 2006. jún. 23. 6; továbbiakra I. még BENCZE LÓRÁNT in: MÁRTONFI–PAPP–SLÍZ szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Bp., 2006. 337–40; K. WLACHOVSKÝ: *Európai Utas* 2006/2–3: 33–4). Ezeket nem szabad figyelmen kívül hagyni a külföldi olvasótábor és szakmai köröknek szánt tájékoztatásokban. A szóban forgó fogalmak időben visszafelé történő kiterjesztése elfogadhatatlan, mert ellenkezik a történeti tényekkel. (Burgen-

landdal kapcsolatban vö. még HADROVICS LÁSZLÓ: „a burgenlandi kulturális és tudományos élet egyik vezető egyénisége panaszkodott nekem, hogy nincs igazi tartományi fővárosuk, Sopron nagyon hiányzik nekik. Erre csak azt tudtam mondani, hogy Sopron nekünk is nagyon hiányoznék”: MNy. 1994: 117.) Pontatlanság van ebben a mondatban is: „after the post-World War I division in 1919 under the Treaty of Trianon” (CSERNICKSKÓ i. m. 89), mert a trianoni döntéseket 1920. június 4-én írták alá. 1919-ben a Saint Germain-i Konvent nyilvánította ki Kárpátalja annexióját a Csehszlovák Köztársasághoz (CSERNICKSKÓ i. m. 90).

Trianon után a korábbiakhoz képest nemcsak a magyarság és a magyar nyelv, hanem a magyar nyelvtudomány helyzete is lényegesen megváltozott. Egyebek mellett tematikája alakulásában. A magyar anyanyelvűek számottevő részének kisebbségivé válása korábban nem jelentkező gondokat, nehézségeket, egyszersmind kutatási lehetőségeket és feladatokat kínált. De mert széles körben általános volt a hit, hogy nem maradhat sokáig érvényben a békediktátum, annak ellenére nem indultak a kisebbségi magyar közösségek nyelvhasználatára irányuló rendszeres vizsgálatok (bizonyos nyelvjárástaniakat most nem tekintve), hogy már 1923-ban megjelent a Magyar Nyelvben: „Érdemes munka volna az elszakított területek nyelvét figyelemmel kísérmünk” (105). A kommunista hatalomátvétel után pedig jó ideig szó sem lehetett efféle vizsgálatokról, s bizony csak a rendszerváltoztatás hozta el azt a pillanatot, hogy akadálytalanul összejöhettek s közös kutatásokat tervezhettek a kisebbségi és a magyarországi magyar nyelvészek. A szakmai háttérrel s az átfogó kutatások megindítását pedig a szociolingvisztika hazai kibontakozása biztosította. BALÁZS JÁNOS az elsők között mondta ki 1983-ban: „Kívánatos volna [...] anyanyelvünknek a két- és többnyelvűség viszonyai közti használatát itthon is, idegenben is egybehangolt tervek szerint kutatni, s e vizsgálatoknak eredményeit egyeztetve mielőbb közzétenni” (KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Bp., 1988. 1: 36). Hogy a nyelvészeti tevékenységbe hogyan folyhat bele a politika, arra sok példa idézhető a XX. századi magyar nyelvtudományból (sajnos, s erről részben ebből a kötetből is értesülhet az olvasó). Annak a ténynek például, hogy itt nem szerepel a horvátországi magyar nyelvhasználatról egyetlen oldal sem, az a magyarázata, hogy a terepmunkát lehetetlenné tette az éppen akkor dúló délszláv háború (187).

A kötetben két jeles nem magyar nyelvész is publikált. Tanulmányai is igazolják, hogy általános nyelvészeti szempontból is érdemes vizsgálni a nem indoeurópai magyar nyelvet. THOMASON tipológiai és elméleti szempontokból kiinduló dolgozatában megállapítja, hogy a magyar nyelvhasználat a nyelvi kontaktusok vizsgálatára kitűnő lehetőséget nyújt, mert a kétnyelvűségi helyzetek és fokozatok széles skálája megtalálható benne. Szól arról, hogy a magyarországi magyarban a kétnyelvű értelmiség és a hazai kisebbségek révén volt és van ma is idegen nyelvi kontaktushatás, s ez nem vagy csak kevéssé érinti a nyelv szerkezetét. Ezzel szemben a kisebbségi magyarság körében a szókészleti és frazeológiai hatás mellett van strukturális hatás is, s hogy a kisebbségek körében a nyelvvesztés egyre nagyobb szerepet játszik. (A – főként lexikális – nyelvi kölcsönzésről nemrég jelent meg egy igen alapos rendszerezés magyarul: LANSTYÁK ISTVÁN, *A kölcsönzavak rendszerezéséről*. In: Uő., *Nyelvből nyelvbe*. Pozsony, 2006. 15–56). THOMASON leszögezi, hogy a nyelvi érintkezés következményeként fellépő nyelvi változásoknak mindig van társadalmi összetevője. További kutatásokat sürget, hogy megállapíthassuk, mely társadalmi tényezők mely nyelvi változásokat indukálnak. Figyelmeztet arra, hogy a tipikus esetek nem az egyedül lehetségesek, s óvatosságot, kellő körültekintést javasol a nyelvi változás okainak megállapításában (kontaktushatás vagy nem). C. DE GROOT tipológiai vizsgálatának fókuszában a kisebbségi magyar nyelvhasználatnak a magyarországitól eltérő bizonyos nyelvtani jelenségei állnak. Kiinduló tétele szerint a legtöbb, ha nem az összes különbség a kétféle magyar nyelvhasználat között a nyelvi érintkezések eltérő voltában keresendő. Rövid tipológiai bevezetés után a számbeli egyeztetés és nem egyeztetés, a kopula, a személyjelölés és bizonyos szintetikus és analitikus szerkezet típusok elemzésére kerít sort, s megállapítja: úgy tűnik, hogy a magyar a morfológiailag komplexből morfológiailag egyszerűbb, illetőleg a szintetikus nyelvtípusból analiti-

kus nyelv irányába tart, s ez nyelvi kontaktushatás következménye. Mert az ez irányú változás olyan nyelvekből nincs igazolva, amelyek nincsenek kapcsolatban más (ti. analitikus) nyelvekkel.

Tudománytörténeti megjegyzésekre az e kötethez hasonló leíró munkákban természetesen nincs sok tér. Annál inkább érdemes kerülni a túl általánosító kijelentéseket, mint például a hazai jövevényszó-kutatásról szóló némileg sommás megítélést (33), a kontaktusok bizonyos nyelvészeti vonatkozásai ugyanis MOLLAY KÁROLY munkásságában fontos szerepet játszottak már a hazai szociolingvisztikai kétnyelvűségkutatások megindulása előtt. Vö.: „Szükségesnek mutatkozott [...] a korabeli Magyarországon beszélt nyelvek érintkezésének, az érintkezés funkcionálásának, egyáltalán a többnyelvűségnek a vizsgálata” (Német–magyar nyelvi érintkezések. Bp., 1982. 54; l. még 59, 70, 136, 139, 148, 151). Vagy azt, hogy nálunk ismeretlen lett volna, hogy a jelen a múlt tanulmányozásának, a változásvizsgálatnak laboratóriuma lehet (33): az új szemlélet hazai alakulására vö. például BÁRCZI: I. OK. 1954: 86, BENKŐ: ÁNyT. 5. 1968: 41–67.

Országoként egy tanulmány született, a romániai magyar nyelvhasználatról azonban kettő is, ugyanis a csángók és nyelvhasználatuk külön tárgyalatik. Megokoltan, hiszen velük kapcsolatban a többitől eltérő tényeket és problémákat is tárgyalni kellett (a csángó nyelvhasználat a „legkontaktusosabb” az összes tárgyalt között). SÁNDOR KLÁRÁNAK igaza van: a csángó nyelvhasználatról nincs olyan és annyi friss, összefoglaló és jól szervezett terepmunkával gyűjtött anyag, mint a többi kisebbség esetében (163). A csángók történetéről és jelen állapotáról, az őket sújtó nyelvpolitikáról korrekt, jól tájékoztató összefoglalást olvashatunk. A csángók nyelvészeti leírásának nehézségeit is joggal említi a szerző. Összeveti a „magyar” és a „székelyes csángó” közötti legjellemzőbb különbségeket egy 8 interjút tartalmazó, 14 órás magnófelvétel anyaga alapján. Sajnálatos módon azonban figyelmen kívül maradnak az irodalomjegyzék tanúsága szerint is azok a leírások, amelyek ennél nagyobb és szélesebb körű anyag alapján íródtak, így JUHÁSZ DEZSŐNEK a moldvai nyelvjárási régióról szóló tankönyvi fejezete (in: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Bp., 2001. 307–15, l. még KISS uo. 195–9). SÁNDOR KLÁRA szerint is a csángó nyelvjárások történeti szempontból magyar eredetűek. De úgy véli, szociolingvisztikai szempontból ugyan nagyon közel állnak hozzá, mindazonáltal nem magyar dialektusok, és különösen nem egy magyar dialektusról van szó (182). Ez utóbbit állítani nyelvészeti műhiba volna. Bizony ahány csángó falu, annyi csángó beszélőközösség, s szinte annyi nyelvjárás (igaz tehát: „For speakers of Hungarian, intelligibility of Csángó dialect varies from village to village”: uo.). Viszont egy nyelvjárás régióba való összevonásuk nyelvészeti alapon is megokolt (l. JUHÁSZ említett könyvfejezetét). Ami pedig ezeknek a nyelvváltozatoknak a hovatartozását illeti, a hivatkozott kijelentés, hogy ti. a csángó nyelvjárások már nem a magyar nyelv dialektusai, túl sommás. Mert gondoljunk csak például azokra a csángó településekre, amelyeken a magyar anyanyelvűek száma (TÁNCZOS VILMOS becslése alapján) eléri vagy meghaladja a 90%-ot: Külsőrekecsin, Magyarfalva, Lábnik, Pusztina, Újfalu (a Tatros mentén): 100%; Gajdár 91%; Frumosza, Klézse, Lujzikalagor: 90%; s amely települések nyelvjárásait pusztán szociolingvisztikai alapon sem kell feltétlenül kizárni a magyar nyelvjárások közül (vö. még Magyar dialektológia 32–3), ahogy nem zárták ki a szász és cipszer, illetőleg a magyar-, orosz- és más országokbeli egyéb német nyelvjárásokat, nyelvszigeteket sem a német dialektusok közül. SZILÁGYI N. SÁNDOR nem a magyar nyelvészet (33–4), hanem a magyar nyelvtörténet korszakolásának módosítására tett javaslatot 2002-ben.

A kötet világos szerkezetű, jól van szerkesztve és sok informatív melléklet található benne (90 táblázat, 23 ábra és diagram, 6 térkép, összevont tárgy- és névmutató). Empirikus kutatások alapján, korszerű szemlélettel van szó a kétnyelvűégi helyzetből következő, tehát a nyelvi érintkezésekből következő nyelvhasználati sajátosságokról, s nem hiányoznak az ezek alapján levonható általános következtetések sem. A kötet bizonyosan megfelel rendeltetésének. A többi nem rajta, hanem a külföld szakmai érdeklődésén múlik.

Kézikönyv az ausztriai német nyelvről Robert Sedlaczek, *Das österreichische Deutsch*

Ueberreuter, Wien, 2004. 496 lap

1. Ennek a könyvnek nemcsak a címe, de ötletesen, szellemesen megszerkesztett piros–fehér–piros borítója is az osztrák jelleget hangsúlyozza. A középső, fehér mezőben olvasható a cím: „Das österreichische Deutsch”; az alsó, piros részlegben a szerző szándéka: „Wie wir uns von unserem grossen Nachbarn unterscheiden”. A borító gerincre eső részén látható a két trikolór: felül az osztrák, alatta a német: a fekete–piros–arany. Ugyanezzel a jelöléssel találkozunk a könyvben is az egyes szócikkek élén, parányi zászlócskák formájában. Így az olvasó egyetlen pillantással megállapíthatja a keresett szó vagy fordulat „osztrák” vagy „német” voltát. Pl.: (piros–fehér–piros zászlócska): *Brösel* (kleiner Brocken von Brot), ’prézli’; alatta (fekete–piros–arany zászlócska): *Krümel, Krumen, Brosamen*. Vagy: (osztrák): *Deka* (gramm), (német): *10 Gramm*.

A szerző a gazdagon illusztrált munkában több mint 1300 jellegzetes ausztriai német szót, fordulatot gyűjtött össze, kiegészítve a nyelvtani és kiejtési sajátosságokkal – és valamennyit párhuzamba állítva a német megfelelőekkel. Szeretné elérni azt, hogy honfitársai büszkéek legyenek nyelvükre, őrizzék meg a németországi némettől való eltéréseket, a nyelvi különbözőségeket. Bár, mint hangsúlyozza, az ausztriai és a németországi német nem két különböző nyelv, hanem „variánsai egy pluricentrikus német nyelvnek”. Ez azt jelenti, hogy a német nyelv Németországban másként formálódott, mint Ausztriában, és ugyancsak másként Svájcban vagy az egyes nyelvjárás-szigeteken (8).

2. Az ausztriai német nyelv sajátosságai régóta ismeretesek. JOHANN SIEGMUND POPOWITSCH, a bécsi egyetemen a „deutsche Wohlredenheit” tanára 1753–66 között, nagy mennyiségű cédulaadatot gyűjtött az ausztriai nyelvhasználatról. Mérföldkönek tekinthető ebben a vonatkozásban ANDREAS SCHMELLER „Bayerisches Wörterbuch”-ja (1827–37.), amely a szorosabban vett bajorországi szóanyag mellett számos példát közöl Salzburg, Alsó- és Felső-Ausztria vidékéről is. PAUL KRETSCHMER „Wortgeographie” című művében (1918.) a vizsgált szavak, jelenségek történeti háttérét, etimológiáját is kutatta.

SEDLACZEK munkájának talán legfontosabb előzménye a mannheimi Dudenverlag kiadásában 1969-ben megjelent zsebkönyv, a „Wie sagt man in Österreich?”, amely azzal a céllal készült, hogy az Ausztriában időző-tartózkodó németországi („binnendeutsche”) németekkel (akkori magyar elnevezéssel: „nyugatnémetekkel”) megismertesse az ausztriai német nyelv szókincsbeli, szerkesztési, hangsúlyozási és más jellegzetességeit. A szerző, a Németországban élő osztrák JAKOB EBNER tipikus példák segítségével igyekezett bemutatni a német nyelv helyzetét Ausztriában. A felsorakoztatott anyag – megítélése szerint – az osztrák sajátosságok háttérbe szorulását jelzi, de ellenpéldák is akadnak (257–9). Bár Ausztria sajátos politikai és társadalmi fejlődése a nyelvre is hatott, nincs külön „osztrák” nyelv; az ausztriacizmusok is a közös német nyelv alkotórészei (i. h.). EBNER az osztrák sajátosságoknak három csoportját sorolja fel: 1. Ausztriára korlátozódó eltérések (államszervezet, politikai viszonyok, közigazgatás és társadalmi élet); 2. Bajorországgal közös sajátosságok; 3. az egész felnémet nyelvterületre kiterjedő egyezések. Ausztria túlnyomó része a bajor (keletbajor) nyelvjárás-területhez tartozik; ezt a körülményt egyes kutatók mintegy „leegyszerűsítve” kezelték. (1973 tavaszán nekem is alkalom volt meghallgatni Bécsben JÜRGEN EICHHOFF ismertetését készülő nyelvatlasa munkálatairól (Wortatlas der deutschen Umgangssprachen. 4 Bände. Bern–München, 1977. f.). Néhány térképlap fénymásolatát ma is őrzöm. Ezek a közismert szóhasználati eltérések szerepelnek, az ausztriai adatok csak a bajor részeként. Így: német: *Junge* – bajor (osztrák): *Bub; Schornstein – Kamin, Rauchfang; Fleischer – Metzger; Sonnabend – Samstag* stb. A „Bajor–osztrák tájszótár” (BÖWb.) ott jelen lévő munkatársait meglepte, hogy EICHHOFF vázlatos térképlapjain az osztrák sajátosságok csak mint a keletbajor nyelvjárások tartozékai szerepeltek.)

3. Bár SEDLACZEK felhasználta az elődök munkáiból kínálkozó tanulságokat, célkitűzése eltér a korábbi szerzőkétől. Az eddigi nyelvjárási szótárak – mondja –, a „regionalizmusokat” a standard fogalmaival értelmezték, magyarázták. Ez a könyv viszont – elsőként – az ausztriai német nyelv egy-egy irodalmi, beszélt nyelvi vagy nyelvjárási elemét annak németországi német megfelelőjével állítja szembe, és feltárja a gyakran a középkorba visszanyúló gyökereket is (l. a kötet fűlszövegét).

A közelmúltban az ausztriacizmusok kutatása kedvelt témává lett, főként azóta, mióta Ausztria is az EU tagja. Egy brüsszeli EU adatbankba kerekén 4 000 osztrák kifejezés van betáplálva; ehhez járulnak az ausztriai közigazgatás, a jog és a bankok, a pénzügy szakszavai stb. Csupán 'Schengen' témakörében mintegy 200 eltérés mutatkozik az ausztriai és a németországi német nyelvhasználat között. A különbségek így mintegy 10 000 szóra tehetőek.

A vaskos kézikönyv ismeretközlő és szórakoztató olvasmány is egyben. Bár az egyes szócikkek felépítése hasonló: jelentés, majd szóföldrajzi helyzet (Ausztria, Bajorország, Németország), a fejtegetések sokszínűek. Az etimológiákhoz művelődéstörténeti megjegyzések, anekdoták, tréfás szólások, irodalmi idézetek kapcsolódnak; kiegészítve mintegy 150 színes illusztrációval. Így érvényesül a szerző nem titkolt törekvése: a közös (német) vonások mellett az osztrák sajátosságok bemutatása. („Der Österreichischer unterscheidet sich vom Deutschen durch die gemeinsame Sprache.”) A hasonló szerkesztésmód ellenére a szócikkekre a sokszínűség a jellemző: mindegyiknek egyéni jellege van: alakját, jelentését, használatát földrajzi, társadalomtörténeti tényezők összefonódása formálta.

A 'nyomatvány' jelentésű ausztriai német *Drucksorte* – németországi német *Formular* ('ürlap') különbözősége művelődéstörténeti jellegű. A *Drucksorte* előtagja a *drücken* 'nyom, szorít, sajtol' délnémet, Umlaut nélküli származéka. Mivel a korai könyvnyomatás központjai Dél-Németországban voltak, a *Bücher drucken* kifejezésforma vált általánossá (vö.: *pressen* > *Presse*: 'sajtol', 'sajtó'). A *Formular*, a német szóhasználat a jogi nyelvhez kapcsolható – Az osztrák *Gebäck* gyűjtőneve a péksüteményeknek (zsemle, vekni, stangli stb.). A németországi német nyelvhasználatban ennek megfelelője a *Brötchen*, itt a *Gebäck* 'finom, édes, kávéhoz, teához felszolgált cukrászsütemény'. Az osztrák *Brötchen* (*belegtes Brötchen*) tulajdonképpen kolbásszal, sajttal, hallal, tojással rakott fehérkenyér-szelet; a németországi németben: *Sandwich*. – A francia *trottoir* a XVIII. században került át a német nyelvterületre a *trotter* 'in Trab gehen', 'trippeln'; 'ügetni, tipegni' származékaként. Pótlására a XIX. század folyamán az osztrák nyelvhasználatban a *Gehsteig*, északon és nyugaton a *Bürgersteig* megjelölése terjedt el, kizárólagos jelleggel. – Ausztriában a labdarúgás angol műszavai: *Goal*, *Corner*, *Out* használatosak, Németországban a német nyelvű megfelelőek: *Tor*, *Eckball*, *Aus* stb. – Míg az osztrák nyelvterületen a *Palatschinke* (*Omelette*), elnevezés szerepel (állítólag cseh vagy szlovák közvetítéssel került át hozzájuk a magyar *palacsinta*), a német nyelvhasználatban *Pfannkuchen*, *Eierkuchen* használatos.

A *Königgrätz* városnév alapján ellentétes jelkép – ma is – az osztrák, illetőleg a németországi közvélemény számára. 1866. július 3-án Ausztria és szövetségesei végzetes vereséget szenvedtek a korszerűbb fegyverekkel felszerelt porosz–olasz hadaktól Königgrätznél (ma: Hradec Kralové). Így vált a városnév osztrák oldalon a történelmi, végzetes vereség szimbólumává, míg a németek ugyanezt az eseményt kimagasló győzelemként tartják számon. Hasonlóan ellentétes előjelű a *Cordoba* (argentín városnév) megítélése: az osztrákok *cordobai csodá*-ról (*Wunder von Cordoba*) beszélnek, mivel az 1978-as labdarúgó világbajnokságon 3 : 2-re győztek a németek ellen; ugyanez ott: 'szégyen, gyalázat' (*Schmach von Cordoba*). – Az 1989-es történelmi változásokat Ausztriában *Fall des Eisernen Vorhangs*-ként (*a vasfüggöny lehullása*) emlegetik; a németek *Fall der Berliner Mauer*, *Wende* kifejezéseket használják: ott a berlini fal leomlása jelentette a fordulatot.

Azok a különbségek, amelyek a nyelvhasználat egyéb területén megfigyelhetők, további vizsgálódásra érdemesek. Két magyar vonatkozású példa a hangsúlyozás eltéréseinek szemléltetésére (194, 227): a Nobel-díjas Kertész Imre és a zeneszerző Lehár Ferenc vezetéknevét az osztrákok a magyarhoz hasonlóan, az első szótagon hangsúlyozzák (auf der ersten Silbe betont), míg a németek véghangsúlyosan ejtik (endbetont).

SEDLACZEK munkája német jövevényszavaink tanulmányozásához is értékes adatokat kínál. Mi él még a valaha átvett német elemekből a mai osztrák-német nyelvhasználatban? Nemcsak erre a kérdésre kaphatunk választ, de a hajdani kölcsönzések útjának irányát is – újólaj – megerősíthetjük. A szóadatok azt is jelzik: mély és tartós volt a monarchia idején az ausztriai német nyelv hatása a magyar köznyelv bizalmasabb rétegeire. Íme a példák (az adatok sorrendje, a német betűrendhez igazodva: a) osztrák szavak, b) német szavak, c) magyar megfelelőek): *Bartwisch* – Handfeger – *partvis*; *Beuschel* – Lungen (haschee) – *pejsli*; *Biskotte* – (Löffel-) – Biskuit – *piskóta*; *blöd* – blöd – *blöd*; *Bussl* – Küsschen – *puszi*; *Butte, Butten* – Bütte – *puttony*; *Deka(gramm)* – 10 Gramm – *deka*; *Fasche(n)* – Wickelbinde – *fásli*; das *Faschierte* – Hackfleisch – *fasirt*; *Fasnacht, Fasching* – Karneval – *farsang*; *Fauteuil* – (Polster) Sessel – *fofel*; *fesch* – schick – *fess*; *Fetzen* – Putzlumpen – *fecni* (jelentésmódosulás: a németben 'törlőruha, padlótörlő', nálunk 'rongy'); *Fiaker* – Droschke – *fiaker*; *Gang* – Hausflur – *gang* 'folyosó'; *Gerst(e)l* – Graupe – *gerstli* 'árpakása'; *Gug(e)lhupf* – Topfkuchen – *kuglóf*; *Haberer* – Kumpel – *haver*; *Habt Acht* – Stillgestanden – *hapták*; *horuck* – hauruck – *hórukk*; *Karfiol* – Blumenkohl – *karfiol*; *Karniese* – Gardinenleiste – *karnis*; *Kasten* – Schrank – *kaszni, kasztni*; *Kipfl* – Hörnchen – *kifli*; *Knödel* – Kloß – *knédli*; ! *Krapfen* – (Berliner) Pfannkuchen – *fánk* (vö.: EtWBUngh.) *Küss die Hand* – *kisztihand*; a németországi németben nincs megfelelője. *Kuvert* – (Brief-)Umschlag – *kuvert, koperta* (r.); *Lavor* (nur im Osten und veraltet) – Waschschüssel – *lavór*; *Limonade* – Limonade, Brause – *limonádé*; *lizitieren* (beim Kartenspiel) – reizen – *licitál* (kártyaműszó); ? *Matura* – Abitur – *matúra* (a latin *maturus* származékaként Ausztriában 1849 óta használatos a gimnáziumi záróvizsga megjelölésére); ? *Mumps* – Mumps, Ziegenpeter – *mumpsz* 'füldaganat' (német közvetítésű angol eredetű szó); *Nockerl* – Klößchen – *nokedli*; *Paradeiser* – Tomate – *paradicsom*; ? *Partezettel* – Todesanziege – *parte, partecédula* 'gyászjelentés'; *Patzen* – Klecks – *pacni*; *pfuschen* – schwarz arbeiten – 'kontárként dolgozik'; *pfuschen* – pfuschen – *fuserál* (a magyarban a két jelentés keveredik); *Plafond* – Decke – *plafon*; *Porree* – Lauch – *póré* (hagyma); *Püree* – Püree, Brei – *püré*; *putzen* – sauber machen – *pucol* 'tisztít'; *Putzerei* – Chemische Reinigung – *puceráj* 'tisztító'; *Remise* – Wagenschuppen – *remiz*; *resch* – knusprig – *ress* 'ropogós'; *Ribisel* – Johannisbeere – *ribizli*; *Ringelspiel* – Karussell – *ringlispil* – körhinta; Ringlotte, *Ringlo* – Reneklude – *ringló*; *rodeln* – Schlitten fahren – *ródlizni*; *Sauce* – Tunke – *szósz*; *Schmarren* – *smarni*; *Schnapsen* – Sechsendsechzig – *snapszli* 'kártyajáték'; *Schuhpaste* – ! Schuhpaste, Schuhwichse – *suviksz*; *Stamperl* – Stamper – *stamperli, stampedli* 'kupica'; *Stanizel* – Tüte – *stanicli*; *Stockerl* – Hocker – *stokedli, hokedli* 'konyhaszék'; *Torte* – Kuchen – *torta*; *Trafik* – Tabakladen – *trafik*; *Traktor* – Trecker, Bulldog, Schlepper – *traktor*; *Tschick* – Kippe – *csikk*; ? *Volksanwalt* – Ombudsmann – *ombudzman*; (Brot – [Wecken-] Brot-) Laib- *vegni*; *Weitling* – Rührschüssel – *vájdling* 'mosótál'; *Wimmerl* – Pickel – *vim(m)edli* 'pattanás'; *Zipp* (verschluss) – Reißverschluss – *cip* (zár) – 'villám(zár)'; *Zuspeise*, Beilage – *cuspájz* 'főzelék'; ? *zuzeln* – zutschen – *cucliz*?

4. Sajátos a helyzete a német nyelvterületen az *-ieren* képzőnek: a korajűfelnémet nyelv kezdetben latin, újlatin szavakhoz kapcsolta. Egy – FRIEDRICH KLUGÉTÓL idézett – „Der Teutsche Michel” című, 1607 körül keletkezett gúnyversben az idegen szavak ostorozására halmozódnak az *-ieren* képzős szavak: „Was ist armieren, was avisieren? Was avacieren, attaquieren?” (idézve: HORVÁTH MÁRIA, Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1978. 25–6). SEDLACZEK szerint a mai németországi németben háttérbe szorult, szaknyelvi területre korlátozódott. Az ausztriai nyelvhasználatban viszont gyakrabban felbukkan: *röntgenisieren* – *röntgen* – *röntgenez*; vagy az egykori hadi műszó: a *campieren* 'táboroz', ma: 'im Zelt oder im Wohnwagen leben' a németországi németben: *campen* 'sátorban vagy lakókocsiban lakni'. A *kampieren* jelentése a németországi németben: 'szabadban táborozni', a bizalmas nyelvhasználatban: 'lakni' (176–7). – Az *-ieren* képző a magyarban *-íroz*, *-éroz* alakban a XVII. század derekán bukkan fel. (Részletesen l. HORVÁTH MÁRIA, Az *-éroz*, *-íroz* képző történetéhez: MNy. 1955: 218–22; továbbá: HORVÁTH 1978. i. m. szócikkeiben: 30, 38, 45, 77, 97, 111 stb). – Hasonló, bajor-osztrák sajátosság a *-l*, *-erl* kicsinyítő képző használata, a németorszá-

gi németben a *-chen* szerepel. (Vö.: Kinigli: MNY. 1950: 461–5, továbbá HORVÁTH i. m. szócikkei; pl. 'cukor': *gandli, kaperli, pántli, tácli* stb.). – A felsoroltak zöme bajor-osztrák eredetű vagy ausztriai közvetítéssel került hozzánk a magyar-osztrák történeti-nyelvi kapcsolat évszázadai folyamán.

Tükörszók (teljes vagy részfordítások): *Aktentasche* – Aktentasche – *aktatáska; Aufzug, Lift* – Fahrstuhl – *felvonó; Beißzange* – Kneifzange – *harapófogó; ? Bezirk* – Kreis – ? *kerület; ? Blumenkiste* – Blumenkasten – ? ? *virágláda; ! der/das Dotter* – das Eigelb – *tojássárgája; ! Eiklar* – Eiweiß – *tojásfehérje; ? Einkaufen* – Einholen – ? *bevásárol; zwei Fliegen auf einen Schlag* – zwei Fliegen mit einer Klappe (schlagen) – *két legyet egy csapásra; Fußgängerübergang, Zebrastreifen* – Fußgängerübergang – *zebra; Gehsteig* – Bürgersteig – *járda; ? der Gespritzte, der Spritzer* – die Schorle – ? *fröccs; Haupt(e)lsalat* – Kopfsalat – *fejessaláta; Hausmeister, Hausbesorger* – Hausmeister – *házmester; Jungmann* – Rekrut – *újonc; Kaffehaus, Café* – Café – *kávéház; Kaiser* – Kaiserschmarren, -Semmel, -Fleisch – *császármorzsa, -zsemle, -hús; Mineralwasser* – Sprudel – *ásványvíz; Ministerrat* – Kabinettsitzung – *minisztertanács; Note* – Zensur – (*érdem*)*jegy; Putzfrau, Bedienerin, Aufräumerin, Zugehfrau* – Rein(e)mach(e)frau, Raumpflegerin, Aufwartefrau, Putzfrau – *takarítónő, bejárónő; Reißnagel* – Reißzwecke – *rajzszeg; Rufzeichen* – Ausrufezeichen – *felkiáltójel; Es schüttet wie aus Schaffeln (wie mit Schaffeln)* – Es gießt wie aus Eimern (wie mit Kannen/Kübeln) – *esik, mintha dézsából öntenék; (Semmel)Brösel* – Paniermehl – *zsemlemorzsa; Simandl* – Pantoffelheld – *papucs hő; Staubzucker* – Puderzucker – *porcukor; Strichpunkt* – Semikolon – *pontos vessző.*

Ebbe a körbe tartozik a *Vogelsalat* – Rapunzel – *madársaláta* elnevezés is. Magyar megfelelői még: *raponc, galambbegy*. Ezt a „bokros, füves helyeken tenyésző, egyéves növényt (Valerianella), melynek hosszúkás, keskeny levelét salátaként fogyasztják” (l. ÉrtSz. *Galambbegy* a.) hajdan a budai Széna téri piacon (a mai Fény utcai piac elődje) és a Déli pályaudvar melletti, a budai ostrom idején elpusztult kis vásárcsarnokban Buda környéki sváb kofák árulták, maroknyi kupacokba rakva, fillérekért. Ma pedig áttetsző műanyag dobozba, zacskóba téve látjuk viszont; a tavaszi újdonságokat megillető borsos áron, idegen nyelvű felirattal (vö.: HORVÁTH MÁRIA, Bornemisza Anna szakácskönyvében lapozgatva... In: Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára. Bp., 2006. 102–3).

SEDLACZEK szóanyagában alig néhány magyar szó bukkan fel: a már említett *Palatschinken*, az Ausztriában ismert *Fogosch* – német *Zander*, melyről a szerző megjegyzi: az ausztriai németben magyar kölcsönszó.

5. A könyvet rövid összegzés zárja a helyesnek tekinthető ausztriai német nyelvhasználatról, bibliográfiával, szömutatóval.

SEDLACZEK olvasmányos, szórakoztató, közérthetőségre törekvő munkájában – mint már többször szó esett róla – a mai ausztriai német nyelvhasználat önállóságát igyekszik hangsúlyozni a németországi némettel szemben. Műve közvetve egyben a több évszázados osztrák–magyar nyelvi kapcsolatok összegzésévé is vált. Ennyi, illetve több vagy kevesebb – mivel a felsorakoztatott jövevény- és tükörszók köre módosítható – él ma is ott és itt abból, amit valaha nyugati szomszédunktól kölcsönöztünk.

HORVÁTH MÁRIA

Gabriella Maráz, Sprachrettung oder Sprachverrat Zur Normdiskussion in Bezug auf das Ungarische

Verlag dr. Kovač, Hamburg, 2003. 551 lap

Az olvasó a cím láttán azonnal asszociál: hasonló címen (de kérdőjellel a végén) 1998-ban jelent meg egy tanulmánygyűjtemény a nyelvművelés és a határon túli magyarság nyelvhasználatát elemző, vitató cikkekket. KONTRA MIKLÓS – SALY NOÉMI szerk., Nyelvművelés vagy nyelvárulás? Vita

a határon túli magyar nyelvhasználatról. Osiris, Bp.) Vajon milyen viszonyban van a német nyelvű könyv magyar „párjával”, illetőleg honnan a címek csaknem pontos egyezése? A tartalmi rokonságra az alcím, a megfogalmazás azonosságára a bevezető fejezet ad magyarázatot: a javaslat Tolcsvai Nagy Gábornól származik, a címadáshoz való hozzájárulást Kontra Miklós adta meg.

A terjedelmes munka három nagy egységre tagolódik. Az első rész a társadalom nyelvi normáinak a kérdését tárgyalja, a második a magyar nyelvvel kapcsolatos normaalkotással foglalkozik, a harmadik pedig a mai magyar nyelv normáit vizsgálja. A kötetet bibliográfia (internetcímeikkel kiegészítve), személynév-mutató, szövegmelléletek és térképek egészítik ki.

Az első egységben fogalmi meghatározásokon kívül egyebek között a normák keletkezésével, a normaalkotás folyamatával foglalkozik. Ezt a nyelvtörténet keretében látja megvalósulni. Fázisai: a települési formák alakulása, az írásbeliség megteremtése, a regionális írott nyelvi formák létrejötte, a szóbeliségből az írásbeli kultúrára való átmenet szakasza, az írásbeliség elterjedése, a standardizálás korszaka – majd lehetséges negatívumként a destandardizáció, azaz a meglévő standard szétesése, mással való helyettesítése (előbbire a latin története, utóbbira az angol térhódítása lehet a példa), illetőleg az írásbeliség visszaszorulása az elektronikus közlési módok elterjedése révén. Az imél, sms és a hozzájuk hasonló kommunikációs eszközök negatív hatásának a valószínűségét tagadja, de ugyanakkor ebben látja a nyelv művelők félelmének egyik eredőjét. Vizsgálja a normaalkotás és a kodifikálás eszközeit, továbbá a norma hatását a társadalomra és az egyénre. Ez utóbbi a stigmatizált alakok és az általuk stigmatizált nyelvhasználók kérdéskörét illeti. A stigmatizált alakok kerülése szükségképpen vezet a hiperkorrekcióhoz.

Mivel a standarizáció a szerző felfogása szerint spontán folyamat, szoros kapcsolatban van a nyelv történetével, a magyar normaalkotás tárgyalását nyelvünk rokonságának ismertetésével kezdi. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a tulajdonképpeni standardizáció korszakát a felvilágosodástól, illetőleg a nyelvújítástól lehet számítani. (65–243). Ennek a szemléletnek megfelelően nyelvtörténetünk korai szakaszaitól fogva végbement idegen nyelvi érintkezésekről szól (68–80), majd az őshazától a honfoglalásig terjedő időszak kapcsán részint etimológiai, részint történeti fejtegetésekbe bocsátkozik (81–94). A középkortól a felvilágosodásig (1000-tól 1772-ig) terjedő időszakot (95–114) az írásbeliség, a vallásos irodalom, a könyvnyomtatás, a reformáció és ellenreformáció, török hódoltság és Habsburg uralom alcímek alatt tárgyalja. Külön foglalkozik ezen az időszakon belül a nyelvi sokféleség és az egységesülés kérdésével. Az 1772-től 1945-ig tartó időszakot „Nyelv és nemzet” cím alatt ismerteti (115–63). Itt részletesen foglalkozik a nyelvújítással, majd a reformkortól a kiegyezésig tartó időszakot tárgyalja. Külön szakasz a kiegyezéstől a trianoni békediktátumig terjedő időszak, amelynek népesedési és nemzetiségi adatait elemzi. A következő fejezetek: A két világháború közötti időszak; A nemzeti nyelv az internacionalizmus korszakában (1945–1985). A korszakhatár kijelölését a következő (Változások a politikai fordulat – kb. 1985 – óta) fejezet elején indokolja: 1985-ben alakult meg ugyanis a Nyelvtudományi Intézetben az Élőnyelvi Munkacsoport, amelyhez (a TÁRKI-val együtt) a szociolingvisztikai kutatások megtervezése és megvalósítása fűződik. A történeti áttekintésben ez a fejezet már lényegében a jelenkor eseményeit foglalja össze. Megismerteti az olvasót mind a hagyományos nyelvvel, mind a szociolingvisztika feladataival, céljaival, a módszerekkel, valamint a személyi és szervezeti kérdésekkel. Egy hosszabb alfejezet foglalkozik az úgynevezett „nyelvvitá”-val.

A könyv harmadik nagy szerkezeti egysége a mai magyar nyelv szociolingvisztikai szempontú bemutatását tartalmazza.

A terjedelmes, sok előre- és visszautalást tartalmazó, ugyanakkor ismétlésekbe is bocsátkozó könyvet szakmai szempontból két gondolatkör alapján lehet értékelni. Az egyik csomópont a norma-felfogás, a másik a történeti szociolingvisztika témáját érinti.

A nyelvi és a társadalmi norma összefüggésében vizsgálja a témát. A városiasodás, iparosodás, kapitalista fejlődés következményeként tekinti a standard változat kialakulását. Mivel spontán folyamatnak tartja, idegenkedve szemlél minden, a nyelvi változások befolyásolására tett tudatos törekvést, konkrétan a magyar nyelvújítást is. Erről így ír: „A magyar nyelvújítás, amely a 19. sz. elején a ma-

gyar nyelvet tudatosan befolyásolta és ezzel egyúttal standardizálta, egy »jobb« nyelvet helyezett a »természetes« helyére. Ez az értékítélet, amely nevelési szándékokkal társult, előíró (preskriptív) nyelvi normákhoz vezetett, amelyeket grammatikákban, nyelvművelő kézikönyvekben, szótárakban és az anyanyelv oktatását segítő nyelvtankönyvekben rögzítettek, amelyeket bárki felüthet, hogy megtudhassa a »helyes« nyelvhasználatot, tájékozódhasson a »szép beszédről«, és az »igényes kifejezési módot« gyakorolhassa» (27) [ford.: Z. E.]. Valamely nyelv javítására irányuló törekvést – szerinte – feleslegessé tesz az a szociolingvisztikai megállapítás, hogy nincsenek primitív nyelvek, minden nyelv funkcionálisan egyenértékű, mert teljes mértékben kielégíti beszélőinek kommunikációs igényeit. Ez a szempont pedig megelőz minden esztétikai és egyéb elvet – vallja a szerző szakirodalmi tételekre hivatkozva. A magyar nyelvművelés szerinte arisztokratikus elképzelései az igényes magyar nyelvhasználatról, a jó hangzásról nem felelnek meg a mai demokratikus nyelvhasználatnak és igénynek. A nyelvművelést, nyelvápolást ennek megfelelően a határon túli magyar nyelvhasználattal kapcsolatban is elveti.

A szemléletmódból azonban kimarad a nyelvek nyelvpolitikai szempontból való értékelése, különösen pedig az írásbeliség dimenziója: az írásbeliség kora, elterjedtsége, a nyelv kiépítettsége. Érdemes megjegyezni, hogy a könyv egy helyén (50) röviden szót ejt erről a vonatkozásról, szociolingvisztikai következményei azonban mindvégig vizsgálati körén kívül rekednek. A kodifikáltság, ami egyébként a könyv gondolatmenetének központi kérdése, mégis csupán abból a szempontból érdeklí a szerzőt, hogy vele kapcsolatban a nyelvhelyesség kérdése vehető fel.

A könyv értékelésének fő szempontja, hogy kinek szánták, és a lehetséges olvasót miről, hogyan tájékoztatja. A magyar (nyelvész) olvasó számára a könyv kevés új információt hordoz, újszerűsége legfeljebb abban van, hogy az egész magyar nyelvtörténeti folyamatot a kezdetektől napjainkig egyféle szempontrendszer alapján tárgyalja. A téma földolgozása a néhány évvel ezelőtti heves nyelvművelés-ellenes megnyilvánulások hangját idézi. MARÁZ GABRIELLA azonban bizonyára elsősorban a német szakmai közönség tájékoztatását tartotta elsődleges céljának. Egyoldalú, kizárólagosságot tükröző fogalmazásmódja azonban inkább félretájékoztató hatású. A magyar nyelvtudomány olyan jeles képviselőiről, mint BÁRCZI GÉZA, LŐRINCZE LAJOS, vagy éppen KOSZTOLÁNYI DEZSŐ mondott igen elmarasztaló szavai a hungarológiában jártas külföldi szakemberekből is bizonyára meghökkenést váltanak ki.

ZELLIGER ERZSÉBET

Kabán Annamária, Szövegek színeváltozása Szórend és érték szerkezet

Bibor Kiadó, Miskolc, 2005. 170 lap

1. A szerző ismert név a magyar szövegtani szakirodalomban. Kandidátusi értekezésének (A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. Bp., 1993.) megjelenése után publikált tanulmányainak, könyveinek sorában egyre nagyobb a részaránya azoknak a közleményeknek, amelyeknek a tárgya valamilyen szövegtani jelenség (például aktuális tagolás, szövegszervező elv) vizsgálata egy-egy szépírói alkotásban. Mindez stilisztikai, sőt ma már *s z ö v e g s t í l i s z t i k a i* vizsgálatot jelent. Ehhez hasonló az, hogy a vizsgált jelenséget nem egy esetben retorikai alakzatnak (is) tekinti, és ez esetben is utalhatunk egy interdiszciplináris kettősségre, arra, hogy van *s z ö v e g r e t o r i k a* (GEOFFREY N. LEECH – MICHAEL H. SHORT, *Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. Longman, London–New York, 1981. 209).

2. Ismertetendő kötete is ebbe a témakörbe tartozik. Könyvében ugyanis „a magyar nyelv szabad szörendjéből adódó művészi **lehetőségeket**” villantja fel több költő versében, továbbá „a szavak, szövegek sajátos színeváltozását próbálja nyomon követni – a szórend, a mondat szerkezet, a ritmus, a hangzó vers dallammozgása, a művészi képek és alakzatok együttesében” (fülszöveg, l. még 8). A szerzőnek ebből a témajelzéséből több megjegyzését is szeretném kiemelni és értelmezni.

Az egyik a vizsgálati tárgyak felsorolásában szereplő **s z ó r e n d**, ami kötetének alcímében is szerepel: szórend és érték szerkezet. Ez minden bizonnyal azt jelentheti, hogy a vizsgált szerkezeti jelenségeknek közvetlen vagy közvetett kapcsolata van a szórenddel. – A másik megjegyzése könyvének a fő címében olvasható **s z í n e v á l t o z á s r a u t a l** (szövegek színeváltozása), amit ZOLNAI BÉLA magyarázatával próbál megvilágítani, azzal, hogy ZOLNAI szerint a beszédnek van belsőbb metamorfózis: a szavak érték hullámzása, érzelmi sűrűsödése és kihülése, és szerinte ez a nyelv igazi színeváltozása (7). – Ehhez kapcsolódik a címbeli **é r t é k s z e r k e z e t** re vonatkozó megjegyzés is, ugyancsak ZOLNAI BÉLÁnak az a magyarázata, hogy „ritmikailag úgy helyezni és olyan foglalatba ötvözni a szót, hogy jelentését kiteljesedve öltse magára, és lényegbevágónak, addig soha nem hallottanak mutatkozzék” (7). – Idetartozik még az is, ami a fejezetek címéből is következik (például ellentét, párhuzam, fokozás), az, hogy a szóban forgó szövegtani jelenségeket retorikai alakzatokként vizsgálja: a mondat szerkezeti lehetőségek „retorizált alakzatokként öltönek testet” (8), így érthető, hogy **r e t o r i z á l t s z ö v e g s z e r k e z e t e k** ről beszél (151). És mindennek a magyarázatát is olvashatjuk: a szóban forgó szerkezeti lehetőségek „a költői szövegekben meghatározott kommunikatív, pragmatikai tényezők hatására” lesznek retorikai alakzattá (8).

3. A kötet tizenegy fejezete mellett három elméleti tartalmú tájékoztató fejezet is van: „Előszó”, „Elméleti-módszertani bevezetés”, valamint „Zárszó helyett” című befejezés.

A fejezetek tárgyak szerint három témakörbe sorolhatók. Az elsőhöz tartozókban a következő jelenségeket vizsgálja alakzatokként: ellentét és párhuzam, ellentét és fokozás, hasonlat és ellentét, ismétlés, továbbá egy komplex alakzat, amiben a hasonlat szöveg szintű adjekciós (hozzáadó) alakzattá tágul, és ebbe épül kilenc alakzat, köztük a hangzó vers alakzatai (95). – A második témakörbe tágabb foglalatú jelenségeket von: versszak és mondat tagolás, továbbá nyelvtani, logikai és hangzásszerkezet, négy sorosok érték szerkezete, egy versszöveg színeváltozása. – A harmadik témakörbe a fordítások tartoznak. Az egyik fejezetben párhuzamos fordításokat vizsgál, mégpedig Paul Verlaine „Az én meg-hitt álmom” című versét Ady és Tóth Árpád fordításában. Egy másodikban pedig egy román költő, Ștefan Augustin Doinaș egy versében és két magyar (Veress Zoltán és Markó Béla) fordításában a feszítés-öldás szövegszervező stratégiáját mérlegeli.

Az esetek többségében a felsorolt jelenségek vizsgálatához valamilyen átfogó szövegtani kategória társul: szöveg alakító és szövegformáló szerep, szövegépítés, szövegszervező stratégia, vagy pedig valamilyen tág körű összegező kategória: érték szerkezet, (oszillálást előidéző többletjelentések: 81) vagy egy versszöveg színeváltozása. – A vizsgálatok alapja egy vagy több költemény. A fentebb már említett Verlaine és Doinaș mellett a következők szerepelnek: Petőfi (négy versével), Dsida Jenő (két versével), Horváth Imre (több négy soros versével), valamint Vajda János és Ady Endre (egy-egy versével).

4. Érdekes és tanulságos is a fejezetek felépítése és tárgyalásrendje. Ezt a következő fejezettel példázzuk: „Ellentét és fokozás a szövegépítésben (Petőfi Sándor: Egy gondolat bánt engemet...)”.

A szerző a vizsgálatát egy globális megjegyzéssel kezdi: „A költemény hatalmas érzelmi kitörés, romantikus rapszódia” (37), amely az érzelm, a hangulat, a gondolat sokféle változatát foglalja magában. És ebben lényeges a kifejező forma jellege és szerepe. – Ezt követően a szövegtani megközelítésekben már magától értetődően az intertextualitás alapján a szerző idevonja a költő több más versét, amelyek „forradalmi látomásai sorába” (37) illeszkednek, mint amilyen a „Véres napokról álmodom” vagy „Az ítélet”. – Aztán megállapítja, hogy a versben „az ellentét dominál” (39), mint

amilyen például ez: „a lassú halállal (Elfogyni lassan, mint a gyertyaszál) ellentétben az elemi természeti erők okozta hirtelen halál képe fogalmazódik meg” (42): *Legyek fa, melyen villám fut keresztül*. A természeti képek után a cselekvő halál víziója következik, amely az előbbivel, a természetivel alkot ellentétet: *Ott essem el én / A harc mezején*. – Az ellentétet a fokozás és a párhuzam erősíti: *Ott folyjon az ifjúi vér ki szivemből... S holttestemen át... S ott hagyjanak engem összetiporva*. Mindemellett a szerző párhuzamos szerkezeteket is idéz: *Ne ily halált adj, istenem, / Ne ily halált adj énnekem*. – Mindezeket megvilágítja a vers ritmikai felépítésével, melódiájával, rimtechnikájával, a mondatok hangsúlyviszonyaival az esetek többségében verssorok szerinti tagolásban.

És teszi ezt a szerző a még mindig elhanyagolt funkcionális verstan elvei és igényei alapján, ami kétségkívül nagy érdeme. Jó példa erre a fentebb felsoroltak közül az a megállapítása, hogy a vers dinamizálódó részeiben (*Ott essem el, fújó paripák, száguldjanak*) a versritmus anapesztusba vált át, ami felgyorsítja a tempót, és így a mozgalmasságot érzékelteti (45).

5. Ennyit röviden a vizsgálat tárgyáról és szempontjairól. Egyfajta összegzésként megállapíthatjuk, hogy a leírások, megközelítések sajátos műfaja az egy-egy irodalmi alkotáshoz kötött *j e l e n s é g v i z s g á l a t*, ami különben összehasonlító eljárásokat is feltételez, de azt is, amiről a fordítások esetében gyakran megfelelnek: a nyelvkarakterológiai sajátosságok figyelembevételét. – A vizsgált jelenségek itt az elsődlegesen retorikai alakzatként felfogott és az esetek többségében szövegtani kategóriák, így a vizsgálat interdiszciplináris jellegű, hisz alapja a retorika és a szövegtan összefonódása. Mindez hasonlít a társtudomány, a stilisztika egyik ágához, a stilisztikai minősítéshez, amely már jó ideje ugyancsak szövegtani megalapozottságú. – Mindezek a szerző kötetének tárgyát, mélyebb alapjait megvilágító elméleti és diszciplináris kérdések, amelyeknek csak egy része kerül szóba az ismertetett kötetben, de azok sem eléggé explicit módon, mint ahogy a vizsgálatokból leszűrhető eredmények, következtetések is csak egy egészen rövid („Zárszó helyett” című) fejezetben olvashatók.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy KÁBÁN ANNAMÁRIA legújabb kötete tüzetes és sok irányú vizsgálatok eredménye. Feltétlen elismerés illeti munkájának azt az elvét és műveleti jellemzőit, amelyek – egy-egy irodalmi alkotáshoz való kötöttségében – a szövegközpontúság, a szöveg szemlélet elvét valósítják meg, amely nélkül ma, a textológia virágkorában aligha lehetünk meg. – Külön figyelmet érdemelnek még azok a megjegyzései, amelyek a szerző szaktudományi ismeretei alapján jó érzékkel tapintanak rá a szövegösszefüggésbeli tényekre. És jól kivehető az a textológiai háttér, amely kezdettől fogva megvolt a szerző szaktudományi munkásságában, s így hozzájárulhatott vizsgálatainak eredményességéhez.

SZABÓ ZOLTÁN

Kálnási Árpád, Debreceni cívis szótár

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 83. szám.
Debrecen, 2005. 830 lap

Nehéz helyzetbe kerül bárki is, ha Pécs környékén a *tüke*, Sopron vidékén a *poncichter*, Dunántúl nagy részén a *pógár*, Debrecenben pedig a *cívis* jelentését pontosan meg kell határoznia. KÁLNÁSI ÁRPÁD is adott egy szűkebb és egy tágabb értelmet a *cívis* szónak, s az utóbbi szerint kiterjesztette szótárának anyagát *m i n d e n* tősgyökeres debrecenire: gazdákra, pásztorokra, vákáncsosokra, iparosokra stb. Így aztán igen nagy föladatot vállalt, s nem csoda, hogy ilyen hatalmas méretű munkát alkotott. A terjedelemnek azonban csak egyik oka a kutatás egész társadalomra való kiterjesztése. A másik sokat vitatott elvi kérdés: az alaki tájszavak fölvétele a tájszótárba, hiszen ez különösen megnövelte a terjedelmet. Ezt a döntését alaposan megindokolta a szerző, s azzal egyet is lehet érteni,

mert például az *i*-zésnek kiejtési szabálya nincs, vagy csak nagyon nehezen határozható meg (*píz*, de *pintek*; *szél* 'légáram', de *szil* 'valaminek a széle'); az *ó*, *ő* pedig nem mindig záródó diftongusokban realizálódik (*szopos*, *sózógváju*; *füáj*, *fikető*; különösen érdekes a *lúszemszilva* és a *lőszeműszilva* közötti ejtéskülönbség, ha nem elírás; stb.). Ezek bemutatása, rögzítése már igazolja is azt a többletmunkát és nagyobb terjedelmet, amit fölvételük jelent. A hellyel való takarékoságról meg kell jegyezni, hogy sok utaló szócikkével igyekezett a szerző csökkenteni a könyv méretét, még ha ezekkel nehezítette is kissé a használatát. Nélkülük azonban duplájára nőhetett volna a szótár nagysága.

Nagyon érdekes a szótár előtörténete, amit részben a szakirodalomból ismertünk eddig is, de összefoglalása az Előszó érdeme. Már maga a tudományos célkitűző, CSÜRY BÁLINT is a fent említett tágabb meghatározását vallotta a *civis* szónak, amikor tanítványainak kimondottan regionális szakszótárak összeállítását adta föladatul: a helyi fésűsök, gubacsapók, tímárok, pipakészítők, hentesek stb. szókincsét gyűjtette. (Természetesen nem ennek az Előszónak a föladata megvizsgálni azt, hogy igaza volt-e IMRE SAMUNAK, aki szerint CSÜRY a leíró, BARCZI a történeti szempontokat érvényesíttette nagyobb mértékben tanítványaival. Jóllehet VAMOSI debreceni csizmadiákról szóló – történeti adatokat is tartalmazó – munkája csak 1942-ben jelent meg, CSÜRY pedig 1941-ben elhunyt, de egy ilyen dolgozatnak nem egy esztendő a kiérlelési, megírási, megjelentetési ideje, s mindenképpen benne volt a témaválasztásban CSÜRY hatása. BARCZI tanszékvezetésének idején nem is jelent meg több hasonló témájú munka.) Érdekes még ezzel kapcsolatban megfigyelni, hogy CSÜRY nem a saját munkásságában oly kiemelkedő „Szamosháti szótár” összeállításának szempontjait érvényesítette a civisszótárról való elképzeléseiben, terveiben. Nagyszerű példája ez annak, hogy a nagy tudósok szemléletében, módszertani kontemplációjában is van változás, ha úgy tetszik: fejlődés. Tervezhetett volna egy debreceni teljes tájszótárt is, abban az időben meg is valósíthatta volna (ha korai halála meg nem akadályozta volna ebben), de tudta, vagy inkább csak érezte, hogy jobb, hasznosabb, használhatóbb lesz egy mérsékeltbb terjedelmű, szűkebb, a köznyelvvvel teljesen megegyező szavakat mellőző, mégis sokoldalúbb, az egész helyi társadalomra kiterjedő tájszótár elkészítése, ami ezzel a „civis” szótárral meg is valósult.

A munka tanulmányjellegű bevezetése fölment attól, hogy elhelyezzem ezt a debreceni tájszótárt az eddig megjelent hasonló munkák időrendi sorában, de kötelességem értékelni, egybevetni tudományos eredményeit azokéival. Legnagyobb nehézségem annak meghatározása, hogy melyik munka „hasonló” hozzá. Hiszen minden tájszótár hasonlít bizonyos fokig egymáshoz, s természetesen ehhez is. Teljes azonosság – ami az összevetés objektív alapja lehetne – (szerencsére) nincs. Ha terjedelmét nézzük, a szamosháti, szegedi, ormánsági, kórógyi szótárral kellene összehasonlítani, de mindegyiknek egészen más a koncepciója, célkitűzése, időbeli és társadalmi merítésének terjedelme. A városiaságot tekintve BÁLINT SÁNDOR munkája áll hozzá közelebb, de KÁLNÁSI nem vállalta föl a történeti és tulajdonnévi (személynévi, helynévi) adatok közlését, mert azzal egyrészt a végtelenségig elnyúlhatott volna az összeállítás, megjelentetés ideje (I. SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti szótársorozatát, amely halála után húsz évvel sem teljes még), másrészt a névtan önelvűségének kiharcolása után a tulajdonnevekkel való foglalkozás külön köteteket igényel, s minden bizonnyal (legalább Debrecen helynevei, de még talán személynevei is) közelesen megjelennek önálló művekben. Alapelvei szerint IMRE SAMU, KISS JENŐ, SZABÓ JÓZSEF, BALOGH LAJOS, ZILÁHI LAJOS munkáival kellene egybevetni, ezek némelyike között azonban oly nagy az időbeli eltérés, hogy nem lehet igazságosan méricskélteni az eredményeket; de nem is ez a föladatom. Úgy vélem, elsősorban azt kell megállapítanom, hogy melyik munka milyen módon éri el eredményét: a kutatott terület táji szókincsének alaposabb, pontosabb megismertetését. Abban ugyanis minden bizonnyal egyetért velem valamennyi szótárhasználó dialektológus, hogy mindegyik említett tájszótáriró megfelel kitűzött föladatának, s KÁLNÁSI ÁRPÁD is közéjük tartozik, de módszereik, szótárszerkesztésük, szócikkeik szerelése között különbségek vannak. Természetesen vannak általános szabályok (szófaj, kiejtés, jelentés megadása stb.), amelyeknek meg kell felelnie a szótáriróknak, de nem mindig egységes az a mód sem, ahogyan ezeket a kötelezettségeknek eleget tesznek a szerzők.

Haladjunk sorban a szócikkek fölépítésén, s kezdjük a címszóval! A köznyelvi vagy köznyelvisített félkövér címszavak szoros betűrendben állva lehetővé teszik a gyors és pontos megtalálását a keresett szónak. A csak népnyelvben élő szavak köznyelvivé formálása mindig gondot okoz minden szótárszerkesztőnek. Így például a **curikk** az ÉrtSz. és mindkét ÉKsz. szerint **curukk** (jóllehet vannak olyan nyelvjárássok – például az orosházi –, amelyek az eredetibb *curikk* formát őrzik). Mindkét (nyelvjárási és köznyelvi) alaknak a címszóként való fölvétele kétségtelenül a legbiztosabb megoldás (**bécebo**ca és **bicebó**ca), de a terjedelmet növeli. Nyilván sok gondot okozott az igék igekötős alakjainak külön szerepeltetése, hiszen a használatos igekötőknek a szócikk végén való felsorolása meg is történik (**kér** *fel-, ki-, meg-*). A külön szerepeltetett igekötős ige azonban nem köznyelvi jelentésű összetétel: **felkér** ~ [Nemcsak lányt táncolni, hanem:] <Pénzt> kölcsönkér; **kikér** *kikír* [Nem csak magának valamit, hanem:] 1. (Esküvőkor a menyasszony és a vőlegény [!] kiadását kéri a násznagy vagy vőfély) 2. <Gyermekek iskolából> elkér; **megkér** *mekkír* [Nemcsak lányt feleségül, hanem:] 1. Bocsánatot kér vkitől 2. <Áru árára> ajánlatot tesz. – Ráadásul még (ha hinni lehet a tildének) a **felkér** népnyelvi ejtése nem *i-ző!* Mindezeket be lehetett volna osztani a **kér** magyarázatába is, de jobban kiemeli az eltéréseket az önálló szócikkekben való szerepeltetés. Az utaló szócikkekről az a föltételezésem, hogy a leggyakrabban használt alakra történnek az utalások, nem pedig az etimológiailag megfelelőbbre, történetileg korábbira. Így a **megjuhádzik** (és **megjuhászodik**) utal a **megjuhászodik** szócikkre, holott a **megjuhádzik** a régebbi, mivel az eredeti forma **johon* <: **jo* ~ **ju* lehetett. és semmi köze a *juh* 'birka' jelentésű szóhoz vagy a *juhász* foglalkozásnévhez (l. TESz.).

A nyelvjárási szótárak legfontosabb eleme az ejtémód fonetikus lejegyzése. Ennek helyesége, pontossága adja meg a szótár értékét. Erre nagy súlyt helyez a szótár, s minden bizonnyal helyes megfigyeléseken alapulnak ejtészjelölései. Természetesen ezt csak a nyelvjárást anyanyelvi szinten beszélő tudja eldönteni, mi, többiek legfőljebb az esetleges ellentmondásokra hívhatnánk föl a figyelmet. Ezt részben főntebb érintettem, másrészt helyi ellenőrzés nélkül csak azt mondhatjuk, hogy némelyik szóban már érvényesült a köznyelv egységesítő hatása (*lőszeműsilva*). Két dologról azonban föltétlenül szót kell ejtenünk. Egyik a tilde [-] használata a kiejtés megadása helyett. Kétségtelen, hogy ezzel helyet takarít meg a szerző, de a példamondatokban zavaró, mert a nyelvjárásiasság súlyát, tekintélyét csökkenti. A másik inkább módszerbeli. A diftongusok félhangzójának alul elhelyezett félkörrrel való jelölése (*ou, öü*) a Magyar Nyelvatlasz módszereinek kidolgozása óta szokatlan, régies. Inkább az *o^u*, *ö^ü* vagy *ou, öü* jeleket használjuk. Természetesen egyik megoldás sem csökkenti a munka értékét, s az olvasó, kutató megszokja ezeket a különlegességeket, egy idő után természetesnek is veszi. Több figyelmet érdemel az olyan nyelvjárási lejegyzések vizsgálata, amelyek egymásnak ellentmondani látszanak. Például a **bújbeli** ('Otthon használt női kabátka') tildéje hosszú *ú-s* és *é-s* ejtésre utal, a **bebújtat** ejtése *bebútat*, a példamondatban *Bebúna*; a **bújtatott** címszóban pedig *Bújtatot varás*; a **bújtató** fonetikus lejegyzése is *bújtatóú*, de a **bújtatókéve** [!] *u-*ja a kiejtésben is rövid: *bujtatóúkéve*. Minden bizonnyal az adatközlők neme, életkora és foglalkozása eredményezi a különféle ejtéseket, de erre utalni lehetett volna valamilyen rövidítéssel. Különösen hiányolható a használati kör megadása olyan szavak esetében, amelyeknek több ejtémódjuk van (*batka, bakta, batma; acat, aszot* stb.).

Következzék a szófaji meghatározás! Ennek elsősorban az azonos alakú szavak esetében van nagy jelentősége, de nem hiányozhat semmiféle szótár szereléséből. Meg is találhatók ezek mindegyik említett szótárban, csak KÁLNÁSI tér el a megszokottól az igék minősítésében, amikor azok tárggyal való elláthatóságára (tárgyas ~ tárgyatlan; tranzitív ~ intranszítív; kiható ~ bennható) nem utal.

A jelentések megadása precíz, pontos, egyértelmű és a címszó szófajának megfelelő. Nyilván a hellyel való takarékoskodás miatt jellemző rá a szüksézsavúság, de ez nem megy soha az érthetőség rovására. Inkább azoknak az eszközöknek, munkafogásoknak a jelentésmegadásában találunk félreértéseket, amelyek ma már kihaltak. Így például a **beállít**, **beállítás** címszóban mind a jelentésmegadás, mind a példamondat kapára vonatkozik, noha csak a kassa állítható a nyélhez, a kapa esetében legfőljebb a megvásárláskor lehet a nyéllal alkotott hajlásszögre tekintettel lenni, s olyat vásárolni, ami a művelési mélységet meghatározza. Nagyobb hajlásszögű kapa mélyebbre vág, de ezt az elkészítő

(kovács vagy gyár) tudja csak szabályozni, „beállítani”; a kasza pengéje és nyele közötti hajlásszöveg azonban minden parasztember megnézte, mérte szemmel, karral, mert ennek megváltoztatásával tudott csak kisebb vagy nagyobb rendet vágni. A **beakaszt** címszó mindegyik jelentésének megadása szabatos, helyes (csak a 6. nem szójelentés, hanem szólás), de egyik példamondatában félreértés található. A **kost** nem „felkötözték”, hanem „felkötözték”, s ennek a hibátlan magyarázata található már a helyesen megadott **elkötöz** és **felkötöz** címszó alatt. Az utóbbiban található első jelentés azonban valóban ’felkötöz’, a második pedig (a nyelvjárási ejtésében is helyesen szereplő) ’felkötöz, kötővel ellát’. Amennyiben nyelvjárási homonímiáról volna szó (amit nem tartok valószínűnek), akkor is két külön címszóba kellett volna venni ezeket.

Az Előszóban arról olvashattunk, hogy a szerző összegyűjtötte a debreceni szólásokat, közmondásokat is. Mint ahogyan utalt már erre korábbi tanulmányában (MNyj. 2000: 203–8), tervezte egy szólás- és közmondásgyűjtemény összeállítását is. Értetlenül és sajnálkozva vettem tudomásul azt a megjegyzését, hogy ennek megvalósításáról alighanem le kell mondania. Bár ne így lenne, de ha mégis, nagyon helyesen tette az összegyűjtött anyagnak (vagy egy részének) beépítését ebbe a szótárba. Nagymértékben gazdagodott az anyag, nőtt az értéke, jelentősége a munkának. Természetesen a népryelv kutatója is tudja így hasznosítani az anyagot, nem beszélve a művelődni vágyó laikus olvasókról, de a néprajzosok számára mégis hasznosabb lenne (az itt közöltek ellenére) önálló kötetben összeállítva közölni jelentéseikkel, magyarázataikkal együtt a szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat. Kétségtelenül nehéz, nem is lehet mindegyiket megmagyarázni. Minden bizonnyal erre utal az utánuk álló kettőspont után tett gondolatjel. Valóban nehéz értelmezni a „*Látta bátyám hiját Nagyváradon*”, ha azt sem tudjuk, hogy a „*hij*” valóban padlást jelent-e, mint az a szótárból kikövetkeztethető. A legtöbb frazeológiai egységnek azonban vagy pontos magyarázatát vagy pedig példamondattal megvilágított jelentését kapjuk meg.

Utolsóként szólok a néprajzi sajtóságokról, a szavakhoz kapcsolódó megfigyelésekről, babonákról, szokásokról, amelyek szintén vagy pontos leírások, vagy pedig az adatközlőktől idézett magyarázatok. Valamennyi igen hasznos mind a népryelvkutató számára, mind pedig a néprajzosnak, hiszen a szó és jelentés összekapcsolásán túl a tárgyi valóság, a használati mód szemléletességét segítik elő ezek a néprajzi magyarázatok, s a jelentés könnyebb megértését, világosabb kifejtését szolgálják.

Nagy munkával összeállított, gazdag anyagú, igen értékes, új és különleges tájszótárt kaptunk KÁLNASI ÁRPÁD „Debreceni cívis szótár”-ában. A néprajz, helytörténet és a magyar nyelvtudomány, legfőképpen a nyelvjáráskutatás bőséges forráshoz, rengeteg adathoz, sok érdekességhez jutott általa. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a munka nagyságát és értékét, valamennyi felsorolt tudománysszak számára való kiemelkedő jelentőségét.

HAJDÚ MIHÁLY

KÜLÖNFÉLÉK

Helynévmagyarázatok*

Cajla Az 1947-ben Bazinhoz csatolt, tőle északra fekvő település fontosabb adatai: 1425: *Czayel* (Házi: Pozsony 199); 1773: *Czajla, Zayla, Czayla* (LexLoc. 168); 1808: „*Czaila* h. *Zeil* g.” (Lipszky: Rep. 1: 117). A német *Zeil(e)* (tkp. ’házsor’) átvétele. A településnek az volt a jellemző vonása, hogy utcájának csupán fél oldalán állt házsor. Vö. *Linke* és *Rechte Wienzeile* ’a Wien folyó bal és jobb partján húzódó egy-egy házsorból álló utca Bécsben’ (Umlauf: Wien. 119). A szlovák *Cajla* hn. a magyarból való (Bach: DtNam. 2/1: 419; Hosák–Šramek 1: 142). – Vö. **Félszerfalva**.

* L. MNyj. 2006: 235–48, 370–8.

Čakovci A horvátországi Vukovártól dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1330/1331: *Chaakfolua* (EngelValkó: Csák[falva]); 1331: *Chak* (uo.); 1332–7: *Chak* (Csánki 2: 300); 1439: *Chak* (uo.); 1555–1570: *Čakovci* (EngelValkó: Csák(falva); 1737: *Csakovize* (ComSirm. 31); 1808: „*Csakoveze* h. *Csakovce* ill. *Chakowcze* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 102); 1973: *Čakovci* (ImMesta. 1973. 94). Az elsődleges *Csákfalva* a *Csák* személynévnek [vö. 1229: *Chak* szn.: ÁrpSzt. 174] és a birtokos személyranggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. A magyarral párhuzamos névadással a szerb-horvátban *Čakovce* > *Čakovci* (tkp. 'Csák emberei, Csákék') névalak keletkezett, és kiszorította a magyar *Csák* helységnevet. – Vö. **Csák, Csákóc**.

Čalma A szerémségi Fruška Gora délnyugati peremén fekvő helység fontosabb adatai: 1720: *Tschalma* (ComSirm. 31); 1737: *Csalma* (uo.); 1808: „*Csalma* h. *Chalma* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 102); 1973: *Čalma* (ImMesta. 1973. 94). Vö. magyar *csalma* 'turbán', szerb-horvát *čalma* 'ua.'. Ezek előzménye az oszmán-török *çalma* 'ua.'. L. szerb-horvát *Čalma* csn. (LPH. 106). A helynévadás háttere nincs tisztázva. (Kakuk 98; EWUng. 1: 188.)

Cekeháza Az 1943-ban Abaujzántóhoz csatolt, tőle kelet-északkeletre fekvő település fontosabb adatai: 1453: *Chekehaza* (Csánki 1: 205); 1464: *Czekehaza* (uo.); 1773: *Czekeháza* (LexLoc. 7). A *Ceke* [1138/1329: *Ceke*: ÁrpSzt. 183] személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *ház* 'lakóhely, otthon' főnévnek az összetétele.

Čepin Az Eszék-től délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1256: *Chapa* (EngelValkó: Csapa); 1258: *Kendchapa* (Csánki 2: 280); 1290: *Chapa* (uo.); 1454: *Chapa* (uo.); 1720: *Chopin* (ComVer. 34); 1808: „*Csepin* ill. *Chopin* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 107); 1968: *Csepin* (SzlavSz. 1: 119); 1973: *Čepin* (ImMesta. 1973. 97). Az elsődleges *Csapa* hn. pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1237: *Chapa* szn. (ÁrpSzt. 179). Az újabb szerb-horvát *Čepin* névalak birtoklást kifejező *-in* képzővel bővült. L. horvát *Čepin* családnév (LPH. 109) is (Madzsar: MNy. 13: 283).

Coptelke A Szamosújvártól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1424: *Iepthelke* (Suciú 2: 29); 1436: *Zopthelkee* (uo.); 1457: *Chaptheleke* (KolmJk. 1: 519); 1616: *Czopu* (Suciú 2: 29); 1808: „*Czoptelke* aliis *Csoptelke* vel *Csöptelke* h. *Czopu* val.” (Lipszky: Rep. 1: 32); 1882: „*Czoptelke*, (*Ciopu*)” (Ihász: Hnt. 63). A *Cop* személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' főnévnek az összetétele. A *Cop* szn.-hez l. román *Top* szn. (Constantinescu: DOR. 399) < *top* 'varkocs, copf; a mócoc csúfneve' (Bakos: RET. 326) < erdélyi szász *zöp* 'hajfonat, copf' (EtSz. 1: 755). Az új román *Pădureni* (tkp. 'erdős vidéken lakók, erdei lakosok') 'Coptelke' (Suciú 2: 29) hatósági névadás eredménye.

Crnac A horvátországi Szlatinától (Podravska Slatina) keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1698: *Czernach* (ComVer. 38); 1702: *Chernach* (uo.) 1808: „*Czernacz* vel *Chernacz* cr. *Csernac* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 120). A *što*-horvát *Černac* > *Crnac* hn. a 'fekete' jelentésű **črny* > *crn* melléknév származéka. Gyakran fordul elő sötét vízű patakok, mocsarak neveként (Dickenmann: Stud. 1: 80).

Cup Az 1940-ben Zalabaksához csatolt, tőle északra fekvő település fontosabb adatai: 1287: „ad fluvium *Chup*” (Fejér: CD. 7/4: 201); 1334/1347: „circa fluvium *Chup*”, „nobilibus de *Chup*” (ZalaOkl. 1: 278, 284); 1425: *Czwp* (Csánki 3: 45); 1808: *Czip* (Lipszky: Rep. 1: 125). A helység a bal felől a Kerkába ömlő *Cup* patak mellett települt, s róla kapta nevét. A *Cup* víznév eredete nincs tisztázva. L. mégis: 1261/1394: *Chup* szn. (ÁrpSzt. 209). Egy szlovén *Sopot* > *Supot* (Bezlej 2: 207) víznévből a magyar tárgyragnak felfogott szöveg elhagyásával és szó eleji *sz* > *c* affrikálódással való magyarázata túl sok feltevést tartalmaz ezért föltöbb bizonytalan (Ortvay: Vízr. 1: 204). – Vö. **Szeptnek**.

Csácsó A Szeiczéhez csatolt, tőle nyugatra fekvő település fontosabb adatai: 1391: *Chatow* (VSOS. 1: 271); 1556: *Chacho* (uo.); 1773: *Csacso*, *Czacżow* (LexLoc. 139). A szlovák *Čačov* hn. átvétele. Ennek alapszavához l. cseh *Čác* szn. (Svoboda: SOJ. 130); lengyel *Czacż* szn. (SISNO. 1: 394) (Hosák–Šrámek 1: 142).

Csákfalva A Trencsénhez tartozó, tőle keletre fekvő település fontosabb adatai: 1240: *Kubra* (VSOS. 2: 116); 1265: *Kubra* (Fekete Nagy: Trencsén 143); 1439: *Naghkwbre* (uo.); 1773: *NagyKubra*, *KisKubra* (LexLoc. 257); 1907: *Csákfalva* (Majtán 218). A szlovák *Kubrá* helységnév

előzményeként l. lengyel *Kubra* csn. (SISNO. 3: 183), *Kubera* csn. (Rospond: SINSI. 2: 432), továbbá *Kubery* hn. (i. m. 2: 433). Mindezek származásához l. *Jakub* 'Jakab' > *Kubra* szn. (Beneš: ČPříjm. 49). A Nagy- előtag a szomszédos *Kiskubra* [1439: *Kyskwbralehota*: Fekete Nagy: Trencsén 143] előtagjával van korrelációban. Ez utóbbi település mai szlovák neve a kicsinyítő képzős *Kubrica* [1808: „*Kubra*(*Kis*-) h. *Malá-Kubra* vel. *Kubřica* s.”: Lipszky: Rep. 1: 557]. Az országos helységnévrendezés során *Nagykubra* helyett a *Csákfalva*, *Kiskubra* helyett pedig a *Csákháza* [1907: Majtán 218] nevet állapították meg Csák Mátéra való emlékezősként (Mező: HivHn. 207).

Csarnóháza Az Élesdtől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1406: *Chornahaza* (ZsigmOkl. 2/1: 537); 1552: *Charnohaza* (Jakó 224); 1773: *Csárnóháza*, *Bulz* (LexLoc. 57; ComBih. 62); 1808: „*Csarnóháza* h. *Bulcz* val.” (Lipszky: Rep. 1: 103). A szláv eredetű *Csorna* [1221/1550: *Churna* szn.; 1257: *Chorna* szn.: ÁrpSzt. 210; l. még román *Cerna*, *Ciorna* szn.: Constantinescu: DOR. 235] személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *ház* 'lakóhely, otthon' főnévnek az összetétele. A román *Bulz* 'Csarnóháza' helységnév vagy a román *Bulc* személynévből (Constantinescu: DOR. 221) vagy a román *bulz* 'göröngy, rög' főnévből alakult. – Vö. **Csarnó**, **Csorna**.

Császkó A Szenicétől északra fekvő helység fontosabb adatai: 1394: *Chasztow* (VSOS. 1: 281); 1773: *Csaszkow*, *Czastkow* (LexLoc. 139); 1808: „*Csacsókócz* aliis *Csakókócz* h. *Czackowce* vel *Czasskowce* aut *Jačkowe* s.” (Lipszky: Rep. 1: 101); 1888: *Csaszkó* (Majtán 92); 1895: *Császkó* (uo.); 1910: *Császkó* (Mező: HivHn. 167, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Császtó* hn. a szlovák *Častkov* hn. átvétele. Ez egy szláv *Častek* (l. Gebauer: SİStč.² 1: 159) személynévnek a birtoklást kifejező *-ov* képzős származéka. A *Častkovce*-féle névalakok a Csejttől délre fekvő, ilyen nevű helység nevével való összekeverés eredményei. A *Császtó*-ból az országos helységnévrendezés során formáltak *Császkó*-t a *t* kivetésével. (Hosák–Šramek 1: 152.). – Vö. **Császtó**.

Császtó A Csejttől délre fekvő helység fontosabb adatai 1392: *Chastko* (VSOS. 1: 281); 1773: *Csaszkocz*, *Csastkowetz*, *Czastkowcze* (LexLoc. 141); 1808: „*Császtókócz* h. *Czástkowce* s.” (Lipszky: Rep. 1: 104); 1910: *Császtó* (Mező: HivHn. 167, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Az elsődleges *Császtó* hn. egy szlovák régi *Častkov* hn. (< *Častek* szn.) átvétele. Idővel a szlovákból a *Častkovce* (tkp. 'Častek emberei, Častekék') névalak kerekedett felül, és ez a magyarban is meghonosodott *Császtókó*-ként. Az országos helységnévrendezés során a *Császtókó*-ból a *k* és a szóvégi *c* elhagyásával *Császtó*-t formáltak (Mező: HivHn. 167; Hosák–Šramek 1: 152.). – Vö. **Császkó**.

Csatány A Déstől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1593 k.: *Chyatan* (Suciú 1: 134); 1750: *Csatany* (uo.); 1808: „*Csatán* h. *Csetyán* val.” (Lipszky: Rep. 2: 28); 1910: *Csatány* (Mező: HivHn. 168, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Bizonytalan eredetű. Talán a magyar *Csata* [1308: *Chata*: AnjOkl. 2: 230] személynévből **Csata* helységnév keletkezett, majd ennek hol? kérdésre felelő **Csatán* alakja vált járatosá. A ragszilárdulásos *Csatán* hn. *n* > *ny* palatalizálódással nyerte el mai alakját. A román *Cetan* 'Csatány' (Suciú 1: 134) a magyarból való (Mező: HivHn. 124, 168; Kiss: NytudÉrt. 139: 30). – Vö. **Csata**.

Csavajó A Nemetprónától (Nitrianska Pravno) nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1364: *Chawoy* (VSOS. 1: 283); 1397: *Chavayo* (ZsigmOkl. 1: 532); 1773: *Csavoj* (LexLoc. 143); 1808: „*Csavoj* h. *Czawoj* s.” (Lipszky: Rep. 1: 104); 1900: *Csavajó* (Majtán 92). Egy szláv **Čavoj* (ZJČ. 72) < ?*Častovoj* (Gebauer: SİStč.² 1: 159) személynévből [vö. 1269/1269: *Chaul* szn.: ÁrpSzt. 179] magyar névadással *Csávoj*, szlovák névadással pedig **Čavojov* hn. keletkezett. A szlovák *Čavoj* hn. a magyarból, az országos helységnévrendezés során felújított régi magyar *Csavajó* névalak pedig a szlovákból való (Mező: HivHn. 154; Wasserle: UrAltJb. 61 [1989]: 132). – Vö. **Felsőcsáj**.

Csebze A bányai Csáktól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1332–7: *Chevze* (Csánki 2: 32); 1395: *Chuze* (uo.); 1471: *Cheuze* (uo.); 1554–79: *Č?vsa* (Engel: TemMold. 42); 1660: *Čevsa* (uo.); 1700 k.: *Csebza* (uo.); 1808: „*Csepza* aliis *Csebsa* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 107); 1851: *Csebza* (Fényes: MoGSz. 1: 204); 1913: *Csebze* (Hnt. 458). Az elsődleges *Csőze* hn. talán egy *Csuze* [1301–1303: *Chuze*: ÁrpSzt. 210] szn.-ből keletkezett. A szerb-horvátban az ott ismeretlen *ő*-ből hanghelyettesítéssel *ev* alakult: magyar *Csőze* > szerb-horvát *Čevza* (Vö. magyar *lőcs* > szerb-horvát

levča: Hadrovics: UngEISkr. 48). A *b*-vel hangzó névalak a románnak tulajdonítható. A román *Cebza* hn. (Suciú 1: 129) *Chebza*-ként a magyarban is meghonosodott, de az országos helységnévrendezés során a hangrend kiegyenlítésével *Csebzé*-t formáltak belőle (Mező: HivHn. 172). – Vö. **Csúza**.

Csehlaka A muraközi Perlatóltól északra fekvő helység fontosabb adatai: 1478: *Tschehowecz* (NyK. 48: 430); 1773: *Csehovecz* (LexLoc. 178); 1808: „*Csehovecz* h. *Chehovecz* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 105); 1908: *Csehlaka* (Mező: HivHn. 197, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). Az elsődleges *Csehovec* helységnév a horvát *Čehovec* átvétele. Ez a horvát *Čeh* (tkp. ’cseh’) szn., csn. származéka. Az országos helységnévrendezés során megállapított magyar *Csehlaka* hn. tükörfordítás eredménye (Csánki 3: 42; Hadrovics: NyK. 48: 430).

Csekefa A Muraszombattól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1365: *Chekefalva* (Csánki 2: 741); 1720: *Csekeffa* (Kázmér: Falu 256). 1973: *Čikečka vas* (ImMesta. 1973. 98). Az elsődleges *Csekefalva* hn. a *Cseke* [1181/XVI. sz.: *Cheke*: ÁrpSzt. 183] személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *falva* főnévnek az összetétele. A *-falva* utótag idővel *-fű*-ra rövidült. A szlovén *Čikečka vas* ’Csekefa’ magyar mintát tükröz. – Vö. **Csekefalva**, **Csikcsefalva**.

Csékehodos A Belényestől észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1508: *Kyshodos* (Jakó 260); 1773: *Hodos* (LexLoc. 65); 1808: „*Hogyis* val.” (Lipszky: Rep. 1: 242); 1864: *Hogyis*, *Oszeszt* (Pesty: Bihar vm. *Hogyis* a.); 1910: *Csékehodos* (ComBih. 234). A *Hodos* hn.-nek ’hódban gazdag’ a jelentése. A *Cséke* előtag a magyarcsékei járáshoz való tartozásra utal. – A román *Ogești* ’Csékehodos’ (Suciú 2: 10) a magyarból való. (Jakó 260; Mező: HivHn. 234.) – Vö. **Magyarcséka**, **Nemeshodos**.

Cselkőszabadja A Vágbesztercétől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1471: *Chelkwalhotha* (Fekete Nagy: Trencsén 107); 1510: *Czelkowalehota* (uo.); 1808: „*Lehota* (*Cselko-*) h. *Czelkowie-Lhota* s.” (Lipszky: Rep. 1: 374); 1907: *Cselkő-Szabadja* (Majtán 228). Egy *Cselkő* [1339: *Celko*: Fekete Nagy: Trencsén 107; vö. cseh *Čelko* szn.: Svoboda: SOJ. 195; 1248: *Chelk* szn., ÁrpSzt. 148] nevű soltszótól benépesített telepesjogú község a szlovákban a *Čelkova Lehota*, a magyarban pedig a *Cselkőlehota* nevet kapta. Az országos helységnévrendezés során az utótag lefordításával *Cselkőszabadja* névalak keletkezett (Mező: HivHn. 200; VSOS. 1: 285). – Vö. **Felsőlehota**.

Csendespatak A sárosi Héthártól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1427: *Stelbach* (Csánki 1: 310); 1773: *Stelbach* (LexLoc. 243); 1808: *Stellbach* g. (Lipszky: Rep. 1: 608); 1907: *Csendespatak* (Majtán 335); 1948: *Tichý Potok* (uo.). Az elsődleges *Stelbach* hn. német eredetű, s egy lassú folyású patak (vö. német *Stilbach*: Bach: DtNam. 2/1: 282) mellett települt helységet jelöl. Vö. német *still*, nyelvjárási *stell* ’csendes, nyugodt, mozdulatlan’ és *Bach* ’patak’. A magyar *Csendespatak* és a szlovák *Tichý Potok* tükörfordítás a németből (Lumtzer–Melich: DOLw. 45; Mező: HivHn. 199). – Vö. **Lassúpatak**.

Csendlak A Muraszombattól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1347: *Tystina* (Csánki 2: 804); 1366: *Tyssina* (uo.); 1773: *Tissina* (LexLoc. 96); 1808 *Tissina* h. (Lipszky: Rep. 1: 683); 1887: *Csendlak* (Mező: HivHn. 101); 1973: *Tišina* (ImMesta. 1973. 395). A *Tissina* hn. szlovén eredetű; vö. szlovén *Tišina* hn., szerb-horvát *Tišina* hn. Ehhez l. *tišina* ’csend’. A hatósági úton tudatos magyarosítással megállapított *Csendlak* hn. tükörfordítás eredménye (Dickenmann: Stud. 2: 141; Šmilauer: PrSITop. 181). – Vö. **Hóllak**.

Csentevölgy Az Alsólendvától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1381: *Chentewlgh* (Csánki 3: 42); 1420: *Chenteuelgh* (uo.); 1524: *Alsochenthe*, *Felsewchenthe* (uo.); 1908: *Csentevölgy* (Mező: HivHn. 215, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655); 1973: *Čentiba* (ImMesta. 1973. 96). Egy *Csente* személynévnek [1264: *Chente* szn.: ÁrpSzt. 190] és a *völgy* főnévnek az összetétele. A falu patak-völgyben települt. Egykor *Csenté*-nek hívhatták a völgyben folyó patakot is. Figyelmet érdemel, hogy a Sebes-Körösnek az a fattyúága, amely Berekböszörménynél szakadt ki a folyóból s a főággal párhuzamosan haladva vészett bele a Sárreibe, a *Csente* nevet viseli: 1864: „*Csente* környéke” (Pesty: Bihar vm. *Berek-Böszörmény* a.); 1887: *Csente ér*, *Csente p.* (Berettyó-Újfalu und Körös-Tarján. 1: 75 000-es térkép); 1981: *Csente-ér* (MoFnT. 2: Hajdú-Bihar m. 11). A középkori Bodrog vármegyében két

Csente(j) nevű falu volt (Györffy I: 716). – A szlovén, horvát *Čentiba* 'Csentevölgy' a magyar *Csente* hn. helyhatározó ragos *Csenteibe* alakjából való (Jakó 5; Mező: HivHn. 108; Kázmér: CsnSz. 231; Kiss: NytudÉrt. 139: 30; Benkő: Jakó-Eml. 69).

Csépán A Naszódtól dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1380: *Chepan* (Suciú I: 131); 1451: *Chepan* (KolmJk. 1: 447); 1773: *Csépán* (uo.); 1808: „*Csépán* h. *Csepun* val.” (Lipszky: Rep. 2: 28). Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1217/1550: *Chepan* (ÁrpSzt. 190) személynév. A román *Cepan* 'Csépán' (Suciú I: 131) a magyarból való (EtSz. 1: 942; Kniezsa: MagyRom. 1: 203). – Vö. **Csépányfalva**, **Cséfán**, **Csépánfalu**, **Hodoscsépány**.

Csépányfalva A Szenicétől nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1392: *Chepan* (VSOS. 3: 135); 1396: *Chepanoua* (uo.); 1773: *Scepano*, *Scapanow*, *Scžepanow* (LexLoc. 140); 1808: „*Stepanov* h. *Stépánov* s.” (Lipszky: Rep. 1: 609); 1873: *Stepanó* (Majtán 406); 1910: *Csépányfalva* (Mező: HivHn. 175, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655); 1948: *Štefanov* (Majtán 406). A *Chepan* ~ *Štepan* 'István' személynévből a magyarban *Csépán*, a szlovákban pedig *Štepanov* hn. keletkezett. A szlovák névalak idővel a magyarban is felülkerekedett, mint *Stepanó*. Az országos helységnévrendezés során a *Csépányfalva* névalakot állapították meg a község részére. A szlovák *Štepanov*-ot 1948-ban *Štefanov*-ra modernizálták. – Vö. **Csépán**.

Cserépalja A Pancsovától északra fekvő helység fontosabb adatai: 1579: *Mali Č?repaj* (Engel: TemMold. 38); 1808: „*Czrepaj* h. *Crepaja* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 124); 1882: „*Zrepaja* (*Czrepaja*)” (Ihász: Hnt. 382); 1913: *Cserépalja* (Hnt. 463). A *Crepaj(a)* hn. a szerb *Crepaj* > *Crepaja* hn. átvétele. Ez a *črep* > *crep* 'cserép' -*aj* képzős származéka. Képzésmódjához l. *Blagaj* hn., *Kosmaj* hn., *Maglaj* hn. (Skok: EtRj. 1: 16). Az országos helységnévrendezés során a *Crepaja* névalakot *Cserépaljára* magyarosították. (Šmilauer: PrŠITop. 49.) – Vö. **Cserépváralfa**.

Cseresnyés A Csáktornyától nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1478: *Cherechan* (Csánki 3: 42); 1808: „*Chrechan* cr. *Csrečsán* h.” (Lipszky: Rep. 1: 94); 1887: *Cseresnyés* (Mező: HivHn. 95); 1973: *Črečan* (ImMesta. 1973. 99). A horvát *Črečan* helynév a *čret* 'mocsaras talajú erdő' -*jan* képzős származéka. Mocsaras talajú erdőnél lakók települését jelöli. A magyarban a szókezdő mássalhangzócsoport feloldásával *Cserecsán* lett, de később felülkerekedett a horvátos *Csrečsán* névalak. Az országos helységnévrendezés során megállapított *Cseresnyés* névalakot a némileg hasonló hangzás motiválta (Hadrovics: NyK. 48: 410; Mező: HivHn. 95).

Cserestemes A Lugostól kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1603: *Cziresul* (Suciú I: 150); 1700 u.: *Cserestömös* (uo.); 1808: „*Temes*(*Csereze-*) h. vide *Czerezetemes*” (Lipszky: Rep. 1: 676); 1823: *Cserestemes* (Suciú I: 150). A *Cseres* névelem a román *Čirešu* (tkp. 'cseresznyefa') átvétele. A -*temes* névelem a Temes folyó melléke utal (Jordan: TopRom. 64). – Vö. **Sükő**, **Temes**¹.

Cserföld Az Alsólendvától nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1379: *Chremšouch* (Csánki 3: 43); 1481: *Cheremchowcz* (uo.); 1773: *Cserencsóc* (LexLoc. 197); 1808: „*Cserencsóc* h. *Cherenchowcze* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 108); 1908: *Cserföld* (Mező: HivHn. 207, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655); 1944: *Cserföld* (Hnt. 158); 1973: *Črenšovci* (ImMesta. 1973. 99). Egy régi horvát-szlovén *Črenšovci* hn. (< *čremša* 'zelnicemeggy') a mai szlovénben, mint *Črenšovci* hn. folytatódik, a magyarba átkerülve pedig *Cserencsóc* névalakot eredményezett. Az országos helységnévrendezés során tudatos magyarítással megállapított *Cserföld* helynév (Mező: HivHn. 207) annak köszönhetette létét, hogy első három hangja összecseng a felváltásra ítélt *Cserencsóc*-cal (Bezljaj: EtSl. 1: 87).

Csernegyház A Temesvártól észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1470: *Chernezhaza* (Csánki 2: 32); 1487: *Chernezhaza* (uo.); 1554–79: *Č?rni haz* (Engel: TemMold. 41); 1700 k.: *Csernetház* (uo.); 1808: „*Csernegyháza* h. *Csernethaz* rasc.” (Lipszky: Rep. 1: 109); 1851: *Csernegyház* (Fényes: MoGSz. 1: 215). Az elsődleges *Csernecháza* egy szláv eredetű *Csernec* személynévnek (vö. 1271: *Cherneck* szn.: ÁrpSzt. 194; szerb-horvát *Crnac* ~ *Črnc* csn.: LPH. 99, 114) és a birtokos személyraggal ellátott *ház* 'lakóhely, otthon' főnévnek az összetétele. Az újabb *Csernegyház* névalak népetimológias átfórmálás eredménye az *egyház* beleértésével. A román *Cerneteaz* 'Csernegyház' (Suciú I: 133) a magyarból való (Jordan: TopRom. 118; Mező: HivHn. 103). – Vö. **Csörnőc**-**Herpenyő**.

Cserpatak A Breznóbányától délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1622: *Zerrenpach* (VSOS. 2: 359); 1808: „*Oszrblya* h. *Zorenbach* g. *Osrbl* s.” (Lipszky: Rep. 1: 485); 1882: „*Oszrblja*, (*Osrblie*, *Zährenbach*)” (Ihász: Hnt. 248); 1886: *Cserpatak* (Mező: HivHn. 100); 1920: *Osrblie* (Majtán 302). Az elsődleges *Zerrenbach* hn. a németben keletkezett, a csererdőben folyó patak mentén települt helységre utal. A szlovák *Osrblie* névalak idővel a magyarban is meghonosodott, mint *Oszrblja*. Az országos helységnévrendezés során a német névváltozatból fordított *Cserpatak*-ot állapították meg a helység részére.

Cseszvára A Belényestől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1508: *Choksara* (Jakó 227); 1773: *Posga Csiszora* (LexLoc. 72); 1808: „*Csiszora* vel *Csiszora*- aut *Cseszera*-*Posga* val.” (Lipszky: Rep. 1: 112); 1910: *Cseszvára* Mező: HivHn. 179, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A román *Ceișoara* helynév (Suciu 1: 131) bizonyára egy kicsinyítő képzős román *Teișoara* (< *teișor* 'kicsi hársfa; boglárcserje; mályva; bodorka; csipkés gyöngyvesző': Borza: DictEtnobot. 9, 26, 93, 164) helynév módosulata. (Az Erdélyen kívül kimutatott *Teișoara* hn.-re l. Iordan: TopRom. 388.) A *tei* > *cei* változáshoz l. román *tei* 'hársfa' > *cei* 'ua.' (Borza: DictEtnobot. 170). A román helységnévből a magyarban *Cseszora* alakult, s az országos helységnévrendezés során ebből tudatos magyarosítással *Cseszvára*-t formáltak (Cioranescu: DiccEtRum. 831).

Csicsógyörgyfalva A Déstől északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1405: *Gywrghfalua* (Kázmér: Falu 166); 1760–62: *Csicsó Györgyfalva* (Suciu 1: 147); 1808: „*Györgyfalva* (*Csicsó*-) h. *Gergesdorf* g. *Györgvics* val.” (Lipszky: Rep. 2: 54); A *Györgyfalva* hn. a *György* személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falua* főnévnek az összetétele. A megkülönböztető szerepű *Csicsó*-előtag azzal kapcsolatos, hogy a falu a közeli *Csicsó* várához tartozott. A román *Ciceu-Giurgești* 'Csicsógyörgyfalva' (Suciu 1: 147) részfordítás a magyarból. – Vö. **Csicsóvár, Györgyfalva**.

Csicsóújfalva A Déstől észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1467: *Wyfalua* (Kázmér: Falu 153); 1595: *Wyfalw-Korabia* (Suciu 1: 147); 1655: *CziczóUyfalua* (Kázmér: Falu 153); 1808: „*Ujfalua*(*Csicsó*-) h. *Korábgye* val.” (Lipszky: Rep. 2: 153). Az *Ujfalua* helynév újonnan települt helységet jelöl. A megkülönböztető szerepű *Csicsó*-előtag a közeli Csicsóvárral kapcsolatos. A román *Ciceu-Corabia* 'Csicsóújfalva' (Suciu 1: 147) második néveleméhez l. román *corabie* '(vitorlás)hajó' (Kisch: Sieb. 217). – Vö. **Berettyóújfalva, Csicsóvár**.

Csigérgyarmat A Borosjenőtől délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1332–7: *Gormot* (Csánki 1: 247); 1387: *Gyarmath* (Suciu 1: 304); 1773: *Gyarmatha* (LexLoc. 16); 1808: *Gyarmatha* h. (Lipszky: Rep. 1: 222); 1910: *Csigérgyarmat* (Mező: HivHn. 247, évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Gyarmat* hn. az ómagyar *Gyarmat* törzsnévből keletkezett, és a Gyarmat törzsbeliak településére utal. A románban a magyar helységnévből *Jermata* hn. alakult, s ez idővel a magyarban is meghonosodott *Gyarmata*-ként. Az országos helységnévrendezés során felújították a történelmi *Gyarmat* névalakot, kiegészítve a megkülönböztető szerepű *Csigér*-előtaggal. *Csigér*-nek hívják a Fehér-Körös bal oldali mellékvizét, amely mellett a falu települt (Kniezsa: ErdVizn. 21). – Vö. **Csigérszöllös, Gyarmat**.

Csikbánkfalva A Csikszeredától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1567: *Bankffalua* (Suciu 1: 55); 1808: „*Bánkfalua* cum Kotormány h. *Lassicze* val.” (Lipszky: Rep. 2: 13); 1882: *Csik-Bánkfalva* (Ihász: Hnt. 56). A *Bánkfalva* hn. a *Bánk* [1219/1550: *Bank*: ÁrpSzt. 88] szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *falua* fn.-nek az összetétele. A megkülönböztető szerepű *Csik*-előtag a megyei hovatartozásra utal. – A román *Bancu* 'Csikbánkfalva' (Suciu 1: 55) a magyarból való (Orbán: Szék. 2: 40; Kázmér: Falu: 161). – Vö. **Bánk**¹.

Csikborzsova A Csikszeredától észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1495: *Borsua* (Barabás: SzékelyOkl. 167); 1808: *Borzsova* (Lipszky: Rep. 2: 21); 1882: *Csik-Borzsova* (Ihász: Hnt. 56). Az elsődlegesnek vehető *Borzsova* helynév szláv eredetű. Feltehető előzménye egy szláv **Brězova* (tkp. 'nyíres') lehetett (ehhez l. *Nemesborzsova* hn.). A *Borzsova* > *Borzsova* névalak kialakulásába bejátszhattak a *Bors*, *Borsa*, *Borsi*, (*Nagy*)*borzsova*-féle magyar helységnevek. Nem valószínű, hogy a régi magyar *Bors* szn.-nek birtoklást kifejező *-ova* képzős szláv származékával van dolgunk (l. a *Borzsova* folyónév magyaraztatát). A megkülönböztető funkciójú *Csik*-előtag a tájra utal.

A román *Bîrzava* 'Csíkborzsova' (Suciu 1: 83) a magyarból való, de hozzáigazították a Temes bal oldali mellékfolyójának, a Berzavának román *Bîrzava* nevéhez. – Vö. **Egryborzova, Marosborsa.**

Csikcekefalva A Csíkszeredától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1566: *Chekefalva* (Suciu 1: 151); 1808: *Csekefalva* h, (Lipszky: Rep. 2: 28); 1882: *Csik-Csekefalva* (Ihász: Hnt. 56). A *Csekefalva* hn. a *Cseke* [1198: *Cheke*: ÁrpSzt. 183] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falv* fn.-nek az összetétele. A megyei hovatartozásra utaló *Csik-* előtag megkülönböztető szerepű. A román *Ciucani* 'Csikcekefalva' (Suciu 1: 151) hatósági románosítás eredménye (Orbán: Szék. 2: 43; Kázmér: Falu 162). – Vö. **Csekefa, Csekefalva.**

Csikjenőfalva A Székelyföldön Csíkszeredától északra fekvő helység fontosabb adatai: 1406: *Jenőfalva* (Kázmér: Falu 167); 1495: *Jenofalva* (Suciu 1: 309); 1880: *Csik Jenőfalva* (Hátsek: MegyTérk. Csik m. a.). A *Jenőfalva* hn. előtagjában a székelyek egyik nemének nevéként [1548: *Jenw, Jenyew*: SzékOkl. 2: 78, 81] és családnévként (Krizsa: Vadr. 1975. 317) is fennmaradt ómagyar *Jenő* törzsnév rejlik. Az *Eugén*-nal azonosított *Jenő* keresztnév csak az 1830-as évek óta használatos. A *Csik-* előtag a megyei hovatartozást jelöli. A román *Ineu* 'Csikjenőfalva' (Suciu 1: 309) a magyarból való (Kristó–Makk–Szegfű: AHistSzeg. 44: 36; Mező: Templ. 104). – Vö. **Jenő.**

Csiklény A Karánsebestől kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1572: *Chyklen* (Suciu 1: 148); 1628: *Chiklen* (uo.); 1808: „*Csiklen* h.” (Lipszky: Rep. 1: 111); 1890: *Csiklény* (Gönczy–Kogutowicz: Kézi atl. Krassó–Szörény m. a.). Etimológiailag bizonyára összetartozik a szilágysági *Csiglen* helységnévvel, s attól **gl* > *kl* változással különült el. Ilyen változásra l. *Csiklóbánya* szócikkét. A román *Cicleni* 'Csiklény' (Suciu 1: 148) a magyarból való (Milleker 77). – Vö. **Csiklóbánya, Csiglen.**

Csiklóbánya A Fehértemplomtól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1437: *Chiglóbánya* (Csánki 2: 100); 1464: *Cheglo* (uo.); 1537: *Chyglova* (Suciu 1: 148); 1690–1700: *Csiklova* (uo.); 1691: *Csiklo* (uo.); 1808: „*Csiklova*-(Német-) h. *Deutsch-Tschiklowa* g.” (Lipszky: Rep. 1: 111); 1880: *Csiklovabánya* (Hátsek: MegyTérk. Krassó m. a.); 1913: *Csiklóbánya* (Hnt. 470). A *Csiklő* < *Csiglő* névelemhez l. 1237–40: *Chyglo* szn. (ÁrpSzt. 196). A *-bánya* utótag ércbányászatra utal. A *Csiklova* névalakot szláv betelepülők alkották meg. Ez idővel a magyarban is meghonosodott. Az országos helységnévrendezés során felújították a történelmi *Csiklóbánya* névalakot. A román *Ciclova Montană* 'Csiklóbánya' (Suciu 1: 148) magyar mintát tükröz (Milleker 77; Mező: HivlIn. 190). – Vö. **Csiklófalv, Csiklén.**

Csiklófalv A Fehértemplomtól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1808: „*Csiklova* (*Oláh-*) h. *Walachisch-Tschiklowa* g.” (Lipszky: Rep. 1: 111); 1880: *Rom. Csiklova* (Hátsek: MegyTérk. Krassó m. a.); 1913: *Csiklófalv* (Hnt. 471). A *Csiklóbánya* közelében települt falv lakosainak nemzetiségéről és anyaközségéről a *Románcsiklova* nevet kapta. Ezt a névalakot az országos helységnévrendezés során *Csiklófalv*-val váltották fel. A helység román neve *Ciclova Română* (Suciu 1: 148; Mező: HivHnt. 262). – Vö. **Csiklóbánya.**

Csikmindszent A Csíkszeredától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1332–4: „*de Omnibus Sanctis*” (Mező: Templ. 215); 1567: *Mijndzent* (Suciu 1: 401); 1595: *Cyk-mint-zent* (SzékOkl. ŰS. 2: 224). A helység az összes szent tiszteletére szentelt templomáról kapta nevét. A *Csik-* előtag megkülönböztető szerepű. A román *Misentea* 'Csikmindszent' (Suciu 1: 401) a magyarból való (Orbán: Szék. 2: 33; Mező: Templ. 215, 241; Mező: Patrocín. 340). – Vö. **Mindszent.**

Csikpálfalva A Csíkszeredától észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569 k.: *Palfalva* (Kázmér: Falu 173); 1864–6: *Csik Pálfalva* (uo.). A *Pálfalva* hn. a *Pál* szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falv* fn.-nek az összetétele. A megkülönböztető szerepű *Csik-* előtag a megyei hovatartozást jelöli. A román *Păuleni* 'Csikpálfalva' (Suciu 2: 32) tudatos románosítás eredménye (Orbán: Szék. 2: 22). – Vö. **Székelypálfalva, Pálfa.**

Csikszentgyörgy A Csíkszeredától kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1332–4: „*de Sancto Georgio*” (Mező: Templ. 79); 1456: *Chijkijzenthgewrg* (SzékOkl. 1: 170); 1531: *Chykzenthgewrgh* (Mező: Templ. 79); 1854: *Csik-Szent-György* (Suciu 1: 152). A *Szentgyörgy* hn.

a község templomának védőszentjéről van véve. A *Csik*- előtag megkülönböztető szerepű. A román *Ciucsîngeorgiu* 'Csikszentgyörgy' (Suciu 1: 152) a magyarból való (Orbán: Szék. 2: 38; Mező: Templ. 79; Mező: Patrocín. 95). – Vö. **Szentgyörgy**¹.

Csikszentimre A Csikszeredától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1567: *Zent Emreh* (Suciu 2: 134); 1569: *Zentimre* (uo.); 1738: *Csik-Szentimre* (uo.). A helységet temploma védőszentjéről nevezték el *Szentimré*-nek. A megkülönböztető szerepű *Csik*- előtag a tájra utal. – A román *Şintimbra* 'Csikszentimre' (Suciu 2: 134) a magyarból való (Mező: Templ. 90; Mező: Patrocín. 120). – Vö. **Mátraszentimre**.

Csikszentmárton A Csikszeredától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1333–4: de *Sancto Martino* (Mező: Templ. 154); 1567: *Zenth Marthon* (Suciu 2: 129); 1808: „*Szent-Márton (Csik-) h.*” (Lipszky: Rep. 2: 137). A falut temploma védőszentjéről nevezték el *Szentmárton*-nak. A megkülönböztető szerepű *Csik*- előtag a tájra utal. A román *Sînmartin* 'Csikszentmárton' (Suciu 2: 129) a magyarból való (Orbán: Szék. 2: 43; Mező: Templ. 154, 241; Mező: Patrocín. 256). – Vö. **Szentmárton**.

Csikszentmihály A Csikszeredától északra fekvő helység fontosabb adatai: 1332–4: de *Sancto Michaele* (Mező: Templ. 162); 1539: *Zent Mijhal* (Suciu 1: 398); 1591: *Chikzentmihalj sz.* (SzékOkl. ŰS. 1: 234); 1684: *Csik Szent Mihály* (uo.). A falut temploma védőszentjéről nevezték el *Szentmihály*-nak. A megkülönböztető szerepű *Csik*- előtag a tájra utal. A román *Mihăileni* 'Csikszentmihály' (Suciu 1: 398) tudatos románosítás eredménye hatósági úton (Orbán: Szék. 43; Mező: Templ. 162; Mező: Patrocín. 282). – Vö. **Szentmihály**.

Csikszentmiklós A Csikszeredától észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1333–4: de *Sancto Nycolao* (Mező: Templ. 170); 1451: *Zentmiclos* (Suciu 1: 426); 1808: „*Szent Miklós (Csik-) h.*” (Lipszky: Rep. 1: 138); 1854: *Csik-Szent-Miklos* (Suciu 1: 426). A falut temploma védőszentjéről nevezték el *Szentmiklós*-nak. A megkülönböztető szerepű *Csik*- előtag a tájra utal. Román neve: *Nicoleşti* (Suciu 1: 426) (Orbán: Szék. 2: 74; Mező: Templ. 170; Mező: Patrocín. 313). – Vö. **Szentmiklós**.

Csikszenttamás A Csikszeredától észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1333–4: de *Sancto Thoma* (Mező: Templ. 196); 1441: *Zenth Thamas* (Suciu 2: 199); 1456: *Chikjizenthamas* (SzékOkl. 1: 170); 1741: *Csik Szent-Tamás* (Suciu 2: 200). A falu temploma védőszentjéről kapta a *Szenttamás* nevet. A megkülönböztető szerepű *Csik*- előtag a tájra utal. A román *Tomesti* 'Csikszenttamás' (Suciu 2: 199) tudatos románosítással keletkezett hatósági úton (Orbán: Szék. 2: 88; Mező: Templ. 196; Patrocín. 481). – Vö. **Szenttamás**.

Csiktaploca Csikszereda északi városrészének fontosabb adatai: 1567: *Taplocha* (Suciu 2: 201); 1591: *Chikjithapochaj sz.* (SzékOkl. ŰS. 1: 224); 1720: *Csik-Taplocza* (Suciu 2: 201). A *Taploca* helységnév előzménye a székely nyelvjárási *toplica*, *taploca* 'híg sár, latyak; vizenyős hely, irtásos hely (erdőben)'. Ehhez l. román *topliţă* 'hévíz, mocsaras, vizenyős hely' < déli szláv *toplica* 'meleg, langyos víz'. A megkülönböztető szerepű *Csik*- előtag a tájra utal. A román *Topliţa-Ciuc* 'Csiktaploca' (Suciu 2: 201) magyar mintát tükröz (Orbán: Szék. 2: 57; Kiss: NytudÉrt. 139: 15). – Vö. **Tapolca**, **Toplica**.

Csikverebes A Csikszeredától dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1575: *Verebes* (Suciu 2: 258); 1690: *Verebes* (uo.); 1808: „*Verebes h.*” (Lipszky: Rep. 2: 160); 1880: *Csik-Verebes* (Hátsek: MegyTérk. Csik m. a.). A *Verebes* hn. bizonyára olyan helyre utal, ahol a névadáskor feltűnően sok volt a veréb. L. a *Verebes* [1437: Demetrius *Verebes*: OklSz. 1082; Kázmér: CsnSz. 1136] családnévet is. A megkülönböztető szerepű *Csik*- előtag a megyei hovatartozást jelöli. A román *Vrabia* 'Csikverebes' (Suciu 2: 258) tudatos románosítás eredménye hatósági úton (Orbán: Szék. 2: 46). – Vö. **Verebes**.

Csillagfalva A Nagybereznától észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1773: *Knyahinya* (LexLoc. 287); 1808: „*Knyahinya h. Kňahyňa s.*” (Lipszky: Rep. 1: 327). 1904: *Csillagfalva* (Mező: HivHn. 206, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655); 1944: *Knyahina* (Hnt. 339). A *Knyahinya* ~ *Knyahina* hn. a kárpátukrán (ruszin) *Княгиня* (tkp. 'hercegné, fejedelemné') hn. átvétele. Ez eredetileg talán hegynév volt, s a hegyről vonódott át a lábánál települt helységre. A falutól délnyugatra

emelkedik egy *Knyahinica* (648 m) nevű hegy (1917: Nagyberezna. 1: 75 000-es térkép). Az országos helységnévredezés során a falu a *Csillagfalva* nevet kapta azért, mert 1866. június 9-én itt hullott le egy több mint 300 kg súlyú meteorokő. 1939 után a magyarban felújították az elsődleges *Knyahina* nevet (PallasLex. 10: 651; ZakarpObl. 201). – Vö. **Csillagváros**.

Csimhova A Trsztenától keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1438: *Chemechowa* (VSOS. 1: 300); 1773: *Csimhova*, *Czimhova* (LexLoc. 19); 1808: „*Csimhova* h. *Czimhowá* s.” (Lipszky: Rep. 1: 112). A szlovák *Čimhová* hn. birtoklást kifejező *-ova* képzős származék egy afféle szláv személynévből, mint a lengyel *Czymcha* (SISNO. 1: 437; [vö. 1220/1550: *Scymcha* szn.: ÁrpSzt. 699]).

Csománfalva A Husztól kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1399: *Chamal-falua* (DocVal. 517); 1412: *Chomanfalwa* (Bélay: Már. 133); 1773: *Csomanfalva*, *Csumelyesty*, *Csomalova* (LexLoc. 353); 1808: „*Csománfalva* h. *Czomalowá* s. *Csumilesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 113); 1944: *Csománfalva* (Hnt. 166); 1969: *Чумблеве* (ZakarpObl. 650). A *Csománfalva* < *Csomál-falva* hn. előtagjához l. román *Ciumală* szn. (Constantinescu: DOR. 241). Az utótag a birtokos személyranggal ellátott *falua* fn. A román *Ciumilești*, ukrán *Чумблеве* a magyarral párhuzamos névadás eredménye (Kiss: Benkő-Eml. 1991. 353).

Csontaháza A Belényestől nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1587: *Chiontahaza* (Jakó 230); 1808: „*Csontaháza* vel *Csontaházi-Valány* h.” (Lipszky: Rep. 1: 114). A *Csonta* [1458: *Chonta*: Kázmér: CsnSz. 260] szn., csn. és a birtokos személyranggal ellátott *ház* 'lakóhely, otthon' fn. összetétele. A helység román neve *Ciuntești* (Suciu 1: 154). A *Valány* (l. fent) névalakhoz l. román *văleni* 'völgylakók'. – Vö. **Csontfalu**.

Csontosfalva A Kassától dél-délkeletre fekvő, 1961-ben több más községgel *Valalíky* néven egyesített helység fontosabb adatai: 1418: „Also Koksó alias *Chonthosfalwa*” (Csánki 1: 209); 1773: *Csontosfalva* (LexLoc. 3); 1808: *Csontosfalva* h. (Lipszky: Rep. 1: 114). A *Csontos* [1410: „Mizla-i *Chontus* (dictus) Bertalan”: ZsigmOkl. 2/2: 369] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falua* fn.-nek az összetétele. – A szlovák *Košťany* 'Csontosfalva' tükörfordítás magyar mintára (Varsik: OsKošKotl. 1: 284; VSOS. 3: 224; Kázmér: CsnSz. 260). – Vö. **Kassamindszent**.

Csömény A Nagyilondától délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554: *Harasztos* (Suciu 2: 48); 1590: *Csomeny* (uo.); 1591: „*Harasztos* alias *Chománfalva* et *Chieömeny*” (uo.); 1733: *Csömény* (uo.); 1750: *Csumeny* (uo.); 1808: „*Csömény* h. *Csumenye* val.” (Lipszky: Rep. 2: 31). Az elsődleges *Harasztos* hn. a magyar *haraszt* 'tölgy(erdő), cserjés' -s képzős származéka. A későbbi *Csömény* a román *Ciumeni* hn. átvétele. Ennek alapszava a *Ciumă* szn. < *ciuma* 'pestis, döghalál, csoma'. A szépítő szándékkal hatósági úton megállapított *Podișul* 'Csömény' (Suciu 2: 48) előzményéhez l. román *podîș* 'fennsík, kishíd, gyaloghíd' (Iordan: TopRom. 254; Constantinescu: DOR. 241; Kisch: Sieb. 240). – Vö. **Harasztos**.

Csömörlő A Zilahtól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1460: *Chebernye* (Suciu 1: 153); 1473: *Chemernye* (uo.); 1721: *Csömörlő-Nyárló* (uo.); 1760–2: *Csömörlő* (uo.); 1808: *Csömörlő* (Lipszky: Rep. 2: 31). Az elsődleges *Csemernye* ~ *Csömörnye* hn. szláv eredetű, s tkp. jelentése 'hunyorral benőtt hely'. A *Csömörlő* névalak végződése bizonyára a *Nyárló* (tkp. 'nyári legelő') hatására keletkezett. (L. fent az 1721. évi adatot.) A román *Ciumăna* 'csömörlő' (Suciu 1: 153) ugyancsak a szlávból való. – Vö. **Alsónyárló**, **Csemernye**, **Márkcsemernye**, **Nyárló**.

Csősztelek A Zsombolyától délnyugatra fekvő helység fontosabb adata: 1200 k./XIII-XIV. sz.: fluv. *Seztüreg* (An. 44); 1332–7: *Csesztreg* (Csánki 2: 127); 1462: *Csesztreg* (Milleker 8, az adat közlése nélkül); 1808: „*Cseszterek* aliis *Csősztelek* h. *Isterek* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 110). A falu egy *Csesztreg* (< *Čista strugъ* tkp. 'tisztá patak') nevű vízfolyás mellett települt, és róla kapta a nevét. A vízfolyás a Béga jobb oldali mellékága lehetett. Idővel a *csősz* és a *telek* fn. népetimológiás beleértésével a *Csesztreg*-ből *Csősztelek*-ké alakult. A szerb *Česterek* 'Csősztelek' a magyarból való (Ortvay: Vízr. 2: 213; EtSz. 1: 1191; Kiss: NytudÉrt. 139: 20). – Vö. **Csesztreg**.

Csudafalva Az Oravicabányától észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1535: *Chwdanowycza* (Engel: TemMold. 44); 1700 k.: *Csudanovecz* (uo.); 1808: „*Csudanovecz* h.”

(Lipszky: Rep. 1: 115); 1913: *Csudafalva* (Hnt. 481). A *Csudanovica*, *Csudanovec* hn. szláv eredetű. Tövíkben a szerb *Čudan* szn. (Grković: RIS. 210) rejlik. L. még ukrán *Чуданово* hn. (SIStaroukr. 2: 550). Az országos helységnévrendezés során a *Csudanovec* helységnévet *Csudafalva*-val cserélték fel. – A román *Ciudanovița* 'Csudafalva' (Suciu 1: 152) ugyancsak a szlávból való (Jordan: TopRom. 505; Mező: HivHn. 175; Engel: TemMold. 44). – Vö. **Csudabala**.

Csukárpaka A Somorjától keletre fekvő, 1940-ben Nagypakához csatolt helység fontosabb adatai: 1275: „terra ville *paka* de *Chukar*” (HazOkl. 72); 1311: villa *Chukar Paka* (RDES. 1: 370); 1421: *Czukarpaka* (ZsigmOkl. 8: 188); 1773: *ChukardPaka* (LexLoc. 173); 1808: „*Páka* (*Csukár*-) h.” (Lipszky: Rep. 1: 451); 1944: *Csukárpaka* (Hnt. 169, 657). A *Paka* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással (l. 1250: *Paka* szn.: ÁrpSzt. 611). A megkülönböztető szerepű *Csukár*- előtag egykori birtokosra emlékeztet (l. 1256: *Chukar* szn.: ÁrpSzt. 207). – A szlovák *Čukárska Paka* 'Csukárpaka' magyar mintát tükröz (Makkai: Száz. 81: 131). – Vö. **Csukárd, Nagypaka**.

Csungány A Körösbányától nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1760–2: *Csungány* (Suciu 1: 154); 1808: „*Csungány* h.” (Lipszky: Rep. 1: 31). A román *Ciungani* (Suciu 1: 154). Ez korábbi *Ciungari* (tkp. 'legallyazott fák') hn.-ből alakulhatott (Jordan: TopRom. 21).

Csurgósarkad Az 1934-ig önálló helységnek, jelenleg Csurgó déli városrészének fontosabb adatai: 1406/1418: *Sarkad* (ZsigmOkl. 2/1: 572); 1422: *Keethsarkad* (Csánki 2: 639); 1808: „*Sarkad* h.” (Lipszky: Rep. 1: 580); 1908: *Csurgósarkad* (Hnt. 1944. 169, az évszámhoz l. 655). A *Sarkad* hn. a *sarok* fn. -d képzős származéka. Bizonyára sarkos patakkanyarullal kapcsolatos. A megkülönböztető szerepű *Csurgó*- előtag a járási hovatartozásra utal. – Vö. **Csurgó, Sarkad**.

Csuta A Karánsebestől északra fekvő helység fontosabb adatai: 1411: *Chutha* (ZsigmOkl. 3: 196, 237); 1483: *Chwta* (Suciu 1: 154); 1655: *Czuta* (uo.); 1808: „*Csutta* val.” (Lipszky: Rep. 1: 116); 1888/1890: *Csuta* (Gönczy–Kogutowicz: Krassó–Szörény m. a.); 1913: *Csuta* (Suciu 1: 154). Személynévi eredetű, vö. 1290–1300: *Chuta* szn. (ÁrpSzt. 210). A személynév eredete bizonytalan, ehhez l. Kázmér: CsnSz. 270 és EWUng. 1: 236). A román névalak *Ciuta* hn. (Suciu 1: 154). Ez összecseng a román *Ciută* (Constantinescu: DOR. 242) családnévvvel, amelynek előzménye a *ciută* 'szarvastehén, suta' fn. (Kisch: Sieb. 123; Jordan: TopRom. 236). – Vö. **Szilágyynyíres**.

Csűrfalva A Zsibótól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554: *Kylých* (Suciu 1: 157); 1560: *Klycs* (uo.); 1618: *Klicz* (uo.); 1760–62: *Klitz* (uo.); 1808: „*Klics* aliis *Csűrfalva* h. *Klicsu* val.” (Lipszky: Rep. 2: 74); 1910: *Csűrfalva* (Mező: HivHn. 188, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A magyar *Klic* a román *Clit* hn. (Suciu 1: 157) átvétele. Ehhez l. a szláv eredetű román *clit* 'éléskamra' főnevet. Előzményéhez l. óegyházi szláv *klěbъ* 'kamra, cella, hajlék, szállás', szerb-horvát *klet* 'szobácska, éléskamra'. Az országos helységnévrendezés során felújították a régi *Csűrfalva* helységnévet, amely állítólag már a XVII. században használatos volt (Cioronescu: DiccEtRum. 206).

Davarcsány A Nyitrahoz tartozó, tőle délre fekvő település fontosabb adatai: 1247/1248/1323: *Deuorchan*, *Doworchan* (CDES. 2: 191, 192; Györffy 4: 370); 1323/XVI. sz.: *Daworchan* (RDES. 2: 442); 1808: *Davarcsány* (Lipszky: Rep. 1: 128); 1885: *Davarcsányi* e. (Neutra. 1: 75 000-es térkép); 1948: **Dvorčany* (Stanislav: SlovJuh. 2: 335); 1970: *Dvorčany* (Šmilauer: PíSITop. 58). Egy szlovák régi **Dvorčany* hn. átvétele. Ennek alapszava a *dvorec* 'kis udvar(ház)'. Tkp. értelme 'kis udvarház körül lakók, onnan valók'. Eredetileg udvari népek lakhatták. Az idővel feledésbe merült szlovák névalakot a magyar *Davarcsány* alapján rekonstruálták és közkeletűvé tették (VSOS. 2: 296, 299). – Vö. **Liborcsaudvard**.

Derenyő A Lugostól keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Drinova* (Engel: TemMold. 49); 1596: *Drinova* (Suciu 1: 211); 1717: *Drenova* (uo.); 1808: „*Drinova* h.” (Lipszky: Rep. 1: 155); 1913: *Derenyő* (Hnt. 497). Az elsődleges *Drenova* ~ *Drinova* hn. a szerb-horvát *Drenova* ~ *Drinova* (tkp. 'somos') hn. átvétele. A román *Drinova* hn. (Suciu 1: 211). is a szerbből való. Az országos helységnévrendezés során a falu részére a *Derenyő* névalakot állapították meg (Dickenmann: Stud. 1: 106; Jordan: TopRom. 65; Mező: HivHn. 172). – Vö. **Derencsény**.

Dezsőháza Romániai helység, az Alföld peremén Seléndtől északnyugatra: 'Satul Mic' [1880: *Deseőháza*: Hátsek: MegyTérk. Arad m. a.; 1882: *Dezsőháza*: Juhász: Hnt. 68]. A kertészfalut Dezső Ádám Arad megyei alispán alapította 1870 táján. Róla nevezték el. A román *Satul Mic* hn. (Suciú 2: 99) jelentése 'kis falu'. (Bálint: SzögNemz. 1: 161; Mező: HivHn. 76).

Dicsény A Krassóvártól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1466: *Dichyn* (Csánki 2: 100); 1535: *Alsó-Zythyn, Felső-Zythyn* (Suciú 1: 318); 1808: „*Zsittiny* h. *Xittin* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 764); 1882: *Zsittin* (Ihász: Hnt. 384); 1909: *Dicsény* (Mező: HivKözs. 2: 1228). Az elsődlegesnek látszó *Dicsin* hn. szláv eredetű. Előzményeként egy szerb **Dičĭn* hn. jöhet számításba, ez a *Diča, Dičo* szn. (Grković: RIS. 76) [*Dimitrije* 'Demeter'] birtoklást kifejező *-in* képzős származéka. De l. bolgár *Дучин* szn. < *Дучо* szn. < *Димитър* szn. (Ilčev: RIB. 174) [vö. 1289 > 1367: *Discen* szn.: ÁrpSzt. 252]. Ám a következetesen használt román *Jitin* egy szerb **Žitin* vagy *Žitinje* [*< žito* 'gabona'] (ImMesta. 1973. 450) hn.-ből való kiindulást tesz lehetővé. Ez esetben a *Dichyn* írásforma tollhibának vagy hibás olvasatnak volna tekinthető. – Az országos helységnévrendezés során a régies *Dicsény* nevet állapították meg a falu részére (Mező: HivHn. 193).

Dobosd A Facsádtól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Dubesth* (Engel: TemMold. 49); 1700 k.: *Dobestj* (uo.); 1808: „*Dubest* vel *Dubesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 156); 1913: *Dobosd* (Hnt. 504). A magyar *Dubest* hn. a román *Dubești* hn. (Suciú 1: 211) átvétele. Ez egy *Dub* szn. (Iordan: TopRom. 70, DicțFam. 183) származéka. Az országos helységnévrendezés során a helységnévet a *-d* végűek analógiájára *Dobosd*-ra módosították (Mező: HivHn. 176).

Doklény A Resicabányától nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Doqlin* (Engel: TemMold. 47); 1597: *Dokleni* (uo.); 1700 k.: *Doklen* (uo.); 1808: „*Doklén* h. *Doklin* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 139); 1913: *Doklény* (Hnt. 506). Az elsődleges *Doklin* hn.-hez l. szerb-horvát *Doklin* csn. < *Dokla* csn. (LPH. 134). L. még 1288/1488: *Docelinus* szn. (ÁrpSzt. 254) és román *Docolen* szn. (Constantinescu: DOR. 262), ukrán *Доколиново* hn. (SIStaroukr. 1: 313). A *Doklény* hn. román névalakja *Doclin* (Suciú 1: 205).

Dolova A Pancsovától kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1660: *Dolovi* (Engel: TemMold. 48); 1723: *Dollova* (uo.); 1808: „*Dollova* vel *Dolova* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 140). Szerb-horvát eredetű; vö. *Dolovo* 'Dolova'. L. még szerb-horvát *Dolovi* hn. (ImMesta. 1973. 114), *Dolovo* hn. (uo.). Az alapszó a *do* (gen. *dola*) 'völgy'.

Drágfalva A bánási Facsádtól dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1454: *Draxinfalwa* (Csánki 2: 35); 1464: *Dragzenesth* (uo.); 1506–29: *Dragzynesst* (Engel: TemMold. 48); 1808: „*Draxinest* ill. *Draszinesty* h. *Drasinesst* val.” (Lipszky: Rep. 1: 153); 1882: *Dragsinest* (Ihász: Hnt. 74); 1913: *Drágfalva* (Hnt. 512). Egy *Dragsin* [horvát eredetű névként l. 1272: *Dragchin* szn.; 1299: „*Pezk* filius *Dragzin(i)* szn.: ÁrpSzt. 258, 259; horvát *Dragušin* szn.: HASz. 2: 758; román *Drăgșin* szn.; *Dracșin* szn.: Constantinescu: DOR. 265; bolgár *Драгшин* szn.: Zaimov: BI. 96] nevű birtokos falva a magyarban *Dragsinfalva*, a románban pedig a *Drăgșinești* nevet (Suciú 1: 210) kapta. A román névalak idővel a magyarban is felülkerekedett *Dragsinest*-ként. Az országos helységnévrendezés során a helység részére a *Drágfalva* nevet állapították meg. (Kázmér: Falu 198; Mező: HivHn. 193).

Dulló A Resicabányától észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–66: *Dula, Dulo* (Engel: TemMold. 50); 1699: *Dulo* (Suciú 1: 212); 1808: „*Dulleo* vel *Duleo* h.” (Lipszky: Rep. 1: 158); 1913: *Dulló* (Hnt. 516). Talán a magyar *Duló* [1358–9: *Dulowpeturzewle*: AnjOkm. 7: 154] szn. rejlik benne. Elfogadhatatlan az a vélekedés, hogy a név a románban keletkezett (vö. román *Duleu* ~ *Dulău* 'Dulló') a román *dulău* 'kuvasz(kutya)' alapján. Valószínűbb, hogy a román név a magyarból való, s alakjának kialakulásához népetimológián hozzájárult a *dulău* fn. (Mező: HivHn. 168; Iordan: DicțFam. 185). – Vö. **Dúlóújfalú**.

Dunadombó A Temeskubintól (Kovin) kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1437: „*Castrum Dombó*” (Csánki 2: 115; Györffy 3: 315); 1554–79: *Dub?vče* (Engel: TemMold. 49); 1700 k.: *Dubovac* (uo.); 1808: „*Dubovac* h. *Dubovac* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 156); 1913: *Dunadombó* (Hnt. 517). Az elsődleges *Dombó* hn. egy régi szláv **Dobovъ* ~ **Dobovo* hn. átvétele. Ennek töve az

összláv **dǫbъ* 'tölgy'. A szerb-horvátban a továbbképzett *Dubovac* névalak állandósult, s ez idővel meghonosodott a magyarban is. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették a történelmi *Dombó* nevet, s kiegészítették az Al-Duna melletti fekvésre utaló *Duna-* előtaggal (Fügedi: Vár 126; Engel: KirHat. 108; Mező: HivHn. 247; Györffy 3: 315). – Vö. **Dombóvár**.

Dunatólgyes Az Orsovától délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *D?b?va* (Engel: TemMold. 49); 1700k.: *Dubova* (uo.); 1717: *Dubova* (uo.); 1808: „*Dubova* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 156); 1913: *Dunatólgyes* (Hnt. 518). A magyar *Dubova* hn. a 'tölgyes' jelentésű szerb *Dubova* hn. átvétele. A román *Dubova* hn. (Suciu 1: 211) ugyancsak a szerzből való. Az országos helységnévrendezés során a szerb nevet magyarra fordították, kiegészítve az Al-Duna melletti fekvésre utaló *Duna-*előtaggal: *Dunatólgyes* (Dickenmann: Stud. 1: 107; Jordan: TopRom. 70; Mező: HivHn. 253). – Vö. **Parasztdubova**.

Egregyborzova A Zsibótól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1469: *Borzova* (Suciu 1: 97); 1760–62: *Borzva* (uo.); 1808: „*Borzva* vel *Borzova* aliis *Borsova* h. *Borszou* val.” (Lipszky: Rep. 2: 21); 1910: *Egregyborzova* (Hnt. 1944. 189, az évszámhoz l. 655). A *Borzova* hn. szláv eredetű, és egy szláv **Brězova* (tkp. 'nyíres') átvétele. (A részletekhez l. *Nemesborzova* a.) A megkülönböztető szerepű *Egregy-* előtag a bal felől a Szamosba ömlő *Egrevy* [1681: Kniezsa: ErVíz. 16] patak mellékével kapcsolatos. A román *Borza* 'Egregyborzova' (Suciu 1: 97) ugyancsak a szlávból való, de magyar közvetítéssel. – Vö. **Csikborzova**, **Marosborsa**.

Fagymag A bánági Vásárostól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1488: *Fagymag*, *Alsófagymag* (Csánki 2: 36); 1510: *Faghmagh* (Suciu 1: 225); 1554–79: *Fadimag* (Engel: TemMold. 52); 1700 k.: *Fadimak* (uo.); 1808: „*Fadimák* val.” (Lipszky: Rep. 1: 170); 1913: *Fagymag* (Hnt. 541). A tisztázatlan eredetű *Fagymag*-ból a románban *Fădimac* lett (Suciu 1: 225), és ez meghonosodott a magyarban is mint *Fadimák*. Az országos helységnévrendezés során feljuttatták a történelmi *Fagymag* névalakot (Mező: HivHn. 191).

Felsőkastély A bánági Marzsinától északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1548: *Lwkaczfalu* (Kázmér: Falu 221); 1554–79: *Qašt?l* Bozvar (Engel: TemMold. 74); 1597: *Koztevil* (Milleker 205); 1598: „*Kastely* alias *Lukachest*” (uo.); 1808: „*Kostie* ill. *Kosteju* val.” (Lipszky: Rep. 1: 338); 1913: *Felsőkastély* (Hnt. 562). Az elsődleges *Lukácsfalú* ~ román *Lucăcești* hn. egy *Lukács* nevű birtokosra emlékeztet. E neveket idővel a magyar *Kastély* ~ román *Coșteiu* majd a *Felsőkastély* ~ román *Coșteiu de Sus* (Suciu 1: 170) váltotta fel (Mező: HivHn. 245). – Vö. **Mélykastély**, **Nagykastély**, **Kastélyosdombó**.

Felsőleszété A Vágújhelytől dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1332–7: *Lessak*, *Lesate* (Ortvay: EgyhFöldl. 1: 21); 1393: *Lessethe* (VSOS. 2: 408); 1691: „*Leszete* a. n. *Podola*” (uo.); 1808: „*Podola* h. *Podolé* s.” (Lipszky: Rep. 1: 517); 1910: *Felsőleszété* (Mező: HivHn. 159, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Leszété* hn. pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az előzményül szolgáló szn. szláv eredetű; vö. lengyel *Lasota*, *Lesota* szn. (SISNO. 3: 231). Ezt a nevet a középkorban a latin *Silvester* személynév értelmi megfelelőjeként használták. A régi *Leszák* [1332–7: l. fent] névváltozat személynévi előzményéhez l. lengyel *Lasak*, *Lesak* szn. (SISNO. 3: 227). Idővel a *Leszété*-t kiszorította a szlovák *Podolie* (tkp. 'völgy, ereszkedő'), amelyből a magyarban *Podola* lett. Az országos helységnévrendezés során felelevenítették a régi *Leszété* helységnevet, s *Felsőleszété*-ként *Podola*, *Alsóleszété*-ként pedig a szomszédos Koritnó [1392: *Korythna*: VSOS. 2: 408] kapott új névalakot. *Koritnó* szlovák eredetű; vö. szlovák *Korytné* (tkp. 'völgyteknőben fekvő falú') (Hosák-Šrámek 1: 425, 501, 2: 264; Mező: HivHn. 155, 159, 205, 223; Rospond: SEMG. 266).

Felsőosztorány A Zsolnától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1439: *Ztrany* (Fekete Nagy: Trencsén 188); 1483: *Stranyawa* (uo.); 1508: *Stranyawy* (uo.); 1882: *Sztranyavi* (Ihász: Hnt. 332); 1907: *Felsőosztorány* (Hnt. 291). A régi *Sztrány* és az újabb *Sztranyavi* névalak egyaránt szlovák eredetű; vö. szlovák *stráň* 'lejtős hegyoldal' (Hvozdzik 1: 1259), *stráňava* 'széles hegyoldal, lejtő' (i. m. 1: 1260). L. még szlovák *Stráňavy* hn. A hivatalos helységnévrendezés során adott *Felső-*

osztorány névalakhoz l. *Alsóosztorány* szócikket (Mező: HivHn. 242; ZJČ. 284). – Vö. **Alsóosztorány.**

Felsőpozsgás Az Oravicabányától dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: (1690–1700: *Posisie* (Suciú 2: 53); 1717: *Pozsezsena* (uo.); 1808: „*Pozsesana (Rác-) h.*” (Lipszky: Rep. 1: 527); 1882: *Szerb-Pozsesena* (Ihász: Hnt. 326); 1913: *Felsőpozsgás* (Hnt. 569). A *Pozsena* hn. szerb eredetű; vö. *Požezeno* ’szerbiai helység a Duna jobb partján Felsőpozsgással átellenben’ (ImMesta. 1973. 317), régebbi névalakja *Požezena* [tkp. ’felperzselt, felégetett (pl. föld)’] (HASz. 11: 342; l. még 1806: *Türkisch Poscheschena*: Lipszky térképe és 1913: *Požezena*: Weisskirchen und Szászkabánya 1: 75 000-es térkép). A régi *Posisie* alakváltozat **Požizje* olvasatot tesz lehetővé, hasonló jelentéstartalommal. A Szerb- előtag a szomszédos *Románpozsezsena*-val [1808: *Pozsesena (Oláh-) h.*” (Lipszky: Rep. 1: 527; 1882: *Román-Pozsena*: Ihász: Hnt. 286] van korrelációban. Az országos helységnévrendezés során a *Pozsezsena* névelemet a némileg hasonló hangzású magyar *Pozsgás* (tkp. ’egészséges színű’) névelemmel, a nemzetiségi hovatartozást jelölő Szerb- (és *Román-*) előtagot pedig helyzetjelölő *Felső-* (és *Alsó-*) előtaggal cserélték fel (Jordan: TopRom. 108; Mező: HivHn. 246).

Felsősztamora A Temesvártól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1407: *Stamur* (Csánki 2: 65); 1569–79: *Istamor* (Engel: TemMold. 131); 1700 k.: *Sztamora* (uo.); 1717: *Stamor* (uo.); 1808: „*Sztámora* val. *Stamora* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 658); 1851: *Oláh-Sztamora* (Fényes: MoGSz. 4: 159); 1882: *Román-Sztamora* (Ihász: Hnt. 287); 1907: *Felsősztamora* (Mező: HivKözs. 2: 927). Az elsődleges *Sztamor* hn. szláv eredetű; vö. bolgár *Cmamep* hn. < régi *Staměrъ* hn. < **Staměrъ* szn. (Zaimov: BGI. 161; vö. 1138/1329: *Stamer* szn.: ÁrpSzt. 726). A megkülönböztető szerepű *Felső-* előtag *Alsósztamora* [1808: „*Sztámora (Tót-) h. Stamora s.*” (Lipszky: Rep. 1: 658; 1882: *Tót-, vagy Német-Sztamora*”]: Ihász: Hnt. 346; 1909: *Alsósztamora*: Mező: HivKözs. 2: 770] előtagjával van korrelációban. A román névalak *Stamora Română* ’Felsősztamora’ és *Stamora Germană* ’Alsósztamora’ (Suciú 2: 143).

Felsőtízina *Alsótitzény* (~ *Alsótitzina*) [1852: l. fent] falu nevének előtagjával van korrelációban. Az *Alsótitzény*, *Felsőtitzény* hn. hangalakja tudatos magyarosítás eredménye a *Lébény*, *Namény*, *Őcsény*, *Őrkény*, *Szécény* stb. analógiájára. – A szlovák névalak *Dolná* és *Horná Tižina*. – Vö. **Alsótitzény**, **Tízény**.

Felsővízköz A Bártfától keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1330: *Sudnici* (VSOS. 3: 110); 1355: *Scyuidnik* (uo.); 1415: „*Utraque Zwydnegh*” (Csánki 1: 312); 1618: *Felső Swidnik* (VSOS. 3: 110); 1907: *Felsővízköz* (Hnt. 300). A *Szvidnik* hn. szláv eredetű; vö. szlovák *Svidník* hn. (VSOS. 3: 110), ukrán *Свидник* hn. (SHUKr. 489). Ez az összláv **svida*, *svidь* ’som’ származéka. Sommal benőtt, somcserjés helyre utal. A *Felső-* előtag *Alsószvidnik* [1618: *Also Swidnik*: VSOS. 3: 110] előtagjával van korrelációban. Az országos helységnévrendezés során tudatos magyarosítással megállapított *Felső-* és *Alsóvízköz* azzal kapcsolatos, hogy Felsőszvidnik az Ondava és Ladomérka patak összefolyásánál, a két víz között fekszik (Melich: Jegyzetek. Sáros m. 3; Šmilauer: PŘSI Top. 174; Mező: HivHn. 207). – Vö. **Vízköz**.

(Folytatjuk.)

†KISS LAJOS

Megalakult a Terminológiai Innovációs Központ

A Berzsenyi Dániel Főiskola Bölcsészettudományi Kara Interkulturális Tanulmányok Intézetében (igazgatója Pusztay János) „Terminológiai Innovációs Központ” (vezetője Fóris Ágota) megnevezéssel 2006. szeptember 1. dátummal oktató, kutató és szolgáltató egység alakult. Szakmai előzményeit azok a kutatások, az oktatásban tett jelentős lépések, a szótárak és könyvek kiadásában felmutatható eredmények képezték, amelyeket a központ vezető munkatársai partnereikkel értek el

az elmúlt évek során. A Szombathelyen és Pécsen kialakult tudományos iskolák tevékenységének közös mederbe terelése lehetővé teszi, hogy – Magyarországon elsőként – olyan központ jöjjön létre, amely a magyar nyelv terminológiai fejlesztésében központi feladatokat tud ellátni.

A TermIK. feladatait széles körű hazai és nemzetközi együttműködések keretében kívánja megoldani, különös gondot fordítva a különböző szakmai területek terminológiai fejlesztésének és harmonizációjának közös megoldására. A szervezeti felépítést a partnerek virtuális hálózata képezi. A folyamatos működésben kiemelt szerep jut a modern elektronikus információs rendszereknek. A központ feladatrendszerébe tartozik a munkák elvi megalapozását szolgáló kutatások, a fejlesztést szolgáló kutatások, különböző szintű oktatás, szolgáltatások szervezése és végzése.

Az új Központban megalakulása óta magánlátogatást tett Anna Braasch, a Koppenhágai Egyetemen folyó számítógépes terminológiai kutatások egyik vezetője, az európai lexikográfiai társaság, az EURALEX elnöke is.

További információ a Terminológiai Innovációs Központtól: <http://termik.bdf.hu>.

FŐRIS ÁGOTA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

†Keresztes Kálmán (1919–2006)

Az újabb nyelvésznezmedékek már nem ismerhették, hiszen fél évszázadig élt távol szülőhazájától. Pedig nyelvtudományunk érdemes művelője, többek között az „Ormánysági szótár” szerkesztője, „A magyar nyelvjárások atlasza”-nak kiváló gyűjtője, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a legutóbbi időkig hűséges, áldozatkész tagja volt. Ez év tavaszán hunyt el, már újra itthon. E szomorú alkalomból, tudományos érdemeit számon tartva és emberi értékeit felidézve emlékezem most tagtársunkról Társaságunk részéről, és teszem ezt külön, személyes jelleggel is, kedves barátomat is gyászolva.

Keresztes Kálmán 1919. április 1-jén született az ormánysági Kákicson. A középiskolát Pécsen, egyetemi tanulmányait Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetemen végezte magyar–olasz tanári szakon. 1946-tól kollégiumi tanárként dolgozott Pécsen, 1948-tól 1952 elejéig ugyanitt általános iskolában tanított. Közben magánszorgalomból nyelvjárásgyűjtő munkát végzett szülőfalujában és környékén, 1950-ben pedig akadémiai megbízást kapott az elhunyt Kiss Géza kákicsi református lelkész nagy ormánysági tájszógyűjteményének szótárra szerkesztésére, amit mintegy másfél év alatt teljesített is. 1952 februárjában tudományos kutatói státusban került az Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe, ahol teljes munkakörrel „A magyar nyelvjárások atlasza”-nak gyűjtőtevékenységébe kapcsolódott bele.

Sokra hivatott nyelvészpályája 1957 januárjában bizonyos törést szenvedett, amikor is annyi honfitársának sorsában osztozva elhagyta szülőföldjét, a forradalom utáni megtorlások rémképétől üzetve, családjá, gyermekei jövője iránti aggodalomtól késztetve. Az Egyesült Államokban talált új otthonra, elsősorban egykori debreceni tanára, Bakó Elemér segítségével. Néhány küzdelmes év után 1960-tól, Lotz János és Robert Austerlitz felkaroló közbenjárására képzettségének megfelelő munkához jutott, a New York-i, washingtoni és kaliforniai egyetemeken kutatott, tanított. 1965-ben a New York-i Columbia Egyetem finnugor tanszékén doktorált. Nyugalomba vonulása után Virginia államban, Washington közelében telepedett le, 2004-ben azonban kényszerű családi okokból hazajött. Budapesten érte a halál, 2006. március 16-án.

Amikor 1950-ben az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia elindította úgynevezett nyelvtudományi termunkáit, az elképzelések között – elsősorban Bárczi Géza szorgalmazására –

fontos helyet foglalt el regionális nyelvjárási szótárak készítése. Ide kapcsolódóan mindenekelőtt egy ormánysági tájszótár tető alá hozására kínálkozott lehetőség, mivel ismert és adott volt KISS GÉZA nagy szógyűjteményének hagyatéka. A feladatra keresve sem lehetett volna alkalmasabb személyt találni Keresztes Kálmánnal, aki Debrecenben, a Csűry-iskola nyelvjáráskutató műhelyében szerzett erre szakmai készséget, már maga is végzett nyelvjárási gyűjtőmunkát, s nem utolsó sorban Kiss Géza szoros földijeként ugyanazt a tájnyelvet ismerte és beszélte. Az a feladat azonban, amibe Keresztes belevágott, s nagy elhivatottsággal, szorgalommal bámulatra méltóan rövid idő alatt beteljesített, egyáltalán nem bizonyult könnyű munkának. Kiss Géza ugyan nemcsak az ormánysági népi életnek volt más művei alapján is beható ismerője, hanem nyelvileg is érzékeny bűvara és megörökítője, de mégsem volt nyelvészeti képzett szakember, amellet művében bőven sarjadtak részletesebb néprajzi leírások, helytörténeti észrevételek, személyes benyomások megörökítései, s nem ritkán akadtak laikus nyelvészeti megállapítások, magyarázatok is. Másfelől Keresztes Kálmánnak ugyan rendelkezésére állt két korábbi, a szerkesztési megoldás, hagyomány kötő erejét is óhatatlanul hordozó magyar tájszótárelőzmény, a WICHMANNÉ és a CSŰRYÉ, de időközben jelentékenyen előrehaladtak a nyelvjáráskutatás elvi és módszertani ismérvei, s Keresztesnek magának is megvoltak a hagyományokon túlmutató szótárszerkesztő elgondolásai. Némileg bonyolította munkáját az a körülmény is, hogy az Akadémia már előbb felkérte Bárczi Géza és Beke Ödön akadémikusokat Kiss Géza szóhagyatékának egyrészt a szakmai elbírálására, másrészt tájszótárrá szerkesztése irányelveinek kijelölésére, amiben főként Beke nézetei túl vaskalaposak voltak.

Keresztes Kálmánt alapos nyelvjárástani képzettsége mellett jó ítélőképessége, filológiai hajlama, nagyfokú gondossága és szorgalma segítette abban, hogy alig másfél évre megszabott feladatát véghezvigye, amihez hozzájárult Bárczinak és Lőrincze Lajosnak a szerkesztés folyamatában végzett lektori tevékenysége is. Így vált lehetővé, hogy az „Ormánysági szótár”-t 1952 végén megjelentethette az Akadémiai Kiadó. A szerkesztés tudománytörténeti érdeme, hogy a szótárban jól össze tudtak hangolódni nemcsak az alapul szolgáló gyűjtemény adottságai és a nyelvészet kívánalmai, hanem és főként, hogy a mű újabb mintául, jó felfogásbeli ösztönzésül is szolgálhatott utána sorozatosan megjelenő regionális szótárak készítői számára. Ez utóbbi körülményhez nagymértékben hozzájárult, hogy Keresztes a szerkesztői előszóban példamutató részletességgel végigmelve az anyaggal való küzdelme minden fázisán, szabatosan kifejtette a tájszótári problematika alapvető kérdéseit, illetőleg mindebben saját szakmai nézeteit.

Az „Ormánysági szótár” ügye a későbbiekben, évtizedeken át foglalkoztatta. Különösen azon tépelődött, amit már a mű szerkesztői előszavában is pedzegetett, hogy vajon nem túl sokat hagyott-e el Kiss Géza gyűjteményének részleteiből, az egyes szavakhoz még így-úgy hozzákapcsolódó személyes, érdekes észrevételekből. Új, bővített kiadáson törte a fejét, pótolni, igazítani szeretett volna – vérbeli filozként – több mindent: sokáig a térbeli távolság volt ennek fő akadály, hazatérése után pedig részben az elkallódott előzmények hiánya, részben pedig a fogyó életerő. Nemes és ma már szakmailag is alátámasztható szándék esett így kútba.

Több mint négy éven keresztül, a munka dandárjában volt „A magyar nyelvjárási atlasz”-nak sztenderd munkatársa. Az atlasz 75 hazai kutatópontja jegyzi a nevét; a kétféle gyűjtőfüzet-típusnak megfelelően főként Lőrincze Lajossal dolgozott párban, a fonetikai és a morfológiai gyűjtőrészlegben (Keresztes, Imre, Végh, Benkő). A mai nyelvjárásgyűjtők már elképzelni is aligha tudják azokat a fáradságokat, a legkülönbözőbb téren jelentkező viszontagságokat, amelyeket az ötvenes évek első felében az atlasz gyűjtőinek le kellett küzdeniük, mégis talán senki sem volt közülünk annyira lelkes, mindig „ugrásra kész” terepmunkás, mint ő. Az persze már az ügy egzakt tudományos szintjéhez tartozik, hogy Keresztes gyűjtőmunkájának a szakmai minősége is magas volt. Gyűjtőfüzeteinek feljegyzett anyaga híven tanúskodik arról, hogy a rá annyira jellemző, szinte az aggályosságig menő precizitása milyen minőséggel, milyen körüljárást tükrözve jelenik meg akár egy-egy fogasabb fogalmi vagy szociológiai kérdést illetően is. A sok közös munkán, magnólehallgatáson, fonetikus kiemelésen, valamint a gyűjtőterepen edződött, „vajtűlű” atlaszkompanyában is talán leginkább kitűnt

akusztikai érzékenységével, lejegyzései finomságával. Gyakran hallottam ezt dicsérni Imre Samutól is. Hangtani jelenségek vizsgálata során finom megfigyeléseire magam is mindig biztosan tudtam támaszkodni atlaszunk anyagából szemelgető írásaimban.

Amerikában szükségszerűen elszakadt ugyan a magyar nyelvjárástantól, de csak ideiglenesen a nyelvészettől. Amikor már lehetősége nyílt egyetemi szintű munkára, kontrasztív vizsgálatokat végzett (*Morphemic and Semantic Analysis of the Word Families: Finnish ETE- and Hungarian EL- „fore-“*: Bloomington, 1964. 101 lap; *Hungarian Postpositions vs. English Prepositions: a Contrastive Study: The Hungarian–English Contrastive Linguistics Working Papers 7. sz.*, 1975. 203 lap; l. még: *About the Problem of the Hungarian „Implicative“*: *Ural-Altäische Jahrbücher* 1965: 39–45).

Keresztes Kálmán személyiségében nagyfokú mértéktartás, pontosság, eszményeihez hűség, mássokkal szemben figyelem, magával szemben önfegyelem, gondosság, családseretet testesült meg. Magyarságát büszkén vallotta, s amikor már a körülmények engedték, egyszer-egyszer haza is látogatott, sőt Erdélyben is kis körutazást tett. De már megvallottan és önérzetesen tekintette magát amerikai polgárnak, ahol befogadták és felkarolták, ahol tisztos otthont teremthetett és szakmájához térhetett vissza, ahová fél évszázadnyi élet és részben családi viszonyai is odakötötték. Nem feledhetem, milyen büszkeséggel, lelkes visszaemlékezéssel mutatta be a Columbián volt munkahelyét: intézetét és dolgozószoáját. Elragadó környezetben, kies tóparti otthonában nagy szeretettel fogadta egykori meghittebb barátait.

Két pólusú életének különleges jelképe, hogy földi léte régi hazájában ért véget, porhüvelyé pedig az újban nyugszik már. A magyar nyelvudomány mindenesetre egészében vallja magáénak Keresztes Kálmánt, és fájdalommal, emlékének tisztelettel adózva búcsúzik tőle.

BENKŐ LORÁND

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVI. századi iratok a Barkóczy család levéltárából

Az alábbiakban a Magyar Országos Levéltárban található két XVI. századi nemesi levél betűhű átírását közöljük. Mindkettő kisebb jogügyletek magyar nyelvű írásbeli rögzítését tartalmazza.

Az aradi prépost és a gyulai várkapitány közötti egyezség Horváth Ferenc javára

Gyula, 1562. szeptember 5.

(OL P 21. 1. cs. No. 108., 1562.)

En kvchylk peter, Arady prepoſth, Vallom ez en | levelemben, hogy ſzepely prepoſth vram | es Az Nagylagos Kerecheny Lazlo¹ vram | kerefere, fewkeppen kedig Draikovyth | pewipok² vramra valo tekintetemben, | Arady prepoſthlagomhoz valo egy | falvmath papokfeyeregyhazath³ | engedtem es adtam Horwath Ferencz⁴ | vramnak minden Jovedelmevel es | Borarvitataval chak Addyg myg

¹ Kerecsényi László Zala megyei nemes család tagja, 1556-ig szigetvári, majd gyulai várkapitány. A törökök 1566. szeptember 2-án a várat elfoglalták, őt fogságba vetették, majd kivégezték. Neje, Báthori Erzsébet 1562-ben hunyt el Gyulán (NAGY IVÁN 6: 208–9).

² Draskovics György (1515–1586) zágrábi, majd győri püspök és kalocsai érsek, emellett 1553-tól jászói prépost és nagyváradi kanonok (BOROVSKY, Abaúj-Torna vm. 341).

³ Fehéregyháza, elpusztult falu Békés vármegyében, Öcsöd határában (vö. FÉNYES, MoGSz.).

⁴ Marinics Horváth Ferenc (†1566), horvát származású gyulai várkapitány-helyettes. A törökök Gyula elleni ostromakor hunyt el 1566 augusztusában a táborban kiütött vérhasjárvány következtében (vö. N. FODOR JÁNOS: KissJ-Eml. 486).

| Capitan Vram Kerecheny Vram ev Nagysága | It lezen Gyvlian, Ennek býzonfagara | adtam ez en levelemeth pechetem es | kezem Jrafa alath

Actum gyvle | 5 die septembris. Anno domini 1562.

Idem prepositus Orodienis
manu propria

Ladiflaus kerecheny
manu propria

Komoróci János és Császári Kata asszony közötti megállapodás

Nábrád, 1574. május 10.

(OL P 21. 1. cs. No. 168. 1574.)

Anno D(omi)ni .1.5.7.4. Eztendõbe fzanizlo fzent myhali nap | vtan ualo hetfeon, Komorochy Janof⁵ kozoth es chyaľzarý | Kata azfzon⁶ kozoth az minemõ egienefzig leoth Nabraddon | az en hazamnal, Nabrady pal⁷ elot es efziki gergelne | azfzoniom elõth | En komorochy Janos adom myndeneknek tuttara az kýk ezen | leuelemet lattiak hogi en az en iftenemet meg tekintuin | es az en eletemnek rouid uoltat es en azfzoniomnak phialzari Katha azfzonnak myndeneketh meg engettem | Jllien modon es illien okkal, hogy eo kegielmeis az | en eo hozza ualo Jo uoltomat meg tekintuin atta enne= | kem az meli erdõth nagi uolginek hinak annak | hafon felith mynden haznaiual egietembe orokbe | býmom, Annak felette az Jozag felolis Jllien kõtift tottonk egy mafsál, az mynth az attyainkis egy mafsál kõtistf tottenek uolt, hogy ha ennekem holtom tortinnik | magom fzakad az en rýfzem Jozag eo kegielmire ffallion | ha eo kegielminekis holta tortinnik magua fzakad az eo Jofzagais en ream ffallion, eztaf kotift illien okkal es (!) | fzergettuk egy mas kozot hogy ezt az kõtift az valameli | fel meg nem allana es fel bontana fzaforinton | maraggion es az vyce Jfanoknak es ffolga býraknak | hatalma lýgien arra hogi mynd marhankbol mind | Jozagonkbol az fzaforintrol Jgazat tehellen, | Annak felette az vyezis errolis vagion hogi az minemõ donacioth chyaľzarý katha azfzon hozatot onna(n) felol | azt en elottem el oluassak es ha helien kel hadnom | helin hagiom, ha penig ennekem nem teccik mas | moddal kel wýob donacioth benne hozatnok | Ennekerroľsigire es býzonfagara⁸ adomis ez en leuelemet pecie= | tem alat, Iratot Nabraddon .10. die may 1574.

N. FODOR JÁNOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Éder Zoltán írja: Meglepetéssel olvastam, hogy FODOR ISTVÁN – FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori személynévtár (1000–1301)” című művének egyébként igen alapos ismertetésében – az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” I. kötetét 1992-re datálja (Nyr. 2006: 242). Az én példányomban ugyanis a Band I. az 1993. évszámot viseli – mégpedig mindkét címlapon (könyvritkaságként tarthatjuk számon, hogy a kötetnek két, némileg eltérő címlapja van). Am az ismertetésben nem egyszerű elírásról van szó. Az EWUng.-ot ti. füzetekben tették közzé. Az 1. és 2. Lieferung (a szótári rész 498 lapja) 1992-es évszámmal látott napvilágot (de valójában 1993-ban jelent meg, I. GREGOR:

⁵ Az Ung és Szatmár megyei köznemes család tagja. 1585-ben királyi adományt nyert a szatmári Nábrád és Császári részbirtokokra (NAGY IVÁN 6: 327), de a fenti egyezséglevél tanúsága szerint már ezt megelőzően is bírta a falu egy részét.

⁶ XVI. századi szatmári birtokos család tagja (BOROVSKY, Szatmár vm. 574).

⁷ Szatmári nemes család tagja. NAGY IVÁN szerint 1583 körül költöznek át másik birtokukról, Fülöpösről Nábrádra.

⁸ Utólagos betoldás.

MNy. 1993: 485). Az I. kötet viszont 3 Lieferungot tartalmaz, s a 3. 1993-ban jött ki a sajtó alól (I. JUHÁSZ: Nyr. 1994: 335). A II. kötet éve kétségtelenül 1994. Majd ezt követi 1997-ben a 3., a Band III., a Register, amely a műnek szerves része (1.: KISS: MNy. 1997: 367–8; PUSZTAI: Nyr. 1998: 104–6). Az EWUng. szóban forgó adatai tehát helyesen: Band I–III. (vagy 1–3. kötet), 1993–1997.

A. Molnár Ferenc írja. RALF-PETER RITTER, aki a Krakkói Egyetem Magyar Tanszékén a finnugor nyelvészet professzora, többször írt már magyar nyelvtörténeti kérdésekkel foglalkozó közleményt vagy tartott ilyen tárgyú előadást kongresszusokon. Nemrég egy fontos és új megállapításokat is tartalmazó cikket publikált a Murmellius-szójegyzékről. Ez azonban olyan helyen jelent meg, hogy tapasztalataim szerint ha nem hívjuk fel rá a figyelmet, félő, hogy a magyar nyelvtörténeti szakirodalomba nem kerül be. Ezért néhány szakkönyvtárnak küldök belőle fénymásolatot, és megadom a bibliográfiai adatait: RALF-PETER RITTER, A MURMELLIUS-FÉLE LATIN SZÓJEGYZÉK. In: AMADEO DI FRANCESCO – NAGY LÁSZLÓ KÁLMÁN szerk., Lengyelek és magyarok a XVI. századi Európában. Balassi Bálint és Báthory István kora (Tanulmányok a 2004. április 27–28-án Krakkóban megrendezett nemzetközi konferencia anyagából). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Krakkó, 2004. 217–21. (Rövid német rezümével.) A kötetben többnyire magyar, lengyel és olasz nyelvű előadások vannak, főleg az irodalom és a történelem tárgyköréből. Az említett konferenciát a krakkói magyar tanszék, valamint a nápolyi magyar és finnugor tanszék szervezte.

Felhívnám még a figyelmet egy másik nehezebben hozzáférhető írásra is: SIMONCSICS PÉTER, Hajdú Péter emlékezete (Rálátás 7. 2006/3: 6–10). Kár lenne, ha ez az egyéni hangvételű, de tudománytörténeti szempontból is számba veendő szép írás a szakirodalomba kevésbé kerülne be. Fejléce szerint a Rálátás „zsakai helytörténeti–honismereti, kulturális tájékoztató”. A hasznos és jó színvonalú folyóirat sokszorosított formában évente négy számban jelenik meg, szerkesztője DANKÓ IMRE, a debreceni Déri Múzeum nyugdíjas igazgatója, a DE (korábban a KLTE) Néprajzi Tanszékének címzetes egyetemi tanára. A szerkesztőség címe: „Művelődési Ház és Könyvtár. Zsáka, Rhédey Kastély” (Zsáka nagyközség Hajdú-Bihar megyében), a szerkesztési munkákat azonban DANKÓ IMRE tulajdonképpen a debreceni lakásában végzi. Több élvonalbeli kutató is írt már a Rálátásba, így például a néprajzosok közül az említett számba a szerkesztőn kívül PALÁDI-KOVÁCS ATTILA és SZILÁGYI MIKLÓS. E szám megemlékezik Jakó Zsigmond születésének 90., Péter László és Kallós Zoltán születésének 80. évfordulójáról is. A Rálátásban olykor nyelvészeti témájú cikkek és hírek is olvashatók. A folyóiratot a szerkesztőség szakembereknek, könyvtáraknak, tudományos intézményeknek küldi el, s a köteles példányok is nyilván a megfelelő helyre kerülnek. Így tehát – a megjelenési hely ismeretében – a Hajdú Péterről szóló íráshoz (is) hozzá lehet férni.

Dömötör Adrienne írja. – „A régi magyar nyelvmelékek” című munkámban – amely az Akadémiai Kiadónál jelent meg 2006 szeptemberében – sajnálatos módon hibák maradtak, ugyanakkor hibajegyzéket csak a példányok kisebb részéhez sikerült csatolnom. Így ezúton is szeretném közölni a legfontosabb javítani-, illetve pótolnivalókat.

A kolofonból kimaradt: Lektor: Korompay Klára. | 52. lap: felfedezőjükről, **tulajdonosukról** vagy ritkábban... | 58. lap: *Keszthelyi-kódex* | 60. lap: *Lobkowicz-kódex* | 108. lap: ...amelyekben a magyar nyelv **szövegszerűen** megjelent | 108., 130. lap: Sylvester | 127. lap: A hívek felé fordulva **az előző korszakhoz képest** jelentősen... | 131. lap: Mészáros 1990. | 152. lap: *szűkegűnkőről* | 156. lap: *Cancionale* | 78., 88., 139., 142., 163. lap: s (az *f*-ek helyén).

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 800 Ft.
 214. **Zilahy Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 1200 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
 oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
 217. **Benkő Loránd:** Nyárádmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és
 ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
 221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két
 könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám
 könyvtári forgalomban nem kapható!)
 224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai kon-
 ferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
 225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konfe-
 rencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata.
 XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és
 XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódelexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódelex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömöry-kódelex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IX. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2004. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 2000 Ft.

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 1000 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 1000 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2002. 1000 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2003. 1000 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 1000 Ft. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. 2005. 1000 Ft. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sófalvi Krisztina. 2005. 2000 Ft. – 8. Csik-, Gyergyó- és Kászonszék. Közzéteszi Hajdú Mihály, Makay Emese és Slíz Mariann. 2006. 1000 Ft.

Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.

Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 4000 Ft, társasági tagoknak 3500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkzámlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat: adószám: 19007665-1-41.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, e-mail címe: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Voigt, Vilmos</i> : A hundred years of semiotics	385
<i>Kelemen, János</i> : The concept of language before and after Saussure	391
<i>Péter, Mihály</i> : Views of the Prague School of Linguistics on synchrony and diachrony	400
<i>Siptár, Péter</i> : The rise and fall of the notion of 'phoneme'	407
<i>Németh T., Enikő</i> : Saussure and Chomsky: The distinctness of their "identical" views	420
<i>Kertész, András – Rákosi, Csilla – Bódog, Alexa</i> : On the historiographic reconstruction of Saussure's structuralism	430
<i>É. Kiss, Katalin</i> : Explaining the word order of inclusive and exclusive expressions	442
Minor Contributions. <i>Hegedűs, Attila</i> : On the origin of the suffix <i>-val/-vel</i> 'with'. – <i>Juhász, Dezső</i> : Notes on the debate concerning the origin of <i>-val/-vel</i>	459
Etymologies. <i>Eren, Hasan</i> : <i>Szergyia</i> 'a horizontal bar for tobacco drying'. – <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Gerzsenyő</i> , the name of a desolate village. – <i>Tóth, Endre</i> : On the origin of the place name <i>Elefűnt</i>	465
Spoken Hungarian. <i>Bokor, József</i> : An attitude study in the Mura region and some lessons to be drawn from it	472
Reviews. <i>Kiss, Jenő</i> : Hungarian language contacts outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language. – <i>Horváth, Mária</i> : A handbook of Austrian German (Robert Sedlaczek, <i>Das österreichische Deutsch</i>). – <i>Zelliger, Erzsébet</i> : Gabriella Maráz, <i>Sprachrettung oder Sprachverrat. Zur Normdiskussion in Bezug auf das Ungarische</i> . – <i>Szabó, Zoltán</i> : <i>Kabán Annamária, Szövegek színévaltozása. Szórend és értékszerkezet</i> [The transfiguration of texts. Word order and value structure]. – <i>Hajdú, Mihály</i> : <i>Kálnási Árpád, Debreceni civisszótár</i> [A dialect dictionary of Debrecen].....	480
Miscellaneous. <i>†Kiss, Lajos</i> : Etymologies of place names. – <i>Fóris, Ágota</i> : The Centre for Terminological Innovation has been established	495
Society News. <i>Benkő, Loránd</i> : <i>†Kálmán Keresztes (1919–2006)</i>	506
Data from the History of Hungarian. <i>N. Fodor, János</i> : 16th-century papers from the archives of the Barkóczy family	508
Letters to the Editor. <i>Zoltán Éder</i> writes. – <i>Ferenc A. Molnár</i> writes. – <i>Adrienne Dömötör</i> writes	509

P 20060
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

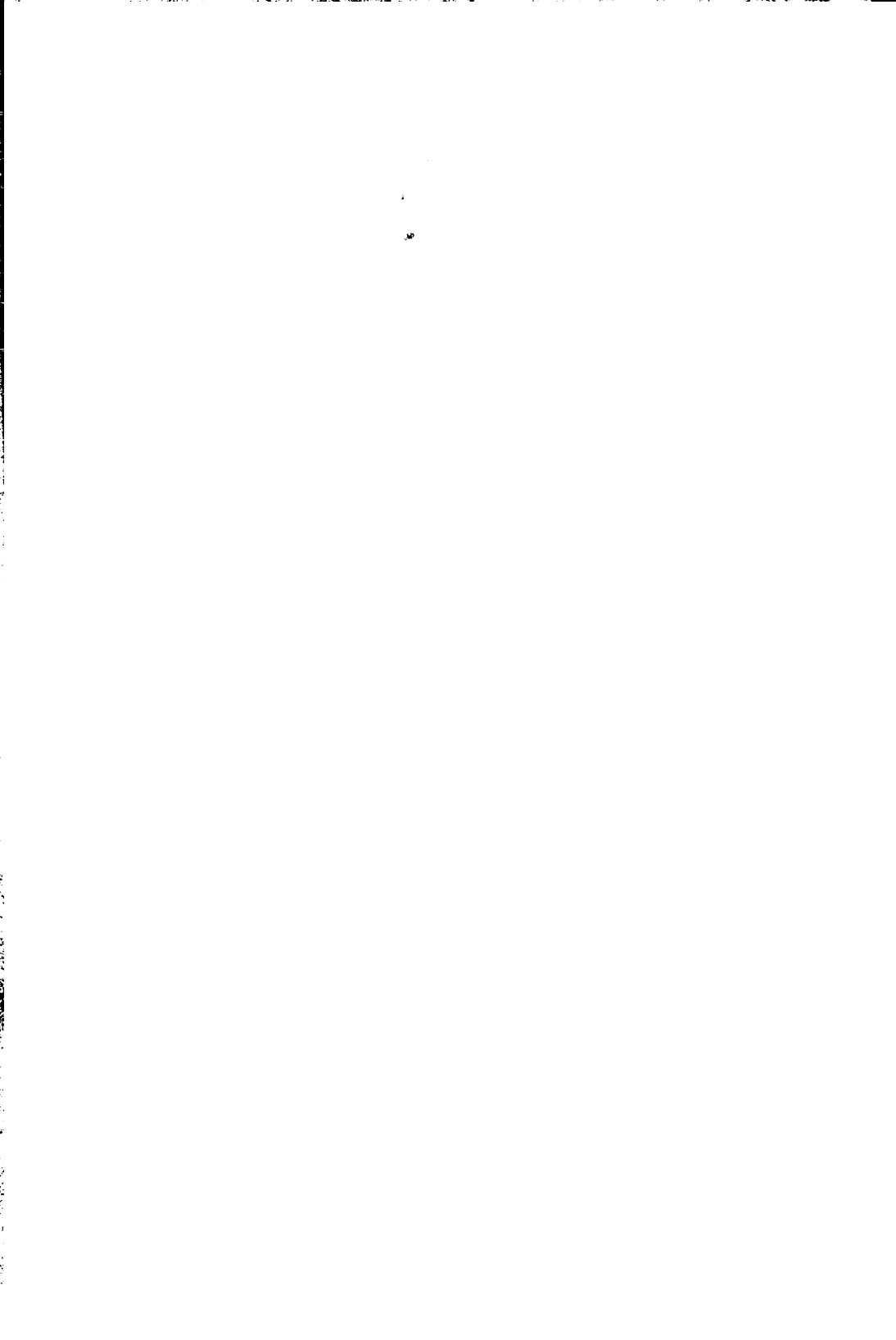
BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

CII. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2006

TARTALOM

BALOGH JUDIT: Szenczi Molnár Albert, <i>Novae grammaticae ungarice (libri duo). Új magyar grammatika két könyvben</i>	230
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A nyelvi kérdés az Európai Unióban	1
BÁNRETI ZOLTÁN: A kötőszói fej kettős jellege a mellérendelő főnévi szerkezetekben	43, 169
BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET: Udvari István, <i>Magyar–ukrán szótár 1. A–Ly</i>	108
BARTA PÉTER: T. Litovkina Anna, <i>Magyar közmondástár</i>	366
BENE ANNAMÁRIA: Vajdaságban miért <i>láttalak</i> és miért nem <i>láttalak téged</i> ? A rejtett accusativusi személyes névmások választásának egy lehetséges magyarázata	85
BENKŐ LORÁND: Egy páratlan és felülmúlhatatlan mű 257. – †Keresztes Kálmán (1919–2006.)	506
BERECZKI GÁBOR: Domokos Péter 70 éves	250
BÓDOG ALEXA (KERTÉSZ ANDRÁSSal és RÁKOSI CSILLÁval): A saussure-i strukturális tudománytörténeti rekonstrukciójáról	430
BOKOR JÓZSEF: Egy muravidéki attitűdvizsgálat és néhány tanulsága	472
BOROS KATALIN: Nyelvi változatok és változások az irgalmas samaritánus példázatának régi fordításában	195
BÜKY LÁSZLÓ: Téma és variáció	57
DOMONKOSI ÁGNES: Pethő József – Jenei Teréz szerk., <i>Stilus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról</i>	355
DÖMÖTÖR ADRIENNE írja	510
ÉDER ZOLTÁN: Szabó T. Attila és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 262. – Éder Zoltán írja	509
ÉRSOK NIKOLETTA ÁGNES: Bódi Zoltán, <i>A világháló nyelve</i>	225
FARKAS TAMÁS: A XXII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról	232
†FEHÉRTŐI KATALIN: Helynévmagyarázatok Kiss Lajos kézirati hagyatékából 234. – <i>Az Árpád-kori Fil és Szem személynévekről</i>	327
FERCSIK ERZSÉBET: Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila, <i>Helyesírás</i>	212
FODOR ISTVÁN: Zoltán András, Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása	107
N. FODOR JÁNOS: XVI. századi iratok a Barkóczy család levéltárából	508
FÓRIS ÁGOTA: Megalakult a Terminológiai Innovációs Központ	505
GALLASY MAGDOLNA: Hoffmann István – Tóth Valéria szerk., <i>Helynévtörténeti tanulmányok I.</i>	221
GÓSY MÁRIA: Beszédképzés és nyelvi reprezentáció	287
GRÉCZY-ZSOLDOS ENIKŐ: Két kötet Északkelet-Magyarország XVII–XIX. századi nyelvéről	369

HAJDÚ MIHÁLY: A névkutató Szabó T. Attila 284. – Kálnási Árpád, Debreceni cívis szótár	490
HASAN EREN: Szergyia	464
HEGEDŰS ANDREA: Tanulmányok a kétnyelvűségről I–III.	360
HEGEDŰS ATTILA: A -val/-vel rag eredetéhez	459
HOFFMANN ZSUZSANNA: A nyelvhasználat kérdései a soknyelvű Svájcban	185
HORVÁTH MÁRIA: Kézikönyv az ausztriai német nyelvről. Robert Sedlaczek, Das österreichische Deutsch	483
JUHÁSZ DEZSŐ: Megjegyzések a -vall/-vel rag eredetvitájához	460
KELEMEN JÁNOS: A nyelv fogalma Saussure előtt és után	391
KEMÉNY GÁBOR írja 256. – E. Kiss Katalin, Anyanyelvünk állapotáról	347
KERTÉSZ ANDRÁS (RÁKOSI CSILLÁVAL és BÓDOG ALEXÁVAL): A saussure-i strukturalizmus tudománytörténeti rekonstrukciójáról	430
KISS JENŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 101. közgyűlése 110. – Egy új magyar nemzeti nyelvátlasz szükséges voltáról 129. – Hadrovics László emléktáblájának leleplezése 381. – Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language	479
†KISS LAJOS: Helynévmagyarázatok	235, 370, 495
É. KISS KATALIN: Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a ki-rekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata	442
KONTRA MIKLÓS: Herman József emlékezete 117. – Néhány megjegyzés a nyelvészeti nonszenszről és a társadalmi kárról	202
KOROMPAY KLÁRA: Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra	204
KÓSA LÁSZLÓ: Szabó T. Attila és a néprajztudomány	274
KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA: Mérések a szegedi nyelvhasználatban	341
MAITZ PÉTER: A nyelvt nacionalizmus a XIX. századi Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei	307
MIZSER LAJOS: Temető 83. – Angalét 84. – Névtani adatok és megjegyzések a Bodrogköz táji tagolódásához 210. – Gerzsenyó	465
MOKÁNY SÁNDOR: A <i>kacabajka</i> szócsaládjának alakváltozatai és keletkezésük módjai	334
A. MOLNÁR FERENC írja	510
MÓZES HUBA: A gondolatritmust szorosabbra vonó kötöttségek a boldogmondások korai magyar fordításaiban	198
NAGY L. JÁNOS: Az elsőktől a legutolsóig 19. – Péter László 80 éves 249. – „A magyar helyesírásért” Implom József-díj 379. – Nagy L. János írja	382
NÉMETH T. ENIKŐ: Saussure és Chomsky: az „azonos” nézetek különbözősége	420
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Zoltán András, Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok 218. – Hadrovics László emléktáblájának leleplezése	382
ÖRDÖG FERENC: Fehértói Katalin, Árpád-kori személynévtár (1000–1301.)	104
Pályázati felhívás	254
PÉNTEK JÁNOS: A kolozsvári egyetem és tudós professzora	269
PETE ISTVÁN: Morfémarendszerezésünk vitás kérdéseiről	154
PÉTER MIHÁLY: Szinkronia és diakronia a prágai iskola felfogásában	400
PETHŐ JÓZSEF: Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra, Retorika	98
RAISZ RÓZSA: Szikszainé Nagy Irma szerk., József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről	351

RÁKOSI CSILLA (KERTÉSZ ANDRÁSSAL ÉS BÓDOG ALEXÁVAL): A saussure-i strukturalizmus tudománytörténeti rekonstrukciójáról	430
RÓNA-TAS ANDRÁS írja	126
SENGA TORU: A <i>geisha</i> és <i>gésa</i> szóalakok a japán nyelvtörténet tükrében	176, 299
SIPTÁR PÉTER: A fonéma tündöklése és... ..	407
SZABÓ ZOLTÁN: Gondolatok az összehasonlító stílustörténetről 9, 143. – Kabán Annamária, Szövegek színeváltozása. Szórend és értékszerkezet	488
SZATHMÁRI ISTVÁN: Kozocsa Sándor Géza 70 éves 252. – Szabó T. Attila, a nyelv-járás kutató és a stílus mestere	280
SZÉPE GYÖRGY: Búcsú Fónagy Ivántól	121
A szerkesztőség írja	125, 255, 382
SZILI KATALIN: Nyelvbe rejtett üzenetek 33. – Búcsú Bánhiditől	123
TÓTH ENDRE: Az <i>Elefánt</i> helynév eredetéről	465
H. TÓTH TIBOR: A forma is tartalom	72
H. VARGA MÁRTA: A rokon funkciójú <i>-(V)l</i> és <i>-(V)z</i> denominális verbunkképzők szemantikai vizsgálata	78
VEKERDY JÓZSEF: Az ÖMS. <i>byuntelen</i> szaváról	211
VELCSOV MÁRTONNÉ: Zelliger Erzsébet, A Tihany Alapítólevél	220
VOIGT VILMOS: A szemiotika száz éve	385
ZELLIGER ERZSÉBET: Nyelvjárástörténet, településtörténet és nyelvemlékeink lokalizálása 323. – Gabriella Maráz, Sprachrettung oder Sprachverrat. Zur Normdiskussion in Bezug auf das Ungarische	486
Élő nyelv	341, 472
Kisebb közlemények	72, 195, 323, 459
Különfélék	232, 370, 495
Levélsekreány	125, 255, 382, 509
Nyelvtörténeti adatok	508
Szemle	98, 212, 347, 480
Szó- és szólásmagyarázatok	85, 210, 334, 465
Társasági ügyek	110, 249, 381, 506

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra, Retorika 98–103	Bánhiditől 123–5
állami, hivatalos és munkanyelvek az EU-ban 5–6	Barthes (Roland) 387–8
amerikai strukturalista fonológia 411–3	Baudin de Courtenay fonológiai nézetei 409
analitikus szóalakok 167	Baudin de Courtenay nyelvfelfogása 401–2
<i>Angalét</i> csn. 84–5	beszéd alfabetikus alapú szegmentálása 416–9
appozitív struktúra a kvantoros szerkezetekben 50–3	beszédképzés és a mentális nyelvi reprezentáció összefüggései 287–98
Árpád-kori <i>Fil</i> és <i>Szem</i> személynevek 327–34	birtokos szerkezet mintáját követő kvantoros struktúra 53–4
ausztriai német nyelv 483–6	Bódi Zoltán, A világháló nyelve 225–9
	Bodrogek tájnévei 210–1

- boldogmondások korai magyar fordításai
198–202
- bújbele, bújbeli, bújka* 'kabátka' 339–40
- byuntelen* (ÓMS.) 211
- Chomsky grammatika-elmélete 427
- Chomsky nézetei a nyelv kialakulásáról
428
- Chomsky nyelvfelfogása 422–4
- Deme László 379–80
- deskriptív fonológia fonéma-
meghatározása 412–3
- Domokos Péter 250–2
- Dömötör Adrienne hibajegyzéke „A régi
magyar nyelvemlékek”-hez 510
- Eero Tarasti 390
- egyéni és irányzati stílus kapcsolatának
összehasonlítása 152–3
- egy irodalmon belüli stilisztikai
összehasonlítások 146–53
- É. Kiss Katalin, Anyanyelvünk állapotáról
347–50
- Elefánt* hn., szn. 465–70
- élő nyelvhasználat 347–500
- előtoldalékok (prefixek) 160–3
- en/-an* jelölőt tartalmazó kvantoros
szerkezet 51–7, 171
- esetragos kvantoros szerkezetek 55–6
- Északkelet-Magyarország XVII–XIX.
századi nyelve 369–70
- EWUng. megjelenési évei 509–10
- ezredforduló szegedi nyelvhasználat 341–7
- Fábián Pál 380
- Fehértói Katalin, Árpád-kori személynévtár
(1000–1301.) 104–6
- felvidéki magyarok accusativusi személyes-
névmás-használat 97–8
- Fónagy Iván 121–3
- fonéma fogalma 407–15
- fonéma oszthatatlansága 413–4
- fonológiai kontrasztivitás 414–6
- Frege nyelvfelfogása 393
- Gabriella Maráz, Sprachrettung oder
Spachverrat. Zur Normdiskussion in
Bezug auf das Ungarische 486–8
- geisha* és *gésa* 176–8, 299–306
- generatív fonológia 412
- gésa* magyar vonatkozásai 303–6
- Gerzsenyő* hn. 465
- Greimas-iskola a szemiotikában 388–9
- gyűjtés az új magyar nyelvatlashoz 139–42
- Hadrovics László 381–2
- határozott számnévi módosítók szórendi
szerepe 447–50
- helyesírás-történet 204–9
- helyesírás-történet művelődéstörténeti
vonatkozásai 204–9
- helynévmagyarázatok 83–4, 210–1, 235–
48, 311–4, 370–8, 465–70, 493–505
- Helynévtörténeti tanulmányok 1. 221–4
- Herder nyilatkozata a nemzeti nyelvről
311
- Herman József 117–21
- h* intervokalikus zöngésedése 293–5
- Hjelmslev 386, 388
- H. Tóth Tibor válasza Kontra Miklósnak
72–8
- Hungarian Language Contract Outside
Hungary. Studies on Hungarian
as a minority language 479–82
- hungarizmusok 36
- Huszita Biblia 206–7
- Huszita Biblia nyelve 324
- XXII. Nemzetközi Névtudományi
Kongresszus 232–33
- Implom József 379
- inessivusi *-ba* rag 345–6
- internetes nyelvhasználat 225–9
- irgalmas samaritánus példázatának régi
fordításai 195–8
- irodalmak és művészetek közötti
stilisztikai összehasonlítások 143–6
- japán nyelv latin betűs átírása 299–303
- jegy-összeegyeztetés a mellérendelő
szerkezetben 47–57
- jelek (formaképző szuffixok) 163–5
- jel, jelelmélet 385–91, 396–7
- József Attila, a stílus művésze.
Tanulmányok József Attila
stílusművészetéről 351–5
- József Attila stílusa 351–5

- Kabán Annamária, Szövegek
színeváltozása. Szórend és
értékszerkezet 488–90
- kacabajka* szócsaládja 334–41
- Kálnási Árpád, Debreceni civis szótár 490–3
- kárpátaljai magyarok accusativusi
személyesnévmás-használata 95–7
- Keresztes Kálmán 506–8
- keserűgomba 126
- két egymást váltó stílusirányzat egybevető
vizsgálata 146–8
- kétféle *e* fonéma változásai, területi
alakulása 326–7
- kétnyelvűség 471–8, 479–82
- Kézikönyv az ausztriai német nyelvről.
Robert Sedlaczek, Das
österreichische Deutsch 483–6
- kiasztikus szerkezetek 20–32
- kiazmus 19–24
- Kirsanó* hn. 465
- kisebbségi magyar nyelvhasználat 85–98,
360–66, 479–82, 486–8
- kis nyelvek és kultúrák perspektívája az
EU-ban 1–8
- Kiss Lajos helynévmagyarázatai 234–48,
370–8, 493–505
- Koerner Saussure-elemzése 432–3
- kontextus 38–9
- Kontra Miklós válasza H. Tóth Tibornak
202–4
- Kozocsa Sándor Géza 252–3
- kötözői fej (meghatározó tag)
mellérendelő főnévi szerkezetekben
43–57, 169–75
- középfok jele 164–5
- közlemények hivatkozási rendje 125–6
- közmondások 366–8
- Krúdy stílusa 355–60
- Kuhn paradigmafogalma 435–9
- Kuhn tudományfejlődés-elmélete 431–41
- kvantoros-számneves szerkezetek 46–57
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila,
Helyesírás 212–7
- l* és *-z* denominális verbumképzők
szemantikája 78–83
- lingua franca-modell a különböző
anyanyelvű svájciak
kommunikációjában 192–4
- logionok (Jézus mondásai) 19–32
- logionok szemantikája és pragmatikája 19–32
- magánhangzók ejtési különbözőségei 291–3
- magázás és tegezés 39–41
- „A magyar helyesírásért” Implom József-díj
379–80
- magyar nyelv jelenléte a tudományos
kommunikációban 7
- magyar nyelv speciális nyelvészeti
adottságai 479–82
- Magyar Nyelvtudományi Társaság
101. közgyűlése 110–7
- magyar szórend 442–58
- mellérendelő főnévi szerkezetek 43–57,
169–75
- mellérendelő kötőszó egyeztető funkciója
46–7
- mellérendelő kötőszó kettős jellege főnévi
mellérendelő szerkezetekben 43–7
- morféma meghatározása 155–6
- morfémarendszerezésünk vitás kérdései
154–68
- muravidéki nyelvi attitűdvizsgálat 471–8
- Nagy L. János írja 382
- n*-áris és bináris mellérendelő kötőszók
43–5, 175
- német jövevényszavaink, tükörszavaink
485–6
- német Svájc nyelvi kérdései 186–90
- nem-verbális kódrendszerek a különböző
kultúrákban 3
- nemzeti-kulturális komponens a lexikában 3
- nemzeti nyelv 314–8
- nemzeti nyelvérzék 320–1
- nemzetközi szemiotika 388–91
- nyelvészeti problémája Saussure-nél és
Chomskynál 424–5
- nyelvelméink nyelvjárási lokalizálása
323–7
- nyelv és kultúra kapcsolata 33–43
- nyelv fogalma Saussure-nél 391–400, 402
- nyelvhasználat a soknyelvű Svájcban 185–94
- nyelvhasználat kérdése Saussure és
Chomsky szemléletében 425–6
- nyelvi és kulturális kérdés az EU-ban 1–8
- nyelvi és kultúrszervilizmus 7

- nyelvi ideológia 309–10
 nyelvi kontaktus 481–2
 nyelvi kontaktusok folyamataival
 kapcsolatos terminusok 2
 nyelvi közvetítés az EU-ban 6–7
 nyelvi nacionalizmus 310–2
 nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori
 Magyarországon 307–12
 nyelvi norma 486–8
 nyelvi relativitás 36
 nyelvi rendszer értelmezése 405–6
 nyelvi sokszínűség szükségessége az EU-ban
 4–5
 nyelvi változások kutatása 130–5
 nyelvi variánsok az irgalmas samaritánus
 példázatának régi fordításaiban 195–8
 nyelvművelés 74–7, 350
 nyelvtudomány feladata Saussure és
 Chomsky szerint 429–30
 nyelvtudománytörténet-írás módszertana
 438–41
 nyelvünk változása az irgalmas
 samaritánus példázatának
 fordításaiban 195–8
- Ormánysági szótár 506–7
- összefoglaló és kirekesztő kifejezést
 tartalmazó mondatok szórendje 442–58
 összehasonlítás 14–7
 összehasonlító stilsztika 9–18
 összehasonlító stilstörténet 9–18, 143–54
 összehasonlító stilstörténet tárgykörei 18
 ő-zés 343–4
- partnernyelvi modell a különböző
 anyanyelvű svájciak
 kommunikációjában 191–2
- Péter László 249–50
 posztmodern irodalom intertextualitása
 149–51
 prágai iskola fonológiai nézetei 410–1
 prágai iskola nyelvi szinkronia és
 diakronia felfogása 404–6, 434
 pszicholingvizmus a nyelvészetben 393–4,
 397
- ragok 165–7
 regionális nyelvhasználat vizsgálata 132–42
- rejtett accusativusi személyes névmások
 használata a Vajdaságban 85–98
 retorika 98–103
r koartikulációja 295–6
r nyújtó hatása 345
- Saussure 385–441
 Saussure a nyelv evolúciójáról 428
 Saussure „Bevezetés”-ének strukturalista
 fogadtatása 433–5
 Saussure fonológiai fogalmai 408–9
 saussure-iánus jelemélet 386–90
 Saussure korai recenziói 434–5
 Saussure nyelvten-értelmezése 426–7
 Saussure strukturalizmusának
 tudománytörténeti értékelése 430
 skaláris határozók szórendi szerepe 455–8
 skaláris módosítók és a fókusz 453–5
 skaláris számnévi módosítók szórendi
 szerepe 449–55
 stilsztikai irányzat 13–4
 Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy
 stílusáról 355–60
 stílustipológia 151–2
 stílustörténet 12
 Svájc egyes területei közti nyelvi
 kapcsolatok 190–2
 svájci standard német és a svájci német
 dialektusok kapcsolata 187–90
- Szabó T. Attila, a nyelvjáráskutató 281–3
 Szabó T. Attila, a stílus mestere 283–4
 Szabó T. Attila és a Magyar
 Nyelvtudományi Társaság 262–8
 Szabó T. Attila és a néprajz 274–9
 Szabó T. Attila és Szótörténeti tára 257–62
 Szabó T. Attila mint a kolozsvári egyetem
 professzora 269–74
 Szabó T. Attila névkutató munkássága 284–7
 Szabó T. Attila Pais Dezsőhöz fűződő
 barátsága 262–8
 Szathmári István 380–1
 szegedi nyelvállapot méréses vizsgálata
 341–7
szem 'oculus' alapszavú személynévből
 magyarozott helynevek 331–4
- történelmi és modern kanajel-használat
 a japán írásban 179–84

- Udvari István, Magyar–ukrán szótár 1.
A–Ly 108–10
- új (készítendő) nyelvatlasz viszonya
a nagyatlaszhoz 138–9
- új magyar nyelvatlasz szükségessége
129–38
- val/-vel* rag eredete 459–63
- „visszatérő” irányzati stílussajátosságok
egybevetése 148–9
- Zelliger Erzsébet, A Tihanyi Alapítólevél
220–1
- z* és -*l* képző közös funkciói 81–2
- Zoltán András, Oláh Miklós Athila című
munkájának XVI. századi lengyel és
fehérorosz fordítása 107–8
- Zoltán András, Szavak, szólások, szövegek.
Nyelvészeti és filológiai tanulmányok
218–20
- zöngésségi hasonulás megvalósulása
spontán beszédben 296–8

KISS GABRIELLA

